ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA

BÜYÜK İSTANBUL TARİHİ

SİYASET VE YÖNETİM - II

DEMOGRAFİ

CİLT 3

PROJE YÖNETİCİSİ

M. Âkif Aydın

EDİTÖR

Coşkun Yılmaz

BÜYÜK İSTANBUL TARİHİ

CİLT III

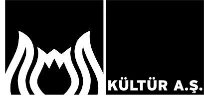
PROJE YÖNETİCİSİ
M. Âkif Aydın

EDİTÖR
Coşkun Yılmaz

YAYIN KURULU
M. Âkif Aydın
Coşkun Yılmaz
Feridun M. Emecen
Yunus Uğur
Tuncay Başoğlu
Mehmet İpşirli
Coşkun Çakır

KÜLTÜR A.Ş.
Genel Müdür
Nevzat Kütük
Proje Koordinatörü
Fatih Yavaş

İBB KÜLTÜR AŞ.

Maltepe Mahallesi
Topkapı Kültür Parkı
Osmanlı Evleri
Topkapı Zeytinburnu
34010 İstanbul
T: +90 0212 467 07 00
iletisim@kultursanat.org
www.kultursanat.org
ISBN (Takım): 978-605-9132-16-9
ISBN: 978-605-9132-25-1
Seri No: Tarih Serisi - 1
Yayınevi No: 15321

BÖLÜM EDİTÖRLERİ
Dünya Ölçeğinde İstanbul
Yunus Uğur

Topoğrafya ve Yerleşim
Mehmet Karakuyu

Siyaset ve Yönetim
Feridun M. Emecen
Coşkun Yılmaz

Demografi
Yunus Koç

Toplum
Arif Bilgin

Din
Hür Mahmut Yücer

İktisat
Coşkun Çakır

Ulaşım ve Haberleşme
Ali Akyıldız

Edebiyat, Kültür ve Sanat
Hatice Aynur

Mimari
H. İbrahim Düzenli

Eğitim, Bilim ve Teknoloji
Mehmet İpşirli
Salim Aydüz

Söyleşi: Hafızalarda İstanbul
Beşir Ayvazoğlu

BİLİM VE DANIŞMA KURULU
A. Haluk Dursun
Abdülhamit Kırmızı
Ahmet Emre Bilgili
Beşir Ayvazoğlu
Cemalettin Şahin
Çiçek Derman
Erhan Afyoncu
Fikret Sarıcaoğlu
Halil İnalcık
İlber Ortaylı
İskender Pala
İsmail E. Erünsal
Kemal Beydilli
Korkut Tuna
Mehmet Genç
Mustafa İsmet Uzun
Orhan Okay
Ömer Faruk Harman
Sadettin Ökten
Turhan Kaçar
Uğur Derman
Uğur Tanyeli

İLMÎ REDAKSİYON
Feridun M. Emecen
Kemal Beydilli
Tuncay Başoğlu
Ömer Faruk Harman
Mustafa İsmet Uzun
Turhan Kaçar
Cemalettin Şahin

RESİM ALTI METİNLERİ
Uğur Demir
Kemal Beydilli

SON OKUMA
Mustafa Birol Ülker

GÖRSEL EDİTÖR
Uğur Demir

GÖRSEL ARAŞTIRMA
M. Esat Coşkun
M. Erhan Demir
A. Fatih Yılmaz
Ahmet Önal
Hasan Yapıcı
Kemalettin Kuzucu
Ramazan Demir
İrfan Dağdelen

FOTOĞRAF
İsmail Küçük
Coşkun Aydın
A. Bilal Arslan
M. Esat Coşkun
Ersin Çetintaş
Ahmet Akman
Sercan Samancı
TSM- BOA- SMEY
İBB ATATÜRK
KÜTÜPHANESİ
İSAM

İMLA VE TASHİH KONTROL
Mustafa Demiray

TASHİH KOORDİNASYONU
Sabahattin Yenice

BİBLİYOGRAFYA KONTROL
Abdülkadir Şenel

TASHİH
Pelin Aslan
Aylin Samancı
Semih Atiş

TASARIM
Bülent Erkmen

GRAFİK UYGULAMA
Barış Akkurt, BEK
Emre Çelik, BEK
Merve Çakıroğlu, MAS
Önder Sakıp Dündar, BEK
Sarp Sözdinler, BEK

BASKI VE RENK AYRIMI
Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mahallesi,
Soğuksu Caddesi, No: 3
Kağıthane – İstanbul
Tel: 0212 294 10 00
info@masmat.com.tr
Sertifika No: 12055

İcadiye Bağlarbaşı Caddesi
No: 40 Üsküdar 34662 İstanbul
T: +90 0216 474 08 50
isam@isam.org.tr
www.isam.org.tr

İSTANBUL
2015

ANTİK ÇAĞ'DAN XXI. YÜZYILA
BÜYÜK
İSTANBUL
TARİHİ
SİYASET VE YÖNETİM - II
DEMOGRAFİ

TAKDİM

M. ÂKİF AYDIN
PROJE YÖNETİCİSİ

Bu şehr-i Stanbul ki bî-misl ü bahâdır
Bir sengine yekpâre acem mülkü fedâdır
Nedim

Dünyada İstanbul kadar siyasi, ekonomik, kültürel, stratejik ve hatta dinî bakımlardan tarihe damgasını vuran pek az şehir vardır. İstanbul deyince Roma/Bizans ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik etmiş, iki kıtayı, dolayısıyla iki dünyayı ve iki büyük denizi birleştiren bir şehirden bahsediyoruz. Dünya siyasetine ya bu şehirden veya bu şehrin duruşu dikkate alınarak yön verilmiştir. İstanbul her dönemde dünya ticaretinin gözdesi olan bir şehir olma özelliğini korumuştur. Bu sebepledir ki her dönem İstanbul çok kalabalık bir nüfusu ve zenginliği kendisine çekmiştir.

İstanbul'un önemi ve büyüklüğü bunlarla da sınırlı değil. Doğu Ortodoks kiliselerinin en büyüğü, Rum Ortodoks Kilisesi, Hristiyanlığın Bizans'ta resmen kabulünden beri hep bu şehirde öğretilerine, yönlendirmelerine en fazla değer verilen bir dinî merkez olarak varlığını sürdürmüştür. Yine bu şehir Yavuz Sultan Selim'den itibaren hilafetin kaldırılmasına kadar dört asır İslam hilafetine makar olmuş ve dünya Müslümanlığının gözü ve gönlü hep bu şehre çevrilmiştir.

Bu durum aynı zamanda sivil ve dinî mimarinin en güzide eserlerinin neden bu şehirde toplandığını da izah etmektedir; mimarlar, sanatkârlar en görkemli eserlerini bu şehirde ortaya koyma imkânı bulmuşlar, bunun için çabalamışlardır. Doğu mabetlerinin en eskilerinden birisi olan Ayasofya hâlâ ilk yapıldığı görkemiyle bu şehirde ayakta. Kız Kulesi ve Galata kulesi hala İstanbul'un simge eserlerinden. İslam mimarisinin en göz alıcı eserleri Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Şehzadebaşı, Sultanahmet camileri başta olmak üzere Osmanlı cami mimarisinin en güzide örnekleri hâlâ bu şehrin müminlerine hizmet ediyor. Köprüler, su kemerleri, sarnıçlar ve bentler burada yaşayanların hayatlarını kolaylaştırmak için şehrin muhtelif yerlerine ve civarına damgasını vurmuş medeniyet eserleri. Büyük Saray'ın kalıntıları, Ayvansaray'daki Tekfur Sarayı, Doğu Roma/Bizans, Topkapı Sarayı Osmanlı yönetimin/medeniyetinin izlerini günümüze taşıyor. Özellikle Topkapı Sarayı sergilediği tevazu ve ihtişamla Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı dinamikleri anlatıyor gibi. Boğaziçi ve Adalar Osmanlı saray mimarisinin ve sivil mimarinin en güzel eserlerini bünyesinde taşıyor.

Sadece mimari ve tabii güzellikler değil, kültürel zenginlikler de bu şehre damgasını vurmuştur. İki büyük hukuk sistemi, Roma ve İslam hukuklarının en önemli iki derlemesi *Corpus Iuris Civilis* ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* bu şehirde hazırlandı. Bizans ve Osmanlı kültür ve sanatlarının en güzel eserleri bu şehirde ortaya kondu. İstanbul bütün imparatorluktaki en değerli kültür ve sanat adamlarını kendine çekti, bünyesinde yetiştirdi. Bâkî, Nedim, Nef'î, Şeyh Galip, Yahya Kemal, Necip Fazıl şiirlerini bu şehirde yazdılar. Şeyh Hamdullah, Karahisarî, Kazasker Mustafa İzzet, Hasan Rıza, Sami Efendi en güzel hatlarını burada meşk ettiler. Ortodoks Kilisesi'nin en güzel ilahileri bu şehirde bestelendi. Hafız Post, Buhurîzade Mustafa Itrî, Hammamîzade İsmail Dede Efendi, Zekâî Dede, Sultan III. Selim, Nâyî Osman Dede, Hacı Arif Bey, Tanburî Cemil dinî ve lâdinî en güzel bestelerini bu şehirde yaptılar. Nedim'in bir sengine acem mülkünü feda etmesi bu kültürel zenginlik sebebiyle de olmalı.

İstanbul'un stratejik önemini anlatmaya gerek var mı? Doğu'ya söz geçirmek isteyen Batı, Batı'ya hâkim olmak isteyen Doğu hükümdarlarının gönlünde hep İstanbul'a sahip olmak var olmuştur. Sıcak denizlere inme hayali kuran Kuzey'in hedefinde de Akdeniz'e geçişin anahtarı olan İstanbul vardır. Hz. Peygamber'in Müslümanlara müşterek bir hedef olarak İstanbul'u göstermesi ve sonrasında nice İslam ordularının fetih için bu şehre yönelmesi boşuna değildir. Bu yönleriyle İstanbul'a sahip olmak hem bir mazhariyettir hem de o nisbette bir sorumluluk.

Kabul etmek gerekir ki Cumhuriyet yönetimi biraz başkent Ankara'yı ortaya çıkarmak düşüncesiyle biraz Osmanlı tarihine soğuk bakışının etkisiyle İstanbul'u ikinci plana itmeye, onun ihtişamını ve bir ülke için sunduğu imkânları görmezlikten gelmeye çalıştı. Şehrin imparatorluğun son yıllarında sahip olduğu bir milyon iki yüz bin nüfusun Cumhuriyet'in ilk yıllarında beş yüz bine düşmüş olması hem bu bakışın ve hem de devletin küçülmesinin kaçınılmaz sonucu gibidir. En az bir çeyrek asır şehre ciddi hiçbir yatırım yapılmadı.

Ne var ki İstanbul öyle kolaylıkla ikinci plana atılacak, unutturulacak, ihtişamı görmezlikten gelinecek bir

şehir değildi. 1950'lerden itibaren yavaş yavaş, 1980'lerden itibarense süratli bir şekilde İstanbul, dünya şehirleri arasında hak ettiği yeri almaya başladı. Bugün Türkiye'nin sanayi, iktisat ve ticaret hayatının kalbi bu şehirde atıyor, bünyesinde mevcut üniversiteler, yayın kuruluşları ve her türlü sanat etkinlikleriyle ülkemizin eğitim, kültür ve sanat hayatına burası yön veriyor. Barındırdığı Hristiyan-Bizans ve Osmanlı-İslam medeniyetinin en güzide eserleri, Haliç, Boğaziçi ve Adalar başta olmak üzere sahip olduğu tabiat güzellikleri geçmişte olduğu gibi bugün de İstanbul'un güzelliğine güzellik katmaya devam ediyor.

Evet, böyle bir şehre sahip olmak gerçekten büyük bir mazhariyettir. Fakat aynı zamanda bir sorumluluktur. Onu tarihî, kültürel ve doğa güzellikleriyle birlikte koruma sorumluluğu. Gelecek nesillere güzide bir emanet olarak tevdi etme sorumluluğu. Bu sorumluluk sadece onu korumanın omuzlarımıza yüklediği bir sorumluluk değil, onu şimdiki ve gelecek nesillere bütün yönleri ve zenginlikleriyle tanıtmak da buna dâhildir. Sorumluluğumuzu artıran ve biraz da şehrin büyüklüğüne dikkatimizi bir kez daha çeviren, Marmaray kazıları başta olmak üzere son zamanlarda yapılan arkeolojik kazıların İstanbul'un 8000-8500 yıllık bir tarihinin olduğunu gözlerimizin önüne sermesiydi.

Bu sorumluluk bilinciyle üç yüz kadar bilim adamının desteğini alarak bu şehre, bu şehrin tarihî ve aktüel kimliğine yakışır bir tarihini yazmaya koyulduk. Bu çalışmayı ortaya koyan yönetim ve bilim ekibi kısa zamanda bu çapta bir eseri hayata geçirmek için geceyi gündüze kattı. Bunu yaparken kuru bir siyasi tarih veya sosyal tarih ortaya konulsun istenmedi. On üç ana konu tespit edilerek, tarih öncesinden günümüze kadar İstanbul bütün yönleriyle insanımızın bilgi ve dikkat alanına getirilmek istendi.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi on üç ana bölüm halinde tematik olarak planlandı ve hazırlandı. İlk bölümde "İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri" ve dünya tarihindeki yeri ortaya konmaya çalışıldı. Onları "Topoğrafya ve Yerleşim", "Siyaset ve Yönetim", "Demografi", "Toplumsal Hayat", "Dinî Hayat", "İktisat, Ulaşım ve Haberleşme", "Edebiyat, Sanat ve Kültür", "Mimari", "Eğitim, Bilim ve Teknoloji" bölümleri takip etti. Son bölümde hayatlarını veya hayatlarının büyük kısmını İstanbul'da geçirmiş kültür, sanat ve bilim adamlarıyla yapılan konuşmaları içeren "Hafızalardaki İstanbul" yer aldı

Elinizdeki İstanbul tarihinin bir şehir tarihi olmanın ötesinde özellikler taşıdığının altını çizmek gerekir. Bizans İmparatorluğu döneminde Doğu Roma, Osmanlı İmparatorluğu döneminde geniş Osmanlı coğrafyası bu şehirden yönetildiği ve ona buradan yön verildiği için İstanbul tarihi aynı zamanda önemli ölçüde Bizans ve Osmanlı tarihidir. Çünkü bu şehirdeki gelişmeler her iki imparatorluğu derinden etkilemiştir.

Şurasını da özellikle vurgulamak gerekir. İstanbul tarihi ele alınan on üç ana konuyla ilk defa bu ölçüde siyasi tarihin dışına çıkmış, din, eğitim, bilim, teknoloji, sanat, kültür, iktisat, hukuk tarihi, diğer konuların ve özellikle sosyal tarih araştırmalarının konusu olmuştur.

Eserin ortaya çıkmasında editörümüz Coşkun Yılmaz'ın olağanüstü çabası, günler geceler boyu devam eden mesaisi başat rolü oynadı, şükran borçluyuz. Öte yandan, bölüm editörlerinin ve yayın kurulunun çabaları ile redaksiyon, bilim ve danışma kurulunun katkılarını da burada teşekkürle anmalıyım.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.'nin ısrarlı taleplerinin belirleyici olduğunun altını çizmeliyim. Başından beri İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı Dr. Mimar Kadir Topbaş bu projeyle yakından ilgilendi, destek verdi. Doğrusunu ifade etmek gerekirse böyle ağır bir yükün altına girerken onun desteğine her zaman güveneceğimizi biliyorduk. İstanbul'u geliştirme ve yaşanır bir şehir yapma desteklerine kültür alanında elimizden geldiğince bir katkı düşüncesiyle bu yükü üstlendik. Kitabın, muhtevasının ötesinde elinizdeki şekil güzelliği ve mükemmelliği içinde sunulmasında Kadir Topbaş'ın yakın ilgisinin ve katkısının büyük rolü var. Kendisine şahsım ve İstanbul Tarihi ekibi adına en samimi şükranlarımı sunarım.

Kültür A.Ş.'nin o dönemki genel müdürü Sabri Dereli'nin, sonraki genel müdür Nevzat Kütük'ün her zorluğumuzu aşma yolundaki gayretleri olmasaydı böyle bir projenin gerçekleşmesi mümkün olmayabilirdi.

Şüphesiz şükran duymamız, minnet duygularımızı belirtmemiz gerekenler sadece bunlarla sınırlı değil. Çok geniş bir bilim adamları kadrosuna, kurumlara, kuruluşlara, yetkililere şükran hislerimizi ifade etmemiz gerekir. Teşekkür sayfasında bunların oldukça geniş ama tam olmayan bir listesini vermeye çalıştık. Nasıl ifade edersek edelim layıkı veçhile teşekkürden aciz olduğumuzu belirtmeliyim.

On ciltlik *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*'yle bu şehrin büyüklüğüne layık bir eser ortaya koyabilmiş, onun zenginliklerini ve dünya siyasi, sosyal, ticari ve kültürel tarihindeki yerini gereği gibi belirtebilmişsek kendimizi bahtiyar hissedeceğiz.

Saygılarımla.

ÖNSÖZ

COŞKUN YILMAZ
Editör

"Şehirlerin Sultanı"…

Hiçbir şehir bu tanımlamaya İstanbul kadar layık görülmemiştir… Doğal güzelliğiyle, coğrafi konumuyla, stratejik mevkiiyle, kadim medeniyetlere ev sahipliği yapmış olmasıyla, tarihî geçmişiyle, askerî önemiyle, ticari fonksiyonuyla, dinî merkez oluşuyla, siyasi rolüyle, toplumsal yapısıyla, demografik zenginliğiyle, kültürel renkliliğiyle, bilimsel, kültürel ve hukuki birikimiyle, entelektüel ortamıyla, mimari anıtlarıyla, payitahtlığıyla ve de Boğaz'ı, Haliç'i ve Marmara'sıyla! …

"İmparatorlar ve Sultanlar Şehri"dir İstanbul… Roma, Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı gibi dünya tarihini şekillendiren büyük imparatorluklara 1600 sene (330-1923) payitahtlık yapmış ve yeryüzünün en uzun ömürlü başkenti unvanını almıştır. Hiçbir şehir, imparatorları/sultanları açısından İstanbul'unki kadar uzun bir listeye ev sahipliği yapmamıştır. 95 Roma/Bizans imparatoru ve 30 Osmanlı padişahı bu şehirde hüküm sürmüştür.

"Payitaht-ı Zemin/Yeryüzünün merkezi"dir İstanbul. Bunda Boğaz'ın etrafında konumlanması yanında, Doğu ve Batı'nın bitiş ve başlangıcını kendi sınırlarında barındırmasının da önemli bir rolü vardır. Jeopolitik konumu, askerî, siyasi ve dinî etkisiyle de "Dünya başkenti", "Şehirler kraliçesi", "Belde-i tayyibe/Kutsal belde", "Ümmü'd-dünya/Dünyanın annesi"… şeklinde isimlendirilmektedir ki, bunlar İstanbul'un konumuna vurgu yapan tanımlamalardan bazılarıdır…

Bir şehir devleti olarak tarih sahnesine çıkan, yolculuğuna imparatorluklar payitahtı olarak devam eden İstanbul, kurucu, inşacı ve kuşatıcı kimliği, farklı tecrübeleri bir arada barındıran bünyesi ve kadim geleneği ile insanlığın sadece geçmişine değil ufkuna da hitap eden en önemli ve dönüştürücü medeniyet merkezlerinden birisidir.

Hristiyanların ilk başkenti İstanbul'dur. İlk Hristiyan imparator Konstantin tarafından ilk Hristiyan imparatorluğun başkenti olarak tasarlanıp geliştirilen İstanbul, Ayasofya başta olmak üzere bu dinin kadîm ve görkemli abidevi yapılarını bünyesinde barındırır. Hristiyanlık tarihinin mühim olaylarının mekânı ve en büyük iki mezhebinden birisinin, Ortodoksluğun kurucu merkezi, patrikhanesinin de ev sahibidir.

İstanbul Müslümanlar için, fethi Hz. Muhammed tarafından müjdelenen, fâtihi ve ordusu övülen, mukaddes bir hedef ve Müslümanlara 400 sene "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye" olmuş, "hilâfet merkezliği" yapmış bir şehirdir. Kudüs hariç hiçbir şehir iki dinin mensupları tarafından burası kadar kutsal kabul edilmemiştir.

Müslümanlar ve Hristiyanlar kadar eski bir geçmişe sahip olmamakla birlikte İstanbul'un Museviler için de ayrı bir önemi vardır. Zorla din değiştirmeye mahkûm edildikleri, bunu kabul etmeyenlerin ise katledildiği veya sürgüne zorlandıkları İspanya, Portekiz ve diğer Avrupa ülkelerinde yaşam imkânı bulamayan Yahudilerin inançlarını özgürce yaşadıkları ve korundukları bir merkez olmuştur İstanbul.

Geçmişten devraldığı beşerî birikimi yeni katılımlarla zenginleştirip, bütün insani renklere kendi iklimlerinde yaşama imkânını sunan, dünyanın en zengin dinî ve etnik çeşitliliğine sahip Osmanlı İstanbul'u, demografik zenginliği, şahitlik ettiği ve sahnesi olduğu olaylar, kültürel renkliliği, farklı inanç mensuplarının yaşamlarındaki serbestlik ve kimliklerini ifade açısından, uzun asırlar din ve mezhep kavgalarıyla yoğrulan Avrupa'nın önde gelen yerleşim merkezlerine kıyasla "Dünyanın Sığınağı" kabul edilmiş bir şehirdir

Tarih sahnesine İstanbul'dan önce, onunla beraber veya daha sonra çıkmış hiçbir şehir, onun mirasıyla ve etkinliğiyle yarışamaz. Hangi metropolün geçmişi binlerce yıllık bir derinliğe sahiptir? Yarımburgaz kazıları İstanbul yakın bölgesindeki tarih izlerini MÖ 800 binlere taşımaktadır. Marmaray çalışmaları sırasında Yenikapı'da yapılan kazıların bulguları ise bizzat Suriçi İstanbul'unun yerleşim tarihini günümüzden yaklaşık 8500 yıl geriye götürmektedir. Bu bulgular ışığında İstanbul, insanlığın etkinliği süreklilik arz eden en eski yerleşim birimlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Geçmişte yoğun nüfusu olan, başkentlik yapan veya planlı şehirciliğin ilk örneklerini oluşturan birçok önemli yerleşim merkezi bugün arkeolojik, tarihî ve turistik özellikleriyle gündemdedir. İstanbul ise tarihî derinliği, etkin sürekliliği ve eserleriyle çağdaşları veya sonraki büyük şehirlere kıyasla özel bir konuma sahiptir. Roma döneminde İstanbul ile mukayese edilebilen

veya tarih sahnesinde yer alan Venedik, Cenova, Roma, Sicilya, İskenderiye, Antakya, Beyrut, Bağdat, İznik… benzeri bir devamlılığı sürdürememiştir. Bu durum geçmişleri ve gelecekleri itibariyle Osmanlı İstanbul'uyla mukayese edilebilecek şehirler için de geçerlidir. Londra, Paris, Amsterdam, Viyana, Lizbon, Roma… Halep, Şam, İskenderiye, Kahire, Bağdat, İsfahan…

İstanbul etkin sürekliliğini tarihin her döneminde devam ettirmiş, XV. yüzyılın başlarında sendelemesine, XX. yüzyılın ilk yarısında konum değiştirmesine rağmen yüzyılın ikinci yarısında yeniden yükselişe geçerek dünya metropolleri arasındaki yerini tekrar almıştır. Bu durum, dinamik yapısını her zaman koruyan İstanbul'un kendi küllerinden doğmaya devam ettiğini, geçmişin medeniyet birikimi yanında geleceğin medeniyet tasavvurunda da rol sahibi olduğunu göstermektedir.

İstanbul'u tanımlamak için kullanılan isimlerin listesi bile bu şehrin zenginliğini, tarihî fonksiyonunu, konumunu, renkliliğini, kültür ve inanç iklimini, farklı toplumlar tarafından algılanma biçimini ve iddiasını yansıtmaktadır. Tarihî kayıtlarda bilinen en eski ismi Bizantion olan şehir, 330'da Roma İmparatorluğu'nun merkezi buraya taşınınca Secunda Roma/İkinci Roma ve Nova Roma/Yeni Roma olarak anılmıştır. Araplar için Rûmiyyetü'l-kübrâ, Taht-ı Rûm, Gulgule-i Rûm'dur. İstanbul, İran-Ordu dili için Taht-ı Rûm, Kayser-i Zemin'dir. Şehrin başkentlikten sonraki en yaygın ismi, banisi Konstantin'den hareketle Konstantinopolis'dir. Bunun, Araplar ve Osmanlılar gibi Müslümanlardaki karşılığı Hz. Peygamber'in Fetih hadisinde ifadesini bulan Kostantiniyye'dir ve bu isim, resmî yazışmalarda, literatürde ve sikkelerde varlığını Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar sürdürmüştür. Yazılı kaynaklardaki kullanımı X. yüzyıla kadar uzanan ve Osmanlı fethinden sonra yaygınlaşan İstanbul isminin aslında Konstantinopolis'ten bozma olduğuna; genel kabul görmüş "is-tin-polis" (=şehre) kalıbından geldiğine dair nitelendirmenin, yakışan bir "fantezi"den öteye geçemeyeceğine yeni araştırmalarda işaret edilmektedir. Bu isimlere zaman zaman, İstanbul'dan üretilen, hatta benzetmesi Fatih Sultan Mehmed'e atfedilen "Müslümanın bol olduğu yer" anlamında "İslambol" eşlik etmiş; XV. yüzyılda kimi resmî kayıtlarda görünen İslambol, bazı Osmanlı sultanlarının bastırdığı paraların üzerinde de yer bulmuştur. Yine Hasretü'l-mülûk, Payitaht-ı Saltanat, Tahtgâh-ı Saltanat, Makarr-ı Saltanat, Darü's-Saltanat-ı Aliyye, Dârü'l-hilafe, Dârü'n-nasr, Medînetü'l-muvahhidîn, Deraliyye, Mahrûse-i Saltanat, Dergâh-ı Muallâ, Südde-i Saâdet, Dersaâdet, Âsitâne… Osmanlıların kullandığı isim ve unvanlardan bazılarıdır.

Avrupalılar İstanbul'un Türklerin eline geçmesinden ötürü şehri "Konstantinopolis" yerine "Türkopolis" olarak isimlendirmişse de bu isim yeni mukimleri tarafından kullanılmamıştır. İstanbul'un yukarıdakiler dışında da çeşitli dillerde farklı isimleri vardır. Şehrin adı İskandinav halkları arasında büyük şehir anlamında Miklagrad, Slav dünyasında Çar Şehri anlamında Tsargrad/Carigrad, yine aynı anlamda Grekçe Vasileos Polis, İbranice Kustandina/Kostan'dır. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi okurlarına İstanbul'un farklı milletler tarafından kullanılan ve şehrin tarihteki algısına ve zenginliğine delalet eden uzun bir isim listesi verir.

Sahiplerini emperyal bir güce dönüştüren İstanbul aynı zamanda, XIV-XV. yüzyıllarda Bizans'ta, XIX. yüzyılda Osmanlılarda olduğu gibi, "Devleti Koruyan Şehir"dir. "İstanbul'a sahip olan dünyaya sahip olur" hükmünce egemen güçler, dengelerin sarsılmaması için şehrin el değiştirmemesi yolunda gayret göstermişlerdir. Diğer taraftan İstanbul, kurulduğu andan itibaren bir "esirgemenin" kanatları altında olduğuna inanılan ve bu inancın dua mahiyetinde unvanlara dönüştüğü bir şehirdir. Allah tarafından korunan, himaye edilen anlamındaki "Mahmiye-i İstanbul" veya "Mahrûse-i İstanbul", bunların en çok kullanılanıdır.

Uzayıp giden isim listesine rağmen bu belde sakinleri tarafından "şehir" olarak anılmaktaydı. "Bu gün şehre indin mi?" yakın zamanlara kadar İstanbulluların birbirlerine sordukları sorulardandı. Çünkü burası imparatorluklar başkentidir. En gelişmiş kurumlar, devasa binalar, abidevi mabetler buradadır. Burası siyasi, dinî ve kültürel temsil yeridir. Estetiğiyle, beşerî ilişkileriyle, hukukuyla, örfüyle, alt yapısıyla, imkânlarıyla, yaşam standardıyla hayatın en üst düzeyde devam ettiği yerleşim birimidir. Büyük bir güç ve medeniyet merkezidir. Onun için burası ismi açıkça dile getirilmeye ihtiyaç duyulmayan "şehir"dir ve şehir denince akla İstanbul, "şehrî" denince de İstanbullu gelirdi! Bugün ise tek bir isim hâkimdir: İstanbul.

Modern dünyayı şekillendiren gelişmelere merkezlik eden İstanbul, tarihi boyunca hep talep edilen, belki de yeryüzünde en çok arzulanan, orduların ve sultanların hayallerini süsleyen bir şehirdir. Ediplerin, seyyahların, bilginlerin, müverrihlerin, araştırmacıların en güzel eserlerine konu olan İstanbul'un, tarihin akışı içerisinde karakteristik özelliği "özne" bir şehir oluşudur. Yani sahiplerinin ve şehir sakinlerinin ufuklarını yönlendiren, dünyaya bakışlarını ve hayat tarzlarını belirleyen bir rolü vardır. Uzun tarihinde kısa süreli iniş çıkışları olmuşsa da her zaman dünya sahnesinde varlığını hissettiren ağırlık merkezlerinden birisidir. İstanbul, tarihin yaşandığı ve

yapıldığı, tarihin seyrine tesir eden nice olaylara sahne olmuş, şahitlik etmiş, dünya tarihinde iz bırakmış bir merkezdir.

Bu çerçevede "özne" ya da "etken" bir role sahip şehirlerin ve tarihsel olayların her yeni nesilde, zihnî iklimde ve tarihsel bağlamda tekrar ele alınması, anlaşılması ve konuşturulması gereklidir. Roma ile başlayan, ancak konumunu Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı ile uzun soluklu imparatorluklar merkezi olarak devam ettiren İstanbul'un tarihinin bütüncül bir anlayışla yeniden yazılması, çokça dile getirilen İstanbul merkezli bir dünya tarihi yazımının da ön adımıdır. İstanbul'un tarihini yazmak sadece bir şehrin tarihini ortaya koymak değildir. Aynı zamanda asırların birikimine ve insanlık tarihinin dönüm noktalarına da ışık tutmaktır. Dünya tarihi yazmak nasıl zihnî ve sosyopolitik bir iddianın göstergesi ise şehrin, özellikle de İstanbul'un uzun tarihini yazmak da başlı başına iddialı bir duruştur.

İstanbul'un uzun tarihine dair pek çok kaynak ve araştırma bulunmaktadır. Ancak bunlar bir bütünü tamamlayan parçalar olmaktan ziyade farklı neden ve amaçlarla hazırlanmış, şehrin tarihinden kesitler sunan eserlerdir. Az sayıdaki İstanbul monografisi ise hacim ve kapsam itibariyle sınırlı çalışmalardır. Bilgi ve yorumlarıyla şehrin tarihine önemli katkılar sunan elimizdeki binlerce çalışma dağınık ve parçalı bir görünüş arz etmektedir. Bu durum her veçhesiyle şehrin kapsamlı bir tarihinin yazılmasını zorunlu kılmıştır.

İstanbul'u tarihî bütünlüğü içerisinde ortaya koyan eserlerin yetersizliği, büyük dünya şehirleri hakkında yazılmış tarihlere bakılınca daha da göze batmaktadır. Bugün metropol olan fakat tarihî derinlik ve etkinlik hususunda İstanbul ile mukayese dahi edilemeyecek olan, birkaç yüz yıllık geçmişe sahip New York hakkında onlarca büyük şehir tarihi vardır. Örneğin Edwin G. Burrows ile Mike Wallece'nin yazdığı ve Oxford Üniversitesi'nin yayınladığı Pulitzer ödüllü *Gotham: A History of New York City to 1898* (Oxford 2000) kitabının hacmi 1.500 sayfa civarındadır ve esasen şehrin 200 yıllık tarihini anlatmaktadır. Aynı şekilde çok yeni bir şehir olan Chicago'nun *A History of Chicago* başlıklı 3 ciltlik (Bessie Louise Pierce, Chicago Üniversitesi, Chicago 1937) tarihi, erken sayılabilecek bir tarihte kaleme alınmıştır. XVII. yüzyılda dünyaya adını duyuran Londra'nın ise 45 yıl önce yayınlanan *History of London* isimli 6 ciltlik (Secker and Warburg, London 1971) bir tarihi vardır. Londra ile ilgili ayrıca 1900 yılından başlayıp devam eden ve 45 cildi bulan *Survey of London* isimli bir çalışma da mevcuttur. Roma, Atina, Pekin, Paris, Kahire ve diğer bazı şehirlerin de kendi dillerinde oldukça hacimli tarihleri vardır. Birçok şehrin ansiklopedik tarzda yani maddeler halinde yazılan tarihleri de bulunmaktadır.

Elinizdeki *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, kentin tüm tarihî dönemlerini ele almasıyla alanındaki en hacimli ve kapsamlı çalışma olma özelliğine sahiptir. Yine de İstanbul'un büyük tarihsel birikimi yanında mütevazı bir ilk adım olarak değerlendirilmelidir. Şüphesiz İstanbul, bu eserin hazırlıkları sırasında daha da iyi anlaşılmıştır ki, hakkında çok daha ayrıntıya sahip eserlerin yazımını zaruri kılan bir şehirdir.

İstanbul gibi tarihî derinliğe sahip, hele de bu kadar çok açık uçlu ve birbiriyle bağlantılı temaları olan bir şehrin tarihini yazmak oldukça güç bir iştir. Bunun için, organizasyon kabiliyetinin, planlama becerisinin, imkânların temin edilmesinin ve uzmanlığın yanında içerik ve biçimi ile model olabilecek önerilerin ve örnek çalışmaların devreye girmesi icap etmiş ve böylesi bir çalışmada ilk iş, İstanbul'un uzun tarihini ele almanın yöntem ve modelini belirlemek olmuştur. Zira doğru bir yöntem belirlenemezse ortaya çıkan eserin arzu edilen katkıyı sağlaması da mümkün olamaz. Bu çerçevede *Büyük İstanbul Tarihi*'nin hazırlık safhasında üzerinde en çok durulan konular, ilke ve yöntem meseleleriydi. Ön hazırlıklarını yayın kurulu üyemiz Yunus Uğur'un yürüttüğü bu süreç yayın kurulumuzda etraflıca değerlendirilmiş, bölüm editörlerimizin ve bilim kurulu üyelerimizin fikirlerine müracaat edilmiş, pek çok uzmanın görüş ve önerileri alınmak suretiyle takip edilecek ilkeler ve yöntem belirlenerek özgün bir eser hazırlanmasına gayret edilmiştir. Neticede bu süreçteki tartışmalar ve öneriler hem bu kitabın yazımına hem de genel olarak Türkiye'deki şehir tarihi yazımına önemli katkılar sunmaktadır.

İstanbul tarihi yazılırken "Hangi ilkeler benimsenmeli?" sorusuna cevap olarak şu esaslar tespit edildi. İstanbul "özne" yani "etken" bir şehir olarak ele alınacak, tarihi, devlet ve toplumlarının tarihi ile etkileşimli bir şekilde incelenecek; kapsam olarak İstanbul'un bütün kadimi kucaklanacak, şehrin dünya şehirleri arasında konumu her dönemde mukayeseli bir şekilde ortaya konacak, özellikle şehir tarihçiliğinde tartışılan temaların İstanbul özelindeki tezahürleri çalışılacak, şehirdeki hayat ve ilişkiler zaman ve mekân bağlamları içerisinde ele alınacak ve eser birbirinden farklı düzeylerdeki okuyucu kitlesine hitap edecek bir üsluba sahip olacak.

Bu genel ilkelerden sonra, İstanbul'un tarihi gibi uzun bir dönemi yazma yöntemlerinin tartışıldığı bir

süreç yaşadık. Bu safhada iki yöntem öne çıktı: Birincisi, kronolojinin öncelenmesi ve olaylar ile ele alınan konuların tarihî süreç dikkate alınarak yazılmasıdır. Bu yöntemin güçlü tarafı, İstanbul'un oluşumundan başlayıp günümüze kadarki tarihini dönemlere göre kronolojik bir anlayışla yazmak ve tarihî bütünlüğü anlamak iddiasıdır. Dönemselliği vurgulayan bu usulün zaafı, özellikle çok yazarlı bir kitapta tematik bir bütünlüğün oluşturulamaması, bazı konuların hiç temas edilmeden atlanması sakıncası ve en önemlisi de dönemleri aşan şehirdeki tematik süreklilikleri göz ardı ederek şehrin uzun dönemli kültürünü ve gündelik yaşamını anlamayı zorlaştırmasıdır.

İkinci yöntem ise, temaların öncelemesi ve tarihsel dönemlerin/kronolojinin her temanın kendi özel şartları, süreklilik ve kesintileri dikkate alınarak yazılmasıydı. Her iki yöntemde de, uzun dönemli tarih yazmanın zorunlu kıldığı, dönemlendirmelerin siyasi tarih temelli olma tehlikesi varsa da bu tehlike tematik yaklaşımda nispeten daha azdı. İncelenen konunun farklı yönleriyle ve daha bütünlükçü bir yaklaşımla ortaya konulması hususunda bu yöntem daha dikkate değer kabul edildi. Bu nedenle de, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*'nin yazımında şehrin tarihinde var olan süreklilikleri ve değişimleri takip etmeye daha fazla imkân vermesi nedeniyle bu yöntem tercih edilerek tematik bir şehir tarihi hazırlandı.

Tematik anlayışa göre hazırlanan bu çalışmada konular makaleler halinde yazıldı. Ana makalelerde yeterince üzerinde durulamayan konuların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak detaylar ise çerçeve ve derkenar yazılar ile derinlikli olarak incelenmeye çalışıldı.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin yazımında, modern şehir tarihi yazımı ve Osmanlı şehir tarihi yazım gelenekleri birlikte düşünülerek ana bölümler şu sıralamaya göre belirlendi:

İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri,
Dünya Ölçeğinde İstanbul,
Topoğrafya ve Yerleşme,
Siyaset ve Yönetim,
Demografi,
Toplum,
Din,
İktisat,
Ulaşım ve Haberleşme,
Edebiyat, Kültür ve Sanat,
Mimari,
Eğitim, Bilim ve Teknoloji
Hafızalardaki İstanbul.

Bu bölümleri İstanbul Kronolojisi ve İstanbul Bibliyografyası başlıkları takip etti.

Temaların kendi içindeki kronolojilerinin oluşturulmasında şehrin kimliğini belirleyen ve tarihî akışında dönüm noktasını oluşturan üç dönem esas alınsa da bazı temalarda farklı/aralarında geçişken dönemlendirmeler de yapılmıştır. Bunlar; Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleridir.

İstanbul'un Konstantin tarafından kuruluşundan sonra şehrin tarihindeki en tanımlayıcı ikinci değişim şüphesiz Osmanlılar tarafından fethidir. Bu dönemde şehrin sahipliği, yönetimi, hâkim medeniyet, inanç ve mimarisi bakımından İstanbul yeni bir kimlik ve temsil kabiliyeti kazanmıştır. Cumhuriyet dönemi ise Osmanlı dönemi ile aralarında Bizans ve Osmanlı devri gibi kimlik belirleyici bir geçiş olmasa da şehrin başkentlik konumunu kaybetmesi, yeni idari yapılanmaların merkezinden uzak olması, hatta çeşitli nedenlerden dolayı geri plana itilmesi ve genel olarak demografik, siyasi, sosyal, iktisadi, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin seyri açısından üçüncü bir devir olarak ele alınmıştır.

İstanbul'un, Osmanlı öncesi dönemi muhtelif tanımlama ve tartışmalara konu olmuştur. Bu tartışmalar devam etmekte ve farklı saiklerle farklı tercihlere yol açmaktadır: Roma, Doğu Roma ve Bizans İstanbul'u gibi… Öncekilere oranla daha geç dönemlerde ortaya çıkmasına rağmen "Bizans" tanımlaması özellikle de Doğu Roma'yı nitelemek için XVIII-XIX. yüzyıllarda yaygınlık kazanmış ve geniş kitlelerce kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle elinizdeki eserde, hedef kitle gözetilerek, editoryal tercihlerde "Bizans" isimlendirmesi benimsenmiştir. Fakat yazılarda tek bir isimlendirmeye gidilmemiş, yazarların tanımlamalarına riayet edilmiştir.

Her tema kendi içinde süreklilikler ve değişimler dikkate alınarak dönemlendirilmiş, Antik çağlar, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri mutlak kopuşlar olarak ele alınmamıştır. Üç ana dönemin farklılıkları tartışılmış ve keskin bölümlemelerin mahzurları dikkatten uzak tutulmamıştır. Geçişkenliklere dikkat edilmek ve konusuna göre uygulanmak kaydıyla kronolojik üç dönem anlayışı benimsenmiştir. Bunun yanında İstanbul'un Roma öncesi de incelenmiş, fakat şehrin uzun tarihi düşünüldüğünde antik döneme ait verilerin, bilgi kaynaklarının ve belirleyici gelişmelerin diğer üç devre oranla çok daha az olması nedeniyle dönem merkezli temel bir bölümlendirmeye gidilmemiştir.

Her temanın planlanmasında kendi içindeki öncelikleri ve süreklilikleri dikkate alınmıştır. Ancak bu, her temanın mutlak anlamda diğerlerinden bağımsız

olduğu anlamına gelmemektedir. Mesela doğal afetler Topoğrafya ve Yerleşim bölümünde şehrin fiziki yapısına etkisi itibariyle ele alınırken Toplum bölümünde şehir hayatına tesirleri açısından incelenmiştir. Dolayısıyla aynı tarihte meydana gelen bir olay iki ayrı bölümde ilgili temaya yönelik önceliğiyle ele alınmıştır. Yine Bizans ve Osmanlı toplumlarında din-toplum ilişkisinin tartışılmaz bir içiçeliği bulunmaktadır ve bunu günümüz anlayışıyla sınırlandırmak mümkün değildir. Nitekim temalar belirlenirken de bu iki konunun tarihte birbirinden ayrılıp ayrılmayacağı en çok tartışılan meselelerden olmuştur. Yine hangi konu ele alınırsa alınsın siyaset, iktisat, sanat, diplomasi, törenler vb. alanlarda özellikle de Osmanlı İstanbul'unda dinin toplumda daha belirleyici bir rolü olduğu görülür. Dinî, diğer konulardan veya diğer konuları da dinden tamamen bağımsız ele almak veya dışlamak hatalı bir tarih okuması olacağı gibi eksik veya yanlış sonuçlara ulaşmak gibi temel bir problemi de beraberinde getirecektir. Toplum bölümünün de Din, Siyaset ve Yönetim bölümleriyle kesişen konuları bulunmaktadır. Aynı şekilde İktisat ile Demografi, Ulaşım ve Haberleşme bölümleri veya Mimari, İktisat, Toplum ve Siyaset bölümleri arasında güçlü bağlar bulunmaktadır. Benzer durum daha özel konular için de geçerlidir. Mesela, Dünya Ölçeğinde İstanbul bölümündeki "İstanbul'un Uzun Asrı: Dünya ve Türkiye", Mimari bölümündeki "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması" ile "Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Mimarlık" makaleleri İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri bölümünü daha da zenginleştiren ve tamamlayan bir mahiyete sahiptir. Bu nedenle konular, aralarındaki keskin kopuşlardan ziyade "Hangi temayla ilgisi daha fazla?" sorusuna verilen cevaplara göre tasnif edilmiş olup okuyucunun da bunu dikkate alması önerilir.

Eserin hazırlanmasında ilmî üslubun yanısıra genel okuyucuya hitap edebilecek bir dil kullanılmasına özen gösterildi. Böylece *Büyük İstanbul Tarihi*'nin, alanındaki çalışmalara bilgi, yöntem ve içerik olarak kaynaklık etmesi yanında Türkiye'de ve yurt dışındaki İstanbul derslerinde kullanılabilecek bir metin/kaynak olacağı düşünülerek akıcı, kuşatıcı ve güçlü bir ifade diline sahip olmasına da gayret edilmiştir.

Makalelerde ele alınan konunun doğrudan şehir hayatıyla ilgisinin kurulması, meselenin ana esaslarının ve genel seyrinin aktarılması; tartışma ve ayrıntılara girmekten kaçınılması, konular ele alınırken yeni bulguların, güncel bilimsel sonuçların ve ortak kabullerin yansıtılması; zorunlu olmadıkça dipnot kullanılmaması, dipnotun bir bibliyografya yığınağına dönüştürülmemesi, atıfların en son yayınlara ve ana kaynaklara yapılması, dipnot dışında istifade edilen eserlerin kaynaklar başlığı altında ayrıca gösterilmesi gibi hususlar yazarlarla paylaşıldı. Fakat onların tercihlerine de müdahale edilmedi. Dipnotta kullanılan eserlerin kaynaklar kısmında topluca yer alması sık karşılaşılan bir durum olmakla birlikte, hacmin şişirilmemesi, baskı ve kâğıttan tasarruf amacıyla makale sonlarındaki kaynaklar kısmında sadece dipnotlarda gösterilmeyen eserlere yer verildi.

Kitapta yer alan yazılar üç grupta tanımlanmıştır. Bunlar;

1- Makaleler: Elinizdeki kitabın ana yazılarıdır. Ele alınan konunun çerçevesi ve bölümleri ile ilgili bir girişten sonra, konuyla ilgili ortak kabullerle öncü ve güncel bilgiler verilmiş, ardından önemli bazı soru ve tartışmalar ele alınmıştır. Konular işlenirken İstanbul'un bir şehir olarak merkezde olması, konuların doğrudan İstanbul'u ilgilendiren yönüyle ele alınması önemsenmiştir. Konuyla ilgili çok bilinen temalar, kavramlar, mekânlar ve kişiler makalelerde belirtilmekle birlikte, kişilere indirgenen ve sadece konunun uzmanlarını ilgilendiren tartışmalardan uzak durulmuş, standart olarak genel okuyucu esas alınmıştır.

2- Çerçeve yazılar: Ana makalelerde bahsi kısaca geçen veya geçmeyen fakat dikkat çekilmek istenen önemli konular çerçeve yazılara taşınarak ana makaleden ayırt edilecek bir tasarımla okuyucuya sunulmuştur.

3- Derkenar: Ana konunun anlaşılması için kaynak metinlerden alıntılanmış yazılar olup okuyucuya makale ve çerçeve yazıdan ayırt edici bir tasarımla sunulmuştur.

Tematik on üç ana bölüme ayrılan eser 10 cilt olarak yayınlanmaktadır. İlk bölüm hariç her bölümün girişinde ayrıntılı bir değerlendirme yer aldığından burada bölümler hakkında genel bir değerlendirmeyle yetinilecektir.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin 1. cildi üç bölümden oluşuyor: İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri, Dünya Ölçeğinde İstanbul, Topoğrafya ve Yerleşim.

Kitabın giriş bölümü olarak planlanan İstanbul'un Emperyal Dönüşümleri'nde şehrin siyasi, zihnî, sosyal, dinî ve imar alanındaki büyük dönüşüm ve buhranları inceleniyor. Tarihî mecrası bir şehir devleti olarak tahkiye ve tahkim edilen İstanbul'un emperyal dönüşümü Roma İmparatorluğu'nun Roma'sına rakip ve alternatif bir başkent olarak inşa edilişiyle başlamış, Osmanlı ile devam etmiş, Türkiye Cumhuriyeti ile resmî olmasa da fiilî iddiasını sürdürmüştür. İstanbul, payitahtı olduğu imparatorlukların üç kıtaya yayılan dünya görüşü ile siyasetlerinin oluşum ve

uygulama merkezi olarak coğrafi, siyasi ve dinî açıdan saha ve süre bakımından en geniş alana ve zamana hükmeden bir şehirdir. Balkanlar, Doğu Avrupa, Afrika, Ortadoğu, Batı Asya, Karadeniz stepleri, Hindistan ve diğer okyanus ötesi bölgelere kadar ulaşan fiilî, siyasi, dinî, iktisadi, askerî nüfuzuyla geniş bir coğrafyanın merkezi olma fonksiyonunu asırlarca sürdürmüştür.

Bu bölüm Halil İnalcık'ın "Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u" makalesiyle başlamaktadır. Bu tercih, dünya tarihçiliğindeki konumu ve İstanbul tarihine katkıları nedeniyle yayın ve editörler kurulunun müellife saygı ve teşekkürünün ifadesidir. Uzun tarihi boyunca büyük dönüşümlere ve gelişmelere sahne olan İstanbul'un geçirdiği en köklü emperyal değişim şehrin Osmanlılar tarafından fethidir. Yazı, İstanbul'un karakterini, temsil kabiliyetini ve değerlerini temelden değiştiren olayın hemen akabinde İstanbul'un büyük dönüşümünü ve Fatih Sultan Mehmed'in rolünü incelemektedir.

Osmanlıların şehirle temaslarına ve fethe kısaca temas eden Halil İnalcık öncelikli olarak 1455 tarihli İstanbul ve Galata tahrir defteri ışığında İstanbul'un demografisini, iskânını, bina stoklarını ve bunların nasıl değerlendirildiğini inceliyor. Akabinde Fatih'in şehri imar faaliyetlerini, İstanbul Bedesteni ve Kapalı Çarşısı'nı, şehrin mimari dönüşümünü sağlayan ve görünür kimliğini şekillendiren külliyelerini, idari yapılanmasını, mahallerini ve nüfusunun gelişimini, yerleşimin yayılışını, dinî ve kültürel dokusunu, güvenliğini, farklı inanç mensuplarının yerleşimini ve toplumsal katmanların ilişkilerini, şehrin alt yapı çalışmalarını, ev tiplerini, şehirde konuşulan Türkçe ve diğer dilleri, ticari faaliyetlerini ve insan gruplarını ele alıyor. "Galata" başlıklı çerçeve yazısında da bu bölgenin Osmanlı idaresindeki gelişimini anlatıyor. Böylece fethin akabinde şehirde yürütülen çok yönlü faaliyetler ile Latin işgaliyle birlikte harabeye dönen ve eski parlaklığını bir daha bulamayan İstanbul'un yeniden dünya sahnesine çıkışında Fatih Sultan Mehmed ve haleflerinin gayretlerinin şehre yansıması okura bu büyük Osmanlı tarihçisinin kaleminden aktarılmaktadır.

Bölümün ikinci makalesi "Medeniyet Harmanının Özne Şehri: İstanbul" başlığını taşımaktadır. Ahmet Davutoğlu tarafından kaleme alınan yazı, şehrin tarih boyunca geçirdiği değişimleri, yerleşimleri, fonksiyonelliğini, simgeselliğini ele alıyor. Tarih okumasını Osmanlı fethi ile aynı asırlarda Avrupalıların ele geçirdikleri şehirlerdeki uygulamaların mukayesesi ile devam ettiren Ahmet Davutoğlu, şehrin medeniyet dönüşümlerindeki rolünü dün-bugün-yarın ilişkisi içerisinde yorumluyor. Mukimlerin şehirdeki medeniyet inşalarının mukayeseli olarak okunduğu yazıda, yazar Osmanlıların fethini, iskân, iktisat, mimari, siyaset, yönetim, kültür ve medeniyet alanındaki faaliyetlerini, bir arada yaşama tecrübelerini Avrupa tarihiyle ile eş zamanlı bir okumayla, özgünlük ve özgürlük açısından değerlendiriyor. İstanbul'un medeniyet tarihindeki kurucu ve taşıyıcı rolünü, tesirlerini ve mirasını Roma-Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi sürekliliği içerisinde değerlendiriyor.

Teorik-kavramsal muhtevasıyla da önemli bir şehir okuması sunan Makale, "Kadimin her aşamasında ve modern dönemde eksen şehir niteliğini koruyan İstanbul'un küreselleşme sürecinde tarihî akışın merkezinde olması kaçınılmazdır. Bu açıdan, İstanbul'un önümüzdeki yüzyıl içinde bir ulaştırma kavşağı, ticaret ve finans merkezi, kültür ve medya odağı olması, yaşayan canlı bir şehrin doğal kaderidir. Ancak bu kaderin hangi ontolojik öz ve mimari/estetik form ile yeniden şekilleneceği bizim tarih karşısındaki belki de en büyük sınavımızdır." diyen müellifin şehre bakışını ve şehrin geleceğine dair tasavvurlarını da yansıtıyor.

Bölümün üçüncü yazısı, "Emperyal Dönüşümlerin Muhteşem Kenti İstanbul" olup, Feridun M. Emecen tarafından kaleme alınmıştır. Yazar burada şehrin büyük dönüşüm ve buhranlarını Bizans'tan başlayıp XIX. yüzyılın başlarına kadarki süreyi kapsayacak şekilde ele almaktadır. Konunun Bizans ve Osmanlı şeklinde iki temel dönemlendirmeye ayrıldığı yazı kavramsal çerçeve ile başlıyor. İstanbul'un coğrafi konumu ve buna göre konuşlanışı, yerleşiminin tarihî izleri, şehrin gelişimi, imar faaliyetleri, başkent olarak planlanması, Hristiyanlık başkenti olarak tasarlanması, başkent Konstantinopolis'in doğu ve batıdaki algısı, şehrin yaşadığı büyük buhranların ve karşı karşıya kaldığı tehditlerin anlatımıyla gelişen konu Bizans İstanbul'undan Osmanlı İstanbul'una geçişin dünyadaki yansımaları ve şehre tesiri ile devam ediyor. Akabinde şehrin dinî, siyasi, sosyal, kültürel, mimari, ticari misyon ve fonksiyonlarına temas edilerek Osmanlı İstanbul'unun aynı zamanda nasıl bir büyük dünya şehrine dönüştüğü konu ediliyor. Osmanlı İstanbul'unun yaşadığı büyük buhranların ve bunların şehre yansımalarının da incelendiği yazıda ayrıca "Kriz ve Dönüşüm Çağının Başkenti" ve "Batılılaşan Payitaht" alt başlıklarıyla şehrin XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla Osmanlı ve dünyadaki gelişmeler doğrultusunda yeniden konumlandırılması ve yapılandırılması da değerlendiriliyor. İstanbul'un emperyal hikâyesinin, yaşadığı büyük buhran ve dönüşümlerin de konu

edildiği yazı, İstanbul'un tarihiyle ilgili farklı bir okuma olarak okurun şehre bakışına ve yeni yaklaşımlarına zemin oluşturmaktadır.

Bölümün dördüncü ve son makalesi İlhan Tekeli tarafından kaleme alınmıştır. Yazar burada, şehrin XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın sonlarına kadarki dönüşümünü anlatıyor. Yazıda İstanbul'un 150 yıllık modernleşme öyküsü üç döneme ayrılmaktadır: "Utangaç modernleşme" diye adlandırılan birinci dönem 1838-1923 arasını kapsamaktadır. Bu dönem, Osmanlıların modernleşme konusundaki adımlarının çekingenliğine işaret etmektedir. 1923-1948 yılları moderniteye cesur bağlılık ve "köktenci modernite projesi"ni uygulama dönemidir. 1948-1980 yılları arasını kapsayan üçüncü devre ise tek parti rejiminden çok partili rejime geçişle birlikte yaşanan "popülist bir modernleşme" dönemidir. Yazının son kısmında "1980 yılı sonrasında modernite projesinin aşınmaya, postmodernist uygulamaların gelişmeye başladığı dördüncü bir döneme" girildiği, 1990'lı yıllarda dünyadaki büyük siyasi değişimle; Doğu Bloku'nun çözülmesiyle İstanbul'un I. Dünya Savaşı sonrasında kaybettiği "dünya kenti" olma fırsatını tekrar kazanıp "tek merkezli bir azman sanayi kentinden, çok merkezli bir kentsel bölgeye geçişi" yaşadığı ifade ediliyor. Şehrin sahip değiştirmeden yaşadığı radikal dönüşümü ve yansımalarını yani son asırdaki hikâyesini ortaya koyan yazı İstanbul'un yakın tarihini şehircilik bakımından ve sosyolojik açıdan değerlendirirken ülkenin siyasi tarihi ile modernleşme tarihini birlikte ele alarak renkli bir şehir okuması sunuyor.

İkinci bölümün konusu Dünya Ölçeğinde İstanbul'dur. Burada İstanbul'un kendi ve dünya şehirleri bağlamındaki önemi ve konumu üzerinde durulmakta; şehrin tarihi, geçmişte ve günümüzde öne çıkan dünya şehirleriyle karşılaştırılmalı olarak okunmaktadır. İstanbul'un konumu, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde çağdaşı dünya şehirleri ile ayrı ayrı mukayese edilmekte, böylece belki de ilk kez İstanbul bu kadar detaylı bir şekilde dünya şehirleri bağlamına oturtulmaktadır.

Topoğrafya ve Yerleşim bölümünde yer alan "Doğal Yapı", "Arkeoloji", "Mekânsal Gelişim ve Topoğrafya", "Doğal ve Beşerî Afetler", "İdari Yapı ve Kartografya" şeklindeki alt başlıklarda İstanbul'un coğrafi yapısı, fiziki özellikleri, yerleşim tarihi ve haritalara yansıması anlatılmaktadır.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nin en hacimli konusunu oluşturan "Siyaset ve Yönetim" bölümünün yazıları 2. cildin tamamını, 3. cildin de büyük bir kısmını kapsamaktadır. İstanbul, uzun tarihi boyunca siyasi merkez özelliğini koruyan nadir dünya şehirlerinden birisidir. Bin yılı aşan bir süre Doğu Roma/Bizans'ın, 1453'ten sonra da Osmanlı siyasi kudretinin temsilcisi olarak öne çıkmış, çok geniş bir coğrafyanın tek siyasi hakimi olmuş, başka hiçbir şehirle mukayese edilemeyecek bir siyaset ve yönetim merkezi olarak temeyyüz etmiştir. Şehrin tarihî derinliği içerisinde geçirdiği siyasi gelişmelerin ve yönetim merkezi olma hususiyetlerinin ele alındığı bölüm yazıları şu alt kısımlarda toplanmıştır: "Siyaset", "Kuşatmalar ve Fetih", "Diplomasi", "Hukuk", "Yönetim ve İdari Yapı", "Seçimler", "Törenler".

3. cildin son bölümü Demografi'dir. Şehrin demografisi yani nüfus yapısı kuruluşundan Osmanlıların fethine, fetihten modern nüfus sayımının yapıldığı XIX. yüzyıla, XIX. yüzyıldan Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet dönemi şeklinde kronolojik olarak dört alt bölüme ayrılmıştır. Osmanlı coğrafyasındaki büyük daralmanın sebep olduğu ve İstanbul'un demografisine etki eden XIX. yüzyıldaki göçler ve Cumhuriyet dönemindeki mübadele de bu bölümde ele alınmaktadır. Cumhuriyet dönemi göçlerinin şehrin demografisine etkisi ise Cumhuriyet sonrası İstanbul demografisiyle birlikte incelenmektedir.

4. ciltte Toplum ele alınıyor. İstanbul toplumunun tarihî süreklilik içerisinde ele alındığı bölümde şu alt başlıklar yer almaktadır: "Toplumsal Katmanlar", "Sağlık ve Yemek", "Giyim-Kuşam", "Merasim-Eğlence-Spor", "Sosyalleşme ve Âdâb-ı Muâşeret", "Âfetler ve Sosyal Yardımlaşma", "İstanbul'da Çocuk Olmak ve Spor Yapmak", "İstanbul Bahçeleri", "Suç ve Teftiş".

5. cildin konusunu Din oluşturmaktadır. İstanbul gibi bir şehirdeki dinî anlayışların ve hayatların ortaya konulması aslında inanç sistemlerinin en üst düzey telakkilerini ortaya koymak anlamına da gelmektedir. Bu durum bütün konular için geçerli olmakla birlikte günümüzde din üzerinden yürütülen tartışmalar dikkate alındığında daha bir önem kazanmaktadır. Konu üç alt başlıkla incelenmiştir: "Hristiyanlık", "Musevilik" ve "İslam". İstanbul'un pagan geçmişi de bölümün başında anlatılmaktadır.

6. ciltte İktisat ile Ulaşım ve Haberleşme bölümleri yer almaktadır. Bir taraftan Boğaz'ı kontrol etmesi, Marmara'ya açılması ve Haliç gibi bir iç limana sahip olması diğer taraftan deniz ve karayolu ile Doğu ve Batı'yı, kuzey ve güneyi buluşturması İstanbul'u, tarihinin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir kesişme noktası ve ticari hayatın temel güzergâhlarından birisi yapmıştır. Şehir aynı özellikleriyle ulaşım ve haberleşme açısından

da merkezî bir konuma sahiptir. Ulusal ve uluslararası ilişkiler dikkate alınarak planlanan İktisat bölümünde şu alt başlıklar ele alınmaktadır: "Bizans İstanbul'unda İktisat", "Osmanlı İstanbul'unda İaşe ve Vakıf", "Osmanlı İstanbul'unda Ticaret, Sanayi ve Finans", "Cumhuriyet İstanbul'unda Vakıflar, Ticaret, Sanayi ve Finans".

Bu cildin son bölümü Ulaşım ve Haberleşme'de, İstanbul'un gerek şehiriçi gerekse uzak ve yakın çevresiyle olan ulaşım ve haberleşmesinin tarihî serüveni çeşitli alt başlıklarda anlatılmaktadır. Ulaşım, şartları, araçları ve kurumlarıyla birlikte kara, deniz ve hava ulaşımı şeklinde üç döneme ayrılarak incelenmekte; haberleşme ise, ulaşımın ve haberleşmenin araçlarının mecrası doğrultusunda dönemsel ağları ve yapısıyla ortaya konulmaktadır.

Siyaset ve Yönetim'den sonra kitabın en hacimli bölümü olan "Edebiyat, Sanat ve Kültür" 7. ciltte yer alıyor. İstanbul'un kültürel çeşitliliğini yansıtan bölüm, "Müzik ve Kültürü", "Edebiyat", "Görsel Sanatlar", "Okuma-Yazma ve Kitap Kültürü" alt başlıklarından oluşuyor.

Mimari kitabın 8. cildinde yer alıyor. Şehrin planlama tarihinin de incelendiği bu bölümde "Bizans Dönemi Mimarisi", "Erken Dönem Osmanlı Mimarisi", "XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi", "XVIII. ve XIX. Yüzyıllar Osmanlı Mimarisi", "Osmanlı İstanbul'unun Yapı Bazında Mirası", "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Planlama" ve "Cumhuriyet Dönemi Mimarisi" alt başlıkları yer almaktadır.

9. ciltte Eğitim, Bilim ve Teknoloji konusu değerlendiriliyor. "Eğitim" alt başlığında Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi eğitim faaliyetleri konu edilmektedir. Aynı şekilde "Bilim ve Teknoloji" alt başlığı da üç döneme göre incelenmektedir.

10. ciltte "Hafızalardaki İstanbul" kayıtlara geçiriliyor. Bölümde Semavi Eyice, Mehmet Şevket Eygi, Nevzad Atlığ, Saadettin Ökten, M. Orhan Okay, Hüsrev Hatemi, İnci Enginün, Hilmi Yavuz ve Gülbün Mesara şehir ve şehirli ile ilgili hatıralarını, gözlemlerini, izlenimlerini ve yorumlarını anlatıyor. Turgut Cansever ve Tâhir Olgun da (Tâhirü'l-Mevlevî) dergi sayfalarındaki söyleşi ve yazılarıyla bölüme zenginlik katıyor. Bölüm, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren şehrin ihmaline, yıkımlarına, imarına, kısacası büyük değişmelere şahit olmuş, bu değişmelerde rol almış kültür, sanat, edebiyat ve bilim hayatımızın seçkin simalarının bu sayfalara yansıyan anlatımlarıyla şehrin geçmişi kadar geleceğine de ışık tutacak bir "sözlü tarih" çalışmasıdır. Beşir Ayvazoğlu gibi önde gelen bir edebiyatçı ve kültür adamının gerçekleştirdiği söyleşiler İstanbul tarihi çalışmaları için özgün bir kaynak özelliğine sahiptir.

Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'nde, bu temaları iki müstakil çalışma takip etmektedir. Birincisi, "İstanbul'un Kronolojisi", diğeri ise "İstanbul Bibliyografyası"dır.

Böylece eserde İstanbul tarihi süreklilik anlayışı içerisinde ortaya konulmaktadır. Her bölümün, kendi bağlamında İstanbul'un tarihinin okunması açısından bütüncül, hacimli ve hemen hemen ilk okuma çalışması olduğunun altı çizilmelidir. Eser ana temasıyla İstanbul tarihini ortaya koymayı hedeflerken, şehrin tarihi derinliği, etkinliği ve konumu doğrultusunda da ele aldığı konular çerçevesinde Antik Çağ, Roma, Doğu Roma/Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti tarihine de önemli katkılarda bulunmaktadır.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'ni pek çok şehir tarihinden ayıran ve muhtevanın tamamlayıcı unsuru olarak görülen hususlardan birisi de görselliğidir. İlke, yöntem ve muhtevanın yanında özellikle şehir tarihinin yazımı açısından önemli konulardan birisini de bu husus teşkil etti. Şüphesiz tarihçiliğimizde yazılı belgelerin tartışılmaz bir yeri vardır ve tabiidir. Ancak görsel belgeler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Hâlbuki görsel materyal de yazılı belgeler gibi önemsenmesi gereken kaynaklardır. Bunlar da yazılı belgeler gibi kaynak değeri, bağlam, işlev, söylem, mesaj, temsil, amaç, telif, müellif, dönem, konum vb. ilişkisi dikkate alınarak tarih yazımında değerlendirilmelidir. "Bir resim bin sözcükten fazlasını söyler" diyen Kurt Tucholsky ve "*Afişten Heykel'e Minyatürden Fotoğrafa*" görsel materyalin tarih yazımındaki rolünü inceleyen kitabına *Tarihin Görgü Tanıkları* ismini veren Peter Burke tarihin kaynakları açısından son derece önemli bir konuya temas etmektedirler. Görseller bazen metinlerden çok daha önemlidir ve kelimelerin ifade edemediği veya yetersiz kaldığı, yazılı kaynakların tamamlayamadığı boşlukları tamamlayacak bir mahiyete sahiptir. Okuyucunun tasvir veya tasavvur edemediği bir dünyaya kapı aralayabilmekte, anlatılamayanı anlatma, olanı görme ve tahayyül imkânı sağlayabilmektedir. Görsellerin şahitlik ettiği pek çok konu vardır ve bazı meseleler ancak onların rehberliğinde açıklığa kavuşabilmekte ve görünür kılınabilmektedir.

Bu nedenle eserde görsel materyal önemsendi ve sayfalara yansımasına özen gösterildi. Şehrin, yaşayanların ve yaşananların tarihî serüvenini ortaya koyan haritalara, minyatürlere, gravürlere, resimlere, fotoğraflara, arşiv belgelerine, yazmalara, hat, tezhip, ebru gibi eserlere, süslemelere, mekân-bina görsellerine ve grafiklere yer verildi.

Eserde, bu alanda ciddi bir birikime sahip Uğur Demir'in katkılarıyla 4.000 civarındaki materyal ile şehrin geçmiş yolculuğu görsel olarak da yansıtılmaya, okuyucunun zaman ve mekân tasavvuruna katkıda bulunulmaya gayret edildi. Her görsel kısa açıklamalarla tanımlandı. Ancak eserin hacmi, amacı, muhteva planlaması, zaman ve görsellerin yoğunluğu nedeniyle tahlillere girilmedi. Bu materyalin aidiyeti ve kaynakları belirtilerek dönemi, müellifi ve muhtevası hakkında bilgi edinmek isteyenlere temel referansları sunuldu.

Eseri baştan sona kat eden okuyucu zaman zaman görsellerin tekrarı hissine kapılabilir. Bunun temel nedeni bazı mekânların her dönemde ve pek çok konu ile iç içe olmasıdır. Mesela Ayasofya üç dönemin; Roma/Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet'in buluşma noktasıdır. Bir yönüyle İstanbul tarihinin dönüşüm noktalarının sembolleri Ayasofya'da tecessüm etmiştir. Önce büyük bir imparatorluğun gücünün ve inancının simgesi olarak inşa edilen ulu bir mabed/kilise, sonra şehrin sahip değiştirdiğini gösteren bir simge, yine büyüklüğüne yaraşır bir ihtimamla camiye tahvil ve külliyeye dönüştürme, ve akabinde başkentliğini kaybeden şehrin bu tarihî yapısının müzeye dönüşmesi… Sadece din ve mimaride değil, siyaset, toplum, kültür, sanat, törenler, turizm vb. pek çok konuda İstanbul deyince yolun ucu bir şekilde Ayasofya'ya çıkmaktadır. Yine Topkapı Sarayı, Sultanahmet ve Süleymaniye başta olmak üzere büyük Osmanlı külliyeleri ve meydanlar şehrin hemen her konudaki merkezî gelişmelerine ve dönüşümlerine tanıklık yapan ve sahne olan mekânlardır. İmparatorlukların emperyal fonksiyonunu yüklenmiş törensel gösterilerinin ve siyasette belirleyici gelişmelerin mekânı Hipodrom/Sultanahmet Meydanı… Çevresiyle birlikte bu meydanı çıkarılsa İstanbul'un tarihinin ne kadarının devre dışı bırakılmış olacağının hesabını yababilir miyiz? Tarihin akışına bu tarihî meydan gibi şahitlik etmiş meydan nadir bulunur.

Tabii olarak, kendi içinde görsel bir iddiayı barındıran bu hacimdeki ve konu çeşitliliğindeki bir eserde ister istemez aynı karenin tekrarı tercih edilmese de aynı mekânla ilgili farklı görsellerin kullanımından kaçınmak mümkün olmamıştır. Çok az olmakla birlikte bazı tarihî görsellere, farklı nedenlerden dolayı, birden fazla defa müracaat edildi. Bunun da çarpıcı örneğini Matrakçı Nasuh'un İstanbul planı oluşturmaktadır. İstanbul'un topografik, şehirleşme, mimari ve pek çok açıdan çok önemli bir kaynağı olan bu minyatür/plandan doğrudan atıflar ile coğrafi ve mimari nedenlerden dolayı birden fazla defa istifade edilmiştir.

Şüphesiz İstanbul söz konusu olunca temin edilebilecek görsel materyal bu kitapta yer alan binlerle sınırlı değildir. Şehrin tarihî derinliği görsel zenginliğine, obje ve materyaline de yansımıştır. Burada zaman, mekân, imkân ilişkisi içerisinde temin edilen on binlerce görsel arasından, konulara ve muhtevaya uygunluğu doğrultusunda seçilenler yer almaktadır.

Görsel materyallerin araştırılması, temini, seçimi ve tanımlaması ciddi bir bilgi, birikim, emek, sabır, tecrübe ve yorgunluğu gerektirmektedir. Her görselin kendisinin ve şahitlik ettiği konunun yanında, tespit, temin ve tercih edilişinin de bir hikâyesi vardır. Görsel materyalin önemli bir kısmı dönem eseri olup asırlarla ifade edilen geçmişe sahiptirler. Sayfaları çevirirken okuyucusuna veya seyircisine yeni bir dünya aralayan bir görselin, mekânından sayfalara intikali uzun soluklu, acı ve tatlı hikâyelere kaynaklık edebilmektedir. Bir görsele ulaşmak bazen uzun bir süreyi, ciddi bir takibi ve çeşitli kapıları aşındırmayı zorunlu kılmaktadır. Bazen bir yapı topluluğunun fotoğrafı için on ayrı kurumdan izin almak, hepsinin ayrı ayrı uygun vaktini belirlemek ve ona riayet gerekmektedir. Bu durum aynı zamanda tarihî eserlerin mecrasından çıkarıldıktan sonra dramatik sahipliğine de işaret etmektedir. İzin alınan yapıların fotoğraflarını çekmek için de ayrı bir mücadele gerekiyor. Bazen görevli bulunmaz bazen açı… Çünkü iyilik olsun diye yapılan ilaveler, avluya konulan aparatlar, köşelere biriktirilen yığıntılar, zamana şahitlik eden ağaçlar, hem duracağınız yeri hem de çekeceğiniz açıyı etkileyebilmektedir.

Bazı yapıların fotoğraflarının çekiminde istenen görüntünün alınamamasına rağmen sonuç mutluluk verici de olabilmektedir. Çünkü sebep sevindirici ve umut vericidir. Bunların başında restorasyon çalışmaları gelmektedir. Fotoğraf çekimleri sırasında daha iyi görüldü ki İstanbul'un tarihî eserleriyle ilgili büyük bir seferberlik var ve belki de İstanbul, tarihi boyunca böyle bir yoğunluğu hiç yaşamadı.

Görselin belgesel değeriyle ilgili algı ve internet teminciliği, emeğin çoğu defa görmezlikten gelinmesine sebebiyet verebilmektedir. Bu materyalin kendisi kadar çözünürlüğü, fotoğraf değeri ve çekim kalitesi de baskı için önem arz etmektedir. Eğer kitabın gecikmesine, yorgunluğun, maliyetin ve tasarım zahmetinin kat be kat artmasına sebebiyet vermesine rağmen proje yönetiminin, tasarım ekibinin ve yayıncı kuruluşun anlayışlı ve müşevvik tavrı ile görsellerle ilgili heyetin sabrı olmasaydı bu materyalin sayfalara aksetmesi mümkün olmazdı. Tabii ki bu görsel zenginliğinin temelini, ilgili kurum mensuplarının yardımları oluşturmaktadır.

Yazılar, yazılışından tasarıma birden fazla safhadan geçmiştir. Bunlar bölüm editörünün, kitabın editörünün, hakemin ve proje yöneticisinin, ilmî redaksiyon heyetinin okuması ve müteakiben donanımlı ve tecrübeli bir heyetin yürüttüğü bibliyografya, tashih, teknik redaksiyon, imla ve tashih kontrolü ile son okuma safhalarıdır. Her safha birbirini takip etmiş, okumalar, grafik ve matbaa ekibinin engin hoşgörüsüyle tasarım safhasında, hatta baskı aşamasında bile devam etmiş, hatalar mümkün olduğunca en aza indirgenmeye çalışılmıştır. Aynı süreç editör, görsel editör, tasarımcı, proje yönetmeni ve resimaltı tanımlamaları ilişkisi açısından görsel materyal için de geçerlidir.

Eser, farklı ülkelerden uzmanların da yer aldığı geniş bir bilimsel kadronun desteğiyle şekillenmiştir. Kitabın hazırlanması safhasında, bölüm editörleri, yayın ve bilim kurulu, danışman ve bilgisine müracaat edilen uzmanların önerileriyle, ilmî yeterlilik esasına dayalı geniş bir yazar listesi oluşturuldu ve bölüm editörlerimizin temasları başta olmak üzere, ilgililerinin gayretleriyle zengin bir kadronun birikimi kitaba yansıtıldı. Neticede 270 bilim adamının derkenarlar hariç 363 yazısı ve tecrübeli bir ekibin temin ettiği görsel materyal ile bu eser hazırlandı. Farklı katkılar da dikkate alındığında kitaba emek veren bilim adamı sayısı 300'e ulaşmaktadır. Bu cildin sonunda yer alan, içindekiler bölümü dikkatlice incelendiğinde dünyaca ünlü, alanında uzman ve nitelikli çalışmalara imza atmış, çok değerli yazarların bu eserin sayfalarında buluştuğu görülecektir.

Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi'ni diğer şehir tarihlerinden ayıran hususiyetlerinin başında geniş yazar kadrosu, uluslararası akademik katkılar, görsel materyal zenginliği ve hacmi gelmektedir. Muhteva, tasarım ve baskı materyali itibariyle birbirini tamamlayan ve destekleyen bu çalışma aynı zamanda şehirlerin uzun tarihlerini yazmada bir model önerisi de sunmuş olmaktadır.

Eserin sadece Türkçe değil İngilizce gerçekleşecek neşri ve farklı dillere tercümesinin planlanması, kitabın istifade edilirliğine ve İstanbul'un uluslararası akademik, kültür, sanat ve entelektüel alandaki görünürlüğüne de önemli katkılarda bulunacaktır.

Bu çalışmanın muhtevası kadar basılacağı materyal ve fontları da özenle seçilmiştir. 10 ciltlik bu eser toplam 5.320 sayfadır. Kitabın iç ebadı 24×29 cm'dir. Metinde kullanılan font Ineborg, 10,5 punto, çerçeve yazılarda kullanılan font Neutraface Text, 11 punto, resimaltlarında kullanılan font Neutraface Text, 8 puntodur. Eserin kağıdı dünyanın sayılı prestij kağıtlarından birisi olan GardaPat 13 Klassica 115 gr/m²'dir. Cilt malzemesi Gmund'un sadece cilt kapağı için kullanılan f-color Bütten meerblau, yan kağıtları ise yine Gmund f-color Feinleinen titan'dır. Kapak üzerinde özel seri Kurz yaldızlar kullanılmıştır. Tabi eseri görünür kılan hususiyetlerden birisi de ülkemizin seçkin bir tasarımcısının imzasını taşıması, renk ayrımı ve baskısına gösterilen özendir.

Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi hacimli bir eser olmasına rağmen eksikliklerden azade değildir. Bunda birden fazla sebep etkendir. Zaman, hacim, uzmanlık, tercihler vb... Bu eser ucu açık bir zaman dilimi anlayışıyla hazırlanmadı. Muhteva ve hacmiyle mukayese edildiğinde bilakis sıkıştırılmış bir takvimle hazırlanmaya gayret edildi. Süre daha ziyade yayıncının da iyi bir eserin oluşması için gösterdiği müsamaha ile yazıların işlenmesi ve tasarım safhasında kısmi bir esneklik kazandı. Şüphesiz ehlinin gerçeğe ışık tutacak ve katkı maksadını güden her değerlendirmesi, eser ve şehrin tarihi için önemli bir katkı olarak kabul görecek ve istifade edilecektir.

Bu kitap, planlanmasından basımına, nitelikli, gayretli, samimi, ülfetli, üretici ve paylaşımcı yüzlerce insanın rol aldığı geniş bir ekibin ortak çalışması olarak okuyucuya sunulmaktadır. Şüphesiz okuyucusunun ilgisiyle zenginleşecek, etkinleşecek ve kalıcı bir esere dönüşecektir. Katkı sahipleri jenerik, teşekkür, içindekiler sayfaları ve ilgili mecralarda şahıs ve kurumsal temsil tanımlamasıyla, gösterilmeye gayret edildi. Ancak her şeye rağmen bu sayfalarda yer alması gerekenlerin zikredildiği ve arzu edilene uygun bir şekilde yansıtıldığı gibi bir iddia da söz konusu değildir. Katkı sahiplerinin müsamahasına sığınırız.

Sözün nihayetine doğru, 40 ciltlik *İstanbul Kadı Sicilleri*'nin neşrinde de, Proje Yöneticisi ve Editör olarak birlikte çalıştığımız M. Âkif Aydın'a hocalığı, nezaketi, sükûneti ve yöneticiliği için müteşekkirim. Onun yöneticiliği bu eserin en önemli imkânlarından birisi oldu.

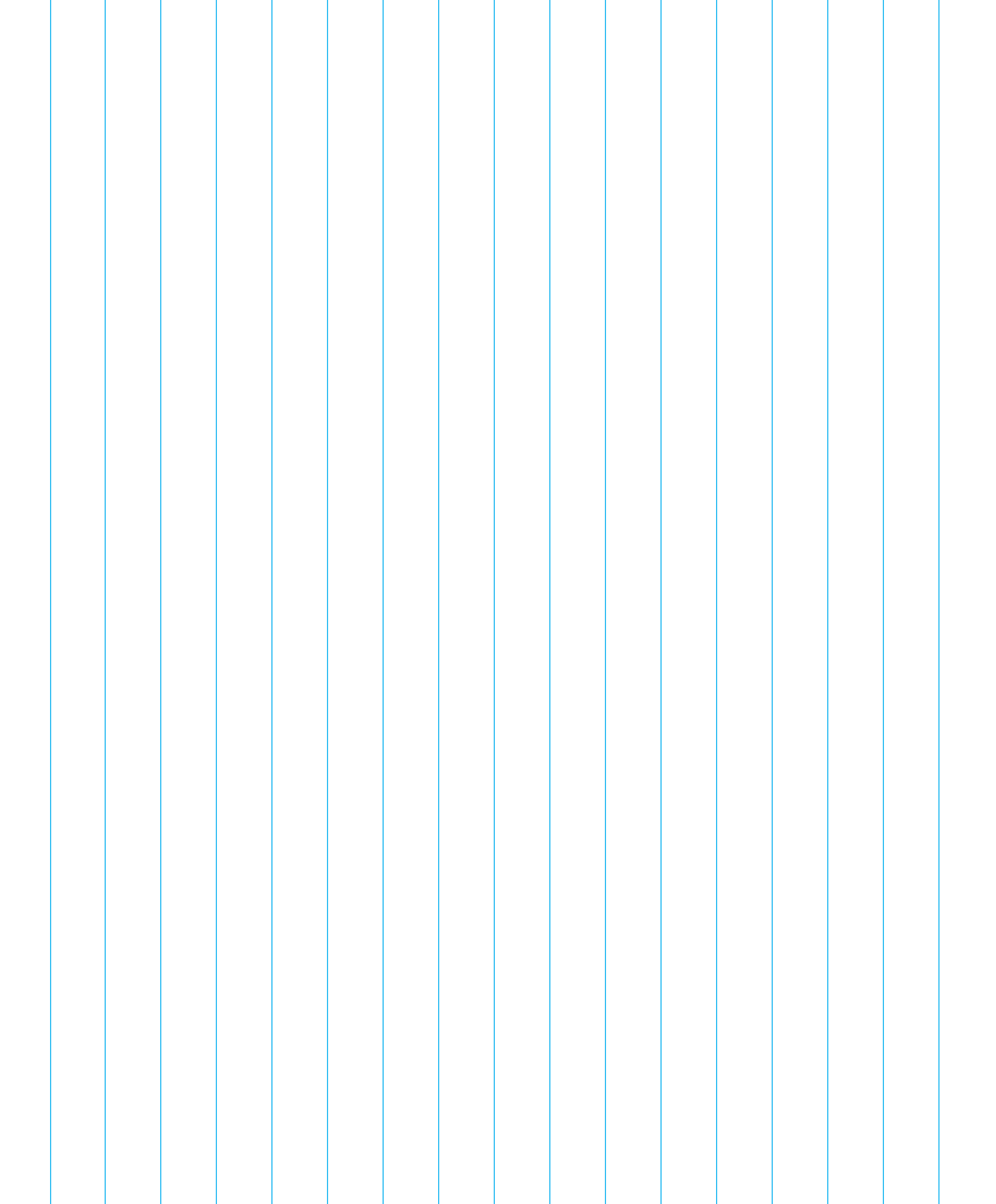
Kitabı çoğu defa metinden ibaret zannederiz. En azından böyle yaygın bir kanaat vardır. Şüphesiz yazılar kitabın olmazsa olmazlarındandır. Ancak, sözü edilen salt yazı değil, adı üzerinde kitaptır ve umumiyetle "eser" olarak isimlendirilmektedir. Eser birden fazla unsurun bir araya gelmesiyle ortaya çıkar. Kitabı sadece metinden ibaret görmek, eserin hukukunu çiğnemektir. Bu sadece kitabın değil yazının da hukukunu ihlaldir.

Kitap, muhtevanın planlanmasından okuyucuya ulaşıncaya kadar her biri bir öncekini anlamlı ve

sonrakini zorunlu kılan bir süreçler topluluğunun ürünüdür. Planlama, yazıların siparişi, redaksiyonu, metin, görsel materyal, font, punto, tasarım, kâğıt, baskı, cilt, okuyucuya ulaştırma ve okunurluluk... bir kitabı tamamlayan, anlamlı kılan ve esere dönüştüren süreçlerdir. Birisinin ihmali önceki adımların etkisini azaltır ve sonraki safhanın gerekliliğini anlamsız kılabilir. Bu kitabın her safhası zamanımıza ve gelecek zamanlara bir eser bırakma hassasiyeti ile planlandı ve takip edildi. Daha iyisini yapmak her zaman mümkündür. Öncelik, işin ruhuna uygun bir anlayışla, zaman, mekân, imkân ve insan ilişkisi içerisinde vicdani sorumluluk hisseden bir yaklaşımla hareket etmektedir. İyisi için gayret edildi ama öncelikten feragat edilmemesine de titizlik gösterildi.

Biliyoruz ki, tarih sadece geçmişe şahitlik etmiyor, zamanına da ayna tutuyor ve bir gün kaybolduğu zannedilen gölgelerin aksi bile karşımıza çıkıyor.

Zaman aynasında aksimizin aydınlık olması temennisiyle...

Eserin hazırlanmasında imla, dipnot ve isimlerin yazılışında ortak bir dil kullanımına özen gösterildi. Ancak bu tercihlerin belirlenmesinde eserin hedef kitlesi esas alındı ve günümüzdeki yazma ve okuma alışkanlıkları da göz ardı edilmedi. Bu anlayışla genel okuyucuya hitap etmek amaçlandığından imlada hafifletme yoluna gidildi.

Tarihî isimlerin yazımında düzeltme işareti (^) kullanımı, hafifletme amacıyla, anlam farklılaşması, sık kullanım ve bilinirlik kıstasına göre muhafaza edilmiş ya da azaltılmıştır. Buna göre;

Fâil kalıbındaki isimlerde düzeltme işareti kullanılmamıştır: Hâlid değil Halid; istisna; Kâmil. Fâil kalıbıyla karışması muhtemel durumlarda feîl kalıbındaki isimlerin yazımında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Latîfî, Nesîmî.

Nisbet -î'si taşıyan isimlerde eser adında geçmesi ya da edebî bir kişilik olması durumlarında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Abdi Paşa, Abdî, *Abdî Tarihi*.

Nisbet -î'si taşıyan isimlerde sadece sondaki uzun ses muhafaza edilmiştir: Osmânî, Buhârî değil Osmanî, Buharî.

Nisbet -î'si, devletler, mezhepler, tarikatların yazımında muhafaza edilmiştir: Abbasî, Hanefî, Nakşibendî.

Arapça kökenli dişil çoğul/cemi müennes isimlerde sondaki uzun "a" gösterilmemiş (müessesat), eril çoğul/cemi müzekker isimlerin sonundaki "i" ise uzun yazılmıştır (müslimin değil müslimîn).

Farsça kökenli isimlerin çoğullarında düzeltme işareti muhafaza edilmiştir: Bektaşiyân, dedegân.

Farsça kökenli isimlerde kelimenin başındaki uzun a harfi gösterilmiştir: Âgâh, Âsâfî.

Osmanlı dönemine ait şahıs ve yer isimlerinde "b" ve "d" harfleri korunmuştur: Mahmut, Bayezit değil, Mahmud, Bayezid; Bâb-ı Zaptiye, İhtisap Nezareti değil Bâb-ı Zabtiye, İhtisab Nezareti. Bağdad, Belgrad gibi yer isimleri ise güncel kullanıma göre yazılmıştır: Bağdat, Belgrat.

Şahıs isimleri bir tamlama içinde kullanıldığında güncel kullanıma riayet edilmiştir. II. Mahmut Türbesi, Sultanahmet Camii, Beyazıt Meydanı.

Türkçe ve Arapça tamlama şeklindeki kapı, bab, dar, meydan, pazar, hamam, hisar, kavak, oda, dağ, köy, burun isimleri genelde bitişik olarak, Farisî tamlama şeklinde olanlar ise ayrı olarak yazılmıştır: Altınkapısı, Bâbülferes, Darülfünun, Okmeydanı, Atpazarı, Ağahamamı, Anadoluhisarı, Rumelikavağı, Arzodası, Alemdağı, Kadıköyü, Akıntıburnu. Bâb-ı Fetva; istisna: Bâbıâli.

Kitap isimleri ve alıntı metinler haricinde müennes nisbet eki –iyye değil –iye olarak yazılmıştır: Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*.

Ayn harfi şahıs isimlerinde gösterilmemiş, eser isimlerinde gerekli yerlerde gösterilmiştir: Esad Efendi, *Lu'biyât-ı Osmânî*.

Musiki makamlarının yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin (*DİA*) imlası tercih edilmiştir. Musiki aletlerine nisbet ifade eden kelimelerde sadece sondaki nisbet -î'si muhafaza edilmiştir: ûdî değil udî.

Grekçe isimler I. Konstantinos'tan (ykl. 4. yüzyıldan) itibaren Grekçe transkripsiyon ile yazılmıştır: Buna göre Grekçe transkripsiyonda

-genellikle-

Θ/θ için Th/th (Theodosios);

I/ι için J/j ya da İ/ı değil I/i (Iustinianos);

K/κ için C/c değil K/k (Konstantinos);

Ξ/ξ için X/x değil Ks/ks (Aleksandros);

Y/υ için Y/y ve i (Argiros);

Φ/ϕ için Ph/ph değil F/f (Fotios);

X/χ harfi için Ch/ch değil Kh/kh (Khalkedon);

Xϱ ile başlayan kelimelerde Hr (Hrisostomos);

T/ζ için ise Ç/ç değil Tz/tz (Tzetzes) tercih edilmiştir.

Aya, Hagios, St. gibi unvanlar mümkün mertebe Aziz olarak yazılmıştır: Aya İrini, Aziz Georgios.

İMLA

Bunların dışındaki hususlarda Türk Dil Kurumu'nun www.tdk.org.tr adresinden erişilen Yazım Kılavuzu kullanılmıştır.

Tarihler genelde miladi tarih olarak verilmiş; evrakın ya da eserin üzerinde kayıtlı bir tarih aktarıldığında ya da karşılığı iki miladi yıl ile belirtildiğinde hicri tarih muhafaza edilmiştir.

Şahısların doğum ve ölüm tarihleri, imparatorluk, saltanat vb. görev dönemleri parantez içinde belirtilmiştir: II. Bayezid (1481-1512), Keçecizade Fuad Paşa (d. 1815-ö. 1869).

Geçmişten bugüne çokça isim alan İstanbul'a atıf yaparken genelde yazarın kullanımı korunmuş, sadece Constantinopolis ismi Grekçe yazımda tercih edilen kurallardan dolayı Konstantinopolis olarak yazılmış, Grekçe aslını daha doğru yansıtan Konstantinupolis imlası yaygınlık şartını sağlamadığı için tercih edilmemiştir.

Dipnotlarda geçen kaynaklar ilk geçtikleri yerde tam künye olarak verilmiş olup makalenin sonundaki kaynaklar kısmına alınmamıştır.

Elbette çok farklı ilim dallarından bu kadar geniş bir ilim adamı grubunca kaleme alınan böylesine hacimli bir eserde bazı tutarlılık problemlerinin yaşanması kaçınılmazdır. Yazarların ya da alanın özel imlasının muhafazası gibi sebeplerden kaynaklanan ufak farklılıklar söz konusudur ve bunların da dikkatli okuyucularca mazur karşılanacağı ümit edilmektedir.

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser

a.mlf.: Aynı müellif

AFL.: Archive de L'Association French Lines

AGS, *E*: Archivo General de Simancas, Papeles de Estado

AOH: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae

APC: Archivio Proprio Costantinopoli

Ar.: Arapça

Ar.Ott: Archivum Ottomanicum

ASV: Archivio di Stato di Venezia

aş.: Aşağı, aşağıda

AÜ: Ankara Üniveritesi

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

b.: İbn

B.: Receb

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BİK: Bursa İnebey Kütüphanesi

bkz.: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A.AMD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Âmedî Kalemi Defterleri

BOA, A.DVN.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Kalemi Defterleri

BOA, A.DVN.MKL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı

BOA, A.DVN.NMH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kalemi

BOA, A.DVN.RSK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Ruûs Kalemi

BOA, A.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi

BOA, A.MKT.DV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Deâvî Evrakı

BOA, A.MKT.MHM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı

BOA, A.MKT.MVL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı

BOA, A.MKT.NZD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı

BOA, A.MKT.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayat Evrakı

BOA, AE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emirî Tasnifi

BOA, AE.SMMD.IV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ali Emirî Sultan IV. Mehmed

BOA, BEO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâbıâli Evrak Odası Evrakı

BOA, C.ADL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Adliye

BOA, C.AS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Askeriye

BOA, C.BLD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Belediye

BOA, C.DH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Dahiliye

BOA, C.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Evkaf

BOA, C.İKTS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet İktisat

BOA, C.MF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maarif

BOA, C.ML: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Maliye

BOA, C.NF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Nafia

BOA, C.SH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Sıhhiye

BOA, C.SM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Saray

BOA, C.ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Zabtiye

BOA, D.BŞM.BNE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Bina Eminliği

BOA, D.BŞM.BRİ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi

BOA, D.BŞM.BRİ.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi Defterleri

BOA, D.BŞM.BRİ.DES: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe İstanbul Baruthanesi Dosya Envanter Usûlü

BOA, D.BŞM.KSB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kasabbaşılığı

BOA, D.BŞM.MHF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Muhallefat Halifeliği

BOA, D.BŞM.SHK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Salhane Kâtibliği

BOA, D.BŞM.ZCR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Zecriye Rüsumu

BOA, D.BŞM.ZMT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Zimmet Halifeliği

BOA, DH.EUM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

BOA, DH.EUM.6.Şb: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube

BOA, DH.EUM.MH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi

BOA, DH.EUM.THR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı

BOA, DH.İ.UM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

BOAİ, DH.İD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

BOA, DH.KMS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri

BOA, DH.MB.HPS.M: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti

BOA, DH.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi

BOA, DH.MUİ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı

BOA, DH.SYS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

BOA, DH.TMİK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu

BOA, DH.UMVM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı

KISALTMALAR

BOA, EV.HMH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Haremeyn Muhasebesi

BOA, EV.VKF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkaf Vakfiyeler Evrakı

BOA, HH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayun

BOA, HH.VRK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hazine-i Hassa Evrak Odası

BOA, HR.HMŞ.İŞO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı

BOA, HR.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı

BOA, HR.MTV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Müteneviia Kısmı Evrakı

BOA, HR.TO: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı

BOA, İ.AS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Askeriye

BOA, İ.B.K: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul Belediye Kütüphanesi

BOA, İ.DH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dahiliye

BOA, İ.DUİT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dosya Usulü

BOA, İ.EV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Evkaf

BOA, İ.HR: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hariciye

BOA, İ.HUS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hususi

BOA, İ.İMT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade İmtiyazat ve Mukavelat

BOA, İ.KAN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Kanun ve Nizamat

BOA, İ.MLU: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Umumi

BOA, İ.MMS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Mahsus

BOA, İ.MSM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Mesail-i Mühimme

BOA, İ.MVL: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Vâlâ

BOA, İ.ŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Şehremaneti

BOA, İ.TNF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Ticaret ve Nafia

BOA, KK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kâmil Kepeci Tasnifi

BOA, MAD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler

BOA, MD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri

BOA, MF.ALY: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi

BOA, MF.MKT: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti Mektubî Kalemi

BOA, MHD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Muahedeler

BOA, ML.MKT.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Mektubî Kalemi Defterleri

BOA, MV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükela Mazbataları

BOA, NFS.d: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Nüfus Defteri

BOA, PLK.p: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Plan, Proje ve Krokiler

BOA, ŞD: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şûra-yı Devlet Evrakı

BOA, T: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Meadin Nezaretlerine aid Evrak

BOA, TŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Teşhir

BOA, Y.A.HUS: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Evrakı

BOA,Y.EE: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı

BOA, Y.EE.d.: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı defterleri

BOA, Y.MTV: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

BOA, Y.PRK.ASK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat

BOA, Y.PRK.AZJ: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

BOA, Y.PRK.BŞK: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı

BOA, Y.PRK.EŞA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

BOA, Y.PRK.HH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa

BOA, Y.PRK.SRN: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Serkurenâlık

BOA, Y.PRK.ŞH: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı

BOA, Y.PRK.TKM: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

BOA, Y.PRK.TNF: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı

BOA, Y.PRK.ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

BOA, ZB: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Zabtiye Nezareti Evrakı

BPOWM: Bombay Prince of Wales Museum

BRIJMES: British Journal for Middle Eastern Studies

bs.: Basım, baskı

BSB: Berlin Staatsbibliothek

BSMES: British Society for Middle Eastern Studies

bşl.: Başlangıç

btş.: Bitiş

BTTD: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

BZ: Byzantinische Zeitschrift

c.: Carta

c.: Cilt

C.: Cemaziyelahir

Ca.: Cemaziyelevvel

CAMSM: Cambridge Arthur M. Sackler Museum

çev.: Çeviren

d.: Doğum tarihi

DBİst.A: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi

DCBL: Dublin Chester Beatty Library

D-DAI-IST: Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi

der.: Derleyen

KISALTMALAR

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

dn.: Dipnot

DOP: Dumbarton Oaks Papers

DSLB: Dresden Sachsische Landesbibliothek

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

DTCFD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

DÜİFD: Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

ed.: Editör, edisyon

EFAD: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi

EHR: The English Historical Review

EI² (İng): *The Encyclopedia of Islam (new edition)*

EÜ.: Ege Üniversitesi

F.: Farsça

fil.: Filza

fl.: Fluorished/Faal olduğu dönem

fol.: Folio

fot.: Fotoğraf

G.S., G.S.: Geographical Section General Staff

GDAAD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

gr.: Graecus

HGM: Harita Genel Müdürlüğü

HP. ARC.: Henri Prost Archives

HTR: Harvard Theological Review

HUM: Harita Umum Müdürlüğü

IJMES: International Journal of Middle East Studies

IJTES: International Journal of Turkish Studies

Isl.: Der Islam

İA: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)

İBB: İstanbul Büyükşehir Belediyesi

İBBŞM: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi

İFM: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası

İRHM: İstanbul Resim Heykel Müzesi

İSO: İstanbul Sanayi Odası

İst.A: İstanbul Ansiklopedisi (Reşat Ekrem Koçu)

İSTEM: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi

İŞS: İstanbul Şer'iye Sicilleri

İTED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi

İTO: İstanbul Ticaret Odası

İTSO: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası

İÜ: İstanbul Üniversitesi

İÜ Ktp.: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi

JA: Journal Asiatique

JEH: Journal of Ecclesiastical Studies

JRS: The Journal of Roman Studies

JTS: Journal of Turkish Studies.

KMM: Konya Mevlana Müzesi

krş.: Karşılaştırınız

Ktp.: Kütüphane, kütüphanesi

L.: Şevval

LACMA: Los Angeles Country Museum of Art

LBL: Londra British Library

LNG: Londra National Gallery

M.: Muharrem

MB: Merkez Bankası

md.: Madde

MEJ: The Middle East Journal

MES: Middle Eastern Studies

MTM: Milli Tetebbular Mecmuası

MÖ: Milattan önce

MS: Milattan sonra

MSA: TBMM Milli Saraylar Arşivi

MSÜRHM: Mimar Sinan Üniversitesi İstanbul Resim Heykel Müzesi Koleksiyonu

MÜ: Marmara Üniversitesi

MÜİFD: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

MÜTAD: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi

MW: The Muslim World

N°: Numara

N.: Ramazan

NMET: New York Metropolitan Museum of Art

NPL: New York Public Library

nr.: Numara

nşr.: Neşir, neşreden

OAM: Oxford Ashmolean Müzesi

OBL: Oxford Bodleian Library

OM: Oriente Moderno

Osm.Ar.: Osmanlı Araştırmaları

OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

ö.: Ölüm tarihi

PBN: Paris Bibliotheque National

pr.yön.: proje yöneticisi

Pub.: Published

r.: Recto

R.: Rebiülahir

Ra.: Rebiülevvel

REB: Revue des Etudes Byzantines

reg.: Registro

RH: Revue Historique

RTM: Resimli Tarih Mecmuası

s.: Sayfa

S.: Safer

s.nşr.: Sadeleştirilmiş neşir

SBFD: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

SDC: Senato, Dispacci Costantinopoli

St.I: Stvdia Islamica

STAD: Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi

sy.: Sayı

SYEK: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi

Ş.: Şaban

T.: Türkçe

TA: Türk Ansiklopedisi

TAD: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

TCTA: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi

KISALTMALAR

TD: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

TDA: Türk Dünyası Araştırmaları

TDEA: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi

TDEAD: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

TDED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

TDl.: Türk Dili

TED: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

TFA: Türk Folklor Araştırmaları

TİD: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi

TİEM: Türk İslâm Eserleri Müzesi

TK: Türk Kültürü

TKDB: Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni

TM: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası

TOEM: Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası

ts.: Tarihsiz

TSM: Topkapı Sarayı Müzesi

TSMA: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TSMA, D: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter

TSMA, E: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak

TSMK: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi

TSMK, A.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed

TSMK, B.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü

TSMK, CY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Cilt ve Yazı Araçları

TSMK, E.H.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Emanet Hazinesi

TSMK, H.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine

TSMK, H.E.A.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Halil Edhem Arda Koleksiyonu

TSMK, HS.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hırka-i Saadet

TSMK, R.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Köşkü

TSMK, YB.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Basmalar

TSMK, YY.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Yeni Yazmalar

TT: Tarih ve Toplum

TTK: Türk Tarih Kurumu

TTK Belgeler: Türk Tarih Kurumu Belgeler

TTK Belleten: Türk Tarih Kurumu Belleten

TTK Bildiriler: Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler

TUBA: Türklük Bilgisi Araştırmaları

tür.yer.: Türlü yerde, birçok yerde

TY: Türkçe Yazmalar

UUL: Uppsala University Library

v.: Verso

v.dğr.: Ve diğerleri

Vat. gr.: Vaticanus graecus

vb.: Ve benzerleri, ve başkaları

VC: Vigiliau Christianae

VD: Vakıflar Dergisi

vd.: Ve devamı

VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi

VML: Venedik Marciana Library

VÖNB: Viyana Österreichische Nationalbibliothek

vr.: Varak

WFGA: Washington Freer Gallery of Art

WZKM: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes

YA: Yurt Ansiklopedisi Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını

ykl.: Yaklaşık

yuk.: Yukarı, yukarıda

Z.: Zilhicce

Za.: Zilkade

ZDMG: Zeitschrift des Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ZKG: Zeitschrift für Kirchengeschichte

KİTAP KISALTMALARI

A. Cevad: *Tarîh-i Askeriyye-i Osmanî*, Paris, 1882.

Aelst: Peter Coeck Aelst, *The Turks in MDXXXIII, A Series of Drawing Made in that year at Constantinople*, London 1873.

Allom: Thomas Allom, *Constantinople and the scenery of the seven Curches of Asia Minor*, London-Paris 1838.

Ârifi, *Süleymannâme*: Fethullah Ârifi, *Süleymannâme*, 1558, TSMK, H. 1517.

Bartlett: W.H. Bartlett, *The Bosphorus and Danube*, London 1850.

Broquiere: Bertrandon de La Broquière, *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle*, Paris 1892.

Brindesi: Jean Giovanni Brindesi, *Les Anciens Costumes*, Paris 1855.

Bruyn: Corneille Le Bruyn, *Reisen van Cornelis de Bruyn*, Delft 1698.

Cange: Charles du Fresne du Cange, *Historia Byzantina duplici commentario illustrata: prior familias ac stemmata imperatorum Constantinopolianorum, cum eorundem Augustorum nomismatibus & aliquot iconibus: praeterea familias Dalmaticas & Turcicas complecticur: alter descriptionem urbis Constantinopolitanae, qualis extitit sub imperatoribus Christianis*, Brüksel 1680.

Castellan: A.L. Castellan, *Moeurs, usages, costumes des Othomans et abrégé de leur Histoire*, Paris 1812.

Coignard: Joannis Baptist Coignard, *Imprerium Oriantale five Antiquitates Constantinopolitanæ*, Paris 1711.

Cumhuriyet Devrinde İstanbul: İstanbul 1949.

d'Ohsson: Ignatius Mouradgea d'Ohsson, *Tableau general de L'Empire Othoman*, I-III, Paris 1787-1820.

Dallaway: James Dallaway, *Constantinople ancient and modern*, London 1797.

Diez-Glück: Ernst Diez, Heinrich Glück, *Alt-Konstantinopel:*

Hundertzehn photographische Aufnahmen..., München-Passing 1920.

Ferriol: De M. De Ferriol, *Recueill de cent estampes representant differentes nations du Levant*, Paris 1714.

Flandin: Eugene Napoleon Flandin, *L'Orient*, Paris 1853.

Fossati: Chevalier Gaspard Fossati, *Ayasofia Constantinople, as recently restored by Order of H.M. the Sultan Abdul Medjid*, London 1854.

Gilles: Pierre Gilles, *The Antiquities of Constantinople*, London 1727.

Gouffier: Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Gréce*, I-II, Paris 1782-1822.

Guer: M. Guer, *Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique*, Paris 1747.

Gurlitt: Cornelius Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1912.

Hünernâme: Seyyid Lokman, *Hünernâme*, 1584-1589, I-II, TSMK, H., 1523-1524.

İntizâmî: İntizâmî, *Surnâme-i Hümâyûn*, 1587, TSM, H. 1344.

İstanbul'un Kitabı 1: İstanbul, ts.

Jouannin: M.J.M. Jouannin, *Turquie*, Paris 1853.

Levnî, *Albüm:* Levnî (Abdülcelil Çelebi), *Albüm*, 1720-1730, TSMK, H. 2164.

Lewis: John F. Lewis, *Lewis's Illustrations of Constantinople made during a residence in that city & in the Years 1835-6*, London 1836.

Lokman, *Selimhannâme:* Seyyid Lokman, *Şehnâme-i Selim Han/ Selimhannâme*, 1581, TSMK, A. 3595.

Lorichs: Melchior Lorichs, *Konstantinopel unter Sultan Suleiman dem Grossen*, München 1902.

M. Fuad: M. Fouad, *Souvenirs de Constantinople*, baskı yeri yok, ts.

Mahmud Raif, Mahmud Raif, *Tableau des nouveaux reglements de l'Empire Ottoman*, İstanbul 1798.

Mamboury: Ernest Mamboury, *Istanbul touristique*, İstanbul 1951.

Mamboury-Wiegand: Ernest Mamboury-Theodor Wiegand, *Die Kaiserpalaste von Konstantinopel*, Leipzig 1934.

Marsigli: Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato Militare dell'Impreio Ottomanno/L'etat militare de l'empire Ottoman*, Amsterdam 1732.

Matrakçı: Matrakçı Nasûh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*, İÜ Ktp., 5964.

Maxwell: Sir William Stirling Maxwell, *The Turks in MDXXXIII, A Series of Drawings made in the Year at Constantinople by Peter Coeck Aelst*, London 1873.

Mayer: Luigi Mayer, *Interesting Views in the Ottoman Dominions in Europe and Asia*, London 1810.

Mecmûa: Yâhya Âgâh Efendi, *Mecmûatü'z-zerâif sandûkatü'l-maarif*, SYEK, Nuri Arlasez, nr. 2492; Hakkı Tarık Us Ktp., nr. 13400.

Mehmed Arif: Mehmed Arif, *Ta'rîfât-ı Eşkâl-i Elbise-i Atîka*, Paris, ts.

Melling: Antoine-Ignace Melling, *Le Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, Paris 1819.

Mèry: Joseph Mèry, *Constantinople et la mer noire*, Paris 1855.

Miller: Alexander Miller, *The Costume of Turkey Illustrated by a series of engravings, with descriptions in English and French*, London 1802.

Millingen: Alexander van Millingen, *Constantinople*, London 1906.

Moreno, Moreno, *Viage à Contantinopla en el Ano de 1784*, Madrid

Mornand, Joubert et F. Mornand, *Turquie et de la Russie*, Paris 1854

Motraye: Aubry de La Motraye, *A. de La Motraye's travels through Europe, Asia and into part of Africa*, London 1723.

Nâdirî, *Dîvan:* Nâdirî, *Dîvan*, 1605, TSMK, H. 889.

Nâdirî, *Şehnâme:* Nâdirî, *Şehnâme*, 1620, TSMK, H. 1124.

Pardoe: Julia Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1835.

Pertusier: Charles Pertusier, *Atlas des promenades pittoresques dans Constantinople et sur rives du Bosphore*, Paris 1817.

Preziosi: Amedeo Preziosi, *Stamboul*, Paris 1858.

Raymond: Alexandre M. Raymond, *l'Art islamique en Orient*, Prag 1924.

Salutis: Camillie Rogier, *La Turquie, moeurs et usages des orientaux*, Paris 1848.

Salzenberg: W. Salzenberg, *Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel*, Berlin 1854.

Schedel: Hartmann Schedel, *Liber Chronicarum*, Augsburg 1497.

Schranz: J. Schranz, *Le Bosphore et Constantinople, dessiné d'après nature*, Paris 1855.

Şehinşâhnâme: Seyyid Lokman, *Şehinşâhnâme-i Murâd-ı Sâlis/ Şehinşâhnâme*, 1597-1598, TSMK, B. 200.

Şekâik: İsâmüddin, Ahmed b. Muslihiddin Mustafa Taşköprizâde, *Şekâik-i Nu'mâniyye*, 1620, TSMK, H. 1263.

Taeschner: Veröffentlicht von Franz Taeschner, *Alt-Stambuler Hof- und Volksleben*, Hannover 1925.

Thomas Shaw: Thomas Shaw, *Travels, or Observations relating to several parts of Barbary and Levant*, London 1757.

Urbium: Theophilum Urbium, *Türkisches Stadt-Büchlein*, Nürnbeg 1664.

Vavassore: Giovanni Andrea Vavassore, *İstanbul Haritası*, TSMK, YB. 3854.

Vehbî, *Surnâme:* Vehbî, *Surnâme*, 1727, TSMK, A. 3593.

Walsh: Robert Walsh, *Constantinople and the scenery of the seven churches of Asia Minor*, London 1839.

Yıldız Albümleri: II. Abdülhamid devri fotoğrafları, İÜ. Nadir Eserler Kütüphanesi

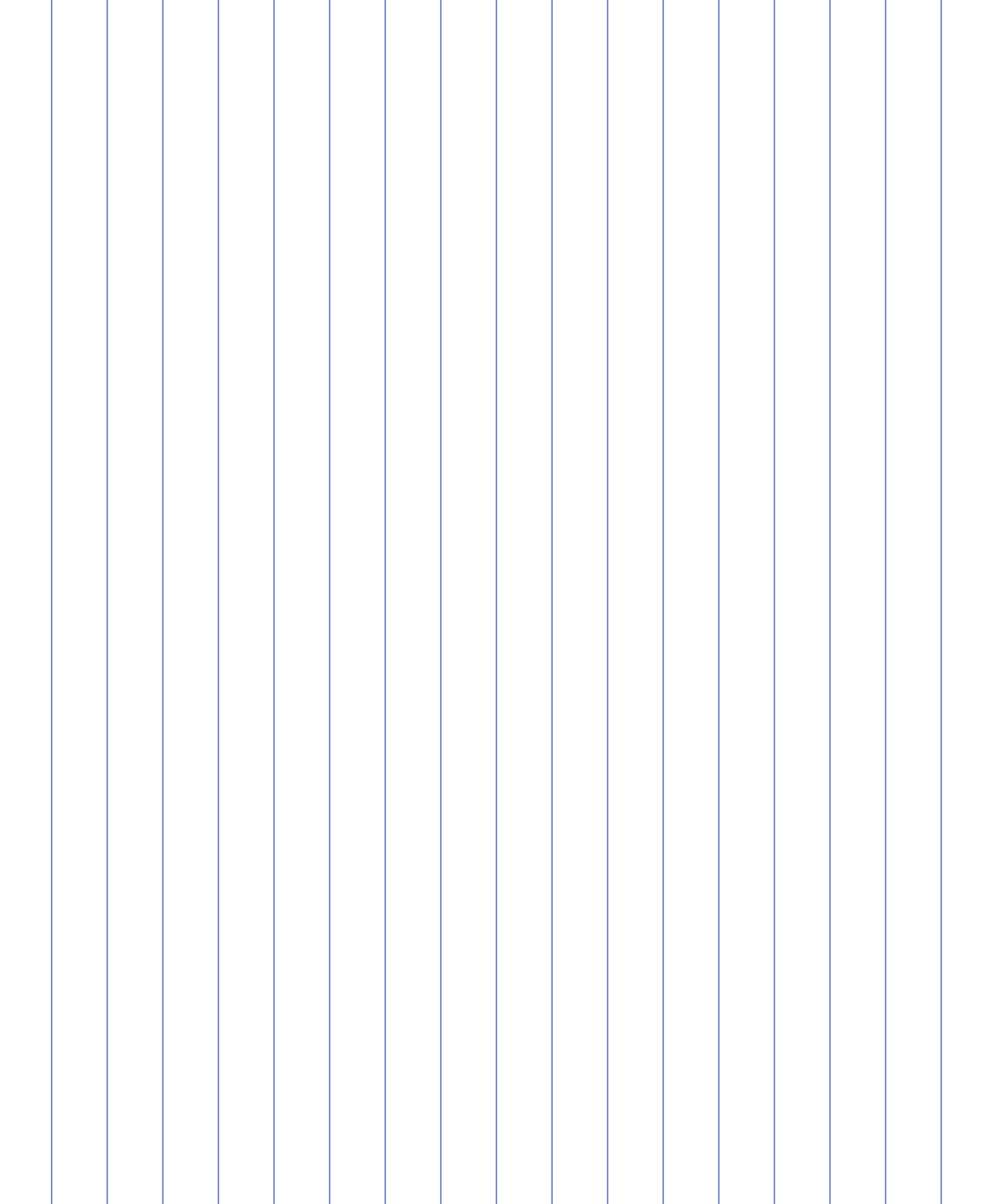
Zenânnâme: Fâzıl Enderûnî, *Hûbânnâme ve Zenânnâme*, 1793, İÜ Ktp., 5502.

Zonaro: Adolphe Thalasso, *Déri Séadet ou Stambul porte du Bonheur*, Paris 1908.

SİYASET

VE

YÖNETİM - II

YÖNETİM

BİZANS DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN KENT YÖNETİMİ

MURAT KEÇİŞ*

Cyril Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe- VIIe siècles)*[1] adlı kitabının önsözünde Bizans İstanbulu hakkında öğrenebileceklerimizin neredeyse sınırına geldiğimizi, bundan sonraki bilgilerin artık ya arkeolojiden ya da Osmanlı kaynaklarının Bizans yapıları ve şehrin topoğrafyası hakkında söylediklerinden gelebileceğini belirtmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un tarihi üzerine yapılan çalışmalar daha çok şehrin arkeolojisi, sanat tarihi, mimarlık tarihi, topoğrafyası, kentsel gelişimi üzerinde yoğunlaşmışken "Kentte Bizans İmparatorluğu döneminde nasıl bir yönetim vardı?" sorusu yapılan çalışmalarda pek ele alınmamış bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunun temelinde Bizans dönemi tarihî kaynaklarında yeterince bilgi bulunmaması yatmaktadır. Bununla birlikte bazı yeni çalışmalar bu husustaki bilgi boşluklarını doldurabilecek durumdadır.[2] Doğu Roma İmparatoru I. Konstantinos, 324 yılında antik Byzantion kentinin yerinde yeni bir imparatorluk başkenti kurmak için giriştiği faaliyetler sonucunda 11 Mayıs 330'da resmî olarak kutsanması ile Konstantinopolis, imparatorluğun yeni başkenti olarak ortaya çıkmıştır. Bin yıldan fazla bir süre Akdeniz dünyasının önemli bir kısmında, zaman zaman sınırları değişse de hüküm süren Bizans İmparatorluğu'nun idari ve dinî merkezi her zaman bu yeni başkent olmuştur. Konstantinopolis'in bir başkent olarak büyümesi ve Orta Çağ standartlarında bir megapol hâline gelmesi, imparatorun burayı yönetim merkezi yapmasına borçluydu. İmparator Konstantinos'tan sonraki bütün imparatorların bu yeni başkente, eski Roma'nın gelişimini de borçlu olduğu, birtakım ihsanlarda bulunması şehrin gelişimi üzerinde büyük katkı sağladığına şüphe yoktur. Yeni Roma da denilen Konstantinopolis; imparatorluk sarayı, senato ve büyük bir kentin tüm sosyal, ekonomik ve idari birimleriyle, çok geçmeden Akdeniz dünyasının zenginlik, itibar, nüfus ve kültürel etki bakımından Roma, İskenderiye ve Antakya gibi büyük merkezleriyle yarışabilecek büyük bir kent hâline gelmiştir. Şehir, binlerce memuru ile birlikte, saray divanının üyelerine de ev sahipliği yapıyordu. Burası aynı zamanda imparatorluğun en zengin piskoposluk topraklarının yönetildiği Doğu vilayetlerinin idari merkezi ve Doğu'da imparatorun doğrudan kendine bağlı olan iki ordusunun askerî karargâhı idi. İmparatorun yüksek mahkemeleri ve imparator muhafızlarının yönetimindeki mahkemeler ile daha alt kademedeki mahkemeler, avukatlara ev sahipliği yapıyordu ve başkent her vilayetten davacı akınına uğruyordu. Davacı kalabalıklar; şikâyetlerinin giderilmesi, muafiyet, ayrıcalık sağlanması ya da atama beklentisi ile imparatorluğun her köşesinden şehre akın ediyorlardı. Bulunduğu coğrafi konumuna rağmen, Bizans kaynaklarında ticari bir merkez olarak önemi ve Konstantinopolisli tüccarlardan nadiren bahsedilmektedir. Kent, ticari önem bakımından hiçbir zaman Akdeniz'in en önemli limanlarından olan İskenderiye ile yarışamadığı gibi orta çağlar boyunca büyük bir sanayi merkezi hâline de gelmediği anlaşılmaktadır. Kent, büyümesini ve başka alanlarda kazandığı şöhretin tamamını, doğrudan doğruya sarayın ve hükûmetin burada tesis edilmesine borçlu idi. Bu üstünlüğüne rağmen, şehirde bulunan okulların VI. yüzyılda Atina, İskenderiye ve Beyrut'ta hâlâ güçlü ve

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

1 Paris 1985.

2 Bizans İstanbul'u araştırmaları konusuna 1970'lere damgasını vuran Mango ve Dagron, daha sonra *Constantinople and Its Hinterland* adını taşıyan kitabın editörlüğünü birlikte yaptılar. Oxford'da Nisan 1993'te düzenlenen 27. Bizans Bahar Sempozyumu'nun yayını olan bu kitap; şehrin bulunduğu alan, su, tahıl, sebze ve balık ihtiyacının nasıl karşılandığı, yönetimi, savunması, hinterlandıyla ilişkisi, sakinleri, göçmenleri, üretimi ve ihracatı ve kültürel etkileşimlerini konu edinen toplam yirmi sekiz (giriş dâhil) makaleden oluşmaktadır. Kitabın ikinci bölümü kentin yönetimi üzerinedir.

büyük olasılıkla daha iyi nitelikte rakipleri vardı. Kilise de Doğu'daki diğer patriklik merkezlerinde bulunan zengin ve güçlü rakiplerle karşı karşıya idi. Şehir, X. yüzyıla kadar kuruluşundan sonraki iki buçuk yüzyıl içinde biçimlenen ve Iustinianos ile ardıllarının tamamlanan erken dönem Hristiyan kenti özelliklerini korumuştur. Bütün bunlar şüphesiz Konstantinopolis'in büyüklüğünün temel sebepleriydiler.

Konstantinopolis, Bizans döneminde üç kurum etrafında şekillenmiştir: Hipodrom, Ayasofya Kilisesi ve Büyük Saray. Bu yapılar sırasıyla; Bizans kimliğini oluşturan sivil gelenek, ilahî otorite ve imparatorluk iktidarını temsil ediyordu. Hipodrom âdeta Roma'nın devamı niteliğinde bir kurum olarak dikkat çekerken, Ayasofya ise yeni dinin en bariz imgesi idi. Şehrin kilisesi, imparatorların ve senatörlerin bağışlarıyla büyük bir zenginliğe sahip oldu ve piskoposlar kendi ruhani otoritelerini kurmak ve genişletmek için Yeni Roma'nın seküler itibarını kullandılar. Büyük Saray; holler, odalar, şapeller, kışlalar, hizmet binaları, koridorlar ve avlulardan oluşan oldukça geniş bir alana yayılmış bir kompleks idi. Dolayısıyla kent, bu üç kurumun arasındaki ilişkilerden kaynaklanan bir örgütlenme sistemi ile yönetilmekteydi. Başkentin yönetimi, bütün bu kurumlara ait fonksiyonların örgütlenmesi anlamına geliyordu. Konstantinopolis Kilisesi, İmparator Konstantinos'un emperyal cömertliğiyle zengin biçimde bağışlardan yararlandı ve kuşaktan kuşağa istikrarlı biçimde zenginliğini büyüterek ruhban sınıfından, dullardan, bakirelerden (kimsesiz bakirelerden, rahibelerden) ve yoksullardan oluşan binlerce kişiye destek oldu. Şehrin kutsal mekânları, dindar kişileri cezbetmekteydi ve papanın büyüyen otoritesi şikâyetlerini dile getirmeye veya kendine taraftar toplamaya hevesli piskopos ve ruhban sınıfından artan sayıda insanı Konstantinopolis'e çekti. V. yüzyılın başında Doğu'nun başkentinde Roma'nın yaklaşık iki buçuk kat fazlası bir rakam olan, 4.388 *domus*ta (bağımsız ev) en başta bürokratlar, avukatlar ve profesyoneller olmak üzere daha geniş bir orta sınıf yaşamaktaydı.

İdari yapıdan bahsetmeden önce, çoğunluğu tahmini rakamlara dayanan kentin nüfusunun tarihî süreçteki dalgalanmalarını hatırlatmakta fayda vardır. 330 yılında imparator tarafından resmî bir törenle açıldıktan sonra kentin nüfusunun 200.000 kişi olduğu, V. yüzyılda 300.000'i aşkın kişiyi barındırdığı, daha sonra Iustinianos döneminde (527-565) 500.000 kişiye ulaştığı, VIII. yüzyılın ortasında veba salgını ve çeşitli sebeplerden 30.000-40.000 kişiye kadar düştüğü

1- İmparatora veya bir memura ait olduğu tahmin edilen IV. yüzyıla tarihlenmiş heykel parçası (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

tahmin edilmektedir. XII. yüzyılda 400.000 rakamına tekrar ulaşan kentin nüfusunun, Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedildiğinde ise yeniden 40.000-50.000 kişiye kadar düştüğü düşünülmektedir. Konstantinopolis, zaman zaman yaşadığı bu olağanüstü büyümesini her şeyden önce imparatorların ve saraylarının burada olmasına borçluydu. Fakat bütün bu rakamların tartışmalı olduğunu unutmamak gerekir.

Orta Çağ standartlarında dönem dönem büyük bir megapol hâline gelen, ama bu yapısını zaman zaman kaybetmesinden anladığımıza göre kırılgan bir nüfus grafiği gösteren kentin sahibi imparator idi. İmparatorun yanında tıpkı Roma'da olduğu gibi Bizans başkentinde de *Curia* (Kent Meclisi) şeklinde bir idari kurulun varolduğu bilinmektedir. İmparator II. Konstantinos (337-361), şehirde bir senato kurdu ve Roma modeline dayanan imparatorluk muhafızlarına özgü diplomatik oyunlar başlattı. Meclisin üyeleri; kentin ileri gelenlerinden, hükûmet görevlilerinden, yüksek rütbeli subaylardan, geniş toprak sahiplerinden ve zamanla zenginleşen halktan seçilirdi. Kentin bakım ve onarımı için gönüllü

2- Haznedar-Bakırköy kazılarında çıkarılan V-VI. yüzyıllara ait imparator ve imparatoriçe betimli başlık (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

3- Laleli kazılarında bulunan V. yüzyıla ait üst düzey memur heykeli (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

olarak taahhüt altına girmesi, imparatorun talep ettiği yerel gelirlerin vergi matrahının belirlenmesi, toplanması ve merkezî bütçeye iletilmesi bu meclisin görevleri arasında sayılabilir. Halkın ve ordunun yaptığı seçimi yasallaştırmak için tahta çıkan her imparatoru senatonun onaylaması zorunluydu. İmparator seçiminde önemli rol oynayan senato, sık sık darbe yaparak ya da güç kullanarak iktidarı ele geçiren imparator adaylarının tahta çıkışını onaylamak zorunda kalmıştır. Bu yetkileri sebebiyle meclis üyeleri zaman içinde siyasi meselelerde de söz sahibi olan soylu bir sınıf oluşturdular. Fakat meclis üyelerinin özellikle mali sorumluluklarından kurtulmak için zaman zaman çeşitli yollara başvurdukları görülmektedir. Konstantinopolis'teki senatonun, tıpkı Roma senatosuna benzeyen ayrıcalıkları, tahsisatları, parasal avantajları vardı. Senato, *eparkhos*un başkanlığında Augusteion Forumu'nun yanındaki bir sarayda toplanırdı.

Yüzyıllar boyunca imparatorluğun yönetim kademesinde etkin bir rol oynayarak varlığını sürdüren senato, toplumsal saygınlığa sahip çok zengin bir kurum olarak kalmıştır. Başkent hâlâ senatoya ev sahipliği yapıyordu ve aralarında sarayın en zengin üyelerinin de olduğu birçok senatörün şehir merkezinde evleri bulunuyor ve yılın bir kısmında burada yaşıyorlardı. Bu kesimin kölelerinin ve müşterilerinin yarattığı kalabalık, sadece Konstantinopolis'in nüfusuna kayda değer bir katkı sağlamakla kalmayıp yerli esnaf ve zanaatkârlar ile imparatorluğun her köşesinden ve imparatorluk sınırlarının dışından lüks mallar ithal eden tüccarlar için de bir pazar oluşturmuştu. Senatörlerin şehirde düzenlettiği oyunlar; arabacı, seyis, aktör, şarkıcı ve benzeri meslek sahiplerini büyük oranda şehre çekmişti.

Sivil idaresinin birçok farklı açıdan mali idareden farkı olmayan Bizans'ta idari sistemin temel fonksiyonu; devletin idamesi için mali kaynakları tespit etmek, onları toplamak ve gerektiği şekilde dağıtmaktı. Bu işleri yürüten ve kentin idari sorumluluğunu taşıyan yüksek düzey bürokratların ofisleri, büyük ihtimalle büyük kiliselerin çevresinde yer almaktaydı. Şehrin idaresinde görev alan kişiler, XII. yüzyıl Bizans tarih yazarı Ioannes Zonaras'ın deyimiyle "saraydan farkı olmayan, şehir büyüklüğünde

4- Bizans Büyük Saray kalıntıları (Mamboury-Wiegand)

konutlara sahip olabiliyordu". Aristokratlar mekânsal olarak imparatorun sarayına yakın olmak istiyorlardı. Noterliklerin mekânsal olarak kiliselerle olan bağlantıları VI. yüzyıla kadar gitmektedir. *Eparkhosun Kitabı*'nın ilk bölümü; hukuk mesleğinin kent içindeki örgütlenmesini anlatmaktadır. Noterlik büroları içinde veya onlara ek olarak hukuk üstatlarının (*nomikoi*) yardımcılarıyla birlikte nerelerde ders verdiklerini tarif etmektedir. Her üstat, geleneksel mekânların (*nome*) başına geçmeden önce meslektaşlarınca seçilir ve vali (*eparkhos*) tarafından cemiyetinin başı olarak atanırdı. *İviron'un Amelleri* adlı eser, başkentte beş hukuk bürosunun varlığından bahsetmektedir:

1. Kırk Şehitler Kilisesi'ndeki bir büroya bağlı bir nome.
2. Blakhernai Kilisesi'ndeki bir büroya bağlı bir nome.
3. Konstantinos Forumu'ndaki Bakire Kilisesi'ndeki bir büro.
4. Aya İrini Kilisesi'nde bir büro.
5. Diakonissa Theotokos Kilisesi'nde bir büro.

Yukarıdaki noterlik bürolarına ek olarak, başka kiliselerden memurların tabellion veya notarios unvanına sahip olduklarını ve hukuki evrakları düzenledikleri de bilinmektedir. Şehrin idaresinin ve hukuki işlerinin kilise çevresinde bulunduğu açıktır.

Kilise kuran hamiler, devletin her türlü işlerini yürüten noterler için düzenlemeler yapmışlardır. Aynı şekilde kentin yönetiminde yer alan kişiler, büyük ihtimalle bir kiliseye bağlıydı. Şehrin kurucusu İmparator Büyük Konstantinos tarafından denize ve şehre nazır, nefis bir manzaraya sahip tepede kurulan Büyük Saray'da meclis salonu (*consistorium*) ve 19 masalı bir triklinos yani resepsiyon salonu bulunmaktaydı. 16 pencereli kubbesi olan bu sekizgen salon, merasimlerinin birçoğunun yapıldığı sarayın en güzel kabul töreni salonuydu. Büyük Saray, imparatorlar tarafından çevresine örülen duvarlar ve bu yapının içerisinde çalışan kişilerin statüleri ve aldıkları ücretler gereği kentten ayrı bir kompleks idi.

Kenti idare eden dinî ve sivil memurların oturacakları evler, bizzat imparator tarafından tahsis

edilirdi. Bu evler hiçbir zaman özel mülk hâline getirilmezdi. Şehir nüfusunun sürekliliğini sağlamaya yardım eden en belirgin anakronistik özelliklerden biri; yiyecek yardımı sistemiydi (*annona*). Kısmen durağanlığın zorlamasıyla kısmen Romalı halk için beslenen duygusal bağlılıktan kaynaklanan nedenlerle imparatorluk yönetimi, Roma devrinde rüşvet olarak başlamış ve ilk imparatorlar tarafından devam etmesi sağlanıp genişletilmiş olan ücretsiz yiyecek dağıtımını sürdürdü. Bu bağlamda Bizans başkentinin en önemli özelliği kurulduğu günden itibaren kentte yaşayan bütün insanların ekmek ve su ihtiyacının giderilmesiydi. 15 Mayıs 332'de İmparator Konstantinos, Konstantinopolis'te yaşayan halk için ekmek yardımını başlattı. Ekmek 117 numaralı Notitia'ya göre belirli noktalardan 80.000 kişiye dağıtılıyordu. İmparator Büyük Konstantinos ve II. Konstantinos, şehirde ev inşa edenlere ekmek tayını yardımı yaparak yeni başkentlerinin büyümesini teşvik etmişlerdir. Bu tayın hakkı *(panes aedium)* eğer ev satılırsa evle birlikte yeni sahibine aktarılıyordu: IV. yüzyılın sonlarında yeni ev inşa edenlere hâlâ yardım sağlanıyordu. 392 yılında İmparator I. Theodosios, günlük mısır dağıtımını 125 *modii* artırdı. Böylece toplam sayıya yaklaşık 1.000 alıcı daha eklendi. Bunun dışında başka bir artış kaydedilmemiştir. 372 yılında Valens, *annonae populares*in satışını yasakladı. Böylece eğer alıcı, şehri terk ederse onun tayın hakkı devlete aktarılıyor ve zamanı dolan bu tayınlar *(annonao caducao),* alıcı vasıfları taşıyan başka başvuru sahiplerine dağıtılıyordu; yine görünen o ki eğer bir alıcı hayatını kaybederse onun tayını da devlete intikal ediyordu. Bu kurallar uzun zaman geçerli kalmış gibi görünmemektedir. IV. yüzyılın sonlarında *annonae,* yasal olarak miras bırakılabilir veya satılabilirdi. V. yüzyılın son kısımlarında ise birçok tayın hakkı kilisenin tasarrufuna geçmiştir.

Bu manada başkent, şehirde yaşayan insanların ihtiyaçlarının giderilmesi için kırsal bir toprağa bağlı hinterlandı ile birlikte düşünülmesi gereken idari bir birim idi. Özellikle kentin kurucusu Konstantinos, kentte yeni ev kuran herkese bedava ekmek dağıtılmasını gelenek hâline getirmiştir. Özellikle Paskalya'nın pazarında yoksullara gıda yardımı yapılmaktaydı. Bu anlamda kent kurulduktan sonra yeterli tahılı Mısır'dan ithal etmek, devletin halkına karşı en temel sorumluluklarından biri hâline gelmiştir. Böylece tahıl gemilerine sahip olanlara, İskenderiye'ye yıllık seferler düzenleyen denizcilere, gemi kaptanlarına ve yükü hep Konstantinopolis'teki limanlara değil, ara durak sayılabilecek Çanakkale Boğazı'nın girişindeki Bozcaada'da (Tenedos) büyük silolara boşaltan ve uygun rüzgârlar çıktığında buradan başkente taşıyan nakliyecilere istihdam sağlanmış oluyordu. Başkente Kuzey Afrika, Trakya ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden ulaşan tahıl, değirmenci ve fırıncı loncalarına dağıtılıyor ve bunlar da ekmeğin her gün hazır olmasını temin ediyorlardı. Fakat kentte zaman zaman dinî ve siyasi içerikli çıkan çatışmalar sebebiyle bu hizmet aksayabiliyordu. Kentin piskoposu Eusebius, 341 yılında öldüğü zaman, yeni piskopos olabilmek için birbiriyle rekabete giren Paulus ve Macedonius, başkentte kargaşaya yol açmış ve bu kargaşadan dolayı Konstantinopolis halkını cezalandıran İmparator Konstantinos, bedava ekmek tahsisini yarı yarıya düşürmüştür.

Konstantinopolis'te ekmek üretimi ile ilgili düzenlemeler hakkındaki bilgilerimiz çok sınırlıdır. *Comes horreorum* adlı bir devlet görevlisi tarafından idare edilen kamu fırınları bulunuyordu. Notitia'ya göre kamu fırınlarının sayısı sadece yirmi veya yirmi bir idi: Bunların her biri 4.000 insanın ihtiyacını karşılayan ve günde yaklaşık 500 modii (1 modius: 8,73 libre; 1 libre: 453,59237 gr) işleyen çok büyük yapılar olmalıdır. Sayıları yaklaşık 120 olan özel fırınların ise geri kalan nüfusun ihtiyacını giderebilmek açısından benzer büyüklükte olması gerekir. Konstantinos, yeni başkentindeki fırıncılık sektörünü kamuya ait büyük fırınlar inşa ettirerek ve belki de bazı imtiyazlar ve yardımlar ile özel fırıncıları da teşvik etmek suretiyle planlamıştır. Fırıncıların loncası *(corpus mancipum)* ise önemli yasal düzenlemelerin yapılmasında etkin rol almamıştır.

Ekmekte olduğu gibi şehrin su ihtiyacının karşılanması da özenle organize ediliyordu. Bütün bu organizasyonun su, ekmek, yağ, et ve şaraptan sorumlu başkanlıklar altında düzenlendiği kabul edilmektedir. Roma döneminde bütün imparatorluğun büyük şehirleri yaygın biçimde su kemerleri ile donatılmıştı ve bu yüzden artık görev sadece, başkent Konstantinopolis'e su temin eden kemerlerin ve bu suyun depolanmasından ibaretti. Gerekli onarımları yapmak ve su kemerlerine on adım mesafede olan bölgede ağaçların büyümesini önlemek, *comes aquarum* ve *comes formarum*un adı verilen birimlerin görevi idi. Su kemerlerinin temizliği, bu kanalların geçtiği toprakların sahiplerinin sorumluluğundaydı; bu görevleri karşılığında başka bazı olağanüstü yükümlülüklerden muaf tutuluyorlardı. Konstantinopolis'te artan nüfusa paralel olarak, yeni su kemerleri inşa etmek imparatorların en birincil vazifesi hâline gelmiştir. IV. yüzyıl kaynaklarından Themistios'a göre İmparator Valens (364-378), şehre hâkim su kemerini tamamlayana kadar, başkent ciddi bir su kıtlığı çekmişti.

BYZANTION'DA İDARİ YAPI ve TOPLUM

OĞUZ TEKİN*

Bir Megara kolonisi olan Byzantion'u bu statüsüyle bir "apoikia" olarak adlandırmak gerekmektedir. Megara'nın diğer kolonilerinde en yüksek devlet görevlisi (*eponym magistrat*: yıla adını veren yüksek devlet memuru) basileus olmasına karşın, Byzantion'da "hieromnamon" idi. Byzantion'un üyelerinin "pentekaideka" (on beşler) olarak adlandırıldığı bir meclisi vardı. Byzantion halkının *hekatostys* denen yüzlük gruplar hâlinde sınıflanmış olduğu bilinmektedir; bu tür *hekatostys* adlarına örnek olarak Bathonea, Philoktorea ve Krateinea gösterilebilir.

Byzantion'da tam hukuka sahip vatandaşların yanı sıra "metoikoi" olarak adlandırılan özel statüye sahip yabancılar da yaşıyordu. Aristoteles'e atfedilen *Oikonomika* adlı eserde bunlardan söz edilmektedir. Kentte ikamet eden özel statüye sahip yabancılar toprak sahibi olamıyorlardı. Yine aynı eserden öğrendiğimize göre, Byzantionlular ekonomik kriz dönemlerinde devlet arazilerinde ekili olan toprakları belli bir süre için, boş arazileri ise süresiz kiraya veriyorlardı. Mallarına el konulan din adamlarına ise gymnasion, agora ve liman civarındaki devlete ait diğer kamu arazileri veriliyordu.

Aristoteles'ten, Byzantion'daki bazı meslek grupları hakkında da bilgi sahibi olabiliyoruz: Balıkçılar, tuz tüccarları, hokkabazlar, medyumlar, büyücüler vb. Bu kişiler, kazançlarının üçte birini vergi olarak veriyordu. İstanbul ve civarında ele geçen mezar taşlarında bir astronom, bir ebe, Mousa adlı kadın doktor, Athenodoros adlı bir eğitmen (*paidagog*), Byzantion'da görev yapan Apollonnides (Miletoslu) ve Iatrokles (Mylasalı) adlı yargıçların adları geçmektedir. Eğitmene ait olan mezar taşı bugün Washington, DC'de Smithsonian Institute bünyesindeki Museum of Natural History'de (Doğa Tarihi Müzesi) bulunmaktadır. Söz konusu mezar taşı, 1912 yılında Taksim'de yapılan bir kazı sırasında bulunmuştu. MÖ II. yüzyıla tarihlenen mezar taşının üzerinde, bir taburede (*diphros*) oturan kısa sakallı bir erkek figürü ile hemen yukarısında "Paidagog (eğitmen) Athenodoros, elveda." yazısı yer almaktadır. Buradaki mezar taşında geçen paidagog kelimesi, aslında bir tür ev kölesi olarak çalışan ve görevi çocukları okula götürmek, ödevlerinde ve eğitiminde onlara yardımcı olmaktı.

Arkadios Sütunu'nda resmedilen Bizans askerlerinin temsili çizimleri (Coignard)

Yine Aristoteles'ten öğrendiğimize göre, Byzantionlular ekonomik kriz dönemlerinde devlet arazilerini kiraya vermelerinin yanı sıra, o sırada Karadeniz'de seyrüsefer hâlinde olan ticaret gemilerini de geri çağırıyorlardı. Balıkçılık ve tarımın Byzantion ekonomisi için önemli gelir kaynaklarını oluşturduğu ve Byzantion'un Boğaz'dan geçen gemilerden aldığı gümrük vergisi ile ekonomik durumunu güçlendirdiği açıktır. Kaynaklar, Byzantionluların Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerle yaptıkları ticaretten bahsetmektedir. Boğaz üzerinde yer alan Byzantion gibi bir kentin ekonomik gelişmesi, bu ticaret trafiği ile doğru orantılı olarak gelişiyordu.

Sikkelerden anlaşıldığına göre Byzantion, MÖ V. yüzyıl sonlarından başlayarak, karşı kıyıdaki Khalkedon

* İstanbul Üniversitesi

5- Şehir idaresinde en önemli merkez olan Büyük Saray'ın mozaikleri (İstanbul Mozaik Müzesi)

Bir başka kemer I. Theodosios tarafından, şehrin yüksek yöneticileri tarafından düzenlenen oyunlara ara verilmek ve bunun yerine su kemerini finanse etmek üzere sabit miktarlı fon oluşturmak suretiyle inşa edilmişti. Arkadios zamanında bazı yüksek yöneticiler, oyunların yeniden düzenlenmesi için emir almışlardı, fakat öyle görünüyor ki diğerleri su kemeri fonuna yaptıkları ödemelere devam ettiler. Sonuçta bu ödeme kalıcı hâle geldi. Markianos, konsüllerin toplandıkları sırada kalabalığa para dağıtmak yerine su kemerlerinin tamiri için 100 libre altın ödemelerini zorunlu tuttu ve Zenon, aynı yükümlülüğü devam ettiren bir fahri konsüllük kurdu. Bununla birlikte su kemerlerini tamir etmek için kullanılmak üzere Konstantinopolis'in limanlarında tahsil edilen sabit vergiler vardı. Konstantinopolis'te düzenli çalışan ve kemerleri kontrol eden, rutin

(bugün Kadıköy ilçesi) ile dostça ilişkiler içine girmiştir. Her iki kentin ilk dönem sikkelerinde ön yüz tipleri aynıdır: Her ikisi de sikke tipi olarak sığırı seçmiştir. Byzantion sikkelerinde yunus üzerinde inek, Khalkedon sikkelerinde ise buğday başağı üzerinde boğa durmaktadır. Ayrıca, MÖ II. yüzyılda bu dostluk öylesine ilerlemiştir ki tip dışında bu kez kentler, kendi adlarını sikke üzerine yan yana yazdırmışlardır.

Byzantion'un Mysia bölgesinin Kyzikos (bugünkü Erdek) kenti ile iyi ilişkiler içinde olduğunu, İskender'in komutanlarından Hellespontos Frigyası satrabı Arrhidaios'un, MÖ 319'da Kyzikos'a saldırısı sırasında Byzantionluların Kyzikos'a destek vermesinden anlıyoruz. Ayrıca, Mysia topraklarındaki Daskilitis Gölü'nün (Manyas Gölü) etrafındaki toprakları da (ve olasılıkla göldeki balıkları da) her iki kent, ortaklaşa kullanıyorlardı. Byzantionlular dış düşmanlara karşı Perinthos (Marmara Ereğlisi) ile ittifak hâlindeydiler.

Byzantion'un komşularıyla dostça ilişkileri Roma İmparatorluğu döneminde de sürmüş, bu kez Nikaia (İznik) ve Bizye (Trakya'daki Vize) ile ittifak/dostluk (homonoia) sikkeleri basılmıştır. Nikaia ile Trebonianus Gallus, Volusianus, I. Valerianus, Gallienus ve Macrinus dönemlerinde; Bizye ile I. Philippus döneminde homonoia sikkeleri basılmıştır (Bizye ile olan Bizye'de basılmıştır). Bu sikkelerin bazılarında sikke tipi olarak palamut balıkları seçilmiştir.

Byzantion, kuruluşundan ancak yaklaşık 250 yıl sonra sikke basmaya başlamıştır. Geç basmasının nedeni olarak, MÖ VII-VI. yüzyıllarda Pontos (Karadeniz) ile olan ticarette sikke yerine değiş-tokuş sisteminin egemen olması ve yine MÖ VI-V. yüzyıllarda Kyzikos altın staterlerinin, bugünün Amerikan doları gibi o bölgede tek geçer akçe olması gösterilmektedir. Antik kaynaklarda (Aristofanes) Byzantion'un MÖ V. yüzyıl sonlarında demir sikke bastırdığı söylenir fakat günümüze kalmış herhangi bir örnek yoktur. Byzantion'un ilk gümüş sikkeleri MÖ V. yüzyıl sonlarına ya da MÖ IV. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir. Kent, sikke darbını (bazı kesintilerle) Roma İmparatoru Gallienus'a kadar sürdürmüştür. Roma İmparatorluğu öncesindeki sikkelerin ön yüzünde tanrı ve tanrıça başları tasvir edilirken, Roma İmparatorluğu döneminde imparator veya imparator aile üyelerinin başları tasvir edilmiştir. Ayrıca, bugünkü Türk bayrağında yer alan hilal ve yıldız motifi de neredeyse günümüzden 2.000 yıl öncesinde, Roma İmparatorluğu dönemi Byzantion sikkelerinde severek kullanılmıştır.

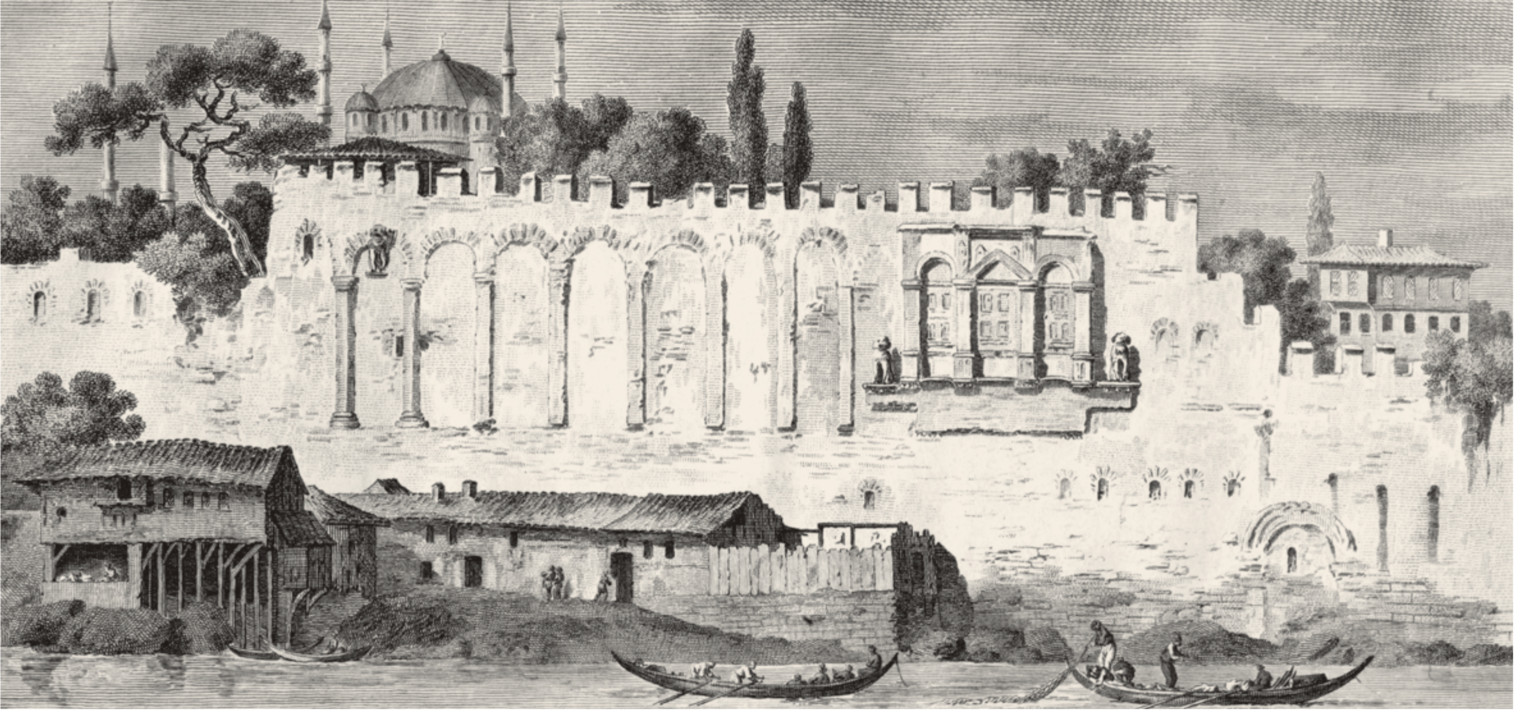

6- Arkadios Sütunu'nda resmedilen Bizans askerleri (Coignard)

bakımlarını yapan ayrıca özel şahıslarca yasal olmayan yoldan su çekenleri tespit eden *aquarii* adında teknik görevli vardı. Bu görevliler tanınmaları için ellerinin üzerinden işaretlenmişlerdi ve *militia* adı verilen askerî görevli statüsündeydiler. Bazı kemerler kamu binalarına tahsis edilmişti. Konstantinopolis'teki *Aqua Hadriana* imparatorluk sarayına, halka açık hamamlara *(thermae)* ve büyük dekoratif çeşmelere (*trimphaea*) (*nymphaea* olmalı) tahsis edilmişti. Özellikle halkın en önemli sosyalleşme mekânlarından olan hamamlarda tüketilen suyun temin edilmesi başkentin idari problemlerinden biriydi. Su kaynaklarından kemerlerle kente taşınan

suyun büyük kısmı, halkın ihtiyacını karşılayabileceği sarnıçlara veya su depolarına *(lacus)* taşınıyordu. Bu anlamda halkın ihtiyaçlarının karşılanması imparatorun sorumluluklarının başında geliyordu. İmparatorlar şehrin gerçek sahibi oldukları gibi kentteki hayati müesseselerin inşasını bizzat üstleniyorlardı. Örneğin, son ikonoklast İmparator Theofilos (829-842), Zeugma'ya (günümüzde Unkapanı) hâkim bir tepenin üstüne, kendi adını taşıyan, geniş ve göze çarpan bir hastane inşa ettirmiştir. Su temininde özel tedarik ise sadece imparatorluk hibesi ile alınabiliyordu ve bu amaçla evlere döşenecek su borularının çapı sıkı biçimde denetlenmekteydi.

7- Bizans İmparatoru Marcellus Leo anıtı ve Büyük Saray kalıntıları (Gouffier)

425 yılında çıkarılan bir yasayla kamuya ve özel kişilere gıda dağıtım ağı oluşturuldu. Kentte yaşadıklarını belgeleyebilenlere bronz bir pul verilmek suretiyle daha önceden tespit edilmiş dağıtım noktalarında, bedava ekmek kazanabilmek için bu pulları göstermek gerekiyordu. Burada en önemli husus; bedava ekmek, halkın gelir durumuna göre değil, sadece kentte yaşayan ve bunu ispat edebilen kişilere veriliyordu. Mısır'dan gelen tahılın depolanması için beş büyük ambar yapıldı. Mısır, doğuda bulunup neredeyse tümüyle başkentin ve imparatorluk ordularının erzak ihtiyacını karşılamakla birlikte, büyük bir tarımsal artı değere sahip tek eyaletti. Mısır'ın kaybedilmesinden sonra da kentte bedava ekmek dağıtılmaya devam edilmiştir. İmparatorlar bedava ekmek dağıtabilmek için sürekli olarak yeni tahıl kaynakları aramak zorunda kalmışlardır. Ekmekten sonra kent halkının en temel besin kaynağını oluşturan et ve balık, her zaman Strategion'da meydanlarda, koyunlar Amastrianon'da, domuzlar ve Paskalyada yenen koyunlar ise Theodosios Forumu'nda satılıyordu. Koyun, sığır ve domuz eti birbirinden farklı lonca teşkilatları tarafından sağlanıyordu. Ana cadde Mese'nin Konstantinos ve Theodosios forumları arasındaki kısmının güneyinde fırınlar ve tavernalar bulunmaktaydı. Sarayın önünde, törensel giriş kapısı Halke'den Milyon'a kadar çeşitli baharatları, esansları, parfümlü ağaçları, misk ve amberleri ile parfümcüler vardı. Ticaretin gerçekleştiği büyük caddelerde ve bunlara bitişik sokaklarda farklı yerlerden gelen bir tüccar kalabalığı; Arap tüccarlar, Bizanslı zanaatkârlar ve sarraf, mumcu, fırıncı, balıkçı, kasap, marangoz kürek yapımcıları gibi tüccarları görmek mümkündür. Milyon yakınlarındaki mahkemelerin bulunduğu stoaların etrafında kitap satıcıları vardı.

Kentin idare tarihinde en belirleyici dış etkenlerin başında 626'da Avarlar, 674-678 ve 717-718'de Emevîler, X. yüzyılda Bulgarlar, XI-XII. yüzyılda Ruslar tarafından sürekli olarak kuşatmalara uğraması gelmektedir. Bu anlamda başkentin en önemli mimari yapısı olan surlarının sürekli olarak tahkim edilmesi, kent yönetiminde öncelikli sorunların başında geliyordu. Fakat özellikle yeni büyük dinî yapıların inşa edilmesi ve hazinenin gelirlerinin büyük bir kısmının buralara aktarıldığı dönemlerde şehrin surlarının tamir edilmesi ihmal edildiği gibi devlet hazinesinin buralara sarf edilmesi halk nazarında büyük hoşnutsuzlukların ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Yine de büyük istila hareketlerinin ortaya çıkacağı dönemler öncesinde imparatorların en birinci vazifesi; kentin surlarını tamir ettirmekti. 1204 yılında IV. Haçlı Seferi'ni istisna tutacak olursak, bütün bu kuşatmalara başarıyla direnebilmesinde surlarının muhkem oluşu kadar, kentin topoğrafik konumu de büyük bir rol oynamıştır.

On dört bölgeden oluşan başkentin her bir bölgesinde, gece güvenliğini sağlayan kolluk gücü komutanının otoritesi altında, güvenliği sağlamakla görevli sorumlular vardı. 535'te, gece güvenliğini sağlayan

BİZANS İSTANBUL'UNDA İMPARATORLUK İDARE MERKEZLERİ

KUTLU AKALIN*

Konstantinopolis'teki saraylar ve idari merkezler için ana kaynaklar çağdaş metinlerdir. Bizans saraylarının maddi kalıntıları çağdaş İstanbul'da ancak çok sınırlı alanlarda bulunabilmektedir. Metinlerin sarayların maddi özelliklerini tasvir sadedinde söyledikleri şeyler arkeolojinin çıkardığı küçük kalıntılara kolay kolay uymaz. Bizans'ta sarayların idari işlevlerini tasvir eden yazılı belgeleri bir araya getirmek bunların doğruluğunu sorgulamayı veya tartışmayı da aşan bir iştir.

330'da I. Konstantinos yarımadanın burnunun güney tarafında, ilk Byzantium'un hemen dışına inşa ettirdiği yeni şehir merkezine yakın, "saray" adıyla anılan en azından bir imparatorluk konutuna sahipti. Bu, Hipodrom ile aynı düzlükteydi ve ana girişi Khalke denilen abidevi bir binaydı. Bu hüviyetiyle söz konusu bina dört başlı yönetim [*tetrarchia*] sarayının gelişim çizgisini takip ediyordu.

Dört başlı saray Diocletianus'un 295'ten sonra merkezî idare reformunu takiben, İzmit (Nikomedia), Selânik (Thessalonica), Trier (Augusta Treverorum) ve Milano (Mediolanum) şehirleri gibi imparatorluğun dört yöneticisinin her biri için bir ikametgâhtı. Metinler, Antakya'daki sarayı, hem imparatorun şahsı ve ailesi için özel alanları hem de imparator muhafızlarına ait kulübeler ile idari ve bürokratik işlevlere ayrılmış çok amaçlı salonları ve devlet dairelerini de içine alan bir binalar bütünü olarak tasvir eder. Bu bütün, başkentin şehir alanından Hipodrom'un büyük bölümü ve Zeuksippos hamamları ile koparılmıştı. Yazılı belgeler Dafni adı verilen bir toplantı binasından söz ederler ve anlaşıldığı kadarıyla bu bina saraydaki ana merasim salonuydu. Bunun müstakil bir bina ya da başka binalardan birinin bir çıkıntısı yahut ek binası olabileceği de düşünülebilir. Kuvvetle muhtemel ki binanın Hipodrom'un doğu tarafında Kathisma denilen imparator locasına doğrudan bir çıkışı vardı. Bugün Konstantinos Sarayı'nın büyük bölümünün maddi kalıntıları Sultanahmet Camii'nin altında kalmıştır. Büyük Saray'a ait parçalar sadece Sultanahmet Camii'nin kenarlarında ortaya çıkarılmıştır. Fakat metinler her şeyi aynı teferruat ölçeğinde zikretmedikleri için ister istemez yorumla ilgili meseleler ortaya çıkmaktadır. Mesela ünlü *in-situ*[1] mozaik levhalarla kaplı sütunlu yapı için tam bir tarihlendirme yapılamamış ve gördüğü işlev ve sarayın geri kalanıyla ilişkisi hakkında bir fikir birliğine varılamamıştır. Büyük Saray, imparatorluk ailesine ait hususi daireler ile idari birimleri ihtiva eden bir binalar bütünü olarak tarif edilebilir. İdari kısımlar büyük ihtimalle içinde doğrudan imparatoru ilgilendiren işlerin yürütülmesi için gerekli devlet dairelerini barındırmış olmalıdır. Roma İmparatorluğu IV. yüzyılın başlarında çağdaş merkezi idare kavramının kapsamı içinde karşılığı bulunabilecek merkezden idare edilen bir devlet yapısına sahip değildi. *Provincia*lar [vilayet] *diocesis*ler,[2] *diocesis*ler de *praefectura*lar[3] hâlinde hiyerarşik bir yapı içinde kümelenmişti. İmparatorluk yönetimi muhtelif eyalet merkezlerinde hiyerarşinin her seviyesinde temsil ediliyordu. Başşehrin içinde eyalet gelirleri ve idaresiyle ilgili devlet dairelerini barındıran binalar ve daireler vardı. Bugün bunların tam olarak nerede olduğunu bilmiyoruz. Konstantinos döneminden sonra başşehrin ağırlığı ve görevi giderek arttı. Bu sebepten ötürü Theodosios sülalesi döneminde Büyük Saray, yüksek mahkeme görevlilerine ve arşivlerine ev sahipliği yapmaya başladı. 409'a gelindiğinde saraya ait arazilere çok yakın bulunan özel yerleşim birimlerinin kaldırılmasını zorunlu hâle getiren bir kanun yürürlükteydi. Mamafih yazılı kaynaklar lüzumundan fazla doğru kabul edilmektedir; gerçek binaların şeklini çizmek ve işlevleri ile birbirlerinden farklılıklarını tespit etmek gayet güçtür.

Bundan başka Konstantinopolis'te bu dönemde birçok özel sarayın bulunduğunu da belirtmek gerekir; bunlar ya imparatorluk sülalesinin mensuplarına ya da başka soylu ailelerin üyelerine aitti. Bu soyluların bazıları aynı zamanda devlet görevlileriydi ve bunların özel konakları kamu hizmeti gören birimler ihtiva ediyordu. Theodosios sülalesi döneminde başşehrin Haliç boyunca kuzeye doğru genişlemesinin en uç noktasında Blakhernai denilen bir imparatorluk sarayı yaptırıldı. Bu bölge eşzamanlı olarak, Theodosios sülalesinin prensesleri tarafından büyük bir dinî merkeze dönüştürüldü.

Şehrin diğer idari kesimleri Konstantinos Forumu'ndaki yeni senato binası, Mese diye anılan anacaddenin güney ucuna yakın hukuk mahkemeleriydi. Görünüşe

* Mardin Artuklu Üniversitesi

1 [L. asıl yerinde.]

2 [Gr. *dioikesis*: idari birim. *dioikein*, (ev) idare etmek.]

3 [L. Roma İmparatorluğu'nda valiye karşılık gelen *praefectus*lerin sorumluluk alanı.]

kolluk gücü komutanının yerine, yetkileri genişletilmiş bir demos yargıcı görev yapmaya başlamıştır. Kent, geceleri asayişi sağlamak için amatör gece gözetimine bağlı kalmak zorundaydı.

Kent, Roma örnek alınarak kurulduğundan kentin idari sistemi de az çok Roma kentinin idari yapılanmasına benzemekteydi. Özellikle çok büyük ihtiyaçlar ortaya çıkmadığı sürece kentin yönetiminde Roma kanunları geçerliliğini korumaktaydı. Zaten Bizans imparatorları da bu anlamda yeni kanunlar yapmaktan ziyade, mevcut kanunları iyileştirerek şehrin idari yapılanmasını sağlamışlardır. Bizans İmparatorluğu'nun çok uzun bir süre egemenlik sürmesi sebebiyle zamanla İstanbul'daki eski kurumlar yerlerini yavaş yavaş gelişen yeni kurumlara terk etmişlerdir. Bu sebepten kuruluşundan yıkılışına kadar kentin aynı şekilde yönetildiğini söylemek güçtür. Dönem dönem yeni ihtiyaçlar ile beraber, yeni kurumlar tesis edilmiştir. Bu ihtiyaçları belirleyen en temel husus Hristiyanlık olmuştur. Aslında kent yönetimi ideal bir Hristiyan kentin kurumlarının teşekkül ettiği bir yönetim birimiydi.

Başkentin Doğu Akdeniz kültür bölgesi içinde kurulmuş olması Latince adlandırılan makamlar yanında Yunanca adlandırılan makamlara da sahip olmasını sağlamıştır. Örneğin, VI. yüzyılda *commentariensis* diye adlandırılan ve asıl görevi sekreterlik kapsamında resmî kayıt tutmak olan bir memur, aynı zamanda hapishanelerin mahkûm kayıtlarından da sorumlu olduğu için tutuklama durumlarında kolluk kuvvetleriyle beraber bulunmaktaydı. Gene tutuklamalarda çavuşluk veya komiserlik yapan *taksiotes* adlı memurlar vardı. Bu iki gruba da genel olarak "memur, görevli" anlamında *domestikoi* denmekteydi. VI. yüzyılın sonlarında sarayda ve çevresinde devamlı olarak imparatorun şahsının ve ailesinin güvenliğini koruyan *Skholastikoi* ve *Ekskubitores* isimli farklı askerî birliklerin zaman zaman imparatorun emriyle şehir içinde kolluk kuvveti olarak kullanıldığını da görüyoruz.

Konstantinopolis'in imar işlerinden tutun da diğer bütün idari işlerinin icrası başında *eparkhos* (vali) adı verilen bir kişi bulunmaktaydı. Kendi bünyesinde birkaç yüksek memuriyeti barındıran eparkhos, Bizans İmparatorluğu'nun hem en önemli idari kurumu hem de kişisi olarak karşımıza çıkmaktadır ve bu özelliğini başşehirde XIII. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Bundan dolayı, imparatorluğun ilk 60 yüksek mevki arasında 18. sırada gelirdi. Onun bulunduğu mevki Bizans yönetiminde, ciddi anlamda üzerinde durulan ve senato üyeliği verilen bir makamdır. Eparkhos, saray mensubu olmakla birlikte, erguvani elbise giyme imtiyazına sahip olmayıp ancak toga giyebilirdi.

Erken dönem İslam coğrafyacısı olan İbn Hurdazbih (ö. 912/913), *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde Kostantiniye'de 400 kadar yüksek rütbeli idarecinin bulunduğu, bunlardan birisinin görevinin, Kostantiniye şehrinin işlerini görmek olduğu bilgisini vermektedir. İbn Hurdazbih'in burada bahsetmiş olduğu kişi muhtemelen eparkhostur. İmparatorluğun başkenti ve payitahtı Konstantinopolis olduğu için burada bulunan eparkhos, imparatorun olmadığı zamanlarda dâhil, imparatordan sonra en yetkili kişisi, VII. Konstantinos Porfirogennetos'un deyişiyle "Şehrin Babası" konumundadır. Nitekim eparkhosun bu şehri, kaynaklarımızda "Eparkhos Şehri" şeklinde geçmektedir.

Konstantinopolis eparkhosu başşehrin hayatında önemli bir rol oynamıştır. Eparkhos, Konstantinopolis'in en üst yargı organı olup gerektiğinde merkezde veya kenar mahallelerde meydana gelen suçlarda mahkûmları yargılayabilme hakkına sahipti. Bu durumda *eparkhos,* mahkemeye başkanlık ederdi. Yargılamanın yanı sıra, Konstantinopolis'in her anlamda güvenliğinin sağlanmasında da sorumludur ki aynı zamanda güvenlik birimlerinin başı konumundadır. Eparkhosun en önemli görevlerinden birisi de sıklıkla payitahta gelen ve devletler arasındaki ilişkileri geliştiren elçiler veya devlet adamlarının gözetilmesidir. Nitekim onların korunmasından ve ihtiyaçlarının karşılanmasından eparkhos ve emri altında bulunan yardımcıları sorumludur.

Bu görevlerinin yanı sıra eparkhos, birçok görevi de bünyesinde barındırmaktadır. Kısaca bunlara değinecek olursak; Bizans İmparatorluğu'nda esnaf teşkilatı, loncalar şeklinde organize edilmişti ve Konstantinopolis'in iaşesini loncalar sağlamaktaydı. Bu bakımdan bazı dönemlerde Konstantinopolis'in en önemli problemlerinden birisi olarak karşımıza çıkan iaşe probleminin ortaya çıkmaması için iaşe teminatının, gerektiği miktarda sağlanması eparkhosun görevleri arasındaydı. Bizans İmparatorluğu'nda esnafların loncalara girişleri, birtakım şartlara bağlanmış olup aslında bu durum, imparatorluğun kontrolünün güçlenmesi anlamını taşımaktaydı. Bu açıdan eparkhosun esnaf üzerindeki kontrol mekanizması iyi bir şekilde işlemeli ve esnafın bütün faaliyetleri dikkatle kontrol altında tutulmalıdır.

Şehrin iktisadi hayatı, ticareti ve her türlü endüstriyel faaliyet yine onun kontrolündedir. Nitekim Konstantinopolis limanlarına gelen ticari

1- Büyük Saray'ın duvarları

göre iki darphane vardı: Biri dökümhane gibi ihtiyaç duyulan tesis ve tesisatlarıyla birlikte Büyük Saray'da, diğeri V. yüzyıl ortasından kalma *Notitia Urbis Constantinopolitanae*'de tasvir edildiği ve *Merasimler Kitabı*'nda (IX. yüzyıl) da doğrulandığı üzere XII. Bölge'de (Aziz Mokios Kilisesi ile ilk Konstantinos surlarındaki Altınkapı'nın yakınında) idi. Sultanahmet'in güneyinde mozaik süslemeli sütunlu binada bazı sikke atıkları da ele geçtiğine göre bu, onun daha sonraki yüzyıllarda da darphane olarak kullanılmaya devam ettiğine bir işaret olarak yorumlanabilir.

VI. yüzyıl başında kaynaklar Büyük Saray'a ilave olarak konak veya konut türünde başka yerleri de işaret etmektedir. Mesela Iustinianos ve Theodora, Iustinianos imparator olmazdan önce Büyük Saray'ın güneyinde deniz kıyısındaki kendi saraylarında yaşadılar. VI. yüzyılda yazılı malzeme gayet zengin olduğu ve saray ve idari binalar hakkında daha sağlıklı bilgiler sunduğu için şanslı olduğumuz söylenebilir. Nika Ayaklanması'yla (532) çıkan yangından sonra Iustinianos, yeni bir Khalke inşa ettirdi. Prokopios, bu sarayı bütün teferruatıyla tasvir eder. Efesoslu Ioannes, saraydaki merasime dair emsalsiz tanıklıkta bulunur. Efesoslu Ioannes ve Skythopolisli Kyrillos'un anlattıklarından; Theodora'nın kendi hizmetinde çalışanları ile birlikte kendine ait konutlarının olduğu anlaşılmaktadır. Kadınlara tahsis edilen konutlar Büyük Saray'ın geri kalanından o kadar bağımsız bir yapıya sahipti ki birçok kaynak Khalkedon Konsili kararlarına muhalif bir çift piskoposun burada saklandığını anlatır ki, bu piskoposlar tutuklanmak üzere aranmaktaydılar.

VI. yüzyılda Büyük Saray, içinde bir çift şapel de barındırır ve bu, sarayın aynı zamanda gayet dinî bir mekân olduğunu gösterir. Güneyde Faros diye anılan kule, içinde Mesih'in çarmıha gerilmesinin kalıntılarını barındıran bir şapele dönüştürülmüştü.

Aynı yazılı kaynaklar başşehirdeki bazı kamu binalarının imparatorluk görevlileri tarafından farklı amaçlar için kullanıldığını zikreder. Mesela sarayın Hipodrom'a bakan kemerleri zaman zaman yazılı belgelerin muhafaza edildiği mahzenler olarak kullanılıyordu. Şehirde inşa edilmiş metruk bir hamam, geçici olarak mahkeme salonu olarak kullanılmıştı. Başpiskopos sarayı da dâhil birçok kamu binasında tevkif edilip nezaret altında tutulabilecek kimselerin konulduğu yerler bulunuyordu. Görünen o ki Aya İrini'nin kuzeydoğusunda, bugün Topkapı Sarayı avlusunun içerisinde, Leon Forumu'nda Doğu *praefectus*ünün sorumluluk sahasına ait işlerin görüldüğü bir bina vardı ve bu eyaletlerin Müslüman Arap orduları tarafından işgal edilmesi sebebiyle bu binanın ana işlevini yitirdiği kaydedilmektedir. VII. yüzyıldan sonra imparatorluk ailesinin yer tercihinde esaslı bir değişiklik baş gösterdi ve IX. yüzyılda imparatorluk sarayı; sahilde Bukeleon Sarayı diye bilinen binalar bütününün etrafındaki alanla, Hipodrom'un güneyi ve eski Büyük Saray ile sınırlı hâle geldi. Burası Marmara Denizi'ne yukarıdan bakan bir mıntıka idi ve en azından Iustinianos döneminden itibaren kendine ait bir iskelesi vardı. Burada Bukeleon Sarayı'na ilave olarak Hrisotriklinos adıyla maruf büyük bir merasim binası mevcuttu. Nikeforos Fokas (ö. 969) döneminde bütün bu bölümlerin etrafı bir duvarla çevriliydi. Tepenin üzerinde Büyük

8- Tekfur Sarayı (Gurlitt)

metalar, dönemin ticaret pazarları olan kapanlara getirilerek, onun gözetiminde vergi ve alım-satım fiyatı belirlendikten sonra piyasaya sürülebilirdi. Eparkhos, gerekirse ürünlerin fiyatını sabitleyebilirdi. Bizans İmparatorluğu'nun iktisadi hayatı, kendi kendine yetebilme politikasına dayandığı için imparatorluk tebaası, imparatorluk nüfusuna yetecek kadar üretim gerçekleştirebilirdi. Yönetim tarafından ihracat ciddi anlamda sınırlandırılır; ithalat ise yönetimin kararıyla sistematik bir şekilde teşvik edilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Bizans İmparatorluğu'nda da *stratejik meta* olarak değerlendirilen bazı metaların satışı (tuz, silah, erguvani ipek, Grek ateşi yapımında kullanılan ham maddeler gibi) yasaklanmıştır. Özellikle ipek ticaretinin ciddi anlamda denetlenmesi gerekmekteydi. Bunu, imparatorluk adına denetleyecek olan yine eparkhostur. Ayrıca ürünlerin satışında en önemli unsur olan ölçüm ve tartı birimlerinin belirlenmesi yine onun kontrolü altındadır. Hükûmetin, dolayısıyla eparkhosun ölçüm ve alım-satım kararlarına aykırı davrananlar, loncadan çıkarılmak, falaka ve sürgün gibi cezalara maruz kalırlardı. Bu açıdan Konstantinopolis'e uluslararası ticaret yoluyla hemen her yerden metanın gelmesi, bunların kontrol edilmesi ve gerektiğinde müdahale edilmesi, eparkhosun en önemli görevleri arasında görülmektedir.

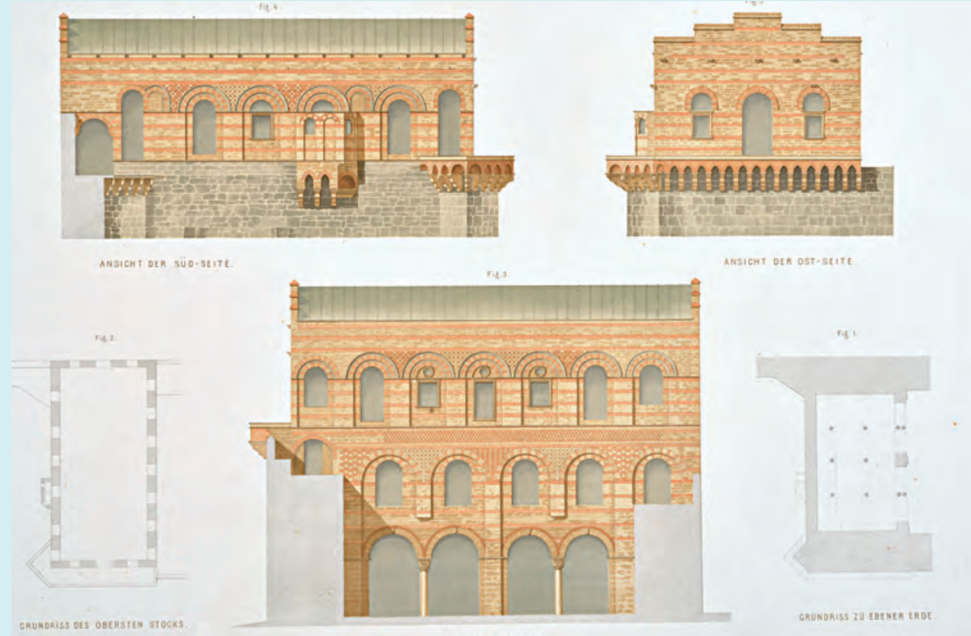
Eparkhos, Bizans imparatorlarının başşehirde gerçekleştireceği toplumsal eğlencelerin, özellikle dinî bayramların ve aynı zamanda imparator ve ahalisinin vefatı durumunda cenaze törenlerinin düzenlenmesi işlerini de yürütmekteydi. Bunun yanı sıra toplumun hayatını devam ettirmesinde temel besin olan ekmeğin üretilmesi de dikkate değer bir konudur. Ekmeğin ham maddesi olan buğday ve mısırın temin edilmesi, imparatorluk için ciddi bir konudur. Çünkü imparatorluk ham maddeyi büyük ölçüde uzak bölgelerden temin etmekteydi. Dolayısıyla herhangi bir kıtlık veya doğal afet sonucunda her iki besin maddesinin dolayısıyla ekmeğin temin edilememesi ciddi sıkıntılar doğurmaktaydı. Bundan dolayı devlet her türlü ihtimali hesaba katarak, bu ürünlerin teminine ve dağıtımına ciddi bir önem verirdi. Konstantinopolis'e çeşitli yerlerden gelen buğday ve mısır,

Saray'a ait ilk bölümler belli ki terk edilmişti. Yine IX. yüzyıldan kalma olan *Merasimler Kitabı* bu yeni saray külliyesinin dışında kalan (Dafni gibi) bazı eski mekânlardan söz eder fakat bunların sürekli olarak mı kullanıldığı yoksa zaman zaman yapılan büyük merasimlere mi tahsis edildiği açık değildir.

Yeni sarayın bu bölümü XII. yüzyıl ortalarında içinde Moukhroutas diye anılan kayda değer bir tören binası barındırıyordu; bina bir Fars-Selçuklu mimar tarafından Selçuklu üslubunda tasarlanmıştı. Bu arada Selçuklu Sultanı II. Kılıcarslan'ın (1155-1192) I. Manuel Komnenos'u (1143-1180) 1161'de ziyaret ettiği kaydedilmelidir.

1204-1261 arasında cereyan eden Latin istilasını müteakiben Palaiologos sülalesi imparatorluk konutunu şehrin kuzeyine Blakhernai'nin saygın muhitinin yakınlarına taşıdı. İmparatora izafeten isimlendirilmiş olan bugünkü Tekfur Sarayı (Ermenice "taç taşıyan" anlamına gelen *tagavor*dan; Türkçe *tekfur*) Palaiologos tarafından yeniden tefriş edilip düzenlenmiş Porfirogennetos ("Erguvani [Oda] İçine Doğan") Konağı olarak doğrulandı. Belli ki bu, kendi başına tek bir bina değildi, aşağıda yer alan ve bugün üzerini modern şehrin örttüğü Blakhernai mıntıkası ve onun kilise ve konutları ile yapısal bağları olmalıdır. Tahkim edilmiş muhtelif kaleler ve "Anemas Zindanları" diye bilinen kısım dâhil, bu bölgede kara surları karmaşık bir yapı arz ediyordu ve bu yapı Bizans'ın son demlerine kadar bu bölgede imparatorluk saray kompleksinin parçalarını oluşturmuş olabilir.

Bu son yüzyıllarda başşehrin büyük bölümü (eyaletlerde de olduğu gibi) belli ölçüde kilise otoriteleri tarafından idare ediliyordu. Dolayısıyla imparatorun yönetim yükünün bir bölümü kilise tarafından

2- Hepdomon Sarayı'nın planı (Salzenberg)

paylaşılıyordu. Komnenos ve Palaiologos, Konstantinopolis'te bu neviden birçok aile arasında soylu ailelerdi. Bizans'ın son yüzyıllarında bu soylu aileler tarafından inşa ettirilmiş "saray gibi görkemli" birçok konut vardı. Bu tür konutlardan söz edildiğinde anlaşılması gereken; bunların bir binalar bütünü olduğudur. Bunlar geniş ailelerin, onların konak hizmetkârlarının kullanımı için konutları, eyaletlerdeki emlaklerinden getirilmiş ticari emtia ve zirai mahsuller için saklama tesislerini, hem orta ölçekli tahkimat vasıtalarını hem de kendi muhafızları için kulübeleri ihtiva ediyordu. Bu soylu konakları yazılı belgelerde "şehir içerisinde şehir" diye tavsif ediliyordu. "Saray" görünüşü bu bütün içerisinde yer alan yarı halka açık bir merasim binasından kaynaklanıyordu. Tahtın bir sülaleden diğerine her geçişinde aile konağının, tıpkı imparatorun şehirle ilgili işlerinin birçoğunu üstlenmiş olan kilise gibi, devlet hizmetlerinden bazılarına ev sahipliği yapmada pay sahibi olacağı yolunda bir beklenti pekâlâ olabiliyordu.

1261'den sonra Tekfur Sarayı yüksek ihtimalle Palaiologos'un yeni sarayının tahkim edilmiş konutu ve merasim binası bölümüydü ve eldeki bulgular bunun Blakhernai'ye kadar uzatılmış olması gerektiğini göstermektedir. Bu kompleksin bunların dışında kalan parçalarının tam yerlerini tespit etmek, arkeolojik araştırmanın yokluğu sebebiyle kolay olmayacaktır.

KAYNAKLAR

Bardill, Jonathan, "The Great Palace of the Byzantine Emperor and the Walker Trust Excavations", *Journal of Roman Archaeology*, 1999, sy. 12, s. 216-230.

Featherstone, J. Michael, "*The Great Palace as Reflected in the De Cerimoniis*", *Byzans*, 2006, sy. 5, s. 47-61.

Jones, A. H. M., *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, Baltimore 1986.

Kelly, Christopher, *Ruling the Later Roman Empire*, Cambridge 2006.

Magdalino, Paul, "The Byzantine Aristocratic Oikos", *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. Michael Angold, Oxford 1984, s. 92-111.

Magdalino, Paul, "Manuel Komnenos and the Great Palace", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 1978, sy. 4, s. 101-114.

eparkhos ve yardımcıları kontrolünde tartılır, ambarlara aktarılır ve buradan fırıncılara dağıtılırdı. Herhangi bir kıtlık durumunda bu sistemin kontrollü bir şekilde işlemesi, imparatorluk için ciddi bir konudur. Kendisine verilen yetkiler sayesinde eparkhos, Konstantinopolis'in toplumsal hayatının düzenlenmesinde önemli bir rol oynamaktaydı. Eparkhosun bu rolünü kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, XIII. yüzyıla kadar sürdürdüğü ve bu döneme kadar da şehrin yönetiminde ciddi söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat 1261 yılından sonra bu kurumun Konstantinopolis'teki en önemli işi artık etkileyici kamu yapıları ya da imparatorluk forumları inşa ettirmek değil, surlara gerekli onarımları yaptırmak, kiliseleri, manastırları, hayır kurumlarını onartmak ya da inşa ettirmek ve Büyük Saray'a ekler yaptırmaktan ibaretti. Kentteki evler inşa edilirken, cadde ile ev arasında 2-3 m bir mesafe bırakmak zorunlu idi.

Bizans İmparatorluğu'nda kentin mali ofisleri konusunda detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Buna rağmen mali işlere bakan büroların Genikon, İdikon, Vestarion adı verilen üç kısımdan oluştuğu bilinmektedir. Bu ofislerin coğrafi konumuna baktığımızda Büyük Saray'ın kuzeydoğu köşesinde yoğunlaştığı görülmektedir. Hipodrom'un Büyük Saray'a bakan yüzünde bugün de görülen kemerlerin çoğunluğunun en azından VI. yüzyılda resmî belgelerin arşiv mekânı olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bugün, Topkapı Sarayı Birinci Avlu'su içinde kalan Leo Forumu'na zamanla *Pittakia* denmiştir ki bu kelime, makbuzlar ve yazılı iletiler anlamına geldiği için burada da birtakım resmî binalar olmasını gerektirmektedir.

Başkentin hazinesine Sakelle veya Sakellion, bu işi yürüten kişiye de sakellarios adı verilmektedir. Sakellariosun en önemli görevi; saray halkının finansmanından sorumlu müfettişlikti. Sakellarios, imparator ve saray halkıyla yakın ilişki içerisinde olması Bizans'ın mali olarak gittikçe merkezî bir yapı hâline geldiğini göstermektedir. VII. yüzyıldan itibaren kendisini belirgin şekilde hissettiren bu merkezîleşme ile beraber imparatorun idari anlamda daha baskın bir rol üstlendiği görülmektedir. İmparatorluğun 640'lı yıllardan itibaren içine düştüğü iktisadi ve siyasi bunalım, bu sürecin oluşmasını sağlamıştır. Bununla bağlantılı olarak bu dönemden itibaren Bizans hâkimiyetindeki birçok kentte olduğu gibi başkentin de küçüldüğü görülmektedir. Bu küçülmenin çok çeşitli sebepleri olmakla birlikte başkentin zenginlerinin VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren servetlerini dinî yapılara ya da dinî objelere ayırma eğilimi içerisine girmeleri en temel sebep olarak

9- Bizans döneminde 14 bölgeye ayrılan İstanbul'un yönetim haritası (Coignard)

görülmektedir. Bununla bağlantılı olarak, başkentte sivil mimari eserlerin bakımını etkileyen bir çöküş yaşanmıştır.

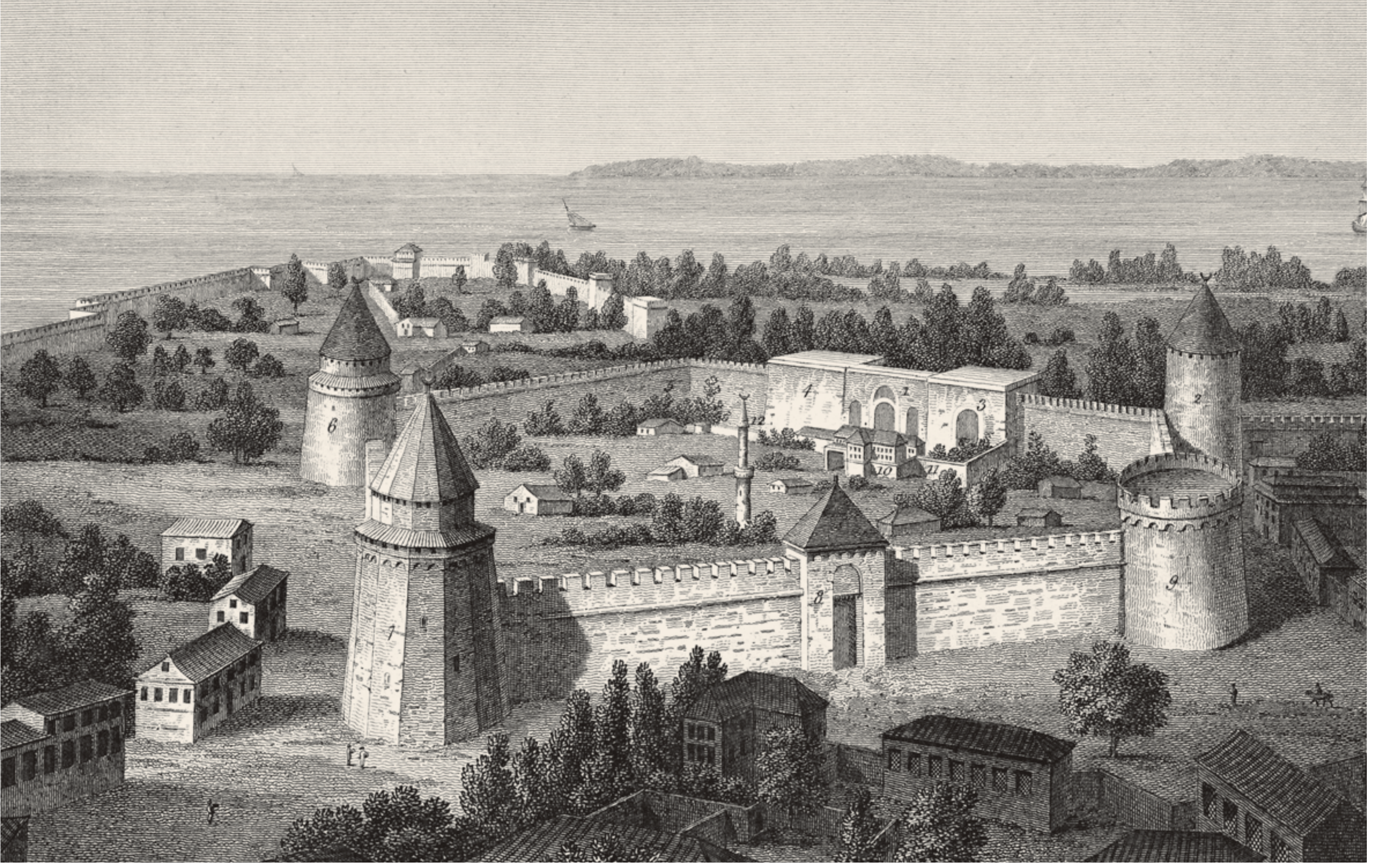
Bizans Konstantinopolis'inde imparatorluk ve kilise törenleri halkın hayatında önemli rol oynamıştır. Dönemin birçok kaynağı sayesinde, bu törenler hakkında oldukça geniş bilgi sahibiyiz. İmparatorluk seremonileri Bizans devlet ideolojisi için, bir anlamda görünmeyen anayasanın yerini alma fonksiyonunu

yerine getirdiklerinden son derece önemli etkinliklerdi. İmparator her ne zaman kentte halkın huzuruna çıksa, bu gösterişli bir tören şekline dönüştürülerek halka sahnelenirdi. Büyük Saray'dan Ayasofya'ya ayin için geçeceği kısa yol boyunca bile bu etkileyici seremoniler düzenlenirdi. Kentin en önemli üç mekânından biri olan Hipodrom'da, halkı eğlendirmek, yortu günlerini kutlamak amacıyla birçok törensel etkinlik düzenleniyor ve bu törenlere kent halkının büyük çoğunluğu katılıyordu. Bunların yanında askerî geçitler, galip gelinen bir savaştan dönerken düzenlenen zafer alayları ve esirler ile ganimetlerin sergilendiği törenler de yapılıyordu. İmparatorun da bizzat katıldığı bu törenler sırasında, kentin sokaklarına güzel kokular saçılıyor ve çeşitli şekillerde süsleniyordu. Bu tören alaylarının geçtiği değişik güzergâhlar olmakla birlikte, en önemlisi imparatorluk sarayı ile Ayasofya'dan çıkan şehrin ana arteri Mese üzerinden ya da önemli bir paralel sokak boyunca Altınkapı'ya ulaşan yoldu. Dinî ve imparatorluk törenlerinin genelde Mese ve çatallarında izledikleri güzergâh aynıydı. Bu törenlerin düzenlenmesinden sorumlu şehrin valisi, tören güzergâhı üstünde bulunan herhangi bir eve, değerli kumaşlar ve duvar halıları astırarak törene katkıda bulunmalarını emretme yetkisine de sahipti. Kentin kuruluşundan itibaren bahsedilen bu fonksiyonları yerine getiren Hipodrom, zamanla resmî törenlerin yeri hâline gelmiştir. Hipodrom'da VI. yüzyılda dinî yortular hariç neredeyse her gün ve günde yirmiden fazla yarış düzenlenirken, XI. yüzyılda yılda sadece birkaç gün yarış oluyordu. Aralıklarla da olsa at yarışları imparatorun katıldığı seküler merasimlerin her zaman bir parçası oldu. Bu yarışlar, başkentte yaşayan halka sosyalleşme imkânı sağladığı gibi, imparatorun otoritesini halka gösterdiği itibarlı bir gösteri alanı olmuştur. XII. yüzyıldan itibaren Bizanslılar, artık fanatik at yarışı seyircisi olmaktan daha ziyade Batı'da da moda olan cirit ve turnuvalar ilgilerini çekiyordu. Hipodrom da bu değişime şahit olmuş ve bu yüzyıldan sonra eğlenceler Blakhernai Sarayı'nda düzenlenmeye başlamıştır.

Kent halkının en önemli sosyalleşme mekânlarından bir diğeri ise hamamlardı. Erkekler, kadınlar ve çocuklar ruhban sınıfı üyeleri de dâhil olmak üzere düzenli olarak hamamlara gidiyorlar ve burada yıkanma ile beraber gerçekleştirdikleri ritüellerle çok fazla zaman harcıyorlardı. Hamamların inşa, tamir, bakım-onarım ve su ihtiyaçlarının temin edilmesi imparatorların büyük önem verdikleri bir iş olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bizans ve daha sonra Osmanlı dönemlerinde Konstantinopolis'te yaşanan en büyük felaketlerin başında zaman zaman şehri baştanbaşa saran yangınlar gelmekteydi. Büyük deprem riski sebebiyle kentteki resmî ve sivil binaların inşasında büyük oranda ahşap malzeme kullanılmak zorunda kalınmış olması, yangının zararlarının ve yayılma alanının daha büyük boyutlara ulaşmasına sebep oluyordu. Bu büyük tehdit karşısında şehirde her daim bir yangın söndürme teşkilatının bulunması büyük önem arz ediyordu. Bizans

10- Yedikule Hisarı (Pouqueville)

İmparatorluğu'nda metropollerin hiyerarşik düzenini listeleyen *Konstantinopolis Notitiae Episcopatuum*'unda (tekili; Notitia Episcopatuum) bölge bölge farklı loncalardan atanmış ve yangın durumunda yardıma gelen *collegiati* sayıları verilir; toplam sayıları beş yüz altmıştır ve her bölgeye düşen görevli sayısı on yedi ile doksan arasında değişmekteydi. 490 yılında Filadelfia'da (Alaşehir) doğduğu için Lidyalı lakabıyla bilinen Bizans yöneticisi ve yazarı Lidyalı Ioannes bize, kendi zamanında Konstantinopolis'te bir yangın çıktığında, "omnes collegiati" şeklinde bir çığlığın yükseldiğini söyler.[3] Latince bu ifadenin kullanımı, sistemin Roma'dan getirildiğini ve Konstantinopolis kurulmadan önce zaten bulunduğuna işaret eder. Symmachus, yangınla mücadele ile ilgili hizmetin Roma loncalarınca sağlandığından bahseder ve 369 yılı anayasasında şehrin valisine ayrılmış bölümde genellikle yangınlarla mücadele eden loncalardan biri olan *corpus centonariarum*un sözü geçer. *Praefectus vigilum,* Iustinianos döneminde hem Roma hem de Konstantinopolis'te açık biçimde yangınla mücadele görevini kaybetmiştir ve özellikle hırsızlık olmak üzere küçük suçlarla ilgilenen ayrıca gece nöbetinden sorumlu bir hâkimlik olmuştur.

Başkent aynı zamanda senatörler sınıfının temel kaygılarından biri olan eğitimin önemli merkezi idi. II. Theodosios (408-450), şehrin üniversitesini imparatorluğun himayesine aldı. Burada bulunan okullar, tüm batı vilayetlerinin ve hatta Yunan doğusunun antik belagat sanatı ve Roma hukukunu kaynağından öğrenmek, böylece en yüksek toplumsal tabakaya dâhil olmak isteyen, hırslı genç erkeklerin dikkatlerini çekiyordu. Şehrin en temel eğitim kurumları olan manastırlarda daha ziyade dinî içerikli bir eğitim verilirken XI. yüzyılda Ayasofya'daki okula Yunanca öğrenmek için batıdan öğrencilerin geldiği görülmektedir.

Ayrıca imparatorluk sarayı da bir öğrenim merkezi işlevine sahipti. İmparator, IV. yüzyılda Konstantinopolis'te senatonun önerisi üzerine maaşlı retorik öğretmenleri atadı. 425'te, başkentteki eğitim kurumu, daha düzenli bir hâle getirildi. Yetkili olmayan

3 Lidyalı Ioannes, *De Magistratibus reipublicae Romanae* (Yunanca: Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας) adlı özellikle Iustinianos dönemi idari yapısı hakkında değerli bilgiler verdiği eserini yaklaşık 550 yılında kaleme aldığı tahmin edilmektedir.

kişilerin sınır dışı edilme korkusu ile halka açık yerlerde eğitmenlik yapmaları yasaklandı ve özel ders verenlerin sadece kendi evlerinde bu işi yapmalarına izin verildi. Bunların yanında Konstantinos Monomahos'un kurduğu bir hukuk okulu, kütüphanesi ile beraber hizmet verirken kentin doktor ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulan tıp eğitimi veren bir hastane de bulunmaktaydı. Eğitim müesseselerinin sağladığı imkânlar sayesinde Bizans halkı, okuma-yazmaya çok değer veren belagatli bir toplum hâline geliyordu. Başkentte eğitim; yönetim, ordu ve kilise için yüksek nitelikli insanları yetiştirme fonksiyonuna sahipti. Devlet kademelerindeki her türlü pozisyonlar işin ehli olma vasfı ile dağıtıldığı için eğitim; toplumsal hareketliliğin, yüksek makamlara ulaşabilmenin ve aristokrasi sınıfına dâhil olabilmenin en önemli aracıydı. XV. yüzyıla kadar imparatorlar ve patrikler, Konstantinopolis'te yükseköğretimi desteklemeyi sürdürmüşlerdir.

KAYNAKLAR

Angold, M., *A Byzantine Government in Exile*, Oxford 1975.

Berger, A., "Regionen und Strassen im frühen Konstantinopel", *Istanbuler Mitteilungen*, 1995, sy. 45, s. 149-164.

Bury, J. B., *The Imperial Administrative System in the Ninth Century – With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, Oxford 1911.

Cameron, Averil, Judith Herin (ed.), *Constantinople in the early Eighth Century: the Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Leiden 1984.

Constantine VII., *De Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik, çev. R. J. H. Jenkins, Washington 1967.

Constantine VII., *De Ceremoniis*, ed. Johann Reiske, Bonn 1830.

Dagron, Gilbert, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974.

Dark, K. R. "Houses, streets and shops in Byzantine Constantinople from the fifth to the twelfth centuries", *Journal of Medieval History*, 2004, sy. 30, s. 83-107.

Darrouzès, J., (der.) *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981.

Devereaux, Rima, "The West Looks at Constantinople: The Idea of the City as Renewal and Utopia in Selected Medieval French and Franco-Italian Texts", doktora tezi, University of Cambridge, 2002.

Dölger, F. "Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung", *Besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig, Berlin 1927.

Eyice, Semavi, *Tarih Boyunca İstanbul*, İstanbul 2006.

Guilland, R., "Etudes sur I'histoire administrative de I'Empire", *REB*, 1957, c. 15, sy. 15, s. 5-41.

Haldon, J., *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565-1204*, London 1999.

İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.

Janin, Raymond, *Constantinople byzantine: Développment urbain et répertoire topographique*, Paris 1950.

Janin, Raymond, *Les Églises et les monastères*, Paris 1953.

Jones, Arnold Hugh Martin, *The Later Roman Empire, 284-602*, Baltimore 1986.

Kazhdan, A., "Eparch of the City (ἔπαρχος τῆς πόλεως)", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford 1991, c. 1, s. 705.

Kinnamos, Ioannes, *Historia (1118-1176)*, haz. Işın Demirkent, Ankara 2001.

Kuban, Doğan, *İstanbul: Bir Kent Tarihi*, çev. Zeynep Rona, İstanbul 1996.

Magdalino, Paul, *Ortaçağda İstanbul Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*, çev. Barış Cezar, İstanbul 2012.

Magdalino, Paul, "Aristocratic oikoi in the tenth and eleventh regions of Constantinople", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, ed. Nevra Necipoğlu, Leiden 2001.

Mango, Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2007.

Mango, Cyril, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècle)*, Paris 1985.

Malamut, Elisabeth, "I. Aleksios Komnenos Döneminde Konstantinopolis (1081-1118)", *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Prolong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, İstanbul 2011, s. 33-48.

Mantran, Robert, *İstanbul Tarihi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2002.

Mathews, Thomas F., *The Art of Byzantium*, London 1998;

Mathews, Thomas F., *Byzantium: From Antiquity to the Renaissance*, New York 2010.

Norwich, John Julius, *Byzantium: The Apogee*, London 1992.

Patlagean, E. "Byzantium in the tenth and eleventh centuries", *A History of Private Life: From Pagan Rome to Byzantium*, ed. P. Veyne, Cambridge 1987, c. 1.

Psellos, M., *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, Ankara 1992.

Sodini, Jean-Pierre, "Konstantinopolis: Bir Megapolün Doğuşu (4.-6. Yüzyıllar)", *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. Annie Prolong, çev. Buket Kitapçı Bayrı, İstanbul 2011, s. 13-33.

Vin, J. P. Van der, *Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, II c., İstanbul 1980.

Zakythinos, Dionysios A., *Crise monétaire et crise Économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, London 1973.

İSTANBUL'UN HİLAFET MERKEZİ OLARAK İNŞASI

İSMAİL KARA*

Hilafet merkezi olarak İstanbul'un, Cevdet Paşa'nın ifadesiyle; "cennet-i cihan ve âramgâh-ı dil ü can" Dersaadet'in tarihine bakmak, bir başka ifade ile bir siyasi merkez ve medeniyetler mekânı olarak İstanbul ile bir dinî merkez olarak İstanbul arasında münasebetler kurmak, aslında bütün bir Osmanlı siyasi ve dinî tarihini, bu tarihin temel kaynaklarını, semboller dünyasını yeniden ve dikkatli bir şekilde gözden geçirmeyi zaruri kılar. Gerek kronoloji gerekse muhteva itibarıyla bu ölçüde geniş bir tarihî süreci kuşatan siyasi-dinî yorumların derinleştiği bu hat üzerinde bazı büyük değişimlerin yaşandığı noktalar, esas itibarıyla hayli önemlidir.

Öncelikle hilafetin fiilî olarak Osmanlılara geçişi, tarih olarak daha sonraki bir zamanda vuku bulsa da Fatih Sultan Mehmed'in orduları, Müslüman maşerî vicdanı için sahabe devrinden itibaren bir tür "Kızılelma" hâline gelen Kostantiniye'yi, nefs-i İstanbul'u, suriçini fethettikleri zaman, tarihin akışı burasını hilafet merkezi olmaya zaten zorluyordu. Bu zorlayıcı hatta emredici şartlar arasından birkaç tanesi hususen zikredilmelidir:

Bunlardan biri Hristiyanlığın ikinci büyük yorumunun/mezhebinin yani Ortodoks Kilisesi merkezlerinden birinin uzun zamandan beri İstanbul'da olmasıdır. Fethedici yeni güç maddi veya manevi hâkimiyet sağlayabilmek için bunun üzerine çıkmalı, İstanbul'u daha üst bir dinî merkez hâline getirmelidir. Bu aynı zamanda İslam'ın Hristiyanlığa karşı zaferinin ve üstünlüğünün izharı ve teyidi de olacaktır.[1] (Kostantiniye'nin, fetihten sonra almaya başladığı adlar da -*İslâmbol*, *Darü'l-hilafeti'l-aliye, Deraliye, Dersaadet*- bir taraftan bu iradeye işaret ederken, diğer taraftan daha önceki hilafet merkezleri için kullanılan isim ve sıfatların artık İstanbul'da temerküz ettiğinin de altını çizmektedir).

İkincisi, ilâ-yı kelimetullah için gaza peşinde koşan Osmanlı kuvvetlerinin bir müddetten beri İslam dünyasında küffara, sadece küffara karşı cihadı sürdüren en önemli ve bariz güç oluşudur. Küffara karşı cihat ve muvaffakıyet yani İslam'ı yayma ve İslam beldelerini, Müslümanları koruma ve geliştirme fikri ve bu fikrin fiiliyata geçirilmesi, hilafete istihkak açısından fevkalade önemli bir husustur. Barthold'un da işaret ettiği üzere XIV ve XV. asırlarda İslam dünyasının Müslüman hanedanları arasında sadece Osmanlıların -diğer Müslüman devletlere ve topluluklara karşı değil- kâfirlere karşı kazandıkları zaferlerle şöhret buldukları, bu şöhretin yanında Endülüs, Suriye bölgesi, Mısır ve Hindistan'daki Müslüman emirlerin hatta Timur'un başarılarının çok sönük kaldığı açıktır.[2] Modernleşme döneminde İngiltere'nin Osmanlı hilafeti aleyhtarı politikalarına karşı, Osmanlı hilafetini savunan müelliflerden biri olan Tunus Kadısı İsmail Safayihî'nin, kuvvetli delillerden biri olarak bu hususu zikretmesi önemlidir:

> Tarihi bilen ve İslâm meliklerinin, şarkta ve garpta bütün yeryüzü sultanlarının ahvalini düşünen bir kimse bütün sultan veya meliklerin iktidara ayaklanma, kıyâm ve öldürme ile geldiklerini görür. Osmanoğulları hariç. Çünkü Osmanlı sultanları devletin kuruluşunda kılıçlarını, İslâm ehlinden bir kimseyle savaşmak için çekmediler. Devletlerini bir başka İslâm devletinin enkazı üzerine kurmadılar. Saltanatı gasbetmediler. Bilâkis onlar

* Marmara Üniversitesi

1 Ortodokslukla İstanbul arasındaki ilişki Hristiyan dünyada hep canlı kalmış bir meseledir. Rusya tarafından Ortodoksluğun yüceltilmesi ve Slavların himayesi adına, 1876 Haziran'ında günlüklerine, "İstanbul er ya da geç bizim olmalıdır." diye yazan meşhur Rus romancısı Dostoyevski, cümlelerine "İstanbul ve Haliç dünyanın en önemli siyasal merkezidir.", "güçlü ve kadim uygarlığın mirasıyla kendine özgü başlı başına koca bir kent olan İstanbul" diye devam edecektir. Dostoyevski bu fikrini bir yıl sonra tekrarlayacaktır (bkz. F. M. Dostoyevski, *Bir Yazarın Günlüğü*, çev. Kayhan Yükseler, İstanbul 2005, c. 1, s. 410; c. 2, s. 718).

2 Bkz. V. V. Barthold, "Halife ve Sultan", çev. Mehmed Emin Resulzâde, *Hilafet Risâleleri* içinde, haz. İsmail Kara, İstanbul 2003, c. 3, s. 302 vd.

1- İstanbul'un fatihi II. Mehmed

Abbasoğullarının halifeleriyle anlaşma üzere olan Selçuklulardandılar. Allah cümlesine rahmet etsin.[3]

Osmanoğulları, kendi lehlerine işleyen bu istisnai sürecin ve imkânın tamamen farkındadır. Nitekim Fatih, İstanbul'un fethi (kâfir Bizans'tan alınması) haberini Mısır Hükümdarı İnal Şah'a, İran Şahı Cihanşah Mirza'ya ve Mekke şerifine fetihnamelerle bildirmiş,[4] bu ve benzeri metinlerde *halife* kelimesi veya ona işaret eden unvan ve lakaplar açıkça kullanılmıştır.[5]

Üçüncüsü de İstanbul'un fethini müjdeleyen hadis-i şeriftir. Bu hadisin sıhhat derecesi ne olursa olsun Müslümanların gözünde İstanbul'u fethetmek, kültürel olarak Hz. Peygamber'in doğrudan işaret ettiği yegâne uzak/nihai ufka ulaşmak manasına geliyordu. Bundan şüphe ve tereddüt yoktu. İlk halifelerden itibaren İslam ordularının, o dönemlerin şartları içinde çok ama çok uzak bir mesafede olan ve yakın tehdit özelliği taşımayan bu toprak parçasına doğru harekete geçmiş olmalarını anlamak ve açıklamak başka türlü mümkün olamaz. Bu nihai ufku fetheden sultanın halife yani bütün Müslümanların manevi ve siyasi imamı/önderi olmasından daha tabii ne olabilirdi?

3 Şeyh İsmail Efendi es-Safâyihî, *İkazü'l-ihvân li-disâisi'l-a'dâ ve mâ yektazîhi hâlü'z-zamân*, İstanbul 1331, s. 58; *a.e.,* çev. Müjdat Uluçam, *Hilafet Risâleleri* içinde, haz İsmail Kara, İstanbul 2004, c. 4, s. 85.

4 Feridun Bey'in *Münşeât* mecmuasında yer alan bu fetihnameler Ahmet Ateş tarafından tercüme edilmiş ve notlandırılarak yayınlanmıştır: "İstanbul'un Fethine Dair Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektublar ve Bunlara Gelen Cevablar", *TD*, 1952, c. 4, sy. 7, s. 11-50.

5 Osmanlı Sultanı Yavuz Selim daha hilafeti devralmadan Tursun Bey'in Fatih için "Padişah-ı *zıllullah*", II. Bayezid için "hazreti hilafet-penahî"yi kullanması için bkz. *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. M. Tulum, İstanbul 1977, s. 10, 190. Ayrıca Fatih vakfiyelerinde padişah için "emiru'l-müminîn" unvanı da geçmektedir. Bu konuda ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Yavuz Selim Halifeliği Devraldı mı?", *TTK Belleten*, 1992, c. 56, sy. 217, s. 675-701.

2- Yavuz Sultan Selim

XV. asra gelindiğinde Osmanlı hilafetinin ve İstanbul'u hilafet merkezi yapmanın yolunu açan bir nazari-dinî yorum zemini de ortaya çıkmıştı. Maverdî, Cüveynî, Gazzalî, İbn Haldun gibi büyük ve etkili müellifler, erken İslam tecrübesindeki hilafetle ilgili şartları ciddi olarak hesaba katmakla beraber, giderek daha fazla adalet ve istikrarı sağlayacak, Müslümanların haklarını koruyacak, mukaddes beldeleri ve İslam'ın sembollerini (*şe'âir-i İslâm*) muhafaza edecek siyasi güç ve iktidar şartına ağırlık veriyorlardı. İbn Haldun'un, halifenin Kureyş'ten olması (Kureyşîlik) şartını bile bu çerçevede yorumladığı malumdur.

Seyyah-ı şehir Evliya Çelebi'nin İstanbul tasavvurunda, zikrettiğimiz bu süreçlerin başka bir zaviyeden okunup şerh edilmiş olması calib-i dikkattir: *Seyahatnâme*'de İstanbul'un ilk kurucusu olarak Hz. Süleyman zikrediliyor. Hz. Süleyman'ın sarayını yaptırdığı yer, bugün Topkapı Sarayı'nın bulunduğu Sarayburnu'dur. Yeryüzü iktidarının ve hâkimiyetinin ilk timsali, mimarlık ve umranın ilk mübeşşiri olarak Hz. Süleyman'ın böyle bir çerçeve içerisine ve böyle bir mekâna oturtulması, başlı başına bir dünya tasavvuru ve bir tarih görüşü olarak anlaşılabilir. Bu tevcihte Osmanlı Devleti'nin iktidarının menşei ve siyasi merkez olarak Sarayburnu'nu seçmesi maddi ve coğrafi sebeplerden ötede, peygamberane bir tercihin, bir silsilenin zaruri devamı olarak tezahür etmektedir; bütün meslek ve meşreplerin bir Peygamber'e ulaşan silsilelere sahip olması gibi.

Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'un ikinci banisi Hz. Süleyman'ın oğlu Melik Ruhba'im'dir. O da Sarayburnu'na yerleşiyor ve babasının sarayının yanına-yöresine yeni binalar ilave ederek, 240 sene hüküm sürüyor. Bu anlatım tarzı Topkapı Sarayı'nın teşekkül tarzını da açıklıyor; bilindiği üzere saray her gelen padişahın ihtiyaçlar istikametinde eski binaların yanına-yöresine yeni binalar, yeni kuleler ilave etmesiyle genişliyor ve mütevazılıktan uzaklaşmadan büyüyor, genişliyor ve son şeklini alıyor.

Üçüncü kurucu Yanko b. Medyan gayrimüslimdir. Evliya Çelebi, Bizans'ın ve Kostantiniye'nin banisi kabul edilen Byzas yerine Yanko b. Medyan'ı koymakla Bizans'ı devreden çıkarıyor, Bizans'ın belirleyiciliğini ikinci plana atıyor.

Çelebi, bu dinî-siyasi ve stratejik "hikâye"leri anlatırken dikkate değer bir şey daha yapıyor. Ona göre yeryüzünü bütünüyle hükmü altına almış dört hükümdar gelip geçmiştir. Bunlardan ikisi Hz. Süleyman ve İskender-i Zülkarneyn. İkisi de Müslümandır. Diğer ikisi Yanko b. Medyan ve Buhtunnasr-ı Kürdî. İkisi de batıl din mensubu. Fakat dördü için de Evliya Çelebi'nin kullandığı tabir; *padişah* ve *halife*. Yani İslam memleketlerinin ve Osmanlı Devleti'nin başında bulunanların unvanlarını taşıyorlar.

Yavuz Sultan Selim'in, kendinden önceki padişahların küffara karşı kazandığı zaferlere ilaveten, Safevîlere karşı sağladığı üstünlük, Sünnî İslam âleminin itikadi ve siyasi birliğini tehdit eden Şiîliğe karşı kazanılmış bir başarı idi ve hilafetinin meşruiyeti ve kaynağı açısından öncekilere benzer, belki daha kuvvetli bir etkiye sahipti. Tarih kitaplarındaki kayıtlardan biliyoruz ki İran ve Orta Asya'daki Sünnîler, Yavuz Selim'in şahsında İran'da "hakiki" Müslümanlığı ihya etmekle mükellef bir *İslam sultanı* ile *halife*yi görüyorlardı. İran seferinden önce, Yavuz'u o bölgeye askerî bir hareket yapmaya teşvik etmek için gönderilen haber ve mektuplarda da, onun için "hilafet tahtının sultanı, Allah'ın ve Hz. Muhammed'in halifesi" gibi ifadeler açıkça yer almaktadır. Daha da öteye gidip Osmanlı Hanedanı ile Arap meşhurları arasında akrabalık

3- Hilye-i Saadet ve murassa örtüsü (TSM, H. 2/3880)

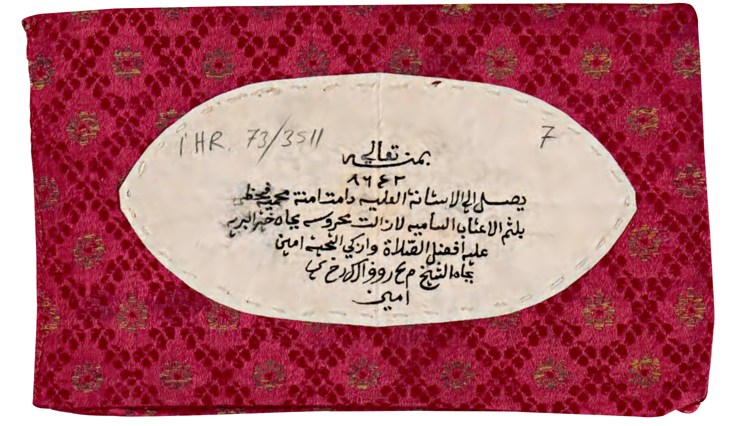
ilişkileri kuran, Osman Gazi'yi aslen Medine asıllı gösteren menkıbeler de teşekkül etmişti.

Batılı ve Doğulu müelliflerin, Osmanlı hilafeti aleyhtarı İngiliz politikalarına muvafık olarak, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren anakronik fakat vurgulu bir şekilde gündeme getirdikleri, Mısır'da ikamet eden son Abbasî halifesi Mütevekkil'in kendisine ait olan hilafet hakkını ve halifelik levazımını (emanât-ı mukaddeseyi) resmî bir merasimle Yavuz'a devretmesine dair eski kaynaklarda malumat olmadığı, bunun geç bir tarihte, XVIII. yüzyılın sonlarında bir Osmanlı Ermeni'si olan diplomat ve tarihçi d'Ohsson (Tosun) tarafından kurgulandığı meselesi elbette calib-i dikkattir. O devrin kaynaklarında Osmanlı sultanlarının halifelik haklarının kaynağı olan hadise, Hicaz'daki Şerif Bereket'in küçük yaştaki oğlu ve veliahtı Cemaleddin'in, Kahire'de Yavuz'a biat etme merasimi olarak geçmektedir. Yalnız kaynakları okuma ve değerlendirme açısından burada dikkat çekici bir diğer hadise daha var. O da Yavuz Sultan Selim'in ve peşi sıra Osmanlı sultanlarının halifeliklerini anlamaya, şerh etmeye çalışırken o zamana kadar gelen tecrübe, temayül ve teamüllerin tabiatını, tarih telifi tarzını hatta teorik çerçevenin değişmesini göz önüne almayarak değerlendirmeler yapılmış olmasıdır. Modern dönem hilafet tarihçiliğinin en önemli problemlerinden biri de muhtemelen budur.

Yukarıda da işaret edildiği üzere Hz. Muaviye'den itibaren yaşanan süreç, İslam dünyasında biri diğeriyle hemen irtibatlandırılacak şekilde hilafetle siyasi iktidarı (saltanatı, hatta hanedan sistemini) birbirine yaklaştırmıştı. Bir başka şekilde söylersek; Müslüman hafızada hâkim siyasi iktidar halifeliği tabii olarak davet ettiği için bunun "halifeliğin intikali" gibi ayrı bir bahis altında ve bizim bugün istediğimiz şekilde hususen zikredilmesini gerekli kılmıyordu. Nitekim kaynaklarda yer alan bilgilere göre; ulema, sultanın hilafet hakkı için Mütevekkil'in tasdikine ihtiyacı olmadığını kendisine söylemişlerdi. Çünkü o "bi'l-irs ve'l-istihkak" halife ve sultandı; soy itibarıyla rüştünü her bakımdan ispat etmiş bir hanedana mensuptu ve fetihleriyle, icraatıyla, Müslümanlara ve mukaddes beldelere hizmetleriyle, adaleti sağlamasıyla halifeliği "hak" etmişti.

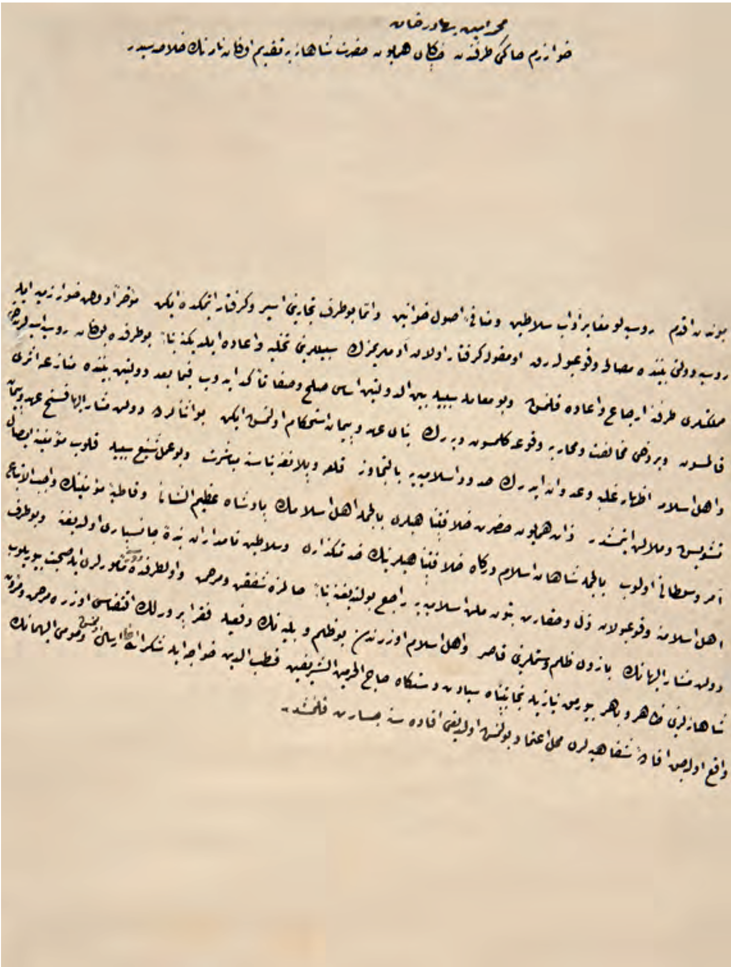
Mekke ve Medine'nin hadimi konumuna yükselen, yeni fethedilen beldeler olarak Halep ve Kahire'de okunan

4- Açe Hükümdarı Mansur'un Hollanda'ya karşı İstanbul'dan yardım isteyen 27 Mart 1850 tarihli mektubu ve zarfı (BOA, İ.HR., nr. 73-3511)

hutbelerde "hâdimü'l-Haremeyni'ş-şerifeyn" şeklinde zikredilen, Mekke şerifleri tarafından tanınan, devrin kaynaklarında hilafetle ilgili bütün unvanlar kendisi için kullanılan Yavuz, bu sebeplerden ötürü artık meşru, "ehliyet" ve "liyakat" sahibi (müshahık) bir halife idi. Tarihçiler başta olmak üzere birçok müellif Yavuz için, yaygın olarak IX. asrın "müceddid-i din"i dâhil olmak üzere "dünyada Allah'ın halifesi", "halifetu'r-Rahman'ların en iyisi", "muazzam hilafet tahtının sahibi" "devrin kara

5- Harezm Hâkimi Mehmed Emin Bahadır Han'ın Rusya'ya karşı İstanbul'dan yardım talep ettiği 3 Mart 1856 tarihli mektubu (BOA, A.DVN.NMH, nr. 43-29)

ve denizdeki halifesi", "Allah'ın yeryüzündeki halifesi" gibi sıfatlar, unvanlar kullandılar.[6] Mısır'daki itibarını bile kaybeden, siyasi iktidarı hiç olmayan Mısır Abbasî hilafetinin ise kendi kendine yok olduğunu kabul etmek en doğru yoldur.

Barthold ve onu takiben birçok akademisyene göre, Osmanlı hilafeti üzerine olan vurguların geç tarihi

6 Barthold'un yorumu bazı farklılıklar taşısa da hilafetle siyasi iktidar arasındaki irtibatı göstermesi açısından zikre değer: "Moğolların mevrûsî hakimiyet idesine (fikrine), Mısır hilafeti idesinden başka, hükümdarın bilâ-vasıta hakimiyet kaynağı olarak Allah'ın iradesi idesi karşı koyuluyordu. Bu mânada *İslâmın sultanı* mefhumu *imam* ve *halife* hakkındaki mefhumla birleşiyordu; böyle bir hilafete hak kazanmak sultan iktidarının derecesi ve idaresinin karakteri ile tayin olunuyor, hem de bu sultan ile mukaddes sayılan Mekke ile Medine şehirleri arasındaki rabıtaya ehemmiyet veriliyordu, gerçi böyle bir rabıta halife ünvanının zaruri şartlarından dahi sayılmıyordu. Böyle bir halife idesinin en iyi mümessili Timur'un oğlu Şahruh tanınıyordu (XV. yüzyıl). I. Selim'in İran'da ve Mısır'da vukubulan fütuhatıyla vücuda gelen Osmanlı sultanlarının hilafeti tasavvuru, Şahruh ile diğerlerinin hilafeti nevinden bir hadisedir ve Mısır Abbasîlerinin halifeliği ile münasebeti yoktur." ("Halife ve Sultan", c. 3, s. 328).

6- İran Şahı Muzaffereddin Şah'ın Kıpçak, Hokand, Taşkent, Otrar, Andican, Türkistan, Merginan, Namangan ve Kaşgar hâkimleri ile barışmak için 1861'de İstanbul'dan yardım istemesi (BOA, A.DVN.NMH, nr. 43-22)

XVIII. asrın sonlarında, Osmanlı-Rus münasebetleri sırasında, Kırım Savaşı sonrasında ortaya çıktı. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti, siyasi hâkimiyetinin kalmadığı bir bölgede sırf hilafet dolayısıyla dinî velayet ve hamilik hakkını elde edecek ve peşi sıra sürdürecekti. Uluslararası bir anlaşmanın kabul ettiği, bu yüzden uluslararası hukuka dâhil olan bu hilafet hakkı, Osmanlı Devleti'nin siyasi iktidarı altında bulunmayan, yahut bir tarihten sonra artık kalmayan Müslümanlar için de dinî iktidarının bir şekilde sürmesi ve böyle bir iktidarın meşru kabul edilmesi manasına geliyordu ve getirdiği bütün siyasi-dinî ve maddi yüklere rağmen bu açıdan önemliydi. Nitekim daha sonraki dönemlerde hilafet merkezi olması dolayısıyla İstanbul, Osmanlı hâkimiyetinden çıkan veya hiçbir zaman Osmanlı hâkimiyetine girmeyen bölgelerdeki Müslümanların yardım, himaye, destek için başvuracakları bir yer hâline gelecek ve -aşağıda temas edeceğimiz üzere- Osmanlı Devleti de buradan yeni bir hilafet anlayışı, Müslümanları himaye sistemi ve güç merkezi çıkarmayı deneyecek, yer yer de başaracaktır. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin çekildiği Balkanlar'da ve Ege adalarında kurulan ve 1922 yılına, hatta 3 Mart 1924 tarihinde hilafetin ilgasına kadar kurulup çalışan "Cemaat-i İslamiye" sistemi[7] bu sürecin bir parçası olarak işlemiştir.[8]

Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 3. maddesi şöyle düzenlenmişti:

7 Bu konuda genel bilgi için bkz. Ayşe Nükhet Adıyeke, "Yunanistan Sınırları İçinde Bir Azınlık Örgütlenmesi: Cemaat-ı İslamiyeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1992, c. 1, sy. 2, s. 265-288.

8 II. Meşrutiyet yıllarında, hususen Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin kendi hâkimiyetinden çıkan Balkanlar ve Kuzey Afrika başta olmak üzere bazı bölgelerdeki Müslümanlar için hilafet hakkını nasıl kullanmak istediği ve bu siyasetin uluslararası anlaşmalara nasıl aksettiği konusunda bkz. İlhami Yurdakul, "Şeyhulislâm Dürrîzâde Abdullah Beyefendi ve Şeyhulislâm Medenî Mehmet Efendi'nin Hilafet Hakkında Muhtıraları", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 1999, sy. 6, s. 235-248.

(TSM, nr. 3689/1)

7- Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere, Kudüs-i Şerif, (Mahrûsa-i) İstanbul. Modernleşme döneminin arayışları, çözüm teklifleri ve programları arasında yeni tasavvur kümeleri, yorumlar, tasvirler ve uygulamalar da var. Osmanlı siyasi merkezi ve seçkinleri inşa edilmeye çalışılan yeni Osmanlı hilafeti ve yeni İstanbul fikri için birçok unsuru, teamülü ve kavramı devreye soktu. Bu unsurların bir kısmı tamamen yeni idi, bazıları da eski unsurların yenilenmiş, yeni kisvelere büründürülmüş hâli. Bunlar arasında yeni bir coğrafya tasavvuru, buna bağlı olarak yeni bir harita fikri ve bunlarla irtibatlı olarak İstanbul'un merkezî bir konuma yerleştirilmesi düşüncesi de vardı.
İttihad-ı İslâm (İslâm birliği) politikalarıyla, klasik kaynaklarla, İslâm kültür diliyle de takviye edilen bu çok yönlü teşebbüs aynı zamanda Avrupa'nın ve Rusya'nın Osmanlı hilafetini zayıflatmaya, İstanbul'u güçsüz, revnaksız ve tecrit edilmiş bir şehir, bir payitaht haline getirmeye çalışmasına ve oryantalist bakış açısına bir cevaptı. Doğrusu hem siyaseten hem fikren etkili olmuş bir yeniden inşa, savunma ve karşı çıkıştı bu. Bir tarafı ilmî ve fikrî; ulemaya, bürokrasiye, aydınlara hitap ediyor. Diğer tarafı hissî; büyük kalabalıkların, Müslüman halkın güvenini artırmaya, irtibat noktalarını tahkim etmeye çalışıyor.
III. Selim devrinde çizilen bu minyatürvari tablo İslâm'ın büyük, merkezî ve mukaddes üç şehri ile İstanbul arasında kuvvetli bir ilişki ve devamlılık fikri kurmak fikrinin ürünü. İnce bir fikrin resim/görünürlük düzeyinde başarılı bir uygulaması... Sıralama olarak bir hiyerarşik yapısı var ama hepsinin büyüklüğü, revnakı, temsil kapasitesi aynı gibi. Tabloyu tersten okuyarak da bir hiyerarşi kurabilirsiniz; İstanbul Kudüs'ün, Medine'nin, Mekke'nin hizmetkârı ve muhafızı değil sadece, bu şehirlerde vücut bulan dinin, inançlar manzumesinin, kültürün, sanatın, yaşama üslubunun, ahlâkın da ete kemiğe bürünmüş hâli. Bu mânasıyla birinci sırada...
(İ. Kara)

Cenabı Bâri'den gayrı kimesneye tâbi olmamak üzre taife-i merkûme [Kırım bölgesindeki Müslümanlar] itiraf ve kabul ve lâkin mezhepleri ehl-i İslâmdan olup zat-ı ma'delet-simât-ı şehriyârenem imamu'l-mü'minîn ve halifetü'l-muvahhidîn olduğuna binaen taife-i merkûme akd olunan serbestiyet-i devlet ve memleketlerine halel getirmeyerek umûr-ı diniye ve mezhebiyelerini taraf-ı hümayunun hakkına şeriat-ı İslâmiye muktezasınca tanzim ederler.

Aslında Osmanlı hilafetiyle ilgili bu hak 1783 yılında Kırım'ın ilhakı üzerine Rusya ile yapılan antlaşma ile hukuken tamamen ortadan kalkacak, fakat halifenin bütün Müslümanlar üzerindeki velayet hakkı fikri, hissiyatı ve etkileri devam edecektir. Hilafetin Mütevekkil tarafından Yavuz Sultan Selim'e devredildiği bilgisini yaygınlaştıran Ermeni asıllı d'Ohsson'un, bu süreç içinde böyle bir müdahalede bulunması Osmanlı Devleti'nin, müellifin hizmetinde olduğu İsveç ve Fransa ile o dönemdeki yakın ilişkileri ile alakalı olmalıdır ki eserinde de bunu kuvvetlendirecek ifadeler bulunmaktadır (d'Ohsson'un İstanbul'dan ilk ayrılış tarihi: 9 Mart 1784'tür). Yakın zamanlara kadar d'Ohsson'un, hilafetin devri meselesini yazan ilk kişi olduğu yaygın olarak kabul gören ve tekrarlanan bir görüş olmakla beraber,[9] yeni araştırmalar neredeyse bir asır öncesinden Osmanlı müelliflerinin bu meseleyi yazmaya başladıklarını ortaya koyarak, bu hatayı tashih etmiştir.[10]

Tanzimat politikalarıyla ortaya çıkan veya devletin itiraf etmek zorunda kaldığı problemler, pek tabii olarak hilafet merkezi olarak İstanbul'a da doğrudan yansıyacak ve yeni şüphe ve güvensizlik alanları, yetersizlik ve tereddütler ortaya çıkacaktır.

Şu ibareye birlikte bakalım:

Biz bu mevkii [İstanbul'u] kendi kuvvetimizle muhafaza edemeyeceğiz. Bundan sonra bu mevki bizi muhafaza edecek. Fakat hüsn-i idare şarttır. Ve illâ düvel-i Avrupa bizi rahat bırakmazlar. İstanbul ise her devletin matmah-ı nazarı [göz diktiği yer] olduğu halde kâbil-i taksim [taksim edilebilir] değildir. Ve eğerçe hüsn-i idareye muvaffak olamaz isek burada bir idare-i müştereke [Avrupa devletlerinin müşterek idaresi] teşekkül eder.

Bu cümleler ve yorumlar Mustafa Reşid Paşa'ya aittir. Cevdet Paşa, Sultan Abdülhamid'e sunduğu bir layihada[11] bu ifadeleri aktarıyor ve Tanzimat paşasının bu görüşlerinin hâlâ önemini koruduğunu belirtiyor. Bizim muhafaza etmekte zorlanacağımız fakat "bundan böyle bizi muhafaza edecek" olan İstanbul, hangi varlıkları ve imkânlarıyla bizi koruyacak sorusunun metindeki cevabı, buranın coğrafi konumu ve ehemmiyeti itibarıyla ciddi bir rekabete konu olacağı ve düvel-i muazzamadan herhangi birinin elinde kalmasına müsaade edilmeyeceği, ayrıca aralarında taksim edilmesinin de imkânsız olduğudur. (Son devir Osmanlı siyasi tarihi Reşid Paşa'nın bu yorumunu ve öngörüsünü haklı çıkaracaktır).[12] Metinde "hüsn-i idare" olarak geçen şey de herhâlde ağırlıklı olarak dış politikadaki başarıya, mali politikaların düzeltilmesine ve belki içerde gayrimüslimleri iyi idare etmeye atıfta bulunuyor olmalıdır.

Cevdet Paşa'nın dediğine göre; her akşam gizlice evradını okuyup zikreden[13] "Büyük" Reşid Paşa'nın

9 Barthold'un ifadelerini zikredersek; "Hilafetin sonuncu Mısır Abbasîlerinden Mütevekkil tarafından Selim'e devri nazariyesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bir Türk Ermenisi [d'Ohsson] tarafından icat edildi; bununla ilgili olarak daha o zaman, sivil bir hükümdar olarak kendisine tâbi olmasalar da Türkiye sultanının bütün Müslümanlar üzerinde ruhani bir hâkimiyet hakkında bulunduğu mefhumu peyda oldu" ("Halife ve Sultan", c. 3, s. 328).

10 Bu konuda bkz. Feridun M. Emecen, "Hilafetin Devri Meselesi", *Osmanlı'nın İzinde: Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, haz. Feridun M. Emecen, İshak Keskin ve Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul 2013, c. 1, s. 561-574; Tufan Buzpınar, "Osmanlı Hilafeti Hakkında Bazı Yeni Tesbitler ve Mülahazalar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2004, sy. 10, s. 1-38.

11 BOA, YEE, 18/553/588/93/38'den nakleden Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat - Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. M. Arun, İstanbul 2000, s. 143-144. Bu çerçevede Marx'ın İstanbul yorumları zikre değer: "O vakitler *New-York Daily Tribune* yazarı Marx, hem İstanbul'dan hem de Üsküdar'dan sık sık söz etmiştir. 29 Temmuz 1853 tarihli yazısında İstanbul'dan "Altın Köprü" diye bahsetmektedir: 'İstanbul, batı ile doğu arasında kurulmuş altın bir köprüdür. Batı uygarlığı, bu köprüden geçmeksizin dünyanın çevresini güneş gibi dolaşamaz, bu köprüyü de Rusya'yla mücadele etmeksizin geçemez'. (...) Anlaşılan o ki Marx'ın gözünde dünyanın merkezi hâlâ İstanbul'dur. (...) Marx'ın 16 Şubat 1854 tarihli yazısı ise doğrudan İstanbul'un stratejik önemi üzerinedir. 'İstanbul'un tahkim edilmesi Türklerin atabileceği en önemli adımdır... Elinde tahkim edilmiş bir İstanbul bulunduran Türkiye ya da bu kenti elinde bulunduran başka herhangi bir devlet, bağımsızlığını korumak için hiçbir yabancı güvencesine gerek duymayacaktır. İstanbul'dan daha kolay tahkim edilebilecek bir başka kent yoktur" (bkz. Mustafa Armağan, "Marx da Osmanlının Kanatları Altında", *Turkuaz* [*Zaman*'ın pazar ilâvesi], 27 Haziran 2004, s. 8. Mustafa Armağan bu alıntıları F. Engels, *Doğu Sorunu*, der. Marx Aveling ve Edward Aleling, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara 1977'den yaptığını belirtiyor).

12 1882 yılında Abdülhak Hamit Tarhan, Golos'ta şehbender iken İngiliz donanması İskenderiye'yi topa tutuyor. Bunun üzerine İngiliz Konsolosu Longworth kendisine şunları söylüyor: "İşte bugünden itibaren İngiltere'nin Türkiye hakkındaki dostane siyaseti nihayet buldu. Hindistan yoluna hâkim olduğumuz için yine bugünden itibaren İstanbul'un bizce ehemmiyeti kalmadı. Rusya istediği zaman temellük edebilir." demiştir (bkz. *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, haz. İ. Enginün, İstanbul 1994, s. 146).

13 "(...) Akşamüzeri Küçüksu'ya gelip birlikte iftar ettik. Abdest alıp akşam namazlarını kıldık. [Reşid] Paşa her akşam sâirînden mektûm [başkalarından gizli] olarak müdavim olduğu evrâdını okudu" (Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. C. Baysun, Ankara 1967, c. 4, s. 69).

8- İstanbul'u bir hilafet merkezi olarak en etkin kullanan Osmanlı sultanlarından II. Abdülhamid'in kartpostalı. Kartpostalın üzerinde II. Abdülhamid şu ifadelerle tanımlanmaktadır: "es-Sultânü'l-muazzam ve'l-hâkanü'l-a'zam emîrü'l-mü'minîn ve halîfetü'l-müslimîn seyyidunâ ve mevlânâ es-sultân ibnü's-sultân el-gazî Abdülhamîd es-sânî eazzallahu saltanatahu ve harase behcetehu ve mahabbetehu"

9- Habeş imparatorunun II. Abdülhamid'e Mühr-i Süleymanî nişanı gönderdiğine dair 5 Haziran 1898 tarihli mektubu (BOA, Y.EE, nr. 62-40)

kafasındaki İstanbul, acaba bu kadarla mı sınırlı idi sorusunun cevabını da tam olarak bilmiyoruz. Fakat Tanzimat paşalarından bir diğeri, Fuad Paşa'nın, Islahat Fermanı hazırlıkları sırasında payitahttaki İngiltere Sefiri Canning'e söylediği şu sözler, "bizi muhafaza edecek" hilafet merkezi olarak İstanbul meselesini daha sarih olarak önümüze serecektir:

Devlet-i Aliyye dört esas üzre müesses olup bunlar ile her nasıl istenilir ise idaresi ve ilerlemesi kâbil olur ve bunlardan her kangısı nâkıs olur ise idare kâbil olmaz. Dört esas budur: Millet-i İslâmiye, devlet-i Türkiye, selâtîn-i Osmaniye, payitaht-ı İstanbul.[14]

Bu beyan, muhatap kişi hesaba katıldığında sadece bir Osmanlı hariciyecisinin kendisinin ve devletinin o yıllarda hassasiyetle üzerinde durduğu hayati noktalara işaret etmekle kalmaz, İngiltere başta olmak üzere düvel-i muazzamanın tahrip etmek veya zayıflatmak istediği stratejik alanlara da kuvvetle vurguda bulunur: İslam dini, Türk devleti, Osmanlı Hanedanı, payitaht İstanbul. Hilafetin -muhtemelen bilerek- açıkça zikredilmediği bu dört temel unsurun, Cumhuriyet'in ilanına kadar giden süreç içinde hem Osmanlı Devleti hem de Avrupa devletleri açısından ne kadar önemli olduğunu ve neticede hangilerinin elimizden alındığını (veya hangilerini elimizden çıkardığımızı/kaçırdığımızı) hesaba katmak, bir bakıma bütün modernleşme tarihimizi yeni bir muhasebeden geçirmeyi gerektirecektir.

Tanzimat politikalarının en önemli dâhilî araçlarından biri müsavat yani Müslümanlarla

14 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. C. Baysun, Ankara 1986, c. 1, s. 85.
Cevdet Paşa bu iktibastan sonra şu değerlendirmeyi yapıyor: "Fuad Paşa'nın bu sözü doğrudur. Fakat bu kadar yüz yıllardan beri millet-i hâkime olan ehl-i İslâm, [Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla] tebea-i gayrımüslime ile müsavat-ı tâmme haline tenezzül ettikte acaba dört esastan biri [millet-i İslâmiye] hedm edilmiş [yıkılmış] olmadı mı? İşte bahis buradadır".
Sultan Abdülhamid'in Fuat Paşa'nınkine benzer bir beyanı için bkz. Abdülhamid, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, haz. A. Çetin ve A. Yıldız, İstanbul 1976, s. 166-167'den aktaran François Georgeon, *Sultan Abdülhamit*, çev. A. Berktay, İstanbul 2006, s. 233.

10- II. Abdülhamid devrinde İstanbul üzerinden hacca gidip gelmeleri daha fazla teşvik edilen, bu arada Eyüp Sultan başta olmak üzere İstanbul'daki türbeleri, makamları, camileri ve tekkeleri ziyaret eden, nihai olarak İstanbul'a "bağlanan" Afgan, Türkmen ve Hintli hacılar Eminönü'nde Yeni Camii merdivenlerinde dinlenirken (1908). Yeni dönemde İstanbul-Hilafet fikri inşa etmenin etkili yollarından biri de bu (İ. Kara)

gayrimüslimlerin hukuken ve siyaseten eşitliği üzerine oturuyordu. Osmanlı devlet erkânı bu kararı Avrupa devletlerinin büyük baskıları altında vermiş olmakla beraber, buradan çok zor şartlarda işlerliği olan bir siyaset ve toplumsal çözüm üretmeyi de başardı. İttihad-ı Osmanî (vahdet-i Osmaniye, panottomanizm) denen bu politik teşebbüsle; bir taraftan toplumsal çözülmeyi azaltıcı, gayrimüslim unsurlar arasındaki ayrılıkçı-millîyetçi akımları zayıflatıcı, toplumu sıkılaştırıcı neticeler istihsal etmek beklenirken diğer taraftan da Müslim-gayrimüslim ayırımı yapmadan, bütün Osmanlı tebaasından "modern" bir millet ve vatandaş kimliği ortaya çıkarmak hedefleniyordu.

İttihad-ı Osmanî siyasetinin hiç de küçümsenemeyecek başarılarına rağmen hususen Balkanlar'daki ayrılıkçılık engellenemeyince, devlet bir adım geri attı ve daha dar bir alanda, yine yeni bir millet ve vatandaş kimliği ortaya çıkarmak için ittihad-ı İslam (vahdet-i İslamiye, panislamizm) politikalarına intikal edildi. Bu politika ile İttihad-ı Osmanî tamamen terk edilmemekle beraber, Türk-gayri Türk Müslüman unsurlara dayanarak, siyasi yapıyı ayakta tutmak, birliği sağlamak ve toplumu sıkılaştırmak öne çıkarıldı. Bu da yeni şartlarda din/İslam üzerinden modern bir millet ve yeni bir vatandaş tipi arama gayreti ve arayışı idi.

Büyük bir siyasi, dinî ve kültürel hareketin adı olan ittihad-ı İslam projesinin uluslararası yüzünde ise emperyalizme, "pan" hareketlerine karşı bir cevap ve devletin kendi üzerindeki Avrupa baskısını kısmen azaltma arayışları da vardı. 1870'lerin ilk senelerinde harekete geçirilen bu politika sayesinde ilk defa Osmanlı Devleti'nin kendi sınırları dışındaki Müslümanlarla, Müslüman devletlerle doğrudan, sürekli, çeşitli ve üst düzeyde ilişkiler kurması mümkün hâle geldi. Yaygın bir sömürgeleştirme hareketiyle karşı karşıya kalan Müslüman beldelerin, böyle bir siyasi harekete olan acil ihtiyaçları ile haberleşme ve ulaşım imkânlarının artması da ittihad-ı İslam politikalarını güçlendirdi.

Sultan II. Abdülhamid'in ısrarlı ve uzun ömürlü, çok yönlü ve sürdürülebilir politikalarıyla ittihad-ı İslam akımının, hem hilafet kurumu hem de İstanbul için büyük bir imkân ortaya çıkardığı bugün için daha iyi araştırılıp ortaya konulan bir husustur. Denebilir ki devlet, uluslararası gücünün zayıfladığının genel olarak kabul

11- Hilafetin etkisi açısından büyük önem taşıyan, İstanbul'dan Mekke-i Mükerreme'ye ulaşan son Surre alayı, 1915 (TSM, nr. 17/610)

edildiği bir tarih diliminde, İslam dünyasına müteveccih hizmetlerini ve nüfuzunu en üst düzeye çıkarmayı başarmış, İstanbul'u bir daha ve modern bir siyasi-dinî-ilmî merkez hâline getirmiştir.[15]

15 Osmanlı Devleti sınırlarının çok ötelerine uzanan bu politikanın devlet üzerine bazı yükler ve baskılar getirdiği de açıktır. Hüseyin Kâzım Kadri, bu ağırlıklara işaret eden müelliflerden biri olarak şunları söyleyecektir: "(...) Herkes bilir ki hilafet meselesini meydana çıkaran ve bunu Avrupalılara karşı bir tehdit yerinde kullanan yirminci asrın müceddid-i muhtîsi dediğimiz Abdülhamit idi. Bu hilafet nazariyesi Avrupa'nın son asra müteallik ihtira'âtından olan 'emperyalizm' âmâline karşı bir aksülamelden ibaret idi. Bu nazariyeye daha asrî bir şekil verilmiş olmak dolayısıyla onun dahilde ve hariçte az çok mühim tesirler îka' ettiğini gördük. Fakat en ziyade İngilizler bundan telaşa düştüler ve hilafet meselesinin günün birinde Müslümanlar arasında bir cihet-i câmia vücuda getirmesinden ürktüler. O zaman *zâhiren bir kuvvet olan hilafet hakikat-i halde Osmanlı hükümetinin en mühim bir sebeb-i zaafı oldu* ve Mısır'da, Şimalî Afrika'da ve Hindistan'da bazı vesilelerle Türkler lehinde yapılan tezahürat düşmanlarımızı iğzâb etti ve bize onulmaz dertler hazırladı (...)" (Şeyh Muhsin-i Fânî [Hüseyin Kâzım Kadri], *10 Temmuz İnkılabı ve Netâyici-Türkiye Inkırazının Sâikleri: Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri,* İstanbul 1336, s. 186).

İttihad-ı İslam politikaları muvacehesinde harekete geçirilen, yeniden biçimlendirilen, şu veya bu şekilde devreye sokulan birçok müessese, mekân, teamül, hatta ibadet-menasik vardı. Tekkeler, hac ibadeti, matbuat, ulema, şeyhler, dervişler, talebeler vs. Mekke, Medine, Kudüs başta olmak üzere mukaddes beldelere götürülen hizmetler,[16] hayır kurumlarının hem adet hem de fonksiyon olarak tahkimi, türbe ve ziyaretgâhların tamir ve tecdidi; demiryolu, hastane, karakol, karantina; nişanlar, hediyeler, payeler vs. Fakat hilafet kurumunun ve onun etrafında teşekkül eden sembolizmin tahkimi ve çeşitlendirilmesi ile hilafet merkezi olarak İstanbul'un bu çerçevede yeniden konumlandırılması ve siyasi, dinî, kültürel teşebbüslerin buna göre düzenlenmesi her şeyin başında geliyordu. Bir bakıma ittihad-ı İslam politikaları, hilafet ve İstanbul etrafında dönen bir çabalar manzumesi idi. Bütün İslam dünyasından ulema, meşayıh, derviş, gazeteci, aydın, seyyah, talebe, iktidarda olan veya itibardan düşmüş siyasetçi, hac yolcusu... İstanbul'a gelip gidiyor, kalıyor, sığınıyor, yeni münasebetler kuruyor, kendini geliştiriyordu.

Hilafet ve İstanbul meselesini yakından takip eden İngiliz misyonu mensubu tarihçi Toynbee'nin bu konu etrafındaki özet değerlendirmesi zikre değer:

> (...) Hindistan, Rusya ve Çin müslümanlarının gözlerini Osmanlı halifesine çevirip onun mânevî desteğini ve kendilerini örgütlemelerini istemeleri için üç neden vardı: Kendi müslüman hükümdarlarını kaybetmiş olmaları, bunların yerine 'gavur' hükümdarların gelmiş bulunması ve müslüman olmayan çoğunlukların arasında ilerde oluşacak saldırgan milliyetçilik akımları tehlikesi.
>
> Kuvvet birlikten doğar ve bu birliği de halife sağlar sloganı bu müslümanların zihinlerinde iz bırakacaktı ve Sultan Hamit de bu konuda iki bakımdan şanslı çıkmıştı.
>
> İlk önce, müslüman kitlelerin psikolojisinin böyle bir sloganа kulak vermeye hazır oldukları bir sırada Sultan Hamit, batının yeni bulduğu haberleşme ve ulaşım araçlarını kullanmayı bilmiştir: buharlı gemiler, demiryolları, telgraf, telefon ve günlük basın gibi. Rusların kendi siyasal amaçları için Hazar ve Kafkas demiryollarını yapmalarından sonra Afganistan ve Kuzey İran gibi uzak yerlerden hacca giden Müslümanlar, trenle Batum'a gelmek ve oradan da gemilere binerek İstanbul ve Boğazlar yolu ile Hicaz'a doğru yollarına devamı bir alışkanlık, bir gelenek durumuna getirmişlerdi. Boğaziçi'nden geçerken halifenin oturduğu sarayı görüyor, bundan mutluluk duyuyorlardı. İngiliz gemicilik kumpanyaları da adam başına pek az para

16 II. Abdülhamid devrinde telif edilip basılan Muhammed Emin el-Mekkî'nin *Hulefâ-yı İzâm-ı Osmâniyye Hazerâtının Haremeyn-i Şerifeyndeki Âsâr-ı Mebrûre ve Meşkûre-i Hümâyunlarından Bâhis Tarihî Bir Eserdir* başlıklı kitabı (İstanbul 1318) bu açıdan önemli bir döküm içermektedir (Bu eserin büyük bir kısmı Zeynep Süslü tarafından hazırlanarak *Hilafet Risâleleri* içinde neşredilmiştir: haz. İsmail Kara, İstanbul 2002, c. 2, s. 261-280).

alarak fakat çok sayıda adam taşıyarak büyük kârlar elde etmek amacıyla Hint Okyanusu'nda yoğun bir yolcu trafiği oluşturmuşlardı. Bu gemilerle taşınan binlerce Hint müslümanı, Osmanlı halifesinin egemenliği altında bulunan kutsal şehirleri ziyaret ediyorlardı.

Saltanatının son yıllarına doğru Sultan Hamit, bu ülkelerin halifesi olduğunu daha iyi kanıtlayacak bir girişim ve Şam'dan Medine'ye uzanan ve bir mühendislik zaferi olan Hicaz Demiryolu'nu yaptırmıştı. (...) Sultan Hamit yüz yıl daha önce yaşamış olsaydı, hilafet propagandası gerçekleşemez bir rüya olarak kalacaktı, çünkü geniş bir alana yayılmış olan müslümanlar arasındaki bu yakınlaşmayı sağlayacak teknik olanaklar elinde bulunmayacaktı. Batının bilimi Sultan Hamit'in eline bu olanakları vermişti.[17]

Rusya Müslümanlarının etkili aydınlarından gazeteci Abdürreşid İbrahim'in, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında yazdıkları da Sultan II. Abdülhamid'in birçok araç kullanmak suretiyle üst düzeye çıkararak ve derinleştirerek yürüttüğü ittihad-ı İslam politikalarının, hem hilafet müessesesi hem de İstanbul'un merkezî konuma yükselmesi açısından ne kadar geniş ve derin bir etkiye sahip olduğunu gösteren çokça metinden sadece biridir:

Bundan otuz küsur sene mukaddem Sultan Aziz'in zaman-ı hilafetinde memleketimiz olan Rusya'da Sultan Aziz'in kim olduğunu bilmeyen âdemler çoktu. Dua ettikleri zaman "Rum padişahı Abdülaziz'e" diye dua ederlerdi. Makam-ı hilafet kelimesi hiç hatırlarda yoktu. Bugün ise Rusya'da makam-ı hilafete geçen zevatın isimlerini bilmeyen bir çocuk bile yoktur. Muhammed han-ı hâmis [Sultan Reşad] nam-ı celili zikrolunduğu vakit hatıra makam-ı hilafet gelir, Müslümanların makarr-ı saltanatları, merkez-i diyanet ve vahdetleri diye düşünülür.[18]

Sultan II. Abdülhamid devrinde hilafet ve İstanbul merkezli olarak inşa edilen mekân/coğrafya tasavvuru da gerçekten iyi tasarlanıp inşa edilmiş gerçekçi ve etkileyici bir manzara arz eder. Bu konuda temsil gücü yüksek örnek metinlerden biri olarak Numan Kâmil'in, "Memâlik-i mahrûse-i Osmaniye mehd-i beşerdir

17 Arnold J. Toynbee, *Türkiye ve Avrupa*, çev. K. Yargıcı ve M. E. Yalman, İstanbul 2002, s. 156-157.

18 Abdürreşid İbrahim, "Ahvâl-i Müslimîn ve Ulema Hakkında", *Sırât-ı Müstakîm*, 1328/1326, c. 4, sy. 87, s. 153.

İSLÂMİYET VE DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYE HAKKINDA DOĞRU BİR SÖZ

NUMAN KÂMİL

Memâlik-i mahruse-i Osmaniye mehd-i beşerdir. Hazreti Âdem aleyhi's-selâm Seylan adasına ve Hazreti Havva Cidde'ye hübût ettikten sonra mülakatları Cidde'de vuku bulmuş ve burada yekdiğerini tanıyarak Cenabı Hakk'a ibadet için birinci ibadethaneyi yani Kâbe-i müşerrefeyi bina etmişlerdir. Nuh aleyhi's-selâmın sefinesi Ararat dağının bir şubesi olan Cebel-i Cûdî üzerinde durmuştur. Hazreti İbrahim aleyhi's-selâm Urfa kurbünde ateşe atılmıştır ki gölün âsârı hâlâ bâkidir.

Kezâlik medeniyet-i Nil, Dicle, Fırat sevâhilinde zuhur ederek bu cihetlerde tevessü' ve intişar ettiği gibi fezeyan ve tuğyanı ile Arap kabâilini büsbütün perişan ederek devr-i evvellerine hâtime veren Seyl-i 'Arim dahi Yemen'de vuku bulmuştur. Hazreti Musa aleyhi's-selâm Tûr-ı Sîna'da elvâh-ı ilâhiyeye nail olmuş ve Hazreti İsa aleyhi's-selâm dahi halkı mekârim-i ahlâka davet için Filistin'de neşr-i diyanet eylemiştir.

Peygamber-i zîşan Efendimiz Mekke-i Mükerreme'de zuhur etmiş ve Nebiyy-i müşarun ileyh seyyidü'l-evvelîne ve'l-âhırîn olduğu cihetle nübüvvetiyle aksâ-yı mefâhire vusûl hasıl olmuştur.

Hulasa bilcümle enbiya Filistin'de veya bilâd-ı Arap'ta yaşadıkları gibi bilcümle müteşerri'în ve felâsife dahi Asya-yı Suğra veyahut Mısır'a gelerek tevsî'-i malumat eylemişlerdir. İki asıl Hayır ve Şer mezhebine Zerdüşt'ün halkı daveti Basra Körfezi kurbünde vuku bulmuştur. Acâib-i Seb' memâlik-i mahrûse-i Osmaniye dahilinde bulunduğu gibi ziraat, sanayi, ref'-i eskâl, ilm-i heyet, pusulanın ihtira'ı, ilm-i hecâ, bina, tıp, ulûm-ı tabiiye, kitabette istimal edilmiş olan tirşe kâğıdı, gemicilikte inkişafât-ı azîme dahi bu memleketlerde saha-ârâ-yı husûl olmuştur.

Ehram, asma bahçeler, İrem-i zâtü'l-'imâd Mısır, Irak ve Ceziretü'l-Arab'ın âsâr-ı revnak-bahşâsındandır.

Memâlik-i mahrûse-i şahanenin haritasına hangi noktadan bakacak olsak mutlak her tarafın medeniyet, umran, celâlet ve kudrete bir menba ve menşe olduğunu müşahede eyleriz. Buna delil ise Âl-i Himyer, Kahtan, Mısr-ı kadîm, Babil, Keldân, Asur, Mâdî [Medler], Fürs devleti, İskender-i Kebîr, Habeşler, Yahudiler, 'Âmâlika, Fenikeliler, Tedmür şehri, Gassânîler, Betâlise, Selçukîler, Sasanîler, Akdeniz sevâhilinde bulunan Yunan hükümetleri ile Kartaca, Me'rib, Sebe ve sâirenin ahval-i umran-perverâneleri gösterilir.

Bundan mâ'ada memâlik-i şâhane âleme icra-yı nüfuz eden memâlik-i mütegallibeye ale'd-devam bir sahne-i rekabet idi. Mazhar-ı fevz u zuhur olan her devlet yeryüzünde kendi mahsusâtından mâ'adasını ibka etmemek için kendisinden evvel gelen devletin âsâr-ı medeniyet ve umranını izaleye çalışır idi. İşte bu sebeptendir ki payitaht-ı cihan

olan Truva, Tedmür, Tîbe, Menif, Ninova, Babil ve sâir şehirler harabezâra dönmüştür. Bu haller şüphesiz, medeniyet-i kadîmenin noksanından neşet etmektedir. O da hukuk-ı milel bilinip ona göre amel edilmemesidir.

Vaktâ ki din-i mübin-i İslâm pertev-efşân-ı zuhur olarak halkı hakka riayete davet eyledi, bu nur Hazreti Seyyidü'l-enâm aleyhi's-selâmın zuhuru ile âlemi garîk-ı saadet kıldı. Peygamber-i zîşan halkı sırat-ı müstakime davet eylemiş ve mekârim-i ahlâkı itmam için geldiğini bildirmiştir.

Ahkâm-ı İslâmiye tetkik olunursa din-i mübin-i İslâmın Cenabı Hak tarafından daha evvel tenzîl olunan Musa ve İsa aleyhime's-selâmın diyanetlerine –beş kaide-i itikadiye ve beş rükn-i amelî üzre müesses olması noktasından- müşabih olduğu görülür.

(...)

İşte bu mebâdî-i kavîme ve ahkâm-ı celile ile nur-ı İslâm o zaman hakimiyeti Rum ve Acem devletleri beyninde mukâseme edilmekte bulunan âlem-i medeniyetin âfâkında pertev-endâz-ı intişar olmuştur. Malum olduğu üzre bu iki devlet kendilerinden daha evvel vâsıl-ı aksâ-yı temeddün olan akvâmın yerine tesis-i hükümet ederek akvâm-ı mezkürenin ulûm ve maarif-i medeniyet ve hadaretlerine vâris olduklarından cihanın en feyizdar ve mühim nikâtına icra-yı nüfuz ettikleri gibi ilm-i harp meydanlarında haiz-i kasabu's-sebak olanlara malikiyetle dahi ihrâzı muvaffakiyet eylemişlerdir.

Hürriyet-i Edyân ve Adaletle Fütühât-ı İslâmiye

Din-i mübin-i İslâma davete kıyam edenler birkaç bin Araptan ibaret olduğu halde İslâmiyetin kılıç ile neşr u tamimi mümkün mü idi?

Hayır, mümkün değildi. Milyonlarca Tatarlardan mürekkep bir kuvvetle cihangirliğe çıkmış olan Attila Roma İmparatorluğu hududu üzerinde bulunan akvâma galebeye muktedir olamamış ve birçok zahmet ve meşakkattan sonra muvaffakıyeti, ahalisini taht-ı nüfuzuna alamaksızın ve hiçbir nam u nişan bırakmaksızın o bî pâyân askeriyle oralardan mürûr etmekten ibaret kalmıştır.

İslâmiyet ise öyle milyonlarca nüfusa mâlik değil idi. Rum ve Fürs'ün esna-yı muharebede en ziyade güvendikleri esliha-i harbiye-i mükemmelesi de yok idi. Hakikat! İslâmiyetin kendisine düşman olanlara nisbeten adet, kuvvet, intizamı hiç makamında idi. Şu halde İslâmiyetin elli seneden az bir müddet zarfında cihan-ı medeniyeti kendi nüfuz ve hükmü altına almasını temin eden kuvvet nedir? Hiç şüphe yok ki bu kuvvet hangi cinsten olursa olsun hiçbir temyîze itibar edilmeyerek hürriyet-i [13] edyân, hukukta müsavat, İslâmlar arasında uhuvvete riayet etmekten ibarettir. İnsaniyetin ve medeniyet-i hakikiyenin kemâline lazım olan bu mebâdî-i şerife İslâmiyetten evvel malum olmayıp zuhur-ı İslâm ile zuhur eylemiştir. Fazla olarak Hudeybiye Musalahası Hazreti Fahr-i kâinat aleyhi's-selâmın cihanda birinci muahede-i düveliyeyi imza buyurduklarını irâe eder.

İslâmlar Hazreti Faruk radıyallâhu anhun zaman-ı hilafetinde Kudüs-i şerifi muhasara ettikleri vakit muhasara içinde bulunan Hıristiyanlar ehl-i İslâm tarafından vaad olunan hürriyet-i edyân ve adaletin hüd'a ve sahte olmasından korkarak şehri teslim etmek için halifenin bizzat gelip sulh ve teslim muahedesine kendilerinin önünde imza koymasını şart koymuşlardır. Hazreti Faruk ise heman Medine-i münevvereden şehr-i mezküre gelerek Kudüs-i şerifin havza-i İslâma girmesini müntec olan muahede-i meşhureye vaz'-ı imza eylemiştir.

Ârî ve Nestûrî ve sâir mezheplerde bulunan Hıristiyanlar bu feth-i İslâmı kemâl-i memnuniyetle telakki ederek bağlarını bozup bir âlem-i saadete idhal edenlere karşı kölelerin his ettikleri meserret ve minnetdârî gibi bir meserret ve minnet ile İslâmları istikbal etmişler ve hatta kısm-ı a'zamları din-i mübin-i İslâm ile müşerref olmuşlardır. Dinlerini muhafaza eden Hıristiyanlar ile Yahudiler ise Roma hükümetinden asla görmedikleri emn ü eman ve rahata İslâmların saye-i adaletinde mazhar oldukları cihetle Roma İmparatorluğu'nun oradan zeval-i hükümetiyle onun yerine kâim olan satvet-i İslâm altında sâye-nişîn-i refahiyet olduklarına dilhûn değil, son derece mesrur ve memnun olmuşlardır. Din-i mübin-i İslâmın işte bu muamele-i umran ve medeniyet-âmûzudur ki her tarafın ehl-i İslâma teshîrini ve her kalbin İslâmiyete celbini temin eylemiştir.

(...)

Din-i mübîn-i Muhammedî bilcümle ehl-i İslâmı birader addettiği cihetle millet kelimesine diğerleri nezdinde verilen mâna İslâmiyette yoktur. Din-i İslâma mensup oldu mu, Türk, Acem, Kürt, Arnavut, Frenk, Hindli, Çinli, Zenci hep bir millet addolunur. O da din-i İslâmdır.

İslâmiyetin sürat-i intişârını temin eden şey işte bu hâssadır. Her tarafta temin-i devam-ı nüfuzuna hizmet eden de budur. Yine bu hâssaya binâendir ki, Araplar Şam, Afrika, Asya'yı bilâ-kıtâl feth ettikleri gibi Arap olmayan Mahmud-ı Gaznevî dahi Hindistan'ı, Etrâkten, Selçukîler de Asya-yı Suğra'yı, selâtîn-i 'izâm-ı Osmaniye hazerâtı dahi Roma Devleti'nin Bizans İmparatorluğu'nu kezâlik harb ü cidâl etmeksizin seyf-i adalet-i Muhammediye ile feth eylemişlerdir. Kütüb-i tevârih bu bâbda bize en sadık şevâhiddendir.

Evet, bir aşiretten cihangirâne bir devlet çıkaran o 'âlî-himem müessis-i bünyân-ı saltanat-ı Osmaniye kemâl-i hilm u iffet ve mekârim-i ahlâk ile mütehallik olarak Domaniç dağında ârâm etmekte idi. Gerek kendisi ve gerek kendisine tâbi' olanlar Kur'an-ı azîmü'ş-şânın ahkâm-ı mekârim-ittisâmı ile âmil oldukları cihetle fazilet, dilâverlik, adalete bir numûne-i imtisâl teşkil eyliyorlardı. Binâenaleyh cüzî bir zaman zarfında Tinyâ yani Kocaili'de İznik, İzmit vesâire gibi bilâd ü kurâ dilâverân-ı Osmaniyândan ikrâh ve icbâr görmeksizin birer birer Osmanlıların zîr-i livâ-yı adaletine girmişlerdir. Kezâlik Bursa şehri hiçbir cebr ü tazyik

12- İstanbul, Mekke, Medine: II. Abdülhamid devrinde, 1905'te, Mimarzade Mehmed Ali Efendi tarafından yapılıp kayınpederi Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'ye hediye edilen bu resimde devrin hükümdarının/halifesinin Haremeyn'e bakışı ve hizmet anlayışı yansıtılmaktadır. Resim aynı zamanda Osmanlıların kainat tasavvurunu

ve dünyaya bakışlarını da anlatmaktadır. Kainatın merkezine yerleştirilmiş Kabe-i Muazzama (Mekke-i Mükerreme) ve ona eşlik eden Mescid-i Nebevî (Medine-i Münevvere). Arkasında Yıldız/Hamidiye Camii ve İstanbul. Sağ tarafta ise içinde rahlenin yer aldığı Yıldız Sarayı'nın/Hilafet merkezinin sütunları yer almaktadır

(insanlığın beşiğidir).” cümlesiyle başlayan kitabından bahsedilebilir. Müellifin risalesinde yapmak istediği şey, bir zaman-mekân tasavvuru geliştirerek, Hz. Âdem’den bugüne kadar insanlık tecrübesinin geçtiği toprakların, din, kültür ve medeniyet havzalarının Osmanlı/İstanbul hâkimiyeti altında olduğunu, bu durumun da tabii olarak ona hilafet (dinî temsil) ve saltanat (siyasi iktidar) hakkını, ehliyet ve liyakatini verdiğini ortaya koymaktır. Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan ve İstanbul’dan yönetilen bu mekânlar ve o mekânları şerefli ve kutsal bir mekân hâline getiren zevat ve büyük hadiseler, peş peşe sıralandığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Cidde (Hz. Havva’nın indiği yer), Kâbe-Mekke (yeryüzünde ilk ibadetgâh, Hz. Âdem, Hz. Muhammed), Ararat (Hz. Nuh), Urfa (Hz. İbrahim), medeniyetlerin zuhur ettiği; Nil, Dicle, Fırat havzaları, Seyl-i Arim’in cereyan ettiği Yemen, Sina Dağı (Hz. Musa), Filistin (Hz. Süleyman, Hz. İsa), Anadolu ve Mısır (peygamberler ve filozoflar diyarı), Basra Körfezi (Zerdüşt), dünyanın yedi harikasının mekânları... Numan Kâmil şöyle devam ediyor:

> Memâlik-i mahrûse-i şahanenin haritasına hangi noktadan bakacak olsak mutlak her tarafın medeniyet, umran, celâlet ve kudrete bir menba ve menşe olduğunu müşahede eyleriz. Buna delil ise Âl-i Himyer, Kahtan, Mısr-ı kadîm, Babil, Keldân, Asur, Mâdî [Medler], Fürs [İran] devleti, İskender-i Kebîr, Habeşler, Yahudiler, ‘Amâlika, Fenikeliler, Tedmür şehri, Gassânîler, Betâlise, Selçukîler, Sasanîler, Akdeniz sevâhilinde bulunan Yunan hükümetleri ile Kartaca, Me’rib, Sebe ve sairenin ahval-i umran-perverâneleri (...)
>
> [İslâmın getirdiği] mebâdî-i kavîme ve ahkâm-ı celile ile nur-ı İslâm o zaman hakimiyeti Rum [Bizans] ve Acem [İran] devletleri beyninde mukâseme edilmekte bulunan âlem-i medeniyetin âfâkında pertev-endâz-ı intişar olmuştur. Malum olduğu üzre bu iki devlet kendilerinden daha evvel vâsıl-ı aksâ-yı temeddün olan akvâmın yerine tesis-i hükümet ederek akvâm-ı mezkürenin ulûm ve maarif-i medeniyet ve hadaretlerine vâris olduklarından cihanın en feyizdar ve mühim nikâtına icra-yı nüfuz ettikleri gibi ilm-i harp meydanlarında haiz-i kasabu’s-sebak olanlara malikiyetle dahi ihrâz-ı muvaffakiyet eylemişlerdir.[19]

Yeni Osmanlılarla birlikte gün yüzüne çıkan

19 Numan Kâmil, *İslâmiyet ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniye Hakkında Doğru Bir Söz*, çev. Zeki, İstanbul 1316; *a.e.,* haz. İsmail Kara ve Elif Ay, *Hilafet Risâleleri* içinde, haz. İsmail Kara, İstanbul 2002, c. 1, s. 356, 358 (Bu risalenin bir kısmı ek metinlere alınmıştır).

görmeksizin Hazreti Osman’ın necl-i necîbleri olan Sultan Orhan Gazi hazretlerine arz-ı gerden-i inkıyad eylemişdir. O vakte kadar cihânın hiçbir tarafında, asâkir-i muvazzafa namı yok idi. Hazreti Orhan cennet-mekân ise yeniçeri namı altında olarak daimî asker usûlünü ihdâs eylemiş ve satvet ü şan-ı devleti takviye ve tezyîd etmiştir. Binâenaleyh asâkir-i muvazzafa ve muntazamanın muhdisi sultan-ı müşarün ileyh hazretleridir. Avrupa devletlerinin muahharan asâkir-i muntazama ve muvazzafa teşkil etmeleri de onu taklîden vuku bulmuştur.

Avrupa’nın garbında İspanya’nın, ehl-i İslâmın idare-i âdilesine idhali vaktiyle Kont Jolyanus tarafından Musa b. Nusayr’dan nasıl talep ve istirham olunmuş ise Biga ve Edirne vilayeti beyleri dahi o suretle âl-i Osman’a bi’l-müracaa memleketlerini hiçbir cebr u ikrah görmeksizin idare-i âdile-i Osmaniyeye teslim ve tevdi eylemişler ve ba’de’t-teslim hükümet-i âl-i Osman’a hâdim ve sâdık olmuşlardır. Devlet-i âl-i Osman Rumeli ve Anadolu kıta’âtını hiç kan dökülmeksizin suret-i sulh-kârânede feth ve teshîr ettikten sonra Avrupa tekrar ehl-i salîb muharebelerine başlamıştır. Ancak bu muharebât eski fikre hizmet etmiyor idi. Yani eski Ehl-i salîbin tuğyan-ı cihan-sûzu mücerred Kudüs-i şerifi eydî-i ehl-i İslâmdan kurtarmak fikr-i mutaassıbânesine münhasır iken şu ikinci Ehl-i salîb tuğyanı İstanbul’u elde etmek ve Bizans’a varis olmak için idi. İşte bu ikinci tuğyan üzerine zikri ile’l-ebed silinmemek üzre sahâif-i tarihte mukayyed olan meşhur Kosova, Niğbolu, Varna muharebeleri vuku bularak binlerce masumların kanı dökülmüştür.

Mezkür muharebelerde dilaverân-ı âl-i Osman tarafından esir edilen üserâ-yı harbin Osmanlılar nezdinde gördükleri hüsn-i muamele ile ne derece dûn bir fidye-i necat ile memleketlerine iade olunduklarını kimse unutmamıştır zan ederim. Böyle bir hal o zamana kadar dünyanın hangi tarafında görülmüş idi.

Osmanlılar bunca bîgünahların itlâfına sebep olan şu muharebât-ı salîbiyeye artık bir sedd-i hâil koymak ve Bizans’ın bekâsından dolayı saltanat-ı seniyyenin duçâr olduğu muhataraları izâle eylemek için İstanbul’un fethi lüzumunu hissetmekle Fatih cennet-mekân Sultan Mehmed Han hazretleri şehrin teslimine dair haber göndermiş ve buna karşı şehir ahalisi tarafından müdafaa ve muharebeye istidaddan başka bir cevap verilmemiş olduğundan “İstanbul mutlaka feth olunacaktır...” sırr-ı celîline mazhar olan gazi-i bülend-unvan sultan-ı müşarün ileyh hazretleri şehri tazyik ve mağlup ederek cebren feth etmiş ve kendileri bir hükümdar-ı Farukî-sîret oldukları cihetle bu feth-i cihân-pesendâneye mazhar olunca Hazreti Ömer-i Faruk radıyallâhu teâlâ anhu hazretlerine imtisâlen İstanbul Patrikliği’ni ibkâ ve bazı müsaadât ve imtiyazâta nâil ederek hal-i perişanî ve firarda bulunan Hıristiyanların bu suretle efkârını teskîn ile izhâr-ı ulüvv-i cenap eylemişlerdir.

İşte İslâmların hal-i fütühâtı böyledir. Yani ehl-i İslâmın fütühâtı çelikten mamul seyf-i sârım-ı Arab ü Etrâk ile

değil, adalet sayesinde vuku bulmuştur. İslâmlar hiçbir vakit "vay zavallı mağluba!" meşhur darb-ı meselini ağızlarına almamışlardır. Mağluplara bilâkis hürmet ve hüsn-i muamele göstermişler ve gösterirler. Buna en beliğ şahit lisan-ı tarihtir.

Vaktaki mücahid-i ebediyyü'l-iştihâr Yavuz Sultan Selim Han hazretlerinin devr-i saltanatlarında Asya, Avrupa ve Afrika'nın kısm-ı azamı devlet-i ebed-müddet-i Osmaniye'nin hakimiyeti altına girdi, bütün cihan Haremeyn-i Şerifeyn'in muhafaza ve himayesine Devlet-i Âl-i Osman'ın yegâne devlet ve hükümet olduğunu itiraf ve tasdik eyledi. Binâenaleyh o zamanlarda Kahire'de yaşamakta bulunan son halife-i Abbasiyyîn, hil'at-i hilafet-i uzmâ ve mesned-i celîl-i imamet-i kübrâyı bi't-tav' ve'r-rıza ve muktezâ-yı şer'-i şerif ve ittifak-ı ârâ-yı kâffe-i müslimîn ile padişah-ı âl-i Osman gazi-i nâmdar sultan-ı müşarün-ileyhe terk ile bi'at etmiştir. Bunun üzerine âlem-i İslâmiyetin her köşesinden heyetler gelip "sultanü'l-berreyn ve hâkanü'l-bahreyn, hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn" unvan-ı celâlet-ittisâmını bi'l-istihkâk ahz etmiş olan Hazreti Selim-i Evvel'e icrâ-yı bi'at eylemişlerdir. Hülasa o zamana kadar akvâm-ı gayrı müslimeden değil, -Hulafâ-yı Raşidîn radıyallâhu teâlâ anhum ecma'în hazarâtından mâ'adâ- düvel-i mütekaddime-i İslâmiyeden dahi hiçbir sülâle-i hükümdârân Kur'an-ı Azimü'ş-şan'ın ahkâm-ı celîlesine ve kavânîn-i şer'-i mübînde musarrah olan hukuk-ı milele tevfikan gerek re'âya ve gerek akvâm-ı ecnebiyeye karşı vazife-i mukaddese-i saltanat ve hizmet-i celîle-i hilafet-i kübrâyı hanedan-ı celîlü'l-unvan-ı âl-i Osman kadar hakîmane ve dilaverâne ifâ etmemiştir.

Malum olduğu üzre Fransa hükümdarı Birinci Fransuva Felemenk, Belçika, Burgonya, İtalya, İspanya ve şimâlden cenûba kadar bütün Amerika [Avrupa'ya] hâkim olduğundan dolayı mağrurâne "mülkümde güneş batmaz" diyen Almanya İmparatoru Beşinci Karlos ile vuku bulan muharebede askeriyle beraber mağlup olarak nihayet Badya şehri kurbünde esir düşmüş ve şehr-i mezkûr mahbesinde iken Hazreti Süleyman-ı Kanuni'ye tazarru'nâmeler yazarak "namustan başka her şey mahvoldu" gibi ibarelerle sultan-ı müşarün ileyhin inâyet-i müncidâne ve himaye-i dilâverânesine iltica etmiş idi. İltica-yı vâki' Kanuni-i bülend-unvan Süleyman-ı zaman hazretlerinin hiss-i necîb-i müncidânelerini okşamağla taleb-i necdet eden Birinci Fransuva'yı kurtarmak için sefer edilmiş ve işte bu necdet fikri üzerine Osmanlılar Macaristan'ın işgali, Viyana'nın muhasarası ve bâ-husus Koca kapudan Barbaros Hayreddin Paşa ile Andre Dorya'nın İspanya sularındaki muharebe-i meşhureleri uğrunda büyük büyük fedakârlıklar ihtiyarına mecbur olmuşlar idi.

Mukaddime sahib-i cihan-kadrı allâme İbn-i Haldun düvel ve hükümâtı cism-i insana teşbih eyliyor. İnsan nasıl doğar, yaşar, yavaş yavaş büyür, kuvvetleşir, sonra bir darbe-i rûzigâr ile hastalanır, solar, iyi etmek için tabîbin celbine lüzum görülürse hükümet ve devletler de aynı hallere maruz olurlar.

Devlet-i ebed-müddet-i Osmaniye dahi düvel-i sâire gibi âfâk-ı şevket ü ikbâlin en yüksek nikâtına i'tilâ ettiği gibi bazen zaman-ı felâket dahi geçirmiştir. Fakat her zaman sülâle-i âl-i Osman hazarâtından bir hükümdar-ı celâlet-ünvana mazhar olarak ârız olan hastalığa derhal merhem-zen olmuşlar ve satvet ü şan-ı devleti iade ve muhafaza eylemişlerdir. Cennet-mekân Sultan Abdülhamid Han-ı Evvel, cennet-makarr Sultan Mahmud Han-ı Sâni, firdevs-nişîn Sultan Abdülmecid Han hazarâtı bu Devlet-i ebed-müddet-i Osmaniye için birer tabîb-i hikmet-şinâs-ı âlî-kadr oldular. Min 'indillâh müeyyed ve bilcümle ehl-i İslâm ile Osmanlılarca mukaddes olan sülâle-i müşarün ileyhânın fer'-i necib-i kudsiyet-penâhı hâkân-ı şevket-ünvân ve halife-i Peygamber-i zî-şân velinimet-i a'zam-ı bî-minnetimiz es-Sultan ibnü's-Sultan es-Sultanü'l-Gazi Abdülhamid Han-ı Sâni efendimiz hazretleri dahi bu devlet-i ebediyü'ş-şevketin bir muhyî-i a'zamıdırlar ki zîb-âver-i taht-ı hilafet u saltanat oldukları yevm-i mesuddan beri memâlik-i mahrûse-i şahaneleri bir feyz ü saadet-âbâda dönmüştür.

Ahd-i Hümâyun-ı Hazreti Abdülhamid Han-ı Sânî'de Âsar-ı Terakki ve Umran

Zât-ı ulviyyet-simât-ı hazreti hilafet-penâhînin taht-ı âlî-i hilafet u saltanata cülûs-i meyâmin-me'nûs-ı cenâbı zıllullâhîleri şeref-vukû bulduğu zamanlarda, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin ne hal ü mevkide bulunduğu malumdur. Memâlik-i mahrûse-i şahanede el-hâletü hazihi bulunan âsâr-ı terakki ve umranın onda biri bile mevcut değil idi. Padişah-ı dil-âgâh ve tacidâr-ı mekârim-penâh efendimiz hazretleri cism-i devleti o halde görür görmez hemen memâlik-i mahrûse-i hükümdar-ı a'zamîlerinin âsâr-ı terakki ve umranın kâffesine mazhar olması için her türlü inayât ve 'avâtıf-ı hüsrevânelerini ibzâl buyurmuşlar ve hatta bu ümniyye-i umran-perverânenin saha-i husûle tesri'-i zuhûru uğrunda gece gündüz bizzat çalışmışlardır. Envâr-ı maarifin tamîmi için küşâd olunan mülkî ve askerî mekâtib-i 'âliye ve tıbbiyesi, mühendishâne, hukuk, dilsiz ve amâ, lisan, sanayi-i nefise mektepleri, Mekteb-i Sultanî, Mekteb-i Bahriye, Aşiret Mektebi, vilâyet ve elviye ve kazalarda tesis olunan mekâtib-i idâdiye ve rüşdiye, Rasathâne-i Âmire, Müze-i Hümâyun, Mekteb-i Nüvvâb vesâire asr-ı umran-hasr-ı cenâbı mülûkâneleri meâsir-i terakki-perverânesindendir.

(...)

Kaynak

Mabeyn-i Hümayun kâtiplerinden ve Lizbon Coğrafya Encümeni aza ve muhabiri Numan Kâmil'in Cenevre'de Müsteşrikler Kongresi'nde Fransızca olarak sunduğu tebliğin Mâlûmat *gazetesi muharriri Zeki tarafından yapılan tercümesi ile risâle şeklinde baskısı (İstanbul 1316. Metnin tamamı Hilafet Risâleleri'nde yer almaktadır [haz. İsmail Kara, İstanbul 2002, c. 1, s. 353-371]).*

yeni rejim arayışları bir tarafıyla hilafet kurumunu zayıflatıcı özellikler taşıyordu. Çünkü meşruti idarenin iki temel kurumu olan meclis ve Kanun-ı Esasi fikirleri esas itibarıyla padişah-halifenin hak ve yetkilerini sınırlandırmaya dönük bir siyaset ve düşünce zemininden kaynaklanıyor ve bu amacı gerçekleştirecek bir mekanizma öngörüyordu. II. Abdülhamid devrinde Jön Türklerin ve İttihatçıların daha organize bir şekilde yürüttükleri ve yurt dışında edindikleri merkezlerle daha güçlü bir muhteva ile dile getirdikleri muhalefet hareketleri, sadece meşruti rejim arayışlarıyla kalmıyor, tenkit ve saldırıları bizzat halife-sultanın kendisine, hilafet-saltanat kurumuna (istibdat edebiyatı) ve sembolik düzeyde İstanbul'a da uzanıyordu. Bu gelişmelerin, Arap hilafet hareketi ve İstanbul dışında hilafet merkezi arama çabalarıyla aynı döneme rastlaması calib-i dikkattir. İngiltere'nin bu istikametteki ciddi gayretleri hesaba katıldığında; bunun bir tesadüf olduğu da düşünülemez. İttihatçıların İstanbul'u merkez olmaktan çıkarma teklifleri yoksa da, yürüttükleri çok yönlü ağır muhalefet İstanbul dışında merkez arayanları güçlendirmiş ve haklı göstermiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in muhalefet hareketlerini geçersiz kılmak ve Osmanlı hilafetini, bu arada İstanbul'u takviye ve tahkim etmek babında yaptıklarına az önce işaret etmiştik.[20] II. Meşrutiyet'in ilanından sonra olup biten tedirginlik verici hadiseleri Yıldız'dan takip eden padişahın, 31 Mart günü yaverine söyledikleri bütün soğukluğuna rağmen başka bir gerçeğe işaret ediyor:

Başkâtip bey, bu gazetelerin makam-ı saltanat ve hilafete bu kadar tecavüz etmelerine bakılır ise, fîmâ ba'd [bundan sonra] ne padişahlığın ne de hilafetin ehemmiyeti kalmayacaktır. Zan edersem ben hâtemü'l-mülûk [son hükümdar-halife] olacağım.[21]

20 Sultana nispet edilen hatıratta şu beyan da geçmektedir: "Vezirim Küçük Said Paşa'nın yaptığı teklif bana acayip göründü: Bursa ikamet mahallimiz olacak ve imparatorluğumuzun merkezî payesi verilecek. Böyle bir tasavvurun tatbiki imkânsızdır. *Şerefli geçmişimiz bizi İstanbul'a bağlar. Tarihî camilerimiz ve mukaddes emanetler buradadır.* Bundan mâada devlet devâirini ve memurları buraya taşımak da milyonlarca liraya baliğ olacaktır. Diğer taraftan İstanbul'un barut fıçısı üstünde olduğu da bir hakikattir. Bu sebeple de Said Paşa'nın teklifi üzerinde ciddiyetle durulması icap eder. Ruslar bir defa daha İstanbul sınırlarına kadar gelirlerse halimiz ne olur? Şehri zapt ederler, bu da her şeyin sonu demektir; zira İstanbul'u kaybetmekle halifeliği de kaybederiz ve halifelik muhakkak olarak Arapların eline geçer." (bkz. Sultan Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, İstanbul 1999, s. 53-54; mukayese için ayrıca bkz. *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, haz. M. Metin Hülagü, İstanbul 2003, s. 242).

21 Ali Cevad Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, haz. F. R. Unat, Ankara 1960, s. 47.

ÂLEM-İ İSLÂMA BEYANNAME

MUSTAFA KEMAL

Hilafet-i mukaddese-i İslâmiyenin makarr-ı a'lâsı olan İstanbul'da Meclis-i Mebûsan ve bi'l-cümle müessesât-ı resmiye ve askeriyeye vaz'-ı yed olunmak suretiyle resmen ve cebren işgal edilmiştir. Bu tecavüz saltanat-ı Osmaniyeden ziyade makam-ı hilafeti, hürriyet ve istiklâllerinin istinadgâh-ı yegânesi gören bütün âlem-i İslâma râcidir. Asya ve Afrika'da Peygamber-pesendâne bir ulviyetle hürriyet ve istiklâl mücahedesinde devam eden ehl-i İslâmın kuvâ-yı mâneviyesini kırmak için son tedbir olarak itilâf devletleri tarafından tevessül olunan bu hareket, hilafet makamını taht-ı esarete alarak bin üç yüz seneden beri pâyidar olan ve müebbeden masûn-ı zeval kalacağına şüphe bulunmayan hürriyet-i İslâmiyeyi hedef ittihaz etmektedir.

Mısır'ın on bine bâliğ olan şühedâ-yı muazzezesine, Suriye ve Irak'ın binlerce fedakâr evlad-ı muhteremesine, Azerbaycan'ın, Şimalî Rusya'nın, Türkistan'ın, Afganistan'ın, İran'ın, Hint ve Çin velhasıl bütün Afrika'nın ve bütün şarkın bugün azîm bir heyecan ve derin bir emel-i istihlâs ile titreyen efkâr-ı müşterekesine havale edilmiş olan bu darbe-i tahkir u tecavüzün, düşmanlar tarafından tahmin edildiği vechile mâneviyatı haleldar etmek değil belki bütün şiddetiyle mucizeler gösterecek bir kabiliyet-i inkişafiyeye mahzar eylemek neticesini tevlîd edeceğine şüphemiz yoktur.

Osmanlı kuvâ-yı milliyesi, hilafet ve saltanatın uğradığı müteselsil sû-i kasdların başladığı günden beri devam eden samimi vahdet ve tesanüd içinde vaziyeti bütün vehametine rağmen azm ü metanetle telakki etmekte ve bu son Ehl-i salîb muhacemâtına karşı bütün İslâmiyet, cihanın hissiyat-ı müştereke-i mukavemetine emin olmaktan mütevellid bir hiss-i muzâheretle azm ü imanın âmil olduğu mücahedede inayet ve muvaffakıyât-ı ilâhiyeye mahzar olacağına itimat eylemektedir.

Kurûn-ı vustânın şövalyeliklerinden bugünün ittifak-ı itilâfiyelerine kadar meş'ûm bir teselsül-i gaddârâne ile tevâlî eden Ehl-i salîb efradının bu son amele-i sefîlesi İslâmiyetin nur-ı irfan ve istiklâline ve hilafetin tarsîn ettiği uhuvvet-i mukaddeseye merbût olan bütün Müslüman kardaşlarımızın vicdanında da aynı hiss-i mukavemeti ve aynı vazife-i galayan u kıyâmı uyandıracağından emin olarak Cenabı Hakk'ın mücahedât-ı mukaddesemizde cümlemize tevfikât-ı ilâhiyesini terfîk etmesini ve ruhaniyet-i Peygamberî'yeye istinad eden teşkilat-ı müttehidemize mu'în olmasını niyaz eyleriz.

Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesi namına
Mustafa Kemal

Kaynak

17.3.1920 tarihinde tek sayfalık bir metin halinde basılıp dağıtılan, ayrıca Hâkimiyet-i Milliye'nin 18 Mart 1336 tarihli nüshasında neşredilen (muhtemelen Arapça nüshaları da olan) bu beyanname Mustafa Kemal Paşa'nın tamim, telgraf ve beyannamelerini veren kitaplarda da yer almıştır.

Muktedir ve ileri görüşlü bir padişah-halife, uluslararası politikayı bütün incelikleri ve detaylarına kadar takip edip değerlendiren bir devlet adamı olarak Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı hilafetinin ve İstanbul'un, kendisinden sonra, kurduğu mekteplerde yetişen İttihatçıların elinde nereye doğru seyredebileceğini çok iyi kestirmişti. Son nefesini verdiği 1918 yılına yani Osmanlı Devleti'nin ve hilafetinin başının koparıldığı I. Cihan Harbi'nin sonlarına kadar bütün acı ve yıkıcı haberleri Beylerbeyi Sarayı'ndan hangi hâletiruhiye içinde takip ettiğini tam olarak bilmiyoruz. Bildiğimiz bir şey var; Osmanlı hilafeti ve İstanbul, sondan bir önceki büyük çıkışını I. Cihan Harbi'nin başlarında "Cihat Fetvası" ile gerçekleştirmeyi denedi. İlk elden aldığı cevaplar ve karşılaştığı hissiyat her şeye rağmen ümit verici idi, fakat bu cevapları ve hissiyatı fiiliyata dönüştürecek ve bunlardan netice istihsal edecek merkez hayli zayıflamış ve bölünmüştü.

1 Ocak 1920 tarihli Müdafaa-i Hukuk Grubu Programı'nın 6. maddesi şöyle düzenlenmiştir: "Makarr-ı hilafet-i İslâmiye ve payitaht-ı saltanat ve merkez-i hükümet-i Osmaniye olan İstanbul'un istiklâl ve emniyeti masûn ve mahfuz bulundurulmak şartıyla, Boğazlar ticaret ve münakalât-ı beynelmilele küşadedir."

17 Şubat 1920 tarihinde İstanbul'da, son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı tarafından ilan edilen ve 18 Temmuz 1920'de Ankara'da ilk TBMM tarafından aynen kabul edilen Misak-ı Millî'nin 4. maddesi şöyle düzenlenmişti: "Makam-ı hilafet-i İslâmiye ve payitaht-ı saltanat-ı seniyye ve merkez-i hükümet-i Osmaniye olan İstanbul şehri her türlü halelden masûn olmalıdır."[22]

Bir ay sonra 17 Mart 1920 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla İslam âlemine hitaben yayınlanan beyanname de İstanbul ve hilafet merkezli bir dil üzerinden kurulmuştur:

> Hilafet-i mukaddese-i İslâmiyenin makarr-ı a'lâsı olan İstanbul'da Meclis-i Mebûsan ve bi'l-cümle müessesât-ı resmiye ve askeriyeye vaz'-ı yed olunmak suretiyle resmen ve cebren işgal edilmiştir. Bu tecavüz saltanat-ı Osmaniyeden ziyade makam-ı hilafeti, hürriyet ve istiklâllerinin istinadgâh-ı yegânesi gören bütün âlem-i İslâma râcidir. Asya ve Afrika'da Peygamber-pesendâne bir ulviyetle hürriyet ve istiklâl mücahedesinde devam eden ehl-i İslâmın kuvâ-yı mâneviyesini kırmak için son tedbir olarak itilâf devletleri tarafından tevessül olunan bu hareket, hilafet makamını taht-ı esarete alarak bin üç yüz seneden beri pâyidar olan ve müebbeden masûn-ı zeval kalacağına şüphe bulunmayan hürriyet-i İslâmiyeyi hedef ittihaz etmektedir.[23]

Osmanlı Devleti'nin vârisi olan Müslüman Türklerin mütevazı sıralarında oturduğu ve hatimlerle, Buharî kıraatleriyle, dualarla açılan TBMM; Lozan Antlaşması sonrasında hilafeti ilga edip İstanbul'u da payitaht olmaktan çıkarmıştır.

22 Misak-ı Millî'nin İstanbul'da ilan edilişinden bir gün sonra *Vakit* gazetesi *Times* İstanbul muhabirinin bir yazısını tercüme edip yayınlayacaktır (18 Şubat 1336 [18 Şubat 1920], s. 2). Bu yazıdaki İstanbul'la ilgili bir paragraf dikkat çekicidir: "İstanbul'a gelince, burasına Türkiye'deki efendi sınıfı yegâne kâbil-i süknâ bir şehir nazarıyla bakarlar. Hâlbuki memlekette siyaseten yalnız bu sınıfın hükmü câridir. Mezkûr sınıf İstanbul'da kalmak için her fedakârlığı göze almağa razıdır. İstanbul sıkı bir Avrupa kontrolü altında Türklere bırakılmalıdır. İstanbul Türklere kalırsa başka aksâm-ı arazinin [memleketin sınırları dışında kalacak diğer topraklarının] müdafaası için feda-yı nefs edeceklerin [can vereceklerin] miktarı azalmış olur" (Zikreden: Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe: Misak-ı Millî'den Lozan'a Dış Politika*, İstanbul 2002, s. 520).

23 Bu beyannamenin tamamı ek metin olarak verilmiştir.

PAYİTAHT İSTANBUL'UN İDARESİ

MEHMET İPŞİRLİ*

Dünyada medeniyetleri temsil etmiş, onlara ev sahipliği yapmış şehir sayısı çok azdır. İstanbul şüphesiz bunların başında gelir. Bin yıl Bizans'a ve Hristiyanlığa, onun yarısı kadar da Osmanlılara ve İslam'a payitaht olmuştur. Dünyanın iki büyük medeniyetine ev sahipliği yapan pek güzel isimlerle anılmış olan kente kimlik kazandıranlar ise, buranın mükemmel bir cazibe merkezi hâline gelmesi için uğraşan kurucu hükümdarlar ve yöneticiler olmuştur. Bunlardan bazıları isim isim bilinir, hatırlanır, pek çoğu ise isimsiz kahramandır, ancak bu şahsiyetler İstanbul'a ve onun halkına önemli hizmetler sunmanın zevkini yaşamışlardır.

Bu şehre güzellik ve ayrıcalık bahşeden birçok özellik vardır. Coğrafi vaziyeti, iklimi, denizle olan münasebeti ve tabiat güzelliği bunların başında gelmektedir. Bizans döneminden bu güne kadar tarihin her devrinde İstanbul'a gönül verenler olmuş, bu kişiler bu şehirde yaşamanın bir ayrıcalık olduğunu idrak ederek daima minnettarlık duymuşlardır. Bütün bu güzelliklerin farkında olan Bizans imparatorları, Osmanlı sultanları İstanbul ile doğrudan ilgilenmişler ve burada hususi bir idari teşkilat oluşturmuşlardır.

Tanzimat Dönemi'ne kadar olan klasik Osmanlı idari teşkilatında eyaletlerin idaresi beylerbeyi/valilere, sancaklar sancakbeyilere, kazaların idaresi ise kadılara verilmekte idi. İstanbul bu taksimatın dışında hususi bir idari yapıya sahip olup buraya ayrı bir vali tayin edilmemiştir. Bunun başlıca sebebi payitaht olmasıdır. İslam dünyasında payitaht olmuş şehirlerde de çoğu kere benzer bir uygulamanın olduğu bilinmektedir.

Daha önce İslam devletlerine başkentlik etmiş olan Medine, Şam, Bağdat, Kahire'de de benzer bir uygulama görülmektedir. Hz. Ömer başkent Medine'ye, Muaviye 661 yılında başkent olduğunda Şam'a ayrı bir vali tayin etmemiş, bizzat kendileri şehrin idaresiyle ilgilenmiştir. İstanbul'da valinin yerine padişah ve sadrazam yönetimle ilgilenmiş, kazai olarak ise İstanbul ve Bilad-ı Selase (Üsküdar-Galata-Eyüp) kadıları şehrin hukuki, beledî ve bir ölçüde idari teşkilatından ve yönetiminden sorumlu olmuşlardır. Burada konuyu, birincisi doğrudan doğruya İstanbul'un yönetimini üstlenmiş olan yetkililer, ikincisi dolaylı bir şekilde İstanbul'un idaresi için temel hususları belirleyen yöneticiler şeklinde veya bir başka ifadeyle dar ve geniş manada İstanbul yönetimini üstlenenler şeklinde ele almak daha doğru olacaktır.

Osmanlı Sultanları ve Şehrin İdaresi

Fatih Sultan Mehmed'den itibaren Osmanlı padişahları gerçek manada "eben an ceddin" yani atadan dededen İstanbullu ve bu şehrin her türlü ihtiyacı, gelişmesi, kimlik kazanması için büyük çaba sarf etmekte idiler. Fatih Sultan Mehmed'in dünyası İstanbul üzerine inşa edilmişti. Bu şehir onun zihin dünyasında tasarladığı büyük cihan devletinin payitahtı olacaktı. Daha fetih sırasında ve sonrasında şehrin fazla tahrip edilmemesi, yağma ile zarar görmemesi için gayret gösterdi. 1204'te IV. Haçlı Seferi sırasında şehrin Latinler tarafından nasıl harap edildiği çok kötü bir hatıra olarak hafızalarda tazeliğini koruyordu.

Bir taraftan şehrin imarı ve iskânı, bir sanat ve kültür merkezi olması diğer taraftan Türk-İslam hüviyetinin şehre kazandırılması, çok dinli, çok ırklı ve kültürlü bu kozmopolit kentte huzur ve güvenliğin sağlanması, hülasa İstanbul'un her yönüyle cihan devletine layık bir başkent olması için Fatih çok büyük çabalar sarf etmiştir. Fetihten hemen sonra şehirde tedirginlik içinde bulunan Galata zimmîlerine vermiş olduğu emanname şehrin yeniden canlanması için çok önemli bir teşebbüstür.[1]

* İstanbul Medipol Üniversitesi

1 Fatih Sultan Mehmed, "Ben ulu padişah ve ulu şehinşah Sultan Mehmed Han b. Sultan Murad Hanım. Yemin ederim ki" diye başlayan emannamesinde zimmîlerin

1- Fatih Sultan Mehmed (*Şekaik*)

2- Kanunî Sultan Süleyman, Veziriazam-ı Sokollu Mehmed Paşa ile (*Hünernâme*)

Özellikle sarayını Ayasofya yanında Sarayburnu'na taşıyıp selatin cami ve külliyesini bugün kendi adıyla anılan tepede inşa ederek hem şehrin kimliği için belirleyici adımlar atmış hem de kendisinden sonraki padişahlar için bir örnek teşkil etmiştir.[2]

gayrimenkulleri, vergileri, ticari ve zirai hayatlarıyla ilgili haklar sıraladıktan sonra, çan ve nakus çalmamak şartıyla kiliselerinin ellerinde kalacağı, camiye çevrilmeyeceği, serbestçe ibadetlerini yapacakları hakkında teminatı içeren bir emanname vermiş, bunun tesir ve yankıları uzun süre devam etmiştir. A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990, c. 1, s. 477.

2 Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1954; Halil İnalcık, "Mehmed II", *İA*, VII, 506-535; Halil İnalcık, "Istanbul", *EI*[2] (İng.), IV, 224-248; Halil İnalcık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 220-239; Halil İnalcık, "Istanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, 1990, c. 1, s. 1-23; Halil İnalcık, "Ottoman Galata", *Premier Recontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, ed. E. Eldem, İstanbul 1991, s. 17-105.

Fatih'ten sonra hemen her Osmanlı padişahı ve hanedana mensup sultanlar payitaht İstanbul'un idaresi ve gelişmesi için mutlaka bir katkıda bulunmuştur. II. Bayezid ve Kanunî Sultan Süleyman'ın takip etmiş olduğu siyaset bilhassa hatırlanmaya değer niteliktedir.

Kanunî'nin kırk altı yıllık saltanatı (1520-1566) döneminde İstanbul bir Türk-İslam şehri olarak kimliğini tamamlamıştır. İstanbul'un yedi tepesinden Boğaziçi'ne ve Haliç'e hâkim bir tepesi üzerine inşa ettirdiği, bugün kendi adıyla anılan semtteki muazzam Süleymaniye Külliyesi ilmî seviyesiyle, takip ettiği programlarla ve mimarî özellikleriyle bir dönüm noktasını ifade etmektedir. Ayrıca Kanunî şehrin zaruri su ihtiyacını karşılamak için büyük gayret göstermiştir. Bilhassa Halkalı ve Kırkçeşme suyolları ve şebekesinin tamiri, yeni hatların döşenmesi, başta Süleymaniye Külliyesi olmak üzere şehrin muhtelif yerlerine çeşmelerin konulması gibi çok kapsamlı ve

3- İstanbul'u teftişe çıkan padişahlardan III. Mustafa'nın tuğrası (BOA)

masraflı muazzam su projelerini gerçekleştirmek için büyük çaba sarf etmiş, gelişmeler hakkında devamlı bilgi almış, ilgililere emirler vermiştir.

Kanunî dönemine ait ilgi çekici, hatta mizah gibi algılanabilecek anlamlı bir olayı görgü şahidi olarak Selânikî şöyle kaydetmiştir:[3] Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının sonlarında 1563 yılı Kasım'ında İstanbul'da büyük bir sel felaketi oluyor. Günlerce sağanak yağmur yağıyor, Halkalı ve Kâğıthane bölgeleri su altında kalıyor. Padişah, bu afeti yerinde görmek, tedbirler almak istiyor. Halkalı'daki bölgeleri gezerken sel suyuna kapılıyor, yaşlı padişahı bu tehlikeden güçlü kuvvetli bir yiğit zorlukla kurtarıyor ve yüksekçe bir yere çıkarıyor. Bundan sonra Sultan Süleyman, İstanbul'da suların bu şekilde birikip felakete sebep olmaması için alınacak tedbirleri araştırıp mimarbaşıyı ve diğer görevlileri çağırıyor, suyollarının ıslahı, yenilenmesi gündeme geliyor ve bu konuda Kiriz Nikola adındaki bir Rum suyolcusunun suyolu sistemini çok iyi bildiğini söylemeleri üzerine Kanunî bu zimmîyi huzuruna çağırıyor ve Mimar Sinan'ın nezaretinde ona talimat veriyor. Aradan bir süre geçtikten sonra Kanunî, zimmînin niçin gelip bilgi vermediğini sorunca, "Padişahım, Nikola'yı Ali Paşa kulunuz hapsetti." diyorlar. Sultan Süleyman derhâl paşayı çağırıp sebebini soruyor. Paşa böyle bir hapsin söz konusu olmadığını, fakat Nikola'nın İstanbul'un her tarafına sular getirmeyi, çeşmeler yapmayı planladığını, eğer İstanbul'un her tarafına çeşmeler yapılacak olursa taşradan bütün Arap ve Acem halkının İstanbul'a akın edeceğini, gelecek padişahlar devrinde İstanbul'un çok fazla nüfusu kaldıramayacağını ve şehirde büyük bir huzursuzluğun yaşanacağını ifade ediyor, bunu teftiş edeyim diye zimmîyi nezaret altına aldım, mesele bundan ibarettir, şeklinde padişaha bir yorumda bulunuyor.[4]

Refahın ve servetin büyük gelişmeler kaydettiği XVI. yüzyılda hanedan mensupları ve devrin vüzera ve ümerası da şehrin imarına ve idaresine çok önemli katkılar sağlamışlar, özellikle İstanbul'un pek çok semti, yaptırmış oldukları eserler ve külliyeler sebebiyle bu devlet ricalinin adıyla anılır olmuştur.[5] XVII. yüzyıl başlarında I. Ahmed'in bugün kendi adıyla anılan semtte Sultanahmet Külliyesi'ni inşa etmesiyle Bizans döneminden beri çok önemli bir mekân olan bu meydan bir kat daha önem kazanmıştır. Böylece Fatih semtinden başlayıp Saraçhane-Süleymaniye-Beyazıt üçgeni ile genişleyen ve Divanyolu'ndan Sultanahmet'e ulaşan eksen İstanbul'un vüzera ve ulemadan seçkin ailelerin oturduğu kibar muhitleri olmuştur.

Padişahların İstanbul'un idaresi ve meseleleriyle yakından ilgilendiklerinin en önemli delili, İstanbul ve Bilad-ı Selase denilen Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılarına hitaben çıkarmış oldukları binlerce fermandır. Bu fermanlar Divan-ı hümayun Mühimme defterlerine,[6] İstanbul kadı sicillerine kaydedilmiştir. Hatta bu siciller arasında sadece İstanbul'a ait fermanların kaydedildiği defterler de bulunmaktadır. Diğer taraftan görülen lüzum veya yapılan bir teftiş sonunda padişahların, sadrazamların telhisleri üzerine veya doğrudan beyaz üzerine yazdıkları İstanbul ile ilgili çok önemli hatt-ı hümayunları bulunmaktadır.[7]

İstanbul'un inşası ve kimliğini kazanması konusunda padişahların, özellikle sıkıntı ve huzursuzlukların arttığı, şikâyetlerin çoğaldığı, iktisadi zorlukların yaşandığı dönemlerde sıkça şehir içerisinde tebdil gezmeleri çok önemli bir uygulama idi. Bu kadim âdet padişahlara ve diğer yetkililere doğrudan halkı özellikle payitaht halkını tanıma, alınan tedbirlerin, verilen emirlerin ne ölçüde uygulandığını gözlemleme imkânı vermesi açısından çok iyi bir fırsat idi.

XVI. yüzyıldan itibaren padişahlar, farklı meslek erbabının kıyafetleri içerisinde İstanbul halkı arasına

3 Selânikî, *Târih*, haz. M. İpşirli, İstanbul 1989, s. 1-4.

4 Bu tedbir iki şekilde yorumlanabilir: Bugün yaşanan asayiş problemlerinin, çeşitli sıkıntıların daha o zamanlarda yaşanabileceğini düşünmek mümkün; diğer taraftan da şehrin imarına koskoca bir sadrazamın böyle bir düşünce ile mani olmasının anlamsızlığı düşünülebilir.

5 Bugün İstanbul'da bulunan pek çok paşa mahallesi bunun en önemli kanıtıdır.

6 Ahmed Refik Altınay (*İstanbul Hayatı*, I-IV) mühimmelerden İstanbul ile ilgili hükümleri seçerek yüzyıllarına göre dört kitap halinde yayımlamıştır.

7 E. Z. Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit 1789-1807*, II c., İstanbul 1942-1946.

karışarak halkın hissiyatını anlamaya önem verir, buradan elde ettikleri izlenimlerle idari ve siyasi tedbirler alırlardı. Mesela Kanunî ile veziriazamı İbrahim Paşa sipahi elbisesi ile tebdil gezerlerdi.[8] XVII. yüzyılda genç yaştaki padişahların daha sık tebdil gezmek arzusunda oldukları, böylece kafes arkasında geçen şehzadeliklerinden sonra halkı tanıma fırsatı elde ettikleri görülmektedir. Genç Osman (II.) genellikle bostancı kıyafetiyle İstanbul halkı arasında dolaşırdı.[9] IV. Murad büyük toplumsal sıkıntıların yaşandığı bir dönemde İstanbul halkı arasında tebdil gezmeye çok önem vermekte idi. Veziriazamını, bazen kardeşini ve musahibini yanına alarak, Kapıkulu Ocağı'nı, serkeş ve laubali tavırlı kimseleri tedip için sıkça tebdil gezer ve sert cezalar verirdi. Sultan IV. Murad'ın tebdilleri halk arasında pek çok hikâye ve menkıbeye konu olmuştur.

Padişahlar tebdilikıyafet ile ava çıktıklarında şahit oldukları olumsuzluklara müdahale eder ve tedbir alır, hatta şahit oldukları olumsuzluklardan dolayı ölüm de dâhil çok ağır cezalar verirlerdi.[10] Padişahlar tebdil gezmeleri sırasında maiyetlerinde bazı görevlileri bulundururlardı. Bunlar arasında en önemlileri tebdil hasekileri, daha sonraları tebdil piyadeleri idi. Lüzumu hâlinde bunlar da kıyafet değiştirerek İstanbul'da dolaşırlardı.[11]

Tebdil gezmelerde III. Mustafa, I. Abdülhamid ve III. Selim'in ayrı bir yeri bulunmaktadır. III. Mustafa, sarı mest ve renkli elbise giymeme yasağına uymayan bir ekmekçi zimmî ve bir Yahudinin durumlarını tebdilikıyafet sırasında fark edince bunlar siyasetle cezalandırılmıştı.[12] I. Abdülhamid'in ulema kavuğu üzerine yeşil destar sarıp maiyetine silahtarağa, Mabeyn ağaları ve çavuşlardan bazılarını alarak suriçi İstanbul'u veya çarşı pazarları, kapanları tebdilen teftiş ettiği, bu tebdillerin sabahleyin başlayıp ikindi vaktine kadar sürdüğü görülmektedir. Tebdil sonrasında, İstanbul halkı ile çarşı ve pazarlar hakkında ilgililere bazen çok sert emirler çıkarıldığı belgelerden anlaşılmaktadır.[13]

4- III. Selim'in İstanbul ile ilgili bir fermanı (BOA)

III. Selim tahta cülusundan itibaren aksaklıkları, yolsuzlukları teftiş etmek ve anında cezalandırmak için tebdil gezmiştir.[14] 1789 Temmuz'unda Moda burnunda tebdil gezen padişah Anadoluhisarı'nda yangın haberi gelmesi üzerine o tarafa giderken yangının söndürüldüğünü öğrenip saraya dönmüştü. Yine bu sıralarda tebdilen Kız Kulesi'ne gelen padişah, kule dizdarının görev başında olmadığını tespit edince, bulunup denize atılmasını emretmişse de etrafın istirhamı üzerine kule dizdarının canını bağışlayıp onu görevden uzaklaştırmıştır.[15] Bir defasında tebdilikıyafet

8 Âlî Mustafa Efendi, *Künhü'l-ahbâr*'dan naklen 96b-97a; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 59.

9 Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1287, c. 2, s. 9; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 60.

10 Nitekim IV. Murad, Maltepe'de tebdil gezerken Çıgalazâde Mahmud ve Yusuf, Sultanzâde Mehmed ve Vezir Mustafa paşaları yerlerinde bulamayınca gazaba gelerek paşaların kadırgalara bindirilip Kıbrıs'a sürgün edilmesini emretmiş, bkz. Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi, *Târih*, haz. Z. Yılmazer, Ankara 2003, s. 1081.

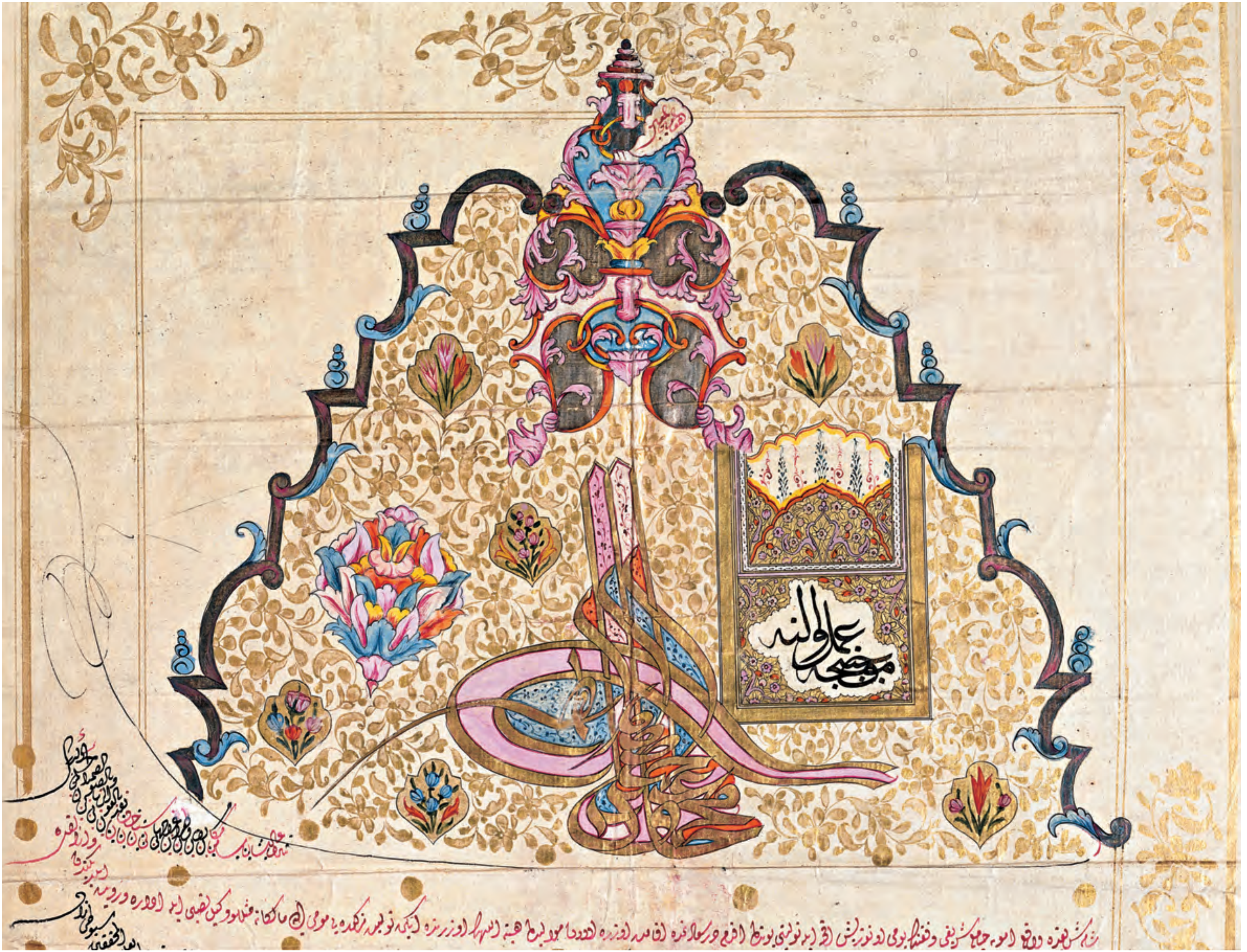
11 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 475.

12 Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârîh*, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1978, c. 2/A, s. 12,

13 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 47-55.

14 Sema Arıkan (haz.), *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, Ankara 1993, tür.yer.

15 F. M. Emecen (haz.), *Taylesanîzâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, İstanbul 2003, s. 52-53.

5- II. Mahmud'un tuğrası (BOA)

Baruthane'ye gittiğinde görevlilere niçin az barut tabolunduğunu sorduğunda, onların "Ağam bizim gündelik altışar paradır, altı para ile adam bir gün yaşayabilir mi?" cevabını vermeleri üzerine kaymakam paşaya yazdığı hatt-ı hümayunda paşanın bu durumla yakından ilgilenmesini buyurmuştu.[16] İstanbul sokaklarında çok sık tebdil gezen III. Selim'e karşı suikast tehlikesinden endişelenen Şeyhülislam Mehmed Şerif Efendi bu kaygısını laubali bir tarzla bildirince Selim bunu hoş karşılamayarak yeni tayin olunduğu hâlde şeyhülislamı azletmişti.[17]

Ülke yönetimi ve payitaht İstanbul'un idaresi ve asayişi ile çok yakından ilgilenen II. Mahmud'un da İstanbul'da sıkça tebdil gezdiği, tespit ve müşahede ettiği aksaklıklar konusunda yetkililere emirler verdiği *Letâif-i Enderun*[18] ve *Câbî Târihi*[19] gibi dönemin kaynaklarında zikredilmektedir.

Padişahların tebdil gezmeleri sayesinde birçok haksızlığı, bozukluğu bizzat göreceği, bunlarla ilgili tedbirler alacağı hususunda halkın da beklentisi olmuştur. Bu uygulama son padişah dönemine kadar devam etmiştir. Nitekim İttihat ve Terakki'nin kötü idaresinde perişan hâle gelen halk İttihatçılara karşı olan Sultan Vahdeddin'i bir ümit olarak görmüş ve sultanın tebdilikıyafet halk arasında gezerek fenalıkları tespit ettiğine inanmıştı.[20]

16 Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları,* c. 2, s. 63.

17 *Mecmua*, TTK Ktp. nr. 58, s. 68; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1959, c. 4/2, s. 499.

18 Hızır İlyas, *Târîh-i Enderun: Letaif-i Enderun,* İstanbul 1276.

19 Câbî Ömer Efendi, *Târîh,* haz. M. Ali Beyhan, Ankara 2003, s. 396, 453, 455, 703.

20 İsmail H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, c. 4, s. 442-443.

Sadrazamlar ve Şehrin İdaresi

Padişahların vekil-i mutlakı olarak sadrazamlar bütün ülkenin yönetiminden ve payitaht İstanbul'un idaresi, halkın huzur ve güvenliğinden doğrudan sorumlu idiler. Hatta zaman zaman şehrin düzeninin aksamasından dolayı sadrazamların çok müşkül durumlara düştükleri olurdu. Nitekim Sultan İbrahim, İstanbul sokaklarında seyyar satıcıların düzensiz gezip dolaşmalarını yasakladığı hâlde, şehir içindeki bir teftişi sırasında sokaklarda seyyar satıcılara rastlaması üzerine, emrinin dinlenmediğine çok hiddetlenerek sadrazamı Salih Paşa'yı siyaset (ölüm) ile cezalandırmıştı.[21] Ancak bu ağır cezanın başka sebepleri olduğu, Salih Paşa'nın padişahı hal' etmek teşebbüsünden dolayı böyle bir cezanın verildiği de bazı kaynaklarda belirtilmektedir.

Sadrazamların İstanbul'un idaresi ve teftişi konusundaki en önemli icraatları kol gezmeleridir. İstanbul'un asayişi, ihtiyaçlarının karşılanması, esnafın teftişi, ölçü ve tartıların kontrolü sadrazamın kol gezmesi sırasında yapılır ve suçlulara anında ağır cezalar verilirdi. Aslında İstanbul kadısı, yeniçeri ağası, bostancıbaşı vs. İstanbul'un asayişinden ve idaresinden sorumlu ise de bütün bu yetkililerin üstünde yer alan sadrazamın resen yaptığı teftişler büyük önem taşır ve bu teftişler kalabalık bir maiyet ile yapılırdı.

Sadrazamın kola çıkması, lüzum gördüğü zamanlarda, sadrazamın sabahleyin erkenden maiyeti ile birlikte Eminönü, Bahçekapı Unkapanı, Şehzadebaşı, Divanyolu ve Ayasofya havalisinde esnafın, ölçü ve tartıların teftişi ile olurdu. Bu teftiş belirli düzen ve kıyafet içerisinde gösterişli bir şekilde icra edilirdi. Sadrazam selimî kavuğu ve erkân kürkü ile at üzerinde gider, subaşı perişanî kavukla, asesbaşı süpürge sorgucuyla, beraberinde çardak çorbacısı, İstanbul kadısı kethüdası perişanî kavuğu ile dergâh-ı âli çavuşları mücevvezeleriyle yürürlerdi. Bunların arkasında İstanbul kadısı başında "örf" denilen kavuğu ile tek başına atı üzerinde gelir, ardından ise atı üzerinde selimî kavuğu ile yeniçeri ağası onu takip ederdi.
Bu kol gezmeler İstanbul'da nizamın sağlanmasında çok etkili olurdu.[22]

Ayrıca sadrazamlar da zaman zaman İstanbul'un çarşı ve pazarlarında tebdilikıyafet teftişe çıkarlardı.

21 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3/2, s. 393-394.

22 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, s. 141-147.

6- Şeyhülislam (sağda) ve reisülküttab (Brindesi)

XVII. yüzyılın ilk yarısında eserini kaleme alan topçular kâtibi bu hususta şunları yazar: "Veziriazam, çarşularda bir ferdin dükkânında ziyan olursa benden alsunlar diye tenbih ederdi. Veziriazam her şeb tebdil-i suret ile dükkânları, kahvehaneyi tavaf ederlerdi. Müslümanlardan bir ferd zarar çekmesünler deyü. Nizam-ı âlem adalet üzre mamur idi. Ve narhlardan ziyade bir ferd mizan tutmazlardı. Ve ahkâm-ı şer'iyeyi icra ederlerdi."[23]

Sadrazam "serdar-ı ekrem" sıfatıyla sefer için İstanbul dışına çıktığı zaman kendisine vekâlet eden sadaret kaymakamı da zaman zaman maiyetiyle İstanbul'da kol gezerdi. Nitekim III. Mehmed'in sadrazamla beraber 1596'da Macaristan seferine

23 Topçular Kâtibi, *Târih*, s. 378.

7- Sadrazam (Miller)

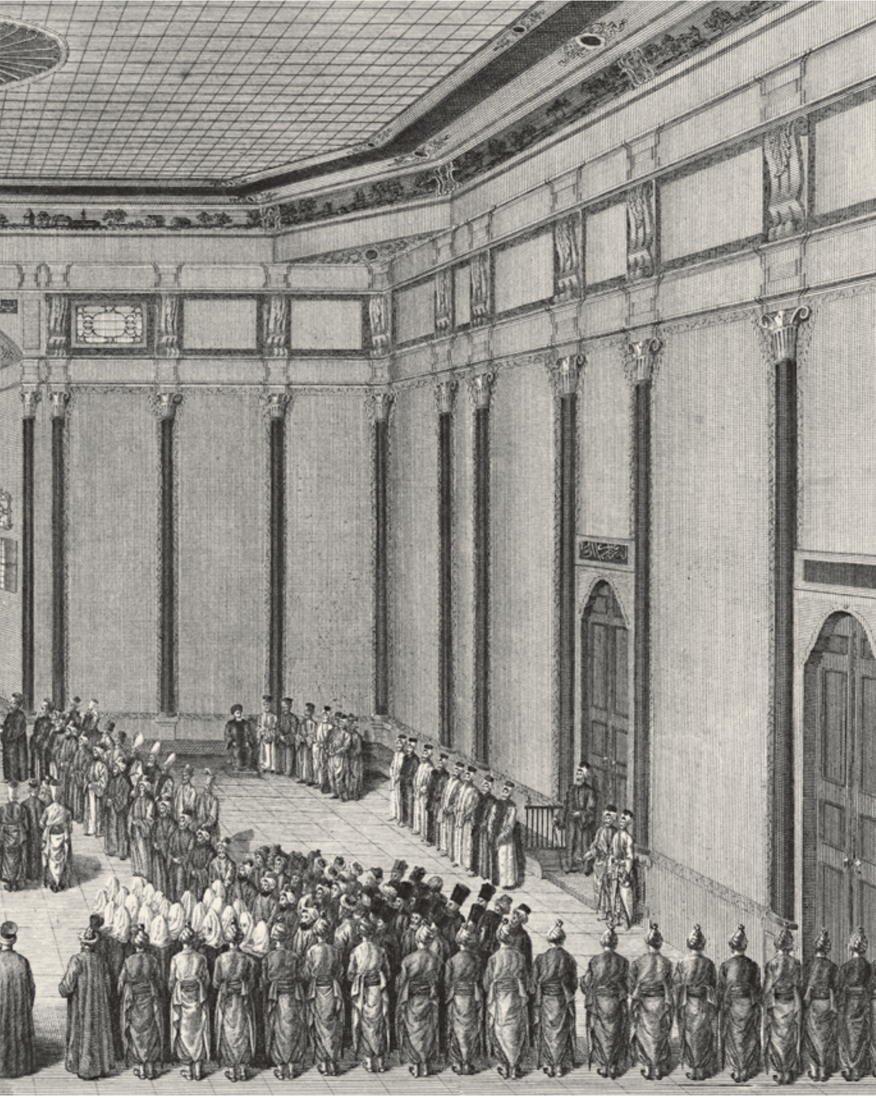
8- Sadrazam divanı (d'Ohsson)

çıkması üzerine İstanbul'da kaymakam ve muhafız olarak kalan Vezir Hasan Paşa'nın, başkentte güven ve huzur ortamı sağlamak amacıyla "bir an ve bir saat hâlî durmayup muttasıl atı arkasından inmeyüp günde iki defa çavuşlar ve muhafızlar" ile kol gezdiğini, "her bir şah-rahtan debdebe ile güzâr eyleyüp" halka kendisini gösterdiğini, emir ve yasaklara uymayanlara sert cezalar uyguladığını, hatta yer yer suçluları astırdığını, herkese korku saldığını, kentin zahiresini temin konusunda da çaba harcadığını, İstanbul kadısı ile muhtesibin, subaşının, bostancıbaşının da aynı şekilde gayret ederek fesatçılara ve fırsatçılara göz açtırmadıklarını *Târîh-i Selânikî* etraflıca kaydetmektedir.[24]

Sadrazamların riyasetinde akdedilen Çarşamba divanları doğrudan İstanbul'un idaresiyle ilgilidir. Çarşamba günleri İstanbul ve Bilad-ı Selase (Üsküdar, Galata, Eyüp) kadıları sabahın erken saatinde başlarında örfi kavuk arkalarında erkân kürkü ile sadrazamın Bâb-ı Âsafî'deki divanhanesine gelirler, İstanbul ve Eyüp kadısı sadrazamın sağına, Galata ve Eyüp kadıları soluna otururlar ve genellikle İstanbul'un iaşesi, güvenliği ve asayişi etraflıca konuşulur, dava ve şikâyet sahipleri dinlenirdi. Öğle yemeğinden sonra divan dağılırdı. Çarşamba divanı sadrazamın sefer münasebetiyle İstanbul'da olmadığı zamanlarda sadaret kaymakamı başkanlığında toplanırdı.[25]

24 Selânikî, *Târih*, s. 616-17.

25 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 140.

İstanbul'da tabii afetlerin, büyük sıkıntıların yaşandığı zamanlarda padişah ve sadrazamın sıkıntı yaşanan yerlere fiilen gittikleri, tedbirler aldıkları ilgililere yoğun emirler verdikleri Osmanlı vekayinamelerindeki kayıtlardan takip edilmektedir.

İstanbul Kadısı ve Şehrin İdaresi

Doğrudan İstanbul'un yönetimi söz konusu olduğu zaman elbette ki en yetkili kişi İstanbul kadısıdır. İstanbul'un asayişine, hukuki, beledî ve kısmen de idari işlerine bakan ve bunlardan birinci derece sorumlu yetkili olan İstanbul kadısı terfi edince kazasker ve şeyhülislam olmakta idi. Dolayısıyla kadılık, gerek protokoldeki mevkisi itibarıyla gerekse de yetki ve sorumlulukları açısından en üst seviyede bir ilmiye makamıdır. Payitahtın sorumluluğunu üstlenen İstanbul kadısının medrese tahsili görmüş, medresenin temsil ettiği dünya görüşüne sahip bu anlayışla şehri idare eden bir kimse olmasının ne anlama

9- Sadrazam ve sadaret kethüdası (Brindesi)

geldiği hususu etraflıca değerlendirilmesi gereken bir noktadır.

1453'te fetihten hemen sonra teşkil edilen İstanbul Kadılığı, esası itibarıyla İslam-Türk kaza sistemine dayanmakta idi. Ancak İstanbul kadısı, başkent kadısı ve devamlı olarak padişah ve sadrazam ile doğrudan irtibat hâlinde olması sebebiyle imtiyazlı bir konum ve teşkilata sahip idi. İstanbul büyük şehir olarak "İstanbul ve Bilad-ı Selase" adıyla birbirinden bağımsız dört kadılık olarak teşkilatlanmıştı. Tarihî yarımada veya suriçi,

10- İstanbul'un fetihten sonraki ilk kadısı Hızır Bey ve oğlu Sinan Paşa (*Şekaik*)

11- İstanbul'un ikinci kadısı Molla Hüsrev (*Şekaik*)

İstanbul Kadılığı'nı, surdışından Çatalca ve Silivri'ye kadar olan yerler Eyüp (Havass-ı Refia) Kadılığı'nı, Beyoğlu'ndan Rumelikavağı'na kadar olan yerler Galata Kadılığı'nı ve Şile, Kandıra, Gebze ve Karamürsel dâhil bütün Anadolu yakasını içine alan yerler ise Üsküdar Kadılığı'nı teşkil ediyordu. Bunların dördü de mevleviyet derecesinde büyük kadılık statüsünde idi.[26] Evliya Çelebi, Eyüp Kadılığı'nın yetki alanı içinde 700 köy olduğunu ve 26 nahiyesinde naip bulunduğunu; Galata Kadılığı bünyesinde ise 300 köy bulunup kırk nahiyesinde 150 akçe yevmiyeli naiplerin vazife yaptığını; Marmara Adası ile Kapıdağı, Erdek ve Bandırma kazalarının da Galata'ya bağlı olduğunu; Üsküdar kazasında ise çok sayıda köyle birlikte Kartal, Pendik, Gebze, Şile ve Anadolukavağı'nda birer naibin bulunduğunu belirtmektedir.[27] Bu geniş alanda hukuki, beledî ve idari işlerin iyi ve etkili yürümesi için tarihî seyir içinde yirmiden fazla mahkeme oluşmuş, bunlar bu dört kadılığa bağlı naiplikler şeklinde teşekkül etmiştir.[28] İstanbul'a ilk kadı olarak devrin tanınmış âlimi Hızır Bey, daha sonra Molla Hüsrev tayin olunmuştur. XV. yüzyılın ikinci yarısında peş peşe çok tanınmış âlimlerin bu makamda bulunması İstanbul Kadılığı'nın itibarını artırmıştır. 1453-1877 tarihleri arasındaki dört asırlık dönemde İstanbul'a 400 civarında kadı tayin edilmiştir ki bu durumda ortalama süre bir yıldır.

Başlangıçta bütün ilmiye, bu arada İstanbul Kadılığı'na atamaların da kazaskerin sadrazama teklifi, sadrazamın padişaha arzı ve nihayet padişahın da bunları onaylaması şeklinde yapıldığı, İstanbul Kadılığı Rumeli sınırları içinde olduğu için Rumeli kazaskerinin bu konuda yetkili bulunduğu bilinmektedir. XVI. yüzyılın

26 M. İpşirli, "Bilâd-ı Selâse", *DİA*, VI, 151-152.

27 *Seyahatnâme,* İstanbul 1314-18, c. 1, s. 363, 432, 440, 462-463, 472; c. 2, s. 289, 293, 485; c. 5, s. 295 ve oradan naklen Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı,* s. 133, 134.

28 İstanbul Kadılığı'na ait, belki dünyada hiçbir şehirle kıyaslanmayacak zenginlikte, ilk devirlerden XX. yüzyıla kadar gelen 10.000 civarında mahkeme ve kadı sicil defterlerinin bulunması şehrin bütün yönleriyle incelenmesine imkân sağlamaktadır. İstanbul Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde muhafaza edilen bu çok değerli defterlerin mikrofilm ve dijital kopyaları TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi tarafından temin edilerek araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

sonlarından itibaren yüksek seviyeli ilmiye (mevleviyet) tayinlerinin şeyhülislamın sadrazama teklifi (işaret-i aliye) şeklinde bir değişim içinde yapıldığı bilinmektedir. Ancak diğer tayinlerde olduğu gibi bazen padişahın hatt-ı hümayun ile resen sadrazama durumu bildirmesi tarzında tayinin olması da mümkündür. Mesleklerin iyice belirgin hâle geldiği XVI. yüzyıl ortalarından itibaren İstanbul Kadılığı'na Mekke, Bursa ve Edirne kadılıklarından tayin yapılmış, mazuliyet sonrasında İstanbul'dan Anadolu Kazaskerliği'ne geçiş olmuştur. Daha sonra yetişmiş ve görev bekleyen ilmiye adaylarının çoğalması üzerine paye ve bilfiil uygulamasına geçilince önce birden fazla aday İstanbul kadısı payesini alır, bunlardan kıdemli birisi bilfiil İstanbul'a kadı olurdu. Beklemekte olan çok sayıdaki adayı bir ölçüde memnun etmek için başvurulan diğer bir yöntem ise İstanbul Kadılığı da dâhil olmak üzere mevleviyetlerin bir yıl süre ile verilmesi idi. En önemli memuriyetler arasında bulunduğundan İstanbul kadılarının tayin ve azilleri Osmanlı tarihlerinde daima kısa veya uzun haber olarak verilmiştir.

İstanbul Kadılığı 500 akçe yevmiyeli büyük mevleviyetlerdendi. Kendisinin yüzyıllar boyunca maaş ve gelirlerinde çok önemli değişiklikler olmuş, ancak ana gelir kaynakları, bakmış oldukları davalardan, çok çeşitli muamelelerden ve miras taksiminden (kısmet-i belediye) aldıkları ücretler olmuştur. Kanunnamelerle belirlenen bu ücretlerden fazla alan kadılar hakkında Divan-ı hümayuna şikâyetler yapıldığı görülmektedir. XVIII sonu-XIX. yüzyıl başlarında İstanbul kadılarının aylık 500 kuruş atiyyeleri olduğu[29] ve bunun Enderun Hazinesi'nden verildiği anlaşılmaktadır. Mazuliyet döneminde ise XVI. asır sonları ve XVII. yüzyıl başlarında 120, bazen taltifen 200 akçe verildiği, daha sonraki dönemlerde ise kendilerine bazı kazaların arpalık olarak tahsis edildiği, ancak çoğunlukla kendileri İstanbul'da oturup arpalığı olan kazaya bir naip gönderdikleri bilinmektedir.

Fatih Kanunnâmesi'ndeki teşrifata göre, büyük mevleviyetlerden olan İstanbul kadısı defterdarın önüne oturur ve beylerbeyilerle eşit olurdu. Ayrıca cülus, kılıç alayı, cenaze, mevlit, bayram, sünnet düğünü merasimlerinde birinci derece protokol arasında yer alırdı. Elkabı da "*Akzâ kuzâti'l-müslimîn*..." ile başlayan kadı elkabının gelişmiş şekli idi. Kıyafet olarak divan, merasim ve toplantılarda arkalarına erkân kürkü, başlarına ise "örf" denilen kavuk giyerlerdi. İmzası isminden sonra "*el-Kâdî bi-medîne-i Kostantıniyye*" şeklinde olmuştur. Nitekim 1600 tarihli narh defteri arkasındaki imza "*Osman b. Mehmed el-kâdî bi-dâri's-saltanati's-seniyye Kostantıniyyeti'l-mahmiyye*" şeklindedir.

12- İstanbul kadısı (d'Ohsson) veya İstanbul efendisi (*Costumes l'Empire Turc*, 1821)

İstanbul'un çok yönlü ve çeşitli adlî-hukuki, idari-beledî ve inzibati işleri ve meseleleri yanında ticaret, finans, esnaf ihtilaflarının incelenmesi ve halli için merci İstanbul Kadılığı idi. Kadı, bütün bu ağır sorumluluğun bir başkente layık şekilde idaresi ve çözümünde çok geniş personeli dışında sadrazam ve yeniçeri ağası gibi iki yetkili ile işbirliği halindeydi ve devamlı yardım ve destek alıyordu.

İstanbul'daki ticaret, sanat, maliye ve finans konulardaki iş hacmi ve ihtilafların mahiyeti hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan İstanbul kadıları ve onlara bağlı naiplere hitaben çıkmış olan ve İstanbul Ahkâm defterlerine kaydedilmiş binlerce hüküm mevcuttur. Bununla ilgili bir neşir ve tahlilde,[30] 134 çeşit İstanbul esnaf birliği ile bunlara ait alım satım, kethüdalık, dükkân açma ve adedi, ustalık, kalfalık, çıraklık, gedik ve intikali, narh, imalat, çalışma-istihdam, kiracılık, ücret, vergi, hayvan kesimi, muhtesip vs. nizamları ve bunların tatbikinde karşılaşılan ihtilaflara dair İstanbul'da kadı ve naiplere çıkmış hükümlere yer verilmiştir.

29 BOA, C.ADL, nr. 5661, 5546, 5417, 5200.

30 Ahmet Kal'a v.dğr. (haz.), *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi I*, İstanbul 1997.

13- İstanbul'un ve İmparatorluğun yönetim merkezi Topkapı Sarayı (Fossati)

14- 1524-1533 yılları arasında İstanbul kadılığı yapan Molla Sadî Çelebi (*Şekaik*)

Şehirdeki iktisadi sebepler başta olmak üzere çeşitli amaçlarla yapılan sayımlar ya bizzat İstanbul kadısı ya da görevlendirdiği kimselerce gerçekleştirilirdi. Bunun daha ilk dönemlerden beri yapıldığı bilinmektedir. Nitekim fetihten kısa bir süre sonra 1478'de İstanbul kadısı Muhyiddin Efendi ve Zaim Mahmud tarafından yapılan İstanbul sayımı büyük değer taşımaktadır.[31] Bu nevi sayımların ihtiyaç ve zaruretler çerçevesinde zaman zaman yapıldığı görülmektedir. XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul kadısı Bayramzade Zekeriya Efendi'nin böyle etraflı bir sayım yaptığı bilinmektedir.[32]

Adlî-hukuki konulara ve davalara bakmak hususunda, İstanbul'un 27 mahkemesinden birisi olan ve doğrudan İstanbul kadısına bağlı İstanbul Bab Mahkemesi yoğun bir şekilde çalışmakta ve kadının yükünü hafifletmekte idi. Bu mahkemenin başında kadının yardımcısı olarak Bab naibi bulunurdu.

İstanbul kadısı, denetimi (nezareti) doğrudan kendilerine şart koşulmuş bazı vakıflar dışında kendi kaza sahasına giren bütün vakıfların işlerine ya tabii görev olarak ya da kendisine hitaben çıkan bir ferman sebebiyle bakardı. Nitekim bununla alakalı bir neşriyatta,[33] vakıflarla ilgili konular arasında vakıf yerlerin kiraya verilmesi, icareteyn ve icare-i vahide usulleriyle, vakıf yerde kiracılık, vakıf yeri tasarruf, istibdal, kira gelirleri, vakıf mukataa gelirleri, vakıf muhasebesi, tevliyet, vakıf nazırı ve müfettişi, vakfa müdahale, vakıfta suistimal, para vakfı, evlatlık vakıf, vakıf tamiratı, vakfa ait eşya ile ilgili meseleler hakkında İstanbul kadılarına ve naiplerine hitaben çıkan yüzlerce hüküm bulunmaktadır. Hemen her konuda böylesine detayı ihtiva eden İstanbul'un su dağıtım sistemi ve problemleri İstanbul'da muayyen miktarda bulunan suyun vakıf eserlerine, mahallelere, devlet ricali ve zengin konaklarına dağılımı son derece önemli ve sıkıntılı bir konu idi, bununla ilgili İstanbul kadısına hitaben çıkmış binlerce hüküm bulunmaktadır.

İstanbul Kadılığı şehrin çok yoğun ve girift meselelerinin hallinde kendisinin çok gelişmiş teşkilatı yanında Bilad-ı Selase kadıları, sadrazam, yeniçeri ağası, bostancıbaşı ve bunların personeli ile sistemli irtibat hâlinde idi. Ayrıca divanlar akdederdi. Nitekim çarşamba günleri İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadıları sadrazam divanhanesine divan akdederler, burada üyeler teşrifat sırasına göre oturur, tezkireci, çavuş, muhzır, kâtipler hizmet verirler, halkın şer'î ve hukuki davaları dinlenirdi. Sadrazamın serdar-ı ekrem olarak seferde bulunduğu sırada Çarşamba divanı aynı kadıların katılımıyla sadaret kaymakamı başkanlığında toplanırdı.

İstanbul kadısı, şehrin yoğun idari ve beledî problemlerinin çözümünde, halkın şikâyetlerinin hallinde daha adil ve yerinde karar verebilmek için konuyu bazen maruz olarak Divan-ı hümayundan sorardı. Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde çok sayıda maruz defterleri bulunmaktadır. Bazen da bu maruzlar sicillerin belirli bir kısmına kaydedilmektedir.

İstanbul kadıları zamanlarının büyük kısmını çarşı ve pazarlarda, esnaf teşkilatında, vakıfların bulunduğu mahallerde geçirirlerdi. 1764 senesinde İstanbul kadısı Tokadî Ebubekir Efendi'nin İstanbul esnafıyla yaşamış olduğu bir olayı tarihçi Şemdanîzade Süleyman Efendi şöyle açıklar: Eminönü'nde Yeni Cami ve Mısır Çarşısı bina olunduğunda İstanbul'a gelen şekerin evvela bu çarşıya gelip oradan esnafa satılması karşılığında Mısır Çarşısı aktarları bu külliye vakfına 7.000 akçe vermeyi kabul etmiş ve bu konuda padişahtan hatt-ı hümayun almışlar. İstanbul esnafı ise "Şekeri tacirlerden doğrudan biz alırız" diye Mısır Çarşılı aktarlar ile anlaşmazlığa düşmüşler. İstanbul kadısı huzurunda dava görüldüğünde, kadı önceki hatt-ı hümayunu teyit edip bu konuda hüccet ve ilam vermiş. Dokuz defa, her İstanbul kadısı değişikliğinde konu mahkemeye intikal etmiş ve her seferinde Mısır

31 TSMA, nr. E. 9524.

32 Zeki Arıkan, "Şeyhülislam Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985/1577-78)", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler*, haz. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1989, s. 39-57.

33 Ahmet Kal'a v.dğr. (haz.), *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Vakıf Tarihi I,* İstanbul 1998.

OSMANLI DEVLETİ'NİN YÖNETİM MERKEZİ OLARAK TOPKAPI SARAYI

ZEYNEP TARIM*

Osmanlı idaresine geçtikten sonra İstanbul'da ilk sarayın yapımı 1458'de tamamlanmış ve saray kullanılmaya başlanmıştı. Bu tarihlerde Fatih Sultan Mehmed, Balkan ve Anadolu seferleri dolayısıyla daha çok Edirne Sarayı'nda kalmış, idari işler burada görülmüştü. İstanbul'daki ilk sarayın ise bu anlamda idari merkez olarak ne sıklıkta kullanıldığını tahmin etmek zordur, fakat içinde bir Divanhane inşa edilmiş olması, burada divan toplanabilmesi dolayısıyla idari merkez olarak kullanılması amacını ortaya koymaktadır. Kısa bir zaman sonra da şehrin daha uygun olduğu düşünülen Marmara ve Galata'ya bakan burun kısmına yönetim merkezi olmaya uygun yeni bir saray yapılmıştır. İlk sarayın varlığı ve özel yaşamın burada devam edebileceği fikri, yeni yapılan sarayın yönetim merkezi olarak yapılaşmasını teşvik eden en temel etken olmuştur.

Yeni Saray/Saray-ı Cedid adıyla tanımlanan Topkapı Sarayı; üç ana kapı ve avlularla gelişen yatay düzlemde yayılmış, yönetim merkezi olmaya uygun yapılar topluluğu olarak tasarlanmış, yapıldığı ve kullanımına başlandığı düşünülen 1478 yılından XVIII. yüzyıl sonuna kadar da devletin idari merkezi olarak kullanılmıştı. Bu durumun iki göstergesi vardı: İlki Divan-ı hümayunun sarayın içinde bulunması ve burada toplanması, yani özel bir mekâna sahip olması; ikincisi ise padişahın bütün resmî görüşme ve yazışmalarını bu sarayda yapması, ayrıca görüşmeler için "Arzodası" isimli özel bir mekânın var olması idi.

* İstanbul Üniversitesi

1- Topkapı Sarayı'nın birinci kapısı: Bâb-ı Hümayun. Kapının üzerindeki kitabede şunlar yazılıdır: "Bu kutsal kaleyi, karaların ve denizlerin sultanı, Allah'ın gölgesi, İstanbul'un fatihi, Sultan Murad Han'ın oğlu Sultan Mehmed Han, Kasım 1478'de inşa ettirdi". Kapının hemen üzerinde Fetih Suresi'nden "Yardım Allah'tandır ve fetih yakındır" mealindeki ayet, sağında ve solunda ise kelime-i tevhid yer almaktadır.

Osmanlı sarayları kuruluşundan özellikle XVII. yüzyıla kadar yönetimin her bakımdan yegâne merkezi olmuştu. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren divan toplantılarının bir kısmı "paşa kapısı/bâb-ı âsafî" adı verilen sadrazam sarayına kaymış, böylece neredeyse padişah sarayı kadar etkili olmasa da ikinci bir yönetim mekânı ortaya çıkmıştı. Bu durum padişaha bağlı merkezî yapılanmayı bozmamış olsa da yönetim mekânının saraydan başka yerlere taşınmasının getirdiği yeni kurullar ve yeni mekânların habercisi olmuştu. Ancak Divanhane'de yine de toplantı yapılması, padişahla görüşmeler için Arzodası'nın kullanılması, devletin en önemli cülus, bayram ve sefere gidiş gibi merasimleri için de Bâbüssaâde'nin kullanılıyor olması, XIX. yüzyıl başına kadar Topkapı Sarayı'nın devletin merkezi olma özelliğini devam ettirmişti.

Saray hem yönetim merkezi hem de hükümdar konutu olarak dört kısımda incelenebilir. Kamuya açık olan birinci avlu, saraydan çıkan alayların bütün unsurlarıyla sıraya girdiği Alay Meydanı idi. İkinci avluya yerleşen Divan-ı hümayun, Divan Meydanı'nın temel varlığını oluşturmaktaydı. Kutsal emanetler ve Enderun'un olduğu üçüncü kısım Enderun Meydanı olarak tanımlanırdı. Harem dördüncü kısım olup Divan ve Enderun meydanlarındaki yapılara yaslanıp bahçe kısmına doğru genişleyen birimlerden oluşuyordu. Beşinci kısım olan bahçe köşkleri yine yönetim ile ilgili özel görüşmelerin yapıldığı binalar idi. Ayrıca Yalı Köşkü donanmanın denize açılma merasimlerinin bir parçasıydı.[1]

1 Topkapı Sarayı'nın mimarisi ve kısımları için bkz. Metin Sözen, *Devletin Evi Saray*, İstanbul 1990; Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power the Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1991; Gülru Necipoğlu, *15. ve 16.*

15- Şeyhülislamlık yapan Kemalpaşazâde (sağda) (*Şekaik*)

Çarşılılar haklı görülerek ellerine senetler verilmiş. Bunlar her saltanat değişikliğinde de ellerindeki hatt-ı hümayunu tecdit ettirmişler. Böylece Mısır Çarşılılar beş defa hatt-ı hümayun, dokuz defa hüccet, yedi defa da ilam almışlarken Tokadî Ebubekir Efendi'nin İstanbul Kadılığı sırasında şekerci esnafı Mısır Çarşılılar aleyhine tekrar dava açtığında, Tokadî Efendi, "Bey' u şirâ şer'de îcab ve kabuldür, şer'an kimesne men' olunmaz. Gerek attarlar gerek şekerciler hangisi bezirgân ile bazar eder ise şirâ anındır." diye hükmedince, Mısır Çarşılı aktarlar ellerinde olan çok sayıdaki hatt-ı hümayun ile hüccet ve ilamları kadıya göstermişler. Tokadî Efendi "Şer'in hilâfına vârid olan evâmir ve senedât ile hüküm ve amel olunmaz." deyince Mısır Çarşılı aktarlar doğru Sadrazam Mustafa Paşa'ya varıp ellerindeki hatt-ı hümayun, hüccet ve ilamları çıkararak, "Kadı efendi hilafına cesaret etti." deyip kadıdan şikâyette bulunmuşlar. Sadrazam hiddetlenerek İstanbul kadısını Paşakapısı'na davet edip "Bu ne gûne hükümdür ve beş kıt'a hatt-ı hümayunu lağvetmek ne demektir? Senden evvel gelen kadılar şer'-i şerifi bilmezler miydi? Onların senetlerini ibtal ne demektir?" deyince İstanbul kadısı Tokadî Efendi "Ben bu hükmü sizin fermanınız ile verdim. 'Şer' ile göresin' deyü buyurulmuş, şer'îsi budur. Eğer 'Nizam üzere' deyü buyurula idi,

Topkapı Sarayı'nın idari merkez olarak kullanılmasının mimari ve işlevsel iki ana unsuru vardı. Bunlar sarayın ilk yapılan binaları arasında olan Divanhane ve Arzodası'dır. Ayrıca yukarıda bahsi geçen üç ana kapı ve avlular da yönetimin birimleri için kullanılmaktaydı. Topkapı Sarayı'nda idari merkez olarak kullanılan kısımlar, sarayın harem kısmının bir bölümü hariç neredeyse bütün alanına yayılmıştı.

İlk Divanhane Kanunî Sultan Süleyman zamanında Veziriazam İbrahim Paşa tarafından yeniden yaptırılmış ve bu inşa sırasında biraz daha orta kapıya doğru yani aşağıya çekilmişti. XV. yüzyılda her gün, sonra zamanla XVI. yüzyıl sonlarında dört gün toplanan divanda iki gün de arza çıkılırdı. Cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günü toplanan divan sonrasında bir kısım kararlar, hükümdarın onayına sunulup son toplantı yapılıyor ve buna "arza çıkmak" deniliyordu.[2] XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise Divan-ı hümayun, Topkapı Sarayı'nda ortalama ayda iki kere toplanırken, yavaş yavaş bu sayı bire ve birin altına düşmüş ve hatta zamanla hiç toplanmaz olmuştu.[3]

Osmanlı Devleti'nin kurulmasından yaklaşık olarak XV. yüzyıl ortalarına kadar divana hükümdarlar başkanlık ederdi. İstanbul'un fethinden sonra Divan müessesesi bu yeni sarayda etkin bir rol oynamaya başladı. Fatih Sultan Mehmed tarafından yazdırılan *kanunname*de de bahsi geçtiği gibi, Topkapı Sarayı'nda bir Arzodası ve Divanhane'nin arkasına bir kule yapılmış olması, padişahın yaklaşık bu tarihlerde kendisini divandan ayırdığını göstermektedir. Adalet Kulesi'nin Divanhane'ye bakan şebekeli penceresinden, padişahın dışarıdan görünmeden divan toplantısını rahatlıkla takip edebilmesi Arzodası'nın varlığı gibi devlet yönetimindeki teşrifatın kademeleşmiş yapısına işaret etmekteydi.[4]

Tamamı İstanbul'da ikamet eden divanın asli üyeleri; sadrazam, vezirler, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Rumeli ve Anadolu defterdarları ve nişancı idi. *Teşkilat Kanunnâmesi*'nde üyelerin divanda nasıl oturacakları belirtilirken, esas üyelerin adı geçenler olduğu da ifade edilmiştir.[5] Yeniçeri ağası, mir-alem ağa ve beylerbeyiler Divan-ı hümayuna normal zamanlarda katılmaz, ancak gerekli olduğunda ve daha genel bir divan toplandığında katılırdı. Rumeli ve Anadolu beylerbeyi ile kaptanıderyalar ise İstanbul'da oldukları zaman divana katılabilirlerdi. Divanın asli üyesi olmak, divana gelen konularda fikir beyan etme hakkına sahip olabilmekti. Sadrazam, yönetim ile ilgili her konuda yetkiye sahip en üst idareci kabul edilirdi, bu durum aynı kanunnamede "Veziriazam cümlenin ulusudur. Cümle umurun vekîl-i mutlakıdır." şeklinde ifade edilmiştir. Divana intikal eden uluslararası meseleler ve yerel yönetimlerle ilgili konular başta olmak üzere gündem, reisülküttap tarafından sadrazam önünde okunurdu. Bu muhtelif konular içinde eğitim ve yargıyı ilgilendiren davalar ve tayinler kazaskerlere, maliyeyle ilgili olanlar defterdarlara tevdi edilirdi. Nişancı, fermanlara tuğra çekerdi, fakat asıl örfi hukukun bir parçası olan toprak dağıtım ve düzenlemelerinin kayıtlarından sorumluydu. Dolayısıyla tımar, zeamet, has tevcihleri ve kayıtlarının düzenlemeleri nişancılık makamının işi idi. Bürokrasinin başı olan nişancıdan, kanunları en iyi şekilde bilmesi beklenirdi. Nitekim meşhur kanunnameler nişancılar tarafından yazılmıştır. Özetle divanın sarayda toplanması XV. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonuna kadar en az haftada dört gün Topkapı Sarayı'nın kalabalık bir yönetici sınıfa ev sahipliği yapması demekti.[6] Her bir devlet adamı maiyetiyle geliyor, bir kısmı Alay Meydanı'nda, bir ikisi ise Divan Meydanı'nda bekliyordu. Ayrıca bu toplantı günlerinde divana bizzat katılmasa da pek çok görevlinin sarayda olması gerekiyordu.

Fatih zamanında yapılan Arzodası, Kanunî Sultan Süleyman zamanında ve daha sonraki tarihlerde yenilenmiş olsa da hep aynı temeller üzerinde fazla değişmeden bugüne gelmiştir. Revaklı bir kısmın çevrelediği bir köşk olan yapının Bâbüssaâde tarafına bakan bir kapısı, hemen yanında bir pişkeş kapısı, bir de Enderun Meydanı'na bakan bir kapısı vardı. Bâbüssaâde'ye bakan kapısı devlet adamlarının ve elçilerin girip çıktıkları kapıydı. İç kısımda padişahın oturduğu geniş bir taht kısmı vardı.[7] Divan toplantıları bitince devlet erkânı öğle yemeğinden sonra sırayla Divanhane'den çıkıp Arzodası'na

Yüzyılda Topkapı Sarayı Mimari, Tören ve İktidar, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2007; Nadide Seçkin, *Topkapı Sarayı'nın Biçimlenmesine Egemen Olan Tasarım Gelenekleri Üzerine Bir Araştırma (1453-1755)*, İstanbul 1998; Zeynep Tarım Ertuğ, "Topkapı Sarayı", *DİA*, XLI, 256-261.

2 Mübahat Kütükoğlu, "Arz", *DİA*, III, 438-440.

3 Fikret Sarıcaoğlu, "Dîvân-ı Hümâyûn'un Kronolojik Toplanma ve Merasim Günleri (1153-1210/1740-1795)", *Osm.Ar.*, 2007, c. 30, s. 100.

4 Topkapı Sarayı mimarisinin idari birimlerini ele alan bir çalışma olarak bkz. Gül Akdeniz, "Topkapı Sarayı Resmi Toplantı Birimlerinin (Divan Yapıları ve Arz Odasının) Geçirdikleri Değişimin Araştırılması", doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1995.

5 Fatih Sultan Mehmed, *Kānûnnâme-i Âl-i Osman*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2007, s. 6.

6 Zeynep Ertuğ, "Osmanlı Devletinde Resmi Törenler ve Birkaç Örnek", *Osmanlı,* Ankara 1999, c. 9, s. 133-137.

7 Semavi Eyice, "Arz Odası", *DİA*, III, 445-446.

16- İstanbul idari tarihinin en önemli kaynaklarından olan kadı sicillerinden bir örnek

nizâm-ı kadîme riayet eder idik." diye cevap vermiş. Bunun üzerine sadrazam "Senin cevabını sâhib-i hatt-ı hümayuna telhis ederim." deyip kadıyı kapıda bekletmiş. Sadrazam konuyu padişaha telhis ile sununca Sultan III. Mustafa "Benim muradım ta'zîm li-emrillah ve icrâ-yi şer'illahdır." şeklinde telhisin üzerine hattı-ı şerif yazıp sadrazama göndermiş. Bunun üzerine Sadrazam Mustafa Paşa büyük bir mahcubiyet içinde kalmış. Fakat şekerciler ve aktarlar açık artırmada fiyatı artırır, şeker birden pahalanır düşüncesiyle, şekercilerle aktarlar anlaşmış ve böylece ihtilaf çözülmüş.

Konuyu bu şekilde özetleyen Şemdanîzade, III. Mustafa'nın şer'î hukuka bu saygısı için "Hakk budur ki, Sultan-ı zaman Mustafa Han Hazretlerinin bu amel, sebeb-i mağfireti olacağı bî-iştibahdır." mütalaasını bahsin sonuna eklemiştir.[34]

İstanbul kadısının bütün bu yoğun sorumluluğu ve çalışması sırasında çok kalabalık bir personeli vardı. Bunların başında ise bab/kapı naibi, keşif naibi,[35] ayak naibi, çardak naibi, yağ naibi, kapan naibi, pastırma

34 Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârîh*, c. 2/A, s. 72-73.

35 Yapılan bir şikâyet üzerine davalara bakan naiptir.

girmek için Bâbüssaâde'ye gelir ve kapı arasında beklerdi. Önce orduyu ve güvenliği temsilen yeniçeri ağası, padişahın olduğu Arzodası'na girer, ordu ve güvenlik ile ilgili durumun nasıl olduğunu arz eder, Bâbüssaâde'de beklemez çıkıp gider, Bâbüsselâm dışında beklerdi. İkinci olarak eğitim ve yargının en üst düzey temsilcileri olan kazaskerler kendi yetkilerindeki konuları arz eder ve giderlerdi. Sadrazam; vezirler, nişancı ve defterdarlar ile birlikte girerdi. Defterdarlar mali konuları arz ettikten sonra çıkarlardı. Toplantı sırasında padişahın sağ tarafında veziriazam ve vezirler ayakta beklerlerdi. Vezirler, varsa beylerbeyiler ile vezaret payesi almış olan devlet erkânı gündemi ile ilgili konuşmalar bittikten sonra çıkarlardı. Nihai olarak padişah ve veziriazam genel durum üzerine ayrıca görüşürlerdi.

Yönetici sınıfın kaynaklarından birisi olan Enderun Mektebi de sarayın iç kısmı olan üçüncü avlusunda yer almaktaydı. Saray içinde görev yapan Enderunlu ağalar, aslında doğrudan padişahın yardımcısı olarak devlet yönetiminin en üstündeki padişahın yakınında olarak, devlet meselelerine yabancı değillerdi. Nitekim silahtar ve rikâbdar ağanın saray dışındaki bütün toplantılarda fikir beyan etmeseler dahi hazır bulunmaları, hasoda ağalarının padişaha daima arz, yani görüşme imkânının olması, Bâbüssaâde ağasının Divanhane ile Arzodası arasındaki görüşmelerin nasıl yapılacağından haberdar olması ve kısmen düzenlemesi, hatta Darüssaade ağasının Haremeyn vakıfları ile ilgisi, ayrıca her iki ağanın divan toplantıları esnasında Bâbüssaâde önünde beklemeleri onların yalnızca saray içinde özel hizmette bulunan görevliler olmadığını söylemektedir.

2- Arz Odası

Divanhane ve Arzodası'nın kullanımı sarayın nasıl bir yönetim merkezi olduğunu açıklamakla birlikte sarayın yerleşme ve teşkilatına daha genel bir açıdan bakılacak olursa buranın daha inşası sırasında yönetim için kullanılacağının hedeflendiği anlaşılmaktadır.[8] Bu bağlamda içerisinde muhafızların yaşamasına elverişli kapı arası odaları, anıtsal kapıların uluslararası ziyaretçiler/elçilerin giriş çıkışları sırasındaki törensel etkinliği sağlayacak biçimde şekillenmesi, padişahın sefere, göçe veya şehir içine alay ile çıkış ve girişlerinde yapılan törenleri ortaya çıkaracak bir işlev ve dekora sahip olması, birinci avlunun toplanma ve beklemeye elverişli genişlikte bulunması, Divanhane'nin ikinci avluda yer alması ve bu avludaki yapılanmanın Divanhane'ye uygun olarak teşekkül etmesi, Bâbüssaâde'nin şahsi yani hanedana ait olmayan devlet törenleri için uygun bir arka plan ve kullanıma sahip olması, yine Bâbüssaâde'nin iki tarafında odaların bulunması, bu odalar ve kapı arasındaki genişliğin devlet adamlarının ve elçilerin kabul salonu işlevi görebilmesi, nihayetinde Arzodası'nın Bâbüssaâde'den girilince tam karşıya Enderun avlusunun en güzel köşkü olarak inşa edilmesi, sarayın en baştan zaten idari bina olarak düşünüldüğünün açık kanıtları olmalıdır.

Sarayın yönetim merkezi olması biçimsel olarak da Osmanlı devlet teşrifatındaki gibi kademeleşmiş/hiyerarşik bir sıra sunar. Bâb-ı Hümâyun, üst katındaki köşkün varlığı ile birlikte tasavvur edilirse anıtsal bir karşılama ve mukaddime olarak sarayın devlet binası olduğunu ifade etmektedir. Köşk kapının üstünde dış hazinenin bir kısmı, alt kısmındaki odalarda devlet törenlerindeki

8 Gülru Necipoğlu eserinin pek çok yerinde mimari yapılanmanın devlet teşrifatı ile nasıl uyumlu olduğunu yazmıştır, ayrıntı için bkz. *Architecture, Ceremonial and Power the Topkapı Palace,* tür.yer.

naibi, avarız naibi[36] gibi yardımcıları gelmekte idi. Ayrıca muhtesip, mimarbaşı, ehl-i vukuf, kassam-ı beledî, subaşı, çöplük subaşısı, kâtipler, başkâtip, vekayi kâtibi, asesbaşı, ihtisap ağası, terazici ve muhasebeci İstanbul kadısının zengin maiyetini oluşturmakta idi.

İstanbul kadısının maiyetinde muhtesip, çok önemli bir görevlidir. *İstanbul İhtisab Kanunnâmesi*'nde görevleri etraflıca belirlenmiştir. Büyük bir nüfusa sahip olan İstanbul'da esnafın kontrolü, narhların teftiş ve tespiti,[37] ölçü tartı ve diğer aletlerin kontrolü hususlarında muhtesibin ifa ettiği görev çok önemlidir. Muhtesip, bu kontrolleri bilhassa kol gezme usulüyle yerine getirir. Bazen kendi maiyetiyle bazen da sadrazamın maiyetinde kol görevini yürütür. Divan-ı hümayun kararlarının kaydedildiği Mühimme defterlerinde bu konularda birçok hüküm bulunmaktadır. *İstanbul İhtisab Kanunnâmesi*'nde "İhtisab Ağası bulunanlar, ekser evkatta kol ile gezip her ne kadar terazi ve kantar ve arşın ve endaze ile ahz u itâ eder esnaf var ise cümlesinin vezn ve dirhem ve endaze ve arşınlarına bakıp noksan olanları iktizasına göre falaka ve değnek ile ta'zir ve tekdir ve değnek darbından ziyade tedibe müstahak olanları ihtisab ağası mahbesine irsâl ede..." şeklinde ifade yer almaktadır.[38]

Asayişin Sağlanması

İstanbul'un asayiş ve güvenliği açısından yeniçeri ağasının, subaşı, asesbaşı ve bostancıbaşıların görev ve hizmetleri çok önemli idi. Bostancıbaşıların İstanbul'daki binalar, özellikle Boğaziçi'nin Karadeniz'e yakın yerlerindeki yalılar ve buralardaki bazı olayların bertaraf edilmesi konusunda önemli görevleri vardı. Bostancıbaşılar yangınların söndürülmesi işine yeniçeri ağasının mahiyetinde nezaret ederdi.

İstanbul'a giriş çıkışlarda kontrol çok önemliydi ve bu konuda bostancıbaşı ve ona bağlı bostancılar önemli hizmetler ifa ederlerdi. Anadolu tarafından gelenler Bostancıbaşı Köprüsü görevlilerine, Rumeli tarafından gelenler de Küçükçekmece Köprüsü'nde Bostancı Ocağı görevlilerine müracaat ederler, kimliklerini tespit ve tescil ettirmeden ve niçin geldiklerini beyan etmeden İstanbul'a giremezlerdi. İstanbul'a girdikten sonra da en kısa zamanda kendilerine kefil olan kimseleri bildirmek zorunda idiler. Kendilerine mürur tezkiresi verilir, bununla rahat bir şekilde gezebilirlerdi. Bunların ellerinde bulunan bostancıbaşı defterleri yalıların sahipleri, mevkileri, arazileri vs. konularında çok teferruatlı bilgiler içerirdi. Bugün kütüphanelerde muhtelif bostancıbaşı defterleri bulunmaktadır Sahillerde yeni binaların yapılması, mevcut bina ve yalılardan vergi toplanması bunların denetiminde idi.[39]

Sonuç olarak, Osmanlı cihan devletinin başkenti, kalabalık nüfusu, çok dinli ve ırklı, çok kültürlü ve âdetli yapısıyla Osmanlı'nın bir hülasası olan İstanbul, fetihten itibaren en üst seviyede gözetilen, Türk ve İslam kimliğinin kazandırılması, imarı, iskânı, güvenliği, iktisadi-içtimai nizamı ve ihtiyaçları için binlerce fermanın çıkarıldığı, düzenlemelerin yapıldığı gerçek bir dünya kenti olabilmiştir. Burada asıl yetkili ve sorumlu medrese eğitimi ile yetişmiş, ilmiye sınıfında çok yüksek mevkiye sahip İstanbul kadısı olmakla birlikte, başta padişahlar ve sadrazamlar olmak üzere pek çok yetkili içinde yaşadığı bu büyük şehre çok yönlü hizmet vermiş ve katkı sağlamıştır.

36 Avarız vergisini toplayan ve vermeyenler hakkında dava açardı.

37 M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1040 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983; M. S. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", *TED*, 1978, sy. 9, s. 1-85.

38 Ziya Kazıcı, *Osmanlılar'da İhtisab Müessesesi,* İstanbul 1987, s. 78-80.

39 A. Özcan, "Bostancıbaşıların Beledî Hizmetleri ve Bostancıbaşı Defterlerinin İstanbul Toponomisi Bakımından Değeri", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildirileri,* haz. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1989, s. 32-34.

3- Topkapı Sarayı

muhafız alayı olan peyklerin ve saraydaki devlet işleri ile ilgili bütün toplantılarda asayişi ve teşrifatı sağlayan çavuşların burada yaşama alanları olması da aynı fikri ifade ederdi.

Sarayın idari merkez olması doğal olarak her kesimden insanın ve hususiyetle İstanbul'da oturan halkın bir vesileyle ziyaret edebildiği bir yapı olmasını da sağlamıştır. Toplantı günlerinde yeniçerilerin sayısı artmakta, bu sayı bilhassa Ulufe divanı ve elçi kabul günlerinde daha da yükselmekteydi. Yeniçerilerin bir kısmı ikinci avluda, daha yüksek sayıda diğer kısmı birinci avluyu içten ve dıştan kuşatacak şekilde toplantı bitimine kadar beklerlerdi. Elçi ve ulufe dağıtımı aynı gün ise askerler keselere önce sayılıp sonra tartılarak konulan paralarını alırlar, Matbah-ı Âmire'den çıkarılan çorbalarını içerler sonra yeniden yerlerine geçip elçiler saraydan çıkana kadar beklerlerdi. Divan günlerinde toplanan halk, birinci avluda bekler, davaları görülecek olanlar orta avluya alınır buraya şahitleriyle birlikte girerlerdi. Kadın, erkek, Müslüman veya gayrimüslimlerin bu gerekçelerle saraya girdikleri bilinmektedir. Divana gelen dava neticesinde sürgün gibi ağır bir ceza yerine dayak cezası verilmişse hemen orta avluda çavuşlar tarafından yerine getirilirdi. Saray yargı yeri olması yanında, infazların da yerine getirildiği alan olabilmekteydi. Nitekim devlet adamlarına verilen ölüm cezalarının zaman zaman kapı aralarındaki odalarda gerçekleştirildiği de bilinmektedir. Padişah dışındaki yöneticilerin sarayda olduğu günlerde birinci ve ikinci avluda bekleyen halk ve asker dâhil olmak üzere herkese mutfaktan yemek çıkarılırdı.[9] Saraya dışarıdan geçici olarak gelen bu nüfustan başka, sarayın mevcut nüfusunun büyük bir kısmı yönetim ile ilgili görev sahipleriydi.

Bütün bu hususlar göz önüne alındığında İstanbul'daki bu Osmanlı sarayının neredeyse tamamının yönetim binası olduğu söylenebilir. Harem dairesinde şehzadelerin yetiştiği kısımlarla, valide sultan ve kâhya kadın dairelerini de başka bir açıdan yönetimin bir parçası olarak düşünmek bu alanı daha da genişletecektir.

9 Saray mutfağının bu toplantılar sırasında sadece devlet adamlarına değil, askere ve davacılara da yemek çıkarması dolayısıyla saraya gelen kalabalığın kimler olduğuna işaret etmesiyle ilgili olarak bkz. Zeynep Tarım Ertuğ, "The Ottoman Imperial Kitchens as Imarets", *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, ed. Nina Ergin, Christoph Neumann ve Amy Singer, İstanbul 2007, s. 251-259.

BÂBIÂLİ'NİN İSTANBUL'UN İDARESİNDEKİ YERİ

(TANZİMAT DÖNEMİ'NE KADAR)

MUZAFFER DOĞAN*

İstanbul'un farklı yönetim biçiminden vazgeçilerek, ülkenin diğer vilayetleri standartlarında teşkilatlandırılıp idare edilmesi gerektiği prensibi, XX. yüzyılın başlarında alınmış bir devlet kararıdır. Daha önceki dönemlerde İstanbul'un yönetimi, sadece şehir görevlileri ile yapılmadı. Bunun sebebi ise İstanbul'un ortalama bir şehre göre fiziki ve nüfus büyüklüğü açısından farklı özellikler taşımasıydı. Her şeyden önce İstanbul, Osmanlılar için yalnızca bir şehir değildi, saltanatın merkeziydi, hanedanın ikamet yeriydi. Hükûmet ve organları, bürokrasi bu şehirde toplanmıştı. Devletin başındaki padişahın ve onun mensup olduğu hanedanın meşruiyet kaynaklarının önemli bölümünü de içerisinde barındırıyordu. İstanbul'un fethinden itibaren buraya yerleştirilen nüfusun özellikli insanlardan oluştuğunu biliyoruz. Bu anlamda ulemanın en üst rütbelileri burada ikamet ediyor, şair ve edebiyatçıların büyük bölümü de yine bu kentte yaşıyordu. Kent, esnaf ve sanatkârın en iyilerini ve sayıca en büyük oranını barındırıyordu. Sarrafıyla, tüccarıyla ve zenginleriyle imparatorluğun finans merkeziydi. İmparatorluk azınlıklarının en yoğun bulunduğu yerleşim merkezi olmakla birlikte millet sisteminin yürütücüleri olan dinî liderler de cemaatlerini buradan yönetiyordu. İaşesinin temini için kullandığı havzalara canlılık getiren ve etkin bir geçim imkânı sağlayan çok önemli bir liman kentiydi. İstanbul, içerisinde barındırdığı elçilik veya diğer temsilciliklerle, yabancı tüccar sınıfıyla, uluslararası haberleşmenin, etkileşimin, ticaretin çok dinamik cereyan ettiği bir şehirdi. Dolayısıyla Osmanlıların İstanbul'u ülke içinde ülke gibi ele almalarının ve Bâbıâli'ye ilave sorumluluklar yüklemelerinin birçok anlamlı gerekçesi vardı.

İstanbul'da şehre mahsus işler ve bu işleri yürüten birimler belli idi. Bâbıâli'nin sorumluluğu ise bu görevlilerin yetki sınırlarını ve değişen şartlara göre uygulayacakları yeni kuralları belirlemek, uygulamalarını teftiş ve denetlemek, uygulamalardan kaynaklanan problemleri bertaraf etmekti. Tabii ki bütün bu konuların gerektirdiği ferman ve emirleri hazırlayıp yayınlamak da en önemli görevlerindendi. Bâbıâli'nin İstanbul'la ilgili sorumluluk alanlarını genel anlamda 3 ana başlıkta ele alabiliriz: a) Güvenlik b) İaşe ve esnaf c) Adalet.

Güvenlik

Şehrin iç ve dış güvenliği olmak üzere iki şekilde ele alınarak, yapılanma buna göre oluşturulmuştu. Şehrin iç güvenliği kadılar ve askerî unsurlarla sağlanmaktaydı. Klasik anlamda şehirlerin alelade iç güvenliği kadılarla alakalı bir husustu. Kadılar kendilerine bağlı çalışan subaşı ve aseslerle sıradan güvenlik işlerini yürütmekteydi. Ancak İstanbul'un payitaht oluşu ve barındırdığı nüfus miktarının sıradan bir şehrin çok üzerinde olması, farklı güvenlik birimlerinin yoğun şekilde kullanılmasını gerektiriyordu. Kaldı ki normal bir şehirde de önemli güvenlik görevleri kadı dışında orada bulunan askerî nitelikli kişiler ve birlikleri marifetiyle yerine getiriliyordu. Dolayısıyla İstanbul'da da askerî birimlerin güvenlikle alakalı önemli sorumlulukları vardı. Kapıkulu bölüklerinin güvenlikle alakalı görevleri yürütmesinden yeniçeri ağasının riyasetinde Ağa Kapısı sorumluydu. Ancak genel anlamdaki direktifleri ve fermanları Bâbıâli kaleme alır ve Ağa Kapısı'nı bunları uygulamakla sorumlu tutardı. Bâbıâli ile yeniçeri ağası arasındaki bağlantıyı kurmakla görevli olan ve Bâbıâli'de ikamet eden müstakil bir görevli vardı. "Muhzır ağa" ismi verilen bu görevli emri altındaki bölükle sadrazamı

* Marmara Üniversitesi

1- Yeniçeri (Castellan)

2- İstanbul'un güvenliğinden sorumlu bostancı (Brindesi)

koruma vazifesiyle birlikte divan zamanlarında yeniçeri ağası ve ocağının işlerini de takip ediyordu. Yeniçeri ağasına gidecek emirleri muhzır ağa götürür, ocak hakkında Bâbıâli'de alınan kararları da Ağa Kapısı'na ulaştırırdı. Dolayısıyla Bâbıâli'nin İstanbul'un güvenliği ve huzurunun sağlanması hakkında yeniçeri ağasına hitaben göndermiş olduğu ferman ve *buyuruldu*lar onun marifetiyle ulaştırılırdı. Bostancıbaşının da bostancılar odabaşısı ismiyle Bâbıâli'de sürekli bir temsilcisi vardı. İstanbul'un güvenliğinde kullanılan sipahi, cebeci, silahtar gibi bölüklerin, sipahi kethüdası, cebeciler kapı çavuşu, silahtar kethüdası isimleriyle birer vekilleri Bâbıâli'de bulunmaktaydı. Bütün bu görevliler Bâbıâli'de sadaret kethüdasına bağlı olarak faaliyet yürütüyorlardı. Güvenlikle ilgili bir kararın yürürlüğe konulması gerektiğinde Bâbıâli'deki bu vekiller aracılığıyla ilgili

3- Ayasofya ve İstanbul. Galata ve Haliç'in iki yakası. Surların bitiminde Alay Köşkü ve onun devamında Bâbıâli. Ayasofya Camii'nin minaresinin hizasına gelen yapı topluluğu (Fossati)

ocaklar veya bölükler harekete geçirilmiş oluyordu. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra bu anlamdaki yetki ve sorumluluklar yeniçeri ağalarından serasker paşa olanlara geçti. İstanbul'da güvenliği sağlamak adına ve farklı amaçlarla yapılan esnaf ve nüfus sayımlarında kaçakların kontrolü, geri gönderilmeleri, suçluların yakalanması, hapse atılmaları vs. hususlarda oluşturulan yeni düzenlemelerin bir muhatabı da XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren serasker paşalar oldu.

Şehirdeki kaçak göçmenlerin ve kaçak işçilerin oluşturduğu güvenlik problemlerini halletmek üzere Bâbıâli'nin kullandığı birimlerden birisi de bostancıbaşılıktı. Esnafla ilgili olanları ise İstanbul kadısı ve İhtisab ağası kanalıyla hallediyordu. Göçle alakalı olarak şehrin içinde yaşanan problemler aslında çoğu zaman işin sonuç kısmını oluşturduğundan, problemi daha şehre sirayet etmeden çözmenin yollarını da Bâbıâli bulmaya çalışıyordu. Şehrin Avrupa ve Anadolu yakalarından kaçak girişleri önlemenin ve kontrol etmenin sorumluluğu birçok görevliyi ilgilendiriyordu. Bostancıbaşıya bağlı güvenlik görevlileri Anadolu yakasında Bostancı Köprüsü olarak anılan mevkide karakol oluşturarak *mürur tezkeresi* kontrolü yapıyorlardı. Avrupa yakasında ise aynı görevi yerine getiren karakol birimi Küçükçekmece'de kurulmuştu. Ellerinde *mürur tezkeresi*yle gelenlerden şehre giriş akçeleri bu görevliler marifetiyle toplanıyordu. Tezkereleri olmayanlar ise buralardan geri çevriliyordu. Ancak şehre kaçak girmek isteyenlerin takip ettikleri yol, her zaman kontrolün düzenli yapıldığı güzergâh olmuyordu. Anadolu yakasında Kadıköy, Üsküdar bostanlarına ucuz iş gücü olarak sığınan kaçaklar bir yolunu bulup daha sonra şehre giriyorlardı. Bunun dışında Boğaz'a ulaşan bütün noktalar güvenlik açığı anlamına gelebiliyordu. Özellikle merkeze uzaklığı itibarıyla Şile üzerinden karşıya geçerek yine zayıf kontrol bölgelerinden şehre girenlerin sayısı az değildi. Avrupa yakasında ise Çekmece'den Karadeniz kıyılarına kadar uzanan çizgide açık noktalar bulmak mümkündü. Bu açıdan geniş bölgelerin kontrolü, bazı dönemlerde her iki yakaya da ayrı, sorumlu tutulan muhafız paşalar marifetiyle yürütülüyordu.

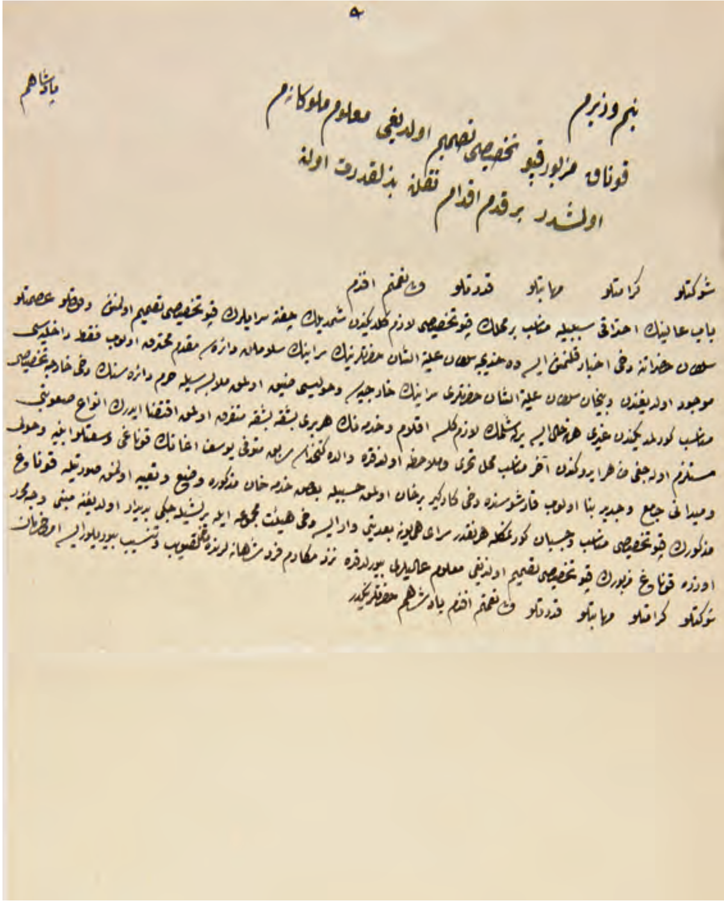
Göç üzerinde Bâbıâli'nin hassasiyetle durmasının sebebi, şehrin nüfus yapısı ve üretim-tüketim dengelerinin bozulmasını istememesinden kaynaklanıyordu. Özellikle azınlık nüfusunda oynamalar tedirginlik yaratıyordu. Bâbıâli kaçak aile ve işçilerden oluşan göçmenler hakkında zaman zaman çeşitli tedbirlere başvurdu. Bunlar uzun dönem daha çok İstanbul'a girişin önlenmesine dair güvenlik tedbirlerinden ibaretti. Ancak XIX. yüzyıl

4- İstinye Limanı'ndan Karadeniz'e kadar İstanbul Boğazı haritası (İÜ, Nadir Eserler Ktp., Haritalar Bölümü)

ortalarına doğru biraz da göçün önlenmesine dair alınan tedbirlerin bir işe yaramamasından olsa gerek yeni uygulamalar gündeme getirildi. Göçün esnaf ve üretim birimlerine doğrudan etkisinden dolayı İstanbul'daki kaçak işçilerin kontrolü hakkında İhtisab nezaretine görevler yüklendi. Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra devlet İstanbul'a izinsiz giriş yapmış grupları, önceki dönemlere göre daha başarılı şekilde geriye gönderebildi. Bu tarihlerden itibaren İstanbul'a giriş yapmış kaçak gençlerin ve işçilerin suriçine çevre teşkil eden Eyüp, Galata, Üsküdar kazaları ve çevrelerinde yapılmış ya da yaptırılacak hanlarda ikamet ettirilerek birer meslek öğrenene kadar gözetim altında bulundurulmaları uygulamasına geçildi. Bu sınıfa girenler kontrollü biçimde şehre kazandırılmaya çalışıldı.

Düzeni ve huzuru sağlama endişesiyle XIX. yüzyılın ilk yarısında Galata için yapılan düzenlemeler, Bâbıâli'nin İstanbul'un güvenliği konusundaki rollerini açıkça ortaya koyduğu için burada özel bir örneklendirme olarak ele alınacaktır. Galata'daki yabancı devlet tabiiyetine mensup nüfusun artması üzerine buradaki düzenin bozulmaması için Bâbıâli, bölgedeki tersane

5- Alemdar Mustafa Paşa olayında yanan Bâbıâli'nin Yusuf Ağa Konağı'na nakledilmesi hususunda hatt-ı hümayun (1808) (BOA, HH, nr. 735/34860)

eminliği, Galata voyvodalığı, gümrük eminliği vesair kurumların yetkilerinden oluşan çoklu idare ve kontrol şeklini değiştirerek bütün sorumlulukları uhdesinde barındıran Galata Nazırlığı'nı kurdu. Liman Odası'nın kontrolünü buraya verdi. Nazırın Galata meseleleriyle ilgili her gelişmeyi Bâbıâli'ye bildirmesi şartı getirildi. Galata Nazırlığı'nın düzene uymayan kimseleri sadece tutuklama yetkisi vardı. Nazır, şüpheli ve zanlıları, cezaları belirlenmek üzere Bâbıâli'ye teslim etmekle görevliydi. Ayrıca 1831 senesinde yabancılar için geçici bulunma ve yerleşime dair izin düzenlemesinde Liman Odası memurunun ve İhtisab nazırının yabancı girişleri ile ilgili kayıtları ve elçiliklerin tutmakla yükümlü oldukları yabancılar listelerini Bâbıâli'ye bildirme zorunlulukları getirilmesi, İstanbul'un güvenlik işlerinin düzenlenmesinde buranın baskın rolünü göstermektedir.

Şehrin dış güvenliği ise herhangi bir yabancı devlet saldırısı veya büyük bir iç savaş tehdidi hesaba katılarak planlanmaktaydı. Bu anlamda İstanbul'un deniz tarafından güvenliği Çanakkale Boğazı'ndan itibaren başlamaktaydı. Karadeniz tarafında ise Boğaz'ın bitiş noktası olan Karadeniz Boğazı'na kadar uzanmaktaydı. Özellikle Karadeniz'e yakın bölgelerde oluşturulan hisar ve tabyalar İstanbul'a ani bir donanma saldırısını önceden önlemeye yönelik yerleştirilmişti. Diğer taraftan 1807 senesinde İngiliz donanmasına bağlı gemilerin Çanakkale Boğazı'nı geçtikten sonra hiçbir müşkilatla karşılaşmadan İstanbul önlerine kadar gelip şehri denizden kuşatma teşebbüsünde bulunmaları, Çanakkale Boğazı'nın İstanbul için ne anlama geldiğini en iyi açıklayan örnektir. İstanbul'un denize dayalı güvenliğinden kaptan paşalar sorumluydu. Boğazlarda güvenliğe dair alınacak tedbirler, yabancı gemilerin geçiş kontrollerinin sağlanması, savaş hâlinde bulunulan devletlerin tüccar gemilerinin kontrol edilmesi gibi konularda Bâbıâli, kaptan paşayı muhatap alıyordu. Galata'dan başlamak üzere Haliç ve Boğaziçi'nin her iki yakasının güvenliğiyle ilgili bir karar alındığında bu ilk olarak kaptan paşaya tebliğ ediliyordu. Kaptan paşanın nezareti altında olmak üzere donanmanın önemli komutanlarından patrona ve riyale beylere ayrıca Boğazların güvenliği ile alakalı görevler verilmişti. Kara tarafından ise göç bahsinde ifade edildiği gibi iki taraf muhafızlık sistemiyle korunmaktaydı.

İaşe ve Esnaf

Bâbıâli'nin bu konudaki temel rolü; İstanbul'un ihtiyaçlarının belirlenmesi ve bunların temin edileceği kaynakların hazırlanması, nakliyenin sağlanması, dağıtıcı olarak da esnaf düzeninin korunması üzerineydi. İstanbul'un iaşesi meselesi devletin en önemli işlerinden biri olduğu için klasik bir organizasyon zaten yüzyıllardır uygulanmaktaydı. İstanbul'un et ihtiyacının nerelerden ve kimlerden sağlanacağı, odun ihtiyacının hangi bölgelerden hangi araç ve güzergâh ile giderileceği oturmuş bir sistemin içerisinde gerçekleşiyordu. Peynir ve çeşitleri için bile hangi köylerin ne gibi muafiyetlerle ve ne miktar fiyatlarla İstanbul'un yıllık, mevsimlik ihtiyacını karşılayacağı kayıtlı tutulan bilgiler olarak kullanılıyordu. Bâbıâli rutin ihtiyaçlar için iaşe temini yapılan bölgelerin başta kadıları olmak üzere, sancakbeylerine, beylerbeyilerine ve işin yürütülmesine nezaret eden emin, mübaşir, mübayaacı gibi görevlilere sık sık *ferman*, *buyuruldu* ve *kaime* türünde emir yazıları çıkartıyordu. İaşe temini konusunda işlerin gidişatına dair bilgiler umumiyetle kadı ilamları ile merkeze bildiriliyordu. Bir problemle karşılaşıldığında -ki bu sık sık yaşanan bir durumdu- kadılar yaşanan zorlukları merkeze bildirerek yeni talimatları bekliyorlardı. Özellikle fiyatlar konusunda, piyasa fiyatları ile devletin belirlediği fiyatlar arasındaki makas açıldığında iaşe maddeleri yerli veya yabancı tüccar eline doğru kayıyordu. Nakliye problemleri yine nakil araçları yetersizliği ve fiyatları

yüzünden yaşanabiliyordu. Kuraklık ve diğer doğal afetler neticesinde iaşe kaynaklarında kıtlık görülebiliyordu. Böyle durumlarda yeni kararlar alarak, yeni kaynakları ve çözüm yollarını devreye sokmak Bâbıâli'nin göreviydi. Yerli kaynakların yetmediği durumlarda uluslararası ticaret kaynaklarını ve araçlarını devreye sokmak, savaş hâlindeki bir ülkeyle geçici ticari ilişki kararları almak zaten devletin temel yönetim merkezi olarak yetkisi dâhilindeydi. Özellikle hayatiyet arz eden maddelerden zahirenin temini, devletleri bu konuda yeni arayışlara zorlayabiliyordu. İstanbul'un iaşesi ve bulunduğu coğrafi konum, yabancı devlet tüccarlarını cezbettiğinden bazen savaş hâlindeki devletlerin tüccarlarına ve gemilerine Karadeniz ve Akdeniz suları yasaklanmak suretiyle yaptırımlara gidilebiliyordu. Neticede bütün bu politikaların belirleyicisi Bâbıâli idi.

Bir de rutin dışında İstanbul'un olağanüstü durumları için tedbirler almak, çözümler üretmek yine Bâbıâli'nin görevi idi. Mesela yangınlar İstanbul'un sıradan ihtiyaçlarını oldukça artıran sık sık karşılaşılan felaketlerdendi. Yangın sonrası yeni iskân problemleri inşaat ve tamir sektörünü hareketlendiriyordu. Kereste ihtiyaçlarının belirlenmesi, İstanbul'a gelecek kerestenin nitelikleri, fiyatı, hangi iskelelerden geleceği, hangi esnaf grubuyla gerçekleştirileceği gibi hususlar Bâbıâli'nin kararıyla belirleniyordu. İstanbul'daki üretime hammadde sağlayan bölgelerdeki gelişmeler de bu bahis altında toplanabilir. Mesela deri işlenmesinde önemli bir madde olan meşe palamutu toplandığı yerlerden tüccar tarafından düşük fiyatla elde edilip kaçak ihracatı yapıldığında, bundan sadece derici esnafı zarar görmüyordu. Aynı zamanda cebehane ve tersane gibi devletin önemli kurumları da etkilenmiş oluyordu. Yani Bâbıâli'nin bu hassas durumlara müdahale edici, düzenleyici ve korumacı tavrının altında çok hayati sebepler bulunmaktaydı.

Esnafın geleneksel teşkilat ve davranışlarının bozulmasına yol açacak bütün gelişmelerin önüne geçilmesi çoğu zaman kendi teşkilatını ve kadılıkları aşan bir konu olmaktaydı. Özellikle yabancı tüccar eliyle getirilmiş metanın hangi şekilde piyasaya sürüleceği ve bunların hangi esnaf grupları vasıtasıyla tüketiciye ulaştırılacağı belli kurallar çerçevesinde gerçekleştirildiğinden bu sisteme zarar verecek türedi esnaf ve tüccarın önüne geçilmesi konusunda gereken tedbirlerin alınması önemliydi. Bu manada gümrüklerin gerekeni yapması için gümrük eminine hitaben çıkartılan emir ve buyuruldular piyasanın düzeni için son derece ehemmiyet arz ediyordu. Bu emir ve buyuruldıların

6- Topkapı Sarayı ve Divân-ı Hümayun *(Hünernâme)*

içeriğine baktığımızda esnaf düzeninin korunmasındaki ana gayenin sadece piyasa fiyatlarını düzenlemek olmadığını devlet hazinesine giren vergi gelirlerinin azalmasını önlemenin de önemle dikkate alındığını görmekteyiz. Sistemin dışındaki ticari unsurların fiyatları belirlemesi, yüksek fiyatlarla tüketicinin zarara uğratılması, sistem içindeki esnafın zarara uğraması anlamına geliyordu ve dolayısıyla vergi kayıpları hemen kendisini gösteriyordu. Bâbıâli bu tür acil müdahale gereken durumlarda ilgili görevlilere neler yapılması gerektiği konusunda acil olarak emir ve direktifler verdiği gibi sistemin içerisine kendi bünyesinden geçici görevliler atayarak problemlere çözüm bulma yoluna gidebiliyordu.

İstanbul'un zahire ihtiyacı ister tüccar tarafından, ister devlet tarafından temin edilsin, Bâbıâli'nin önem ve derece itibarıyla sadrazamdan sonra gelen yetkilisi olan sadaret kethüdasının kontrolü altında giderilmekteydi. Devlet zaman içerisinde İstanbul'un zahire işlerinin görülmesini barış zamanlarında sadaret kethüdalarının,

7- Topkapı Sarayı: Bâbüssaâde (ikinci kapı) ve Bâbüsselâm (üçüncü kapı) *(Hünernâme)*

savaş zamanlarında ise kethüda vekillerinin en önde gelen işleri arasına koymuştu. Zahire alımı için gönderilen memurlar bütün işlemlerini sadaret kethüdasına bildirirlerdi. Karşılaşılan problemlerin çözümü ondan beklenirdi. Tüccar İstanbul'a zahire getirdiğinde önce Bâbıâli'ye uğrayıp kethüda beye bilgi verirdi. Zahire İstanbul'a geldikten sonra bunun esnafa satışı, nizamı ve fırınlarda sıhhatli biçimde ekmek hâline getirilmesi gibi işlerin denetimini ve yürütmesini yapan memurların çalışma şekilleri sadaret kethüdasının bürosunda belirlenirdi. Ayrıca devletin zahire yatağı olan bölgelerden özellikle gemi ile yapılacak taşımalarda, kiralanacak gemilerin reisleri veya sahibi olan tüccar, Bâbıâli'ye çağırılarak kethüda beyin odasında kira ve bedel şartları belirlenir ve bu şartlar dâhilinde taşıma yapılırdı. Ayrıca sarayın tükettiği zahirenin ayrıntılı defteri Bâbıâli'ye gönderilirdi. Bâbıâli'de İstanbul kadısı, defterdar, reisülküttab, gümrük eminleri ve narhla ilgili bilgisi olan tüccardan birkaç kişi kethüda beyin odasında toplanarak eksik ve fazla miktarların kontrolünü yaparlardı. Bu kontrolden sonra defter Başmuhasebe kayıtlarına işlenirdi.

Bâbıâli, esnafla ilgili düzenlemeleri ve talimatları en önemli ilgilisi olarak İstanbul kadısına ve diğer bağlı çevre kadılıklara bildiriyordu. Mali muamelat ve sorumluluklarla ilgili bir düzenleme ise defterdar efendiyi de muhatap alıyordu. Düzenlemelerin sosyal hayatla ilgili kısımlarından dolayı yine kadılar bu görevi karşılamış oluyorlardı. Ancak gayrimüslimler için dinî liderlerine emir ve talimatlar kaleme alınıyordu. Mesela göç olgusunun iktisadi, sosyal, bazen siyasi sonuçları gözlemlenmişti. Göç ve kaçak işçi yığılması olduğunda esnafın düzeni bozuluyordu, yerleşim ve iskân problemleri dolayısıyla mahalle hayatını, şehir düzenini etkilemekteydi. Göç ve kaçak işçi hareketleriyle ilgili olarak Bâbıâli güvenlik açısından askerî bürokrasiyi, şehrin yapısı ve esnafla alakalı olarak İstanbul kadısını, azınlıklarla ilgisinden dolayı Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatlerinin dinî liderlerini muhatap alan emirler yayınlıyordu. Tabii ki suriçi için düşünülen birçok tedbirin başlangıç noktası İstanbul'un dış bölgeleri olduğundan Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıkları bu talimatların muhatapları arasına alınıyordu.

Adalet

Bâbıâli, temel olarak devletin her bölgesinden gelen küçük büyük bütün davalar ve şikâyetler için yüksek mahkeme olma niteliği taşıyan bir merkezdi. Bu anlamda elbette İstanbul ve civarı için de büyük ve küçük bütün taleplerin merkezi olabilmekteydi. Esasen İstanbul çevresi için Eyüp, Galata ve Üsküdar mahkemeleri kendi bölgeleri için ilk müracaat yerleri hüviyetine sahipti. Ancak bu mahkemelere müracaat edip haksızlığa uğradığını düşünenler temyizi Bâbıâli'de yaptırma hakkına her zaman sahipti. Ayrıca haklarını en iyi şekilde Bâbıâli'de alabileceklerini düşünenlerin direkt buraya başvurdukları da görülüyordu. Hukuka dair müracaatların bu şekilde yüzyıllar ilerledikçe artmasının getirdiği iş hacmindeki yoğunlaşmaya Bâbıâli çeşitli tedbirler alarak karşılık vermeye çalışmıştı. Bunlardan birisi Bâbıâli'ye yapılmış bazı dava müracaatlarının kazasker mahkemelerine veya İstanbul mahkemesine havalesi olmuştur. Kazaskerler Bâbıâli'deki divan toplantılarının doğal üyeleriydi. Ancak Bâbıâli'de divan kurulmadığı günlerde kendi mahkemelerinde dava görmeye devam ediyorlardı. Suriçi merkezli İstanbul kadısının mahkemesine de bazı davaların yönlendirildiği İstanbul'a ait ahkâm içerikli sicil defterlerinden anlaşılmaktadır. Yine bu yoğunluğun

8- XIX. yüzyılın sonlarında Bâbıâli (İBB, Atatürk Kitaplığı)

önlenmesi için Bâbıâli, sadece İstanbul için değil ülkenin bütün bölgelerinden yapılan bazı nitelikli müracaatları bir ön incelemeye tâbi tutma uygulamasını da XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren başlatmış ve kademeli olarak yaygınlaştırmıştı. Dava sahiplerinin, haklarına dair ferman çıkartılması talepleri olduğunda, bazı görevliler bu tür arzuhâlleri şekil ve usule uygunlukları açısından inceledikten sonra Bâbıâli'den muamelatının yapılıp yapılmayacağına karar veriyorlardı.

Bâbıâli'nin bütün ülke davalarının görülmesi, yeniden görülmesi vs. hususlarda Divan-ı hümayundan devraldığı bir fonksiyonu zaten vardı. Fakat İstanbul ve çevre mahkemeler için çok daha farklı ve sıkı bir kontrol mekanizması mevcuttu. Bu kontrol, mahkeme kararlarının denetlenmesi gibi gözükse de aslında mahkemelerin denetlenmesinden ibaret bir uygulama idi. Buna göre özellikle İstanbul kadılığı mahkemesi ve ona bağlı suriçi kenar mahkemelerinde hukuka dair görülen davalar için Bâbıâli'den izin anlamına gelen fermanların yazılması gerekiyordu.

Bu tür işlemlerde daha çok Bâbıâli sorumlusu olarak çavuşbaşı devreye giriyordu. Çavuşbaşı Divan-ı hümayun sonrası Bâbıâli'nin üç önemli memurundan birisi hâline gelmişti. Sadrazam huzurunda görülecek davaların özetlerini tezkireciler vasıtasıyla hazırlatıp sadrazama takdim ederek mahkemenin hızlı cereyanını sağlıyordu. Çavuşbaşı her türlü dava, soruşturma, suçlar ve ticari ihtilaflar hakkında kendisine verilen arzuhâlleri uygun olan mahkemelere havale etme yetkisine sahipti. Arzuhâllerin üzerine çavuşbaşının çektiği *sahh* işareti arzuhâle ferman niteliği kazandırdığından, hangi mahkemeye havale edilirse edilsin dava görülmek zorunda olunurdu ve dava sonunda ilam verilmesi gerekirdi. İlamla birlikte arzuhâl Bâbıâli'ye döndüğünde yine çavuşbaşıya teslim edilir ve üzerine tezkireci efendi tarafından "mucebince amel" yazılırdı. Bütün bu işlemler

9- I. Abdülhamid'e hitaben Rus savaşının kötü gidişinden bahisle idarecilerin görevlerini yapmadıklarına dair şehrin belirli yerlerine bırakılan şikâyet varakası (BOA, HH, nr. 1384/54819)

tamamlandıktan sonra sadrazamın kararı beklenir, ondan sonra infaza geçilebilirdi. İcra ve infazın yürürlüğe konulmasından da çavuşbaşı sorumluydu. Bu konuda çoğunlukla emri altındaki divan çavuşları zümresini kullanırdı.

Dava sonunda kadılardan gördükleri dava ile ilgili ilamı Bâbıâli'ye göndermeleri ısrarla isteniyordu. Havalesi Bâbıâli'den yapıldığı için davanın takibi açısından geri dönüşün sağlanması adına ilam göndermek önemliydi. Diğer taraftan bu uygulamanın gevşek tutulduğu dönemlerde yaşanan olumsuzluklar Bâbıâli'nin böyle bir uygulamaya gitmesindeki diğer sebepleri de açıklamaktadır. Bazı davalardan sonra haklarında hüküm verilenler, özellikle kalebentlik, kürek gibi uzun süreli ve sürgün niteliğinde cezalara çarptırılan mahkûmlar, mahkeme tarafından haksızlığa uğratıldıklarına dair şikâyette bulunuyorlardı. Araştırıldığında, bazı şahısların hususi düşmanlıkları neticesinde mahkemeyi etkileyerek kasıtlı yanlış kararlar aldırdıkları görülebiliyordu. Bâbıâli'nin bu uygulamasıyla davanın gerçekliği ve bir kasta matuf olup olmadığı anlaşıldığından kadılar zaman zaman hassas davranmaları konusunda uyarılıyordu.

10- İstanbul kadısı (Mehmed Arif)

Böylece İstanbul mahkemeleri bir bakıma usul açısından denetim altında tutulmuş oluyordu.

Bâbıâli'nin adalet konusunda ilgili olduğu bir diğer husus, mahkemenin işlemesi ve infazlardır. Bazı özel nitelikli davalarda tarafların mahkemeye getirilmeleri çavuşbaşının emri altındaki divan çavuşlarınca sağlanmaktaydı. Bunların temel görevleri Bâbıâli'deki davalarda divanın güvenliğini sağlamak ve burada verilen hükümlerin infazını gerçekleştirmekti. Ancak devlet

tarafından bu fonksiyonları sadece Bâbıâli ile sınırlı tutulmuyor, İstanbul ve havalisi için de kendilerinden faydalanılıyordu. Bazı özel durumlarda dava mübaşiri olarak görevlendirildikleri oluyordu. Muhtemelen mahkemelerin kendi kolluk ve güvenlik elemanlarının yetersiz kaldığı durumlarda veya önem itibarıyla üst seviyede olan davalarda da kullanılıyorlardı. Zaten bu tür mahkemelerde görülen davalardan alınan harçlarda, yaptıkları işlerden dolayı onların da muayyen payı bulunuyordu.

Mahkemelerin güvenliği ve karşılaştıkları problemlerden, haklarında Bâbıâli'nin düşünceleri ve direktiflerini iletmeye kadar konuların görüşüldüğü İstanbul kadılıklarına mahsus haftalık divanları da bu başlık altında ele almak gerekir. Bâbıâli'de sadrazam başkanlığında sadece İstanbul kadısı, "Bilad-ı Selase" adı verilen Eyüp, Galata, Üsküdar kadılarının katıldığı Çarşamba Divanı vardı. Her hafta bir gün, Bâbıâli Divanı bunlara mahsus icra ediliyordu. Divanda İstanbul ve bu üç kazaya ait işler, problemler, teklifler görüşüldüğü gibi, buralara ait olup da divana intikal etmiş davalara da bakılmaktaydı. Dolayısıyla Bâbıâli bütün ülkenin en üst mahkemesi olmakla birlikte daha özel biçimde İstanbul ve çevre kazalarının da üst mahkemesi konumundaydı. Kadıların kaza yönetiminde beledî işlerin önemli bölümünü uhdelerinde bulundurduklarını da göz önüne aldığımızda aslında Çarşamba divanlarıyla İstanbul ve çevresinin altyapı, esnaf, sosyal düzen, şehircilikle ilgili önemli meselelerinin Bâbıâli'ye taşınmakta olduğunu anlıyoruz.

İstanbul'un ticaret, şehir, nüfus vesair açılardan sahip olduğu hacim, Tanzimat'tan sonra da merkezî hükûmetlerin şehrin bazı işlerini üzerlerine almasında etkili oldu. Şehrin imarıyla ilgili meseleler, altyapı değişimi ve gelişimi ile ilgili yatırımlar, iskânla bağlantılı olarak alınan kararlar İstanbul için ayrı düzenlemeler ve şehir planları yapmayı gerektirdi. İstanbul'u muazzam bir mal tedarikçisi ve tüketicisi şehir olmaktan çıkartıp kendi ihtiyaçlarının bir bölümünü içinde barındırdığı yeni sanayi kurumlarıyla karşılayan bir şehire dönüştürmek için yapılan sanayi yatırımlarının büyük bölümünü Nafıa Nezareti üstlendi. Şehir yönetimi için oluşturulan Şehremaneti'nin birçok meselede nezaretlerle işbirliği hâlinde uygulamalar yaptığını, bazı durumlarda ise işin yürütülmesini devlet kurumlarına bıraktığını biliyoruz. XIX. yüzyılın başlarında diğer vilayetler için ayrı, İstanbul için ayrı vilayet ve belediye kanunları yapmanın lüzumsuz olduğu ve bu tarihten itibaren bütün ülkenin tek kanunla teşkilatlandırılıp yönetilmesi gereğine işaret edildi. Bu kararla sadece İstanbul için düşünülmüş ayrıcalıkların, bütün vilayetlere teşmil kılınması ve standartlarının buraya göre yükseltilmesi hedeflenmiş oldu.

KAYNAKLAR

Ahıshalı, Recep, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001.

Aydın, Bilgin, "İstanbul Kadılığı Tarihçesi ve İstanbul Kadı Sicillerine Dair Tetkikler", *İstanbul Araştırmaları*, 1998, sy. 6, s. 71-87.

BOA, *Buyuruldu Defterleri*, I, II, III.

Doğan, Muzaffer, *Sadâret Kethüdalığı (1730-1836)*, doktora tezi, MÜSBE, 1995.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.

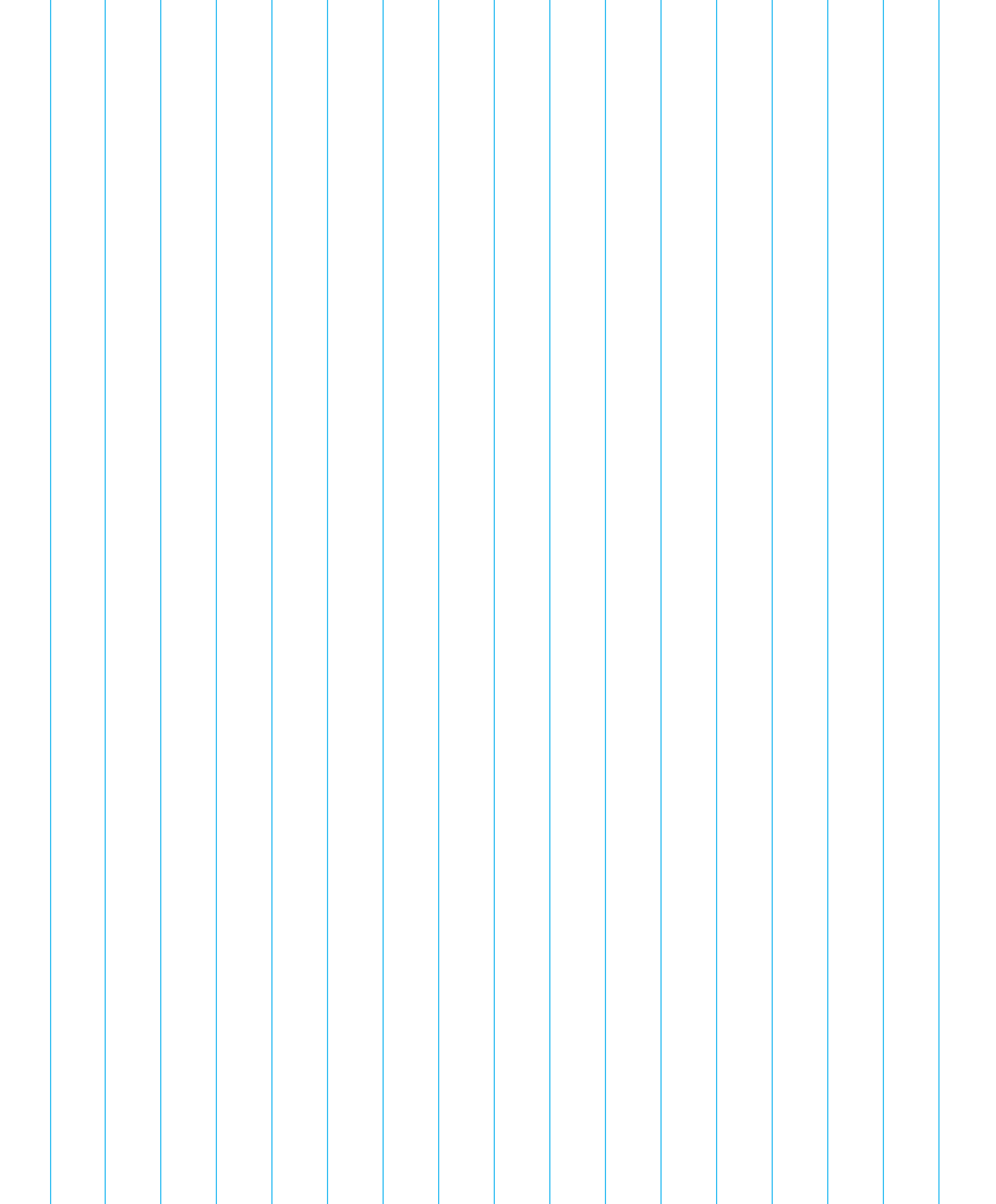
Güçer, Lütfi, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İFM*, 1949-50, c. 11, sy. 1-4, s. 397-416.

Güran, Tevfik, "İstanbul'un İâşesinde Devletin Rolü (1793-1839)", *İFM*, 1988, c. 44, sy. 1-4, s. 245-275.

İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Bir Eser: Kavânîn-i Osmânî ve Râbıta-i Âsitâne", *TED*, 1994, sy. 14, s. 8-35.

Uluskan, Murat, "Divân-ı Hümâyûn Çavuşları", doktora tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN İKTİSADİ YÖNETİMİ

ARİF BİLGİN*

Osmanlı başkenti İstanbul'un iktisat yönetim organizasyonu, nüfus yoğunluğuna bağlı olarak şehirdeki ekonomik faaliyetlerin belirlediği iktisadi potansiyel tarafından biçimlenmiştir. Daha somut bir deyişle, şehirdeki iktisadi aktivitelerin yoğunluğu ve bunların faili olan örgütlerin/kişilerin çokluğu, ekonomi yönetimini biçimlendiren en önemli faktör olmuştur. Bu nedenle herhangi bir Osmanlı şehrine göre İstanbul'un ekonomi yönetimi çok daha sofistikeydi ve sorumluluğun olağandan fazla görevliye dağıtılmasını zorunlu kılıyordu. Bu durum, şehirdeki ekonomik faaliyetlerin denetim ve yönlendirilmesinde, başka birçok şehirde görülmeyen görevlilerin ortaya çıkmasına sebep olmaktaydı. Daha da ötesi, başkent olması dolayısıyla şehrin ekonomi yönetimine diğer şehirlerde örneği olmayan üst düzey müdahalelerin gelmesiydi. Padişahın ara sıra, sadrazamın da haftalık yaptığı çarşı teftişleri bu çerçevede ele alınabilir. Ancak şurası kesindir ki şehirdeki tahıl durumunu, fırınlarda üretilen ekmekleri ve fiyatlarını sürekli kontrol eden sadrazam, bu yükümlülükleri nedeniyle şehrin iaşesinden en üst düzeyde sorumlu kimseydi. Öte yandan şehirdeki ekonomik faaliyetleri ve şehrin diğer şehirlerle kurduğu iktisadi bağları fiilî olarak yöneten ve denetleyen görevliler, -hepsi de sonuçta anılan iki yöneticiyle- bir şekilde hiyerarşik ilişkiye sahip olan kimselerdi.

Padişah ve sadrazamın zaman zaman iktisadi faaliyetleri denetlemesi veya müdahalesi şüphesiz İstanbul'a has bir özelliktir. Benzer bir şekilde İstanbul'un kimi diğer özellikleri de şehri çoğu taşra kentinden ayırmış; diğerlerinde bulunmayan kimi yöneticiliklerin ihdasını zorunlu kılmıştır. Öncelikle belirtilmelidir ki İstanbul, başkent olduğu için imparatorluğun en yüksek nüfusuna sahipti. Bu nedenle, şehrin iaşesi ve şehir içinde mal dağıtımı, çok sayıda görevlinin ilgilenmesini gerektirecek kadar karmaşık bir işti.

Nüfus fazlalığı, aynı zamanda halkın gündelik hayatında ihtiyaç duyduğu kimi malların şehir içinde imalatını zorunlu kılmaktaydı. Bu nedenle İstanbul, çok geniş bir esnaf lonca ağına sahipti.

Şehrin iktisadi potansiyelini etkileyen diğer özelliği ise coğrafi ve jeopolitik konumuydu. Bu özelliği İstanbul'u siyasi açıdan kayda değer kılmakla kalmıyor, birçok ekonomik aktivitenin İstanbul merkezli yürütülmesine de neden oluyordu. Hem deniz hem kara taşımacılığına müsait bir noktada oluşu, ticari faaliyetleri artırmış, transit ticareti teşvik etmiştir.

Diğer taraftan şehrin siyasi ve askerî açıdan yönetim merkezi oluşu, şehirdeki saray ve konaklar ile askerî birliklerin (yeniçeriler, sipahi oğlanları vs.) oluşmasına neden olmuştur. Şehirdeki bu hatırı sayılır bir seçkin sınıf ile "ehl-i seyf" grubunun iaşe ve ibatelerinin layığı veçhile sağlanması önemli idi. Bu iki grubun ihtiyaçları kimi zaman İstanbul'un iaşesinden bağımsız bir şekilde ele alınmıştır.

İmalat ve ticaret yoğunluklu bu oluşum, şehir ve çevresinde vergi toplama üniteleri olarak tanımlanabilecek olan çok sayıda mukataanın temerküz etmesine neden olmuş; şehir ve çevresindeki üretim ve ticaretin önemli bir kısmı, sözü edilen mukataa yöneticileri tarafından yönlendirilmiş ve denetlenmiştir.

Yukarıda ana başlıklarla belirlenen, şehirdeki iktisadi potansiyelin oluşmasını sağlayan özellikleri ve bunlardan dolayı ortaya çıkan iktisadi yönetim yapılarını irdeleyelim.

* Sakarya Üniversitesi

1- Kasaplar (İntizâmî)

NÜFUS YOĞUNLUĞU: İAŞE VE ESNAF YÖNETİMLERİ

İstanbul'un nüfus yoğunluğuna istinaden çok önemli iki iktisadi faaliyet alanı olarak ortaya çıkan şehrin iaşesi ile halkın mamul mal ihtiyacının karşılanması (imalat ve pazarlama), çok sayıda görevli tarafından yönetilen süreçlerdi. Öncelikle belirtilmelidir ki kent ekonomilerinin önde gelen yöneticileri olan kadılar, şehrin iaşesi ve şehirdeki üretim/ticareti en üst düzeyde yöneten/denetleyen görevlilerdi. Kadıların iaşe görevi, bütün süreci kapsıyor; malın indirilmesinden satıcılara taksimi ve nihayet tüketiciye ulaşmasına kadar her aşamada fark ediliyordu. Bu durum aslında kadının idari ve beledi yükümlülüklerinin bir sonucuydu.

Burada kadının, ekonomik faaliyetlerdeki rolüne yeri geldikçe değinilecek, ayrı bir başlıkta incelenmeyecektir. Zira kadı, araştırma kapsamında üzerinde durulan her iktisadi faaliyet ve unsurdan üst düzeyde sorumlu olan kişiydi. Tüketicinin yararına olmak üzere her türlü piyasa kontrolü, iktisadi faaliyette bulunan kişi ve kuruluşların devletle ilişkisinin kurulması, ihtiyaç duyulduğunda üst müdahalede bulunulması ve benzeri birçok sorumluluk kadının uhdesindeydi. Bununla birlikte kadı, bütün bu işleri, kendi altında çalışan birçok görevli vasıtasıyla gerçekleştirmiştir.

Osmanlıların iaşe politikasıyla ilgili üzerinde durulması gereken iki noktadan biri, devletin hem başkent hem de yüksek nüfuslu diğer kentlerin temel mal ihtiyacını karşılamak üzere imparatorluk coğrafyasının neredeyse tamamını kuşatan geniş bir iaşe sistemi kurmuş olmasıdır. Bu sistem, her kazanın önce kendi ihtiyacını, daha sonra da yakın çevresindeki kazaların ihtiyacını karşılamasını, bunun dışındaki tüketim fazlası bütün malların başkent veya diğer yüksek nüfuslu şehirlere kaydırılmasını esas alıyordu.

Üzerinde durulması gereken ikinci husus, İstanbul'a yönelik mal tedarikinde özel teşebbüsün rolüyle ilgilidir. XVII. yüzyılda şehrin iaşesinin %80-%90'ı özel teşebbüs (rençber tüccar) tarafından karşılanmaktadır. Oranlar yüzyıllara göre küçük değişiklikler gösterse bile, şehrin iaşesinin az bir kısmının baştan sona devletin tayin ettiği resmî görevliler tarafından yönetildiği ortaya çıkmaktadır. %10-%20 aralığındaki bu dilimin çok büyük kısmının, kimi devlet kurumları ile askerî birliklerin ihtiyacına tekabül ettiğini söylemek gerekir. Bu çerçevede, iaşenin bu kısmıyla ilgilenen görevliler, ilgili kurum ve kuruluşların yöneticileriydi. Mesela Tersane, Tophane ve Matbah eminleri kendi kurumlarının ihtiyaçlarının tedarikiyle doğrudan sorumlu kişiler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bunlar, kurumsal ihtiyaçlarını bizzat karşılama, dolayısıyla kendi ihtiyaçlarına yönelik iaşe süreçlerini baştan sona kendileri yönetme hakkına sahip olan yöneticilerdi. Ancak koyun emini ve kasapbaşı gibi görevlilerin sorumlulukları çok daha geniş bir zemine oturmaktaydı.

Koyun Emini

Dönem dönem sorumluluk ve yetki alanında değişiklik olmakla birlikte koyun emini, şehrin et ihtiyacının tamamının karşılanmasında birinci derecede sorumlu kişiydi. Ganem (koyun) mukataasının emini olan ve aslında şehirdeki salhanelerin (hayvan kesim noktaları)

2- Çobanlar (İntizâmî)

3- Saraçlar (İntizâmî)

üzerine yönetici tayin edilen koyun emini, koyun tedarikiyle ilgilenirken aşağıda üzerinde durulacak olan kasapbaşı ise şehre giren koyunlardan beylik (devlet kurumları ve askerî birlikler için olanlar) olanlarının dağıtımından sorumluydu.

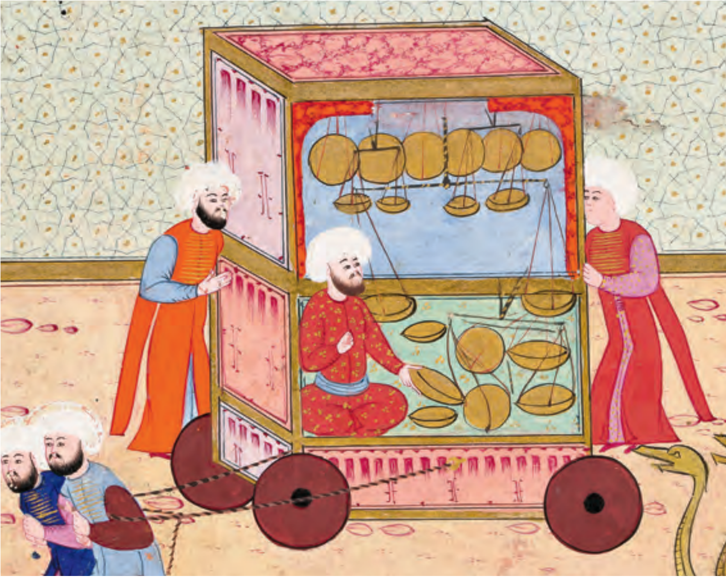
Şehir halkının koyun eti ihtiyacını belirledikten sonra tedariki yürüten koyun emini, ortaya çıkan ihtiyacı karşılayacak kadar celep ve sürücüyü, tedarik sürecinde aktif hâle getirir ve ne kadar koyun tahsil edileceği önceden belirlenen yerlere gönderirdi. Bu süreçte her iş, eminin bilgisi dâhilinde yürütülürdü. Söz gelimi kendisinin tezkiresi olmadan bir koyunun İstanbul'u geçip başka bir tarafa sürülmesi mümkün değildi. İstanbul'da ikamet eden koyun emini; kasapbaşı, kasaplar kethüdası, yiğitbaşılar, kasap ustaları ve diğer bazı kimselerle birlikte şehre koyun ve sığır sürüleri getirildiğinde salhanelerin bol olduğu Yedikule'de çeşni tutarlar (maliyet belirleyip tavan fiyat belirlerler) ve dağıtılacak miktarlar belirlenirdi.

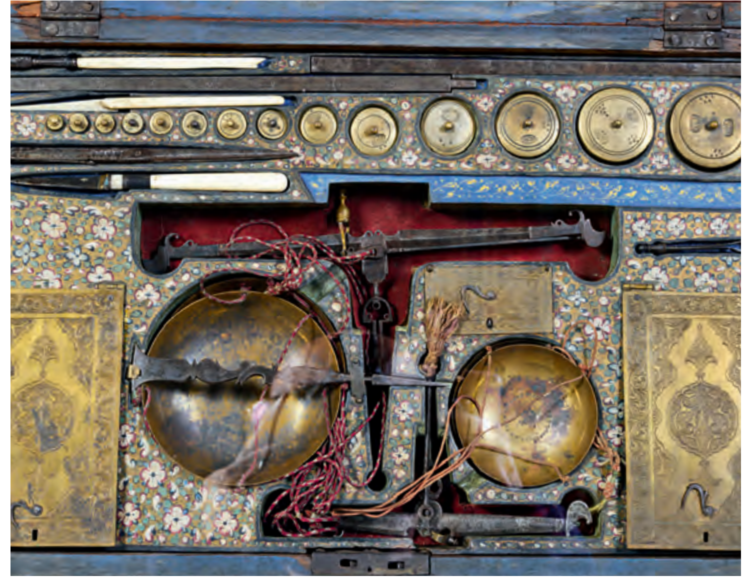
Kapan Eminleri ve Naipleri (Un Kapanı Örneği)

Kimi malların iaşesinin ise, ilgili kapan emini ve naipleri tarafından kısmen organize edildiği bilinmektedir. Un Kapanı, Yağ Kapanı ve Bal Kapanı'na devlet tarafından tayin edilen eminlerin, tedarik sürecindeki rolleri çok belirgin olmasa bile, kapana gelen malların dağıtımı ve pazarlanması süreci kendileri ve çok sayıdaki yardımcıları vasıtasıyla yönetilmekteydi. Söz gelimi bu kapanlardan en büyüğü olan ve günümüzde aynı isimle anılan bir semt olan Unkapanı'nda, Evliya'nın söylediğini doğru kabul edersek; 400 dükkân, 600 adet de buğday/un işiyle uğraşan uncu esnafı vardı. Ruusla atanan ve dolayısıyla bir devlet memuru gibi çalışan kapan emininin kâtibi, kantarcısı, duacısı, kethüdası ve çavuşları vardı. Yine kapan depolarına veya bu depolardan hedef noktalara buğday/un taşıyan Un Kapanı hamalları (Evliya'nın tabiriyle zelehor hamallar) da bu eminin idaresinde çalışmaktaydılar. Bu geniş kadrosuyla Un Kapanı emini, şehrin buğday/un ihtiyacının gereği gibi karşılanmasında, dolayısıyla iaşe yönetiminde rol sahibi biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan eminin fırıncıların ihtiyacını belirlemesi ve gelen unun fırınlara tahsisini yapması, halkın en önemli ihtiyacı olan ekmek üretimindeki rolünü de göstermektedir. Diğer kapanlar da Un Kapanı'ndakine benzer bir organizasyon ve işleyişe sahipti.

Un Kapanı'nda, daha önceki yüzyıllarda rastlanmamakla birlikte, XVIII. yüzyılda kadının temsilcisi olarak bir naip görevlendirilmiştir. Kapanlardaki özellikle tüccar, gemi kaptanı ve uncu esnafı temsilcilerinden oluşan fiyat belirleme komisyonunda kadının temsilcisi olarak yer alan naip, aslında kadıyla kapan esnafının ilişkisini kuran kimse olarak görülmektedir. Diğer taraftan tüccar ile kapan eminleri arasındaki vergi anlaşmazlıklarında da aracılık/hakemlik ederdi.

Naibin buğday/un tedarik sürecindeki rolü ise şöyle açıklanabilir: Şehrin buğday/un ihtiyacına bağlı olarak serbest tüccarlar, İstanbul Boğazı'ndaki kontrol noktasından sorunsuz geçebilmek için yükleme yapacakları iskelenin adının, geminin tonajının ve yükleyecekleri hububatın cinsinin kaydedildiği bir belge hazırlamaktaydılar. Belgede ayrıca satın alınan malın

4- Teraziler ve terazi satıcıları (İntizâmî)

5- Terazi ve tartı birimleri (İBBŞM)

doğrudan İstanbul'a getirileceği taahhüt edilir ve kefil gösterilirdi. Hazırlanan bu tür belgeler, kapan naibi vasıtasıyla kadıya götürülür, kadının onayı alındıktan sonra ilgili iskelelerin kadılıklarına hüküm yazılması için Divan-ı hümayuna sevk edilirdi. Geminin yüklemeyi yaptığı iskelelerde, fermanın arkasına hamulenin cins ve miktarı yazılarak, geminin Boğaz'dan geçerken ihtiyaç duyduğu belge ikmal edilmiş olurdu.

Kadının kapanlar için atadığı naipler, diğer naiplerin sorumluluklarına sahip görevliler idiyse kapandaki davalara da bakıyor olmalıydılar. Ancak ne yazık ki kapan naiplerinin İstanbul'un dört bir köşesindeki küçük mahkemelerde muhakeme yapan naipler gibi fonksiyonları olup olmadığı şimdilik bilinmemektedir.

Önceleri Un Kapanı'ndaki depolarda daha sonra da inşa edilen çeşitli ambarlarda depolanan buğdayın düzenli tedarikini sağlamak üzere XVIII. yüzyıl sonlarında (1793), Zahire Nezareti kurulmuş; İstanbul'un buğday iaşe organizasyonunu yapan yegâne kurum hâline gelmiştir. Bu tarihten önceki buğday tedarik organizasyonu çeşitli kurum ve görevlilerin dahline açık olduğundan oldukça karmaşıktı.

Esnaf Örgütleri

XVI. yüzyılda 300.000-500.000 aralığında değiştiği tahmin edilen nüfusa sahip olan İstanbul'da çok sayıda esnaf mevcuttu. Evliya'ya göre, 158 zanaatkâr (imalatçı) grubunda 79.764 esnaf, 23.214 atölye ve dükkâna sahipti. Öte yandan büyük tüccar ve toptancılar 3.188 dükkân, 15.160 kişi; küçük tüccarlar/perakendeciler 14.445 dükkân, 48.000 kişi ve nihayet bedestende 3.000, hanlarda ise 1.000 dükkân faal durumdaydı. Dolayısıyla İstanbul esnaf örgütleri, şehirdeki ekonomik aktiviteleri belirleyen bir kesim olarak dikkate değerdir. Şehirdeki ekonomi yönetimini, bu kesimi dikkate almadan incelemek imkânsızdır.

Şüphesiz kadı, sözü edilen esnaf kollarıyla ilgili en üst yöneticiydi. Hem bizzat kendisi veya yardımcıları vasıtasıyla esnafı denetler hem de hükûmetle esnaf arasında aracılık rolü üstlenirdi. Öte yandan kadı, İstanbul'a gelen malların dağıtımını/paylaşımını yapan, haksızlıkları önlemeye çalışan, fiyatların tespitinde rol alan görevliydi. Dolayısıyla şehirdeki ekonomik faaliyetlerin neredeyse tamamına yakınında bir şekilde dahli olan esnaf örgütlerini idare eden kadı, şehrin ekonomi yönetiminde kuşkusuz en önemli yöneticiydi. Kadı, bu çerçevedeki idari yetkilerini muhtesip ve naip gibi yardımcıları vasıtasıyla kullanırdı.

Diğer taraftan imalat ve satış yapan bu kadar esnaf kolunun, kendi iç yönetimi de kentte üretim ve satışın şekillenmesinde belirleyiciydi. Kadı, esnaf kolları ile bağlantısını muhtesip ve bazı durumlarda naipler vasıtasıyla kurarken esnaf örgütleri de yöneticileri aracılığıyla kadıya ulaşırlardı. Böylece döngüsel bir yönetim şeması ortaya çıkmaktaydı.

Bütün araştırmalar, İstanbul'daki esnaf gruplarının en üst yöneticisinin "kethüda" olduğunu göstermektedir (Kahire'de ise "şeyh"tir). Esnafın devletle ilişkisini kuran kethüdanın; üretilen veya satılan malı kontrol etmek, ilgili esnaf kolunun haklarını korumak ve başka esnaf gruplarından gelen müdahaleleri önlemek, kendilerine satış/üretim tahsisi yapılan malların dışında mal üretip sattırmamak veya tahsis hakkının başka bir esnaf kolu tarafından kullanılmasını engellemek gibi sorumlulukları

6- Muhtesip (İntizâmi)

vardı. Müslümanların yer aldığı esnaf kollarının kethüdaları Müslümanlardan olmak zorundaydı. Tamamı gayrimüslim olan esnaf kollarında ise Müslüman olmayan kethüda atanabilirdi. Bununla birlikte, tamamı Rum olan bir esnaf koluna Müslüman bir kethüdanın atandığı bilinmektedir. Atamaların kadı tarafından onaylanıyor olması, bu iki görevli arasındaki hiyerarşik ilişkiyi yansıtan önemli bir noktadır. Yöneticiliğini yaptığı esnaf kolundaki üyelerle her zaman hızlı iletişim kurma imkânı olan kethüdanın, devletle kuracağı temasta ilk durağı kadıydı.

Esnaf arasından seçilerek gelen yiğitbaşılar, ilgili esnaf kolundaki gruplara (millet) göre farklılık gösterebilirlerdi. Bazen bir esnaf kolundaki her grubu temsil eden yiğitbaşılara rastlamak mümkündü.

Esnaf kollarındaki yönetim kademelerinde rol alan üçüncü grup "ihtiyarlar"dı. Tecrübeli ustalar arasından yaşa dikkat edilmeksizin seçilen ihtiyarlar, esnafla ilgili kararlarda esnaf kolunda yapılacak mal dağıtımında, yardıma muhtaç üyelerin tespiti ve yardımın yapılmasında ve buna benzer esnafın iç işlerinin yürütülmesinde etkiliydiler.

Sonuç olarak, esnaf örgütlerinin her birinin kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyarlardan oluşan yönetim kademesi hem esnaf içindeki denetim fonksiyonunu yürütür hem de kethüda sayesinde esnafla devlet veya devletle esnaf arasında aracılık rolü görürlerdi.

Şehir İçi Üretim ve Satış Süreçlerinin Kontrolü: İhtisab/Muhtesib

Ekonomi yönetiminde kadıdan sonra gelen en önemli görevli, her şehirde bulunan, aynı zamanda yardımcılığını yaptığı kadının, denetim ve yönlendirme sorumluluğunun önemli bir kısmını da üstlenen muhtesipti. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren genel ahlak ve kamu düzenini koruma ve denetleme sorumluluğu olan Hisbe teşkilatı, İslam düşüncesindeki "iyiliğin emri, kötülüğün nehyi" ilkesinden dolayı ortaya çıkmıştır. Bu ilkedeki içerikten hareketle Hisbe teşkilatının hem ahlakla hem de iktisadi faaliyetlerin sorunsuz yürütülmesini de içine alan kamu düzeniyle ilgili olduğu görülür. Osmanlı dönemine gelindiğinde İhtisab teşkilatının başındaki muhtesibin sorumluluk alanının bu ikincisinde yoğunlaştığı bir vakıadır. Bununla birlikte muhtesip, namaz kılmayanların, yalancı şahitlik yapanların ve sahte belge kullananların cezalandırılması gibi konularda sorumluluk sahibiydi. Muhtesibin bu alanlarla ilgili sorumluluğunun 1826'da çıkarılan *İhtisab Ağalığı Nizamnâmesi*'nde de devam ettirildiği görülmektedir. Nizamnamede onun şerî hukuktan kaynaklanan dinî ve ahlaki rolüne özellikle vurgu yapılmaktadır.

İhtisab kurumunun işleyişiyle ilgili Osmanlı dönemini öncekilerden ayıran en önemli özellik, bir vergi ünitesi olan ihtisabın Osmanlılarca mukataa hâline getirilmiş olması, dolayısıyla muhtesip seçiminin iltizam sistemi çerçevesinde yapılmış olmasıdır. Ancak

7- İstanbul Efendisi muhzırı

8- Falakacı

şurası belirtilmelidir ki üretim ve satış yapan dükkân sahiplerinin her birinden alınan ihtisab resmi/ihtisabiye vergilerinden ve parasal cezalardan ortaya çıkan İhtisab Mukataası'nın iltizam sürecinde farklı bir uygulama mevcuttur. Herhangi bir mukataanın satışı, orayı işletebileceğini düşünen ve yarar kefiller bulup yüksek meblağ taahhüt eden herhangi bir kimseye yapılabilirdi. Ancak devlet, İhtisab Mukataası'nın işletilmesini, sosyal ve iktisadi düzeni sağlayıcı özelliğe sahip olması dolayısıyla merkez bürokrasisinden birine vermeyi tercih etmiştir. Hem İstanbul'da hem de birçok başka şehirde İhtisab Mukataası'nı iltizama alan ve dolayısıyla "İhtisab ağası" veya "İhtisab emini" unvanlarıyla anılanlar Dergâh-ı Âlî kapıkullarından seçilmiştir.

Kadıya bağlı olarak çalışan muhtesiplerin görevlerinin, yukarıda da değinildiği gibi daha çok piyasanın düzenlenmesi alanında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda, malların üretiminden tüketiciye ulaşmasına kadarki süreçte; ürünlerin öngörülen kalitede üretiminin sağlanması, narhın tespiti ve piyasada fiyatların narha göre şekillenmesinin temin edilmesi, çarşı ve pazarlardaki alışverişte her türlü hile ve aldatmanın önüne geçilmesi (çarşı müfettişliği), piyasadaki mal arzını daraltıcı faaliyetlerin önlenmesi ve esnafla halk arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi gibi daha çok tüketiciyi koruyucu karakteri öne çıkan yükümlülükler, muhtesibin sorumluluk alanına girmekteydi. Muhtesipler, piyasayı düzenleyici bu fonksiyonlarının karşılığında satışa sunulmak üzere çarşı ve pazarlara gelen mallardan "ihtisab resmi" denilen bir vergi alırlardı. Ayrıca muhtesibin, diğer birçok görevliden farklı olarak kanun dışı hareketleri görülen kimseleri muhakeme yapılmadan cezalandırma yetkisi vardı. Ceza, suçun niteliğine göre, dayak atma gibi bedensel veya cerime ödetme gibi parasal olabilirdi. Ancak İstanbul'daki muhtesipler, parasal cezalar yerine, onun suçunu teşhir edecek veya caydıracak bir yöntem kullanırlardı. Muhtesipler üretim veya satışta hile yaparak, halkı aldatan esnafı genellikle boynuna "tahta külah" (ortası boyuna geçirilecek şekilde boş bırakılan bir tahta)

9- Muhtesiblerin pazar denetlemesi (Melling)

geçirerek, meslektaşlarının ve halkın göreceği şekilde sokak aralarında gezdirirlerdi. Bazen de "Eksik satar mısın?" diye dayak atarlardı. Böylece teşhir ve dayağın suçluyu ıslah edeceği ve diğerlerine de ibret olacağı varsayılmıştır.

Evliya'nın muhtesibin verdiği cezalara ilişkin kaydettiği paragraf daha başka ceza çeşitlerini de içermektedir:

> Çardak emîni ve çardak çorbacısı ve çardak nâ'ibi ve muhtesib ağası cümle tevâbi'leriyle pür-silâh olup muhtesib ağası önünde altun yaldızlı ve gümüş zencîrli terâzûlar ile esnâfların metâ'larını vezn ederek kiminin metâ'ı eksik gelüp kötek çalarak ve niçe yüz eksik satmış şeklinde âdemlerin boğazlarına deve ardalaları ve zilleri ve dehdevîleri boğazlarına asarlar ve niçe yüz âdemlerin boğazına tahta gülle ve başlarında necâsetli işkembeler üzre kartal ve karga telleri ve tilki kuyrukları abâyâsın(?) zeyn edüp yüzlerine bal sürüp, "Eksik satanın hâli budur de" deyü feryâd ederler.

İhtisab Mukataası'nı iltizama alan kişi, aynı zamanda muhtesip oluyordu. Evliya, muhtesibin yardımcılarından bahsetmez; sadece nezaretinde çalışan kol oğlanlarına vurgu yapar. Diğer şehirlerdeki örneklerden hareketle, İstanbul İhtisab ağasının yanında, mukataanın gelir-gider kayıtlarını tutan en az bir kâtip ve muhtesibin denetim ve vergi toplama işlerinde kendisine birinci derecede yardımcı olan bir tane de kethüdanın olması gerekir. Hatta İstanbul İhtisab Mukataası'nın büyüklüğünü hesaba katarak, bu yardımcıların sayısının daha fazla olabileceğini söyleyebiliriz.

Evliya, muhtesibin nezaretinde, her birini cellada benzettiği 300 adet kol oğlanının görev yaptığını belirtir. Kol oğlanlarının temel görevi, İhtisab vergilerini toplamaktır. Ancak bazı belgelerdeki bilgiler, bunların muhtesibin sorumluluk alanına giren her işle ilgilenebileceklerini ihsas ettirmektedir. Mesela kol oğlanları, uğradıkları dükkânlarda üretilen malın şartlara uygunluğunu kesinlikle denetlemekteydiler. Birçok kayıttan, kol oğlanlığının babadan oğula geçen bir meslek olduğu anlaşılmaktadır. Eğer ölen kol oğlanının oğlu yoksa görev kızına veya kızının oğluna geçmez; eskilerden/mülazımlardan birine verilirdi.

Muhtesipler, kadının yardımcısı pozisyonunda kimseler oldukları için esnaf örgütleriyle kadı/devlet arasında ilişki kurabilen bir aracı rolündeydiler. Devletin esnaf örgütlerinden talebini ilgililere ulaştırır, esnafın sorunlarını kadıya ve hükûmete bildirirdi.

Muhtesibin ofisi, Yemiş İskelesi önünde Çardak denilen mahalde olduğundan, Gümrük emini ve Çardak naibi ile birlikte, gerek kendileri gerekse yardımcıları vasıtasıyla limandaki işleyişi denetlerlerdi. Mutada muhalif bir durum olduğunda kadıyı veya hükûmeti haberdar ederlerdi. Bu yanıyla, şehirdeki en işlek ticari nokta olan limanda zımnen birbirini kontrol eden bir mekanizma kurulmuştur.

Görüldüğü gibi muhtesip, yanındaki kol oğlanlarıyla üretim ve satış yapılan her noktayı denetleme yetkisiyle İstanbul'daki iktisadi faaliyetlerde etkisi derinden hissedilen bir yöneticidir. Evliya'nın muhtesibin çok nüfuzlu ve saygı gören bir görevli olduğuna vurgu yapması bu nedenle olmalıdır.

10- Balık avı (Şükrî-i Bitlisî, *Selîmnâme*)

COĞRAFİ KONUM: BALIKÇILIK VE TİCARİ MUKATAALAR BAĞLAMINDA KARA-DENİZ GÜMRÜKLERİ

Şehrin iktisadi faaliyet potansiyelini/trafiğini belirleyen diğer bir unsur coğrafi konumudur. İki kıtayı birbirine bağlayan bir noktada olması ve hem kara hem de denizden kolay taşımacılık imkânına sahip olması, özellikle ticari faaliyetleri teşvik etmiştir. Üstelik İstanbul'dan başlayan karayollarının niteliği, diğer şehirlerde rastlanmayacak avantajlara (genişlik ve inşa kalitesi) sahip olduğundan, şehrin hem Avrupa hem de Asya tarafıyla rahat ilişki kurabilmesini sağlamıştır. Bu nitelikli karayolu şebekesi ve deniz yoluyla nakliye imkânı, İstanbul'u bir ticaret merkezi hâline getirmiştir.

Diğer taraftan Boğaz ve iki denize yakın oluşu, şehirde balıkçılığın da önemli bir iş kolu hâline gelmesini sağlamıştır. Evliya Çelebi'nin gözlemleri, şehirde balıkçılık faaliyetlerinin tahminlerden çok daha yoğun olduğunu göstermektedir (bkz. Toplumsal Hayat Bölümü). Gerek nakliye imkânlarının fazlalığı gerekse coğrafi konum avantajları dolayısıyla ortaya çıkan üretim ve ticareti, ilgili mukataaların başındaki yöneticiler koordine ve kontrol etmekteydiler. İltizam yöntemiyle belirlenen Balık emini, şehirdeki balıkçılık faaliyetlerini ve balık pazarını kontrol ederdi. Unkapanı yakınlarındaki balıkhanede, eminin nezaretinde çalışan 300 civarında balıkçı vardı. Eminin yanında ayrıca bir kethüda, bir kâtip, çavuşlar ve 70 civarında kolcu çalışırdı. Bunların dışında eminin denetimindeki dalyancılar, ığrıpçılar, ağcılar, düzenciler, zıpkıncılar gibi balık tutan esnaf gruplarıyla balık satıcıları, Balıkpazarı aşçıları ve istiridyeciler gibi hem satıcılar hem de kabuklularla ilgili esnafın sayısı, Evliya'nın belirttiğine göre 8.800 kişiyi buluyordu.

Başkentteki ticari akışta, ticaretle ilgili mukataaların tamamının rolü bulunuyordu. Söz gelimi

11- Balıkçı (İntizâmî)

şehre gelen ipeğin denetimi, vergisinin tahsili tamamen Mahmutpaşa'daki Hoca Hanı'nda işlerini yürüten Mizan-ı Harir emininin sorumluluğundaydı. Şüphesiz şehrin ithalat ve ihracatı ile transit ticaret açısından en önemli iki mukataası, denizden ve karadan ticaret trafiğini kontrol edip vergilendiren kara ve deniz gümrük mukataalarıydı. Şehir içinde tüketilmek üzere şehre gelen veya burada üretilen malların satışının kontrol edilip vergilendirilmesi ise, yukarıda bahsedilen İhtisab Mukataası'nın sorumluluğundaydı.

Kara ve Deniz Gümrükleri

Şehre gelen mallardan vergi alınması yanında, gelen malları belirlenen esnaf gruplarına yönlendirme fonksiyonları da olan Gümrük eminlerinden küçüğü; Kara Gümrüğü eminidir. İstanbul'a kara yoluyla giren ve şehirden kara yoluyla çıkan mallardan gümrük vergisi alan, şimdiki Karagümrük semtinde konuşlanan Gümrük emininin yanında, hepsi de silahlı 300 civarında görevli çalışırdı. Kara Gümrüğü ile karşılaştırıldığında nispeten daha büyük olan İstanbul Liman Gümrüğü, 500 civarında görevli istihdam edecek kadar büyük bir mukataaydı. İstanbul Limanı, Galata önü ile Boğaz'dan Haliç'e uzanan iki sahil boyunca devam eden hat üzerinde bulunuyor; büyük tonajlı gemiler Galata'da demirliyor, diğerleri içerilere girebiliyorlardı. Her mal için ayrı bir nokta tahsis edilmişti; bu malları taşıyan gemiler, yüklerini buralara boşaltırlardı. Dolayısıyla bu kadar geniş bir alanda yeterli kontrolün yapılabilmesi, çok sayıda görevlinin istihdamını gerektirmekteydi. İstanbul Liman Gümrüğü'nde çalışanlar arasında kâtipler, kantarcılar, simsarcılar, sarraflar, arayıcılar, mukaddemler, kolcular, didebanlar, yeniçeri yasakçıları, kul kayıkçıları ve şiş ile yük arayıcıları bulunuyordu. Tıpkı Un Kapanı emininin nezaretinde çalışanlar gibi, Gümrük'te çalışan 200 kadar hamal grubu vardı. Kantarcılar, gelen veya giden malı tartarlar, simsarlar ve arayıcılar gümrüğü ödenmemiş mal ararlar, didebanlar malları gözetlerler, kâtipler kayıt/hesap tutarlar, yeniçeri yasakçıları sarrafbaşıları korurlardı.

İstanbul deniz gümrüğünde trafik oldukça yoğun olduğundan, gümrük mukataası yüksek gelire sahip bir işletmeydi. Mukataanın deniz ticari trafiğini denetlemesi ve belgelerden anlaşıldığı kadarıyla gemideki malın tahsis edilen esnaf koluna yönlendirilmesi, belirlenenin haricindeki bir noktaya tahliyelerin engellenmesi yani kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi noktasında rol sahibi olması, Liman Gümrük emininin ticaret yönetimindeki rolüne işaret etmektedir.

SİYASİ ve ASKERÎ MERKEZ OLUŞU: KASAPBAŞI ve HASSA HARÇ EMİNİ

Azımsanamayacak sayıdaki (XVI. yüzyıl sonunda 40.000'in üzerinde) merkez kuvvetinin varlığı ve idare merkezi olmasından dolayı seçkin bir sınıfa ev sahipliği yapıyor oluşu, şehirdeki bu sınıfların kimi ihtiyaçlarını karşılamaya dönük görevlilerin ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Saraylarda görevli birçok eminin fonksiyonları bu çerçevede ele alınabilir. Bunlara yukarıda değinilmişti. Burada ele alınabilecek iki görevli; kasapbaşı ve İstanbul Hassa Harç emini, bu kesimlerin ihtiyacının karşılanmasında dikkate değer role sahipti. Bu görevlilerin diğer "baş" ve "emin"lerden farkı, sorumluluklarının sadece kendi kurumlarıyla sınırlı olmayıp çok geniş bir kesimi kapsamış olmasıdır.

12- Kasaplar ve çobanlar (Vehbî)

Kasapbaşı

Kasapbaşı, şehirdeki saraylar ve askerî birliklerin et ihtiyacının giderilmesinden sorumluydu. Şehre gelen koyunların bu kurum ve birliklere ayrılacak kısmını belirleyen kasapbaşı, salhanelerde kestirdiği koyunların dağıtımını yapardı. Et fiyatını belirleyen komisyonda da rol alan kasapbaşının en temel görevlerinden biri, koyun emininin katkılarıyla piyasadaki et arzını oldukça yüksek tutmasıdır. Kasapbaşının yaptığı işleri, kendisi tarafından tutturulan defterlerden takip etmek mümkündür. Osmanlı Arşivi'nde çok sayıda kasapbaşı defteri yer almaktadır. Topkapı Sarayı, Eski Saray, Galata Sarayı, yeniçeriler, cebeciler, topçu ocakları, bostancılar, aslanlar ve kaplanlar ocağı, kimi tekke ve zaviyeler ile bazı devlet kurumlarındaki memurların et ihtiyaçları onlar tarafından karşılanırdı.

Sarayların, kimi devlet kurumlarının ve askerî birliklerin et ihtiyacını karşılayan kasapbaşının,

şehrin yaklaşık olarak %30'luk et ihtiyacını karşıladığı düşünülmektedir. Aslında hitap ettiği kurum ve grupların oranı maksimum %20 civarında olmasına rağmen, bu kurum ve gruplar, çok et tüketen sınıflar olduğundan bu et tüketim oranı abartılı olmasa gerekmektedir.

İstanbul Hassa Harç Eminliği

Az sayıdaki Osmanlı şehrinde rastlanan Hassa Harç eminliklerinden bütçesi itibarıyla en büyük olanı İstanbul'dakiydi. Fakat başkentteki Hassa Harç Eminliği hem gelir kaynakları hem de harcama alanları bakımından diğerlerinden ayrılmaktaydı. Diğer şehirlerdeki eminliklerin en önemli hedefi, İstanbul'daki sarayların ve kimi stratejik kurum ve kuruluşların bazı ihtiyaçlarını karşılamaktı. Dolayısıyla harcamaları ağırlıklı olarak bu alanlara yönelmişti. Üstelik bu kurumlar, bu ihtiyaçları görürken hazinenin desteğine bağımlı değildiler. Çünkü taşradaki Hassa Harç eminliklerinin tamamı, gelirlerini bölgedeki mukataaların devlet hazinesine verecekleri meblağlarından tahsil ediyorlardı. Devlet, hazineye girmesi gereken bu paraları yerinde harcayarak transferden doğabilecek risk ve sorunları önlemiş oluyordu. Eminler, mukataalar üzerindeki nüfuzlarıyla bölgedeki bütün üretim ve satış süreçlerini kontrol edebiliyorlardı. Dolayısıyla Hassa Harç eminleri şehir ekonomilerinin vazgeçilmez aktörleri konumundaydılar.

Ancak İstanbul Hassa Harç Eminliği, gelirlerini doğrudan hazineden aldığı için bölgedeki mukataalar üzerinde yönlendirici ve denetleyici rolü yoktu. Başkentteki eminin ekonomi yönetimindeki asıl rolü, yaptığı külliyetli alımlar ve inşa faaliyetleriyle ortaya çıkan etkisiydi.

İstanbul'daki Topkapı Sarayı başta olmak üzere çeşitli sarayların bazı ihtiyaçlarını karşılayan ve kamu imar faaliyetlerinde rol sahibi olan Hassa Harç eminlerinin görevleri birkaç başlık altında toplanabilir.

- Yeni (Topkapı) ve Eski saraylardaki şehzadeler, sultanlar ve cariyeler ile Dârüssaâde'de görevli ağa, müteferrika, kapıcı ve diğer memurların maaş ve giyecek ihtiyacının karşılanması.
- Sarayın özellikle harem kısmının yiyecek ihtiyacının karşılanması.
- İbrahim Paşa ve Galata saraylarındaki ağaların, hassa gılmanların ve müteferrikaların maaş, giyecek ve yiyecek ihtiyacının görülmesi.
- İçinde nakibüleşraf ve şehzadeler hocasının da dâhil olduğu mevali ve mevalizadegân, mescit ve zaviye görevlileri ile İhlas ve En'am okuyanların maaşlarını vermek, ihtiyaçlarını karşılamak.
- Kendi hizmetinde çalışanlarla kimi başka kurumlardaki görevlilerin maaş, giyecek ve yiyecek ihtiyaçlarını görmek.
- İnşa ve tamir faaliyetleri (Ambar yapmak ve mevcutlardaki tamir masraflarını karşılamak, gemi inşasında gerekli malzemeleri temin etmek, bazı askerî grupların bina inşa ve malzeme ihtiyaçlarını karşılamak vs.).

Diğer taraftan Hassa Harç emini, yukarıda belirtilmeyen birçok kamu binasının yapım ve tamir masraflarını da üstlenmekteydi. Harc-ı Hassa eminleri arasında yaptığı harcama rakamlarına bakarak İstanbul'daki eminin, başkentte hatırı sayılır bir alıcı ve müteahhit olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

Barkan, Ö. Lutfi, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *TTK Belgeler*, 1979, c. 9, sy. 13, s. 1-380.

Barkan, Ömer Lutfi, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, 1942, c. 2, sy. 9, s. 168-177.

Bilgin, Arif, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği*, İstanbul 2006.

BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhasabe Kalemi Kasapbaşı Defterleri (D. BŞM.KSB), nr. 52, 53, 12023, 12086, 12116.

BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhasabe Kalemi Selhane Kâtibi Defterleri (D. BŞM. SHK), nr. 10. 20571, 20574.

BOA, KK, nr. 2478, 7100.

BOA, MAD, nr. 148, 903, 2973.

Çakmak, Ömer (haz.), "İstanbul Mahkemesi'ne Ait 201 Numaralı Narh Defteri", yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2012.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Robert Dankoff v.dğr., İstanbul 2006, c. 1.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Zanaatkârları*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul 2011.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler,* çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı", *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, haz. Mehmet Genç ve Erol Özvar, İstanbul 2006, c. 1, s. 57-64.

Genç, Mehmet, "İltizam", *DİA*, XXII, 154-158.

Greenwood, Antony, "Meat Provisioning and Ottoman Economic Administration", *Aptullah Kuran İçin Yazılar*, İstanbul 1999, s. 191-210.

Greenwood, Antony, "Istanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System", doktora tezi, University of Chicago 1988.

Güran, Tevfik, "Kentlerin İaşesi", *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, ed. Erol Özvar ve Arif Bilgin, İstanbul 2008, s. 61-68.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, çev. Halil Berktay, İstanbul 2000, c. 1, s. 260-263.

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, *İstanbul Mahkemesi*, nr. 14, 25, 34, 39, 201; Üsküdar Mahkemesi, nr. 61, 211; Galata Mahkemesi, nr. 191.

Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda İhtisâb", *Osmanlı*, Ankara 1999, c. 3, s. 113-122.

Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987.

Kazıcı, Ziya, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 143-145.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.

Mantran, Robert, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1991.

Murphey, Rhoads, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, 1988, c. 2, s. 217-264.

Öztürk, Said, "Osmanlı Devleti'nde Tüketicinin Korunması", *Türkler*, haz. Hasan Celal Güzel v.dğr., Ankara 2002, c. 10, s. 850-860.

Pulaha, Selami, Yaşar Yücel (haz.), *I. Selim Kānūnnāmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları*, Ankara 1988.

Recep, Fuat v.dğr. (haz.), *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151 / 1726-1738)*, İstanbul 2010.

Tabakoğlu, Ahmet v.dğr. (haz.), *İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi I*, İstanbul 1997.

Tabakoğlu, Ahmet v.dğr. (haz.), *İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi II*, İstanbul 1998.

Tabakoğlu, Ahmet v.dğr. (haz.), *İstanbul Ahkam Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi I*, İstanbul 1997.

Yi, Eunjeong, *Guild Dynamics in the Seventeenth Century Istanbul: fluidity and leverage*, Leiden 2004.

BABA CAFER ZİNDANI

ESEN SALARCI*

İmparatorlar ve sultanlar payitahtı olan İstanbul'un çok iyi bilinen mekânları yanında tarihte önemli sosyal hadiselere ev sahipliği yaptığı hâlde bilinmeyen veya çok az bilinen birçok mekânı da vardır.

Son dönem sosyal tarih çalışmalarında öne çıkan kamusal alan ve mekân üzerinden toplum, devlet çözümlemeleriyle şehir tarihçiliğinin önemi artmıştır. Böylece şehir tarihçiliği ve sosyal tarihçilik çalışmalarıyla birlikte İstanbul'un mimari dokusunda eksik kalan yerler gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu mekânlardan birisi de Eminönü'nde bulunan Baba Cafer Zindanı'dır. 1834 yılına kadar zindan olarak kullanılan bu yapının küçük bir bölümü günümüze ulaşmıştır. 1859 yılında "kule-i zemin" yönetmeliğince Baba Cafer Zindanı etrafında hızlı bir yapılaşma başlamış ve yıkımlar 1884 yılında çıkan kule-i zemin iradesi ile engellenmeye çalışılmıştır. 1956-1958 yılları arasında Haliç kıyı düzenlemesi esnasında bu mahalle tamamen ortadan kalkmış ve Baba Cafer Türbesi, Ahî Çelebi Camii, Zindan Kapısı'nın ufak bir kısmı ayakta kalabilmiştir. Bugün Baba Cafer Zindanı'nın ayakta kalan kısmının alt katı Baba Cafer Türbesi'dir. Söz konusu zindan üç katlı idi.

İstanbullu hanımlar tarafından ziyaret edilen Baba Cafer'in hikâyesi şöyledir: Cafer, Harun Reşid zamanında yanında Veysel Karanî soyundan Baba Maksud adlı bir zatla İstanbul'a elçi olarak gelen sâdâttan biridir. Baba Cafer ve Baba Maksud yanlarında altı yüz kişi ile buraya gelmeden bir süre önce İstanbul'da Rumlar ile Müslümanlar arasında mücadeleler yaşanmış ve bazı Müslümanların cesetleri sokaklarda kalmıştır. Baba Cafer bu durumu görünce I. Nikeforos'a hakaret etmiştir. Bunun üzerine imparator, Cafer'i bugün kendi adıyla anılan zindana attırmıştır. Cafer'den daha sakin olan Maksud isimli kişi ise Müslümanların ölülerinin gömülmesi için izin almış ve cenazeleri defnetmiştir.[1]

Hayrî'nin manzumesinde Baba Cafer'in hapse atılması farklı sebeptendir. Buna göre, Baba Cafer, Ayasofya'da namaz kılarken rahiplerin ağızları tutulur ve Baba Cafer'i bu yüzden tutup hapse atarlar. Hayrî, Müslümanlar ile kâfirler arasında bir mücadeleden bahsetmez. İmparatorun onu öldürtme sebebini ise zindancının Müslüman olup Ali ismini almasına kızması olarak belirtir.[2] Evliya Çelebi de Baba Cafer ile Baba Maksud'un Ayasofya ziyaretlerinden söz eder. *Seyahatnâme*'sinin ziyaretgâh ve makamlar bendinde, "Ayasofya'nın

1- Baba Cafer Zindanı

* İstanbul Üniversitesi

1 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1995, s. 31-32.

2 Ayvansarâyî, *Mecmûa-i Tevârih*, haz. Vahid Çabuk, İstanbul 1985.

cânib-i şarkisinde Türbe Kapusu dâhilinde ki kuşede ibadet etmişler, hâlâ makam-ı Baba Cafer ve Baba Maksud makamı dirler." Baba Cafer'in anlatılan bu hikâyesinde ittifak edilen belki de tek nokta, onu ortaya çıkaran Abdurrauf Zindanî adındaki bir şeyhin mevcudiyetidir. Kendisi Edirne'den Fatih Sultan Mehmed'in ordusuyla gelmiş, şehrin kuşatılması ve alınması esnasında orduda bulunmuş olan bir zattır. *Seyahatnâme*'deki anlatıma göre Şeyh Abdurrauf Zindanî Efendi sâdât-ı kiramdandır ve şehre giriş yaptıktan sonra sarığını çıkarıp "Burada benim ceddim Baba Cafer yatmaktadır." diyerek sarığını onun mahalline koymuş ve yetmiş sene boyunca türbedarlık yapmıştır. Burayı türbe hâline getiren bu şeyhtir. Daha sonra bu türbenin hakkındaki bütün kaynaklar Şeyh Abdurrauf Zindanî olayına atıf yapar ve böylece zindanın bulunuşu hakkında ortak bir metin inşa edilmiş olur.

Yangınların ve depremlerin eksik olmadığı İstanbul'da Baba Cafer Zindanı da bu felaketlerden zarar görmüştür. 1539 yangınında zindanın kapıları açılamadığı için içeride 700 mahkûmun öldüğü, Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'da verilmiştir.[3] Diğer bir yangın 1554 yılında meydana gelmiştir. Bu yangında da mahkûmlardan ölenlerin olduğu belirtilmesine[4] rağmen yangını anlatan Hans Dernschwam bu yangında mahkûmların ölmemesi için kapıların açıldığını belirtir.[5] Bunun haricinde bir başka seyyah S. Schweigger, tarihini vermediği bir yangından bahseder: "Bir seferinde, limanın kıyısında, surların yakınlarında ki bir zindanda yangın çıktı. Kulenin

2- Baba Cafer Türbesi'nin kapısı

üstündeki suçlular bütün güçleriyle abanıp kapıyı açmayı başarınca kurtuldular. Yaklaşık yetmiş kadar tutuklu ise alevlerin arasında can verdi."[6]

Baba Cafer Zindanı'na hapsedilen mahkûmlar hırsızlar, fahişeler ve adi suçlardan hüküm giyenlerdir. Bu zindana hapsedilen kadınlar fuhuşla uğraşanlardır. Özellikle ramazan ayında toplumu bu kadınların şerrinden korumak ve fitne işlerine ara verdirmek amacıyla bu ayda hapse atılmışlardır. Genelde sürgüne gönderilen bu kesim bir yolunu bularak tekrar İstanbul'a geri dönmektedir. Bu durum verilen emirlerde de göze çarpmaktadır. Nitekim bir emirde, Baba Cafer Zindanı'na hapsedilmeleri gereken on adet fahişenin bir daha İstanbul'a gelmemesi, gelirlerse cezaları verilmek üzere Midilli Adası'na sürülmeleri buyurulmuştur. Zindana atılanların hepsi de (Emine, Fatıma, Ayşe Gülsüm, Zeynep, Edirneli Hatice, Sârık Hatem) Müslüman ismi taşımaktadır.[7]

3 *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992, s. 148.

4 *Târîh-i Âl-i Osman*, TSMK, R., nr. 1100, vr., 104b.

5 Necdet Sakaoğlu ve Nuri Akbayar, *Osmanlı Dünyasından Yansımalar*, İstanbul 2000, s. 229.

6 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581* çev. Türkis Noyan, İstanbul 2003, s. 103.

7 BOA, C.ZB, 28/1355.

Hapishaneye atılan fahişelerle evlenmek isteyenlere karşı devlet temkinli yaklaşmıştır. Kadınların zindandan çıkartılarak tekrar fuhuş yapmalarını engellemek için evlenenlerin hemen İstanbul'u terk etmelerini şart koşmuştur.[8] Zindana atılan fahişelerin zindanda bulunma süreleri "ıslah-ı nefs" edinceye kadardır. Bu yüzden belli bir hapis müddeti yoktur. Fahişenin, ıslah-ı nefs ettiğine kanaat getirecek olan mahalle imamıdır. Bu noktada da farklı bir sıkıntı görülmüştür. 1180 (1766-1767) tarihli iradede Baba Cafer Zindanı'nda bulunan fahişelerin gerçekten tövbe etmeden subaşı ve asesbaşı tarafından para alınarak salıverilmemeleri belirtilir.[9] Baba Cafer Zindanı'na hapsedilen altı nefer hırsızın zindandan çıkarılarak İstanbul'dan sürülmelerine ve bir daha İstanbul'a gelirlerse cezalarını o zaman çekmelerine dair bir belge bulunmaktadır. Buraya hapsedilen yeniçerilerin durumları ise daha farklıdır. Yeniçeri buraya gönderilmeden önce ocaktan adı silinir, ondan sonra hapsedilirdi.[10] Beşiktaş'ta olay çıkaran yirmi iki nefer ocaklının Baba Cafer Zindanı'na atılmaları[11] ya da zimmî bir arkadaşıyla evinde iki kadınla basılan Yeniçeri Mustafa[12] dikkat çekici örneklerdir. Baba Cafer Zindanı'na bu suçluların dışında hapsedilenler de olmuştur. Ubudiyet iddiasıyla ortaya çıkan Nesîmî de Baba Cafer'e hapsedilmiştir.[13] Buraya hapsedilen yedi İstanbul Ermeni patriği ise en dikkate değer mahkûmlardır. 1660-1688 yılları arasında yedi patrik buraya hapsedilmiştir. Bu bilgi ilk olarak o dönem İstanbul Ermeni Patrikhanesi başdefterdarı olan Eremya Çelebi Kömürciyan tarafından verilmiştir. İlk olarak Sivaslı Gazaros, mevkisinden düştükten sonra borçlarından dolayı zindana atılmış ve dostları sayesinde kurtulmuştur. İkincisi Trakyalı Sargis'tir. Sargis, iki defa patrik olmuş iki defa hapse girmiştir. Üçüncüsü Meğrili Stefanos'tur. Bu patriğin hapsedilme sebebi seleflerinin bıraktığı borçlar olabilir. Dördüncüsü Topal lakaplı Amasyalı Hovannes'tir. Beşinci ise İstanbullu Andreas'tır. Andreas'ın lakabı Cehennem Merdiveni'dir. Altıncı mahpus patrik, Kayserili Karabet'tir. Beş defa patrik olmuştur. Sonuncu patrik ise İstanbullu Toros'tur. Lakabı Deli'dir.

Baba Cafer Zindanı'na borçlarından dolayı hapsedilenlerin bazen sultanların ulufe, sünnet ya da hastalıktan kurtulmalarına binaen salıverildikleri bilinmektedir. Şehzade Mahmud'un hastalıktan kurtulması üzerine borçları yüzünden Baba Cafer Zindanı'nda ve Mazhar Ağa Hapishanesi'nde yatan mahkûmlardan bir kısmının borçları ödenerek salıverilmesi,[14] diğer taraftan Sultan IV. Murad'ın hastalanması üzerine Baba Cafer Zindanı'nda bulunan mahkûmlardan bir kısmını serbest bırakması,[15] Şeyh Abdurrauf Zindanî'nin ölümü üzerine II.Bayezid'in emriyle borçlarından dolayı zindanda bulunanların affedilmeleri bu durumun örneklerindendir.[16]

Özetle, Baba Cafer Zindanı klasik Osmanlı devlet sistemi içerisinde suçluların hapsedildiği mekân olmuştur. Kanunî döneminde elçilik heyetiyle İstanbul'a gelen Flesburglu ressam Melchior Lorichs, çizdiği panoramada Baba Cafer Zindanı için sultanın hapishane kulesi olarak açıklama yazılmıştır. 1834 yılında bu zindan hapishaneye geçişle kapatılmıştır. II. Mahmud döneminde buradaki mahkûmlar Sultanahmet Meydanı'nda bulunan hapishaneye nakledilmiştir.

3- Baba Cafer Türbesi'nin 1292 (1875-76) tarihli tamir kitabesi

8 Ahmet Refik, *Onikinci Asrı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul 1988, s. 39.

9 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, c. II, İstanbul 1995, s. 870.

10 BOA, HH, 212/11521.

11 BOA, HH, 1361/53601.

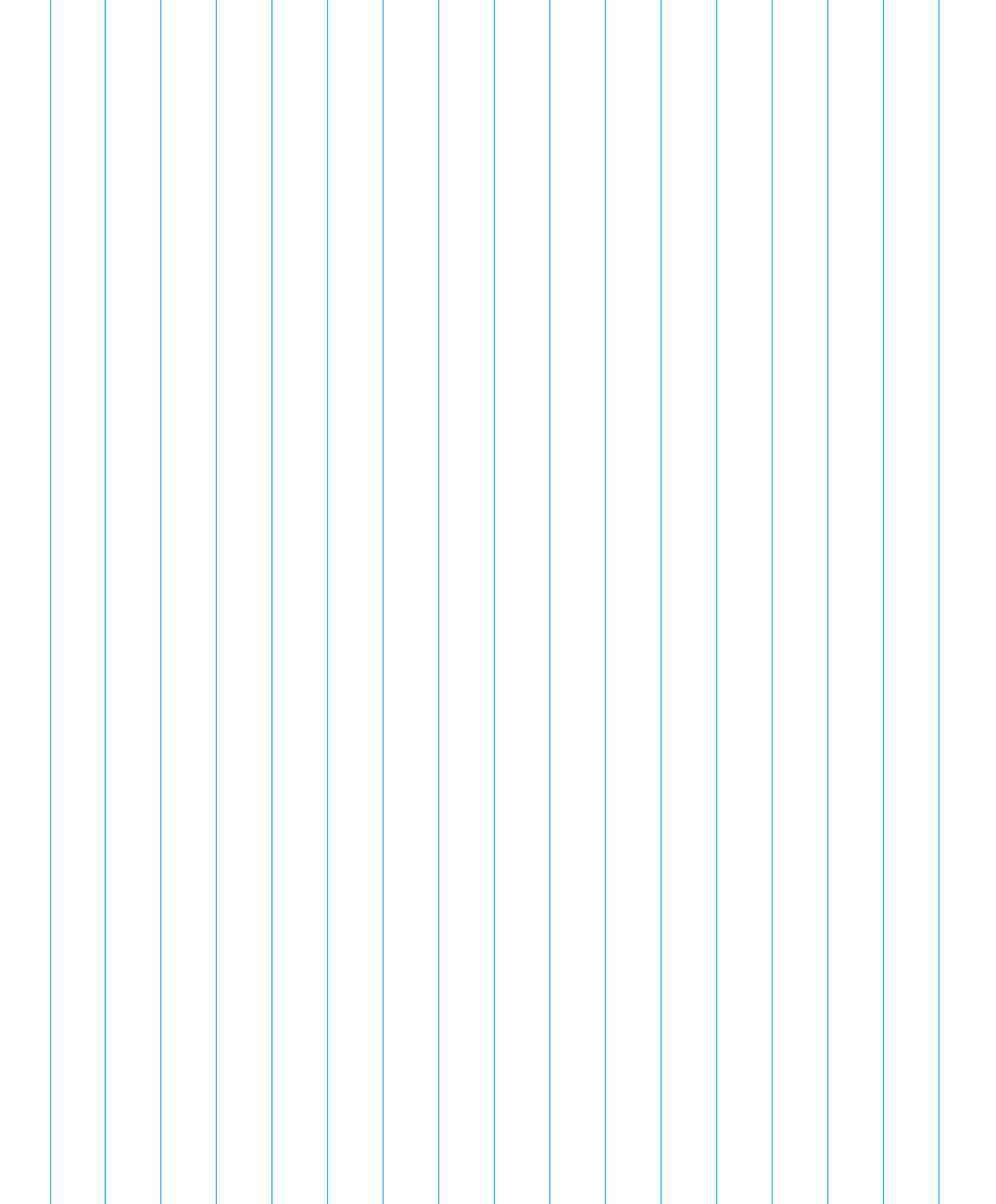
12 BOA, HH, 41/1450

13 BOA, C.ADL, 104/6233.

14 BOA, HH, 19/887.

15 Sultan IV. Murad Bağdat'ı ikinci defa fethettiğinde hastalanmıştı. Bunun üzerine Müftü Yahya Efendi sultana sadaka verip kul azat etmeyi tavsiye edince, sultan sadaka dağıttı ve Baba Cafer Zindanı'ndan mahkûmları serbest bıraktı: Mehmet Halîfe, *Târîh-i Gılmânî*, haz. Kamil Su, Ankara 1986, s. 19.

16 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 39.

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E İSTANBUL'DA GÜVENLİK

(1839-1918)

NURETTİN VAN*

Tanzimat Dönemi'ne kadar İstanbul'un asayiş ve güvenliğinden sorumlu olan kurum ve görevlilerin başında Yeniçeri Ocağı ve Yeniçeri Ağası gelmekteydi. Bu nedenle Tanzimat öncesinde bu konuda yaşanan en önemli değişikliklerden birisi de hiç şüphesiz II. Mahmud tarafından Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (17 Haziran 1826) ve yerine "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye" yeni bir askeri teşkilatın kurulması olmuştu. Bu yeni ordunun idaresi de serasker ismi verilen bir kumandana verilmiştir. Serasker, İstanbul'un en büyük emniyet amiri sıfat ve yetkisine sahiptir. Bu yeni düzenlemeye göre Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye başkentin İstanbul tarafının, Asâkir-i Hassa ise Üsküdar bölgesinin asayiş ve güvenliğinden sorumluydu. Kasımpaşa ve Eyüp tarafında ise daha önceden olduğu gibi denizciler görevlendirilip Asâkir-i Muntazama-i Bahriye'ye yetki verilmişti. Galata, Beyoğlu ve civarının asayişi de eskiden olduğu gibi Topçu Ocağı'na bırakılmıştı.[1] Diğer taraftan ilk karakol binaları da yine II. Mahmud zamanında yapılmaya başlanmıştı. Önceleri kışlalardan uzak ve nüfusun yoğun olduğu bölgelerde ahşaptan yapılan bu karakollar, 1831 yılından itibaren kârgir olarak inşa edilmiştir. Bu karakollardan ilk yapılanları Bahçekapı, Hatapkapı ve Şehzadebaşı karakolları idi. Ayrıca Eyüp'teki Bostan İskelesi Karakolu, Aksaray Karakolu, Tevfikiye/Arnavutköy Karakolu, Eyüp Otakçılar Karakolu (1835), Fatih Karakolu (1838), Üsküdar'daki Şemsi Paşa/Adliye ve Paşalimanı karakolları da İstanbul'daki ilk kârgir karakol binaları arasındaydı. Bu süreçte bir taraftan Yedikule Hisarı Zindankapı'daki Baba Cafer Zindanı gibi uygun binalar karakol hâline getirilirken diğer taraftan da ihtiyaç duyuldukça yenileri yapılmaktaydı. Karakolların büyüklüğü ve buralarda görevlendirilecek polis miktarı ise semtin nüfusuna, bina sayısına ve ikamet eden yabancı sayısına göre değişmekteydi. II. Mahmud'un başlattığı karakol inşaatları Tanzimat Dönemi'nde de sürmüştür.[2]

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ortaya çıkan asayiş ve güvenlik sorunlarını çözmek için yapılan düzenlemelerden biri de Ağustos-Eylül 1826'da çıkarılan bir nizamnameyle İhtisab Nezareti'nin kurulması olmuştur. İhtisab ağasının esnafı denetleme yanında, şehirde asayişi sağlama ve halka iaşe temin etme görevi de bulunuyordu. Nizamnameye göre muhtesip, çarşı pazarı kontrol ettiği esnada suçlu gördüğü bir esnafı diğerlerine ibret olması için falakaya yatırarak cezalandırabilir; ayrıca kendine verilmiş olan hapis veya sürgün etme yetkisini kullanabilirdi. Mayıs 1851'de yapılan bir düzenlemeyle bu nezaret kaldırılarak, vazifeleri Zabtiye Müşirliği'ne devredildi. Yaklaşık üç ay sonra da zahire, odun, kömür vb. maddelerin fiyatını tespit etmek; belirlenen bedelin üstünde satanlar ile ölçü veya tartılarını eksik tutanlar hakkında yapılacak işlemleri görüşmek ve bu konuda gereken önlemleri almak üzere Zabtiye Müşirliği'ne bağlı bir Es'âr Meclisi kuruldu (13 Ağustos 1851). Bir süre sonra Zabtiye Müşirliği'nde köklü bir değişim yaşandı.

* Dumlupınar Üniversitesi

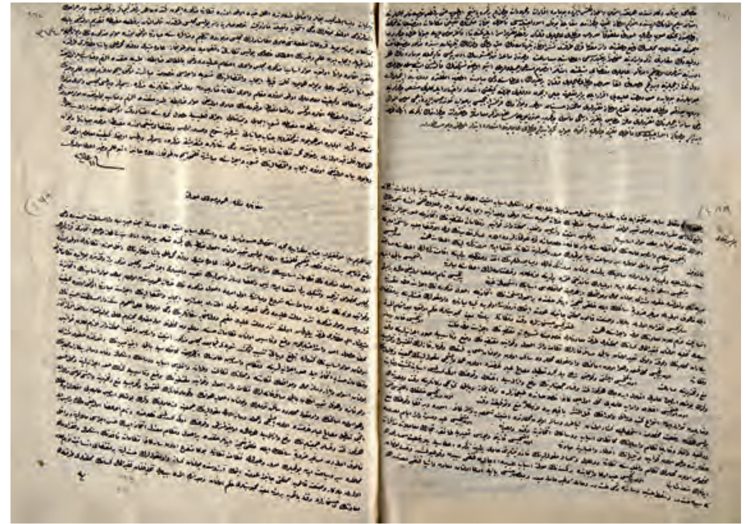
1 Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta: Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durum*, Ankara 1947, s. 70.

2 Necla Arslan, "II. Mahmud Döneminde Modern Bir Polis Teşkilatının Kuruluş Girişimleri, İlk Karakol Binaları", *İstanbul*, 1997, sy. 23, s. 37-41. 1840 yılında İstanbul'un Üsküdar bölgesindeki mevcut bazı karakolların isimleri ve tamir masrafları için bkz. BOA, C.ZB, nr. 3188 (21 L 1257/6 Aralık 1841).

Buna göre zabıta ile ilgili işler çoğaldığı için maliye ve tahsilat işleri zaptiyelerden alınarak, tamamen Maliye Nezareti'ne devredildi. Ayrıca meclis, gördüğü işler daha ziyade ticaretle ilgili olduğu gerekçesiyle Ticaret Nezareti'ne nakledildi. Bu suretle zaptiyede sadece güvenlik, sorgu vs. inzibati işler kalmış oldu. Bundan yaklaşık beş ay sonra İhtisab Nezareti yeniden kuruldu (4 Nisan 1852) ve Es'âr Meclisi buraya bağlandıysa da birkaç ay sonra dağıtıldı. 25 Temmuz 1855 tarihinde de İhtisab Nezareti kaldırılarak, görevleri yeni kurulan Şehremaneti'ne (Belediye) devredildi.[3]

Asayiş ve güvenliğin sağlanması yolunda İhtisab Nezareti'ne yüklenen önemli bir görev de başıboş ve serseri takımından kimselerin taşradan gelerek İstanbul'a yerleşmesine engel olunmasıydı. Bunu sağlamak için de özellikle iskelelerde bulunan kayıkçı ve hamallarla hamamlarda çalışan tellaklar; ayrıca esnaf yanında çalışan çıraklar kayıt altına alınıyor ve gözetim altında tutuluyordu. Bunun yanında yurt içi seyahatlerinde bulundurulması gereken mürur tezkiresi olmayanların İstanbul'a girişine engel olunması gerekiyordu. Mürur tezkiresi olup da çalışmak için İstanbul'a gelenler de, başıboş kalmamaları için, iş buluncaya kadar nezaretin kontrolündeki bazı hanlarda ikamet ettiriliyordu. Ayrıca hamamcılar, hamallar, kayıkçılar, mavnacılar, sıvacılar, sebzeciler, bahçıvanlar, arabacılar, ev hizmetçileri ve rençperlerin kayıtlarını tutmak; ayda iki kez yoklamalarını yapmak ve silah taşımalarını önlemek; bekâr odaları, kahvehane, han ve otellerle esir pazarlarını kontrol ederek, sakıncalı kişileri bulmak ve hür sayılan insanların satılmasına mani olmak da bu nezaretin görevi sayılmaktaydı.[4]

Tanzimat Dönemi'nde zaptiye teşkilatına daha fazla önem verilmeye başlandı. Asayiş ve güvenlikten sorumlu birimlerin tek bir çatı altında toplanması yolunda çalışmalar yürütüldü. Bunların düzenli ve verimli bir hâle getirilmesi amacıyla çeşitli talimatname ve nizamnameler hazırlandı. Bu dönemdeki ilk önemli düzenlemeler 21 Mart 1845 tarihli bir nizamnameyle 31 Mart 1845 tarihli *Müzekkere-i Umumiye*'dir. Bir nüshası İstanbul'daki bütün sefaretlere gönderilmiş olan bu müzekkerede "polis" adı verilen bir zaptiye uygulamasına geçildiği, bunların Tophane-i Âmire Müşiri Mehmed Ali Paşa'nın emrine verildiği, ayrıca bu teşkilatı idare etmek için de bir "meclis" oluşturulduğu belirtilmişti.[5]

1- İlk Polis Nizamnamesi, 20 Mart 1845, (BOA, A.DVN.NMH.d, nr. 11/489-361-362)

On yedi maddeden oluşan bu ilk *Polis Nizamnâmesi*'nde polis adını taşıyan bu yeni zaptiye örgütüyle meclisin görevleri açıklanmıştı. Buna göre polisin başlıca vazifesi yabancıların geliş gidişlerini takip ve pasaport veya mürur tezkirelerini kontrol etmekti. Nitekim yeni polis teşkilatı da, yabancıların İstanbul'a genellikle vapurla gelmesi ve Galata ile Tophane'ye çıkması nedeniyle, bu bölgenin zabıta işlerine bakan Tophane Müşirliği'nin emrine verilmişti. Şüphesiz ki sefaretlerin ve yabancı tüccarların çoğunlukla burada bulunması; ayrıca meyhane ve genelevlerin yoğun olması nedeniyle en fazla vukuatın bu bölgede meydana gelmesi de bu kararda etkili olmuştu. Nizamnamede; ateşli silah kullanacak avcılara ruhsatname vermek, devlet binalarının ve halka açık mahallerin korunmasını sağlamak, çalışabilecek durumda olduğu hâlde dilenerek halkı rahatsız edenlere engel olmak; fakir, işsiz ve hastalar ile hapishaneden tahliye edilenlerin memleketlerine dönmelerine yardımcı olmak; han, lokanta, otel ve bekâr odaları gibi yerleri denetlemek; kötü niyetli kimselerin toplandıkları yerlerle kumarhaneleri teftiş etmek ve bu tür yerlerin çoğalmasına engel olmak; amelelerin iş bırakmasına ve karışıklık çıkarmasına karşı önlemler almak; toplum ahlakını bozacak nitelikteki yazı ve kitapları denetlemek ve gerekirse toplattırmak; tiyatro ve diğer eğlence mahallerinde seyirciler için gerekli emniyet tedbirlerini almak; tüccarların iş gördükleri ve "borsa" diye adlandırılan yerlerin düzenini sağlamak, simsarlık yapmak isteyenlere izin belgesi vermek ve ruhsatsız çalışmalarına engel olmak; gerekli görülürse veya herhangi bir iddiada bulunulursa ölen veya hastalanan bir şahsın eceliyle ölüp ölmediğini ya da ne sebeple hastalandığını tespit etmek amacıyla kimyager, doktor

3 Ziya Kazıcı, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 143-145; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, s. 287-289.

4 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* İstanbul 1995, c. 1, s. 317-347.

5 "Sefaretlere Yazılan Müzekkere-i Umûmiyye Sureti", bkz. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* c. 2, s. 878-880.

2- Topkapı'daki Takkeci Karakolhanesi (Yıldız Albümleri)

veya cerrah tayin etmek gibi hususlar da polisin görevleri arasında sayılmıştı.[6]

Adı geçen meclisin hem asayişi temin etmeye hem de bu konuda gerekli kararları almaya yetkili kılındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca meclise, nizamnamede belirtilmeyen ancak uygulamalarda açıkça görülen, şüpheli şahıslar hakkında gerekli tahkikatı yürütme, belirli dereceye kadar olan suçları muhakeme etme ve gerekli görüldüğünde tanıkları huzuruna çağırma gibi yetkiler de verilmişti. Ancak meclisin yapacağı bu çalışmalarda ceza tayin yetkisi bulunmuyordu. Bu nedenle meclis tarafından hazırlanan muhakeme mazbataları önce Tophane-i Âmire müşirine, oradan da hüküm ve ceza tayini için Meclis-i Vâlâ'ya havale edilecekti. İlk olarak 1845 Mayıs'ında 46 polis memurunu bölgede istihdam ederek işe başlayan meclisin Tophane-i Âmire Müşirliği'ne bağlılığı ise fazla uzun sürmedi. Ağustos 1847'de Galata-Beyoğlu bölgesinin asayiş ve güvenlik işlerinin kaptan paşaya havale edilmesiyle meclis buraya bağlandı.

Diğer taraftan her ne kadar polis adı verilen bir kolluk teşkilatı kurulduğu belirtilmekteyse de meclisin karakollarda bulunan nizamiye askerlerini celp ve istihdam etmekle yetkili kılınmasına bakılırsa uygulamada eski usulün büyük ölçüde devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1847 yılı başında İstanbul'da taşradakilerden farklı olmak üzere zaptiye alaylarının kurulması yönünde çalışmalara başlandı.[7] 1850 yılına gelindiğinde İngiltere elçisi Lord Stratford Canning ve İngiliz tüccarlar başta olmak üzere, diğer yabancı elçi ve tüccarların bölgede hırsızlık ve cinayet gibi suçların artmakta olduğuna dair rapor ve şikâyetleri üzerine Dersaadet, Beşiktaş ve Üsküdar'ın güvenlik yapılanmasının yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyuldu. Buralarda ilk planda yedi bölük zaptiye askerinin teşkiline ve Galata ve Beyoğlu bölgesinin güvenlik işlerinin Zabtiye Müşiriyeti'ne bağlanmasına karar verildi (24 Nisan 1850). Ardından bölgede uygulanacak olan yeni sistemle ilgili ayrıntılı bir rapor hazırlaması isteği üzerine müşiriyetin Sadaret'e sunduğu 8 Mayıs 1850 tarihli raporda bu bölgedeki polislerin ve kavvasların görevlerini layıkıyla yapamadıkları ve bunların yerine ilk aşamada beş bölük zaptiye askerinin konulması öneriliyordu. Polis ve kavvaslardan istekli olanların kefil göstermek şartıyla bu zaptiye bölüklerine alınabileceği de belirtiliyordu. Ayrıca zaptiye birliklerini kumanda etmek üzere Beyoğlu bölgesine bir memur, Galata bölgesine de bir müdür atanması gerekliliği üzerinde duruluyordu. Raporda bölgede kurulması önerilen zaptiye birliklerinin hangi merkezlerde bulundurulacağı ve bunların görevleriyle ilgili bilgilere de yer verilmişti. Buna göre Beyoğlu'na yerleştirilecek iki bölüğün merkezleri Tatavla ve Macar mevkileriydi. Galata'da kurulacak bölüğün merkezi Yağkapanı, Kasımpaşa'daki bölüğün merkezi ise yine o civardaki bir mevki olacaktı. Buraya bağlı olan Kâğıthane ve Alibeyköy'e de birer süvari takımı yerleştirilecekti. Raporda belirtilen bu hususlar kabul görmüş ve yürürlüğe konmuştur. Yine raporda teklif edildiği üzere bir süre sonra polis meclisindeki personel de Bâb-ı Zabtiye'ye nakledildi (3 Temmuz 1850). Ancak bu meclis kaldırılmışsa da, bazı belgelerden anlaşıldığına göre, 1845'ten beri faaliyet gösteren ve Zabtiye Müşiriyeti bünyesinde yer alan "polis" adı verilen güvenlik güçleri varlığını sürdürmüştür.[8]

Yukarıda bahsedilen ve Osmanlı zaptiye teşkilatında önemli dönüm noktalarından birini oluşturan Zabtiye Müşiriyeti ise 15 Şubat 1846 tarihli bir resmî tebliğle kuruldu. Bahçekapı civarında bulunan Ticaret Konağı'nda faaliyete başlayan müşiriyete ilk

6 Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye,* c. 2, s. 875-878.

7 BOA, İ.MMS, nr. 134 (1 S 1263/18 Ocak 1847); BOA, C.ZB, nr. 2772 (5 L 1264/4 Eylül 1848); nr. 3642 (21 Za 1265/9 Ekim 1849).

8 Ali Sönmez, "Polis Meclisi'nin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)", *TAD*, 2005, c. 24, sy. 37, s. 264-269.

3- II. Mahmud devrinde yaptırılan Fatih Karakolu

atanan kişi ise Niş eski Valisi Çerkez Hafız Paşa oldu.[9] Zabtiye Müşiriyeti'nin teşkil edilmesinin gerekçesi ise zabıta işlerinin Seraskerlik tarafından yürütülmesinin, askerlerin asıl vazifesinin aksamasına sebep olmasıydı. Ancak 1846'dan itibaren asayiş işleri her ne kadar Zabtiye Müşiriyeti'nce yürütülmeye başlanmışsa da, müşiriyet sonraki süreçte birkaç kez Seraskerliğe bağlanıp ayrıldı. Yine de Tanzimat Dönemi'ne kadar çeşitli birimler tarafından idare edilen zabıta işlerinin tek bir elde toplanmış olduğu söylenebilir.

Asayiş ve güvenliği sağlamak için yapılan önemli düzenlemelerden biri de "Memurîn-i Teftişiye" adıyla yeni bir zabıta müessesesi teşkil edilmesiydi. 13 Nisan 1865 tarihli ve "Umûr-ı Zabıta-i Teftişiye Memurlarının Sûret-i Teşkili" başlıklı bir belgede, dört sınıf teftiş memurluğu oluşturulduğu ve yaşlarının yirmi beş ile kırk beş arasında olması gerektiği belirtilmişti. Ayrıca bunların maaş, kıyafet ve görevleri üzerinde durulmuştu.[10] 26 Temmuz 1867 tarihli bir talimatnamede de dört sınıftan oluşan bu memurların zaptiyelerden ayrı bir birim olduğu, sadece polislikle uğraşacağı belirtilmiş ve görevleri yeniden belirlenmişti. Bu görevler hükûmetin bilmesi gereken konuları araştırmak, şahit oldukları her türlü zabıta olayına el koymak, eğer buna muvaffak olamazlarsa gerekli uyarıları yapmak veya ihbar etmekti. Ayrıca bunlar ülkeye gelen veya ülkeden çıkanlarla içerdeki yolcuların hâl ve hareketlerini araştırmak, pasaport ve mürur tezkirelerini kontrol etmek, pasaportsuz olanlar veya sahte pasaport kullananlar varsa hükûmete bildirmekle mükellefti. Eşya ve erzakların belirlenmiş olan fiyatlardan satılması, eksik ölçü ve tartı kullanılmaması, iyi pişmemiş ve bozuk ekmek yapılmaması, hasta ve zayıf hayvanların kesilmemesi, ham ve bozuk meyve satılmaması ve sokakların temiz tutulması gibi hususların takibi de

9 *Takvîm-i Vekâyi',* 1262, sy. 297; Lutfî, *Târih,* İstanbul 1328, c. 8, s. 88.

10 BOA, YEE, 36/7 (17 Za 1281).

4- Taksim Karakolhanesi (Yıldız Albümleri)

bunların görevleri arasındaydı. Teftiş memurları, görevli oldukları bölgeyle ilgili aylık suç istatistikleri tutar ve bunları Zabtiye Müşiriyeti'ne ulaştırırlardı.[11]

Bu talimatın tahlilinden, her nedense yaygınlaşmamış olan 1845 tarihli polis teşkilatının yerine konmak üzere zaptiye askerlerinden ayrı bir zabıta kuvveti kurulmasına çalışıldığı; teftiş memurlarının da istihbarat başta olmak üzere, adli, idari ve siyasi zabıta konusunda görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca belediye zabıta işleri de bu memurların esas vazifelerinden sayılmaktadır. Zaten, yukarıda 1845 tarihinde kurulduğu açıklanan polis teşkilatına da benzer vazifeler yüklenmişti. Ancak, sadece polislik işiyle uğraşacak ayrı bir zabıta kuvveti kurulması amacıyla başlatılan bu teşebbüs de uzun ömürlü olmamış ve görevleri zaptiye askerlerine devredilmişti. Nitekim 10 Ekim 1871 tarihli bir belgede teftiş memurluklarının yeniden teşkil edilmelerinden bahsedilmesi de muhtemelen aynı yılda kaldırıldıklarını göstermektedir.[12]

22 Şubat 1870 tarihinde *Dersaadet ve Mülhakatı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizamiyesi*'ne dair nizamnameyle başkentin kolluk kuvvetlerinde yeni bir düzenlemeye gidildi. Buna göre başkentte ve buna bağlı civar kazalarda mülki zabıta görevlerinin yürütülmesi Zabtiye Müşiriyeti'ne verildi. Bu amaçla dört meclis ve daire kuruldu. Bunlardan "Meclis-i İdare" mülki ve mali meselelere; "Meclis-i Fırka-i Zabtiye" zaptiye subay ve askerlerinin seçimi ve idaresine; "Teftiş Dairesi" maiyetindeki teftiş memurları vasıtasıyla müşirlikten gönderilecek evrakı inceleme, yangın söndürmede gerekli tedbirleri alma, hükûmetçe aranılan şahısları buldurma ve memleketlerine gönderilen veya sürülen kişilerin işlemlerini yürütmeye; "Hapishane Dairesi" ise

11 23 Ra 1284/26 Temmuz 1867 tarihli "Memurîn-i Teftişiyyenin Sûret-i İntihab ve Vaz' ve Hareketleri Hakkında Tarifatı Mutazammın Talimat", *Düstur*, Birinci tertip, İstanbul 1289, c. 2, s. 748-753.

12 BOA, ZB, 4/20 (26 B 1288).

5- Beyoğlu'ndaki Feridiye Karakolhanesi (Yıldız Albümleri)

hapishanelerin idaresine bakmakla görevliydi.[13] Diğer taraftan bu nizamname ile İstanbul'da dört mutasarrıflık, sekiz kaymakamlık ve beş müdürlük oluşturuldu. Bunlar Dersaadet, Beyoğlu, Üsküdar, Çekmece mutasarrıflıkları ile Galata, Adalar, Kartal, Fatih, Eyüp, Yeniköy, Beykoz, Çatalca kaymakamlıkları ve Küçükçekmece, Suyolu kurâsı (köyleri), Terkos, Gebze ve Şile müdürlükleriydi. Genel hatlarıyla yaklaşık on yıl devam eden bu idari yapılanma, aynı zamanda zabıta bölgelerini de yansıtmaktaydı. Bir başka kaynakta belirtildiğine göre de, İstanbul Zabtiye Müşiriyeti döneminde, Merkez, Fatih, Eyüp, Adalar, Galata, Beyoğlu, Yeniköy, Üsküdar ve Beykoz olmak üzere dokuz zabıta dairesinden oluşmaktaydı. Bu daireler merkezlere, merkezler de kendi içinde mevkilere (karakol) ayrılmıştı. Bu dairelerin merkezleri ve mevki sayıları şu şekildeydi: Merkez Zabıta Dairesi'ndeki merkezler Topkapı ve Kadırga olup bunlar 11'er mevkiye ayrılmıştı. Fatih Zabıta Dairesi'ndeki merkezlerden Samatya 13, Salmatomruk 11, Hasanpaşa 11 ve eski Ali Paşa 9; Eyüp Zabıta Dairesi tek merkez olup 12; merkezi bulunmayan Adalar 3; Galata Zabıta Dairesi'nin tek merkezi olan, Tophane 15 mevkiden oluşmaktaydı. Beyoğlu Zabıta Dairesi'ndeki merkezlerden Beşiktaş 6, Ortaköy 2, Arnavutköy 6, Macar 5, Dolapdere 8, Kasımpaşa 8, Hasköy 8; Yeniköy'deki merkezlerden Yeniköy 7, Büyükdere 10; Üsküdar'daki merkezlerden Nuh 9, Çengelköy 9, Kanlıca 8 mevkiye ayrılmıştı. Beykoz'da ise merkez olmayıp İskelebaşı ve Kavak olmak üzere iki mevki mevcuttu. Ayrıca Merkez Zabıta Dairesi emrinde 1, Fatih'te 2, Eyüp'te 4, Beyoğlu'nda 1, Yeniköy'de 2, Üsküdar'da 6 ve Beykoz Zabıta Dairesi'nde ise 1 süvari kıtası bulunurdu.[14]

Osmanlı Devleti'nde zaptiye teşkilatında dönüm noktası sayılabilecek bir diğer önemli düzenleme ise 4 Aralık 1879 tarihinde Zabtiye Müşiriyeti'nin kaldırılarak yerine Zabtiye Nezareti'nin kurulması olmuştu. Başlangıçta İstanbul ve bağlı bölgelerin güvenliğinden sorumlu tutulan bu nezarete daha sonra memleketin tamamındaki polis teşkilatının idaresi verildi. Zaptiye askerlerinin idaresi ise Seraskerliğe aitti. Böylece Zabtiye Müşiriyeti tekrar kurulmamak üzere yerini Jandarma Dairesi ve Zabtiye Nezareti'ne bıraktı. Nezaretin kurulmasının ardından polis teşkilatını daha modern bir hâle getirme ve polis kadrolarını genişletme çalışmalarına başlandı.[15] Neticede 1881'de İstanbul'da asayiş ve güvenliği sağlamakla görevli olan zaptiye askerleri kaldırılarak, yerlerine polis teşkilatı oluşturuldu ve zaptiyelerin görevi bunlara devredildi. İstanbul'da sadece beş taburdan oluşan "Dersaadet Jandarma Alayı" adıyla bir jandarma birliği bırakıldı. Zabtiye Müşiriyeti dönemindeki mutasarrıflık yerini "polis müdürlüğü"ne bıraktı. Böylece İstanbul polis teşkilatı; İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar Polis müdürlükleri ile Beşiktaş Polis Memurluğu olmak üzere dört daireye; bu daireler de birer başkomiserin idaresinde merkezlere ayrıldı. Bu tarihte İstanbul Polis Müdürlüğü'ne bağlı polis merkezlerinin sayısı beş olup bunlar İstanbul merkezi, Fatih, Fener, Eyüp ve Samatya idi. Üsküdar Polis Müdürlüğü'ne bağlı merkezler; Üsküdar merkezi, Kadıköy ve İskele; Beyoğlu Polis Müdürlüğü'ne bağlı olanlar ise Beyoğlu merkezi, Galata,

13 *Düstur*, Birinci tertip, İstanbul 1289, c. 1, s. 688-702; Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, s. 90-91. Zabtiye Müşiriyeti'nin bu teşkilâtı, personeli ve maaşları için bkz. BOA, ZB, 4/20.

14 Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, s. 106-108.

15 BOA, Y.PRK.SRN, 1/26 (20 C 1297/29 Mayıs 1880); BOA, A.DVN.MKL, 71/42.

6- Galata'daki Voyvoda Karakolhanesi (Yıldız Albümleri)

Hasköy, Beşiktaş ve Taksim'den ibaretti. [16] Daha önce mutasarrıfların idaresinde bulunan zabıta meclisleri de üye sayısı azaltılarak, polis meclislerine dönüştürüldü.[17]

1886 yılından sonra bir bakıma eski uygulamaya dönülerek İstanbul Polis Müdürlüğü dışındaki müdürlükler tekrar mutasarrıflığa dönüştürüldü. Böylece İstanbul'un polis idaresi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıkları ile İstanbul Polis Müdürlüğü olmak üzere üç daireye ayrılmış oldu. Bunlar da eskiden olduğu gibi yine polis merkez ve mevkilerine ayrıldı. Her merkez bir polis bölüğü sayılarak, bir başkomiserin idaresine verildi. Bunların emrinde de ikinci ve üçüncü sınıf komiserlerle polis çavuşları vardı.[18] 1902 yılında ise İstanbul'da otuz dokuz bölük ile İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar'da birer polis süvari bölüğü teşkil edildi.[19] Ayrıca nezarete bağlı ve İstanbul'un asayişiyle ilgilenen bir de jandarma alayı mevcuttu.[20] 23 Mayıs 1899 tarihinde de yabancı dil bilenlerden seçilen ve serserileri, şüphelileri ve pasaportu olmayanları takip etmekle görevlendirilen bir sivil polis teşkilatı oluşturuldu. Bunlar, ayrıca zararlı neşriyatın geldiği yerleri ve vasıtaları araştırmak; ayrıca İstanbul'da mevcut bulunan yüz civarındaki matbaayı teftiş etmekle de mükelleftiler.[21] Zaptiye Nezareti devrinin sonlarına

16 Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, s. 183; Hikmet Tongur, *Türkiye'de Genel Kolluk, Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi,* Ankara 1946, s. 165-166.

17 BOA, ŞD, 1285/21 (24 Za 1299/5 Ekim 1882).

18 Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, s. 184-185, 194; "18 Nisan 1907/5 RA 1325 Tarihli Polis Nizamnamesi", *Düstur* Birinci tertip, İstanbul 1943, c. 8, s. 667. 1891 yılında ise İstanbul'da 8 merkez 62 mevki, Beyoğlu'nda 6 merkez 49 mevki, Üsküdar'da ise 3 merkez ve 37 mevki mevcuttu (BOA, ZB, 44/18 (28 Eylül 1307/10 Ekim 1891).

19 BOA, Y.PRK.ZB, 32/51 (2 Mayıs 1318/15 Mayıs 1902).

20 Zabtiye Nazırı Şefik Paşa'nın ifadesine göre, 5 Nisan 1900 tarihi itibariyle Dersaadet Jandarma Alayı'nda 120 zabit ve 2058 nefer olmak üzere toplam 2.178 kişi kayıtlı görünmekteyse de mevcut sayı 1678 idi. Bu tarihte 300 karakol ve 21 daire mevcuttu (BOA, DH.TMİK.S, 32/4 [23 Mart 1316]).

21 23 Mayıs 1899, BOA, İ.ZB, nr. 1 (12 M 1317).

7- Kumkapı Karakolhanesi (Yıldız Albümleri)

doğru hemen bütün vilayetlerde bir polis müdürü veya baş komiserin idaresinde bir polis teşkilatı kurulmuş bulunuyordu.

İstanbul'un güvenliğini sağlayan polis, jandarma ve zaptiyelerden başka XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıl başına kadar varlığını sürdüren ve "böcekler" denilen dar kadrolu bir teşkilat vardı. Gizli zabıta vazifesi gören ve böcekbaşı denilen bir amirin idaresinde bulunan bu teşkilattaki "salma" adı verilen sivil memurlar, faili bulunamayan olayları incelemekle görevlendirilirdi. Eski suçlulardan seçilen bu kimseler; hırsızlık, cinayet, yankesicilik ve soygun gibi suçların incelikleriyle suçluların saklanabilecekleri mekânları iyi bildikleri için failleri kolayca ortaya çıkarırlardı. Bunlar suçluları genelde ilgili birimlere teslim etmekle birlikte, kendi yöntemleriyle cezalandırdıkları da olurdu.

Doğrudan doğruya zabıta hizmeti gören veya zabıtaya yardımcı olan güvenlik güçlerinden biri de bekçiler idi. Bunlar Tanzimat'tan çok daha önceki dönemlerde var olup maaşları mahalleli tarafından karşılanmaktaydı. Bekçiler, mahalle halkını çok iyi tanıdığı için dışarıdan gelen şüpheli yabancıları göz hapsinde tutar, şehir dışına giden mahallelinin evlerine göz kulak olur, ayrıca geceleri bir yangın çıkması durumunda insanları uyandırırdı. Mahalle muhtarları ve imamlar gibi, iktidar ile halk arasındaki ilişkiyi düzenleyen görevlilerden olan bekçiler, insanların mal ve can güvenliğini korumanın yanında, kamu düzeninin sağlanması yolunda iktidarın halkı gözetlemesinde polisin de yardımcısıydı. Nitekim bekçilere verilen bu istihbarat görevi 2 Aralık 1896 tarihli bir talimatnamenin ikinci maddesiyle yazılı bir hâle de getirilmişti.[22] Ayrıca hırsızlığa karşı esnafı korumakla görevli, çarşı bekçileri de vardı.

22 "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâsede Asayiş Vazifesiyle Mükellef Olan Nizamiye ve Jandarma Asâkir-i Şâhanesiyle Polis Memurlarının Sûret-i Hareketlerine Dair Talimat", BOA, Y.EE, 6/19 (20 Teşrînisâni 1312).

II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra çarşı ve mahalle bekçilerinin bir düzene sokulması için çalışmalara başlandı. 1909 yılında İstanbul'daki mahalle bekçilerinin yerine "mahalle çavuşları" görevlendirildi. Tayin ve istihdamı zabıtaya, idaresi ise belediyeye ait olan bu çavuşların tek tip kıyafet giymesi, eskiden taşıdıkları sopaların yerine birer düdük, teftiş defteri ve tabanca (rovelver) bulundurmaları kararlaştırıldı. Bunlara da tıpkı polisler gibi şüphelileri takip etme, han ve otellerde kalacakların nereden geldiğini araştırma, suç işleyene müdahale ve yakalama gibi görevler yüklendi. Diğer taraftan düzensiz de olsa mahalle bekçileri de varlığını sürdürmekteydi. Nihayet 14 Mayıs 1914 tarihli geçici bir kanunla çarşı ve mahalle bekçilerinin maaşlarıyla ilgili düzenleme yapılması ve göreve başlamadan önce İstanbul polis müdürünün onayının alınması gerektiği karara bağlandı. Ancak İstanbul valiliğinden bildirildiğine göre, ödemelerin eskiden olduğu gibi halka kalması nedeniyle bekçiler, ihtiyar heyeti ve muhtarların nüfuzu altına girmiş ve tarafsız bir şekilde görev yapamaz olmuştu.[23] Ayrıca halkın verdiği ücret azaldıkça bekçilerin gündüzleri başka işlerde çalışmaya başlaması onların gece boyu uyanık bir şekilde vazife yapmalarını zorlaştırıyordu. Bu ise bekçilerden istenen verimin alınamamasının bir diğer nedeniydi.

Güvenlikle ilgili düzenlemelerde siyasi gelişmelerin yol açtığı sosyal ve ekonomik sorunların etkisi kaçınılmazdır. Nitekim XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan ayrılıkçı ulusal hareketler Rusya, İngiltere ve Fransa'nın da desteğiyle giderek iç güvenliği tehdit eder bir hâle geldi. Bu nedenle çeşitli amaçlarla Osmanlı topraklarına gelen ve seyahat eden yabancılarla misyonerlerin takibi meselesi önem kazandı. Daha sonraki dönemde özellikle Kırım'da ve Balkanlar'da kaybedilen topraklardan göç etmek zorunda kalan Müslümanların ortaya çıkardığı toplumsal hareketlilik de hangi grupların nerelere yerleştiğini veya bireylerin hangi amaçlarla bir yerden bir yere seyahat ettiklerini takip etmeyi ve bilgi edinmeyi zorunlu kıldı. Bu nedenle yurt dışına gidip gelenler için pasaport, içeride seyahat edecekler için de mürur tezkeresi bulundurma uygulaması yaygınlaştırıldı. Bu suretle vatandaşları kontrol altına alarak, otoritesini güçlendirmek isteyen devletin dayandığı görevliler ise mahalle muhtarları, gümrük ve liman memurları ile polis ve jandarma gibi güvenlik güçleriydi. Mahalle halkına kefil olan ve başlıca görevi mahallenin güvenliğini sağlamak olan muhtarlar; mahalleye gelen yabancıların durumunu inceler, ellerinde mürur tezkeresinin olup olmadığına bakardı. Eğer bu izin belgesi mevcut ise niçin geldiği ve kaç gün kalacağı gibi soruları sorduktan sonra uygun olanların kalması yönünde; gerekli belgeleri olmayan veya durumları şüpheli görülenlerin de geldikleri yere geri gönderilmeleri yönünde ilgililere bilgi verirdi. Gerektiğinde polislerin de yardımcı olduğu gümrük ve liman memurları da suçluların, sakıncalı yayınların, silah ve patlayıcı maddelerin içeri sokulmasına engel olarak asayiş ve güvenliği sağlamaya çalışırdı.

Mürur tezkeresi uygulaması ile işsiz güçsüz yani potansiyel suçlu olan kimselerin taşradan İstanbul'a göçü engellenmek istenmiştir. Bu uygulama Müslüman veya gayrimüslim ayırt etmeden herkes için geçerliydi. Ticaret için gelmek isteyenlere ise engel olunmamıştı. Böylece vatandaşın takip edilmesi ve kayıt altına alınmasının yanında hem İstanbul'da asayişin korunması hem de bu insanların sefil ve perişan olmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştı. Ancak vatandaşlar da bu denetimden kaçmak için ticaret yapma ve hava değişimine ihtiyaç duyma gibi gerekçelerle yetkilileri ikna etmeye çalışmakta veya sahte tezkere düzenleme gibi yollara başvurmaktaydı. İktidar ise yeni tedbirler almaktaydı. Bu uygulama Meşrutiyet'ten sonra yerini seyahat belgesine bırakmış, ayrıca medrese talebeleri, esnaflar, ameleler ve hademelere birer kimlik belgesi verilerek, zaman zaman bazı olaylara sebep olan bu sınıfların da denetimleri sağlanmıştı.

II. Abdülhamid zamanında Osmanlı toprakları üzerinde Avrupalı devletlerin artan rekabeti neticesinde güvenlik daha da önem kazanmıştı. Osmanlı Hükûmeti ise ister Müslüman isterse gayrimüslim olsun bütün tebaanın can, mal ve ırzının korunarak, herkesin huzur ve refahının amaçlandığı şeklindeki duyurularla iç karışıklıkları engellemeye çalışmakta, ayrıca herkesin işiyle gücüyle meşgul olup kanuna aykırı durumlardan ve yasak işlerden uzak durmasını istemekteydi.[24] Bir taraftan da asayişi bozan durumlar karşısında yeni tedbirler almaktaydı. Özellikle de 1890'ların başından itibaren Hınçak ve Taşnak gibi Ermeni komiteleri asayiş ve güvenliği bozucu birçok olaya sebep olmuştu. Bu vesileyle Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalede bulunmasını ve kendilerine de bağımsızlığa giden yolun açılmasını amaçlıyorlardı. Taşradaki birçok eylemin yeterince ses getirmediğini düşünen komiteciler, sonradan eylemlerini İstanbul'a da taşıdı. Bu eylemlerin belli başlıları Kumkapı

23 BOA, DH.EUM 6. Şb, 5/18 (31 Kanunuevvel 1331/13 Ocak 1916).

24 BOA, Y.PRK.BŞK, 57/41 (23 Ağustos 1898).

8- Kocamustafapaşa Karakolhanesi (Yıldız Albümleri)

Ermeni Patrikhanesi ve Kilisesi'nin basılması (28 Temmuz 1890), 4.000-5.000 kişilik bir grupla Bâbıâli'ye yürünmesi (30 Eylül 1895), yabancı uyruklu çalışanların çok olduğu Osmanlı Bankası'nın işgali idi (26 Ağustos 1896). Güvenlik güçlerinin aşırı güç kullanmaması ve yerinde tutumu sayesinde Avrupa kamuoyunda bekledikleri ilgiyi oluşturamayan komiteciler, bu kez Sultan II. Abdülhamid'e zaman ayarlı bir bomba ile suikast girişiminde bulundular (21 Temmuz 1905). Cuma namazını her zaman olduğu gibi Yıldız Camii'nde kılan sultan, Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile yaptığı ayaküstü bir görüşme nedeniyle arabasına binmekte biraz gecikince suikasttan kurtulmuş, ancak kalabalıktan birçok ölen ve yaralanan olmuştu. Yapılan araştırmada suikast planının Sofya'da hazırlandığı anlaşıldı. İşte bu gibi gelişmeler II. Abdülhamid'i Bulgar ve Ermeni komiteleri başta olmak üzere, özgürlükleri ve meşruti yönetimi savunan Jöntürkler'in faaliyetlerini ve diğer birçok konuyu takip etmeye zorlamış ve bu nedenle modern anlamdaki polislerin haricinde geniş bir sivil istihbarat teşkilatı da kurmuştur. Bu istihbarat örgütünün varlığı kişi hak ve özgürlükleri açısından özellikle sonraki yönetimin başlıca eleştiri konusu olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanının (23 Temmuz 1908) ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetime tam olarak hâkim olamaması, bu değişimin ortaya çıkardığı özgürlük ortamı ve birçok eski yönetici ve polisin hafiye oldukları gerekçesiyle tasfiye edilmesi asayişin bozulmasına yol açtı. Gösteri, miting ve işçi grevleri ile başlangıçta siyasi suçlular için çıkarılan ama sonradan tüm suçluları kapsayan siyasi af ve sansürün kaldırılması neticesinde birdenbire yüzlerce gazete ve derginin yayımlanmaya ve pek çok cemiyetin kurulup faaliyet göstermeye başlaması gibi etkenler de asayişsizliği artırdı. Şüphesiz bu durum, mal ve can güvenliğini tehdit etmeye ve halkın huzurunu kaçırmaya başladı. Nitekim suç istatistikleri de bazı suçlarda artış yaşandığını göstermektedir. Ayrıca basında da polislerin görevini yapmadığı ve bazı suçların arttığına dair haberler çoğaldı. Bu kargaşa ortamında başlangıçta çıkardığı genelgeler ile olayları yatıştırmaya çalışan İttihatçılar, bunda başarılı olamayınca kendi konumlarını güçlendirmek için polisin kontrolünü ele geçirme çabası içine girdiler. Bu amaçla Meşrutiyet'in ilanından sonra II. Abdülhamid'in Zabtiye Nazırlığı görevine getirdiği Beyoğlu Mutasarrıfı Hamdi Bey'e tepki gösterilmesini örgütlediler. Tepkiler üzerine Hamdi Bey üç gün sonra azledildi. Onun yerine atanan Edirne Valisi Ziver Bey de beş altı gün sonra istifa etmek zorunda kaldı ve yerine önce Ferik Sami Paşa, ardından da Ferik Ali Paşa (15 Nisan 1909) bu göreve atandı. Bütün bunlardan da anlaşılacağı gibi Zabtiye Nezareti yönetiminde de bir istikrarsızlık yaşanmaktaydı.

Gerek bu istikrarsızlık gerekse İttihatçıların yaptığı bazı uygulamalar bir süre sonra karşı tepkinin ortaya çıkmasına neden oldu. Nitekim 14 Eylül 1908'de kurulan Osmanlı Ahrar Fırkası ve İttihad-ı Muhammedî Fırkası gibi çeşitli muhaliflerin ortaya çıkması, bazı muhalif kişilerin faili meçhul cinayetlere kurban gitmesi İttihatçılara olan tepkiyi artırdı ve 31 Mart/13 Nisan 1909'da bir karşı devrim hareketi patlak verdi. Selânik'ten yola çıkan Hareket Ordusu İstanbul'a gelerek isyanı bastırdı. Ardından da II. Abdülhamid isyanda rolü olduğu gerekçesiyle tahttan indirildi. 31 Mart Vakası olarak bilinen bu olay İttihatçılara, Zabtiye Nezareti'ni kaldırma ve kendi denetimleri altında yeni bir polis örgütü oluşturma fırsatını verdi.

Bu doğrultudaki ilk düzenleme "Jandarma ve Polis Müfettiş-i Umumiliği" oluşturmak ve bu göreve Hareket Ordusu subaylarından Albay Galip Bey'i atamak oldu.[25] Bu durum yeni yapılanmada aynı zamanda askerî bir etkinin görülmesine de neden olmuştur. Kısa bir süre sonra 4 Ağustos 1909 tarihinde çıkarılan *İstanbul Vilayeti'nin ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin Teşkilâtına Dair Kanun* ile Zabtiye Nezareti kaldırılarak, yerine doğrudan Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olmak üzere bir "Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti"nin kurulduğu ilan edildi. İstanbul'daki zabıta ve asayişle ilgili hususlar valiye bağlı olan İstanbul Polis Müdüriyeti'ne verildi. Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin yeni bir *Polis Nizamnâmesi* hazırlanıncaya kadar mevcut nizamnameye göre faaliyet

25 BOA, DH.MKT, 2902/53 (16 Ağustos 1909/3 Ağustos 1325); BOA, DH.EUM.MH, 2/134 (13 Ekim 1909/30 Eylül 1325).

9- Samatya Karakolhanesi (Yıldız Albümleri)

gösterceği belirtildi.[26] Sadaret eski başyaveri Cemal Efendi'nin Beyazıt'ta Kâğıtçıların arka tarafında bulunan konağı kiralanarak müdüriyet binası yapıldı.[27] Müdürlük görevine ise 12 Ağustos 1909 tarihinde Jandarma ve Polis Müfettiş-i Umumisi Galib Bey getirildi.[28]

Diğer taraftan II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıkları polis müdürlüğüne dönüştürüldüyse de, asayişin temini noktasında bu değişiklikten beklenen fayda sağlanamayınca bunlar tekrar mutasarrıflık hâline getirildi.[29] Ancak Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin teşkili sırasında bu mutasarrıflıklar bir kez daha Beyoğlu ve Üsküdar Polis müdüriyetlerine dönüştürüldü ve müdürlüklerine de buralardaki kaldırılan polis meclislerinin reisleri atandı.[30] Ayrıca bir de Deniz Merkez Memurluğu teşkil edildi. Bu müdüriyetler güvenlikle ilgili işlerin daha hızlı ve düzenli bir şekilde yürütülebilmesi için birer merkez memurunun idaresine verildi. Sayısı otuz bir olan bu merkezlerden her biri mevkilere, mevkiler de noktalara ayrıldı.[31]

İstanbul Vilayeti ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin Teşkilâtına Dair Kanun'da hem Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin hem de valiye bağlı İstanbul Polis Müdüriyeti'nin asayişten sorumlu tutulmuş

26 BOA, DH.MUİ, 4-1/39, lef 5; *Takvîm-i Vekâyi'*, 1325/1909, sy. 338, s. 7.

27 *Tanin*, 17 Ağustos 1909, sy. 344, s. 3; BOA, ML.MKT.d, nr. 468, s. 171.

28 BOA, BEO, nr. 271301; BOA, DH.MKT, 2898/31 (30 Temmuz 1325/12 Ağustos 1909); *Tanin,* 13 Ağustos 1909, sy. 340, s. 3; *Takvîm-i Vekâyi'*, 1325/1909, sy. 302, s. 1.

29 BOA, ZB, 326/126 (30 Eylül 1908/17 Eylül 1324).

30 BOA, DH.MKT, 2902/8 (16 Ağustos 1909); 2908/49 (17 Ağustos 1909/4 Ağustos 1325).

31 İstanbul Polis Müdüriyeti Merkez, Ayasofya, Cisr-i Cedid, Kapan-ı Dakik (Unkapanı), Fener, Eyüp, Kumkapı, Aksaray, Fatih, Karagümrük, Şehremini, Samatya, İstasyon, Deniz, Büyükada ve Makriköy'den oluşuyordu. Beyoğlu Polis Müdüriyeti Merkez, Galata, Hasköy, Kasımpaşa, Pangaltı, Arnavutköy, Büyükdere, Dolapdere, Beşiktaş ve Taksim; Üsküdar Polis Müdüriyeti ise Paşakapısı, Çinili, Kadıköy, İskele ve Haydarpaşa merkezlerinden ibaretti (*Takvîm-i Vekâyi'*, 1325/1909, sy. 344, s. 5-6).

10- Kıztaşı Karakolhanesi (Yıldız Albümleri)

11- Fenerbahçe Karakolhanesi (Yıldız Albümleri)

olmasının bu iki kurum arasında yetki karmaşası ve şikâyetlere sebep olması üzerine İstanbul'un genel güvenliğinin valilikten alınarak, doğrudan doğruya Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne verilmesine karar verilmiştir.[32] Ancak bu tartışmalar bir süre daha devam etmiş ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti gibi yine doğrudan doğruya Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir genel müdürlük (İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi) tesis edilmiştir.

Dâhiliye Nezareti'nin isteği üzerine hazırlanan kanun tasarısı ve Meclis-i Mebusan'da yapılan müzakereler neticesinde; *İstanbul Vilayeti ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Teşkilâtına Dair Kanun*'un iki maddesi değiştirildi (4 Haziran 1911).[33] Yeni düzenlemeyle Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Dâhiliye Nezareti'nin bir şubesi olacak ve İstanbul'un asayişiyle ilgilenmeyecekti. İstanbul'un asayiş ve güvenliği ise doğrudan doğruya Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olmak üzere teşkil edilen İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne verildi. Üsküdar ve Beyoğlu Polis müdüriyetleri de buraya bağlı bulunacaktı.[34] Polis Müdür-i Umumiliği görevine ise ilk olarak Priştine Sancağı Mutasarrıfı Mazhar Bey atandı.[35] Ardından İstanbul'un asayişiyle ilgili hususlarda İstanbul'daki jandarmalar da İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne bağlandı.[36]

İttihatçıların yönetimi ele geçirdikleri 23 Ocak 1913 Bâbıâli baskınından birkaç ay sonra yürürlüğe konan 15 Mayıs 1913 tarihli *Polis Nizamnamesi* ile birlikte polis teşkilatında önemli değişiklikler yapıldı. Bu dönemde İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne tâbi memurların seçimi yeniden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne verildi. Böylece İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi, kuruluşunda sahip olduğu tam bağımsızlığı bir bakıma kaybetmiş oldu. Çünkü bu nizamnameyle İstanbul'un güvenlik işlerinin idaresi İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi uhdesinde kalmışsa da polislerin özlük işleriyle ilgili muameleler Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bırakılmıştı. İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi, 24 Şubat 1923'te kaldırılıp yerine İstanbul Polis Müdürlüğü kuruluncaya kadar İstanbul'un polis hizmetlerini yürütmeye devam etti.

Gerek Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti gerekse İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesi ihtiyaç duydukça yeni şubeler açmak ve yeni kadrolar oluşturmak suretiyle İstanbul'un asayişini sağlamaya çalışmıştır. Bu dönemde güvenlik güçleri; savaşların yol açtığı grev, boykot, karaborsacılık gibi olumsuzlukların halka zarar vermesini önlemeye çalışmıştır. Polis vasıtasıyla özellikle gençlerin ahlakını bozacak ve onları suça itecek olan kumar, esrar ve fuhuş gibi kötü alışkanlıklardan korunması amaçlanmıştır. Ayrıca toplumda artan silahlanmanın yol açtığı öldürme ve yaralama vakalarındaki çoğalmanın önüne geçmek için silahların toplanması işini de polis yürütmüştür. Diğer taraftan insanların daha yoğun olarak bulunmaları nedeniyle dilencilik, hırsızlık, yankesicilik, hakaret, kavga ve yaralama gibi olayların daha sık yaşanabileceği vapur iskeleleri, tren istasyonları, Kapalıçarşı ve Galata Köprüsü gibi yerlerle vapur, tren, tiyatro ve sinema gibi mekânlarda asayiş ve güvenliğe

32 BOA, DH.MUİ, 69-1/71 (23 Şubat 1910/10 Şubat 1325); BOA, MV, 137/86 (8 Mart 1910/23 Şubat 1325); BOA, BEO, sy. 278706 (9 Mart 1910/24 Şubat 1325).

33 "İstanbul Vilayeti ve Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Teşkilatına Mütedâir 17 Receb 1327 tarihli Kanun'un 4. ve 5. Maddelerini Muaddil Kanun", *Düstur,* İkinci tertip, İstanbul 1330, c. 3, s. 433-434; BOA, DH.İD, 27/21, lef 2, 4 (4 Haziran 1911/22 Mayıs 1327); *Takvîm-i Vekâyi'*, 1327/1911, sy. 846.

34 *Tanin/Senin*, 30 Mayıs 1911, sy. 985-9, s. 2.

35 16 Haziran 1911. BOA, İ.DH, nr. 14 (18 C 1329).

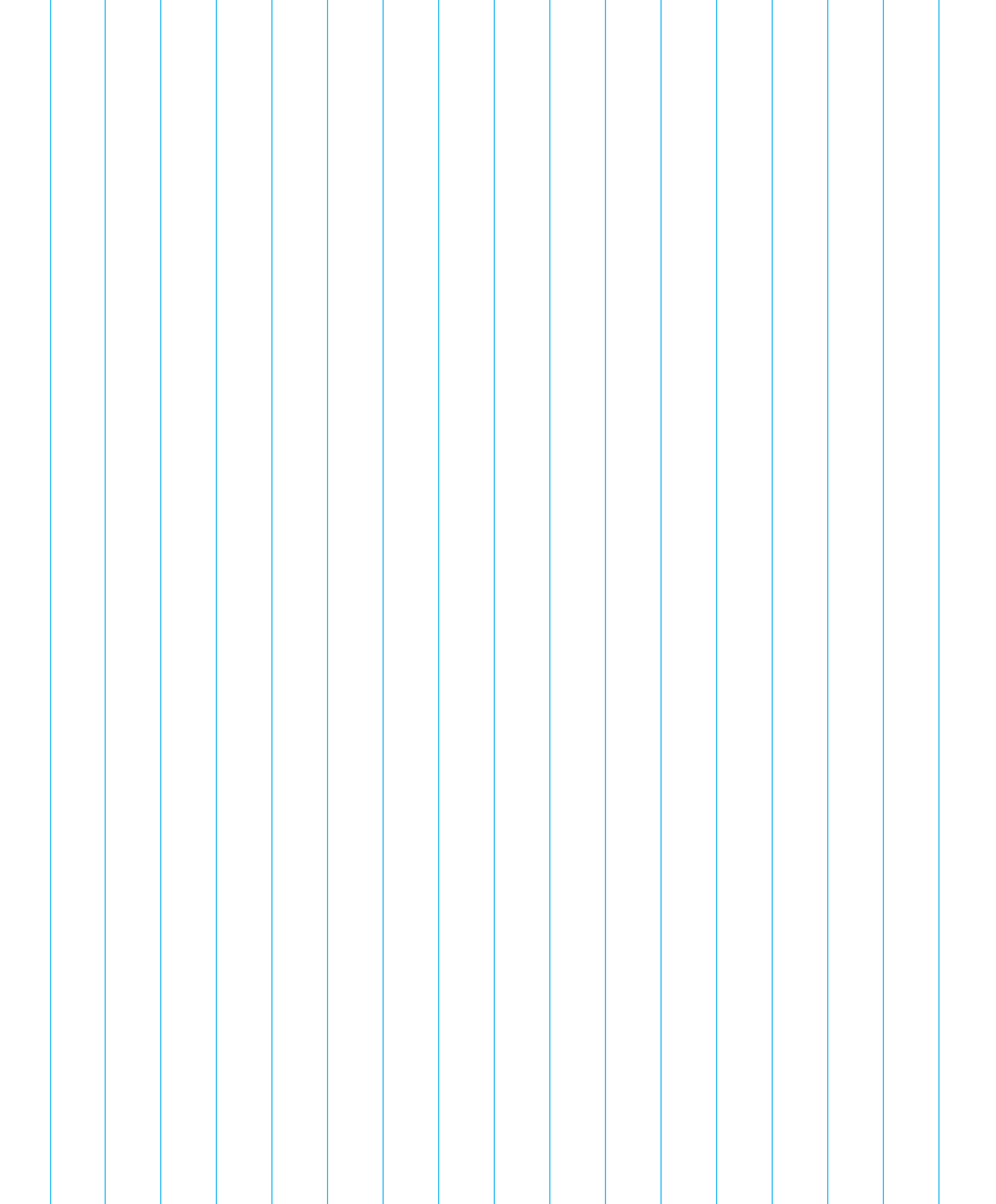
36 BOA, MV, 155/23 (6 Ağustos 1911/25 Temmuz 1327); BOA, DH.İD, 27/21, lef 11, 12, 13.

12- Çengelköyü Karakolhanesi (Yıldız Albümleri)

daha çok önem verildiği görülmektedir. Nitekim halkın can ve mal güvenliği ve huzuru için buralarda polis bulundurulması uygulamasına geçilmişti. Ramazan ayı, padişahın Hırka-i Şerif ziyareti, Paskalya, Hıdırellez, Muharremin 10. günü, panayır günleri ve baharın gelmesiyle başlayan mesire sezonu gibi zamanlarda da fazladan gezici devriyeler de görevlendirilerek, güvenlik tedbirleri artırılmıştır. Ayrıca, bazen aksatılsa da, Boğaziçi ve Haliç başta olmak üzere kol sandalları devriyeye çıkarılarak İstanbul sahilleri geceleri de gözetim altında tutulmuştur.

Zikredilen bütün bu faaliyetler hem suçlu ve şüphelilerin takibi hem de halkın huzur ve güven içinde yaşamasını sağlamak adına yapılmıştır. Bunlar iktidar karşıtı bir durum veya algı oluşmadığı sürece genel itibarıyla etnik veya dinî bir ayrım gözetilmeden yürütülmüştür. Ancak devletin bu takip ve kayıt altına alma faaliyetleri siyasi gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan karışıklıklara göre artış da göstermiştir. Diğer taraftan ulaşım ve haberleşme olanaklarının artması, etnik bilincin gelişmesi, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler asayiş ve güvenlikle doğrudan ilgili olduğu için sürekli yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca her yeni düzenleme yeni sorunları ve belirsizlikleri de beraberinde getirdiği için yapılanlardan beklenen faydanın sağlanmasında da güçlük yaşanmıştır. Buna rağmen başarılı olunan konular da olmuştur. İttihat ve Terakki dönemi polis teşkilatının Cumhuriyet dönemindeki teşkilat ve uygulamaların temelini oluşturduğu da unutulmamalıdır.

TANZİMAT'TAN XXI. YÜZYILA İSTANBUL'UN YÖNETİMİ

TARKAN OKTAY*

Osmanlı Devleti'nin payitahtı ve en büyük şehri olan İstanbul ekonomik, sosyal, siyasal ve teknolojik faktörlerin etkilerine paralel olarak, Tanzimat Dönemi'nde şehir yönetimi ile ilgili yeni arayışlar ve uygulamalarla karşılaşmaya başladı. Bu değişimin temel özelliği, Osmanlı şehir yönetiminden Avrupa kaynaklı "modern" belediye modeline doğru geçilmesiydi. İstanbul'un dünyadaki yeni ticaret düzenine entegrasyonu ile modernleşme, Batılılaşma ve merkezîleşme yaklaşımına sahip Tanzimat reformları bu sürecin iki önemli eksenini oluşturuyordu.

İstanbul'da klasik dönem şehir yönetimi kurumlarının yerini almaya başlayan "modern belediye" kurumu, XIX. yüzyılda Sanayi Devrimi sonrasında şehirlerde yaşanan dönüşüm sürecinde ortaya çıkan yeni bir yapı idi. İngiltere'de sanayileşmenin getirdiği hızlı şehirleşme konut, çevre, su ve kanalizasyon altyapısı, ulaşım, güvenlik, sağlık vb. alanlarda birçok probleme neden olmuştu. Yerel hizmetlerin niteliği ve ölçeğindeki değişime paralel olarak şehir yönetim yapıları da dönüşüme uğradı. Bu süreçte, eski şehir kurumlarının geliştirilmesi yanında özel hizmet alanlarında oluşturulan yeni örgütlenme modelleri ile yerel hizmet ihtiyacına çözüm sağlanmaya çalışıldı. İlerleyen dönemlerde yerel hizmetlerden sorumlu ve uzmanlaşmış tek bir yerel yönetim yapısına doğru geçiş süreci başladı. Yapısal ve fonksiyonel olarak farklı modeller yerine standart ve uzmanlaşmaya dayalı yerel yönetim yapılarının kurulması, yasal altyapının gelişmesi, yerel hizmetlerin sorumluluğunun yerel yönetimlerin elinde toplanması ve halkın yerel meclislerde temsil alanının genişlemesi ile modern belediye kurumu gelişerek meşruiyet kazandı. İngiltere'de 1835, 1888 ve 1894 tarihli *Yerel Yönetim* kanunları, Fransa'da 1789 Devrimi arkasından oluşturulan yerel yönetim yapıları, 1830 ve 1848 anayasal düzenlemeleri ve 1884 tarihli *Yerel Yönetim Kanunu*, Almanya'da 1808 tarihli Prusya Şehirler Düzenlemesi, modern belediye kurumunun Avrupa'da gelişmesi konusundaki önemli adımlardı.

İstanbul şehrinin çok yönlü dönüşümünde, sanayileşme ve kırsal nüfusun kentlere göçü faktörlerinin etkisi, Avrupa şehirlerine göre sınırlı düzeyde kaldı. Bunun temel nedeni, Osmanlı ülkesinin Avrupa'daki gibi bir Sanayi Devrimi süreci yaşamamış olmasıydı. Bu çerçevede, İstanbul'un yönetiminde klasik dönemdeki yapılardan modern belediye modeline geçişi dört safhada incelemek mümkündür. Birincisi, İstanbul'un yaşadığı çok yönlü ve uluslararası dönüşümün *yerel hizmet* kavramının içeriğini oldukça genişleterek yeniden tanımlaması. İkincisi, klasik şehir yönetim kurumlarının işlevlerinin azalması sonucunda yerel hizmetlere ilişkin problemlerin artması. Üçüncüsü, şehirde yerel hizmetler alanında yaşanan problemlere çözüm üretmek amacıyla modern belediye modellerinin uygulamaya konulması. Dördüncüsü, modern belediye yapılarının meşruiyet alanının genişlemesi ve temel şehir yönetim birimleri olarak gelişmeleridir.

XIX. yüzyılda uluslararası ticaret düzeni, Sanayi Devrimi sonrasında yaşanan hızlı ekonomik genişlemenin ortaya çıkardığı ham madde ve pazar ihtiyacı çerçevesinde yeniden şekillendi. Bu ihtiyaç karşısında, yüksek bir potansiyele sahip Osmanlı ülkesi, yeni ticaret düzeninden önemli derecede etkilendi. Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler ile yabancı tüccarların serbest ticaretine imkân sağlayan anlaşmalar imzalaması, ülkenin yeni ticaret düzenine entegrasyon düzeyini yükseltti. Özellikle, Doğu Akdeniz havzasındaki İstanbul, İzmir, Selânik, İskenderiye ve Beyrut gibi liman şehirleri, artan ticari ilişkilere paralel

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi

1- Dolmabahçe Sarayı, İstanbul ve Üsküdar (MSA)

olarak ekonomik, fiziki, sosyal ve siyasi bakımdan önemli dönüşümlere sahne oldu.[1]

İstanbul'da ticari hayatın merkezi olan çarşı, han ve kapanlardaki ekonomik ilişkilerin hacmi azalma gösterdi. Galata bölgesi ticaretin ana merkezi olarak öne çıktı. Yeni ekonomik ilişkilerin organizasyonu şirketler, bankalar, sigorta acenteleri vb. kurumlar tarafından yürütülmeye başladı. Şehrin yönetim organizasyonunda önemli yere sahip loncalar, çarşıların ticaretin merkezi olma konumundan uzaklaşması, atölye tipi üretimin fabrikasyon üretim karşısında tutunamayışı ve toplumdaki tüketim alışkanlıklarının değişimi sonucunda güç kaybetti. Bu durum, şehir yönetim organizasyonunda yer alan loncaların, ticari mekânların yönetimi ve ticari hayatın denetimi konusunda çarşılarda üstlendiği işlevlerin de azalmasını beraberinde getirdi.[2]

Osmanlı ülkesindeki birçok liman şehrinde olduğu gibi İstanbul'un yaşadığı ekonomik değişme, beraberinde sosyal değişimlere yol açtı. Uluslararası ticaretin beslediği kozmopolit bir sosyal yapı ve buna paralel günlük yaşam özellikleri, Galata-Beyoğlu bölgesini İstanbul'un diğer yerlerine göre önemli düzeyde farklılaştırdı. Batılı tüccar, komisyoncu, inşaatçı ve bankerlerin yoğunlaştığı bir yer durumundaki Galata-Beyoğlu bölgesinin yeni yüzü, sosyal ve ekonomik yapının mekâna yansıması sonucu inşa edilen yeni tarz çarşı ve dükkânlar, oteller, hanlar, elçilik binaları, eğlence yerleri ve konutlar oldu. Şişli, Nişantaşı ve Maçka gibi yeni yerleşim yerlerinin kurulması yanında Şirket-i Hayriye vapurları ile günlük yaşamın içine entegre edilen Adalar, Tarabya ve Yeniköy gibi yazlık yerler, varlıklı kesimin ikamet bölgesi olarak gelişme gösterdi. İstanbul'a taşradan gelenler ise ağırlıklı olarak Eyüp, Hasköy, Kasımpaşa ve Üsküdar taraflarına yerleşti.[3]

Klasik mahalle yapısı Tanzimat Dönemi'nde, iki önemli dinamiğin etkisi altındaydı. Birincisi, taşradan İstanbul'a gelen nüfusun mahalledeki organizasyonun denetimini etkisiz kılacak yoğunlukta mevcut mahallelere yerleşmesiydi. İkincisi, varlıklı ailelerin yeni ekonomik ilişkiler sonucu şekillenen ve klasik mahalle yapısından farklı olarak, benzer

1 Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi (1839-1878)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed. Robert Mantran, İstanbul 1995, s. 104.

2 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 2. bs., İstanbul 1994, s. 298.

3 İlber Ortaylı, "İstanbul'un Mekânsal Yapısının Tarihsel Evrimine Bir Bakış", *Amme İdaresi Dergisi*, 1977, c. 10, sy. 2, s. 92-94.

مرمره دكزى

ايوب

سلطان احمد

آقسراى

قوم قپو

2- 1895 tarihli İstanbul planı (*Mâlûmât*).
Haritanın sol üst köşesinde harita üzerinde numaralandırılmış binaların isimleri yer almaktadır: 1- Hırka-i Şerif, 2- Ayasofya Camii, 3- Sultanahmed Camii, 4-Valide Camii, 5- Süleymaniye Camii, 6- Sultanbayezid Camii, 7- Şehzade Camii, 8- Sultan Selim Camii, 9- Cerrahpaşa Camii, 10- Nûr-i Osmaniye Camii, 11- Bâbıâli Camii 12- Bâb-ı Vâlâ-yı Meşîhatpenâhî, 13- Bâb-ı Seraskerî, 14- Adliye Evkaf Depo Muhasebat, 15- Maliye Nezareti, 16- Ticaret ve Nafia Nezareti, 17- Defter-i Hâkânî, 19- Bâb-ı Zabtiye ve Şehremaneti, 20- Postahane-i Âmire, 21- Telgraf Nezareti, 22- Darphane-i Âmire, 23- Misafirhane-i Askeriye, 24-Mülkiye Tekaüd Sandığı, 25- Mekteb-i Mülkiye-i Şahane, 26- Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne, 27- Mekteb-i Sultanî, 28- Düyun-ı Umumiye İdaresi, 29- Bank-ı Osmanî, 30- Altıncı Daire-i Belediye, 31- Topçu ve İtfaiye Kışlası, 32- Mâlûmât Matbaası, 33- Binbirdirek, 34- Bimarhane, 35- Hapishane-i Umumî, 36- Fenerlar İdaresi, 37-Çemberlitaş, 38- Valide Hanı, 39- İngiltere Sefareti, 40- Fransa Sefareti, 41- Almanya Sefareti, 42- Ermeni Katolik Hastanesi, 43- İstanbul Kalesi, 44- Galata Kalesi.
Haritada İstanbul ile Üsküdar arasında Boğaziçi haritası ve yerleşim yerlerinin ismi yer almaktadır. Sağ alt köşesinde ise dinî mensubiyete göre mahalle isimleri ve bazı ulaşım hatlarının karşılığı olan işaretlerin açıklamaları bulunmaktadır.

İslam Mahallesi

Hristiyan Mahallesi

Musevi Mahallesi

Demiryolu

Tramvay Hattı

Tünel

Sur

3- İstanbul Boğazı panoraması (İBB, Atatürk Kitaplığı)

statüde kişilerin oluşturduğu bölgelere doğru yer değiştirmesiydi. Bu iki gelişme mahalledeki organizasyona hayat veren kurucu ögeler arasındaki ilişkiler bütününü zedeleyerek mahalle yönetiminin üstlendiği fonksiyonları zayıflattı. Mahalle yönetiminin başı olan imamların, mahallede denetimi sağlayamaması başlıca problem alanı idi. 1829 yılında mahallelere imamların idari ve adli görevlerini üstlenecek "evvel (birinci)" ve "sani (ikinci)" muhtar atanarak düzen yeniden sağlanmaya çalışıldı.[4]

Toplum ve devletin geçirdiği yapısal değişiklikler, şehirdeki yerel hizmetlerin yürütülmesinde önemli role sahip kurumlardan vakıflar üzerinde de etkili oldu. Zihniyetteki değişiklikler kadar normatif düzenlemelerin de etkisiyle "vakıf kurma" girişimleri bu dönemde azalma gösterdi. Mevcut vakıflardaki yönetim zaafları ve yolsuzlukların devleti önlem almaya zorlaması karşısında 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti kuruldu.[5] Yönetimde merkezîleşme anlayışına paralel bir düzenleme olan nezaret yapılanmasına rağmen problemlerin önüne geçilemedi.[6] Vakıfların fonksiyonlarını azaltan bu gelişmeler yanında okul ve hastane gibi ikame kurumlar oluşturulması, söz konusu sürece etki eden diğer gelişmelerdi. Şehirdeki yerel hizmetler alanında gerek vakfiyelerin sağladığı normlar bütünü ve gerekse hizmetin organizasyonu konusunda önemli rollere sahip vakıf kurumlarının işlevlerinde azalma ortaya çıktı.

İstanbul'daki yönetim organizasyonunun devlet ayağını oluşturan kadı, muhtesip, subaşı ve mimarbaşı gibi görevliler, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan ve daha sonra *Tanzimat Fermanı* ile daha ileri bir safhaya geçen yönetimde reform uygulamalarından olumsuz etkilendi. Bazılarının fonksiyonlarında azalma meydana gelirken bazıları da kaldırıldı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması sonucunda subaşı, çöplük subaşısı ve ases gibi görevlilerin kaldırılması, kadıların şehirdeki denetim işlevini zayıflattı. Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla vakıflar üzerindeki denetim yetkisini de kaybeden kadılar, sadrazam ile olan bağlantısı da kaldırılarak, şeyhülislama bağlı, sınırlı medeni hukuk konularıyla sorumlu bir hâkim durumuna getirildi. Bu durum, özel kesim kurumları ve devlet görevlilerinden oluşan klasik dönem şehir yönetimi organizasyonunun başaktörü olan kadıların, şehir yönetimindeki rolünün sonu anlamına geliyordu.

Esnafın denetlenmesi konusundaki en önemli görevlilerden muhtesiplik, yönetimde merkezîleşme çabaları çerçevesinde 1826'da İhtisab Nezareti biçiminde yeniden örgütlendi. Mevcutları yanında yeni ticari vergilerin tahsilinden de sorumlu tutulan nezaret, 1851'de kaldırılarak fonksiyonları Seraskerlik ve Maliye Nezareti'ne devredildi. Seraskerlik'e aktarılan şehir güvenliği ile ilgili fonksiyonlar daha sonra, 1845'te kurulan Zabtiye Müşirliği'nin sorumluluğuna verildi. Bu müşirlik, 1855'e kadar şehrin aydınlatma ve temizlik işleri ile de ilgilendi. İhtisapla ilgili işleri yürütmek üzere ise "Es'âr Meclisi" kuruldu.[7] 1852 yılına gelindiğinde İhtisab Nezareti tekrar kurularak esnafın denetimi ve vergilerin tahsili işlerini yürütmeye çalıştı. Üç yıl sonra İhtisab Nezareti de kaldırılarak görevleri yeni kurulan Şehremaneti'ne devredildi

1831'de klasik dönem şehir yönetiminde imar düzeni konusunda önemli bir yere sahip mimarbaşılık ve şehreminliği birleştirilerek yeni bir kurum olan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kuruldu.[8] Şehrin imar düzeninden sorumlu olan müdürlük, İstanbul'da Moltke tarafından şehir planı ve haritanın yapılması, *Ebniye Nizamnâmesi*'nin hazırlanması, yol ve kaldırımların inşası gibi hizmetleri yürüttü. Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ilerleyen yıllarda Meclis-i Umur-ı Nafıa ve Ticaret Nezareti bünyesinde farklı yapısal biçimlerde hizmet

4 Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *TTK Belleten*, 1970, c. 34, sy. 135, s. 409-420; Bilal Eryılmaz, "Türkiye'de Köy ve Mahalle Muhtarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Türk İdare Dergisi*, 1988, c. 60, sy. 378, s. 467.

5 Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, nşr. Neşet Çağatay, Ankara 1980, c. 3-4, s. 285; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 147.

6 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 282.

7 *Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, haz. Münir Aktepe, İstanbul 1984, c. 9, s. 50-51.

8 Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *TAD*, 1963, c. 1, sy. 1, s 178.

yürütmüş, daha sonra Şehremaneti'nin kurulmasından sonra bu kurumun bünyesinde Hendesehane birimine dönüşmüştür.

XIX. yüzyılda uluslararası gelişmelerden etkilenerek dönüşüm yaşayan İstanbul'da *yerel hizmet* ve *beledî örgüt* kavramları, sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmeler çerçevesinde yeniden tanımlanma sürecine girdi. Yerel hizmetlerin niteliği, kapsamı ve ölçeği genişledi. Yeni yerel hizmet talebine paralel olarak yeni örgütlenme ihtiyacı ortaya çıktı. Fakat klasik dönemin beledî görevlileri ve kurumları *yerel hizmet* ve *beledî örgüt* kavramlarının yeniden tanımlanması sürecinin dışında kaldı. Kadı, muhtesip, subaşı, mimarbaşı vb. görevlilerin, genel idari düzenlemeler ve konjoktürel gelişmeler sonucu zayıflamasıyla İstanbul'da yerel hizmetler alanında otorite boşluğu oluştu. Yerel hizmetlerin sunulması konusunda rolü bulunan vakıf, lonca ve mahalle yapılarının da işlev kaybına uğraması, İstanbul'daki yerel hizmetleri, eski düzeyinin de altına indirdi. Su temini, ulaşım, altyapı, imar düzeni, esnaf denetimi, aydınlatma, temizlik vb. alanlarda önemli yerel hizmet açığı oluştu.

İstanbul'daki yerel halkın, beledî hizmetlerdeki problemlerin çözülmesi konusundaki talebi daha çok, klasik dönem şehir kurumlarının iyileştirilmesi yönündeydi. Buna karşın, Beyoğlu-Galata ve benzeri bölgelerdeki ekonomik ve siyasi güce sahip kesimler, Avrupa şehirlerindeki belediye modellerinin İstanbul'a uygulanmasını talep ediyorlardı. Bu kesimlerin Avrupa ile ilişkileri çerçevesinde sağladıkları meşruiyet zemini ve nüfuz, İstanbul'un yeni yönetim yapısını şekillendiren en önemli faktörlerden biri oldu.

Tanzimat Dönemi bürokrasinin İstanbul'un problemleri karşısındaki yaklaşımı, dönemin reform anlayışına paralel olarak Batılılaşma, modernleşme ve merkezîleşme ekseninde idi. Avrupa'da modern devletin yükselişini haber veren Osmanlı elçileri, Napolyon devletinin her yerde hazır ve nazır oluşunu, polis teşkilatını, posta hizmetlerini ve benzerlerini raporlarında anlatmakta, her yeni devlet hizmetinin kasaları daha çok parayla doldurduğunu şaşkınlıkla ifade etmekteydi. Elçilik raporları, Avrupa'daki şehirlerin biçimli planlarına, geniş ve ağaçlıklı caddelerine, yüksek binalarına duyulan hayranlığın izleriyle doluydu.[9] Bu dönemde, "değişime karar veren" kesimi oluşturan devlet adamlarının iç ve dış gelişmeler karşısında geliştirdikleri tepkilerin meşruiyet zemini, *kanun-ı kadim*den Batı Avrupa kaynaklı kriterlere doğru yer değiştirmişti.

İstanbul'un yerel hizmetler bakımından içinde bulunduğu durum, Avrupa şehirleri ile tezat teşkil ediyordu. İstanbul'un bu durumunun gerek ülke içinde ve özellikle gazeteler yoluyla Avrupa kamuoyunda yer alması devlet adamları arasında önemli yankılar buluyordu.[10] Dönemin devlet adamlarına göre bu durumu aşmanın yolu; Avrupa'daki "hayranlık doğuran" düzenli şehirlerin uyguladığı hukuki mevzuatı ve yönetim modellerini İstanbul'a getirerek modern belediye uygulamalarına geçmekti.[11] Modern belediye modelini devlet adamları nezdinde cazip kılan diğer bir yön, mali darlık içinde bulunan merkezî hükûmete yük olmadan, şehir sakinlerinden toplanan vergilerle hizmetleri yürütmeye imkân sağlamasıydı.

Merkezîleşme anlayışının devlete egemen olduğu bu dönemde, İstanbul'un modernleşmesi; şehir dokusunun düzenli bir hâle getirilmesi, çeşitli semtler arasında iletişimin sağlanması ve şehrin görünümünün güzelleştirilmesi olarak algılandı. Modern belediyelerin ilk örnekleri İstanbul'da bu ortamda hayat buldu. Osmanlı Devleti, merkezîleşme sürecinde belediyeler ile tanışmış oldu. Bugünden bakılınca tezat gibi görünen bu durum, klasik dönemdeki halkın inisiyatifine önemli ölçüde imkân sağlayan beledî organizasyon ile "devlet" tarafından kurulan belediye yapıları dikkate alındığında, aslında farklı bir merkezîleşmeyi ifade ediyordu.

9 Stefan Yerasimos, "Tanzimatın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri,* ed. Paul Dumont-François Georgeon, İstanbul 1996, s. 5.

10 Cavid Baysun, "Mustafa Reşit Paşa'nın Siyasî Yazıları", *TD*, 1960, c. 11, sy. 15, s. 124.

11 Bayram Kodaman, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri*, Ankara 1987, s. 73.

İstanbul'da Modern Belediyelerin Kurulması

İstanbul'un yerel hizmetler alanında yaşadığı sıkıntıları gündemin en üst sıralarına taşıyarak modern belediye yapılarına geçiş konusunda adım atılmasını sağlayan gelişme 1853'te başlayan Kırım Savaşı oldu. İngiliz ve Fransız donanmalarının İstanbul'a gelmesinden sonra şehirde yabancı nüfus artış gösterdi. Avrupa'dan asker, cephe gerisi görevlileri, gazeteci, sağlık görevlileri, diplomat vb. çok sayıda insan İstanbul'a geldi. Savaş nedeniyle gelenlerin ağırlıklı olarak yerleştikleri yer ise Beyoğlu-Galata bölgesiydi. Gelen yabancılar, kendi ülkelerindeki şehirlerde alıştıkları yaşam standardını İstanbul'da bulamamaktan kaynaklanan hoşnutsuzluklarını sık sık hükûmete bildiriyorlardı. İstanbul'un içinde bulunduğu bu durumun düzeltilmesini istiyorlardı. Galata-Beyoğlu bölgesindeki Osmanlı vatandaşı ve yabancıların Avrupa şehirlerindeki modern belediye yapıları ve hizmetlerinin İstanbul'a getirilmesi konusundaki talepleri, İstanbul'un yönetim yapısındaki değişim konusunda önemli bir etkiye sahip oldu.

Şehremaneti'nin Kurulması

Yerel hizmetler alanında İstanbul'da yaşanan problemlere çözüm getirmek amacıyla 16 Ağustos 1855 tarihinde İhtisab Nezareti kaldırılarak "Şehremaneti" adıyla yeni bir yapılanmaya gidildi. İstanbul şehrinin tümünde yerel hizmetlerin bir kısmından sorumlu tek bir yönetim yapısını öngören model, bu niteliği ile tek kademeli bir özelliğe sahipti.

Şehremaneti'nin kuruluşuyla ilgili Meclis-i Âlî-i Tanzimat kararında, Kırım Savaşı için şehre gelen yabancı nüfus nedeniyle Avrupa'nın gözünün İstanbul üzerinde olduğu bir sırada, şehirde beledî konularda yaşanan problemlere karşı kayıtsız kalınamayacağı ifade edilmektedir. İstanbul'un yaşadığı olağanüstü ortam karşısında İhtisab Nezareti'nin yetersiz kaldığı ve bu duruma bir çözüm getirmek amacıyla Şehremaneti'nin kurulduğu belirtilmektedir.[12] Şehremaneti'nin görev alanı, şehir halkı için gerekli eşya ve yiyecek maddelerinin temini, pazar yerleri ile mahallelerin temizlik ve düzeninin sağlanması ile fiyatların kontrolü gibi temel konular olarak belirlenmişti.

Şehremaneti bu dönemde görev alanına giren çeşitli konular bakımından merkezî yönetimde yer alan nezaretler ile ilişkili bir konuma sahipti. Esnaftan alınan vergilerin ağırlıkta olduğu gelirlerin tahsil edilmesi ve bir kısmının hazineye aktarılması konusunda Maliye Nezareti, esnafı ilgilendiren düzenleme ve hizmetlerde Ticaret Nezareti, şehrin imarı, bayındırlığı ve temizliği gibi konularda Nafia Nezareti ve bu nezaret bünyesindeki Islah-ı Tarîk Komisyonu, ticaret ve zabıtayı ilgilendiren konularda ise Zabtiye Nezareti ile irtibatlı bir konuma sahipti.

Şehremaneti
Şehremini
Şehir Meclisi

Şekil 1- 1855'te İstanbul'daki belediye organizasyonu

Şehremaneti, şehremini ve Şehir Meclisi adında iki organa sahip olarak kuruldu. Yürütme organı durumundaki şehremini, Bâbıâli'nin seçimi ve padişahın *irade*si ile atanırdı. İlk şehremini olarak, Zabtiye müşirliği ve Amasya mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuş Salih Paşa atandı. Dördüncü şehremini Hüseyin Hasib Bey'in atanmasında olduğu gibi Bâbıâli devreden çıkarılarak, doğrudan padişah tarafından yapılan atamalar da görülmektedir.[13]

Şehremaneti'nin başı ve yürütme organı olan şehremini ile klasik dönemdeki şehreminliği farklı fonksiyonlara sahipti. Klasik dönemde, saray hizmetinde bulunan dört eminden biri olan şehremini, saray ve hükûmete ait tamir ve inşa faaliyetleriyle bazı sarayların maaş ve ihtiyaçlarının karşılanması hizmetlerini yürüten bir görevliydi. XIX. yüzyılda Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kuruluşu ile şehreminlik kaldırıldı ancak görev ve yetki farkına rağmen yeni kurulan belediye yapısının başı için de "şehremini" ismi tercih edildi.

Memur statüsüne sahip olan şehremini, Meclis-i Vâlâ kadrosunda bulunuyordu. Şehremini için ayrıca bir görev tanımlamasına gidilmeyerek kuruma yüklenen görevleri yerine getirmekle yükümlü tutulmuştu. Şehreminleri, narhın denetimi ve çarşıların genel düzenini kontrol etmek üzere, beraberinde muavinleri olduğu hâlde, pazar ve çarşıları teftiş ederdi. Şehreminlerine yargılama yetkisi de verilmişti. Esnafla ilgili davalarda şehremini tarafından hapis cezası verilebiliyordu.

Şehremininin emrinde muavin unvanına sahip iki memur vardı. Bunlar şehreminine yürütme işlerinde yardım ederdi. Göreve tayin ile atanırlardı. Şehremini adına çarşı ve pazarları teftiş ederler, şehreminin bulunmadığı zamanlarda Şehir Meclisi'nde başkanlık

12 BOA, DUİT, 37-1/45.

13 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul 1996, s. 71.

TANZİMAT'IN TEMSİL VE YÖNETİM MERKEZİ OLARAK DOLMABAHÇE SARAYI

TUNCAY CENGİZ GÖNCÜ*

Osmanlı Devleti'nin İstanbul'daki ilk sarayı Saray-ı Atîk-i Âmire olarak da bilinen Eski Saray'dı. II. Mehmed (Fatih) tarafından İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen bu saray, bir müddet kullanılmış; Topkapı Sarayı'nın inşasından sonra da (Saray-ı Cedîd-i Âmire) idari önemini kaybederek Harem mensuplarının kullanımına tahsis olunmuştu. Topkapı Sarayı, XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devletin yönetim merkezi olarak kullanılmıştır. Gerçi bu süre içinde Beşiktaş ve Kâğıthane'de inşa olunan yazlık saraylar da zaman zaman kullanılmış olsa da Topkapı Sarayı yine de idari işlevini korumuş, tam olarak terk edilmemiştir.

II. Mahmud'un 1826 tarihinden itibaren devlet ve saray teşkilatı ile toplum yaşamında başlattığı reform çalışmaları ile beraber Osmanlı sarayı da yeni mimari çözümlere ihtiyaç duymaya başlamıştı. Yabancı devlet temsilcilerine artık sarayın kapısı açılıyor; Osmanlı sarayı yabancı devlet sarayları ile mukayese ediliyordu. İşte II. Mahmud, 1830'lu yılların başlarından itibaren inşa ettirdiği Çırağan ve Beylerbeyi saraylarının yanında Beşiktaş Sarayı'nı da ciddi bir şekilde yenilemiştir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Boğaziçi'ndeki sarayların kullanımı ile eşzamanlı olarak saray teşkilat ve teşrifatında da yeni uygulamalar birbiri ardına gerçekleştirilmiştir. Klasik dönem saray teşkilatında yer alan birim ya da görevler ya tamamen değiştirilerek yerlerine yenileri ihdas edilmiş ya da yeniden yapılandırılmıştır.

1- Dolmabahçe Sarayı'nın Mabeyn girişi

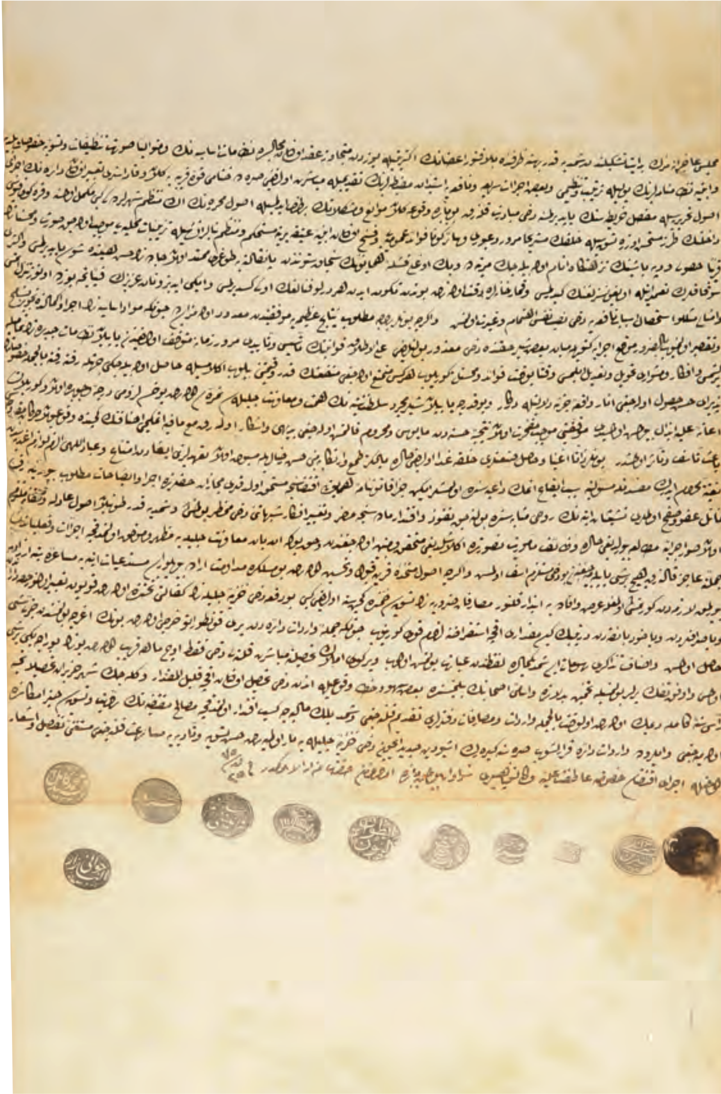
II. Mahmud'dan sonra (1839) tahta çıkan Sultan Abdülmecid, yönetim merkezi olarak babası döneminde inşa olunan Çırağan Sarayı, Beylerbeyi Sarayı ile çok daha önceden kullanılagelen Beşiktaş Sarayı'nda kalmış; Topkapı Sarayı'nda ise kendi adıyla anılan Mecidiye Köşkü'nü inşa ettirmişti (1858). Ancak yine de eksik olan bir şeyler hissedilmiş olmalı ki 1843 yılında Beşiktaş Sahilsarayı'nın yıkılmasına ve devrin ihtiyaçlarına uygun yeni bir saray inşasına karar verilmişti. Çok sonraları, Sultan Abdülaziz'in son yılları ve daha çok II. Abdülhamid döneminden itibaren Dolmabahçe Saray-ı Hümayunu olarak anılacak olan yeni Beşiktaş Sarayı, âdeta bir "Tanzimat abidesi" olarak yenileşme sürecinin simge ve değerleriyle uygunluk içinde inşa edilmiştir.

Dolmabahçe Sarayı'nın Bölümleri: Mekân ve İdari Yapılanma

Dolmabahçe Sarayı bodrumla beraber üç kat olarak ve yaklaşık 15.000 m^2'lik bir alan üzerinde inşa edildi. Ek yapıları ve bahçeleri ile beraber sarayın toplam alanı 110.000 m^2'yi bulmaktadır. 285 oda, 43 salon ve 6 hamamı bulunan Dolmabahçe Sarayı, 7 Haziran 1856 tarihinde kullanıma açılmıştır. Sarayın ana binası; Mâbeyn-i Hümayun, Divân Yeri (Muayede Salonu) ve Harem-i Hümayun olarak üç bölümden oluşmaktadır.

Dolmabahçe Sarayı'nın Mâbeyn bölümünün anıtsal girişinin üzerindeki tuğrada yer alan 1853 (1269) yılı, bu bölümün inşasının tamamlandığı tarihi göstermektedir. Saraya gelen yerli ve yabancı devlet erkânının, bir başka ifadeyle üst düzey protokolün Osmanlı Devleti'nin saltanat makamıyla tanışması ya da ilk karşılaşması Mâbeyn-i Hümayun'da gerçekleşirdi. Bu nedenle Dolmabahçe Sarayı'nın Mâbeyn bölümü son derece zengin

* Dolmabahçe Sarayı

4- Altıncı Daire-i Belediye'nin yaptığı hizmetlere dair Belediye Meclisi mazbatası, 19 Mayıs 1859 (BOA, İ. DH, nr. 432/28571)

görevini yürütürlerdi. Muavinler aynı zamanda Şehir Meclisi'nin tabii üyesi idi. Meclis bünyesinden oluşturulan ve esnafla alakalı davalara bakan komisyon üyeleri, dönüşümlü olarak başkanlık da yaparlardı.

Şehremaneti'nin ikinci organı, danışma ve karar alma fonksiyonlarına sahip Şehir Meclisi idi. Padişahın belirlediği 12 üye, başkanlık görevini yürüten şehremini ve 2 şehremini muavini olmak üzere toplam 15 kişiden oluşurdu. Meclis üyeleri, İstanbul'da ikamet eden "her sınıf teba"dan ve esnafın ileri gelenlerinden Bâbıâli'nin ön tespitiyle padişaha sunulurdu. Bu adaylar arasından padişahın seçtiği 12 üye irade-i seniyye ile meclis üyesi olarak atanırdı.

Meclis üyelerinin yenilenmesi konusunda dışarıdan atanan 12 üyenin dördünün her yıl yenilendiği bir sistem benimsenmişti. Meclisin üye yenilenmesi sürecinde önce kura ile belirlenenlerin üyeliklerine son verilirdi. Daha sonra meclis tarafından üyelik şartlarını taşıyan 4 kişi belirlenerek Meclis-i Vâlâ'ya sunulurdu. Burada onaylandıktan sonra padişah uygun görürse irade-i seniyye ile atama yapılırdı.

Şehir Meclisi'nin haftada iki kez olağan toplanması öngörülmekle birlikte, her zaman için şehremini tarafından olağanüstü toplantıya çağırılma imkânı da vardı. Meclisin görev alanı; halkın zorunlu ihtiyaçlarının temin edilmesi, narhın tespiti ve denetimi, esnafın denetimi, temizlik ve düzeninin sağlanması, çarşı ve pazar yerlerinin denetlenmesi, Şehremaneti tarafından tahsil olunan vergilerin hazineye aktarılması olarak belirlenmişti.

Şehir Meclisi'nde karar verilen konular hakkında uygulama bakımından "Umur-ı Hayriye" ve "Umur-ı Külliye" şeklinde bir ayrıma gidilmişti. Birinci grup kararlar şehremini tarafından doğrudan uygulanabilirken, ikinci grup kararlar Meclis-i Vâlâ'ya sunulur, burada uygun görüldükten sonra padişahın onayıyla geçerlilik kazanırdı. Yol ve kaldırım inşası, halkın zaruri ihtiyaçlarının temini ve narhın tespiti gibi yerel hizmetlerle ilgili meclis kararları şehremini tarafından uygulanırdı. Vergi tahsilatı gibi devlet işleri ve merkezî yönetim hizmetlerini ilgilendiren kararların uygulanabilmesi için padişah tarafından onaylanması gerekiyordu.

Kurulduğu ilk dönemde kendine özel bütçesi bulunmayan Şehremaneti'nin yıllık muhasebe defterleri, Maliye Nezareti bünyesinde yer alan Meclis-i Muhasebe tarafından denetlenirdi. Şehremaneti'nin mali yapısı, kaldırılan İhtisab Nezareti'ne benzer bir niteliğe sahipti. İhtisab resmi adı altında esnaftan alınan vergiler Şehremaneti tarafından tahsil edilerek merkezî hazineye aktarılırdı. Bu gelirlerin küçük bir payı Şehremaneti'ne kalırdı. Ayrıca, ulaşımda kullanılan hayvanlar ile kaldırım ve yol inşaatı karşılığı halktan alınan vergiler vardı. Bu ilk dönemde Şehremaneti'nin gelirleri, ancak personel harcamalarını karşılayacak düzeyde idi. Kurumun mali açıkları merkezî yönetim hazinesi tarafından kapatılırdı. İstanbul'daki yerel problemler konusunda önemli beklentilerle kurulan kurumun mali kaynakları aynı paralelde güçlü oluşturulmamıştı.

Şehirdeki yerel hizmetler alanında sahip olduğu sınırlı role paralel biçimde Şehremaneti'nin kurumsal yapısı da dar kapsamlı oluşturulmuştu. Yazışma ve muhasebe gibi temel kurumsal birimler ile "mürüriye" ve "iskân" gibi ruhsatların verildiği birimler "Oda" biçiminde örgütlenmişti. Yol ve kaldırım inşaatı, suyolu ve lağımların tamiratı gibi Şehremaneti'nin henüz sınırlı olarak söz sahibi olduğu

2- Dolmabahçe Sarayı (Brindesi)

ve görkemli bir mimari, süsleme ve dekorasyona uygun olarak düzenlenmiştir. Sarayın bu bölümü, Topkapı Sarayı'nda da olduğu gibi resmî büroları, padişahın elçi, sadrazam ve diğer ziyaretçileri kabul ettiği, eğlendiği ve dinlenip yemek yediği mekânları içermektedir. Bu bölümün tam adı devrin yazışmalarında Mâbeyn-i Hümâyûn-ı Cenâb-ı Mülûkâne olarak geçerdi.

Dolmabahçe Sarayı'nın Mâbeyn-i Hümayun bölümünün her katı ayrı bir işlev ve özelliğe sahiptir; katlar arasındaki işlev farkı ise süsleme ve mimariye yansıtılmıştır. Zeminle aynı seviyede bulunan bodrum katta (alt kat) padişahın hususi hizmetlerine bakan ve Hademe-i Mâbeyn-i Hümayun ya da Gedikât-ı Mâbeyn-i Hümayun olarak da isimlendirilen görevlilere ait mekânlar bulunmaktaydı. Mâbeyn-i Hümayun Müdîr-i Evveli ve Sânisi, Seresvabî, Serkilarî, Serberber, Seribrikdar, Serkuşçu, Ceyb-i Hümayun Kâtibi, Gidiş Müdürü, Serbekçi gibi kadrolara ve bunların maiyetlerine mahsus mekânlar, sarayın bodrum katında yer almaktaydı. Seresvabî dışındaki Mâbeyn hademelerinin isimleri devlet salnamelerinde yer almazdı.

Mâbeyn-i Hümayun'un orta katı ise anıtsal girişi, görkemli süslemesi ve etkileyici mimarisi ile Osmanlı Devleti'nin en üst düzeydeki temsil merkezi olduğunu belli eder. Orta katın hemen girişinde sağ tarafta Elçi Odası, sol tarafta ise Vezir Odası yer alır ki bu da XIX. üzyılda Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde önem taşıyan "Bâbıâli" ve "diplomasi" olgularının sarayda da, hem de önemli bir mevkide temsil edildiğini gösterir. Orta kat yerli ve yabancı devlet erkânının saraya giriş ve çıkışta kullandıkları; bekleme ve toplantı odalarının bulunduğu Medhal (Giriş) Salon'la başlar. Elçi Odası deniz tarafındadır; padişahın huzuruna çıkacak olan büyükelçiler, bir müddet burada bekletilir; Osmanlı devlet erkânı ile görüşmeleri gerekiyorsa toplantılarını burada gerçekleştirirlerdi. Salonun girişinde sol tarafta yer alan Vezir Odası ise Bâbıâli'nin saraydaki temsil odasıdır. Sadrazam ve kabine üyeleri huzura kabul öncesi ya da sonrası bu odada dinlenir, yemeklerini yer ve olağanüstü durumlarda vekiller heyeti toplantısı saraydaki Vezir Odası'nda gerçekleştirilirdi.

Dolmabahçe Sarayı'nın orta katında yer alan ve Medhal Salon'un sonundan itibaren kara ve deniz

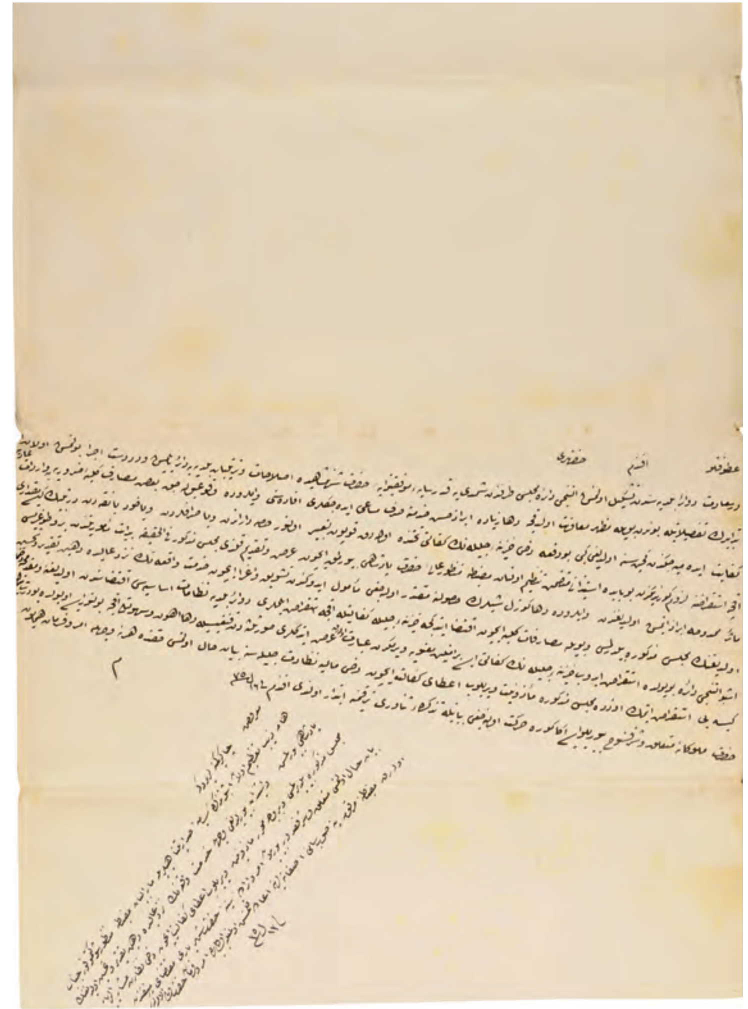
alanlarda hizmetleri yürütmek üzere mühendisler istihdam edilmişti. Bunun yanında, Şehremaneti merkezinin idari işleriyle zabıta denetim hizmetlerini yürüten görevliler bulunuyordu. Tahrirat Odası, Muhasebe Odası, Tezkirehane, Yoklama Odası, Mürur Odası, Jurnal Odası, Hane Odası, Liman Odası Şehremaneti'nin başlıca birimleri idi.

İstanbul'da yerel hizmetler alanında ortaya çıkan problemleri aşmaya yönelik olarak kurulan Şehremaneti, fonksiyonları ve yetkileri bakımından İhtisab Ağalığı ve İhtisab Nezareti anlayışının bir devamı niteliğine sahipti. Bu ilk dönemde Şehremaneti'nin, idari ve mali özerkliğe sahip ve siyasal temsile dayalı yerel yönetim birimi olma niteliği düşük düzeyde idi. Şehremaneti'nin, şehirdeki yerel hizmetlerin sınırlı bir kısmı üzerinde yetkiye sahip olması, mali imkânlarının zayıflığı ve merkezî hükûmete bağlı bir hizmet birimi biçiminde yapılandırılmış olması, şehrin geçirdiği dönüşüm sürecinde ortaya çıkan büyük ölçekli problemler karşısında çözüm üretebilme yeteneğini de sınırlamıştı.

İntizam-ı Şehir Komisyonu ve Belediye Modeli Arayışı

İstanbul'da yerel hizmetlerde iyileşme sağlaması amacıyla kurulan Şehremaneti, imar, esnafın denetimi ve halkın temel ihtiyaç mallarının temini gibi temel sorumluluk alanlarında istenilen başarıyı ortaya koyamadı. Konuyla ilgili bir raporda;[14] dünyanın en önemli şehirlerinden biri olan İstanbul'un, saltanat ve hilafet merkezi olmasına rağmen sokak ve pazarlarının düzensizliği yanında imar gibi temel konularda istenilen seviyede olmaması eleştirilmektedir. Özellikle, Avrupa şehirleri ve belediye hizmetleriyle karşılaştırma yapılarak, "tezyin" (süsleme, donatma), "tevsi" (genişletme), "tanzif" (temizleme), "tenvir-i esvak" (çarşı ve pazarların aydınlatılması) ve "ıslah-ı usul-i ebniye" (bina inşa yöntemlerinin iyileştirilmesi) gibi terimlerle ifade edilen daha üst düzey hizmetlerin devlete mali açıdan yük olmayan yönetim yapılarıyla yerine getirilmesi ihtiyacı üzerinde durulmaktadır.

İstanbul'un artan yerel hizmet problemleri karşısında dönemin merkezî yönetimi, yeni belediye modeli arayışına girdi. Hükûmete göre, Avrupa şehirlerindeki belediye yönetiminin İstanbul'a uygulanması konusunda Şehremaneti başarısız olmuştu. Bunun temel nedeni, Şehir Meclisi'ni teşkil eden üyelerin belediye yönetimi konusunda yeterli bilgi ve tecrübeden yoksun olması olarak görülüyordu. Ayrıca, yoğun iş yükü nedeniyle Şehir Meclisi, İstanbul'un yeni belediye yapısı konusunda somut bir model ortaya koyamamıştı. Bunun üzerine, İstanbul'un yeni belediye modelini hazırlamak için Osmanlı ve yabancı devlet vatandaşlarından, İstanbul'da ikamet eden ve belediye işleri konusunda bilgi sahibi kişilerden bir komisyon oluşturulması fikri ileri sürüldü.[15] Padişah tarafından da bu önerinin uygun bulunması sonucu 1856'da çıkarılan irade-i seniyye ile İntizam-ı Şehir Komisyonu (Commission Municipale) kuruldu. Başkanlığına Emin Muhsin Efendi'nin atandığı komisyon; Antuan Alyon, Kamondo, Hüseyin Hüsam, Rovelaki, Ferhad, Mıgırdıç, Harmanos Veledi Yusuf, Mehmed Salih, Franko Ben Bericole, Refik Mustafa adlı üyelerden meydana geliyordu.[16]

5- Altıncı Daire-i Belediyye'nin yaptığı hizmetlerin padişah tarafından takdir edildiği ve bundan sonraki harcamalarına gerekli desteğin verileceği hakkında irade, 19 Mayıs 1859 (BOA, İ. DH, nr. 432/28571)

14 C BOA, DUİT, 37-1/1-44.

15 BOA, DUİT, 37-1/1-44.

16 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 1995, c. 3, s. 1278; BOA, DUİT, 37-1/1-43.

tarafına doğru koridorlar üzerinde yer alan oda ve salonlar ise Yazı Dairesi'ni oluştururlardı. Zengin süslemeli protokol merdivenlerinin iki yanına, özel iki kapı ile açılan Yazı Dairesi, sarayın yoğun bir bürokratik merkez olmadığı izlenimini verir. Tanzimat Dönemi'nde saray ve Bâbıâli arasındaki iş bölümü yoğunluğu Bâbıâli üzerinde kalmakla beraber, sarayın da son karar merkezi olduğu açıktır.

Dolmabahçe Sarayı'nın Mâbeyn-i Hümayun ile Harem-i Hümayun bölümlerinin ortasında Muayede Salonu yer almaktadır. Salonun bilinen bir diğer adı da Divan Yeri'dir. Yüksekliği 36 m olan Muayede Salonu'nun alanı yaklaşık 2.000 m²'dir. Salonda 4 adet de balkon vardır. Balkonlardan ikisi seyir amaçlı olup elçilik mensuplarına ve yabancı uyruklu çeşitli kesimlerden davetlilere (muteberân-ı ecnebiye) tahsis edilirdi. Padişahın tahtının kurulduğu mekânın tam üzerine denk gelen balkon boş kalırken, bir diğer balkon ise Muzıka-i Hümayun'a ayrılırdı. Muayede günlerinde misafirlere ayrılan balkonlara ikram büfeleri kurulur, konuklar layıkıyla ağırlanırdı.

Muayede Salonu'nda verilen ilk yemek Dolmabahçe Sarayı için de bir ilk idi. Sarayın kullanıma açıldığı 7 Haziran 1856 tarihinden kısa bir süre sonra, 17 Temmuz 1856'da gerçekleşen bu ziyafete Kırım Savaşı'na Osmanlı Devleti ile birlikte katılan müttefik devletlerin komuta kademesi katılmıştı.

Muayede Salonu'nun varlığına rağmen Sultan Abdülmecid döneminde bayram törenleri burada icra edilmemiş; Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusundaki geleneksel yerinden vazgeçilmemişti. Sultan Abdülaziz'in saltanatının ilk 7 yılında; Muayede törenleri yine Topkapı Sarayı'nda gerçekleştirildi.

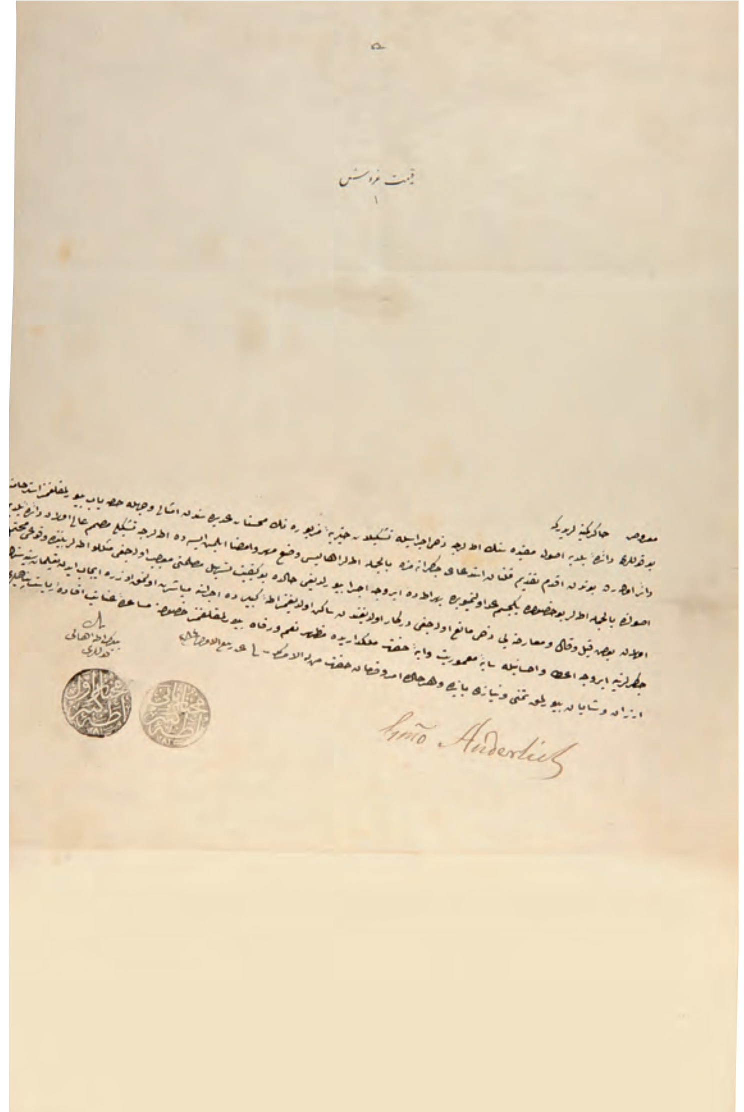

3- Kristal/Protokol (Elçi) merdivenleri

Dolmabahçe Sarayı'nda ilk muayede töreni ise 1868 yılından itibaren yapılmaya başlandı. Bu tarihten itibaren bir iki istisna dışında Muayede törenleri sürekli olarak Dolmabahçe Sarayı'nda icra edilecekti. Sultan II. Abdülhamid 33 yıllık saltanatının yaklaşık 32 yılını Yıldız Sarayı'nda geçirmesine karşın –birkaç istisnasıyla beraber- her bayram törenini Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nda icra ettirmişti. Sadece Dolmabahçe Sarayı için değil, Türk demokrasi tarihi bakımından da önem taşıyan bir olayın tanığı, yine Muayede Salonu olmuştur. II. Abdülhamid tahta çıktığı 31 Ağustos 1876 tarihinden itibaren

6- 30 Temmuz 1861-27 Eylül 1861 tarihleri arasında İstanbul şehreminliği yapan Hacı Ahmed Efendi

7- Beyoğlu ve Tarabya'da olduğu gibi Adalar'da da belediye kurulması ve bir bina inşa edilmesi hakkında Adalar muhtarlarının yazısı, 3 Temmuz 1867 (BOA, A. MKT. MHM, nr. 387-A/55)

İntizam-ı Şehir Komisyonu, bir reform kurulu olmanın ötesinde, yol güzergâhlarının belirlenmesi, yeni yolların açılması, mevcutların iyileştirilmesi, kaldırım döşenmesi, yeni sokak döşeme yöntemlerinin önerilmesi, "Cadde-i Kebir"in aydınlatılması ve çöplerin düzenli toplanması gibi bayındırlık faaliyetleriyle öne çıktı. Mali alanda ise, Şehremaneti'ne gelir oluşturmak amacıyla hayvan ve arabalardan vergi alınması, kaldırım masraflarına konut ve dükkân sahiplerinin katılımını sağlayıcı düzenlemeler geliştirdi. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak Galata-Beyoğlu bölgesine yönelikti. Birçok projesinin uygulanmaması yanında asıl kurulma amacı olan belediye modeli ile ilgili somut bir öneri getirememesi nedeniyle bu komisyonun çalışmalarına son verilerek 7 kişiden oluşan yeni bir komisyon daha oluşturuldu.

Yeni komisyon, belediye yapısının iyileştirilmesi konusunda 7 maddelik bir rapor hazırladı. İstanbul'da belediye alanında yapılacak bir reformun başarıya ulaşması için yabancı devletlerin desteğinin alınmasını ön şart olarak gören komisyon, ilgili devletlerden temsilcilerin çalışmalara katılımını raporda öncelikli olarak belirtmişti. Bunun yanında, şehrin su, yol, kaldırım, aydınlatma ve temizlik gibi problemleri hakkında sınırlı bazı çözüm önerileri getirilmişti. Yeni komisyonun en önemli çalışması ise, sonraki dönemde belediye modelinin temeli olacak önerisiydi. Buna göre, Şehremaneti yanında alt kademede İstanbul 14 bölgeye ayrılacak, her bir bölgede ayrı bir belediye dairesi kurulacaktı. Böylece, Şehremaneti tüm İstanbul'u ilgilendiren hizmetleri yürütürken belediye daireleri daha bölgesel hizmetlerle sorumlu olacaktı. Komisyon tarafından geliştirilen öneriler belediyelerin yerel özerkliğinden daha çok hizmet kapasitesinin arttırılmasına yönelikti. İstanbul için önerilen "belediye

4- Muayede Salonu

Kanun-i Esasi ile ilgili çalışmalara hız vermiş; bu süreci Dolmabahçe Sarayı'ndan izlemiş ve yönetmiştir. I. Meşrutiyet'in ilanına Dolmabahçe Sarayı'ndan onay verilmiş; Meclis-i Mebusan'ın açılış toplantısı 19 Mart 1877'de yine Dolmabahçe Sarayı'ndaki görkemli Muayede Salonu'nda gerçekleştirilmiştir. 31 Mart 1901 tarihindeki Kurban Bayramı vesilesiyle tertiplenen tebrik merasimi esnasında yaşanan zelzele ve büyük avizeden düşen bazı kristal parçaların da yol açtığı korku anı, binanın sağlamlığının da işareti olmuştur. Muayede Salonu Cumhuriyet'in banisi Mustafa Kemal Atatürk'ün cenaze merasimine de mekân teşkil etmenin onurunu taşımaktadır.

Dolmabahçe Sarayı'nın ana binası içinde yer alan üçüncü ve son bölüm Harem-i Hümayun'a aitti. Harem-i Hümayun, kendi içinde üç ayrı kısımdan oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla Hünkâr Dairesi, Valide Sultan Dairesi ve Kadınefendiler daireleridir.

Hünkâr Dairesi denize nazır bir konumda inşa edilmiştir. Haremdeki diğer tüm daireler gibi Hünkâr Dairesi de üç katlıdır; katlar dışında bir de musandıra katları vardır. Harem, Hünkâr Dairesi'nin üst katı olup padişahın doğrudan kullandığı kişisel mekânlara ayrılmıştır. Üst katta en dikkat çeken mekân, güncel adı Mavi Salon olan Hünkâr Sofası'dır. Sarayın bu görkemli sofası senede iki kez Harem muayedesi için kullanılırdı. Sultan Abdülmecid'den başlayarak, sarayda yaşayan tüm padişahlar devlet muayedesinden sonra hanedan ve Harem'e özel olmak üzere bu salonu kullanırlardı. Hünkâr Sofası'nın bir diğer önemi de Harem-i Hümayun'un devlet teşrifatına –kısıtlı da olsa- katılımlarının bir simgesi olmasıdır. Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden yabancı devlet başkanı ya da temsilcilerinin eşleri, valide sultan ya da kadınefendiler tarafından burada ağırlanırlardı.

Hünkâr Dairesi'nin hemen yanında yer alan daire Valide Sultan'a aittir. Bu daire de Hünkâr Dairesi gibi denize nazır olarak inşa edilmiştir. Valide Sultan Dairesi de üç katlı olarak düzenlenmişti. Dairenin üst katında yatak odaları, misafir odaları ve Divanhane gibi mekânlar

8- XIX. yüzyılda Bâbıâli

dairesi" modeli ile komisyon bu alanda öncü bir rol üstlendi.

İki Kademeli Yönetim Yapısına Geçiş

İstanbul'un Şehremaneti ve belediye dairelerinden oluşan bir modele göre yönetilmesini öngören İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun önerisi merkezî yönetim tarafından da olumlu bulundu. İstanbul'da sadece kaldırım yapılması, yollara taş döşenmesinin yeterli olmadığı, lağım ve su şebekesi gibi altyapı yatırımlarını da yürüten, hizmetin sorumluluğunu sürekli olarak üstlenen kurumlar oluşturulması gerekliliği resmî raporlarda belirtiliyordu. İstanbul'un belediye hizmetleri ve zabıta işleri için birbirini destekleyen dairelere ayrılıp sonra işlerin bir tek idarede toplanması fikri kabul görmüştü.

Yerel hizmetlerin Avrupa'daki benzerleri gibi meclisi yerel halktan oluşan bir yönetime bırakılması, İstanbul'daki belediye reformu konusundaki çalışmalarda başlıca yaklaşım olarak öne çıktı. Bu sayede hizmetlerde iyileşme sağlanması yanında özellikle merkezî hazineye yük olmadan finansman sağlanması hedeflenmişti. Bu ortamda, İhtisab Nezareti ve Şehremaneti uygulamaları sonrasında yeni bir çözüm olarak sunulan "belediye dairesi" yönetim modeli, hükûmet tarafından uygulanabilir bulunarak kabul edildi. Yeni belediye dairesinin başkan ve meclisinin belirlenmesi konusunda ilke olarak halkın seçimiyle işbaşına gelmesi yöntemi benimsenmekle birlikte, birdenbire uygulamanın mümkün olmadığı düşüncesiyle devlet tarafından atanması yöntemi kabul edildi.

İstanbul için öngörülen 14 belediye dairesinin kurulması, yeni bir yönetim tarzının ilk kez uygulanıyor olması ve getireceği mali yük nedeniyle uygun görülmedi. Bunun yerine pilot uygulama yöntemi benimsendi. Sosyal kompozisyon çeşitliliğinin en fazla yaşandığı, ticaret ve finans kurumlarının yoğunlaştığı, İstanbul'un Avrupa'ya

bulunmaktaydı. Orta ve alt daire ise istihdam olunan cariye kalfalara ve ustalara aitti.

Cumhuriyet Döneminde Dolmabahçe Sarayı

Hilafetin kaldırılmasından sonra (3 Mart 1924) Dolmabahçe Sarayı, Maliye Vekâleti'ne bağlı olarak teşkilatlandırılan Millî Saraylar Müdürlüğü bünyesinde faaliyet göstermeye başladı. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 1 Temmuz 1927'de, 8 yıllık bir aradan sonra ilk kez cumhurbaşkanı sıfatıyla İstanbul'a geldi. Atatürk, İstanbul'da kendisine yönetim merkezi olarak Dolmabahçe Sarayı'nı seçti. İstanbul'a gelir gelmez yanında kalabalık bir toplulukla beraber Dolmabahçe Sarayı'na gelen Gazi, İstanbul halkına bu şehirden ilk kez sarayın en görkemli mekânı olan Muayede Salonu'ndan seslendi. Atatürk; 1927'den bu sarayda yaşamını yitirdiği 1938'e kadar yaklaşık 4 yılını İstanbul'da geçirmiş ve yönetim merkezi olarak da (*Riyâset-i Cumhur Makamı*) Dolmabahçe Sarayı'nı kullanmıştır.

Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'nı resmî temaslarında ve ülke idaresinde bir merkez olarak kullanmakla beraber, Cumhuriyet'in dil ve tarih alanındaki en önemli çalışmalarını da bu saraydan yürütmüştür. İstanbul'a ikinci gelişi olan 1928 yılı yaz döneminde, Dolmabahçe Sarayı, Arap harflerinden Latin harflerine geçişle ilgili ilk ve son derecede de önemli çalışmalara tanıklık etti. 11 Ağustos 1928'de Gazi'nin isteğiyle, başta Millî Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey ve bazı parlamenterler, Dolmabahçe Sarayı'na davet edildi. Davetlilere Süfera Salonu'nda İbrahim Necmi Dilmen tarafından yeni harfler konusunda bir seminer verildi. Dolmabahçe Sarayı'nda yeni Türk harfleri üzerine başlatılan bu ilk uygulama dersinin ardından, yine Süfera Salonu'nda yeni Türk harfleri üzerine 25, 27 ve 29 Ağustos 1928 tarihlerinde üç seminer daha düzenlendi. 29 Ağustos 1928'de yapılan son toplantıda Arap harflerini terk edip yerine Latin esasından alınan yeni Türk harflerinin kabulü hususunda görüş birliğine varıldı.

Atatürk 10 Kasım 1938'de Dolmabahçe Sarayı'nda 71 numaralı odada yaşamını yitirdi. Katafalka konulan naaşı, Muayede Salonu'nun kara tarafına yerleştirildi. 16-18 Kasım tarihleri arasında Türk halkı, katafalktaki naaşın önünden saygıyla geçti. 19 Kasım 1938'de Şerafettin Yaltkaya tarafından Muayede Salonu'nda cenaze namazı kılındıktan sonra naaşı Ankara'ya nakledildi.

HÜNKÂR DAİRESİ'NİN (MAVİ SALON) BİR ACI TANIKLIĞI

Dolmabahçe Sarayı'nın Hünkâr Dairesi, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilme hadisesinin acı hatıralarını hâlâ taşımaktadır. Darbe sabahı Sultan Abdülaziz, Mavi Salon'un kara tarafında yer alan yazlık yatak odasında yatmaktadır (66 numaralı oda). Annesi Pertevniyal Valide Sultan ise kendi dairesinde (114 numaralı odada) uykudayken atılan toplar nedeni ile "Yangın var!" denilerek uyandırılır. Valide Sultan pencereden bakıp "Hayır, bu yangın değildir. Arslanımı hal' ettiler. Murad Efendi cülus etti. Elhükmü lillah. Cenab-ı Hakkın emri böyleymiş." dedi ve ardından oğlunu uykudan kaldırdı. Padişah Abdülaziz "Ne oldu?" deyince Valide Sultan, "Ne olacak, takdir-i hüda yerini bulsa gerekdir." deyince padişah, "Validem bunu kim etti bana, beni Sultan Selim'e mi döndürdüler, ben kime ne ettim? Bunu Avni Paşa etti. Yalnız Avni Paşa değil, Koca Rüşdü Paşa ve Ahmed Paşa ile beraberdirler." dedi. Valide Sultan "Durunuz anlayalım." deyince Sultan Abdülaziz, "Validem ne duracağım. Ben bu felaketi otuz kırk defa düşümde gördüm. Bundan sonra asla Devleti kabul etmem, artık makbulüm değildir. Elhükmü lillah. Cenab-ı Hakkın takdiri böyle imiş."

Padişahla annesi valide sultan arasındaki yukarıdaki konuşmalar esnasında Başmâbeynci Hafız Mehmed Bey de hal'i tebliğ etmek üzere huzura girmiş bulunuyordu. Kendisi o günkü hatıralarını şöyle anlatıyor:

Sultan Abdülaziz'in yatak odalarına girdim ve huzurunda durdum. Padişah karamsar ve öfkeli olarak odanın içinde dolaşıyordu. Beni görünce durdu ve "Hafız Bey, bu garip hadise nedir?" diye sordu. Cevap veremedim, dilim tutulmuş gibiydi. "Efendimiz, akla hayale gelmez bir kaza." diyebildim. Padişah, "Cülus mu vuku buldu?" dedi. Ben de "Rabbim ömr-i şahanenizi müzdâd buyursun." duası ile başlayarak hal' edildiğini o esnada söyledim. Simalarından çok üzüntülü olduğu belliydi. Gözlerimin içini arayarak, titrek ve hafif bir seda ile sordu: "Murad Efendi mi padişah oldu?" Ben de öyle imiş dedim. Bunun üzerine zat-ı şahane bir müddet düşündü ve kendi kendine, "Acayip." dedi ve ekledi: "Böyle olacağını biliyordum." Biraz düşündükten sonra, "Biz ne yapacağız?" diye sordu. Paşaların tebligatını arz ettim, bunun üzerine: "Benim silahlandırdığım asker, tanzim ve ıslah eylediğim donanma, bu dakikada beni ablukaya almışlar; bu hâlde buradan nasıl giderim. Fakat gitmemek de olmaz, mademki Murad Efendi buraya gelecektir.

açılan penceresi konumundaki Galata-Beyoğlu bölgesi pilot uygulama için seçildi. Bu konudaki gerekçede, Galata ve Beyoğlu'nda çok sayıda gelir getiren binanın bulunması, ikamet edenlerin çoğunluğunun değişik ülkelerde belediye tarzı yönetimler konusunda tecrübeli olması ve belediyeyi finanse edebilecek zenginlerin ikamet etmesi tercihin temel nedenleri olarak belirtilmektedir.

1857'de İstanbul'un belediye dairelerine bölünmesinin ilk uygulaması olarak Galata-Beyoğlu bölgesinde "Beyoğlu" adıyla bir belediye dairesi kuruldu. İstanbul 14 belediye dairesine ayrıldığında Beyoğlu altıncı sırada yer alıyordu. Bu nedenle belediyenin diğer adı "VI. Daire" olarak anıldı. *Altıncı Daire-i Belediye Nizâmâtı*[17] ve 1858'de çıkarılan *Beyoğlu ve Galata Dairesi'nin Nizâm-ı Umûmîsi*[18] adlı düzenlemeler, belediyenin organları, görevleri, yetkileri ve mali yapısı konusunda geniş bir yasal altyapı getirdi. Bu yasal altyapı, daha sonra taşrada kurulan birçok belediye için de örnek teşkil etti.

Şekil 2- 1858'de İstanbul'daki belediye organizasyonu

Şehremaneti'nde yaşanan olumsuz tecrübeyi göz önünde bulunduran hükûmet, önemli bir bölgede kurulan belediyeyi Şehremaneti ile ilişkilendirmeden doğrudan sadrazama bağladı. Bu düzenleme sayesinde karşılaştığı birçok problemi devletin en üst seviyesinde gördüğü destek ile daha kolay aşabildi. Örneğin, daire sınırları içindeki imar yetkisi, o dönemde İstanbul'da bu alandan sorumlu Ebniye-i Hassa Müdüriyeti'nden alınarak VI. Daire'ye verildi. Şehremaneti'nden farklı olarak emlak vergisi tahsil yetkisinin verilmesi ise, mali alandaki ayrıcalığını göstermektedir. VI. Daire'nin sahip olduğu bu imtiyazlara rağmen birçok konuda Bâbıâli'nin iznini gerektiren idari vesayet düzenlemeleri de vardı. Bunlardan önemli sayılabilecek birkaçı; yıllık gelir ve harcama cetvellerinin denetlenmesi, büyük çaplı beklenmedik harcamalar, yeni vergiler ve memurların tayini için izin alınması olarak sayılabilir.

VI. Daire'nin yönetim yapısında "Müdür" ve "Daire Meclisi" adıyla iki organ oluşturuldu. Memur statüsüne sahip daire müdürü, Bâbıâli'nin önerisi ve padişahın onayıyla atanırdı. Müdür atanacak kişiler, meclis üyeleri için belirlenen şartları taşıyanlar içinden atanırdı. Belediyeyi yönetmek, Daire Meclisi'ne başkanlık yapmak, meclis ile Sadaret arasındaki ilişkileri yürütmek, meclis kararlarını uygulamak, gerektiğinde meclisi toplantıya çağırmak, ita amirliği yapmak müdürün başlıca görevleriydi.

Belediyenin karar organı olan Daire Meclisi; daire müdürü, 7 asıl üye, 4 müşavir üye, 2 müdür muavini ve 1 tercüman olmak üzere 15 üyeden meydana geliyordu. Meclise üye seçilebilmek için daire sınırları içinde en az 100.000 kuruşluk emlake sahip olmak, 10 yıldan beri İstanbul'da ikamet etmek ve belediye işleri konusunda bilgili olmak şartları aranıyordu. Bu özellikleri taşıyan kişilerden seçilerek hazırlanan ve meclis üye sayısının üstünde adayın isminin yer aldığı liste, Bâbıâli tarafından padişaha sunulurdu. Padişahın listeden onayladıkları meclis üyesi olarak atanırdı. Müşavir üyeler de diğer üyelerle aynı süreç sonucu atanırdı. Meclis üyelerinin yarısı altı ayda bir, ilk seçilme sürecinde uygulanan yöntem çerçevesinde yenilenirdi.

Avrupa'daki örnekler çerçevesinde geliştirilen meclis üyeliği şartları, daha sonra uygulaması yaygınlaşacak belediye meclislerinde mülk temelli bir ayırımın ilk örneği oldu. Üyelik şartı olarak Osmanlı tebaası sınırlaması getirilmedi. Bu düzenleme sonucunda mecliste yabancı devlet vatandaşlarına da yer verildi. Yine bu paralelde VI. Daire'nin sosyal kompozisyonu göz önüne alınarak meclis tutanaklarının Türkçe yanında Fransızca olarak da kaleme alınması benimsendi.

Belediye Daire Meclisi'nin görevleri; panayır, tiyatro, çarşı, lokanta, mektep, balo, kahvehane, meyhane gibi yerlerin denetlenmesi, daire temizliğinin sağlanması, yeni yolların açılması ve mevcutların genişletilerek tamir edilmesi, kaldırım inşası, lağım şebekesi kurulması, yolların sulanması, suyollarının bakımı ve korunması, kantar, terazi ve ölçü aletlerinin denetlenmesi, eski ve tehlikeli binaların yıkılması, zorunlu ihtiyaç mallarından zahire satışının denetlenmesi, gelir ve harcamaların

17 28 Aralık 1857 Tarihli "Altıncı Dâire-i Belediye Nizâmâtı", *Düstûr*, Birinci tertib, İstanbul 1289, c. 2, s. 460-463.

18 7 Haziran 1858 Tarihli "Beyoğlu ve Galata Dairesi'nin Nizâmı Umûmisi", *Düstûr*, Birinci tertib, c. 2, s. 464-477.

5- Mavi Salon: Harem Hünkâr Dairesi Sofası

Biraz daha durulursa izdihamdan gitmek mümkün olmayacak. Vaktiyle gitmek münasib olur." dedi. Ancak padişahın yolda kendilerine bir suikastte bulunulması endişesi belirince bu durum, Dolmabahçe Karakolu'nda bekleyen Redif Paşa'ya bildirilmiş ve her türlü teminat verilmişti. Hazırlıklar yapıldıktan sonra yatak odasından hiç çıkmayan padişahın yanına gidildi. Bu esnada Başkâtip Atıf Bey de yanındaydı. Bu esnada yanında bulunan ikinci hazinedar mâbeyncilere: "Gözünüz körolsun, hepiniz biliyordunuz ve uyarmadınız, hepiniz birlik oldunuz!" demeye başlamıştı. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz, Hazinedarına, "Sus artık, artık o lakırdının sırası geçti. Sakomu getirin. Yusuf'la Mahmud nerede, çağırın!" demişti. Daima yatak odasında bulundurduğu Sultan Selim'in palasını sakosunun altına asan Sultan Aziz, mahzun ve kederli hâlde odadan çıktı. Ağaların ve saray halkının hıçkırıkları arasında rıhtıma indi ve mahlu padişah deniz yoluyla Topkapı Sarayı'na götürüldü.

KAYNAKLAR

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2004.

Akyıldız, Ali, "Mâbeyn-i Hümâyun", *DİA*, XXVII, 283-286.

Hornby, Lady, *Kırım Savaş Sırasında İstanbul*, çev. Kerem Işık, İstanbul 2007.

Necipoğlu, Gülrû, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı Mimari, Tören ve İktidar*, İstanbul 2006.

Sözen, Metin, *Devletin Evi Saray*, İstanbul 1990.

Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, III c., İstanbul 1941.

9- 19 Mart 1868-18 Temmuz 1870 tarihleri arasında İstanbul şehreminliği yapan Server Paşa (solda), 15 Eylül 1870-15 Eylül 1871 tarihleri arasında İstanbul şehreminliği yapan Haydar Efendi (sağda)

denetimi, belediye faaliyetleriyle ilgili ihalelerin gerçekleştirilmesi ve vergilerin tahsil edilmesi olarak düzenlenmişti.

VI. Daire'nin alt örgütlenmesinde müdür ve meclise karşı sorumlu iki müdür muavini bulunuyordu. Resmî yazışma ve evraklarla ilgili diğer işler başkâtip ve kâtiplerden oluşan bir birime aitti. Meclisin müşavir statüsündeki üyeleri arasında bulunan tabipler, dairedeki halk sağlığıyla ilgili faaliyetlerden sorumluydu. Dairedeki mimar ve mühendisler, mahalle haritalarının tanzimi, dairenin inşa faaliyetlerinin yürütülmesi hizmetlerini üstlenmişti. Dairenin mali işleri, Sandık Emini ve emrindeki diğer görevlilerin sorumluluğundaydı.

Devletin üst düzeyde sağladığı imkânlar ve ekonomik açıdan güçlü bir bölgede olmasının sağladığı mali kaynağı iyi değerlendiren VI. Daire, nispeten başarılı hizmetler yürüttü. Kadastronun tamamlanması, Karaköy'de meydan düzenlemesi, yangın geçiren alanların yeniden planlanması ve imarı, bazı caddelerin petrol fenerleriyle aydınlatılması, mezbaha kurulması, sokakların temizliğinin sağlanması, Taksim'de bahçe yapılması ve yeni yolların açılması bu hizmetlerden öne çıkan bazılarıydı.[19]

Beyoğlu'nda kurulan belediye dairesinin başarılı hizmetler yürütmesi İstanbul'un diğer yerlerinde de belediye yönetimine bir talep oluşturdu. Beyoğlu bölgesinin yazlık mekânı iken ulaşım imkânlarının gelişmesiyle şehrin günlük yaşamına eklemlenen Tarabya, belediye yönetimi kurulan ikinci yerleşim oldu. İstanbul'da öngörülen 14 daire içinde Tarabya yer almıyordu. Buna rağmen, semtin ileri gelenlerinin Bâbıâli'ye yaptığı başvuru sonucunda şartlı olarak 1864'te Tarabya'da belediye dairesi kuruldu. Bu şartlar Tarabya'nın fakir halkına herhangi bir mali yük getirilmemesi, daire bütçesini aşan borçlanma yapılmaması, yıllık kirası 500 kuruşu aşmayan fakir evlerinden vergi alınmaması, normal verginin %2 ve olağanüstü vergilerin ise %3'ü geçmeyen oranlarda alınmasıydı. Beyoğlu belediyesi için çıkarılan yasal mevzuatta sınırlı değişiklik yapılarak Tarabya'ya özgü hukuki bir düzenleme de yapıldı.[20]

Tarabya Belediyesi; sokakların temizlenmesi, kaldırım ve şose yol inşası, yolların gaz fenerleriyle aydınlatılması, halka açık bir bahçe açılması gibi faaliyetleri yerel vergiler ve bölgenin zenginlerinden sağlanan yardımlar ile gerçekleştirdi. Belediyenin kısa zamanda gerçekleştirdiği iyileşme ve düzenleme çalışmaları devlet nezdinde de olumlu yankı buldu.

Tarabya'nın arkasından 1867'de Adalar'da muhtar ve halkın ileri gelenleri tarafından yapılan müracaat üzerine belediye yönetimi oluşturuldu. Adalar Belediye Dairesi, gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Büyükada, Heybeliada, Kınalıada ve Burgazada'yı kapsıyordu. Bölgenin sosyal yapısının bir yansıması olarak daire müdürü ve meclisi gayrimüslimlerden oluşuyordu.[21]

İstanbul'daki Belediye Modelinin Somutlaşması

İstanbul'un Şehremaneti ve belediye dairelerinden oluşan bir model çerçevesinde yönetilmesinin ilk uygulaması olan Beyoğlu Belediyesi'nin başarılı uygulamaları, daha sonra kurulan Tarabya ve Adalar'daki belediyelerin de nispeten başarılı çalışmaları, uygulanan modele duyulan güveni artırdı. Özellikle esnafın denetimi, temizlik ve yolların düzeni gibi temel konulardaki otorite boşluğunu, söz konusu alanların yeni sorumlusu olarak dolduran belediyelerin çalışmaları, Şehremaneti-Belediye Dairesi modelinin gerek halk ve gerekse devlet nezdinde meşruiyet zemininin genişlemesine neden oldu. Midhat, Âlî ve Fuad paşaların Şûrâ-yı Devlet ve bürokrasi üzerinde etkinliklerinin olduğu bu dönemde, İstanbul'un tümüne belediye dairesi yönetimini yaygınlaştırmak amacıyla Şûrâ-yı Devlet tarafından bir kanun tasarısı hazırlandı.

19 BOA, İ.DH, nr. 28571; BOA, A.MKT.MVL, 114/48.

20 BOA, DUİT, 37-1/1-34; BOA, DUİT, nr. 37-1/1-39; BOA, İ.MVL, nr. 23292.

21 BOA, A.MKT.MHM, 387-4/55.

10- Şehremaneti Kadıköy Dairesi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

Padişahın yeni düzenlemeyi onaylamasıyla 6 Ekim 1868 tarihinde 63 maddeden oluşan *Dersaâdet İdâre-i Belediye Nizamnâmesi*[22] çıkarıldı.

1868 yılında çıkarılan nizamname, Osmanlı devlet adamlarının İstanbul'u Avrupa şehirleri düzeyine çıkarma çabası içinde hayat bulan bir hukuki metindi. Şehremaneti'nin kurulmasıyla başlayan, İntizam-ı Şehir Komisyonu ve belediye daireleri ile devam eden reform sürecinde, yerel hizmetlerdeki problemler ve hizmetin sorumluluğu konusundaki otorite bulanıklığına çözüm olarak uygulamaya konuldu. Kanun, belediyelerin sınırlarını, fonksiyonlarını, yapısal özelliklerini ve diğer hükümleri geniş olarak tek bir düzenleme içinde birleştiren, önemli bir metindi. İstanbul'daki belediye yapısında fonksiyonel ve organizasyon yapısı bakımından önemli yenilikler içeren kanunda, Şehremaneti'nin 1855'teki ana yapısı sınırlı değişiklikler dışında korunurken kurulması öngörülen 14 belediye dairesi konusunda büyük ölçüde Beyoğlu Dairesi model olarak alındı.

Şekil 3- 1868'de İstanbul'daki belediye organizasyonu

22 6 Ekim 1868 Tarihli "Dersaâdet İdare-i Belediye Nizamnâmesi", *Düstûr*, Birinci tertib, c. 2, s. 450-459.

11 a

11 b

11 c

11 d

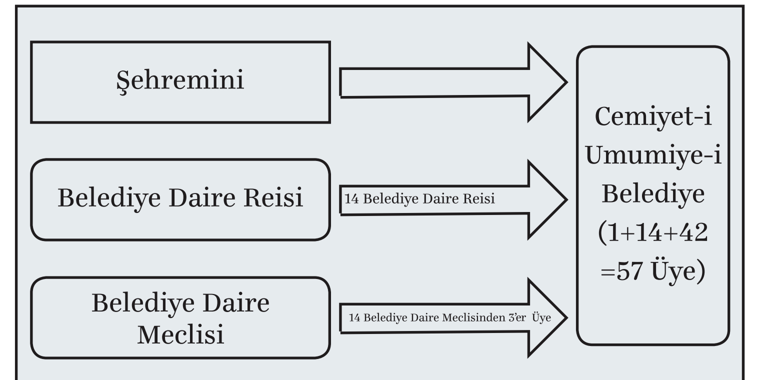

11 a,b,c,d- Şehremaneti Fatih Dairesi'nin resmi açılış merasimi (BOA)

12- Şehremaneti Fatih Dairesi

Şehremaneti'nin organizasyon yapısında şehremini ve Şehremaneti Meclisi'nden oluşan organ yapısı korundu. Yürütme organı olan şehremininin önceki göreve gelme yöntemi ve statüsü benimsenerek, Bâbıâli'nin önerisi üzerine padişah tarafından atanan bir memur olarak tanımlandı. Önceki düzenlemelerden farklı olarak, şehreminleri için ayrı bir görev ve yetki tanımı da yapıldı. Şehremaneti'nin en üst hiyerarşik kademesinde bulunan şehremini, belediye daireleri karşısında özellikle mali ve idari denetim yetkileri yanında, daire meclislerini feshedebilme yetkisiyle de donatılarak oldukça güçlü bir konuma getirildi. Bu dönemin ilk şehremini olarak Server Paşa atandı. Şehremaneti'nin ikinci organı olan Şehir Meclisi'nin adı "Şehremaneti Meclisi" olarak değiştirildi. Meclisin 6 kişilik üye sayısı ve üyelerin Bâbıâli'nin önerisi üzerine padişah tarafından atanması yöntemi aynı şekilde benimsenerek sürdürüldü.

1868 tarihli nizamnamedeki en önemli yenilik, Cemiyet-i Umumiye-i Belediye adında yeni bir meclis yapısı getirilmesiydi. Ayrı tüzel kişiliklere sahip Şehremaneti ve belediye dairelerinin bulunduğu bir yapıda, koordinasyon ve denetimi sağlama fonksiyonları cemiyete verildi. Yeni meclis, şehremini başkanlığında belediye dairelerinin başkanları ve belediye dairesi meclislerinin kendi içinden seçeceği 3'er üyenin katılımıyla toplam 57 üyeden oluşan bir yapı olarak tanımlanmıştı.

Şekil 4- Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin 1868'de öngörülen üye yapısı

13- Şehremaneti Eminönü Dairesi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

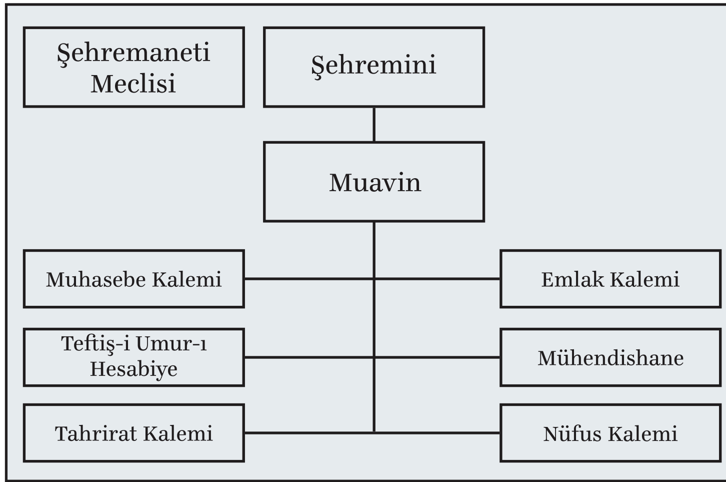
Yılda iki kez toplanacak meclis, Şehremaneti ve belediye dairelerinin bütçe, harcama ve mali durumunu, borçlanma taleplerini ve büyük ölçekli imar faaliyetlerini müzakere etmekle görevliydi. Ayrıca, beledî konularda kanun tasarısı hazırlayabilmek, cemiyete verilen diğer önemli bir fonksiyondu.

İstanbul'da kurulması öngörülen belediye dairelerinin tümünün hayata geçirilememesi nedeniyle cemiyet bu dönemde açılma imkânı bulamadı. Cemiyet ile kurulmak istenen yönetim sisteminin koordinasyon bakımından önemli yararlar sağlaması muhtemel iken, denetim açısından bazı zaafları içinde barındırıyordu. Denetim fonksiyonunu yürütecek üyelerin aynı zamanda denetlenen kurumları temsil etmesi başlıca problem alanıydı. Nitekim, II. Meşrutiyet'in ilanı ve cemiyetin açılması sonrasında bu konu önemli tartışmalara neden olacaktı.

Şehremaneti'nin organizasyon yapısı 1868'de yeniden düzenlendi. Buna göre şehremininden sonraki hiyerarşik kademeyi muavinler oluşturuyordu. Şehremininin bulunmadığı toplantılarda Şehremaneti Meclisi'nde başkanlık görevini de yürüten muavinler, kurum içinde güçlü bir konuma sahipti. İlk kurulduğu yıllarda basit ve fonksiyonel esaslı bir örgüt yapısına sahip olan Şehremaneti'nde kurumun yerel hizmetler üzerindeki artan sorumluluğuna paralel olarak örgüt yapısında genişlemeye gidildi. Muhasebe Kalemi, Emlak Kalemi, Teftiş-i Umur-ı Hesabiye, Su İdaresi Heyeti, Tahrirat Kalemi, Mühendishane ve Nüfus Kalemi ana hizmet birimleri olarak belirlendi.

İstanbul'da imar alanındaki sorumluluğun büyük ölçüde Emanet'e devredilmesi nedeniyle bu yetkiyi kullanmak üzere Ebniye Meclisi oluşturuldu.[23] 1868 yılına kadar yapı ve yol işleri, Beyoğlu Belediyesi dairesi dışındaki bölgelerde Ebniye-i Hassa Müdüriyeti tarafından yürütüldü. Bu tarihten sonra ise Şehremaneti'ne

23 BOA, DUİT, 37-1/1-36.

Şekil 5- 1868'de Şehremaneti'nin organizasyon yapısı

Tablo 1- 1868'de İstanbul'da kurulması öngörülen belediye daireleri

1. Daire	Ayasofya	8. Daire	Mirgun
2. Daire	Aksaray	9. Daire	Büyükdere
3. Daire	Fatih	10. Daire	Beykoz
4. Daire	Eyüp	11. Daire	Beylerbeyi
5. Daire	Kasımpaşa	12. Daire	Üsküdar
6. Daire	Beyoğlu	13. Daire	Kadıköyü
7. Daire	Beşiktaş	14. Daire	Adalar

devredildi. Ayrıca, İstanbul'un yangın yerlerinin imarı ve caddeler açılması görevlerini Nafıa Nezareti'ne bağlı olarak yürüten Islah-ı Tarîk Komisyonu da kaldırıldı. Su İdaresi de ödeneğiyle birlikte Emanet'e devredildi. Bu kurumlar yerine Şehremaneti bünyesinde bir "Mühendishane" kurulması, imar işleriyle ilgili bir nizamname çıkarılması ve inşaatların keşif işlerine bakmak üzere "Keşif Kalemi" adıyla özel bir heyet oluşturulması çalışmaları yürütüldü.

1868'de *Dersaâdet İdâre-i Belediye Kanunu* sonrasında Şehremaneti'nin merkezî yönetim yapısında yer alan çeşitli meclis ve nezaretlerle sahip olduğu çok başlı konumuna son verilerek Dâhiliye Nezareti'nin teşkilatı içine alındı. 1869 yılında çıkarılan *Dâhiliye Nezâreti Teşkilât Nizâmnâmesi*'nde[24] Şehremaneti'nin bağlı olduğu üst makam olarak Dâhiliye Nezareti açık olarak belirtilmektedir.

1868 tarihli *Belediye Kanunu*'nda İstanbul şehrinin 14 belediye dairesine bölünerek yönetildiği bir model getirilmişti. Bu yeni bölümlenmede suriçinde, Boğaz'ın her iki yakasında ve Haliç'in surdışı kıyılarında 3'er belediye dairesi kurulması öngörüldü. İstanbul'un önemli yerleşkesi Kadıköy ve deniz engeline rağmen Şirket-i Hayriye ile şehrin günlük yaşamına eklemlenmiş olan Adalar, belediye kurulan diğer yerler oldu. 14 belediye dairesinin bütünü ise Şehremaneti'nin sınırlarını oluşturuyordu. Belediye dairelerinin sınırları, daha önceki kadılık ve naiplik bölgeleriyle de farklılaşan tamamen yeni bir bölümlenmeyi ifade ediyordu. Bu yeni yapıda belediye daire sınırları gerçekçi bir biçimde saptanmamış, halkın gelir durumu, nüfus yoğunluğu, topoğrafik özellikler ve mesafeler göz önüne alınmamıştı.[25]

VI. Daire ile başlayan yerel hizmetlerin belediye daire müdürü ve meclisten oluşan organlar eliyle yürütüldüğü belediye yapısı yeni yapıya da esas kabul edildi. Padişah tarafından atanan daire müdürü Şehremaneti'nin denetimi altında kanunun kendisine verdiği yetki ve sorumlulukları yerine getirmekle yükümlüydü. Merkezî yönetimce atanmasından dolayı, müdürün maaşı hazine tarafından karşılanırdı.

Belediye dairelerinde genel karar organı meclisti. Meclislerin üye sayısı dairenin büyüklüğü ve önemine göre 8 veya 12 olarak değişiyordu. Meclis üyelerinin belirlenmesinde ilk kez 1868 tarihli *Belediye Kanunu* ile seçim yöntemi getirildi. Böylece, belediye meclis üyelerinin belirlenmesinde, mülkiyet esaslı ayrımı ve sınırlı katılımı öngören bir model ile de olsa, yerel halka rol verilmiş oldu. Bu dönemde seçim yöntemi hayata geçmemekle birlikte, seçim yönteminin belediye meclislerinin belirlenmesinde gerekli bir yöntem olarak meşrutiyet kazanması bakımından bu düzenleme önem taşımaktadır.

Seçim sürecinin yönetimi, günümüzdeki seçim kurullarının benzeri işlevlere sahip olan "Cemiyet-i İntihabiye" tarafından yürütülecekti. Meclis üyesi seçiminde oy kullanacak seçmenlerin taşıması gerekli şartlar; 21 yaşını doldurmak, yıllık 2.500 kuruştan fazla gelir getiren emlak sahibi olmak şeklinde belirlendi. Belediye meclisine üye seçilebilmek için ise farklı şartlar getirildi. Yıllık 5.000 kuruş gelir getiren emlake sahip olmak, 20 yaşını doldurmak, cinayet suçundan hüküm giymemiş olmak, belediye dairelerinde veya Şehremaneti'nde herhangi bir görevi olmamak, belediye dairelerinin bir inşaatında müteahhitlik yapmamak, daire içinde yargı işleri ve vekillik (avukatlık) ile uğraşmamak şartlarını taşıyanlar meclis üyesi adayı olabiliyordu. Meclis üyelerinin görev süresi 2 yıldı.

24 *Takvîm-i Vekayi*, 26 Zilkade 1285 (10 Mart 1869), nr. 1064.

25 İlber Ortaylı, "*Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*", Ankara 2000, s. 162.

14- 17 Şubat-13 Mart 1874 tarihleri arasında İstanbul şehreminliği yapan İsmail Paşa

15- 6 Ağustos 1874-19 Eylül 1875 tarihleri arasında İstanbul şehreminliği yapan Kadri Paşa

İstanbul'da bu dönemde 14 belediye dairesi öngörülmekle birlikte hepsi kurulamadı. Kanundan önce kurulmuş olan Beyoğlu, Tarabya ve Adalar yanında yeni kurulan daireler Yeniköy, Beykoz ve Kadıköy ile sınırlı kaldı. Yeniköy'de hemen yanı başındaki Tarabya'da gerçekleştirilen olumlu uygulamaların etkisiyle Müslüman ve gayrimüslim halkın ileri gelenleri tarafından belediye yönetimi kurulması için devlete başvurulmuştu. Şûrâ-yı Devlet'te incelenerek uygun bulunan bu talep, hazineye yük olmamak şartıyla kabul edildi. 1873 yılının sonlarında halkın ileri gelenlerinden oluşturulan belediye meclisinin açılması ile Yeniköy'de belediye kurulmuş oldu. 1875 yılında Kadıköy ve Beykoz'da, halkın başvurusu ile başlayan süreç sonunda vergi gelirlerinin yeterli olduğu gerekçesi ile belediye yönetimi kurulmasına izin verildi. [26]

26 BOA, DUİT, 37-1/1-32.

1868'de *Belediye Kanunu*'nda düzenlenen görevler, önceki düzenlemelere göre önemli bir gelişmeyi ifade etmektedir. Şehremaneti ve belediye daireleri, İhtisab Nezareti'nin dar kapsamlı fonksiyonlarının ötesine geçerek, yerel hizmetlerin birçoğunu sorumlulukları içinde bulunduran yönetim birimleri olarak düzenlendi. Bununla birlikte, hizmetlerin sorumluluğunun Evkaf Nezareti ve Nafıa Nezareti gibi merkezî kurumlarca paylaşılması ise henüz ortadan kaldırılamadı.

Kanundaki birçok önemli düzenlemeye rağmen uygulama aynı doğrultuda başarılı olamadı. İstanbul'da yerel hizmetler alanındaki problemler varlığını sürdürdü. Henüz kurulma aşamasında olan belediyeler, kendilerine yüklenen fonksiyonlara uygun bir yapısal ve teknik altyapıya sahip değildi. Şehremaneti, bu dönemde de yönetim anlayışı ve uygulama bakımından İhtisab Nezareti geleneğini önemli ölçüde sürdürdü. Sorumluluğundaki birçok görev ve yetkiyi yerine getirecek kurumsal kapasite,

16- Beşinci Daire olarak beledî örgütlenme kurulması düşünülen Eyüp'ten XIX. yüzyıl sonlarında bir sokak (İBB, Atatürk Kitaplığı)

bilgi birikimi ve tecrübeden yoksun olan Şehremaneti, elde ettiği bazı mali kaynakları da yeterli düzeyde değerlendiremedi.

İstanbul'daki belediye yapısının önemli ayağı olan belediye dairelerinin tamamının kurulamaması, daire meclislerinden üyelerin katılımı ile oluşan Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin de açılmasına engel oldu. 1868 tarihli *Belediye Kanunu*'nun öngördüğü model sınırlı biçimde uygulandı. Bu durum belediyelerin kurumsallaşma sürecini de olumsuz etkiledi ve geciktirdi. Kurulan belediye dairelerinin ağırlıklı olarak şehrin zengin ve gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerde olması, buna karşın diğer bölgelerinde süregelen yerel hizmetlerdeki otorite boşluğu bir çelişki oluşturdu.

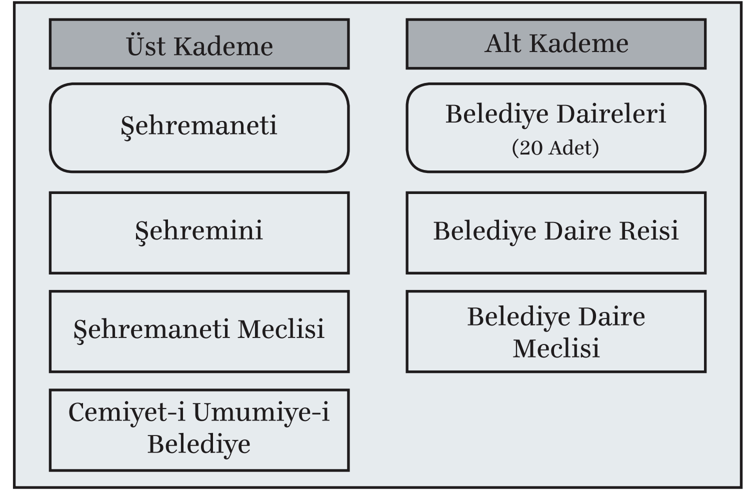
Bu dönemde devletin içinde bulunduğu mali problemler, belediyeler üzerinde gerek yapısal ve gerekse hizmetlere dönük olumsuz etkide bulunuyordu. Belediye daireleri, cari harcamaların kısılması amacıyla daha sınırlı personele sahip olurken, Şehremaneti daha merkezî bir rol ile birçok fonksiyonu kendinde topladı. Sistemin bütünüyle uygulamaya geçememesine rağmen, 1868'deki *Belediye Kanunu*, İstanbul'daki yerel hizmetlerin yeniden ve modern anlayışla örgütlenmesi sürecinde önemli bir aşamayı ifade etmektedir.

I. Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul'daki Belediye Yapısı

Osmanlı Devleti'nin dönüm noktalarından biri, 1876'da *Kanun-ı Esasi*'nin ilanı ve Meşrutiyet rejimine geçilmesidir. Anayasal meşrutiyete dayalı bir yönetimi düzenleyen *Kanun-ı Esasi*, 119 maddeden oluşan geniş bir metindi. İlan edildiğinde geçerli olan vilayet yönetim yapısının benimsendiği anayasada, gelecek dönemdeki düzenleme ve uygulamalar için kavramsal bir çerçeve ifadesine yer verildi. Buna göre, vilayetlerin yönetiminde "tevsî'-i me'zuniyet" (yetki genişliği) ve "tefrik-i vezaif" (görevler ayrılığı) kavramları temel ilke olarak kabul edildi.

Belediyeler hakkındaki hükümler *Kanun-ı Esasi*'de "Vilâyât" başlığı altında yer alan 112. maddede düzenlendi. Buna göre İstanbul ve diğer vilayetlerde, yerel hizmetlerin seçim yöntemi ile belirlenen üyelerden oluşan belediye meclisleri eliyle yürütülmesinin esas olduğu kabul edildi. Belediyelerin görevleri, organları, mali yapıları ve seçim yöntemi gibi konuların hukuki ayrıntıları ise Meclis-i Mebusan'da yapılacak kanuni düzenlemelere bırakıldı.

Anayasal bir metinde yerel hizmetlerin sorumluluğunun seçimle oluşturulan belediye meclislerine verilmesi, Osmanlı Devleti'nin modern belediye yapılarına geçiş sürecinde önemli bir noktayı ifade etmektedir. Bu düzenleme, belediyelerin ve özellikle meclislerin, şehirlerdeki yerel hizmetlerin yeniden örgütlenmesinde geçerli bir model olarak benimsendiğini ve ilerleyen dönemlerde gelişmenin de bu eksen üzerinde olacağını göstermektedir.

Şekil 6- Dersaâdet Belediye Kanunu'nun getirdiği belediye modeli

Dersaâdet Belediye Kanunu ve Yönetim Modeli

Meclis-i Mebusan'ın açılışındaki konuşmasında dönemin padişahı II. Abdülhamid, hükûmetin yıl içinde meclise göndereceği ve çıkarılması konusunda kararlı olduğu tasarılar içinde İstanbul ve taşra belediye kanunlarının da bulunduğunu belirtmişti. Bu açıklama, *Kanun-ı Esasi*'deki dar kapsamlı düzenlemede ifadesini bulan belediyelerin yeniden düzenlenmesiyle ilgili ilk işaretti. Arkasından, İstanbul için bir belediye kanunu tasarısı hazırlanarak Şûrâ-yı Devlet'e gönderildi. Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde görüşülen belediye kanunu tasarısı, sınırlı değişikliklerden sonra Meclis-i Umumi'ye sunuldu. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan'daki görüşmelerde, emlak vergisindeki belediye payı, belediye daire reislerinin seçilmiş üyeler içinden atanması yöntemi, nüfus işlerinin belediyelere devri, belediyelerde borç yönetimi, meclis üyeleri seçim şartları ve belediye daire sınırları konusunda bazı tartışmalar yaşandı. Görüşmeler sonucunda kabul edilen düzenleme, Meclis-i Vükela'dan onay aldıktan sonra, *Dersaâdet Belediye Kanunu*[27] olarak 5 Ekim 1877 tarihli irade-i seniyye ile yürürlüğe girdi. Bu süreçte İstanbul dışındaki vilayetlerde bulunan belediyeler için de *Vilâyet Belediye Kanunu* çıkarıldı. İstanbul ve vilayetler için kabul edilen iki kanun, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e intikal ederek 1930 yılına kadar yürürlükte kalan önemli düzenlemeler oldu.

Dersaâdet Belediye Kanunu, yeni bir düzenleme olmakla birlikte belediye modelinde köklü bir değişim getirmedi. 1855'te Şehremaneti ile başlayan, Beyoğlu Belediye Dairesi ile devam eden ve 1868'deki *Belediye Kanunu* ile somutlaşan yapıyı geliştirerek olgunlaştırmayı amaçlayan bir kanundu. İstanbul'un Şehremaneti ve belediye dairelerinden oluşan yönetim modeli kanunda aynı şekilde benimsendi. Belediyelerin tüzel kişiliklerini tam anlamı ile kazanmaları da kanunun getirdiği önemli bir düzenleme oldu.

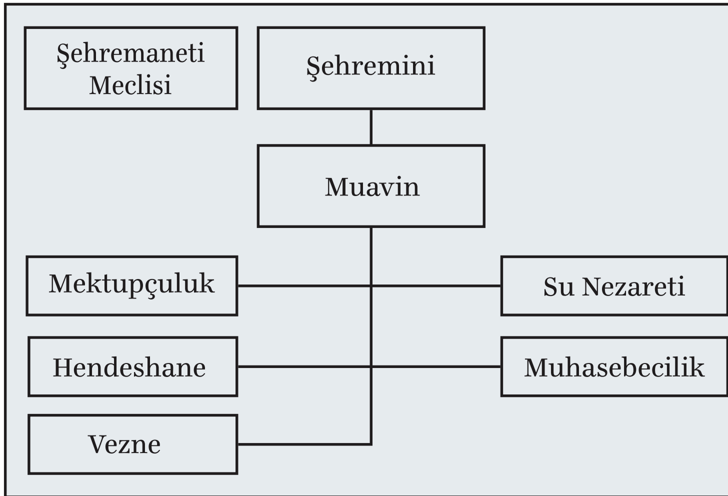
Şehremaneti'nin başı ve yürütme organı önceki yapılarda olduğu gibi şehremini olarak düzenlendi. Belli bir görev süresi bulunmayan şehreminleri, ilk dönemde olduğu gibi padişah tarafından atanıyordu. Şehreminleri için kanunda belli bir sürenin öngörülmemiş olması ve atamayla gelmeleri nedeniyle her an görevden alınmaları söz konusuydu. Şehremininin başlıca görevleri; Şehremaneti Meclisi ve cemiyet başkanlığının yürütülmesi, bütçenin hazırlanarak cemiyete sunulması, ita (ödeme) amirliği, memurların tayini ve görevden azilleri, belediye dairelerinin denetlenmesi, görev alanıyla ilgili konularda gerektiğinde zabıta veya askeriyenin göreve çağırılması idi. Şehreminlerine belediye dairelerini feshedebilme yetkisi de tanınmıştı. Bu durum şehreminlerini oldukça güçlü bir konuma getirdi.

Şehremaneti'nin genel karar organı Şehremaneti Meclisi'ydi. 1 reis ile 6 üyeden meydana gelen meclis üyeleri, padişah tarafından atanıyordu. *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nda, belediye daire meclis üyelerinin belirlenmesinde halkın seçimi öngörülmekle birlikte, Emanet Meclisi üyeleri için atama yöntemi sürdürüldü. 1868 *Belediye Kanunu*'ndan farklı olarak, meclis üyelerinden birinin Erkân-ı Harbiye'den mühendis, diğerinin de Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'nde görevli bir tabip olması şartı getirildi. Şehrin yönetimi konusunda daha etkin bir rol üstlenmesi beklenen Şehremaneti Meclisi'nin

27 5 Ekim 1877 tarihli "Dersaâdet Belediye Kanunu", *Düstûr*, Birinci tertib, İstanbul 1302, c. 4, s. 520-538.

17- Şehremaneti Beyoğlu Dairesi (İBB, Kültür A.Ş.)

üye yapısı, imar ve sağlık konusunda yaşanan problemler dolayısıyla merkezî yönetimin denetimi ve koordinasyon ihtiyacı çerçevesinde şekillenmişti.

Şekil 7- 1877'de Şehremaneti'nin organizasyon yapısı

Şehremaneti Meclisi'nin görevleri geniş olarak sayılmıştı. Buna göre meclis; belediye yönetimiyle ilgili konuları görüşmek, belediye dairelerinin izin talep ettiği konuları görüşmek, Şehremaneti ve belediye daireleri memurlarından hakkında suçlama bulunanların ilk soruşturmasını yaparak mahkemeye sevk etmek, Şehremaneti'nin bütçesi, yıllık muhasebeleri ve harcama cetvellerini inceleyerek onaylamak, sokakları, *Ebniye Nizamnâmesi* çerçevesinde derecelere ayırmak, belediye dairelerince yolların planını göstermek üzere hazırlanan haritaları inceleyerek onaylamak, belediye vergisi konusundaki anlaşmazlıkları, af ve indirim için verilen dilekçeleri inceleyerek karara bağlamak, götürü yöntemiyle toplanan vergilerin müzayede ve ihalesini yürütmek, esnaf hakkındaki davalar ile ilgili olarak esnaf cemiyetlerinden gönderilen resmî yazıları görüşmek, birden fazla belediyeyi ilgilendiren yatırımlarda daire paylarını belirlemek, aylık olarak gelir ve harcamaları incelemek görevlerine sahipti.

1868 tarihli *Belediye Kanunu* ile İstanbul'daki belediye yapısının önemli bir ayağı olarak düşünülen ancak, açılma imkânı bulamayan Cemiyet-i Umumiye-i Belediye, *Dersaâdet Belediye Kanunu* ile yeniden düzenlendi. Yeni yapıda belediye sistemi içindeki konumunu korumakla birlikte, fonksiyon ve üyelik sisteminde sınırlı değişikliklere uğratıldı. Bu çerçevede şehremini, belediye daire reisleriyle Şehremaneti Meclisi ve Daire meclislerinin kendi içlerinden seçecekleri ikişer üyenin katılımıyla toplam 63 kişiden oluşması öngörüldü. 1868'deki düzenlemeden farklı olarak Şehremaneti Meclisi üyelerine de yer verildi.

İstanbul ölçeğindeki bir şehirde, tek belediye dairesi sınırlarını ve kapasitesini aşan yerel hizmetlerin yönetimi noktasında önemli bir çözüm önerisi olan cemiyete, belediyeler arası koordinasyonu sağlamak yanında belediye modelini yapısal ve mevzuat olarak geliştirme görevi de verilmişti. İstanbul'da geliştirilen yapıların ülkedeki diğer belediyeler içinde bir model niteliği taşıması göz önüne alındığında, cemiyetin önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

Bütün bunlara rağmen, cemiyetin ilk toplantısı için II. Meşrutiyet'in ilanını beklemek gerekecekti. 1868-1877 döneminde olduğu gibi, *Dersaâdet Belediye Kanunu* sonrasında İstanbul'da belediye daireleri konusunda sağlıklı bir yapı kurulamayışı ve uygulamadaki aksaklıklar, üyelerinin büyük bir kısmı belediye meclislerinden gelen cemiyetin açılmasını önledi. Cemiyetin açılamaması karşısında fonksiyonları, büyük ölçüde Şûrâ-yı Devlet tarafından üstlenildi.[28]

Beyoğlu ile başlayan belediye dairesi uygulaması, daha sonra kurulan beş belediye ile gelişme göstermişti. Ancak, 1868 tarihli *Belediye Kanunu*'nun öngördüğü 14 sayısına ulaşılamamıştı. Altı belediyenin zorluklarla kurularak işletildiği İstanbul'da, 1877 tarihli *Dersaâdet Belediye Kanunu* ile 20 belediye dairesi kurulması öngörüldü. Bu yapının kurulmasında, Paris'teki idari yapıdan örnek olarak da yararlanıldı. Ancak, Paris'teki idari niteliğe sahip şubeler, İstanbul'da Şehremaneti'nden bağımsız, ayrı tüzel kişiliğe sahip belediye daireleri biçiminde dönüşüme uğratıldı.

Tablo 2- 1877'de İstanbul'da kurulması öngörülen belediye daireleri

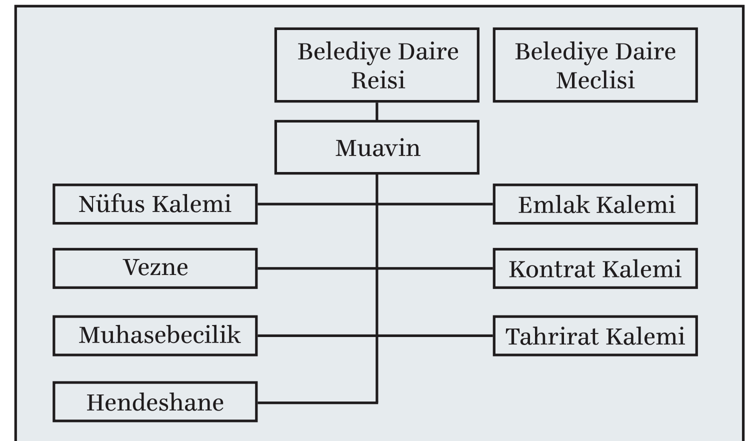
1. Daire	Sultanahmet	11. Daire	Tarabya
2. Daire	Beyazıt	12. Daire	Büyükdere
3. Daire	Samatya	13. Daire	Beykoz
4. Daire	Fatih	14. Daire	Anadoluhisarı
5. Daire	Eyüp	15. Daire	Beylerbeyi
6. Daire	Beyoğlu	16. Daire	Yenimahalle
7. Daire	Hasköy	17. Daire	Doğancılar
8. Daire	Beşiktaş	18. Daire	Kadıköyü
9. Daire	Arnavutköy	19. Daire	Adalar
10. Daire	Yeniköy	20. Daire	Makriköy

28 BOA, DUİT, 37-1/1-24.

Dersaâdet Belediye Kanunu ile daire sayısının 20'ye çıkarılması yanında sınırları da yeniden düzenlendi. Şehrin merkez bölgesinde alan olarak daha küçük, fakat nüfusu daha yoğun belediyeler öngörüldü. Buna karşın, şehir merkezine uzak durumdaki Beykoz, Kadıköy, Ayastefanos ve Büyükdere, yüzölçümü bakımından ilk sıralarda yer almakla birlikte nispeten daha az nüfuslu ve dağınık yerleşime sahipti. İstanbul'un ulaşım imkânlarının yetersizliği ve sosyo-ekonomik farklılıklar, daha küçük ölçekli belediyelerin kabul görmesini sağlamıştı. Böylelikle dairelerin hizmet kapasitelerinin artırılması hedefleniyordu. Belediye dairelerinin isimlerinde de değişiklik yapıldı. Ayasofya, Aksaray, Kasımpaşa, Mirgun (Emirgân) ve Üsküdar isimleri kaldırılırken, Sultanahmet, Beyazıt, Samatya, Hasköy, Arnavutköy, Anadoluhisarı, Yenimahalle, Doğancılar, Makriköy yeni daireler olarak belirlendi.

Dersaâdet Belediye Kanunu ile Beyoğlu Belediyesi'ni düzenleyen iki kanun da yürürlükten kaldırıldı. Doğrudan sadrazama bağlı ve özel imkânlar ile donatılmış Beyoğlu Belediye Dairesi, diğerleriyle aynı statüye indirildi. Böylece, İstanbul'daki belediyeler için herhangi bir ayrım olmadan tek bir kanun çatısı oluşturuldu. Söz konusu düzenlemeyle İstanbul'da sadece belli bölgelerin beledî hizmetlerden yararlanması uygulamasına son verilmek istenmişti.

Dersaâdet Belediye Kanunu ile belediye dairelerinin yönetim yapılarında daire reisi ve meclisten oluşan organizasyon yapısı aynı şekilde sürdürüldü. Daire reislerinin atama ile göreve gelmesi yöntemi korunmakla birlikte, reisin meclis üyeleri arasından atanması şartı getirilerek en azından seçilmiş bir kimsenin bu göreve gelmesi sağlandı. Belediye dairelerinin tüzel kişiliklerini kazanmaları noktasında getirilen hükümler yanında, meclis üyelerinin seçimle belirlenmesi ve daire reislerinin seçilmiş üyeler arasından atanması yöntemi, daire özerkliğine olumlu katkı yapan düzenlemelerdi.

Şekil 8- Dersaâdet Belediye Kanunu'na göre belediye dairelerinin organizasyon yapısı

Tablo 3- Dersaâdet Belediye Kanunu'na göre belediyelerin görevleri

• İnşaatları denetlemek, yol genişletme ve düzenleme çalışmaları yürütmek, kaldırım ve lağım şebekesi inşa ve tamir faaliyetlerini gerçekleştirmek, • Özel ve kamuya ait suyollarının inşası ve tamirini gerçekleştirmek, • Vakıf kapsamındaki işlemleri Evkaf Nezareti yetkisinde olmak üzere su ile ilgili hizmetleri yürütmek, • Harap durumdaki veya inşaatında teknik açıdan bir eksiklik bulunan binaların çevreye verecekleri zararları önlemek için gerekli tedbirleri almak, • Devlete ait binaların inşaat ve tamirleri ile ilgili keşifleri gerçekleştirmek, • Kamu yararını gerektiren konularda kamulaştırma yapmak, • Belediye dairelerindeki mahallelerin güzelleştirilmesini, temizliğini ve aydınlatılmasını sağlamak, • Halkın ihtiyaçlarının karşılanması için yeni meydan yapılması ve mevcutların bakımını sağlamak, • Tartı ve ölçü aletlerinin kontrolünü gerçekleştirmek,	• Halka açık lokanta, kahve, gazino, tiyatro, cambazhane vb. yerleri denetlemek, • Üsküdar, Boğaziçi, Haliç, Kadıköy, Adalar ve Ayastefanos'a işleyen vapur ve iskele kayıklarını seyahat güvenliği ve teknik açıdan denetlemek, • Fırınların genel düzenini, ekmeğin fiyatı ve gramajını denetlemek, • Sağlıksız et satışını önlemek amacıyla gerekli tedbirleri almak. Bu amaçla, mezbaha inşa edilmesini sağlayarak şehir içinde hayvan kesiminin önüne geçmek, • Sağlığa zararlı gıda maddeleri satışını önleyici tedbirler almak, • Sıhhiye Nezareti ile koordinasyon içinde genel sağlığın korunmasıyla ilgili gerekli tedbirleri almak, • Vurgunculuğu önleyici tedbirler almak, • İskelelerin düzenlenmesi ve genişletilmesi çalışmalarını gerçekleştirmek,	• Esnafı denetlemek, • Binek ve yük arabasıyla hayvanları sağlık ve düzen açısından denetlemek, • Seyyar esnafın mahalle içlerinde çalışmasını sağlayarak ana caddelerde satış yapmasının önüne geçmek, • Halkın ihtiyaçlarıyla ilgili malların nakliyesini zorlaştıran durumların ortadan kaldırılması için gerekli tedbirleri almak, • Pazar kurulması için uygun yerler belirlemek, • Kira, binek ve yük hayvanların ücret tarifelerini düzenlemek, • Emlak kayıtlarını gerçekleştirmek, • Ölüm ve doğum konusundaki kayıt ve diğer resmî işlemleri yürütmek, • Dilenciliği önleyici tedbirler almak, • Deniz hamamları kurmak, • Kör, dilsiz, yetim çocukların yetiştirilmesi, fakir ve muhtaç durumda olanların tedavisi, iş göremeyen ihtiyaç sahiplerinin iaşesinin sağlanması amacıyla hastahane, gurebahane ve sanayi mektepleri kurmak.

Daire Meclisi, o dairenin nüfus durumuna göre 8 ile 12 üyeden oluşuyordu. Halkın sınırlı katılımıyla gerçekleştirilen seçim sonucu belirlenecek üyelerin görev süresi 2 yıldı. Daire reisi aynı zamanda meclis başkanlığını da yürütürdü. Meclis üyelerinin yarısının her yıl yenilenmesi öngörülmüştü. Bu işlem, ilk kurulan meclis için ikinci yılının başında üyelerin yarısı için kura çekilerek, sonraki yıllarda ise 2 yılı dolduran üyeler yerine yenilerinin seçilmesiyle yapılırdı. Her hafta toplanması öngörülen meclis, salt çoğunlukla toplanarak çoğunluğun oyu ile karar alıyordu.

Belediyelerin Fonksiyonel Alanı

Modern belediye yapılarını İstanbul'da yaygınlaştırma çabaları yanında onların şehirdeki yerel hizmetler üzerindeki sorumluluğunu da genişletme çabaları yürütülüyordu. Bu çerçevede, *Dersaâdet Belediye Kanunu* ile belediyelerin İstanbul'da üstlendiği görev alanı genişletildi ve daha ayrıntılı biçimde düzenlendi. Şehremaneti-Belediye Dairesi modelinde görevler ağırlıklı olarak Şehremaneti'ne verildi. İkinci kademeyi oluşturan belediye dairelerine ise daha sınırlı bir fonksiyonel alan çizildi. *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nun, belediyelerin görevleriyle ilgili hükümleri, 1930 yılına kadar yürürlükte kalması bakımından önem taşımaktadır. Yaklaşık yarım yüzyıllık bir dönemde, İstanbul'daki belediyelerin organizasyon yapısında yaşanan değişimlere karşın, fonksiyonel yapı varlığını sürdürdü.

Dersaâdet Belediye Kanunu ile şehirdeki imar faaliyetlerinin önemli araçlarından biri olan "kamulaştırma" yetkisi belediyelere verildi. Bunun yanında, şehrin başlıca kamusal alanlarından meydanların düzenlenmesi konusunda kanunda hükümlere yer verilmesi, konuya verilen önem ve şehircilik anlayışındaki değişimi yansıtmaktadır. Devlete ait binaların inşaat ve tamirat keşiflerinin gerçekleştirilmesi fonksiyonları ise, klasik dönem "şehreminliği"ni hatırlatmaktadır.

Tramvay, tünel ve şehir içi deniz ulaşımının özel sektör tarafından imtiyaz yöntemiyle yürütüldüğü söz konusu dönemde, imtiyazların verilme süreci merkezî yönetimin elindeydi. Bu nedenle ulaşım konusunda daha çok altyapıyla ilgili görevler belediyelere verilmişti. Şehrin su ihtiyacını karşılayan tesisler konusunda ise Evkaf Nezareti ile yetkilerin paylaşıldığı bir düzen vardı. Bundan dolayı, su hizmetleri alanında belediyeler ve vakıflardan oluşan ikili yapı bu dönemde sürdü.

Dersaâdet Belediye Kanunu ile getirilen önemli düzenlemelerden biri de belediyelerin tüzel kişiliklerini güçlendiren hükümlerdi. Belediyelere aleyhlerinde

18- Fatih Belediye binası (İBB, Atatürk Kitaplığı)

açılan davalarda savunma yapma hakkı, yargı yoluna gitme hakkı ve gelir getiren mülklerin yönetimi hakkı tanınması tüzel kişiliğe vurgu yapan düzenlemelerdi. Ayrıca, tahsil edilen gelirlerin merkezî hazineye aktarılmadan sadece belediye ile ilgili alanlarda harcanması, belediyelerin özerkliğini güçlendiren bir düzenleme idi.

Belediye Modelinde Ara Çözüm

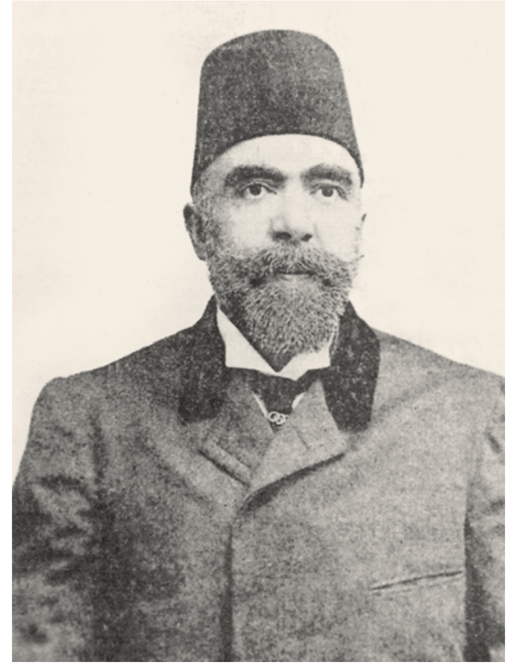
Dersaâdet Belediye Kanunu'nun öngördüğü 20 belediye dairesinin kurulabilmesi için öncelikle belediye meclis üye seçiminin yapılması gerekiyordu. İlk adım olarak İntihap Encümenleri (Seçim Kurulu) oluşturuldu. Fakat Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Balkanlar'dan İstanbul'a çok sayıda göçmenin gelmesi durumu değiştirdi. Kurulu durumdaki İntihap Encümenleri, göçmenlerin iaşe ve iskânları ile görevlendirildi. Encümenlerin geçici de olsa fonksiyonunun değişmesi üzerine belediye meclis üyeleri seçimi, dolayısıyla belediyelerin kurulması ertelendi.

Seçimlerin ertelenmesine rağmen Şehremaneti bünyesinde oluşturulan komisyon tarafından belediyelerin kurulması yönünde hazırlıklar sürdürüldü. Yeni belediye dairelerinin organizasyon yapısı ve personeli ile ilgili çalışmalar yapıldı. *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nda 20 daire öngörülmekle birlikte, komisyon çalışmaları bu sayıdaki belediye için yüksek bir bütçe gerektiğini ortaya koydu. Bunun üzerine belediyelerin organizasyon yapısı ve kadro cetvelleri yeniden ele alınarak mali yük azaltılmaya çalışıldı.

Vilayet yönetimi bulunmayan İstanbul'da, genel zabıta ile ilgili işler Zabtiye Nezareti'ne bırakılmıştı. Bunun dışındaki vilayet yönetimiyle ilgili görevler Şehremaneti'nce yürütülürdü. Biga, İzmit ve Çatalca sancakları ile Kordon kazaları Şehremaneti'ne bağlıydı. Şehremaneti merkezinde belediye işlerini yürüten meclis yanında mülki işleri yürüten ikinci bir meclis ile kalemlerden oluşan bir yapı vardı. Şehremaneti, iki ayrı meclisin işlerde karışıklığa yol açtığı ve gereksiz harcamalara neden olduğu gerekçesiyle birleştirilmesini savunuyordu. Şûrâ-yı Devlet, yeni *Vilâyet Kanunu* yürürlüğe girene kadar Şehremaneti'ndeki iki meclisin birleştirilmesine karar verdi. Böylece önemli bir miktar bütçe tasarrufu sağlandı.

Belediye dairelerinin kurulmasının gecikmesi, İstanbul'un birçok noktasında yerel hizmetleri aksatmakta ve halkın şikâyetlerine yol açmaktaydı. İstanbul'un belediye problemleriyle ilgili çözüm yollarının belirlenmesi amacıyla 1877 yılında bir komisyon kuruldu. Komisyon üyeleri Şehremaneti'nden Yusuf Rıza Paşa, VI. Daire-i Belediye Müdürü Black Bey, Halil Rami ve Şerif

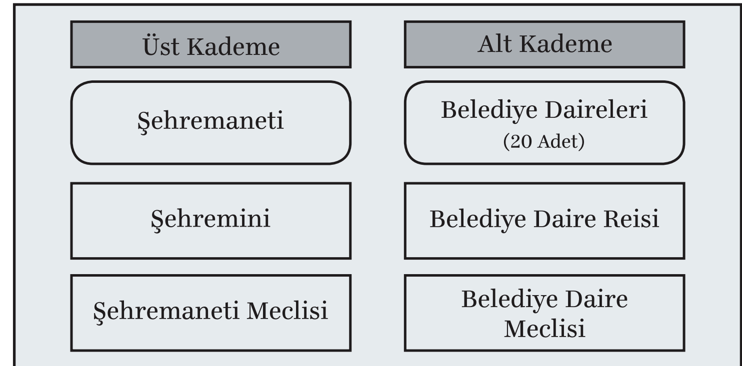

19- 15 Nisan 1880-4 Ekim 1890 tarihleri arasında İstanbul şehreminliği yapan Mazhar Paşa (solda), 4 Ekim 1890-23 Mart 1906 tarihleri arasında İstanbul şehreminliği yapan Rıdvan Paşa (ortada), 24 Mart 1906-31 Temmuz 1908 tarihleri arasında İstanbul şehreminliği yapan Reşid Mümtaz Paşa (sağda)

Ali Efendi'den oluşuyordu. İstanbul'daki belediyelerle ilgili olarak yaklaşık iki yıl çalışma yürüten komisyonda, somut bir başarı elde edilemedi.[29]

1880 yılına gelindiğinde, Şehremaneti bütçesinin onaylanması sürecindeki gelişmeler, İstanbul için yeni bir belediye yapısının doğmasına neden oldu. İstanbul'daki emlak vergisi tahsilinde kullanılan bölge ayırımının, yeni belediyeler için de geçerli olması önerildi. İstanbul'da emlak vergisi tahsili 13 bölgede merkezî hazine tarafından yapılıyordu. Bazı bölgeler birleştirilerek sayı 10'a indirildi ve aynı sınırlar içinde belediye daireleri kurulması kararı verildi. Şûrâ-yı Devlet tarafından da benimsenen bu öneri, gerekli düzeltmeler sonucunda 29 Mayıs 1880 tarihli irade-i seniyye ile yürürlüğe girdi. *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nun öngördüğü 20 yerine 10 belediye dairesi kurulması ile elde edilecek mali tasarruf, bu yeni yapının oluşturulmasındaki temel neden oldu.[30]

Dersaâdet Belediye Kanunu'ndaki 20 belediye dairesinin yeniden düzenlenerek 10'a indirilmesiyle oluşturulan yeni yapıda, daireler arasında nüfus bakımından dengesizlikler bulunuyordu. Şehrin merkezinde bulunan Beyoğlu ve Beyazıt, nüfusun en fazla bulunduğu dairelerdi. İkinci kademe merkezi oluşturan Fatih, Cerrahpaşa ve Üsküdar nüfus bakımından konumlarıyla paralellik gösteriyordu. Boğaz kıyılarındaki belediye dairelerinin nüfusları ise düşük düzeyde idi.

Şekil 9- 1880'de İstanbul'un belediye organizasyonu

Tablo 4- 1885'te belediye daireleri ve nüfus durumu

Belediye Daireleri	Erkek	Pay (%)	Kadın	Pay (%)	Toplam	Pay (%)
1. Beyazıt	84.882	16,7	67.081	18,4	151.933	17,5
2. Fatih	64.021	12,6	50.524	13,9	114.545	13,2
3. Cerrahpaşa	63.541	12,5	59.496	16,3	123.037	14,2
4. Beşiktaş	39.935	7,8	30.672	8,4	70.607	8,1
5. Yeniköy	7.497	1,5	6.353	1,7	13.850	1,6
6. Beyoğlu	156.905	30,8	80.388	22,0	231.293	26,7
7. Büyükdere	8.694	1,7	5.951	1,6	14.645	1,7
8. Kanlıca	16.070	3,2	13.088	3,6	29.158	3,4
9. Üsküdar	53.212	10,5	42.455	11,6	95.667	11,0
10. Kadıköy	14.053	2,8	8.743	2,4	22.796	2,6
Toplam	**508.810**	**100,0**	**364.751**	**100,0**	**867.531**	**100,0**

Kaynak: Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927,* Ankara 1996, s. 75.

29 Ergin, *Mecelle-i Umûr*, c. 3, s. 1413.

30 BOA, DUİT, 37-1/1-24.

1880 yılında İstanbul'da oluşturulan Şehremaneti ve 10 belediye dairesinden oluşan yapı, *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nda getirilen yapıdan farklılaşmıştı. Hem belediye dairelerinin sayıları azaltılmış hem de Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin toplanması ertelenmişti. 1877-1878 (93 Harbi) Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında oluşan bunalımlı ortamda, hükûmet tarafından mevcut şartlara göre işleyebilecek ve mali yükü daha az bir model tercih edilmişti.

Belediye Daire Meclisi üyelerinin seçimle belirlenmesi ve seçilen üyeler içinden daire reisinin atanması yöntemi uygulanmadı. Padişah tarafından doğrudan atanan daire reisi ve diğer personelin, devletin genel bütçesi içinde yer aldığı bir yapı oluşturuldu. *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nun belediyelere yüklediği fonksiyonlara paralel, uzmanlaşmaya dayalı teşkilat yapısı yerine sınırlı birim ve kadrolar oluşturuldu.

10 belediye dairesi ve Şehremaneti'nden oluşan İstanbul'un geçici belediye modeli ilk başta hedeflenenin aksine, 1908'e kadar 28 yıl boyunca uygulamada kaldı. İstanbul'daki belediyeler açısından I. Meşrutiyet Dönemi'ni, önemli hukuki düzenlemelerin yapıldığı ancak, uygulamanın aynı paralelde yürüyemediği sınırlı gelişme sağlanan bir zaman dilimi olarak nitelemek mümkündür. Belediye daireleri, yaşanan tüm olumsuzluklar ve uğradıkları yapısal değişikliklerle birlikte, temel yönetim birimi olarak meşruiyet tabanını genişletmiştir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul'un Yönetimi

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası başlayan süreç, merkezî yönetim için olduğu kadar İstanbul'daki belediyeler için de yeni bir dönemi ifade ediyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında kapatılan ve yaklaşık 30 yıl toplanma imkânı bulamayan Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılma girişimleri, İstanbul'daki belediyeler için gecikmiş bir modelin uygulamaya konulmasını sağladı.

İntihâb-ı Meb'ûsan Kanunu'na[31] göre mebus seçimlerinin yapılabilmesi için, İstanbul'da 20 belediyenin de kurulmuş olması gerekiyordu. Çünkü her belediye bir seçim çevresi olarak belirlendiği gibi belediye meclislerine de seçim kurulu işlevleri yüklenmişti. Bu çerçevede, *Dersaâdet Belediye Kanunu* ile öngörülen 20 belediye dairesinin kurulması ve daha sonra mebus seçimlerinin gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Şehremaneti tarafından 10 belediye dairesine gönderilen 25 Ağustos 1908 tarihli yazıyla, mevcut belediye organizasyonunun kaldırılarak İstanbul'da 20 daire kurulacağı ve belediye reislerinin daha sonra seçim ile belirleneceği bildirildi.[32]

Dersaâdet Belediye Kanunu'nun uygulamaya konulması çerçevesinde 20 belediye dairesi kurma çalışmalarına başlandı. Ancak, bu tarihlerde Adalar, Beykoz ve Makriköy'de kaza mülki yönetimi bulunuyordu. Kaza yönetimi yanında belediye teşkilatının nasıl kurulacağı konusunda bir açıklık bulunmaması üzerine konu Şûrâ-yı Devlet gündemine taşındı. Şûrâ-yı Devlet; Dâhiliye Nezareti ve Şehremaneti'nin de görüşlerini alarak Beykoz kaza yönetiminin Ömerli'ye, Makriköy kaza yönetiminin de Küçükçekmece'ye nakledilmesi, Adalar'da ise kaza yönetiminin kaldırılması ve bu üç kazada belediye dairesi kurulması kararı verdi. Bunun yanında Ömerli, Gekbuze (Gebze), Şile, Kartal ve Küçükçekmece kazaları da eskiden olduğu gibi Şehremaneti'ne bağlı statülerini devam ettirdi.[33]

Belediye meclis üyelerinin seçimle gelmesi yöntemi ilk olarak 1868 tarihli *Belediye Kanunu* ile düzenlenmekle birlikte, uygulamaya yansımamış, atama yöntemi geçerliliğini korumuştu. Uygulamadaki sıkıntılara rağmen 1877'de *Dersaâdet Belediye Kanunu*, seçim yöntemini daha ayrıntılı düzenlemiş ve kapsamını genişletmişti. 1908'deki belediye meclis üyeleri seçiminde bu hükümler uygulandı.

Seçimlerde oy kullanabilmek için 25 yaşında olmak, oy kullandığı belediye dairesinde ikamet etmek, daire sınırları içindeki emlaki için yıllık en az 100 kuruş vergi vermek, erkek ve Osmanlı vatandaşı olmak şartlarını taşımak gerekiyordu. Seçimde meclis üyesi adayı olmak için ise; seçime gireceği dairede ikamet etmek, 30 yaşında olmak, daire sınırları içindeki emlaki için yıllık en az 250 kuruş vergi vermek, Şehremaneti, belediye daireleri ya da zaptiyede çalışmamak, belediyelerin işlerinde müteahhit ya da müteahhit kefili olmamak, Osmanlı vatandaşı olmak gibi nitelikler aranıyordu.

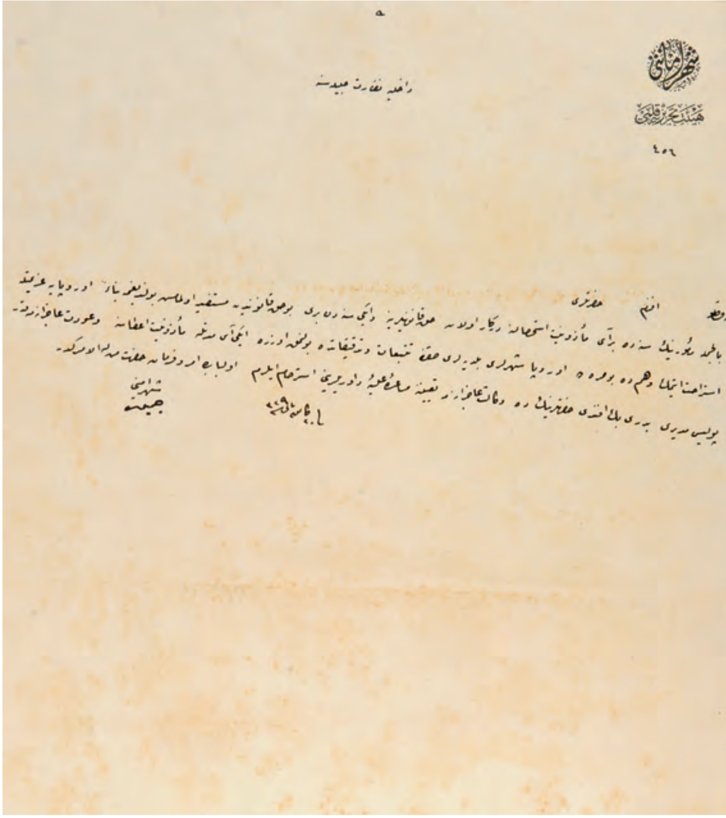
1877'den itibaren yaklaşık otuz yıl boyunca kurulamayan 20 belediye dairesi, 1908'de yapılan belediye meclis üyesi seçimleri ile hızlı bir şekilde hayata geçirildi.[34] Belediye dairelerinin kuruluşu, organları, görevleri, mali yapıları ve diğer konular konusunda *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nun ilgili hükümleri de yürürlüğe girmiş oldu.

31 3 Ekim 1908 tarihli "İntihâb-ı Mebûsân Kânunu Layıhâsı", *Düstûr*, İkinci tertib, c. 4, s. 18-37.

32 *Şehremâneti Hudûdu Dâhilinde Bulunan Mahallât Esâmîsi*, İstanbul 1329, s. 21.

33 BOA, DH.MUİ, 36-2/11.

34 BOA, DH.İD, 39/29.

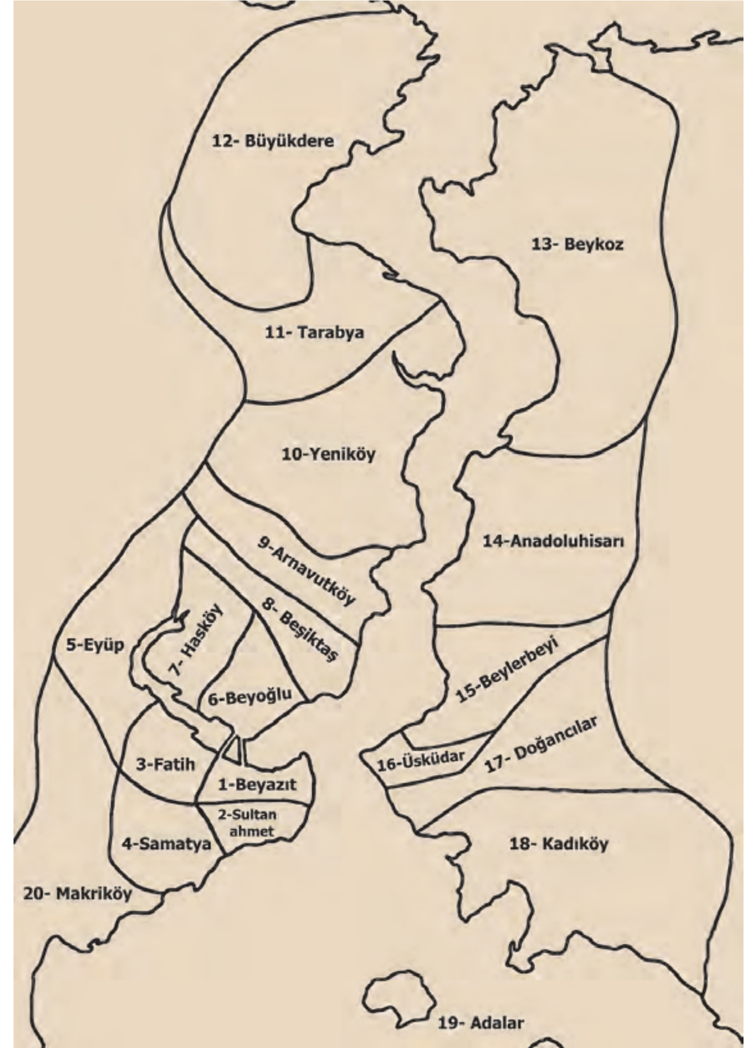
20- Şehremini Cemil Paşa'nın Avrupa'da bulunacağı iki ay zarfında yerine Bedri Efendi'nin vekâlet etmesi hususunda Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 2 Şubat 1914 tarihli yazı (BOA, DH. UMVM, nr. 90/1)

Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin Açılışı

II. Meşrutiyet'ten sonra *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nun tekrar yürürlüğe konması çerçevesinde belediye seçimlerinin yapılması ve 20 belediye dairesinin kurulması, Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin de açılmasını sağladı. Böylece 1868 yılında mevzuattaki yerini alan, geçen süre içinde açılamamakla birlikte bazı mevzuat değişikliklerini yaşayan ve aslında belediye yapısı içindeki önemini koruyan cemiyet, 26 Aralık 1908 tarihinde ilk toplantısını yaparak uygulamadaki yerini aldı. Cemiyetin kuruluşu, üyeleri, çalışma yöntemi ve görevleri konusunda *Dersaâdet Belediye Kanunu* geçerli oldu. Meclisin işleyişi konusunda ayrı bir nizamname de yapıldı.[35]

Cemiyet-i Umumiye-i Belediye, Şehremaneti binasında ve şehremininin başkanlığında yılda 2 defa toplanırdı. Şehremininin daveti üzerine mayıs ayında yapılan toplantıda; Şehremaneti ve belediye dairelerinin geçen yıldaki harcama hesapları ve ilgili konular görüşülür, ekim ayındaki toplantıda ise, Emanet ve dairelerin yeni yıldaki bütçeleri ile belediye dairelerinin yatırım programları müzakere edilirdi. Cemiyetin önemli

35 *Cemiyyet-i Umûmiyye-i Belediyye'nin Nizâmnâme-i Dahilîsi*, İstanbul 1328.

Harita 1- 1909'da İstanbul'da belediyeler

fonksiyonlarından birisi, İstanbul'daki belediye modelinin geliştirilmesi noktasında öneriler getirebilmesiydi. Cemiyet, Şehremaneti ve belediye meclislerini inceleyerek gerekli iyileştirme önerilerini veya ilgili kanunlardaki değişiklikleri Bâbıâli'ye sunabiliyordu.

Cemiyetin üyeleri içinden oy çoğunluğu esasına göre yapılan seçim sonucunda, her toplantı devresi için iki adet ikinci başkan belirlenirdi. İlke olarak halka açık olan toplantılar, reisin veya en az 3 üyenin teklifi üzerine gizli yapılabiliyordu. Kararlar oy çokluğuyla açık ya da gizli oylama yöntemine göre alınırdı. Cemiyetin toplantı ve karar yeter sayısı, üyelerin yarıdan bir fazlası olarak belirlenmişti. Toplantı için bu sayı elde edilemediği takdirde, üyelere yapılan ikinci davette söz konusu sayı aranmakta, yine bulunamaz ise, üçüncü davette bulunan üyelerin yarıdan bir fazlasının oyuyla karar alınırdı. Karar oturumlarında oylarda eşitlik olması durumunda reisin oyu belirleyiciydi.

Cemiyet, kanunda kendisine verilen görev ve yetkileri yerine getirirken uzmanlık isteyen çeşitli

OSMANLI İSTANBUL'UNUN ÜÇÜNCÜ YÖNETİM MERKEZİ: YILDIZ SARAYI

VAHDETTİN ENGİN*

Yıldız Sarayı, Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtı olan İstanbul'da Topkapı Sarayı ve Dolmabahçe'den sonra yönetim merkezi olarak kullanılan, İstanbul'un ve devletin tarihinde rol oynayan en önemli üçüncü merkezdir. Bu saray; yönetim merkezi olarak en etkin şekilde Sultan II. Abdülhamid (1876-1908) devrinde kullanılmıştır. İstanbul'un ve imparatorluğun yönetimi, onun saltanatı boyunca yoğun olarak, sonraki yıllarda ise kısmen Yıldız Sarayı'nda gerçekleşmiştir.

Yıldız Sarayı'nın bulunduğu mevki önceleri Osmanlı padişahlarının avlandıkları bir av sahası ve aynı zamanda hususi bir mesire yeri idi. İlk defa Sultan I. Ahmed burada küçük bir kasır yaptırmıştı. III. Selim ise XVIII. yüzyılın sonunda annesi Mihrişah Sultan için buraya ikinci bir kasır yaptırdı ve buna "Yıldız Kasrı" adı verildi. Değişik dönemlerde padişahlar buraya çeşitli köşkler inşa ettirdiler. Nisan 1877'de II. Abdülhamid, Dolmabahçe'den buraya taşınınca saray "Yıldız Saray-ı Hümâyunu" adını aldı. Padişahın Yıldız'da ikamet etmeye başlamasının en önemli sebebi güvenlikti. II. Abdülhamid şehzadeliğinde, Dolmabahçe Sarayı'nda ikamet eden amcası Sultan Abdülaziz'in nasıl tahttan indirildiğine ve sonra da nasıl öldürüldüğüne şahit olmuştu.

* Marmara Üniversitesi

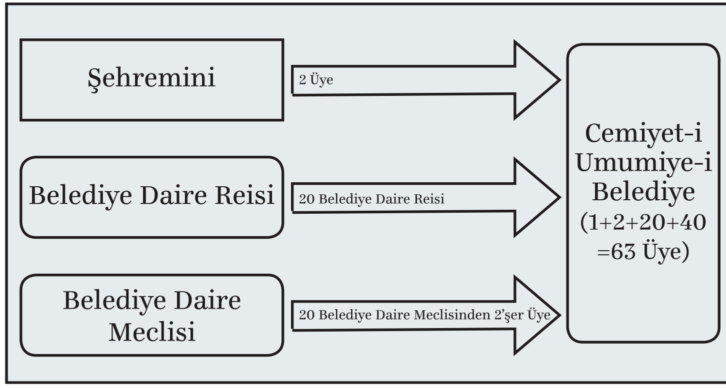
1- Yıldız Camii ve Yıldız Büyük Mabeyn Köşkü

Bu anlamda Dolmabahçe Sarayı, güvenliğin sağlanması zor bir mekândı. Kara tarafından kuşatılması kolay olduğu gibi, özellikle de donanma bir tehdit unsuru olarak sarayın karşısına geldiğinde yapacak fazla bir şey de kalmıyordu. İşte bu faktörler II. Abdülhamid'in Dolmabahçe'de kalmayıp yüksek bir mevkide bulunan ve güvenliğinin sağlanması çok daha kolay olan Yıldız Sarayı'na taşınmasına sebep oldu.

II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'na taşındıktan sonra, civardaki araziyi de dâhil ederek büyük bir imar faaliyetine girişti. Saraya peyderpey, ihtiyaca göre sultanlar ve şehzadeler tarafından ikametgâh olarak kullanılan, resmî görevlilere tahsis olunan köşklerden başka; tiyatro, müze, kütüphane, eczane, hayvanat bahçesi, mescit, hamam, tamirhane, marangozhane, demirhane, kilithane gibi çeşitli binalar ilave edildi.

Hamidiye Camii önünden başlayarak, Beşiktaş ve Ortaköy'e kadar uzanan büyük park, dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı II. Abdülhamid tarafından kalın ve yüksek duvarlarla çevrilmiş ve böylece sarayın dışarısı ile irtibatı kesilmişti. II. Abdülhamid'in hususi dairesi Büyük Köşk idi. II. Abdülhamid'in saltanatı yıllarında Yıldız Sarayı ve civarında, 5.000'i görevli, 7.000'i asker olmak üzere yaklaşık 12.000 kişi yaşıyordu. Yıldız Sarayı, kapladığı geniş saha ile birlikte, barındırdığı nüfus itibarıyla bir şehir manzarasını andırıyordu.

II. Abdülhamid'in 13 Şubat 1878'de meclisi kapatması, daha sonra girişeceği iktidarı Bâbıâli'nin elinden alarak saraya taşıma hamlelerinin ilkini teşkil etmekteydi. II. Abdülhamid, tedricî bir surette sarayın hâkimiyetini artırdı. Nitekim sarayda görevli kâtiplerin sayısının artışı, bu etkinliğin ve devlet işlerinin saraydan yürütülmesinin bir göstergesi sayılır. Mesela V. Murad döneminde saraydaki kâtip sayısı 3 ila 6 arasında iken, II. Abdülhamid'in ilk saltanat yıllarından itibaren bu rakam giderek yükselmiştir. 1878 yılında saray kâtipleri 10'a çıktı. Bu sayı 1890'da 19, 1894'te 24, 1896'da ise 28'e yükseldi. Kâtiplerin sayısındaki

Şekil 10- 1908'de Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin üye yapısı

konularda günümüzdeki meclis ihtisas komisyonları benzeri bir yapı olan encümenler eliyle çalışma yürütüyordu. Encümenler, cemiyet üyeleri arasından, gizli oy ve oy çokluğu esasına göre yapılan bir seçim sonucunda belirlenirdi. Encümen kurulduktan sonra üyeler tarafından gizli oylama ile içlerinden biri başkan olarak seçilirdi. Maliye, mevzuat çalışmaları, imar ve sağlık gibi temel alanlarda encümen oluşturulmuştu. Konu üzerindeki inceleme ve görüşmeler sonucu encümenlerde hazırlanan rapor, genel kurulda görüşülmek üzere cemiyet reisine sunulurdu. Burada incelendikten sonra uygun görülürse yayınlanarak üyelere dağıtılır, genel kuruldaki görüşmeler sonucunda kabul ya da reddedilirdi.

Cemiyetin danışma fonksiyonları bulunmakla birlikte, en önemli işlevi belediye daireleri ve Şehremaneti'nin mali denetimiydi. Cemiyet bu yetkiyi, Şehremaneti ve belediye dairelerinin geçmiş ve gelecek yıldaki bütçe ve diğer hesaplarını incelemek biçiminde kullanırdı. Ancak, üye yapısıyla denetim yetkisi birlikte değerlendirildiğinde, kendi kendini denetleyen bir yapıyla karşılaşılmaktadır. Belediye reisleri ve meclis üyeleri kendileriyle ilgili bir denetim raporunda aynı zamanda onay makamı konumuna sahipti. Bu durum, alınan kararların etkisini, dolayısıyla cemiyetin etkinliğini azaltıyordu.

Şehremini Cemil Paşa konuyla ilgili olarak hatıratında, Daire Meclisi üyelerinin bir gün cemiyette "kuvve-i teşriiye", diğer günde dairelerde "kuvve-i icraiye"de bulunduklarından bu ortamda belediye reislerinin serbestçe istedikleri satış, harcama ve inşaat faaliyetini yaptıklarından yakınmaktaydı. Belediyelerin koordinasyonuyla hizmetlerin dengeli biçimde yürütülmesi, sistemin geliştirilmesi ve denetimi gibi önemli işlevlere sahip cemiyetin azalan etkinliği, ilerleyen yıllarda Şehremaneti ve daireler arasındaki uyum üzerinde de olumsuz etki yapacaktı.

Şehremaneti'nin Kurumsal Yapısının İyileştirilmesi

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra devletin çeşitli kurumlarında başlatılan yeniden yapılanma çalışmalarına paralel olarak Şehremaneti'nin kurumsal yapısı da düzenlendi. Bu çerçevede ilk olarak Şehremaneti'nin memur ve müstahdem (işçi) kadrolarını ve maaşlarını düzenleyen yeni cetveller yürürlüğe konuldu. Kurumun hantal yapısı, organizasyondaki değişiklikler ve kadro sistemi ile iyileştirilmeye çalışıldı. Bu çalışmalar kadro dışı kalan personelin tepkileri ile karşılaştı.

Şehremaneti'nin yeniden yapılandırılması çerçevesinde, en önemli organ olan meclis de ele alındı. *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nda meclisin 1 başkan ve 6 üyeden oluşması öngörülmesine rağmen, zaman içinde yapılan atamalar ile bu sayı oldukça aşılarak 43'e kadar çıkmıştı. Üye sayısındaki bu artış, kanun hükümlerine aykırı bir durumu ifade etmenin yanında, personel harcamalarını da olumsuz yönde etkileyen bir durumdu. Bu nedenlerle mevcut üyelerin görevlerine son verilerek başkan ve 5 üyeden oluşan yeni meclis oluşturuldu.

Şehremaneti, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, gerek fonksiyonel ve gerekse yapısal olarak en fazla genişlemeyi sağlık alanında yaşadı. Şehremaneti'ndeki bu yapılanma hükûmetin genel sağlık hizmetleri konusundaki düzenlemeleri paralelinde gelişti. Şehremaneti'nde yaklaşık on beş yıl hizmet veren Heyet-i Sıhhiye ve Hıfzıssıhha Komisyonu kaldırıldı. Belediyelerin sağlık hizmetlerini denetleyerek alınacak önlemleri tespit edecek bir üst kurum ihtiyacını karşılamak üzere yeni yapıda Şehremaneti Sıhhiye Dairesi oluşturuldu. Şehremaneti merkez yapısı yanında belediye dairelerinde de yeni bir yapılanmaya gidildi. Belediye daireleri genişlik ve nüfus gibi kriterler çerçevesinde üç sınıfa ayrılarak 48 tabip atandı.

1909'da "Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye" kuruldu. İstanbul'daki sağlık ve sosyal alanda hizmet yürüten kurumların önemli bir kısmını tek çatı altında toplayan özerk bir yönetim yapısı oluşturuldu. Haseki Nisa, Etfal, Nuhkuyusu, Mirgûn, Cerrahpaşa Zukûr, Beyoğlu Zukûr ve Beyoğlu Nisa hastahaneleri ile Serviburnu Tahaffuzhanesi, Haseki Meccanin Müşahadehanesi, Darülaceze ve Toptaşı Bimarhanesi Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye'nin yönetimindeki başlıca kurumlardı. Koruyucu sağlık hizmeti yürüten ve salgın hastalıklar ile mücadelede önemli bir yere sahip Gedik Paşa, Tophane ve Üsküdar tebhirhaneleri kuruma devredilen diğer birimlerdi.

2- Büyük Mabeyn Köşkü

bu artış, sarayda gerçekleştirilen işlerin çoğaldığını göstermektedir. II. Abdülhamid, hükûmeti devreden çıkartıp Bâbıâli'de yapılması gereken işleri saraya aktarınca, buradaki bürokratik işlemler eskiye oranla çok arttı ve saray bürokrasisi Bâbıâli'nin yerini aldı.

II. Abdülhamid, devlet idaresini bu şekilde kendi denetimine aldıktan sonra, hususi iradeleri aracılığı ile hükûmeti yönlendirmiş ve hangi konularda ne tür kararlar alınması gerektiğini sadrazama sürekli olarak hatırlatmıştır. Bu durumda bürokratik sistemin işleyişi şu şekle dönüşmüştür: Padişah herhangi bir meselenin çözümü için düşüncelerini hususi bir irade ile Bâbıâli'ye iletmektedir. Bilahare bu mesele hükûmette görüşülmekte ve çoğunlukla padişahın görüşlerine uygun bir karar alınıp onaylanması için konu tekrar saraya arz edilmekte ve irade çıktıktan sonra da icraata geçilmektedir. II. Abdülhamid, bu tür idare tarzını 1908 yılındaki II. Meşrutiyet'in ilanına kadar sürdürmüştür.

II. Abdülhamid, erken yatıp erken kalkmayı alışkanlık edinmişti. Sabahları güneş doğmadan kalkar, önce hamama gidip yıkanırdı. Daha sonra sabah namazını kılar ve hafif bir kahvaltı yapardı. Sigara ve kahvesini içtikten sonra selamlığa geçerek, günlük çalışmalarına başlardı. Öncelikle başkâtibi çağırıp o günkü işleri görüşmeye başlardı. Başkâtibin vazifesi; devlet bürokrasisi ile saray arasındaki yazışmalara aracılık etmekti. Resmî dairelerden gelen yazılar başkitabet kanalından geçer, burada kayda geçilerek hükümdara takdim edilirdi. Bunlara verilecek cevaplar ve çeşitli konulardaki iradeler de yine Başkitabet Dairesi'nden ilgili resmî makamlara tebliğ edilirdi. Sultan II. Abdülhamid, saraya gelen tezkereleri ya bizzat okur yahut bir mabeyinciye okutarak dinler, daha sonra kararını verirdi. II. Abdülhamid verdiği iradelerin ilgili yerlere tamamen tebliğ olunmasına özel bir dikkat gösterirdi.

II. Abdülhamid yaklaşık saat on bire kadar Mabeyin'de resmî işlerle meşgul olurdu. Daha sonra hareme geçerek öğle yemeğini yer, bilahare yatak odasındaki şezlonga uzanıp on beş-yirmi dakika dinlenir, yine kalkıp sabahtan kalan işlerini görmek üzere Selamlık Dairesi'ne geçerek çalışmaya başlardı. Öğleden sonraki bu çalışma sırasında yine başkâtibi kabul ederdi. Vükela ile görüşmesi varsa onları

Yeni Model Arayışları

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında tüm belediye modelinin uygulamaya geçişi olumlu bir gelişme olmakla birlikte, bazı problemlerin de gün yüze çıkmasına neden oldu. *Dersaâdet Belediye Kanunu* ile belediye dairelerine Şehremaneti karşısında idari ve mali açıdan özerk bir statü tanınmıştı. Özellikle, belediye reislerinin seçimle gelen meclis üyeleri içinden atanması, Şehremaneti'nden ayrı bir yönetim birimi olarak hareket etmelerini kolaylaştırıyordu. Bu eğilimin, II. Meşrutiyet'in getirdiği "halkın hâkimiyeti" ve "hürriyet" fikirleriyle desteklenmesi, Şehremaneti ile yaşanan otorite paylaşımı mücadelesinin şiddetini artıran bir etki yaptı.

İstanbul'daki belediye modelinin hukuki olarak eski ancak, uygulama bakımından yeni olması nedeni ile kurumlar arası ve kurum içi birçok gelenek henüz oluşma aşamasında idi. Bu durum, kurumlar arası yazışmalar, görev ve yetki ayrımı, kurumların sistem içindeki konumu gibi alanlarda kendisini hissettirmiş ve çeşitli anlaşmazlıklara yol açmıştı. Belediye daireleri Şehremaneti ile koordinasyon kurmadan yatırım yapmakta ve bütçeyi istedikleri gibi harcamaktaydı. Şehremini ile belediye daire reisleri arasında bir kısmı basın üzerinden de yürüyen ciddi tartışmalar ve restleşmeler görülmeye başlandı. Şehreminleri, belediye daire reislerini görevden alarak meclisleri feshediyor, buna karşılık daire meclis üyeleri protestolarda bulunuyordu. Şehremaneti ile belediye daireleri arasındaki anlaşmazlıklar yanında, dairelerin kendi aralarında da anlaşmazlıklar söz konusuydu. Sonuçta, belediyelerin kurulmasıyla beklenen daha planlı, koordineli ve denetim altındaki uygulamalar yerine, belediye dairelerinin koordinasyonsuz biçimde hareket etmeleri yeni problem kaynağı olarak gündeme oturdu.

Şehremaneti ile daireler arasında yaşanan anlaşmazlıklar, İstanbul'da belediye kurumunun gelişmesini olumsuz etkilemeye başladı. Belediye gelirlerinin yetersizliği, belediye dairelerinin kadro harcamaları, zabıtanın esnafın denetiminde yetersiz kalması ve suistimaller başlıca eleştiri konularıydı. Öte yandan, Şehremaneti'nin yerel hizmetlerin sorumluluğunu Dâhiliye Nezareti, Evkaf Nezareti ve Nafıa Nezareti gibi kurumlar ile paylaşmasının hizmetlerin yönetiminde ortaya çıkardığı aksaklıklar, diğer bir problem alanıydı. Söz konusu durumdan İstanbul halkı kadar Şehremaneti de şikâyetçiydi.

1908'de seçimlerin yapılarak belediye modelinin tümüyle işlemeye başlamasının üzerinden iki yıl geçmeden İstanbul'un belediye modeli tekrar tartışmaya açıldı. Özellikle şehreminlerinin mevcut durumdan kaynaklanan memnuniyetsizlikleri, modelin yeniden yapılanması sürecini de şekillendiren bir unsur oldu. Belediye modeli ile ilgili olarak şehremini, vali, komisyon ve bürokratlar tarafından kanun tasarıları hazırlandı. Bunların ilki, Vali Emin Bey tarafından hazırlanan tasarı idi. İstanbul'daki vilayet ve belediye yönetimini Şehremaneti yapısı içinde birleştiren tasarı, belediye dairelerinin kaldırılarak İstanbul vilayetinin 36 nahiyeye ayrılmasını içeriyordu.

İkinci tasarı, Şehremaneti ve bazı bakanlık temsilcilerinden oluşan bir komisyon tarafından hazırlandı. Fransa kanunlarından yararlanarak hazırlanan 89 maddelik kanun tasarısı, İstanbul'daki vilayet ve belediye yönetimini Şehremaneti yapısı içinde birleştirmekte, şehreminlerine vali unvanı vermekte ve Cemiyet-i Belediye yanında Vilayet Umumi Meclisi'nin de işlemesini önermekteydi. Ayrıca, İstanbul'un atama ile gelen müdürler tarafından yönetilen 11 belediye dairesine bölünmesi öngörülmüştü.

Şehremini Tevfik Bey tarafından hazırlanan diğer bir tasarı da, belediye daire sayısının Beyoğlu, İstanbul ve Üsküdar olmak üzere 3'e indirilmesi önerisiydi. Tasarı, İstanbul'daki belediye organizasyonundaki çok başlılığı, yerel hizmetlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi önündeki temel engel olarak kabul ediyordu. Cemiyetin doğrudan halktan seçilmesi, Şehremaneti'nde encümen kurulması diğer önerilerdi.[36]

1912'de şehremini olan Cemil Paşa, büyük ölçüde Tevfik Bey'in uygulanma imkânı bulunamayan önerisinden yararlanarak yeni bir tasarı hazırladı. İstanbul'un belediye modeli Cemiyet-i Umumiye-i Belediye, Şehremaneti ve belediye şubeleri biçiminde önerilmişti. İdari ve mali özerkliğe sahip daireler şube olarak düşünülmüştü. Tasarıdaki diğer önemli öneriler, Şehremaneti meclisi ile daire meclislerinin kaldırılması, şube müdürlerinin atama ile göreve gelmesi, Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin doğrudan halktan seçilen üyelerden oluşması ve Şehremaneti bünyesinde encümen oluşturulmasıydı.

Belediye Modelinde Farklılaşma

Şehremini Cemil Paşa'nın belediye modelinde değişiklik getiren kanun tasarısı, Dâhiliye Nezareti yoluyla hükûmete sunuldu. İstanbul'daki belediye dairelerinin bağımsız hareket etmeleri, Şehremaneti ve Cemiyet-i Belediye tarafından yapılan tebligatlara uymamaları, sağlık ve imar

36 Ergin, *Mecelle-i Umûr*, c. 3, s. 1455-1458.

yerine getirir, ayrıca diğer resmî ziyaretler de gerçekleştirilirdi. Bu çalışma akşama kadar devam ederdi. II. Abdülhamid, önemli ve acele karar verilmesi gereken konular olursa gece uyandırılmasına müsaade ederdi.

Yıldız Sarayı'nda biri resmî, diğeri hususi mahiyette olmak üzere iki tür teşkilat vardı. Resmî teşkilat doğrudan doğruya haberleşme ve resmî muamelelerle uğraşan dairelerden oluşur, hususi teşkilat da sadece padişahın özel işlerine bakan dairelerden meydana gelirdi.

Hususi teşkilatı oluşturan daireler; esvapçıbaşılık, seccadecibaşılık, ibriktarbaşılık, tütüncübaşılık, kahvecibaşılık, kilercibaşılık, kitapçıbaşılık idi. Bunlar padişahın özel işleri ile ilgilenen dairelerdi. Bu dairelerde hizmet görenler, padişahın şehzadeliği zamanından beri maiyetinde bulunmuş ve uzun tecrübelerle itimat kazanmış kimselerdi. Bunların ekserisi kendi vazifelerinden başka işlerle uğraşmaz, refah içinde vakit geçirmekten ve padişaha sadıkane hizmet etmekten başka bir şey düşünmezlerdi. Bunun yanında sarayda resmî mahiyetteki daireler vardı ki devlet işleri âdeta buralarda görülürdü. Bir nevi danışmanlar ordusu gibi hareket eden bu resmî görevliler, her istediği zaman padişahın bilgilerinden ve tecrübelerinden yararlandığı kişileri oluştururlardı. Bu daireler şöyle sıralanmaktadır:

Mabeyn Müşirliği Dairesi
Başkitabet Dairesi
Mabeynci Beyler Dairesi
Teşrifat Nazırlığı Dairesi
Teftiş-i Askerî Komisyonu
Maiyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyesi
Yaverler Dairesi
İzzet Paşa Dairesi
Derviş Paşa Dairesi
Şakir Paşa Dairesi
Kamphofner Paşa Dairesi
Alexandre Karatodori Paşa Dairesi
Mütercim Nişan Efendi Dairesi
Hususi Şifre Dairesi
Mabeyn Mütercimleri Dairesi

3- Büyük Mabeyn Köşkü'nün içi

Bu daireler, Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in liderliğinde ülkenin idaresiyle ilgili en önemli kararların alınmasında etkin rol oynarlardı. Bunun yanında, padişahın yabancı dilde yazılmış kitap ve gazeteleri ve bu arada yabancılardan gelen resmî ve özel mektupları tercüme işlevini yerine getiren Mütercimlik Dairesi gibi kısımlar da bulunurdu. Bütün bu dairelerde görev yapan resmî personel arasında genellikle yüksek maaş alan pek çok üst düzey görevli ve uzmanlar da mevcuttu. Bunlardan başka, tüfekçibaşı ile tüfekçiler ve hassa askeri veya muhafız gibi muhtelif unvanlarla anılan güvenlik görevlileri, değişik sayılarda türlü sanatkâr ve ustabaşılar da mevcuttu. Hademe, seyis, tablakâr ve bekçi gibi müstahdemlerin sayısı da çoktu.

II. Abdülhamid, zaman zaman sarayın kütüphanesini ziyaret ederdi. Burada 30.000 cilt civarında kitap bulunurdu. Görevli sayısı otuzdu.

21- XIX. yüzyıl sonlarında suriçi İstanbul'u, karşı tarafta Üsküdar, Harem ve Selimiye

alanındaki ciddi problemler tasarının temel gerekçesi olarak sunuldu. Kanun tasarısı, *Dersaâdet Teşkilât-ı Belediyesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat*[37] adıyla yürürlüğe girdi. Bu kanun ile *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nun İstanbul'un belediye organizasyonu ile ilgili hükümleri değişmiş oldu.

1912'deki kanun değişikliği ile idari ve mali özerkliğe sahip 20 belediye dairesi kaldırılarak, yerine Şehremaneti'nin hiyerarşik yapısı içinde yer alan 9 belediye şubesi oluşturuldu. Belediye dairelerinin kaldırılmasıyla toplanma imkânı kalmayan Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin üye sisteminde değişiklik yapıldı. Cemiyet, her belediye şubesi adına doğrudan halktan seçilen 6'şar üyenin katılımıyla oluşan bir yapıya kavuştu. Böylece, belediyeyi temsil eden üyeler yerine kurumsal ilişkisi olmayan, doğrudan halkı temsil eden üye yapısına geçildi. *Dersaâdet Belediye Kanunu*'nun belediyelerin görevleri, gelirleri, seçim yöntemi ve şartları hakkındaki hükümleri ise geçerliliğini korudu.

Şekil 11- 1913'te İstanbul'un belediye organizasyonu

Kanunun uygulanması yönünde ilk adım olarak belediye daire meclisleri feshedildi ve Cemiyet-i Belediye'nin faaliyetine son verildi.[38] Daha sonra, kanunda öngörülen teşkilat yapısına uygun olarak Şehremaneti

37 30 Aralık 1912 tarihli "Dersaâdet Teşkilât-ı Belediyesi Hakkında Kanûn-ı Muvakkat", *Düstûr,* İkinci tertib, İstanbul 1332, c. 5, s. 37-39.

38 BOA, DUİT, 37-1/1-4.

Padişah bazen vükelayı veya diğer resmî davetlileri kütüphanede kabul ederdi. Ayrıca sarayda seçkin bir güzel sanatlar galerisi oluşturulmuştu.

II. Abdülhamid kurmuş olduğu istihbarat örgütü sayesinde gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında meydana gelen hadiselerden hemen haberdar olur ve ona göre çözümler arardı. Kendisi ve ailesi için çok mütevazı harcamalar yapan ve israftan sürekli olarak kaçan sultan, istihbarat söz konusu olduğunda bol miktarda ihsan ve atiyeler dağıtmaktan geri kalmamıştır. Bu suretle saraydan başlamak üzere İstanbul'un ve ülkenin her tarafına yayılan bir istihbarat örgütü meydana getirmiş ve bu örgüt elemanlarını kendi özel hazinesinden beslemek suretiyle onları nimetlere boğmuştur. Ancak bütün bu harcamalar, boş yere sarf edilmeyip her yönden saldırılara maruz kalan Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik faaliyetlerden haberdar olma ve ülke bütünlüğünü koruyabilme amacıyla yapılmıştır. Bütün bunların sonucunda Yıldız istihbaratının, dünyanın önde gelen istihbarat örgütleri ile rekabet edebilecek dereceye ulaştığı bilinmektedir.

II. Abdülhamid, Yıldız'da kurduğu sistem sayesinde, saraydan pek ayrılmadan, İstanbul'un ve ülkenin gelişmelerini yakından takip etti, olaylardan haberdar oldu. Payitahtını ve devletini buradan yönetti. Sarayı, 32 yıl gibi bir süre yönetim merkezi olarak kullandı. Ancak saray, bu dönemde şehir ve ülke tarihi açısından, süreyle kıyaslanamayacak kadar önemli olaylara, kararlara şahitlik etti ve merkezlik yaptı.

II. Abdülhamid'den sonra tahta geçen Sultan V. Mehmed Reşad, daha çok Dolmabahçe Sarayı'nda ikamet etti. 4 Temmuz 1918 tarihinde tahta çıkan son Osmanlı Padişahı Sultan Vahdeddin ise, II. Abdülhamid gibi Yıldız Sarayı'nda ikameti tercih etti. Şanssız bir padişah olarak, I. Dünya Savaşı'nın kaybedildiği bir dönemde tahta çıkmış, sonra da İstanbul'un işgal edilişine şahit olmak zorunda kalmıştı. Bu işgalin sürdüğü yıllarda işgal kuvvetlerinin dayatmalarına maruz kalacak ve inisiyatif kullanamayacaktı. Yıldız Sarayı bu dönemde ise, sadece İstanbul'un değil, Türkiye'nin tarihinde de dönüm noktasını oluşturan bir gelişmeye ev sahipliği yaptı. Vahdeddin, Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu Müfettişliği vazifesini ağabeyi II. Abdülhamid'e hal' kararının tebliğ edildiği odada verdi ve Mustafa Kemal Paşa, padişahla bu sarayda vedalaştı.

Bu görüşme, bir yönetim merkezi olarak Yıldız Sarayı'nın en önemli ve aynı zamanda en son işlevini yerine getirdiği anlamını da taşıyordu.

DERKENAR

Mustafa Kemal Paşa yola çıkmadan bir gün önce, 15 Mayıs 1919 tarihinde, Yıldız Sarayı'na gelip Sultan Vahdeddin'le bir görüşme yapmıştı. Paşa, Yıldız Sarayı'ndaki bu görüşmeyi şöyle anlatıyor:

"Yıldız Sarayı'nın ufak bir salonunda Vahdeddin'le âdeta diz dize denecek kadar yakın oturduk. Sağında, dirseğini dayamış olduğu bir masa ve üstünde bir kitap var. Salonun Boğaziçi'ne doğru açılan penceresinden gördüğümüz manzara şu: Birbirine paralel hatlar üzerine düşman zırhlıları! Bordalarındaki toplar, sanki Yıldız Sarayı'na doğrulmuş! Manzarayı görmek için oturduğumuz yerlerden başlarımızı sağa sola çevirmek kâfi idi. Vahdeddin hiç unutmayacağım şu sözlerle konuşmaya başladı:

-Paşa, paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin, bunların hepsi artık bu kitaba girmiştir, (elini demin bahsettiğim kitabın üstüne bastı ve ilave etti) tarihe geçmiştir.

O zaman bunun bir tarih kitabı olduğunu anladım. Dikkatle ve sükûnla dinliyordum:

- Bunları unutun, dedi, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa paşa, devleti kurtarabilirsin!

Bu son sözlerden hayrete düştüm. Acaba Vahdeddin benimle samimi mi konuşuyor? O Vahdeddin ki ecnebi hükûmetlerin yüzüncü derece aletleriyle temas arayarak, devletini ve saltanatını kurtarmaya çalışıyordu, bütün yaptıklarından pişman mı idi? Aldatıldığını mı anlamıştı? Fakat böyle bir tahminle başka bahislere girişmeyi tehlikeli addettim. Kendisine basit cevaplar verdim:

-Hakkımdaki teveccüh ve itimada arz-ı teşekkür ederim. Elimden gelen hizmette kusur etmeyeceğime emniyet buyurunuz.

Söylerken, kafamdaki muammayı da halletmeye uğraşıyordum. Çok iyi anladığım, veliahtlığında, padişahlığında, bütün his ve fikirlerini, temayüllerini tanıdığım adamdan nasıl yüksek ve asil bir hareket bekleyebilirdim? Memleketi kurtarmak lazımdır, istersem bunu yapabilirmişim. Nasıl? Hemen hüküm verdim: Vahdeddin demek istiyordu ki: hiçbir kuvvetimiz yoktur. Tek mesnedimiz İstanbul'a hâkim olanların siyasetine uymaktır. Benim memuriyetim, onların şikâyet ettikleri meseleleri halletmektir. Eğer onları memnun edebilirsem, memleketi ve halkı bu siyasetin doğru olduğuna inandırabilirsem ve bu siyasete karşı gelen Türkleri uslandırırsam,

tarafından hazırlanan kadro ve unvanların yer aldığı cetveller, padişahın onayıyla uygulamaya konuldu. Belediye dairelerinden şube modeline geçiş sürecinde Şehremaneti ve şubelerin sınırları ile bu sınırlar içindeki mahallelerin yer aldığı defterler, padişah tarafından onaylanarak geçerlilik kazandı.

Daireler şube biçiminde yeniden örgütlenerek Şehremaneti yapısı içinde hizmet veren birimler hâline getirildi. 1855 yılından itibaren sistemdeki yerini alan Şehremaneti Meclisi ve ilk olarak 1858'de açılan belediye daire meclisleri de kaldırıldı. Daire meclislerinin bulunmadığı söz konusu yapıda halkın temsili işlevi, Cemiyet-i Belediye'ye verildi. Üyelerinin şubeler ile organik bir bağlantısı bulunmamasının daha bağımsız bir yapıya kavuşturduğu cemiyetin planlama, koordinasyon ve denetim alanlarındaki etkinliği artırıldı.

Bu dönemde Şehremaneti'nin Dâhiliye Nezareti'ne bağlı konumu devam etti. 1913 yılında Dâhiliye Nezareti teşkilatı içinde yer alan Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdiriyeti belediyelerle ilgili işlerin sorumlu birimi olarak tanımlandı. 1920 yılına gelindiğinde daha önce şehreminliği yapan Cemil Paşa'nın Nafıa Nazırlığı zamanında Şehremaneti Nafıa Nezareti'ne bağlandı. Ancak, bu durum beş ay gibi kısa bir süre sürdü. Şehremaneti, tekrar Dâhiliye Nezareti'ne bağlandı. Şehremaneti, Sadaret ve diğer nezaretlerle olan yazışmalarını Dâhiliye Nezareti üzerinden gerçekleştiriyordu.

Şehreminlerinin atama ile göreve gelmesi yöntemi bu dönemde de devam etti. Şehreminliği'nin Bâbıâli'nin önerisi ile belirlenen bir devlet memurluğu olması, ülkenin herhangi bir yerinde idari görevde bulunan kişinin bu göreve atanabilmesine imkân sağlıyordu. Örneğin, Ankara Valisi Hazım Bey şehreminliğine, Şehremini Mustafa Ziver Bey ise Ankara valiliğine tayin edilmişti. Daha sonra Ebubekir Hâzım Bey'in yerine Müze-i Hümayun müdür muavini Halil Bey atanmıştı. Başka bir örnekte, Kudüs mutasarrıfı Âli Subhi Bey'in şehreminliğe tayin edildiği görülmektedir.[39]

Şehremini atamalarında çoğu kez mülki yönetimdeki başarılar yeterli idi. Şehremaneti'nin ilk kurulduğu yıllarda, vergilerin tahsili ve esnafın denetimi konusundaki başarı önemli görülürken,
I. Meşrutiyet sonrası padişah ile yakın ilişkiler ön plana çıktı. I. Meşrutiyet devrinde 10 yıl şehreminliği yapan Mazhar Paşa'nın II. Abdülhamid ile dostluğu vardı. II. Abdülhamid, Mazhar Paşa hakkında kendisine gelen jurnalleri dikkate almaz ve bunları bilgisi için Paşa'ya gönderirdi. Yine aynı dönemde 15 yıl şehreminliği yapan Rıdvan Paşa, II. Abdülhamid yanında yüksek bir itibara sahipti.

II. Meşrutiyet sonrasında şehremini atamalarında ortaya konulan resmî kriterler "belediye işlerinde bilgi ve tecrübe sahibi" olarak tanımlanıyordu. Şehremini Hazım Bey'in atanmasında "belediye işleri ve imar faaliyetlerinde tecrübe ve bilgi sahibi" olması gerekçe olarak gösterilmişti. Ancak, özellikle İttihat ve Terakki iktidarı sırasında yaşanan siyasi çekişmeler şehreminlerinin görev sürelerini de etkiledi. Örneğin, Cemil Paşa, İttihat Terakki'nin iktidardan düşmesinden sonra hükûmete gelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası döneminde şehremini olmuştu. İttihat ve Terakki'nin 1913'te tekrar iktidara gelmesi üzerine artan müdahaleler karşısında Cemil Paşa istifa etti. İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesinden sonra 1919'da tekrar şehremini oldu.

1912'de belediye dairelerinin şubeye dönüştürülmesi sonucu şube müdürleri, şehremininin hiyerarşik astı durumuna geldi. Böylece, İstanbul'da tüm belediye yapısının en üst yöneticisi, şehremini oldu. Kurum içinde Şehremaneti Meclisi'nin kaldırılarak yerine birim müdürlerinden oluşan Encümen'in kurulması, şehremininin otoritesini güçlendiren diğer bir düzenlemedir. Şehreminlerinin izinde olduğu veya görevden ayrıldıkları sırada vekâlet görevini yürütmek amacıyla kurum içinden olduğu kadar kurum dışından da atamalar yapılabiliyordu. Cemil Paşa'nın Avrupa'ya seyahatinde yerine Polis Müdürü Bedri Bey'in atanması bu tür vekâletlere örnek olarak gösterilebilir.[40]

1855-1923 yılları arasında geçen 68 yıllık zaman diliminde şehreminliği makamı 52 defa el değiştirdi ve toplam 46 şehremini bu görevi yürüttü. Şehreminlerinin görevde kaldığı toplam süre 66,8 yıl olarak gerçekleşirken, şehremini makamı yaklaşık 341 gün boş kaldı. Şehremini başına düşen ortalama görev süresi ise 1 yıl 104 gün düzeyindedir. Görev süresi 1 yılın altında gerçekleşen şehremini sayısı 36'dır. Bunlar içinde Şehremaneti'ndeki görevinde 3 ayı dolduramayanların adedi 13 gibi oldukça yüksek bir sayıya ulaşmıştır. Şehreminlerinin kanunda öngörülen bir görev süresinin olmayışı ve padişahın atamasına tâbi olmaları, her zaman için görevden alınabilmelerine imkân sağlıyordu. Şehremini görev sürelerinin kısa oluşu

39 BOA, İ.ŞH, nr. 2-S 1327; BOA, DH.MUİ, 100-1/38; BOA, İ.ŞH, nr. 3-B 1327.

40 BOA, DH.UMVM, 90/1.

4- Yıldız Sarayı bahçesi (MSA)

Vahdeddin'in arzularını yerine getirmiş olacaktım.

-Merak buyurmayın efendimiz, dedim, nokta-i nazar-ı şahanenizi anladım İrade-i seniyeniz olursa hemen hareket edeceğim ve bana emir buyurduklarınızı bir an unutmayacağım. "Muvaffak ol!" hitab-ı şahanesine mazhar olduktan sonra, huzurundan çıktım. Naci Paşa, padişahın yaveri, fakat benim hocam, derhâl benimle buluştu. Elinde ufak muhafaza içinde bir şey tutuyordu.

-Zat-ı şahanenin ufak bir hatırası, dedi. Kapağının üzerine Vahdeddin'in inisiyalleri işlenmiş bir saatti.

-Peki, teşekkür ederim, dedim. Yaverim aldı.

Sonra, sanki Yıldız Sarayı'ndan çıktığımızı ve hareket etmek üzere olduğumuzu gizlemek, saklamak ister gibi bir ihtiyatla, ayaklarımızın patırtısını işittirmekten korkarak, saraydan uzaklaştık".

[Murat Bardakçı, *Şahbaba*, İstanbul 2006, s. 133-134]

KAYNAKLAR

Akarlı, Engin, "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı", *Osmanlı,* Ankara 1999, c.2, s. 253-265.

Akyıldız, Ali, "II. Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi,* İstanbul 2014, s. 111-124.

Bardakçı, Murat, *Şahbaba,* İstanbul 2006.

Engin, Vahdettin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika,* İstanbul 2007.

Engin, Vahdettin, *Cumhuriyet'in Aynası Osmanlı,* İstanbul 2010.

İlgürel, Sevim, "Yıldız Köşkü", *İA,* XIII, 423-428.

Koloğlu, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği,* İstanbul 1987.

Koloğlu, Orhan, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamid,* İstanbul 1998.

Küçük, Cevdet, "Abdülhamid II", *DİA,* I, 216-224.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım),* İstanbul 1984.

Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları,* İstanbul 1990.

Yılmaz, Coşkun (ed.), *II. Abdülhamid, Modernleşme Sürecinde İstanbul/Istanbul During the Modernation Process*, İstanbul 2010.

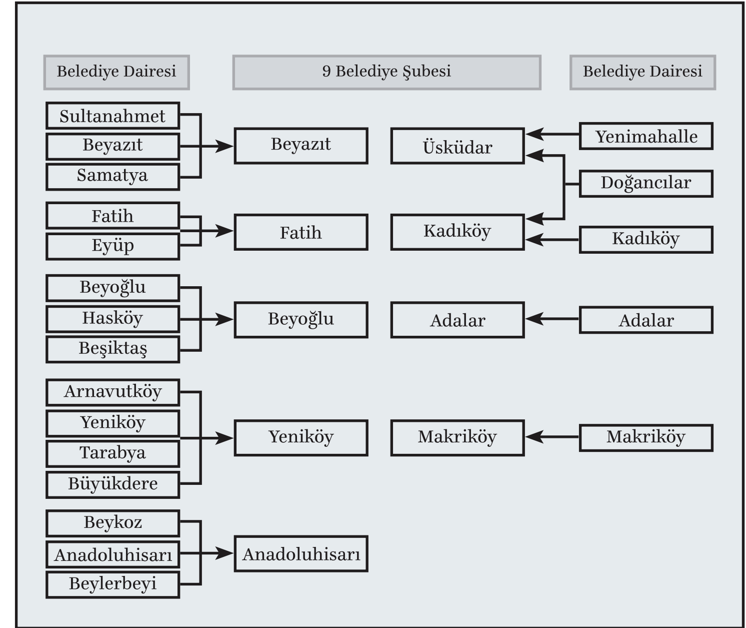

22- Bâbıâlî'nin Sadâret-i Uzmâ Salonu (İstanbul Valiliği)

ve istikrarsızlığı, kurum içi koordinasyon, dolayısıyla yürütülen hizmetler üzerinde olumsuz etkilere sahipti. Şehreminleri, çoğu kez teşkilatı, yerel hizmetleri ve şehri tanıyamadan görevden alınıyordu. Bu durum karşısında şehreminlerinin risk alması ve köklü değişikliklere gitmesi zorlaşıyordu.[41]

Şehreminleri içinde görev süresi 1-3 yıl arasında olanların sayısı 13'tü. Bunun yanında istisnai bir durum olarak I. Meşrutiyet Dönemi'nde Ahmed Mazhar Paşa yaklaşık 10 yıl ve yine aynı dönemde Rıdvan Paşa 15 yıl şehreminliği yaptı. Şehreminliğini iki kez yapma şansını yakalayanlar; Hüseyin Hasib Bey, İsmail Paşa, Kadri Paşa, Yusuf Rıza Paşa, Ahmed Tevfik Bey ve Cemil Paşa'dır. Rıdvan Paşa 15,5 yıl ile en fazla, Şerif Mehmed Rauf Paşa ise 9 gün ile en az görevde kalan şehremini oldu.

1912 yılındaki kanun değişikliği ile öngörülen yapıda 20 daireden 9 şubeye geçiş süreci mevcut Şehremaneti sınırları içinde uygulandı. Bu nedenle Şehremaneti'nin toplam yönetim alanında önemli bir değişiklik olmadı. Dairelerin birleşerek şubeye dönüşmesi nüfus, ulaşım imkânları, ekonomik ilişkiler ve yönetim birimleri bakımından merkez niteliğine sahip olan belediyelere, çevresindekilerin katılımıyla gerçekleştirildi. Bu süreçte Adalar, sahip olduğu coğrafi şartlar, Makriköy ise surdışında ve şehrin sınırında yer alması nedeniyle bir değişikliğe uğramadan şubeye dönüştürüldü.

Şekil 12- 1912'de 20 belediye dairesinin 9 belediye şubesine dönüşümü

Yeni yapıda suriçindeki daireler ve surdışında Eyüp olmak üzere dört daire kaldırılarak yerine iki şube kuruldu. Fatih şubesinin kurulmasıyla suriçinin bir bölümü ve surdışında yer alan Eyüp bölgesini aynı yapıda birleştiren bir belediye yapısı ortaya çıktı. Boğaz'da yapılan değişikliklere göz attığımızda, Avrupa kıyısındaki altı belediye dairesi ve Anadolu kıyısındaki beş belediye dairesi kaldırılarak iki yakada ikişer belediye şubesi kuruldu.

Şehremaneti'nin sınırları Avrupa yakasında Zekeriya ve Bahçe köyleri önünde Ayazağa Çiftliği, Kâğıthane, Alibeyköy, Küçükköy, Rami Davutpaşa, Hazinedar çiftlikleri ve Ayastefanos (Yeşilköy) arkasından geçerek Adaları kapsamakta, Anadolu yakasında ise Erenköy, Kozyatağı, Nerdüban Köyü, Libade, Çakaldağı, Göksu Deresi arkasında Akbaba ve Kabakoz karyelerini içine almaktaydı. *Dersaâdet Belediye Kanunu*'ndan farklı olarak Anadolufeneri ve Rumelifeneri Şehremaneti sınırları dışında bırakılmıştı.

İstanbul'un merkez bölgesindeki belediye şubeleri daha küçük alana sahip iken özellikle Boğaz'da

41 Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Belediye Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul 2011, s. 130-132.

Harita 2- 1913'te İstanbul'da belediye sınırları

Karadeniz'e doğru uzanan şubelerin yüzölçümleri çok daha geniş tutulmuştu. Fatih, Beyoğlu, Üsküdar ve özellikle Beyazıt şubesi, nüfus bakımından diğer şubelerin önünde yer alıyordu. Anadoluhisarı geniş yüzölçümüne karşın nüfus bakımından son sıradaydı. Yoğun nüfuslu belediye şubeleri kapladıkları sınırlı alanlara rağmen yüksek mahalle sayılarına sahipti. İstanbul'un yüzyıllardır ana yerleşim bölgesi olan suriçi yanında Galata ve Üsküdar bölgelerindeki mahalle sayıları diğer yerlere göre daha yüksekti.

Belediye dairelerinin şubeye dönüşmesi çerçevesinde, halkın sınırlı da olsa katıldığı seçim sonucu belirlenen belediye meclisleri ve daire reisliği sistemi kaldırıldı. Dairelerin özerkliği ve tüzel kişiliği konusundaki temel haklardan olan bağımsız bütçe yapma ve mahkemede tüzel kişiliğin temsili yetkileri Şehremaneti'ne devredildi. Belediye şube yönetimleri, isim değişikliğinin yansıttığı gibi, şehrin çeşitli bölgelerinde oluşturulmuş Şehremaneti hizmet birimleri olarak yapılandırıldı. Şubelerde, eskiden olduğu gibi vergi tahsili, bayındırlık ve sağlık hizmetleri yürütülmekle birlikte, başlıca karar ve denetim makamı Şehremaneti idi.

Belediye şubeleri, fonksiyonel ve idari açıdan yeniden tanımlanırken kurumsal organizasyonları da önemli oranda değişikliğe uğradı. Belediye şubelerinin teşkilat yapıları, azalan fonksiyonlarıyla paralel bir şekilde daha basit hâle dönüştürüldü. Planlama, personel işleri, denetleme, bütçeleme ve uygulama fonksiyonlarının önemli kısmı Şehremaneti merkezindeki birimlere devredildi. Şubenin yönetim yapısında müdür ve encümenden oluşan iki birim vardı. Fen, Sağlık, Hesap ve Tahrir heyetleri merkezdeki müdüriyetlerin şubelerdeki alt örgütlenmesi olarak yapılandırıldı.

Tablo 5- 1914'te belediye şube yüzölçümleri ve mahalle sayıları

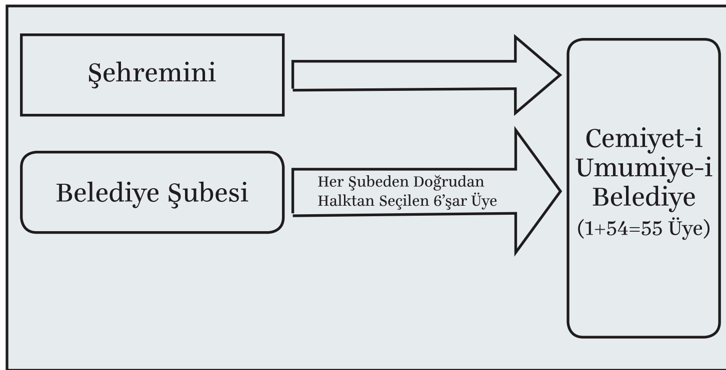
Şube	Şube Yüzölçümü (km²)	Toplam Yüzölçüme Oranı (%)	Şubede yer Alan Mahalle Sayısı	Toplam Mahalle İçindeki Oranı (%)
1. Beyazıt	4,3	1,3	131	23,1
2. Fatih	43,2	13,4	215	37,9
3. Beyoğlu	36,0	11,2	111	19,5
4.Yeniköy	63,3	19,6	30	5,3
5. Anadoluhisarı	103,9	32,2	24	4,2
6. Üsküdar	9,7	3,0	27	4,8
7. Kadıköy	36,1	11,2	11	1,9
8. Adalar	9,3	2,9	11	1,9
9. Makriköy	16,7	5,2	8	1,4
Toplam	**322,5**	**100,0**	**568**	**100,0**

Belediye şubesinin başındaki müdür, Şehremaneti tarafından atanıyordu. Şehreminine bağlı bir konuma getirilen müdür, belediye şubesindeki idari ve teknik personelin amiri konumuna sahipti. Başlıca görevleri; şube encümeni başkanlığının yürütülmesi, Cemiyet-i Belediye seçimlerinde İntihap Encümeni başkanlığının yürütülmesi, gelirlerin tahsil edilmesinin sağlanması, 15 günde bir gelir ve gider çizelgeleriyle yılsonunda muhasebe defterlerinin Şehremaneti'ne gönderilmesi, veznede 100 lirayı geçen miktarın Şehremaneti'ne gönderilmesi, fen, sağlık, hesap ve idareyle ilgili diğer işlerin yürütülmesi ve denetimi olarak düzenlendi.

Belediye şubelerinde genel karar ve danışma organı olan meclis kaldırılarak yerine danışma ve koordinasyon işlevlerine sahip bir encümen kuruldu. Encümen üyeleri, Şehremaneti merkez yapısındaki birimlere bağlı olarak şubede hizmet yürüten personelin amirlerinden oluşuyordu. Teknik bir kurul olma özelliği ağır basan encümenin, şube müdürünün başkanlığında haftada bir toplanma esasına göre çalışma yürütmesi benimsenmişti. Encümenin başlıca görevi, şube hesaplarıyla ilgili evrakın onaylanması ve her ay hesap cetvellerinin kontrol edilmesiydi.

Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin Güçlendirilmesi

II. Meşrutiyet'ten sonra belediye dairelerinin tümünün açılmasıyla toplanma imkânı bulan Cemiyet-i Belediye, İstanbul'daki belediye yönetiminin önemli bir ayağı oldu. Bu dönemde en çok üyelik sistemindeki dengesizlikler nedeniyle eleştirilere hedef olmakla birlikte, önemi ve kurumsal devamlılığı konusunda her kesim hemfikirdi. 1912'deki kanun değişikliği ile belediye daire meclisleri ile Şehremaneti Meclisi'nin kaldırılarak genel karar ve danışma fonksiyonlarının büyük ölçüde Cemiyet-i Belediye'ye bırakılması, kurumun sistemdeki öneminin artmasını sağladı. Yeni yapıda cemiyet, şehremini başkanlığında her belediye şubesinden seçim yöntemiyle altışar üyenin katılımıyla toplam 55 üyeden meydana geliyordu. Şehremaneti ile daireler arasında geçmişte yaşanan anlaşmazlıkların, üyelik sistemindeki değişiklik üzerinde etkisi büyüktü. Cemiyet, yeni üyelik sistemiyle önceki yapıya göre daha bağımsız ve etkin bir beledî kurum özelliğine kavuştu.

Şekil 13- 1912'de Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin üye yapısı

Cemiyet seçimleriyle ilgili olarak, üyelerin seçim şartları ve süreci konusunda yeni bir düzenleme yapılmayarak, *Dersaâdet Belediye Kanunu*'ndaki belediye daire meclis üyelerinin seçimi konusundaki hükümlerin uygulanması kabul edildi. Her belediye şubesinden halkın seçimi ile 12 üye belirleniyordu. Bu üyeler içinden en fazla oyu alan 6'sı 3 yıl için cemiyet üyesi olmaya hak kazanıyordu. Üyelerin istifa veya vefatı durumunda ikinci derecede oy alanların görevi devralması öngörülmüştü.

1914 yılı Cemiyet-i Belediye üye yapısı belediye şubelerinin nüfus yapısına paralel bir nitelik göstermektedir. Müslüman üyeler, genel olarak Adalar dışındaki tüm şubelerden üye çıkarmıştı. Anadoluhisarı ve Üsküdar'da ise üyelerin tümü Müslüman idi. İstanbul'daki gayrimüslim vatandaşlar içinde en fazla nüfusa sahip olan Rum kökenliler, nispeten yoğun olarak ikamet ettikleri Beyoğlu, Yeniköy, Kadıköy, Adalar ve Makriköy şubelerinden üye çıkartmıştı. Adalar şubesinden seçilen üyelerin tümünün Rum kökenli olması, aynı şekilde nüfus yapısıyla bağlantılıydı.

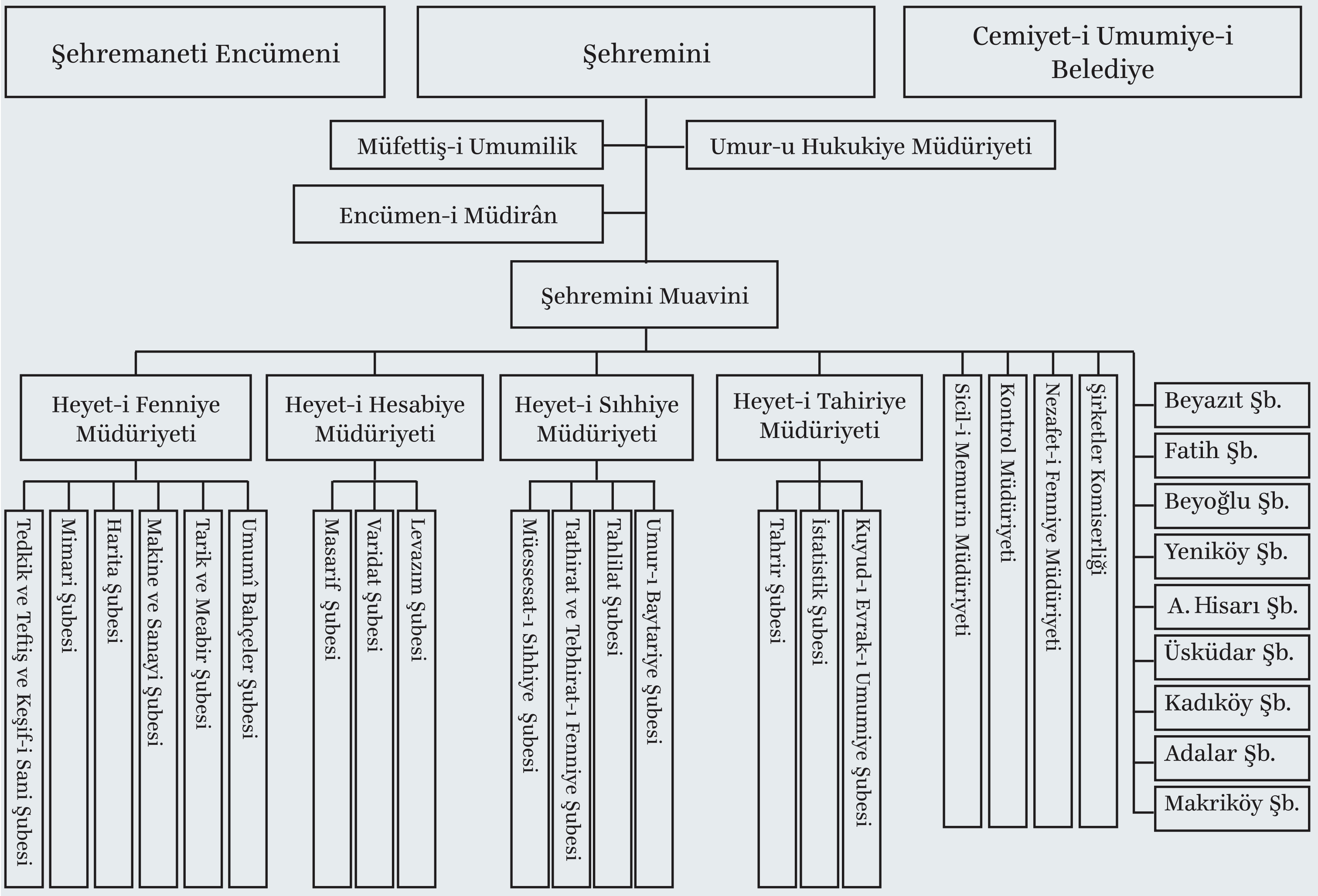
Tablo 6- 1914'te Cemiyet-i Belediye'de üye temsil özellikleri

Belediye Şubesi	Mensup Olduğu Dinî Topluluk				Toplam Üye Sayısı
	İslam	Musevî	Ermeni	Rum	
Beyazıt	5	-	1	-	6
Fatih	4	1	1	-	6
Beyoğlu	3	1	1	1	6
Yeniköy	5	-	-	1	6
Anadoluhisarı	6	-	-	-	6
Üsküdar	6	-	-	-	6
Kadıköy	5	-	-	1	6
Adalar	-	-	-	6	6
Makriköy	4	-	1	1	6
Toplam	**38**	**2**	**4**	**10**	**54**

Rumlardan sonra ikinci büyük gayrimüslim nüfusa sahip Ermeniler, şehrin ağırlıklı merkez bölgesi Beyazıt, Fatih ve Beyoğlu ile çevreyi ifade eden Makriköy'den üye elde etmişti. Musevîler ise, merkez bölgedeki Fatih ve Beyoğlu şubesinden üye çıkartabilmişti. Nüfus bakımından farklılaşmanın en üst düzeyde bulunduğu Beyoğlu şubesinde, bu özelliğinin bir yansıması olarak dört farklı millete ait üye temsil edilmişti. Seçimlerde kullanılan toplam oyların dağılımında ise, Müslümanlar %70, Rumlar %19, Ermeniler %7 ve Musevîler %4'lük bir paya sahipti. Müslüman üyeler ağırlıklı olarak kamu sektörü kökenli idi. Gayrimüslim üyeler ise ağırlıklı olarak özel sektöre mensuptu. Özellikle, ticaretle uğraşan üyelerin sayısı fazla idi.

Tablo 7- 1913'te Cemiyet-i Belediye üyelerinin mesleki durumu ve milletlere göre dağılımı

Meslek	Dinî Topluluklar				Toplam	Toplam içindeki Oranı (%)
	Musevî	Ermeni	Rum	İslam		
Emekli	-	-	1	11	12	22,2
Memur	-	-	-	9	9	16,7
Emlak Sahibi	-	-	1	7	8	14,8
Tüccar	1	3	6	4	14	25,9
Deavi Vekili (Avukat)	-	1	1	3	5	9,3
Tabip	1	-	1	2	4	7,4
Okul Müdürü	-	-	-	2	2	3,7
Genel Toplam	**2**	**4**	**10**	**38**	**54**	**100**

Şekil 14- 1921'de Şehremaneti'nin organizasyon yapısı

1913'ten sonraki Cemiyet-i Belediye üye seçimleri, seçmenlerin İstanbul'daki yangınların getirdiği yıkım sonucu yer değiştirmesi ve savaş dolayısıyla bir kısmının askerde olması nedeniyle birçok defa ertelendi. I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra 1919'da, Cemiyet-i Belediye Dâhiliye Nezareti kararı ile feshedilerek seçimlere gidildi. 1919'da yapılabilen seçim, katılım bakımından son derece düşük düzeylerde gerçekleşti. Seçimlere tamamına yakınını Müslüman vatandaşlardan oluşan %12'lik bir seçmen kitlesi katıldı. Gayrimüslim seçmenler, bir bütün olarak oy haklarını serbestçe kullanmayacakları gerekçesiyle seçime katılmadı. Seçimlere iştirak düşük olmakla birlikte resmî olarak seçim sonuçları geçerli sayıldı ve cemiyet açıldı.

Seçimlere katılımın düşük kalması ve gayrimüslim seçmenlerin seçimi boykot etmesi, cemiyetin meşruiyet problemini gündeme getirdi. Bu durumdan rahatsızlık duyan hükûmet tarafından seçimlerin yenilenmesi yolunu açabilmek amacıyla 1920'de Cemiyet-i Belediye tekrar feshedildi. Cemiyetin fonksiyonları kısa bir süre için Şehremaneti encümenine verildi. Ancak, seçilmiş bir meclisin yetkilerinin atanmış bir kurula verilmesi itirazlara yol açtı. Bunun üzerine cemiyetin yetkileri 1921'de İstanbul Vilayeti Meclis-i Umumisi'nin Şehremaneti sınırları içinden seçilmiş üyelerinden oluşan bir heyete verildi. Şehremaneti, cemiyet üye seçimlerinin yeniden yapılması için birçok girişimde bulunmuş ise de bunlar sonuçsuz kaldı. Cemiyetin tekrar açılabilmesi için Cumhuriyet dönemini beklemek gerekecekti.

Belediye Şubesi Modeli Sonrasında Şehremaneti Teşkilatı

1912'deki kanun değişikliği sonrasında Şehremaneti'nin kurumsal organizasyonu da farklılaştı. Şehremaneti Encümeni ve Encümen-i Müdirân kuruldu. Ayrıca, uzmanlığa dayalı yeni birimler oluşturularak alt örgütlenmeleri geliştirildi. Bu gelişmeler, Şehremaneti'nin bürokratikleşmesi ve kurum kültürünün modern

alanda inşası bakımından önemli bir ivme oluşturdu. Belediyelerle ilgili mevzuatın kodifikasyonu ve standardizasyonu süreci hızlandı. Şehremaneti birimlerinin fonksiyonları, organizasyon yapıları, kadro özellikleri ve iç işleyişleri ile ilgili çıkarılan hukuki metinler, teşkilat yapısı yanında işlem ve eylemlerin daha standart bir hâle getirilmesi bakımından önemli işlev gördü. Çok sayıda farklı düzenlemeye dayanan Şehremaneti gelirlerinin büyük kısmı, çıkarılan kanun ile tek yapı altında toplandı. Kurumsal yapıyı desteklemek üzere, belediye mevzuatı ve hizmet uygulamalarıyla ilgili birçok kitap yayımlandı.

1912'deki kanun değişikliği ile getirilen önemli düzenlemelerden birisi, Şehremaneti Meclisi kaldırılarak yerine Şehremaneti Encümeni'nin kurulmasıydı. Bu düzenleme aynı zamanda, Türkiye'deki belediye tarihinde organ özelliğine sahip ilk encümen yapısı idi. Encümen meclisten farklı olarak, Şehremaneti'nin hiyerarşik yapısı içindeki hesap işleri, sağlık işleri, fen işleri, hukuk işleri, yazı işleri müdürleri ile müfettiş-i umumi gibi atanmış birim yöneticilerinden oluşuyordu. Bu anlamda teknik yönü ağır basan bir heyet niteliğine sahipti. Encümen başkanlığı şehremini ya da uygun gördüğü muavin tarafından yürütülürdü.

Encümen, haftada bir olağan toplantı yapardı. Birimler arası koordinasyonun sağlaması ve hizmetlerle ilgili ön danışma fonksiyonlarına sahip encümenin önemini arttıran yetkisi, Cemiyet-i Belediye toplantıda olmadığı zamanlarda onun yerine geçerek karar alabilmesiydi. Atanmış bir kurulun, halkı temsil eden bir organın yerine geçerek yetkiyi kullanması zaman zaman eleştirilere de yol açtı. Encümenin başlıca görevleri; bütçe, kesin hesap, vergiler, mülk satışları ve müzayede konusunda görüş bildirmek, ihalelerin uygunluğunu değerlendirmek, memur ve işçilerin mahkemeye sevklerine karar vermek gibi konular oluşturuyordu.

Belediye dairelerinin şubeye dönüştürülmesi sonrasında Şehremaneti'nin hiyerarşik yapısında, şehremini ile şube müdürleri arasındaki koordinasyonu sağlamak amacıyla Encümen-i Müdirân adıyla yeni bir organ da oluşturuldu. Encümen-i Müdirân'ın haftada bir Şehremaneti'nde olağan olarak toplanırdı. Koordinasyon fonksiyonları yanında, şehrin çeşitli yerlerinde görev yapan şube müdürleri sayesinde bir danışma birimi olarak da işlev görürdü.

İstanbul'da Vilayet Yönetiminin Kurulması

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı mülki yönetimini yeniden yapılandıran birçok düzenleme ve uygulama hayata geçirilirken, İstanbul çoğunlukla bunların dışında tutuldu. Taşrada muhassıllık meclislerinin kurulması ve daha sonra bunların "Memleket Meclisi" ve "Eyalet Meclisi"ne dönüşmelerine karşın, benzeri kurumlar İstanbul'da oluşturulmadı. 1864 yılında taşra idaresinin yeniden yapılandırılması amacıyla Fransa mülki teşkilatından yararlanılarak hazırlanan *Vilâyet Nizamnâmesi*[42] yürürlüğe konuldu. Ülkenin tümünde uygulanmadan önce denenmek üzere, ayaklanma ve dış devletlerin müdahalelerinin yoğun olarak yaşandığı Balkanlar bölgesi seçildi.

Vilâyet Nizamnâmesi, mülki bölümlenmede önemli değişiklikler içeriyordu. Osmanlı taşra idaresinde geçerli olan eyalet sistemine son verildi. Yeni bölümlenme vilayet, sancak, kaza ve karye olarak belirlendi. Vilayetin en üst mülki amiri olan vali, konumunu korudu. Sancaklarda daha önce kaymakamlar görev yaparken yeni düzende bu görev mutasarrıflara verildi. Kazalarda seçimle belirlenen kaza müdürü kaldırılarak yerini merkezî atamayla gelen kaymakamlar aldı. 1864 tarihli *Vilâyet Nizamnâmesi* ile eyalet sisteminden vilayet yapısına geçildiğinde, İstanbul istisna tutuldu.

1864 ve 1867 vilayet nizamnamelerine tamamlayıcı olarak hazırlanan 1871 tarihli *Vilâyet Nizamnâmesi*[43] ile vilayet uygulaması Osmanlı taşrasında yaygınlaştırılırken, İstanbul bir kez daha bu uygulamanın dışında bırakıldı. Vilayet idaresi kurulmayan, dolayısıyla vali de atanmayan İstanbul'da 1867'de başta güvenlik olmak üzere mülki işlerin önemli bir kısmı Zabtiye Müşiriyeti sorumluluğuna verildi.

1865'te Kaza-ı Erbaa denilen Çatalca kazası ile Kordon kazaları olarak anılan Gekbuze (Gebze), Kartal ve Şile kazalarının mülki işlerini yürütmek üzere Meclis-i İdare-i Liva-i Zabtiye adı ile bir meclis oluşturuldu.[44] 1870'te çıkarılan bir nizamname[45] ile Zabtiye müşirlerine "İstanbul Valisi" unvanı da verildi. Nizamnamede Zabtiye Müşiriyeti Dersaadet, Beyoğlu, Üsküdar ve Çekmece mutasarrıflıkları ile Galata, Adalar, Kartal, Eyüp, Yeniköy, Beykoz ve Çatalca kaymakamlıklarından oluşuyordu. Bu yapı I. Meşrutiyet'e kadar uygulamada kaldı.

42 7 Kasım 1864 tarihli "Vilayet Nizâmnamesi", *Düstur*, Birinci tertib, İstanbul c. 1, s. 608-624.

43 22 Ocak 1871 tarihli "İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Nizâmnamesi", *Düstur*, Birinci tertib, c. 1, s. 625-651.

44 Ergin, *Mecelle-i Umûr*, c. 3, s. 1500.

45 "Dersaâdet ve Mülhakâtı İdâre-i Zâbıta ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizâmiyesine Dair Nizâmnâme", *Düstur,* Birinci tertib, c. 1, s. 688-702.

Kanun-ı Esasi'de vilayet yönetimine ve özellikle vilayetlerdeki meclislere önemli bir yer ayrılması yanında, İstanbul'un statüsü de özel olarak düzenlendi. Anayasanın 2. maddesinde İstanbul'un diğer vilayetlere göre bir imtiyaz ve muafiyetinin bulunmadığı belirtildi. Bu madde İstanbul'da diğerlerinde olduğu gibi bir vilayet yönetiminin ve organlarının oluşturulması anlamına geliyordu. Ancak, bu düzenlemeye rağmen I. Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul'da bir vilayet idaresi kurulmadı. Bu nedenle I. Meşrutiyet Dönemi'nde İstanbul Vilayet Umumi Meclisi de açılma imkânı bulamadı. İstanbul'da mülki işlerin önemli bir kısmı bir belediye yapısı olarak kurulan Şehremaneti bünyesinde ya da merkezî yönetim birimleri tarafından yürütüldü. I. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarında şehreminlerinin vali ya da belediye reisi olup olmadığı tartışmalara yol açtı. Ancak, Şehremaneti'nin başı olan şehreminleri, mülki bakımdan vali konumuna da sahipti.

1876'da Dersaadet ve bağlı yerlerinin zabıta işleri eskisi gibi Zabtiye Nezareti'ne bağlandı. İzmit, Biga, Çatalca sancakları, Adalar, Kartal, Şile, Beykoz, Gekbuze kazaları doğrudan Şehremaneti'ne bağlandı. 1877 yılına ait Devlet Salnamesi'nde İstanbul'un idari bakımdan Üsküdar, Beyoğlu, Kaza-ı Erbaa ve İzmit olmak üzere 4 mutasarrıflığa bölünmüş olduğu kayıtlıdır. Üsküdar'ın Kartal, Beykoz, Şile ve Gekbuze olmak üzere 4 kazası vardı. İzmit ise Geyve, Karamürsel, Adapazarı, Kandıra kazalarından oluşuyordu. Merkezi Çatalca olan Kaza-ı Erbaa, Büyükçekmece, Silivri, Terkos ve Küçükçekmece'yi kapsıyordu. 1879'da Biga ve İzmit'in Şehremaneti ile olan bağları uzaklıkları nedeniyle kesildi.[46]

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeniden açılan Meclis-i Mebusan'da, taşradan gelen bazı üyeler, *Kanun-ı Esasi*'nin İstanbul'un diğer yerlere göre bir ayrıcalığı bulunmadığı yönündeki ikinci maddesini gerekçe göstererek, vilayet yönetiminin bulunmayışını eleştiriyorlardı. Bunun üzerine, 1909 yılında İstanbul'da ikinci sınıf bir vilayet yönetimi kurularak vali atandı. Merkezi İstanbul olan yeni vilayet, İzmit, Çatalca, Beyoğlu ve Üsküdar livalarıyla Şehremaneti'ne bağlı Adalar, Gekbuze, Beykoz, Kartal, Küçükçekmece ve Şişli kazalarından oluşuyordu. Vilayet teşkilatının kurulmasıyla Zabtiye Nezareti de kaldırılarak aynı fonksiyonları yürütmek üzere Polis Müdüriyet-i Umumiyesi oluşturuldu. İstanbul'da vilayet yönetimi kurulmasına karşın, vilayet umumi meclisi oluşturulmadı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra vilayetin mülki ve yerel yönetimi de yeniden ele alındı. Vilayetlerden alınan görüşler ve *Kanun-ı Esasi*'deki ilkeler çerçevesinde hazırlanan tasarı bazı gecikmelerden sonra 1913'te *İdâre-i Umûmiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı*[47] adıyla kanunlaşarak yürürlüğe girdi. *Vilâyet Kanunu* ile 1864 ve 1871 vilayet nizamnameleri de yürürlükten kaldırıldı. Vilayet, liva, kaza, nahiye ve karye kademelenmesi eskisi gibi sürdürüldü.

Vilayette yönetimin başı olan vali yanında naip, defterdar, mektupçu, jandarma alay kumandanı, maarif, Nafıa, ziraat, defter-i hakanî, polis, evkaf, nüfus ve sıhhiye müdürleri gibi görevliler vardı. Vali, Dâhiliye Nezareti'nin önerisi ve Meclis-i Vükela kararı ile atanırken, vali muavinleri, mutasarrıflar, vilayet mektupçuları ve kaymakamlar Dâhiliye Nezareti'nin önerisi ve padişahın iradesi ile atanırdı. Mülki birimlerin başındaki müdürler ise ilgili oldukları nezaretler tarafından atanırdı. Vilayet, liva ve kaza merkezlerinde idare meclisleri vardı.

1913 tarihli *Vilâyet Kanunu*'nun getirdiği en önemli düzenleme vilayet hususi idaresinin (il özel İdaresi) tüzel kişiliğe sahip olarak kurulmasıydı. Osmanlı döneminde belediyeler ilk kurulduğu dönemlerden itibaren sınırlı da olsa tüzel kişiliğe, organlara, mali kaynaklara sahip iken, il özel idareleri bu özelliklere 1913'teki *Vilâyet Kanunu* ile kavuşabildi. Böylece, Tanzimat Dönemi'nde kurulmaya başlanan modern belediye yapıları yanında, vilayet ölçeğinde de bir yerel yönetim birimi kurulmuş oldu. Vilayet hususi idaresinin vali, Meclis-i Umumi ve Encümen-i Vilayetten oluşan üç organı vardı.

1913 tarihli *Vilâyet Kanunu* ile vilayet hususi idarelerinin tüzel kişilik kazanmasının ardından, İstanbul'da seçimler yapılarak Vilayet Umumi Meclisi (il genel meclisi) faaliyetine başladı. Meclisin üye sayısı kazaların erkek nüfusuna göre belirlenirdi. Kazalardaki 12.500-18.750 arasında erkek nüfus için 1, 31.250 ye kadar 2, 37.500'e kadar 3 ve 50.000'e kadar 4 üye seçilmesi öngörülmüştü. 50.000'den fazla erkek nüfusa sahip yerlerde üye sayısı aynı oranlara göre artırılırdı. Nüfusu 12.500'den az olan kazalar meclise 1 üye gönderirdi.

Vilayet umumi meclisine üye olabilmek için mebus seçilme şartlarını taşımak gerekiyordu. İyi hâlli olmak, 25 yaşında olmak, Türkçe konuşabilmek, cinayetten ve siyasi bir suçla mahkûm olmamak, emlak sahibi olmak, Osmanlı vatandaşı olmak bu şartlardan bazıları idi. Ayrıca, askerlik görevini yapanlar, ayan ve mebus konumunda olanlar, hâkimler, devlet memurları ve vilayete ait işlerde

46 "İdari Yapı", *DBİst.A*, IV, 136-138.

47 26 Mart 1913 tarihli "İdâre-i Umumiye-i Vilayât Kânun-ı Muvakkatı", *Düstur*, İkinci tertib, c. 5, s. 186-216.

23- XIX. yüzyıl sonlarında İstanbul: Beyazıt, Süleymaniye, Şehzadebaşı ve Karaköy (M. Hilmi Şenalp Arşivi)

mültezim ya da müteahhit olanlar üye olarak seçilemezdi. Üyeler 4 yıl için seçilir, görev süresi dolanlar da tekrar seçilebilirdi.

Vilayet hususi idaresinin görev alanı geniş tutulmuştu. Liva, kaza, nahiye ve köyleri birbirine bağlayan yolların inşa ve bakımı, göl ve bataklıkların ıslahı ile arazilerin sulanması için kanal inşası, şehirlerde süresi 40 yılı aşmayan tramvay, aydınlatma, otobüs, otomobil işletmesi imtiyazı verilmesi, tarımı geliştirmek amacıyla çiftlik, fidanlık, tarım okulları, tarımsal

yardım şirketleri kurulması, ormanların geliştirilmesi, sanayi odaları, sanayi ile ilgili okul ve müze açılması, ticaret odası ve borsa açılması, sergilerin düzenlenmesi, her eğitim kademesinde okulların inşası ve eğitimin denetlenmesi, hastane, darülaceze, akıl hastanesi benzeri sağlık ve hayır kurumlarının kurulması, vilayete ait emlak ve gelir getiren malların yönetiminden oluşuyordu.

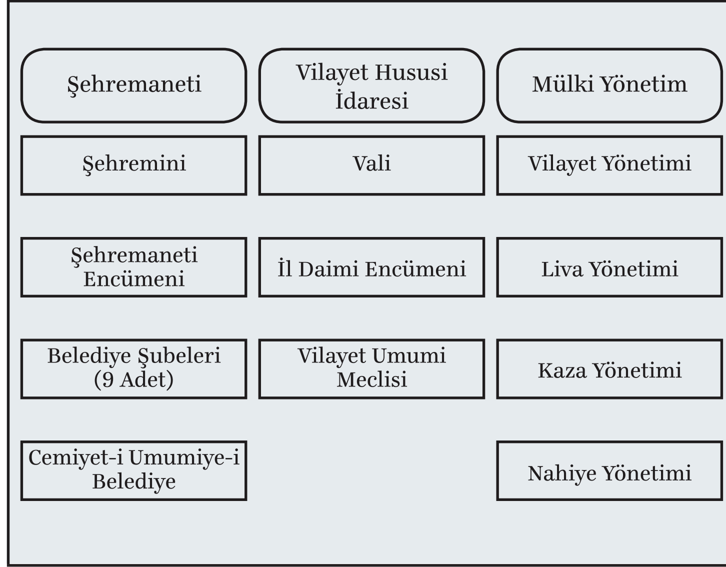
Umumi meclis yılda bir defa toplanırdı. Toplantı süresi kırk gün ile sınırlıydı. Görüşmelerin uzaması durumunda, Dâhiliye Nezareti'ne bilgi vermek şartıyla valiye 15 güne kadar toplantıyı uzatma yetkisi verilmişti. Dâhiliye Nezareti tarafından uygun görülürse, meclis üyelerinin 1/3'ünün talebi ile olağanüstü toplantı da yapılabiliyordu. Her toplantının başında, vali tarafından, geçen yıl mecliste alınan kararların uygulanmasına ilişkin encümence hazırlanan rapor okunurdu. Meclis, yapılanları 2/3 çoğunlukla yeterli bulmaz ise, toplantı tutanakları karar vermesi için Dâhiliye Nezareti'ne gönderilirdi.

1913 tarihli *Vilâyet Kanunu*'nda vilayet hususi idarelerinin gelir kaynakları da düzenlenmişti. Eğitim alanında kullanılmak üzere aşar vergisinden verilen pay, yolların yapım ve tamir harcamaları karşılığı tahsil edilen Tarîk Bedel-i Nakdîsi, hayvan kesiminden alınan zebhiye resmine hususi idare için ilave edilen pay, mal ve emlak satışı gelirleri, vilayetteki köprü, iskele, geçiş kayıkları gibi hizmetler karşılığı alınan ücretler, tramvay, omnibüs, otobüs ve otomobil işletme imtiyazları karşılığı şirketlerden elde edilen gelirler, hususi idareye ait çiftlik, fidanlık ve tarlalardan elde edilen gelirler, vilayet matbaası ve gazetesi gelirleri vilayet hususi idaresinin başlıca mali kaynakları olarak sayılmıştı. Merkezî yönetimin aşar vergisinden verdiği pay ve belediyelerce toplanan zebhiye resminden alınan ek pay dışında, hususi idarenin mali kaynakları arasında öz gelirleri daha ağırlıktaydı.

İstanbul'da vilayet yönetiminin kurulması, vali atanması ve ilerleyen yıllarda umumi meclisinin açılmasına rağmen Şehremaneti'nin mülki yönetim üzerindeki ağırlığı devam etti. Şehremaneti'nin başı ve yürütme organı olan şehreminleri, çoğunlukla valilik görevini de vekâleten yürüttü. Bu duruma paralel olarak, Şehremaneti bünyesinde bulunan ve beledî bir meclis özelliğine sahip Cemiyet-i Umumiye-i Belediye karşısında, teşkilat yapısı, personel niteliği, mali kaynakları ve hizmet kapasitesi sınırlı olan vilayet hususi idaresinin etkinliği de düşük düzeyde kaldı.

İstanbul'da uygulanan Şehremaneti ve vilayet hususi idaresinden oluşan yönetim modeli, II. Meşrutiyet yılları boyunca tartışıldı. Bu dönemde, İstanbul'un mülki ve belediye yönetimi ile ilgili hazırlanan kanun taslakları incelendiğinde, çoğunda Şehremaneti'nin varlığı karşısında vilayet hususi idaresinin dolayısıyla vilayet umumi meclisinin kaldırılması önerisinin yer

aldığı görülmektedir. Bu görüşü ileri sürenler arasında başta şehreminleri olmak üzere belediyeden kişiler olduğu gibi, Dâhiliye Nezareti ve İstanbul valileri gibi mülki yönetimden görevliler de bulunuyordu. İstanbul'un yönetim yapısını bir bütün olarak ele alan bu tasarılar yürürlüğe giremedi. 1912 yılında sadece belediyelerle ilgili bir kanun değişikliği yapıldı. Belediye dairelerinin özerk yapısına son verilerek şubeye dönüştürüldü, Cemiyet-i Umumiye-i Belediye güçlendirildi ve Şehremaneti şehirdeki tek belediye hâline getirildi. Bu yıllarda vilayet umumi meclisi faaliyetini sürdürmekle birlikte etkin bir role sahip olamadı.

Şekil 15- 1920'de İstanbul'un yönetim organizasyonu

Osmanlı döneminde İstanbul hususi idaresi ile ilgili son önemli gelişme, 1920 yılında Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'nin seçim yapılmak üzere feshedilmesi sırasında yaşandı. Cemiyet feshedilince fonksiyonları Şehremaneti Encümeni'ne verildi. Ancak, halkın seçimi ile göreve gelen Cemiyet-i Belediye'nin yetkilerinin, atanmışlardan oluşan encümene verilmesi çeşitli tartışmalara neden oldu. Bu duruma bir çözüm olarak Cemiyet-i Belediye yetkileri Vilayet Umumi Meclisi üyeleri içinden belirlenen bir heyete bırakıldı.

İstanbul'un ölçek olarak büyüklüğü, nüfusunun fazlalığı yanında, devletin merkez teşkilatının burada yer alması, diğer şehirlere göre farklı yönetim yapıları ve uygulamalarını da beraberinde getirmişti. Vilayet yönetimi taşraya göre oldukça geç bir tarihte kurulurken, şehirde güçlü bir konuma sahip Şehremaneti karşısında vilayet teşkilatı ve vilayet umumi meclisi, uygulamada önemli bir etkinliğe sahip olmamıştır.

CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE İSTANBUL'UN YÖNETİMİ

Osmanlı Yönetim Modelinin Sürdürülmesi

İstanbul'un yönetiminde 1923-1930 dönemi, Cumhuriyet'in ilanı ile başlamakta ve 1580 sayılı *Belediye Kanunu*'nun kabulüne kadar devam etmektedir. Bu dönem, İstanbul'un yönetim yapısında önemli değişikliklerin görülmediği, Osmanlı Devleti zamanındaki modelin varlığını koruduğu bir zaman dilimidir. 1877 tarihli *Dersaâdet Belediye Kanunu* geçerliliğini sürdürmüş, Şehremaneti ve 9 belediye şubesinden oluşan belediye yapısı 1930 yılına kadar uygulamada kalmıştır. Bu dönemde İstanbul'un yönetimini etkileyen başlıca faktörler, Ankara'nın başkent olmasından sonra yeni Cumhuriyet rejimi kadrolarının şehre karşı yaklaşımları ve şehreminlerinin İstanbul'un yönetiminin geliştirilmesi konusundaki girişimleri oldu.

1923'ten sonra belediye alanında Türkiye'nin karşı karşıya olduğu temel problemlerden ilki, savaş sırasında Batı Anadolu'da harap olan şehirlerin yeniden imar edilmesi, mübadele sonucu nüfusun azalması ile bu şehirlerde ortaya çıkan üretim ve hizmet sektörlerindeki açıkların kapatılmasıydı. İkinci olarak, Ankara'nın başkent olarak ilanı ve şehrin yeni niteliğine uygun şekilde imar edilmesiydi.[48]

1923 yılında Ankara'nın başkent olarak ilan edilmesi, İstanbul bakımından dönemin en önemli gelişmesini oluşturuyordu. Ankara'nın başkent olması ile yaklaşık 470 yıl boyunca devlet merkezi olan İstanbul, bu unvanını devretmiş oldu. Yeni Cumhuriyet rejimini oluşturan kadroların, Osmanlı Devleti'nin merkezi olan bir şehre karşı duyduğu güvensizlik, yeni modernleşme anlayışına uygun bir şehir oluşturma arzusu ve İstanbul'un donanma ile tehdit altına alınabilecek bir konumda olması başkentin Ankara'ya taşınmasında başlıca etkili faktörlerdi.

İstanbul'un asırlara dayanan birikimi yanında gayrimüslim vatandaşların daha etkin rol aldığı Batılılaşma birikimi, Cumhuriyet'i kuran kadrolar tarafından kabul görmedi. Başkentin Ankara'ya taşınmasının olumsuz etkilerinden birisi, yeni devletin bu iki birikimden yeterince yararlanamadan gelişmesi oldu. Ankara, benimsenen yeni modernleşme anlayışının merkezî ve biricik eseri olarak

48 İlhan Tekeli, *Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, İstanbul 2009, s. 32-33.

24- "Türkiye Cumhuriyeti Şehremaneti" tabelası (İBBŞM)

konumlandırıldı. Bu durumun bir sonucu olarak devletin tüm kaynakları Ankara için seferber oldu. Osmanlı döneminde İstanbul'un modern belediye alanındaki öncü rolünü, Cumhuriyet döneminde Ankara üstlendi. Kontrol altında tutulması gereken bir şehir konumundaki İstanbul'un gelişmesi ise sınırlandırıldı. Bu yaklaşım İstanbul yönetimi ile ilgili uygulamalarda da kendini gösterdi.

1923-1930 döneminde belediyelerin hukuki altyapısına yönelik düzenlemelerin temel karakteristiği, belediye kanunlarının bütünlüğünün büyük ölçüde korunması, bununla birlikte mali yapı, imar, yerel hizmetler vb. alanlarda Osmanlı dönemindeki düzenlemeler üzerinde güncelleme ve iyileştirmeye gidilmesiydi. Cumhuriyet'in bu ilk döneminde, belediyeler alanındaki düzenlemeleri yönlendiren başlıca faktörler; Osmanlı Devleti'nden devralınan belediye birikiminin yeterli düzeyde olmaması, yeni hükûmet karşıtı muhalefetin belediyelerde örgütlenerek güçlenme ihtimali, merkeziyetçi bir yönetim modelinin uygulamaya konulması, nüfus artışı ve şehirleşme hızının düşüklüğü, I. Dünya Savaşı sırasındaki enflasyonun etkisiyle vergi değerlerinin düşmesinin belediye gelirlerinde oluşturduğu azalma idi.[49]

1924 yılında *Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu*[50] ve belediye hesaplarının düzen altına

49 Tekeli, *Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü,* s. 36.

50 26 Şubat 1924 tarihli ve 423 sayılı Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu, *Düstur,* Üçüncü tertib, İstanbul 1931, c. 5, s. 642-656.

alınması amacına yönelik olarak muhasebe sistemiyle ilgili bir talimatname çıkarıldı. Bu kanun, İstanbul Şehremini Haydar Bey'in şehre gelen mallardan alınan oktruva vergisi konulması teklifinin, Dâhiliye Vekili Ferid Bey tarafından tüm belediyeleri kapsayan bir gelir kanunu olarak genişletilmesi ile hazırlanmıştı. Buradaki amaç, savaş sırasında enflasyonun etkisiyle azalan vergi gelirlerini artırmak ve yeni gelir kaynağı sağlamaktı.

Şehremini Haydar Bey, Cumhuriyet'in ilk döneminde Şehremaneti'nin gelirlerini artırıcı bazı adımlar attı. Şehremini Cemil Paşa zamanında yapımına başlanan Sütlüce'deki mezbaha tamamlanarak hizmete açıldı ve yıllık 1.000.000 liralık gelir sağlandı. Şehirde imtiyaz yöntemine göre hizmet yürüten tramvay, su, elektrik, telefon vb. şirketler kanuni zorunluluk olmasına rağmen Şehremaneti'ne pay vermiyorlardı. Bu şirketlerle ek sözleşme yapılarak safi gelir yerine, gayri safi gelirleri üzerinden Şehremaneti'ne pay vermeleri sağlandı. Benzer şekilde şehrin petrol ihtiyacını sağlayan şirketlerin kullandığı depolardan gelir elde edildi. Şehremaneti'nin borçları yeniden yapılandırıldı. Tüm bu adımlar Şehremaneti'nin yıllık 1.000.000-1.500.000 lira düzeyindeki gelirlerini 4.000.000 liraya yükseltti.[51]

1924'te İstanbul'daki yangın yerlerindeki izinsiz yapılara ceza verilmesi için Şehremini Haydar Bey'in hazırladığı öneri ile *Umûr-ı Belediyeye Müteallik Ahkâm-ı Cezâiye Kanunu*[52] kabul edildi. Böylece, belediyelere ceza yetkisi verilerek, şehirde daha etkin bir denetim yapmaları sağlanmak istendi. İstanbul Valisi Reşit Bey ve Şehremini Emin Bey'in işbirliği ile İstanbul'daki hamallar ve mavnacıların ayrıcalıkları kaldırıldı. 1925'te bir kararname ile esnaf cemiyetleri üzerinde Şehremaneti'ne verilmiş olan yetkiler ticaret ve sanayi odalarına devredildi. Bunlar, şehirdeki esnafı denetim altına almaya yönelik adımlardı.

İstanbul'da valilik ile Şehremaneti'nin birleştirilmesi konusu II. Meşrutiyet Dönemi'nde çeşitli vesilelerle gündeme gelmiş, bu konuda kanun tasarıları hazırlanmıştı. Hukuki olarak bu durum gerçekleşmemiş ise de, valiliğin şehreminlerine vekâleten verilmesi ile uygulamada birlik sağlanmıştı. 1923'ten sonra da bu konu gündemdeki yerini korudu. Şehremini Haydar Bey, bu durumu bir adım daha ileri götürerek valilik ve Şehremaneti yanında şehirde önemli yere sahip vakıfların idaresinin de İstanbul'u yöneten tek bir otorite altında birleştirilmesi gerektiği önerisini getirdi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nden farklı olarak, Cumhuriyet'in ilanından 1930 yılına kadar geçen dönemde şehreminliği ve valilik genelde ayrı kişiler tarafından yürütüldü. Bunun iki istisnası vardı. Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul valisi olan Ali Haydar (Yuluğ) Bey'in, 15 Nisan 1923 ile 8 Haziran 1924 tarihleri arasında vekâleten şehreminliği görevini de üstlenmesidir. İkincisi, 27 Ocak 1926'da şehreminliğine atanan Muhittin (Üstündağ) Bey'in 14 Temmuz 1928'de vali vekilliğine atanarak bu görevi 2 yıl kadar yürütmesidir.

1926'da çıkarılan *Türk Ceza Kanunu*'nda beledî nitelikli suçlarla ilgili düzenlenen hükümlerle belediyelerin bu alandaki yetkileri güçlendirildi. 1926'da çıkarılan *Sular Kanunu*[53] ile vakıfların elinde bulunan su tesislerinin yönetimi belediyelere devredildi. Bu çerçevede İstanbul'daki tarihî su tesisleri, bentler ve vakıfların yönetiminde bulunan diğer tesisler Şehremaneti'ne devredildi.

1923'ten sonraki diğer bir tartışma Şehremaneti encümeni konusunda yaşandı. Şehremaneti'nin karar organı olan Cemiyet-i Belediye'nin yılda iki defa toplanması, daha kısa sürede karar alınması gereken konularda sıkıntı oluşturuyordu. Şehremini Haydar Bey, Cemiyet-i Belediye içinden seçilecek 9 kişilik bir kurulun Şehremaneti encümeninin görevlerini üstlenmesini ve cemiyet toplantıda olmadığı zamanlarda sınırlı konularda onun yerine geçerek karar almasını önerdi. Bu kurul, daha sonra kurulmuş ise de tam anlamı ile Şehremaneti encümeninin yerini alamadı. Fonksiyonları bütçe ve kanun önerisi hazırlamakla sınırlı kaldı.

Dönemin ilk yıllarında belediyelere sağlanan mali imkânlar kısa bir süre sonra yapılan yasa değişiklikleri ile azaltılmaya başlandı. 1925'te ilkokul giderlerine belediyelerin katılmasının öngörülmesi, 1926'da temettü vergisi yerine kazanç vergisinin getirilmesi, 1929'da müsakkafat vergisinde belediye payının %15'e indirilmesi belediyeler için önemli mali kayıplar oluşturdu. Ayrıca, 1929 yılında içine girilen ekonomik buhran da belediyelerin gelirlerindeki azalmayı hızlandırdı.

1922-1930 döneminde İstanbul vilayeti mülki idaresinde ilk değişiklik 1924 *Teşkilat-ı Esasiyye Kanunu* (Anayasa) ile yapıldı. Anayasa tarafından mutasarrıflık kademesinin vilayete dönüşmesi ile o sırada

51 Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 568-575.

52 16 Nisan 1924 tarih ve 486 sayılı "Umur-ı Belediyeye Müteallik Ahkâm-ı Cezaiye Kanunu".

53 10 Mayıs 1926 tarih ve 831 sayılı "Sular Hakkında Kanun", *RG*. 10.05.1926/368.

25- “Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremâneti tarafından tanzim ve tab‘ ettirilen” İstanbul Planı.
Bu planda, resmî binalar, camiler, türbeler, mektepler, hastahaneler, park ve bahçeler, mezarlıklar, şehir surları, cadde ve yollar, tramvay hattı gösterilmiştir. (İBB, Atatürk Kitaplığı)

26- "Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremâneti tarafından tanzim ve tab' ettirilen" Üsküdar planı. Bu planda Üsküdar'daki resmî binalar, camiler, türbeler, mektepler, hastahaneler, park ve bahçeler, cadde ve yollar, tramvay hattı gösterilmiştir (İBB, Atatürk Kitaplığı)

mutasarrıflık olan Beyoğlu ve Üsküdar, İstanbul'dan ayrı vilayet oldu. Ancak bu durum fazla sürmedi. 1924'te Beyoğlu ve 1926'da Üsküdar ilçeye dönüştürüldü. 1926'da Bakırköy ve Çatalca da ilçe oldu. 1927'de İstanbul'un ilçeleri Merkez, Adalar, Bakırköy, Beyoğlu, Çatalca, Şile ve Üsküdar olmak üzere yedi adetti. 1928'de Eminönü ve Fatih, 1930'da Beşiktaş, Sarıyer ve yeniden İstanbul'a bağlanan Yalova ilçe oldu.

Vilayet ile Belediye Yönetiminin Bütünleşmesi

1930'lu yıllar Türkiye'de tek parti uygulamasının hâkim olduğu bir dönemdi. İktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1931'deki büyük kongresinde kabul edilen "Altı Ok" ile simgeleşen yeni program, devletle bütünleşmiş "Tek Parti" anlayışını getirdi. Halka rağmen halk için anlayışı, belediyeler eliyle halkın çağdaş uygarlık düzeyine kavuşturulmasını öngörüyordu. Şehirlerde özlenen çağdaş yaşam biçimi, halk karşı çıksa da getirilerek, iyi örnekler halka gösterilecekti.[54] Devlet ve parti bütünleşmesi bu dönemde İstanbul'un yönetimini de önemli derecede biçimlendirdi.

Cumhuriyet dönemi belediyecilik anlayışı, hukuki altyapı ve uygulamalar bakımından, esas itibarıyla 1930'dan sonraki dönemde şekillendi. Dönemin başlangıcını 1930 yılında çıkarılan 1580 sayılı *Belediye Kanunu*[55] oluşturmaktadır. 1884 tarihli *Fransız Belediye Kanunu*'ndan esinlenerek hazırlanan kanunla getirilen düzenlemeler, Osmanlı Devleti döneminde başlayan belediyelerin gelişimini yeni bir aşamaya taşıdı. 1877 tarihli *Dersaâdet Belediye Kanunu*, *Vilâyet Belediye Kanunu* ve ek düzenlemelerin tümü kaldırıldı. Ülkedeki belediyeler eşit kabul edilerek tek kanun çatısı altında yapılandırıldı.

Belediye seçimlerinde oy kullanma yaşı 18, seçilme yaşı da 25'e indirildi. Kadınlara seçme hakkı tanındı. Seçimlerde oy kullanabilmek ve aday olabilmek için gerekli emlak vergisi ödeme şartı da kaldırıldı. Belediye başkanını belediye meclisinin seçmesi kuralı getirildi. 2.000 nüfus, belediye kurulması için kıstas olarak kabul edildi. Belediyelerde üçüncü organ olarak encümen yapısı oluşturuldu. İmar planı yapma zorunluluğu getirildi. Belediyelerin yetki ve görevleri genişletildi. Buna karşın belediyeler üzerinde merkezî yönetimin güçlü vesayeti oluşturuldu.

İstanbul'un yönetimi, *Belediye Kanunu* ile önemli ölçüde değiştirildi. İstanbul ve Ankara için getirilen düzenlemeler, kanunun ülkedeki belediyeleri eşit kabul etmesinin iki istisnası oldu. İstanbul'da 1855'ten, Ankara'da ise 1924'ten itibaren uygulanan Şehremaneti yapısına son verildi. İstanbul'da belediye ile il özel idaresi birleştirildi. Bu değişikliğin etkisi en fazla Şehremaneti'nde görüldü. Yürütme organı olan şehremini yanında Şehremaneti encümeni ve bir meclis yapısı olan "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye" kaldırıldı. İl özel idaresinde benzer şekilde vilayet daimi encümeni ile vilayet umumi meclisi kaldırıldı.

54 Tekeli, *Cumhuriyet'in Belediyecilik Öyküsü*, s. 51.

55 10 Nisan 1930 tarih ve 1580 sayılı "Belediye Kanunu", *RG*. 14.04.1930/1471.

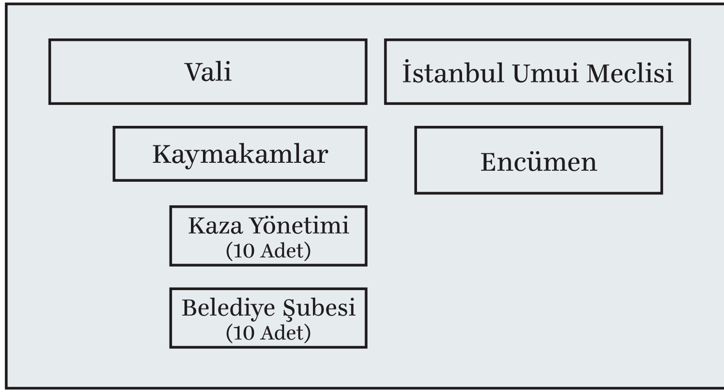
27- "Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremâneti tarafından tanzim ve tab' ettirilen" Beyoğlu ve Galata planı. Bu planda da Beyoğlu ve Galata'da yer alan resmî binalar, camiler, sair ibadethaneler, mektep ve hastahaneler, park ve bahçeler, yol ve caddeler ayrıntılı olarak gösterilmiştir (İBB, Atatürk Kitaplığı)

İstanbul'daki iki meclis yerine üyeleri seçimle gelen, karar organı konumuna sahip "İstanbul Umumi Meclisi" oluşturuldu. Meclis, belediye sınırları içinden seçilen üyeler ile vilayetin belediye sınırları dışında kalan yerlerinden seçilen üyelerin katılımı ile oluşuyordu. Umumi meclis hem belediye ile ilgili işlerde hem de il özel idaresinin görev alanına giren konularda karar almakla yükümlüydü.

İstanbul Umumi Meclisi yanında bir encümen yapısı da getirildi. Encümen, Umumi Meclisi'nin kendi içinden seçtiği 8 üyeden oluşuyordu. Üyelerin altısı belediye sınırları içinden, ikisi ise dışından seçiliyordu. Belediye teşkilatında yer alan fen işleri, sağlık işleri, hesap işleri gibi birimlerin başında bulunan görevliler kendileri ile ilgili bir konunun görüşüldüğü encümen toplantısına, oy hakkına sahip olarak katılabiliyordu.

İstanbul'da belediye başkanlığı görevi valiye verildi. Vali, eskiden olduğu gibi il özel idaresi ile ilgili işlerin başı olmanın yanında aynı zamanda belediye başkanı sıfatını da aldı. Vali bu konumu ile yeni oluşturulan İstanbul Umumi Meclisi ve encümenin başkanlığını da yapıyordu. Ayrıca, toplantılarda oy hakkı da vardı.

Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet'in ilk döneminde İstanbul'un yönetim yapısıyla ilgili hazırlanan tasarıların yapısal farklılıklarla birlikte ortak noktası, vilayet hususi idaresinin Şehremaneti bünyesine katılarak birleşmenin sağlanmasıydı. *Belediye Kanunu* tam tersi bir yaklaşımı benimsedi. Merkezî yönetimin taşradaki atanmış görevlisi olan vali ve kaymakam, artık belediye başkanlığı görevini de yürütecekti. Yoğun mülki işler yanında şehrin belediye hizmetlerinden de sorumlu olmuşlardı. Şehir halkının belediye işleri konusundaki katılım yolları sınırlanmıştı.

Şekil 16- 1930'da İstanbul şehrinin yönetim organizasyonu

Böylece, devlet-parti bütünleşmesi İstanbul'da tam anlamı ile sağlandı. Şehrin kontrol altında tutulması ve merkezî yönetime bağlanması anlayışına dayanan bu düzenleme ile İstanbul'daki belediyenin idari ve mali özerkliği de son buldu.

İstanbul'dan farklı olarak, Ankara'da ayrı bir belediyenin varlığı kabul edildi. Fakat belediye başkanının halkın seçimi ile değil, Dâhiliye Vekâleti'nin seçimi ve önerisi üzerine cumhurbaşkanının onayıyla atanması kuralı getirildi.

14 Ekim 1930'da yapılan yerel seçimler sonucunda ilk İstanbul Umumi Meclisi, vali ve belediye başkanı sıfatını bir arada taşıyan Muhittin Üstündağ tarafından 6 Kasım 1930'da açıldı. Meclisin 68 üyesi vardı. Bu üyelerin 60'ı belediye sınırları içinden, 8'i ise bu sınırlar dışındaki yerlerden seçilmişti.

İstanbul'un alt belediye yapısı da yeniden düzenlendi. 1912'de kurulan ve Şehremaneti bünyesinde bulunan 9 belediye şubesi kaldırıldı. Yerine kaymakamların idaresinde 10 kaza (ilçe) yönetimi oluşturuldu. Kazalar 34 nahiyeye, nahiyeler de 289 mahalleye bölündü. Kazalar ile aynı sınırlar içinde ve aynı adla 10 belediye şubesi oluşturuldu. Kazanın mülki işlerini yürüten kaymakamlara, belediye şubelerinin müdürlüğü görevi de verildi. Kaymakamlar belediye şube müdürlüğü görevi için ayrı bir ücret almazdı. Kaza yönetimi ve belediye şube yönetimi aynı binada hizmet yürütürdü. Fakat kazanın mülki işlerine bakan memurlar ile belediye işlerini yürüten memurlar ayrı idi. Kaymakamların belediye ile ilgili suçlarda hüküm vererek cezalandırma yetkisi vardı.[56] Ayrıca, İstanbul il belediyesi sınırları dışında Çatalca, Kartal, Yalova, Silivri ve Şile kazaları bulunuyordu. 1936'da bunlara Eyüp de eklendi.

Nahiyelerde merkezî yönetim tarafından atanan birer müdür vardı. Merkez nahiyelerin işleri kaymakamlar tarafından yürütülürdü. Eminönü, Fatih ve Beyoğlu kazalarındaki merkez nahiyelere ise ayrıca bir müdür atanmıştı. Nahiye müdürleri, bulundukları bölgede belediye işlerini ve zabıtanın amirliğini de yürütürdü. Nahiye müdürlerine, belediye ile ilgili suçlarda ceza verme yetkisi tanınmamıştı. Vali yanında kaymakamlara ve nahiye müdürlerine de belediye başkanı rolü verilmesi, merkezî yönetimin en alt birime kadar İstanbul'da kontrolü elde etmesini sağladı.

İstanbul'da il özel idaresi ile belediyenin birleşmesi sadece üst organlarda gerçekleşti. Belediye ve il özel idaresi teşkilatları varlıklarını koruyarak ayrı ayrı faaliyetlerine devam etti. Yeni yapıya uygun olarak bütçe de üç ana bölümden oluşuyordu. Birinci bölümde, il özel idaresi ile ilgili işlere ait bilgiler yer alırken, ikinci bölümde belediyelerle ilgili işlere ait gelir-harcama bilgileri bulunurdu. Üçüncü bölüm ise vilayet ve belediyenin ortak teşkilatı ve hizmet alanları ile ilgiliydi. Örneğin, İstanbul Umumi Meclisi harcamaları ve üye harcırahları bu tür ortak alanlardandı.

Belediye Kanunu'ndan sonra şekillenmeye başlayan Cumhuriyet belediyesinin inşası, yeni hukuki düzenlemelerle sürdürüldü. 1930 tarihli *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*[57] ile belediyelerin çevre sağlığı, sağlık kurumları ve sosyal yardım alanlarındaki fonksiyonları genişletildi. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren önemli bir problem alanı olan şehir planları ve imar uygulamalarını geliştirmek amacıyla 1933'te *Belediye Yapı ve Yollar Kanunu*[58] çıkarıldı. Belediyelerin yatırımlarını desteklemek üzere 1933 yılında Belediyeler Bankası kuruldu. Belediyelerin imar konusunda en önemli araçlarından biri olan kamulaştırma ile ilgili olarak 1934 yılında istimlak kanunu[59] çıkarıldı. 1948'de mali bakımdan şehirleri güçlendirmek amacıyla *Belediye Gelirleri Kanunu*[60] kabul edildi. 1930'lu yıllarda başlayan ve 1945 yılına kadar devam eden yasal düzenlemeler belediye görevlerinde bir genişleme meydana getirmiş, ancak bu düzenlemeler özünde yine de merkeziyetçi eğilimi taşımıştır.

Bu dönemde belediyelerle ilgili gözlemlenen diğer bir durum, şehirde imtiyaz yöntemiyle yürütülen

56 Osman Nuri Ergin, *Beledi Bilgiler,* İstanbul 1932, s. 200.

57 30 Nisan 1930 tarih ve 1593 sayılı "Umûmî Hıfzıssıhha Kanunu", *RG.* 06.05.1930/1489

58 10 Haziran 1933 tarih ve 2290 sayılı "Belediye Yapı ve Yollar Kanunu", *RG.* 21.06.1933/2433.

59 4 Haziran 1934 tarih ve 2497 sayılı "Belediyece Yapılacak İstimlâk Hakkında Kanun", RG. 09.06.1934/2722.

60 1 Temmuz 1948 tarih ve 5237 sayılı "Belediye Gelirleri Kanunu", *RG.* 09.07.1948/6953.

Tablo 8- 1930'da İstanbul il merkezi şehirsel alanı içindeki nahiye bölümlenmesi

Kaza/Belediye Şubesi	Nahiye	Mahalle Sayısı	Kaza/Belediye Şubesi	Nahiye	Mahalle Sayısı
Eminönü	Merkez Küçükpazar Alemdar Kumkapı Beyazıt	7 6 9 13 10	Sarıyer	Merkez Yeniköy	5 6
Fatih	Merkez Şehremini Eyüp Fener Samatya Karagümrük	12 14 12 17 19 9	Beykoz	Merkez Anadoluhisarı	3 3
Bakırköy	Merkez Yeşilköy	6 3	Üsküdar	Merkez Beylerbeyi Kısıklı	30 8 4
Beyoğlu	Merkez Taksim Şişli Hasköy Kasımpaşa Galata	10 12 9 3 9 10	Kadıköy	Merkez Kızıltoprak Erenköy	8 4 5
Beşiktaş	Merkez Arnavutköy	11 3	Adalar	Merkez Heybeli Burgaz	4 3 2

Kaynak: Osman Nuri Ergin, *Beledi Bilgiler*, İstanbul 1932, s. 201-202.

ulaşım, su, elektrik, telefon gibi yerel hizmetlerin belediyelerin kontrolüne geçmesiydi. Yerel hizmetlerin belediyeleştirilmesi devlet yönetiminde geçerli olan devletçilik ilkesiyle paralellik içindeydi. İmtiyazlı şirketlerin belediyelerin eline geçmesi iki aşamada gerçekleşiyordu. İlk aşamada imtiyazlı şirket Nafıa Vekâleti tarafından kamulaştırılıyor, ikinci aşamada ilgili belediyeye devrediliyordu. İstanbul'da 1932'de Avrupa yakası su işletmesi, 1934'te liman idaresi, 1936'da telefon işletmesi, 1938'de elektrik ve Anadolu yakası su işletmesi, 1939'da tünel ve tramvay işletmesi devletleştirildi. Su ile ilgili tesisler belediyeye bağlı İstanbul Sular İdaresi'ne devredildi. 1939'da İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel İşletmeleri (İETT) kuruldu. Kent içi ulaşımı ve elektrik üretimini üstlendi.

1930 yılında belediye kanunu ile İstanbul'da oluşturulan birleşik yönetim yapısı yaklaşık 25 yıl uygulamada kaldı. Demokrat Parti'nin ikinci kez iktidara gelmesinden sonra 10 Mart 1954'te kabul edilen kanunla,[61] *Belediye Kanunu*'nun İstanbul yönetimini düzenleyen maddeleri kaldırıldı. İki yönetimin ayrılması sürecinde personel kadroları, ortak kapsamdaki hizmetler, belediye ve özel idarenin malları, alacak ve borçlar konularının çözülmesi görevi, İstanbul Umumi Meclisi üyeleri arasından seçilen 8 kişilik bir komisyona verildi. Vilayet ve belediye yönetiminin 1955 yılı başından itibaren ayrılması öngörülmüştü. Ancak, kanunun uygulanma hazırlıklarının gecikmesi üzerine, 1955 yılında yeni bir kanun[62] daha çıkarılarak uygulamanın 1 Mart 1956 tarihinden itibaren yürürlüğe girmesi kabul edildi.

1955'te yerel seçimler yapıldı. 25 Eylül'de il genel meclisi seçimleri ve 13 Kasım'da belediye meclisi seçimleri gerçekleştirildi. İstanbul'da il genel meclisi ve belediye meclisi üyeleri de seçildi ve bu iki meclis çalışmalarına başladı. Böylece, 1930 yılında birleştirilen iki meclis 1955'te fiilî olarak ayrılmış oldu. İstanbul belediye meclisinin ilk toplantısında *Belediye Kanunu* gereği belediye başkanını seçmesi gerekiyordu. Belediye meclisi zamanın valisi Fahrettin Kerim Gökay'ı belediye başkan vekili olarak seçti. Belediye meclisi elindeki yetkiyi kullanmayarak 1930'da başlayan vali-belediye başkanı

61 10 Mart 1954 tarih ve 6349 sayılı "İstanbul Birleşik İdaresinin Ayrılması Hakkında Kanun", *RG.* 18.03.1954/8661.

62 27 Şubat 1955 tarih ve 6499 sayılı "İstanbul Birleşik İdaresinin Ayrılması Hakkındaki 6349 Sayılı Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun", *RG.* 01.03.1955/8943.

28- İstanbul Valiliği ön cephe düzenlemesi (İBB, Kültür A.Ş.)

uygulamasını sürdürmüş oldu. Gökay'dan sonra vali olan Mümtaz Tarhan ve Ethem Yetkiner de aynı şekilde belediye başkanlığı yaptı. Diğer taraftan, İstanbul şehrinin tümünden sorumlu belediye başkanının seçilmiş meclis tarafından belirlenmesi bir ilki oluşturuyordu. Çünkü 1855'ten 1930'a kadar şehreminleri ve 1930'dan 1955'e kadar valiler atama ile göreve gelen kişilerdi.

1 Haziran 1957'de başbakan Adnan Menderes'e imar çalışmaları nedeniyle İstanbul Belediye Meclisi tarafından "İstanbul Fahri Belediye Reisi" unvanı verildi.[63] 14 Mayıs 1958 yılında İstanbul'un birleşik yönetimi, İl Özel İdaresi ve İstanbul Belediyesi olarak fiilen ayrıldı. Ancak, 1958 yılının sonuna kadar vilayet ile belediye yönetimi valinin (Ethem Yetkiner) sorumluluğunda olması uygulamada sürdürüldü. 25 Aralık 1958'de belediye meclisinin o sıralar Ankara valiliği görevini yürüten Kemal Aygün'ü İstanbul belediye başkanlığına seçmesi ile bu iki görev de ayrıldı. Böylece, 1930'da uygulamaya konulan valiliğin il özel idaresinin ve belediye yönetiminin başı olması uygulaması son bulmuş oldu.

Tablo 9- 1958'de İstanbul'daki 12 belediye şubesi

Adalar	Beyoğlu	Kadıköy
Bakırköy	Eminönü	Sarıyer
Beşiktaş	Eyüp	Şişli
Beykoz	Fatih	Üsküdar

Kentsel Sorunların Artması ve Metropolitan Yönetim Arayışları

İstanbul'un yönetiminde 1960-1980 dönemi, askerî müdahale ile başlayıp yine askerî müdahale ile biten bir özelliğe sahiptir. Askerî müdahalenin arkasından siyasal sistem önemli değişiklikler geçirmiş ve 1961'de yeni bir anayasa kabul edilmiştir. Bu dönemde belediyecilik

63 Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi: 1453-1971: İdari-Siyasi*, İstanbul 1971, s. 425.

29- İstanbul Valiliği

konusunda temel yasaların çıkarılmasından daha çok mevcut yasalarda değişiklikler yapıldı. Bu değişikliklerin büyük kısmı yeni anayasadan kaynaklanıyordu. İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerin sanayileşme ve göç olgusu ile karşı karşıya olduğu bu dönemde yerel hizmetlerle ilgili problemler derinleşmeye başladı. Mevcut yönetim yapılarının yetersiz kalması karşısında yeni yönetim modeli arayışları, İstanbul'u ilgilendiren başlıca önemli gelişme oldu.

27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi birçok alanda olduğu gibi belediyeler için de yeni bir dönemin başlangıcını ifade ediyordu. 10 Haziran 1960 günü Bakanlar Kurulu, ülkedeki tüm belediye başkanlarının görevden alınarak yerlerine atama ile yenilerinin göreve başlaması yönünde bir karar aldı. *Belediye Kanunu*'nun 94. maddesi, Bakanlar Kurulu kararı ile il merkezlerinde İçişleri Bakanlığı, diğer yerlerde valiler tarafından belediye başkanlarının görevden alınması veya atama ile belirlenmesine imkân sağlıyordu. Ayrıca, bu gibi yerlerde İçişleri Bakanlığının teklifi ve Cumhurbaşkanının onayı ile belediye başkanlığı vali ve kaymakamların sorumluluğuna da verilebiliyordu. Askerî müdahale dönemlerinde *Belediye Kanunu*'nun bu maddesi çok sık kullanıldı. İstanbul ve İzmir dışındaki il merkezlerinde valiler, ilçe merkezlerinde kaymakamlar belediye başkanlığı görevini yürüttü.

Bakanlar Kurulu kararından önce bazı belediye başkanları görevden alınarak yerlerine atama yapılmıştı. İstanbul'da 27 Mayıs günü belediye başkanı Kemal Aygün görevden alınarak yerine General Refik Tulga atandı. Tulga, üç hafta sonra belediye başkanlığını Kurmay Albay Şefik Erensü'ye devretmiş ise de üç buçuk ay sonra tekrar belediye başkanı oldu. Seçimlerin yapıldığı 17 Kasım 1963'e kadar, kısa süreler ile atanan beş belediye başkanı daha görev yaptı. İstanbul'da 1958'de valilik ile belediye başkanlığının ayrılmasından 2 yıl geçmeden yeniden bu iki görev, valinin sorumluluğunda birleşmiş oldu.

Askerî müdahaleden önce il genel meclisi ve belediye meclislerinin süresi dolmasına rağmen siyasi gelişmeler sonucu yerel seçimler yapılamamıştı.

30- İstanbul Belediye Saray inşaatı ve önünden geçen tramvay (İBB, Kültür A.Ş.)

3 Kasım 1960'ta çıkarılan kanun[64] ile il genel meclisleri, belediye meclisleri, muhtar ve ihtiyar heyetlerinin görevlerine son verildi. İstanbul'daki belediye meclisi ise çok daha erken bir tarihte feshedilmişti. 4 Haziran günü askerî müdahalenin bir yapılanması olan İstanbul Milli Birlik Komitesi Başkanlığı tarafından alınan kararla 27 Mayıs'tan geçerli olmak üzere belediye meclisi dağıtıldı. Bu sırada belediye meclisinin 71 üyesi bulunuyordu.

Belediye meclisinin feshi dolayısıyla belediye encümenini oluşturan 8 belediye şube müdürü ve dört belediye meclis üyesi de görevlerinden ayrıldı. Meclisin yerine onun görevlerini yürütmek üzere bir encümen oluşturuldu. Bu encümen bir belediye başkanı muavini ve 8 belediye şube müdüründen oluşuyordu. 1963'teki yerel seçimlere kadar bu encümen görevde kalmıştır.

1961'de kabul edilen anayasa, belediyeler için önemli düzenlemeler getirdi. Anayasa ile yerel yönetimlerin demokratik niteliği geliştirildi. *1924 Anayasası*'nda yerel yönetimlerle ilgili hükümler yer almaz iken, *1961 Anayasası*, özerk ve güçlü bir yerel yönetim kurumunun geliştirilmesini sağlayacak bir çerçeve oluşturdu. Merkezden yönetim ilkesi yanında yerinden yönetim ilkesinin de kabul edilmesi, yerel yönetimlerin; halkın yerel ve ortak ihtiyaçlarını karşılayan ve genel karar organları halk tarafından seçilen kamu tüzel kişileri olarak tanımlanmaları ve yerel yönetimlerin seçilmiş organlarının organlık sıfatını kazanma ve kaybetmeleri konusundaki denetimin ancak yargı yolu ile olabileceği, bu yöndeki anayasal hükümlerdi.

Anayasanın 55. maddesinde yerel seçimlerin serbest, eşit, gizli, tek dereceli genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılması kabul edilmişti. O zamana kadar belediye başkanları iki dereceli bir seçimle seçiliyordu. Halk, meclisi seçiyor, meclis de kendi içinden ya da şartları taşımak şartıyla üyeler dışından birini belediye başkanı olarak seçiyordu. Anayasadaki düzenlemeye paralel biçimde, 27 Temmuz 1963'te kanun değişikliği[65] yapılarak belediye başkanlarının doğrudan halk tarafından tek dereceli ve çoğunluk esasına göre seçilmesi yöntemi getirildi. Doğrudan halk tarafından seçilen belediye başkanının meclise karşı sorumluluğu, eski sisteme göre daha düşük düzeye indi. Yürütme yetkisine tam anlamı ile hâkim olan başkan ve yürütmenin dışında kalan meclis yapısı, güçlü başkan ve güçsüz meclis sisteminin Türkiye'de geçerli olmasını sağlamıştır.

Belediye başkanı seçiminin mülki ölçeğe göre vali, İçişleri Bakanlığı ya da Cumhurbaşkanı'nca onaylanması kuralı da kaldırıldı. Belediye başkanları gerek belediye meclisi ve gerekse merkezî yönetim karşısında daha bağımsız ve güçlü bir konuma getirilmiş oldu. Bununla birlikte, *Belediye Kanunu*'nun atanmış belediye başkanlığını düzenleyen, kaymakam ve valilerin belediye başkanı olarak görevlendirilmelerine imkân tanıyan hükümleri varlığını korudu.

Belediye meclisi üyesi seçilme şartları da yeniden düzenlendi. Buna göre üye seçilebilmek için; Türk vatandaşı olmak, altı aydır o beldede ikamet etmek, 25 yaşını tamamlamış olmak, Türkçe okuma yazma bilmek, kısıtlı ve kamu hizmetlerinden yasaklı olmamak, izinsiz yabancı devlet resmî hizmetinde bulunmamak, ağır hapis cezasını gerektiren ve yüz kızartıcı suçlardan hüküm giymemiş olmak, askerlik hizmetini yapmış olmak ve belediye ile müteahhitlik ilişkisi içinde bulunmamak şartlarını taşımak gerekiyordu.

Belediye başkanı ve seçimle ilgili değişikliklerin ardından 17 Kasım 1963'te yerel seçimler yapıldı. İstanbul'daki seçimde seçmenlerin %45 gibi büyük bir oranı oylamaya katılmadı. Seçim sonucunda en fazla oyu Adalet Partisi adayı Nuri Eroğan (%40,3) aldı. Fakat Eroğan'ın belediye başkanı seçilme şartlarını taşımadığı ortaya çıkınca seçimde ikinci olan (%34,9) Cumhuriyet Halk Partisi adayı Haşim İşcan doğrudan halkın seçimi ile göreve gelen ilk belediye başkanı oldu.

64 3 Kasım 1960 tarih ve 120 sayılı "İl Genel ve Belediye Meclisleri ile Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetlerinin Feshine ve Görevlerinin İfa Şekline Dair Kanun", *RG*. 10.11.1960/10651.

65 19 Temmuz 1963 tarih ve 307 sayılı "Belediye Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *RG*. 27.07.1963/11465.

31- İstanbul Belediye Sarayı inşaatı (İBB, Kültür A.Ş.)

Belediye meclisindeki üye dağılımı ise Adalet Partisi 53 üye, Cumhuriyet Halk Partisi 38 üye, Millet Partisi 2 üye olarak gerçekleşti.[66]

1960-1980 dönemi Türkiye'de sanayileşmenin desteklendiği ve geliştiği yıllardı. Tarımdaki modernizasyon ve sanayileşme kırsal kesimden büyük oranda göçü, başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere yöneltti. 1945'te 1.000.000 düzeyinde nüfusa sahip İstanbul, 1975'te 4.000.000 düzeyine ulaştı. Yoğun göçün İstanbul'da kontrolsüz biçimde yerleşmesi gecekondu semtlerini ortaya çıkardı. İstanbul'daki belediyenin gerek kurumsal kapasite ve gerekse yönetim modeli bakımından yetersiz kalması imar, şehir planlaması, su ve kanalizasyon, katı atık, ulaşım, konut ve arsa üretimi gibi alanlardaki problemlerin artmasına neden oldu. İstanbul ve diğer büyük şehirlerde yerel hizmetler alanında yaşanan problemler, bu şehirlerin yönetimi ile ilgili yeni model ve uygulamaları gündeme getirdi.

İstanbul'da sanayileşme ve göçün etkisi ile yaşanan gelişme sonucu 1950'li yıllardan itibaren İstanbul Belediyesi'nin en önemli uğraş alanı imar konuları oldu. 1945-1960 döneminde İstanbul'da yeni yol ve meydanların açılması, yeşil alanların düzenlenmesi, kentsel donatı binalarının yapılması gibi önemli imar ve istimlak uygulamaları gerçekleştirildi. 1960-1970 döneminde şehirdeki imar faaliyetleri hız kazandı. Bu dönemde İstanbul'da trafik yoğunluğunun çözümü için çok sayıda alt geçit yapıldı. 1970'ten sonra yol, su, elektrik, kanalizasyon gibi temel belediye hizmetleri yanında konut üretimi, sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, tüketicinin korunması, kıyıların kamu kullanımına açılması, çocuk parkı ve yeşil alanların düzenlenmesi, toplu taşıma ve kültürel faaliyetler belediyelerin uğraş alanı oldu.

1960'da Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ile Türkiye'de planlı döneme geçildi. 1963'ten itibaren de 5 yıllık kalkınma planları uygulamaya konuldu. Bu planlarda metropolitan alan olarak adlandırılan büyük şehirlerin problemleri sıklıkla yer almıştır. Özellikle kırsal kesimden büyük şehirlere yönelen göçün ülke düzeyinde daha dengeli yerleşmesi amacıyla büyük şehirler çevresinde ve göç veren bölgelerde yapılacak

66 Ali Eşref Turan, *Türkiye'de Yerel Seçimler*, İstanbul 2008, s. 118.

Şekil 17- 1958-1980 döneminde İstanbul'un yerel yönetim organizasyonu

Tablo 10- 1970'te İstanbul'daki 14 belediye şubesi

Adalar	Eminönü	Sarıyer
Bakırköy	Eyüp	Şişli
Beyoğlu	Fatih	Üsküdar
Beşiktaş	Gaziosmanpaşa	Zeytinburnu
Beykoz	Kadıköy	

yatırımlarla yeni çekim merkezleri oluşturulması, kademeli ve fonksiyonel kentleşmenin sağlanması ve büyük şehirlerdeki yerel yönetim sisteminin geliştirilmesi kalkınma planlarında İstanbul'u ilgilendiren başlıca önerilerdi. Ancak, planlardaki bu önerilerin uygulamaya yansımaması, İstanbul'a yönelen göçün devam etmesini ve yerel hizmetler alanındaki problemlerin artarak sürmesine neden oldu.

İstanbul'un yönetimi konusunda ilk adım, planlama konusunda atıldı. 1965'te Bakanlar Kurulu kararı ile Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu kuruldu. Doğrudan Bayındırlık ve İskân Bakanlığı'na bağlı olan bu büro, İstanbul'daki yerleşmeyi 1/50.000'lik nazım imar planı ile yönlendirmeye çalıştı. İstanbul'daki belediyenin planlama konusunda yetersiz kalması üzerine merkezî yönetim konuya müdahale etmişti. 1967'de İstanbul'un sanayi bölgeleri de belirlendi. Ancak, sanayi yanında konut alanlarının planlaması iyi yapılamadığından, mücavir alanlarda gecekondu semtleri gelişmeye başladı.

1972'de İstanbul'un da aralarında bulunduğu büyük şehirlerdeki imar işleriyle ilgili çalışmalar arasında eşgüdüm sağlanması ve problemlerin büyükşehirlere uygun yöntemlerle çözülmesi amacıyla Bakanlıklar Arası İmar ve Koordinasyon Kurulu kuruldu. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi şehirlerin doğal ve tarihsel değerlerinin korunması, yerleşme ve ulaşım konularının planlanması, uygulama ve yatırımlar arasında eşgüdüm sağlanması, metropolitan yönetimlerinin kurulması için gerekli hazırlıkların yapılması kurulun başlıca görevleri idi.

1961 Anayasası'nda büyük şehirlere özel yönetim biçimi uygulanması konusunda bir düzenleme yapılmamıştı. Metropolitan şehre özgü yönetim modellerinin uygulanmasını sınırlayan bu durum karşısında çözüm daha çok belediye birlikleri modeli ile aranmaya çalışıldı. İçişleri Bakanlığı 1972'de Metropolitan Hizmet Birliği Kanun tasarısı ve 1975'te İstanbul Metropolitan Hizmet Birliği Tasarısı'nı hazırladı. Bu tasarılarda belediye sınırları içindeki ve bu sınırları çevreleyen yerleşim yerlerinin katılımı ile bir belediye hizmet birliği oluşturulacaktı. Birliğin başkanı vali olacaktı. Ancak, bu tasarılar kanunlaşma imkânı bulamadı. Bununla birlikte, bu dönemde tasarılar hazırlanmaya devam etti. 1975'te İmar ve İskân Bakanlığı tarafından hazırlanan "İstanbul Bölgesi Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü Kanun Tasarısı", 1976 yılında, Senatör Şerif Tüten tarafından hazırlanan "Metropolitan Hizmet Birliği Kanun Tasarısı", 1978 yılında İmar ve İskân Bakanlığı tarafından hazırlanan "Büyük Kent Birliği Kanun Tasarısı" kanunlaşma imkânı bulamayan diğer önemli çabalardı.[67]

İstanbul'un yönetim problemlerine anayasadaki sınırlılıklar çerçevesinde belediye birlikleri ile çözüm bulmayı amaçlayan kanun değişikliği girişimleri başarısız olmakla birlikte, büyük şehirlerin kendilerine özgü yönetim modelleri ile yönetilmesinin bir gereklilik olduğu fikrinin ülkede yerleşmesi bakımından önemli role sahip oldu. Daha sonraki dönemlerde büyükşehir belediye yönetimi konusunda atılan adımların bir ön hazırlığı oldu.

İstanbul'un 1950'li yıllardan itibaren artan oranda göç alması sonucunda şehrin yayıldığı alan hızla büyümeye başladı. Şehrin büyümesine paralel olarak İstanbul'daki belediye yapısında da değişikler yapıldı. 1950-1960 döneminde Büyükçekmece ve Küçükçekmece belediyeleri kuruldu. 1960-1978 döneminde şehrin gelişmesine paralel olarak 24 yeni belediye kuruldu. 1960'da Küçükyalı, 1963'te Bayrampaşa, Kâğıthane, Küçükköy, Ümraniye, Değirmenköy, 1966'da Avcılar, Güngören, Yakacık, 1967'de Alibeyköy, Kocasinan, Sefaköy, 1969'da Hadımköy, Celaliye-Kâmiloba, Soğanlık, 1970'te Esenler, 1971'de Dolayoba, Selimpaşa, 1972'de

67 *Metropolitan Yönetim, Dünyada ve Türkiye'de*, İstanbul 1987, s. 182-184.

Tablo 11- 1980'de İstanbul ilindeki belediyeler			
İl Belediyesine Bağlı Belediye Şubeleri	**İl Belediyesine Bağlı Olmayan Belediyeler**		
Adalar	Avcılar	Büyükçekmece	Yakacık
Bakırköy	Halkalı	Alibeyköy	Yayalar
Beşiktaş	Küçükçekmece	Bayrampaşa	Silivri
Beykoz	Sefaköy	Kemerburgaz	Celaliye-Kâmiloba
Beyoğlu	Esenler	Küçükköy	Değirmen
Eminönü	Güngören	Kartal	Selimpaşa
Eyüp	Kocasinan	Dolayoba	Şile
Fatih	Yenibosna	Küçükyalı	Kâğıthane
Gaziosmanpaşa	Yeşilbağ	Maltepe	Ümraniye
Kadıköy	Tokat	Pendik	Yalova
Sarıyer	Çatalca	Soğanlık	Çınarcık
Şişli	Hadımköy	Tuzla	
Üsküdar			
Zeytinburnu			

Kemerburgaz, Yenibosna, Çınarcık, 1976'da Halkalı, Yeşilbağ ve Yayalar'da belediye kuruldu.[68]

Büyükşehir Belediye Modeline Geçiş

12 Eylül 1980 askerî müdahalesi, Türkiye bakımından yeni bir dönemi başlatmanın yanında, ülkedeki belediyeler ve özellikle İstanbul gibi büyük şehirlerin yönetim yapısında önemli değişikliklerin yapıldığı bir süreci de başlatmış oldu. 1960'ta olduğu gibi askerî müdahale sonrasındaki ilk adım, belediye başkanlarının görevden alınması ve belediye meclislerinin feshedilmesi oldu. 25 Eylül 1980'de kabul edilen kanunla[69] belediye meclisinin görevleri belediye daire amirlerinden oluşan belediye encümenlerine verildi. Belediye başkanları yerine sıkıyönetim komutanlıklarının taleplerine uygun olarak il merkezlerinde İçişleri Bakanlığı ve il merkezî olmayan yerlerde valiler tarafında atama yapıldı. Bu kapsamda İstanbul'daki il belediyesinde yerel seçimlerin yapıldığı 1984'e kadar, atanan üç belediye başkanı görev yaptı.

İstanbul'da Sıkıyönetim Komutanlığı'nın ilk icraatlarından biri İstanbul Belediyesi'nin sınırları dışında bulunan yerleşim yerleri ile ilgili oldu. Sanayileşme ve göçün beslediği ve geliştirdiği plansız ve gecekondu ağırlıklı bir niteliğe sahip bu belediyeler, il belediyesi sınırları dışında bulunmasından dolayı birçok hizmetten yeterince yararlanamadığı gibi kontrolsüz bir gelişme de gösteriyordu. Sıkıyönetim Komutanlığı'nın 9 Şubat 1981 tarihli bildirisi ile İstanbul Belediyesi çevresinde bulunan 35 belediyeden 25'i merkez il belediyesine bağlandı.

Bu işlem sırasında bazı belediyeler birleştirilirken bazıları da İstanbul Belediyesi sınırları içindeki mevcut belediyelere katıldı. Tokat belediyesi Beykoz şube müdürlüğüne, Alibeyköy ve Kemerburgaz, Eyüp şube müdürlüğüne, Küçükköy, Gaziosmanpaşa şube müdürlüğüne bağlandı. Avcılar, Halkalı, Sefaköy belediyelerini bünyesine alan Küçükçekmece, yeni bir şube müdürlüğü olarak merkeze bağlandı. Yenibosna'nın bağlanmasıyla Kocasinan, Esenler ve Yeşilbağ'ın bağlanmasıyla Güngören, Küçükköy'ün bağlanmasıyla Gaziosmanpaşa, Dolayoba, Yayalar ve Tuzla belediyelerinin bağlanmasıyla Pendik, Soğanlık ve Yakacık belediyelerinin bağlanmasıyla Kartal, Küçükyalı belediyesinin bağlanması ile Maltepe belediye şube müdürlükleri kuruldu.[70]

Bayrampaşa, Kâğıthane ve Ümraniye büyük yerleşim birimleri olarak ayrı belediye şube müdürlükleri oldu. Böylece, İstanbul Belediyesi'ne bağlı şube müdürlüklerinin sayısı 14'ten 23'e çıkmış oldu. 11 Mart 1981 günü yayınlanan 81 sayılı bildiri ile de 22 köyün tüzel kişiliği kaldırılarak İstanbul belediyesine bağlandı. Bu köyler Avrupa yakasında: Firuzköy, Kayabaşı, Şamlar, İkitelli, Habibler, Mahmutbey, Kirazlı, Atışalanı, Cebeci, Ayazağa, Gaziosmanpaşa ve Güneşli; Anadolu yakasında: Yukarı Dudullu, Aşağı Dudullu, Büyükbakkalköy, Küçükbakkalköy, Başıbüyük, Şıhlı, Güzelyalı, Aydınlı, Kurtköy ve Sultançiftliği'dir.

Belediye ve köylerin bağlanması sonucunda il belediyesinin alanı 275 km²'den 1001 km²'ye genişledi. Belediye mücavir alanı ile bu rakam 1.629 km²'ye yükseldi. Bu durum, Şehremaneti'nin kurulduğu 1855'ten itibaren İstanbul belediyesinin sınırlarında yaşanan en büyük genişlemeyi ifade ediyordu.

Büyük şehirlerin yakınlarındaki belediyelerin merkez belediyeye bağlanması konusunda askerî otoriteler farklı farklı uygulamalar içindeydi. 4 Aralık

68 *Sayısal Bilgilerle İstanbul Belediyesi,* İstanbul 1983, s. 25.

69 25 Eylül 1980 tarih ve 2303 sayılı "3.4.1930 Tarih ve 1580 Sayılı Belediye Kanununa Ek Kanun", *RG.* 29.09.1980/17120.

70 "İstanbul", *Yurt Ansiklopedisi*, 1982, VI.

Tablo 12- 1981'de İstanbul ilindeki belediyeler			
İl Belediyesine Bağlı Belediye Şubeleri			**İl Belediyesine Bağlı Olmayan Belediyeler**
Adalar	Fatih	Maltepe	Çatalca
Bakırköy	Gaziosmanpaşa	Pendik	Hadımköy
Bayrampaşa	Güngören	Sarıyer	Büyükçekmece
Beşiktaş	Kadıköy	Şişli	Silivri
Beykoz	Kâğıthane	Ümraniye	Selimpaşa
Beyoğlu	Kartal	Üsküdar	Değirmenköy
Eminönü	Kocasinan	Zeytinburnu	Celaliye (Kâmiloba)
Eyüp	Küçükçekmece		Şile
			Yalova
			Çınarcık

1981 tarihli kanun[71] ile çevre belediyelerin merkez belediyeye katılması konusunda standart ve yasal bir çerçeve getirildi. Kanunda, çevre belediyelerin enerji, içme ve kullanma suyu, kanalizasyon, ulaşım, toplu taşıma ve imar gibi temel belediye hizmetlerinin uyumlu, planlı, koordinasyon içinde yürütülmesi amacıyla Bakanlar Kurulu kararıyla merkez il belediyesine bağlanabileceği öngörülüyordu. Ayrıca, bu süreçte ihtilaf doğuran yeni belediye sınırları, personel durumu, organlar ve diğer konulara açıklık getirildi.

İstanbul'da çevre belediyelerin il belediyesine şube olarak bağlanması metropolitan kentin tek bir belediye tarafından yönetilmesi konusunda önemli bir adımdı. Ancak, anayasal sınırlılıklar ve 1930 tarihli *Belediye Kanunu*'nun büyük şehirlerin yönetimi için yeterli kapsama sahip olmaması uygulamada istenilen sonuçların alınmasını engelliyordu. 1980'den sonra yapılan düzenlemelerle İstanbul'da adım adım metropolitan bir yerel yönetim yapısına doğru geçilmeye başlandı. 1981'de İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi (İSKİ) valinin denetiminde bağımsız bütçeli olarak kuruldu. Böylece, metropolitan kentin tümünde su ve atık su hizmetleri özel amaçlı tek bir otoritenin sorumluluğuna verilmiş oldu.

İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerin yönetimi konusunda *1982 Anayasası* ile geniş bir kapsam oluşturuldu. Anayasanın 127. maddesinde büyük yerleşim merkezleri için özel yönetim biçimleri getirebileceği yönünde bir düzenleme yapıldı. 1970'li yıllarda anayasal sınırlılık nedeniyle sadece belediye birliği biçimindeki yönetim modelleri gündeme gelmişti. Artık, bir sınırlama olmadan yeni yönetim modelleri oluşturulabilecekti.

1983'te İstanbul'da imar konusunda hassas bir bölge olan Boğaziçi için özel bir düzenleme yapıldı. *Boğaziçi Kanunu*[72] ile bu bölgede özel bir imar rejimi uygulamaya konuldu. Düzenlemenin temel amacı, Boğaziçi alanının kültürel ve tarihî değerlerini ve doğal güzelliklerini kamu yararını gözeterek korumak ve bu alandaki nüfus yoğunluğunu artıracak yapılanmayı sınırlamaktı. Boğaziçi, "sahil şeridi", "ön görünüm bölgesi", "geri görünüm bölgesi" ve "etkilenme bölgesi" olarak ayrılarak, farklı yerleşim standartları getirildi. Sahil şeridi ve ön görünüm bölgesinde yapılaşma yasağı getirilirken, geri görünüm ve etkilenme bölgesinde sınırlı yapılaşmaya imkân tanındı. Kanun hükümlerinin uygulanması için ayrı tüzel kişiliğe sahip Boğaziçi İmar Müdürlüğü kuruldu. Kanunda, Boğaziçi İmar Yüksek Koordinasyon Kurulu ve Boğaziçi İmar İdare Heyeti gibi yönetim yapıları da öngörülmekle birlikte bunlar oluşturulamadı. Ayrıca, 1983'te çıkarılan *Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu* ile İstanbul'da yedi adet Koruma Bölge Kurulu ve bir adet Yenileme Alanlarını Koruma Bölge Kurulu oluşturuldu.

Şekil 18- 1984'te İstanbul'un belediye organizasyonu

1980 askerî müdahalesi nedeniyle yerel seçimler ertelenmişti. 1984'te yerel seçim yapılması kararı alındı. Yerel seçim sürecini düzenlemek üzere çıkarılan kanun[73] ile Türkiye'de metropolitan kent yönetimine

71 4 Aralık 1981 tarih ve 2561 sayılı "Büyük Şehirlerin Yakın Çevresindeki Yerleşim Yerlerinin Anabelediyelere Bağlanmaları Hakkında Kanun", *RG*. 08.12.1981/17538.

72 18 Kasım 1983 tarih ve 2960 sayılı "Boğaziçi Kanunu", RG. 22.11.1983/18229.

73 18 Ocak 1984 tarih ve 2972 sayılı "Mahallî İdareler ile Mahalle Muhtarlıkları ve İhtiyar Heyetleri Seçimi Hakkında Kanun", RG. 18.01.1984/18285.

32- İstanbul Belediye Sarayı (İBB, Kültür A.Ş.)

geçiş konusunda anayasadaki düzenlemeden sonra ikinci adım atıldı. Kanuna göre, belediye sınırları içinde birden fazla ilçe bulunan büyük şehirlerde, büyükşehir belediye başkanı seçimi için, o şehir belediye sınırları bir seçim çevresi olarak belirlendi. Büyükşehir belediye sınırları içinde kalan ilçelerin belediye başkanı ve belediye meclisi üyeleri seçimlerinde ise her ilçe bir seçim çevresi olarak kabul edildi. Bu düzenleme henüz büyükşehir belediyesi ile ilgili kanun kabul edilmeden bu yönde adım atılacağının ilanı idi.

Nitekim 8 Mart 1984 tarihli *Büyük Şehirlerin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname* ile İstanbul'da iki kademeli büyükşehir belediye yönetimi modeline geçildi. 25 Mart 1984'te yapılan yerel seçimlerde İstanbul'un ilk büyükşehir belediye başkanı Bedrettin Dalan oldu. 27 Haziran 1984'te 3030 sayılı kanun[74] ile büyükşehir belediye modelinin yasal altyapısı geliştirildi. 3030 sayılı yasanın uygulanmasına ilişkin yönetmelik ise Aralık 1984'te yürürlüğe girdi.

74 27 Haziran 1984 tarih ve 3030 sayılı "Büyük Şehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun", *RG*. 09.07.1984/18453.

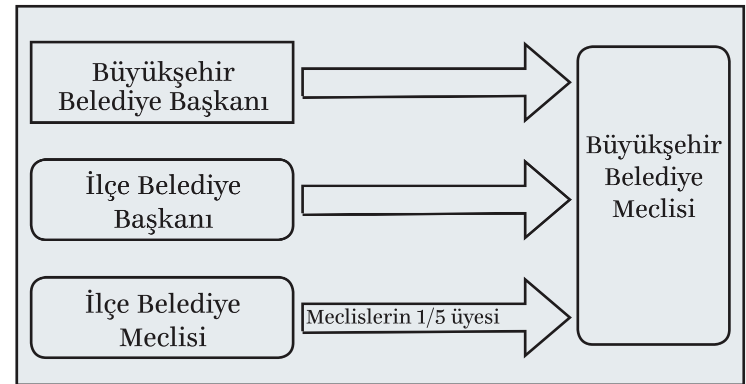
33- İstanbul Belediye Sarayı (İBB, Kültür A.Ş.)

İstanbul'da uygulamaya konulan büyükşehir belediyesi iki kademeli bir yönetim yapısına sahipti. Üst kademeyi büyükşehir belediyesi oluşturuyordu. Başkan, encümen ve meclisten oluşan üç organa sahipti. Alt kademede büyükşehir belediyesi sınırları içinde bulunan ilçe belediyeleri vardı. İlçe belediyeleri de başkan, encümen ve meclisten oluşan bir organ yapısına sahipti. 1984'teki büyükşehir modeli ile 1912'den itibaren İstanbul'da uygulanan belediye şubesi uygulamasına da son verildi. Yerine ilçe belediyeleri kuruldu. Böylece 72 yıl sonra yeniden üst kademe belediyesinden ayrı tüzel kişiliğe sahip alt kademe belediyesi oluşturulmuş oldu. Tarihî gelişim içinde değerlendirildiğinde 1984'te getirilen büyükşehir belediye yapısı aslında İstanbul'da 1858-1912 yılları arasında uygulanan iki kademeli modelin geliştirilmiş bir biçimi idi.

Tablo 13- 1984'te Büyükşehir Belediyesi sınırları içindeki ilçe belediyeleri

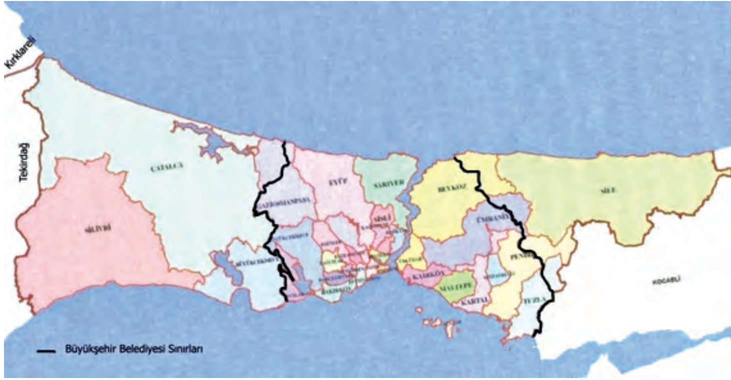
Adalar	Eminönü	Kartal
Bakırköy	Eyüp	Sarıyer
Beşiktaş	Fatih	Şişli
Beykoz	Gaziosmanpaşa	Üsküdar
Beyoğlu	Kadıköy	Zeytinburnu

İstanbul'da büyükşehir ve ilçe belediye başkanları doğrudan halk tarafından çoğunluk yöntemine göre seçilirdi. İlçe belediye meclisi üyeleri nispi temsil yöntemine göre yine halk tarafından seçilmekteydi. Büyükşehir belediye meclisi ise, büyükşehir belediyesi sınırları içindeki ilçe belediye meclislerinin 1/5 üyeleri, ilçe ve büyükşehir belediye başkanının katılımı ile oluşurdu. Bu yapısı ile bir tür ilçeler kurulu özelliğine sahipti. Büyükşehir belediye encümeni, belediyenin birim başkanları arasından başkan tarafından atanan 7 kişiden oluşuyordu.

Şekil 19- 1984'te Büyükşehir Belediye Meclisi'nin oluşumu

1984 tarihli büyükşehir belediye sisteminin temel yaklaşımı, bir ilçenin sınırlarını ve kapasitesini aşan hizmetlerin üst kademe, yani büyükşehir

Harita 3- 2003'te İstanbul ili ve büyükşehir belediyesi sınırları

belediyesi tarafından yürütülmesi, ilçe sınırlarını aşmayan hizmetlerin de ilçe belediyesi tarafından üstlenilmesine dayanıyordu. Bu kapsamda, nazım imar planı, ulaşım terminalleri, toplu taşıma, itfaiye, katı atık depolama tesisleri, su temini ve atık su uzaklaştırılması gibi hizmetler büyükşehir belediyesinin sorumluluğuna verildi. İstanbul'da ulaşım (UKOME) ve altyapı tesisleri konusunda (AYKOME) yetkili otoriteler arasında koordinasyonu sağlamak üzere koordinasyon kurulları da oluşturuldu. Ayrıca İSKİ 1984'te büyükşehir belediyesine bağlı ve bağımsız bütçeli bir kurum hâline getirildi. 1960'lı yıllarda kurulan Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu kaldırıldı. Boğaziçi İmar Müdürlüğü de büyükşehir belediyesine bağlandı.

Metropolitan Alan Yönetimine Geçiş

Türkiye'de 2000'li yıllarda başlayan kamu yönetiminde reform çabaları İstanbul'un yönetim yapısı ile ilgili bazı değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Reform çalışmalarının temel yaklaşımı, merkezî idare, yerel yönetimler, mali yönetim, personel rejimi, saydamlık, idari usuller, e-devlet vb. başlıklar altında kamu yönetiminin bütün olarak birbiri ile eş zamanlı ve uyum hâlinde yeniden yapılandırılması idi. Bu süreçte yerel yönetimlerle ilgili temel kanunlar, kodifikasyon çalışmaları ile yeniden düzenlendi. 1984'teki büyükşehir belediyeleri ile ilgili kanun kaldırılarak 2004'te yeni bir *Büyükşehir Belediyesi Kanunu*[75] çıkarıldı. 1984'te getirilen büyükşehir yönetim modelini esas alan 2004 düzenlemesi, büyükşehir sistemini geliştiren bir niteliğe sahipti.

2004 tarihli *Büyükşehir Belediye Kanunu*, İstanbul'un yönetim yapısında bazı değişiklikler getirdi. Bunların ilki, büyükşehir belediye sınırlarının il sınırlarına genişletilmesidir. Böylece büyükşehir belediyesi sınırları 1831 km²'den 5.461 km²'ye çıktı. Bu durumun coğrafi bir genişlemenin ötesinde anlamı vardı. Sadece yerleşim bulunan şehir bölgesinden sorumlu bir belediye yerine, içinde şehirsel ve kırsal alanların da bulunduğu tüm metropolitan alandan sorumlu bir belediye yapısı oluşturulmuş oldu. Böylece, İstanbul metropolitan alanının daha bütüncül bir anlayışla planlanabilmesi ve yerleşim alanlarının daha kontrollü gelişmesi mümkün olabilecekti.

75 10 Temmuz 2004 tarih ve 5216 sayılı "Büyükşehir Belediyesi Kanunu", *RG*. 23.07.2004/25531.

Büyükşehir Belediye Kanunu'nun getirdiği ikinci önemli yenilik, İstanbul'daki belde belediyelerinin de, aynı ilçe belediyeleri gibi, büyükşehir sistemi içine alınmasıdır. Şehrin gelişme alanlarında bulunan, ancak zayıf kurumsal yapıları ile bulundukları alanlarda imar kontrolünü sağlıklı gerçekleştiremeyen belde belediyeleri, büyükşehir sistemi içine alınarak bu alanlardaki denetimin artırılması hedeflenmişti.

Üst Kademe	Alt Kademe	
Büyükşehir Belediyesi	İlçe Belediyesi	İlk Kademe Belediyesi
Büyükşehir Belediye Meclisi	İlçe Belediye Meclisi	İlk Kademe Belediye Meclisi
Büyükşehir Belediye Encümeni	İlçe Belediye Encümeni	İlk Kademe Belediye Encümeni
Büyükşehir Belediye Başkanı	İlçe Belediye Başkanı	İlk Kademe Belediye Başkanı

Şekil 20- 2004 tarihli Büyükşehir Belediye Kanunu sonrasında İstanbul'un belediye organizasyonu

Büyükşehir Belediye Kanunu, sınırlarının genişletilmesi ve belde belediyelerinin sisteme dâhil edilmesi yanında getirdiği bazı düzenlemeler ile 1984'te kurulmuş modeli daha da geliştirdi. Büyükşehir ve ilçe belediyelerinin görevleri ayrı ayrı sayıldı ve büyükşehir belediyesinin görevleri genişletildi. Yılda 3 kez toplanan belediye meclisinin, bir aylık tatil hariç her ay toplanması usulü getirildi. Böylece, doğrudan halk tarafından seçilen güçlü belediye başkanı yanında, her ay toplanan güçlü bir meclis yapısı oluşturulmaya çalışıldı. Valinin belediye üzerindeki idari vesayet yetkisinin takdire bağlı kısmı kaldırılarak hukuka uygunluk denetimi ile sınırlandırıldı. Sadece atanmış üyelerden oluşan büyükşehir encümenine meclisten seçilen üyelerin de katılması sağlandı. Belediyelerin 5 yıl için yapılacak stratejik plana göre yönetilme zorunluluğu getirildi.

Tablo 14- 2004'te Büyükşehir Belediyesi sınırları içindeki ilçe belediyeleri		
Adalar	Eminönü	Pendik
Avcılar	Esenler	Sarıyer
Bağcılar	Eyüp	Silivri
Bahçelievler	Fatih	Sultanbeyli
Bakırköy	Gaziosmanpaşa	Şile
Bayrampaşa	Güngören	Şişli
Beşiktaş	Kadıköy	Tuzla
Beyoğlu	Kâğıthane	Ümraniye
Beykoz	Kartal	Üsküdar
Büyükçekmece	Küçükçekmece	Zeytinburnu
Çatalca	Maltepe	

İstanbul'da 2004 tarihli *Büyükşehir Belediyesi Kanunu*'nun uygulanması çerçevesinde Şile, Silivri, Büyükçekmece ve Çatalca da büyükşehir sistemine dâhil edildi. Böylece, büyükşehir belediye sistemindeki ilçe sayısı 32'ye çıktı.

Tablo 15- 2004'te Büyükşehir Belediyesi sınırları içindeki ilk kademe (belde) belediyeleri			
Ağva	Celaliye-Kâmiloba	Hadımköy	Sarıgazi
Akfırat	Çanta	Haraççı	Selimpaşa
Alemdar	Çavuşbaşı	Karacaköy	Samandıra
Arnavutköy	Çekmeköy	Kavaklı	Taşdelen
Bahçeköy	Çiftlikköy	Kıraç	Taşoluk
Bahçeşehir	Değirmenköy	Kumburgaz	Tepecik
Beylikdüzü	Durusu	Mimarsinan	Yakuplu
Binkılıç	Esenyurt	Muratbey	Yenidoğan
Boğazköy	Göktürk	Orhanlı	
Bolluca	Gümüşyaka	Ortaköy	
Büyükçavuşlu	Gürpınar	Ömerli	

İlçe belediyelerinin ve ilk kademe belediyelerinin büyükşehir sistemine dâhil edilmeleri büyükşehir belediyesi meclisinin üye yapısını da değiştirdi. Buna göre büyükşehir meclisi; büyükşehir, ilçe ve ilk kademe belediye başkanları yanında ilçe belediye meclislerinin 1/5 üyesi ile ilk kademe belediye meclisi üyelerin 1/10'unun katılımından oluşuyordu. Yeni yapıda meclisin üye sayısı 207'den 347'ye çıktı.

2008 yılında İstanbul'daki belediye yapısı önemli değişikliklere sahne oldu. 5747 sayılı kanun[76] ile ilk kademe belediyelerinin tüzel kişilikleri kaldırıldı. Böylece, İstanbul'daki 32 ilçe ve 41 ilk kademe belediyesinden oluşan idari parçalanma azaltıldı. Kanunun temel amacı, İstanbul'da planlama ve imar uygulamalarında bütünlük sağlamaktı. Ayrıca, küçük belediyelerin gelir, personel ve kurumsal yapılarındaki yetersizlikler nedeniyle halkın yerel hizmetler alanında yaşadığı olumsuzlukların önüne geçmek ve daha etkin yapılar oluşturmak amaçlanmıştı. Bu belediyelerin bazıları mahalle olarak bir ilçeye katılırken, bazıları birleşerek ya da mevcut bir ilçeden yeni mahallelerin katılımı ile yeni bir ilçe oldu.

Şekil 21- 2008'deki değişiklik sonrasında İstanbul'un belediye organizasyonu

İlk kademe belediyelerinin dönüşümü kapsamında Arnavutköy, Ataşehir, Başakşehir, Beylikdüzü, Çekmeköy, Esenyurt, Sancaktepe, Sultangazi isimleri ile yeni ilçe belediyeleri kuruldu. İstanbul ilinde 32 olan ilçe belediyesi sayısı 39'a yükseldi. İstanbul'da uygulanan büyükşehir belediyesi modelinde, 1984'teki gibi, alt kademede sadece ilçe belediyesinden oluşan bir yapıya geçilmiş oldu. Bu süreçte, Eminönü belediyesinin de tüzel kişiliği kaldırılarak mahalleleriyle birlikte Fatih ilçesine katıldı. Böylece suriçi bölgesi, Osmanlı klasik dönem şehir bölümlenmesinde İstanbul Kadılığı'nda olduğu gibi tekrar tek bir yönetim bölgesi olarak düzenlendi.

76 6 Mart 2008 tarih ve 5747 sayılı "Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçerisinde İlçe Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *RG*. 22.03.2008/26824.

Tablo 16- 2004 tarihli Büyükşehir Belediye Kanunu'na göre belediyelerin görevleri

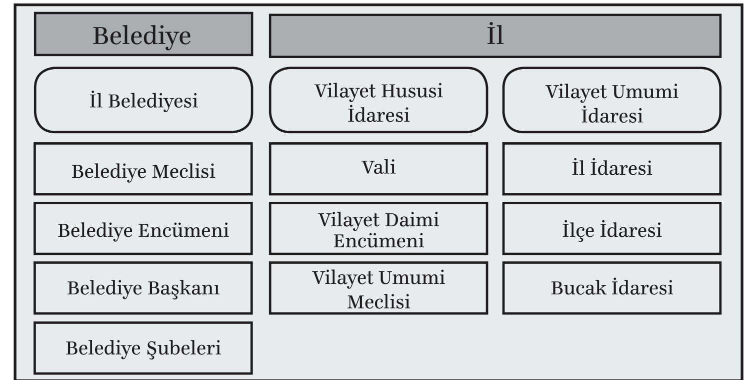
• İmar Planlaması	• Temizlik ve Katı Atık	• Toplu Konut
• İmar Denetimi ve Uygulamaları	• Zabıta Hizmetleri	• Kültür ve Sanat
• Kentsel Tasarım	• İtfaiye Hizmetleri	• Doğal ve Tarihî Çevrenin Korunması
• Su ve Atık Su Yönetimi	• Acil Yardım, Kurtarma ve Ambulans	• Turizm ve Tanıtım
• Su Kaynaklarının Korunması	• Şehir İçi Trafik	• Gençlik ve Spor
• Ulaşım Altyapısı	• Defin ve Mezarlıklar	• Sosyal Yardım
• Toplu Taşıma Sistemleri	• Ağaçlandırma, Park ve Yeşil Alanlar	• İlk Kademe Sağlık Hizmetleri
• Trafik Denetimi		• Gıda Toptancı Halleri
• Coğrafi ve Kent Bilgi Sistemleri		
• Çevre Koruma ve Çevre Sağlığı		

İlk kademe belediyelerinin kaldırılması sonucunda büyükşehir belediye meclisinin üye yapısı bir kez daha değişti. 1984'teki modelde olduğu gibi, meclis üyelerini büyükşehir belediye başkanı, ilçe belediye başkanları ve ilçe belediye meclislerinin 1/5 üyesi oluşturuyordu. 2004'te 41 ilk kademe belediyesinin büyükşehir belediye meclisinde yer alması sonucu ortaya çıkan üye temsil adaletsizlikleri de giderilmiş oldu.

1958-2012 Döneminde İstanbul'da İl Yönetiminin Gelişimi

İstanbul'da valilik ile belediye yönetiminin birleştirilmesi 1860'lı yıllardan itibaren zaman zaman tartışılan bir konu olmuştur. Osmanlı döneminde valilik fonksiyonlarının genelde Şehremaneti bünyesinde ve şehremini makamında birleştirilmesi fikri hâkim olmuş ve uygulama da bu yönde şekillenmişti. Cumhuriyet'in 1930 yılına kadar olan döneminde Şehremaneti ile valilik genelde ayrı kurumlar olarak çalışmalarını yürüttü. 1930'dan sonra İstanbul valisine il özel idaresi yanında belediye yönetimin de sorumluluğunun verilmesi, merkeziyetçi devlet yönetiminin bir yansımasıydı. İstanbul'un yönetim yapısında 1860'lı yıllardan itibaren görülen belediye ve vilayet yönetimi ilişkilerindeki geçişken durum, 1958'de belediye ile valilik kurumunun ayrılması ile kesin olarak sona erdi. Böylece İstanbul'un yönetim yapısında belediye, il özel idaresi ve mülki yönetim ayrımı uygulanmaya başladı. Bunun istisnalarını askerî müdahale dönemlerinde vali ve kaymakamlara belediye başkanlığı görevinin de verilmesi oluşturmaktadır.

İstanbul il idaresi ikiye ayrılmaktadır. İl genel idaresi ve il özel idaresi. İl genel idaresi, merkezî yönetimin taşradaki mülki idaresini, il özel idaresi ise bir yerel yönetim yapısını ifade etmektedir. 1958'den sonra İstanbul'da bu ayrım çerçevesinde bir örgütlenme yürürlüğe konulmuştur. Belediye yönetiminden farklı

Şekil 22- 1959'da İstanbul'un yönetim organizasyonu

olarak, mülki yönetimde İstanbul'a özgü bir model getirilmemiş, Türkiye'nin diğer illerdekiyle aynı yapı uygulanmıştır.

Merkezî yönetimin taşra teşkilatını oluşturan mülki yönetim, İstanbul'da il, ilçe ve bucak yönetimlerinden oluşmaktadır. İstanbul'un mülki idaresi, merkezî yönetimin kendi hiyerarşik yapısı içindeki taşra kuruluşlarına bazı yetkilerini devretmesi anlamına gelen "yetki genişliği" esasına dayanmaktadır. Bu bakımdan il mülki idaresi, merkezî yönetimin başkent örgütünün küçültülmüş bir biçimi gibidir.

İstanbul il mülki yönetimi vali, il idare müdürleri ve il idare kurulu olarak üç birimden oluşmaktadır. İl yönetiminin başı validir. Devletin ve hükûmetin temsilcisi olan vali, merkezdeki her bakanın temsilcisi olarak idari ve siyasi görevlere sahiptir. Vali mevzuata uygun olarak ili yönetir. Hükûmet ve bakanlıkların emirlerini uygulamak, devlet gelirlerinin tahsili sağlamak, il yönetimini oluşturan alt birimleri yönetmek ve denetlemek, yerel yönetimler üzerinde idari vesayet yetkisini kullanmak, genel ve özel kolluk kuvvetlerinin amiri olarak kamu düzeni ve güvenliğini sağlamakla yükümlüdür.

KIRKLARELİ

İSTANBUL İLİ İDARİ SINIRLAR
(5216 SAYILI YASA İLE BELİRLEN

TEKİRDAĞ

KARADENİZ

MARMARA DENİZİ

Harita 4- İBB sorumluluk alanı 2004 öncesi (İBB)

I HARİTASI
(EN SINIRLAR)

SARIYER
İSTANBUL BOĞAZI
BEYKOZ
ŞİLE
ÜMRANİYE
KAĞITHANE
ÜSKÜDAR
KADIKÖY
PENDİK
MALTEPE
SULTANBEYLİ
KARTAL
TUZLA
ADALAR
KOCAELİ

34- İstanbul Belediye Sarayı (İBB, Kültür A.Ş.)

Bakanlıkların ildeki taşra örgütlerinin başındaki yöneticiler il müdürlerini oluşturmaktadır. İl müdürleri valinin emri altındadır. İl idare kurulu valinin başkanlığında, hukuk işleri müdürü, defterdar, milli eğitim, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım, tarım ve veteriner müdürlerinden oluşur. İl idare kurulunun yönetim ve danışma görevleri bulunmaktadır.

İstanbul'daki ilçelerin yönetiminin başında kaymakam bulunmaktadır. İlçede hükûmetin temsilcisi olan kaymakam, valinin emri altında ilçedeki mülki işleri yönetir. İlçede merkezî yönetim kuruluşlarının başında ilçe müdürleri vardır. İlçe idare kurulu, kaymakamın başkanlığında tahrirat kâtibi (yazı işleri müdürü), mal müdürü, hükûmet hekimi, milli eğitim memuru (müdürü) ile tarım memuru (müdürü) ve veterinerden oluşmaktadır.

1950'de İstanbul'un 16 ilçesi; Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Çatalca, Eminönü, Eyüp, Fatih, Kadıköy, Kartal, Sarıyer, Silivri, Şile, Üsküdar ve Yalova'dan oluşuyordu. 1950-1963 döneminde sadece üç yeni ilçe kuruldu. 1963-1987 yılları arasında nüfusunun yaklaşık üç kat artması ve yerleşmenin genişlemesine rağmen yeni ilçe kurulmadı. Şehrin gelişmesi karşısında yeni alanların yönetim ihtiyacı belediye yönetimleri ile sağlanmaya çalışıldı. 1987'de İstanbul'un yönetiminde daha optimal ilçe büyüklüğü oluşturma çabaları kapsamında beş ilçe kuruldu. Bu ilçeleri birkaç yıl içinde yeni ilçeler izledi. 1990'da bir, 1992'de yedi ve 1993'te bir yeni ilçe oluşturuldu. 15 yıllık bir aradan

Tablo 17- İstanbul'da görev yapan valiler

Adı ve Soyadı	Göreve Geliş Tarihi	Görevden Ayrılma Tarihi
Esat Bey	7 Ekim 1922	4 Nisan 1923
Ali Haydar Yuluğ	11 Nisan 1923	8 Haziran 1924
Raşit Bigat	15 Haziran 1924	24 Eylül 1924
Süleyman Sami Kepenek	17 Kasım 1924	23 Aralık 1927
Mithat Bey	24 Aralık 1927	11 Temmuz 1928
Muhittin Üstündağ	14 Temmuz 1928	4 Aralık 1938
Lütfi Kırdar	5 Aralık 1938	20 Ekim 1949
Fahrettin Kerim Gökay	24 Ekim 1949	26 Kasım 1957
Mehmet Mümtaz Tarhan	29 Kasım 1957	11 Mayıs 1958
Ethem Yetkiner	14 Mayıs 1958	27 Mayıs 1960
Refik Tulga	27 Mayıs 1960	26 Şubat 1962
Niyazi Akı	6 Mart 1962	18 Ocak 1966
Vefa Poyraz	18 Ocak 1966	2 Haziran 1973
Namık Kemal Şentürk	26 Haziran 1973	25 Ekim 1977
İhsan Tekin	7 Şubat 1978	9 Nisan 1979
Orhan Erbuğ	29 Mayıs 1979	6 Aralık 1979
Nevzat Ayaz	7 Aralık 1979	18 Ocak 1988
Cahit Bayar	18 Ocak 1988	19 Ağustos 1991
Hayri Kozakçıoğlu	19 Ağustos 1991	1 Kasım 1995
Rıdvan Yenişen	4 Kasım 1995	24 Temmuz 1997
Kutlu Aktaş	24 Temmuz 1997	4 Ağustos 1998
Erol Çakır	6 Ağustos 1998	16 Şubat 2003
Muammer Güler	17 Şubat 2003	31 Mayıs 2010
Hüseyin Avni Mutlu	31 Mayıs 2010	25 Eylül 2014
Vasip Şahin	25 Eylül 2014	Devam Ediyor

Kaynak: http://www.istanbul.gov.tr/, 05 Ocak 2013.

sonra optimal ilçe ölçeğine ulaşma çabalarının yeni bir halkası olarak 2008'de 8 ilçe daha kuruldu. Yeni ilçeler kurulması yanında, 1995'te Yalova'nın il olması ve 2008'de Eminönü'nün Fatih ilçesine katılması ile İstanbul'un iki ilçe yönetimi kaybı da oldu.

İl mülki yönetiminde ilçenin altında bucak yönetimi bulunmaktadır. Bucak; coğrafya, ekonomi, güvenlik ve

Tablo 18- İstanbul'da 1950'den sonra kurulan ilçeler

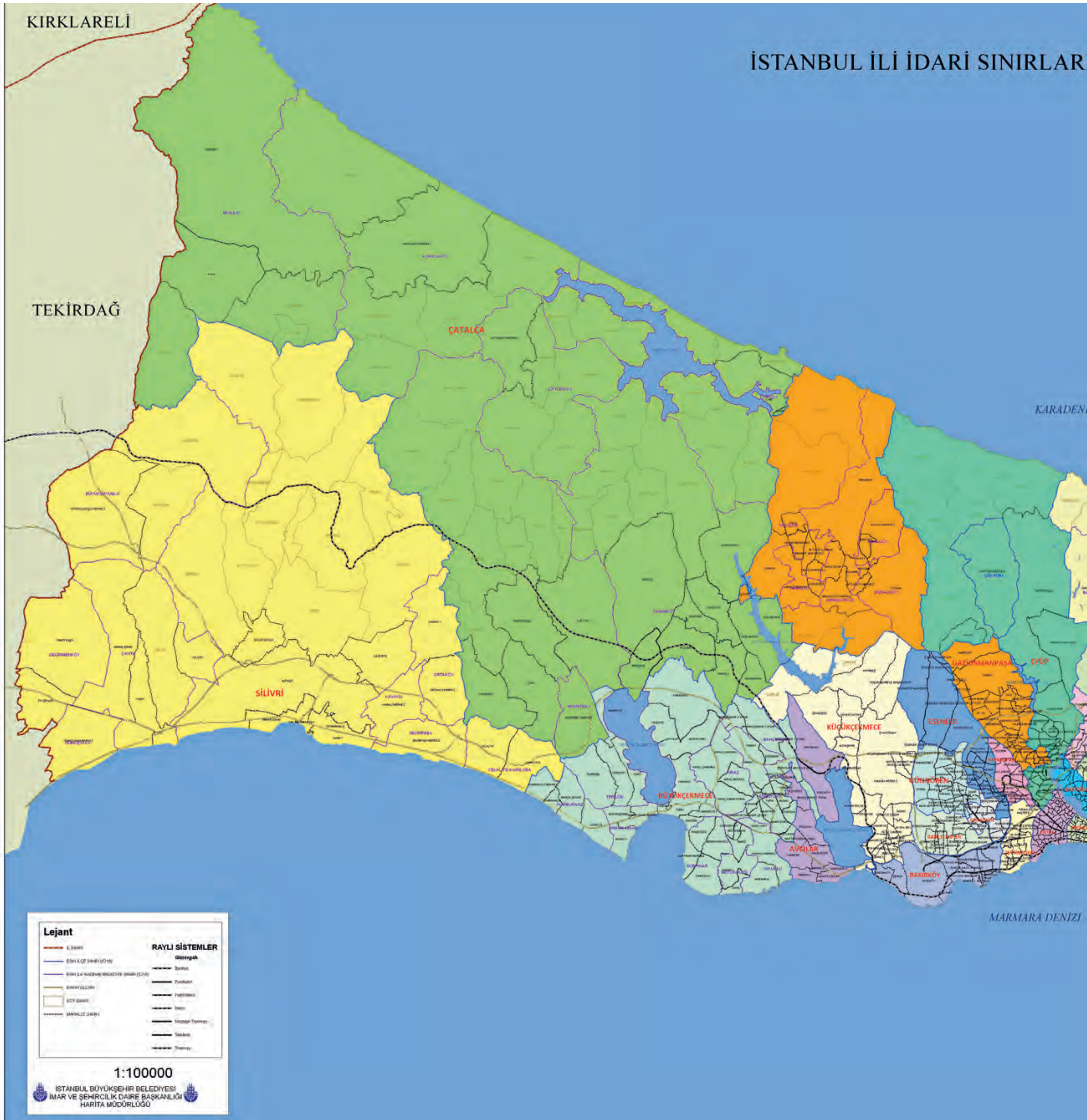
İlçe Adı	Kuruluş Tarihi	İlçe Adı	Kuruluş Tarihi	İlçe Adı	Kuruluş Tarihi
Şişli	1954	Bayrampaşa	1990	Esenler	1993
Zeytinburnu	1957	Avcılar	1992	Arnavutköy	2008
Gaziosmanpaşa	1963	Bağcılar	1992	Ataşehir	2008
Büyükçekmece	1987	Bahçelievler	1992	Başakşehir	2008
Kâğıthane	1987	Güngören	1992	Beylikdüzü	2008
Küçükçekmece	1987	Maltepe	1992	Çekmeköy	2008
Pendik	1987	Sultanbeyli	1992	Esenyurt	2008
Ümraniye	1987	Tuzla	1992	Sancaktepe	2008
				Sultangazi	2008

mahalli hizmet bakımlarından aralarında münasebet bulunan kasaba ve köylerden meydana gelen bir idare bölümüdür. Osmanlı döneminde kurulan nahiyeler, *1924 Anayasası* ile Bucak adını almış ise de alt mevzuatta ve uygulamada nahiye ismi kullanılmaya devam etmiştir. 1949 tarihli *İl İdaresi Kanunu*[77] nahiye yerine bucak kavramını getirmiştir. Bucak yönetiminin başında bucak müdürü vardır. Ayrıca, müdürün başkanlığında bucak meclisi ve bucak komisyonundan oluşan iki organı bulunmaktadır. İstanbul ilinde 1941 yılında 41 nahiye (bucak) bulunduğu kayıtlıdır. Zaman içinde şehrin gelişmesine bağlı olarak bucakların bir kısmı ilçeye dönüşmüş ve bu sayı azalmıştır. 1983'te bucak sayısı 13'e inmiş, 2008'de İstanbul'daki son 9 bucak yönetimi de kaldırılmıştır.

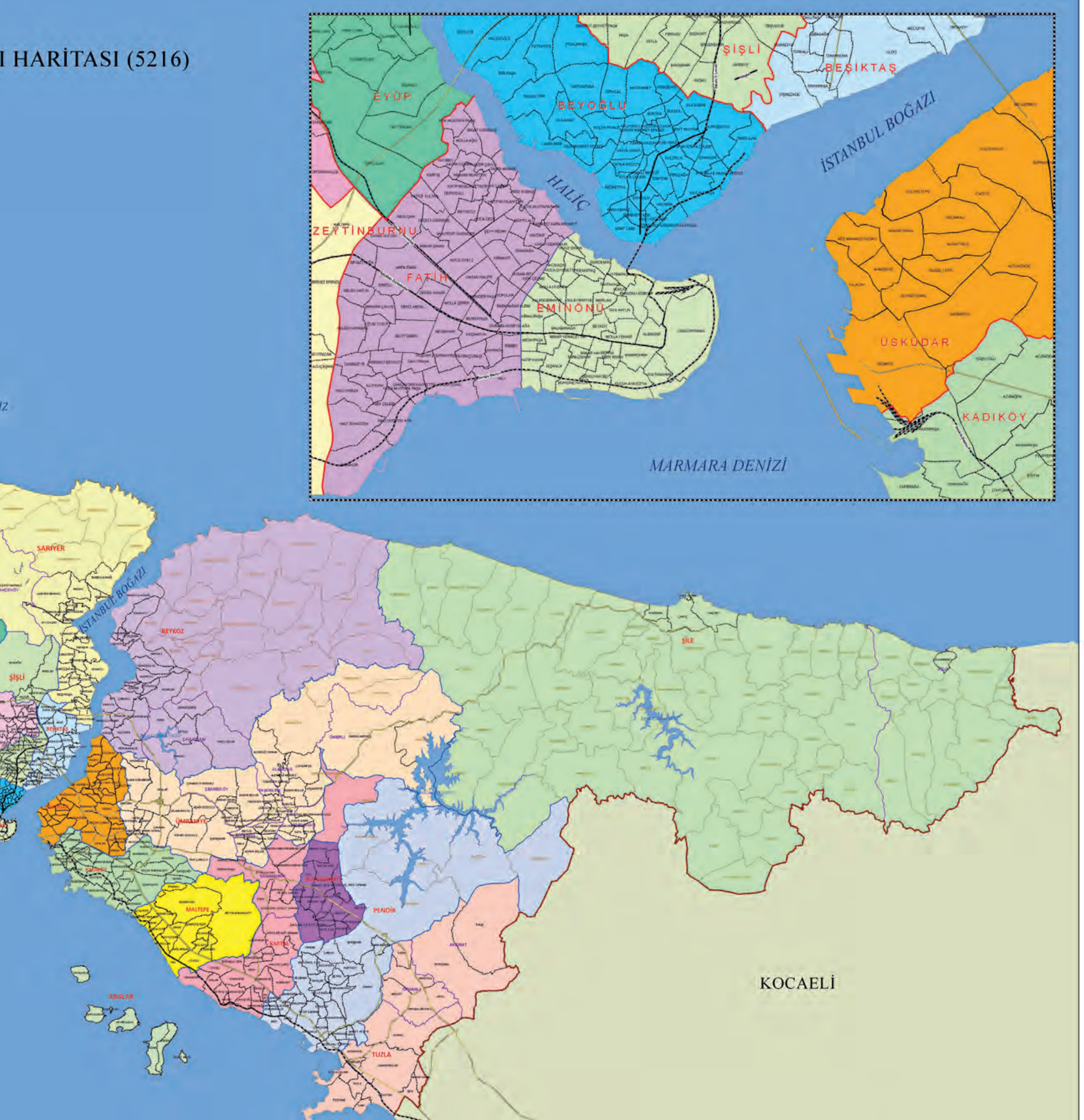
İl yönetiminin ikinci ayağını vilayet hususi idaresi (il özel idaresi) oluşturmaktadır. İl özel idaresi, il düzeyinde yerinden yönetim esasına göre örgütlenmiş bir yerel yönetim birimidir. İl mülki yönetiminin başı olan vali, aynı zamanda il özel idaresinin de başı ve yürütme organıdır. Özel idarenin diğer organları il genel meclisi ve encümenden oluşmaktadır. İl genel meclisi üyeleri İstanbul ilini oluşturan ilçeler adına yerel seçimlerde halk tarafından seçilmektedir. 1930'da İstanbul'da il genel meclisinin kaldırılmasından sonra ilk meclis 1955'teki yerel seçimlerde belediye ve il özel idaresinin ayrılmasının ilk adımı olarak tekrar oluşturuldu.

27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi nedeniyle il genel meclisi feshedilerek üyeliklere son verildi. Yaklaşık 3

77 10 Haziran 1949 tarih ve 5442 sayılı "İl İdaresi Kanunu", *RG.* 18.06.1949/7236.

Harita 5- 5216 sayılı yasaya göre İBB sorumluluk alanı 2004-2008 arası (İBB)

I HARİTASI (5216)
EYÜP
BEYOĞLU
ŞİŞLİ
BEŞİKTAŞ
İSTANBUL BOĞAZI
HALİÇ
ZEYTİNBURNU
FATİH
EMİNÖNÜ
ÜSKÜDAR
KADIKÖY
MARMARA DENİZİ
SARIYER
BEYKOZ
ŞİLE
ŞİŞLİ
MALTEPE
PENDİK
KARTAL
TUZLA
ADALAR
KOCAELİ

yıl kapalı kalan meclis, 1963 yılında Türkiye genelinde yapılan mahalli idareler seçimlerinin ardından yeniden açılarak çalışmalarına başladı. Bundan sonra 1968, 1973 ve 1977 seçimleri ile il genel meclisi üyeleri olağan şekilde yenilendi. İl Genel Meclisi'nin ikinci kesintili dönemi yine bir askerî müdahale döneminde 12 Eylül 1980'de yaşandı. Tüm Türkiye'de olduğu gibi İstanbul'da da il genel meclisi feshedildi. Yeni il genel meclisi üyeleri seçilinceye kadar meclis ve encümenlerin görevleri, vali tarafından il idare şube başkanları arasından seçilen 4 üyeden oluşan bir kurula verildi. Kurulun başkanlığını vali yapıyordu. *1982 Anayasası* ile seçim dönemleri 4 yıldan 5 yıla çıkarıldı. 1984 yılında yapılan mahalli idareler seçimi ile il genel meclisi yeniden oluşturuldu. İl Genel Meclisi 1989, 1994, 1999, 2004 ve 2009 tarihlerinde gerçekleştirilen yerel seçimlerde olağan üye yenilemelerini gerçekleştirdi.

1960'lardan sonra Türkiye'deki kamu yönetimi sistemindeki bazı değişiklikler il özel idaresinin etkinliğinin azalmasına neden oldu. Bakanlıkların taşradaki örgütlenme düzeyinin artması ve merkezî yönetim yapısı içinde bölge esaslı örgütlenmeye sahip hizmet kuruluşlarının ortaya çıkması, il özel idaresinin sahip olduğu görev ve yetkileri daralttı. Buna paralel olarak İstanbul'da il ölçeğindeki birçok yerel hizmet, merkezî yönetim kurumlarının sorumluluğuna geçti. Topraksu Genel Müdürlüğü (TOPRAKSU), Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Yol, Su ve Elektrik İşleri Genel Müdürlüğü (YSE) ve Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü il ölçeğinde yerel hizmetleri üstlenen başlıca kurumlar oldu.

İl özel idarelerini yeniden güçlendirmek için çalışmalar sonucunda 1987'de çıkarılan kanun[78] ile yeni düzenlemeler yapıldı. 1913 tarihli *Vilâyet Kanunu*'nun sadeleştirilmesi kapsamında öncelikle ismi *İl Özel İdaresi Kanunu* olarak değiştirildi. Ayrıca, kanundaki bazı terimler sadeleştirildi. Kanun değişikliği diğer iller gibi İstanbul il özel idaresi için de birtakım yenilikleri içeriyordu. İl özel idarelerine yıllık yatırım programı yapma zorunluluğu getirildi. Valinin il özel idaresinin görev alanına giren hizmetleri özel idare müdürlüğü yanında merkezî idarenin ildeki teşkilatları eliyle de yürütmesine imkân tanındı. Böylece, il özel idaresinin personel ve donanım yetersizliklerinden kaynaklanan problemlerin aşılması amaçlandı. İl özel idaresinin yeni düzende görevleri imar, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım, çevre sağlığı ve korunması, eğitim ve spor,

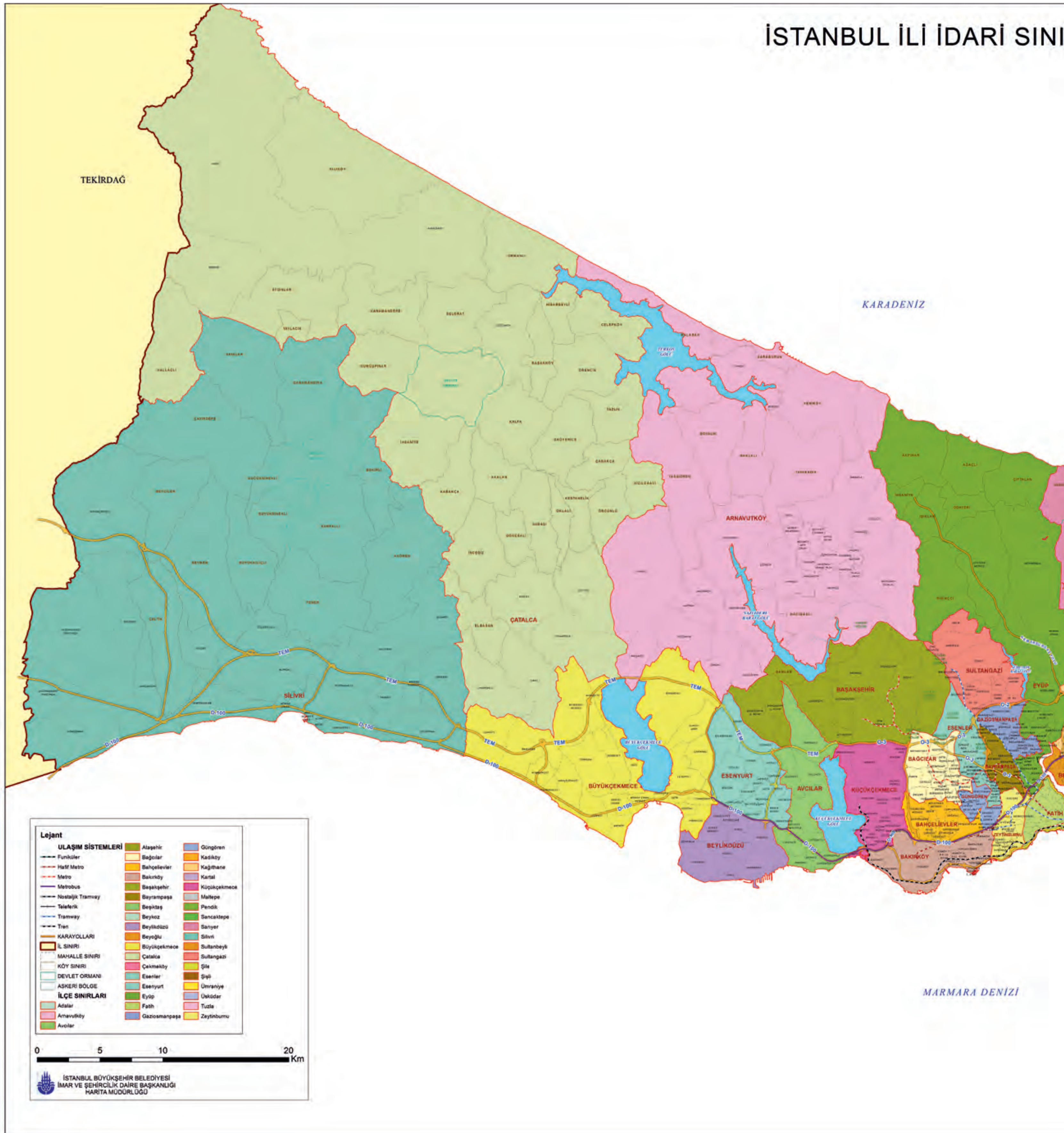
Tablo 19- İstanbul'da Görev Yapan Belediye Başkanları

Adı ve Soyadı	Göreve Geliş Tarihi	Görevden Ayrılma Tarihi
Salih Paşa	25 Temmuz 1855	14 Kasım 1855
Hacı Hüsam Efendi	15 Kasım 1855	6 Mart 1856
Osman Reşid Paşa	7 Mart 1856	30 Haziran 1858
Hüseyin Hasib Bey	1 Temmuz 1858	28 Eylül 1859
Ahmed Şükri Bey	Eylül 1859	Temmuz 1861
Hacı Ahmed Efendi	30 Temmuz 1861	27 Eylül 1861
Hüseyin Hasib Bey	27 Eylül 1861	16 Mart 1868
Server Paşa	19 Mart 1868	18 Temmuz 1870
Haydar Efendi	15 Eylül 1870	15 Eylül 1871
Ali Rıza Bey	21 Eylül 1871	18 Mayıs 1872
Besim Bey	19 Mayıs 1872	29 Temmuz 1872
Ali Bey	29 Ağustos 1872	9 Temmuz 1873
İsmail Paşa	11 Temmuz 1873	30 Ekim 1873
Feyzi Bey	30 Ekim 1873	17 Şubat 1874
İsmail Paşa	17 Şubat 1874	13 Mart 1874
Ahmed Şevket Bey	14 Mart 1874	2 Haziran 1874
Mehmed Kabulî Paşa	3 Haziran 1874	30 Temmuz 1874
Kadri Paşa	6 Ağustos 1874	19 Eylül 1875
Mehmed Hâlet Paşa	20 Eylül 1875	18 Ocak 1876
Refik Ali Rıza Bey	20 Ocak 1876	10 Şubat 1876
Kadri Paşa	11 Şubat 1876	4 Şubat 1877
Abdullah Galib Paşa	5 Şubat 1877	6 Aralık 1877
Ahmed Rasim Paşa	4 Şubat 1878	18 Nisan 1878
Reşid Paşa	19 Nisan 1878	18 Mayıs 1878
Yusuf Rıza Paşa	5 Kasım 1878	3 Mayıs 1879
Mehmed Arif Paşa	4 Mayıs 1879	14 Eylül 1879
Yusuf Rıza Paşa	5 Kasım 1879	13 Nisan 1880
Ahmed Mazhar Paşa	15 Nisan 1880	4 Ekim 1890
İsmail Rıdvan Paşa	4 Ekim 1890	23 Mart 1906

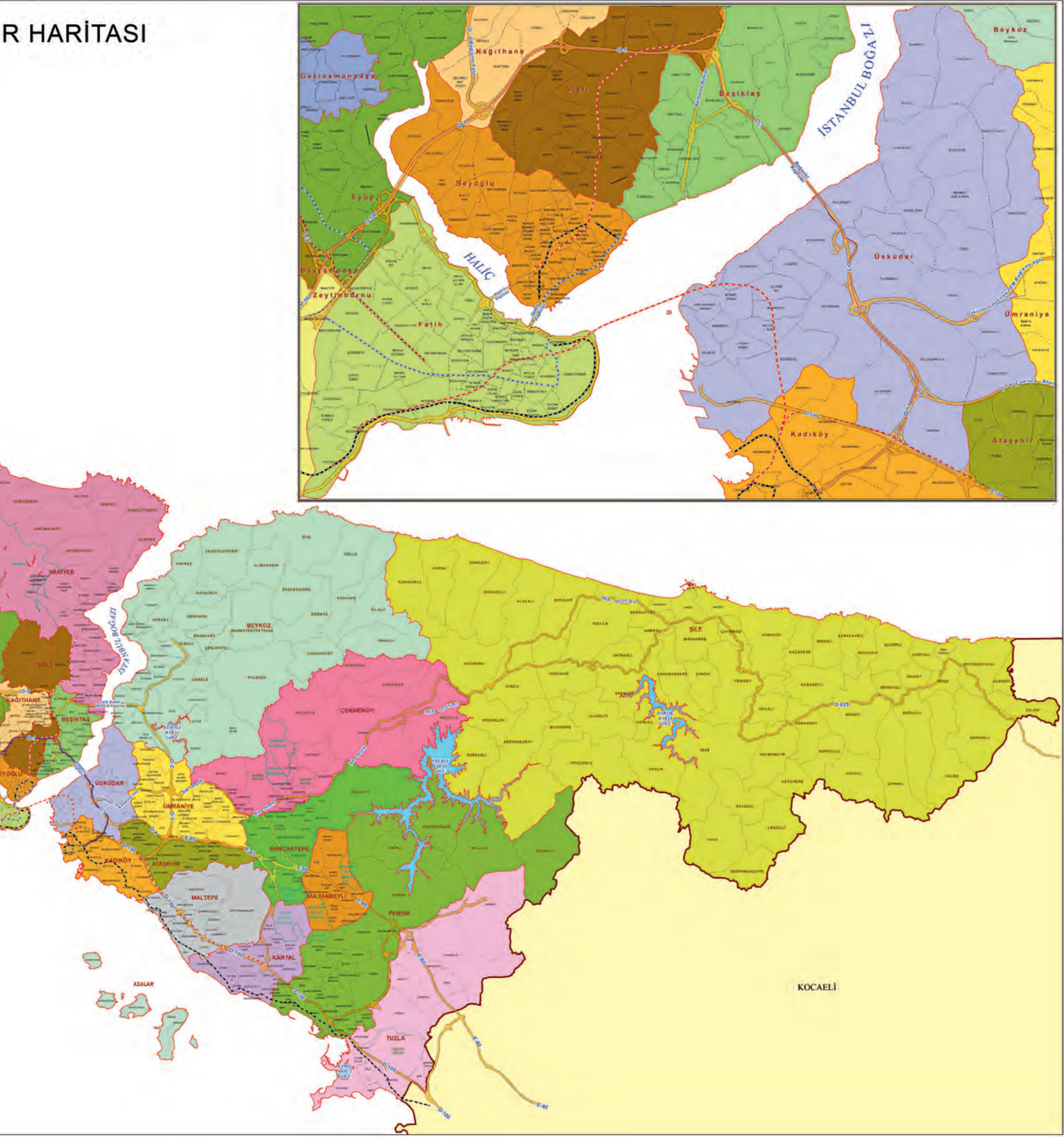
78 16 Mayıs 1987 tarih ve 3360 sayılı "13 Mart 1313 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkatının Adının ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine, Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesine Dair Kanun", *RG*. 26.05.1987/19471.

Mustafa Reşid Mümtaz Paşa	24 Mart 1906	31 Temmuz 1908
Şerif Mehmed Rauf Paşa	1 Ağustos 1908	9 Ağustos 1908
Mustafa Ziver Bey	10 Ağustos 1908	19 Mart 1909
Ebubekir Hâzım Bey	19 Mart 1909	26 Temmuz 1909
Halil Ethem Bey	2 Ağustos 1909	19 Ocak 1910
Ahmed Tevfik Bey	21 Ocak 1910	2 Haziran 1910
Âli Subhi Bey	2 Haziran 1910	8 Ağustos 1911
Hüseyin Kâzım Bey	8 Ağustos 1911	10 Eylül 1911
Ahmed Tevfik Bey	10 Eylül 1911	21 Ağustos 1912
Cemil Paşa	21 Ağustos 1912	21 Kasım 1914
Mehmed İsmet Bey	21 Kasım 1914	16 Şubat 1916
İsmail Canbulat Bey	17 Şubat 1916	12 Mayıs 1916
Osman Bedri Bey	13 Mayıs 1916	7 Temmuz 1917
Mehmed Sezai Bey	8 Temmuz 1917	27 Ağustos 1918
Süleyman Kâni Bey	28 Ağustos 1918	15 Aralık 1918
Yusuf Ziya Bey	18 Aralık 1918	4 Mayıs 1919
Cemil Paşa	5 Mayıs 1919	28 Şubat 1920
Hayreddin Nedim Bey	2 Mart 1920	17 Nisan 1920
Salih Salim Paşa	24 Nisan 1920	2 Aralık 1920
Yusuf Razi Bey	5 Aralık 1920	23 Şubat 1921
Mehmed Ali Bey	23 Şubat 1921	6 Temmuz 1921
Celal Bey	7 Temmuz 1921	4 Mart 1922
Mehmed Ziyaeddin Bey	5 Mart 1922	13 Nisan 1923
Ali Haydar (Yuluğ) Bey (Vekil)	15 Nisan 1923	8 Haziran 1924
Mehmed Emin (Erkul) Bey	8 Haziran 1924	12 Ekim 1928
Muhittin (Üstündağ) Bey	14 Ekim 1928	4 Aralık 1938
Lütfi Kırdar	8 Aralık 1938	20 Ekim 1949
Fahrettin Kerim Gökay (Vekil)	24 Ekim 1949	26 Kasım 1957
Kemal Hadimli (Vekil)	12 Temmuz 1957	5 Ekim 1957
Mümtaz Tarhan (Vekil)	29 Kasım 1957	11 Mayıs 1958
Ethem Yetkiner (Vekil)	14 Mayıs 1958	24 Aralık 1958
Kemal Aygün	25 Aralık 1958	27 Mayıs 1960
Refik Tulga	27 Mayıs 1960	14 Haziran 1960
Şefik Erensü	14 Haziran 1960	24 Eylül 1960
Refik Tulga	24 Eylül 1960	26 Şubat 1962
Turan Ertuğ	27 Şubat 1962	16 Mart 1962
Kâmuran Görgün	17 Mart 1962	30 Ocak 1963
Kadri İlkay (Vekil)	8 Haziran 1962	22 Haziran 1962
Niyazi Akı (Vekil)	31 Ocak 1963	28 Şubat 1963
Necdet Uğur	28 Şubat 1963	9 Aralık 1963
Haşim İşcan	10 Aralık 1963	11 Mart 1968
Faruk Ilgaz (Vekil)	12 Mart 1968	6 Haziran 1968
Fahri Atabey	8 Haziran 1968	9 Aralık 1973
Ahmet İsvan	14 Aralık 1973	11 Aralık 1977
Aytekin Kotil	14 Aralık 1977	12 Eylül 1980
İsmail Hakkı Akansel (Atamayla)	12 Eylül 1980	30 Ağustos 1981
Ecmel Kutay (Atamayla)	30 Ağustos 1981	24 Eylül 1982
Abdullah Tırtıl (Atamayla)	24 Eylül 1982	25 Mart 1984
Bedrettin Dalan	26 Mart 1984	28 Mart 1989
Nurettin Sözen	28 Mart 1989	27 Mart 1994
Recep Tayyip Erdoğan	27 Mart 1994	12 Kasım 1998
Ali Müfit Gürtuna	12 Kasım 1998	18 Nisan 1999
Ali Müfit Gürtuna	18 Nisan 1999	1 Nisan 2004
Kadir Topbaş	1 Nisan 2004	03 Nisan 2009
Kadir Topbaş	03 Nisan 2009	27 Mart 2014
Kadir Topbaş	27 Mart 2014	Devam Ediyor

Kaynak: Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul 1996, s. 6; 21 Şubat 2013http://www.ibb.gov.tr/tr-tr/kurumsal/belediyetarihcesi/pages/eskibelediyebaskanlari.aspx.

Harita 6- 5747 sayılı yasaya göre İBB sorumluluk alanı 2008-2014 arası (İBB)

R HARİTASI
Gaziosmanpaşa
Kağıthane
Şişli
Beşiktaş
Beykoz
İSTANBUL BOĞAZI
Eyüp
Beyoğlu
HALİÇ
Bayrampaşa
Zeytinburnu
Fatih
Üsküdar
Ümraniye
Kadıköy
Ataşehir
SARIYER
ŞİŞLİ
KAĞITHANE
BEŞİKTAŞ
BEYKOZ
İSTANBUL BOĞAZI
ÇEKMEKÖY
ŞİLE
ÜSKÜDAR
ÜMRANİYE
SANCAKTEPE
KADIKÖY
ATAŞEHİR
MALTEPE
SULTANBEYLİ
PENDİK
KARTAL
ADALAR
TUZLA
KOCAELİ

35- İBB Sarayı

tarım, ağaçlandırma ve orman tesisi, ekonomi ve ticaret, haberleşme, kültür ve turizm olarak belirlenmişti.

İstanbul'da il özel idaresini etkileyen en önemli gelişme, 2004'te büyükşehir belediyeleri ile ilgili mevzuat değişikliği ile ortaya çıktı. Kamu yönetimi alanında gerçekleştirilen reform kapsamında büyükşehir belediyeleri 5216 sayılı *Büyükşehir Belediyesi Kanunu* ile yeniden düzenlendi. 5216 sayılı kanunun geçici 2. maddesi ile sadece İstanbul ve Kocaeli iline özgü bir uygulama getirildi. Bu illerde büyükşehir belediyelerinin sınırları genişletilerek il sınırlarına eşit hâle getirildi. Anayasanın 127. maddesinde, büyük yerleşim yerleri için özel yönetim biçimleri getirebileceği hükmünün sağladığı serbestlik içinde gerçekleştirilen bu düzenleme ile büyükşehir belediyesi, ilin tümünden sorumlu duruma geldi. 2004'teki düzenlemeden önce büyükşehir belediyesi sınırları dışında bulunan ilçeler; büyükşehir ilçe belediyesi, beldeler; ilk kademe belediyesi hâline dönüştü.

Belediye		İl	
Büyükşehir Belediyesi	İlçe Belediyesi	İl Özel İdaresi	İl Genel İdaresi
Büyükşehir Belediye Meclisi	İlçe Belediye Meclisi	Vali	İl İdaresi
Büyükşehir Belediye Encümeni	İlçe Belediye Encümeni	İl Encümeni	İlçe İdaresi
Büyükşehir Belediye Başkanı	İlçe Belediye Başkanı	İl Genel Meclisi	Bucak İdaresi

Şekil 23- 2012'de İstanbul'un yönetim organizasyonu

Büyükşehir belediyesinin sınırlarının il ölçeğine genişletilmesi, aynı alanda hizmet yürüten il özel idaresinin görev ve yetki alanını da etkiledi. İl özel idaresi tarafından yürütülen imar, yol yapım ve bakım, su ve kanalizasyon ile katı atıkların uzaklaştırılması hizmetleri, büyükşehir belediyesine devredildi. Köylere su ve kanalizasyon hizmetleri sunma görevi İSKİ'nin sorumluluğuna verildi. Karayolları ile ilgili hizmetler, büyükşehir belediyesinin Yol Bakım ve Onarım Müdürlüğü tarafından üstlenildi. Katı atıkların uzaklaştırılması ilçe belediyelerinin sorumluluğuna verildi.

İl özel idaresinin görevleri içinde bulunan çevre, acil yardım ve kurtarma, orman köylerinin desteklenmesi ve ağaçlandırma hizmetleri İstanbul'da, merkezî yönetimin taşradaki il müdürlükleri tarafından yürütülmektedir. İstanbul'da 2004'ten sonra ortaya çıkan yeni yönetim düzeninde, il özel idaresinin fonksiyonları; sağlık ve sosyal hizmetler, okul bina yapımı, bakımı ve diğer eğitim destek hizmetleri, bayındırlık ve iskân, kültür ve sanat, gençlik ve spor, tarım, sanayi ve ticaret alanlarından ibaret kalmıştır.

KAYNAKLAR*

1325 Senesine Mahsûs Umûr-ı Belediye Mecmûası, İstanbul 1325.

1330 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyât Mecmûası, Dersaadet 1331.

1335 Senesi İstanbul Beldesi İhsaiyât Mecmûası, Dersaadet 1337.

7 yıl içinde Vilayet ve Belediyece Yapılan İşler: 1949-1955, İstanbul 1956.

Baykal, Bekir Sıtkı, "93 Meşrutiyeti", *TTK Belleten,* 1942, c. 6, sy. 21-22, s. 45-83.

Behar, Cem (haz.), *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara 1996.

Bozlağan, Recep, *İstanbul: Derinlik, Değişim ve Güç*, İstanbul 2011.

Cumhuriyet Devrinde İstanbul, İstanbul 1949.

Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul,1973 İl Yıllığı, İstanbul 1973.

Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, İstanbul 1996.

Daver, Abidin (haz.), *Güzelleşen İstanbul*, İstanbul 1944.

Ergin, Osman Nuri, *Cumhuriyet ve İstanbul Mahalli İdaresi*, İstanbul 1933.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936.

Eryılmaz, Bilal, *Kamu Yönetimi,* İstanbul 2007.

İstanbul Vilayeti Umumi Meclisi Çalışmaları 1955-1956, İstanbul 1956.

İstanbul'un Kitabı, İstanbul 1957.

Johnson, Clarence Richard, *İstanbul 1920*, çev. Sönmez Taner, İstanbul 1995.

Kabakçı, Enes, "Cumhuriyet Dönemi İstanbul'unda İdari Yapılanma", *Kültürlerin Başkenti İstanbul*, İstanbul 2010, s. 532-537.

Keyder, Çağlar, "Arka Plan", *İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında*, 1. bs., İstanbul 1999, s. 9-40.

Oktay, Tarkan, "Belediyenin Tarihsel Gelişimi", *Türkiye'de Yerel Yönetimler*, ed. Recep Bozlağan ve Yüksel Demirkaya, İstanbul 2008.

Oktay, Tarkan, *Yerel Yönetim Reformu Sonrasında İl Özel İdareleri,* İstanbul 2010.

Ortaylı, İlber ve İlhan Tekeli, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi-Birinci Kitap*, Ankara 1978.

Rosenthal, Steven, "Foreigners and Municipal Reform in İstanbul: 1855-1865"*, IJMES,* 1980, c. 2, sy. 2, s. 227-245.

Şehremâneti Nizâmnâme Lâyıhası, Md. 3, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Özege Koleksiyonu, nr. 12755.

Şehremâneti'nin 1337 Sene-i Mâliyesi Büdcesi, İstanbul 1337.

Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 1951.

Tümerkan, Sıddık, *Türkiye'de Belediyeler (Tarihi Gelişim Bugünkü Durum),* İstanbul 1946.

Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1992.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı,* Ankara 1988.

Yayla, Yıldızhan, *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri, Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif*, İstanbul 1984.

Yurt Ansiklopedisi, İstanbul 1982, VI.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

İSTANBUL'UN NAHİYE VE MAHALLELERİ (1453-1923)

MEHMET CANATAR*

Giriş

Fethedildikten sonra da başşehir olma vasfını sürdüren İstanbul, bu özelliği dolayısıyla Osmanlı idari taksimatı dışında tutulmuştur. Hususi bir mülki ve mali idare yapısına sahip kılındığı için de İstanbul'un mülki ve beledi hizmetleri doğrudan merkezî idare tarafından yürütülmüştür. Bu farklılıkları dolayısıyla İstanbul'un nahiye ve mahallelerini yapısı ve yönetimiyle birlikte ortaya koyabilmek, mevcut yazılı, çizili ve görsel her türden malzemeyi tam anlamıyla kullanmayı gerektirir.

İstanbul'un nahiye ve mahalleleri konusunun ağırlık noktasını Haliç, Marmara Denizi ve surların çevrelediği, nefs-i İstanbul veya Dersaadet denilen tarihî yarımada teşkil eder. *Belde-i Tayyibe* terimine nispetle "Bilad-ı Selase" denilen, kadılık bölgeleri şeklinde teşkilatlanmış ve zamanla şehirle bütünleşmiş olan Galata, Eyüp ve Üsküdar ise, konunun tamamlayıcı kısmını oluşturur.

Sultan Mehmed Han tarafından harap hâlde fethedilen şehrin imar ve iskânına, surların tamiri ve bazı sur kapılarının yenilenmesi gibi düzenlemelerle başlanarak "mamur bir şehir" algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Fetihle birlikte en yoğun iskânın liman ticaretine yakın Haliç sahillerinde başlamış olduğu, gelişimin istikametinin ise yamaçlara ve Marmara sahiline doğru olduğu görülür.[1]

Fatih Sultan Mehmed, iskân ve inşa politikası çerçevesindeki bütün uygulamalarıyla nahiye ve mahallelerin oluşumuna zemin oluşturmuştur. İskân noktasında fetih sonrası ilk işlerden biri, daha sonra ismi Saray-ı Atîk-i Âmire olacak olan sarayın yapılması olmuştur ki, bu bir anlamda "saray mahallesi"nin inşasıdır. Kendine ait esirlerin beşte birini Haliç'te ev vererek yerleştirmesi de, şehrin eski sakinleri için mahalle oluşturulması demekti. Aynı imkân fidyesini ödeyen veya bunu taahhüt eden esirlere de sağlandı. Fetih sırasında saklanmış veya Galata'ya kaçmış olan halk, yerleştirilen esirlerle birlikte şehrin ilk Rum mahallesinin sakinleri oldu.

Şehrin ilk mahalleleri Bizans dönemi evlerinden oluşmuştur. Bizans dönemi kilise veya manastırlarından İslamî mabetlere dönüştürülen Ayasofya, Fatih, İmrahor İlyas Bey, Küçük Ayasofya, Fenarî İsa, Bodrum, Kocamustafapaşa, Atik Mustafa Paşa, Kalenderhane, Eski İmaret, Zeyrek Kilise, Kariye, Fethiye, Gül, Molla Güranî camileri ile Ahmet Paşa, Manastır, İbrahim Paşa, Sancaktar, Şeyh Süleyman, Sekbanbaşı İbrahim Ağa, Balaban Ağa, Şeyh Murat, Sinan Paşa, Odalar, Kefeli, Toklu İbrahim Dede, Acem Ağa mescitlerinden her birinin etrafında birer Müslüman mahallesi şekillenmiştir. Fetihle birlikte kilise ve manastırların bir kısmı derhâl, bir kısmı ise şehir iskân edildikçe cami veya mescide dolayısıyla birer mahalleye dönüştürülmüştü.

İLK MAHALLE TEŞKİLATI: NAHİYELER

İstanbul'un fethinin ardından Osmanlılar tarafından gerçekleştirilen mahalle organizasyonu, nahiye denilen ana birimler çerçevesinde olmuştur. Bu tabir idari anlamının dışında "yan, yöre, taraf, cihet, kenar, bölge" anlamlarına gelir. Şehircilikte bölge (*zone*) denilen şehir mıntıkalarını ifade eder, yani birkaç mahalleyi ihtiva eden bir birimdir. İstanbul'da başlangıçta birkaç mahalleden meydana gelen nahiye sistemi dikkati çeker. Fetihten

* İstanbul Üniversitesi

1 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara 1958, s. 4, 83.

sonra büyük bir kadılık bölgesi hâline getirilen İstanbul'un kısımlarını oluşturan nahiyeler, XIX. yüzyıla kadar kadı tarafından tayin edilen naipler vasıtasıyla yönetilen idari bölgeler hâlindedir.

İstanbul şehrinin gelişimi, Büyük Çarşı, Sultanpazarı ve Saraçhane'den oluşan ticaret merkezlerinin kurulması yanında, padişah ve devlet adamlarının yaptırdığı külliyelerin, merkez kabul edilip buralarda nahiyelerin oluşmasıyla gerçekleşmiştir. Kanunî döneminden itibaren görülen 13 nahiyeden üçü padişah, yedisi devlet adamı paşa, biri tarikat şeyhi, ikisi de coğrafi çevre ismini taşımaktadır. Suriçi Bizans'ının da 13 "region" yani nahiyeden oluştuğunu biliyoruz.

İstanbul'da nahiyelerin oluşması Fatih'in, devlet erkânından, şehrin herhangi bir yerinde kendi isimleriyle anılacak bir bölge seçip orada cami, han, hamam ve pazar yeri inşa etmelerini istemesiyle başlamış görülmektedir. Onun emrine uyarak, paşaların, kendi külliyelerini inşa etmeleri sonucu, fetihten sonraki yetmiş yıl içerisinde on üç nahiye meydana gelmiş ve suriçi Osmanlı İstanbul'u şekillenmişti. Yavuz Sultan Selim nahiyesi oluştuktan sonra, külliye tesis eden paşaların ismiyle anılan herhangi bir nahiye teşekkül etmemiştir. İstanbul'un ilk nahiyelerinin, Ayasofya, Mahmut Paşa, Murat Paşa, Ebülvefa, Sultan Mehmet Han ve Topkapı nahiyeleri olduğu anlaşılmaktadır. Atik Ali Paşa, İbrahim Paşa, Sultan Beyazıt Han, Davutpaşa, Kocamustafapaşa ve Atik Ali Paşa (Çukurbostan) nahiyeleri ise II. Bayezid döneminde kurulmuştur. Bu nahiyelerle, şehir Fatih ve Aksaray'dan surlara doğru genişlemiştir. İstanbul'un son nahiyesi Sultan Selim Han nahiyesidir.

Ayasofya Nahiyesi: Şehrin ilk idari birimini oluşturur. Fatih Sultan Mehmed tarafından fethin hemen akabinde oluşturulan ve şehrin kuruluşuna esas teşkil eden nahiyedir.

Mahmut Paşa Nahiyesi: Mahmut Paşa Külliyesi için seçilen oldukça işlek bir bölgedir. Bu bölge bedesteni Tahtakale'ye ve Bahçekapı rıhtımına bağlamaktaydı. XIX. yüzyıla kadar en önemli ticaret merkezi olarak kalmıştır.

Murat Paşa Nahiyesi: Murat Paşa Külliyesi için seçilen ve Aksaray, Laleli, Cerrahpaşa, Langa ve Yenikapı bölgelerini kapsayan bir bölgedir. II. Bayezid döneminde büyük gelişme göstermiştir.

Ebülvefa Nahiyesi: Eski Saray ile Unkapanı Caddesi arasında yer almakta olup Haliç'e doğru uzanmaktaydı. Fatih, burada Şeyh Ebülvefa için cami ve zaviye yaptırmıştı. Molla Hüsrev, Hızır Bey, Molla Güranî tarafından yaptırılan mescitlerle seçkin bir yerleşim bölgesi olmuştur.

Sultan Mehmet Han Nahiyesi: Fatih'in, külliyesi için seçtiği yer harap hâldeki On İki Havari Kilisesi'nin bulunduğu bölgeydi. Bu külliye şehrin Haliç'e doğru genişlemesini sağlamıştır.

Topkapı Nahiyesi: Fatih'in inşa ettirdiği bilinen, Sufîler olarak da kaydedilen, Ereğli Mescidi çevresinde gelişen bir bölgedir. Beyazıt Bey ve Kürkçübaşı adlı iki caminin yapılmasıyla gelişme göstermiştir.

Sultan Beyazıt Han Nahiyesi: 1501-1505 yılları arasında Eski Saray'ın güneyinde yaptırılan külliye merkezli bir bölgeydi. Beyazıt Meydanı'ndan Kumkapı'ya, Divanyolu üzerinde Büyük Çarşı'dan Saraçhane'ye doğru uzanan bölgede yer almaktaydı. Nişancı Mehmet Paşa Külliyesi bölgede bir ikinci merkezi oluşturmaktaydı.

Atik Ali Paşa Nahiyesi: Divanyolu'nun bir bölümünde Atik Ali Paşa'nın yaptırdığı külliye çevresindeki beş mahalleden oluşmaktaydı.

Atik Ali Paşa Nahiyesi: Çukurbostan civarında Atik Ali Paşa'nın ismiyle anılan ikinci nahiyedir. Bu yüzden tahrir defterlerindeki sırasıyla İstanbul'un 3. ve 13. nahiyeleri aynı ismi taşır.

İbrahim Paşa Nahiyesi: Çandarlı İbrahim Paşa'nın Uzunçarşı'da yaptırdığı cami, medrese ve okul çevresinde oluşmuştu. Büyük Çarşı ile Haliç liman bölgesi arasında kalan kalabalık ticari bölgeyi içine almış, bazı mahalleleri Fatih devrinin zengin iş adamları tarafından kurulmuştu.

Davutpaşa Nahiyesi: Veziriazam Koca Davud Paşa tarafından meydana getirilen külliye merkez olmak üzere şekillenmiştir. Davud Paşa, kendi adıyla anılan Marmara kıyısındaki bölgeyi de inşa etmek suretiyle yerleşim alanı hâline getirmişti.

Kocamustafapaşa Nahiyesi: II. Bayezid dönemi sonlarında Müslüman yerleşiminin Silivrikapı yönünde genişlediği görülünce, Veziriazam Mustafa Paşa, Aziz Andreas Kilisesi'ni camiye çevirtmiş ve böylece Kocamustafapaşa nahiyesi ortaya çıkmıştır.

Sultan Selim Han Nahiyesi: Kanunî'nin babası Yavuz Sultan Selim namına yaptırdığı külliye çevresinde şekillenmiş, İstanbul'un son nahiyesidir.

MAHALLE SİSTEMİ

Oluşum ve Yapı

Osmanlı şehir ve kasabalarında mahalle birimleri bina ve insanların rastgele yoğunlaştığı alanlar değil, neden-sonuç ilişkilerine dayalı, sosyal ve coğrafi çevre itibarıyla belli bir düzen içerisinde oluşup gelişen alanlardır. Mahalle, dayanışma içinde aidiyet, yönetime katılım, hizmet

1- İstanbul: Suriçi, Galata ve şehri kuşatan surlar (Vavassore), XVI. yüzyıl

etkinliği ve sınırlı bir özerklik alanı olarak da tanımlanır.[2] Şehir taksimatında ise en küçük birime mahalle denmekte, dış mahalle tabiri ise kale dışında şekillenen mahalleleri ifade etmektedir.

Mahalle, şehirlerin yalnız fiziksel yapısını belirleyen etkenlerden biri değil, aynı zamanda mabet merkezinde meselelerin çözüldüğü, merkezî ve yerel hizmet amaçları çerçevesinde şekillenen hem idari hem de sosyal bir ünitedir. Mahallenin, onu oluşturan toplumun sahip olduğu değerler bütününü yansıtan bir toplumsal olgu olduğu da dikkatten uzak tutulmamalıdır.

İstanbul'da da mahalleleri, mabet merkezli yaşama alanları ve küçük yönetim birimleri olarak nitelendirebiliriz. Mahalle oluşumunda bir hiyerarşi görülür. Padişah veya üst düzey paşalar tarafından inşa edilen büyük külliyeler merkezinde oluşan nahiyelere mukabil mahalleler, umumiyetle diğer devlet görevlileri veya varlıklı sivil kesim tarafından inşa edilen ve merkezinde mescit ve mektebin olduğu küçük külliyelerdir. Cami veya mescit, hatta külliye bina etmek suretiyle mahalle teşkil eden paşalar da olmuştur.

İstanbul'un fethinde önemli rol oynayan Molla Güranî, Molla Hüsrev, Akşemseddin gibi kimselerin isimleri ile teşkil olunan mahallelerin, bir vefa örneği olarak kurulmuş olduğunu öncelikle ifade etmek gerekir. Öte yandan şehirdeki her türlü imar faaliyetleri ile vakıflar bünyesinde işleyen külliye uygulamaları, aynı zamanda mahallelerin kuruluş ve gelişmesinin çekirdek unsurunu teşkil eder.

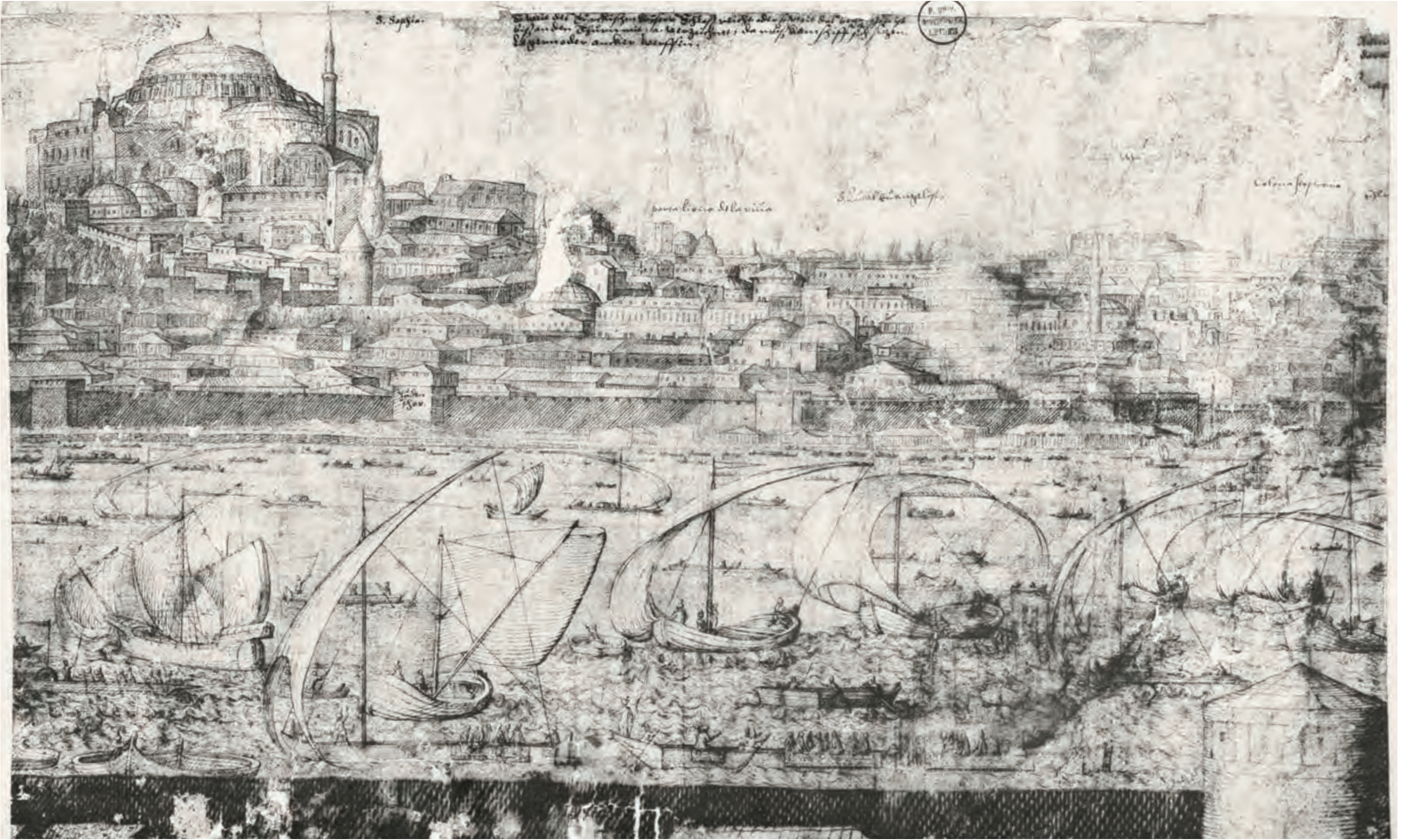
Mahalle bir cami, kilise veya havranın etrafında oluşan, kendisine has kimliği olan sosyal bir birimdi. Mahalle sakinleri sadece ortak menşe, din ve kültürle değil sosyal dayanışmayı sağlayan dış faktörlerle de birbirine bağlıydı. Mabet toplu buluşma yeri ve "mahallenin sembolü" olduğu için, her türlü masrafı da mahalle cemaatinin sorumluluğu altındaydı.

Mahalle oluşumunda belirtilmesi gereken önemli bir husus, mahallelerin bir zorunluluk neticesinde değil, kendiliğinden oluşan açık yerleşim alanları olduğu ve bunun pek çok destekleyici unsurla birlikte gerçekleştiğidir. Mesela Semaniye ve Süleymaniye medreselerinin olduğu çevrede müderris ve diğer görevlilerin, ev tahsisi veya başka bir şekilde oturdukları hanelerle bir mahalle teşkil edebilecek çoğunluk oluşturdukları muhakkaktır. Bu yüzden Fatih ve Vefa mahalleleri ulema semti olarak da anılır. Yenibahçe ise yöneticiler tarafından tercih edilen bir mahal olmuştur.

2 Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, İstanbul 2008, s. 208.

2- İstanbul panoraması (Bruyn)

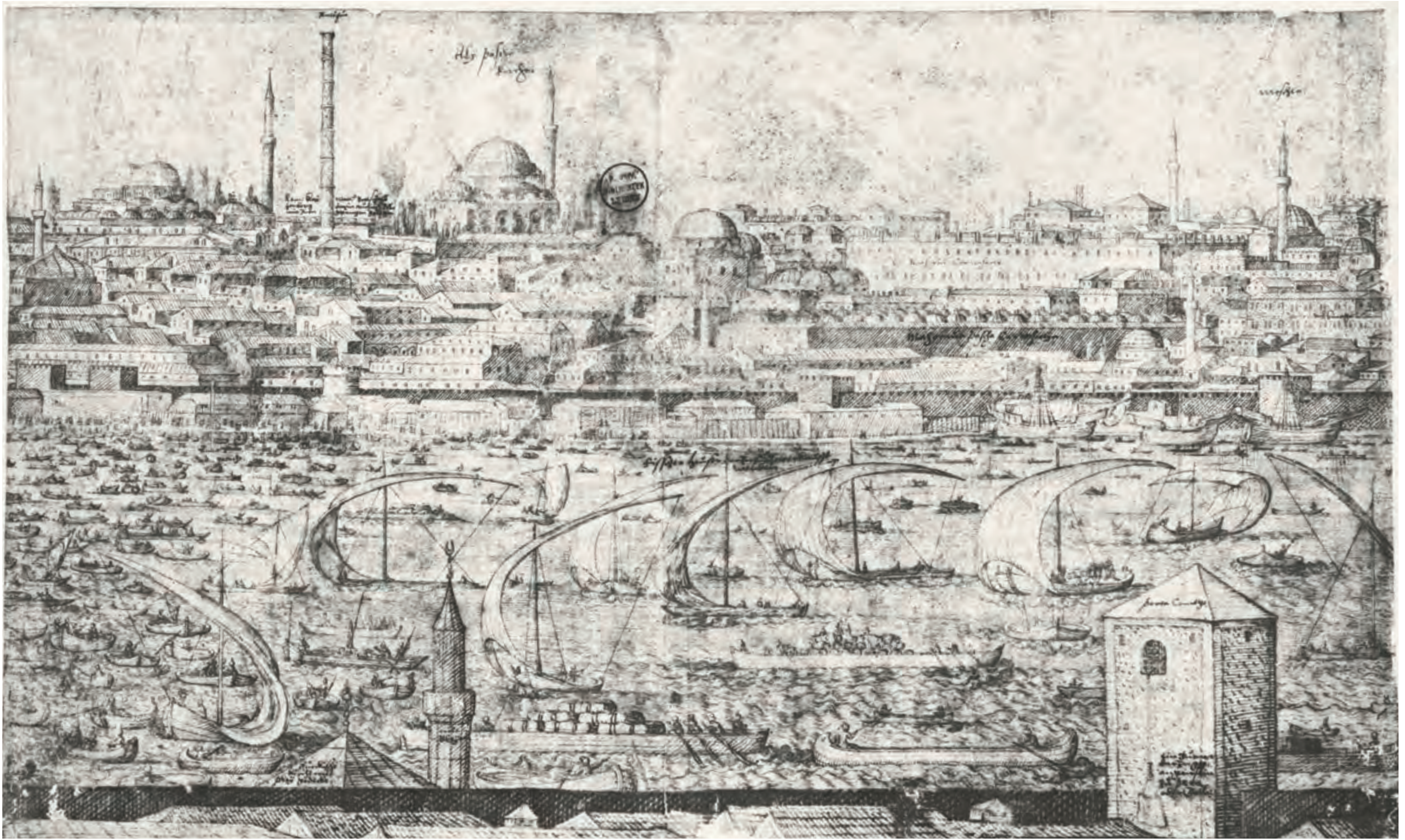

3- İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinden sonra tesis edilen ilk nahiyelerinden Ayasofya (XVI. yüzyıl), (Lorichs)

Bir mahallenin genelde yirmi ile kırk, bazen altında veya üstünde haneden oluştuğu kabul edilir. Bir mahallede komşu olarak yaşayan ailelerin birçoğunun aynı zamanda akraba oldukları da görülür.

Mahallelerin idari ve sosyal yapılarının oluşumunda pek çok unsurdan söz edebiliriz. Devletin iskân politikası ile toplumun eğilimlerinden kaynaklanan bu unsurları şöylece sıralayabiliriz: Dinî kimlik ve tercihler, etnik kimlik ve tercihler, mesleki grup kimliği, evlilik veya bekârlık, meskûn veya meskûn olmayan alanlara yerleşim, suriçi veya surdışına yerleşim, planlı veya plansız yerleşim, nüfus yoğunluğu veya azlığı, siyasi, askerî, sosyal ve ekonomik tercihler. Bunların her biri mahalle ve şehir oluşumunun neden veya nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu unsurların nerede ve nasıl etkin olacağına kimi zaman siyasi irade ve devlet organları, kimi zaman halk veya ikisinin ortak iradesi tesir etmektedir.

4- Çemberlitaş ve çevresi (Lorichs)

Fetihten sonra şehre iskânı artırmak için arazi ve binaların mülk olarak verileceğinin ilanı üzerine çeşitli yerlerden gelen ahali, kira veya satın alma yoluyla metruk evleri işgal, harap ve boş yerleri iskân ederek mahalleler oluşturmuşlardı. Mesela, Fethiye Camii civarı cemaatinin çoğalması için yapılan arsa dağıtımında fuzuli arsa işgal etmiş olduğu tespit edilenlerin fazla aldıkları yerler 1594 yılında ellerinden alınarak taliplerine verilmişti. Keza, cemaatsiz kalmış bir kilise camiye çevrildiğinde etrafındaki boş arazi, her biri bir ev yapılacak kadar parsellere ayrılıp bir Müslüman mahallesi kurulması amacıyla satılmaktaydı. Nüfusun az olduğu yerlerde bir cami veya mescidin yapılması da, yerleşimi teşvik etmiş, böylelikle yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Bu şekilde oluşan bir mahalle, "Yeni Mahalle" ismini almakta veya yaptıranın isminin yanında "cedid" ifadesi kullanılmaktaydı. Yaptırdığı mescit sayısınca mahalle oluşturanlar da vardı.Mahallelerin oluşmasında din çok önemli bir etkendi. Bu bağlamda mahalle, "aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştiği

5- Surlar ve Suriçi İstanbul'undan bir kesit (Lorichs)

şehir kesimi" şeklinde tanımlanır. Bu açıdan mahalle şehirleşmenin bir önceki evresi olan "dar mekânlı" bir cemaat hayatıdır. Halkın çeşitli kimliklere göre bölge ve mahallelere ayrılması, İslam şehrinin en önemli özelliği olarak vurgulanır. "Müslüman mahallesinde salyangoz satılmaz." sözü ile suriçi İstanbul'un "müminler şehri"[3] olarak nitelendirilmesi de, dinin mahalledeki yansıması olarak görülmelidir.

İstanbul'un gelişiminde izlenen ilke, Müslüman toplumun, dininin gereklerini rahatça yerine getirebilmesini ve İslam şehrinde yaşamanın kolaylıklarından faydalanabilmesini sağlamaktı. Bu ilke, gayrimüslim cemaatler için de geçerliydi. Şehrin hayatına destek olan ve mahallelinin refahını sağlayan ekonomik ve sosyal kurumlar ise, Ayasofya ve diğer dinî yapıların vakıfları olarak ortaya çıkmıştır. Baştan itibaren şehrin ve mahallenin İslamî karakteri görünür kılınmaya ve İstanbul'a "kutsal bir İslam şehri" niteliği verilmeye çalışılmıştır. Halkın tasavvuf erbabına olan hissiyatı da, bir zaviye veya türbe çevresinde o zatın ismiyle mahalle kurulmasına yol açmıştır. Bu tür oluşuma Şeyh Ebülvefa, Şeyh Akşemsettin, Şeyh Sevindik-Koğacı Dede, Şeyh Mahmut Resmî mahalleleri örnek gösterilir.

Müslim ve gayrimüslim ahalinin başlangıçta iskân bölgelerindeki mahallelerde karışık olarak yaşadığı da görülüyordu. İstanbul'da farklı din ve mahallelere mensup insanlar, ibadet merkezleri birbirine yakın olmadıkça, birbirlerine yakın evlerde oturabiliyordu. Bir gayrimüslim hanesi, Müslümanların olduğu mahalleye "komşu" olabiliyordu. Bazı kesimlerin toplumun bütününden ayrı bir mahalleye kapanması, Osmanlı'da diğer İslam şehirlerinde görüldüğü gibi katı olmamıştır. Bu yüzden dinî ve etnik yapılar şehirde birbirine kapalı cemaatler hâlinde yaşamıyordu.

3 İsmail Taşpınar, "Avrupalı Seyyahlar Gözüyle Osmanlı Döneminde İstanbul'daki Gayrimüslimler ve Dini Hayatlarına Dair Tespitler: XVI-XIX. Yüzyıllar Arası", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2010, sy. 47-48, s. 360.

6- İstanbul'un ilk nahiyelerinden Topkapı (Flandin)

Mahalle mescitleri genellikle, ileri gelen bir mahalle sakini tarafından yaptırılmış, zamanla bazısı camiye de dönüştürülmüştür. Mahalleye ismini vermiş olan şahsiyetlerin dinî kimliği ve tasavvufi yönü de mahallenin gelişmesinde oldukça etkiliydi. Mesela, Seyyid Emir Ahmet Buharî (ö. 922/1516) Mahallesi'nde, onun adına "mürit ve muhibleri" tarafından onlarca vakıf kurulmuştu.

XVI. yüzyılda suriçindeki mahallelerin yaklaşık %30'u Fatih, %50'si II. Bayezid devrine, %15'i ise 1512-1546 yılları arasına tekabül eder. XVI. yüzyılda yeni mahalle oluşumundaki sayılar daha düşüktür. Bu durum, artan nüfusun yeni mahalle oluşturmayıp önceden kurulan mahallelere yerleştiğini gösterir. Öte yandan, eski mahallelerde yerleşim sıklaşınca, bazı mescit, kilise ve sinagoglar camiye çevrilip yeni mescit ve külliyeler inşa edilmiş ve Bayrampaşa Deresi boyunca, surlara doğru daha önce iskân edilmemiş bölgelerde yeni mahalleler kurulmuştu.

XVII. yüzyıla kadar İstanbul'un gelişimi genellikle surların içinde süregelmiştir. XVI. asrın ikinci ve XVII. asrın ilk yarısında mahalleler surların dışına, Eyüp'e doğru genişledi. Aynı dönemde, Topkapı surları giriş kapılarının dışında da genişlemeler oldu. Mesela, Takyeci İbrahim Ağa Camii, Takyeci Mahallesi'nin kurulmasını sağlamıştı. Merkez Efendi Camii ve Zaviyesi ile Malkoç Mehmed Efendi'nin kurduğu Mevlevîhane de bölgeyi şenlendirmişti. XVII. yüzyılda Yedikule, Bayrampaşa Deresi, Yenibahçe surları civarı ve Langa bostan bölgesi hariç, suriçinin tamamıyla meskûn yerler olduğu görülür. Mahallelerin gelişme göstergelerinden biri de, vakıf sayılarının artışıdır. İstanbul suriçinde 1453-1521 tarihleri arasında kurulan 1.163 vakıf, 1546 yılında 2.515, 1600 yılında ise 3.265'e ulaşmıştı. XVI. yüzyılda sur kapıları civarında, Bayrampaşa vadisinde meydana getirilen vakıf sayısı bölgede yeni mahalle oluşumuna işaret etmekteydi.

Mahalle sakinlerinin, cami yaptırmak için dernek kurdukları da görülür. Bu girişim yeni bir mahallenin

7- Eyüpsultan Camii, iskelesi ve çevresi (Flandin)

oluşumuna adımdı. Mektep ve çeşmelerin de yerleşimi teşvik ederek mahalle oluşumunda önem taşıyan bir unsur olduğunu belirtmeliyiz. İstanbul'da yer alan her bir bina ve hizmet türü şehir yerleşimine ve çevresinde mahalle oluşumuna doğrudan veya dolaylı tesir eden yapılar olarak görülebilir. Yine İstanbul'a sürgün yöntemiyle yapılan yerleştirmeler, Müslim ve gayrimüslim mahallelerinin inşası ve oluşmasında büyük rol oynamıştır. Üsküplü, Tahtakale, Balat, Eyüpsultan, Kazancı gibi mahalleler bu yöntemle oluşmuştu. Bir mahalleden sayılabilmek için orada kesintisiz beş sene ikamet etmiş olmak gerektiğinden Müslim veya gayrimüslim sürgünler, ya dindaşlarının mahalleleri içinde bütünleşir veya zamanla yeni bir mahalle oluştururlardı.

Klasik İslam şehirlerinde ticaret ve ikamet alanları birbirinden ayrılmıştır. Genellikle özel ve kamu alanlarının ayrılması ihtiyacından doğduğu ileri sürülen bu yapının, halkının günlük hayatıyla devletin yakından ilgilenmemesi sonucu ortaya çıktığı da kabul edilir. Mahallelerin muhtar bir hüviyet elde etmiş olması da buna bağlanır. Zira devletin kontrol mekanizması çoğunlukla ticari alanlarda ve merkezde kendini gösterirken, mahalleler işlerini kendileri yerine getirmekte, bu ise mahalle halkı arasındaki dayanışmayı artırmaktaydı. İstanbul'da ticaret alanlarının bulunduğu mahalleler, Mahmutpaşa gibi ya hiç ikametgâh bulunmayan veya ticaretin öncelik taşıyıp ikamet alanlarının en düşük seviyeye indiği Eminönü, Çarşı gibi yerlerdi.[4]

Halkın mahallî örgütlenmesinde, tercihini ticaret ağırlıklı bir yaşama alanı belirleme yönünde kullanması neticesinde Balıkpazarı, Bozahaneler, Lonca gibi bazı mahalleler ticari merkezler çevresinde oluşmuştur. Bazı meslek grupları da kendi mesleklerinin ismini taşıyan Demirciler, Vezneciler, Çıkrıkçılar gibi mahalleler oluşturmuşlardır. Öte yandan şehrin ticaret ve sanat kesiminde kendini gösteren mesleki gruplaşmalar, mahallelere yansımamakta, bir mahallede boyacı, ekmekçi, berber, kalaycı gibi çeşitli mesleklerden insanlar bir arada yaşamaktaydı. İkamet esasına dayanan mahallelerde her türlü inşaat devletin kontrolü altındaydı.

4 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. M. Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, Ankara 1986, s. 43.

8- Haliç'in iki yakası: Yavuz Sultan Selim, çevresi ve karşısı (Lorichs)

Bu çerçevede, evler iki kattan yüksek olmayacak, sokağa doğru saçak ve çıkıntı yapılmayacaktı. Ucuz maliyeti dolayısıyla mahallelerdeki evlerin çoğu ahşaptı. XVI. yüzyılda görüldüğü üzere ev ihtiyacı yüzünden, ikamet alanlarındaki büyük bahçeli saraylar yıkılıp yerlerine bitişik ahşap evler yapılmıştı. Mahallelerde 1725 yılında Müslümanlar için 12, zimmî ve Yahudiler için 9 zirâ olan evlerin yükseklik ölçüsü, 1817 tarihli bir talimatla 14 ve 12 zirâa çıkarılmış, Tanzimat'tan sonra tamamen kaldırılmıştı. Gayrimüslimler Müslüman mabedi yakınında ev inşa edemez, buradaki bir evde oturamazlardı.

İstanbul mahallelerinde görülen evler beş ana kategori hâlinde ele alınabilir: Öncelikle odalar, bekârlar tarafından kullanılmak içindi. İkinci olarak mahalle evleri, yaklaşık 400 arşın alan kaplayan, orta hâlli halkın yaşadığı, bir veya iki katlı ahşap veya kerpiç evlerdi. Üçüncü kategoriyi oluşturan bahçeli evler, bir veya daha fazla evden mürekkep, içerisinde ahır, fırın, hamam, kiler, bahçe, kuyu ve çeşme bulunan ikametgâhlardı. Dördüncü olarak saray denilen ikametgâhlar, devlet adamları ve zengin tüccarlara ait büyük konaklardı. Son olarak kasır ve yalılar ise sultan ve beyzadelerin surdışında bahçe veya orman içine yaptırdıkları mekânlardı. Bundan dolayı İstanbul'un şehir ve mahalle düzeyinde yerleşimi, Anadolu'ya Türk ve İslam kimliği kazandırmakla sonuçlanan yerleşme modeli ile belirli ölçüde benzeşir.

İstanbul'da mahallelerin zamanla Müslüman ve Hristiyanlar arasında el değiştirebildiği de bilinmektedir. Bu değişimde, orada oturanların başka bir yerleşim bölgesini tercih etmesi gibi sebepler söz konusuydu. Nitekim İstanbul surları dâhilinde kalan tek Katolik zümre olup Edirnekapı'da iki kiliseleri bulunan Kefeli aileler, zamanla Galata'ya göçünce bu kiliseler Kefeli ve Odalar ismi verilerek camiye çevrilmiş ve etrafı birer Müslüman mahallesine dönüşmüştü. 1597'de Valide Camii'nin yapımına başlanması üzerine Eminönü Yahudilerinin, yaklaşık 100 hane hâlinde, kendilerine

9- Soğukçeşme Sokağı, sokak sakinleri ve Ayasofya imareti (Lewis)

ev verilmek ve vergi muafiyeti getirilmek suretiyle Hasköy'e taşınmasıyla boşalan muhitin, bir Müslüman mahallesine dönüştüğü anlaşılmaktadır. 1727'de ise, Balıkpazarıkapısı dışında yaşayan Yahudilere, mülklerini Müslümanlara satarak diğer Yahudi mahallelerine taşınmaları bildirilmişti. Bunun aksi de vaki idi: 1636'da Langa'da Kâtip Kasım Mahallesi'nde Müslüman evlerinin sayısının, gayrimüslimler tarafından satın alınmak suretiyle 300'den 33'e indiği görülmekteydi. Bu ve benzeri durumlarda çıkarılan fermanlarda, Müslüman evlerinin Hristiyanlara satılmasının yasak olduğu ve Hristiyanların surdışında ev yapmaları belirtilmekteydi. Mahallelerin kimlik değiştirmesi, aynı dinden olup farklı yapılanmalar hâlindeki kimliklerin bir araya gelmesine de neden olabiliyordu. Mesela 1633 ve 1660 yangınlarından kaynaklanan iskân yeri değişikliği ihtiyacı nedeniyle, yüz küsur yıldır ayrı yaşayan Romaniot, Sefarad ve Karaî Yahudi cemaatleri tek cemaat hâline dönüşmüştü.

Müslüman mahallelerinin çoğu küçük sakin bir iki sokak veya çıkmazdan oluşmakta, bu sokakların biraz genişçe ve hareketli yerinde ise bir küçük cami veya mescit bulunmaktaydı. İstanbul sokakları için önemli bir husus; şehrin tabii topoğrafyasına çok uygun olduğu için sokakların beş asır boyunca genişletme dışında mühim bir değişim göstermemesidir.[5] 1876 yılında dahi sokaklar Fatih devri özelliklerini korumaktaydı. Zira yangınlar sonrası yapılanma süreçlerinde eski sokak düzeni hep muhafaza edilmeye çalışılmıştı.

Osmanlı döneminde sokaklar, mahallelerin oluşumuna, kullanımına ve gelişimine çoğu defa olumsuz etkisi olan bir unsur olarak gösterilir. Zira sokakların darlığı nedeniyle İstanbul'da sık sık çıkan yangınların söndürülememesi, şehri derinden etkilerdi. İstanbul sokakları ramazan aylarında dışarıdan gelen binlerce dilenciyle dolar, gayrimüslimler arasında Müslümanlığı seçenler at üzerinde sokak sokak dolaştırılırdı. İstanbul umumiyetle eğri büğrü çıkmaz sokaklarla da doluydu. Çıkmaz sokakların açılması ve geniş cadde ve meydan oluşturulması için ilk defa 1839'da planlar yapılmış ancak 1865'ten sonra uygulamaya konulabilmişti.

5 Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 56.

Plansız şehirleşmenin örneği olarak gösterilen çıkmaz sokakların, İstanbul'da, mahallelere yabancı girişini engelleyerek sakinlerin mahremiyet ve güvenliğinin sağlanmasını kolaylaştırdığı görülür. Toplumsal hayatın bütün ihtiyaçlarının karşılandığı her mahalle, çıkmaz sokaklara açılan bir ana caddeyle bölünüyordu. Üst katlarda sundurma uygulaması, evlerin sokaklara taşmasına, zaten dar olan sokakların loş ve havasız dehlizlere dönüşmesine yol açıyordu. Karşılıklı evlerin üst kısımlarının birbirine yakınlığı sebebiyle kediler damdan dama atlayabilmekteydi.[6] Yine dar sokaklar sebebiyle taşımacılık daha çok Haliç'ten deniz yoluyla yapılmaktaydı. XVI. yüzyıl belgelerinden anlaşıldığı üzere sokaklarda kaldırım mevcuttu. Evliya Çelebi İstanbul, Eyüp, Tophane ve Kasımpaşa sokaklarının tamamının kaldırımları olduğunu kaydeder. Kaldırımların yapım ve onarımı, mahalle yönetiminin kaldırımcılar lonca kethüdası ile yaptığı anlaşma ile sağlanırdı. Ana caddelere kaldırım döşeme giderleri hükûmet, yan sokakların ise mahalle sakinleri, dükkân sahipleri ve vakıf mütevellileri tarafından karşılanırdı. Çıkarılan fermanlara rağmen sokakların bakımsız ve pis olduğu hâkim kanaattir. Gece sokak aydınlatması olmadığından dışarı çıkması gerekenler fener taşımak durumundaydı. İstanbul'un büyük caddeleri bile 1879'dan itibaren aydınlatılmaya başlandı. XIX. yüzyılda şehrin en önemli caddesi olan Divanyolu, ancak 3-3,5 m. genişliğindeydi.

Gayrimüslim mahalleleri, öncelikle eskiden beri İstanbul'da yaşayanların belirli mekânlara yerleştirilmesi ile oluşmuştur. Kilise, manastır ve sinagogların olduğu yerlerin aynı zamanda birer gayrimüslim mahallesi hükmünde olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Zira bir mabet etrafında ruhani ve idari birimler olarak örgütlenmek, bir mahalle oluşturmak demektir. Bu durum Müslümanlar için de aynıydı. Gayrimüslimlerin mahalle yapısı, Müslümanların mahalle oluşturma şekilleriyle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Fatih döneminde sürgün yoluyla Aksaray ve Karaman'dan getirilenlerin yerleştirildikleri yerlerde oluşturdukları mahalleler ile aynı dönemde Patrik Hovakim başkanlığında Bursa'dan getirilip Samatya ile Kumkapı taraflarında Ermenilerin oluşturdukları mahalleler de, Belgrad'ın fethinden sonra sahaya yerleştirilenlerin oluşturdukları Belgrad Mahallesi de, aslında dinleri farklı, birbirinin aynı yapılardır.

İster eskiden beri İstanbul'da yaşayanlar olsun, ister sonraki uygulamalarda ve devirlerde İstanbul'a getirilenler veya kendiliğinden gelenler olsun, gayrimüslimler, kendi içlerinde bütünlüklerini sürdürebilecekleri şekilde mahalleler teşkil etmişlerdir. Mahalle ile *cemaat* kavramı birbiriyle örtüşüyordu. Bu yüzden, cemaatlerin mahalle oluşturmaları, taşıdıkları kimlik ile doğrudan ilişkili olarak ve bu kimliği muhafaza edecekleri şekilde gerçekleşmiştir. İstanbul şehrinde, Ermeni, Rum, Latin gibi bir etnik kimlik altında veya Hristiyan, Yahudi gibi bir dinî kimlik altında mahalleler oluşumundan söz edilebileceği gibi; Karaîler veya Marranolar gibi etnik, Katolik ve Rabbanîler gibi mezhebî, Seferadlar gibi coğrafi bağlılık esasında bütünlüklerini sürdürebilecekleri bir yapı içerisinde mahalle oluşumu da mümkün olmuştur. Gayrimüslim mahallesi oluşturan yapılar, geldikleri yerlere göre isimlendirilmiş veya kendileri öyle bilinmelerini sağlamışlardır. Mesela XVII. yüzyıl ortalarında Ohri, Karaferye, Yanbolu, Cakacı cemaati gibi isimlerle anılan Yahudiler gibi. Gayrimüslimlerin İstanbul suriçinde umumiyetle Balıkpazarı, Bahçekapı, Unkapanı, Edirnekapı, Balat, Fener, Narlıkapı, Kumkapı, Topkapı, Samatya Kapısı, Belgratkapı, Bahçekapı, Çıfıtkapısı, Yedikule gibi, Haliç Limanı ve sahil kesimlerinde mahalle yapısı oluşturdukları görülmektedir. Surdışında ise Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Mumhane, Beşiktaş, Ortaköy, Kuzguncuk ve Üsküdar'da bulunuyorlardı. Bulundukları çevreye cami inşa edilmesi veya şehirde çıkan yangınlar, gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinden uzaklaşarak Galata'ya kaymalarına yol açmıştır. XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Rum, Ermeni ve Latinler, Galata ve Üsküdar'daki çeşitli mahallelere dağılmışlardı.

Mahallelerin Yönetimi: İdareciler ve Sosyal Gruplar

Mahallî yönetimde asıl amaç yaşanılabilir bir yer oluşturmak, güvenlik, temizlik ve düzeni sağlamak ve korumaktır. Osmanlı şehirlerinde mahallenin en önemli özelliği iktisadi, mali ve idari yönden kendi içine kapalı en küçük "temel yönetim birimi" olmasıdır. Osmanlı mahallesi sınıf ve statü farkına göre değil etnik ve dinî farklılığa göre biçimlenmiş fiziki bir mekân niteliği taşımaktaydı. Bir paşa konağının karşısında bir vakıf kâtibinin küçük evi, ilmiye ricalinden birinin konağının yanında mahalle suyolcusunun kulübesi bulunabilmekte, statü farklılıklarına rağmen komşuluk temelinde ilişkiler sürdürebilmekteydi.

Mahalleleri birbirinden ayıran keskin bir sınırın varlığı gözlenmezdi. Mahalle halkı birbirine müteselsilen kefil olduğu gibi, meydana gelen bir

6 Bertrand Bareilles, *İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri Pera-Galata-Banliyöler*, çev. Ali Berktay, İstanbul 2003, s. 35.

10- Galata çeşmesi, çevresindeki yerleşim alanı ve semt sakinleri (Flandin)

olayın aydınlığa kavuşturulmasında ve doğan bir zararın karşılanmasında da müştereken sorumluydu. Mahallelerde çıkan yangının söndürülmesi bile ilgili mahallenin doğrudan sorumluluğu altındaydı. Mahalle, üyelerinin ortak bir mabette ibadet ettiği ve nüfusu yaklaşık 1.000 kişiden oluşan yerleşim birimi olarak belirtilir. 1864 *Vilayet Nizamnamesi*'nde mahalle, ev sayısı dikkate alınarak "en az elli haneden oluşan bir yerleşim birimi" şeklinde tarif edilmiştir. Mahallelerde vergi yükümlüsü reaya kayıtlara, bulundukları mahallelere göre ismen yazılmış, oturdukları binaların hangi mahalle sınırları içinde bulunduğu belirlenmiştir. Bu durum mahalle yönetiminin merkezî yönetimin denetimi altında olduğunun da göstergesidir.

XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar mahallenin idari yapı ile bağlantısını sağlayan mahalle yöneticilerinin en önemli kişisi, mahalle mescitlerinde imam ve müezzin; camilerde imam, müezzin ve hatiplerdi. Gayrimüslim mahallelerinde ise yöneticiler papaz ve hahamlardı. Haham, hahambaşının; papaz da, Patrikhane'nin temsilcisiydi. Ancak uygulamada bu görevi, Hristiyan mahallelerinde kocabaşıların yerine getirdiği veya papazın bu sıfatla anıldığı görülür. Yahudi taifesinin yetkilisi hahamın durumu da papaz gibiydi. Zira burada kocabaşı mukabili olarak "cemaatbaşı" ve ona yardımcı olan "cemaat kâhyası" bulunmaktaydı. Mahalle imamı resmî otoritelerle olan bütün ilişkilerde mahallenin temsilcisiydi. İmam, padişah beratıyla hizmete alındığından "askerî" zümreden

11- İstanbul'da bir mahalle pazarı (Millingen)

sayılmakta, görevi boyunca raiyyet ve avarız vergilerinden, 1826'ya kadar da askerlik hizmetinden muaf tutulmaktaydı. İmamın mevkidaşı olan kocabaşıların da vergiden muaf olduğunu biliyoruz. Padişahın emirleri kadı tarafından imamlara aktarılır veya münadilerce pazar yerleri ve caddelerde ilan edilirdi. İmam; cemaatine yönelik dinî ibadet ve eğitim hizmetleri yanında, mahalledeki sosyal düzenin, fahişe kadınlar ile bunlarla nikâhlananların mahalleden ve İstanbul'dan çıkartılması dâhil ahlaki asayişin sağlanmasından ve mahallenin idareye olan yükümlülüklerini yerine getirmesinden de sorumlu idi. İmam, üzerine düşen ödevleri yapmayan fertleri resmî makamlara, özellikle kadıya bildirmek mecburiyetindeydi.

İmamlar, yabancıların mahallede barınmalarını, suçluların kaçmasını önlemekle ve güvenliği sağlamakla da görevliydi. İmamın bunu gerçekleştirebilmesi yolunda, 1579 yılından itibaren mahalle sakinlerinin birbirine kefil olmaları istenmişti. İmam, beldenin mülki ve beledi amiri durumundaki kadıyı temsil görevini üstlenen bir memurdu. Bu açıdan, mahalledeki doğum, ölüm, evlenme gibi olayları kaydetmek, mahalleye gelenleri kayıt altına almak, ikamet ve kimlik belgeleri tanzim etmek, bazen gayrimüslimlerin de olmak üzere nikâh, talak ve anlaşmazlıklarıyla ilgili işlemleri yapmak görevlerindendi. İmam ve mevkidaşlarının, görev ve hizmet alanlarıyla ilgili olarak tesis ettikleri işlemler dolayısıyla pek çok bilgi

ve belge üretmek durumunda oldukları ve bunu bir ölçüde gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu görevleri, ne imam ne de papaz ve hahamların hakkıyla yerine getirdiği söylenebilir. Zira bunlardan günümüze intikal eden arşiv malzemesi birkaç istisna dışında yoktur. Kasap İlyas Mahallesi'ne ait kayıtları tesadüfen satın almak suretiyle, 1770'ten itibaren bu mahalleye yerleşen Arapkirli insanların nasıl bir yapı ve yaşayış sergilediği konusunda Cem Behar, mühim bir tablo ortaya koymuştur.[7] Zamanında düzenlenmiş olsa bile bu bilgi kaynakları devamlılık arz etmediği gibi sonraki yöneticilere de intikal etmiyordu. Mahallede her şey imamın iznine bağlıydı. Bir kimsenin mahalleye yerleşebilmesi için sakinlerden birinin ve imamın kefaleti şarttı. İmamın belki de en önemli görevi mahalle halkına düşen vergilerin paylaştırılıp toplanması işini yürütmekti. Bu görev imamların nüfuzunu artırıyordu. Gayrimüslim mahallelerinde de, vergilerin toplanması görevi din adamlarına verilince, XVIII. yüzyılda Patrikhane'nin üstlendiği sorumlulukla birlikte patriklik bürokrasisi de artmıştı. İmamların dinî hizmetler yanında yönetim hizmeti ağırlıklı konumu, Tanzimat Devri'ne kadar değişmemiştir. II. Mahmud döneminden itibaren, mahallelerde imam-kadı hiyerarşisi yıkılmaya; imamın bağlı olduğu kadı idari fonksiyonu ile beledi hizmet alanını kaybetmeye başlayınca, onun kadar olmasa da mahalle imamları da yönetici vasfını yitirmeye başladı. Mahalle yönetiminde imam, müezzin ve hatip dışında, kadıya bağlı olarak çalışan naipler, ihtisab ağası, subaşı, mimarbaşı, ehl-i vukuf, kassam, şehir subaşısı, çöplük subaşısı, asesbaşı gibi maiyyeti de mahalle yönetimi ile ilgili görevlileri teşkil etmekteydi. Mahallelerde, loncaları oluşturan şeyh, kethüda, yiğitbaşı ve ehl-i hibre dışında, mütevelli, bekçi ve saka, çöpçü ve tulumbacı gibi görevliler de ön planda idi. II. Mahmud devrinde Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra şehrin güvenlik, vergi ve mahalle düzeni açısından yeniden yapılanma ihtiyacı ortaya çıkmıştı. 1827'de Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de yapılan nüfus sayımı sonucunda, nüfus artışı ile işsizlik ve serserilik arasında ilişki olduğu görülmüş, bunun için şehre giriş çıkışlar kontrol altına alındığında imamların denetimindeki mürur tezkirelerinde yolsuzluk yapıldığı anlaşılınca 1829'da muhtarlık teşkilatı uygulamaya geçirilip her mahalleye iki muhtar tayin edilmiştir. Gayrimüslim mahallelerinde, bu dönemde kocabaşılar yer yer görevlerine devam etmekle birlikte, muhtara mukabil atananlara kâhya deniyordu. Bu yüzden İstanbul'da muhtarlık teşkilatının kurulması "Mahallelere köy kâhyaları dikildi." şeklinde algılandı. Muhtarlıkların tesisinde, imamların vazifelerini hakkıyla yürütememesi, usulsüzlüklerin önüne geçmek, mahallelere ve dolayısıyla şehre göçü kontrol etmek, mahalleye giriş çıkış hareketlerini takip etmek, güvenliğini sağlamak, dedikoduları önlemek gibi birçok amaç vardı. Genel güvenliği mahallelerde yeniçeri kollukları sağlıyordu. Kimseye fenalık edilmemesi ve kavga çıkmaması için yasakçı ve zaptiyeler her yerde mevcuttu. Her mahalle için muhtar seçilmesi, sivil yerel idarecilerin devletçe tanınmaları yolunda atılan ilk adımdı.

Gayrimüslim mahallelerinde muhtarlık yapısına tam olarak geçilmesinin, Müslüman mahallelerine göre bir müddet sonra başladığı anlaşılmaktadır. Mahallelerde muhtarlık teşkilatı kurulmaya başlanınca muhtar, imama göre daha yetkili bir yönetici konumuna gelmiştir. Mahalle muhtarlıklarının kurulmasına ilk olarak İstanbul'da başlanmış, muhtarlıklar yaygınlaşınca vergilerin salınması ve toplanması, mahallelerin güvenlik işleri ve belediye hizmetleri muhtarlara bırakılmıştır. Yeni yapıda muhtar bütün mahallenin, imam da muhtarın kefiliydi. 1864 tarihli *Vilayet Nizamnâmesi*'nde en az elli hane bir mahalle olarak kabul edilmiş, ihtiyar meclisleri kurulmuş, mahalle muhtarlıkları denetlenmeye başlanmıştır.

Genel kolluk hizmeti merkezî idareye ait olmakla birlikte, her mahallenin bir bekçisi vardı. XVI. yüzyılda mahalle sakinleri bu ödevi sırayla yerine getirirlerdi. Ancak daha sonraları mahalleli, ücretli bekçi (*pasban*) tutmaya başladı. Mahalle sakinlerinin başvurusu ve kadının resmî yazısı ile mahalleye tayin edilen bekçiler imamların, daha sonraki yıllarda muhtarların emrinde, mahallenin güvenlik işleriyle meşgul olur, muayyen bir kıyafetle görev yaparlardı. Mahalle bekçileri o mahallenin vekilharcı olarak da nitelendirilir, saka bekçiye yardımcı olur, bazen bekçi ve sakalık aynı şahısta toplanırdı.1695 tarihli bir kanuna göre her mahalle, ellerinde fenerle mahalleyi gözleyip, yatsı namazından sonra burada dolaşan yabancıları tutuklama yetkisine sahip, sadakati kefillerle garanti edilen iki bekçi tutmak zorundaydı. Mahalle bekçisi, iftar tepsilerini fakir ve düşkünlere götürmesi, sahurda davul çalıp mani söyleyerek halkı uyandırması, mahalle çocuklarıyla bayramda alay oluşturup dolaşması gibi unsurlarla İstanbul folklorunun da vazgeçilmez bir karakteri, mahallelinin eli ayağı idi.

7 Cem Behar, *İstanbul'un Bir Mahallesinin Portresi: 16.-19. Yüzyıllar*, Ankara 2006.

Mahallelerde temizlik işleri, resmî görevlilerin denetimi altında, her mahallenin halkı ve bazı esnaf tarafından yürütülürdü. Bekçiler gibi, sonraları mahallelerde çöpçüler de istihdam edildi. Her mahalle iki veya üç çöpçünün maaşını ödemekle yükümlüydü. Çöplerin ortadan kaldırılması çöplük subaşı denilen görevlinin ödevi olup bu işi sözleşme ile "arayıcı" esnafı denilen gruba yaptırır, ev çöplerini toplama hakkını onlara vermesi mukabilinde belli bir meblağ da alırdı. Arayıcılar çöpleri sepetlerle toplar, işe yarayacak şeyleri ayıklayıp satmak üzere tutar, kalanı denize dökerdi. Çöp ve molozlar genellikle Langa kıyısı veya Odunkapısı yakınında "bokluk" diye bilinen yerlerden dökülürdü. Süpürücü denilen kimseler ise mahallenin ortak mekânlarının temizliğini yapar ve ücretleri mahalleli tarafından karşılanırdı.[8] Mahalle aralarının temizliğinden ise imamlar sorumlu idi.

Yangın hadisesi ile daha sık karşılaşan bazı mahalleler yangına karşı kullanılacak ekipman tedarik etmek zorundaydı. Bu yüzden 1874'te düzenli itfaiye kuruluncaya kadar, 1868 senesinde her mahallede birkaç genç erkekten oluşan bir tulumbacı takımı oluşturuldu. Tulumbacı da bekçi gibi mahallenin en renkli tiplerindendi. İstanbul'da tulumbacılara ait kahvehane bile vardı.

İSTANBUL MAHALLELERİ: ADLAR VE TARİHÎ SÜREÇ

Fatih devri sonlarında İstanbul suriçinde 181, Eyüp'te 8, Kasımpaşa civarında 2, Galata'da 61, Boğaziçi ve Üsküdar'da ise 10 olmak üzere toplam 262 mahalle tespit olunmaktadır.[9] Bu dönemde mahallelerin Fatih ve Saraçhane civarı ile Haliç çevresinde oldukça yoğun ve sıkışık hâlde bulunduğu, Marmara sahillerinin seyrek, Yedikule ve kuzeyinin ise oldukça tenha olduğu belirlenmiştir.[10]

İstanbul'un mahalle ve semt isimleri konusunda yapılan bir çalışmada, bu isimlerden çoğunun menşeinin bilinmekte olduğu belirtilerek nerelerden kaynaklandığı ortaya konmuştu.[11]

1600 yılı itibarıyla suriçi İstanbul'da 13 nahiye ve 226 mahalle bulunmaktaydı. Nahiye isimlerinden Ayasofya ve Topkapı isimleri bulundukları bölgeden kaynaklanmakta, diğerleri Mahmud Paşa, Ali Paşa, İbrahim Paşa, Sultan Bayezid Han, Şeyh Ebülvefa, Sultan Mehmed, Sultan Selim, Murad Paşa, Davud Paşa, Mustafa Paşa ve Ali Paşa şeklinde bir kişinin ismi ile anılmaktaydı.

İsimler dikkate alındığında görülen iki umumi yapı şöyledir: Nahiye ismi (aynı ismi taşıyan bir cami, yine aynı ismi taşıyan bir mahalle) ve mahalle ismi (aynı ismi taşıyan bir mescit veya cami). Nahiye düzeyinde bunun istisnaları Sultan Selim ve Topkapı'dır. Sultan Selim nahiyesinde aynı ismi taşıyan bir cami bulunmakla birlikte aynı isimli bir mahalle oluşmamıştır. Topkapı'da ise aynı isimli ne cami ne de mahalle olduğu görülür. Mahalle düzeyinde istisnalar daha fazladır.

Mahalle isimleri büyük ölçüde bir isimden ibaretti. Bu isimler Üstat Mimar Sinan, Üstat Mimar Hayrettin, Üstat Kemal el-Harrât, Bıçakçı Üstat Acem Ali, Kürkçübaşı, Ahî Durmuş, Camcı Kara Ali, Nahlbend Hasan gibi bir meslek veya ticaret grubu mensubu, Dizdarzade Mehmet Çelebi, Yazıcı Murat, Abdi Subaşı, Cebecibaşı, Müneccim Sadi, Suhte Sinan gibi bir devlet görevlisi olabilmekteydi. Bir isimden ibaret olmayan iki, hatta üç isimden oluşan mahalle isimleri de bulunmaktaydı.

-İhtiyaç durumunda bir mahallenin ikiye ayrılabildiği veya birden fazla mahallenin bir mahalle hâlinde birleştirildiği de görülür. Mahallelerin birleştirilmesine örnek olarak, 1546'da tek olan mahallelerden Camcı Kara Ali Mahallesi'nin 1600 yılında Kalenderhane ile Hace Teberrük Mahallesi'nin de Voynuk Şüca ile bir mahalle hâline getirilmesini gösterebiliriz. Bu durum, mahallelerin tespit ve tavsifi konusunda idari tasarrufun bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Bu isimlendirmeler gerçekten iki ayrı mahallenin tek mahalle kabul edilmesi şeklinde olduğu gibi, farklı zamanlarda veya eşzamanlı olarak aynı mahallenin farklı isimlendirilmesinden de kaynaklanabiliyordu.

226 mahalleden 24 tanesi cami esaslı mahalle idi. Bu durum her nahiyede Cuma kılınan en az bir cami olduğunu gösterir. Öte yandan başlangıçta mescit esaslı mahalle iken mescidin yerine daha büyük bir ibadethane inşasıyla camiye dönüşen, bu şekilde mahalle isminin de dönüştüğü yerler olmuştur. Mesela Hace Üveys Mescidi ile Cezerî Kasım Paşa Mescidi 1546-1600 yılları arasında camiye dönüşmüştü. Mahalle isimleri, çok büyük ölçüde dinî ibadet merkezleri olan mescitlere bazen da camilere istinat etmekte ve yaptıran kişinin adını taşımaktadır. İstanbul'da mahalle isimlerinin yaklaşık %90'ı, o mahallenin mescit veya camiini yaptıran kişinin ismidir.

8 Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul 2011, s. 10.

9 Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 10-69.

10 Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 56.

11 Semavi Eyice, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", *TM*, 1965, c. 14, s. 211-216.

Bunun yanında Kemal Paşa Türbesi etrafında şekillenmiş bir mahallenin olduğu da görülebilmektedir. Mahalle isimlerinin cami, mescit veya türbe gibi bir yapıya isnat edilmeksizin kullanılan biçimleri de mevcuttur. Buna örnek olarak Abdi Çelebi, Arap Tacettin, Suhte Sinan, Alemî Bey, Güngörmez gibi yirmi kadar mahalle gösterilebilir.

Mahalle isimlerinde göz önünde bulundurulması gereken hususlardan biri de bazı mahallelerin resmî isminin yanında ikinci bir isimle daha tanınıyor olmasıdır. Mesela Hüseyin Ağa Camii Mahallesi (Küçük Ayasofya), Hüseyin Çelebi Mescidi Mahallesi (Kara Kedi), Üstat Ali Mahallesi (Acem Alisi), Mehmet Çelebi Mescidi Mahallesi (Dizdarzade), Kemal-i Nahhas Mahallesi (Halayıkçı Kemal), Mehmet Paşa Camii Mahallesi (Nişancı Paşa), Çakırcıbaşı Mescidi Mahallesi (Avcıbaşı) olarak şöhret bulmuştu. İstanbul'da 226 mahalle içerisinde Dâye Hatun, Dâye Hatun (Hundî Hatun), Kiçi Hatun, Hacı Hatun ve Melek Hatun şeklinde 5 adet kadın ismi taşıyan mahalle olduğu gibi, surdışında da kadın ismi taşıyan mahalleler bulunmaktaydı. Mahalle isimlerinde aynı ismi taşıyan farklı kimseler olabildiği veya ayrı yerlerde mescit yaptırmış olan Sinan Ağa gibi, aynı kişinin isminin farklı mahallelere verildiği de olurdu.

Fatih'in saltanatı sonunda İstanbul'da 182 olarak tespit edilen mahalle sayısı, gayrimüslim mahalleleri hariç 1546'da 219'a, 1600'de 226'ya yükselmişti. 1546-1600 arasındaki 54 yıl içerisinde İstanbul mahallelerinden bazıları fevkalade bir değişim ve gelişim göstermiştir. Bu gelişme mahallede tesis edilen vakıf sayısı ile orantılıdır. Mesela Kürkçübaşı Mahallesi'ndeki vakıf sayısı 11'den 51'e yaklaşık beş kat, Sancaktar Hayrettin Mahallesi'nde ise

İSTANBUL MAHALLELERİNİN LİSTESİ*

Acemoğlu Mescidi
Ahi Çelebi Camii
Ahmed Paşa
Akbıyık Camii
Akseki Mescidi
Ak Şemseddin Mescidi
Alemî Bey Mescidi
Ali Fakih Mescidi
Altı Mermer Mescidi
Altı Poğaça Mescidi
Arslanlu
Ayasofya Camii
Avcı Bey Mescidi
Aya Kenisası
Baba Hasan Alemî Mescidi
Baklalı Kemaleddin Mescid
Bala Mescidi
Balaban Ağa Mescidi
Balat
Balık Pazarı
Başçı Mahmud Mescidi
Bayezid Ağa Mescidi
Beyceğiz Mescidi
Bezzaz-ı Cedid Mescidi
Bodrum Mescidi
Bozahaneler
Cami-i Kebir-i Cedid
Can Alıcı Kenisası
Çakır Ağa Mescidi-Aksaray
Çakır Ağa Mescidi-Laleli
Çakır Ağa Mescidi-Çarşı
Çıkrıkcı Kemaleddin Mescid
Daye Hatun Mescidi
Daye Hatun Camii
Debbağ Yunus Mescidi
Demirciler Mescidi
Divane Ali Bey Mescidi
Dülgerzade Camii
Edirne Kapısı
Edirneli Yahudiler
Efdalzade Mescidi
Emin Bey Mescidi
Emin Sinan Mescidi
Elvanzade Mescidi-Unkapanı
Elvanzade Mescidi-Demirkapı
Eski İmaret Camii
Ereğli Mescidi
Fatih Sultan Mehmed
Fenai Mescidi
Fener Kapısı
Fil Damı
Güngörmez Mescidi
Günkoz Kapısı
Gureba Hüseyin Ağa Mescidi
Hacı Bayram Haftani Mescidi
Hacı Halil Mescidi-Tahtakale
Hacı Halil Mescidi-Unkapanı
Hacı İlyas Mescidi
Hacı İsa Mescidi
Hacı Küçük Ahmed Çelebi Mescidi
Hacı Muhyiddin Mescidi
Hacı Timur Mescidi
Hacı Timurtaş Mescidi
Halil Paşa Bergosu
Haraccı Kara Muhyiddin Mescidi
Hızır Bey Mescidi
Hoca Alaaddin Mescidi-Çelebioğlu
Hoca Ferhad Mescidi
Hoca Hamza Mescidi
Hoca Hayreddin Mescidi-Atlama Taşı
Hoca Hayreddin Mescidi-Fatih
Hoca Piri Mescidi
Hoca Rüstem Mescidi
Hoca Teberrük Mescidi
Hoca Üveys Mescidi
Hoşkadem Mescidi
Hubyar Mescidi-Âşir Efendi
Hubyar Mescidi-Cerrahpaşa
İbn Meddas Camii
İsa Kapısı
İshak Paşa Camii
İskele Kapısı
İyulahirna
Kalenderhane Camii
Kanlı Mescidi
Karakedi Mescidi
Kara Şems Mescidi
Kasab Demirhan Mescidia
Kasab İlyas Mescidi
Katib Muslihuddin Camii
Katib Sinan Mescidi
Kazani Sa'di Mescidi-Aksaray
Kazani Sa'di Mescidi-Kumkapısı
Kemal Paşa Mescidi
Keyci Hatun Mescidi
Kirmasti Mescidi
Kırk Çeşme
Kız Ahmed Efendi Tekyesi Mescidi
Kızıl Minare Mescidi
Kız Taşı Mescidi
Koğacı Dede Mescidi-Çarşanba
Koğacı Dede Mescidi-Aksaray
Kum Kapısı
Lala Hayreddin Mescidi
Langa
Libs Manastırı
Mahmud Paşa Camii
Manastır Mescidi
Manisalı Mehmed Paşa Camii
Mehmed Paşa Mescidi
Mercan Ağa Camii
Mesih Paşa Camii
Mimar Ayas Camii
Mimar Kemaloğlu Mehmed Mescidi
Mimar Sinan Kumrulu Mescid
Mimar Sinan Mescidi
Mirza Baba Mescidi
Molla Aşkî Mescidi
Molla Fenari Mescidi-Bali
Molla Fenari Mescidi-Ahmed Paşa
Molla Gürani Camii
Molla Gürani Mescidi
Molla Gürani Mescidi
Molla Hüsrev Camii-Vefa
Molla Hüsrev Mescidi
Molla Kestel Camii
Molla Şeref Mescidi
Molla Zeyrek Camii
Muhyiddin Kocevi Mescidi
Muhtesib İskender Mescidi
Murad Paşa Camii
Mustafa Bey Mescidi
Nahilbend Mescidi
Nallı Mescidi
Nevbahar Mescidi
Nevbethane
Nişancı Camii
Nuri Dede Mescidi
Odun Kapısı
Oruc Gazi Camii
Orya Kapısı
Perakende Kasım

Mescidi
Pirincci Sinan Mescidi
Saman Veren Mescidi-Uzun Çarşı
Saman Veren Mescidi-Mercan
Samatya Kapısı
Sancakdar Hayreddin Mescidi
Sarı Bayezid Mescidi
Sarı Musa Mescidi
Sarı Nasuh Mescidi
Sarı Timurci Mescidi
Seyyid Hasan Mescidi
Sekbanbaşı İbrahim Ağa Mescidi
Sekbanbaşı Yakub Ağa Mescidi
Selçuk Sultan Mescidi
Servi Mescidi
Seydi Ali
Silivri Kapısı
Sinan Ağa Mescidi
Sofular Mescidi
Suhte Sinan Mescidi
Sultan Pazarı
Şeref Ağa Mescidi
Şeyh Mahmud Resmi Mescidi
Şeyh Vefa Camii
Şeyh Mehmed Geylani Camii (Tahta Minare Mescidi)
Taht-ı Kal'a
Tarsus Mescidi
Toklu Dede Mescidi
Top Yıkuğı
Unkapanı
Uzun Şüca Mescidi
Uzun Yusuf Mescidi
Üsküblü Camii
Üskübiye Mescidi
Vasiliko Kapısı
Voynuk Şücaeddin Mescidi
Yarhisar Camii
Yavaşca Şahin Camii
Yavuz-Er Sinan Camii
Yüz Eri Oğlu Mescidi

Eyüb Mahalleleri[1]

Abdülvedûd Camii
Camii-i Kebir Mahalesi
Fethi Çelebi Camii
Kasım Çavuş Mescidi
Mehmed Bey Mescidi
Otakcıbaşı Mescidi
Sofular Mescidi
Ulıca Baba Mescidi

Kasımpaşa Mahalleleri[2]

Sarı Lutfi Mescidi
Taht Kadısı Mescidi

Boğaziçi Mahalleleri[3]

Kabataş
Ekmekcibaşı Mescidi
Rum Ali Mescidi
Kuru Çeşme
Rumeli Hisarı
Paşmakcı Şücâeddin
Anadolu Hisarı Mescidi

Üsküdar Mahalleleri[4]

Rum Mehmed Paşa Camii

1 Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 53-54, 66.

2 Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 54, 66.

3 Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 55-56, 69.

4 Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 56, 69.

Toygar Hamza Mescidi
Salacak

Galata Mahalleleri[5]

Abayıcı Hacı İlyas
Abdi Fakih Ankaravi Mescidi
Alaperde
Andon Oknale
Artabilmez
Ases Mehmed
Bali Reis
Başçı Ahi (Revvas)
Berber Mihal
Bereketzade Mescidi
Cami
Deli Mihal
Ermeniler
Ermeni Ekmekci
Ermeni Fenavüç
Ermeni Hoca Ker
Ermeni Şadi Bey
Eski Lonca
Frenk Agabi
Frenk Agrifo
Frenk Andon Mansur
Frenk Batişto
Frenk Karlo
Frenk Kapani Fikron
Frenk Kuyumcu Dominiko
Frenk Baris
Frenk Petrofroş
Hacı A'ver Mescidi
Hacı Hamza
Hamamcı Hacı Mübarek
İskandil Kasım Reis
İskender Kethüda
Kalafatcılar Reisi Kestine

5 Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 54-55, 67-69.

Kalafatcı Psanle
Kal'a-i Cedide
Kapıcı İlyas
Kaptan İbrahim Paşa
Karaköy Çarşısı
Kemal Reis
Korne
Kosta Koperye
Kûmîler
Kürkcü Hızır
Lonca
Manol Duranço
Makrameci
Manolverdi
Melek Hatun
Midillili Zozi
Okcu Musa Mescidi
Papazoğlu
San Benito
Sepetci Yorgi
Silahi Hammaloğlu Mehmed
Süleyman Nahhas
Şehsüvar Mescidi
Tanrıvermiş Ağa
Urgancılar
Vasiliko
Yagomno
Yekçeşm Yakub

* Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 10-52, 57-66.

3'ten 23'e yaklaşık sekiz kat artmıştı. Vakıfların sahip olduğu nakit ve akarın artışı da doğrudan ve dolaylı olarak mahallenin gelişimine katkı demekti. Öte yandan 1546-1600 arasında Ayasofya, Mahmut Paşa, Ali Paşa ve İbrahim Paşa nahiyelerinde hiç yeni mahalle oluşmadığı, Sultan Beyazıt Han nahiyesinin kuruluş esnasında mevcut olmayan mahallesinin bu dönemde oluştuğu ve suriçi İstanbul'da sadece yedi yeni mahalle kurulduğu vurgulanmalıdır.

1600 yılından Cumhuriyet'e kadar olan dönemde mahalle sayılarının inişli çıkışlı bir seyir izlediği görülür. Bunda en çok yangın ve siyasi hadiseler rol oynamış olmalıdır. 1600'den sonra mahalle sayılarında artışın bir süre daha devam edip 1634'te toplam 292 mahalleye çıktığı, 1672'de ise 253'e düştüğü anlaşılan Müslüman mahallesine mukabil, 24 gayrimüslim mahallesi mevcuttu. XVII. yüzyıl ortalarında suriçinde Evliya Çelebi'nin 9.990 Müslüman, 304 Rum, 657 Yahudi, 17 Frenk ve 27 Ermeni mahallesi[12] olduğunu belirtmesi makul ve mümkün değildir.

1855 yılından itibaren İstanbul'da belediye teşkilatı yapısına geçilince mahalle teşkilatında radikal değişiklikler de gündeme gelmekte gecikmedi. Yeni yapıda daha önce suriçinde mevcut nahiyeler, sayısı azaltılmak suretiyle belediye dairesi olarak karşımıza çıkmaktadır. 1868 yılında çıkarılan *Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnâmesi* ile İstanbul 14 belediye dairesine ayrılarak, bunlar; Ayasofya, Aksaray, Fatih, Eyüp, Kasımpaşa, Beyoğlu, Beşiktaş, Mirgun, Büyükdere, Beykoz, Beylerbeyi, Üsküdar, Kadıköy ve Adalar olarak belirlenmişti.

12 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 44.

1871'de ise suriçinde 284 Müslüman, 24 Rum, 14 Ermeni ve 9 Yahudi olmak üzere toplam 331 mahalle ile surların dışında 256 mahalle bulunuyordu.[13] Bu tarihte bütün İstanbul'da toplam mahalle sayısı 587 idi. 1877 *Dersaadet Belediye Kanunu* ile İstanbul'da belediye dairesi 14'ten 20'ye çıkarıldı. Bunlardan ilk yedi daire İstanbul suriçini teşkil eden eski 13 nahiyeye karşılık gelmekteydi. Bu düzenlemeye göre şu belediyeler görülmektedir: Beyazıt, Sultanahmet, Fatih, Samatya, Eyüp, Beyoğlu, Hasköy, Beşiktaş, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere, Beykoz, Anadoluhisarı, Beylerbeyi, Yeni Mahalle, Doğancılar, Kadıköy, Adalar ve Makriköy.

Önceki düzenleme bir yıl sürdükten sonra belediye sayısı 1878'de 20'den 10'a indirildi. Bu on belediye, Beyazıt, Fatih, Cerrahpaşa, Beşiktaş, Yeniköy, Beyoğlu, Büyükdere, Kanlıca, Üsküdar ve Kadıköy idi. 1886 yılında İstanbul suriçinde 194 mahalle bulunduğu anlaşılmaktadır.[14] Surdışındaki İstanbul mahallelerinin durumu ise şöyleydi:

Eyüpsultan kasabasında 29 mahalle bulunurken, ona bağlı Hasköyü'nde 3, Kasımpaşa ve çevresinde de 22 olmak üzere toplamda Eyüp bölgesinde 54 mahalle mevcuttu.[15]

Galata içi ve dışında 15 mahalle yer almakta iken, ona bağlı Tophane'de 19, Beşiktaş'ta 11 olmak üzere Galata'da toplam 45 mahalle bulunmaktaydı.[16] Boğaziçi Rumeli cihetinde 11 mahalle bulunurken, Boğaziçi Anadolu cihetinde mahalle yoktu.[17] Üsküdar kasabasında, merkezde 25, ona tâbi Kadıköy'de 3 olmak üzere toplam 28 mahalle yer almaktaydı.[18]

Netice olarak Eyüp, Galata, Üsküdar ile Boğaziçi'nin Rumeli ve Anadolu cihetlerinde toplam 138 mahalle mevcuttu. Bir mukayese yaptığımızda mahalle sayısı itibarıyla suriçi İstanbul'daki mahalle sayısının surdışı İstanbul'un tamamından fazla olduğu, toplamda ise bütün İstanbul'da 332 mahalle bulunduğu görülmektedir.

1908 yılında yeniden 20 belediyeli yapıya geri dönülmüş ancak bu düzenleme de dört yıl sürmüştü. Buna göre İstanbul'daki belediyeler şu sayıda mahalleleri ihtiva ediyordu:[19]

13 Halil İnalcık, "İstanbul (Türk Devri)", *DİA*, XXIII, 229.

14 Ahmed Nezih Galitekin (haz.), *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul Câmi, Tekke, Medrese, Mekteb, Türbe, Hamam, Kütübhâne, Matbaa, Mahalle ve Selâtin İmâretleri*, İstanbul 2003, s. 28-109.

15 Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*, s. 126-142.

16 Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*, s. 142-154.

17 Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*, s. 154-161.

18 Galitekin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul*, s. 162-175.

19 Atatürk Kitaplığı'nda henüz tasnif edilmemiş matbu bir listeden elde edilmiştir.

1600'DE İSTANBUL SURİÇİ MAHALLELERİNİN LİSTESİ*

I- Ayasofya Camii Nahiyesi (17 Mahalle)

Ayasofya Camii Mahallesi
İshak Paşa Mescidi Mahallesi
Sinan Ağa Mescidi Mahallesi
Akbıyık Mescidi Mahallesi
Güngörmez Mahallesi
Nahlbend Hasan Mescidi Mahallesi
Hüseyin Ağa Camii Mahallesi
Uzun Şüca Mescidi Mahallesi
Sinan Ağa Mescidi Mahallesi
Hace Rüstem Mescidi Mahallesi
Firuz Ağa Mescidi Mahallesi
Üsküplü Mescidi Mahallesi
Hayrettin Bey Mescidi Mahallesi
Hüseyin Çelebi Mescidi Mahallesi – Kara Kedi
Dâye Hatun Mescidi Mahallesi
Hace Sinan Mescidi Mahallesi
Hace Üveys Mescidi Mahallesi

II- Mahmut Paşa Camii Nahiyesi (9 Mahalle)

Mahmut Paşa Camii Mahallesi
Şeref Ağa Mescidi Mahallesi
Dâye Hatun Mescidi Mahallesi
Kasım Paşa el-Cezerî Mescidi Mahallesi
Serv Mescidi Mahallesi
Hace Sinan Mescidi Mahallesi
Sahaf Süleyman Mescidi Mahallesi
Hubyar Mescidi Mahallesi
Küçük Hacı Ahmet Mescidi Mahallesi

III- Ali Paşa Camii Nahiyesi (5 Mahalle)

Ali Paşa Camii Mahallesi
Ahmet Paşa el-Fenarî Mescidi Mahallesi
Emin Sinan Mescidi Mahallesi
Mehmet Çelebi ed-Defterî Mescidi Mahallesi (Dizdarzade)
Üstat Mimar Hayrettin Mahallesi Camii

IV- İbrahim Paşa Camii Nahiyesi (10 Mahalle)

İbrahim Paşa Camii Mahallesi
Ağa-i Mercan Mescidi Mahallesi
Yeni Bezzaz Mescidi Mahallesi
Yavaşça Şahin Mescidi Mahallesi
Samanviran Mescidi Mahallesi
Hace Hamza Mescidi Mahallesi
Sarı Demirci Mescidi Mahallesi
Hacı Timurtaş Mescidi Mahallesi
Hacı Halil Mescidi Mahallesi
Çelebioğlu Mescidi Mahallesi

V- Sultan Beyazıt Han Camii Nahiyesi (24 Mahalle)

Sultan Beyazıt Camii Mahallesi
Ahî Turmış Mahallesi
Çakır Ağa Mahallesi
Hace Pîrî Mescidi Mahallesi
Halıcı Hasan Mescidi Mahallesi (Kalıcı Hasan)
Divane Ali Bey Mescidi Mahallesi
Kemal-i Nahhas Mescidi Mahallesi (Halayıkçı Kemal)
Çadırcı Ahmet Mescidi Mahallesi
Hacı İshak es-Serrâc Mescidi Mahallesi
Süleyman Ağa Mescidi Mahallesi
Emin Bey Mescidi Mahallesi
Soğan Ağa Mescidi Mahallesi
Sinan Bey Kâtib-i Matbah Mescidi Mahallesi
Yakup Bey Reis-i Sekbânân Mescidi Mahallesi
Mehmet Paşa Camii Mahallesi (Nişancı Paşa)
İshak Bey Reisülcerrahin Mescidi Mahallesi
Kasım Bey Mescidi Mahallesi (Sufiler Mescidi)
Mimar Kemaloğlu Mescidi Mahallesi
Kâtip Bâlî Mescidi Mahallesi (Kızıltaş)
Mevlana Kestelli Camii Mahallesi
Kemal Paşa Türbesi Mahallesi

Balaban Ağa Mescidi Mahallesi
Camcı Kara Ali Mescidi Mahallesi ve Kalenderhane Mahallesi
Kuyumcu Bahşayiş Mescidi Mahallesi

VI- Ebülvefa Camii Nahiyesi (13 Mahalle)
Ebülvefa Camii Mahallesi
Mevlana Hüsrev Mescidi Mahallesi
Sarı Beyazıt Mescidi Mahallesi
Kâtip Şemsettin Mescidi Mahallesi
Hızır Bey Çelebi Mescidi Mahallesi
Hace Hayrettin Camii Mahallesi
Sinan Bey Mescidi Mahallesi (Yavuzeroğlu)
Kara Mehmet el-Haraççı Mescidi Mahallesi
Hacı Halil Mescidi Mahallesi
İbn Papas Mahallesi
Hace Sinan Mescidi Mahallesi
Hace Teberrük Mescidi Mahallesi ve Voynuk Şüca Mahallesi
Sekbanbaşı İbrahim Bey Mescidi Mahallesi

VII- Sultan Mehmet Han Camii Nahiyesi (42 Mahalle)
Sultan Mehmet Han Camii Mahallesi
Seyyid Ahmet el-Buharî Mescidi Mahallesi
Hace Hayrettin Mescidi Mahallesi
Pirincî Sinan Mescidi Mahallesi
Hace Üveys Mescidi Mahallesi
Hacı İvaz el-Kassâb Mescidi Mahallesi
Üstat Kemal el-Harrât Mescidi Mahallesi
Sarı Nasûh Mescidi Mahallesi
Nukreci Bâlî Mescidi Mahallesi (Karaköy Mahallesi)
İskender Paşa Mescidi Mahallesi
Mustafa Bey Mescidi Mahallesi
Dülgeroğlu Mescidi Mahallesi
Mimar Üstat Ayas Mescidi Mahallesi
Firuz Ağa Mescidi Mahallesi
Haydarhane Mescidi Mahallesi
Muhtesip Karagöz Mescidi Mahallesi
Hacı Hoşkadem Mescidi Mahallesi
Baba Hasan Mescidi Mahallesi
Mevlana Emin Nurettin Mescidi Mahallesi
Ferhat Ağa Mescidi Mahallesi
Mevlana Mağnisavî Çelebi Mescidi Mahallesi
Şeyh Süleyman Halife Mahallesi
Mevlana Hacı Hasanzade Mescidi Mahallesi
Hacı Ali Mescidi Mahallesi
Bıçakçı Üstat Acem Ali Mahallesi
Papuççuoğlu Mescidi Mahallesi
Şeyh Muhyiddin el-Kocevî Mescidi Mahallesi
Üsküplü Mescidi Mahallesi
Hacı Muhyiddin Mescidi Mahallesi (Sivrikoz)
Mevlana Hüsrev Mescidi Mahallesi
Gül Camii Mahallesi
Mevlana Ali Çelebi el-Müftî Mescidi Mahallesi
Âşık Paşa Mescidi Mahallesi
Hacı Ferhat Mescidi Mahallesi
Altıpoğaça Mescidi Mahallesi
Yarhisarzade Mescidi Mahallesi
Haraççı Muhyiddin Mescidi Mahallesi
Mevlana Şeyh Âbid Çelebi Mescidi Mahallesi
Şeyh Resmî Mescidi Mahallesi
Mevlana Ahî Çelebi Mescidi Mahallesi
Mevlana Üstat Mimar Sinan Mescidi Mahallesi
Hasan Paşa Mescidi Mahallesi

VIII- Sultan Selim Han Camii Nahiyesi (8 Mahalle)
Şeyh Koğacı Dede Mescidi Mahallesi
Taç Beyzade Mescidi Mahallesi
Cebecibaşı Mahallesi
Hacı Yunus ed-Debbağ Mescidi Mahallesi
Abdi Subaşı Mahallesi
Çerakçı Hamza Mescidi Mahallesi
Hacı Şüca el-Mismârî Mescidi Mahallesi
Beycügezoğlu Mescidi Mahallesi

IX- Murat Paşa Camii Nahiyesi (24 Mahalle)
Murat Paşa Camii Mahallesi
Mevlana Hüsrev Mescidi Mahallesi
Kızıl Minare Mahallesi
Oruç Gazi Mescidi Mahallesi
Garip Yiğitler Ağası Mescidi Mahallesi
Alemî Bey Mahallesi
Çakır Ağa Mescidi Mahallesi (Sufîler)
Çakır Ağa Mescidi Mahallesi
Koğacı Dede Mescidi Mahallesi
Abdullah Ağa Reisülbostaniyyin Mescidi Mahallesi
Tahta Minare Mescidi Mahallesi (Kemal Bey Mescidi)
Kâtib Muslihittin Mescidi Mahallesi
Hacı Ahmet Mescidi Mahallesi
Kemal Bey Mescidi Mahallesi (Tahta Minare)
Hacı Bayram Mescidi Mahallesi
Kazgancı Satı Mescidi Mahallesi
Suhte Sinan Mahallesi
Tahta Minare Mescidi Mahallesi
Şirmerd Çavuş Bey Mescidi Mahallesi
Mevlana Güranî Camii Mahallesi
Başçı Hacı Mahmut Mescidi Mahallesi
Etmekçioğlu Mescidi Mahallesi
Sarı Musa Mescidi Mahallesi
Kiçi Hatun Mescidi Mahallesi

X- Davut Paşa Camii Nahiyesi (14 Mahalle)
Davut Paşa Camii Mahallesi
Hubyar Mescidi Mahallesi
Abayıcızade Mescidi Mahallesi
Kasap Hacı İlyas Camii Mahallesi
Hacı Pîrî Mahallesi
Kürkçübaşı Mahallesi
Mustafa Bey Mescidi Mahallesi (Canbaz Mustafa)
Toptaşı Mescidi Mahallesi
Nurlu Dede Mescidi Mahallesi
Seydi Halife Mescidi Mahallesi
Sarı Nasûh Mescidi Mahallesi
Saraç Doğan Mescidi Mahallesi
Mimar Şüca Mescidi Mahallesi
Macunî Mescidi Mahallesi

XI- Mustafa Paşa Camii Nahiyesi (28 Mahalle)
Mustafa Paşa Camii Mahallesi
Hacı Hatun Mescidi Mahallesi
Canbaz Mustafa Bey Mescidi Mahallesi
Kavak Mescidi Mahallesi
Gülciyan Mescidi Mahallesi (Çerakçı) (Hasan Paşa)
İlyas Bey Camii Mahallesi (Koca Emir-i Ahur)
Ahmet Dede Mescidi Mahallesi (Hacı Hüseyin Mahallesi)
Arap Tacettin Mahallesi
Mirza Baba Mescidi Mahallesi
Muslihittin-i Kâtib-i Bevvabin Mescidi Mahallesi
Sancaktar Hayrettin Mescidi Mahallesi
Arabacı Beyazıt Mescidi Mahallesi
Zinçci Kemal Mahallesi
Aydın Kethüda Mescidi Mahallesi
Hace Muhyiddin Mescidi Mahallesi
Üstat Ali Mescidi Mahallesi (Acem Alisi)

Tersisli Mescidi Mahallesi
Hacı Evliya Mescidi Mahallesi
Yazıcı Murat Mahallesi
Melek Hatun Mahallesi
Simkeş Hacı Mescidi Mahallesi
Yusuf Fakih Mescidi Mahallesi
Çavuş Hacı İbrahim Mescidi Mahallesi
Koruk Mahmut Mescidi Mahallesi
Seyyid Ömer Camii Mahallesi
Abdi Çelebi Mahallesi
Bâb-ı İstemad Mahallesi
Yedikule Mahallesi

XII- Bâb-ı Top Nahiyesi (8 Mahalle)

Kürkçübaşı Camii Mahallesi
İskender Bey Mescidi Mahallesi
Çavuş Muslihittin Mescidi Mahallesi
Sufiler Mescidi Mahallesi
Beyazıt Bey Camii Mahallesi
Ereğli Mescidi Mahallesi
Mustafa Çelebi ed-Defterî Mescidi Mahallesi
Müneccim Sadi Mahallesi

XIII- Ali Paşa Camii Nahiyesi (24 Mahalle)

Ali Paşa Camii Mahallesi
Hatice Sultan Mescidi Mahallesi
Hacı Mehmet Mescidi Mahallesi
Kasım Bey Mescidi Mahallesi
Akşemsettin Mescidi Mahallesi
Hacı Hasan Mescidi Mahallesi (Debbağoğlu)
Efdalzade Mescidi Mahallesi
Mehmet b. Kasım Mescidi Mahallesi (Mevlana Ahaveyn)
Akseki Mescidi Mahallesi
Mimar Derviş Ali Mahallesi
Kâtip Muslihittin Camii Mahallesi (Altımermer)
Tahta Minare Mescidi Mahallesi
Muhyiddin el-Hammamî Mescidi Mahallesi
Hacı Kasım Mescidi Mahallesi
Hacı İsa Mescidi Mahallesi
Suk-ı Balat Mescidi Mahallesi
Mevlana Aşkî Mescidi Mahallesi
Çakırcıbaşı Mescidi Mahallesi (Avcıbaşı)
Hace Ali Mescidi Mahallesi
Hacı İlyas el-Haşşâb Mescidi Mahallesi
Hacı Pîrî Mescidi Mahallesi
Keçeci Pîrî ve Karabaş Mahallesi
Mimar Sinan Ağa Mahallesi ve Latif Çelebi Mahallesi
İstemad Mescidi Mahallesi

* Bu liste aynı tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nden oluşturulmuştur.

12- İstanbul'un yerleşim alanlarını gösteren 1880 tarihli plan (C. Stolpe, İÜ., Nadir Eserler Ktp., Haritalar Bölümü)

LAN von CONSTANTINOPEL
orstädten, dem Hafen und einem Theile des Bosporus.
Aufgenommen und gezeichnet von
C. STOLPE
Nach den zeitherigen Veränderungen berichtigt bis zum Jahre 1880

PLAN DE CONSTANTINOPLE
avec ses faubourgs
le port et une partie du Bosphore.
Levé et dessiné par
C. STOLPE
Vérifié d'après les changements les plus récents jusqu'en 1880

13- Ayasofya ve çevresi

1. belediyede 76, 2. belediyede 40, 3. belediyede 46, 4. belediyede 29, 5. belediyede 40, 6. belediyede 24, 7. belediyede 43, 8. belediyede 41, 9. belediyede 33, 10. belediyede 10, 11. belediyede 30, 12. belediyede 10, 13. belediyede 14, 14. belediyede 26, 15. belediyede 17, 16. belediyede 11, 17. belediyede 30, 18. belediyede 4 mahalle bulunuyordu. Son iki belediyeden biri Erbaa kazası, diğeri İzmit sancağıydı. Buna göre suriçi İstanbul'da 298, bütün İstanbul'da ise 524 mahalle mevcuttu.

1913'te İstanbul'un tamamı bir daire (Şehremaneti) kabul edilerek, İstanbul 9 şubeye ayrılmıştı.[20] Daha önce belediye dairesi denilen yerler "şube" olarak isimlendirilmişti. Suriçi İstanbul, bu şubelerden ilk ikisini teşkil etmekteydi. Şubeler bazında, Beyazıt 131, Fatih 215, Beyoğlu 111, Yeniköy 30, Anadoluhisarı 24, Üsküdar 37, Kadıköy 11, Adalar 11 ve Makriköy 8 mahalleden ibaretti. Buna göre suriçi 346, surdışı ise 232 mahalleden oluşmakta, toplamda bütün İstanbul'da 578 mahalle bulunmaktaydı.

1922'de dahi İstanbul surları dâhilinde bulunan mahallelerin[21] üçte ikisini geçen yüzyıllarda yaşanan yangın, deprem, salgın hastalık, siyasi ve sosyal sıkıntılara rağmen Fatih devrinde kurulmuş mahallelerin oluşturuyor olması[22] şehrin otantikliğini gösteriyordu. 1922 yılına ait bir rehberde şehrin, İstanbul merkez, Üsküdar ve Beyoğlu olmak üzere üç livadan oluştuğu görülmektedir. İstanbul merkez 19 şube ve 353 mahalleden, Üsküdar 8 şube ve 67

20 *Şehremâneti Hudûdı Dâhilinde Bulunan Mahallât Esâmîsi*, İstanbul 1329.

21 *İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de Kâin Mahallât ve Kurânın Hurûf-ı Hecâ Tertibiyle Esâmî ve Mensûb Oldukları Maliye Şuabât ve Mülhak Bulundukları Livâ ve Kazâ Esâmîsini Mübeyyin Rehberdir*, İstanbul 1338.

22 Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, s. 84.

İSTANBUL LİVASİ

Edirnekapı
Akşemsettin
Atik Ali Paşa
Atik Mustafa Paşa
Avcı Bey
Çakır Ağa
Debbağzade
Derviş Ali
Efdalzade
Hace Ali
Hace Hayrettin
Hace Kasım Günanî
Hacı İlyas
Hacı Muhyittin
Hatice Sultan
Hürrem Çavuş
Kariye-i Atik Ali Paşa
Karabaş
Kâtip Muslihittin
Keçeci Pîrî
Kefevî
Kemankeş Kara Mustafa Paşa
Molla Aşkî
Muhtesip İskender
Neslişah Sultan
Perakende Kasım
Tutî Abdüllatif

Eminönü
Ahî Çelebi
Hacı Mustafa
Şeyh Mehmet Geylanî

Eyüpsultan
Abdülvedud
Ali Paşa-yı Cedid
Aşçıbaşı
Baba Haydar
Cami-i Kebir
Cebecibaşı
Cezerî Kasım Paşa
Davut Ağa
Defterdar Kara
Süleyman Çelebi
Defterdar Mahmut Efendi
Düğmeciler
Emir Buharî
Fethi Çelebi
Hacı Hüsrev
İslam Bey
Kasım Çavuş
Kızıl Mescid
Korucu Mehmet Çelebi
Küçükköy
Mehmet Bey
Nazperver
Nişancı Mustafa Paşa
Otakçıbaşı
Rami Boşnak
Rami Cuma
Sa'î Ocağı
Servi
Silahî Mehmet Bey
Sufîler
Süleyman Subaşı
Şah Sultan
Takyeci
Toklu İbrahim Dede
Topçular
Uluca Baba
Zal Mahmut Paşa
Zeynep Hatun

Aksaray
Ahmet Kethüda
Alemî Bey
Baba Hasan Alemî
Baklalı Kemalettin
Bostancıbaşı
Çakır Ağa-Langa
Çakır Ağa-Samatya
Gureba Hüseyin Ağa
Haydarhane
İnebey
Kâtip Kasım
Kâtip Muslihittin
Kemal Paşa
Kızıl Minare
Kızıltaş
Koğacı Dede
Kuyumcu Bahşayiş
Mesih Paşa
Molla Kestel
Murat Paşa
Oruç Gazi İsmail Ağa
Sufîler
Yakup Ağa

Adalar Kazası
Bahriye-Heybeli
Boğaz Adası
Camii
Dağ-Heybeli
Karanfil-Büyük Ada
Kınalıada
Maden-Büyükada
Meşrutiyet-Büyükada
Nizam-Büyükada
Yalı-Büyükada

Çarşu-yı Kebir
Çarşukebir

Hacepaşa
Dâye Hatun Demirkapı
Dâye Hatun Serveri
Elvanzade
Emir
Hace Kasım Günani
Hacepaşa
Hubyar
Karaki Hüseyin Çelebi
Nallı Mescit
Sahaf Süleyman Ağa
Servi

Divanyolu
Akbıyık
Atik Ali Paşa
Ayasofya-yı Kebir
Bâb-ı Hümayun-Sur dâhili
Cezerî Kasım Paşa
Derun-ı İmaret
Dizdariye
Firuz Ağa
Güngörmez
Hace Ferhat
Hace Rüstem
Halvacıbaşı
İskender Ağa
Hüseyin Ağa
İshak Paşa
Kabasakal
Kaliçeci Hasan Ağa
Kapı Ağası Mahmut Ağa
Kapı Ağası Sinan Ağa
Kâtip Sinan-Kadırga
Lala Hayrettin
Mimar Hayrettin
Molla Fenarî-Çatalçeşme
Molla Fenarî-Çenberlitaş
Nahlbend
Seyyid Hasan
Tahta Minare
Uzun Şücaettin
Üçler
Üskübî
Yerabatan

Şehzadebaşı
Balaban Ağa
Beyazıt-ı Veli
Camcı Ali
Darülhadis
Emin Bey
Emin Nurettin
Ferhat Ağa
Fevziyye
Firuz Ağa
Hace Teberrük
Hoşkadem
Hüsam Bey
Kalenderhane
Mimar Ayas
Mimar Kemalettin
Molla Hüsrev
Muhtesip Karagöz
Revanî Çelebi
Sekbanbaşı İbrahim Ağa
Soğan Ağa-Mithat Paşa
Süleymaniye
Yakup Ağa

Şehremini
Arpa Emini
Aydın Kethüda
Beyazıt Ağa
Cafer Ağa
Defterdar Ahmet Çelebi
Deniz Abdal
Ereğli
Fatıma Sultan
Hacı Evliya
İbrahim Çavuş
İlyaszade
İskender Ağa
Kadıasker Mehmet Efendi
Kaptan Sinan
Karabalı Mehmet Efendi
Kasap İvaz
Kâtip Murat
Kâtip Muslihittin-Yenibağçe
Kazgancı Sadi
Koruk Mahmut
Kürkçübaşı Ahmet Şemsettin
Macuncu Kasım
Melek Hatun
Merkez Efendi
Mimar Acem
Mimar Sinan
Molla Ali el-Fenarî
Molla Güranî
Molla Şeref
Mustafa Çavuş
Müneccim Sadi
Nuri Dede
Öksüzce Hatip
Ördek Kasap
Sarı Musa
Sarı Nasuh
Sarı Nasuh-Macuncu
Saraç Doğan
Selçuk Sultan
Seydi Bey
Simkeş
Suhte Sinan
Şirmend Çavuş
Takyeci
Tarsus
Toptaş
Uzun Yusuf

Fener
Abdi Subaşı
Cafer Subaşı
Cebecibaşı-Sultan Selim
Cibali Karabaş
Çerağî Hamza
Debbağ Yunus
Elvanzade
Gül Camii
Hammamî Muhyittin
Haraççı Kara Mehmet
Hızır Çavuş
Karabaş-Balat
Kâtip Hüsrev
Mimar Şücaettin
Molla Hüsrev

Müfti Ali
Papaszade
Seferikoz
Tahta Minare
Tercüman Yunus
Tevkîî Cafer
Üskübî

Fatih
Akseki
Altıpoğaça
Âşık Paşa
Beyceğiz
Bıçakçı Alaettin
Çıkrıkçı Kemalettin
Dülgerzade
Hace Hayrettin
Hace Üveys
Hacı Ferhat
Hacı Hasan
Haraççı Muhyittin
Hasan Halife
Hatip Muslihittin
Haydar
İbn Meddas
İmarat-ı Atik
İskender Paşa
Kasap Timurhan
Kirmasti
Koğacı Dede
Mağnisalı Mehmet Paşa
Mimar Sinan-Kumrulu Mescid
Mir-i Miran Hasan Paşa
Molla Ahaveyn
Molla Zeyrek
Muhyittin Kocevî
Mustafa Bey
Pirinççi Sinan
Sinan Ağa
Şah-ı Huban
Şeyh Mahmut Resmî
Yarhisar

Kumkapı
Behram Çavuş
Bostanıali
Çadırcı Ahmet Çelebi
Çoban Çavuş
Divanıali
Dülbendci Hüsamettin
Emin Sinan
Esir Kemal
Kâtip Sinan-Tavşantaşı
Kazganî Sadi
Küçük Ayasofya
Kürkçübaşı Süleyman Ağa
Lala Hüseyin Paşa
Muhsine Hatun
Nişancı Mehmet Paşa
Saraç İshak
Şehsuvar Bey
Şeyh Ferhat
Tavaşî Süleyman Ağa

Kocamustafapaşa
Abdi Çelebi
Arabacı Beyazıt
Başçı Mahmut
Beyazıt-ı Cedid
Bazergân Hacı Hüsrev
Canbaziye-Cerrahpaşa
Canbaziye-Kocamustafa Paşa
Davut Paşa
Duhaniyye
Hacı Bayram-ı Haftanî
Hacı Hüseyin Ağa
Hacı Kadın
Hacı Timur
Hubyar
Kasap İlyas
Kâtip Muslihittin-Altımermer
Kiçi Hatun
Kocamustafapaşa
Kürkçübaşı Ahmet Şemsettin
Nevbahar
Sancaktar Hayrettin
Seyid Halife
Seyid Ömer
Veled-i Karabaş

14-15-16- Üsküdar sokaklarında gündelik hayat (Millingen)

Küçükpazar
Hace Gıyasettin
Hace Halil-i Attar
Hace Hamza
Hace Hayrettin
Hızır Bey
Kâtip Şemsettin
Kepenekçi Sinan
Rüstem Paşa
Sarı Beyazıt
Sarı Timur
Suhte Hatip
Şemsettin Molla Güranî
Timurtaş
Voynuk Şücaettin
Yavuz-Er Sinan

Mercan
Atik İbrahim Paşa
Bezzaz-ı Cedid
Dâye Hatun-Tarakçılar
Mercan Ağa
Samanviran-ı Evvel
Samanviran-ı Sani
Yavaşça Şahin

Makriköy Kazası
Cevizlik
Kartaltepe
Köyiçi
Sakız Ağacı
Şevketiye
Ümraniye
Yenimahalle

Zeytinlik

Yedikule
Ali Fakih
Çerağî Hasan
Emine Hatun
Emir-i Ahur İlyas Bey
Fatih Sultan Mehmet
Hacı Evhadüttin
Hacı Hamza
Hacı Pîrî
Hancı Karagöz
İlyas Çelebi
Kürkçübaşı Hacı Hüseyin Ağa

Yeni Cami
Hace Alaettin
Hacı Küçük Ahmet Çelebi
Mahmut Paşa

ÜSKÜDAR LİVASI

Üsküdar
Ahmet Çelebi
Ayazma
Bulgurlu Mescit
Çakırcı Hasan Paşa
Evliya Hace
Gerede
Gülfem Hatun
Hacı Hesna Hatun
Hamza Fakih
Hayrettin Çavuş
İhsaniye
Kara Davut Paşa
Kefçe Dede
Mirahur
Rum Mehmet Paşa
Salacak
Selimiye
Sinan Paşa
Solak Sinan
Süleyman Ağa
Tavaşî Hasan Ağa
Tenbel Hacı Mehmet
Toygar Hamza

Altunizade
Altunizade
Bulgurlu
İcadiye
Kısıklı
Mecidiye
Ümraniye

Erenköy
Bostancı
Erenköy

Göztepe
İçerenköy
Kozyatağı
Merdivenköy
Sahrayıcedit
Suadiye

Beykoz
Anadolukavağı
Beykoz
Mirşah
Yalıköy

Beylerbeyi
Beylerbeyi
Bostancıbaşı Abdullah Ağa
Burhaniye
Çengelköy
Kuzguncuk

Haydarpaşa
Hasan Paşa
İbrahim Ağa
Osman Ağa

Selamsız
Arakiyeci Cafer
Arakiyeci Mehmet
Aşçıbaşı
Debbağlar
Kadıasker Ahmet Efendi
Murat Reis
Pazarbaşı
Selami Ali Efendi
Torbalı
Valideiatik
Yeni Mahalle

Şile Kazası

Ömerli Kazası

Kadıköy

Cafer Ağa
Tavlacıbaşı
Zühtü Paşa

Kanlıca
Anadoluhisarı
Çubuklu
Göksu
Kandilli
Kanlıca
Paşabahçe-İncirköy
Vaniköy

Kartal Kazası

Gekboze Kazası

BEYOĞLU LİVASI

Ortaköy
Ortaköy

Arnavutköy
Arnavutköy
Bebek
Kuruçeşme

Beşiktaş
Abbasağa
Cihannüma
Dikilitaş
Etmekçibaşı
Kaptan İbrahim Ağa
Kılıçali
Köyiçi
Rum Ali
Sinan Paşa-yı Atik
Süleymaniye
Şenlik Dede
Vişnezade
Yeni Mahalle

Büyükdere
Büyükdere

17- Süleymaniye Mahallesi

Garipçe Karyesi
Kireçburnu
Rumelifeneri
Rumelikavağı
Sarıyer
Tarabya
Yeni Mahalle

Tarlabaşı
Ağa Cami
Hüseyin Ağa

Taksim
Ayas Paşa
Cihangir
Çukurcuma
Defterdar Ebülfazl Mehmet Efendi
Etmekçibaşı
Firuz Ağa
Hace Fatıma Hatun
Kâtip Mustafa Çelebi
Kazgancı
Kuloğlu
Küçük Pangaltı
Ömer Avni
Pürtelaş Hasan Ağa
Sakabaşı
Sirkeci Mehmet
Sormagir
Süleymaniye

Hasköy
Abdüsselam
Ali Bey Karyesi
Hacı Şaban
Kâğıthane Karyesi
Keçeci Pîrî
Kiremitçi Ahmet Çelebi
Kulaksız
Pîrî Paşa
Sinan Paşa
Sütlüce
Turşucu

Tophane
Çavuşbaşı
Hacı Recep
İlyas Çelebi
Karabaş
Kettanî Ömer Paşa
Kılıçalipaşa
Molla Çelebi
Perizat Hatun
Sakar Kethüda
Selime Hatun
Sultan Beyazıt
Süheyl Bey
Yahya Çelebi

Galata
Kemankeş Kara Mustafa Paşa
Yeni Cami

Galatasaray
Asmalımescit
Bedrettin
Çatma Mescid
Hacı Mimi
Sarı Lütfi
Tomtom
Tozkoparan
Yazıcı

Feriköy
Büyük Pangaltı
Feriköy
Kır Mevkii
Mecidiye
Meşrutiyet
Muradiye
Şişli
Teşvikiye

Kasımpaşa
Büyük Piyale
Cami-i Kebir
Emin Cami
Eyyühüm Ahmet Efendi
Gazi Hasan Paşa
Hacı Ahmet Efendi
Hacı Ferhat
Hacı Hüsrev
Kadı Mehmet Efendi
Kurt Çelebi
Küçük Hacı Şaban
Küçük Piyale
Nalıncı
Sahaf Muhyittin
Sahaf Muslihittin
Seferikoz
Serveri
Seyyid Ali Çelebi
Sirkeci Muslihittin
Tahta Kadı
Yahya Kethüda
Yeniçeşme

18- Eski bir İstanbul sokağı

Kamer Hatun
Kamer Hatun
Tatavla
Yenişehir

Kulekapısı
Alaca Mescid
Arap Camii
Bereketzade
Emekyemez
Hace Ali
Hacı Âmâ
Okçu Musa
Şahkulu
Şehit Mehmet Paşa
Şehsuvar
Yolcuzade-Müeyyedzade

Mirgün
Ali Pertek
Ali Toparlak
Arpa Emini
Aya Napoli
Ayas Ağa Karyesi
Benaniye Hacı
Osman Reis
Boyacı Karyesi
Ermeni
Esterati Serob
Karabet
Güzelce Ali Paşa
Hacı Kemalettin
İstinye
Kal'a Derunı
Kürkçübaşı
Mahmut Çavuş
Maslak
Mirgün
Molla Çelebi
Molla Fenarî
Neslişah Sultan
Rumelihisarı
Paşmakçı Şücaettin
Yeniköy

mahalleden, Beyoğlu ise 15 şube ve 145 mahalleden oluşmaktaydı. Buna göre İstanbul 1922 yılında toplam 42 şube ve 565 mahalleden ibaretti.

Cumhuriyet'in ilanından bir yıl önce İstanbul'da alfabetik sırayla şu mahalleler yer almaktaydı:

KAYNAKLAR*

Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul 1931.

Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930

Akyıldız, Ali, "Muhtar", *DİA*, XXXI, 51-53.

Canatar, Mehmet, "Kâhya ve Kethüdâ Terimleri Üzerine", *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri, 9-10 Mayıs 2002*, Bildiriler, İstanbul 2003, c. 1, s. 181-199.

Canatar, Mehmet, "Kethüda", *DİA*, XXV, 332-334.

Canatar, Mehmet (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 1009 (1600) Târîhli*, İstanbul 2004.

Emecen, Feridun, "Fetih Sonrası İstanbul: Cumhuriyet Dönemine Kadar Kısa Bir Tarihçe", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2010, sy. 47-48, s. 49-71.

Hürel, Haldun, *Semtleri, Mahalleleri, Caddeleri ve Sokaklarıyla A'dan Z'ye İstanbul'un Ansiklopedik Öyküsü*, İstanbul 2010.

İpşirli, Mehmet, "Pâyitaht İstanbul'un İdaresi ve İdarecileri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2010, sy. 47-48, s. 27-41.

Oktay, Tarkan, *Osmanlı'da Büyükşehir Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, İstanbul 2011.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000.

Osman Nuri (haz.), *İstanbul Şehri Rehberi*, İstanbul 1934.

Öner, Erdoğan, *İstanbul Şehremâneti (Belediyesi)'nin Kuruluşu ve 1917 Yılı Bütçesi*, Ankara 2008.

Şahin, İlhan, "Şehir (Osmanlılar'da)" *DİA*, XXXVIII, 446-449.

Yel, Ali Murat, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mahalle", *DİA*, XXVII, 323-326.

Yücel, İrfan, "İmam (Osmanlı Devleti'nde İmamlık)", *DİA*, XXII, 181-188.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

İSTANBUL'UN İLÇELERİ

CEMALETTİN ŞAHİN*

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, 1927'de, İstanbul vilayeti 7 kazadan ibaretti. Bunlar; İstanbul (Merkez),[1] Adalar, Bakırköy, Beyoğlu, Çatalca, Şile ve Üsküdar'dı.[2] Bunlardan İstanbul (Merkez), Adalar, Bakırköy, Beyoğlu ve Üsküdar'ın kaza merkezi, İstanbul Belediyesi sınırına dâhildi.

Beyoğlu ve Üsküdar, Teşkilat-ı Esasiye ile 1924'te il olmuştu. Ancak kısa bir süre sonra tekrar İstanbul'a bağlandılar. Beyoğlu 1924'te, Üsküdar ise Bakırköy ve Çatalca ile birlikte 1926'da kaza oldu.

1930'da İstanbul 15 kazadan oluşuyordu. Bunlar; Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Çatalca, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Kartal, Sarıyer, Silivri, Şile, Üsküdar ve Yalova kazalarıydı.[3] Bunlardan Fatih, Eminönü, Kadıköy, Beşiktaş ve Sarıyer kazaları 15 Mayıs 1930'da kuruldu.[4] Bu beş kazanın kuruluşuyla ilgili yayınlanan kararnameden[5] anlaşıldığına göre; Beykoz, Kartal, Silivri ve Yalova kazaları bunlardan önce kurulmuştu.

Fatih kazasında nahiye olan Eyüp'ün 1936'da kaza olmasıyla bu sayı 16'ya çıktı. Bu idari yapı, 1954'te Beyoğlu kazasından ayrılan Şişli'nin 17. kaza olarak kurulmasıyla değişti. Ardından 1957'de Bakırköy'ün nahiyesi olan Zeytinburnu'nun kaza olmasıyla bu sayı 18 oldu. Daha sonra 1963'te Gaziosmanpaşa kazası idari taksimattaki yerini aldı ve böylece kaza sayısı 19'a ulaştı. Bu tarihten sonra 1987'ye kadar yeni bir ilçe kurulmadı. 1963-1987 yılları arasındaki 24 yıl, ilçe kuruluşunun olmadığı en uzun dönem oldu.

1950'lerin başlarından itibaren yoğun göç almaya başlayan İstanbul'da nüfus hızla arttı ve yeni yerleşim alanları ortaya çıktı. Şehrin bu kesimlerinde idari yapı değişikliğine gidilerek yeni kazalar kuruldu. 1950'lerde başlayan iç göç dalgası ve sonrasında ortaya çıkan semtlerin idari yapıya yansıması Şişli, Zeytinburnu ve Gaziosmanpaşa ilçelerinin kuruluşuyla oldu.

1950 sonrasında İstanbul'a olan göç dalgasının bir benzeri 1980 sonrasında da yaşandı. Bu süreçte şehrin çevresindeki birçok yerleşim biriminde hızlı nüfus artışları ve mekânsal gelişmeler yaşandı. Bu gelişmeler karşısında idari yapıda değişime gidildi ve yeni ilçeler kuruldu. 1987 yılında yapılan bir düzenlemeyle Kâğıthane, Küçükçekmece, Büyükçekmece, Pendik ve Ümraniye ilçeleri kuruldu ve ilçe sayısı 24'e çıktı. Bunu kısa süre sonra kurulan diğer ilçeler izledi. 1990'da Bayrampaşa, 1992'de Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Güngören, Maltepe, Sultanbeyli ve Tuzla, 1993'te ise Esenler ilçe oldu. Böylece 1990-1993 yılları arasında kurulan 9 yeni ilçeyle İstanbul'daki ilçe sayısı 33'e çıktı. Yalova ilçesinin 1995'te il olmasıyla İstanbul'un ilçe sayısı 32'ye düştü.

İstanbul'da en son ilçe kuruluşu 6 Mart 2008 tarihinde oldu.[6] Bu tarihte, büyükşehir belediyesi sınırları içinde; Arnavutköy, Ataşehir, Başakşehir, Beylikdüzü, Çekmeköy, Esenyurt, Sancaktepe ve Sultangazi adıyla 8 yeni ilçe kuruldu. Diğer taraftan Eminönü ilçesi kaldırılarak Fatih ilçesine bağlandı ve İstanbul'un ilçe sayısı 39 oldu.

* Marmara Üniversitesi

1 İstanbul vilayetindeki kazalardan biri İstanbul (Merkez) kazasıdır. Yaklaşık olarak günümüzdeki Fatih ilçesine tekabül eder.

2 *1927 Umumi Nüfus Tahriri,* Ankara 1929, fasikül 2, s. 92-93.

3 *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-1931,* İstanbul 1932, s. 35.

4 Adı geçen beş kaza 15 Mayıs 1930'da kabul edilen ve 1 Eylül 1930'da yürürlüğe giren *1612 sayılı yasa*yla kuruldu (*Resmî Gazete*, 21 Mayıs 1930, sy. 1499, s. 8935).

5 *Resmî Gazete,* 15 Eylül 1930, sy. 1596, s. 9365.

6 İstanbul'da 6 Mart 2008'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 22 Mart 2008 tarih ve 26.824 numaralı mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *5747 sayılı kanun*la 8 yeni ilçe kuruldu.

Sıra No	İlçe Adı	Nüfus Miktarı	Nüfus Yoğunluğu*	Yüzölçümü (km²)**
1	Adalar	14.552	1.323	11,05
2	Arnavutköy	206.299	40	506,55
3	Ataşehir	395.758	15.830	25,2
4	Avcılar	395.274	9.411	42,01
5	Bağcılar	749.024	34.046	22,36
6	Bahçelievler	600.162	37.210	16,62
7	Bakırköy	221.336	7.632	29,64
8	Başakşehir	316.176	3.040	104,3
9	Bayrampaşa	269.774	29.974	9,61
10	Beşiktaş	186.067	10.337	18,01
11	Beykoz	246.352	794	310,36
12	Beylikdüzü	229.115	6.192	37,78
13	Beyoğlu	246.152	27.350	8,91
14	Büyükçekmece	201.077	1.280	157,72
15	Çatalca	63.467	61	1.040,38
16	Çekmeköy	193.182	1.305	148,16
17	Esenler	458.694	25.483	18,43
18	Esenyurt	553.369	12.869	43,13
19	Eyüp	356.512	1.563	228,42
20	Fatih	428.857	28.590	15,59
21	Gaziosmanpaşa	488.258	44.387	11,76
22	Güngören	307.573	43.939	7,21
23	Kadıköy	521.005	20.840	25,09
24	Kâğıthane	421.356	30.096	14,87
25	Kartal	443.293	11.655	38,54
26	Küçükçekmece	721.911	19.511	37,54
27	Maltepe	460.955	8.697	52,97
28	Pendik	625.797	3.476	179,99
29	Sancaktepe	278.998	4.499	62,42
30	Sarıyer	289.959	1.920	151,3
31	Silivri	150.183	172	869,52
32	Sultanbeyli	302.388	10.427	29,1
33	Sultangazi	492.212	13.672	36,3
34	Şile	30.218	38	781,72
35	Şişli	318.217	9.091	34,8
36	Tuzla	197.657	1.606	123,63
37	Ümraniye	645.238	14.338	45,31
38	Üsküdar	535.916	15.311	35,33
39	Zeytinburnu	292.407	26.582	11,59
	Toplam	**13.854.740**	-	**5.343,1**

Tablo 1- İstanbul İlçelerinin Nüfusu, Yüzölçümü ve Nüfus Yoğunluğu (2012)

* 1 km²ye düşen kişi sayısı.
** Göl alanı dâhil değildir.
Kaynak: TÜİK, 2012 ADNKS verileri.
İlçe yüzölçümü bilgileri İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nden alınmıştır.
(http://www.ibb.gov.tr/tr-TR/kurumsal/Pages/IlceveIlkKademe.aspx)

İstanbul'daki 39 ilçenin 25'i Avrupa,[7] 14'ü ise Anadolu[8] yakasındadır. Bunlardan; 15'i Avrupa, 9'u Anadolu'da olmak üzere 24 ilçenin denize kıyısı vardır.

Avrupa yakası ilçelerinin toplam alanı 3.563 km² olup, İstanbul ilinin %65'ini teşkil eder. Anadolu yakası ilçelerinin toplam alanı ise 1.898 km²dir.[9]

İstanbul'un alan olarak en büyük ilçesi 1.040 km²lik alanıyla Çatalca'dır. Diğer taraftan 7 km²lik alanıyla Güngören en küçük ilçedir (**Tablo 1**). İstanbul ilçeleri arasında Bağcılar 749.024 (2012) kişiyle nüfusu en fazla olan ilçedir. Nüfusu en az olan ilçe 14.000 kişiyle Adalar'dır. Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ilçe 44.387 kişiyle Gaziosmanpaşa'dır. Eyüp 1563 kişiyle nüfus yoğunluğunun en az olduğu ilçedir. İstanbul il nüfusunun %65'i (8.963.431 kişi, 2012) Avrupa, kalanı Anadolu yakası ilçelerindedir (**Tablo 1**).

ADALAR İLÇESİ

İstanbul Boğazı'nın güneydoğusunda, Marmara Denizi'ndeki 9 adadan oluşan Adalar ilçesi, Maltepe ve Kartal ilçeleri açıklarındadır. Adalar ilçesi; Büyükada, Heybeli, Kınalı, Burgaz, Yassı ve Sivri adaların idari bir çatı altında toplanmasından oluşur. İkisi gayrimeskûn (Sivriada[10] ve Tavşanadası[11]), biri özel mülk (Kaşıkadası), biri hâlen boş olan (Yassıada)[12] ve beş tanesi yerleşime açık (Büyükada, Heybeli, Burgaz, Kınalı, Sedef[13]) olmak üzere toplam 9 adadan oluşan bir ilçedir. 11 km²lik alanıyla İstanbul'un küçük ilçelerinden biridir.

Adalar, 1927'de İstanbul'un yedi kazasından biridir. 1930'da merkez nahiyesi olan Büyükada'da 4, Heybeli'de 2 ve Burgazada'da ise 2 mahalle vardı.[14] 1934'te Büyükada'da; Cami, Maden, Nizam ve İskele olmak üzere 4 mahalle vardı.

7 Avrupa yakası ilçeleri; Arnavutköy, Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Bakırköy, Başakşehir, Bayrampaşa, Beşiktaş, Beylikdüzü, Beyoğlu, Büyükçekmece, Çatalca, Esenler, Esenyurt, Eyüp, Fatih, Gaziosmanpaşa, Güngören, Kâğıthane, Küçükçekmece, Sarıyer, Silivri, Sultangazi, Şişli ve Zeytinburnu.

8 Anadolu yakasındaki ilçeler; Adalar, Ataşehir, Beykoz, Çekmeköy, Kadıköy, Kartal, Maltepe, Pendik, Sancaktepe, Sultanbeyli, Şile, Tuzla, Ümraniye ve Üsküdar'dır.

9 Avrupa yakasının 88 km², Anadolu yakasında ise 29 km²'lik göl alanı vardır.

10 Hayırsızada olarak da bilinir.

11 Diğer adı Balıkçı Adası'dır.

12 Deniz Kuvvetleri Komutanlığı tarafından kullanılan Yassıada 1993'te İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Fakültesi'ne devredilmiş, ancak kısa süreli bir kullanımdan sonra 1995'te fakülte adayı terk etmiştir.

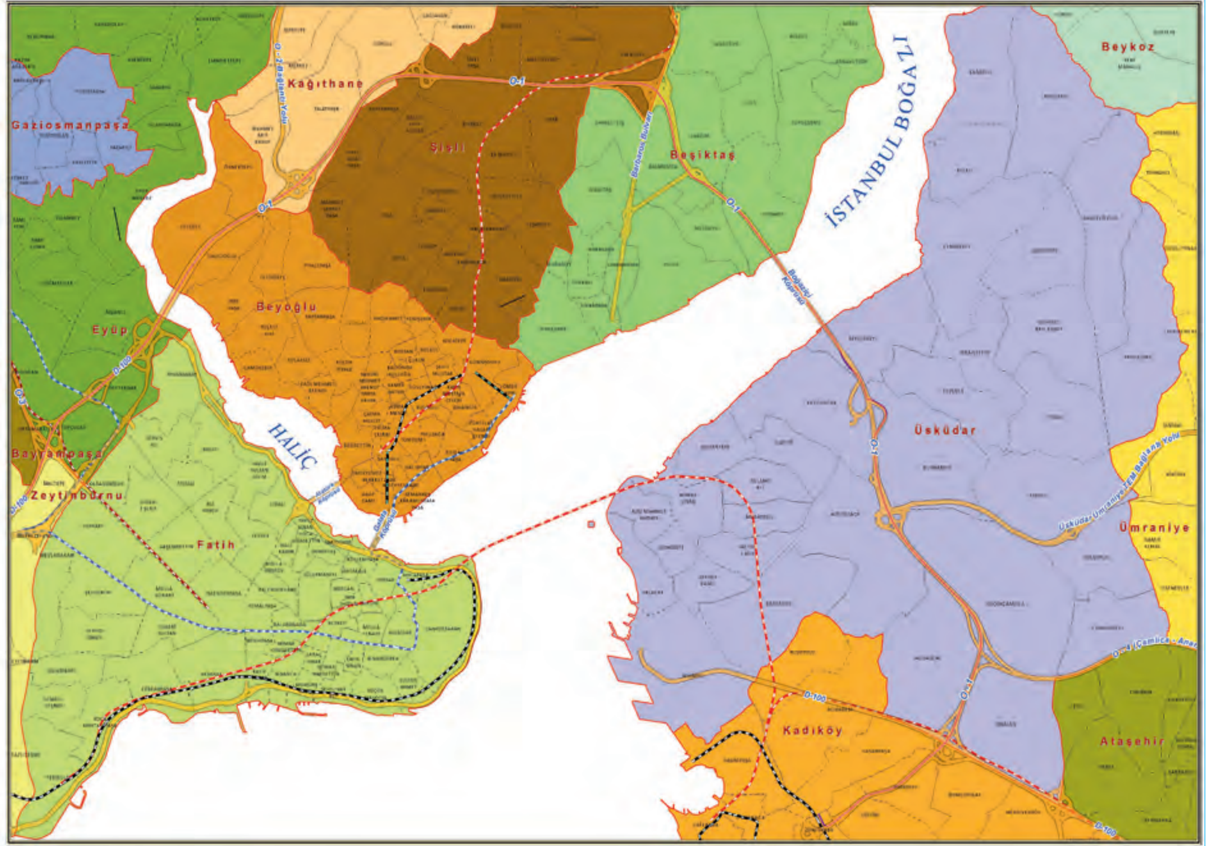
13 Büyükada 5.36 km², Heybeli 2.46 km², Burgaz 1.45 km², Kınalı 1.32 km² ve Sedef 0.34 km²lik alan kaplar (*Türkiye İstatistik Yıllığı 1998,* Ankara 1999, s. 15).

14 Osman Nuri [Ergin], *Beledî Bilgiler,* İstanbul 1932, s. 32.

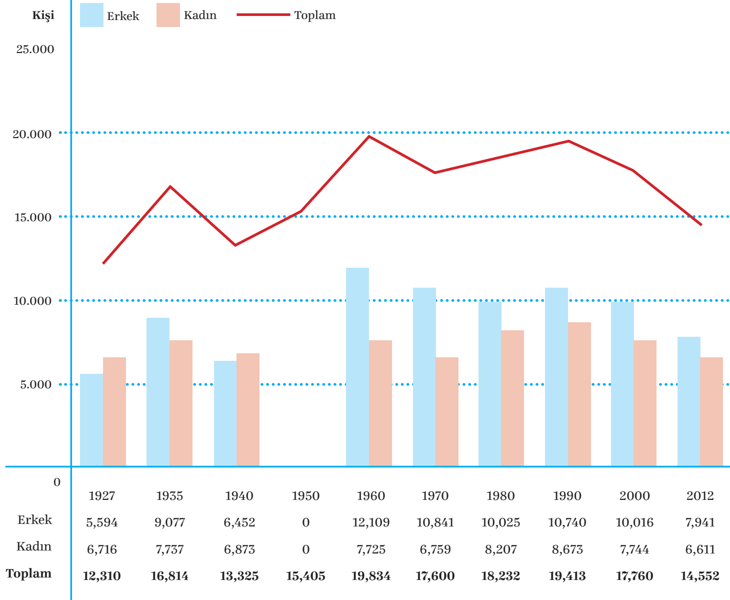

İSTANBUL İLİ İDARİ SINI
TEKİRDAĞ
KARADENİZ
MARMARA DENİZİ
ARNAVUTKÖY
ÇATALCA
SİLİVRİ
BÜYÜKÇEKMECE
BEYLİKDÜZÜ
ESENYURT
AVCILAR
KÜÇÜKÇEKMECE
BAŞAKŞEHİR
SULTANGAZİ
EYÜP
ESENLER
BAĞCILAR
BAHÇELİEVLER
BAKIRKÖY
FATİH
TEM
D-100
Lejant
ULAŞIM SİSTEMLERİ
Funiküler
Hafif Metro
Metro
Metrobus
Nostaljik Tramvay
Teleferik
Tramway
Tren
KARAYOLLARI
İL SINIRI
MAHALLE SINIRI
KÖY SINIRI
DEVLET ORMANI
ASKERİ BÖLGE
İLÇE SINIRLARI
Adalar
Arnavutköy
Avcılar
Ataşehir
Bağcılar
Bahçelievler
Bakırköy
Başakşehir
Bayrampaşa
Beşiktaş
Beykoz
Beylikdüzü
Beyoğlu
Büyükçekmece
Çatalca
Çekmeköy
Esenler
Esenyurt
Eyüp
Fatih
Gaziosmanpaşa
Güngören
Kadıköy
Kağıthane
Kartal
Küçükçekmece
Maltepe
Pendik
Sancaktepe
Sarıyer
Silivri
Sultanbeyli
Sultangazi
Şile
Şişli
Ümraniye
Üsküdar
Tuzla
Zeytinburnu
0 5 10 20 Km
İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
İMAR VE ŞEHİRCİLİK DAİRE BAŞKANLIĞI
HARİTA MÜDÜRLÜĞÜ

R HARİTASI

SARIYER
İSTANBUL BOĞAZI
BEYKOZ
ŞİŞLİ
KAĞITHANE
BEŞİKTAŞ
ÜSKÜDAR
ÇEKMEKÖY
ŞİLE
ÜMRANİYE
KADIKÖY
ATAŞEHİR
SANCAKTEPE
MALTEPE
SULTANBEYLİ
PENDİK
KARTAL
ADALAR
TUZLA
KOCAELİ

Şekil 1- Adalar ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1927 - 2012)

Tablo 2- Adalar ilçesi mahalle nüfusu

Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		
	1990	2000	2011
Büyükada-Maden	3.760	3.880	4.043
Heybeliada	6.085	5.529	3.835
Büyükada-Nizam	3.314	3.274	2.914
Kınalıada	3.943	3.316	1.708
Burgazada	2.311	1.575	1.383
Toplam	**19.413**	**17.760**	**13.883**

Kaynak: TÜİK.

Bu tarihte Sedefadası da merkez nahiyesine bağlıydı. Burgaz nahiyesi; Burgazadası, Kınalıada, Sivriada ve Yassıada'dan oluşuyordu. Heybeli nahiyesi ise Heybeliada'dan ibaretti.[15]

1935'te Adalar kazası; Büyükada, Burgaz ve Heybeli adıyla üç nahiyeden oluşuyordu. Kınalıada, Burgaz nahiyesine dâhildi. Bu idari yapı 1965 yılında da mevcut olup daha sonra nahiye teşkilatı kaldırılmıştır. Günümüzde (2013) Adalar ilçesi idari bakımdan 5 mahalleden oluşur. Bunların ikisi, Maden ve Nizam mahalleleri, Büyükada'dadır. Diğer üçü ise her biri bir ada olan Burgazada, Heybeliada ve Kınalıada mahalleleridir.

Yazlık konutların (ikinci evler) önemli yer tuttuğu adalarda yerleşmeler, ana karaya bakan kesimlerde kurulmuştur. Büyükada'nın kuzeydoğu, Kınalı, Burgaz ve Heybeliada'nın ise, Maltepe ve Kartal kıyılarına bakan doğu kesimleri yerleşim alanıdır.

İstanbul'un önemli sayfiye alanlarından olan Adalar'da yaz mevsiminde turizm faaliyetlerine bağlı olarak önemli bir nüfus artışı yaşanır. Yazlıkçılara ilave olarak özellikle hafta sonu yapılan günübirlik turlar sebebiyle bir yoğunluk yaşanır.

Kabataş, Kadıköy ve Bostancı hatlarında çalışan şehir hatları vapur ve deniz otobüsü seferleriyle, bu hatlara ilave olarak Maltepe ve Kartal'dan yapılan motor seferleriyle ve ayrıca deniz taksiyle Adalar'a ulaşım sağlanır. Ada içinde otomobil kullanımı yasak olduğu için, ulaşım yaya olarak ya da bisiklet veya atlı faytonlar ile yapılır.

Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımında, 1927'de, Adalar kazasının nüfusu 12.310 kişiydi. Nüfus bir miktar artarak 1935'te 16.814 kişiye ulaştı. Ancak 1940'ta nüfusta önemli bir azalma (%20) oldu ve nüfus 13.325 kişiye geriledi. Sonraki yıllarda artan ilçe nüfusu, 1960'ta en yüksek miktarına (19.834 kişi) ulaştı. Bu miktar 1927 verileriyle karşılaştırıldığında %61'lik bir artışa karşılık gelir. 1960-1990 arasında az da olsa artış görülürken, 1990'dan sonra nüfus azalmaya başladı. Adalar ilçesi, 1990-2000 döneminde, İstanbul'da nüfusu azalan 5 ilçeden biri oldu. 2000-2012 yılları arasında da nüfus azalmaya (%18 oranında) devam etti ve nüfus 2012'de 14.552 kişiye geriledi (**Şekil 1**). 1935 ve 1960 yılları hariç diğer bütün sayım dönemlerinde Adalar, İstanbul'un en az nüfuslu ilçesi oldu. Bu iki tarihte Şile en az nüfusu olan ilçeydi.

1927 ve 1940 yılları hariç, Adalar'da erkek nüfus fazladır. Özellikle 1960 ve 1970 yılları erkek nüfus fazlalığının yüksek olduğu yıllardır. 1960'ta nüfusun %61'i erkeklerden oluşuyordu. Kadın nüfusun fazla olduğu 1927 ve 1940'ta böylesi bir belirgin fazlalık yoktur. Kadın nüfus oranının en fazla olduğu 1927'de, nüfusun %54 kadındır. Günümüzde (2012) nüfusun %54'ü erkeklerden oluşur.

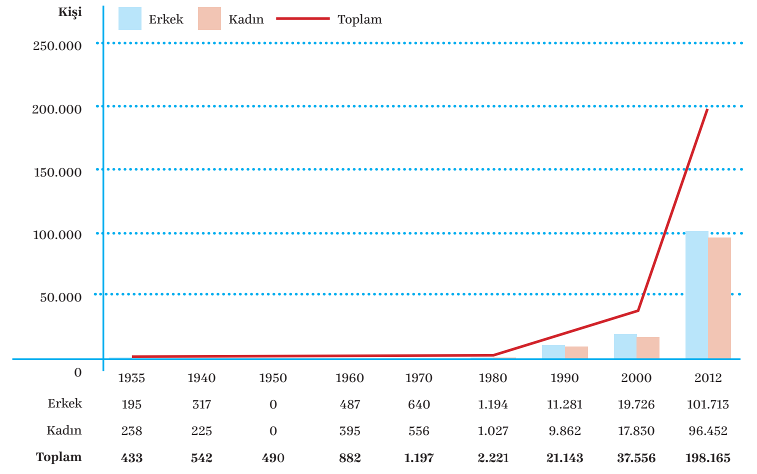
Nüfus kayıt yeri verilerine göre Adalar nüfusunun %39'u İstanbulludur. Bu oran Çatalca'dan sonra en yüksek değer olmakla birlikte, nüfusun büyük bölümünün İstanbullu olmadığını ve göç ile geldiğini de gösterir. İstanbul dışında bir başka ilin nüfusuna kayıtlı olanlar arasında Van, Erzincan, Malatya, Ordu ve Tokat illeri ilk sıralarda gelir. Ancak bunlardan hiçbiri tek başına önemli bir oran teşkil etmez. İstanbul'dan sonra ikinci sırada olan Vanlıların oranı sadece %4'tür.

15 *İstanbul Şehri Rehberi,* İstanbul 1934, s. 197; Adalar kazası haritası için bkz. s. 32-34.

2011 yılı verilerine göre, ilçe nüfusunun yaklaşık yarısı Büyükada'da toplanmıştır. Büyükada'nın Maden Mahallesi ilçede nüfusu en fazla olan mahalledir. İlçe nüfusunun %29'una sahiptir. Ayrıca, 1990-2011 yılları arasında nüfusu artan tek mahalledir. Diğer dört mahallede bu yıllar arasında nüfus azalmıştır. Azalmanın en fazla olduğu mahalle %37 ile Heybeliada'dır (**Tablo 2**). İlçede 1927'de, nüfusun mesleklere dağılımında ilk sırayı ticari faaliyetler (%28) alırken, bunu zirai faaliyetler (%24) ve sanayi (%14) izler.[16] Adalar ilçesinde iktisaden faal yaştaki nüfusun (6.568 kişi, 2000) %33'ü toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubunda istihdam edilmiştir. Bunu %25'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. İstihdamda imalat sanayi grubunun payı %13'tür.[17]

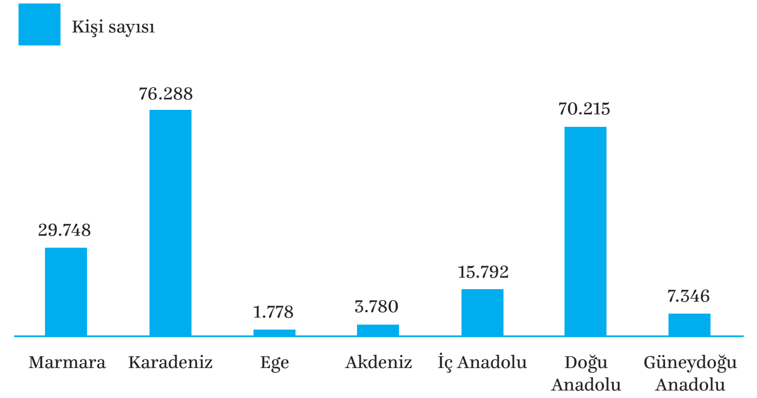
ARNAVUTKÖY İLÇESİ

Arnavutköy ilçesi kuzeyden Karadeniz, doğudan Eyüp ilçesi ile komşudur. Güneyinde Başakşehir, Esenyurt ve Büyükçekmece, batısında ise Çatalca bulunur. Çatalca ile olan sınırının bir bölümü Durusu (Terkos), Başakşehir sınırın bir kısmı da Sazlıdere Baraj Gölü'nden geçer. Ayrıca Büyükçemece ilçe sınırının bir kısmı da Büyükçekmece Gölü'ne tekabül eder. Bu sınırlar içinde Arnavutköy ilçesi 506 km^2'lik alanı ile büyüklük bakımından İstanbul ilçeleri arasında 4. sırada gelir.

	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	195	317	0	487	640	1.194	11.281	19.726	101.713
Kadın	238	225	0	395	556	1.027	9.862	17.830	96.452
Toplam	**433**	**542**	**490**	**882**	**1.197**	**2.221**	**21.143**	**37.556**	**198.165**

Şekil 2- Arnavutköy'ün nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935 - 2012)

Şekil 3- Arnavutköy ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

İstanbul'un yeni ilçelerinden olan Arnavutköy, 29 mahalle[18] ve 8[19] köyün idari bir çatı altında toplanmasıyla, 6 Mart 2008 tarihinde kuruldu.[20] İlçenin idari merkezi olan Arnavutköy'ün zaman içinde gelişmesi ilçe kuruluşunda önemli oldu. İlçe 2010'da 32 mahalle 8 köyden oluşuyordu. İstanbul'daki köylerin tüzel kişiliğinin 2012 yılında kaldırılarak mahalleye dönüştürülmesiyle bugün ilçe idari olarak 40 mahalleden oluşur.[21]

İlçenin merkezini teşkil eden Arnavutköy, 1935'te Çatalca kazası Boyalık nahiyesine bağlı bir köydü. Ancak daha sonra, 1936'da Eyüp kazasının kurulmasıyla, bu kazanın Rami bucağına bağlandı. Bu durum 1963 yılına kadar devam etti ve bu tarihte Gaziosmanpaşa kazasına bağlandı. 1990'da belediye teşkilatı mevcut olan Arnavutköy, 2008 yılında Arnavutköy ilçesi kurulunca bu ilçenin idari merkezi oldu.

16 *1927 Umumi Nüfus Tahriri,* fasikül 2, s. 100.

17 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* İstanbul 2002, s. 200-201.

18 Gaziosmanpaşa ilçesine bağlı olan çok sayıda mahalle Arnavutköy ilçesine bağlanmıştır. Bunlar; Arnavutköy Belediyesi'ne bağlı İmrahor, İslambey, Merkez ve Yavuzselim mahalleleri, Boğazköy Belediyesi'ne bağlı Atatürk, İstiklal ve Merkez mahalleleri, Bolluca Belediyesi'ne bağlı Hicret, Mavigöl ve Merkez mahalleleri, Haraççı Belediyesi'ne bağlı Karlıbayır ve Merkez mahalleleri, Taşoluk Belediyesi'ne bağlı Adnan Menderes, Fatih, Mareşal Fezviçakmak, Mehmet Akif Ersoy, Merkez ve Çilingir mahalleleridir. Çatalca ilçesinde olup da Arnavutköy ilçesine bağlanan mahalleler ise şunlardır. Hadımköy Belediyesi'ne bağlı Sazlıbosna, Nakkaş, İstasyon, Hastane, Yeşilbayır, Deliklikaya, Ömerli, Dursunköy Mahallesi, Çatalca Belediyesi'ne bağlı Bahşayış, Durusu Belediyesi'ne bağlı Cami ve Zafer mahalleleri.

19 Gaziosmanpaşa'nın; Hacımaşlı, Yeniköy ve Tayakadın ile Çatalca'nın; Baklalı, Balaban, Boyalık, Karaburun ve Yassıören köyleri.

20 Arnavutköy, 6 Mart 2008'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 22 Mart 2008 tarih ve 26824 numaralı mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *5747 sayılı kanun*la ilçe oldu.

21 İstanbul ilindeki köylerin tüzel kişiliği, 12 Kasım 2012'de kabul edilen ve 6 Aralık 2012 tarih ve *28489 sayılı Resmî Gazete*'de yayınlanan *6360 sayılı kanun*la kaldırılarak, bağlı oldukları ilçe belediyesinde mahalle haline getirildi. Ancak bu değişiklik kanunun çıkış tarihinden sonra yapılacak ilk mahallî idareler genel seçiminde (30 Mart 2014) uygulamaya konacaktır.

2008 yılında kurulan Arnavutköy ilçesinin bu tarihte 163.510 kişi nüfusu vardı. Nüfus dört yılda %26 oranında artarak 2012'de 206.299 kişiye çıktı. Bu nüfusun %5'i köylerde yaşar. Ayrıca %51'i erkeklerden oluşur ki ilçede nüfusun cinsiyet dağılımı dengelidir.

Nüfusun sadece %11'inin (2012) İstanbul nüfusuna kayıtlı olduğu Arnavutköy ilçesinde, nüfusunun büyük bir bölümünü (%89) ülkenin değişik illerinden göç edenler teşkil eder. Arnavutköy'ün göç aldığı başlıca iller Erzurum, Sinop, Kastamonu, Samsun, Ordu ve Muş'tur. İlçede Erzurum nüfusuna kayıtlı kişi sayısı 24.000, Sinop'a 13.000, Kastamonu'ya 10.000, Samsun'a 9.000, Ordu ve Muş'a 8.000 kişidir. Nüfusun %12'si Erzurum nüfusuna kayıtlıdır. Buna göre Arnavutköy'de İstanbulludan daha fazla Erzurumlu vardır. Arnavutköy'de nüfusun %6'sını teşkil eden Sinoplular üçüncü, %5 ile de Kastamonulular dördüncüdür. Nüfusunun coğrafi bölgelere göre dağılımında %37'lik pay ile Karadenizliler ilk sırayı alır. Bunu %34 ile Doğu Anadolu, %14 ile de Marmara bölgesi takip eder (**Şekil 3**).

İlçe merkezi olan Arnavutköy'ün 1935'te nüfusu 433 kişiydi. Nüfus miktarında uzun süre önemli bir değişim olmadı. Ancak 1980'den itibaren nüfus hızla artmaya başladı. İlk önemli artış 1980-1990 yılları arasında yaşandı. Bu dönemde nüfus yaklaşık 10 kat arttı ve 1990'da 21.143 kişiye ulaştı. Arnavutköy'de hızlı bir nüfuslanma sürecinin başlangıcı olan bu yıllar, İstanbul'da Cumhuriyet döneminin ikinci büyük göç dalgasının yaşandığı yıllardı. 1990'dan sonra da nüfus hızla artmaya devam etti. 1990-2000 döneminde %77'lik artışla, Arnavutköy 2000 yılında 37.556 nüfuslu bir yerleşim yeri hâline geldi. 2012 yılında nüfus 198.165 kişi oldu (**Şekil 2**). Ancak bu miktar ve orandaki artışa idari değişiklik sebep oldu. Arnavutköy 2008'de ilçe merkezi olmuş ve merkezine bağlanan yerleşmelerinin nüfusu Arnavutköy'e dâhil edilmişti.

Arnavutköy'e bağlı 32 mahalle (2011) içinde, Anadolu Mahallesi (19.491 kişi) nüfusu en kalabalık olan yerdir. Nüfusun %10'u burada toplanmıştır. Hadımköy (16.901), İslambey (13.922), Yunusemre (13.833), Arnavutköy Merkez (12.756) ve Mustafakemalpaşa mahalleleri (10.270) nüfusun yoğunlaştığı başlıca alanlarıdır. Bunlar 10.000'den fazla nüfusu olan mahallelerdir. 2000 yılında Çatalca'ya bağlı bir bucak merkezi olan Hadımköy; Hastahane ve İstasyon adıyla iki mahalleden oluşuyordu. Hastahane Mahallesi'nde 3.453 kişi, İstasyon'da ise 2446 kişi bulunuyordu. 2008 yılında yapılan idari değişiklik sonrasında Hadımköy, Arnavutköy ilçesine bağlı bir mahalle halini aldı ve 2009 yılında nüfusu 11.979 kişiydi. 2009-2011 yılları arasında Hadımköy nüfusu %41 oranında artarak 16.901 kişiye çıktı. Hadımköy'de gelişen sanayi ve yapılan toplu konutlar bu artışın en önemli nedenleri arasında yer alır. Yakın zamana kadar askerî fonksiyonu ile öne çıkan bir merkez olan Hadımköy 1990'lı yıllardan itibaren sanayinin hızla geliştiği bir alan oldu.

Hadımköy 400'den fazla fabrika ve 30.000 civarındaki çalışanı ile İstanbul'un en önemli sanayi merkezlerinden biridir. Dokuma, giyim, deri, kimya, petrol ve plastik sanayi tesislerinin yoğunlukta olduğu Hadımköy'de, sanayi tesislerinin %51 2000-2007 yılları arasında faaliyet geçmiştir.[22] İlçede sanayinin başlıca yayılış alanı Hadımköy olmakla birlikte, Haraççı ve İstiklal Mahallesi de sanayi tesislerinin bir diğer yoğunlaşma sahasıdır.

Hadımköy, sanayi tesisleri dışında, Arnavutköy'ün en önemli toplu konut sahasıdır. TOKİ[23] ve KİPTAŞ tarafından yapılan konutlar, yerleşim alanı olarak Hadımköy'ün önemini artırmıştır. Mehmet Akif[24] ve Atatürk[25] mahalleleri Arnavutköy'de toplu konut uygulamaları olan diğer alanlardır.

Arnavutköy'ün kuzeyinde yapımına başlanan İstanbul'un 3. havalimanı ve 3. köprünün (Yavuz Sultan Selim) devamındaki çevre yolunun Arnavutköy'den geçiyor olması yakın gelecekte ilçede önemli değişimler yapacaktır. Ayrıca henüz düşünce aşamasında olan ve Karadeniz kıyısına kurulması öngörülen Yeni İstanbul Projesi'yle Arnavutköy'ün kuzeyinde yeni yerleşim alanları oluşacaktır.

Arnavutköy arazisinin yarıya yakını hâlen orman alanı statüsündedir. Ancak yapılaşma nedeniyle bu alanların bir kısmı orman vasfını kaybetmiştir. Arnavutköy arazisinin önemli bir bölümü Sazlıdere ve Alibeyköy barajları ile Büyükçekmece ve Terkos gölleri koruma havzasına girer.

Tarım alanlarının önemli olduğu Arnavutköy'de 9.867 hektar alanda tarım yapılır. Ayrıca 433 hektar çayır ve mera alanı vardır. Yetiştirilen başlıca tarım ürünleri buğday, ayçiçeği, arpa ve mısırdır. Buğday, ekim alanı ve üretim miktarı en fazla olan üründür. İlçede 2012 yılında 4.500 hektar alanda buğday ekilmiştir. Diğer önemli ürünlerden ayçiçeği 3.200, arpa 540 ve mısır 350 hektar

22 Mehmet Karakuyu, "Hadımköy'ün Sanayileşme Süreci; Gelişme Nedenleri, Yapısı ve Sorunları", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2008, sy. 18, s. 47.

23 TOKİ Hadımköy Akpınar Konutları 1. 2. 3. 4. Bölge, KİPTAŞ Hadımköy 1. Etap Konutları.

24 TOKİ Taşoluk Konutları.

25 KİPTAŞ Arnavutköy Konutları.

Tablo 3- Ataşehir ilçesi mahalle nüfusu (2011)					
	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	İçerenköy	75.274	10	Mevlana	19.146
2	Kayışdağı	35.928	11	Yeniçamlıca	14.777
3	Barbaros	28.882	12	Mustafa Kemal	14.637
4	Küçükbakkalköy	26.893	13	Âşık Veysel	11.850
5	İnönü	24.851	14	Yenişehir	11.780
6	Atatürk	24.267	15	Fetih	11.541
7	Esatpaşa	22.312	16	Yenisahra	11.180
8	Örnek	21.994	17	Mimarsinan	10.194
9	Ferhatpaşa	20.965			

Kaynak: TÜİK

ekim alanına sahiptir.[26] Arnavutköy'de 18.881 hektar orman alanı bulunur.[27]

ATAŞEHİR İLÇESİ

İstanbul'un Anadolu yakasında yeni kurulan ilçelerden biri olan Ataşehir, kuzeyden Ümraniye, doğudan Sancaktepe, güneyden Maltepe ve Kadıköy, batıdan ise Üsküdar ilçesiyle komşudur. Bu sınırlar içinde ilçe 25 km²'lik alan kaplar.

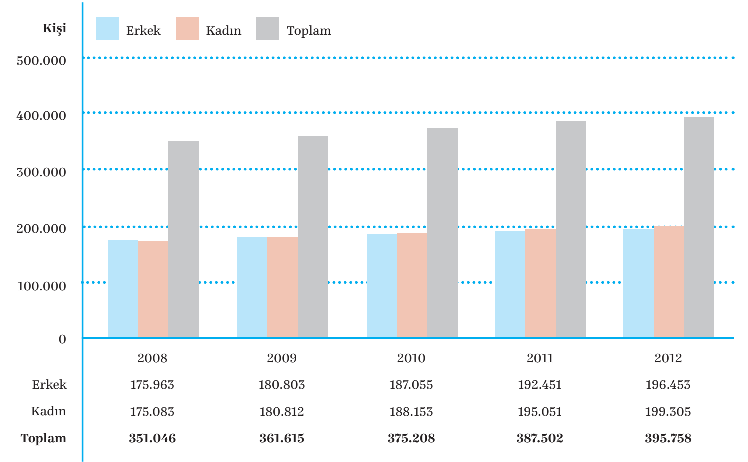
Ataşehir ilçesi 6 Mart 2008 tarihinde kuruldu.[28] İlçe; Kadıköy'e bağlı Yenisahra, İçerenköy, İnönü, Kayışdağı, Barbaros ve Küçükbakkalköy mahalleleriyle, Üsküdar'ın Fetih, Esatpaşa ve Örnek Mahallesi ile Ümraniye'ye bağlı Yeniçamlıca Mahallesi'nin birleşmesiyle teşkil edildi. Ayrıca Kadıköy'ün Atatürk, Ümraniye'nin Mustafa Kemal ve Namık Kemal ile Kartal'a bağlı Ferhatpaşa Mahallesi'nin bir bölümü de ilçe sınırlarına dâhil edildi. Bunlardan Namık Kemal hariç diğerleri Ataşehir ilçesinde mahalle olarak hâlen mevcuttur. Bunlara ilave olarak Âşık Veysel, Yenişehir, Mimarsinan ve Mevlana adıyla dört yeni mahalle daha kuruldu ve böylece ilçedeki mahalle sayısı 17 oldu. Bunlardan Mevlana, Yeniçamlıca mahallelerinden ayrılmak suretiyle kuruldu.

Ataşehir ilçesinin ilk nüfus verileri 2008 yılına aittir. Bu tarihte ilçe nüfusu 351.046 kişiydi **(Şekil 4)**.

26 Tarım veriler ilçe Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü'nden alınmıştır.

27 İlçelere ait orman verileri İstanbul Orman Bölge Müdürlüğü'nden alınmıştır.

28 Ataşehir ilçesi, 6 Mart 2008'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 22 Mart 2008 tarih ve 26.824 numaralı mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *5747 sayılı kanun*la kuruldu.

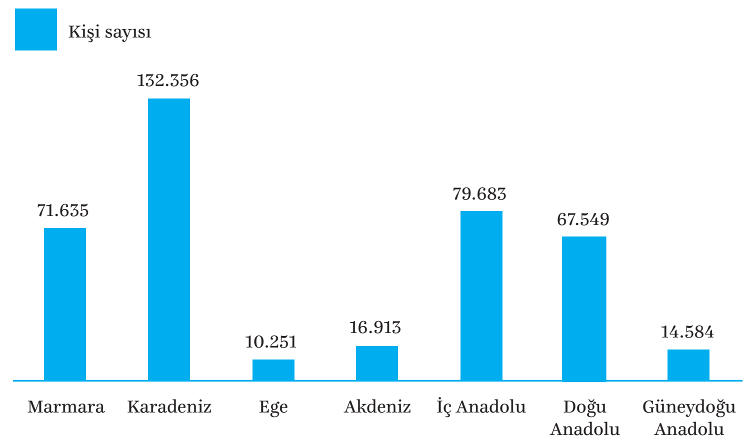

Şekil 4- Ataşehir ilçesinde nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (2008 - 2012)

Nüfus, dört yıl içinde %12 oranında artarak 2012'de 395.758 kişiye ulaştı. Bu nüfusun %53'ü kadınlardan oluşur.

2011 yılında 17 mahalleden oluşan Ataşehir'de; İçerenköy, Kayışdağı, Barbaros, Küçükbakkalköy, İnönü ve Atatürk nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir **(Tablo 3)**. 1990'da 42.158 nüfuslu İçerenköy Mahallesi 2011'deki 75.274 kişiyle ilçenin nüfusu en fazla olan mahallesiydi. Bu tarihte İçerenköy, Bahçelievler'in Zafer Mahallesi'nden sonra, İstanbul'un en kalabalık mahallesiydi. 2013 verilerine göre İstanbul'daki bu durumunu koruyan İçerenköy Türkiye'nin 4. büyük mahallesidir.

Ataşehir ilçesinin bulunduğu saha, özellikle 1990'lı yılların başlarından itibaren hızlı bir nüfuslanma süreci yaşadı. Bu süreçte bölgeye olan göçler etkin bir rol oynadı. Nitekim Ataşehir'de nüfusun %88'i İstanbul nüfusuna kayıtlı değildir. Bu değer göçlerin nüfus yapısındaki etkisine işaret eder. Nüfus kayıt yeri verilerine göre, Ataşehir'in göç aldığı başlıca iller Sivas, Kars, Ordu, Giresun ve Kastamonu'dur. Ataşehir'de İstanbul nüfusuna kayıtlı 51.261, Sivas nüfusuna kayıtlı 41.148 kişi vardır.

Şekil 5- Ataşehir ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Diğer bir ifadeyle nüfusun %12'si İstanbul, %10'u ise Sivaslıdır. Bunu %4.3 ile Karslılar ve %4 ile de Ordulular takip eder.

Ataşehir nüfusunun coğrafi bölgelere göre dağılımında Karadeniz bölgesi %34 ile ilk sırada gelir. İç Anadolu (%20), Marmara (%18) ve Doğu Anadolu (%17) bölgeleri Ataşehir'de önemli miktarda nüfusu olan diğer bölgelerdir (**Şekil 5**).

Ataşehir ilçesinin bulunduğu sahada, 1920'li yıllarda, Erenköy ve Küçükbakkalköy adıyla iki köy yerleşmesi bulunuyordu.[29] Ayrıca bu saha, Taşhan, Karaman, Şerifali ve Ferhatpaşa adlı çiftliklerin bulunduğu kırsal bir yerleşim alanıydı ve bu kırsal özelliklerini 1980'lere kadar korudu. Ataşehir'de bugün var olan Çiftlik Caddesi, Çiftlik Sokak, Karaman Çiftlik Yolu, Karaman Çiftliği Yolu gibi yer adları o günlerden günümüze kalan tanıklar olarak durmaktadır.

Bu sahadaki yerleşmelerden biri olan Küçükbakkalköy, 1935'te 184 nüfuslu küçük bir köydü. 1960'ta 1.410 nüfuslu Küçükbakkalköy'de nüfus bu tarihten sonra hızla artmaya başladı. Nüfus 1960-1970 yılları arasında 2, 1970-1980'de 3 kat artarak, 1980'de 12.752 kişiye ulaştı. Bu tarihte Kadıköy'e bağlı bir köy olan Küçükbakkalköy, 1981'de Kadıköy'ün mahallesi hâline geldi. 1990'da mahallenin 20.093 nüfusu vardı.

Buradaki bir diğer yerleşme, Küçükbakkalköy'ün hemen güneyinde bulunan Erenköy köyüdür.[30] Haydarpaşa-İzmit demiryolu üzerinde Erenköy istasyonu kurulup burada Erenköy adıyla yeni bir yerleşme teşekkül edince, demiryolu hattından uzakta, içeride kalan Erenköy köyüne İçerenköy denilmiştir. İçerenköy 1930'da Erenköy nahiyesinde mahalledir.[31]

Bu köyler dışında sahada Karaman, Şerifali ve Ferhatpaşa adıyla çiftlik yerleşmeleri ile birkaç tane de ağıl vardır. Bu yerleşmeler sahanın kırsal karakterini göstermektedir. Bu isimler günümüzde cadde, sokak, semt ve mahalle adı olarak hâlen kullanılmaktadır. Ferhatpaşa Mahallesi ve Şerifali semti, ismini bu çiftliklerden almıştır.

1950'li yıllarda teşekkül etmeye başlayan Örnek ve Esatpaşa mahalleleri ilçenin eski semtleri arasında yer alırken, Ferhatpaşa, Şerifali, Yeniçamlıca ve Yenişehir semtleri 1980'li yıllardan sonra yerleşimin geliştiği alanlardır. 1990'ların başlarında Emlak Bankası Ataşehir Konutlarının yapımı ve 2000'li yıllarda TOKİ'nin yapmış olduğu konutlar, diğer projelerle yapılan çok sayıdaki site ve son zamanlardaki rezidanslar ile Atatürk ve Barbaros mahalleleri önemli bir yerleşim alanı hâlini aldı. Barbaros mahallesinin özellikle Batı Ataşehir olarak bilinen kesimi, 2000'lerin ortalarından itibaren yapılan, içerisinde alış veriş merkezleri, rezidan ve ofislerin bulunduğu, çok sayıdaki lüks konut projeleriyle önemli bir konut ve iş alanı haline geldi.[32]

Ataşehir'de Atatürk ve Barbaros mahalleleri iş ve alışveriş merkezleri, rezidans ve yüksek katlı binaların her geçen gün arttığı semtlerdir. Bu tür yapılaşma 2000'lerin ortalarından itibaren hızla arttı. Ataşehir'in ticaret fonksiyonunu artıran alışveriş merkezleri Yenisahra, Küçükbakkalköy ve İçerenköy mahallelerinde yer alır.[33] 1993'te Carrefour'un Türkiye'deki ilk şubesini açtığı İçerenköy, son yıllarda uluslararası otellerin şube açtığı bir semt oldu.[34] Mimarsinan mahallesindeki YEDPA Ticaret Merkezi ve Bostancı Oto Sanayi Sitesi (Küçükbakkalköy'de) ilçedeki diğer ticaret ve sanayi alanları olarak dikkati çeker.

İdari olarak Ümraniye'nin Site Mahallesi'nde olmakla beraber, Ataşehir'e bitişik olan ve Ataşehir'de uygulanan projelerle bir bütünlük arz eden İstanbul Uluslararası Finans Merkezi'nin[35] kurulmasının kesinleşmesi, Ataşehir'de büyük bir değişime ve yapılaşmaya neden oldu. Yapımına Ocak 2013 yılında başlanan ve 2016'da bitirilmesi planlanan finans merkezi, Barbaros Mahallesi'nin Batı Ataşehir olarak bilinen kesiminin kuzeyinde bulunmaktadır.

1990'lı yıllarda Emlak Bankası tarafından yapılan Ataşehir Toplu Konutları bölgenin ilk yüksek katlı lüks konutları olmuş ve bunu özellikle 2000'li yılların ortalarından itibaren yapılan çok sayıdaki proje izlemiştir.[36] Yakın geçmişe kadar kırsal

29 *Turkey 1/25.000, Chamlija Sheet*, G.S., nr. 3055, London 1920.

30 Bugünkü İçerenköy.

31 *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı 1930-1931,* s. 35.

32 Varyap Meridian, Kent Plus Ataşehir, Ülker City, Uphill Court, Ağaoğlu Moontown, Ağaoğlu Starland, Ağaoğlu Andromedia, Ağaoğlu Myworld, Ağaoğlu My Prestige, Ağaoğlu Highpark, Ağaoğlu Southside, Ağaoğlu Suncity ve Trio Konutları Barbaros mahallesindeki başlıca projelerdir.

33 Yenisahra'da Optimum, Küçükbakkalköy'de Palladium ve Brandium, İçerenköy Mahallesi'nde Carrefour ve Bauhaus alışveriş merkezleri bulunur.

34 Mariott, Rixos, Greenpark otelleri.

35 Uzun süredir kamuoyu gündeminde olan ve Ataşehir Finans Merkezi adıyla gündeme gelen finans merkezinin kurulması 2009 yılında resmiyet kazanmıştır. İstanbul Uluslararası Finans Merkezi'nin kurulmasına dair karar, 2 Ekim 2009 tarih ve 27.364 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanmıştır. Finans Merkezi Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu, Sermaye Piyasası Kurulu, Halk Bankası, Ziraat Bankası ve Vakıflar Bankası'nın genel merkezleri başta olmak üzere çok sayıda banka ve finans şirketinin bulunacağı bir alan olacaktır.

36 Bu projelerden biri, Atatürk mahallesinde, Ataşehir Toplu Konutları kuzeyinde

karakterini koruyan bu alanlar hızla çok katlı binalar ile dolmuş, nüfus artmış ve bu süreç, Ataşehir'de bir ilçe kurulmasında önemli rol oynamıştır.

AVCILAR İLÇESİ

Küçükçekmece Gölü batısında yer alan Avcılar ilçesi, güneyden Marmara Denizi, kuzeyden ise Başakşehir ilçesiyle sınırlanır. Batısında Beylikdüzü ve Esenyurt ilçelerinin bulunduğu Avcılar, doğuda Küçükçekmece ilçesiyle komşudur. İlçe bu sınırlarını, en son 2008'de yapılan değişiklik ile kazanmıştır. Yeşilkent Mahallesi'nin bir kısmı yeni kurulan Esenyurt ilçesine bırakılırken, Bahçeşehir 1. Kısım Mahallesi'nin bir bölümü de Avcılar ilçesine dâhil edildi. Bu son değişiklikten sonra Avcılar ilçesi 42 km^2'lik alanı kaplar.

Avcılar ilçesi 27 Mayıs 1992'de kuruldu.[37] Küçükçekmece'ye bağlı; Avcılar Merkez, Ambarlı, Cihangir, Denizköşkler, Firuzköy, Gümüşpala, Mustafakemalpaşa ve Üniversite mahalleleri idari bir çatı altında toplanarak Avcılar ilçesi teşkil edildi. Bunlara ilaveten daha sonra iki mahalle daha kuruldu. İlçenin kuzeyindeki yeni yerleşim alanlarında kurulan Yeşilkent[38] ve Tahtakale ile Avcılar'daki mahalle sayısı 10'a çıktı. Bugün ilçe idari olarak 10 mahalleden oluşur.

İlçenin merkezi olan Avcılar köyü, 1929'da Bulgaristan'dan gelen Türk göçmenlerin Amindos Çiftliği'ni satın alarak buraya yerleşmesi neticesine kuruldu. Avcılar köyü, 1935'te Bakırköy kazası Yeşilköy nahiyesine bağlıydı. Bu tarihte Bakırköy kazasının 18 köyünden biriydi. 1965 yılında 3.295 kişinin yaşadığı Avcılar'da belediye teşkilatı vardı. Yeşilköy nahiyesinin lağvedilmesinden sonra, 1970'te Bakırköy ilçesi merkez bucağına bağlandı. 1987'de Küçükçekmece ilçesinin kurulmasıyla Avcılar yeni kurulan ilçenin sınırlarına dâhil edildi. Bu durum 1992'de Avcılar ilçesi kurulana kadar sürdü.

Avcılar 1935'te 340 kişilik nüfusuyla küçük bir köydü. Nüfusu üç kattan fazla artarak 1940'ta 1.222 kişi oldu. Bu artışın iki önemli sebebi vardı. Bunlardan ilki Ambarlı köyünün Avcılar'a bağlı bir mahalleye dönüştürülmesiydi. 1935'te Bakırköy ilçesinde Avcılar ve Ambarlı adıyla iki köy vardı. Bunlardan Avcılar'ın nüfusu 365 kişi, Ambarlı'nın ise 340 kişiydi. Ancak 1940 idari taksimatında Avcılar köyü mevcudiyetini korurken, Ambarlı köyü yoktu. Bu yıllar arasında Ambarlı'nın tüzel kişiliği lağvedilmiş, Avcılar'ın bir mahallesi durumuna gelmişti. Nitekim 1945 ve 1950 yıllarında Avcılar köyü, kayıtlarda Avcılar (Ambarlı) şeklinde geçiyordu.[39]

Tablo 4- Avcılar ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı	
		2000	2011
1	Yeşilkent	-	64.653
2	Cihangir	34.179	54.053
3	Denizköşkler	34.353	45.253
4	Mustafakemalpaşa	24.490	42.783
5	Gümüşpala	26.045	38.909
6	Ambarlı	31.426	38.146
7	Merkez	26.833	31.262
8	Tahtakale	12.959	30.962
9	Firuzköy	31.840	20.058
10	Üniversite	10.967	17.657

Kaynak: TÜİK

1935-1940 yılları arasında Avcılar'daki nüfus artışının bir diğer nedeni de II. Dünya Savaşı nedeniyle yaşanan askerî şartlardı. Avcılar'da 1940 (%65) ve 1945'teki (%71) erkek nüfus fazlalığının, 1955'te (%56) önemli oranda azalması buna işaret ediyordu. Ayrıca 1940 ve 1945'te önemli oranda artan nüfusun, savaşın sona ermesinin ardından, 1945-1950 döneminde %34 oranında azalması da bunu gösteriyordu.

1950'de 1.139 kişi olan Avcılar nüfusu, bu tarihten sonra hızlı bir artış kaydetti ve 1960'ta 3.109 kişiye çıktı. Nüfus hızlı artışını devam eden yıllarda da sürdürerek, 1970'te 9.854 kişiye ve 1980'de ise 30.486 kişiye ulaştı. Nüfus 1960-1980 yılları arasında her on yılda yaklaşık 3 kat arttı. Ancak 1980-1990 yılları arasındaki artış miktar ve oranı çok daha fazlaydı. Bu dönemde nüfus 4 katından fazla artarak 1990'da 126.493 kişi oldu.[40] Avcılar bu tarihte 8 mahalleden[41] oluşan bir yerleşmeydi.

Avcılar'ın nüfusu 2000 yılında 233.749 kişiye çıktı. Bu artışta 1992'deki idari düzenlemeyle Avcılar'ın ilçe olması etkili oldu. 2012 yılında Avcılar ilçesinin nüfusu 395.274 kişiydi. İlçenin köyü olmadığı için bu nüfusun tamamı şehir nüfusundan oluşuyordu. İlçe nüfusunun

halen yapımı devam eden Metropol İstanbul'dur.

37 Avcılar ilçesi, 27 Mayıs 1992'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 3 Haziran 1992 tarih ve mükerrer 21247 sayılı nüshasında yayınlanan *3806 sayılı kanun*la kurulmuştur.

38 Yeşilkent Mahallesi 2002 yılında kuruldu.

39 *1945 Genel Nüfus Sayımı,* Ankara 1945, s. 291; *1950 Umumi Nüfus Sayımı,* Ankara 1954, s. 205.

40 *1997 Genel Nüfus Tespiti: İdari Bölünüş,* Ankara 1998, s. 34.

41 Avcılar Merkez, Ambarlı, Cihangir, Denizköşkler, Firuzköy, Gümüşpala ve Mustafa Kemal Paşa mahalleleri.

%50.2'si erkeklerden oluşuyordu. Ancak geçmişte Avcılar köyünde 1940 ve 1945 yıllarında askerî sebeplerle erkek nüfus belirgin farkla fazlaydı. Erkek nüfusun bu şekilde fazla olduğu 1960 (%66) ve 1970 (%61) yıllarındaki durum ise Avcılar'ın göç alan bir yer olmasıyla ve çalışmak için göç edenler arasında erkeklerin çokluğuyla yakından ilişkiliydi.

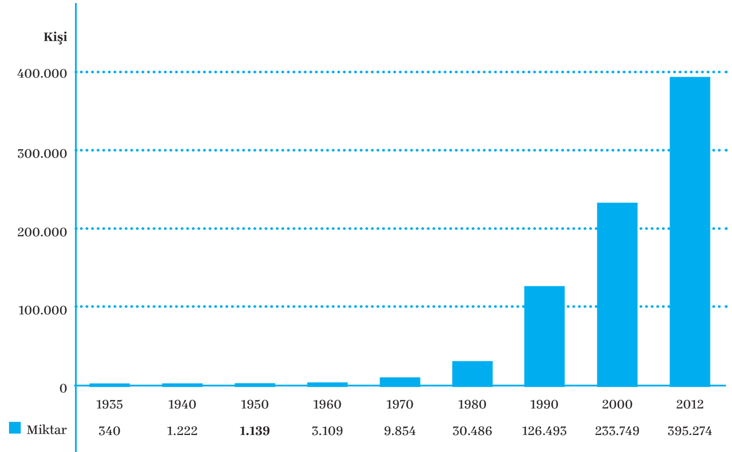
Avcılar'da nüfusun en fazla olduğu mahalle, en son kurulan Yeşilkent Mahallesi'dir. 2002'de kurulan Yeşilkent, 2011 yılındaki 64.653 kişilik nüfusuyla, Avcılar nüfusunun %17'sine sahipti. Yeşilkent, bu tarihte İstanbul'un en kalabalık 9. mahallesidir. Bunun yanında Cihangir, Denizköşkler ve Mustafakemalpaşa mahalleleri, 40.000'i aşan nüfus miktarlarıyla, Avcılar'da nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir (**Tablo 4**). İlçede 2000-2011 yılları arasında nüfusu azalan (%37) tek mahalle Firuzköy'dür. Yeşilkent Mahallesi'nin 2002 yılında Firuzköy'den ayrılması bu azalmanın ana nedeni oldu. Diğer taraftan bu dönemde Avcılar'da nüfusu en fazla artan mahalle Tahtakale'dir. Avcılar'ın en önemli toplu konut alanı olan Tahtakale'de son yıllardaki yapılaşma bu artışın sebebidir.

Günümüzde ilçe sınırları dışında olan, Ambarlı Dolum Tesisleri (1959) ve yapımına 1964'te başlanan Ambarlı Termik Santrali bölgenin sanayileşmesinde etkili oldu. Avcılar'da 1967'de kurulan ilk sanayi kuruluşunu diğerleri izledi.[42] Bu yıllarda başlayan sanayileşme özellikle 1980'lerde hız kazandı. Avcılar'ın gelişiminde büyük rolü olan sanayi, Üniversite ve Firuzköy mahallelerinde Firuzköy Bulvarı boyunca yoğunluk kazandı. Ayrıca Cihangir Mahallesi'nde Petrol Ofisi Caddesi çevresi ve mahallenin kuzeybatı kesimleri sanayinin yoğunlaştığı diğer alanlar oldu. Belirtilen kesimlerde demir çelik, döküm, tekstil, kâğıt, ambalaj ve plastik sanayi kollarına ait çok sayıda tesis bulunur. İstanbul'da şehrin merkezi kesimlerinden uzak ve idari bakımdan köy olan çevre yerleşim alanlarının bir çoğunda olduğu gibi bu yıllarda Avcılar'da da sanayinin gelişmesinde ucuz arsa ve kanuni kolaylıklar, etkili oldu. Ayrıca İstanbul'da sanayinin desantralizasyonu da bunda etkiliydi.

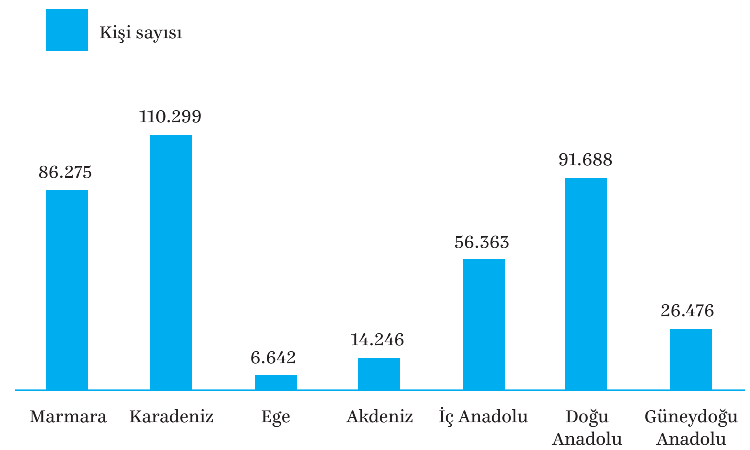
Sanayi tesisleri yanında 1980'li yıllarda açılan İstanbul Üniversitesi Avcılar Kampüsü, ilçede sosyal ve ekonomik hayatın çeşitlenmesine büyük katkı yaptı. İstanbul Üniversitesi Avcılar Kampüsü, bulunduğu mahalleye "Üniversite Mahallesi" adının verilmesine neden olmanın dışında, ticari hayatın canlanması ve yeni kullanım alanlarının ortaya çıkmasında etkili oldu.

Türkiye'de meydana gelen büyük depremlerden biri

42 Erol Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân*, İstanbul 2010, s. 90.

Şekil 6- Avcılar'ın nüfus gelişimi (1935 - 2012)

Şekil 7- Avcılar ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

olan 17 Ağustos 1997 Marmara depreminde İstanbul'da en fazla can ve mal kaybı Avcılar'da olmuştur. İstanbul'da 981 kişinin öldüğü ve 3.552 binanın yıkık-ağır hasarlı olduğu bu depremde, Avcılar'da 273 kişi ölmüş, yüzlerce kişi de yaralanmıştır. Avcılar'da yıkık-ağır hasarlı bina sayısı 1.894'tür. Ancak depremin etkileri kısa süreli oldu ve Avcılar eski canlılığına tekrar kavuştu.

Avcılar'ın kuzey kesimleri toplu konutların yoğunluk kazandığı bir sahadır. Bu kesimde TEM otoyolu kuzeyinde kalan Tahtakale Mahallesi, ilçenin toplu konut alanıdır. Özellikle 1990'ların sonlarından itibaren yoğun bir yapılaşma ile mahallenin güneyinde TEM'e yakın kesimlerde çok sayıda lüks konut, site ve toplu konut inşasıyla bölge bu açıdan önemli bir yerleşim alanı hâline gelmiştir.[43] Hâlen bu tür

43 TOKİ Bizimevler, Bizimevler 2, 3 ve 4, Avrupa Konutları Ispartakule 1, 2 ve 3, Bizimevler, İstanbul Evleri, Kozaevleri, Tulip Turkuaz, Ağaoğlu Ispartakule, Patara Sitesi, Efes Sitesi, Ispartakule Koza Evleri 2. Etap konutları.

Tablo 5- Bağcılar ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı			Mahalle Adı	Nüfus Miktarı	
		2000	2011			2000	2011
1	Demirkapı	40.004	55.849	12	Fezviçakmak	24.125	33.968
2	Evren	35.348	52.077	13	Yavuzselim	20.950	29.139
3	Yüzüncüyıl	39.368	49.719	14	Kâzımkarabekir	18.747	28.187
4	Fatih	35.274	47.158	15	Merkez	19.307	25.906
5	Güneşli	30.521	44.832	16	İnönü	19.411	25.644
6	Kirazlı	32.710	42.819	17	Hürriyet	19.064	24.576
7	Yıldıztepe	32.277	41.551	18	Mahmutbey	18.835	24.212
8	Çınar	29.098	38.102	19	Yenigün	19.407	24.189
9	Kemalpaşa	28.950	35.809	20	Barbaros	13.632	21.267
10	Yenimahalle	26.713	35.691	21	Sancaktepe	15.295	18.883
11	Göztepe	26.662	33.988	22	Bağlar	10.126	13.084

Kaynak: TÜİK

yapılaşma, mahallenin boş olan kuzey kesimlerine doğru devam etmektedir.

Avcılar nüfusu, özellikle 1980'den sonra hızla arttı. Bu artışta esas rolü Avcılar'ın aldığı göçler oynadı. Bugün Avcılar nüfusunun %85'i (2012) İstanbul nüfusuna kayıtlı değildir. Buna göre nüfusun büyük bölümünü ülkenin çeşitli illerinden gelenler oluşturur. Bunlar arasında Tokat, Sivas, Malatya, Ardahan, Samsun, Çorum ve Kars illerinden gelenler ilk sıralardadır. Avcılar'da Tokat nüfusuna kayıtlı nüfus miktarı 22.000, Sivas'a 15.000, Malatya'ya 14.000, Ardahan'a 12.000, Samsun ve Çorum'a 11.000 ve Kars'a kayıtlı 10.000 kişidir. İstanbul nüfusuna kayıtlı olanlardan sonra en yüksek pay %5 ile Tokat'a aittir.

Avcılar nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında 4 bölgenin önemli miktarda nüfusa sahip olduğu görülür. Bunlar Karadeniz (%28), Doğu Anadolu (%23), Marmara (%22) ve İç Anadolu (%14) bölgeleridir **(Şekil 7)**.

2000 yılında Avcılar'da nüfusun iktisadi faaliyetlere dağılımında imalat sanayi grubu %35'lik pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %21'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü ve üçüncü olarak da %20'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu izler.[44]

44 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200-201.

BAĞCILAR İLÇESİ

İstanbul'un Avrupa yakasındaki Bağcılar ilçesi; kuzeyde Başakşehir, güneyde Güngören ve Bahçelievler ilçesiyle komşudur. Doğusunda Esenler ilçesi, batısında ise Küçükçekmece bulunur. İlçe bugünkü sınırlarına 2008 yılında ulaştı. Bu tarihte Esenler ilçesine bağlı askerî alanın güney kısmı Bağcılar ilçesine bırakıldı ve ilçe alanı 22 km^2 oldu. Alanı fazla geniş olmayan ancak önemli miktarda nüfus barındıran Bahçelievler, km^2'de 37.210 kişiyle (2012) nüfus yoğunluğu sıralamasında, Gaziosmanpaşa ve Güngören'den sonra, 3. sırada olan ilçedir **(Tablo 1)**.

Bağcılar ilçesi, Bakırköy'den ayrılan Mahmutbey bucağı ve 21 mahallenin[45] idari olarak birleşmesiyle 27 Mayıs 1992'de kuruldu.[46] Daha sonra kurulan Fatih Mahallesi'yle Bağcılar'da mahalle sayısı 22'ye çıktı. Günümüzde ilçe idari olarak 22 mahalleden oluşur.

İlçenin merkezi olan Bağcılar, 1935'te Çıfıtburgaz[47]

45 Bağcılar (Merkez), Bağlar, Barbaros, Çınar, Demirkapı, Evren, Fevzi Çakmak (Kirazlı bölgesi), Fevzi Çakmak (Bağlar bölgesi), Hürriyet (Güneşli bölgesi), Güneşli (Merkez), Göztepe, İnönü, Kâzımkarabekir (Bağcılar bölgesi), Kemalpaşa, Mahmutbey (Merkez), Sancaktepe, Yavuzselim (Bağlar bölgesi), Yenigün, Yenimahalle, Yıldıztepe ve Yüzüncüyıl.

46 Bağcılar ilçesi 27.05.1992 tarihinde kabul edilen *3086 sayılı kanun*la kurulmuştur. Bu kanun 3 Haziran 1992'de *Resmî Gazete*'nin mükerrer 21247 sayısında yayınlanmıştır.

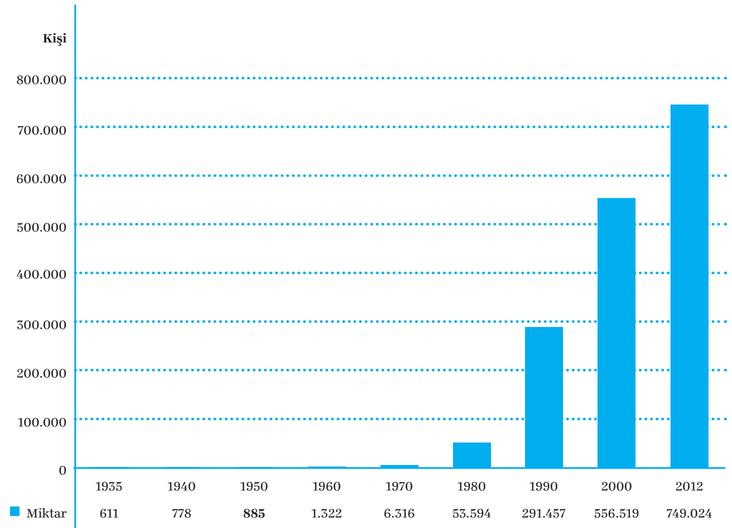
47 *1935 Genel Nüfus Sayımı: İstanbul Vilayeti,* İstanbul 1936, s. 9; *1970 Genel Nüfus Sayımı: İdari Bölünüş,* Ankara 1973, s. 302.

adıyla Bakırköy ilçesi Mahmutbey nahiyesinde köydü. Yerleşme için 1940'ta Bağcılar,[48] 1965'te Çiftburgaz,[49] 1975 ve 1980'de Yeşilbağ[50] isimleri kullanıldı. 1975'te belediye teşkilatına sahip olan Bağcılar, 1980'de Bakırköy'e bağlı 53.000 nüfuslu bir köydü. Bağcılar köyünün olduğu sahada geçmişte Kaşıkçı Çiftliği bulunuyordu.[51]

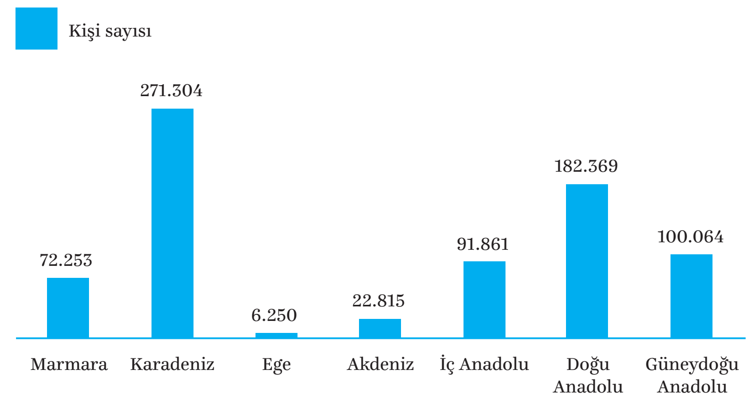
1929'da Bulgaristan Varna'dan gelen Türklerin yerleştiği Bağcılar'da, devlet tarafından verilen üzüm fidanları bölgede bağcılığın temelini teşkil etti ve kurulan bağlar yerleşmeye isim oldu. Bugün mevcut olan bazı sokak ve mahalle adları da bu bağlar ile ilgilidir. Bağlar adıyla bir mahallenin bulunduğu ilçede Mahmutbey, Merkez, Fatih ve Güneşli mahallelerindeki Bağlar Caddesi ve Bağlar Sokak isimleri geçmişteki bağlardan geriye kalanlardır.

1980'li yıllarda Bağcılar ilçesi yerleşim alanında köy yerleşmeleri bulunuyordu. Bağcılar, Mahmutbey (Kalfaköy), Güneşli ve Kirazlı 1980'de Bakırköy'e bağlı köylerdi. Günümüzde bu köyler aynı isimler ile mahalledir. Ancak Bağcılar köyü, Bakırköy'e bağlı olduğu 1990'da Bağcılar Merkez Mahallesi olarak isimlendirilirken, 1992'de ilçe kurulduktan sonra, ilçe merkezi olması nedeniyle, Merkez Mahallesi adını almıştır.

Bağcılar köyünün nüfusu 1935'te 611 kişiydi (**Şekil 8**). 1960'a kadar nüfusta önemli bir artış olmadı. Ancak bu tarihten sonra büyük artışlar oldu. 1960-1970 yılları arasında nüfus, yaklaşık 5 kat artarak 1970'te 6.316 kişiye ulaştı. Ancak en önemlisi 1970-1980 arasındaki 8 katlık artış oldu. 1980'de 53.594 kişi olan Bağcılar nüfusu, 5 kattan fazla bir artışla 1990'da 291.457 kişiye ulaştı. Bu tarihten sonrada nüfus hızlı artışını sürdürdü. 1990-2000 yılları arasında artış oranı, geçmiş yıllara göre daha az (2 kat) olmakla birlikte, artış miktarı (265.062 kişi) en yüksek değerine ulaştı ve Bağcılar nüfusu 2000 yılında 556.519 kişiye çıktı. 1992'de ilçe olmasının bu artışa etkisi oldu. 1997'de Bağcılar, nüfus büyüklüğü sıralamasında Kadıköy ve Gaziosmanpaşa'dan sonra İstanbul'un 3. büyük ilçesi oldu.[52] 2012'de ise Bağcılar (749.024 kişi) , İstanbul'un en kalabalık ilçesi oldu (**Tablo 1**). Bu tarihte nüfusunun %51'i erkeklerden oluşuyordu. Ancak geçmişte

Şekil 8- Bağcılar'ın nüfus gelişimi (1935 - 2012)

Şekil 9- Bağcılar ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Bağcılar'da erkek nüfus oranı daha fazlaydı. Her sayım döneminde erkeklerin fazla olduğu Bağcılar'da erkek nüfus oranı 1970'te %55 ve 1980'de %53 oldu.

Bağcılar'da yaşanan hızlı nüfuslanma süreci ilçenin aldığı göçler sayesinde oldu. Göçlere bağlı olarak özellikle 1980 ve 1990 yıllarından sonra hızlı bir nüfuslanma ve genişleme süreci yaşayan Bağcılar, buna bağlı şehirleşme problemlerini de derinden yaşadı.

Demirkapı, Evren, Yüzüncüyıl, Fatih, Güneşli, Kirazlı ve Yıldıztepe mahalleleri ilçede nüfusun kalabalık olduğu semtlerdir (**Tablo 5**). Demirkapı Mahallesi 55.849 kişiyle Bağcılar'da nüfusu en fazla olan mahalledir. Nüfusun %8'i buradadır. Evren 52.077 kişiyle ikinci büyük mahalleyi teşkil eder. Adı geçen diğer mahallelerin her biri 40.000'in üzerinde nüfusu olan yerlerdir. 2000-2011 yılları arasında her mahallede nüfus artışı olmakla birlikte bunlar içinde en fazla artış %47 ile Evren Mahallesi'nde olmuştur. Bağcılar'da nüfusun büyük bölümünü ülkenin değişik yerlerinden gelenler teşkil eder.

48 *1940 Genel Nüfus Sayımı,* Ankara 1948, s. 318.

49 *1965 Genel Nüfus Sayımı: İdari Bölünüş,* Ankara 1968, s. 333; *1975 Genel Nüfus Sayımı: İdari Bölünüş,* Ankara 1977, İstanbul fasikülü, s. 4.

50 *1975 Genel Nüfus Sayımı: İdari Bölünüş,* s. 4; *1980 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* Ankara 1983, s. 5.

51 *Turkey 1/25.000, Makri Keui Sheet*, G.S., nr. 3055, London 1920.

52 *1997 Genel Nüfus Tespiti: İdari Bölünüş,* s. 34, 57.

749.024 (2012) kişinin yaşadığı Bağcılar'da, nüfusun %94'ü İstanbul nüfusuna kayıtlı değildir. Bu veriler Bağcılar'da 1960'tan sonra yaşanan nüfus artışını sağlayan göçleri ifade eder. Bağcılar'ın göç aldığı başlıca iller; Sivas, Bitlis, Ordu, Malatya, Samsun ve Kastamonu'dur. Sivas ve Bitlis 40.000, diğer iller ise 30.000'den fazla nüfusa sahiptir. Bunlardan ilk sırada olan Sivaslıların ilçe nüfusu içindeki payı %5 kadardır.

Bağcılar nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında Karadeniz en fazla nüfusa sahip bölgedir (**Şekil 9**). Bağcıların %36'sı, diğer bir ifadeyle ilçedeki her üç kişiden biri Karadenizlidir. İlçede Doğu Anadolu illerinden gelenler %25 ile ikinci sıradadır. Bu bölgelerin ardından %13 ile Güneydoğu Anadolu bölgesi gelir.

DİE'nin 2000 yılı tespitlerine göre, Bağcılar'da nüfusun istihdamında imalat sanayi grubu %50'lik pay ile ilk sırayı alır. Bu oran İstanbul ilçeleri arasında Esenler'den sonra en yüksek değerdir. İlçedeki sanayi tesislerinin çokluğu ve İkitelli Organize Sanayi Bölgesi'ne yakınlık bunda etkilidir. Bunu %17'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %14'lük oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[53]

Ucuz arazi ve mevzuat kolaylığı gibi sebeplerle İstanbul'da belediye sınırı dışında kalan yerleşim alanlarında sanayi tesisi kurmanın kolaylığı özellikle 1970'li yıllarda Bağcılar'da da sanayinin gelişmesinde etkili oldu. Bağcılar 1980 öncesinde metal eşya sektörünün geliştiği bir saha iken buna daha sonra kâğıt, kimya ve plastik sektörü eklendi. 1990'lardan sonra sanayi tesisi sayısında önemli artışın olduğu Bağcılar'da, özellikle dokuma, giyim ve deri ürünleri sanayi hemen her dönemde en önemli sektör oldu.

Özellikle tekstil, deri, ayakkabı, kâğıt, plastik ve metal gibi çeşitli sanayi dallarının çoğunlukta olduğu Bağcılar'da, sanayi tesisleri ilçenin batısında yoğunluk kazanır. İdari olarak Mahmutbey, Evren ve Bağlar mahallelerinin bulunduğu bu alanda sanayi, İstanbul ulaşımının iki ana güzergâhı olan TEM otoyolu ile D 100 (E-5) karayolunu bağlayan Mahmutbey-Yeşilköy bağlantı yolu çevresinde yoğunlaşmıştır. Matbaacılar Sitesi'nin (MASSİT) bulunduğu Yüzüncüyıl Mahallesi de bu bakımdan önemlidir.

Bağcılar, İstanbul'da sanayinin yoğunlaştığı ilk beş ilçeden biridir. 1950'li yıllarla başlayan ve 1980'lerden sonra hızlanan sanayileşme, özellikle 1990-2000 döneminde büyük bir gelişme gösterdi. İlçede sanayi tesislerinin %41'i bu dönemde açıldı. Bağcılar'da dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi (%60), metal eşya, makine teçhizatı, ulaşım aracı, ilmî ve mesleki ölçme aletleri sanayi (%10) ve kâğıt-kâğıt ürünleri ve basım sanayi (%10) başlıca sanayi sektörlerini teşkil eder. İlçede 2010 yılında İstanbul Sanayi Odası'na kayıtlı 710 sanayi tesisinde 38.355 kişi çalışıyordu.[54]

Sanayinin yanı sıra Mahmutbey,[55] Evren,[56] Göztepe[57] ve Yüzüncüyıl[58] mahallelerindeki ticaret ve alışveriş merkezleriyle Bağcılar, ticari fonksiyonu gelişmiş bir ilçedir.

53 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200-201.

BAHÇELİEVLER İLÇESİ

İstanbul'un Avrupa yakasında bulunan Bahçelievler ilçesi; kuzeyde Bağcılar, güneyde Bakırköy, doğuda Güngören ve batıda Küçükçekmece ilçeleri ile komşudur. İlçeyi güneyde Bakırköy'den ayıran sınır D 100 (E-5) karayolundan geçer. Batı sınırını Uzuncadere[59] teşkil eder ve ilçeyi Küçükçekmece'den ayırır.

Bahçelievler ilçesi; Bakırköy'e bağlı Bahçelievler Mahallesi'yle birlikte 11 mahallenin idari olarak bir araya gelmesiyle 27 Mayıs 1992 tarihinde kuruldu.[60] İlçeyi teşkil eden mahalleler şunlardır. Cumhuriyet, Çobançeşme, Fevzi Çakmak (Yenibosna kesimi), Hürriyet (Yenibosna kesimi), Kocasinan, Siyavuşpaşa, Soğanlı, Şirinevler, Yenibosna, Zafer ve Bahçelievler mahalleleri. Kuruluş tarihinden sonra mahalle sayısında bir değişme olmadı. Günümüzde ilçe adı geçen 11 mahalleden oluşur. Bu sınırlar içinde ilçe 16 km²'dir. Bu değer ile Bahçelievler büyüklük bakımından İstanbul ilçeleri arasında 31. sırada gelir. İlçe, 1960'lı yıllarda kooperatifler tarafından bahçe içinde yapılan evler sebebiyle bu ismi almıştır.

54 Kadir Temurçin, "Bağcılar (İstanbul) İlçesi'nde Sanayinin Gelişimi ve Yapısı", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 2012, sy. 26, s. 105, 113, 118.

55 İstanbul'un en büyük toptancılar çarşısı olan İstanbul Toptancılar Çarşısı (İSTOÇ), Mahmutbey Mahallesi'nde TEM otoyolu kuzeyindedir. 212 İstanbul Alışveriş Merkezi de buradadır.

56 Evren Mahallesi'nde Metro Grossmarket ve Praktiker alışveriş merkezi bulunur.

57 İSTOÇ Oto Ticaret Merkezi bu mahalledir.

58 Yüzüncüyıl Mahallesi'ndeki Oto Center ve Auto Mall, İstanbul'un en büyük otomobil alışveriş merkezleridir.

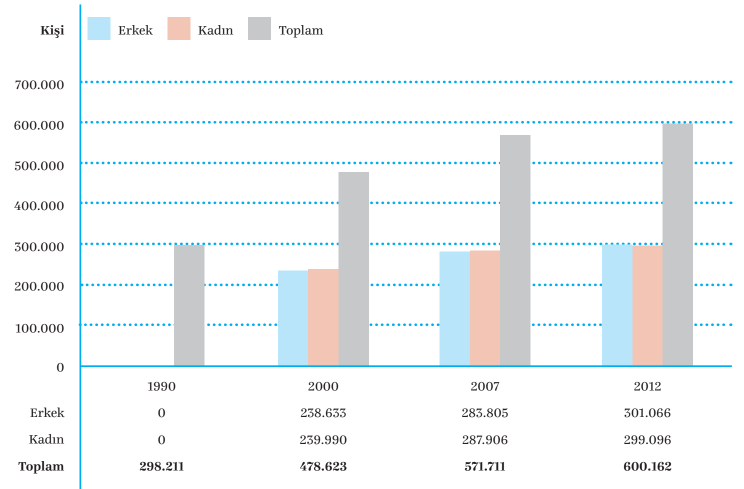
59 Uzuncadere'nin (Ayamama) farklı kesimleri için değişik adlar kullanılır. Yukarı kesimlerde Halkalı Deresi olarak bilinen akarsu için, orta kesimde Değirmenbahçe, Sefaköy ve Alemdar Deresi adları kullanılır.

60 Bahçelievler ilçesi 27 Mayıs 1992 tarihinde kabul edilen ve 3 Haziran 1992'de *Resmî Gazete*'nin 21247 mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *3086 sayılı kanun*la kurulmuştur.

Tablo 6- Bahçelievler ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı	
		2000	2011
1	Zafer	62.852	86.431
2	Soğanlı	60.655	73.110
3	Siyavuşpaşa	64.117	70.762
4	Kocasinan Merkez	37.965	66.724
5	Şirinevler	55.765	62.432
6	Bahçelievler	55.918	61.708
7	Hürriyet	40.720	48.478
8	Cumhuriyet	27.913	40.921
9	Çobançeşme	25.489	32.311
10	Yenibosna Merkez	23.130	31.301
11	Fevzi Çakmak	22.749	26.722

Kaynak: TÜİK

Şekil 10- Bahçelievler ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1997 - 2012)

Bahçelievler ilçesinin kurulduğu alanda, 1920'li yıllarda Kocasinan ve Yenibosna köyleriyle, Siyavuşpaşa (Çavuşpaşa[61]) ve Kuleli çiftlikleri bulunuyordu.[62] Bunlara ilave olarak 1950'lerin sonlarında Soğanlı Çiftliği ile Bahçelievler Mahallesi'nin sahadaki yerleşmelere dâhil olduğu görülür.[63] 1970'lere gelindiğinde Kuleli ve Siyavuşpaşa çiftliklerinin mahalleye dönüştüğü ve ayrıca Şirinevler Mahallesi'nin kurulduğu anlaşılır.[64] Günümüzdeki Kocasinan, Yenibosna, Siyavuşpaşa ve Soğanlı mahalleleri adlarını bu yerleşmelerden almıştır. Kuleli Çiftliği, Zafer ve Fevzi Çakmak mahallelerinde semt adı olarak hâlen kullanılmaktadır. Bu köy ve çiftlikler yakın zamana kadar varlıklarını korudu.

Bahçelievler ilçesinin bulunduğu sahada yerleşmenin gelişimi, 1960'lardan sonra, başta Kocasinan ve Yenibosna'nın nüfuslanması ve yerleşimin genişlemesi ve ayrıca yeni yerleşim alanlarının ortaya çıkması şeklinde oldu. Ayrıca Bakırköy'deki mekânsal gelişimin İncirli Caddesi üzerinden E-5 karayolu kuzeyine geçmesinin bunda büyük payı vardır.

İlçe sınırlarındaki Kocasinan ve Yenibosna eski köy yerleşmeleridir. 1920'lerde bunların dışında köy yerleşmesi yoktu. Bugün bu köyler Bahçelievler'de mahalledir. İlçenin bulunduğu alanın nüfuslanma sürecinde bu yerleşmelerin nüfus gelişimi önemli rol oynadı. Bunlardan Kocasinan 1935'te 264 kişinin yaşadığı bir köy yerleşmesidir. Nüfusu 1950'den sonra 13 kat artarak 1960'ta 4.103 kişiye çıktı **(Tablo 6)**. 1970'te belediye teşkilatı olan Kocasinan'da hızlı nüfus artışı devam eden yıllarda da sürdü ve 1980'de 96.312 kişiye ulaştı. Bu tarihte idari bakımdan köy olmakla birlikte büyük bir yerleşim yeriydi. 1981'de idari yapısı değişen Kocasinan, Bakırköy'e bağlı bir mahalle oldu.

Benzer bir nüfus gelişimi yöredeki Yenibosna köyünde de yaşandı. 1950'de sadece 862 kişinin yaşadığı Yenibosna'da 1960'ta 3.479 kişi vardı. 1975'te belediye teşkilatı mevcut olan Yenibosna, 1980'de 83.560 kişiye ulaşan nüfusuyla büyük bir yerleşim merkeziydi. 1990'da Yenibosna'da Merkez, Evren, Fevzi Çakmak, Hürriyet, Zafer ve Çobançeşme adıyla 5 mahalle vardı. Bunların toplam nüfusu 108.697 kişiydi.

İlçe kuruluşundan beş yıl sonra, 1997'de yapılan, ilk nüfus sayımında Bahçelievler nüfusu 442.877 kişiydi. Nüfus bir miktar artarak 2000'de 478.623 kişiye ulaştı **(Şekil 10)**. 2012'de 600.162 kişi olan Bahçelievler nüfusunun %50.1'i erkeklerden oluşur.

Zafer, Soğanlı, Siyavuşpaşa, Kocasinan Merkez, Şirinevler ve Bahçelievler Mahallesi ilçede nüfusun kalabalık olduğu semtlerdir **(Tablo 6)**. Bunlardan Zafer, 2011 yılı değerlerine göre, İstanbul'un en kalabalık mahallesidir.[65] Ayrıca 2013 yılında Türkiye'nin 3. büyük

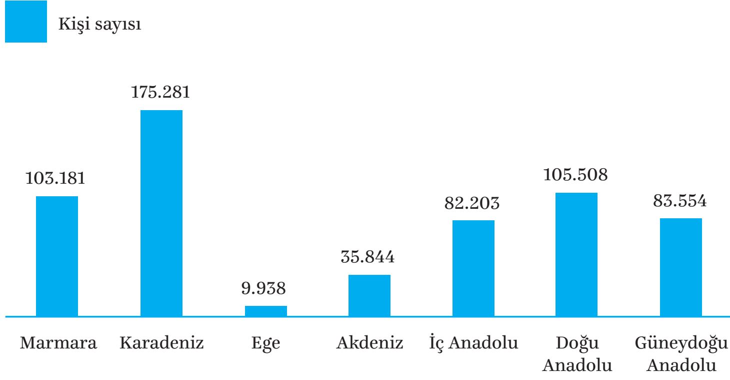
61 Siyavuşpaşa Çiftliği'nin bir diğer adı Çavuşpaşa Çiftliği'dir. Çiftlik için Çavuşbaşı adı da kullanılmıştır (*Türkiye Topoğrafya Haritası, İstanbul F 21 c4 Paftası,* Harita Umum Müdürlüğü, Ankara 1972). Günümüzde çiftliğin olduğu semtte, Çavuşpaşa Caddesi bulunur. Ancak bu cadde halk arasında Çavuşbaşı olarak bilinir ve birçok kamu kurumu ve özel işyeri adreslerinde Çavuşbaşı Caddesi adını kullanır.

62 *Turkey 1/25.000, Makri Keui Sheet.*

63 *Türkiye Topoğrafya Haritası, İstanbul F 21 c4 Paftası,* HUM. Ankara 1958.

64 *Türkiye Topoğrafya Haritası, İstanbul F 21 c4 Paftası,* Harita Genel Müdürlüğü, Ankara 1972.

65 2011 yılında İstanbul'da nüfusu en fazla olan mahalle Zafer Mahallesi'dir. İkinci sırada İçerenköy (75.274 kişi, Ataşehir) ve üçüncüsü ise Soğanlı Mahallesi'dir (73.110 kişi, Bahçelievler). Bunu; Ellinciyıl (71.128 kişi, Sultangazi), Siyavuşpaşa (70.762 kişi, Bahçelievler), Karadeniz (70.056 kişi, Gaziosmanpaşa), İnönü (69.414 kişi, Küçükçekmece), Kocasinan Merkez (66.724 kişi, Bahçelievler), Yeşilkent (64.653 kişi,

Şekil 11- Bahçelievler ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

mahallesi olmuştur. İlçedeki Soğanlı, Siyavuşpaşa ve Kocasinan Merkez mahalleleri İstanbul'un kalabalık mahalleleri arasında yer alır. 2011 verilerine İstanbul'da Soğanlı 3., Siyavuşpaşa 5. ve Kocasinan Merkez İstanbul'un 8. büyük mahalleleridir.

1970'lerin başlarında, Yenibosna köyündeki bir plastik fabrikası ve İncirli'deki Ömür Yoğurt Fabrikası dışında sanayinin olmadığı Bahçelievler'de günümüzde çok sayıda sanayi tesisi vardır. Sanayi tesisleri ilçenin batısında, Yenibosna Merkez Mahallesi'nde yoğunluk arz eder. 1980'lerden sonra hızla sanayileşmeye başlayan saha günümüzde Bahçelievler'de sanayinin toplandığı başlıca merkezdir. Başlıcalarını boya, cam, kimya, gıda, kâğıt ve plastik sanayi tesisleri teşkil eder. Bu kesimde sanayi, İstanbul'un en önemli iki ana ulaşım güzergâhı olan TEM ile D 100 (E-5) karayolunu, Çobançeşme ile Mahmutbey kavşakları arasında, birbirine bağlayan Mahmutbey-Yeşilköy bağlantı yolu çevresinde sıralanır. Bu yolun batısı nakliye ve lojistik şirketlerinin toplandığı bir saha olurken, doğusunda Kuyumcukent, Yenibosna Dış Ticaret Merkezi ve Starcity Alışveriş Merkezi gibi ticari alanlar bulunur. İstanbul'un kalabalık ilçelerinden olan Bahçelievler'de, 4 tanesi D 100 (E-5) karayolu üzerinde olmak üzere 6 adet alışveriş merkezi bulunur.[66] Büyük çoğunluğu konut alanı olan Bahçelievler'de D 100 karayolu ve Mahmutbey-Yeşilköy bağlantı yolu boyunca sanayi ve ticaret alanlarının yoğunlaştığı görülür.

Bahçelievler'de imalat sanayi grubu %35'lik (2000) pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %21'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %19'luk oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[67]

Bahçelievler'de nüfusun %88'i (2012) İstanbul nüfusuna kayıtlı değildir. Buna göre ilçenin nüfus yapısında göçlerin önemli bir rolü olmuştur.

Bahçelievler'in göç aldığı başlıca yerler arasında Sivas, Malatya, Trabzon, Tokat ve Mardin illeri ilk sıralarda gelir. Adı geçen diğer illerin her biri 20.000'den fazla nüfusa sahiptir. İstanbulluların %12 olduğu Bahçelievler'de, Sivas nüfusuna kayıtlı olanların oranı %5'tir.

Bahçelievler'de nüfusun %29'u Karadenizlidir. Doğu Anadolu bölgesi %18, Marmara bölgesi %17 ile önemli olan diğer bölgelerdir (**Şekil 11**).

BAKIRKÖY İLÇESİ

İstanbul'un Avrupa yakasındaki ilçelerinden biri olan Bakırköy, güneyden Marmara Denizi'yle çevrilidir. Kuzeyde D 100 (E-5) karayolu ilçeyi Bahçelievler, Küçükçekmece ve Güngören'den ayırır. Batıda Küçükçekmece ile komşu olan Bakırköy, doğuda Çırpıcı Deresi'yle Zeytinburnu ilçesinden ayrılır.

Yeni ilçelerin kurulmasıyla idari sınırlar değişti ve Bakırköy'ün alanı da sürekli küçüldü. Günümüzde ilçe olan Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Esenler, Güngören, Küçükçekmece ve Zeytinburnu geçmişte Bakırköy'e bağlıydı. Bu ilçelerin kurulmasıyla Bakırköy'ün sınırları sürekli küçüldü. 1927'de 290 km^2 olan alanı, 1990'da 131 km^2 ve günümüzde 29 km^2'ye indi (**Tablo 1**).[68]

1926'da kaza olan Bakırköy, o yıllarda İstanbul'u çevreleyen tarihî suların yakınındaki en büyük yerleşim yeriydi. 1927'de İstanbul vilayetini teşkil eden yedi kazadan biriydi. Bu tarihteki sınırlara göre kazanın yüzölçümü 290 km^2'dir. İlçe nüfusu 20.441 kişi olup nüfus yoğunluğu km^2'de 81 kişiydi.

> Bakırköy kazasında 1935 yılında Merkez, Mahmutbey ve Yeşilköy adında üç nahiye (bucak) vardı. Bunlardan Merkez ve Yeşilköy nahiyesinde belediye teşkilatı mevcuttu. Buna daha sonra Zeytinburnu nahiyesi eklendi. Ancak 1957'de Zeytinburnu kaza olunca, nahiye sayısı tekrar üçe indi.

1935'teki idari yapıya göre Bakırköy kazasının 19 köyü vardı.[69] Günümüzde ilçe olan Avcılar, Bağcılar,

Avcılar) ve Halkalı Merkez Mahallesi (64.358 kişi, Küçükçekmece) izler.

66 Koçtaş, Migros (Fevzi Çakmak), Carrefoursa (Bahçelievler), Metroport (Bahçelievler), Kadir Has (Bahçelievler), M 1 Meydan Merter (Bahçelievler) ve StarCity (Yenibosna Merkez).

67 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200-201.

68 *1927 Umumi Nüfus Tahriri,* s. 92; *1990 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* İstanbul 1993, s. 24.

69 Mahmutbey nahiyesi köyleri; Atışalanı (Ayas), Çıfıtburgaz (Bağcılar), İkitelli, Esenler (Litros), Güngören (Vidos), Kayabaşı (Ayayorgi), Kirazlı (Ayapa), Kocasinan

Tablo 7- Bakırköy ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı 2000	Nüfus Miktarı 2011		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı 2000	Nüfus Miktarı 2011
1	Kartaltepe	35.434	38.535	9	Ataköy 3-4-11.	7.352	7.986
2	Şenlikköy	20.656	27.913	10	Yenimahalle	6.919	7.108
3	Yeşilköy	28.830	24.165	11	Yeşilyurt	9.020	6.874
4	Osmaniye	20.361	23.954	12	Basınköy*	4.670	5.769
5	Zuhuratbaba	20.973	22.632	13	Zeytinlik	5.465	5.488
6	Ataköy 7-8-9-10.	21.959	22.387	14	Cevizlik	5.100	5.299
7	Ataköy 2-5-6.	8.331	12.278	15	Ataköy 1.	2.169	1.701
8	Sakızağacı	7.495	8.574				

* Zümrütyuva olan adı 1989-1991 yılları arasında değiştirilerek Basınköy olmuştur

Kaynak: TÜİK.

Esenler, Güngören ve Küçükçekmece bu tarihte Bakırköy kazasının köyleriydi. 1935'te 19 olan köy sayısı, Ambarlı ve Şenlikköy'ün (Kalitarya) köy tüzel kişiliğinin sona ermesiyle, 1940'ta 17'ye düştü. Daha sonra bunlara Güneşli ve Habipler köyleri katıldı ve köy sayısı 1960'ta 19 oldu.

Bakırköy'ün 1980 yılında 19 köyü vardı. Bu köyler zaman içinde Bakırköy'den ayrıldı ve günümüzde İstanbul'un önemli semtleri hâline geldi. Bunlar; Avcılar, Firuzköy, Halkalı, Küçükçekmece, Sefaköy (Safra), Mahmutbey (Kalfaköy), Altınşehir, Atışalanı, Esenler, Güneşli, Güngören, Habipler (Çınarlıhan), İkitelli, Kayabaşı, Kirazlı, Kocasinan, Şamlar, Yenibosna (Viranbosna) ve Yeşilbağ (Bağcılar) köyleridir. Köylerden 5 tanesi; Avcılar, Bağcılar, Küçükçekmece, Esenler ve Güngören bugün ayrı birer ilçedir. Diğer köyler ise bağlı oldukları ilçelerin mahallesi veya önemli bir semti hâline geldi. 1985'te Kayabaşı ve Şamlar adıyla iki köyü olan Bakırköy'ün 1990'da köyü yoktu.

1930 yılında Bakırköy merkezde 6 mahalle vardı. Bunlar; Cevizlik, Kartaltepe, Osmaniye, Sakızağacı, Zeytinlik ve Yenimahalle. Bunların hepsi günümüzde mahalle olarak mevcuttur. Osmaniye Mahallesi 1920'de bir köy yerleşmesidir.[70] Bakırköy'de 1971'de belediye sınırları dâhilinde 17[71] mahalle vardı. Günümüzde Bakırköy ilçesi idari olarak 15 mahalleden oluşur (**Tablo 7**).

1927'de 20.441 kişinin yaşadığı Bakırköy kazasında, bu nüfusun %75'i kaza merkezinde, kalanı nahiye ve köylerde bulunuyordu. İlçe nüfusu 1927-1935 yılları arasında %39 artarak, 1935'te 28.377 kişiye ulaştı. Nüfus artışı 1960'a kadar normal bir artış seyri izledi. Ancak 1950-1960 döneminde yaklaşık 1.5 kat artarak, 1960'ta 102.612 kişiye çıktı (**Şekil 12**). Böylesi bir artış ilk defa olmuştu. Üstelik bu dönemde 1957'de Zeytinburnu kaza olmuş ve Bakırköy'den ayrılmıştı. Ancak devam eden yıllarda bundan daha büyük artışlar oldu. Zira 1960'tan sonra nüfus 3.3 kat artarak 1970'te 34.1743'e ulaştı. 1965-1975 yılları arasında Bakırköy İstanbul'da nüfusu en fazla artan ilçe oldu.[72] 1960-1970 yılları arasındaki artış ilçenin daha ziyade belde ve köylerinde gerçekleşti. Bu dönemde belde ve köy nüfusu yaklaşık 5 kat arttı. Bakırköy'e bağlı köyler olan Küçükçekmece, Esenler, Kocasinan, Sefaköy ve Güngören'in nüfusu bu dönemde önemli miktarda artmıştı. Bu yıllar arasında gerçekleşen nüfus artışının %64'ü köy ve beldelerde, %36'sı ise şehir nüfusunda olmuştu.

1950 sonrasında sanayileşme ve İstanbul'a olan yoğun göçler bu artışta önemli rol oynadı. 1970'ten sonra artış hızı azalmakla birlikte, nüfus artmaya devam etti. 1970-1980 yılları arasında 540.762 kişi artarak (1.5 kat) 1980'de 882.505 kişiye ulaştı. Miktar olarak en fazla artış bu dönemde oldu. 1960-1970 döneminde olduğu gibi, bu artışın da büyük bölümü (%85) ilçenin belde ve köylerinde oldu.

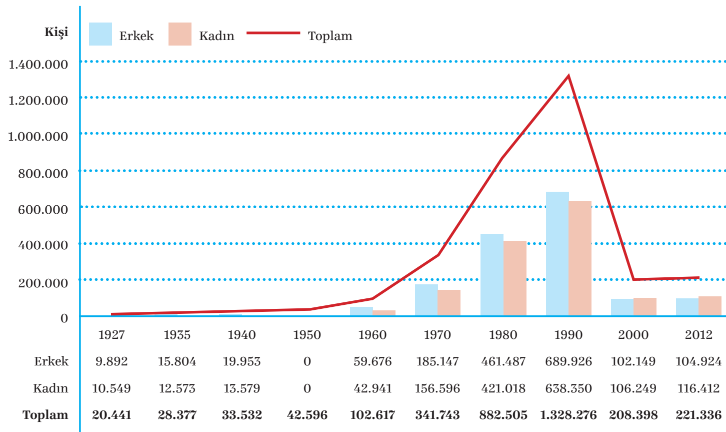
1980'den sonra nüfus büyük oranda artış kaydetti ve 1990'da 1.000.000'u aştı (1.328.276 kişi). Böylece Bakırköy 1990'da Türkiye'nin en kalabalık ilçesi oldu. İlçe sınırlarındaki beldelerin ilçe merkezine dâhil edilmesi bu artışta etkili oldu. Bu dönemde Küçükçekmece 1987'de Bakırköy'den ayrılarak ilçe olmuş ve Bakırköy önemli

(Nifos), Mahmutbey, Şamlar ve Yenibosna. Yeşilköy nahiyesi köyleri; Ambarlı, Avcılar, Firuz, Halkalı, Küçükçekmece, Safra (Sefaköy), Şenlikköy (Kalitarya) ve Yeşilköy.

70 *Turkey 1/25.000, Makri Keui Sheet*.

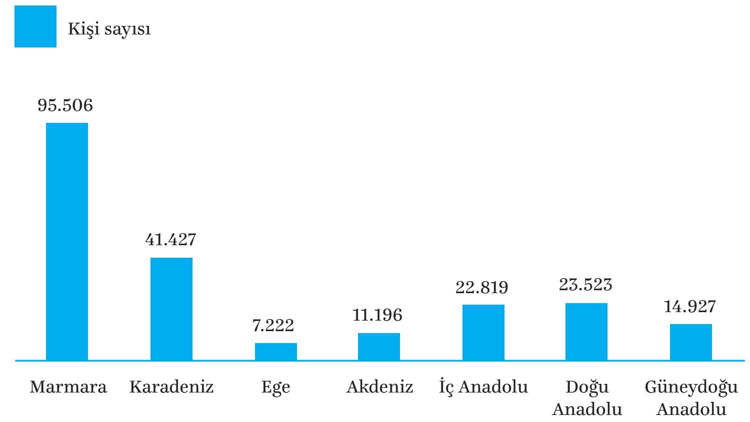
71 Ataköy I., Ataköy II., Ataköy III., Bahçelievler, Cevizlik, Kartaltepe, Osmaniye, Sakızağacı, Şenlik, Şevketiye, Tozkoparan, Ümraniye, Yenimahalle, Yeşilyurt, Zeytinlik, Zuhuratbaba ve Zümrütyuva mahalleleri. *İstanbul Şehir Rehberi: 1971,* İstanbul 1971, s. I.

72 Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân*, s. 229.

	1927	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	9.892	15.804	19.953	0	59.676	185.147	461.487	689.926	102.149	104.924
Kadın	10.549	12.573	13.579	0	42.941	156.596	421.018	638.350	106.249	116.412
Toplam	**20.441**	**28.377**	**33.532**	**42.596**	**102.617**	**341.743**	**882.505**	**1.328.276**	**208.398**	**221.336**

Şekil 12- Bakırköy ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1927 - 2012)

Şekil 13- Bakırköy ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

miktarda nüfus kaybına uğramıştı. Nitekim 1990'da Küçükçekmece 479.419 nüfuslu bir ilçeydi. Buna rağmen 1980-1990 döneminde Bakırköy'ün nüfusu önemli miktarda artmıştı. Bu yıllarda İstanbul'da Cumhuriyet döneminin ikinci göç dalgası yaşanıyordu ve Bakırköy bundan payını almıştı. 1990'dan sonra, idari yapı değişikliğine bağlı olarak, ilçe nüfusunda büyük bir azalma yaşandı. 1992'de Bağcılar, Bahçelievler ve Güngören, Bakırköy'den ayrılarak ilçe oldu. Bu idari değişiklikten sonra 2000 yılında ilçe nüfusu 208.398 kişiye düştü. Daha sonra, 2000-2012 yılları arasında yaklaşık 13.000 kişi artarak, 2012'de 221.336 kişi oldu. Yeni yerleşim alanı kalmadığı için nüfus yıllara göre büyük değişiklik göstermez.[73] Kartaltepe, Şenlikköy, Yeşilköy, Osmaniye, Zuhuratbaba ve Ataköy 7-8-9-10. Kısım mahalleleri Bakırköy'de nüfusu kalabalık olan semtlerdir. Bakırköy'ün en kalabalık mahallesi Kartaltepe, en az nüfuslu mahallesi ise Ataköy 1. Kısım'dır **(Tablo 7)**. 2000-2011 yılları arasında 12 mahallede nüfus artarken, 3 mahallede azaldı. Miktar olarak nüfusu en fazla artan mahalle Şenlikköy oldu. Diğer taraftan Yeşilköy (%16), Yeşilyurt (%24) ve Ataköy 1. Kısım (%21) nüfusu azalan mahalleler oldu.

Bakırköy ilçe nüfusun cinsiyet dağılımında 1935'te kadınların (%52) fazla olduğu görülür. Ancak bu tarihten sonra 2000 yılına kadar ilçede erkek nüfus daha fazladır. Erkek nüfusun en fazla olduğu yıl 1960'tır (%68). 2000 yılında kadınların daha fazla olduğu Bakırköy ilçesinde 2012'de kadın nüfus oranı %53'tür.

İlçede nüfusunun önemli bir bölümü İstanbul nüfusuna kayıtlıdır. 2012 yılında ilçe nüfusunun %35'i İstanbulludur. İstanbul'un ardından ikinci sırada Malatya (%3) gelir ve onu Trabzon, Sivas, Kastamonu, Mardin ve Tokat illerine kayıtlı olanlar takip eder. Ancak İstanbulluların miktarı belirgin bir farkla fazladır. Bakırköy nüfusunu oluşturanlar içinde Marmara bölgesi ilk sırayı alır. Nüfusun %44'ü bu bölgeye aittir. İstanbulluların çokluğu bunda etkilidir. Bakırköy'ün %19'u Karadenizlidir. Bunu %11'lik oran ile Doğu Anadolu bölgesi takip eder **(Şekil 13)**.

İlçe nüfusunun 1927'de mesleklere göre dağılımında ilk sırayı zirai faaliyetler (%40) alırken bunu ticari faaliyetler (%18) ve sanayi sektörü (%10) takip eder. İlçe merkezinde nüfusunun meslek dağılımında ise ordu mensupları ilk sıradaydı. Bunu ziraat, ticaret ve sanayi sektörleri izledi. 2000 yılında yapılan tespitlere göre, Bakırköy ilçe merkezinde çalışan nüfusun %29'u toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubunda istihdam edilmiştir. Bunu %22'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %20'lik oran ile imalat sanayi gelir.[74]

Osmaniye ve Kartaltepe mahallelerinde, Veliefendi Hipodromu çevresi, Bakırköy'ün sanayi alanıydı.[75] Çoğunluğunu tekstil fabrikalarının teşkil ettiği bu tesislerin bir kısmı İstanbul dışına taşınmış, bir kısmı ise kapanmıştır. Fabrikaların olduğu bu alan günümüzde kentsel dönüşüm kapsamında çok katlı yüksek konut ve rezidansların yapıldığı bir konut alanı hâline gelmiştir.[76] Günümüzde büyük sanayi tesisinin bulunmadığı Bakırköy'de tarihsel olarak sanayinin önemli bir işlevi

73 Suna Doğaner, "Bakırköy'ün Mekânsal ve Kültürel Değişimi", *Tarih ve Uygarlık İstanbul,* 2012, sy. 1-2, s. 214.

74 *1927 Umumi Nüfus Tahriri,* s. 100; *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200-201.

75 Akın Tekstil, Akfil Tekstil, Ariş İplik, Aksu İplik, Bornovalı Yün İpliği ve Mensucat Sanayi, Emboy İplik, Narin Kadife, Kilim Mensucat, Emayetaş Madeni Eşya, Dora Plastik, Derby Lastik Fabrikası.

76 Referans Bakırköy, Bakırköy 46, Hipodrom Aksu Evleri, Vezüv Konakları.

oldu. Bakırköy'den taşınan fabrika arazilerine otel, alışveriş merkezi yapılması Bakırköy'ün konut alanı olarak önemini daha da artırdı.[77]

Geçmiş yıllarda Zeytinburnu, Küçükçekmece, Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler ve Güngören'in de dâhil olduğu Bakırköy, çok sayıda sanayi tesisinin bulunduğu bir ilçeydi. Adı geçen yerlerin Bakırköy'den ayrılması, Bakırköy'ün çehresini değiştirmiş, ticari faaliyetler ve turizm gelişmeye başlamıştır. Günümüzde yoğun bir ticari hayatın yaşandığı, çok sayıda (8 adet) alışveriş merkezi,[78] uluslararası oteller, İstanbul Dünya Ticaret Merkezi, CNR Expo Fuar Merkezi, Ataköy Marina, İstanbul Akvaryum, Florya Atatürk Ormanı ve Osmanlı döneminin ünlü mesire yeri Veliefendi Çayırı'nda kurulan Veliefendi Hipodromu[79] gibi çok farklı kullanım alanlarının bir arada olduğu bir ilçe hâlini almıştır. Atatürk Hava Limanı ve Türkiye'nin ilk büyük toplu konut projesi kabul edilen Ataköy Toplu Konutları[80] Bakırköy'dedir. Geçmişin sanayi alanı olan Veliefendi Hipodromu çevresi günümüzde rezidans ve çok katlı konutların yapımı hızla sürmekte olup burası yakın gelecekte Bakırköy'ün önemli bir konut alanı olacaktır.

Günümüzde Bakırköy, Ataköy Blokları, alışveriş merkezleri, yat limanı, deniz otobüsü iskelesi, beş yıldızlı oteller, altı şeritli kıyı yoluyla modern bir yerleşmedir. Bu gelişmelerde 1989'da Ataköy-Kazlıçeşme arasındaki kıyının turizm merkezi ilan edilmesi ve turizm kompleksi olarak planlanması ve buna bağlı birçok tesisin yapımı önemli oldu.[81]

BAŞAKŞEHİR İLÇESİ

İstanbul'un yeni kurulan ilçelerinden biri olan Başakşehir; kuzeyde Arnavutköy, güneyde Avcılar, Küçükçekmece ve Bağcılar ile komşudur. İlçenin batısında Esenyurt ve Arnavutköy, doğusunda ise Sultangazi ve Esenler ilçeleri bulunur. Kuzeydoğuda kısa mesafede Eyüp ilçesiyle sınırı vardır. Arnavutköy'le olan sınırının bir bölümü Sazlıdere Baraj Gölü'ne tekabül eder. Bu sınırlar içinde ilçenin yüzölçümü 104 km^2'dir.

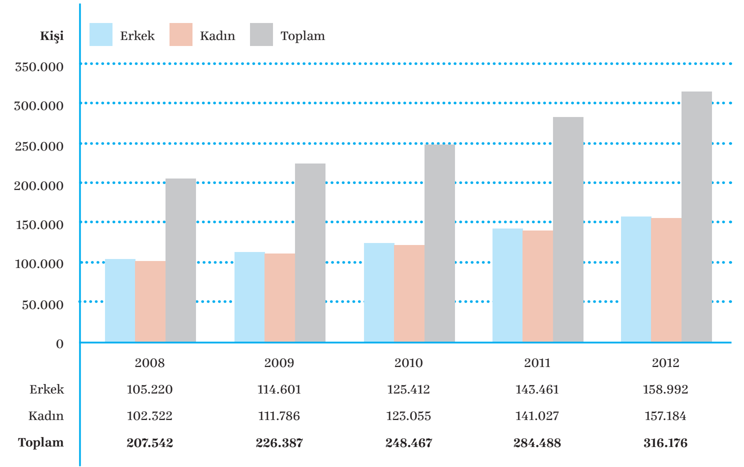
77 Doğaner, "Bakırköy'ün Mekânsal ve Kültürel Değişimi", s. 222.

78 Galeria, Carousel, Capacity, Fly Inn, Airport, Atrium, Ataköy Plas, Marmara Forum.

79 Veliefendi Hipodromu ve kuzeyindeki Çırpıcı Çayırı'nın sit alanı ilan edilmesi ve burada şehir parkı yapılması konusunda çalışmalar hâlen devam etmektedir.

80 Osmanlı döneminde kurulan Baruthane arazisine yapılan Ataköy Toplu Konutları 4 mahalleden oluşur. Bunlar; Ataköy 1. Kısım Mahallesi, Ataköy 2-5-6. Kısım, Ataköy 3-4-11. Kısım ve Ataköy 7-8-9-10. Kısım.

81 Doğaner, "Bakırköy'ün Mekânsal ve Kültürel Değişimi", s. 213, 239.

Şekil 14- Başakşehir ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (2008 - 2012)

Tablo 8- Başakşehir ilçesi mahalle nüfusu

Mahalle Adı	Nüfus Miktarı			
	2000	2007	2008	2011
Başak	46.102	46.102	48.874	62.330
Güvercintepe	-	36.438	39.598	46.484
Başakşehir	-	21.450	25.387	38.532
Şahintepe	-	32.674	34.265	37.195
Kayabaşı	40.519	5.807	5.529	29.713
Bahçeşehir 2. Kısım	-	-	19.947	28.746
Ziya Gökalp	32.552	10.130	13.133	16.257
Altınşehir	15.486	11.079	11.005	11.639
Bahçeşehir 1. Kısım	-	-	8.122	9.489

Kaynak: TÜİK.

Başakşehir ilçesi; Küçükçekmece'ye bağlı Başakşehir, Kayabaşı, Ziya Gökalp, Güvercintepe, Altınşehir ve Şahintepe ile Esenler'e bağlı Başakşehir,[82] ve Bahçeşehir'e bağlı Bahçeşehir 1. ve Bahçeşehir 2. Kısım mahallelerinin idari olarak birleşmesiyle 6 Mart 2008 tarihinde kuruldu.[83] Bu mahalleler günümüzde aynı ad ile mevcuttur. Ayrıca Küçükçekmece'ye bağlı Mehmet Akif Mahallesi'nin TEM otoyolu kuzeyinde kalan kesimi de ilçeye katıldı. Başakşehir'e bağlanan tek köy Küçükçekmece'nin Şamlar köyü oldu. Böylece ilçe 9 mahalle ve bir köyden oluştu. Ancak 2012'de İstanbul ilindeki köylerin tüzel kişiliği kaldırılarak mahalleye dönüştürüldü ve Başakşehir'in mahalle sayısı 10 oldu.

82 İsim karışıklığını önlemek için, Esenler Belediyesi'nin 08.03.2009 tarihinde almış olduğu bir kararla, Başakşehir Mahallesi'nin adı Başak olarak değiştirildi (Meryem Hayır, *İstanbul Başakşehir'de Şehirleşme Süreci,* İstanbul 2009, s. 47).

83 Başakşehir ilçesi, 6 Mart 2008'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 22 Mart 2008 tarih ve 26824 numaralı mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *5747 sayılı kanun*la kuruldu.

İlçenin adı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi kuruluşu olan KİPTAŞ tarafından 1995'te yapımına başlanan, Başakşehir toplu konutlarından gelir. İkitelli köyü arazisinde yapılan bu konutlar, ilçedeki ilk planlı toplu konut yerleşmesidir.[84]

Başakşehir ilçesinin bulunduğu sahada 1980'li yıllara kadar kırsal yerleşmeler bulunuyordu. Leyla Hanım'ın Çiftliği, Ispartakule Çiftliği, Dereköy Çiftliği gibi çiftlikler sahadaki kırsal yerleşmelerdi.[85] Büyük çoğunluğu toplu konutlardan oluşan Başakşehir, Başak ve Bahçeşehir mahalleleri ilçenin planlı yerleşim alanlarını teşkil eder. 1990'dan sonra uygulanan çok sayıdaki toplu konut projesiyle bu yerleşim alanları oluşmuştur. Hoşdere köyü merkez alınarak planlanan Bahçeşehir Uydukent Projesi birçok uluslararası ödüle layık görülmüştür.[86] Diğer taraftan Altınşehir, Güvercintepe, Ziya Gökalp, Kayabaşı ve Şahintepe mahalleleri ilçenin plansız yerleşim alanlarıdır. Bunlardan Ziya Gökalp Mahallesi, İkitelli köyünde kurulmuş olup halk arasında hâlen İkitelli adıyla bilinir.[87] Bu alanların nüfuslanmasında 1980'lerden itibaren yaşanan göçlerin büyük rolü oldu.

Başakşehir'in en önemli sanayi alanı, Ziya Gökalp Mahallesi'ndeki İkitelli Organize Sanayi Bölgesi'dir. Şehir içindeki bir kısım sanayi tesislerinin şehir dışına taşınması amacıyla 1980'lerde kurulan ve yaklaşık 20.000 kişinin istihdam edildiği İkitelli Organize Sanayi Bölgesi sadece Başakşehir için değil, çevre ilçeler için de önemli bir kullanım alanı olup, bölgenin nüfuslanması ve şehirleşmesinde büyük etkisi olmuştur. Ziya Gökalp Mahallesi'ndeki Olimpiyat Parkı ve içindeki Atatürk Olimpiyat Stadı, Başakşehir'in yanında bölgenin gelişimine de etki eden diğer kullanım alanlarıdır.

2008 yılında kurulan ilçeye ait ilk nüfus verileri de bu yıla aittir. 2008'de Başakşehir 207.542 nüfuslu bir ilçeydi. Nüfus %52'lik bir artışla 2012'de 316.176 kişiye ulaştı (**Şekil 14**). Bu nüfusun sadece 5.081 kişisi Başakşehir'in tek köyü olan Şamlar'da yaşıyordu. Başakşehir'de nüfusun cinsiyete göre dağılımının belirgin bir farkı yoktur. 2008'de nüfusun %50.5, 2012'de ise %50.2'si erkeklerden oluşuyordu.

Başak, Güvercintepe, Şahintepe ve Başakşehir mahalleleri ilçede nüfusun kalabalık olduğu semtlerdir (**Tablo 8**). 2011'de 9 mahallesi olan Başakşehir'in en kalabalık semti 62.330 kişiyle Başak Mahallesi'dir. İlçe nüfusunun %25'i burada toplanmıştır. Bahçeşehir 1. ve Bahçeşehir 2. Kısım'da olduğu gibi, toplu konutların tamamlanmasının ardından mahalle nüfuslarında kısa sürede ani artışlar olmuştur.

İlçenin büyük bölümü göçlerle gelen nüfustan oluşur. 2012 verilerine göre 316.000 kişinin yaşadığı Başakşehir'de nüfusun %91'i İstanbul nüfusuna kayıtlı değildir. Bu nüfusun büyük bölümü ülkenin değişik yerlerinden İstanbul'a göç edenlerden oluşur. Başakşehir'de; Tokat, Malatya, Sivas, Bitlis, Adıyaman ve Erzurum illerinden gelenler ilk sıralarda yer alır. Bunlar içinde %6 ile Tokatlılar en yüksek paya sahiptir. Bunlar arasında Karadeniz bölgesinden gelenler ilk sırayı alır. Karadenizlilerin nüfus içindeki oranı yaklaşık %29'dur (**Şekil 15**). Doğu Anadolu bölgesinden gelen nüfusu oranı ise %28'dir. Doğu Anadolulular içinde en büyük pay %4 ile Malatyalılara aittir. Bu iki bölge, nüfusun yarıdan fazlasını oluştururken Marmara bölgesi de %14'lük bir pay ile ilçede 45.000 kişilik bir nüfusa sahiptir.

BAYRAMPAŞA İLÇESİ

İstanbul'un Avrupa yakasında ve tarihî yarımadanın kuzeybatısındaki Bayrampaşa ilçesi, doğuda Eyüp ve Gaziosmanpaşa, batıda ise Esenler ile komşudur. İlçenin kuzeyinde Gaziosmanpaşa, güneyinde Zeytinburnu ilçesi vardır. Sınırlarının bir bölümü karayollarına tekabül eden Bayrampaşa'nın, Gaziosmanpaşa sınırı "Eski Edirne Asfaltı" denen yoldan geçer. Eyüp sınırının ise yarıya yakınını Rami Kışla Caddesi teşkil eder. Esenler sınırının ise önemli bir bölümü TEM-Otogar bağlantı yolu ve devamındaki Dumlupınar Caddesi'nden geçer. Bu sınırlar içinde Bayrampaşa 9 km^2 olan alanıyla, Güngören ve Beyoğlu'ndan sonra, 3. sırada gelir.

Bayrampaşa 20 Mayıs 1990 tarihinde ilçe oldu.[88] İlçe bu tarihte yapılan idari bir düzenlemeyle Eyüp'e bağlı 11 mahallenin birleştirilmesiyle kuruldu. İlçeyi teşkil eden mahalleler; Altıntepsi, Cevatpaşa, İsmetpaşa, Kartaltepe, Kocatepe, Muratpaşa, Orta, Terazidere, Vatan, Yenidoğan ve Yıldırım mahalleleridir. Bugün de ilçenin idari yapısı adı geçen 11 mahalleden ibarettir.

İlçenin merkezi, eski adı Sağmalcılar[89] olan Bayrampaşa köyüdür. İlçe bu köyün gelişmesiyle

84 Hayır, *İstanbul Başakşehirde Şehirleşme Süreci,* s. 47.

85 Hayır, *İstanbul Başakşehirde Şehirleşme Süreci,* s. 51, 59.

86 1996'da Birleşmiş Milletler HABİTAT 2 Konferansı çerçevesinde Kurumsal Uygulamalar ve Projeler ödülü, 1997'de Kanada'da Yeni Kentsel Yerleşim Anlayışı ödülü ve 2000 yılında The American Institute of Architecsts tarafından Kentsel Düzenleme ödülü (Hayır, *İstanbul Başakşehir'de Şehirleşme Süreci,* s. 66).

87 Hayır, *İstanbul Başakşehirde Şehirleşme Süreci*, s. 74.

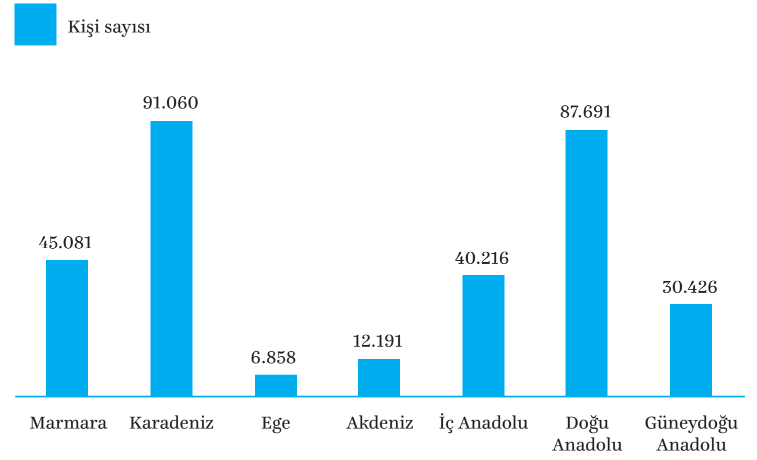
88 Bayrampaşa, 9 Mayıs 1990'da kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 20 Mayıs 1990 tarih ve 20.529 sayılı nüshasında yayınlanan *3644 sayılı kanun*la ilçe olmuştur.

89 Sağmal; süt veren, sağılan, sağımlı, sağımlık hayvan, bol süt veren inek.

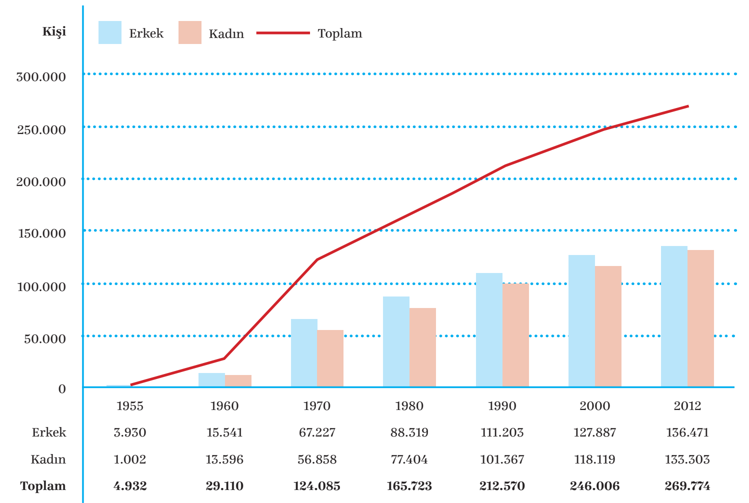
Tablo 9- Bayrampaşa ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı	
		1990	2011
1	Yıldırım	44.410	49.351
2	Kartaltepe	31.500	44.563
3	Muratpaşa	30.332	34.836
4	Altıntepsi	19.212	27.191
5	Kocatepe	12.629	20.271
6	Cevatpaşa	7.701	19.107
7	Yenidoğan	13.539	18.147
8	Ortamahalle	15.331	15.815
9	Terazidere	11.542	15.475
10	İsmetpaşa	16.332	14.093
11	Vatan	10.042	10.860

Kaynak: TÜİK.

Şekil 15- Başakşehir ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Şekil 16 - Bayrampaşa'da nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1955 - 2012)

oluşmuştur. 1927-1928 yılları arasında 13 göçmen hanesinden oluşan Sağmalcılar'a, 1948-1950 döneminde Bulgaristan'dan, 1951'de ise Yugoslavya'dan gelen göçmeler yerleşmiştir.[90] Ancak Sağmalcılar'da köy tüzel kişiliğinin 1950-1955 yılları arasında kurulduğu anlaşılmaktadır. Zira 1950 idari taksimatında Sağmalcılar köyü yoktur. Fakat 1955'te Eyüp ilçesi Rami bucağında 4.932 nüfuslu bir köy olarak Sağmalcılar mevcuttur. Bu tarihten sonra yoğun bir yerleşime sahne olan ve nüfusu hızla artan Sağmalcılar köyünde 1964'te belediye teşkilatı kurulmuştur. 1970'te Eyüp ilçesi Merkez bucağındaki iki köyden biridir.[91]

Sağmalcılar adı 1 Nisan 1970'te Bayrampaşa olarak değiştirilmiştir.[92] IV. Murat dönemi sadrazamlarından olan Bayram Paşa'nın burada bir çiftliğinin olması nedeniyle Sağmalcılar'a Bayrampaşa adı verilmiştir. Günümüzde semt, işyeri, durak (otobüs, tramvay, metro) ve okul[93] adı olarak "Sağmalcılar" yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

İstanbul'daki numune bağlarından birinin bulunduğu Bayrampaşa'da 1950'lere kadar bağlar mevcuttu. Günümüzde Bayrampaşa'daki Numunebağ semti ile Bağ Sokak (Muratpaşa Mahallesi), Bağlar Caddesi (Vatan Mahallesi), Bağlar Çıkmazı (Ortamahalle) ve Numunebağı Caddesi (Kocatepe Mahallesi) gibi sokak adları bu bağlardan geriye kalanlar oldu.

1955'te Vatan ve Millet caddelerinin yapımı sırasında evleri yıkılanlar Bayrampaşa'ya yerleştirilirken, sanayi tesislerinin varlığı nüfusu artıran esas güç oldu. 1950'lerde İstanbul'a olan yoğun göçlerden büyük ölçüde etkilenen Bayrampaşa'da hızlı nüfus artışı ve plansız yerleşme çeşitli altyapı sorunlarını beraberinde getirdi.

1950'lerin başlarından itibaren İstanbul'a olan göçler artmıştı. İstanbul'a göç edenlerin yerleştiği alanlardan biri de Sağmalcılar ve çevresiydi. Çevrede mevcut sanayi tesislerinde çalışanların, bu tesislere yakın alanlara yerleşmesi, çoğu gecekondu semtleri olmak üzere, yeni yerleşim alanlarının ortaya çıkmasına neden olurken, aynı zamanda nüfusun da hızla artmasına neden oldu. Sağmalcılar'da sanayi tesisleri haricinde nüfusu artıran bir başka unsur da 1950 sonrası Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelen muhacirlerin bir kısmının buraya yerleşmesi oldu.

90 Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân,* s. 254.

91 Diğeri Alibeyköy'dür.

92 Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân,* s. 254.

93 Sağmalcılar Lisesi ve Sağmalcılar Anadolu Lisesi

Sağmalcılar'da 1950'de 358 kişi yaşıyordu.[94] Cumhuriyet döneminde yapılan nüfus sayımlarına göre, Sağmalcılar'a ait ilk nüfus bilgileri 1955 yılına aittir. Bu tarihte Sağmalcılar köyünün nüfusu 4.932 kişiydi ve nüfusun %80'inin erkeklerden oluşuyordu (**Şekil 16**). Erkek nüfus fazlalığı, sanayi tesislerinde çalışmak için gelenlerin büyük çoğunluğunun erkek olmasıyla yakından ilgilidir. Ayrıca elde kayıtlı bir veri olmamakla birlikte, Sağmalcılar'ın Maltepe ve Davutpaşa askerî kışlalarının çok yakınında olması asker nüfusu faktörünü de akla getirmektedir.

Sağmalcılar nüfusu 1955-1960 yılları arasında, beş yılda, tam altı kat artarak 1960'ta 29.110 kişiye çıktı. Akabinde 1960-1970 döneminde de dört kat arttı ve 1970'te 100.000'i aştı (124.085). Bu dönemdeki 94.975 kişilik artış en büyük artış miktarı oldu. Bu tarihten sonra da hızlı artışına devam etti. Bayrampaşa nüfusu 1970-1980 arasında %33, 1980-1990 arasında ise %28 arttı. İlk nüfus verilerinin olduğu 1955 yılından itibaren sürekli artan nüfus, 2012'de 269.774 kişiye ulaştı.

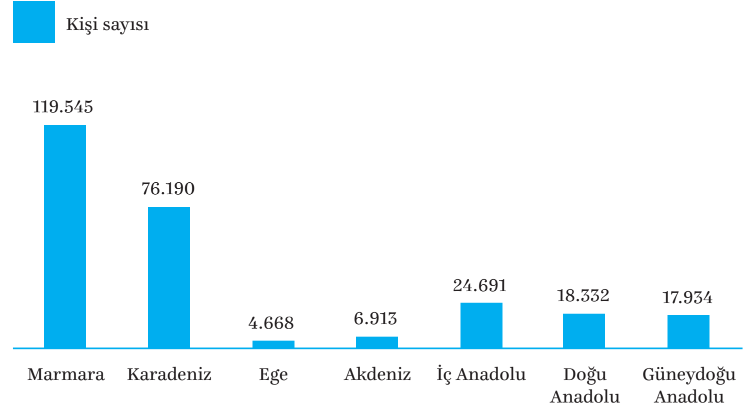
Bayrampaşa'da her sayım döneminde erkek nüfus kadınlara oranla fazla oldu. Ancak sadece 1955 yılında belirgin bir erkek nüfus fazlalığı görüldü. Bu tarihte nüfusun %80'i erkeklerden oluşuyordu. Ancak bu oran 1960'ta %53 ve 2012'de %50.5 oldu.

Bayrampaşa'da yaşanan hızlı nüfus artışı üzerinde sanayi bölgesi olması ve çevresindeki diğer sanayi alanlarına (Zeytinburnu, Maltepe Mahallesi) yakınlık önemli oldu. Kuruluşundan beri (1927) sütçülük ve tarımın başlıca ekonomik faaliyet olduğu Sağmalcılar'da sanayi tesisleri ilk kez 1952'de kurulmuştur.[95] Günümüzde Terazidere, Muratpaşa ve Ortamahalle ilçede sanayinin toplandığı başlıca alandır. 1950'lerde sanayiye bağlı olarak başlayan nüfus artışı ve mekânsal gelişmeye, 1980 sonrasında sanayi yanında başka faktörler de eklendi. Eminönü ile Unkapanı arasında, Haliç kıyısında, bulunan sebze meyve halinin 1986'da ve Topkapı'da bulunan otogarın 1990'ların ortalarında Bayrampaşa'ya taşınması bu gelişmelerde etkili oldu. Diğer ticari alanlar olarak Kuru Gıdacılar Sitesi ve son yıllarda açılan çok sayıdaki alışveriş merkezi Bayrampaşa'nın ticari hayatına büyük katkı yaptı.[96] Ancak bunlardan sebze meyve hali ve otogarın şehrin dışına taşınması ve yerlerine kentsel dönüşüm kapsamında konut ve alışveriş merkezlerinin yapılması gündemdedir.

94 Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân,* s. 83.

95 Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân,* s. 83.

96 Altıntepe Mahallesi'nde Carrefour, Bauhaus ve ORA İstanbul, Kocatepe Mahallesi'nde Praktiker, IKEA ve Forum İstanbul.

Şekil 17- Bayrampaşa ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

2000 yılı verilerine göre, Bayrampaşa'da çalışan nüfusun yaklaşık yarısı (%45) imalat sanayi grubunda istihdam edilmiştir. Bunu %20'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %17'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[97] İmalat sanayinin istihdamdaki payının yüksekliği Bayrampaşa'nın sanayi bölgesinde olmasıyla yakından ilişkilidir.

Bayrampaşa'da nüfusun en kalabalık olduğu semt Yıldırım Mahallesi'dir. 2011 yılı verilerine göre ilçe nüfusunun %18'i burada bulunur. Diğer taraftan Vatan Mahallesi en az nüfusun olduğu yerdir. 1990-2011 yılları arasında nüfusu azalan tek mahalle İsmetpaşa'dır. Nüfusun en fazla arttığı mahalle ise Cevatpaşa olmuştur (**Tablo 9**). Bayrampaşa 1950'den itibaren İstanbul'a gelenlerin yerleştiği önemli alanlardan biri oldu. Günümüzde (2012) ilçe nüfusunun %76'sı İstanbul nüfusuna kayıtlı değildir. Nüfusun %24'ünün İstanbul nüfusuna kayıtlı olduğu Bayrampaşa'da, İstanbul'dan sonra Kastamonu, Kırklareli, Giresun, Sinop, Edirne ve Trabzon nüfusuna kayıtlı olanlar ilk sıralarda gelir. Buna göre Bayrampaşa bu illerden göç almıştır. Bunlar içinde yaklaşık %5 ile Kastamonulular en fazla nüfusa sahiptir.

Bayrampaşa nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında, İstanbul nüfusuna kayıtlı olanların çokluğu nedeniyle Marmara bölgesi ilk sırayı alır. İlçe nüfusunun %44'ü bu bölge illerinden oluşur. Karadeniz bölgesi %28 ile ikincidir. Diğer bölgelerden gelenlerin az olması nedeniyle, ilçede nüfusunun büyük bölümünü bu iki bölge teşkil eder (**Şekil 17**).

97 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200-201.

Tablo 10- Beşiktaş ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı			Mahalle Adı	Nüfus Miktarı	
		1990	2011			1990	2011
1	Dikilitaş	14.935	16.961	13	Yıldız	6.555	5.548
2	Konaklar	8.444	15.737	14	Levazım	-	5.542
3	Akatlar	14.599	15.572	15	Abbasağa	11.222	5.524
4	Gayrettepe	13.840	13.125	16	Muradiye	6.504	5.395
5	Nisbetiye	14.611	12.713	17	Kültür	5.338	4.966
6	Etiler	9.916	12.354	18	Arnavutköy	5.334	4.407
7	Türkali	6.639	11.097	19	Cihannüma	5.845	3.973
8	Mecidiye	11.807	11.083	20	Kuruçeşme	5.401	3.297
9	Ortaköy	12.985	9.088	21	Levent	6.090	3.197
10	Vişnezade	9.268	7.798	22	Balmumcu	7.323	2.539
11	Bebek	9.197	7.689	23	Sinanpaşa	2.668	2.300
12	Ulus	-	7.148				

Kaynak: TÜİK

BEŞİKTAŞ İLÇESİ

İstanbul'un Avrupa yakasında, İstanbul Boğazı kıyısında bir ilçe olan Beşiktaş, kuzeyde Sarıyer ve Şişli ilçeleriyle komşudur. Batıda Şişli, güneybatıda Beyoğlu ile sınırı bulunan Beşiktaş ilçesi, doğu ve güneyinden İstanbul Boğazı'yla sınırlanır. Şişli ilçesiyle olan sınırının yarıya yakını, Zincirliköy-Maslak arasında kalan bölümü, Büyükdere Caddesi'nden geçer. Bu sınırlar içinde ilçe 18 km^2'lik alan kaplar.

Asya ile Avrupa'yı bağlayan Boğaziçi Köprüsü'nün Avrupa ayağı/ucu ve devamındaki çevre yolu Beşiktaş ilçesindedir. Ayrıca İstanbul Boğazı'ndaki ikinci geçiş güzergâhı olan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü devamındaki TEM otoyolu Beşiktaş'ın kuzeyinden geçer. Ayrıca bu iki ana ulaşım güzergâhını bağlayan Büyükdere Caddesi de ilçede bulunur. Bütün bunlar Beşiktaş'ı ulaşım bakımından önemli kılar.

Beşiktaş ilçesi, Boğaziçi'nde bir yerleşim merkezi olan Beşiktaş'ın gelişmesi ve idari bir yapıya kavuşmasıyla ortaya çıktı. Beşiktaş 15 Mayıs 1930'da kaza oldu.[98] Bu tarihte Beşiktaş, Merkez ve Arnavutköy nahiyesinden oluşuyordu. Kazaya bağlı köy yoktu.

Beşiktaş ilçesinin bulunduğu alanın büyük bölümü 1920'li yıllarda boştu, yerleşme yoktu. Beşiktaş merkezde kıyıdan başlayan yerleşim alanı ancak Yıldız Hamidiye Camii'ne kadar uzanıyordu. Bu noktadan ileride, Balmumcu Çiftliği bulunuyordu. Günümüzde Beşiktaş'ın önemli semtlerinden olan Balmumcu bu çiftlikten adını aldı. Bu tarihlerde Ortaköy, Arnavutköy ve Bebek, Boğaz kıyısında küçük yerleşmelerdi. Bu yerleşmelerin gerisindeki sırtlarda çiftlik ve mandıralar vardı. Zincirlikapu ve Levent çiftlikleri bunlardan en önemlileriydi.[99] Bu çiftlikler zaman içinde Beşiktaş'ın önemli semtlerini teşkil etti ve onlara isim oldu. Bunlardan Levent Çiftliği, yapılan toplu konutlar sonrasında Levent Mahallesi olmuştu.[100] Mahallenin doğusundaki Nispetiye Caddesi yerleşmenin bu yöndeki sınırıydı ve daha ileride kalan sırtlarda yerleşme yoktu. 1952'de Birinci Levent, 1954'te İkinci Levent ve 1957'de Üçüncü Levent ve 1969'da Dördüncü Levent kurulmuştur.[101] 1950'lerin başlarından itibaren başlayan yapılaşma, bu bölgede Levent'ten sonra, ikinci bir toplu konut alanı olarak 1955'te Etiler'in oluşmasına neden oldu. 1970'lerin başlarında bölge Levent ve Etiler haricinde yoğun yerleşim alanı değildi.

Beşiktaş 1934'te iki nahiyeden oluşuyordu. Merkez nahiyesinde; Abbasağa, Cihannüma, Dikilitaş, Mecidiye, Muradiye, Ortaköy, Sinanpaşa, Teşvikiye, Türkali, Vişnezade ve Yıldız adıyla 11 mahalle vardı. Arnavutköy nahiyesinde ise Arnavutköy, Kuruçeşme ve Bebek mahalleleri mevcuttu.[102] Böylece 1934'te Beşiktaş 14 mahalleden ibaretti. 1954'te Şişli kazası kurulunca Teşvikiye Mahallesi buraya bağlandı ve mahalle sayısı 13'e indi.

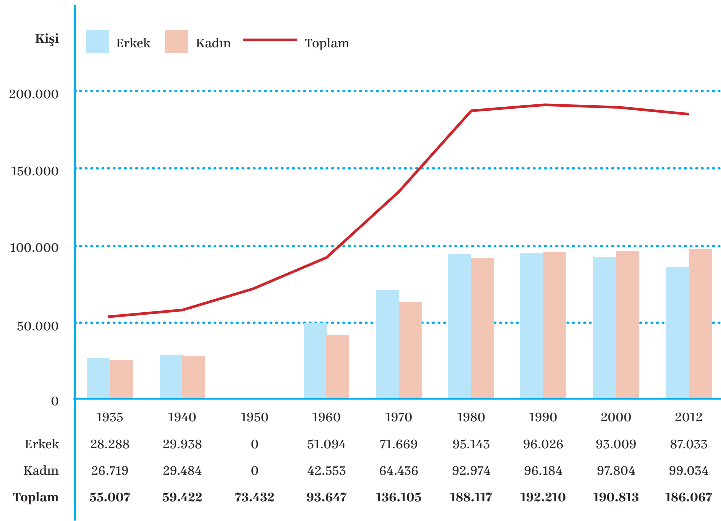
98 Kaza kuruluşu 15 Mayıs 1930'da kabul edilen ve 1 Eylül 1930'da yürürlüğe giren *1612 sayılı yasa*yla oldu (*Resmî Gazete,* 21 Mayıs 1930, sy. 1499, s. 8935).

99 *Turkey 1/25.000, Constantinople Sheet*, G.S., nr. 3055, Ordinance Servey, London 1917.

100 Hayrettin Lokmanoğlu, *Haritalı Şehir Rehberi*, İstanbul 1955, Eki: Beşiktaş kazası I. harita.

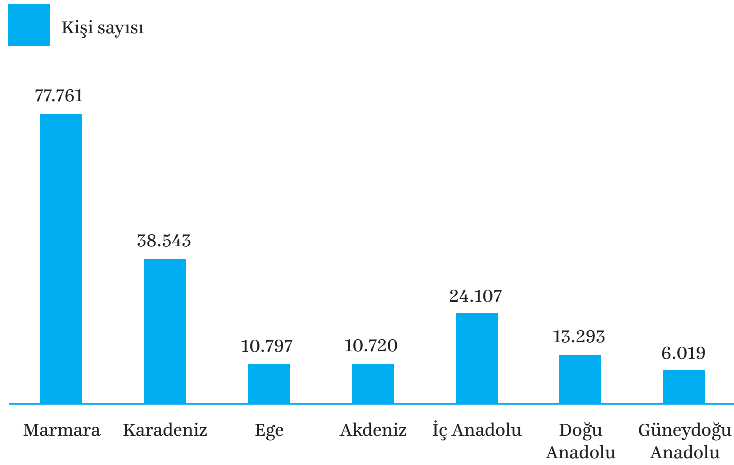
101 Tümertekin, *İstanbul İnsan Mekân*, s. 256.

102 Lokmanoğlu, *İstanbul Şehri Rehberi,* Beşiktaş kazası haritası, s. 20-21.

	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	28.288	29.938	0	51.094	71.669	95.143	96.026	93.009	87.033
Kadın	26.719	29.484	0	42.553	64.436	92.974	96.184	97.804	99.034
Toplam	**55.007**	**59.422**	**73.432**	**93.647**	**136.105**	**188.117**	**192.210**	**190.813**	**186.067**

Şekil 18- Beşiktaş ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935 - 2012)

Şekil 19- Beşiktaş ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

İlçenin çekirdeğini oluşturan bu semtler dışındaki alanlar 1950'li yıllardan itibaren ortaya çıktı ve böylece yerleşim alanı zamanla genişledi ve mahalle sayısı da arttı. Buna en güzel örnek Levent Mahallesi oldu. Merkezî yerleşim alanından uzakta yeni bir yerleşim alanı olarak gelişen Levent'in mahalle olmasıyla 1955'te Beşiktaş'ın mahalle sayısı 14 oldu.[103] Beşiktaş 1971'de, belediye sınırları dâhilinde, 20 mahalleden oluşuyordu.[104] 1990'da 21 olan mahalle sayısı, günümüzde 23'tür (**Tablo 10**). Etiler, Akatlar, Konaklar, Levazım, Balmumcu ve Gayrettepe'de olduğu gibi, ilçenin yerleşmeye açılan semtlerinde kurulan mahalleler bu artışın ana nedeni oldu.

Merkez ve Arnavutköy nahiyesinden sonra Ortaköy de nahiye olmuştu. 1965'te Beşiktaş bu üç nahiyeden oluşuyordu. Ancak sonrasında nahiyeler kaldırıldı. 1970'te ilçenin nahiyesi yoktu.

103 Lokmanoğlu, *Haritalı Şehir Rehberi*, s. 15.

104 *İstanbul Şehir Rehberi: 1971*, s. I.

Beşiktaş ilçesinin nüfusu 1935'te 55.007 kişiydi (**Şekil 18**). Bunun %51'i erkek nüfustan oluşuyordu. 1950'ye kadar nüfusta önemli bir değişim olmadı. Bu tarihten sonra nüfus artışı hız kazandı ve 1960'ta 93.647'ye ulaştı. 1950-1960 döneminde ilçe nüfusu %27 oranında artış kaydetti. Bu esnada erkeklerin nüfus içindeki oranı da bir miktar artarak 1960'ta %54'e çıktı. Beşiktaş nüfusu 1960'tan sonra da hızlı bir şekilde artmaya devam etti. Beşiktaş nüfusundaki en önemli artış 1960-1980 döneminde oldu. Nüfus miktarı %45 artarak 1970'te 136.105 kişiye ve ardından %38'lik artış ile de 1980'de 188.117'ye ulaştı. On yıllık dönemler itibarıyla 1970-1980 dönemi nüfusun miktar olarak en fazla artığı dönem oldu. 1980'den sonra nüfus durağan bir döneme girdi ve 1980-1990 yılları arasında sadece %2'lik (4.093 kişi) bir artış kaydetti. Beşiktaş nüfusu 1990'da en yüksek seviyesine (192.210 kişi) ulaştı ve bu tarihten sonra nüfus azalmaya başladı. 1990-2000 yılları arasında %3.2 (6.143 kişi) oranında azalan nüfus 2012'de 186.067 kişi oldu. Bu dönemde İstanbul'da nüfusu azalan tek ilçe Beşiktaş değildi. Adalar, Bakırköy, Eminönü ve Fatih ilçelerinde de nüfus azalmıştı. İstanbul'un merkezî semtlerinde görülen bu azalmanın sebeplerinden biri, şehrin çevresinde oluşan yeni yerleşim alanlarındaki toplu konutlara ve sitelere doğru olan göçlerdi. Ayrıca yeni gelişim alanlarının olmayışı ve bazı semtlerin iş merkezi alanı hâlini alması nedeniyle nüfusta önemli bir değişimin olması, en azından yakın gelecekte pek mümkün görülmemektedir.

Beşiktaş'ta 1935-1980 yılları arasında erkek nüfus kadınlara göre fazla oldu. Erkek nüfus fazlalığı %54'lük oran ile 1960'ta en yüksek değerine çıktı. Ancak 1980'den sonra kadın nüfus fazlalığı görüldü. 2012'de Beşiktaş nüfusunun %53'ü kadınlardan oluşuyordu.

2012'de Beşiktaş'ta 186.067 kişi yaşıyordu. İlçede nüfusun %67'si İstanbul nüfusuna kayıtlı değildi. Diğer bir ifadeyle Beşiktaş'ın sadece %33'ü İstanbulludur. İstanbul'dan sonra Sivas, Giresun, İzmir, Kastamonu, Ankara ve Rize nüfusa kayıtlı olunan illerin başında yer alır. Beşiktaş nüfusunun %3'ü, Sivaslı %2'si Giresunludur. Bu dağılımda İstanbul'un diğer ilçelerinden farklı olan nokta, İzmir nüfusuna kayıtlıların ilk sıralarda olmasıdır.

Nüfusun coğrafi bölgelere dağılımda, İstanbulluların fazlalığı nedeniyle, Marmara bölgesi %41 ile en fazla nüfusa sahip olan bölgedir. Bunu %20'lik oran ile Karadeniz bölgesi izler. Beşiktaş nüfusunun %13'ünü İç Anadolu bölgesi teşkil eder (**Şekil 19**).

Dikilitaş, Konaklar, Akatlar, Gayrettepe, Nispetiye, Etiler, Türkali ve Mecidiye mahalleleri Beşiktaş'ta nüfusun kalabalık olduğu başlıca semtlerdir. 16.961 kişilik

Tablo 11- Beykoz ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Çubuklu	t22.407	**14**	Merkez	6.155
2	Kavacık	21.710	**15**	Yalıköy	5.437
3	Yeni Mahalle	19.699	**16**	Çiftlik	4.963
4	İncirköy	19.002	**17**	Çengeldere	4.810
5	Gümüşsuyu	15.560	**18**	Yavuzselim	4.613
6	Tokatköy	15.192	**19**	Paşabahçe	4.393
7	Çiğdem	12.124	**20**	Kanlıca	4.226
8	Soğuksu	10.747	**21**	Fatih	4.172
9	Ortaçeşme	8.409	**22**	Baklacı	2.926
10	Rüzgârlıbahçe	8.094	**23**	Göksu	2.854
11	Göztepe	7.806	**24**	Anadoluhisarı	2.490
12	Acarlar	6.643	**25**	Anadolukavağı	1.313
13	Çamlıbahçe	6.330			

Kaynak: TÜİK

nüfusuyla Dikilitaş Beşiktaş'ın en kalabalık mahallesidir. Adı geçen diğer mahallelerin her birinde onbinden fazla nüfus bulunur. Diğer taraftan Sinanpaşa 2.300 kişilik nüfusuyla en küçük mahalledir. (**Tablo 10**). 1990-2000 yılları arasında beş mahallede nüfusu artarken, 16 mahallede azalmıştır.

Ulus, 1990'lı yıllarda kurulmuş yeni mahallelerden biridir. Bu yıllarda kurulan bir diğer mahalle de Levazım Mahallesi'dir. Ulus Mahallesi'nin ilk adı Ambarlıdere olup daha sonra değiştirilmiştir. Mahalledeki Ambarlıdere Camii ve bazı işyeri adları ile Levazım ve Ortaköy mahallelerinden geçen Ambarlıdere yolu mahallenin eski adından geriye kalanlardır. Beşiktaş'ta adı değişmiş olan bir diğer mahalle de Gayrettepe'dir. 1990'da Ertuğrul olan adı daha sonra Gayrettepe olarak değiştirilmiştir.[105]

Beşiktaş'ta toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu %33'lük pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %21'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %20'lik oran ile mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri grubu gelir.[106] Beşiktaş'ta sanayi tesisinin olmayışı çalışanların istihdamına da yansımıştır. Çalışanların sektöre dağılımı Beşiktaş'ın ticaret ve iş merkezi fonksiyonuna işaret eder.

105 Gayrettepe Mahallesi'ndeki Ertuğrul Kız Kuran Kursu (Hattat Halim Sokak) mahallenin eski adını günümüze taşımıştır.

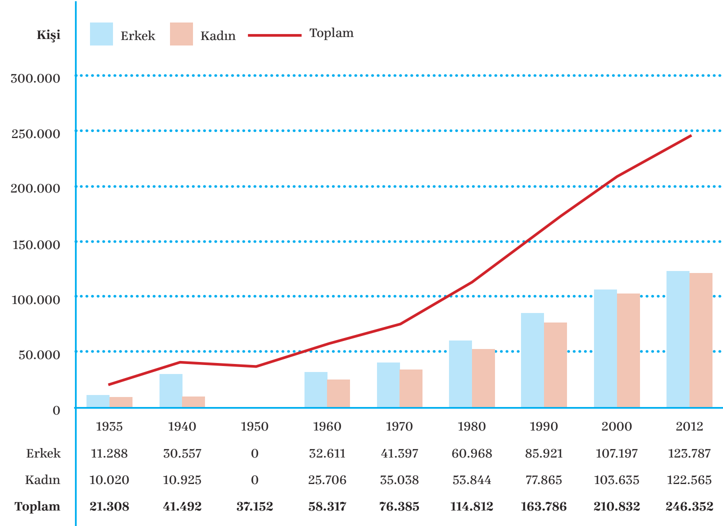
106 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*. s. 200-201.

Levent, Gayrettepe ve Balmumcu, ilçenin iş ve ticaret alanı olarak gelişmiştir.
Bu semtler şirket yönetim merkezlerinin yoğun olduğu alanlardır. 1990'lardan sonra yapılmaya başlanan alışveriş merkezleri,[107] çok katlı iş merkezleri[108] ve rezidanslar Beşiktaş'ın ticari merkez olmasına büyük katkı yaptı. Büyükdere Caddesi ve Barbaros Bulvarı iş alanlarının toplandığı başlıca alanlardır.

Batıda Büyükdere Caddesi ile doğuda Boğaz arasında kalan sırtlar çoğunluğu site şeklinde olan planlı yerleşim alanlarıdır. Bu alanda Büyükdere Caddesi boyunca gökdelenler yükselmekle birlikte bunların gerisinde, Levent, Etiler, Nispetiye, Akatlar, Kültür ve Levazım mahallelerinde ikamet amaçlı site ve toplu konutlar geniş yer tutar. Merkezî kesimi teşkil eden eski semtler dışında kalan bu saha, 1950 sonrasında başlayan ve 1980'lerde artan bir yapılaşmayla gelişmiş bir yerleşim alanına dönüşmüştür.

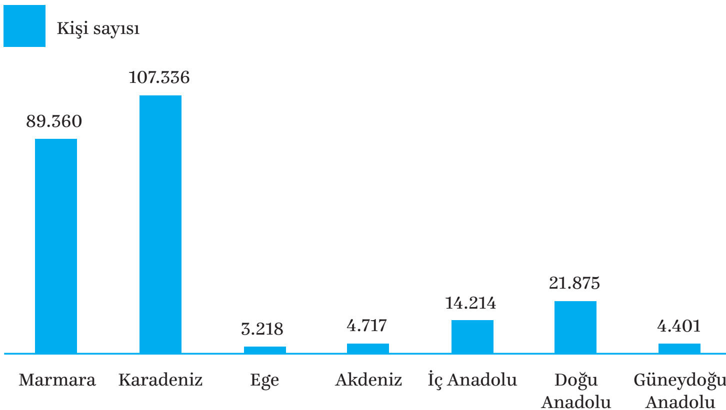
107 Akmerkez (Kültür Mahallesi, 1993), Mayadrom (Akatlar Mahallesi, 1998).

108 Sabancı Center (Konaklar Mahallesi, 1993), İş Bankası Kuleleri (Levent Mahallesi, 2000), Yapı Kredi Plaza (Levent Mahallesi), Zorlu Center (Levazım Mahallesi) başlıca gökdelenlerdir. Bu gökdelenler, farklı mahallelerde olsa da Büyükdere Caddesi boyunca sıralanırlar. Caddenin doğusu Beşiktaş, batısı Şişli arazisidir. Beşiktaş'ta bir mahalle olmakla birlikte semt adı olarak daha geniş bir alanı kapsayan Levent, ilki 1993'te (Sabancı Center) yapılan ve sayıları giderek artan gökdelenler sebebiyle gökdelenler semti olarak bilinir. Ayrıca ilçenin Dikilitaş Mahallesi'ndeki Polat Towers, Selenium Residance, Selenium Twins, Büyükhanlı Barbaros gökdelenleri vardır.

	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	11.288	30.557	0	32.611	41.397	60.968	85.921	107.197	123.787
Kadın	10.020	10.925	0	25.706	35.038	53.844	77.865	103.635	122.565
Toplam	**21.308**	**41.492**	**37.152**	**58.317**	**76.385**	**114.812**	**163.786**	**210.832**	**246.352**

Şekil 20- Beykoz ilçesinde nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935 - 2012)

Şekil 21- Beykoz ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

BEYKOZ İLÇESİ

İstanbul'un kuzeyinde, Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı bir mevkide bulunan Beykoz, Anadolu yakasındaki ilçelerden biridir. İlçenin kuzeyinde Karadeniz, batısında İstanbul Boğazı bulunur. Beykoz doğuda Şile ve Çekmeköy ile komşudur. İlçeyi güneyden Çekmeköy, Ümraniye ve Üsküdar çevreler. Karadeniz ve İstanbul Boğazı'na kıyısı bulunan Beykoz, 310 km^2'lik alanıyla İstanbul'un büyük ilçelerinden biridir.

İstanbul'un eski kazalarından biri olan Beykoz, 1930'da Merkez, Anadoluhisarı ve Mahmutşevketpaşa adıyla 3 nahiyeden oluşuyordu. Kazanın 6'sı Merkez, 12'si Mahmutşevketpaşa nahiyesinde olmak üzere 18 köyü vardı. Anadolukavağı, Beykoz, İncirköy, Mirşah,[109] Paşabağçe ve Yalıköy adıyla Merkez nahiyesine bağlı 6 mahalle vardı. Anadoluhisarı nahiyesinde ise Anadoluhisarı, Çubuklu, Kanlıca ve Yenimahalle adıyla 4 mahalle vardı.[110] 1935'te nahiye sayısı değişmezken, köy sayısı artarak 20'ye çıkmıştı. Bu tarihte Merkez ve Anadoluhisarı nahiyelerinde belediye teşkilatı mevcuttu.[111]

Beykoz ilçesi 1950'de 3 bucak, 19 köyden oluşuyordu. Anadoluhisarı'nın merkeze bağlanmasından sonra, 1955'te iki nahiyesi olan kazada köy sayısı değişmemişti. Ancak 1975 yılına gelindiğinde ilçenin 21 köyü vardı. Bu köylerden biri olan Mahmutşevketpaşa bucağındaki Muratlı köyünde 1975'te nüfus yoktu, fakat köy tüzel kişiliği mevcuttu. 1970 yılında 218 kişinin yaşadığı Muratlı köyünün tüzel kişiliği 1980 yılında da mevcuttu. Ancak 1985'te bu isimde bir köy yoktur. Beykoz ilçesi 2000 yılında Merkez ve Mahmutşevketpaşa adıyla iki bucak, 19 köyden oluşuyordu. Ancak 2012 yılında köylerin tüzel kişiliği kaldırılarak mahalleye dönüştürülmesiyle, idari bakımdan ilçenin köyü kalmadı. Günümüzde Beykoz ilçesi idari olarak 46 mahalleden oluşur. Beykoz 1935'te 21.308 nüfuslu bir ilçedir (**Şekil 20**). İlçe nüfusu önemli miktarda (%48) artarak 1940'ta 41.492 kişiye çıktı. Bu artışın ana sebebi II. Dünya Savaşı'nın ortaya koyduğu askerî şartlar oldu. İstanbul Boğazı gibi önemli bir suyolunun Karadeniz'e açıldığı bir mevkide bulunması, savaş yıllarında Beykoz'un askerî önemini daha da artırdı. 1940'taki nüfus artışının büyük bölümünün erkek nüfusla alakalı olması savaşın etkisini gösteriyordu. 1935-1940 yılları arasında erkek nüfus %170 oranında artarken, kadın nüfus ise sadece %9 oranında artmıştı. 1940 yılında nüfusun %73'ü erkekti.

Savaşın etkisi 1945 nüfusuna da yansımış, ancak bu kez nüfus artmamış, azalmıştır. 1940-1945 döneminde ilçe nüfusu %20 oranında azalmıştır. Erkek nüfusun azalması bunun başlıca sebebi olmuştu. Bu yıllar arasında erkek nüfus %35 oranında azalırken, kadınlar %17 oranında artmıştır.

1945'te 32.813 olan ilçe nüfusu bundan sonra, değişen oranlarda sürekli arttı. Ancak 1970-1980 döneminde %50 oranında önemli bir artış ile nüfus 1980'de 114.812 kişi oldu. Nüfus miktarı zaman içinde artarak, 2012'de 246.352 kişiye çıktı.

İlçenin en önemli yerleşmesi, idari merkez olan Beykoz'dur. 1930'larda yerleşme, merkezde Beykoz ve Yalıköy adıyla iki mahalleden oluşuyordu. Ancak ilçenin

109 Anadolukavağı'nda olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Anadolukavağı'nda Mirşah Hamam, Mirşah Çeşmesi Çıkmazı, Mirşah Çeşmesi gibi sokak adları vardır, bkz. *İstanbul Şehir Rehberi,* İstanbul 1998, s. 10. Ayrıca Anadolukavağı Mesadet Taylan Ortaokulu, 1908 yılında inşasına başlanan okulun ilk binası Mirşah Camii Vakfı adına yaptırılmıştır (http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/34/04/733356/icerikler/okulmuz-tarihcesi_25532.html).

110 *İstanbul Şehri İs tatistik Yıllığı 1930-1931,* s. 36, 37.

111 *1935 Genel Nüfus Sayımı: İstanbul Vilayeti,* s. 9.

idari olarak merkeze bağlı 6 mahallesi vardı.[112] 1970'lerin başlarında ilçede, belediye sınırları dâhilinde 15,[113] 2000 yılında ise 19 mahalle vardı. Ancak 2008 yılında yapılan bir düzenlemeyle Çavuşbaşı İlk Kademe Belediyesi kaldırılarak mahalleleri Beykoz'a bağlandı ve böylece mahalle sayısı 25'e çıktı **(Tablo 11)**.

İlçe nüfusunun başlıca toplanma yeri Beykoz olmuştur. Nüfusun 1935'te %71'i, 1950'de %80'i ilçe merkezindeydi. Beykoz 1970'te ilçe nüfusun %80'ine ve 2012'de ise %89'una sahipti. 1935-2012 yılları arasında kır nüfusu 4 kat artarken, Beykoz'da 14 kat artmıştır.

Beykoz'da nüfusun başlıca toplanma alanları; Çubuklu, Kavacık, Yenimahalle, İncirköy, Gümüşsuyu, Tokatköy, Çiğdem ve Soğuksu mahalleleri olmuştur. 2011'de 25 mahallesi olan Beykoz'da, Çubuklu 22.577 kişiyle en kalabalık mahalledir **(Tablo 11)**. Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün ulaşıma açılmasından sonra önemli bir kavşak noktası hâline gelen Kavacık Mahallesi'nde nüfus artmış, mahalle mekânsal olarak genişlemiştir.

Beykoz'un gelişiminde iki sanayi tesisinin önemli rolü olmuştur. Bunlardan biri, kuruluşu Osmanlı dönemi olan ve 1933'te Sümerbank'a devredilen Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, diğeri ise Paşabahçe Şişe Cam Fabrikası'ydı. Deri ve Kundura Fabrikası 1999'da üretimine son verirken, 1935'te faaliyete geçen Şişe Cam Fabrikası ise 2002'de kapanmıştır.

Beykoz'da yerleşim alanı zamanla kıyıdan iç kesimdeki yamaç ve sırtlara doğru genişlemiştir. Büyük bölümü plansız bir yerleşim alanı olan Beykoz'da, 1990'lardan sonra Kanlıca, Çubuklu, Anadoluhisarı ve Göksu[114] sırtlarında yapılan siteler ile Acarlar Mahallesi'ndeki Acarkent ve Beykoz Konakları planlı yerleşim alanlarını oluşturur.

Beykoz ilçe nüfusunun %68'i İstanbul nüfusuna kayıtlı değildir. İstanbul nüfusuna kayıtlı olanların %32 olduğu Beykoz'da, Giresunluların oranı %10 kadardır. Nüfusu teşkil edenler arasında Kastamonu, Ordu, Rize ve Trabzonlular önemli yer tutar. İlçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında %44 ile Karadeniz bölgesi ilk sırada gelir. Buna göre ilçenin yarıya yakını Karadenizlidir. Bunu %36'lık oran ile Marmara bölgesi izler. Marmara bölgesi içinde İstanbullular çoğunluktadır. Karadeniz ve Marmara'dan sonra gelen Doğu Anadolu bölgesinin oranı %9 kadardır **(Şekil 21)**.

112 *İstanbul Şehri Rehberi,* s. 24, Beykoz Kaza Haritası.

113 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. I.

114 Göztepe Mahallesi'nde Göksu Evleri, Hisar Evleri.

Beykoz ilçe merkezinde nüfusun %27'si (2000) imalat sanayinde istihdam olmuştur. Bunu %26'lık oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu izler. Üçüncü sırada %19'luk oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü gelir.[115] İlçedeki iki önemli sanayi tesisinin kapandığı hatırlanırsa bu oranda bir düşüş olacağı açıktır.

Beykoz ilçesinde 14.766 dekar tarım alanı vardır. Bunun yaklaşık %8'i ekili alanlardan oluşur. Tarım alanları içinde 7.477 dekar ile sebze bahçeleri en büyük paya (%50) sahiptir. Tarım alanlarının %38'i meyve bahçesidir. Beykoz 304 dekar alan ile İstanbul ilçeleri arasında en fazla süs bitkileri alanına sahiptir. İlçe arazisinin %71'ini teşkil eden orman alanı 22.266 hektardır.

İstanbul Boğazı'nın 3. köprüsü olan ve hâlen yapımı devam eden Yavuz Sultan Selim Köprüsü'nün Anadolu ayağı Beykoz'un Poyrazköy'ündedir. Köprü ve devamındaki bağlantı yollarından oluşan Kuzey Marmara otoyolunun köprünün doğusunda kalan kesimi Beykoz ilçesinden geçiyor. Yakın gelecekte bu güzergâh çevresinde yeni yerleşim alanları başta olmak üzere önemli mekânsal değişimler yaşanacaktır.

BEYLİKDÜZÜ İLÇESİ

İstanbul'un yeni ilçelerinden biri olan Beylikdüzü, İstanbul'un Avrupa yakasındadır. Beylikdüzü kuzeyde D 100 karayolu ile güneyde Marmara Denizi arasında bulunur. İlçenin kuzey sınırını çizen D 100 karayolu Beylikdüzü'nü Esenyurt ilçesinden ayırır. İlçenin kuzeyinde Esenyurt ve Büyükçekmece, doğusunda Avcılar ilçesi bulunur. Güney ve batısında Marmara Denizi vardır. Bu sınırlar içinde ilçe 37 km^2'lik alan kaplar.

Beylikdüzü ilçesi; Beylikdüzü (Kavaklı),[116] Gürpınar[117] ve Yakuplu[118] belediyelerine bağlı 10 mahallenin, ilçe idari yapısı altında birleştirilmesiyle 6 Mart 2008 tarihinde kuruldu.[119] İlçeyi teşkil eden Kavaklı, Gürpınar ve Yakuplu yakın zamana kadar Büyükçekmece'ye bağlı köylerdi.

İlçenin merkezini teşkil eden Kavaklı, 2000 yılında Büyükçekmece ilçesine bağlı bir beldedir. Bu tarihte Kavaklı beldesi; Beylikdüzü, Büyükşehir, Cumhuriyet, Merkez ve Sahil mahallelerinden oluşmaktadır. 39.884

115 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200-201.

116 Büyükşehir, Cumhuriyet, Sahil, Barış ve Kavaklı mahalleleri.

117 Adnan Kahveci, Dereağzı ve Merkez mahalleleri.

118 Merkez ve Marmara mahalleleri.

119 Beylikdüzü ilçesi, 22 Mart 2008 tarihli *Resmî Gazete*'nin mükerrer 26824 sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren, 6 Mart 2008 tarihli *5747 sayılı kanun*la kuruldu.

Tablo 12- Kavaklı, Yakuplu ve Gürpınar'ın nüfus gelişimi (1935-2007)

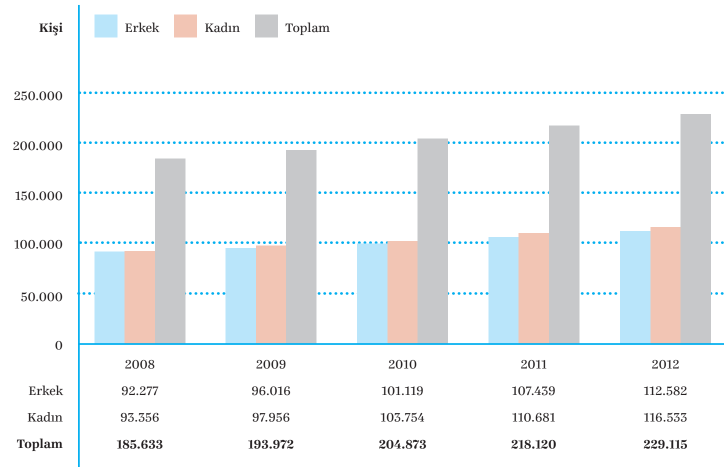
Yıllar	Kavaklı	Yakuplu	Gürpınar
1935	291	434	834
1940	353	534	980
1950	420	560	1.065
1960	460	884	1.110
1970	501	974	1.305
1980	866	1.252	2.812
1990	2.170	2.841	10.191
2000	39.884	24.960	25.479
2007	112.131	51.862	45.682

Kaynak: TÜİK

Tablo 13- Beylikdüzü mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		
		2000	2008	2011
1	Adnan Kahveci	-	31.077	48.515
2	Barış	-	41.938	46.345
3	Yakuplu	7.467	19.057	25.089
4	Büyükşehir	15.252	19.932	20.409
5	Marmara	9.133	16.013	20.244
6	Cumhuriyet	12.284	17.607	18.164
7	Gürpınar	-	-	15.918
8	Kavaklı	-	16.580	14.183
9	Dereağzı	-	4.980	6.249
10	Sahil	621	4.346	2.999

Kaynak: TÜİK

Şekil 22- Beylikdüzü ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (2008 - 2012)

nüfuslu beldenin en kalabalık mahallesi 15.252 kişiyle Büyükşehir Mahallesi'dir. Cumhuriyet 12.284 kişi, Beylikdüzü 8.519 ve Sahil 621 nüfuslu yerleşmelerdir.

2000 yılında Büyükçekmece'nin beldesi olan Gürpınar'da Merkez Mahallesi adıyla bir mahalle vardı. Mahallenin nüfusu 25.479 kişiydi.

Beylikdüzü ilçesini oluşturan Yakuplu beldesi 2000 yılında, üç mahalleden oluşuyordu ve 24.960 nüfusu vardı. Bunlardan Marmara Mahallesi 9.133 kişi olan nüfusuyla en kalabalık mahalleydi. Haramidere (8.360 kişi) ve Merkez (7.467 kişi) diğer iki mahalleydi.

Beylikdüzü ilçesinin olduğu alanda yakın zamana kadar Kavaklı, Yakuplu ve Gürpınar köyleri bulunuyordu. Bu köyler 1935'te Çatalca kazası Büyükçekmece nahiyesine bağlıydı. Uzun süre devam eden bu durum, 1987'de Büyükçekmece'nin ilçe olmasıyla kısmen değişmiş oldu. Bu köyler artık Büyükçekmece ilçesine bağlıydı ve bu bağlılık Beylikdüzü ilçe oluncaya kadar da devam etti.

Beylikdüzü ilçesi adı geçen köylerin arazisi üzerinde kuruldu. Birbirine yakın konumda olan bu köyler, 1990'dan sonra hızlı bir gelişim süreci yaşadı. Hızlı bir nüfus artışı ve mekânsal büyüme şeklinde olan bu süreç sonucunda, adı geçen yerleşim birimlerinde 1990'dan sonra belediye teşkilatı kurulmuştur. Bunlar içinde en fazla gelişme Kavaklı'da olmuş, nüfusu 1990'da 2.170 kişiden, 2007'de 112.131'e çıkmıştır. Kavaklı adı 2002'de Beylikdüzü olarak değiştirilmiş ve 2008'de kurulan ilçenin adı olmuştur.[120] Yerleşmenin eski adı olan Kavaklı günümüzde mahalle adı olarak hâlâ mevcuttur.

Beylikdüzü özellikle 2000'li yılların başlarından itibaren çok sayıda toplu konutun inşa edildiği bir alan oldu. İlçede konut amaçlı yapılaşma büyük bir gelişme gösterdi. Adnan Kahveci Mahallesi sitelerin toplandığı başlıca alan olurken, Marmara ve Kavaklı mahalleleri de site ve toplu konutların bir diğer yayılış alanı hâline geldi.

Yakuplu Merkez Mahallesi ilçede sanayinin toplandığı başlıca alandır. Burası birçok sanayi sitesinin[121] yanında, BOTAŞ tesisleri, Ambarlı Termik Santrali, Ambarlı Dolum Tesisleri gibi ülke çapında önemli tesislerin olduğu bir yerdir. Beylikdüzü bu sanayi tesislerinin yanında son yıllarda D 100 (E-5) karayolu boyunca sıralanan çok sayıdaki alışveriş merkezleriyle ticari merkez olma vasfı kazanmaya başladı.[122] D 100 karayolu çevresi Beylikdüzü'nde ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı bir alan oldu.

Marmara[123] ve Adnan Kahveci[124] mahalleleri, toplu konut ve sitelerin yoğunlaştığı semtlerdir. Adnan Kahveci Mahallesi'nde Yavuz Sultan Selim Bulvarı'nın doğu ve batısı site şeklinde konutların yaygın olduğu bir alandır.

120 İsim değişikliği Bakanlar Kurulu'nun 10 Aralık 2002 tarih ve 4962 sayılı kararıyla olmuştur. Bu karar 9 Ocak 2003 tarih ve 24.988 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlamıştır.

121 Haramidere, Pirinççiler ve Bakırcılar, Mermerciler ve Birlik Sanayi siteleri.

122 Mikros Beylikdüzü, Beylicium, Marka City ve Outlet Park.

123 İhlas Marmara Evleri 1. Kısım, TEV Sağlık ve Kardelen siteleri, Kiptaş Yakuplu Evleri ve Eston Reşitpaşa Evleri.

124 Hasbahçe, Ata, Jetkent 1, Parlementerler, Ceylan, Akay, Yeşilkent 1, 2, 3 ve Özbey Kent siteleri, Sera ve Yeşilvadi konutları ve Ekşioğlu Şelale Evleri.

Ayrıca Marmara Mahallesi'ndeki Ambarlı Limanı ve İstanbul'un dördüncü marinası[125] Beylikdüzü'ndeki farklı kullanım alanları olarak dikkati çeker.

İlçenin kuzey ve doğu kesimlerindeki yoğun yerleşim alanına karşılık güney kesimler; Dereağzı, Sahil ve Kavaklı mahalleleri henüz yoğun bir yerleşim alanı değildir. Bu kesimler önemli oranda ikincil konutların bulunduğu sayfiye alanı niteliğini hâlen korumaktadır.

2008 yılında kurulan ilçeye ait ilk nüfus verileri de bu yıla aittir (**Şekil 22**). 2008'de ilçe nüfusu 185.633 kişidir. Daha sonraki yıllarda nüfus artarak 2012'de 229.115 kişi olmuştur. Buna göre 2008-2012 yılları arasında ilçe nüfusu %23 oranında arttı. Belirtilen yıllar arasında Beylikdüzü'nde kadın nüfus miktarı erkeklere göre daha fazladır. Ancak bu fazlalık belirgin olmaktan uzaktır ve kadın nüfus oranı 2012'de %50.8'dir. Bu veriler nüfusun cinsiyet yapısındaki düzenli dağılışını gösterir.

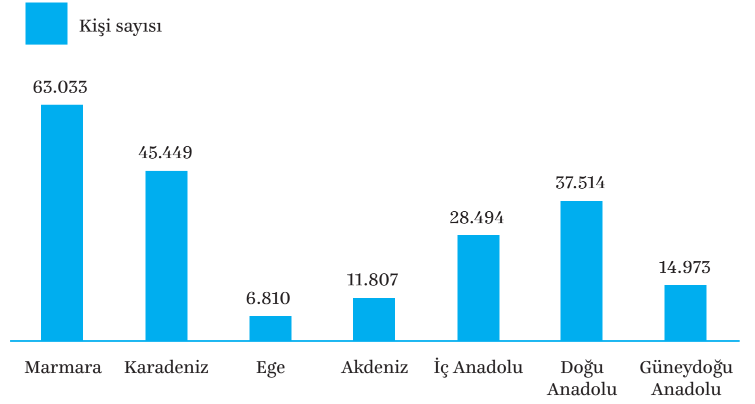
Beylikdüzü ilçesinin merkezini teşkil eden Kavaklı 1935'te 291 kişinin yaşadığı bir köydü. Bu nüfusun 164'ü erkek, kalanı kadındı. Nüfus miktarında uzun yıllar önemli bir artış olmadı. Ancak 1980'de 866 kişi olan Kavaklı nüfusu, 1990'da 2.170 kişiye çıktı. Nüfustaki ilk belirgin artış bu yıllar arasında yaşandı. Ancak esas ve önemli artış, **Tablo 12**'de de görüldüğü gibi, 2000 ve 2007 yıllarında oldu. 1990'da 2.170 olan nüfus miktarı, on yılda, 18 kat artarak 2000 yılında 39.884 kişiye çıktı. Böylesine büyük miktardaki artışa bölgenin aldığı göçler neden oldu. Nüfus ilerleyen yıllarda da artmaya devam etti ve yaklaşık 3 katlık bir artış ile 2007'de 112.131 kişiye ulaştı.

Kavaklı'da yaşanan bu gelişmenin bir benzeri Gürpınar ve Yakuplu'da da yaşanmıştır. Ancak Kavaklı'da 2000 yılında yaşanan büyük artış, Gürpınar'da daha önce, 1990'da yaşanmıştır. Fakat Gürpınar ve Yakuplu'nun nüfus artış miktarı Kavaklı kadar fazla olmamıştır. Yine de bu yerlerde nüfus gelişim süreçleri bakımından büyük bir benzerlik vardır.

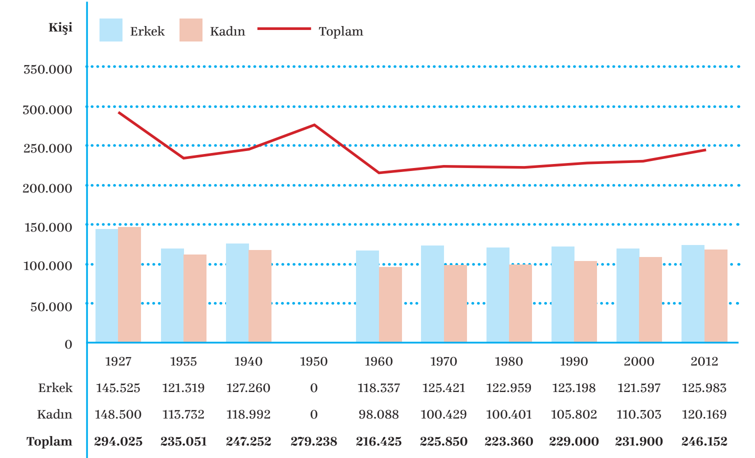
Kavaklı'da nüfusun cinsiyete göre dağılımında dikkat çekici yıllardan biri 1990'dır. Bu tarihte nüfusun %63'ü erkeklerden oluşuyordu. Gürpınar için de 1990 yılı erkek nüfus fazlalığının önemli oranda olduğu bir yıldır. Bu tarihte erkekler nüfusun %60'ını teşkil ediyordu.

Adnan Kahveci, Barış ve Yakuplu mahalleleri, Beylikdüzü'nde nüfusun kalabalık olduğu başlıca semtlerdir. Adnan Kahveci Mahallesi Beylikdüzü'nün en kalabalık mahallesidir. Toplu konut ve sitelerin yoğun olduğu mahallede, nüfus 2008-2011 yılları arasında, sadece dört yıl içinde, %56 oranında artmıştır (**Tablo 13**).

125 West İstanbul Marina.

Şekil 23- Beylikdüzü ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

	1927	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	145.525	121.319	127.260	0	118.337	125.421	122.959	123.198	121.597	125.983
Kadın	148.500	113.732	118.992	0	98.088	100.429	100.401	105.802	110.303	120.169
Toplam	**294.025**	**235.051**	**247.252**	**279.238**	**216.425**	**225.850**	**223.360**	**229.000**	**231.900**	**246.152**

Şekil 24- Beyoğlu ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935 - 2012)

2012 yılı verilerine göre Beylikdüzü ilçesinde nüfusun %79'u İstanbul nüfusuna kayıtlı değildir. Bu nüfusun büyük bölümü 1990'lardan sonra göçle Beylikdüzü'ne gelmiştir. İlçede Trabzon, Sivas, Malatya, Tokat ve Samsun illeri nüfusuna kayıtlı olanlar ilk sıralarda gelir. Nüfusun %3,6'sı Trabzonlu, %3,3'ü ise Sivaslıdır. Beylikdüzü nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında %30 ile Marmara bölgesi ilk sırada gelir. Beylikdüzü'nde Karadeniz bölgesi %22 ile ikinci ve %18 ile Doğu Anadolu bölgesi ise üçüncüdür. Bu iki bölge Beylikdüzü'nün önemli miktarda göç aldığı yerlerdir (Şekil 23). Beylikdüzü'nde yeni yapılan konut alanlarına şehrin merkezî kesiminde bulunan ilçelerden de göçler olmuştur.

BEYOĞLU İLÇESİ

Tarihî yarımada ve Haliç'in kuzeyinde bulunan Beyoğlu ilçesi; kuzeyde Eyüp, Kâğıthane ve Şişli ilçeleriyle komşudur. Batı ve güneyinde Haliç, güneydoğusunda

Tablo 14- Beyoğlu ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Piyalepaşa	25.821	**24**	Kılıçalipaşa	2.774
2	Kaptanpaşa	19.082	**25**	Camiikebir	2.542
3	Fetihtepe	17.710	**26**	Çatma Mescit	2.443
4	Hacıahmet	14.959	**27**	Kocatepe	2.383
5	Keçecipiri	14.830	**28**	Gümüşsuyu	2.180
6	Piripaşa	14.067	**29**	Ömer Avni	2.130
7	Halıcıoğlu	13.194	**30**	Şehit Muhtar	2.021
8	Sütlüce	12.384	**31**	Pürtelaş Hasan Efendi	1.987
9	Örnektepe	11.563	**32**	Kuloğlu	1.550
10	Kadımehmet	10.233	**33**	Hacımimi	1.441
11	Kulaksız	9.679	**34**	Katip Mustafa Çelebi	1.078
12	Küçük Piyale	8.853	**35**	Şahkulu	1.073
13	Yenişehir	6.252	**36**	Kamer Hatun	1.025
14	İstiklal	6.018	**37**	Bedrettin	928
15	Sururî Mehmet Efendi	4.961	**38**	Müeyyedzade	660
16	Bülbül	4.914	**39**	Kemankeş Karamustafapaşa	551
17	Firuzağa	4.646	**40**	Asmalı Mescit	513
18	Kalyoncu Kulluğu	3.930	**41**	Bereketzade	395
19	Cihangir	3.774	**42**	Hüseyinağa	330
20	Yahya Kahya	3.609	**43**	Evliya Çelebi	320
21	Çukur	3.584	**44**	Emekyemez	132
22	Tomtom	2.826	**45**	Arap Camii	72
23	Bostan	2.789			

Kaynak: TÜİK

İstanbul Boğazı bulunur. Doğuda Beşiktaş ile sınırı vardır. Bu sınırlar içinde Beyoğlu 9 km^2'lik alanıyla Güngören'den (7 km^2) sonra en küçük ilçedir.

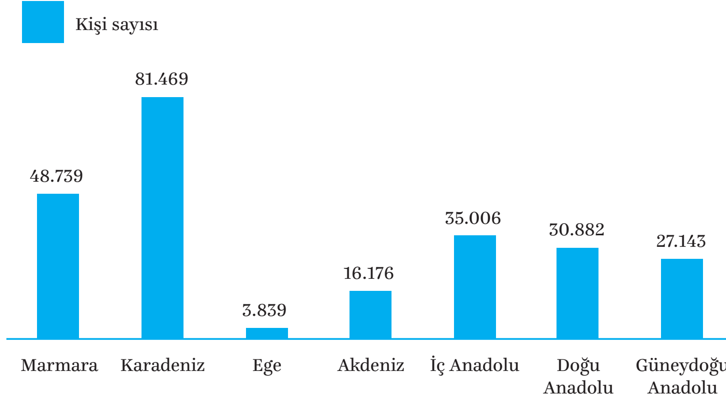
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla kısa bir süre için il olan Beyoğlu, 1924'te yeniden kaza oldu. Beyoğlu 1927'de İstanbul vilayetini teşkil eden yedi kazadan biridir. 1935'te merkez dâhil yedi nahiyesi vardır. Günümüzde İstanbul'un önemli ilçelerinden olan Şişli bu tarihte Beyoğlu ilçesinde nahiyedir. İlçenin diğer nahiyeleri; Merkez, Galata, Hasköy, Kasımpaşa, Kemerburgaz ve Taksim'dir. Bunlardan Kemerburgaz hariç diğer nahiyelerde belediye teşkilatı mevcuttur. 1935'te Beyoğlu ilçesinin 11 köyü vardır. Bu köylerden biri günümüzde ilçe olan Kâğıthane köyüdür. Diğer 10 köy Kemerburgaz nahiyesindedir. 1936'da Eyüp kazası kurulunca Kemerburgaz nahiyesi buraya bağlanmıştır. Böylece Beyoğlu ilçesinin idari yapısı ve sınırları da değişmiştir. Bu nedenle ilçede 1940'ta 6 nahiye ve bir köy vardır. İlçenin tek köyü Şişli nahiyesi Kâğıthane köyüdür. Ancak 1954 yılında Şişli nahiyesi kaza olunca, ilçenin köyü kalmamış ve nahiye sayısı da 5'e düşmüştür. Devam eden yıllarda nahiye teşkilatı kaldırılmıştır. 1970'te ilçede nahiye yoktu. Belediye sınırları dâhilinde 1934'te 54,[126] 1971'de 41 mahalle vardı.[127] Günümüzde Beyoğlu 45 mahalleden oluşur.

İstanbul'un eski ilçelerinden olan Beyoğlu, Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra, 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında, mevcut yedi kaza arasında en fazla nüfusu olandır. Beyoğlu kazası 294.025 kişilik nüfusuyla İstanbul il nüfusunun %36'sına sahipti. Bu nüfusun %2.3'ü köylerde yaşıyordu.

Beyoğlu nüfusu ilk sayımın ardından azaldı ve 1935'te 235.000'e geriledi (Şekil 24). Bunda idari sınır değişikliğinin rolü oldu. Avrupa yakasında 1927'de 4 olan kaza sayısı 1935'te 8'e çıkmıştı. Daha sonra nüfusu bir miktar artarak 1940'ta 247.000'e çıktı. Nüfus 1950'de

126 *İstanbul Şehri Rehberi,* Beyoğlu kazası haritaları, s. 14-19.

127 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. I.

Şekil 25- Beyoğlu ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

279.238 kişiyle en yüksek değerine ulaştı. Bu tarihten sonra bir daha bu miktara ulaşamadı. 1950'den sonra %22'lik bir azalma ile 1960'ta 216.000'e düştü. Bu azalma 1935'ten sonra ikinci düşüş oldu. Nüfusun azalmasında, Beyoğlu'na bağlı olan Şişli'nin 1954'te kaza olması etkili oldu. 1970'te nüfus bir miktar artsa da 1980'de üçüncü kez azaldı ve 223.360 kişi oldu. Bundan sonra, günümüze kadar az da olsa nüfus artış yönünde bir seyir izledi.

Aslında Beyoğlu nüfusu 1960'tan bugüne durağan bir seyir izledi. Bu dönemde, 1980'de küçük bir düşüş ve diğer yıllarda ufak miktarda artışlar görüldü. Beyoğlu'nda nüfusun az artmasında, ilçenin İstanbul'un merkezî iş faaliyetlerinin en gelişmiş yeri olması etkili oldu.[128] 1960-2012 döneminde Beyoğlu nüfusu, miktar olarak 29.000, oran olarak %14 kadar bir artış kaydetti.

Beyoğlu nüfusu 2012'de 246.152 kişi oldu. Bu miktar, 1927 verileri ile karşılaştırıldığında ilçe nüfusunun %16 oranında azaldığı anlaşılır.

1927 yılı hariç, Beyoğlu ilçesinde erkek nüfus oranı fazla oldu. 1927'de %49.5 olan erkek nüfus oranı, en yüksek değerine %55 ile 1970'te ulaştı. Erkek nüfus oranı 2012'de %51 oldu. Buna göre Beyoğlu ilçesinde nüfusun cinsiyet yapısında dengeli bir dağılış vardır.

Nüfus kayıt yeri verilerine göre ilçede 37.000 kişiyle İstanbul nüfusuna kayıtlılar en kalabalık grubu teşkil eder. İlçe nüfusunun %15'i İstanbulludur. Diğer bir ifadeyle Beyoğlu nüfusunun %85'i İstanbul nüfusuna kayıtlı değildir. Bu nüfusun önemli bir bölümü göçle gelmiştir. Beyoğlu'nun önemli miktarda göç aldığı iller arasında Giresun, Sivas, Mardin, Rize ve Kastamonu ilk sıralarda gelir. İlçe nüfusunun %11'i Giresun, %7'si Sivas ve %5'i Mardin kökenlidir.Coğrafi bölgelere göre dağılımda, Beyoğlu'nda Karadeniz bölgesi ilk sırada gelir. Beyoğlu nüfusunun %33 Karadenizlidir. Buna göre ilçede her üç kişiden biri Karadenizlidir. İkinci sırada %20 ile Marmara bölgesi gelir. Beyoğlu'nda İç Anadolu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden de önemli miktarda nüfus vardır **(Şekil 25).**

1927 yılı verilerine göre; ilçe nüfusunun mesleklere dağılımda ilk sırayı ziraat (%27) alır. Önemli olan diğer sektörler sırasıyla ticaret (%26) ve sanayidir (%18). 2000 yılı verilerine göre, Beyoğlu'nda nüfusun istihdamında %33 ile imalat sanayi grubu ilk sıradadır. Bunu %24'lük oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %20'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[129]

Piyalepaşa, Kaptanpaşa, Fetihtepe, Hacıahmet, Keçecipiri, Piripaşa, Halıcıoğlu, Sütlüce, Örnektepe, ve Kadımehmet Mahallesi Beyoğlu'nda nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir. Piyalepaşa 25.821 kişilik nüfusuyla Beyoğlu'nun en kalabalık mahallesidir. Diğer taraftan 72 kişiyle Arap Camii nüfusun en az olduğu mahalledir **(Tablo 14).**

BÜYÜKÇEKMECE İLÇESİ

Adını kıyısında bulunduğu gölden alan Büyükçekmece ilçesi, İstanbul'un batısında, Avrupa yakasındadır. Güneyden Marmara Denizi'yle çevrili bulunan Büyükçekmece ilçesi, kuzeyde Çatalca ve Arnavutköy, doğuda Esenyurt, güneydoğuda Beylikdüzü ve batıda Silivri ilçeleri ile komşudur. İlçe, Büyükçekmece Gölü'nün doğu ve batısında kalan arazilerden oluşur. Büyükçekmece'nin bugünkü sınırları en son şeklini 2008 yılında almıştır. Yeni idari sınırlara göre ilçenin alanı 157 km^2'dir.

Büyükçekmece 1935'te Çatalca ilçesinde, nahiye ve aynı zamanda nahiye merkezidir. Nahiye nüfusu 8.832, merkezin nüfusu ise 1.366 kişidir. 1935'te Büyükçekmece nahiyesinde, Büyükçekmece köyü de dâhil 19 köy vardı. 1965'te belediye teşkilatı bulunan Büyükçekmece'nin bu idari yapısı ilçe olana kadar devam etti. Ancak 1987'de bucak teşkilatı kaldırılarak, yerini ilçe idari teşkilatı aldı. Böylece 19 Haziran 1987 tarihinde Büyükçekmece ilçe oldu.[130] Yeni kurulan ilçenin yönetim merkezi, daha önce bucak merkezi olan Büyükçekmece oldu. Bucağa bağlı 13 köy[131] de ilçeye bağlı hâle geldi. İlçeyi teşkil eden köylerden

128 Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân,* s. 232.

129 *Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* İstanbul 2002, s. 200-201.

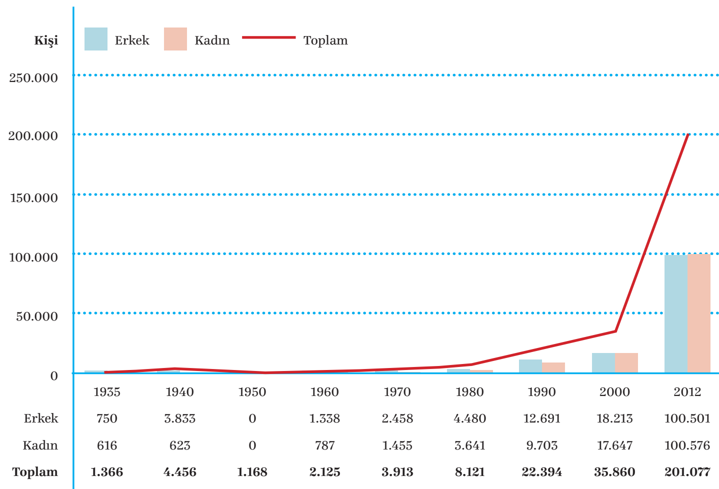
130 Büyükçekmece 19 Haziran 1987'de kabul edilen ve 4 Temmuz 1987 tarihli ve 19507 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan *3392 sayılı yasa*yla ilçe olmuştur.

131 İlçeye bağlı 13 köy şunlardır: Ahmediye, Çakmaklı, Esenyurt, Gürpınar, Güzelce, Hoşdere, Karaağaç, Kavaklı, Kıraç, Kumburgaz, Mimarsinan, Tepecik, Türkoba ve Yakuplu.

Tablo 15- Büyükçekmece ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Batıköy	29.238	**13**	Kumburgaz Merkez	5.403
2	Fatih	18.566	**14**	Kamiloba	5.328
3	Atatürk	16.517	**15**	Güzelce	5.040
4	Hürriyet	16.209	**16**	Celaliye	4.468
5	Ulus	14.480	**17**	Çakmaklı	3.530
6	Mimarsinan Merkez	13.907	**18**	Bahçelievler	2.477
7	Murat Çeşme	10.687	**19**	Alkent 2000	2.451
8	Türkoba	9.729	**20**	Yenimahalle	1.721
9	Pınartepe	9.131	**21**	Muratbey Merkez	1.469
10	19 Mayıs	7.760	**22**	Ahmediye	1.391
11	Dizdariye	6.412	**23**	Karaagaç	1.371
12	Cumhurıyet	5.558			

Kaynak: TÜİK

Şekil 26- Büyükçekmece'de nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935 - 2012)

Esenyurt ve Kavaklı (Beylikdüzü) daha sonra ilçe oldu. 2000 yılında Büyükçekmece ilçesi, 1 bucak (Merkez) ve 13 köyden oluşuyordu. Bu köylerden biri olan Esenyurt 2008'de aynı isimle ilçe olurken, Kavaklı, Gürpınar ve Yakuplu birleşerek Beylikdüzü adıyla ilçe oldu.

2000 yılında ilçe merkezinde 5 mahalle vardı.[132] Bunlar; Atatürk, Cumhuriyet, Dizdariye, Fatih ve 19 Mayıs mahalleleridir. Bunlardan Fatih 11.841 kişiyle en kalabalık mahalledir. Ancak 2008 yılındaki düzenlemeyle kaldırılan ilk kademe belediyelerine ait mahallelerin de merkeze dâhil edilmesiyle mahalle sayısı 23 oldu. Günümüzde Büyükçekmece ilçesi 23 mahalleden oluşur (**Tablo 15**).

1987'de ilçe olan Büyükçekmece'nin 1990'da 142.910 nüfusu vardı. Bu nüfusun %16'sı ilçe merkezinde, geriye kalan %84'ü belde ve köylerde yaşıyordu. Bu tarihte Esenyurt, Gürpınar, Tepecik, Mimarsinan ve Kumburgaz, Büyükçekmece'ye bağlı belediye teşkilatı olan beldelerdi. Bunlardan Esenyurt'un 70.280 nüfusu vardı.

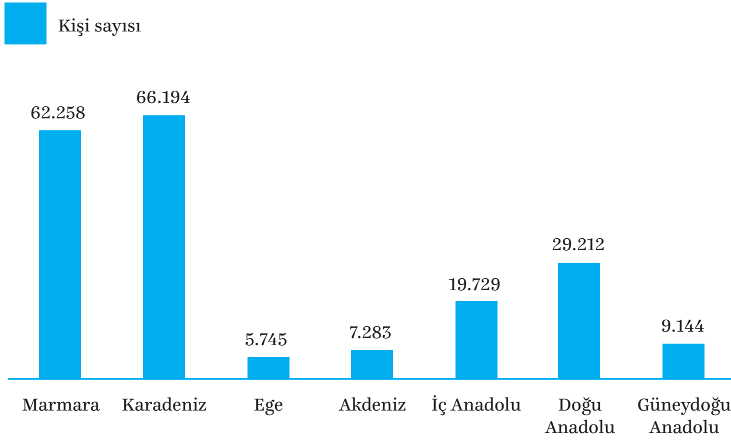
1990'dan sonra ilçe nüfusu 1.5 katından fazla (%168) artarak, 2000'de 384.089 kişiye ulaştı. Büyükçekmece 1990-2000 döneminde, İstanbul'da nüfusu en fazla artan ilçe oldu. İstanbul'un 32 ilçesi arasında yıllık nüfus artış hızı (%9.8) en yüksek olan ilçeydi.[133] Bu artış ilçenin belde belediyelerindeki nüfus artışıyla yakından ilgiliydi. İlçeye bağlı beldelerden Esenyurt 148.000, Gürpınar 25.000, Bahçeşehir 19.000, Kavaklı 39.000, Mimarsinan 25.000, Kıraç ve Yakuplu 24.000 nüfuslu beldeler olmuştu. İlçenin merkezi olan Büyükçekmece'nin nüfusu ise 35.000'di.

2000 yılından sonra ilçe nüfusunda büyük bir düşüş yaşadı. Nüfus %48'lik bir azalma ile 2012'de 201.000 kişiye geriledi. Bu düşüşün nedeni, Büyükçekmece'ye bağlı bazı beldelerin ayrılarak ilçe olmasıydı. Gürpınar, Kavaklı ve Yakuplu beldeleri Büyükçekmece'den ayrılarak 2008'de Beylikdüzü adıyla ilçe olmuştu. Aynı yıl Esenyurt ve Kıraç beldesi birleşerek Esenyurt ilçesi kuruldu. Nüfus miktarı fazla olan bu beldelerin ayrılması, ilçe nüfusunun önemli miktarda azalmasının nedeni oldu.

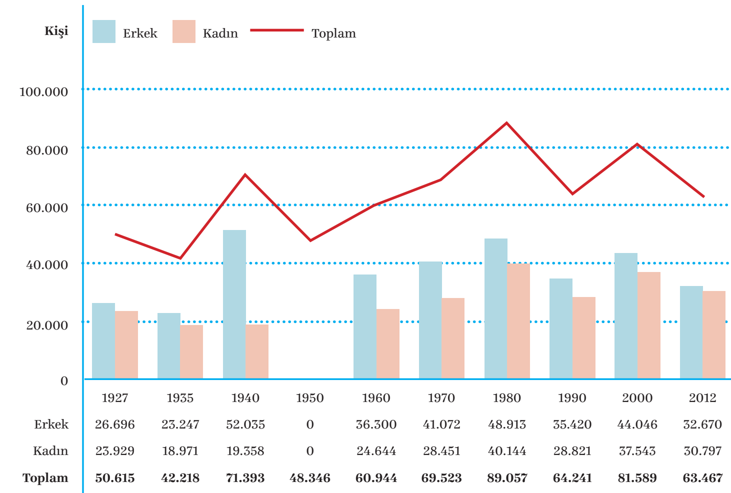
Batıköy, Fatih, Atatürk, Hürriyet, Ulus ve Mimarsinan Merkez mahalleleri Büyükçekmece'de nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir. Bunlardan Batıköy, 29.238 kişilik nüfusuyla Büyükçekmece'nin en kalabalık mahallesidir (**Tablo 15**).

132 Atatürk, Cumhuriyet, Dizdariye, Fatih ve 19 Mayıs Mahallesi.

133 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 61.

Şekil 27- Büyükçekmece ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

	1927	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	26.696	23.247	52.035	0	36.300	41.072	48.913	35.420	44.046	32.670
Kadın	23.929	18.971	19.358	0	24.644	28.451	40.144	28.821	37.543	30.797
Toplam	**50.615**	**42.218**	**71.393**	**48.346**	**60.944**	**69.523**	**89.057**	**64.241**	**81.589**	**63.467**

Şekil 28- Çatalca ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1927 - 2012)

İlçenin idari merkezi olan Büyükçekmece, 1935'te Çatalca'ya bağlı, 1.366 nüfuslu bir köydü (**Şekil 26**). 1940 yılına gelindiğinde nüfus yaklaşık 4 kat arttı. Ancak kadın nüfustaki artış miktarı sadece 7 kişiydi. Bu tarihte nüfusun %86'sı erkeklerden oluşuyordu. Bunun en önemli sebebi II. Dünya Savaşı'nın ortaya koyduğu şartlar nedeniyle buraya gönderilen askerî birliklerdi. Büyükçekmece köyünde 1970-1980 arasında nüfus yaklaşık iki kat artış gösterdi. 1987'de ilçe merkezi olması nüfusa da yansıdı ve Büyükçekmece'nin nüfusu iki katından fazla artarak 1990'da 22.000'e, 2000'de 35.000 ve 2012'de 201.000'e ulaştı. Bu son artış idari yapı değişikliğinin bir sonucu olup ilçe merkezinin tüm ilçeyi kapsar hâle gelmesiyle ilgilidir.

2012 yılında 201.000 nüfuslu Büyükçekmece ilçesinin 48.000'i İstanbul nüfusuna kayıtlılardan oluşur. İlçe nüfusunun %24'ü İstanbul, %76'sı diğer illerin nüfusuna kayıtlıdır. İstanbul dışındaki iller arasında Tokat, Trabzon, Erzurum, Samsun ve Sinoplular önemli miktarda nüfusu olan illerdir. Bunlardan en yüksek miktara sahip olan Tokatlıların ilçe nüfusundaki oranı %5 kadardır.

Coğrafi bölgelere göre dağılımda, Büyükçekmece nüfusunda ilk sırayı Karadeniz bölgesi alır. İlçenin %33'ü Karadenizlidir. İstanbulluların fazla olması sebebiyle Marmara bölgesi %31 oranında bir paya sahiptir. İlçe nüfusunun %15'ini Doğu Anadolu bölgesinden gelenler teşkil eder (**Şekil 27**).

Hızlı yapılaşma sebebiyle tarım alanlarının azalması, sosyal ve ekonomik nedenlerle insanların başka alanları tercih etmesi, yakın zamana kadar temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılığı geri plana itti. 2000 yılı verilerine göre ilçe merkezinde nüfusun %27'si toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubunda istihdam edilmiştir. Bunu %25'lik oran ile imalat sanayi grubu izler. Üçüncü sırada %20'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü gelmektedir.[134]

ÇATALCA İLÇESİ

İstanbul'un kuzeybatısındaki Çatalca ilçesi, İstanbul'un Tekirdağ iline komşu iki ilçesinden biridir. İlçenin kuzey sınırı Karadeniz'de son bulur. Doğuda Arnavutköy, güneyde Büyükçekmece ve Silivri ilçesiyle komşudur. İlçenin batıda Silivri ve Tekirdağ ile sınırı vardır. Arnavutköy sınırının bir bölümü Durusu Gölü'ne tekabül eder. Güneydoğuda ise kısa mesafede Küçükçekmece Gölü ile sınırı vardır.

Çatalca 1.040 km^2'lik alanıyla İstanbul'un en büyük ilçesidir. Diğer taraftan, 1927'de Çatalca ilçesi 2.525 km^2 olan alanıyla, İstanbul ilinin yarıya yakınını (%46) teşkil ediyordu. Yeni ilçelerin kurulmasıyla bu oran günümüzde %19'a kadar düşmüştür. İlçe bugünkü sınırlarına 2008 yılında kavuştu. Bu tarihte yapılan sınır değişikliği ile Çatalca'nın Bahşayış, Baklalı, Balaban, Boyalık, Delikkaya, Dursunköy, Durusu, Hadımköy, Karaburun, Nakkaş, Ömerli, Sazlıbosna, Yassıören ve Yeşilbayır köyleri yeni kurulan Arnavutköy ilçesine bırakıldı.

İstanbul'un eski ilçelerinden biri olan Çatalca 1926'da ilçe kaza oldu. 1935'te Merkez, Boyalık, Büyükçekmece ve Karacaköy adıyla 4 nahiyesi ve 73 köyü vardı. Günümüzde ilçe olan Büyükçekmece, Arnavutköy, Esenyurt ve Beylikdüzü ilçesini oluşturan Kavaklı, Gürpınar ve Yakuplu 1935'te Çatalca'nın köyleriydi.

Bazı köylerin 1936'da Eyüp'e bağlanmasıyla Çatalca'nın köy sayısı azaldı. İlçenin 1940'ta 68, 1985'te

134 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200-2001.

64 köyü vardı. Büyükçekmece'nin 1987'de ilçe olmasıyla bucak ve köy sayısı azaldı. Çatalca'da 1990'da 3 bucak, 48 köy vardı. 2010'da 27 köyü olan Çatalca, 2012 yılında köylerin tüzel kişiliğinin kaldırılarak mahalleye dönüşmesiyle, bugün idari olarak 36 mahalleden oluşur.[135]

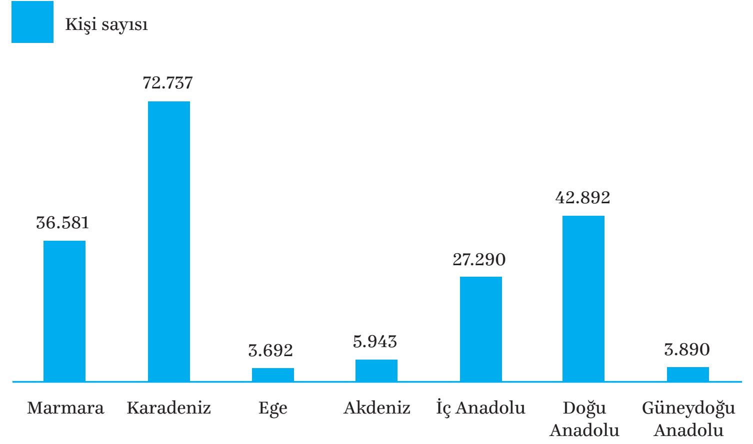
Cumhuriyet döneminde Çatalca kazasıyla alakalı ilk nüfus verileri 1927 sayımına aittir. 1927'de Çatalca kazası nüfusu 50.615 kişiydi. Bu nüfusun %94'ü köylerde, %6'sı ise ilçe merkezindeydi. İlçe nüfusu bir miktar düşüşle 1935'te 42.218 kişi oldu. Nüfusun azalmasında idari yapıda yapılan değişiklikler etkili oldu. 1927'de İstanbul'un Avrupa yakasında 4 kaza varken, bu sayı 1935'te 8'e çıktı. Nüfus %69 oranında artarak 1940'ta 71.393 kişi oldu. Bu artış II. Dünya Savaşı'nın Çatalca nüfusuna olan etkisiydi. Artışın erkek nüfusta gerçekleşmesi savaşın etkisini gösteriyordu. 1935'te 23.000 olan erkek nüfus, 1940'ta 52.000'e çıkmıştı. Savaş sonrasında askerlerin bölgeyi terk etmesiyle ilçe nüfusunda önemli bir azalma yaşandı. 1940-1950 dönemindeki bu azalmanın oranı %32'yi buldu. 1950'den sonra artmaya başlayan nüfus, 1980'de en yüksek değeri olan 89.057 kişiye ulaştı. Ancak 1987'de Büyükçekmece'nin Çatalca'dan ayrılması önemli bir azalmaya neden oldu ve 1990'da nüfus 64.241'e geriledi. Sonrasında artmaya başladı ve 2000'de 81.589 kişiye çıktı. Ancak içinde Hadımköy'ün de olduğu topraklarının bir kısmının Arnavutköy ilçesine bağlanmasıyla, 2008'de Çatalca ilçesi önemli bir miktar nüfus kaybına uğradı. Böylece ilçe nüfusu 2012 yılında 63.467 kişiye geriledi.

Çatalça ilçesinde 1927-2012 döneminde erkek nüfus daima fazla oldu. Erkek nüfusun en yüksek oranda olduğu yıl, II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle 1940 yılıdır. Çatalca'da 1960 ve 1970 yıllarında %59 olan erkek nüfus oranı 2012'de %51'dir.

İstanbul'un birçok ilçesinin aksine, Çatalca nüfusunun büyük bölümü İstanbulludur. İlçede İstanbul nüfusuna kayıtlı olanların oranı %67'dir. İstanbul nüfusuna kayıtlı olanların miktarı 42.570 kişidir. İstanbul'dan sonra ilçede Tokat, Erzurum, Ordu, Sivas ve Sinoplular gelir. Ancak bunların miktarı fazla değildir. En fazla olan Tokatlıların ilçe nüfusundaki oranı %2 kadardır. İlçe nüfusunun %71'i Marmara, %13'ü Karadeniz ve %7'si de Doğu Anadolu kökenlidir.

1927 yılı verilerine göre; nüfusunun mesleklere göre dağılımında, %80'lik pay ile ziraat ilk sırada gelir. Ticaret ve sanayinin payı her biri için %4'tür. 2000 yılında yapılan tespitlere göre, ilçe merkezinde toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu %26,9'luk pay ile istihdamın

135 İstanbul ilindeki köylerin tüzel kişiliği 12 Kasım 2012'de kabul edilen *6360 sayılı kanun*la kaldırılarak mahalleye dönüştürüldü.

Şekil 29- Çekmeköy ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

en fazla olduğu sektördür. Bunu %26,7'lik oran ile imalat sanayi grubu izler. Üçüncü sırada %18'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü gelir.[136]

Çatalca ilçesinde tarla (81.130), sebze (2.101), meyve (614) ve bağ (60) alanından oluşan 83.906 dekar olan tarım alanı mevcuttur.[137] Bu alan içinde 14.595 dekar alanda sulamalı tarım yapılır. Bunun %22'si devlet sulaması olup kalanı halk sulamasıdır. 2012 yılı verilerine göre, ekim alanı bakımından tarım ürünleri arasında yağlık ayçiçeği ilk sırayı alır. Tarım alanlarının %43'ü ayçiçeği, %35'i buğday, %10'u mısır ve %5'i arpa ekim alanıdır.

Tarım alanları dışında ilçenin önemli bir varlığı da ormanlardır. İstanbul'da odun kömürü üretiminin yapıldığı yerlerden biri olan Çatalça ilçesinin %70'ini teşkil eden orman alanı 74.362 hektardır.[138]

İlçenin 17.214 dekar çayır ve mera alanı vardır. İlçede büyük ölçekli tarım işletmeleri ve hayvancılık tesisleri yoktur. Besi hayvancılığından ziyade süt üretim amaçlı olmak üzere, yaklaşık 3.200 aile işletmesi bulunan Çatalca'da 18.000 büyükbaş, 31.000 kadar da küçükbaş hayvan vardır. İlçedeki en büyük süt mandırası Çakıl Mahallesi'nde olup yaklaşık 1.150 kadar hayvan varlığına sahiptir.

ÇEKMEKÖY İLÇESİ

İstanbul'un Anadolu yakasındaki 15 ilçesinden biri olan Çekmeköy kuzeyde Beykoz, doğuda Şile ve Ömerli Baraj Gölü, güneyde Sancaktepe, güneybatıda Ümraniye ve batıda Beykoz ilçesiyle komşudur. Bu sınırlar içinde 148 km²'lik alan kaplar.

136 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200-201.

137 Tarım ve hayvancılık ile ilgili veriler Çatalca Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü'nden alınmıştır.

138 İstanbul Orman Bölge Müdürlüğü verileri.

Tablo 16- Çekmeköy ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Hamidiye	23.447	10	Alemdağ Ekşioğlu	7.103
2	Mehmet Akif	23.143	11	Taşdelen Soğukpınar	6.770
3	Mimarsinan	19.704	12	Taşdelen Kirazlıdere	6.500
4	Çamlık	17.716	13	Taşdelen Güngören	5.631
5	Çekmeköy Merkez	14.530	14	Alemdağ Nişantepe	5.106
6	Taşdelen Aydınlar	10.477	15	Alemdağ Merkez	4.769
7	Taşdelen Sultançiftliği	9.534	16	Taşdelen Çamlık	4.263
8	Taşdelen Cumhuriyet	8.263	17	Ömerli Merkez	3.977
9	Alemdağ Çatalmeşe	7.224			

Kaynak: TÜİK

Çekmeköy 6 Mart 2008 tarihinde ilçe olu.[139] İlçe, Ümraniye'ye bağlı Çekmeköy,[140] Alemdağ,[141] Ömerli[142] ve Taşdelen[143] belediyelerine bağlı 17 mahalle ve 4 köyün (Reşadiye, Hüseyinli, Sırapınar, Koçulu) birleşmesiyle oluştu. Ayrıca Kartal'a bağlı Paşaköy arazisinin bir kısmı da ilçe sınırlarına dâhil edildi. 2010 yılında ilçe idari olarak 17 mahalle ve 4 köyden oluşuyordu. Ancak bu köylerin tüzel kişiliğinin kaldırılarak mahalleye dönüşmesi nedeniyle, bugün ilçe idari olarak 21 mahalleden oluşur.[144]

İlçenin merkezini oluşturan Çekme, 1935'te Üsküdar kazası Kısıklı nahiyesine bağlı bir köydü. Uzunca bir süre Üsküdar'ın köyü olan Çekme, 19 Haziran 1987'de Ümraniye ilçesine bağlandı. 2008'de Çekmeköy ilçesi kurulunca ilçenin merkezi oldu.

Çekme'nin 1935'teki nüfusu 364 kişiydi. Nüfus miktarında 1980'e kadar önemli bir değişim olmadı. Ancak Çekme 1980'lerin başlarından itibaren yoğun göç aldı ve hızla büyüdü. 1980'de 1.938 kişi olan nüfus miktarı, 7 kat artarak, 1990'da 13.523 kişiye ulaştı. Nüfus yaklaşık 3 katlık bir artışla 2000 yılında 37.502 kişiye ulaştı. Bu tarihte Çekme'de belediye teşkilatı vardı. 2008'de 147.352 kişi olan ilçe nüfusu %25'lik bir artışla 2012'de 193.182 kişi oldu. Çekme'de nüfusun cinsiyet dağılımında 1980'e kadar önemli bir fark yoktu. Ancak 1980'de nüfusun %78'i erkeklerden oluşuyordu. Bu oran daha sonra önemli miktarda düştü ve 2008 yılında %51 oldu.

Hamidiye, Mehmet Akif, Mimarsinan, Çamlık ve Çekmeköy Merkez mahalleleri ilçede nüfusun başlıca toplanma alanıdır (**Tablo 16**). Bunlardan Hamidiye Mahallesi 23.447 kişi (2011) olan nüfusuyla, 17 mahalle arasında, Çekmeköy'ün en kalabalık semtidir.

Çekmeköy nüfusunun büyük bölümünü Anadolu'nun çeşitli illerinden gelenlerden teşkil eder. Nitekim 2012 yılında 193.182 kişi olan nüfusun sadece %15'i, İstanbul nüfusuna kayıtlıdır. Buna göre ilçe nüfusunun %85'i göçle başka illerden gelmiştir. Bunlar içerisinde Sivas (%7,5), Ordu (%7,3) ve Kars (%4.7) ilk sıralarda gelen illerdir. Ayrıca bunlara Kastamonu, Tokat, Erzurum ve Rize illeri de ilave etmek gerekir. Göçle gelenlerin coğrafi bölgelere dağılımında ilk sırayı Karadeniz bölgesi alır. İlçe nüfusunun %38'i Karadenizlidir. Bunu %22 ile Doğu Anadolu ve %19 ile de Marmara bölgesi izler (**Şekil 29**).

İMES, MODOKO ve Dudullu Organize Sanayi Bölgesi'ne yakın olması nedeniyle Çekmeköy, buralarda çalışan işçilerin ikamet alanı olmuştur. Şile otoyolu Çekmeköy'e ulaşımı kolaylaştırmış ve çekiciliğini artırmıştır. 2000'lerin başlarından itibaren Çekmeköy'de özellikle Merkez, Mimarsinan ve Hamidiye mahalleleri çok sayıda site ve lüks konutların yapıldığı bir alan olarak gelişti. Bu gelişmede 17 Ağustos 1997 depreminin de etkisi olmuş, genel olarak İstanbul'un kuzey kesimlerine olan talep bu bölgede de kendini göstermiştir.

ESENLER İLÇESİ

İstanbul'un Avrupa yakasında, tarihî yarımadanın kuzeybatısında bulunan Esenler'in denize kıyısı yoktur. Kuzeyde Başakşehir ve Sultangazi, doğuda Bayrampaşa ve Gaziosmanpaşa ile komşudur. Güneyinde Güngören, güneydoğusunda Zeytinburnu ve batısında ise Bağcılar bulunur.

139 Çekmeköy, 6 Mart 2008'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 22 Mart 2008 tarih ve 26824 numaralı mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *5747 sayılı kanun*la ilçe oldu.

140 Merkez, Mimarsinan, Hamidiye, Mehmetakif (kuzeyi), Çamlık (kuzeyi) mahalleleri.

141 Merkez, Nişantepe, Çatalmeşe, Ekşioğlu mahalleleri.

142 Merkez Mahallesi.

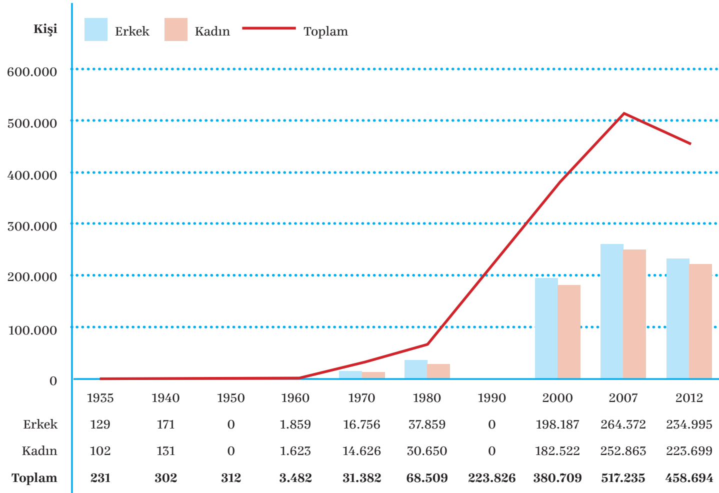
143 Merkez, Çamlık, Güngören, Kirazlıdere, Aydınlar, Soğukpınar, Cumhuriyet mahalleleri.

144 İstanbul ilindeki köylerin tüzel kişiliği 12 Kasım 2012'de kabul edilen *6360 sayılı kanun*la kaldırılarak mahalleye dönüştürüldü.

Tablo 17- Esenler ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Turgutreis	48.651	9	Fevziçakmak	32.089
2	Fatih	46.277	10	Birlik	29.249
3	Nine Hatun	45.405	11	Kemer	21.958
4	Oruçreis	44.408	12	Davutpaşa	17.079
5	Kâzımkarabekir	36.636	13	Namık Kemal	16.630
6	Tuna	35.271	14	Mimarsinan	13.419
7	Menderes	34.023	15	Yavuzselim	3.947
8	Havaalanı	33.439	16	Çifte Havuzlar	2.901

Kaynak: TÜİK

Şekil 30- Esenler'in nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935 - 2012)

Esenler ilçesinin merkezini teşkil eden Esenler köyü, 1935'te Bakırköy kazası Mahmutbey nahiyesine bağlıydı. Bu durum uzun süre devam etti. 1970'te belediye teşkilatı bulunan Esenler 1980'de Bakırköy'e bağlı bir köydü. Daha sonra Bakırköy'e bağlı bir belde oldu.

1992'ye kadar Bakırköy ilçesine bağlı bulunan Esenler, 27 Mayıs 1992'de kurulan Güngören ilçesinin mahallesi oldu. Ancak bu durum uzun sürmedi. Güngören'e bağlı 16 mahallenin idari bakımdan birleşmesiyle 27 Aralık 1993'te ilçe oldu.[145] İlçeyi oluşturan 16 mahalle şunlardır; Birlik, Çiftehavuzlar, Davutpaşa, Fatih, Fevzi Çakmak, Habipler, Havaalanı, Karabayır, Kâzımkarabekir, Kemer, Menderes, Mimarsinan, Namık Kemal, Nine Hatun, Turgutreis ve Yavuzselim. Bunlardan Habipler Mahallesi, 2008'de Sultangazi ilçesinin kurulmasıyla bu ilçeye dâhil edilmiş, Karabayır Mahallesi'nin adı ise Tuna olarak değiştirilmiştir. Ayrıca Turgut Reis Mahallesi bölünerek Oruçreis adıyla bir mahalle daha kurulmuştur. Günümüzde ilçe 16 mahalleden oluşur.

Esenler ilçesi idari sınırlarındaki en son değişiklik 2008 yılında oldu. Bu tarihte ilçe arazisinin bir kısmı, Başakşehir, Sultangazi ve Bağcılar ilçelerine dâhil edildi. Bu son değişiklikten sonra ilçenin yüzölçümü 18 km² oldu.

Esenler ilçesinin nüvesini oluşturan Esenler köyünün 1935'teki nüfusu 231 kişiydi (**Şekil 30**). 1950'de 312 olan nüfus, 11 kat birden artarak 1960'ta 3.482 kişiye çıktı. Nüfusun hızlı artışı daha sonraki yıllarda da devam etmiş, 1960-1970 arasında 9 kat artarak 1970'te 31.382 olmuştur. Hızlı bir nüfus artışı yaşanan Esenler'de 1980'de 68.509 olan nüfus miktarı, 3 katından fazla (%226) bir artış ile 1990'da 223.826'ya kişiye ulaştı. 1993'te ilçe olduktan sonra da nüfus hızlı biçimde artmaya devam etti.

Esenler ilçesinin nüfus miktarı 2000 yılında 380.709 kişiydi ve %20 oranında artarak 2012'de 458.694 kişiye ulaştı. Ancak 2008'de Başakşehir Mahallesi Başakşehir ilçesine, Habipler Mahallesi ise Sultangazi ilçesine bağlandı ve Esenler önemli miktarda nüfus kaybına uğradı. Bu sınır değişikliği olmadan bir yıl önce, 2007'de 517.235 kişi olan nüfus miktarı, idari değişiklikten sonra 2008'de 464.557 kişiye indi. 2012'de 458.694 kişi olan nüfusun %51 erkeklerden oluşur.

1960'lardan itibaren göç almaya başlayan Esenler, özellikle 1980 sonrasında büyük miktarda göç aldı. Nüfus miktarındaki hızlı artış bu göçler sayesinde oldu. Esenlerin göç aldığı başlıca iller, Malatya, Kastamonu, Sivas, Sinop, Giresun ve Samsun'dur. Nüfus kayıt yeri verilerine göre Esenler nüfusunun sadece %6'sı İstanbulludur. Buna göre Esenler'de yaşayanların %94'ü başka bir ilin nüfusuna kayıtlıdır ve bu nüfusun büyük

145 Esenler ilçesi 27 Aralık 1993 tarihine kabul edilen ve 29 Aralık 1993 tarih ve 21803 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan *3949 sayılı kanun*la kurulmuştur.

Tablo 18- Esenyurt ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	İstiklal	56.433	11	Esenkent	22.742
2	Atatürk	47.691	12	Pınar	21.576
3	Örnek	41.351	13	Güzelyurt	21.377
4	Saadetdere	32.496	14	Namık Kemal	19.266
5	Yenikent	30.881	15	Talatpaşa	18.105
6	Mehterçeşme	30.675	16	Merkez	17.663
7	İnönü	29.903	17	Cumhuriyet	13.650
8	Fatih	28.088	18	Yeşilkent	8.229
9	Ardıçlı	24.328	19	Akçaburgaz	6.914
10	İncirtepe	22.892	20	Sanayi	5.767

Kaynak: TÜİK.

bölümü göçle gelenlerden oluşur. Bunlar içinde 32.537 kişiyle Malatyalılar en kalabalık grubu teşkil eder. Bunu sırasıyla İstanbul (30.612) ve Kastamonu (28.507) iline kayıtlı olanlar takip eder. Nüfusun %7'sinin Malatyalı olduğu ilçede, İstanbullu ve Kastamonuluların oranı %6'dır.

Coğrafi bölgelere göre nüfus dağılımında, Esenler ilçesinde Karadeniz bölgesi ilk sırada gelir. İlçede Karadenizliler belirgin bir farkla çoğunluktadır. Nüfusunun %37'si Karadenizlidir **(Şekil 31)**. Bunu Doğu Anadolu (%17), İç Anadolu (%15) ve Güneydoğu Anadolu (%15) bölgeleri izler.

Turgutreis, Fatih, Nine Hatun, Oruçreis ve Kâzımkarabekir mahalleleri, Esenler'de nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir. Bunlardan Turgutreis Mahallesi 48.651 kişiyle ilçenin en kalabalık semtidir. İlçenin en az nüfuslu mahallesi Çiftehavuzlar'dır **(Tablo 17)**.

2000 yılı verilerine göre; Esenler'de çalışan nüfusun istihdamında %51'i ile imalat sanayi grubu ilk sırada gelir. İstanbul ilçeleri arasında sanayide çalışanların en yüksek oranda olduğu Esenler'de, ilçedeki sanayi tesislerinin varlığı ve sanayi bölgelerine (Maltepe, İkitelli, İSTOÇ) yakınlık önemli bir faktör olmuştur. Bunu %17'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %17 ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[146]

ESENYURT İLÇESİ

İstanbul'un batısında, Büyük ve Küçükçekmece gölleri arasında bulunan Esenyurt, İstanbul'un yeni kurulan ilçelerinden biridir. Kuzeyde Başakşehir ve Arnavutköy, güneyde Beylikdüzü ve Avcılar ilçesiyle komşudur. İlçenin batısında Büyükçekmece, doğusunda Avcılar bulunur. İlçenin güney ve batı sınırları karayollarına tekabül eder. Güneyde D 100 karayolu Beylikdüzü ve Avcılar, batıda ise Kıraç-TEM bağlantı yolu Büyükçekmece ilçelerini Esenyurt'tan ayırır. Bu sınırlar dâhilinde Esenyurt ilçesi 43 km^2'lik alan kaplar.

Esenyurt ilçesi 6 Mart 2008'de; Esenyurt,[147] Kıraç,[148] Yakuplu,[149] Avcılar[150] ve Bahçeşehir'e[151] bağlı 22 mahallenin idari bakımdan birleşmesiyle kuruldu.[152] Bunlardan Avcılar'a bağlı Yeşilkent Mahallesi hariç diğerleri Büyükçekmece ilçesine bağlıydı.

1990'lı yıllara kadar Esenyurt ilçesi yerleşim alanı büyük oranda kırsal karakterini koruyordu. Bugün Atatürk Mahallesi ve ilçenin kuzey kesimindeki Akçaburgaz ve Örnek Mahallesi'ndeki boş alanlar dışında büyük oranda yerleşim alanı olan ilçe arazisinde, yakın geçmişte Esenyurt, Kıraç ve Çakmaklı köyleri ve Ömerli Çiftliği[153] bulunuyordu. Ayrıca Hoşdere köyünün

146 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200-201.

147 Ardıçlı, Fatih, Mehterçeşme, Örnek, Talatpaşa, Yenikent, Cumhuriyet, Pınar, Yeşilkent, Merkez, Sanayi, Esenkent, İnönü, Namık Kemal, Saadetdere ve İncirtepe mahalleleri.

148 Merkez, Namık Kemal, Çakmaklı (TEM - D 100 bağlantı yolunun doğusu).

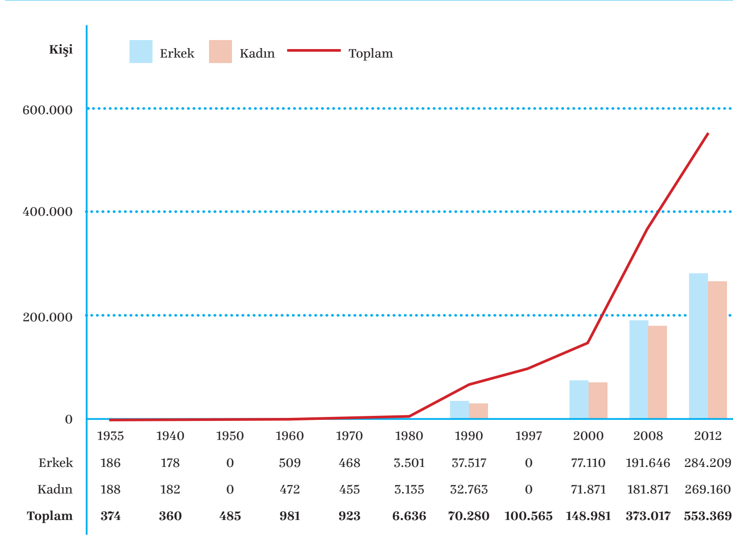
149 Güzelyurt (Haramidere).

150 Yeşilkent Mahallesi'nin O-3 ile D 100 bağlantı yolunun batısında kalan kısım.

151 2. Kısım Mahallesi'nin Hadımköy-Hoşdere/Esenyurt-Hadımköy yolunun batısında ve Sanayi Mahallesi'nin kuzeyinde kalan kısmı.

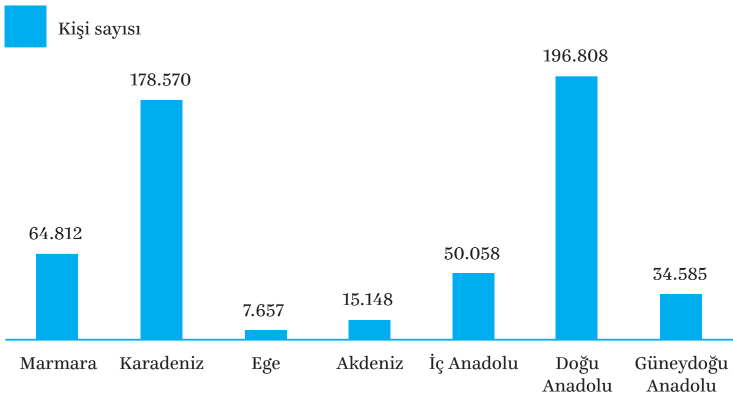
152 Esenyurt, 6 Mart 2008'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 22 Mart 2008 tarih ve 26.824 numaralı mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *5747 sayılı kanun*la ilçe oldu.

153 Çiftlik bugünkü Namık Kemal Mahallesi'ndeydi.

	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	1997	2000	2008	2012
Erkek	186	178	0	509	468	3.501	37.517	0	77.110	191.646	284.209
Kadın	188	182	0	472	455	3.135	32.763	0	71.871	181.871	269.160
Toplam	**374**	**360**	**485**	**981**	**923**	**6.636**	**70.280**	**100.565**	**148.981**	**373.017**	**553.369**

Şekil 32- Esenyurt'un nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Şekil 33- Esenyurt ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

bir bölümü de bu alana dâhildi. Bugün Hoşdere Köyü Mezarlığı ilçenin Sanayi Mahallesi'nde kalmıştır. Esenyurt, Kıraç, Çakmaklı ve Hoşdere 1990'da Büyükçekmece ilçesine bağlı köylerdi. İlçe bu köylerden birinden adını alırken, Kıraç ve Çakmaklı isimleri ise hâlen semt, işyeri, bina, okul adı olarak kullanılmaktadır.

Esenyurt ilçesi İstanbul'un iki ana ulaşım güzergâhı üzerindedir. İlçenin güneyinden D 100 (E-5), kuzeyinden ise TEM karayolu geçer. Ayrıca bu iki ana ulaşım güzergâhını birbirine bağlayan bağlantı yolları da ilçe sınırlarındadır. İlçenin doğusunda TEM - D 100 Haramidere bağlantı yoluyla ve batısındaki TEM-Kıraç-bağlantı yolu Esenyut'a ulaşım açısından elverişli bir ortam sunar. Bu ulaşım güzergâhları yakın çevresi çok sayıda alışveriş merkezi, sanayi tesisi, toplu konut ve lüks konut grubunu oluşturan sitelerin başlıca yerleşim alanı olmuştur. Merkezin dışında ancak çok uzak olmayan ve ulaşımı kolay olan bir konumda oluşu Esenyurt'u tercih edilen bir yer hâline getirmiştir.

Esenyurt 1990'ların sonlarından itibaren hızlı bir gelişim süreci yaşadı. Bu süreçte İstanbul'un önemli konut ve sanayi alanlarından biri hâline geldi. İlçede toplu konut ve lüks konutların yoğunlaştığı başlıca iki bölge vardır. Bunlardan biri ilçenin kuzeyinde Esenkent,[154] Sanayi[155] ve Ardıçlı[156] mahallelerinden oluşan alandır. TEM otoyolunun sağladığı ulaşım kolaylığı önemli bir avantaj olmuş ve belirtilen bu sahalar 1990'ların sonlarından itibaren çok sayıda konut projesinin uygulama alanı olmuştur.

Esenyurt'ta önemli konut alanlarından bir diğeri, ilçenin güneyinde Atatürk, Cumhuriyet ve Güzelyurt (Haramidere) mahallelerinden oluşan alandır. D 100 karayolu kuzeyinde kalan bu sahada site, konak, "residence", "city" gibi adlar altında çok sayıda lüks konut yapılmıştır. Bu iki saha dışında, değişik semtlerde KİPTAŞ tarafından yapılan toplu konutlar Esenyurt'un bu bakımdan önemli bir yerleşim alanı olduğuna işaret eder.[157]

2000'li yılların başlarından itibaren İstanbul'un hızla gelişen semtlerinden biri olan Esenyurt çok sayıda alışveriş merkezinin bulunduğu bir ilçedir. İlçenin güneyinde D 100 (E-5) karayolu boyunca sıralanmış olan altı[158] alışveriş merkezinden başka ve kuzeyde TEM otoyolu kuzeyinde iki[159] adet alışveriş merkezi, benzerleri arasında İstanbul'un önde gelen ticari alanlarıdır. Bu merkezler yukarıda dağılışı verilen toplu konut alanlarına yakın konumda bulunur.

Tekstil, plastik, beton, oto, kablo, elektrik ve metal gibi çok çeşitli sanayi tesislerinin bulunduğu Esenyurt'ta, ilçenin kuzeyindeki Sanayi Mahallesi sanayinin toplandığı başlıca alandır.[160] Ayrıca İncirtepe,[161] Akçaburgaz,[162] Örnek[163] mahalleleri ilçedeki diğer sanayi alanlarıdır.

İlçenin merkezi durumundaki Esenyurt, 1935'te Çatalca kazası, Büyükçekmece nahiyesindeki

154 Akasya, Açelya, Menekşe, Regnum, Erguvan, Defne, Sarmaşık, Efes, Yasemin, Orkide ve Kamelya Evleri, Bahçekent Sitesi ve Parkcity Konutları.

155 Akkoza Evleri, Dumankaya Modern, Maximoon Konutları, Fi-Yaka Bahçeşehir ve KİPTAŞ Esenyurt 3. Etap Evleri.

156 Ardıçlı Evleri.

157 KİPTAŞ Esenyurt 1. Etap Saadetdere Mahallesi, 2. Etap Yenikent Mahallesi, 4. ve 5. Etaplar İncirtepe Mahallesi'ndedir.

158 Güzelyurt Mahallesi'nde Marmara Park, Carrefoursa, Media Markt, Saadetdere Mahallesi'nde Torium ve Otoport, Atatürk Mahallesi'nde Autopia.

159 Parkway ve Akbatı.

160 Mimsan, Evren 1. Oto Sanayi, Isıtma ve Soğutma Havalandırma Küçük Sanayi siteleri ve Mercedes Benz Fabrikası.

161 Fatih Sanayi Sitesi.

162 Alkop Sanayi Sitesi.

163 Evren 2. Oto Sanayi Sitesi.

Tablo 19- Eyüp ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı			Mahalle Adı	Nüfus Miktarı	
		2000	2011			2000	2011
1	Akşemsettin	29.592	39.015	12	Ramiyeni	10.328	13.065
2	Yeşilpınar	15.634	34.622	13	Eyüp Merkez	8.899	10.129
3	Güzeltepe	20.528	29.651	14	Alibeyköy	9.153	10.053
4	Göktürk Merkez*	-	27.791	15	Sakarya	7.122	9.326
5	Çırçır	19.315	25.364	16	Silahtarağa	7.324	8.080
6	Karadolap	20.084	24.464	17	Emniyettepe	6.132	7.280
7	Düğmeciler	18.040	19.528	18	Mithatpaşa	3.287	4.999
8	Nişanca	16.293	17.693	19	Defterdar	4.179	4.765
9	Esentepe	9.275	15.269	20	Topçular	4.187	4.764
10	İslambey	12.284	14.807	21	Mimarsinan	3.117	3.899
11	Ramicuma	10.343	14.424				

* 2008 yılında yapılan bir düzenlemeyle Göktürk İlk Kademe Belediyesi kaldırılmış ve mahalle olarak Eyüp'e bağlanmıştır.

Kaynak: TÜİK.

19 köyden biridir. 1960'da Ekşinoz olan adı 1965'te Esenyurt şeklindedir. Büyükçekmece'nin 1987'de ilçe olmasına kadar Esenyurt köyü Çatalca'ya bağlı kaldı. 1987'de Büyükçekmece ilçesine bağlandı. 1990'da Büyükçekmece'de 70.280 nüfuslu bir yerleşme olan Esenyurt, bu tarihte belediye teşkilatına sahipti. 2000 yılında Esenyurt 11 mahallesi olan bir yerleşmeydi. 1980'den sonra hızla artan nüfus ve mekânsal gelişme idari duruma da yansıdı ve Esenyurt 2008'de ilçe oldu.[164]

Esenyurt ilçesinin merkezi durumunda olan Esenyurt köyünün nüfusu 1935'te 374 kişiydi (**Şekil 32**). Nüfus miktarında 1980'e kadar önemli ve belirgin bir artış olmadı. Ancak 1970'te 923 kişi olan nüfus miktarı, 7 katlık bir artışın ardından 1980'de 6.636 kişi oldu. Bu yıllarda nüfus hızlı bir artış gösterdi. Nitekim 1980'den sonra yaklaşık 11 kat artarak 1990'da 70.280 kişiye çıktı. 2000 yılına gelindiğinde nüfus miktarı 148.981 kişi oldu ve akabinde %154 oranında artarak 2008'de 373.017 kişiye ulaştı.

Esenyurt, 2000 yılında Büyükçekmece ilçesine bağlı bir beldeydi. Bu tarihte Esenyurt'ta 11 mahalle ve 148.981 nüfus vardı. 2008'de Esenyurt'a bağlanan diğer mahalleler ile birlikte ilçe oldu ve nüfusu önemli oranda arttı. Esenyurt ilçesinin 2012'deki nüfus miktarı 553.369 kişiydi. Bu nüfusun %51'i erkek, kalanı kadındır.

İlçede nüfusunun toplandığı başlıca semtler; İstiklal, Atatürk, Örnek, İnönü, Saadetdere, Yenikent ve Mehterçeşme mahalleleridir. İstiklal Mahallesi 56.433 kişiyle Esenyurt'un en kalabalık mahallesidir. Adı geçen mahallelerden Atatürk ve Örnek 40.000'den, diğerleri ise 30.000'den fazla nüfusa sahiptir (**Tablo 18**). İstiklal, Atatürk ve Mehterçeşme mahallelerinde son yıllarda hızlı bir nüfus artışı olmuştur. Bunlar arasında en fazla artış Mehterçeşme Mahallesi'nde olmuştur. 2009 yılında 19.387 olan nüfusu, iki yılda %58 artarak, 2011'de 30.675 kişiye çıkmıştır.

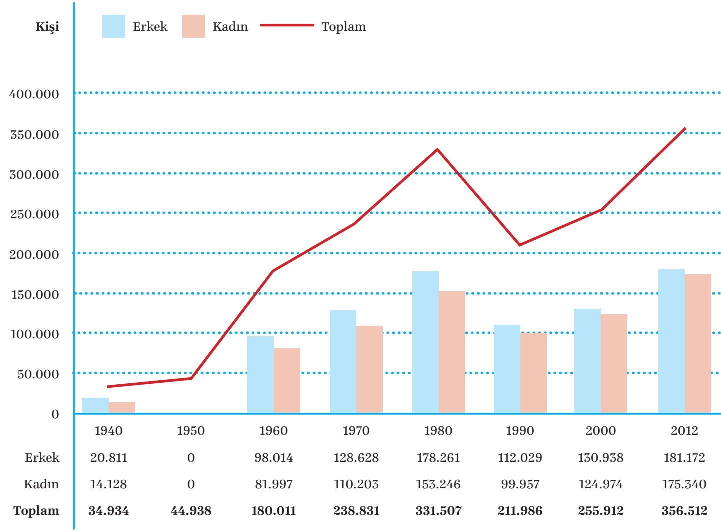
Nüfusun kayıtlı olduğu illere göre dağılımında, 49.389 kişiyle (2012) Ardahan ilk sırada gelir. Bunu 42.652 kişiyle İstanbul izler. İlçe nüfusunun %9'u Ardahan, %7.7'si İstanbul nüfusuna kayıtlıdır. İlçede Tokat, Van, Samsun, Ordu, Kars ve Erzurum nüfusuna kayıtlı önemli miktarda nüfus vardır.

Nüfusun coğrafi bölgelere göre dağılımında Doğu Anadolu (%36) en fazla nüfusa sahip olan bölgedir (**Şekil 33**). Karadeniz bölgesi %33'lük oran ile ikinci, %12 ile de Marmara bölgesi üçüncüdür. Bu veriler ilçe nüfusunun büyük bölümünün göçle geldiğini ortaya koyarken, Esenyurt'ta yaşanan hızlı nüfus artışının sebebini de açıklar.

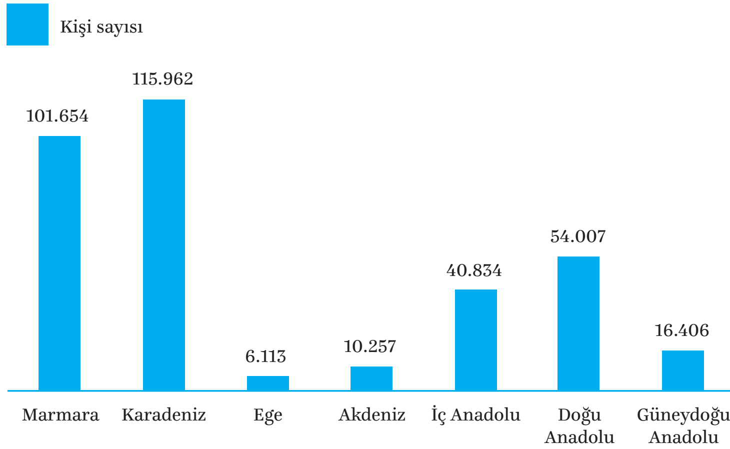
EYÜP İLÇESİ

Tarihî ve dinî açıdan İstanbul'un önemli ilçelerinden biri olan Eyüp, kuzeyde Karadeniz, doğuda Sarıyer, Şişli ve Kâğıthane, güneyde ise Beyoğlu ve Fatih ilçeleriyle komşudur. Batıda Gaziosmanpaşa, Sultangazi ve

164 Esenyurt, 6 Mart 2008'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 22 Mart 2008 tarih ve 26824 numaralı mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *5747 sayılı kanun*la ilçe oldu.

Şekil 34- Eyüp ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1940 - 2012)

Şekil 35- Eyüp ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Arnavutköy ile güneybatıda ise Bayrampaşa ile sınırı vardır. Kuzeyde Karadeniz'e kıyısı bulunan Eyüp ilçesi aynı zamanda güneyde Haliç üzerinden İstanbul Boğazı ile de irtibatlıdır. Eyüp ilçesi ve ilçenin merkezi olan Eyüp semti adını İstanbul'un önemli dinsel merkezlerinden biri olan Eyüp Sultan Türbesi ve Eyüp Camii'nden alır.

Eyüp İstanbul'un 16. kazası olarak 1936'da kuruldu. 1935'te Fatih kazasında nahiye idi ve bir köyü (Alibeyköy) vardı. Bu tarihte nüfusu 21.000 kişiydi ve belediye teşkilatı mevcuttu.

1945'te Eyüp kazasında Merkez, Rami ve Kemerburgaz adıyla 3 nahiye vardı. Daha evvel Beyoğlu kazasında olan Kemerburgaz nahiyesi 1936'da Eyüp'e bağlanmıştı. Merkez nahiyesinde 1, Kemerburgaz'da 9 ve Rami'de 10 olmak üzere 1945'te Eyüp'ün 20 köyü vardı. Rami nahiyesinde Sağmalcılar köyü[165] kurulmuş ve 1955'te köy sayısı 21 olmuştu. Bu köylerden Rami bucağındaki Sağmalcılar (Bayrampaşa ismiyle) 1990'da, Arnavutköy ise 2008'de ilçe olmuştur.

1950'de Eyüp ilçesi 3 nahiye 20 köyden ibaretti. Eyüp bu yıllarda İstanbul'un göç alan başlıca semtlerinden biriydi. Göçler sonucunda nüfus artmış, yeni yerleşim alanları ortaya çıkmış ve buralarda yeni idari birimler kurulmuştu. Eyüp'ün Taşlıtarla semtinde 1958'de Göktepe bucağı teşkil edilmiş, ardından da burada 1963'te Gaziosmanpaşa ilçesi kurulmuştu. İdari durumdaki bu değişimler sonrasında, 1960'ta Eyüp'te 22 olan köy sayısı, 1965'te 9'a inmişti.

1970'te Eyüp kazasında, Merkez ve Kemerburgaz bucakları vardı. Kazanın 2'si Merkez, 8'i Kemerburgaz nahiyesinde olmak üzere 10 köyü vardı. 1980'de de bu idari yapı değişmedi. Ancak 1990'da ilçede, 1 bucak (Kemerburgaz) ve 8 köy vardı. 2000 yılında bucak sayısı değişmezken, köy sayısı 9 oldu. 2010 yılında 7 köyü olan Eyüp'ün, 2012 yılında İstanbul'daki köylerin tüzel kişiliklerinin kaldırılmasıyla köyü kalmadı. Günümüzde Eyüp ilçesi idari olarak 28 mahalleden oluşur.

Eyüp ilçe olduktan sonra 1940'ta yapılan ilk nüfus sayımında ilçe nüfusu 34.934 kişiydi (**Şekil 34**). Bunun 20.811'i erkek, 14.128'i de kadın nüfustan oluşuyordu.

1950'de 44.938 kişi olan nüfus miktarı, 10 yılda 4 kat artarak, 1960'da 180.011 kişiye çıktı. Bu artışın miktar olarak karşılığı 135.073 kişidir. Kısa sürede bu miktar ve orandaki nüfus artışının en önemli sebebi, 1950'lerin başlarında İstanbul'un yaşadığı göç dalgasından Eyüp'ün de payını alması ve ayrıca ilçeye yapılan iskânlar oldu. 1952-1954 yıllarında Eyüp'ün Taşlıtarla semtine iskân edilen göçmenler ve ülkenin değişik yerlerinden buraya gelenler semtin ve ilçenin nüfuslanmasında önemli oldu. Taşlıtarla'da kısa sürede önemli miktarda nüfus toplanmış ve 1958'de merkezi Taşlıtarla olan Göktepe bucağı kuruldu. 1960'ta Göktepe bucak merkezi 54.544 nüfusa ulaşmıştı. Böylece 1950-1960 döneminde Eyüp ilçesinde gerçekleşen nüfus artışının önemli bir bölümünü Taşlıtarla'da toplanan nüfus teşkil etmiştir.

1960'tan sonra da ilçede nüfus hızlı bir şekilde artmaya devam etti ve %33'lük bir artışla 1970'te 238.831 kişi oldu. Aslında bu artış oranı nüfusun gerçek artış değeri değildir. 1963'te Gaziosmanpaşa'nın Eyüp'ten ayrılmasıyla Eyüp ilçesi önemli bir nüfus kaybına uğradı. Ancak buna rağmen ilçe nüfusu %33'lük bir artış kaydetti.

165 Sağmalcılar'ın adı 1970'li yıllarda Bayrampaşa olarak değişmiştir. Bugün İstanbul'un ilçelerinden biridir.

1950-1980 arasında hızlı ve sürekli artan nüfus 1980'de 331.507 kişiye ulaştıktan sonra, %36'lık bir azalmayla 1990'da 211.986'ya geriledi. Bu azalmanın nedeni Bayrampaşa'nın (Sağmalcılar) Eyüp'ten ayrılması oldu. 1990'dan sonra tekrar hızlı bir artış sürecine giren nüfus 2012'de 356.512 kişiye çıktı.

İlçe nüfusunun cinsiyet yapısında erkek nüfus daima fazla olmuştur. Bu fazlalık en yüksek değerine %60 ile 1940 yılında ulaşırken, 2012'de %50.8 seviyesine inmiştir.

Nüfusun büyük bölümünün daima ilçe merkezinde olduğu ilçede, 1940'ta nüfusun %35'i köy ve nahiyelerde yaşıyordu. Bu nüfus sürekli azalarak 2000 yılında %9'a, 2012'de %2'ye düşmüştür.

2012 verilerine göre Eyüp ilçesi nüfus miktarı 356.512 kişidir. Bu nüfusun 73.600'ü (%20) İstanbul nüfusuna kayıtlıdır. Eyüp gibi eski bir yerleşim alanı için bu oran düşük bir değerdir. Bunun sebebi İstanbul'a büyük göçlerin başladığı 1950'den beri Eyüp'ün göç alan semtlerden biri olmasıdır. Nüfus kayıt yeri verilerine göre Eyüp, Giresun, Sivas, Kastamonu, Erzurum, Samsun Ordu ve Tokat illerinden önemli miktarda göç almıştır. Eyüp'te Giresun nüfusuna kayıtlı 24.648 kişi (2012) vardır. Buna göre ilçe nüfusunun %6'sı Giresunludur. 20.790 kişiyle Sivaslılar Eyüp nüfusunun %5'ini teşkil eder. Ayrıca Kastamonu, Erzurum, Samsun, Ordu ve Tokat nüfusuna kayıtlıların miktarı, her biri için, 10 bin kişiden fazladır.

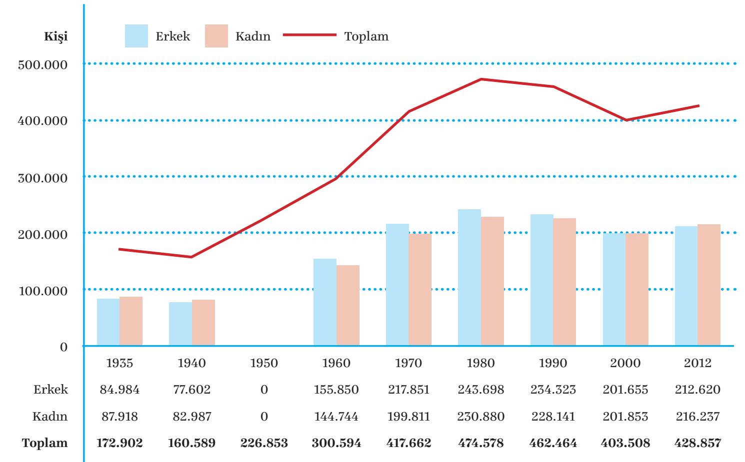
İlçe nüfusunun coğrafi bölgelere göre dağılımında; Karadeniz, Marmara, Doğu ve İç Anadolu bölgelerinin nüfusuna kayıtlı olanlar Eyüp'te önemli bir yer tutar (**Şekil 35**). İlçede 115.962 kişiyle Karadeniz bölgesi ilk sırayı alır.

Eyüp'te nüfusun %33'ü Karadenizlidir. Diğer bir ifadeyle ilçede her üç kişiden biri Karadenizlidir. Bunu %29 ile Marmara ve %19 ile de Doğu Anadolu bölgeleri izler.

Eyüp'te nüfusun toplandığı başlıca semtler; Akşemsettin, Yeşilpınar, Güzeltepe, Çırçır ve Karadolap Mahallesi'dir. Bu semtler, Eyüp Sultan Camii ve Türbesi'nin bulunduğu tarihî çekirdeğin kuzeyindedir. Bunlardan Akşemsettin 39.015 kişi (2011) olan nüfusuyla 21 mahalle arasında en kalabalık mahalledir (**Tablo 19**).

Eyüp'te çalışan nüfusun, %38'i imalat sanayi grubunda istihdam edilmiştir. Bunu %21'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu izler. Üçüncü sırada %19'luk oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü gelir.[166]

Merkezî ve tarihî yerleşim alanı Haliç kıyısında ve tarihî yarımadanın bitişiğinde olan Eyüp ilçesi, kuzeyde Karadeniz'e kadar uzanır. 3. boğaz köprüsü (Yavuz

	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	84.984	77.602	0	155.850	217.851	243.698	234.323	201.655	212.620
Kadın	87.918	82.987	0	144.744	199.811	230.880	228.141	201.853	216.237
Toplam	**172.902**	**160.589**	**226.853**	**300.594**	**417.662**	**474.578**	**462.464**	**403.508**	**428.857**

Şekil 36- Fatih ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Sultan Selim) devamındaki otoyolun ilçenin kuzeyinden geçecek olması bu kesimlerde yeni kullanım alanlarının ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Ayrıca henüz düşünce aşamasında olan Yeni İstanbul Projesi'nin ilçenin Karadeniz kıyısında olması, projenin gerçekleşmesi hâlinde yeni yerleşim alanlarını ortaya çıkaracaktır.

FATİH İLÇESİ

İstanbul'un merkezinde, tarihî yarımada üzerindeki Fatih; kuzeyden Haliç, güneyden Marmara Denizi ve doğudan İstanbul Boğazı ile çevrilidir. Üç tarafı denizle sınırlanan Fatih, batıda tarihî surlar ile Eyüp ve Zeytinburnu ilçelerinden ayrılır. Bu sınırlara göre Fatih ilçesi, suriçi ve asıl İstanbul olarak bilinen alandan oluşur. Tarihî yarımada üzerindeki iki ilçeden biri olan Eminönü'nün[167] 2008 yılında kaldırılmasından sonra Fatih, tarihî yarımadanın tek ilçesi oldu. Böylece, adını İstanbul'u fetheden Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmed'den alan ilçe, Sultan Fatih'in fethettiği suriçinin tamamını kapsar hâle geldi.

1927'de İstanbul vilayeti 7 kazadan oluşuyordu[168] ve bunlar arasında Fatih yoktu. Fatih ilçesinin olduğu alanda bu tarihte İstanbul (Merkez) kazası bulunuyordu. Fatih 15 Mayıs 1930'da kaza oldu.[169] Kazanın 1930'da Merkez,

166 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200-201.

167 Tarihî yarımadanın iki ilçesinden biri olan Eminönü ilçesi, 6 Mart 2008'de kabul edilen ve 22 Mart 2008 tarihli *Resmî Gazete*'nin 26.824 mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *5747 sayılı kanun*la kaldırılarak mahalleleriyle birlikte Fatih ilçesine dâhil edildi. Ancak bu birleşme, kanunun çıkış tarihinden sonra yapılacak ilk genel mahallî idareler seçimine kadar, Eminönü ilçesinin tüzel kişiliğinin devamına izin verdi. Bu tarihten sonraki ilk mahallî idareler seçimi 29 Mart 2009'da yapıldı ve iki ilçe bu tarihte birleşti.

168 İstanbul Merkez, Üsküdar, Adalar, Beyoğlu, Bakırköy, Şile ve Çatalca.

169 Fatih Kazası, 15 Mayıs 1930'da kabul edilen ve 1 Eylül 1930'da yürürlüğe giren *1612 sayılı yasa*yla kuruldu (*Resmî Gazete,* 21 Mayıs 1930, sy. 1499, s. 8935).

Tablo 20- Fatih ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Seyyid Ömer	26.131	20	Ali Kuşçu	11.017	39	Hacı Kadın	534
2	Hırka-İ Şerif	24.825	21	Haseki Sultan	10.150	40	Süleymaniye	455
3	Şehremini	22.540	22	Aksaray	10.148	41	Demirtaş	392
4	Kocamustafapaşa	22.228	23	Cerrahpaşa	9.248	42	Kemal Paşa	365
5	Akşemsettin	21.599	24	Cibali	8.698	43	Mimar Kemalettin	237
6	Mevlanakapı	20.771	25	Nişanca	5.845	44	Yavuz Sinan	208
7	Derviş Ali	20.380	26	Küçük Ayasofya	3.360	45	Alemdar	171
8	Ayvansaray	19.577	27	Muhsine Hatun	2.689	46	Hoca Paşa	112
9	Yavuz Sultan Selim	19.485	28	Şehsuvar Bey	2.642	47	Mesih Paşa	84
10	Sümbül Efendi	17.532	29	Katip Kasım	2.127	48	Taya Hatun	80
11	Yedikule	17.463	30	Binbirdirek	1.790	49	Mollafenarî	67
12	Silivrikapı	17.379	31	Kalenderhane	1.455	50	Balabanağa	57
13	Balat	16.276	32	Emin Sinan	1.342	51	Rüstem Paşa	56
14	Zeyrek	15.604	33	Cankurtaran	1.245	52	Mercan	54
15	İskenderpaşa	14.974	34	Saraç İshak	1.218	53	Hobyar	41
16	Molla Güranî	14.941	35	Mollahüsrev	1.213	54	Sururî	37
17	Atikali	14.887	36	Hoca Gıyasettin	1.164	55	Beyazıt	29
18	Topkapı	11.548	37	Sultan Ahmet	1.087	56	Tahtakale	29
19	Karagümrük	11.188	38	Mimar Hayrettin	561	57	Sarıdemir	16

Kaynak: TÜİK.

Şehremini, Eyüp, Fener, Samatya ve Karagümrük adıyla 6 nahiyesi ve 83 mahallesi vardı.[170]

1935'te nahiye merkezlerinin hepsinde belediye teşkilatı vardı. Bu tarihte Fatih kazasının tek köyü Eyüp nahiyesindeki 701 nüfuslu Alibeyköy'dü. Ancak 1936'da Eyüp nahiyesi Fatih'ten ayrılıp müstakil bir kaza olunca, nahiye sayısı da 5'e düştü ve Fatih tek köyünü de kaybetti.

Bu idari yapı 1970'lere kadar sürdü. Zira 1970'te Fatih ilçesinde bucak teşkilatı yoktu. Fatih 1971'de, belediye sınırları dâhilinde, 69 mahalleden ibaretti.[171] Mahalle sayısı 2008 yılına kadar değişmeden kaldı. Fakat 7 Temmuz 2008 yılında Fatih Belediyesi'nin yaptığı düzenlemeyle mahalle sayısı 24'e indirildi.[172] Ancak 6 Mart 2008'de kabul edilen *5747 sayılı kanun*un 29 Mart 2009'da yürürlüğe girmesiyle Eminönü ilçesi 33 mahallesiyle birlikte Fatih'e dâhil edildi ve Fatih'in mahalle sayısı 57'ye çıktı. Günümüzde Fatih ilçesi 57 mahalleden oluşur.[173]

İlçe sınırlarında zaman içinde bazı değişiklikler oldu. İlçenin 1935'te 30 km^2 olan alanı 1936'da Eyüp'ün ayrılmasıyla 19 km^2'ye düştü. Ayrıca Kazlıçeşme ve Maltepe mahallelerinin 1957'de kaza olan Zeytinburnu'na bağlanmasıyla Fatih'in alanı 13 km^2'ye geriledi. İlçe sınırlarındaki son değişiklik 6 Mart 2008'de Eminönü ilçesinin kaldırılarak Fatih'e dâhil edilmesiyle yaşandı. Bu son değişiklik ile Fatih'in alanı 16 km^2'ye çıktı.

İstanbul'un en önemli yerleşim alanı tarihî yarımadadan oluşan Fatih ilçesi her dönemde büyük nüfus kitlesini barındırmıştır. Günümüzde Fatih ilçesinin bulunduğu tarihî yarımada üzerinde 1927'de İstanbul (Merkez) kazası[174] bulunuyordu ve 261.504 nüfusu vardı. Bu alanda 1930'da Fatih ve Eminönü ilçeleri kuruldu.

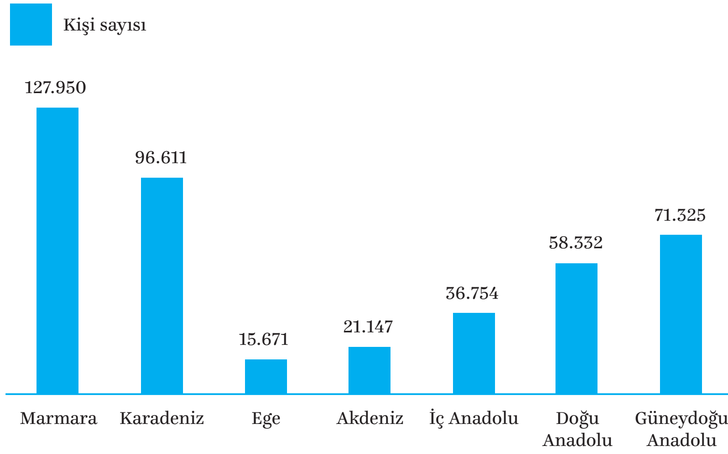
170 Osman Nuri, *Beledî Bilgiler*, s. 201-202.

171 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. I.

172 Fatih Belediye Meclisi'nin, 7 Temmuz 2008 tarihli 2008/76 sayılı kararıyla Fatih'te kurulan 24 mahalle şunlardır: Aksaray, Akşemsettin, Ali Kuşçu, Atikali, Ayvansaray, Balat, Cerrahpaşa, Cibali, Derviş Ali, Haseki Sultan, Hırka-i Şerif, İskenderpaşa, Karagümrük, Kocamustafapaşa, Mevlanakapı, Molla Güranî, Şehremini, Seyyid Ömer, Silivrikapı, Sümbül Efendi, Topkapı, Yavuz Sultan Selim, Yedikule ve Zeyrek mahalleleri.

173 Molla Fenarî, Yedikule, İskenderpaşa, Rüstempaşa, Saraçishak, Sarıdemir, Sultanahmet, Sururî, Şehsuvarbey, Tahtakale, Kocamustafapaşa, Mevlanakapı, Akşemsettin, Yavuzsultanselim, Ali Kuşçu, Haseki Sultan, Seyyid Ömer, Zeyrek, Kemalpaşa, Alemdar, Sümbül Efendi, Ayvansaray, Cankurtaran, Demirtaş, Atikali, Hacıkadın, Emin Sinan, Şehremini, Balabanağa, Hocapaşa, Topkapı, Kalenderhane, Nişanca, Küçükayasofya, Mercan, Mimar Hayrettin, Karagümrük, Balat, Cibali, Mimar Kemalettin, Hoca Giyasettin, Yavuz Sinan, Hırka-i Şerif, Cerrahpaşa, Silivrikapı, Dervişali, Aksaray, Beyazıt, Mesihpaşa, Hobyar, Muhsine Hatun, Molla Hüsrev, Süleymaniye, Molla Güranî, Binbirdirek, Taya Hatun ve Kâtip Kasım mahalleleri.

174 İstanbul Merkez kazası, 2008 yılında Eminönü ilçesi kaldırılmadan önce, Eminönü ve Fatih ilçeleri, bu tarihten sonra ise günümüzün Fatih ilçesinin bulunduğu alanı kapsıyordu.

Şekil 37- Fatih ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

1935'te Fatih kazasının nüfusu 172.902 kişiydi (**Şekil 36**). Bu nüfusun sadece 701 kişisi kazanın tek köyü olan Alibeyköy'de yaşıyordu. Kaza nüfusunun %49'u erkek, kalanı kadındı. Bu tarihte Fatih, Beyoğlu'ndan sonra İstanbul'un en kalabalık kazasıydı ve İstanbul nüfusunun %20'sine sahipti.

1935'ten sonra nüfus %7 oranında azalarak, 1940'ta 160.589 kişiye geriledi. Eyüp'ün 1936'da Fatih'ten ayrılması bu azalmaya neden oldu. Ancak 1940'tan sonra nüfus artmaya başladı ve bu artış 1980'e kadar sürdü. Bu dönem içinde en yüksek artış %38 ile 1960-1970 yılları arasında yaşandı. 1980'de nüfus en yüksek seviyesine (474.578 kişi) çıktı ancak bundan sonra azalmaya başladı. 1990-2000 yılları arasında ilçe %13'lük bir azalma yaşadı. Bu yıllar arasında Fatih, İstanbul'da nüfusu azalan 5 ilçeden biri oldu. Merkezî kesimindeki ilçelerden, şehrin çevresinde toplu konut ve sitelerin olduğu yeni yerleşim alanlarına doğru olan göçler bu azalmanın nedeni oldu. 2008'de Eminönü ilçesinin Fatih'e katılmasıyla bir miktar artarak kişi sayısı 443.955'e ulaştı. Ancak nüfusun azalmasını bu birleşme de durduramadı ve nüfus 2009'da 433.796'ya, 2012'de 428.857 kişiye geriledi. Buna rağmen Fatih, 39 ilçe arasında nüfus miktarı olarak 14., nüfus yoğunluğu bakımından da 7. sırada gelir.

Fatih ilçesi nüfus gelişiminde iki önemli dönem vardır. Bunlardan ilki 1940-1980 yılları arasındaki artış dönemidir. İkinci ise 1980'den sonra nüfusun azaldığı dönemdir. Bu ikinci dönem 2008'de kesintiye uğramakla birlikte hâlen devam etmektedir.

İlçe nüfusunun cinsiyet yapısında dengeli bir dağılım vardır. 2012 yılında nüfusunun %50.5'ini kadınların teşkil ettiği ilçede, 1935'te de kadın nüfus oranı buna yakın (%51) bir değer taşıyordu. İlçede İstanbul nüfusuna kayıtlı olanların oranı %23'tür. Merkezî konumda ve tarihî bir ilçe için bu oran oldukça düşüktür. İlçede nüfusu teşkil edenler arasında İstanbul'dan sonra ilk sıralarda gelenler; Kastamonu, Malatya, Siirt, Mardin ve Trabzon nüfusuna kayıtlı olanlardır. Bunlardan Kastamonu 26.435 kişiyle nüfusun %6'sını oluşturur. 20.335 kişiyle Malatya %4'lük bir orana sahiptir. Nüfusun coğrafi bölgelere dağılımında, İstanbulluların fazla olması nedeniyle %30 ile Marmara bölgesi ilk sırada gelir. Bunu %22 ile Karadeniz, %17 ile Güneydoğu ve %14 ile de Doğu Anadolu bölgesi takip eder (**Şekil 37**).

Fatih'te çalışan nüfusun iktisadi faaliyetlere dağılımında imalat sanayi grubu %28'lik pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %27'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %23'lük oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[175] Günümüzde Fatih ilçesi ticaret ve turizmin ağırlıkta olduğu bir yerdir. Eminönü'nün Fatih'e katılmasının ardından ilçenin ekonomik yapısında ticaret ve turizmin etkisi daha da artmıştır. İstanbul ilinin yönetim merkezi ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve İstanbul Üniversitesi gibi tarihî bir eğitim kurumunun varlığı Fatih'in merkezilik vasfını güçlendirmektedir.

İstanbul'un üzerine kurulduğu yedi tepe Fatih ilçesindedir. Topkapı Sarayı, Çemberlitaş, Süleymaniye Camii, Fatih Camii, Yavuz Sultan Selim Camii, Edirnekapı'da Mihrimah Sultan Camii ve Kocamustafapaşa'da Altımermer (Çukur Bostan) sarnıcının bulunduğu tepeler İstanbul'un tarihî yarımada içindeki meşhur tepesidir.

Osmanlı döneminden beri önemli bir ticaret sahası olan Eminönü semti, ikamet için pek fazla tercih edilmeyen bir semt olmuştur. Fatih'e dahil edilmeden bir yıl önce, 2007'de, 32.552 kişinin yaşadığı Eminönü, Adalar ilçesinden sonra, İstanbul'un en az nüfuslu ilçesiydi. İkamet amaçlı konut alanlarının az olduğu, ancak tarihî iş hanları ve çarşılar ile, oteller ve kamu binalarının geniş yer tuttuğu Eminönü'nde, gece ile gündüz nüfusları arasında büyük fark bulunur.

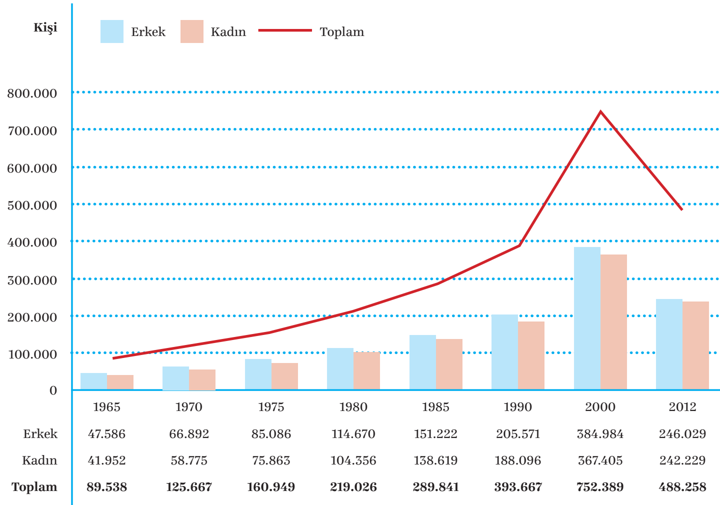
Seyyid Ömer, Hırka-i Şerif, Şehremini, Kocamustafapaşa, Akşemsettin, Mevlanakapı ve Derviş Ali mahalleleri Fatih'te nüfusun kalabalık olduğu semtlerdir. Bunlardan Seyyid Ömer, 26.131 kişiyle ilçede nüfusu en fazla olan mahalledir. Buna karşılık Sarıdemir Mahallesi'nde sadece 16 kişi vardır. 2011 verilerine göre Sarıdemir İstanbul'da nüfusu en az olan mahalledir. Tahtakale, Beyazıt, Sururî ve Hobyar 50 kişiden daha fazla nüfusu olan yerlerdir. İlçede nüfusu 100 kişiden daha

175 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200-201.

Tablo 21- Gaziosmanpaşa ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı			Mahalle Adı	Nüfus Miktarı	
		1990	2011			1990	2011
1	Karadeniz	22.816	70.056	9	Sarıgöl	24.296	26.062
2	Barbaroshayrettinpaşa	30.128	50.497	10	Yıldıztabya	23.171	25.022
3	Kâzımkarabekir	15.039	47.251	11	Şemsipaşa	15.747	22.900
4	Karayolları	-	38.723	12	Mevlana	-	22.857
5	Yeni	27.239	34.450	13	Fevzi Çakmak	11.866	21.358
6	Hürriyet	22.801	28.440	14	Karlıtepe	14.284	17.905
7	Bağlarbaşı	19.130	27.970	15	Pazariçi	-	12.062
8	Merkez	20.721	27.598	16	Yenidoğan	10.891	9.402

Kaynak: TÜİK.

Şekil 38- Gaziosmanpaşa ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1965-2012)

az olan 11 mahalle vardır (**Tablo 20**). Nüfus miktarının az olduğu mahalleler, Eminönü ilçesinden Fatih'e katılan yerlerdir.

Nüfusun kalabalık olduğu Seyyid Ömer, Şehremini, Kocamustafapaşa ve Mevlanakapı birbiriyle komşu olan mahallelerdir. Aynı şekilde Akşemsettin, Hırka-i Şerif ve Derviş Ali de birbiriyle komşudur. Buna göre ilçe nüfusunun büyük bölümü bu iki bölgede toplanmıştır. Buna karşılık, ilçenin doğu kesimlerinde nüfusun az olduğu semtler bulunur.

GAZİOSMANPAŞA İLÇESİ

Gaziosmanpaşa İstanbul'un Avrupa yakasında, denize kıyısı olmayan ilçelerinden biridir. Doğuda Eyüp, batıda Bayrampaşa ve kısa mesafede Esenler ile kuzeyde Sultangazi, güneyde Eyüp ve Bayrampaşa ilçeleriyle komşudur. İlçeyi kuzeyde Sultangazi ilçesinden ayıran sınır TEM (O-2) otoyolundan geçer.

Gaziosmanpaşa ilçesi sınırlarındaki son değişiklik 2008 yılında olmuştur. Gaziosmanpaşa'nın Hacımaşlı, Yeniköy ve Tayakadın köyleri yeni kurulan Arnavutköy ilçesine ve 13 mahallesi[176] ise Sultangazi ilçesine bağlandı. Bu değişiklik sonrasında Gaziosmanpaşa ilçesinin alanı 11 km^2 oldu.

Gaziosmanpaşa ilçesinin çekirdeğini Taşlıtarla semti oluşturur. Eyüp'ün kuzeybatısında bir semt olan Taşlıtarla 1950'ye kadar henüz yerleşim alanı değildi. 1950'de Bulgaristan'dan zorunlu göçe tâbi tutulan Türklerin buraya iskânıyla Taşlıtarla yerleşmeye açılmıştır. 1955 tarihli şehir planında burası Taşlıtarla Göçmen Evleri olarak geçmektedir.[177] 1950'de Bulgaristan'dan zorla göç ettirilen Türkler için Taşlıtarla'da devlet tarafından 2.014 konut yapılmıştır.[178] Ayrıca 1954'ten itibaren Taşlıtarla'ya Yugoslav göçmenleri de yerleşmiştir.[179] 1950'lerde başlayan iç göç sürecinde, başta Karadeniz[180] bölgesi illeri olmak üzere, ülkenin değişik yerlerinden buraya olan göçlere bağlı olarak nüfusu hızla artan Taşlıtarla kısa sürede önemli miktarda nüfusun toplandığı bir semt hâline geldi. Bu gelişmeler neticesinde 1958'de merkezi Taşlıtarla olan Göktepe bucağı kuruldu. 1960 yılında Göktepe bucak merkezinin nüfusu 54.544 kişiydi. Göktepe bucağı kısa bir süre sonra 1963'te Gaziosmanpaşa ilçesine dönüştü.

Gaziosmanpaşa 27 Ağustos 1963 tarihinde ilçe oldu.[181]

176 Sultangazi ilçesine katılan mahalleler şunlardır: Sultançiftliği, Ellinciyıl, Uğur Mumcu, İsmetpaşa, Cumhuriyet, Cebeci, Malkoçoğlu, Habipler, Zübeyde Hanım, Gazi, Esentepe, Yetmişbeşinciyıl ve Yunus Emre.

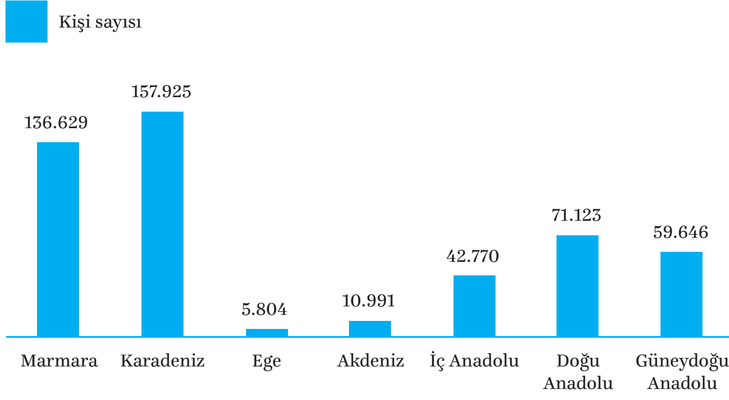
177 Lokmanoğlu, *Haritalı Şehir Rehberi,* Eki: Eyüp kazası haritası.

178 Ali Tanoğlu, "Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi (1950-1951)", *İFM,* c. 14, sy. 1-4, İstanbul 1952, s. 147.

179 Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân,* s. 252.

180 Gaziosmanpaşa'nın Karadeniz adıyla bir mahallesi vardır.

181 Gaziosmanpaşa ilçesi 27 Ağustos 1963 tarihinde kabul edilen ve 4 Eylül 1963 tarih ve 11496 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan *309 sayılı kanun*la kurulmuştur.

Şekil 39- Gaziosmanpaşa ilçesinde nüfusun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Böylece İstanbul'un ilçe sayısı 19'a çıktı. Göktepe bucak merkezindeki 6 mahalle ile Eyüp ilçesi Rami bucağındaki 10 köy sınırlarında değişiklik yapılmaksızın Eyüp ilçesi Göktepe bucağına dâhil edilerek Gaziosmanpaşa ilçesi kuruldu. Gaziosmanpaşa'ya dâhil edilen köyler; Arnavutköy, Boğazköy, Bolluca, Cebeci, Çilingir, Hacımaşlı, Haraççı, İmrahor, Küçükköy ve Taşoluk'tur. Bunlardan Küçüköy'de 1965'te belediye teşkilatı vardı. Bunlardan Arnavutköy ise 2008'de ilçe oldu. Çatalca'nın Tayakadın köyünün ilçeye dâhil edilmesiyle 1970'te köy sayısı 11'di. Küçükköy ve Cebeci köylerinin lağvedilmesiyle 1985'te 9'a düşen köy sayısı, Çatalca Hadımköy bucağına bağlı Yeniköy'ün katılımıyla 1990 yılında 10'a çıktı. Bunlardan Arnavutköy 2008'de ilçe oldu ve Gaziosmanpaşa'dan ayrıldı. İstanbul ilindeki köylerin tüzel kişiliğinin 2012 yılında kaldırılmasıyla ilçenin köyü kalmadı.[182]

1971'de ilçe merkezinde 6 mahalle vardı.[183] Bu sayı 1990'da 18,[184] 2000 yılında 28'e çıktı. Ancak 2008 yılında idari sınırlardaki değişiklik nedeniyle mahalle sayısında bir azalma oldu. Gaziosmanpaşa'ya bağlı 13 mahalle yeni kurulan Sultangazi ilçesine bağlandı. Günümüzde (2013) Gaziosmanpaşa 16 mahalleden oluşur.

Gaziosmanpaşa, kuruluşundan iki yıl sonra, 1965'te yapılan nüfus sayımına göre 89.538 nüfuslu bir ilçeydi (**Şekil 38**). Bu tarihten sonra ilçede nüfus hızla arttı ve 1975'te 160.949, 1985'te ise 289.841 kişiye çıktı. Nüfus artışı 1965-1975 ve 1975-1985 yılları arasında %80 oranında oldu. Ancak 1985-1997 yılları arasında %122 oranında bir artış gerçekleşti. Gaziosmanpaşa 1997'de, ilçe merkezlerinin nüfus büyüklüğüne göre sıralanışında Türkiye'nin altıncı ilçesi oldu.[185] Nüfus her dönemde artmakla birlikte, 1990-2000 döneminde önemli miktarda arttı. Bu dönemde 358.722 kişi artarak, 2000 yılında 752.389 kişiye çıktı. Nüfus 2007 yılına kadar sürekli artarak, bu tarihte 890.522 kişiye ulaştı. Buna göre 1965-2007 yılları arasında Gaziosmanpaşa nüfusu yaklaşık 10 kat arttı. Ancak 2008 yılında %48 oranında azalarak 460.675 kişiye geriledi. Bu azalmaya Sultangazi'nin 2008 yılında Gaziosmanpaşa'dan ayrılarak ilçe olmasına neden oldu. Ancak bu tarihten sonra artmaya başlayan nüfus, 2012 yılında 488.258 kişiye ulaştı. Nüfus artışı üzerinde göçlerin önemli bir etkisi oldu. Başlangıçta Balkanlar'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesiyle başlayan nüfuslanma sürecine, daha sonra iç göçler de eklendi ve nüfus hızla arttı. Bu verilere göre Gaziosmanpaşa km²'de 44.387 kişiyle (2012) İstanbul'da nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ilçedir (**Tablo 1**).

Coğrafi dağılım açısından bakıldığında 1965'te ilçe nüfusun %78'inin ilçe merkezinde, %22'sinin ise bucak ve köylerde bulunduğu görülür. Ancak kır nüfusu zaman içinde hızlı bir artış gösterdi ve 1980'de nüfusun %53'ünü teşkil etti. Bu fazlalıkta idari bakımdan köy olan Küçükköy'ün önemli bir payı vardı. Küçükköy'ün 1970'te 30.293, 1980'de 100.406 nüfusa sahipti. Küçükköy'ün 1981'de idari durumunun değişmesi ve ilçe merkezine dâhil edilmesiyle kırsal nüfusta önemli düşüş yaşandı. Nitekim 1985'te ilçe nüfusunun sadece %4'ü kır nüfusundan ibaretti. Ancak Arnavutköy'ün zaman içinde hızla nüfuslanması bu oranın artmasında etkili oldu. 2000 yılında ilçede nüfusun %12'si kırsal nüfustan oluşuyordu.

Tablo 22- Güngören ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı	
		2000	2011
1	Güneştepe	42.951	53.703
2	Merkez	43.510	51.609
3	Gençosman	28.330	37.466
4	Mareşal Çakmak	30.194	33.655
5	Abdurrahman Nafiz Gürman	23.787	23.096
6	Haznedar	21.981	22.613
7	Akıncılar	20.494	22.603
8	Tozkoparan	21.777	21.290
9	Güven	17.931	18.789
10	Sanayi	12.994	14.100
11	Mehmet Nesih Özmen	9.001	10.211

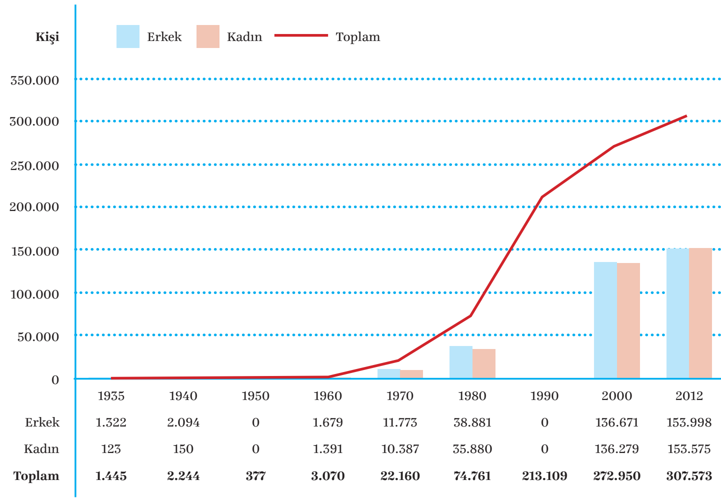
Kaynak: TÜİK.

182 12 Kasım 2012'de kabul edilen *6360 sayılı kanun*la İstanbul ilindeki köylerin tüzel kişiliğinin kaldırılmıştır.

183 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. I.

184 Bağlarbaşı, Barbaros Hayrettin Paşa, Cebeci, Fevzi Çakmak, Gazi, Habipler, Hürriyet, Karadeniz, Karlıtepe, Kâzımkarabekir, Merkez, Sarıgöl, Şemsipaşa, Yeni, Yenidoğan, Yıldız Tabya, Zübeydehanım ve Ellinciyıl.

185 *1997 Genel Nüfus Tespiti: İdari Bölünüş*, s. 41.

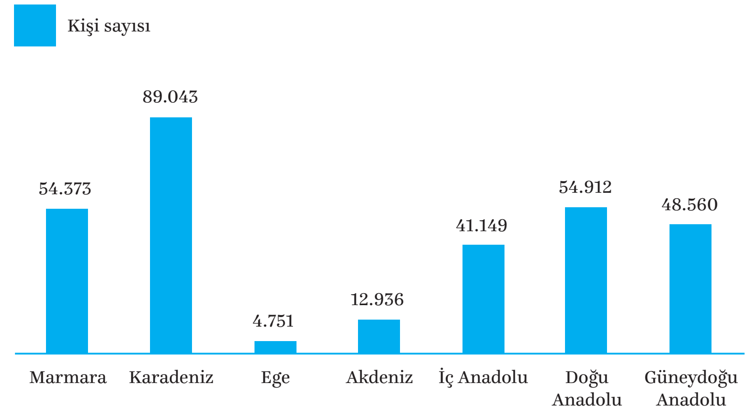
	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	1.322	2.094	0	1.679	11.773	38.881	0	136.671	153.998
Kadın	123	150	0	1.391	10.387	35.880	0	136.279	153.575
Toplam	**1.445**	**2.244**	**377**	**3.070**	**22.160**	**74.761**	**213.109**	**272.950**	**307.573**

Şekil 40- Güngören nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Nüfusun cinsiyet dağılımında, erkek nüfus daima fazla oldu. Ancak bu dağılımda büyük farklar olmadı. Erkek nüfusun en fazla olduğu yıl %53 ile 1965 yılı oldu. Erkek nüfus oranı 2012 yılında %50.3 oldu. Günümüzde (2012) bu oran %50.3'tür.

2012 yılı verilerine göre Gaziosmanpaşa'nın nüfusu 488.258 kişidir. Bu nüfusun sadece %16'sı İstanbul nüfusuna kayıtlıdır. Buna göre ilçe nüfusunun %84'ünün İstanbul dışında bir başka ilin nüfusuna kayıtlı olduğu ve bunların da büyük bölümünün göç yoluyla Gaziosmanpaşa'ya geldiği anlaşılır. İstanbul'dan sonra Siirt (%6), Kastamonu (%5.5) ve Giresun (%5) nüfusuna kayıtlı olanlar gelir. Ayrıca Malatya, Trabzon, Samsun ve Kırklareli nüfusuna kayıtlı önemli miktarda kişi vardır. Bunlar Gaziosmanpaşa'nın önemli miktarda göç aldığı illerdir. Nüfus kayıt yeri verilerine göre, ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında Karadeniz bölgesi ilk sırada gelir. Nüfusun %32'si, diğer bir ifadeyle her üç kişiden biri coğrafi köken olarak Karadenizlidir. Nüfusun bu yapısı mahalle isimlerine de yansımış olup Gaziosmanpaşa'daki mahallelerden birinin adı Karadenizliler Mahallesi olmuştur. Nüfusun coğrafi bölgelere dağılımda ikinci sırada Marmara (%28) ve onu takiben de Doğu Anadolu (%14) bölgesi gelir (**Şekil 39**).

Gaziosmanpaşa'da nüfusun önemli bölümü ilçenin kuzeybatısında toplanmıştır. Bu kesimde Karadeniz, Barbaroshayrettinpaşa, Kâzımkarabekir, Karayolları ve Yenimahalle nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir. Bunlardan Karadeniz Mahallesi 70.056 kişiyi (2011) bulan nüfusuyla ilçenin en kalabalık mahallesidir. 2011 yılı verilerine göre Karadeniz, İstanbul'un en kalabalık 6. mahallesidir. Diğer taraftan 1990-2011 döneminde nüfusu azalan tek mahalle olan Yenidoğan en az nüfuslu mahalledir (**Tablo 21**).

Şekil 41- Güngören ilçesi nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Gaziosmanpaşa'da iktisaden faal yaştaki nüfus miktarı 200.019 (2000) kişidir. Bu miktar, Kadıköy'den sonra, en yüksek değerdir ve bunun %81'i erkeklerden oluşur. Çalışanların %49'unun imalat sanayi grubunda istihdam edildiği Gaziosmanpaşa, Esenler ve Bağcılar'dan sonra sanayide çalışanların en yüksek olduğu ilçedir. Sanayi bölgelerine yakınlık bu durumun en önemli sebebidir. Bunu %18'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %14'lük oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[186]

GÜNGÖREN İLÇESİ

İstanbul'un Avrupa yakasında bulunan Güngören ilçesi, kuzeyde Esenler ve Bağcılar, güneyde Bahçelievler, Bakırköy ve Zeytinburnu ile komşudur. İlçenin doğusunda Esenler ve Zeytinburnu, batıda ise Bahçelievler ve Bağcılar bulunur. Bu sınırlar içerisinde Güngören 7 km^2'lik alanıyla İstanbul'un en küçük ilçesidir. En büyük ilçe Çatalca'nın 1.040 km^2 olduğu dikkate alındığında Güngören'in alansal büyüklüğü daha iyi anlaşılır. Küçük bir alanda önemli miktarda nüfusun toplandığı Güngören, 2012 yılı verilerine göre, km^2'de 43.939 kişiyle, Gaziosmanpaşa'dan sonra nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ilçedir (**Tablo 1**).

Güngören 1935'te Bakırköy kazası Mahmutbey nahiyesinde 1.445 kişinin yaşadığı bir köydü. 1950'de 80 haneden ibaret ve 434 kişinin yaşadığı nüfuslu bir köy olan Güngören, 1966'da belediye olmuş, 1968'de su ve 1969'da ise elektrik gibi altyapı gelişmeleri hızlı yapılaşmaya neden olmuştur.[187] 1981'de Bakırköy'e bağlı bir mahalle olan Güngören, 27 Mayıs 1992 tarihinde

186 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200, 201.

187 Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân*, s. 89.

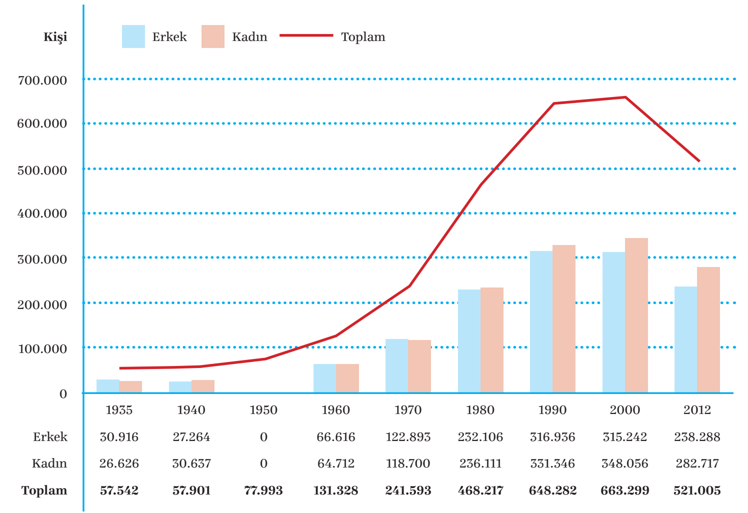
Bakırköy'den ayrılarak, 27 mahalleden[188] oluşan bir ilçe oldu.[189] Bunlardan 16 mahalle 1993'te Esenler ilçesi kurulunca Güngören'den ayrıldı.[190] Günümüzde (2013) Güngören'de 11 mahalle vardır. Bunlar; Abdurrahman Nafiz Gürman, Akıncılar, Gençosman, Güneştepe, Güngören (Merkez), Güven, Haznedar, Mareşal Çakmak, Mehmet Nezihi Özmen, Sanayi ve Tozkoparan mahalleleridir.

Güngören büyük oranda ikamet amaçlı konut alanıdır. Apartman tipi konutların hâkim olduğu ilçede Abdurrahman Nafiz Gürman, Mehmet Nesih Özmen ve Tozkoparan mahallelerinde apartmanlara site şeklinde konutlar eşlik eder. Biri D 100 (E-5)[191] ve diğeri Eski Londra asfaltı[192] üzerinde olan iki alışveriş merkezinin bulunduğu Güngören'de, Sanayi Mahallesi'ndeki birkaç tesisin[193] dışında büyük sanayi tesisi yoktur. İlçede özellikle Merter, trikotaj atölyelerinin bulunduğu bir semt olarak dikkati çeker.

Güngören 1992'de ilçe olduktan sonra yapılan ilk nüfus sayımı 1997 tarihlidir. Bu tarihte ilçede ikamet eden nüfus miktarı 271.853 kişidir. İlçe nüfusu bir miktar artarak 2012'de 307.573 kişiye çıkmıştır.

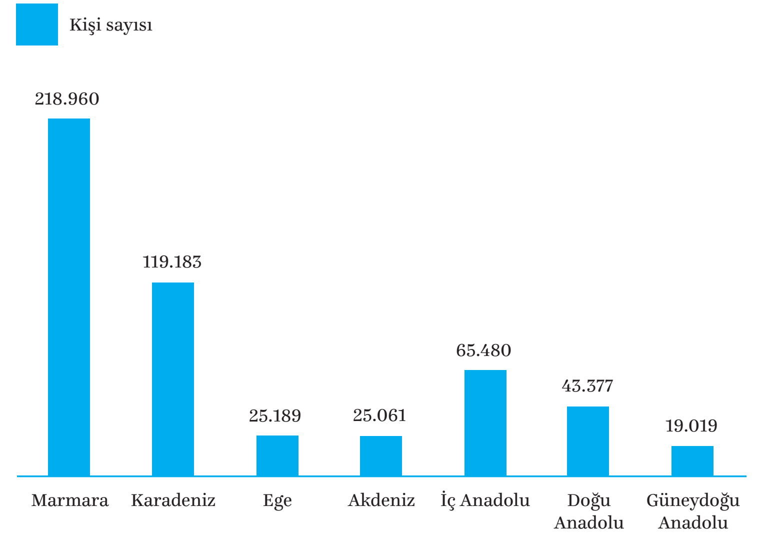
Güngören ilçesinin bulunduğu alanın nüfuslanma süreci, ilçenin merkezini teşkil eden Güngören köyünün nüfus gelişimiyle yakından ilişkilidir. Güngören 1935 yılında 1.445 nüfuslu bir köydü **(Şekil 40)**. 1940'ta nüfusu 2.244 kişiye çıktı. Bu yıllarda nüfusun büyük bölümü erkeklerden ibareti. Nüfus 1935 yılında 1.322 erkek, 123 kadından, 1940'ta ise 2.094 erkek ve 150 kadından oluşuyordu. Bu durum büyük ihtimalle bölgedeki askerî birliklerin varlığıyla ilgiliydi. Zira 1945 yılında erkek nüfus miktarı büyük bir düşüşle 528 kişiye gerilemişti. II. Dünya Savaşı'nın neden olduğu bu durum savaşın sona ermesiyle değişmişti. Bu durum nüfus miktarının azalmasına da yol açtı. Nüfus, 1940'ta 2.244 kişiden 1950'de 377 kişiye geriledi. Ancak bu tarihten itibaren hızlı bir artış başladı.

1950-1990 yılları arasında nüfus çok hızlı bir şekilde arttı. 1950'de 377 kişi olan nüfus, 8 kat artarak 1960'ta 3.070 kişi oldu. 1960-1970 döneminde 8 katlık artış ile 1970'te 22.160 kişiye ulaştı. Ancak nüfusun en önemli artışı 1980-1990 döneminde oldu. Bu yıllar arasında nüfus oran olarak 3 katına yakın artarken, artış miktarı oldukça fazla oldu. 1980'de 74.761 olan nüfus miktarı, 138.348 kişi artarak, 1990'da 213.109 kişiye ulaştı. Nüfusta yaşanan bu gelişmeler idari yapıya da yansıdı ve Güngören 1992'de ilçe oldu. 1993'te Esenler'in Güngören'den ayrılarak ilçe olması da nüfusun artmasına mani olamadı ve 2000 yılında

	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	30.916	27.264	0	66.616	122.893	232.106	316.936	315.242	238.288
Kadın	26.626	30.637	0	64.712	118.700	236.111	331.346	348.056	282.717
Toplam	**57.542**	**57.901**	**77.993**	**131.328**	**241.593**	**468.217**	**648.282**	**663.299**	**521.005**

Şekil 42- Kadıköy ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Şekil 43- Kadıköy ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

188 Abdurrahman Nafiz Gürman, Akıncılar, Birlik, Çiftehavuzlar, Davutpaşa, Fatih, Fevzi Çakmak (Esenler bölgesi), Gençosman, Güneştepe, Güngören (Merkez), Güven, Habipler, Havaalanı, Haznedar, Karabayır (bugünkü Tuna Mahallesi), Kâzımkarabekir (Esenler bölgesi), Kemer, Mareşalçakmak, Mehmet Nezihi Özmen, Menderes, Mimarsinan, Namık Kemal, Nine Hatun, Sanayi, Tozkoparan, Turgutreis ve Yavuzselim (Esenler bölgesi).

189 27 Mayıs 1992 tarihinde kabul edilen ve 3 Haziran 1992'de *Resmî Gazete*'nin 21.247 mükerrer sayısında yayınlanan *3086 sayılı kanun*la Güngören ilçesi kuruldu. Bu tarihte İstanbul'da Avcılar, Bağcılar, Güngören, Bahçelievler, Maltepe, Sultanbeyli ve Tuzla ilçeleri kuruldu.

190 Birlik, Çiftehavuzlar, Davutpaşa, Fatih, Fevzi Çakmak, Habipler, Havaalanı, Karabayır, Kâzımkarabekir, Kemer, Menderes, Mimarsinan, Namık Kemal, Nine Hatun, Turgutreis ve Yavuzselim.

191 Abdurrahman Nafiz Gürman Mahallesi'ndeki Merter Migros, Güngören'deki ilk alışveriş merkezidir.

192 Güven Mahallesi'nde Kale Outlet Center alışveriş merkezi.

193 Kale Kilit ve Kale Çelik Eşya tesisleri.

Tablo 23- Kadıköy ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı			Mahalle Adı	Nüfus Miktarı	
		2000	2011			2000	2011
1	Merdivenköy	40.205	41.315	12	Caferağa	24.240	24.753
2	Göztepe	40.621	41.453	13	Caddebostan	19.631	21.622
3	Bostancı	33.848	37.881	14	Fenerbahçe	21.167	20.883
4	Kozyatağı	35.756	38.072	15	Fikirtepe	20.074	19.363
5	Erenköy	32.593	37.363	16	Eğitim	16.847	16.191
6	Acıbadem	33.006	32.123	17	Hasanpaşa	14.673	15.412
7	19 Mayıs	32.229	33.997	18	Rasimpaşa	14.147	13.918
8	Sahrayı Cedit	32.669	33.678	19	Zühtüpaşa	8.048	8.500
9	Suadiye	25.708	27.975	20	Osmanağa	6.186	7.764
10	Feneryolu	25.583	27.213	21	Koşuyolu	6.426	8.374
11	Dumlupınar	22.289	24.149				

Kaynak: TÜİK.

nüfus 272.950'ye ulaştı. Bu tarihten sonra da artmaya devam eden nüfus 2012 yılında 307.573 kişiye ulaştı. Bu nüfusun yarısı erkek, yarısı kadındır. 1935 ve 1940 da askerî sebepler ile görülen erkek nüfus fazlalığı diğer yıllarda belirgin olmaktan çok uzaktır. Kadın-erkek nüfus dağılımı, bu yıllar dışında, dengeli bir durum göstermiştir.

Güngören, 1950 sonrasında İstanbul'a olan göçler neticesinde nüfusu hızla artan bir yer oldu. Göçler ve nüfus artışında yakın çevresindeki sanayi tesislerinin etkisi oldu. 2012 yılında nüfusu 307.573 kişi olan Güngören'de, bu nüfusun sadece 37.873 kişisi (%12) İstanbul nüfusuna kayıtlıdır. Bu durum Güngören nüfusunun göçler ile olan ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Nüfusu teşkil edenler arasında Trabzon, Malatya, Diyarbakır, Kastamonu ve Sivas ili nüfusuna kayıtlı olanlar ilk sıralarda gelir. Güngören'de Trabzon nüfusuna kayıtlı olanların payı %6'dır (18.552 kişi). Bu miktar ile Trabzonlular Güngören'e göç edenler arasında ilk sırayı alır. İkinci sırada %5 ile Malatyalılar gelir.

Güngören'in nüfuslanmasında önemli yeri olan göçlerin nerelerden olduğunu göstermesi bakımından nüfusun coğrafi bölgelere göre dağılımı önemlidir. Nüfus kayıt yerine göre Güngören'de Karadeniz bölgesinden olanlar %29'luk oran ile ilk sıradadır. Bunu %18 ile Doğu Anadolu ve %17.8 ile de Marmara bölgesi takip eder. Ayrıca ilçede Güneydoğu Anadolu bölgesinden olanlar da önemli bir orana (%15.7) sahiptir (**Şekil 41**).

Güngören'de nüfusun iktisadi faaliyetlere dağılımı ilçenin ekonomik yapısını ortaya koyar. İmalat sanayi grubu %40'lık pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %21'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %17'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[194]

Güneştepe ve Merkez Mahallesi Güngören'de nüfusun toplandığı önemli semtlerdir (**Tablo 22**). İlçe nüfusunun yaklaşık üçte biri bu iki mahallede toplanmıştır. Nüfusun yaklaşık %17'sine sahip Güneştepe, 53.273 kişilik nüfusuyla Güngören'in en kalabalık mahallesidir. Bunlardan başka Gençosman ve Mareşal Çakmak Mahallesi önemli miktarda nüfusun bulunduğu diğer semtlerdir.

KADIKÖY İLÇESİ

Anadolu yakasının önemli ilçelerinden biri olan Kadıköy; kuzeyde Üsküdar, doğuda Ataşehir ve güneydoğuda Maltepe ilçeleriyle komşudur. İlçe güneyinde Marmara Denizi ile sınırlanır. 1930'da kaza olan Kadıköy, İstanbul'un Marmara Denizi'ne kıyısı olan 6 ilçesinden biridir.

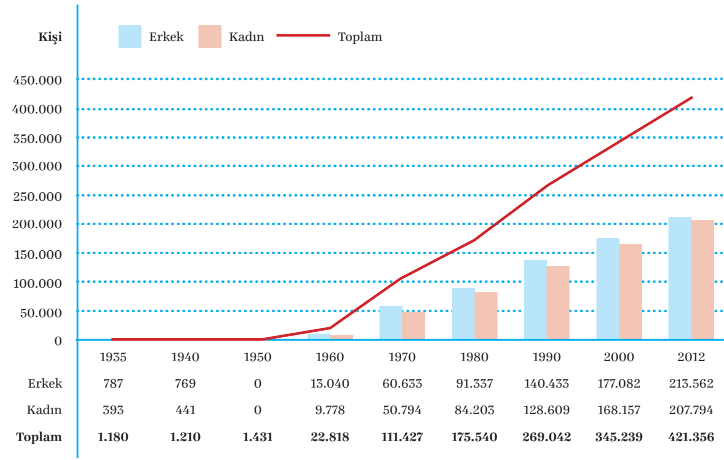
15 Mayıs 1930'da kurulan[195] Kadıköy Kazası, 1930'da Merkez, Kızıltoprak ve Erenköy nahiyesinden oluşuyordu. Bu tarihte adı geçen nahiyelerde toplam 17 mahalle vardı.[196] 1935'te Merkez ve Erenköy nahiyesinde belediye teşkilatı mevcuttu. Erenköy nahiyesindeki 184 nüfuslu Küçükbakkalköy, kazadaki tek köy yerleşmesiydi. Bu idari yapısını uzun süre koruyan Kadıköy ilçesinde 1970'te 1 bucak (Merkez) ve 1 köy (Küçükbakkalköy) vardı. 1971'de Kadıköy'de, belediye sınırları dâhilinde, 16 mahalle mevcuttu.[197] İlçenin tek köyü olan Küçükbakkalköy'ün

194 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200-201.

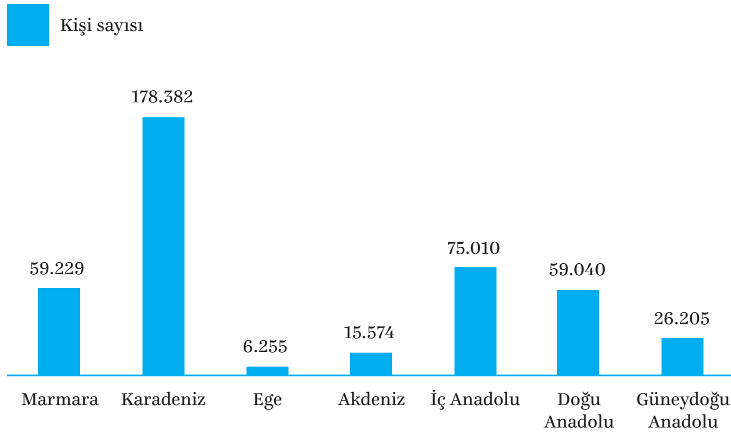
195 İlçe 15 Mayıs 1930'da kabul edilen ve 21 Mayıs 1930'da 1499 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan *1612 sayılı yasay*la kuruldu. Yasa 1 Eylül 1930'da yürürlüğe girdi.

196 Osman Nuri, *Beledî Bilgiler,* s. 201, 202.

197 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. I.

Şekil 44- Kağıthane nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Şekil 45- Kağıthane ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

tüzel kişiliği 11 Mart 1981'de sona erdi. 1985'te Kadıköy'de bucak ve köy yoktu. İlçe 1990'da 26, 2000 yılında ise 28 mahalleden oluşuyordu. Atatürk, Barbaros, İçerenköy, İnönü, Kayışdağı, Küçükbakkalköy ve Yenisahra Mahallesi 2008 yılında Ataşehir ilçesine bağlandıktan sonra mahalle sayısı 21 oldu. Günümüzde Kadıköy idari olarak 21 mahalleden oluşur (**Tablo 23**).

İdari yapı değişikliğine bağlı olarak Kadıköy'ün zaman içinde sınırları da değişti. 2000 yılında alanı 40 km^2 olan Kadıköy, 2008'de Ataşehir ilçesinin kurulmasıyla topraklarının bir bölümünü kaybetti ve 25 km^2'ye geriledi.

İstanbul'un eski ilçelerinden olan Kadıköy'ün nüfusu, 1935-2012 yılları arasında yaklaşık 10 kat arttı. Nüfus 1935-2008 döneminde sürekli artarken, Ataşehir'in Kadıköy'den ayrılmasıyla önemli oranda bir düşüş yaşadı.

Kadıköy nüfusu 1935-1950 yılları arasında normal bir artış seyri izledi. Ancak 1950'den sonra belirgin bir şekilde artmaya başladı ve %68 oranında artarak 1960'ta 131.328

Tablo 24- Kâğıthane ilçesi mahalle nüfusu (2011)

1	Sanayi	35.181	11	Hürriyet	20.060
2	Talatpaşa	33.690	12	Nurtepe	21.785
3	Çeliktepe	32.708	13	Seyrantepe	20.980
4	Hamidiye	34.654	14	Yahyakemal	18.344
5	Gürsel	27.572	15	Gültepe	13.195
6	Çağlayan	25.802	16	Telsizler	11.707
7	Merkez	25.419	17	Mehmet Akif Ersoy	12.146
8	Ortabayır	23.967	18	Yeşilce	11.857
9	Harmantepe	20.973	19	Emniyet Evleri	8.290
10	Şirintepe	21.535			

Kaynak: TÜİK.

kişiye ulaştı. 1960-1970 yılları arası nüfusun ikinci önemli artış dönemi oldu. Bu dönemde artış oranı %83'ü buldu ve nüfus miktarı 1970'te 241.593 kişiye ulaştı. En önemli artış %93'lük oran ile 1970-1980 yılları arasında gerçekleşti. 1980'de Kadıköy nüfusu 468.217'ye çıkmıştı. Kadıköy 1997'de 695.232 kişi olan nüfus miktarıyla İstanbul'un 1., Türkiye'nin 4. büyük ilçe merkezi oldu.[198] Ancak nüfus en yüksek değerine 2007 yılında 744.670 kişiyle ulaştı. Fakat bu tarihten sonra, nüfus %28 oranında azalarak 2008'de 533.452'ye geriledi. Bu azalmaya Ataşehir'in Kadıköy'den ayrılması neden oldu. Bundan sonra nüfus azalmaya devam etti ve 2012'de 521.005 kişiye düştü (**Şekil 42**).

Kadıköy nüfusun cinsiyet dağılımında 1935, 1960 ve 1970 erkek nüfusun fazla olduğu yıllardı. Bunlardan 1935 %53'lük oran ile erkeklerin en fazla olduğu yıldı. Diğer sayım yıllarında kadın nüfus fazla olup 2012 yılı %55 ile kadın nüfusun en yüksek değerine ulaştığı yıl oldu.

Kadıköy ilçesinin 1935-1981 yılları arasındaki tek köyü Küçükbakkalköy'dü. Bu nedenle belirtilen yıllar arasında Küçükbakkalköy ilçenin kırsal nüfusunu teşkil etti. Kırsal nüfus %2.7 ile en yüksek değerine 1980'de ulaştı. Küçükbakkalköy'ün 1981'de Kadıköy'e bağlı bir mahalle olmasıyla ilçenin kırsal nüfusu kalmadı.

Kadıköy'de İstanbul nüfusuna kayıtlı olanların miktarı oldukça fazladır. İstanbulluların miktarı 175.945 kişi olup, nüfusun %33'ünü teşkil eder. İlçedeki üç kişiden biri İstanbul nüfusuna kayıtlıdır. İstanbul'dan sonra Sivaslıların %3 oran ile ikinci oldukları dikkate alındığında, İstanbul'un diğer illere göre büyük farkla ilk sırada olduğu anlaşılır. Bunlardan başka Rize, Trabzon, Kastamonu, Ordu ve Ankara nüfusuna kayıtlı olanlar önemli miktarda nüfusu olan diğer illerdir.

Nüfusun coğrafi bölgelere dağılımında %42'lik oran ile Marmara bölgesi ilk sırada gelir (**Şekil 43**). Bunu

198 *1997 Genel Nüfus Tespiti: İdari Bölünüş*, s. 41.

%23 ile Karadeniz, %12 ile İç Anadolu bölgesi izler. Marmara bölgesinde İstanbul, Sakarya ve Bursa illeri, İç Anadolu bölgesinde ise Sivas, Ankara ve Kayseri illeri ilk sıralardadır.

Kadıköy'de; Merdivenköy, Göztepe, Bostancı ve Kozyatağı nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir **(Tablo 23)**. Adı geçen bu semtler D 100 (E-5) karayolu kıyısındadır. Bunlardan Merdivenköy Mahallesi 41.315 olan nüfusuyla 21 mahalle içinde en kalabalık olanıdır. Diğer taraftan ilçenin merkezî kesimindeki Rasimpaşa ve Osmanağa mahalleleri iş ve ticaret merkezi olması sebebiyle nüfusun fazla olmadığı semtlerdir. 2000-2011 yılları arasında 5 mahallenin nüfusu azalmıştır. Bunlar; Acıbadem, Fenerbahçe, Fikirtepe, Eğitim ve Rasimpaşa'dır.

Kadıköy'de nüfusun iktisadi faaliyetlere dağılımında toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu %27'lik pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %22'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %18'lik oran ile imalat sanayi grubu gelir.[199]

KÂĞITHANE İLÇESİ

Osmanlı döneminin mesire yeri olarak ünlenen bir alanında bulunan Kâğıthane ilçesi İstanbul'un Avrupa yakasındadır. Kâğıthane kuzey, güney ve doğuda Şişli ilçesiyle komşudur. Güneybatısında Beyoğlu ve batısında ise Eyüp ilçesi vardır. Yüzölçümü 14 km^2'dir.

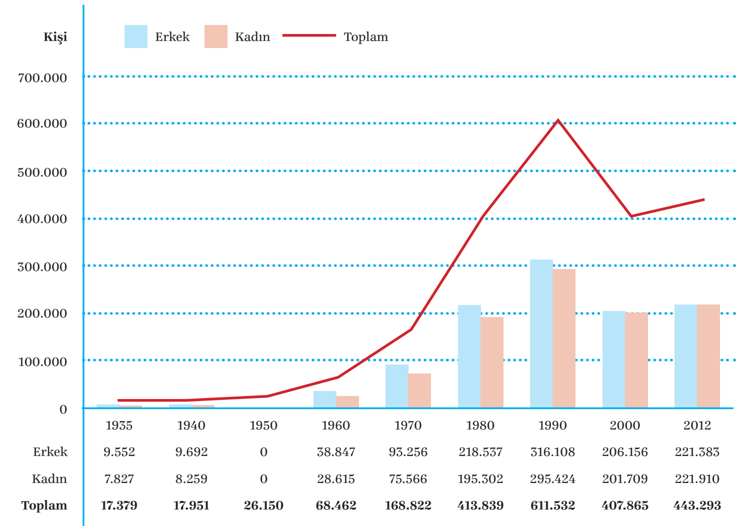
İlçenin merkezi olan Kâğıthane köyü, 1935'te Beyoğlu kazasına bağlıdır. Bu tarihte Kâğıthane, Beyoğlu kazası Şişli nahiyesinin tek köydür. 1940'ta belediye teşkilatı bulunan Kâğıthane köyü, 1954'te Beyoğlu kazasından ayrılarak, bu tarihte kaza olan Şişli'ye bağlandı. 1955'te Ayazağa ile birlikte Şişli kazasının iki köyünden biriydi. 1960'lı yıllarda Osmanlı dönemindeki adıyla, Sadabat olarak da biliniyordu.[200] 1980'e kadar idari bakımdan köy olan Kâğıthane, bu tarihten sonra Şişli'nin bir mahallesi oldu ve 1987'de ilçe oluncaya kadar da böyle kaldı.

Kâğıthane 19 Haziran 1987'de ilçe oldu.[201] Yeni kurulan Kâğıthane ilçesi; Çağlayan, Çeliktepe, Gültepe, Gürsel, Hürriyet, Ortabayır, Yahyakemal ve Yenimahalle adıyla 8 mahalleden ibaretti. Bunlardan Yenimahalle hariç diğerleri hâlen mevcuttur. Zamanla başka mahalle kuruluşları da oldu. Mahalle sayısı 1990'da 16'ya çıktı.

199 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul;* s. 200-201.

200 *1960 Genel Nüfus Sayımı,* Ankara 1963, s. 293.

201 Kâğıthane 19 Haziran 1987'de kabul edilen ve 4 Temmuz 1987 tarihli ve 19.507 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan *3392 sayılı yasa*yla ilçe olmuştur.

Şekil 46- Kartal ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Günümüzde Kâğıthane'de 19 mahalle vardır **(Tablo 24)**. İlçe teşkil edildikten sonra kurulan mahalleler şunlardı: Emniyet Evleri, Hamidiye, Harmantepe, Mehmet Akif Ersoy, Merkez, Nurtepe, Sanayi, Seyrantepe, Şirintepe, Talatpaşa, Telsizler ve Yeşilce mahalleleri.

Kâğıthane ilçesinin kuruluşundan üç yıl sonra, 1990'da, yapılan genel nüfus sayımına göre ilçe nüfusu 269.042 kişiydi. Nüfus yaklaşık bir buçuk kat artarak 2012'de 421.356 kişiye yükseldi **(Şekil 44)**.

İlçenin merkezini teşkil eden Kâğıthane köyü, geçmişte ilçenin bulunduğu sahadaki en önemli yerleşim yeriydi. 1935'te Kâğıthane 787'si erkek, 393'ü kadın olmak üzere 1.180 kişinin bulunduğu bir köydü. Nüfusu 1950'lere kadar normal bir artış gösterdi. Ancak 1950'de 1.431 kişi olan nüfusu 16 kat birden artarak 1960'ta 22.818 kişiye çıktı. Böylesi yüksek artış ilk defa oluyordu. Bu yıllar Cumhuriyet döneminde İstanbul'a olan ilk göç dalgasının yaşandığı yıllardı. Kâğıthane vadisinde kurulan sanayi tesisleri gecekondu semtlerinin kurulmasına ve nüfusun artmasına büyük katkı yaptı.

Nüfus 1960'tan sonra da hızla artmaya devam etti. 1960-1970 yılları arasında 5 kat artarak 1970'de 111.427 kişiye çıktı. Artış oranı 1950-1960 dönemine göre az olmakla birlikte, artış miktarı (88.609 kişi) çok fazlaydı. Bu iki dönem Kâğıthane'de nüfusunun hızla arttığı yıllar oldu. Bundan sonraki yıllarda da nüfus artmaya devam etti ve 1980'de 175.540 kişi, 2012'de ise 421.635 kişiye ulaştı.

1935'te nüfusun %66'sını erkekler teşkil ediyordu. Erkek nüfus fazlalığı 1960'ta %57 ve 1980'de %52 oranında oldu. 2012 yılındaki %50.6'lık erkek nüfus oranıyla nüfusunun cinsiyet dağılımının dengeli olduğu görülür.

Tablo 25- Kartal ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Hürriyet	45.809	11	Cumhuriyet	18.130
2	Uğurmumcu	38.298	12	Yunus	15.171
3	Orhantepe	30.329	13	Orta	15.588
4	Atalar	30.695	14	Yakacık Yeni	14.921
5	Petroliş	29.665	15	Çavuşoğlu	13.902
6	Cevizli	28.294	16	Çarşı	14.369
7	Karlıktepe	28.746	17	Topselvi	11.764
8	Esentepe	26.055	18	Kordonboyu	11.944
9	Gümüşpınar	24.150	19	Yalı	10.521
10	Soğanlık Yeni	24.590	20	Yukarı	7.946

Kaynak: TÜİK.

1950'lerde başlayan iç göçler sonucu hızlı bir nüfuslanma süreci yaşayan Kâğıthane'de nüfusun bugünkü yapısı bu göçlerin izlerini taşır. Günümüzde (2012) ilçe nüfusunun %90'ı İstanbul nüfusuna kayıtlı değildir. Diğer bir ifadeyle Kâğıthane'nin sadece %10'u İstanbulludur. Sivaslıların oranı (%12) bundan daha yüksektir. Nüfusun %6'sı Kastamonu ve %5'i Orduludur. Nüfusu teşkil edenler arasında Giresun, Sinop, Samsun, Erzincan, Gümüşhane ve Bitlisliler önemli yer tutar.

Nüfusunun coğrafi bölgelere göre dağılımda Karadeniz bölgesi belirgin bir farkla ilk sırada gelir. Kâğıthane nüfusunun yarıya yakını (%43) Karadenizlidir. İç Anadolu %18, Marmara ve Doğu Anadolu ise %14 ile diğer önemli bölgelerdir (**Şekil 45**).

Sanayi, Talatpaşa, Çeliktepe ve Hamidiye mahalleleri ilçede nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir (**Tablo 24**). Bunlardan Sanayi Mahallesi 35.181 kişi (2011) olan nüfusuyla, 19 mahalle arasında, Kâğıthane'nin en kalabalık semtidir. Adı geçen diğer mahallelerde nüfus miktarı otuz binden fazladır.

İstanbul'un tarihî mesire alanlarından biri olan Kâğıthane bu özelliğini XX. yüzyılın başlarına kadar korudu. Ancak 1950'lerden itibaren başlayan sanayileşme süreciyle önemli bir sanayi alanı hâline geldi. Kâğıthane vadisi sanayinin başlıca yayılış alanı oldu. Sanayi tesisleri vadiyi takiben uzanan Cendere Caddesi ve Kâğıthane-Barbaros Caddesi'nin özellikle Merkez, Hamidiye, Gürsel ve Şirintepe mahallelerine tekabül eden kesimleri sanayinin yoğunlaştığı alanlar oldu. Bunun dışında Büyükdere Caddesinin batı kesiminde Sanayi ve Yeşiltepe Mahallesi ilçede sanayinin dağılış gösterdiği ikinci bir alan oldu. Kâğıthane 1950'lerden bu tarafa İstanbul'da sanayinin geliştiği bir alandı. Çalışan nüfusun istihdam durumu da ilçenin sanayi varlığına işaret etmektedir. İlçede çalışanların en fazla istihdam edildiği sektör imalat sanayi (%35) grubudur. Bunu %20'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %20'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[202]

KARTAL İLÇESİ

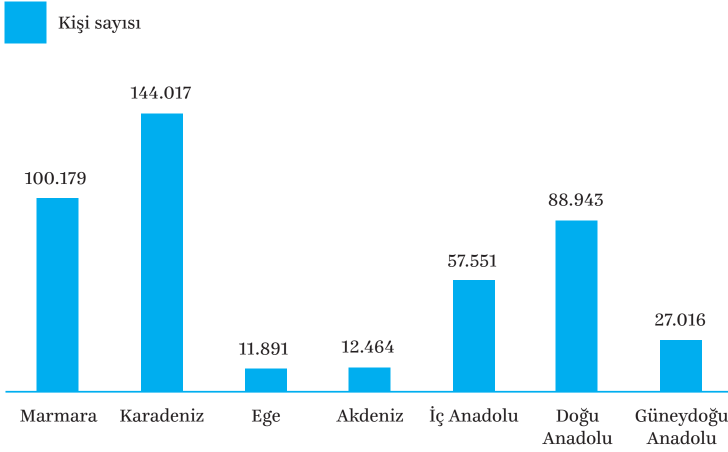
İstanbul'un Anadolu yakasında Marmara Denizi'ne kıyısı olan altı ilçesinden biri olan Kartal, kuzeyde Sancaktepe ve Maltepe, kuzeydoğuda Sultanbeyli, batıda Maltepe ve doğuda Pendik ilçeleriyle komşudur. Güney sınırını Marmara Denizi çizer.

İdari sınır değişikliklerine bağlı olarak ilçe alanı da değişmiştir. 1950'de 300 km^2 olan yüzölçümü, Gebze'nin 4 köyünün Kartal'a dâhil edilmesiyle 1955'te 433 km^2'ye çıkmıştır. Ancak 1987'de Pendik, 1992'de Maltepe ve Sultanbeyli'nin Kartal'dan ayrılmasıyla Kartal önemli ölçüde küçüldü. İlçe sınırlarında en son değişiklik 2008'de Çekmeköy ve Sancaktepe ilçelerinin kurulmasıyla oldu. Bugün Kartal 38 km^2'dir.

1927 yılı idari taksimatında İstanbul kazaları arasında yer almayan Kartal, 1935'te Merkez ve Samandıra adıyla iki nahiyesi olan bir kazadır. Kaza merkezinde belediye teşkilatı mevcuttur. 1935'te 11'i Merkez, 8'i Samandıra nahiyesinde olmak üzere 19 köyü vardır. Bu köylerden Maltepe ve Pendik günümüzde ilçedir. Ayrıca Sancaktepe ilçesine dâhil edilen Samandıra ve Sarıgazi köyleri de bu tarihte Kartal kazasına bağlıdır.

Kocaeli'nin Gebze ilçesine bağlı; Aydınlı, Orhanlı, Tepeviran ve Tuzla köylerinin Kartal'a bağlanmasıyla, 1950'de 19 olan köy sayısı, 1955'te 23'e çıkmıştır. 1965'te Kartal kazasındaki 5 köyde belediye teşkilatı vardır. Bunlar; Küçükyalı, Maltepe, Pendik ve Yakacık köyleridir.

202 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200, 201.

Şekil 47- Kartal ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Kartal 1990'da İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırlarına dâhildir ve merkez bucağı yoktur. İlçenin tek bucağı Samandıra'dır ve 8 köyü vardır. 2000 yılına gelindiğinde bucak sayısı değişmezken, Paşaköy ilçenin tek köyüdür. Ancak 2012'de köy tüzel kişiliğinin kaldırılmasıyla Paşaköy'de Kartal'a bağlı bir mahalle olmuştur. Bugün (2013) Kartal ilçesi 20 mahalleden oluşur.[203]

Geniş bir alana sahip olan Kartal ilçesinde, birbirinden ayrı semtlerde ortaya çıkan yeni merkezler ve buralarda toplanan önemli miktardaki nüfus, idari yapıda değişimlere neden oldu. Bu yerleşim merkezlerinden Pendik, Maltepe, Tuzla ve Sultanbeyli, Kartal'dan ayrılarak ilçe hâline geldi.

İstanbul'un eski ilçelerinden olan Kartal'ın 1935'te 17.379 nüfusu vardı (**Şekil 46**). 1950'ye kadar nüfus miktarında önemli bir artış olmadı. Ancak 1950'de 26.150 kişi olan nüfusu, yaklaşık 3 kat artarak, 1960'ta 68.462 kişiye çıktı. Nüfusun ilk önemli artışı bu dönemde oldu. Ancak bundan sonra da nüfus artışı devam etti ve yaklaşık 2.5 katlık bir artışla nüfus 1970'te 168.822 kişiye ulaştı.

1970-1980 dönemi nüfusun miktar olarak en fazla artığı dönem oldu. Bu yıllar arasında nüfus 245.017 kişi artarak, 1980'de 413.839 kişiye çıktı. Bu dönemdeki artış üzerinde, ilçe merkezi yanında, özellikle ilçeye bağlı Maltepe ve Pendik'te yaşanan artışların önemli payı oldu.

İlçe nüfusu 1980'den sonra %47 oranında artarak 1990'da 611.532 kişi oldu. Ancak bu artış, 1987'de Pendik'in ayrılmasına rağmen gerçekleşmişti. Sınır değişikliği ve büyük miktardaki nüfus kaybına rağmen bu dönemde nüfus artmıştı.

Nüfus 1990'da 611.532 kişiyle en yüksek değerine ulaştı. Ancak idari bölünme nedeniyle 1990'dan sonra, önemli bir düşüş yaşadı. Nüfus %33 oranında bir azalmaya uğradı ve 2000 yılında 407.865 kişiye geriledi. Maltepe ve Sultanbeyli'nin 1992'de Kartal'dan ayrılması bu azalmanın nedeni oldu. Bu tarihten sonra bir miktar (%9) artarak 2012'de 443.293 kişi oldu.

Kartal ilçesinde 1935'te nüfusun önemli bölümü (%74) kırsal kesimde yaşıyordu. Bu durum 1970'li yıllara (%79) kadar devam etti. Bu yıllardan sonra kırsal nüfus oranı azalmaya başladı. 1980'de nüfusun büyük bölümü Kartal, Maltepe ve Pendik gibi merkezlerde bulunuyordu. 1980'de bu yerleşim merkezlerinde yaşayanlar nüfusun yarısını teşkil ediyordu. Günümüzde (2012) kırsal yerleşmesi olmayan Kartal ilçesinde nüfusun tamamı şehirde yaşar.

1935'te Kartal ilçesinde nüfusun %55'i erkelerden oluşuyordu. Erkek nüfus oranı 1960'ta %57 ile en yüksek değerine ulaştı. Ancak bu tarihten sonra azalmaya başladı ve 2012'de %50'ye geriledi. Böylece nüfusun cinsiyet dağılımı daha dengeli bir hâl aldı.

Kartal'da 2012 yılı verilerine göre İstanbul nüfusuna kayıtlı olanların sayısı 67.840 kişidir. Buna göre nüfusun %15'i İstanbulludur. Bu verilere göre Kartal nüfusunun %85'i diğer illerin nüfusuna kayıtlıdır ve bunların da önemli bir kısmını göç ile gelenler teşkil eder. İstanbul'dan sonra ilk sırayı %5 ile Erzincan ve daha sonra da %4 ile Sivaslılar alır. Bu illerin her biri 20.000'den fazla nüfusa sahiptir. Nüfusu teşkil edenler arasında Trabzon, Erzurum, Kastamonu, Rize, Samsun ve Giresun nüfusuna kayıtlılar önemli yer tutar. Adı geçen bu iller Kartal'ın göç aldığı başlıca yerlerdir.

Nüfusun coğrafi bölgelere dağılımında %32 ile Karadeniz bölgesi ilk sıradadır. İstanbul, Sakarya, Bilecik ve Bursa illerinin öne çıktığı Marmara Bölgesi %22 ile ikincidir. Ayrıca Doğu Anadolu %20 ve İç Anadolu ise %13 oranında bir paya sahiptir (**Şekil 47**).

Hürriyet, Uğurmumcu, Orhantepe ve Atalar Mahallesi Kartal'da nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir (**Tablo 25**). Bunlardan Hürriyet Mahallesi 45.809 (2011) kişi olan nüfusuyla, 20 mahalle arasında, ilçenin en kalabalık mahallesidir. Diğer taraftan 7.946 kişinin yaşadığı Yukarı Mahalle nüfusu en az olan yerdir.

Anadolu yakasının eski sanayi alanlarından olan Kartal'da, sanayi tesislerinin yoğun olarak bulunduğu iki alan vardır. Bunlardan biri D 100 (E-5) karayolu çevresidir. Ulaşımın cazibesi nedeniyle, geçmişten beri sanayi tesisleri için önemli bir çekim merkezi olan D

203 Atalar, Cevizli, Cumhuriyet, Çavuşoğlu, Esentepe, Gümüşpınar, Hürriyet, Karlıktepe, Kordonboyu, Orhantepe, Orta, Petrol İş, Soğanlık, Topselvi, Uğur Mumcu, Yakacık Çarşı, Yakacık Yeni, Yalı, Yukarı ve Yunus mahalleleri.

Tablo 26- Küçükçekmece ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	İnönü	69.414	12	Cennet	31.167
2	Kanarya	62.847	13	Gültepe	29.260
3	Halkalı Merkez	64.358	14	Fezviçakmak	25.250
4	Mehmet Akif	54.817	15	Yeni	18.168
5	Cumhuriyet	48.918	16	Kemalpaşa	15.048
6	Atakent	59.285	17	Sultan Murat	13.022
7	Atatürk	43.445	18	Kartaltepe	12.076
8	Tevfikbey	36.567	19	Fatih	12.283
9	Söğütlüçeşme	33.292	20	Yarımburgaz	10.747
10	İstasyon	35.308	21	Beşyol	3.379
11	Yeşilova	32.461			

Kaynak: TÜİK.

100 karayolunun kuzey ve güneyinde, ama daha çok güneyinde, yol boyunca sıralanmış, çok sayıda sanayi tesisi bulunur. Kartal'da sanayinin ikinci önemli yayılış sahası, D 100 karayolu üzerindeki Kartal kavşağından güneye, Kartal'a inen Sanayi Caddesi'nin doğu ve batısında kalan alandır. Ayrıca Sanayi Caddesi'ne bağlanan Yakacık ve Spor caddeleri çevreleri de sanayi tesislerinin yoğunlaştığı sahalardır. Bu alanlarda çelik, metal, deri, kauçuk ve plastik başta olmak üzere çeşitli alanlarda çok sayıda sanayi tesisi vardır. Günümüzdeki dağılışı verilen sanayi, Kartal'da 1959'da Yunus mevkiindeki çimento fabrikasının kuruluşuyla başlar.[204]

Kartal ilçe merkezinde imalat sanayi grubu %31'lik (2000) pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %23'lük oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu izler. Üçüncü sırada %20'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü gelir.[205]

KÜÇÜKÇEKMECE İLÇESİ

Adını batısında bulunan bir lagün gölünden alan Küçükçekmece ilçesi İstanbul'un Avrupa yakasındaki 25 ilçesinden biridir. Doğusunda Bağcılar ve Bahçelievler, batısında Küçükçekmece Gölü ve Avcılar ilçesi, kuzeyinde Başakşehir, güneyinde ise Bakırköy ve Marmara Denizi bulunur. Belirtilen bu alan içerisinde ilçenin sınırlarını hidrografik elemanlar ile karayolu çizer. Batıda Küçükçekmece Gölü, güneyde Marmara Denizi ve doğuda Bahçelievler sınırında ise Uzuncadere doğal sınırları teşkil eder. Bunun yanında Küçükçekmece'yi diğer ilçelerden ayıran idari sınırların büyük bölümü ulaşım hatlarına tekabül eder. Kuzeyde TEM karayolu Başakşehir'den, doğuda ise Mahmutbey-Yeşilköy bağlantı yolu Bağcılar ve Bahçelievler'den Küçükçekmece'yi ayırır. Güneyde ise ilçeyi Bakırköy'den ayıran sınırın büyük bölümü D 100 karayolundan geçer.

Küçükçekmece 1935'te Bakırköy kazasının 19 köyünden biridir. Nüfusu 707 kişi olan Küçükçekmece Yeşilköy nahiyesine bağlıydı. 1965'te belediye teşkilatı olan Küçükçekmece köyü, 1970'te Bakırköy kazası merkez bucağına bağlıdır. 1987'de ilçe olana kadar bu idari statüsü devam etti.

Küçükçekmece 19 Haziran 1987'de Bakırköy'den ayrılarak ilçe oldu.[206] Büyükşehir Belediyesi dâhilinde kurulan Küçükçekmece ilçesi, 28 mahallenin[207] idari olarak bir araya getirilmesiyle kuruldu. Bu mahallelerden biri olan Avcılar daha sonra Küçükçekmece'den ayrılarak 1992'de ilçe oldu.

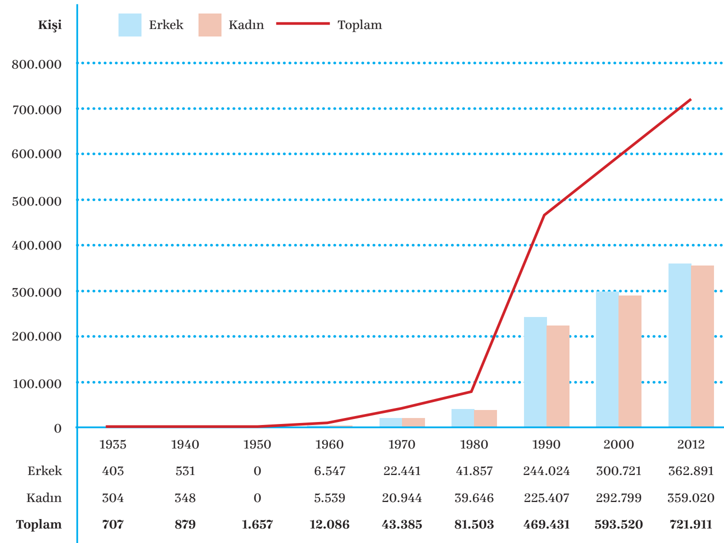
Küçükçekmece 1990'da 1 bucak (Merkez) ve 2 köyden (Kayabaşı, Şamlar) oluşuyordu. 1992'de Avcılar'ın ilçe olmasıyla idari yapıda değişiklik oldu. 2000 yılında 1 bucak (Merkez) ve 1 köyü (Şamlar, 1.004 nüfuslu) vardı. İlçenin tek köyü olan Şamlar'ın 2008'de Başakşehir'e bağlanmasıyla köyü kalmadı. Hâlen Küçükçekmece 21 mahalleden ibarettir. Bunlar; Atakent, Atatürk, Beşyol, Cennet, Cumhuriyet, Fatih, Fevziçakmak, Gültepe, Halkalı, İnönü, İstasyon,

204 Tümertekin, *İstanbul İnsan Mekân*, s. 257.

205 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200, 201.

206 Küçükçekmece 19 Haziran 1987'de kabul edilen ve 4 Temmuz 1987 tarih ve 19.507 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan *3392 sayılı kanun*la ilçe olmuştur.

207 Küçükçekmece ilçesini teşkil eden mahalleler şunlardır: Altınşehir, Ambarlı, Avcılar (Merkez), Beşyol, Cennet, Cihangir, Cumhuriyet, Denizköşkler, Fatih, Fevzi Çakmak, Firuzköy, Gültepe, Gümüşpala, Halkalı (Merkez), İkitelli, İnönü, İstasyon, Kanarya, Kartaltepe, Kayabaşı, Kemalpaşa, Mustafa Kemal Paşa, Söğütlüçeşme, Sultan Murat, Şamlar, Tevfikbey, Üniversite, Yenimahalle ve Yeşilova mahalleleri.

	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	403	531	0	6.547	22.441	41.857	244.024	300.721	362.891
Kadın	304	348	0	5.539	20.944	39.646	225.407	292.799	359.020
Toplam	**707**	**879**	**1.657**	**12.086**	**43.385**	**81.503**	**469.431**	**593.520**	**721.911**

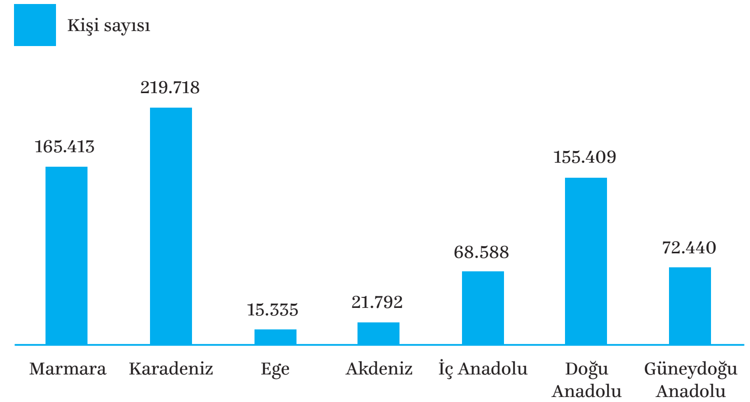
Şekil 48- Küçükçekmece nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Kanarya, Kartaltepe, Kemalpaşa, Mehmet Akif, Söğütlü Çeşme, Sultan Murat, Tevfik Bey, Yarımburgaz, Yeni ve Yeşilova mahalleleridir.

Yeni ilçelerin kurulmasıyla idari sınırların değişmesi Küçükçekmece'nin küçülmesine neden oldu. Alanı 1990'da 152 km^2 olan Küçükçekmece, 1992'de Avcılar'ın ayrılmasıyla 107 km^2'ye ve daha sonra da 2008'de Başakşehir ve Arnavutköy ilçelerinin kurulmasıyla da 37 km^2'ye geriledi. 2008'de Başakşehir, Kayabaşı, Ziya Gökalp, Güvercintepe, Altınşehir ve Şahintepe Mahallesi ve Şamlar köyünün Başakşehir ilçesine bağlanması bu azalmada etkili oldu.

D 100 karayolundan kuzeye İkitelli Organize Sanayi Bölgesi'ne uzanan Halkalı caddesi ve çevresi, Küçükçekmece'de sanayinin başlıca toplanma alanıdır. Bu güzergâh üzerinde Fevzi Çakmak, Söğütlüçeşme, Tevfikbey ve İnönü mahallelerinde yol boyunca sıralanmış çok sayıda sanayi tesisi bulunur. Bunlar arasında kâğıt, plastik, makine, tekstil, matbaa ve kimya sanayi tesisleri mevcuttur. Küçükçekmece'de sanayinin yoğunluk kazandığı ikinci bölge; Mahmutbey-Yeşilköy bağlantı yolu batısında kalan sahadır. İdari olarak büyük bölümü Halkalı Merkez Mahallesi'ne dâhil olan bu alanda tekstil, kâğıt, otomotiv ve metal gibi çeşitli sanayi kollarının bulunduğu görülür. İlçede sanayi tesislerinin yoğunlaştığı bir diğer alan ise ilçenin kuzeydoğusunda Atatürk Mahallesi çevreleridir. Burada Marmara ve İmsan Sanayi siteleri sanayi tesislerinin toplanma alanı olmuştur.

Küçükçekmece ilçesi çok sayıda toplu konut uygulamalarının olduğu bir alandır. İlçenin kuzeyinde

Şekil 49- Küçükçekmece ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Atakent,[208] Halkalı Merkez[209] ve İstasyon[210] mahalleleri toplu konut yerleşim alanı olarak dikkati çekerler. Çok sayıda konut projelerinin uygulandığı bu saha özellikle 1990'ların sonlarında itibaren yoğun bir yapılaşmaya sahne olmuştur.

Toplu konut ve sanayi tesisleri bakımından zengin olan Küçükçekmece'de, biri toplu konut bölgesinde olmak üzere iki alışveriş merkezi vardır.[211]

Küçükçekmece ulaşım bakımından oldukça avantajlı bir konuma sahiptir. İlçenin güneyinde D 100-(E-5), kuzeyinde TEM ve doğusunda ise bu iki ana ulaşım güzergâhını birbirine bağlayan Mahmutbey-Yeşilköy bağlantı yolu bulunur. Bu yollar belirtilen yönlerde ilçenin sınırlarını teşkil eder. Ulaşım kolaylığı son yıllarda yapılan toplu konutların yer seçiminde etkili olan faktörlerden biridir.

İstanbul'da hızla artan nüfus ve buna bağlı olarak artan konut ihtiyacı toplu konut alanlarının ortaya çıkmasında etkili oldu. Bu alanlardan biri olan Küçükçekmece hızla gelişti. İkitelli Organize Sanayi Bölgesi'nin yapımı da bu gelişimi hızlandırdı.

Küçükçekmece ilçesi 1987'de kurulduktan sonra, 1990'da yapılan nüfus sayımına göre ilçe nüfusu 479.419 kişiydi. Bu tarihte ilçeye bağlı iki köyde toplam 9.988 kişi vardı ve nüfusun sadece %2 sini teşkil ediyordu. İlçe nüfusu %24 oranında artarak 2000 yılında 594.524 kişi ve 2012 yılında 721.911 kişiye çıktı (**Şekil 48**). Küçükçekmece 2012 yılında Bağcılar'dan sonra en kalabalık ilçe oldu (**Tablo 1**).

208 TOKİ Atakent 2. Etap, Avrupa Konutları 1. Etap, TOKİ Halkalı Toplu Konutları, Soyak Olimpiyat Kent Sitesi, TOKİ Halkalı 5. Etap.

209 Avrupa konutları, Atakent 2, Avrupa Konutları 3. Etap.

210 TOKİ Bezirgânbahçe ve TOKİ Göl Konutları.

211 Atakent Mahallesi'nde 2011 yılında açılan ArenaPark ve Tevfikbey Mahallesi'ndeki ArmoniPark.

İlçenin merkezini, yakın sayılabilecek bir zamana kadar köy olan Küçükmekmece teşkil eder. Zaman içinde nüfusu artan ve gelişen Küçükçekmece köyünde idari yapı da değişerek ilçe kuruluşu gerçekleşti.

Küçükçekmece 1935'te 707 nüfuslu bir köydü. 1950'den sonra nüfus hızla artmaya başladı ve 7 kat artarak 1960'ta 12.086 kişi oldu. Bu yıllar nüfusun önemli oranda arttığı ilk dönem oldu. 1960-1970 döneminde yaklaşık 4 kat arttı. Ancak en önemli artış 1980-1990 yılları arasında yaşandı. Bu yıllar arasında nüfus yaklaşık 6 kat artarken, artış miktarı 387.928 kişiyle en yüksek değere ulaştı. Bu dönemde, 1987'deki idari yapı değişikliğiyle ilçe oluşu bu artışın ana sebebi oldu. 1990'da 469.431 olan nüfus, 1992'de Avcılar'ın ayrılmasına rağmen, artmaya devam etti ve 2000 yılında 593.520 kişiye çıktı. Sonrasında %21 oranında bir artışla 2012 yılında 721.911 kişiye ulaştı.

Küçükçekmece'de 1935'te nüfusun %57'si erkeklerden oluşuyordu. Sonraki yıllarda azalmaya başlayan erkek nüfus oranı 1960'ta %54, 1990'da %52 ve 2012 yılında %50 oldu.

Küçükçekmece'de 2012 yılında 721.911 kişi olan nüfusun sadece %11'i İstanbul nüfusuna kayıtlıdır. İlçede İstanbulluların miktarı 84.136 kişidir. Bu verilere göre Küçükçekmece nüfusunun büyük bölümü (%89) İstanbullu değildir. Nüfusu teşkil edenler arasında Sinop, Tokat, Samsun, Malatya, Mardin, Kastamonu, Bitlis ve Kars nüfusuna kayıtlı olanlar ilk sıralarda yer alır. Bunlardan en yüksek miktarda olan Sinoplular (29.812 kişi) nüfusun %4'ünü teşkil eder.

Coğrafi bölgelere göre dağılımda Küçükçekmece'de %30 oranıyla Karadeniz en fazla nüfusu olan bölgedir (**Şekil 49**). İstanbul, Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne illerinin öne çıktığı Marmara bölgesinin oranı %23'tür. Malatya, Bitlis, Kars ve Iğdır'ın önemli miktarda olduğu Doğu Anadolu bölgesi nüfusun %21'ini oluşturur. Bu veriler Küçükçekmece nüfusunda göçlerin önemini ve ayrıca göçlerin coğrafi menşeini gösterir.

İnönü, Kanarya, Halkalı Merkez, Mehmet Akif, Cumhuriyet, Atakent ve Atatürk mahalleleri Küçükçekmece'de nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir (**Tablo 26**). Küçükçekmece nüfusunun yaklaşık %10'una sahip olan İnönü Mahallesi 69.414 kişilik nüfusuyla Küçükçekmece'nin en kalabalık mahallesidir. Ayrıca 2011 nüfus miktarına göre İstanbul'un en kalabalık 7. mahallesidir.

Küçükçekmece'de imalat sanayi grubu %45'lik (2000) pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %17'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu izler. Üçüncü sırada %16'lık oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü gelir.[212]

MALTEPE İLÇESİ

İstanbul'un Anadolu yakasında Marmara Denizi kıyısındaki Maltepe ilçesi; güneyde Kartal, kuzeyde Ataşehir ilçesiyle komşudur. İlçenin doğusunda Kartal ve Sancaktepe, batısında Marmara Denizi bulunur. Bu sınırlar dâhilinde Maltepe ilçesi 53 km^2'lik alan kaplar.

Maltepe ilçesinin merkezini oluşturan Maltepe köyü, 1935'te Kartal kazası Merkez bucağına bağlıdır. Kazanın 19 köyünden biridir. Bu tarihte 3.131 nüfuslu olan Maltepe'de belediye teşkilatı vardı ve Maltepe 1975 ve 1980 yıllarında, bağlı olduğu Kartal ilçe merkezinden daha fazla nüfusa sahipti. Maltepe'nin 1975'te 66.343, 1980'de 90.439 nüfusu vardı. Uzun yıllar Kartal'a bağlı bir köy olan Maltepe, 1980'den sonra Kartal'ın mahallesi oldu ve bu durum ilçe olana kadar devam etti.

Maltepe, 27 Mayıs 1992'de ilçe oldu. İlçe, Kartal'a bağlı 17 mahallenin ayrı bir idari çatı altında toplanmasıyla kuruldu.[213] İlçeyi teşkil eden mahalleler; Aydınevler, Altayçeşme, Altıntepe, Bağlarbaşı, Başıbüyük, Büyükbakkalköy, Cevizli, Çınar, Esenkent, Feyzullah, Fındıklı, Gülensu, Gülsuyu, İdealtepe, Küçükyalı, Yalı ve Zümrütevler'dir. Daha sonra bunlara Girne Mahallesi eklendi ve sayı 18'e çıktı. Maltepe ilçesi bugün bu mahallelerden oluşur.

İlçenin merkezini teşkil eden Maltepe köyünün 1935 yılı nüfusu 3.131 kişiden ibaretti (**Şekil 50**) 1950'ye kadar nüfus miktarında önemli bir artış olmadı. Bu tarihten sonra nüfus artmaya başladı ve 2 kat artış ile 1960'ta 11.052 kişi oldu. 1960-1970 ve 1970-1980 dönemlerinde 3'er kat atarak 1980'de 90.439 kişiye ulaştı. Ancak en büyük artış miktarı 1980-1990 döneminde oldu. Bu dönemde nüfus 163.817 kişi artarak 1990'da 254.256 kişiye çıktı. Nüfus artışı diğer gelişmelerle birleşince idari yapıda değişime gidildi ve 1992 yılında Maltepe ilçe oldu. İlçe kuruluşundan sonra 2000 yılında yapılan nüfus sayımında ilçe nüfusu 355.384 kişi olarak tespit edildi. Bundan sonra nüfus %30'luk bir artış ile de 2012 yılında 460.955 kişiye çıktı.

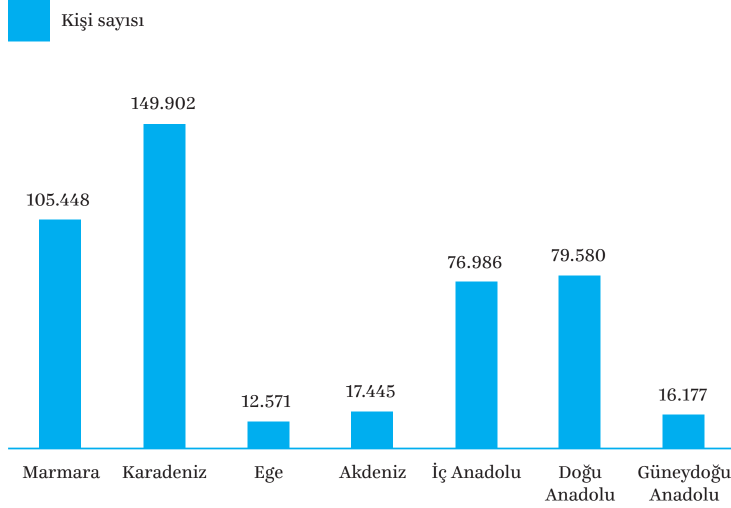
212 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200-201.

213 Maltepe ilçesi, 27 Mayıs 1992'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 3 Haziran 1992 tarih ve mükerrer 21.247 sayılı nüshasında yayınlanan *3806 sayılı kanun*la kurulmuştur.

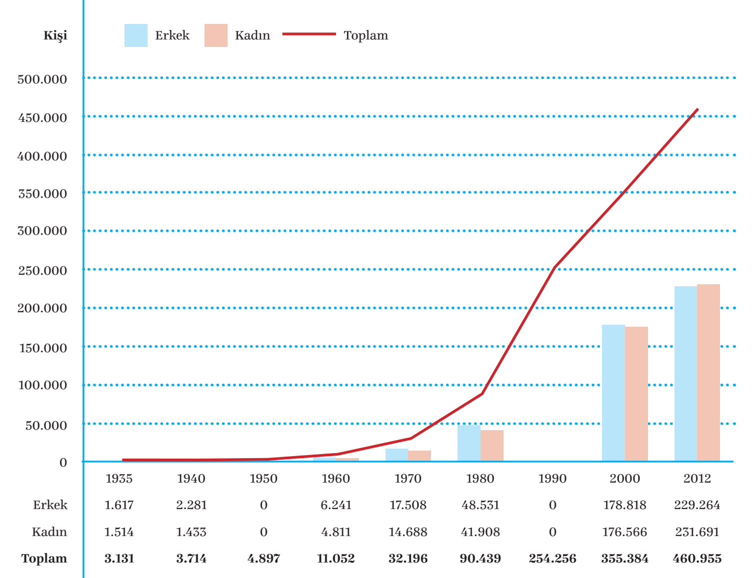
Tablo 27- Maltepe ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Zümrütevler	58.644	10	Feyzullah	20.517
2	Fındıklı	42.946	11	Başıbüyük	20.208
3	Bağlarbaşı	41.725	12	Çınar	20.164
4	Altıntepe	32.606	13	Gülensu	16.555
5	Cevizli	32.253	14	Gülsuyu	16.422
6	Altayçeşme	29.353	15	Aydınevler	15.718
7	Küçükyalı	26.173	16	Girne	14.486
8	Esenkent	23.221	17	Yalı	13.074
9	İdealtepe	21.265	18	Büyükbakkalköy	6.769

Kaynak: TÜİK.

Şekil 51- Maltepe ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	1.617	2.281	0	6.241	17.508	48.531	0	178.818	229.264
Kadın	1.514	1.433	0	4.811	14.688	41.908	0	176.566	231.691
Toplam	3.131	3.714	4.897	11.052	32.196	90.439	254.256	355.384	460.955

Şekil 50- Maltepe nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Nüfus kayıt yeri verilerine göre Maltepe ilçesinde en fazla İstanbullular bulunur. İstanbul nüfusuna kayıtlı olanlar 77.944 kişiyle ilçe nüfusunun %16'sını teşkil eder. İkinci sırada %6 ile Sivaslılar, üçüncü sırada ise %4 ile Rizeliler gelir. Bunların dışında Maltepe'de önemli miktarda Kastamonu, Erzincan, Trabzon ve Çankırılı vardır. İlçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında %32 ile Karadeniz en fazla nüfusun olduğu bölgedir. Marmara bölgesi %29 ile ikinci büyük grubu teşkil eder. Doğu Anadolu ve İç Anadolu bölgelerinin her biri, yaklaşık %17 ile, önemli oranda nüfusa sahiptir (**Şekil 51**).

Maltepe'de nüfusun iktisadi faaliyetlere dağılımında toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu %29'luk pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu imalat sanayi grubu %21,6'lık oran ile izler. Üçüncü sırada %21,1'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü gelir.[214]

Sanayi tesislerinin belirli bir alanda yoğunluk göstermediği ve çeşitli semtlerde dağınık halde olduğu Maltepe'de, mevcut tesislerin önemli bölümü Cevizli ve Büyükbakkalköy Mahallesi'nde bulunur. Büyükbakkalköy ve Başıbüyük mahallelerindeki kışlalar sebebiyle ilçede askerî alanlar geniş yer tutar.[215]

Maltepe'de nüfusun başlıca toplanma alanları Zümrütevler, Fındıklı, Bağlarbaşı, Altıntepe ve Cevizli mahalleleridir (**Tablo 27**). Bunlardan Zümrütevler 58.644 kişi (2011) olan nüfusuyla ilçenin en kalabalık mahallesidir. Diğer taraftan Büyükbakkalköy nüfusun en az olduğu mahalledir.

214 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200-201.

215 Büyükbakkalköy'de General Nurettin Baransel ve Başıbüyük'te General Kenan Evren kışlaları.

Tablo 28- Pendik mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Kavakpınar	56.461	17	Doğu	16.000
2	Kaynarca	44.458	18	Batı	14.662
3	Yenişehir	42.211	19	Yeni Mahalle	13.958
4	Fevziçakmak	35.759	20	Esenyalı	12.887
5	Çamçeşme	31.465	21	Güllü Bağlar	12.367
6	Velibaba	29.655	22	Şeyhli	11.931
7	Güzelyalı	29.571	23	Bahçelievler	10.939
8	Orhangazi	25.866	24	Sapan Bağları	9.882
9	Esenler	25.478	25	Yayalar	9.511
10	Dumlupınar	24.138	26	Çamlık	9.165
11	Sülüntepe	21.180	27	Harmandere	6.125
12	Kurtköy	20.462	28	Orta	5.917
13	Ahmet Yesevî	19.807	29	Yeşilbağlar	5.339
14	Çınardere	18.953	30	Sanayi	3.578
15	Fatih	18.880	31	Ramazanoğlu	3.242
16	Ertuğrul Gazi	16.060			

Kaynak: TÜİK.

PENDİK İLÇESİ

İstanbul'un doğusunda bulunan Pendik ilçesi, İstanbul'un Kocaeli ile sınırı olan üç ilçesinden biridir. İlçe kuzeyde Ömerli Baraj Gölü ve Şile, batıda Sancaktepe, Sultanbeyli ve Kartal, doğuda Tuzla ve Kocaeli iliyle komşudur. Güneyinde Marmara Denizi ve Tuzla ilçesi bulunur. Bu sınırlar içinde ilçe 180 km^2'lik alan kaplar.

Pendik ilçesinin merkezi durumundaki Pendik köyü, 1935'te Kartal kazasına bağlıdır. Bu tarihte kazanın en kalabalık (3.514 kişi) köyüdür ve belediye teşkilatı vardır. Kazada belediyesi olan iki köyden biridir. Pendik 1940'ta 4.172 kişi olan nüfusuyla, bağlı olduğu Kartal ilçe merkezinden (3.622 kişi) daha fazla nüfusa sahiptir. Bu durum 1950 ve 1955 yılları içinde geçerlidir. 1980'de Pendik, Kartal'a bağlı bir köyken, daha sonra Kartal'ın mahallesi oldu. Ancak bu durum fazla uzun sürmedi ve 1987'de ilçe oldu. Pendik ilçesinde 2000 yılında 5 köy vardı. Bunlar; Ballıca, Emirli, Göçbeyli, Kurna ve Kurtdoğmuş köyleriydi.

Pendik ilçesi 1987 yılında İstanbul'da kurulan beş ilçeden biridir.[216] Daha evvel Kartal ilçesinde olan 15 mahalle[217] ve 4 köy[218] ayrı bir idari çatı altında toplanarak Pendik ilçesi teşkil edildi. İlçeyi teşkil eden mahallelerden biri olan Tuzla, 1992'de Pendik'ten ayrılarak ilçe oldu. Pendik ilçesi 2010 yılında idari bakımdan 5 köy ve 31 mahalleden ibaretti. Köylerin tüzel kişiliğinin 2012 yılında kaldırılarak mahalleye dönüştürülmesi üzerine Pendik idari olarak 36 mahalleden oluşan bir ilçeye hâline gelmiştir.

1935 yılında Pendik'te 3.514 kişi vardı (**Şekil 52**). Nüfus 1950'ye kadar normal bir artış seyri izledi. Ancak bu tarihten sonra nüfus artışı hız kazandı. 1950-1980 yılları arasında her 10 yılda yaklaşık 2 kat artarak 1980'de 48.219 kişi oldu. Ancak 1980'den sonra 6 kat artışla 1990'da 289.380 kişiye çıktı. Bu dönemdeki artış miktarı 241.161 kişi oldu. 1987'de değişen idari yapı bu artışın nedeni oldu. Pendik ilçe merkezi olmuş ve merkeze dâhil edilen mahalle nüfusları bu artışa neden olmuştu. 2000'de 384.668 kişi olan nüfus %61 oranında artarak 2012'de 622.200 kişiye ulaştı.

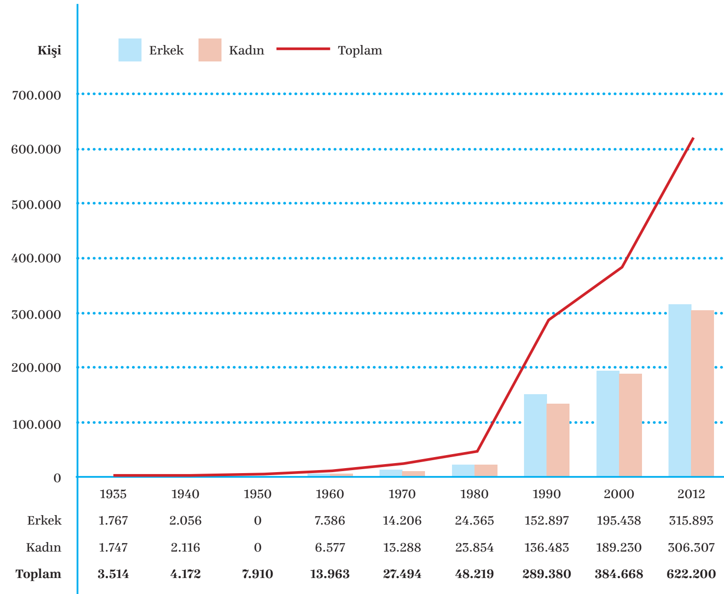
1987'de ilçe olduktan sonra yapılan ilk nüfus sayımında Pendik ilçesi nüfusu 295.651 kişiydi. İlçe nüfusunun sadece %2'si köylerde yaşıyordu. Daha sonra %32'lik bir artışla ilçe nüfusu 2000 yılında 389.657 kişi oldu. Nüfus %60 oranında artarak 2012'de 625.797 kişiye ulaştı. Bu nüfusun sadece 3.597 kişisi 5 köyde bulunuyordu. Bu köyler Ballıca, Emirli, Göçbeyli, Kurna ve Kurtdoğmuş köyleriydi.

Başta tersane olmak üzere çok sayıdaki sanayi tesisinin varlığı Pendik'in göç alan bir merkez olmasında etkili oldu. 2012 yılı nüfus kayıt yeri verilerine göre ilçede İstanbul nüfusuna kayıtlı olanların sayısı 58.436 kişidir. Buna göre Pendik'teki nüfusun ancak %9'u İstanbulludur.

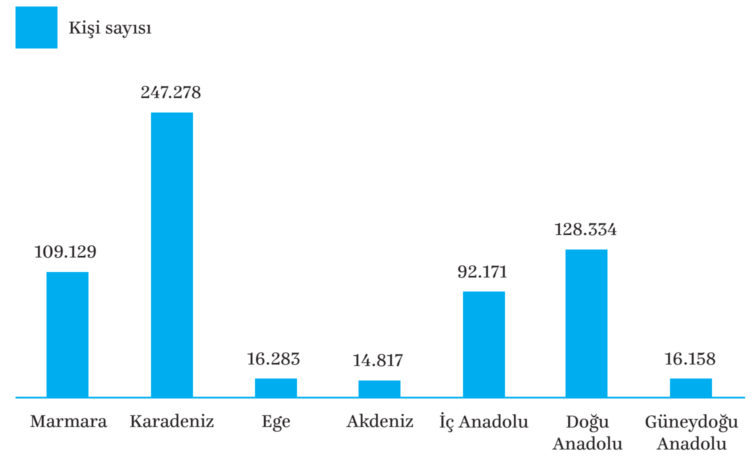
216 Pendik ilçesi 19 Haziran 1987'de kabul edilen ve 4 Temmuz 1987 tarihli ve 19.507 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan *3392 sayılı yasa*yla kurulmuştur.

217 Pendik Batı, Pendik Doğu, Bahçelievler, Kaynarca, Yenimahalle, Şıhlı, Kurtköy, Güzelyalı, Esenyalı, Aydıntepe, İçmeler, Aydınlı, Şifa, Yayalar ve Tuzla.

218 Orhanlı, Tepeören, Ballıca ve Kurtdoğmuş.

Şekil 52- Pendik nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Şekil 53- Pendik ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Geriye kalan büyük kitle başka bir ilin nüfusuna kayıtlı kişilerden oluşur. Bunların büyük bölümü Pendik'e göçle gelmiştir. Pendik'te; Sivas, Erzurum, Ordu, Kastamonu, Tokat, Trabzon, Erzincan ve Sakarya nüfusuna kayıtlı önemli miktarda nüfus bulunur. Bunlardan Sivaslıların sayısı 33.382 kişidir. Pendik nüfusunun %5'i Sivaslıdır. Coğrafi bölgelere göre dağılımda Karadeniz bölgesi ilk sırada gelir. Pendik'te nüfusun %40'ı Karadenizlidir. İlçede nüfusun %20'sini Doğu Anadolu, %17'sini ise Marmara bölgesi illeri teşkil eder (**Şekil 53**).

Pendik'te nüfusun iktisadi faaliyetlere dağılımında imalat sanayi grubu %35'lik pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %20'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu izler. Üçüncü sırada %17'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü gelir.[219]

Pendik'te nüfusun toplandığı başlıca semtler Kavakpınar, Kaynarca, Yenişehir, Fevziçakmak ve Çamçeşme mahalleleridir. Kavakpınar, 2011 yılında, 56.461 kişiyle ilçenin en kalabalık mahallesidir (**Tablo 28**). Buna karşılık 3.242 nüfuslu Ramazanoğlu, nüfusun en az olduğu mahalledir.

İstanbul'un ikinci havalimanı Sabiha Gökçen'i sınırlarında bulunduran Pendik; tersanesi, sanayi tesisleri, toplu konutları ve alışveriş merkezleriyle 1980'lerden itibaren hızlı bir gelişim süreci yaşamıştır.

Planlaması çok önceki yıllarda yapılsa da 1982'de faaliyete geçen Pendik Tersanesi ilçenin önemli sanayi alanlarından biridir. Ayrıca D 100 (E-5) karayolu çevresi ve Sabiha Gökçen Havalimanı batısı, ilçede sanayinin dağılış gösterdiği başlıca alanlardır. Havalimanı batısında sanayi Şeyhli, Sanayi, Ramazanoğlu ve Velibaba mahallelerinde yoğunluk arzeder.

Anadolu yakasının en önemli toplu konut alanı olan Pendik'te başta TOKİ ve KİPTAŞ olmak üzere çok sayıda konut projesi uygulaması olmuştur. 1990'larda başlayan toplu konut uygulamalarına, Pendik Hilal Toplu Konutları'nın yapımıyla 1995'te KİPTAŞ da katılmıştır. İlçenin kuzeyinde bulunan Yenişehir ve Çamlık mahalleleri hemen tamamıyla toplu konut alanıdır. Burası; konak, villa, site ve residence adıyla yapılan lüks konutların olduğu bir bölgedir. Aynı zamanda bu alanda 1990'larda çok sayıda göçmen konutları yapılmıştır. Ayrıca Şeyhli ve Sülüntepe mahalleleri toplu konutların yapıldığı diğer alanlar olmuştur. TEM otoyolu ile ulaşım kolaylığı bulunan bu sahada yerleşmenin gelişiminde şüphesiz otoyolun etkisi büyük olmuştur. Toplu konutlar ve TEM Otoyolu ilçenin kuzeye doğru olan mekânsal gelişiminin en önemli sebebi olmuştur. Pendik'te bulunan 5 alışveriş merkezinden ikisi toplu konut alanında bulunur ve bunlardan biri otoyolun güney kenarındadır.[220] Diğer 3 AVM ise güneyde D 100 karayolu üzerinde, Tersane Kavşağı yakınındadır.[221]

Temelleri 1998'de atılan ve 2001 yılında hizmete giren İstanbul'un ikinci, Anadolu yakasının tek havalimanı

219 DİE. *2000 Genel Nüfus Sayımı, 34 İstanbul*, s. 200, 201.

220 Yenişehir Mahallesi'ndeki Via Port (2008'de açıldı) ve World Atlantis alışveriş merkezleri.

221 Neomarin Pendik, Pendorya ve Metro alışveriş merkezleri Çamçeşme Mahallesi'ndedir.

Tablo 30- Sarıgazi ve Samandıra nüfus gelişimi (1935-2000)

	Sarıgazi			Samandıra		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
1935	132	77	55	351	194	157
1940	142	80	62	482	357	125
1950	127	0	0	386	0	0
1960	688	387	301	4.715	2.345	2.370
1970	710	380	330	549	295	254
1980	2.775	1.385	1.390	4.779	4.089	690
1990	22.125	11.528	10.597	19.524	11.532	7.992
2000	48.466	24.905	23.561	61.852	33.542	28.310

Kaynak: TÜİK, Genel Nüfus Sayımları (1935-2000).

olan Sabiha Gökçen, açılışından sonra bölgenin birçok bakımdan bir cazibe merkezi olmasında önemli bir katkı yapmıştır.

SANCAKTEPE İLÇESİ

İstanbul'un yeni ilçelerinden olan Sancaktepe, Anadolu yakasındadır. Denize kıyısı olmayan Sancaktepe ilçesi, kuzeyde Çekmeköy, doğuda Pendik ve Sultanbeyli ilçeleriyle komşudur. İlçe güneyden Kartal, batıdan ise Maltepe, Ataşehir ve Ümraniye ile çevrilidir. Pendik ile olan sınırının büyük bölümünü Ömerli Baraj Gölü teşkil eder.

Sancaktepe ilçesi, Kartal'a bağlı Samandıra[222] ile Ümraniye'ye bağlı Sarıgazi[223] ve Yenidoğan[224] belediyelerinin tüzel kişiliğinin kaldırılarak, ilçe idari yapısı altında birleştirilmesiyle, 6 Mart 2008 tarihinde kuruldu.[225] İlçe 18 mahalle ve 1 köyden oluştu. İlçenin tek köyü Paşaköy'dü. Köylerin tüzel kişiliğinin kaldırılarak mahalleye dönüşmesinin ardından, bugün ilçe idari olarak 19 mahalleden oluşur.[226]

Sancaktepe ilçesinin nüvesini Sarıgazi ve Samandıra yerleşim birimleri teşkil eder. Bunlardan Sarıgazi, 1935'te Kartal kazası Samandıra nahiyesine bağlı bir köydü. 1970'te Üsküdar'a bağlı olan Sarıgazi köyü, 1987'de Ümraniye'ye bağlandı. Sarıgazi'de 1990'dan sonra belediye teşkilatı kuruldu. 2000 yılında Emek, İnönü, Kemal Türkler, Meclis ve Merkez mahallelerinden oluşan bir yerleşim yeriydi.

İlçedeki ikinci önemli yerleşim yeri olan Samandıra, 1935 yılında Kartal kazasında nahiye ve aynı zamanda nahiyenin merkezi olan bir köydü. 1990'dan sonra belediye teşkilatına sahip olan Samandıra, Sancaktepe ilçesi kurulana kadar Kartal'a bağlıydı. Samandıra 2000 yılında Abdurrahmangazi, Eyüpsultan, Fatih, Osmangazi ve Veysel Karanî adıyla beş mahalleden oluşuyordu.

Sancaktepe ilçesine dâhil edilen yerleşim biriminden biri olan Yenidoğan, adına uygun bir yer olarak, yakın zamanda kurulmuştur. 1966'da köy tüzel kişiliğine kavuşan Yenidoğan 1987'ye kadar Üsküdar, bu tarihten sonra da Ümraniye'ye bağlıydı. 1980'de 492 kişinin yaşadığı bir köy olan Yenidoğan'ın nüfusu 2000 yılında 28.477 kişiydi.

2008 yılında kurulan Sancaktepe ilçesinin bu tarihte 229.093 kişi nüfusu vardı (**Şekil 54**). Nüfus dört yılda %22 oranında bir artışla 2012'de 278.998 kişiye ulaştı. Bu nüfusun sadece 1.686 kişisi ilçenin tek köyü olan Paşaköy'de yaşıyordu. Bu tarihte ilçe nüfusunun %51'i erkek nüfustan ibaretti. 2012 yılı verilerine göre Sancaktepe'de okuma yazma bilmeyen nüfus oranı %3.6'dır.

Nüfus kayıt yeri verilerine göre, Sancaktepe'de İstanbul nüfusuna kayıtlı 14.640 kişi olup, nüfusun sadece %5'i İstanbulludur. Bu veriler ilçe nüfusunun büyük bölümünün göçle geldiğini ortaya koyar. 2012 yılında Sancaktepe'de Tokatlılar en büyük grubu teşkil eder. İlçede Tokat nüfusuna kayıtlı 22.741 kişi vardır. Diğer bir ifadeyle Sancaktepe'nin %8'i Tokatlıdır. İkinci sırada 21.774 kişiyle Ordulular gelir. Bunu Sivas, Kars, İstanbul, Erzurum ve Kastamonu illeri takip eder. Ayrıca Sancaktepe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında %40 ile Karadeniz bölgesi illeri ilk sıradadır. İkinci sırada %34 ile Doğu Anadolu ve %13 ile de üçüncü sırada İç Anadolu bölgesinin illeri bulunur (**Şekil 55**).

Sancaktepe'de nüfusun başlıca toplanma alanı Osmangazi, Atatürk, Meclis ve Veysel Karanî mahalleleridir (**Tablo 29**). Osmangazi 26.558 kişilik nüfusuyla Sancaktepe'nin en kalabalık mahallesidir. Sancaktepe'nin 18 mahallesinden biri olan Osmangazi nüfusun %10'una sahiptir. Diğer taraftan Hilal Mahallesi 5.362 kişiyle ilçenin en az nüfuslu mahalledir.

Samandıra ve Sarıgazi; Sancaktepe ilçesini teşkil eden iki önemli yerleşim yeridir. Sancaktepe ilçesi bu yerleşim birimlerinin gelişmesi sonucunda kuruldu. Bunlardan Samandıra 1935 yılında 351 kişinin bulunduğu küçük bir köydü. İdari olarak da nahiye merkeziydi.

222 Samandıra'nın Sancaktepe'ye bağlanan mahalleleri şunlardır; Abdurrahman Gazi, Akpınar, Osman Gazi, Veysel Karanî, Eyüpsultan ve Fatih mahalleleri.

223 Sarıgazi'nin Sancaktepeye bağlanan mahalleleri; Meclis, İnönü, Merkez, Emek, Kemal Türkler ve Atatürk'tür.

224 Yenidoğan'ın Sancaktepe'ye bağlanan mahalleleri; Abdurrahman Gazi, Yunus Emre, Safa, Osman Gazi, Mevlana ve Merve'dir.

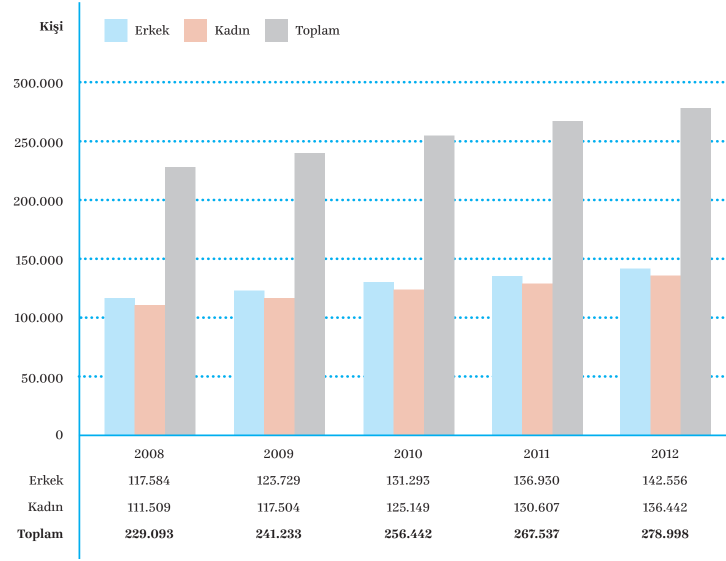
225 Sancaktepe ilçesi, 6 Mart 2008'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 22 Mart 2008 tarih ve 26.824 numaralı mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *5747 sayılı kanun*la kuruldu.

226 İstanbul ilindeki köylerin tüzel kişiliği 12 Kasım 2012'de kabul edilen *6360 sayılı kanun*la kaldırılarak mahalleye dönüştürüldü.

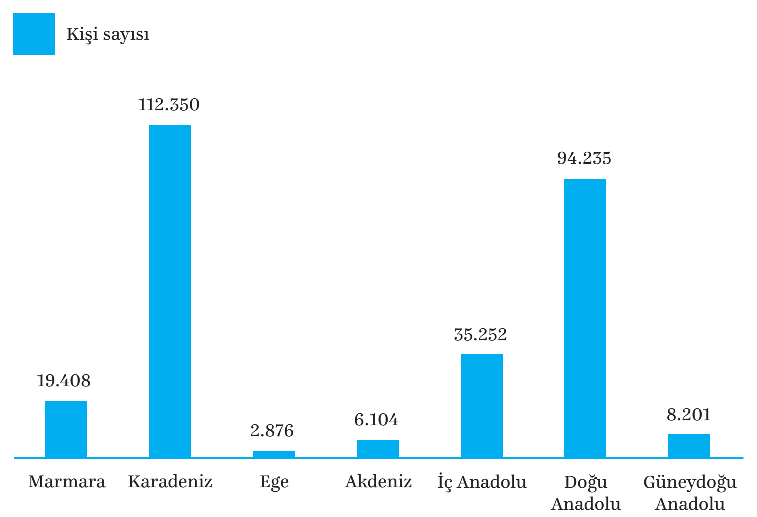
Tablo 29- Sancaktepe mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Osmangazi	26.558	10	Kemal Türkler	14.407
2	Atatürk	21.132	11	Fatih	13.830
3	Meclis	19.637	12	Merve	13.610
4	Veysel Karanî	16.929	13	Yunusemre	12.332
5	Abdurrahmangazi	16.925	14	Mevlana	11.398
6	Akpınar	16.519	15	Yenidoğan	11.038
7	İnönü	16.342	16	Eyüp Sultan	10.359
8	Sarıgazi	15.673	17	Safa	8.454
9	Emek	15.372	18	Hilal	5.362

Kaynak: TÜİK.

Şekil 54- Sancaktepe ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (2008 - 2012)

Şekil 55- Sancaktepe ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

1950'de 386 kişi olan nüfusu 12 kat artarak 1960'ta 4.715 kişiye çıktı. Ancak 1970'te büyük bir düşüşle 549 kişiye geriledi. Fakat 1980'de 4.779 kişi oldu ve sonraki yıllarda hızla artarak 2000 yılında 61.852 kişiye ulaştı (**Tablo 30**).

Sancaktepe ilçesini oluşturan iki önemli yerleşim merkezinden biri olan Sarıgazi 1935'te 132 kişiden ibaretti. 1950'de 127 kişi olan nüfus 1960'ta 688 kişiye çıktı. Ancak esas önemli artış 1980-1990 arasında yaşandı ve 1990'da 22.125 kişi oldu. 2000 yılında nüfus 48.466 kişiydi.

SARIYER İLÇESİ

Sarıyer ilçesi, İstanbul'un kuzeyinde, İstanbul Boğazı'nın kuzeybatısındadır. Kuzeyde Karadeniz, doğuda İstanbul Boğazı ile sınırlanır. Batıda Eyüp ve Şişli, güneyde Beşiktaş ilçesiyle komşudur. Bu sınırlar dâhilinde günümüzde 151 km²'lik alan kaplar. Sınır değişikliğine bağlı olarak alanı da değişmiştir. 1935'te 226 km², 1960'ta 146 km²'dir.

Sarıyer ilçesi 15 Mayıs 1930'da kuruldu.[227] 1930'da Merkez ve Yeniköy nahiyelerinde 11 mahalle mevcuttu.[228] 1935'te Merkez ve Yeniköy adıyla iki nahiyesi ve 10 köyü vardı. Merkez nahiyesi köyleri şunlardı; Bahçeköy, Demirköy, Garipçe, Gümüşdere, Kısırkaya, Kumköy, Rumelifeneri, Uskumru ve Zekeriyaköy'dür. Yeniköy nahiyesinin tek köyü Ayazağa'dır. Ayazağa köyü 1954'te Şişli kazasına bağlanmış, ancak 2012'de mahalle olarak tekrar Sarıyer'e katılmıştır.[229]

Yeniköy bucağı kaldırılmasından sonra, 1965'te Sarıyer ilçesi Merkez bucağı ve 9 köyden oluşuyordu. 1971'de Sarıyer ilçesinde 9 köy, belediye sınırları

227 İlçe 15 Mayıs 1930'da kabul edilen ve 1 Eylül 1930'da yürürlüğe giren *1612 sayılı kanun*la kuruldu (*Resmî Gazete,* 21 Mayıs 1930, sy. 1499, s. 8935).

228 Osman Nuri, *Beledî Bilgiler,* s. 201, 202.

229 Şişli ilçesindeki Ayazağa Mahallesi, 12 Kasım 2012'de kabul edilen *6360 sayılı yasayla* Sarıyer'e bağlandı. Ancak, bu bağlanma, yasada belirtildiği üzere, yapılan ilk mahallî idareler genel seçiminde (30 Mart 2014) uygulamaya konulmuştur.

dâhilinde 13 mahalle vardı.[230] 2000 yılında 1 bucak 9 köyden oluşuyordu. Bunlar; Bahçeköy, Demirci, Garipçe, Gümüşyaka, Kısırkaya, Kumköy, Rumelifeneri, Uskumruköy ve Zekeriyaköy'dü. İstanbul'un sayfiye alanı durumundaki bu köylerin birçoğunda, ikincil konutlar yaygındır. 2012'de köylerin mahalleye dönüşmesiyle, bugün idari olarak 29 mahalleden oluşur.[231]

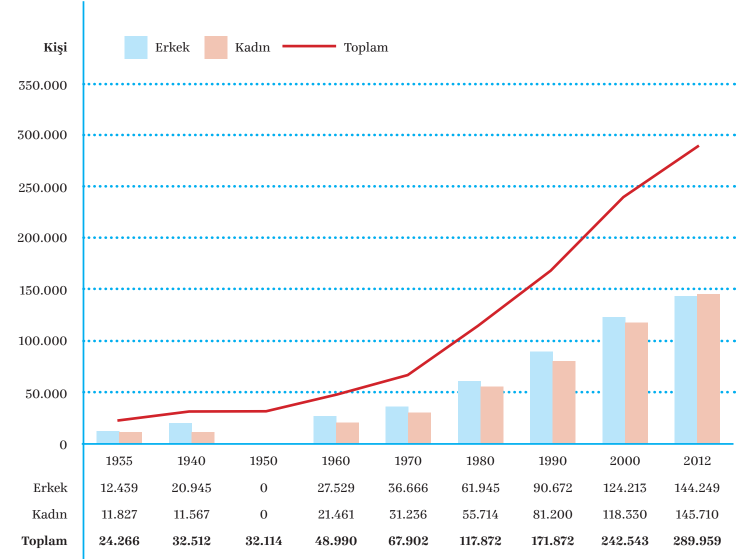
1935'te Sarıyer kazasının nüfusu 24.266 kişiden ibaretti (**Şekil 56**). Nüfus %34 oranında artarak 1940'ta 32.512 kişiye çıktı. II. Dünya Savaşı bu artışın sebebi oldu. İstanbul Boğazı'nın Karadeniz'e açıldığı bir mevkide olan Sarıyer'in askerî önemi savaş şartlarında daha da artmıştı. Bu nedenle bölgeye askerî birliklerin gelmiş olması olağan bir durumdu. Bu yıllarda böylesi bir artışa neden olacak başkaca bir gelişme de yoktu. Ayrıca bu dönemde erkek nüfusta yaşanan büyük artış savaş şartlarının etkili olduğunu gösteriyordu. 1935'te 12.439 kişi olan erkek nüfus %65 oranında artarak 1940'ta 20.945'e yükselmiş ve ardından 1945'te %16.911 kişiye gerilemişti. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan bu düşüş, 1940'taki artışın savaşa bağlı olduğunu gösteriyordu.

İlçe nüfusu 1940'tan sonra bir miktar azalarak, 1950'de 32.114 kişi oldu. 1950'deki bu azalmadan sonra nüfus sürekli olarak arttı. Ancak en önemli artış oranı %73 ile 1970-1980 döneminde oldu. Bundan sonraki on yıllık dönemlerde ortalama %40 oranında artışlar ile çoğalan nüfus 2012'de 289.959 kişiye ulaştı.

Sarıyer'de İstanbul'un birçok ilçesinde olduğu gibi büyük miktarda ve hızlı bir nüfus artışı olmadı. Nüfus hiçbir dönemde birkaç kat artış göstermedi. Bunun en önemli sebebi, Sarıyer'de büyük nüfus kitlelerini toplayacak nitelikte bir sanayileşmenin olmayışı ve aynı zamanda sanayi merkezlerine olan göreceli uzaklıktır.

Sarıyer ilçesinde 1935-2000 yılları arasında erkek nüfus daima fazla oldu. Erkek nüfus en yüksek değerine (%64), İkinci Dünya Savaşı nedeniyle, 1940 yılında ulaştı. Ancak sonraki yıllarda azalmaya başladı ve 2012'de, kadın nüfusun gerisinde kalarak, %49.7'ye geriledi.

1935'te Sarıyer ilçesinde nüfusun %17'si kırsal kesimde yaşıyordu. Bu tarihte ilçedeki 10 köyde toplam 4.226 kişi vardı. Kırsal nüfus oranı 1940'ta %32'ye çıkmıştı. Bu nüfusun büyük bölümü erkeklerden oluşuyordu ve daha önce açıklandığı üzere II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı askerî sebeplere bağlıydı. Zira savaş sonrasında bu nüfusta önemli bir azalma oldu. 1940'ta 10.524 olan

	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	12.439	20.945	0	27.529	36.666	61.945	90.672	124.213	144.249
Kadın	11.827	11.567	0	21.461	31.236	55.714	81.200	118.330	145.710
Toplam	**24.266**	**32.512**	**32.114**	**48.990**	**67.902**	**117.872**	**171.872**	**242.543**	**289.959**

Şekil 56- Sarıyer ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

kırsal nüfus miktarı, 1970'te 4.945'e gerilemişti. Ancak bu tarihten sonra artmaya başladı ve 2012 yılında 31.924 kişiye çıktı. Bu nüfus ilçeye bağlı 8 köyde yaşıyordu. Bu tarihte kırsal nüfus oranı %11 oldu.

1972-1973 yıllarında yapılan bir tespite göre Sarıyer ilçesinde İstanbul doğumluların oranı %32'dir.[232] 2012 yılında ilçede İstanbul nüfusuna kayıtlı kişi sayısı 61.572'dir. Buna göre Sarıyer'in %21'i İstanbulludur. İkinci büyük grubu 35.270 kişiyle Sivas nüfusuna kayıtlı olanlar teşkil eder. Sarıyer'in %12'si Sivaslıdır. Bunlardan başka Sarıyer'de; Rize, Giresun, Trabzon ve Ordu nüfusuna kayıtlı kişi sayısı önemli miktarları bulur. İlçe nüfusunun coğrafi bölgelere göre dağılımında %34 ile Karadeniz bölgesi ilk sıradadır. Bunu %26 ile Marmara ve %18 ile de İç Anadolu bölgesi izler (**Şekil 57**).

Sarıyer ilçe merkezinde toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu %28'lik (2000) pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü %24'lük oran ile izler. Üçüncü sırada %19'luk oran ile imalat sanayi grubu gelir.[233]

Tarabya, Reşatpaşa, İstinye, Yeniköy ve Fatih Sultan Mehmet Mahallesi nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir (**Tablo 31**). 2011 yılında 27 mahalle arasında Tarabya, 18.311 kişilik nüfusuyla Sarıyer'in en kalabalık mahallesiydi. Aynı yıl 2.337 nüfuslu Kemer en az nüfuslu mahalleydi.

Merkezî kesimlerdeki plansız yerleşim alanı yanında Sarıyer'de, özellikle Tarabya, Yeniköy ve Büyükdere sırtları başta olmak üzere Boğaz sırtları site ve villa tarzında lüks

230 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. I.

231 İstanbul ilindeki köylerin tüzel kişiliği 12 Kasım 2012'de kabul edilen *6360 sayılı kanun*la kaldırılarak mahalleye dönüştürüldü.

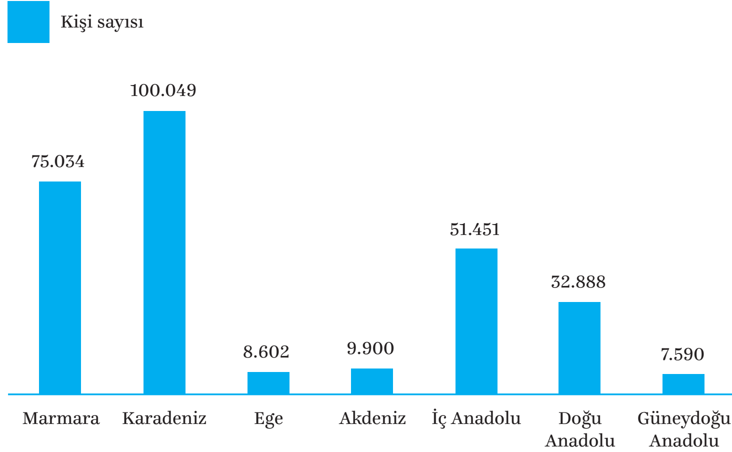
232 Tümertekin, *İstanbul İnsan Mekân*, s. 279.

233 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200-201.

Tablo 31- Sarıyer mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Tarabya	18.311	15	Kazım Karabekir Paşa	8.643
2	Reşitpaşa	17.231	16	Kireçburnu	7.046
3	İstinye	16.659	17	Çamlıtepe	6.315
4	Yeniköy	16.475	18	Poligon	6.279
5	Fatih Sultan Mehmet	16.461	19	Bahçeköy Yeni	5.791
6	Ferahevler	15.673	20	Baltalimanı	5.463
7	Maden	13.626	21	Çayırbaşı	5.326
8	Merkez	12.455	22	Pttevleri	4.992
9	Cumhuriyet	11.969	23	Kocataş	4.601
10	Pınar	11.879	24	Rumeli Kavağı	3.736
11	Rumeli Hisarı	9.627	25	Bahçeköy Merkez	3.674
12	Büyükdere	9.517	26	Yeni	3.579
13	Darüşşafaka	9.099	27	Kemer	2.337
14	Emirgan	8.928			

Kaynak: TÜİK.

Şekil 57- Sarıyer ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

konutların yayılış alanıdır. Zekeriyaköy ve Uskumruköy çevreleri ilçede site, villa ve yazlık konutların yaygın olduğu başlıca alandır.

Boğaz sırtlarından İstinye koyuna inen İstinye ve Sarıyer caddeleri üzerinde bulunan alışveriş merkezleri ve Reşitpaşa Mahallesi sınırlarındaki İstanbul Teknik Üniversitesi Ayazağa Kampüsü ilçedeki önemli ve farklı kullanım alanlarıdır.[234]

İstanbul Boğazı'nın 3. köprüsü olan Yavuz Sultan Selim Köprüsü'nün Avrupa ayağı Garipçe köyünde olacak. Köprüden sonra, batıya doğru devam eden Kuzey Marmara otoyolu Zekeriyaköy ve Uskumruköy bölgesinden geçecek. 3. köprü ve devamındaki otoyol, yakın gelecekte, Sarıyer'in kuzey kesimlerinde önemli değişimleri de beraberinde getirecektir.

234 İstinye Park ve Carrefour alışveriş merkezleri.

SİLİVRİ İLÇESİ

İstanbul'un batısında bulunan Silivri ilçesi, İstanbul'un Tekirdağ ile komşu olan iki ilçesinden biridir. İlçe kuzeyde Çatalca, güneyde Marmara Denizi'yle komşudur. Doğusunda Çatalca ve Büyükçekmece ilçeleri, batısında Tekirdağ ili bulunur. Bu sınırlar içinde Silivri ilçesi 869 km^2'lik alanıyla, Çatalca'dan sonra İstanbul'un en büyük ilçesidir. 1935'te ilçe 735 km^2 alandan oluşuyordu.

Silivri 1935'te İstanbul vilayetini teşkil eden 15 kazadan biridir. İdari bakımdan, Merkez ve Sinekli nahiyeleri ve 24 köyden oluşur. İdari yapısı fazla değişmemiştir. Köy sayısı 1960'ta 27, 2000'de 26 olmuş, nahiye sayısı aynı kalmıştır. Silivri ilçesi 2010 yılında 13 köy 22 mahalleden oluşuyordu. Köylerin tüzel kişiliğinin 2012 yılında kaldırılarak mahalleye dönüşmesiyle, bugün ilçe idari olarak 25 mahalleden oluşur.

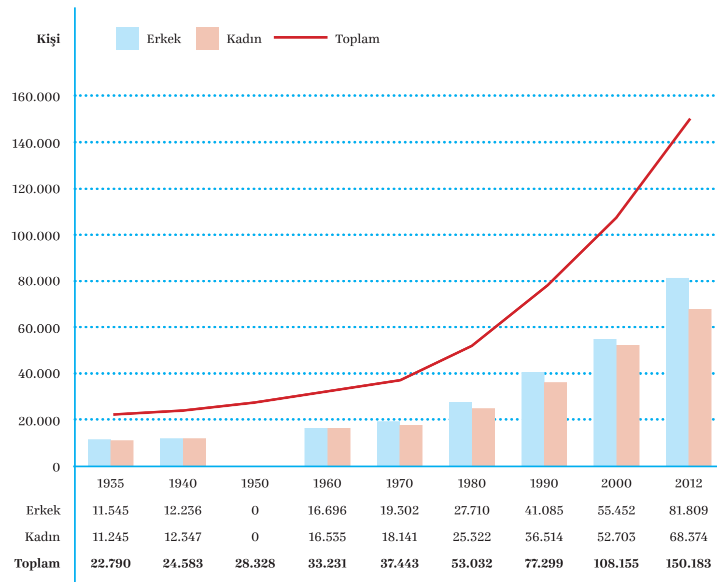
Silivri kazasının 1935 yılı nüfusu 22.790 kişiydi (**Şekil 58**). Nüfus genel olarak sakin bir gelişim gösterdi. 1940-1970 yılları arasında, 10 yıllık dönemler esas alındığında en az %8, en fazla %17 oranında artışlar gösterdi. En büyük artış oranı %46 ile 1980-1990 arasında yaşandı ve 1990'da 77.599 kişi oldu. Bundan sonra artış oranı bir miktar azalmakla birlikte sürekli arttı. 2000-2012 döneminde %39 oranında artışla nüfus 150.183 kişiye ulaştı.

1935'te ilçe nüfusun %84'ü köylerde bulunuyordu. Bu oran 1970'te %79 oldu. Ancak bu tarihten sonra kırsal nüfus oranı azalmaya başladı ve 2000 yılında %58'e, 2012'de ise %8 geriledi. Ancak 2000-2012 yılları arasındaki

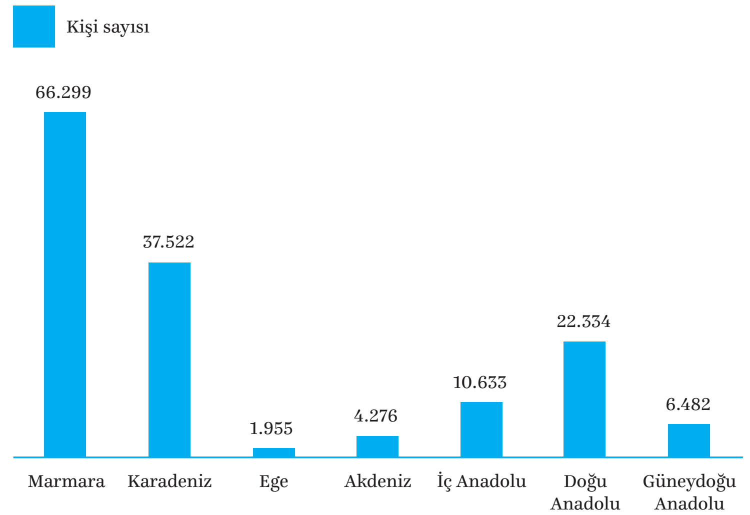
Tablo 32- Silivri mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Yeni	21.992	12	Fevzipaşa	3.150
2	Alibey	17.153	13	İsmetpaşa	2.725
3	Semizkumlar	13.478	14	Çanta Fatih	2.532
4	Selimpaşa Merkez	13.323	15	Çanta Mimarsinan	2.201
5	Mimarsinan	12.397	16	Kavaklı Cumhuriyet	1.898
6	Piri Mehmet Paşa	8.036	17	Hürriyet	1.887
7	Fatih	7.047	18	Kadıköy	1.572
8	Gümüşyaka Merkez	6.663	19	Gazitepe	1.348
9	Cumhuriyet	5.904	20	Alipaşa	1.019
10	Ortaköy Merkez	3.757	21	Yolçatı	360
11	Büyükçavuşlu Merkez	3.530	22	Küçük Kılıçlı	292

Kaynak: TÜİK.

Şekil 58- Silivri ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Şekil 59- Silivri ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

hızlı düşüşte idari değişiklik etkili oldu. Zira bu dönemde birçok köy, ilçe merkezine bağlı mahalleye dönüştürüldü.

İstanbul'un birçok ilçesinde görülen hızlı ve büyük oranlarda nüfus artışı Silivri'de yaşanmadı. İstanbul'dan uzakta olması ve sanayinin fazla gelişmemiş olması bunun başlıca sebebi oldu.

2011 yılında Silivri'de 22 mahalle vardı. Bunlardan Yeni Mahalle 21.992 kişiyi bulan nüfusuyla ilçenin en kalabalık mahallesiydi (**Tablo 32**). Bunun dışında Alibey, Semizkumlar, Selimpaşa Merkez ve Mimarsinan ilçede nüfusun başlıca toplanma alanı oldu.

2012 yılı verilerine göre ilçede İstanbul nüfusuna kayıtlı kişi sayısı 56.315 kişidir. Buna göre Silivri'nin %37'si İstanbulludur. Diğer illere göre İstanbul büyük farkla ilk sırada gelir. İkinci sırada olan Tokatlıların sayısı 6.539 kişidir. İlçenin %4'ü Tokatlıdır. Bunu; Samsun, Ordu, Kars, Ağrı ve Zonguldaklılar takip eder. İlçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında %45 ile Marmara bölgesi ilk sırayı alır. Bunun sebebi diğer illere göre İstanbulluların fazla olmasıdır. Silivri'de Karadenizliler %25 ile temsil edilirken, Doğu Anadolu'nun oranı %15'tir (**Şekil 59**).

Bitkisel yağ, süt ürünleri, un ve yem fabrikalarından oluşan sanayi tesislerinin çoğunlukta olduğu Silivri, bir sayfiye yeri olarak tatil siteleri ve ikincil konutların yoğun olduğu bir yerdir. Bunların bir sonucu olarak çalışan nüfus daha çok hizmet ve sanayi sektöründe istihdam olmuştur. 2000 yılında yapılan tespitlere göre, Silivri ilçe merkezinde toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü %25'lik pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %23'lük oran ile imalat sanayi grubu izler. Üçüncü sırada %22'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[235]

235 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200, 201.

Tarım alanlarının önemli yer tuttuğu Silivri'de, 370.693 dekar tarım alanı vardır. Bu alanın %95'i tahıl ve diğer ürünlerin ekim alanı, %3.5'i ise sebze bahçesidir. Buğday, ayçiçeği ve arpa ekimi yapılan en önemli ürünlerdir. 2012 yılında ekim alanlarının %52'si buğdaya, %22'si ayçiçeğine ve %10'u da arpaya ayrılmıştır. İlçenin %31'ini kaplayan çeşitli vasıflardaki orman alanı 26.832 hektarı bulur.[236]

Silivri'de hayvancılık aile işletmeciliği şeklinde olup büyük ölçekte işletme mevcut değildir. İlçedeki en büyük işletme Beyciler köyünde yaklaşık 350 sağmal ineğin bulunduğu aile işletmesidir. İlçede 1.850 büyükbaş, 320 ise küçükbaş hayvan işletmesi vardır. Geçmişte yoğurdu ile meşhur olan Silivri'de hâlen süt hayvancılığı yaygındır. Büyüksinekli, Yolçatı ve Danamandıra köyleri süt mandacılığının olduğu yerlerdir. İlçenin hayvan varlığı 11.000 büyükbaş ve 12.000 kadar küçükbaş hayvandan ibarettir.[237]

SULTANBEYLİ İLÇESİ

Sultanbeyli, İstanbul'un Anadolu yakasında, denize komşuluğu olmayan bir ilçedir. Doğu ve güneyde Pendik ile komşudur. Kuzey ve batıda Sancaktepe ilçesiyle sınırı vardır. Güneybatısında Kartal ilçesi bulunur. Bu sınırlar dahilinde Sultanbeyli ilçesi 29 km^2 alan kaplar.

Sultanbeyli ilçesinin merkezi durumundaki Sultanbeyli köyünde, köy tüzel kişiliği 1957'de kuruldu. 1930'ların sonları ile 1950'li yıllarda Bulgaristan'dan gelen Türklerin buraya iskânıyla köy teşekkül etmeye başlamış ve sonrasında tüzel kişiliğe kavuşmuştur. Yeni kurulan köye yakınındaki çiftliğin adı verilmiştir. Köye adını veren Sultanbey çiftliği, günümüzde Fatih caddesi adını almış olan yolun[238] hemen kuzeyinde bulunuyordu. Sultanbey çiftliğinin 1,5 km. kadar kuzeyinde ise Yahudi çiftliği[239] adıyla ikinci bir çiftlik vardı.[240] Sultanbeyli köyü ise adı geçen yolun hemen güneyindeydi. Köy yerleşim alanı, kuzeyde Fatih Bulvarı ile güneyde Petrol Yolu caddeleriyle, batıda Yeşil ve doğuda ise Ziya-Ül Hak caddeleri arasında kalan alandan oluşuyordu. Köyün kuzeybatısında, yerleşim alanı dışında, köy mezarlığı vardı.[241] Köy yerleşim alanı bugünkü Abdurrahmangazi ve Mehmetakif mahallesi sınırları içinde kalır. Bahsi geçen mezarlık ise, Sultanbeyli mezarlığı adıyla, Abdurrahmangazi mahallesi sınırları içinde bulunur.

Sultanbeyli köyü 1960'ta Kartal kazası Samandıra nahiyesine bağlıydı. İlçe olana kadar da böyle kaldı. 1987'de belediye teşkilatı kurulan Sultanbeyli, bundan kısa bir süre sonra, 27 Mayıs 1992'de ilçe oldu.[242]

Günümüzde Sultanbeyli'nin 15 mahallesi vardır. Bunlar; Abdurrahmangazi, Adil, Ahmet Yesevî, Akşemsettin, Battalgazi, Fatih, Hamidiye, Hasanpaşa, Mecidiye, Mehmet Akif, Mimarsinan, Necip Fazıl, Orhangazi, Turgutreis ve Yavuzselim'dir.

Sultanbeyli ilçesi, Sultanbeyli köyünün zaman içerisinde gelişmesiyle teşekkül etti. 1957 yılında kurulan Sultanbeyli köyünün 1960'ta nüfusu 433 kişiydi (**Şekil 60**). 1970'te 1.105 kişi olan nüfus yaklaşık iki kat artarak 1980'de 2.431 kişi oldu. Ancak 1980-1990 yılları arasında 34 kat artarak 82.298 kişiye çıktı. On yıl içinde yaşanan bu artış doğal bir durum değildi. Bu artış cumhuriyet döneminde İstanbul'a olan ikinci büyük göç dalgasının yaşandığı bir dönem de oldu. Belirtilen yıllarda Sultanbeyli, İstanbul'da göç alan önemli merkezlerden biriydi ve bu sayede nüfus kısa zamanda büyük oranda arttı. Bu artış idari yapıya da yansıdı ve Sultanbeyli 1992'de ilçe oldu. Bu tarihten sonra, 2000 yılında yapılan ilk nüfus sayımında Sultanbeyli ilçe nüfusu 175.700 kişi olarak tespit edildi. 1990-2000 döneminde Sultanbeyli, Büyükçekmece'den sonra yıllık nüfus artış hızı (%7.5) en fazla olan ilçe oldu.[243] Önceki dönemler kadar olmasa da nüfus, 2000'den sonra da önemli oranda (%72) 2012'de 302.388 kişiye ulaştı.

Sultanbeyli'de 1935'te 221 kadın, 212 erkek nüfus vardı. Az bir farkla da olsa kadın nüfus fazlalığı 1980'e kadar devam etti. Bu tarihten sonra artan erkek nüfus oranı 1990'da %54'e çıktı. Erkek nüfus oranı 2012'de %51 oldu.

Sultanbeyli'de nüfusun başlıca toplanma alanı Battalgazi, Abdurrahmangazi, Ahmet Yesevî ve Mehmet Akif mahalleleridir (**Tablo 33**). 28.516 kişinin bulunduğu Battalgazi Mahallesi ilçede nüfusun en kalabalık olduğu yerdir. Diğer taraftan Adil en az nüfuslu (11.614 kişi) mahalledir.

236 İstanbul Orman Bölge Müdürlüğü verileri.

237 İstatistik veriler Silivri Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü'nden alınmıştır.

238 Bu yolun eski adı İstanbul-Bağdat yolu ve İstanbul-Ankara yolu olarak bilinir.

239 II. Abdülhamid dönemin de Bahriye nazırlığı yapmış olan Hasan Hüsnü Paşa'nın oğlu Hilmi Bey tarafından 1911 yılında Yahudi Kolonizasyon Birliği'ne satılan ve bir süreliğine, Rusya'dan gelen Yahudilerin yerleştirildiği bir çiftliktir. Yahudiler 1920'li yıllara kadar çiftlikte kalmışlardır (Vahdettin Engin, Erhan Afyoncu, Cemalettin Şahin, Mehmet Mazak, *Sultanbeyli Tarihi,*İstanbul 2013, s. 51-53, 81).

240 *Türkiye Topoğrafya Haritası, Bursa G-22-b1 Paftası,* HUM, 1957, Ankara.

241 *Türkiye Topoğrafya Haritası, Bursa G 22 b1 Paftası,* HGM, 1976, Ankara.

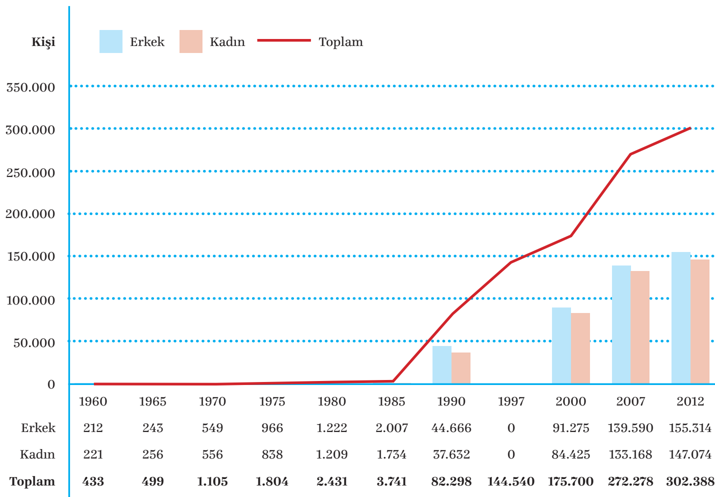
242 Sultanbeyli ilçesi 27 Mayıs 1992 tarihinde kabul edilen ve 3 Haziran 1992 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren *3806 sayılı kanun* ile kurulmuştur.

243 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 57, 61.

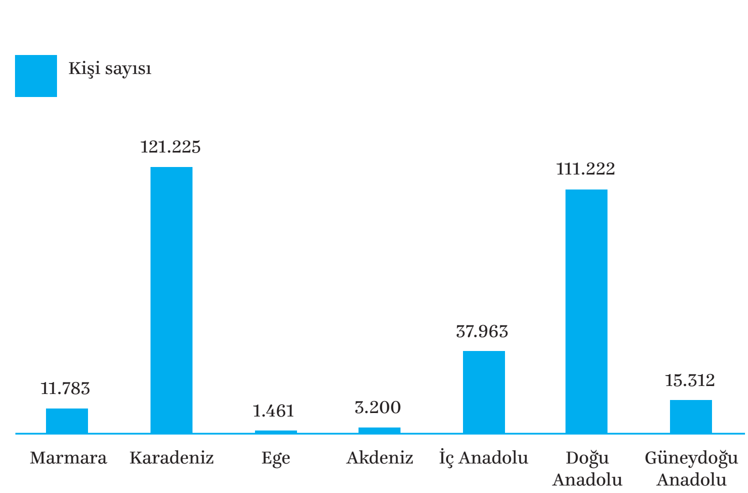
Tablo 33- Sultanbeyli ilçesi Mahalle Nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Battalgazi	28.516	9	Yavuzselim	18.223
2	Abdurrahmangazi	28.153	10	Hasanpaşa	17.076
3	Ahmet Yesevî	27.346	11	Mimarsinan	14.702
4	Mehmet Akif	26.695	12	Necip Fazıl	14.032
5	Hamidiye	24.839	13	Orhangazi	14.018
6	Mecidiye	21.502	14	Akşemsettin	11.906
7	Fatih	20.774	15	Adil	11.614
8	Turgutreis	18.474			

Kaynak: TÜİK.

Şekil 60- Sultanbeyli ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1960-2012)

Şekil 61- Sultanbeyli ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Sultanbeyli'de imalat sanayi grubu %35'lik (2000) pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %20'lik oran ile inşaat sektörü izler. Üçüncü sırada %16'lık oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[244]

Sultanbeyli, ülkenin farklı yerlerinden aldığı göçler nedeniyle 1985'ten sonra nüfusu hızla artmış olan bir ilçedir. Bu göçler neticesinde ilçede İstanbul nüfusuna kayıtlıların oranı hayli azdır. Sultanbeyli'de İstanbul nüfusuna kayıtlı 8.725 kişi (2012) vardır ve bunlar nüfusun yaklaşık %3'ünü teşkil eder. Buna göre nüfusun büyük bölümü (%97) göçle gelmiştir.

Nüfus kayıt yeri verilerine göre (2012) Sultanbeyli'de Erzurum nüfusuna kayıtlı olan 27.292 kişi en büyük grubu oluşturur. Nüfusun %9'u Erzurumludur. Ayrıca ilçede nüfusu teşkil edenler arasında Ordu, Sivas, Sinop, Bingöl, Tokat, Kars, Ağrı ve Bitlisliler ilk sıralarda gelir.

Nüfusun coğrafi bölgelere göre dağılımında Karadeniz bölgesi %40 ile en fazla nüfusu olan bölgedir. Bunu %37 ile Doğu Anadolu, %13 ile de İç Anadolu bölgesi takip eder (**Şekil 61**).

Sultanbeyli'nin almış olduğu göçler şehrin sokaklarına isim olmuştur. Sokak isimleri arasında en dikkat çekici olanlardan birisi Ahmetyesevi mahallesindeki "göçmen" ve "muhacir" isimleridir. Bulgaristan'dan gelen Türklerin iskan edildiği Sultanbeyli'de, bu adlar geçmişteki iskana atıf yapan, dolayısıyla yerleşmenin geçmişine ışık tutan önemli isimlerdir.

Ayrıca ülkenin değişik yerlerinden göç alan Sultanbeyli'de birçok il ve ilçenin adı sokaklara isim olmuştur. Bu sokak adlarının hepsinin göçe atıf yaptığını söylemek güçtür. Ancak göçün fazla olduğu illerden birçoğunun sokaklara isim olarak verilmiş olması bu ilişkiyi kuvvetlendirir.

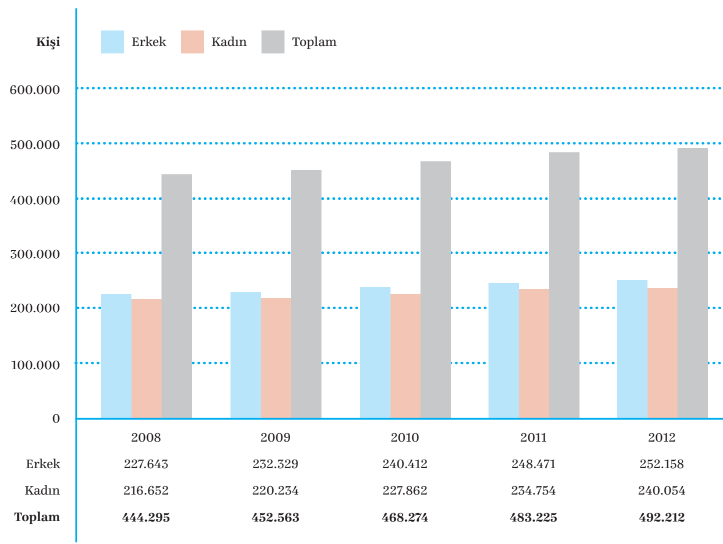
Sultanbeyli'deki Ordu, Giresun, Çamoluk, Samsun, Sinop, Boyabat, Trabzon ve Karadeniz sokak adları, Karadeniz Bölgesi ve illerinden olan göçlere işaret eder. Zira yukarıda açıklandığı ve Tablo 3'te görüldüğü gibi

244 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200, 201.

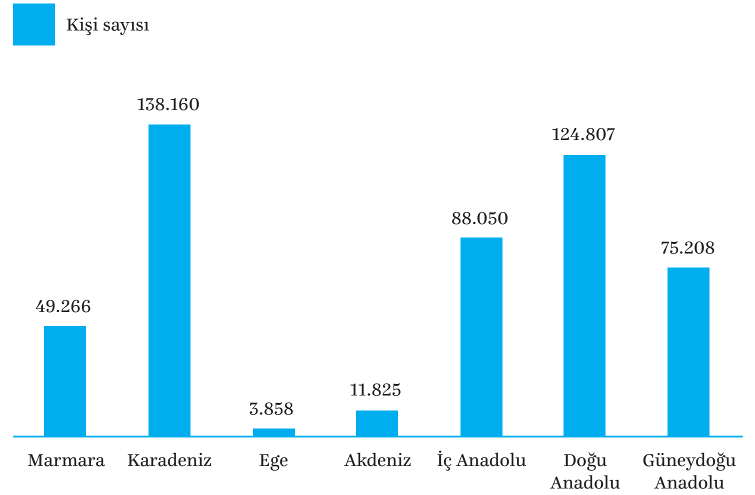
Tablo 34- Sultangazi ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Ellinciyıl	71.128	9	Gazi	30.151
2	Esentepe	57.409	10	75. Yıl	29.169
3	Cebeci	54.184	11	Cumhuriyet	11.983
4	İsmetpaşa	51.559	12	Malkoçoğlu	11.663
5	Uğur Mumcu	41.331	13	Yayla	8.021
6	Yunus Emre	39.813	14	Habipler	7.094
7	Sultançiftliği	36.278	15	Eski Habipler	3.130
8	Zübeyde Hanım	30.312			

Kaynak: TÜİK.

Şekil 62- Sultangazi ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (2008 - 2012)

Şekil 63- Sultangazi ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Ordu, Samsun, Giresun, Sinop ve Trabzon Sultanbeyli'nin önemli miktarda göç aldığı yerlerdir.

SULTANGAZİ İLÇESİ

İstanbul'un Avrupa yakasındaki ilçelerinden biri olan Sultangazi, kuzey ve doğudan Eyüp ile komşudur. Doğu sınırın önemli bir bölümü Alibeyköy Baraj Gölü'ne tekabül eder. Güneyde TEM (O-2) otoyolu ilçeyi Gaziosmanpaşa'dan ayırır. Batısında Başakşehir, güneybatısında Esenler bulunur. Bu ilçelerle olan sınırı askerî sahaya tekabül eder.

Sultangazi ilçesi, 6 Mart 2008'de Gaziosmanpaşa ilçesinden ayrılarak kurulmuştur.[245] İlçeyi oluşturan 15 mahallenin 13'ü Gaziosmanpaşa, biri Eyüp[246] ve biri de Esenler[247] ilçesinden ayrılarak Sultangazi'ye bağlanmıştır.

Gaziosmanpaşa ve Esenler ilçesinden Habipler adıyla iki mahalle ilçeye bağlanmıştı. İsim karışıklığını önlemek için, bunlardan Esenler Habipler mahallesinin adı Eski Habipler olarak değiştirilmiştir.

İlçenin Ellinciyıl, Yetmişbeşinciyıl, Cebeci, Cumhuriyet, Esentepe, Eski Habipler, Gazi, Habipler, İsmetpaşa, Malkoçoğlu, Sultan Çiftliği, Uğur Mumcu, Yayla, Yunus Emre ve Zübeyde Hanım olmak üzere 15 mahallesi vardır. Bunlardan Yayla Mahallesi Eyüp'ün; Eski Habipler Esenler'e, diğer 13 mahalle ise Gaziosmanpaşa'ya bağlıydı.

İlçenin güney ve güneybatı kesimleri yoğun yerleşim alanıdır. Ancak kuzey ve doğu kesimleri için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Bu kesimlerin Alibeyköy Baraj Gölü'nün beslenme havzasında oluşu ve ormanlık alan bunun başlıca sebebidir. İlçe dâhilinde kuzeyde Yayla ve Habipler ile orta kesimlerde Cebeci çevreleri henüz yoğun yerleşim alanı değildir.

245 Sultangazi ilçesi, 6 Mart 2008'de kabul edilen ve *Resmî Gazete*'nin 22 Mart 2008 tarih ve 26.824 numaralı mükerrer sayısında yayınlanarak yürürlüğe giren *5747 sayılı kanun*la kuruldu.

246 Yayla Mahallesi.

247 Habipler Mahallesi.

Sultangazi ilçesinde büyük sanayi ve ticaret alanları ile alışveriş merkezleri gibi farklı kullanım alanları yoktur. İlçe, daha çok ikamet amaçlı konutların ağırlıkta olduğu bir yerleşim alanıdır. Ancak bu alan içinde planlı site, villa, bahçeli ve toplu konut alanları yok denecek kadar azdır. Alana plansız ve düzensiz bir görünüm hâkimdir.

Güneyde Esentepe Mahallesi'ndeki Küçüksanayi Sitesi, Sanko Oto Sanayi ve Gamas Mobilyacılar Sitesi'nin bulunduğu saha ilçede sanayinin toplandığı başlıca alandır. Ayrıca ilçenin kuzeybatısında Eski Habipler Mahallesi[248] münferit şekilde sanayi tesislerinin bulunduğu bir alan olarak dikkati çeker.

Sultangazi ilçesi 2008 yılında kuruldu. Bu tarihte nüfusu 444.295 kişiydi. Nüfus yaklaşık %10 oranında artarak 2012 yılında 492.212 kişiye çıktı **(Şekil 62)**. Bu nüfusun %51'ini erkekler teşkil eder.

Nüfus kayıt yeri verilerine göre (2012) Sultangazi nüfusunu teşkil edenler arasında Sivaslılar ilk sırada yer alır. İlçede Sivas nüfusuna kayıtlı kişi sayısı 42.310 olup, Sultangazi'nin %8'i Sivaslıdır. İlçede ikinci büyük grubu 37.269 kişiyle (%7) Adıyamanlılar oluşturur. İstanbul nüfusuna kayıtlı olanların sayısı 28.054 kişidir (%5). Bunlardan başka nüfusu teşkil edenler arasında Malatya, Erzurum, Kastamonu, Sinop ve Tokat nüfusuna kayıtlı olanlar ilk sıralarda gelir.

Sultangazi nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında ilk sırayı Karadeniz bölgesi alır. Sultangazi'nin %28'i Karadenizlidir. Doğu Anadolu bölgesinden olanlar %26 ile ikinci büyük grubu teşkil eder. İç Anadolu %18 ve Güneydoğu Anadolu ise %15 oranında bir paya sahiptir.

Ellinciyıl, Esentepe, Cebeci, İsmetpaşa, Uğur Mumcu, Yunus Emre ve Sultançiftliği, ilçede nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir **(Tablo 34)**. Ellinciyıl 71.128 kişiyle Sultangazi'nin en kalabalık mahallesidir. İlçe nüfusunun %15'i bu semttedir. Ellinciyıl, 2011 yılı verilerine göre, İstanbul'un 4. büyük mahallesidir. İlçenin kuzeybatısındaki Eski Habipler ise 3.130 kişiyle en az nüfuslu mahalledir.

ŞİLE İLÇESİ

İstanbul'un Anadolu yakasında bulunan Şile ilçesi, ilin kuzeydoğusunda Kocaeli sınırındadır. Kuzeyde Karadeniz, güneyde Kocaeli ve Pendik ile komşudur. Doğusunda Kocaeli, batısında Beykoz ve Çekmeköy bulunur. Pendik ve Çekmeköy'le olan sınırının bir bölümü Ömerli Baraj Gölü'ne tekabül eder.

Bu sınırlar içinde Şile 782 km^2 olan alanıyla, Çatalca ve Silivri'den sonra İstanbul'un 3. büyük ilçesidir. Şile'nin 1927 yılı yüzölçümü 1.030 km^2'dir. Bu tarihte Çatalca ve Üsküdar ilçelerinden sonra, İstanbul'un 3. büyük kazasıdır. Ancak Beykoz ve Kartal kazaları kurulunca topraklarının bir kısmını kaybeden ilçe 1935'te 735 km^2'ye gerilemiştir.

Şile İstanbul'un eski ilçelerinden biridir. 1927'de İstanbul vilayetini oluşturan 7 kazadan ve Anadolu yakasındaki iki kazadan biridir.[249] Anadolu yakasındaki diğer kaza Üsküdar'dır. Günümüzde bu alanda 13 ilçe vardır.

1935'te Şile ilçesinde 4 nahiye ve 46 köy vardı. Bu köylerin 24'ü Merkez, 10'u Ağva, 6'sı Alacalı ve 6'sı da Tekke nahiyesinde bulunuyordu. Bu idari yapıda uzun yıllar önemli bir değişim olmadı. İlçenin 1975'te 53, 2000 yılında ise 57 köyü vardı. Şile ilçesi 2010 yılında 57 köy 5 mahalleden oluşuyordu. Bu tarihte Şile, İstanbul'da en fazla köyü olan ilçeydi. Köylerin tüzel kişiliğinin 2012 yılında kaldırılmasından sonra, ilçe bugün idari olarak 62 mahalleden oluşur.

Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımında (1927) Şile kazası nüfusu 13.495 kişiydi **(Şekil 64)**. Nüfus 1935-1940 yılları arasında %23 artarken, 1940-1950 arasında %10 azaldı. Bu artış ve azalmada II. Dünya Savaşı etkili oldu. 1935-1940 dönemindeki artışın, erkek nüfus artışına bağlı olması bunu doğrulamaktadır. Nitekim bu yıllar arasında erkek nüfusu %51 oranında artarken, kadın nüfus bir miktar (110 kişi) azalmıştır. Ayrıca savaş sonrasında 1940-1950 arasında yaşanan %10'luk azalma da savaşın etkisini göstermektedir. Bu azalmanın büyük kısmı erkek nüfusla alakalıydı. 1940-1955 arasında erkek nüfus %20 oranında azalırken, kadın nüfus %7 oranında artmıştı. II. Dünya Şavaşı yıllarında Şile ilçesi nüfusundaki bu gelişmeler, aynı dönemde Beykoz ve Sarıyer'in nüfus gelişimiyle büyük benzerlik taşır. Belirtilen dönemde adı geçen bu ilçelerin nüfus gelişiminde yaşananlar, coğrafi konumları nedeniyle taşıdıkları askerî önemin bir sonucudur.

1950'den sonra artmaya başlayan nüfus, 50 yılda yaklaşık iki kat artarak 2000 yılında 32.447 kişiye ulaştı. Ancak ardından %7 oranında azaldı ve 2012'de 30.218 kişiye geriledi. Bu azalma ilçenin köy nüfusunda oldu. Zira bu dönemde ilçe merkezinde nüfus %29 artarken, köy nüfusu %23 oranında azaldı.

Şile 1935 ve 1960 yıllarında İstanbul'un en az nüfuslu ilçesiydi. Diğer bütün sayım yıllarında ise Adalar'dan sonra ikinci sırada yer aldı. Nüfus miktarının

248 Arı Cam, Boy Plastik Elyaf İplik, Aktaş Döküm, Erdoğan Cam Plastik, Yıldırımlar Kazan ve Divateks tesisleri.

249 Ana karadan ayrı olması nedeniyle Adalar kazası hariç tutulmuştur.

azlığı yanında alanının büyüklüğü nedeniyle Şile, km²'de 38 kişiyle (2012) İstanbul'da nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu ilçedir. 1935'ten günümüze nüfusun cinsiyet dağılımında erkek nüfusun daima fazla olduğu Şile'de bu fazlalık, savaş sebebiyle en yüksek değerine (%58) 1940 yılında ulaştı. İlçede 2012 yılında nüfusun %44'ü ilçe merkezinde, %56'sı ise köylerde yaşıyordu.

2012 yılı verilerine göre nüfusun yarıdan fazlası (%56) İstanbul nüfusuna kayıtlıdır. Nüfusu teşkil edenler arasında Ordu, Kocaeli, Samsun ve Trabzon illeri ilk sıralarda gelir. Ancak bunların nüfus miktarı İstanbul ile karşılaştırıldığında oldukça azdır. İstanbul'dan sonra en büyük grup olan Orduluların sayısı 859 kişidir.

Şile kazasında 1927 yılı verilerine göre nüfusun mesleklere dağılımında ilk sırayı %65 ile ziraat alır. Ticaretin payı %14, sanayinin ise %6'dır. 2000 yılında Şile ilçe merkezinde toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu %39'luk pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %19'luk oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %11'lik oran ile inşaat sektörü gelir.[250]

Orman varlığı bakımından zengin olan Şile'nin %80'i orman alanıdır. İlçenin orman alanı 62.670 hektardır.[251] Orman ilçe halkı için önemli bir geçim kaynağıdır. Orman köylüsüne verilen yıllık kesim, daha çok yakacak odun üretimine ayrılmakla birlikte bazı köylerde odun kömürü olarak da değerlendirilir.

Şile'de tarım alanları sınırlı olduğu gibi mevcut tarım alanları da küçük parseller şeklindedir. İlçede geniş tarım alanları ve büyük işletmeler yoktur. Kırsal kesimde tarım, hayvancılık ve ormancılık başlıca geçim kaynaklarıdır. Bunlar arasında arıcılık, seracılık, odun kömürü (Göksu, Ovacık, Hacılı köyleri) ve defne yaprağı (Alacalı köyü) üretiminin önemli olduğu köylerdir.

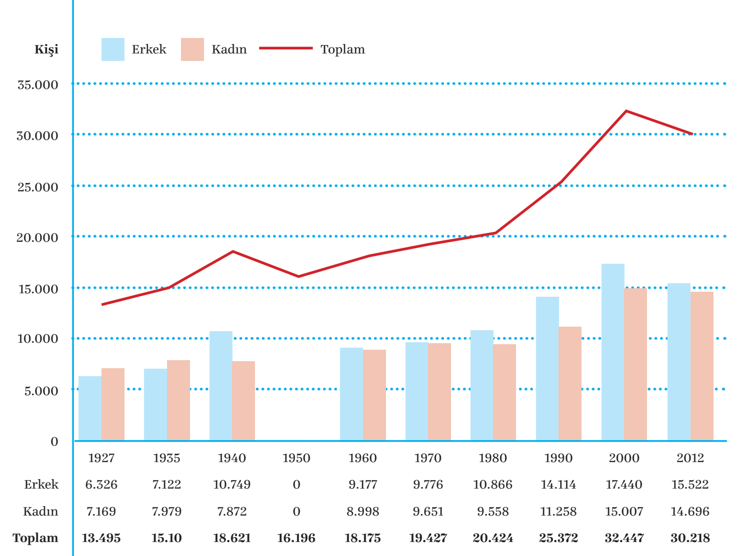
Şile ilçesinde 2.932 hektar (2012) tarım alanı vardır. Bunun %60'ı meyve, %30'u tarla alanıdır. Ayrıca 542 hektar çayır ve mera alanı mevcuttur. İlçede çiftçi aile sayısı 2.000'dir.[252]

Tarla alanlarında ekimi yapılan başlıca ürün yulaf, buğday ve arpadır. 2012 yılında 450 hektar yulaf, 300 hektar buğday ve 90 hektar da arpa ekimi yapılmıştır. Örtü altı üretiminde, dış mekân süs bitkileri, 12 dekar ile en geniş üretim alanına sahiptir. Şile'de en fazla üretilen meyve fındıktır. 1.690 hektar fındık bahçesi olan ilçede

250 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200, 201.

251 İstanbul Orman Bölge Müdürlüğü verileri.

252 Tarım ve hayvancılık konusundaki veriler İlçe Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü'nden alınmıştır.

	1927	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	6.326	7.122	10.749	0	9.177	9.776	10.866	14.114	17.440	15.522
Kadın	7.169	7.979	7.872	0	8.998	9.651	9.558	11.258	15.007	14.696
Toplam	**13.495**	**15.10**	**18.621**	**16.196**	**18.175**	**19.427**	**20.424**	**25.372**	**32.447**	**30.218**

Şekil 64- Şile ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1927 - 2012)

2012 yılında 675 ton üretim olmuştur. Balıkçılığın önemli bir geçim kaynağı olduğu Şile'de 2012 yılında en fazla avlanan başlıca balık türleri; hamsi, palamut ve mezgittir.

İlçede turizm özellikle yaz mevsiminde önemli bir ekonomik faaliyet alanıdır. Şile ve Ağva çevresi çok sayıda konaklama tesisine sahip başlıca turizm alanlarıdır. Ağva; Göksu Çayı çevresindeki çok sayıda ve çeşitli türden konaklama tesisleriyle ilçe turizminin merkezidir. Bölgede turizm faaliyetlerinde 2000'lerin başlarından itibaren belirgin bir artış olmuştur. Ayazma, Ağlayankaya ve Uzunkum gibi mavi bayrak sahibi plajlara sahip olan Şile'de küçük koy ve plajların bulunduğu kıyı şeridi turizm için önemli alanlardan biridir. Geçmişteki kadar önemli olmasa da Şile bezi üretimi hâlen varlığını korumakta ve turizm döneminde satışı önem kazanmakta ve her yıl temmuz ayında Şile Bezi Festivali yapılmaktadır. Yakın zamanda ulaşıma açılan Şile otobanı turizm ve diğer alanlarda ilçenin gelişimine önemli etkiler yapacaktır.

ŞİŞLİ İLÇESİ

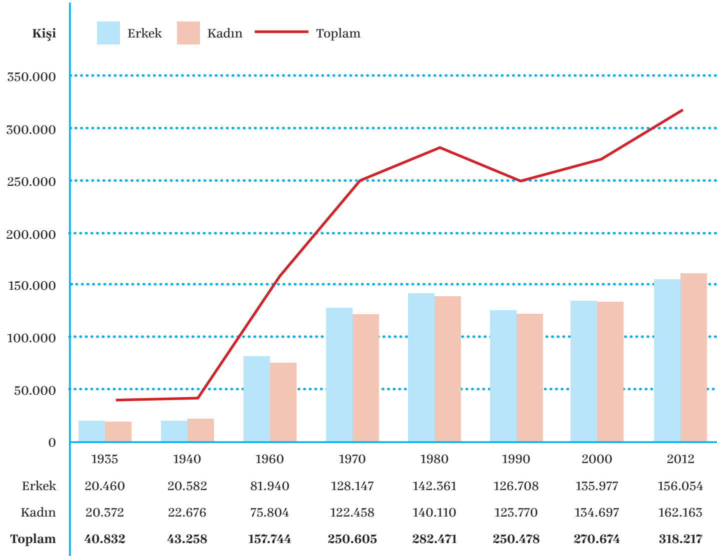
İstanbul'un Avrupa yakasındaki ilçelerinden biri olan Şişli, kuzeyde Sarıyer, güneyde Beyoğlu ilçesiyle komşudur. Doğusunda Beşiktaş ve Sarıyer, batısında Kâğıthane ve Eyüp ilçeleri vardır. Bu sınırlar içinde Şişli ilçesi 35 km²'lik alan kaplar.

Şişli 1935'te Beyoğlu Kazası'na bağlı yedi nahiyeden biriydi ve nahiye merkezinde belediye teşkilatı vardı. Bu tarihte nahiye nüfusu 42.012 kişiydi. Bu nüfusun 40.830 kişisi nahiye merkezinde, 1.180'i ise nahiyenin tek köyü olan Kağıthane'de bulunuyordu.

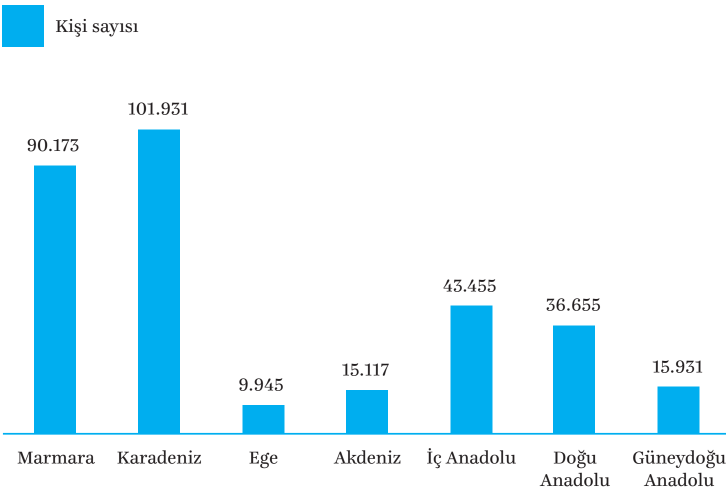
Tablo 35- Şişli ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Ayazağa	35.094	15	19 Mayıs	11.079
2	Gülbahar	22.692	16	Huzur	9.625
3	Mecidiyeköy	20.278	17	İzzetpaşa	8.751
4	Mahmut Şevket Paşa	20.011	18	Duatepe	8.423
5	Fulya	18.183	19	Meşrutiyet	7.740
6	Kuştepe	17.758	20	Esentepe	7.515
7	Halide Edip Adıvar	17.220	21	Cumhuriyet	5.576
8	Paşa	16.832	22	İnönü	3.994
9	Feriköy	14.799	23	Kaptan Paşa	3.447
10	Merkez	13.230	24	Ergenekon	2.757
11	Eskişehir	12.412	25	Harbiye	2.475
12	Teşvikiye	11.915	26	Halil Rıfat Paşa	2.366
13	Yayla	11.331	27	Maslak	2.214
14	Bozkurt	11.328	28	Halaskargazi	1.718

Kaynak: TÜİK.

Şekil 65- Şişli nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Şekil 66- Şişli ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Şişli 4 Mart 1954'te ilçe oldu.[253] Merkezi Şişli olan ilçeye, Sarıyer ilçesinden Ayazağa ve Beyoğlu'ndan Kâğıthane köyü bağlandı. Böylece Şişli ilçesi, 1 (Merkez) nahiye ve 2 köyden ibaretti. Bu idari yapı uzun süre değişmedi. 1980'de ilçenin, Ayazağa ve Kâğıthane (Sadabat) adıyla iki köyü vardı. Ancak bunlar 1980'den sonra Şişli'nin mahallesi oldu. 1985'te ilçenin bucak ve köyü yoktu. Şişli 1990'da 28, 2012 yılında ise 27 mahalleden oluşuyordu. Ancak 2012 yılında çıkan bir yasayla, Şişli'nin Ayazağa, Maslak ve Huzur mahallelerinin Sarıyer ilçesine bağlanmasıyla mahalle sayısı azaldı.[254] Belirtilen idari sınır değişikliğinin 30 Mart 2014'te yürürlüğe girmesinin ardından Şişli'de mahalle sayısı 24 olacaktır. Esasen bu bölge geçmişte de Sarıyer ilçesine dahildi. Sarıyer'e bağlı bir köy olan Ayazağa 1954'te Şişli'ye bağlanmıştı.

1935'te nahiye olan Şişli'de 40.832 kişi yaşıyordu (**Şekil 65**). Nüfus bir miktar artarak 1945'te 43.285 kişi oldu. Şişli ilçesi kurulduktan bir yıl sonra, 1955'te yapılan nüfus sayımında, ilçe nüfusu 125.554 kişiydi. Bu tarihten sonra 5 yılda %44'lük bir artışla 1960'ta 181.402 kişi oldu. Ancak asıl artış 1960-1970 döneminde yaşandı. Bu dönemde nüfus iki kat artarak 1970'te

253 Şişli ilçesi 4 Mart 1954'te kabul edilen ve 10 Mart 1954 tarihli *Resmî Gazete*'nin 8.654 sayılı nüshasında yayınlanarak yürürlüğe giren *6324 sayılı kanun*la kuruldu.

254 Adı geçen 3 mahalle, 12 Kasım 2012'de kabul edilen ve 6 Aralık 2012 tarih ve 28.489 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 6.360 sayılı kanunla Sarıyer ilçesine bağlandı. Ancak bu değişiklik, kanunda belirtildiği gibi, kanunun çıkış tarihinden sonra yapılan ilk mahalli idareler genel seçiminde uygulamaya konmuştur. Mahalli idareler genel seçimi 30 Mart 2014'de yapılmıştır.

365.621 kişiye ulaştı. Miktar ve oran olarak en fazla nüfus artışı bu dönemde gerçekleşti. Bu artışın büyük bölümü, ilçeye bağlı bir köy olan Kâğıthane nüfusundaki artış sayesinde oldu. Zira belirtilen dönemde Şişli merkez nüfusu 1.5 kat artmıştı. 1970'ten sonra %27 oranında artan nüfus, 1980'de 467.685 kişiye ulaştı. 1985'te ise 526.526 kişiyle en yüksek değerine çıktı. Ancak 1987'de Kâğıthane'nin ayrılmasıyla nüfus miktarında önemli bir düşüş yaşandı ve nüfus 1990'da 250.478 kişiye geriledi. Bundan sonra büyük oran ve miktarda artışlar olmadı. 1990-2000 döneminde %8, 2000-2012 döneminde ise %17'lik artışlar görüldü ve 2012'de Şişli nüfusu 318.217 kişi oldu.

İlçe nüfusunda 1955-2000 yılları arasında az bir farkla önde olan erkek nüfus, 2012'de %49 oldu.

Ayazağa, Gülbahar, Mecidiyeköy ve Mahmut Şevket Paşa ilçede nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir **(Tablo 35)**. Yakın gelecekte Şişli'den ayrılacak olan Ayağazağa, 2011 yılında 35.094 kişilik nüfusuyla, Şişli'nin en kalabalık mahallesiydi. Diğer taraftan Halaskârgazi Mahallesi 1.718 kişi olan nüfusuyla Şişli'nin en az nüfuslu semtidir.

Şişli özellikle 1950-1980 yılları arasında önemli miktarda göç alan yerlerden biri oldu. Bu göçlerin bir sonucu olarak bugün ilçe nüfusunun büyük bölümünü İstanbul dışında, başka illerin nüfusuna kayıtlı olan kişiler teşkil eder.

Nüfus kayıt yeri verilerine göre 2012 yılında, ilçe nüfusunu teşkil edenler arasında İstanbul ilk sırada yer almakla birlikte, nüfusun ancak %22'si İstanbulludur. Diğer bir ifadeyle nüfusun %78 gibi büyük bir bölümü başka illerin nüfusuna kayıtlıdır. Bunlar arasında Sivas, Ordu, Kastamonu, Erzincan ve Giresun ilk sıralarda gelir. Şişli'de Sivaslıların oranı %7, Orduluların oranı ise %5'tir.

Nüfusun coğrafi bölgelere dağılımında %32 ile Karadeniz bölgesi ilk sıradadır. Bunu %29 ile Marmara bölgesi izler. Ayrıca Şişli'de İç Anadolu (%14) ve Doğu Anadolu (%11) bölgelerinden önemli oranda nüfus bulunur **(Şekil 66)**.

Şişli'nin merkezî kesimleri 1970'li yıllara kadar, dönemin lüks konutları olan apartmanlar ile seçkin bir yerleşim muhiti olmuştur. Ancak bu tarihten sonra Osmanbey, Mecidiyeköy ve sonrasında Zincirlikuyu daha çok ticari merkez özelliği kazanmıştır. Merkezî kesimdeki bu yapıya rağmen ilçenin Kâğıthane, Çağlayan, Gültepe, Okmeydanı ve Bomonti çevreleri sanayileşmeye bağlı olarak gelişen ve gecekonduların hâkim olduğu semtler oldu.

2000 yılında yapılan tespitlere göre, Şişli'de toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu %27'lik pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %25'lik oranla imalat sanayi grubu izler. Üçüncü sırada %21'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü gelir.[255]

Günümüzde Ayazağa, Maslak, Huzur, Esentepe mahalleleri ve Bomonti semti Şişli'de sanayinin toplandığı önemli merkezlerdir. Ancak *6360 sayılı kanun* gereğince yakın gelecekte (30 Mart 2014) Ayazağa, Maslak ve Huzur mahalleleri Şişli'den ayrılacak ve ilçe sanayi alanları ve fonksiyonunu büyük ölçüde kaybedecektir. Böylece çalışan nüfusun istihdamında imalat sanayinin oranı büyük oranda azalacaktır. Şişli'nin hâlen var olan hizmet ve ticaret fonksiyonu daha da belirgin bir hâle gelecektir. Şişli'nin hâlen var olan bu fonksiyonlara sahip olmasında ilçedeki çok sayıdaki alışveriş merkezi ile büyük şirketlerin yönetim ve idare merkezlerini barındıran gökdelen ve rezidansların büyük payı vardır.[256]

TUZLA İLÇESİ

İstanbul'un doğusunda bulunan Tuzla ilçesi, İstanbul'un Kocaeli ile sınırı olan 3 ilçesinden biridir. Kuzeyde ve batıda Pendik ile komşu olan ilçenin doğusunda Kocaeli ili vardır. İlçenin güney sınırını Marmara Denizi teşkil eder. Bu sınırlar içinde ilçe 123 km^2'lik alan kaplar. İlçenin merkezini teşkil eden Tuzla köyünün, adını, geçmişte tuz üretimi yapıldığı bilinen, ancak zamanımızda kurumuş olan yakınındaki tuz gölünden aldığı kabul edilir.[257] İlçedeki bir diğer göl, Evliya Çelebi ve Postane mahalleleri arasında bulunan ve günümüzde büyük ölçüde kurumuş olan Kamil Abduş Gölü'dür. Bu göl için Balık, Mercan ve Kamilbey adları da kullanılır.

Tuzla, 1950'de Kocaeli'nin Gebze kazasına bağlı bir köy olan Tuzla, 1951'de Kartal kazasına bağlandı. 1960'ta 4.393 nüfusu ve belediye teşkilatı vardı. 1980'de Kartal ilçesi bünyesinde köy olan Tuzla, daha sonra Kartal'a bağlı bir mahalle oldu. 19 Haziran 1987'de Pendik ilçesine bağlandı. Ancak bu durum fazla uzun sürmedi ve 27 Mayıs 1992'de Pendik ilçesinden ayrılarak ilçe oldu.[258]

255 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200, 201.

256 Metrocity, Kanyon ve Astoria alışveriş merkezleri Esentepe Mahallesi'ndedir. Cevahir AVM (19 Mayıs Mahallesi), Doğuş Power Center (Maslak Mahallesi) ve Profilo (Gülbahar Mahallesi) ilçedeki diğer alışveriş merkezleridir. İş ve Ticaret merkezleri Perpa Halil Rıfat Paşa, Maya Akar Center ise Esentepe Mahallesi'ndedir. 42 Maslak ve Mashattan rezidansları ise Maslak'tadır.

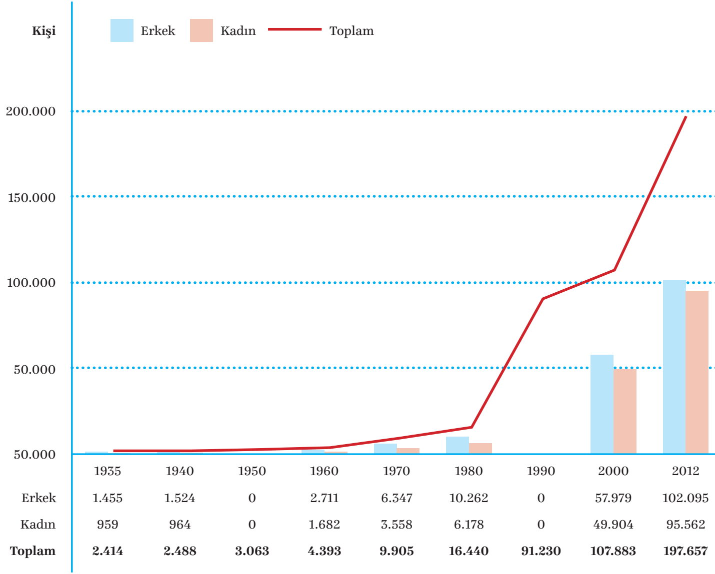
257 Yerleşmeye adını veren tuz gölü 1950'li yıllarda, Tuzla köyünün batısında, Tuzla Yarımadası'nın uç kısmında bulunuyordu (*Türkiye Topoğrafya Haritası, Bursa G -22 b4 Paftası,* Ankara, 1957). Gölün olduğu alanda günümüzde Deniz Harp Okulu vardır.

258 Tuzla ilçesi 27 Mayıs 1992 tarihinde kabul edilen ve 3 Haziran 1992 tarihli *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren *3086 sayılı yasa*yla kuruldu.

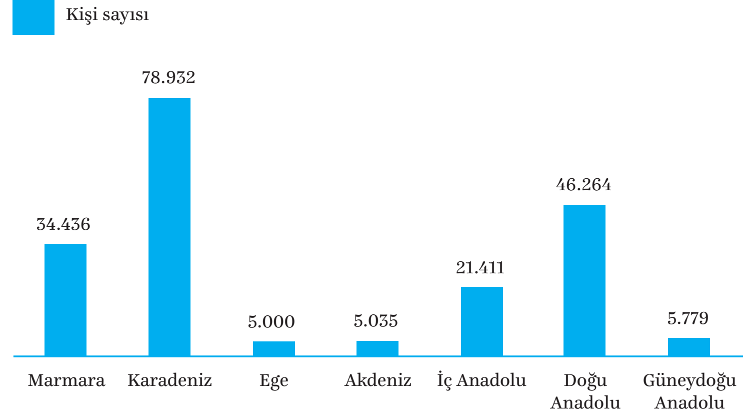
Tablo 36- Tuzla ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Aydınlı	35.064	10	Orta	6.979
2	Şifa	24.227	11	Tepeoren	4.859
3	Yayla	22.919	12	Cami	4.569
4	Mimarsinan	19.693	13	Mescit	4.066
5	İstasyon	16.838	14	Akfırat	2.426
6	Aydıntepe	16.054	15	Orhanlı	1.932
7	Postane	15.326	16	Anadolu	854
8	İçmeler	11.213	17	Fatih	822
9	Evliya Çelebi	9.389			

Kaynak: TÜİK.

Şekil 67- Tuzla nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935-2012)

Şekil 68- Tuzla ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

Tuzla ilçesi, Pendik'ten ayrılan 10 mahalle[259] ve 3 köyün[260] idari olarak birleşmesiyle kuruldu. 2000 yılında Tuzla, bu 10 mahalle ve 3 köyden müteşekkildi. Ancak sonraki yıllarda yeni mahalle kuruluşları oldu. Son olarak İstanbul ilindeki köylerin tüzel kişiliklerinin kaldırılarak mahalleye dönüştürülmesiyle mahalle sayısı arttı. Günümüzde ilçenin Akfırat, Anadolu, Aydınlı, Aydıntepe, Camii, Evliya Çelebi, Fatih, İçmeler, Mescit, Mimarsinan, Orhanlı, Orta, Postane, Şifa, Tepeören ve Yayla olmak üzere 17 mahallesi vardır.

İlçenin merkezini teşkil eden Tuzla köyünün 1935 yılı nüfusu 2.414 kişiydi (**Şekil 67**). 1960'a kadar nüfusta önemli bir artış olmadı. Ancak 1960-1970 yılları arasında yaklaşık 2 kat artarak, 1970'te 9.905 kişiye çıktı. Bu dönem, nüfusta ilk önemli artışın yaşandığı yıllar oldu. Ancak en önemli artış, 1980-1990 yılları arasındaki 5.5 katlık artış oldu. Nüfus 1980'de 16.440 kişiden, 1990'da 91.230 kişiye çıktı. Tuzla'nın tersane bölgesi seçilmesiyle faaliyete geçen tersaneler, organize sanayi bölgelerinin kurulması ve diğer sanayi tesisleri bu artışta önemli rol oynadı.

1992 yılında ilçe olmasına rağmen, 1990-2000 yılları arasında Tuzla'nın nüfusunda önemli sayılabilecek bir artış olmadı. Bu dönemde ilçe nüfusu %28, ilçe merkezi ise %18 oranında arttı. Bu gelişmede, 17 Ağustos 1997'de meydana gelen Marmara depreminin etkisi hatıra gelmekle birlikte kesin bir şey söyleme imkânı yoktur. Ancak Tuzla, bu depremin merkezi olan Gölcük ve Marmara Denizi'nden geçen faya yakınlığı sebebiyle o tarihlerde yerleşme için tercih edilmeyen bir yerdi. Zira Tuzla, 17 Ağustos 1999 depreminin İstanbul'da can kaybı yanında büyük hasar meydana getirdiği yerlerden biriydi.[261]

2000-2012 dönemi nüfusta ikinci önemli artışın

259 Aydınlı, Aydıntepe, Cami, Esenyalı, Güzelyalı, İçmeler, İstasyon, Postane, Şifa ve Yayla mahalleleri.

260 Akfırat, Orhanlı ve Tepeören köyleri.

261 Mehmet Yıldız Hoşgören, "İstanbul ve Deprem", *Türk Coğrafya Dergisi,* 2000, sy. 35, s. 14.

yaşandığı yıllar oldu. İlçe nüfusu %60 oranında artarak 2012 yılında 197.657 kişiye ulaştı. Bu artışın büyük bölümü ilçe merkezinde oldu. İlçe merkezi nüfusu %83 oranında arttı ve 197.657'ye çıktı.

Tuzla 1992'de ilçe olduğunda, 3 köy vardı. 2000 yılında bu köylerde 15.342 nüfus yaşıyordu ve bu sayı ilçe nüfusunun %12'sini teşkil ediyordu.

Tuzla'da 1935'ten bugüne erkek nüfus daima fazla oldu. Tuzla'daki askerî tesisler bu fazlalıkta rol oynadı. Ancak zaman içinde nüfus artışına bağlı olarak erkek nüfus oranı azaldı. Nitekim 1970'te %64 ile en yüksek orana ulaşan erkek nüfus, 2012 yılında %51.6'ya geriledi.

İstanbul'un önemli sanayi bölgelerinden biri hâline gelen Tuzla, özellikle 1980'den sonra önemli miktarda göç aldı. Bu göçlerin bir sonucu olarak bugün, ilçe nüfusunun büyük bölümü göçle gelenlerden oluşur. Nüfus kayıt yeri verilerine göre (2012) Tuzla'da İstanbul nüfusuna kayıtlı kişi sayısı 20.714 kişidir. Buna göre nüfusun sadece %10'u İstanbulludur. Geriye kalan büyük kitle başka illerin nüfusuna kayıtlı kişilerden oluşur. Bunlar arasında, nüfusun %5'ini oluşturan Giresun ilk sırada gelir. Bunu Samsun, Kastamonu ve Erzurum illeri takip eder. Nüfusun coğrafi bölgelere dağılımında Karadeniz bölgesi %40 ile en yüksek orana sahiptir. Buna göre Tuzla'nın yarıya yakını Karadenizlidir. Doğu Anadolu %23, Marmara %17 ile önemli nüfusa sahip diğer bölgelerdir **(Şekil 68)**.

2000 yılında yapılan tespitlere göre, Tuzla'da imalat sanayi grubu %35'lik pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %29'luk oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu izler. Üçüncü sırada %12'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü gelir.[262]

Aydınlı Burnu ile Ekrembey Adası arasında kalan Aydınlı Koyu'nda 1980'lerin başlarında kurulan Tuzla Tersanesi, Tuzla'nın nüfuslanması ve gelişimine büyük etki yapmıştır. Aydıntepe ve Evliya Çelebi mahalleleri sınırlarında kalan tersane haricinde, 1980'lerden sonra Deniz Harp Okulu ve İTÜ Denizcilik Fakültesi'nin buraya taşınması, gelişimini hızlandırıcı bir rol oynamıştır. 1990'lardan itibaren Aydınlı, Orhanlı ve Tepeören'de kurulmaya başlayan organize sanayi bölgeleri ve TEM Otoyolu'nun bu kesimden geçmesi, Tuzla'da mekânsal gelişimin kuzeye doğru yaşanmasında esas belirleyici unsur olmuştur.

1955'lerde İstasyon Mahallesi'nde kurulan Jeep ve Porselen fabrikalarıyla başlayan sanayileşme sürecinde Tuzla, günümüzde İstanbul'un önemli bir sanayi bölgesi haline gelmiştir. İstanbul'da mevcut 8 organize sanayi bölgesinin 5 tanesi Tuzla'dadır.[263] Bunlardan ilki, Kazlıçeşme'deki deri fabrikalarının taşınmasıyla 1992'de faaliyete geçen İstanbul Tuzla Deri Organize Sanayi Bölgesi'dir (İDOS).

Geçmişten beri süre gelen sayfiye yeri olma özelliğini büyük ölçüde kaybetmiş olan Tuzla'da, Akfırat'ta bulunan İstanbul Park farklı bir kullanım alanı olarak önemli bir fonksiyona sahiptir. İlk defa 2005 yılında Formula 1 yarışlarının yapıldığı İstanbul Park, çevrede yapılaşmanın artışına neden olmuştur.

Tuzla'da nüfusun toplandığı başlıca semtler Aydınlı, Şifa, Yayla ve Mimarsinan mahalleleridir **(Tablo 36)**. 2011 yılı verilerine göre, Aydınlı 35.064 kişilik nüfusuyla Tuzla'nın en kalabalık mahallesiydi. Nüfusun %15'i burada toplanmıştı. Diğer taraftan Fatih Mahallesi 822 kişiyle en az nüfuslu yerdi.

ÜMRANİYE İLÇESİ

İstanbul'un Anadolu yakasında yer alan Ümraniye ilçesi, kuzeyde Beykoz, güneyde Ataşehir ilçesiyle komşudur. Doğusunda Çekmeköy ve Sancaktepe, batısında ise Üsküdar ilçesi bulunur. Bu sınırlar içinde Ümraniye ilçesi 45 km²'lik alan kaplar.

Ümraniye, İstanbul'un idari yapısındaki değişiklikler sonucunda 1987'de kurulan 5 yeni ilçeden biridir. 19 Haziran 1987'de Üsküdar'dan ayrılarak kuruldu.[264] Üsküdar'a bağlı 9 mahalle ve 6 köy[265] ile Beykoz'a bağlı 3[266] köyün idari olarak birleşmesinden meydana geldi. Daha sonra bu köylere Ömerli de eklendi ve ilçenin köy sayısı 10 oldu. Bunlardan bir olan Çekme, 2008 yılında Çekmeköy adıyla ilçe oldu. Bu tarihte Sarıgazi köyü Sancaktepe ilçesine, diğerleri de Çekmeköy ilçesine bağlandı ve böylece Ümraniye'nin köyü kalmadı.

İlk kuruluşta Ümraniye'nin; Atatürk, Aşağı Dudullu, Çakmak, İnkılap, İstiklal, Kâzımkarabekir, Mustafakemal, Namık Kemal ve Yukarı Dudullu adıyla 9 mahallesi vardı. Zamanla bunlara Atakent, Esenler, Hekimbaşı, Ihlamurkuyu ve Yeniçamlıca mahalleleri

262 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200, 201.

263 Mesut Doğan, "Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sanayileşme Süreci ve Son 10 Yıllık Gelişimi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2013, sy. 27, s. 525.

264 Ümraniye 19 Haziran 1987 tarihinde kabul edilen ve 4 Temmuz 1987 tarih ve 19507 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan *3392 sayılı kanun*la ilçe oldu.

265 Alemdar, Çekme, Reşadiye, Sarıgazi, Sultançiftliği ve Yenidoğan. Bunlardan Çekme, 2008'de Çekmeköy adıyla ilçe oldu.

266 Hüseyinli, Koçulu ve Sırapınar köyleri.

eklendi ve 2000'de mahalle sayısı 14'e çıktı. Günümüzde Ümraniye'nin 35 mahallesi vardır. Mahalle sayısındaki bu artış Ümraniye'nin mekânsal gelişimini ifade eder.

İlçenin merkezi olan Ümraniye köyünün adı, Yeniköy ve Muhacirköy olarak da geçer.[267] Buradan hareketle, isimlerin kullanıldığı dönemde, köyün göçmen iskânıyla kurulmuş yeni bir köy olduğu anlaşılır. Ümraniye köyü 1935'te Üsküdar kazası Kısıklı nahiyesinde bulunuyordu ve kazanın 8 köyünden biriydi. 1965'te 14.800 nüfuslu bir köy olan Ümraniye'de belediye teşkilatı vardı. Ümraniye 1980'de Üsküdar'a bağlı bir köydü.

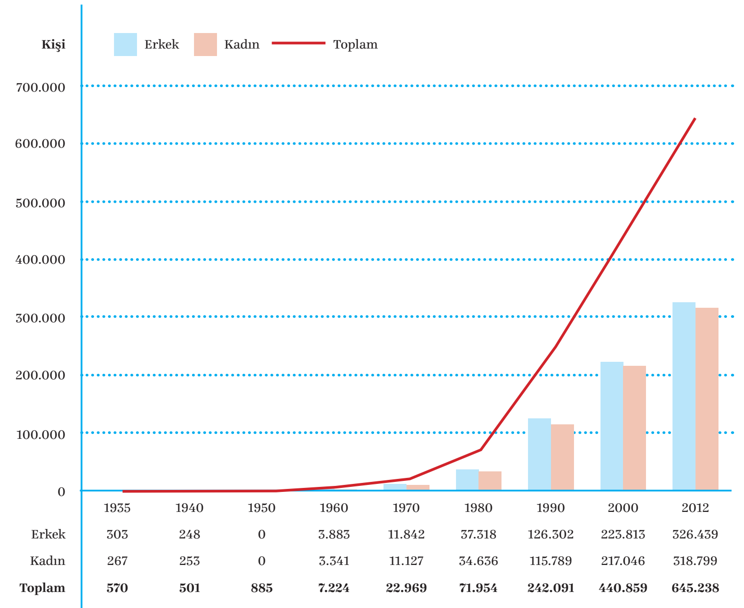
İlçenin merkezini teşkil eden Ümraniye köyünde 1935'te 570 kişi vardı (**Şekil 69**). Nüfus bir miktar artarak 1950'de 885 kişiye çıktı. İlk önemli ve büyük miktardaki artış 1950-1960 döneminde oldu. Nüfus 8 kat artarak 1960'ta 7.224 kişiye ulaştı. Bu tarihten sonra hızlı artışına devam etti. 1960-1980 yılları arasında, her on yılda, yaklaşık 3'er kat atış kaydetti ve 1980'de 71.954 kişi oldu.

1987'de ilçe olan Ümraniye'de, 1990'da 301.257 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun büyük bölümü, 242.091 kişisi ilçe merkezindeydi. Bu tarihte ilçeye bağlı köylerde 59.166 nüfus vardı. 1990-2000 döneminde ilçe nüfusu 2 kat artarak 605.855'e çıktı. Bu artışta köy nüfusunun önemli etkisi oldu. İlçeye bağlı köylerde nüfus miktarı 164.996'ya çıkmıştı. Çekmeköy, Alemdağ, Ömerli, Taşdelen ve Sarıgazi'nin 2008'de Ümraniye'den ayrılmasıyla ilçenin köyü kalmadı. 2012 yılında ilçe nüfusu 645.238 kişiye ulaştı ve böylece Ümraniye; Bağcılar ve Küçükçekmece'den sonra İstanbul'un 3. büyük ilçesi oldu.

Ümraniye'de, 1940 yılı hariç, diğer sayım yıllarında erkek nüfus az bir farkla fazladır. Erkek nüfus oranı 1990'da %52, 2012'de ise %50.5'tir. Buna göre ilçede nüfusun cinsiyet yapısında dengeli bir dağılış vardır.

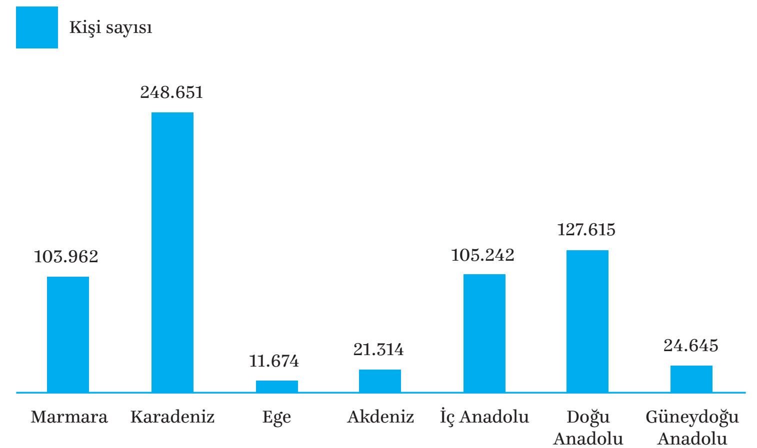
1980'den itibaren Ümraniye İstanbul'un göç alan önemli yerlerinden biri oldu. Bu göçlere bağlı olarak da hızlı bir nüfuslanma süreci yaşadı. Göçlerin bir sonucu ve aynı zamanda bir göstergesi olarak, günümüzde nüfusun büyük bölümünü İstanbul dışından gelenler teşkil eder. 1970'li yıllarda yapılmış bir çalışmada, Ümraniye nüfusunun hemen hepsini İstanbul dışından gelenlerin teşkil ettiği, nüfusun çoğunu Karadeniz ve doğu illerinden gelenlerle Yugoslavya doğumluların oluşturduğu kaydedilmiştir.[268]

2012 yılı verilerine göre İstanbul nüfusuna kayıtlı kişi sayısı Ümraniye nüfusunun %12'sini teşkil eder. Diğer bir ifadeyle nüfusun %88'i İstanbullu değildir. Bunlar

	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	303	248	0	3.883	11.842	37.318	126.302	223.813	326.439
Kadın	267	253	0	3.341	11.127	34.636	115.789	217.046	318.799
Toplam	**570**	**501**	**885**	**7.224**	**22.969**	**71.954**	**242.091**	**440.859**	**645.238**

Şekil 69- Ümraniye nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1935 - 2012)

Şekil 70- Ümraniye ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

içinde ilk sırada Sivaslılar gelir. Ümraniye nüfusunun %9'u Sivaslıdır. Nüfusu teşkil edenler arasında Rize, Ordu, Kastamonu, Giresun ve Erzincanlılar önemli yer tutar. Nüfusun coğrafi bölgelere göre dağılımında Karadeniz bölgesi, birçok ilçede olduğu gibi, Ümraniye'de de ilk sırada gelir. Ümraniye nüfusunun %39'u Karadenizlidir. İkinci sırada %20'lik pay ile Doğu Anadolu Bölgesi gelir. İç Anadolu (%16) ve Marmara Bölgesi (%16) nüfusu teşkil eden diğer önemli bölgelerdir (**Şekil 70**).

İlçenin merkezi olan Ümraniye çok eski bir yerleşim yeri değildir. Köye verilen isimlerden biri olan Yeniköy[269] adı da buna işaret eder. Eski İstanbul-Ankara karayolu

267 *İstanbul Şehri Rehberi,* İstanbul vilayet haritası; *Turkey 1/25.000, Constantinople Sheet*, G.S., nr. 3055, Ordinance Servey, London 1917.

268 Tümertekin, *İstanbul İnsan Mekân,* s. 285.

269 *İstanbul Şehri Rehberi,* İstanbul vilayet haritası; *Turkey 1/25.000, Constantinople Sheet.*

Tablo 37- Ümraniye ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	İstiklal	44.791	19	Esenşehir	16.523
2	Çakmak	30.515	20	Ihlamurkuyu	16.512
3	Armağanevler	30.277	21	Adem Yavuz	16.355
4	Namık Kemal	27.970	22	Tatlısu	15.576
5	İnkılap	27.151	23	Esenkent	14.428
6	Altınşehir	26.980	24	Dumlupınar	14.168
7	Atatürk	24.955	25	Tepeüstü	13.415
8	Esenevler	24.472	26	Parseller	13.270
9	Necip Fazıl	23.817	27	Yamanevler	12.111
10	Cemil Meriç	22.604	28	Aşağı Dudullu	11.486
11	Elmalıkent	22.237	29	Madenler	10.726
12	Site	22.062	30	Huzur	10.607
13	Atakent	21.539	31	Tantavi	9.068
14	Kâzımkarabekir	18.245	32	Hekimbaşı	8.832
15	Çamlık	18.214	33	Şerifali	5.136
16	Mehmet Akif	18.132	34	Fatih Sultan Mehmet	3.378
17	Yukarı Dudullu	18.085	35	Saray	1.420
18	Topağacı	16.546			

Kaynak: TÜİK.

üzerinde olan Ümraniye köyü 1950'lerden itibaren nüfuslanmaya başlamış ve 1980'lerin başlarından itibaren hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. Üsküdar'a yakınlığı ve aynı zamanda çevredeki sanayi merkezleri bu gelişmede önemli rol oynamış ve Ümraniye 1990'ların başlarından itibaren önemli bir merkez hâline gelmiştir.

1980'lerden sonra hızla gelişen Ümraniye önemli sanayi tesislerini bünyesinde barındırır. 1983'te kurulan Dudullu Organize Sanayi Bölgesi İstanbul'daki 8 organize sanayi bölgesinden biridir. Bu bölge içinde; 1986'da İMES, 1996'da DES ve KADOSAN sanayi siteleri kurulmuştur. Esenşehir Mahallesi'ndeki İMES'de 12 bin kişi, Perşembe Pazarı'nda demir-çelik işleri yapan esnafların kurduğu DES'te 11 bin kişi ve Kadıköy Söğütlüçeşme çevresindeki oto sanayici ve tamircileri tarafından kurulan KADOSAN'da ise 3 bin kişi çalışmaktadır.[270] Bunlardan başka, Saray ve Yamanevler mahalleleri sınırlarında Ümraniye Sanayi Sitesi ve çevresindeki diğer tesisler önemli bir diğer sanayi alanıdır. Ayrıca Yukarı Dudullu Mahallesi'nde bulunan MODOKO Mobilyacılar Sitesi önemli bir diğer sanayi ve ticaret alanıdır.

Sanayi alanları yanında Ümraniye, 3 büyük alışveriş merkeziyle, ticari fonksiyonu her geçen gün artan bir ilçedir.[271] Plansız bir yerleşim dokusunun hakim olduğu Ümraniye'nin değişik semtlerinde, 2000'lerden sonra site ve lüks konutların sayısında belirgin bir artış olmuştur.[272] Site mahallesinde 2013 yılında yapımına başlanan İstanbul Uluslararası Finans Merkezi ilçedeki diğer önemli bir kullanım alanı olacaktır. Ancak, konumu ve diğer projelerle bağlantısı sebebiyle, finans merkezi Ümraniye'den çok Ataşehir'de hissedilir bir yapılaşma ve değişime neden olmuştur.

Ümraniye'de imalat sanayi grubu %30'luk (2000) pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %20,8'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %20,3'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[273]

İstiklal, Namık Kemal, İnkılap, Armağanevler, Çakmak ve Altınşehir Ümraniye'de nüfusun toplandığı başlıca semtlerdir (**Tablo 37**). Bu mahallelerden biri olan İstiklal, 2009 yılında, 42.411 kişiyle Ümraniye'nin en kalabalık mahallesiydi. Diğer taraftan 851 kişiyle Saray Mahallesi en az nüfuslu yerdi.

270 Doğan, "Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sanayileşme Süreci", s. 528, 529.

271 Saray Mahallesi'nde 2000 yılında açılan Carrefour'dan sonra, Fatih Sultan Mehmet Mahallesi'nde 2005'te IKEA ve 2007'de açılan M 1 Meydan, Ümraniye'nin büyük alışveriş merkezleridir.

272 Site Mahallesi'nde Soyak Yenişehir, Fatih Sultan Mehmet Mahallesi'nde KİPTAŞ Yeşil Vadi Konakları ve Şile Otoyolu güneyindeki Sinpaş siteleri (Sinpaş İstanbul Palace, Sinpaş Aqua 1, Sinpaş Aqua City II, Sinpaş Avangarden) bunların başlıcalarıdır.

273 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul,* s. 200, 201.

ÜSKÜDAR İLÇESİ

İstanbul'un sur dışındaki önemli yerleşim alanlarından olan Üsküdar, İstanbul'un tarihi ilçelerinden biridir. Üsküdar, kuzeyde Beykoz, güneyde Kadıköy ilçeleriyle komşudur. Batısında İstanbul Boğazı, doğusunda Ümraniye ve Ataşehir ilçeleri bulunur. Üsküdar ilçesi, 1927'de 1090 km^2 alan kaplıyordu. Ancak yeni ilçelerin kurulmasıyla alanı zaman içinde küçüldü. 1960'da 186 km^2, 1985'te 151 km^2 ve günümüzde 35 km^2 oldu.

1926'da kaza olan Üsküdar, 1927'de İstanbul vilayetini teşkil eden 7 kazadan biriydi. Ayrıca, bu tarihte, Anadolu yakasındaki 2 kazadan biridir.[274] Anadolu yakasının diğer kazası Şile'dir. Günümüzde bu alanda 13 ilçe vardır.

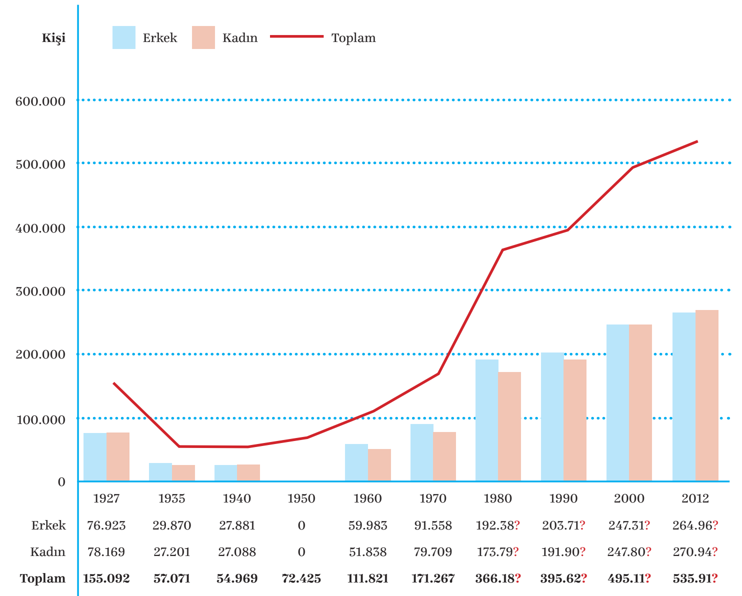
1935'de Üsküdar kazası; Merkez, Beylerbeyi ve Kısıklı nahiyelerinden oluşuyordu ve bu nahiyelerde belediye teşkilatı mevcuttu. 1965'te bu idari yapısını koruyan Üsküdar kazasında, bu tarihten sonra Beylerbeyi ve Kısıklı nahiyeleri kaldırılmış olup 1970'te kazada sadece Merkez bucağı kalmıştı.

Üsküdar kazasının 1935'te 7 köyü vardı. Kısıklı nahiyesinde olan bu köyler; Alemdağ, Aşağıdudullu, Çekme, Reşadiye, Sultançiftliği, Ümraniye ve Yukarıdudullu'dan oluşuyordu. Bunlardan Ümraniye ve Çekme günümüzde ilçedir. 1965'te Kartal'a bağlı olan Sarıgazi köyü, bu tarihten sonra Üsküdar'a bağlanmış ve ayrıca 1966'da Yenidoğan köyü kurulmuştu. Böylece Üsküdar'ın köy sayısı 9'a çıkmıştı.

1985'te Üsküdar'ın 6 köyü vardı. Bunlar Merkez nahiyesine bağlı Alemdar, Çekme, Reşadiye, Sarıgazi, Sultançiftliği ve Yenidoğan köyleriydi. Ancak bu köyler 1987'de Ümraniye ilçesine bağlandı ve bu tarihten sonra Üsküdar ilçesinde köy kalmadı.

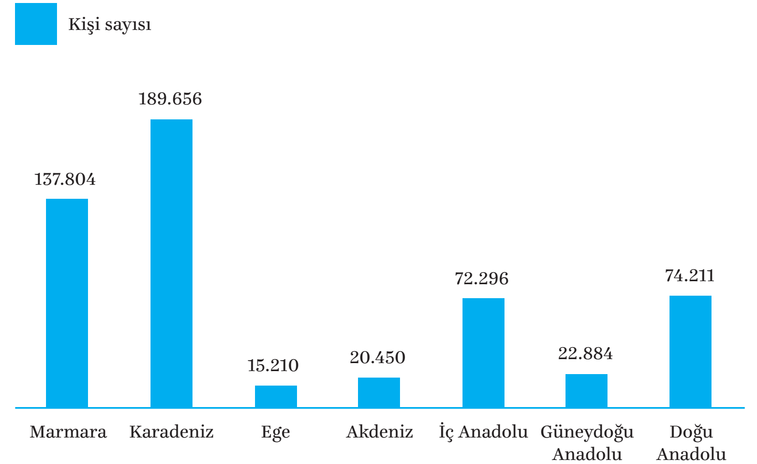
1990'da köyü ve bucağı olmayan Üsküdar ilçesi, idari olarak 50 mahalleden oluşuyordu. Mahalle sayısı 2000 yılında 54 olan Üsküdar, yasa[275] gereğince yapılan düzenlemeler sonrasında, günümüzde 33 mahalleden oluşur (**Tablo 38**).

1927'de Üsküdar kazasının nüfusu 155.092 kişiydi (**Şekil 71**). Nüfus yaklaşık 3 kat azalarak 1935'te 57.075 kişiye geriledi. Bu azalmanın sebebi yeni kazaların kurulması oldu. 1927'de Anadolu yakasında sadece Üsküdar ve Şile kazaları vardı. Ancak Kadıköy, Beykoz ve Kartal kazaları kurulmuş ve Anadolu yakasında kaza sayısı 1935'te 5'e çıkmıştı. Nüfus 1935'ten sonra yaklaşık %4'lük bir azalmayla 1940'ta 54.969 kişiye düştü. Ancak bu tarihten sonra sürekli arttı. 1950-1960 yılları arasında %54 oranında artarak 1960'ta 111.821 kişiye çıktı. Bu yıllar nüfusun önemli oranda arttığı ilk dönem oldu. Ancak en büyük artış 1970-1980 yılları arasında oldu. Nüfus yaklaşık iki kat artarak, 1980'de 366.186 kişiye çıktı. Bu artışta ilçe merkezinin rolü büyük oldu. Bu dönemde ilçe merkezinde nüfus %81 oranında arttı. Ayrıca bu dönemde köy nüfusu da ilk defa önemli oranda (%28) arttı. İlçe nüfusunda ilk defa bu oran ve miktarda bir artış oldu. Bundan sonrada bu büyüklükte bir artış yaşanmadı. Bu sebeple 1970-1980 dönemi nüfuslanma açısından önemli bir dönem oldu. Ancak bunun ardından 1980-1990 döneminde artış oranı %8 oldu. Artışın düşük olmasına

	1927	1935	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2012
Erkek	76.923	29.870	27.881	0	59.983	91.558	192.38?	203.71?	247.31?	264.96?
Kadın	78.169	27.201	27.088	0	51.838	79.709	173.79?	191.90?	247.80?	270.94?
Toplam	**155.092**	**57.071**	**54.969**	**72.425**	**111.821**	**171.267**	**366.18?**	**395.62?**	**495.11?**	**535.91?**

Şekil 71- Üsküdar ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1927 - 2012)

Şekil 72- Üsküdar ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

274 Ana karadan ayrı olması nedeniyle Adalar Kazası hariç tutulmuştur.

275 12 Kasım 2012'de kabul edilen ve 6 Aralık 2012 tarih ve 28489 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanan *6360 sayılı yasa*.

Tablo 38- Üsküdar ilçesi mahalle nüfusu (2011)

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		Mahalle Adı	Nüfus Miktarı
1	Yavuztürk	35.391	18	Muratreis	14.121
2	Cumhuriyet	33.897	19	Kirazlıtepe	13.825
3	Ünalan	32.919	20	Zeynep Kamil	13.550
4	Bulgurlu	30.779	21	Selamiali	13.222
5	Acıbadem	22.809	22	Güzeltepe	13.218
6	Valideiatik	22.407	23	Mimarsinan	12.483
7	Bahçelievler	21.714	24	Sultantepe	12.052
8	Mehmet Akif Ersoy	21.519	25	Salacak	10.359
9	Barbaros	19.692	26	Ahmediye	9.864
10	Kısıklı	19.554	27	Aziz Mahmut Hüdayî	9.537
11	Ferah	18.499	28	Küçük Çamlıca	9.146
12	Küçüksu	18.480	29	Selimiye	7.459
13	Küplüce	17.944	30	Beylerbeyi	5.916
14	İcadiye	17.742	31	Kuzguncuk	4.570
15	Burhaniye	16.734	32	Kuleli	2.287
16	Çengelköy	14.655	33	Kandilli	1.613
17	Altunizade	14.225			

Kaynak: TÜİK.

Ümraniye'nin 1987'de Üsküdar'dan ayrılması sebep oldu. Ümraniye 1990'da 301.257 nüfuslu bir ilçeydi. Böylece Üsküdar önemli bir nüfus kaybına uğramış, fakat buna rağmen bu dönemde az da olsa nüfus artmıştı. 1990-2000 döneminde nüfus %25 oranında artarak 2000 yılında 495.118 kişiye ve ardından da %8'lik artışla 2012'de 535.916'ya ulaştı.

Nüfusun cinsiyet dağılımında, erkek ve kadın nüfusun birbirine yakın miktar ve oranlarda olduğu görülür. 1927, 2000 ve 2012 yıllarında kadınlar, diğer yıllarda ise erkek nüfus bir miktar fazladır. Erkek nüfusun en yüksek olduğu yıl %52 ile 1970 yılıdır. Bu veriler nüfusun cinsiyet dağılımında bir dengeyi gösterir.

Yavuztürk, Cumhuriyet, Ünalan, Bulgurlu, Acıbadem, Valideiatik, Bahçelievler ve Mehmet Akif Ersoy mahalleleri Üsküdar'ın kalabalık semtleri arasında yer alır (**Tablo 38**). 35.391 kişinin ikamet ettiği Yavuztürk, ilçenin en kalabalık semti olurken, 1.613 nüfuslu Kandilli ise Üsküdar'ın en az nüfuslu mahallesidir.

Nüfus kayıt yeri verilerine göre (2012) Üsküdar'da İstanbul nüfusuna kayıtlı kişilerin oranı %20'dir. Bu veriler nüfusun büyük bölümünün göçler ile geldiğine işaret eder. İstanbul'dan sonra nüfusu teşkil edenler arasında ilk sırayı Rizeliler alır. Rize nüfusuna kayıtlı kişilerin oranı %5'tir. Bunu Sivas, Giresun, Kastamonu, Trabzon ve Ordu iline kayıtlı olanlar takip eder. Adı geçen bu iller Üsküdar'ın göç aldığı başlıca yerlerdir. Üsküdar ilçesinde nüfusun önemli bölümü (%36) Karadenizlidir. Marmara bölgesinin payı %26, Doğu Anadolu bölgesinin ise %14'tür. Bunlar Üsküdar'ın önemli miktarda göç aldığı bölgelerdir (**Şekil 72**).

İlçenin idari merkezi olan Üsküdar, tarihî bir yerleşim alanıdır. Tarihî yarımadanın karşısında, Anadolu yakasının en önemli yerleşim alanıdır. Anadolu'dan gelen yolların bitiminde İstanbul Boğazı'nın doğu kıyısında bulunan Üsküdar 1920'li yıllarda, güneyde Haydarpaşa Hastanesi[276] ve Selimiye Kışlası'ndan kuzeye doğru Nuhkuyusu Caddesi ve bu caddenin kuzeyinde İcadiye-Bağlarbaşı Caddesi üzerinden Kuzguncuk'a inen hattın batısında kalan alandan oluşuyordu. Kuzguncuk kuzeyindeki Beylerbeyi, Üsküdar yerleşim alanından ayrı bir yerleşim sahasıydı. Daha kuzeyde Çengelköy, Vaniköy ve Kandilli Boğaziçi'nin küçük yerleşmeleriydi ve bu kıyı yerleşmelerinin gerisindeki sırtlar tamamen boştu. Çengelköy sırtlarında Hasippaşa çiftliği bulunuyordu. Bu sırtlar, Natoyolu (Bosna Bulvarı), Zübeyde Hanım ve Rasathane caddelerinin yakın çevresi, 1990'lardan itibaren çok sayıda site, lüks konut ve apartmanlar ile yoğun bir yerleşim alanı oldu.

Üsküdar'ın güneydoğusundaki tarihî Karacaahmet Mezarlığı 1920'li yıllarda Üsküdar yerleşim alanı dışında kalıyordu. Üsküdar'ın doğusunda Altunizade ve Kısıklı çevreleri oldukça seyrek dokulu kırsal yerleşim alanları hâlindeydi.

276 Bugünkü Gülhane Askerî Tıp Akademisi.

Tablo 39- Zeytinburnu ilçesi mahalle nüfusu

	Mahalle Adı	Nüfus Miktarı		
		1990	2000	2011
1	Telsiz	23.768	32.472	39.681
2	Sümer	13.566	30.341	38.223
3	Çırpıcı	14.878	25.276	30.322
4	Veliefendi	16.054	24.578	29.042
5	Nuripaşa	15.226	22.106	28.519
6	Beştelsiz	16.589	24.431	26.304
7	Seyitnizam	13.368	21.536	24.759
8	Yeşiltepe	12.310	18.908	23.214
9	Gökalp	14.372	17.834	21.068
10	Merkezefendi	14.293	17.939	20.913
11	Yenidoğan	7.951	8.863	10.731
12	Kazlıçeşme	1.316	2.482	1.270
13	Maltepe	1.988	903	182

Kaynak: TÜİK.

Üsküdar'da Büyük ve Küçük Çamlıca tepeleri çevresi, Boğaziçi kıyıları, Vaniköy ve Kandilli sırtları lüks konut ve sitelerin bulunduğu alanlardır. Altunizade ve Acıbadem mahalleleri bu tür konutların bulunduğu diğer alanlardır. 1950-1955 yılları arasında Emlak Bankası'nın yapmış olduğu bahçeli ve tek katlı konutlar ile Koşuyolu, Üsküdar'ın planlı konut alanlarından biridir.

Üsküdar ilçesi dâhilinde sanayi alanı yoktur. Sanayi tesisi olmamakla birlikte Haydarpaşa Liman Tesisleri bu anlamda ilçedeki farklı bir kullanım alanıdır. İlçenin tek alışveriş merkezi olan Capitol ve birçok şirketin yönetim merkezinin bulunduğu Altunizade ticaret alanı olarak dikkati çeker.

Coğrafi konumu nedeniyle Üsküdar tarih boyunca İstanbul'un Anadolu'ya açılan kapısı oldu. Eski İstanbul-Ankara karayolu Üsküdar-Kısıklı-Ümraniye üzerinden geçerken, 1950'lerin ortalarında ulaşıma açılan E-5 (D 100) karayolu ve hiç şüphesiz 1974'te yapılan Boğaziçi Köprüsü, Üsküdar'ın ulaşımına büyük katkı yaptı. Üsküdar tarih boyunca Boğaz'ın iki yakası arasında ulaşımın önemli duraklarından biri oldu. İstanbul ile Anadolu arasındaki konumu ulaşımda Üsküdar'ı tarihin her döneminde önemli kıldı. 29 Ekim 2013'te ulaşıma açılan Marmaray'ın Anadolu yakası istasyonunun Üsküdar'da olması, Üsküdar'ın ulaşımda önemini artırmış ve tarihî rolünü pekiştirmiştir.

Üsküdar kazasında 1927'de nüfusun meslek dağılımında ilk sırayı ziraat (%28) alır. Bunu ticaret (%20) ve sonra da sanayi (%12) izler. Üsküdar'da 2000 yılı tespitlerine göre; toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu %26'lık pay ile istihdamın en fazla olduğu sektördür. Bunu %22'lik oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %21'lik oran ile imalat sanayi grubu gelir.[277]

ZEYTİNBURNU İLÇESİ

Avrupa yakasında, tarihî yarımadayı çevreleyen surların bitişiğinde bulunan Zeytinburnu ilçesi, kuzeyde Bayrampaşa ve Eyüp ilçeleriyle komşudur. İlçeyi güneyden Marmara Denizi sınırlar. Doğusunda Fatih, batısında Bakırköy, Güngören ve Esenler ilçesi bulunur. İlçenin Fatih'le olan sınırı tarihî surlardan geçer. Bu sınırlar dâhilinde Zeytinburnu 11 km^2'dir.

İlçe olmadan bir yıl önce, 1956'da, Zeytinburnu nahiyesinin, Sümer, Telsiz, Yenidoğan, Nuripaşa ve Yeşiltepe adıyla 5 mahallesi olduğu kayıtlıdır.[278] Ancak 1957'de *Resmî Gazete*'de yayınlanan kaza kuruluş kanununda (*7033 sayılı kanun*) Zeytinburnu nahiyesinin 4 mahallesi olduğu ve buna Samatya nahiyesinin iki mahallesi de dâhil edilerek 6 mahalle ile kazanın kurulduğu kayıtlıdır.[279]

Zeytinburnu, ilçe olmadan önce Bakırköy kazasına bağlı bir nahiye idi. Zeytinburnu nahiyesindeki Sümer, Nuripaşa, Yenidoğan ve Yeşiltepe mahalleleri ile Fatih kazası Samatya nahiyesine bağlı Kazlıçeşme ve Maltepe mahalleleri idari bakımdan birleştirilerek, 19 Haziran 1957 tarihinde Zeytinburnu ilçesi kuruldu.[280] Zeytinburnu İstanbul'un 18. ilçesi oldu.

İlk kuruluşta 6 mahalleden müteşekkil olan Zeytinburnu'nda daha sonra; Telsiz ve Merkezefendi mahalleleri kuruldu ve 1960'ta mahalle sayısı 8 oldu.[281] Bunlardan sonra Veliefendi ve Beştelsiz mahallelerinin kurulduğu anlaşılır. Zira 1971'de ilçede bu son iki mahalle de dâhil olmak üzere 10 mahalle vardı.[282] Bu tarihten sonra Çırpıcı, Gökalp ve Seyitnizam mahalleleri kurulmuş ve ilçenin mahalle sayısı 13'e çıkmıştır. Günümüzde ilçeyi bu 13 mahalle teşkil eder (**Tablo 39**).

Günümüzde Zeytinburnu ilçesinin bulunduğu alan 1920'li yıllarda büyük oranda boş bir sahadır. Surların dışa açıldığı kapılardan biri olan Mevlanakapı

277 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200-201.

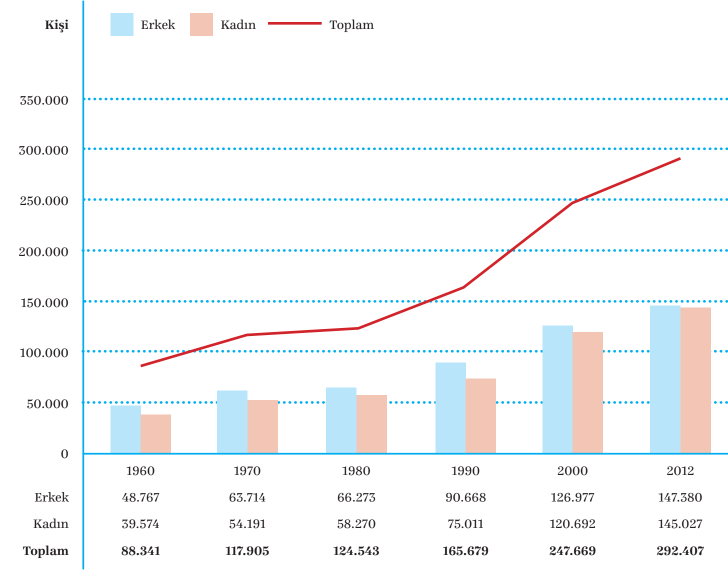
278 *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı, 1951-1955,* İstanbul 1956, c. 11, s. 4.

279 *Resmî Gazete,* 27 Haziran 1957, sy. 96644, s. 17440.

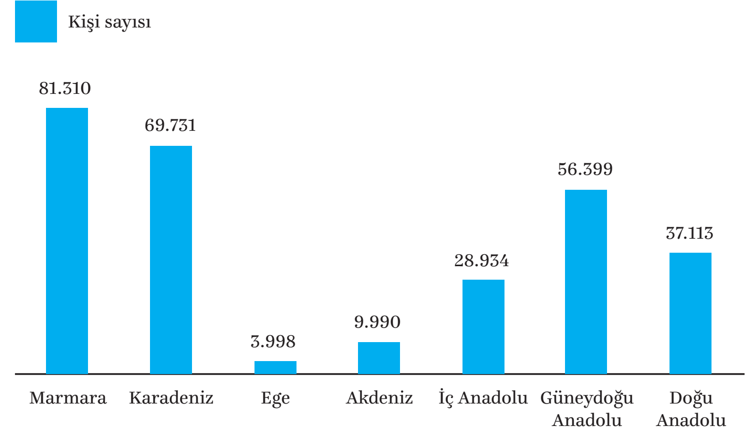
280 Zeytinburnu ilçesi 19 Haziran 1957 tarihinde kabul edilen *7033 sayılı kanun*la kuruldu. Bu kanun 27 Haziran 1957 tarih ve 9644 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

281 *İstanbul Şehri İstatistik Yıllığı, 1955-1959.* İstanbul 1961, c. 13, s. 6.

282 *İstanbul Şehir Rehberi 1971*, s. I.

Şekil 73- Zeytinburnu ilçesi nüfus gelişimi ve cinsiyet yapısı (1960 - 2012)

Şekil 74- Zeytinburnu ilçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılışı (2012)

karşısındaki Merkez Efendi Külliyesi, Silivrikapı çıkışında Seyyid Nizam Tekkesi, daha kuzeyde Topkapı Mezarlığı ve batısındaki Mithat Paşa Çiftliği,[283] güneyde Rum Hastanesi[284] ile Kazlıçeşme ve Zeytinburnu sahilindeki birkaç sanayi tesisi vardı.[285] 1950'lerin sonlarında, Topkapı Mezarlığı batısında kalan sahada iplik, yün iplik, yağ, plastik ve ilaç sektörlerine ait çok sayıda fabrika ve tesisin olduğu anlaşılır. Günümüzde Maltepe Mahallesi'nin olduğu bu alan o tarihlerde Mithatpaşa Mahallesi'dir.[286] Mahallenin yukarıda adı geçen çiftlikten gelen bir isim olduğu ve daha sonra değiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim aynı bölge için 1972'de Maltepe Mahallesi adı kullanılmıştır.[287]

Zeytinburnu'nda sanayi tesisleri ilk olarak Osmanlı döneminde Kazlıçeşme'de kuruldu. Kazlıçeşme'de sanayi (dericilik) Fatih Sultan Mehmet zamanından beri vardı. 1863-1865 arasında sanayi ıslah hareketleri çerçevesinde tabakhaneler birleştirildi. 1927'de *Teşvik-i Sanayi Kanunu* deri fabrikalarının çoğalmasına yol açtı.[288]

Cumhuriyet döneminde ise 1947'de İstanbul Belediye'si İmar Müdürlüğü'nün İstanbul *Sanayi Bölgelerine Ait Talimatnâme*'siyle Zeytinburnu sanayi alanı olmuş ve bu tarihten sonra sanayi geniş bir alanda yayılmıştır. İlçenin kuzeyinde, Maltepe Mahallesi'nde sanayinin gelişmesi bu talimatnameden sonradır. 1950'lerden itibaren sanayinin gelişmesi, bu yıllarda İstanbul'a olan göçlerin bir bölümünü Zeytinburnu'na çekmiş ve fabrikalara yakın bölgelerde gecekondu semtleri meydana gelmiştir. 1958'de Yedikule Göğüs Hastalıkları Hastanesi çevresi "Gecekondu Mahallesi" olarak gösterilmiştir.[289] Ayrıca 1955'te Bakırköy'ü teşkil eden nahiyeler sıralanırken Zeytinburnu nahiyesine dipnot ile "gecekondular" ibaresi düşülmüştür.[290] İlk gecekondunun 1947 yılında yapıldığı kaydedilen Zeytinburnu'nda, Atatürk bulvarının açılması esnasında evleri istimlak edilen 28 binanın sakinlerinden bir kısmı da Zeytinburnu'nda gecekondu yapmıştır.[291] Bu bilgiler İstanbul'un ilk gecekondu semti olarak kabul edilen Zeytinburnu'nun yerleşim özelliklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Zeytinburnu 1960'ta 88.341 kişinin yaşadığı bir ilçeydi (**Şekil 73**). Bu tarihten sonra nüfus %33 oranında artarak 1970'te 117.905 kişi oldu. 1980-1990 döneminde de artış oranı %33 oldu ve ilçe nüfusu 1990'da 165.679 kişiye çıktı. 1990-2000 döneminde artış oranı %49 ile en yüksek değerine ulaştı. 2000'den sonra nüfus artışı yavaşladı ve %18'lik bir artışla ilçe nüfusu 2012'de 292.407 kişiye ulaştı.

Nüfusun cinsiyet dağılımında Zeytinburnu'nda erkek nüfus her dönemde fazla oldu. 1960 ve 1990'da %55 olan erkek nüfus oranı, zaman içinde azaldı ve 2012'de %50.4'e geriledi.

2012 yılında Zeytinburnu ilçesi nüfusu 292.407 kişidir. Bu nüfus içerisinde İstanbulluların miktarı 55.059 kişi olup %18'lik paya sahiptir. Buna göre göre nüfusun %82'sini başka il nüfusuna kayıtlı kişiler teşkil

283 Günümüzde Maltepe Mahallesi'nin bulunduğu alandadır.

284 Günümüzdeki Özel Balıklı Rum Hastanesi

285 *Turkey 1/25.000, Constantinople Sheet*; *Turkey 1/25.000, Makri Keui Sheet*.

286 *Türkiye Topoğrafya Haritası, İstanbul F 21 c3 Paftası*, HUM, Ankara 1958. Bu sahadaki tesislerden biri olan Mercedes Acentası günümüzde de halen aynı yerde faaliyettedir.

287 *Türkiye Topoğrafya Haritası, İstanbul F 21 c3 Paftası*, HGM, Ankara 1972.

288 Tümertekin, *İstanbul İnsan Mekân*, s. 254.

289 *Türkiye Topoğrafya Haritası, İstanbul F 21 c3 Paftası*, HUM, Ankara 1958.

290 Lokmanoğlu, *Haritalı Şehir Rehberi*, s. 6.

291 Tümertekin, *İstanbul İnsan ve Mekân*, s.254.

eder. Nüfus kayıt yeri verilerine göre İstanbul'dan sonra en fazla olan grup Mardinlilerdir. Zeytinburnu nüfusunun %6'sı Mardinlidir. Giresunlular %5 ile önemli bir gruptur. İlçe nüfusunun coğrafi bölgelere dağılımında ilk sırada %28 ile Marmara bölgesi gelir (**Şekil 74**). İlçede Karadeniz bölgesinin payı %24, Güneydoğu Anadolu'nun %20'dir. Nüfusla ilgili bu veriler göçün boyutları ve menşei hakkında fikir verir.

Telsiz, Sümer ve Çırpıcı mahalleleri Zeytinburnu'nda nüfusun kalabalık olduğu semtlerdir (**Tablo 39**). Telsiz Mahallesi ilçenin en kalabalık semtidir. 2011 yılı verilerine göre, nüfusun %13'ü bu semtte toplanmıştır. Diğer taraftan Maltepe sadece 182 kişiyle en az nüfusun olduğu mahalledir. Maltepe Mahallesi'nde 1990'dan sonra nüfus %91 oranında azalmıştır. Mahallenin yoğun sanayi alanı olması ve konut alanının azlığı bunun başlıca sebebidir. Topkapı Otogarı'nın Esenler'e taşınmasından sonra 1995'lerde otogar alanı ve çevresinde kurulan Topkapı Kültür Parkı nedeniyle yapılan istimlaklar, mahallede az olan ikamet alanını daha da daraltmıştır. Ayrıca Karayolları ve Şişe Cam lojmanlarının taşınması nüfusun azalmasının bir başka sebebi olmuştur.

Nüfusu azalan bir diğer mahalle Kazlıçeşme'dir. Zeytinburnu'nun en eski sanayi alanı olan Kazlıçeşme ikamet alanın sınırlı olması nedeniyle nüfusun az olduğu bir alandır. 1990'lı yıllarda başta deri fabrikaları olmak üzere sanayi tesislerinin buradan taşınmasının ardından bir miktar nüfusu artsa da 2000'den sonra nüfus önemli oranda azalmıştır.

Zeytinburnu'nda en az nüfus olan mahalle Maltepe, ikincisi ise Kazlıçeşme'dir. Diğer taraftan ilçenin alanı en geniş olan mahallesi Kazlıçeşme, ikincisi ise Maltepe'dir. Nüfus ile alan arasındaki bu tezat, adı geçen semtlerin ilçenin iki önemli sanayi semti olmasıyla alakalıdır. İkamet amaçlı konut alanının azlığı buna neden oldu. Ancak Kazlıçeşme'de kentsel dönüşüm kapsamında yapılmakta olan konut projeleri[292] nedeniyle gelecekte nüfus artacaktır.

Maltepe ve Kazlıçeşme'nin haricindeki 11 mahallede nüfus artmıştır. Bunlardan Sümer Mahallesi'nde yaklaşık 3 kat artış olmuştur. Bu artışta son yıllarda yapılan konut projelerinin etkisi oldu.[293]

Sanayi tesislerinin yoğun olduğu Zeytinburnu'nda 2000 yılı verilerine göre, nüfusun önemli bölümü (%46) imalat sanayi grubunda çalışıyordu. Bu değer Esenler, Bağcılar ve Gaziosmanpaşa'dan sonra en yüksek orandır. Bunu %19'luk oran ile toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otel sektörü izler. Üçüncü sırada %17'lik oran ile toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler grubu gelir.[294]

Fatih Sultan Mehmet'in Kazlıçeşme'de kurdurduğu tabakhaneler sebebiyle yakın zamana kadar Zeytinburnu dericilik merkezi oldu. Ancak 1990'ların başlarından itibaren tesislerin Tuzla Organize Deri Sanayi Bölgesi'ne taşınmasıyla bu özelliğini kaybetti. Ancak Zeytinburnu, başta dokuma ve kimya olmak üzere çok sayıda sanayi tesisinin olduğu önemli bir sanayi alanıdır. İlçede Seyitnizam Mahallesi'ndeki Demirciler ve Nakliyeciler Sitesi ile Maltepe Mahallesi'ndeki Matbaacılar ve Ciltçiler Sitesi gibi belli esnaf grupları için yapılmış siteler vardır. İlçede sanayi adı geçen bu iki mahallede yoğunlaşmıştır. Maltepe hemen tamamıyla sanayi alanı olup yerleşik nüfusu oldukça azdır.

Beştelsiz Mahallesi'nde 2000 yılında açılan Olivium Alışveriş Merkezi Zeytinburnu'nun ticari fonksiyonuna önemli bir katkı olmuştur.

İstanbul'un ilk gecekondu semti olarak kabul edilen Zeytinburnu'nda, planlı konut alanları oldukça azdır. Kentsel dönüşüm projelerinin uygulandığı Zeytinburnu, 2000'lerin başlarından itibaren Merkezefendi, Seyitnizam ve Sümer Mahallesi çok katlı lüks konut projelerinin yapıldığı bir alan oldu.[295] İlçede son yıllarda, geçmişin sanayi alanlarında, rezidans ve gökdelen tipi konutların yapımı başlandı.[296] 1990'ların başlarından itibaren sanayi tesislerinin kaldırılması ve kentsel dönüşüm projeleriyle Kazlıçeşme eskisinden çok farklı bir fonksiyon kazanmaya başladı. Kazlıçeşme'de yapımı devam eden ve alışveriş merkezi, oteller, konut, expo-kongre merkezi, marina, kruvaziyer limanı gibi çok sayıda tesisi içermekte olan İstanbul Seaport Projesi, bölgeye turizm fonksiyonu kazandıracaktır.

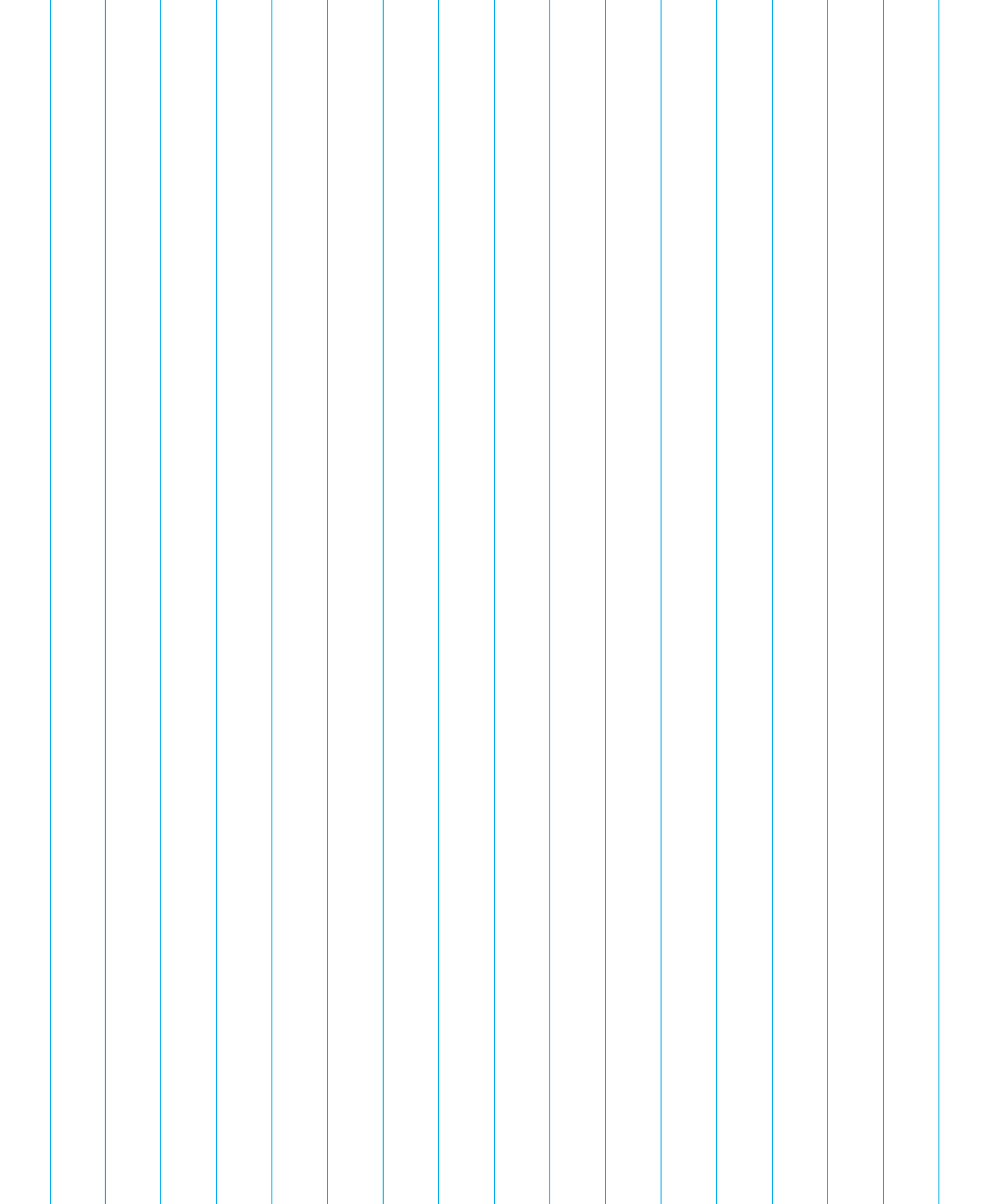
292 Ottomare Suites, OnaltıDokuz ve Miramarin projeleri.

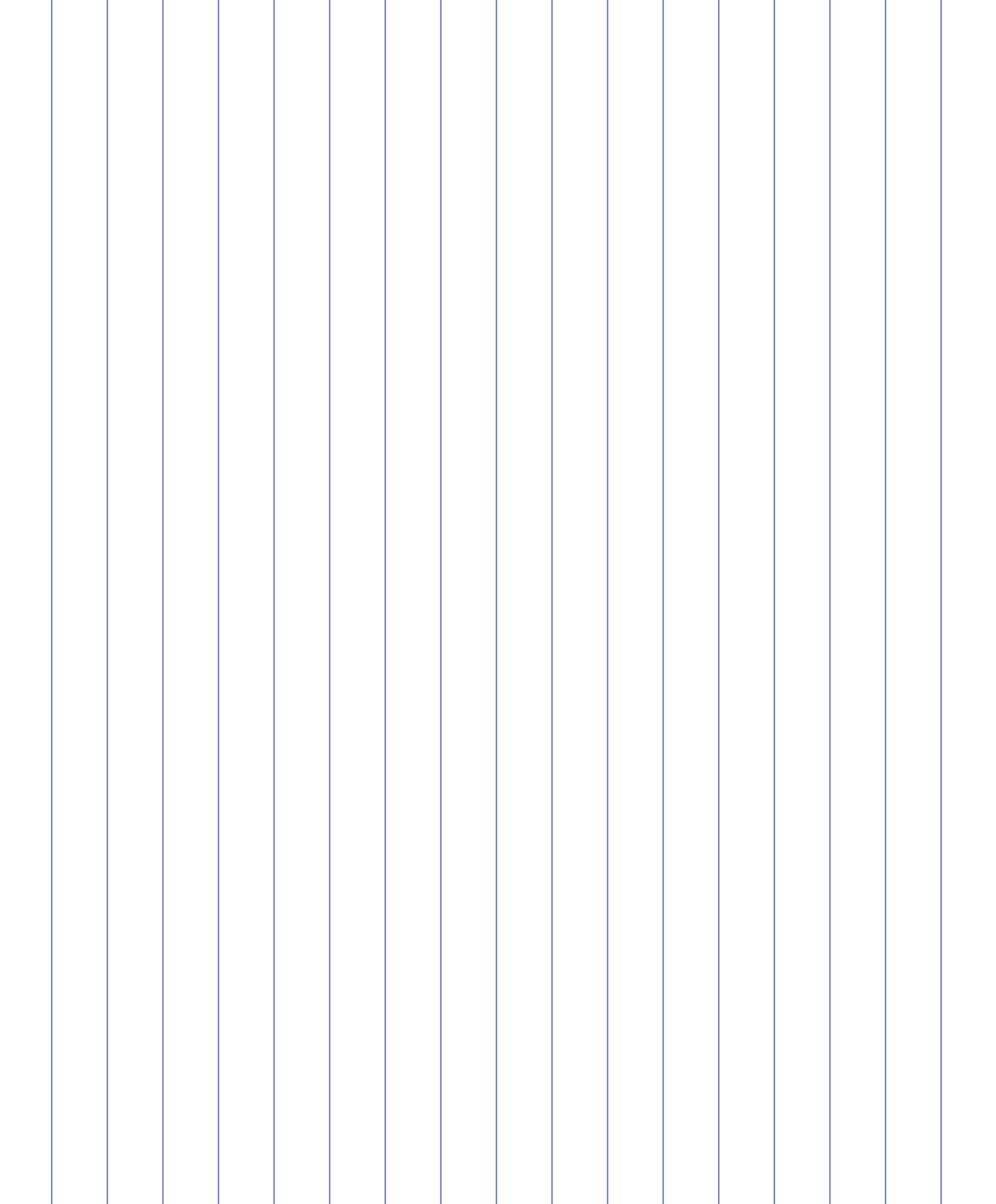
293 The İstanbul Veliefendi, Sahil Park ve Denizatı Konutları.

294 *2000 Genel Nüfus Sayımı: 34 İstanbul*, s. 200, 201.

295 Tercüman Sitesi (Merkezefendi Mahallesi), Zeytinbelde Sitesi (Merkezefendi), Akevler Sitesi (Seyitnizam) ve Matbaacılar Sitesi (Sümer Mahallesi) başlıca planlı konut alanlarıdır. Bunlara son yıllarda yapılan Kiptaş Topkapı Merkezefendi Evleri (Seyitnizam), Sümer Mahallesi'ndeki Sahilpark Veliefendi Evleri (Sümer) ve Denizatı Kent Konutları eklendi.

296 The İstanbul Veliefendi (Sümer Mahallesi), OnaltıDokuz (Kazlıçeşme) ve Real İstanbul (Seyitnizam). İstanbul 4. İdare Mahkemesi Eylül 2013'te, üç gökdelenden oluşan OnaltıDokuz'un, İstanbul'un tarihî silüetine etki eden katlarının yıkılmasına karar verdi.

SEÇİM

1876'DAN 1950'YE İSTANBUL'UN SEÇİM TARİHİ

KENAN OLGUN* - CEZMİ ERASLAN**

23 Aralık 1876 tarihinde Anayasa'nın ilanıyla başlayan ve I. Meşrutiyet dönemiyle beraber yereli ve geneli ile seçimler toplumun ve siyasi hayatın vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmeye başlamıştır. Tabii olarak bütün bu gelişmelerin odak noktasında yer alan başkent İstanbul da seçim olgusunu en yoğun şekilde yaşamıştır. İki dönem çalışabilen I. Meşrutiyet meclislerinin seçimi geçici bir düzenleme; *Meclis-i Mebusan'ın Suret-i İntihabı ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate*'ye göre yapılmıştır.

Talimata göre 80'i Müslüman, 50'si gayrimüslim olmak üzere 130 mebusun seçilmesine karar verilmişti. Anayasa 50.000 erkek nüfusa bir mebus düşecek şekilde seçimlerin yapılmasını ve iki dereceli olmasını öngörüyordu. Ancak bu kural "zamanın yetersizliği" nedeniyle bu dönem için uygulanamamıştır. Bunun yerine 1876 yılına özgü, vilayet meclisleri üyeleri birinci seçmen sayılarak, mebusların bunlar tarafından belirlenmesine karar verildi.

İstanbul'da yapılacak seçime ayrı bir önem verildiğinden farklı bir beyanname *Heyet-i Mebusan'ın Birinci Sene-i İçtimaiyesi İçin Dersaadet ve Mülhakatından İntihab Olunacak Mebusların Suret-i İntihabına Dair Beyannâme* hazırlanmıştır. *1876 Anayasası*'na uygun olarak İstanbul ve çevresindeki seçimleri iki dereceli olarak belirleyen bu beyannameye göre seçimler, seçim çevresi esasına göre yapılacaktı. Her seçim çevresi için 5 gün oy verme süresi saptanmıştı. Bu süre içinde sandık başına gelmeyenler, oy hakkını kaybediyordu. İstanbul Belediyesi seçimin düzenli yapılmasından sorumluydu. Belediye bu göreve binaen İstanbul'u 18 seçim çevresine bölmüş, her seçim çevresine birer seçim memuru ile yeteri kadar kâtip göndermiştir. İstanbul'un çevresi de iki seçim çevresine bölünmüştü. Böylece 20 olan seçim çevresinden ikişer olmak üzere 40 kişi ikinci seçmen olarak belirlenecekti.

İstanbul'dan 1877 yılında 5'inin Müslim, 5'inin de gayrimüslim 10 milletvekili seçmesine karar verilmişti. 18 Şubat 1877 tarihinde belirlenen birinci seçmenler, İstanbul Belediyesi'nde toplanarak milletvekillerini seçmek için oy kullanmaya başlamışlardır. Seçimler 13 Mart'ta sona ermiş ve İstanbul'un 5'i Müslüman, 5'i gayrimüslim 10 milletvekili belirlenmiştir. Bu milletvekilleri; Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Hilmi Efendi (Üsküdar), Hasan Fehmi Efendi, Hacı Ahmed Efendi (tütün tüccarı), Hacı Ahmed Efendi (astarcılar kâhyası), Sebuh Maksudyan Efendi, Ohannes Efendi (Hüdaverdizade), Nikolaki Sulidi Efendi, Vasilaki Seragiyoti Bey, Avram Aciman Efendi (sarraf) idi.

Ülke çapında yapılan seçim sonucunda İstanbul'a 69'u Müslüman, 46'sı gayrimüslim olmak üzere toplam 115 milletvekili geldi. 19 Mart 1877 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda görkemli bir törenle açılan ilk Meclis-i Mebusan, toplantılarını Sultanahmet'teki Darülfünun binasında yaptı. Meclis-i Mebusan, 28 Haziran 1877 tarihine kadar 3 ay 9 gün açık kalmıştır.

I. Meşrutiyet Devri'nin ikinci dönem seçimleri de, bir önceki uygulamaya göre yapılmıştır. Diğer bir deyişle milletvekillerini yine Vilayet İdare Meclisi üyeleri belirleyecektir. Bu karar Padişah II. Abdülhamid tarafından da uygun bulunmuştur.

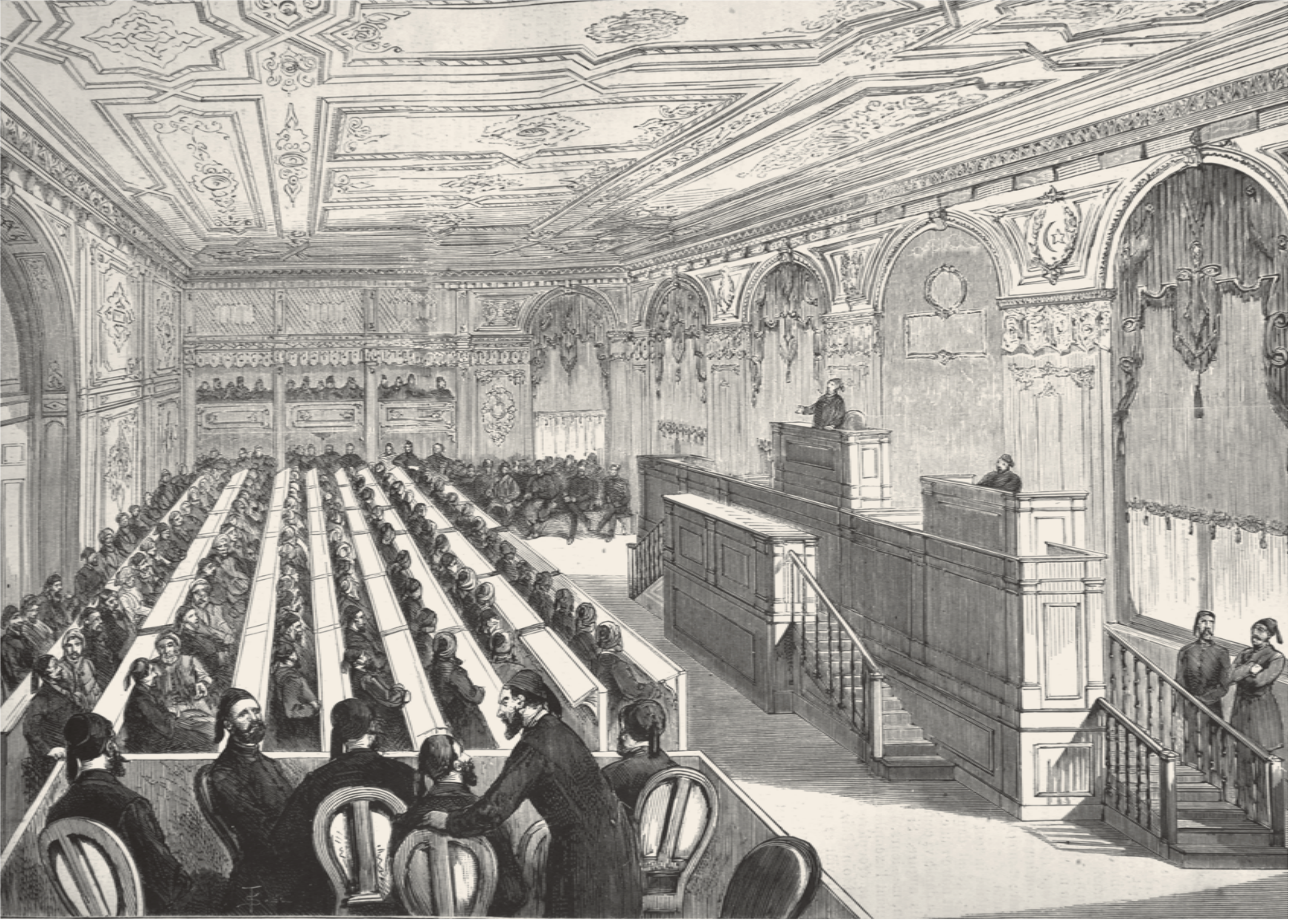
Sultanahmet'teki Darülfünun binasında toplanan Meclis-i Mebusan, 13 Aralık 1877-14 Şubat 1878 tarihleri arasındaki ikinci döneminde 29 toplantı yapmıştır. Bu mecliste 59'u Müslüman, 47'si gayrimüslim olmak üzere toplam 106 milletvekili bulunmaktadır.

1877 yılının Kasım ayında ikinci dönem için seçimler yapılmıştır. Bu seçimlerde İstanbul milletvekilleri aynı isimlerle muhafaza edilmiştir.

Meclisin ikinci toplantı döneminde milletvekilleri, kanun yapma işini geri plana bırakarak hükûmet faaliyetlerini ve felaketle bitecek olan Rus Harbi'nin

* Sakarya Üniversitesi

** İstanbul Üniversitesi

1- 19 Mart 1877'de Meclis-i Mebusan'ın açılışı (*L'Illustration*)

yönetimini tartışıyordu. Milletvekilleri dolaylı olarak Padişah II. Abdülhamid'i savaşın gidişinden sorumlu tutuyorlardı. Hükûmet üyeleri de eleştirilerden rahatsız olmuşlardı. Hristiyan milletvekilleri ise, Avrupa'nın da etkisiyle kendi topluluklarının çıkarlarını gözetiyorlardı. Nihayetinde padişah Anayasa'nın kendisine verdiği yetkiye dayanarak 14 Şubat 1878 günü meclisi feshetti.[1]

Meşrutiyet, meclisin tatil edilmesiyle sadece 1 yıl 1 ay 21 gün devam edebilmiş, meclisin toplantı süresi de toplam 10 ay 25 gün olmuştur.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

Kanun-ı Esasi'nin "şeklen" yürürlükte kaldığı 1878-1908 arası dönemde II. Abdülhamid'in yönetimine karşı özellikle içte büyük mücadeleler yapılmıştır. Bu mücadelelerin neticesinde Meşrutiyet, 23 Temmuz 1908 tarihinde resmen ilan edilmiştir. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Fransız İhtilali'nde olduğu gibi "hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet" ilke ve idealleri her tarafta sıklıkla duyulur hâle gelmiştir.

Kasım-Aralık 1908 tarihleri arasında yapılan II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk milletvekili seçimleri, Türk demokrasi tarihi açısından kısmen de olsa ilk çok partili seçim olma özelliğini taşımaktadır. Seçime, İttihat ve Terakki Fırkası ile henüz teşkilatını tam olarak tamamlayamamış olan Ahrar Fırkası katılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ilk çok partili genel seçimleri İttihat ve Terakki adayları kazanırken, Ahrar Fırkası adayları hiçbir varlık gösterememiştir. Seçimler sonucunda beklenen olmuş, İttihat ve Terakki, seçilen 281 mebustan biri hariç tamamını almıştır.

İstanbul seçimleri için 1877 yılında olduğu gibi ayrı bir özel madde hazırlanmış, Şehremaneti vilayet merkezi sayılmış, her belediye birer şube, belediye hudutları içinde bulunan yerler de bir seçim dairesi kabul edilmişti.

1 11 Safer 1295 (14 Şubat 1878) tarihli irade, BOA, DUİT, 5-/5-4, lef 1.

2- Meclis-i Mebusan'ın II. Meşrutiyet döneminde açılışı (17 Aralık 1908). Sultan II. Abdülhamid orta locada ayakta durmaktadır

Diğer usuller sancaklar için uygulananlar ile aynı olacaktı.

Ayrıca Tuna Nehri üzerinde bulunan Adakale'nin hiçbir yerle sınırı bulunmadığından İstanbul seçimlerine bağlanması ve bir tane ikinci seçmen çıkarmasına karar verilmişti. Adakale ahalisinin İstanbul'a gelmesinin "külfetli" olacağından seçimin orada yapılması kararı alındı.[2]

Halk 11 Aralık 1908'de yapılan İstanbul seçimlerini ülke genelinde olduğu gibi bir eğlenceye dönüştürmüştü. Seçimden önceki gece, Türk mahallelerinde davullar çalınıyor, sabahleyin kafileler hâlinde seçim sandıkları omuzlarda taşınarak seçimin yapılacağı mahallere götürülüyordu.

İstanbul'da Heyet-i Teftişiye'nin açıklamasına göre erkek nüfus; 268.458 Müslüman, 75.776 Rum, 29.042 Ermeni, 10.649 Musevî, 792 Katolik, 277 Süryanî olmak üzere toplam 385.039 kişidir. Bu sayıya Şile, Gebze ve Kartal'daki 37.500 erkek ve şehirde bulunan 55.000 asker de eklenerek İstanbul'un 10 mebus çıkaracağı açıklanmıştır. Mebusları belirlemek amacıyla 11 Aralık'ta yapılan seçimlerde, 512 ikinci seçmenden 507'si hazır bulunmuştur.[3] İkinci seçmenlerin neredeyse tamamına yakın bir kısmının oylamaya katılması, seçime verilen önemin bir göstergesidir. Seçim esnasında ve sonrasında sandık, nişancı taburu askerleri tarafından korunmuştur. Oy verme işlemi sonunda Dersiam vekili Halis Efendi, bir dua etmiştir. Sandık "allı yeşilli" bayraklarla donatılarak başta bando bulunduğu hâlde büyük bir "sandık alayı" ile belediyeye götürülmüş burada konuşmalar yapılmıştır.

İstanbul seçimlerinde Rumlar önce seçimlere katılmayacaklarını, daha sonra da katılacaklarını ilan etmişlerdir. Seçimlerde hileli yollara başvurarak seçmen sayılarını fazla göstermeye çalışan Rumları bu konuda

2 BOA, MV, 120/81 27 Şaban 1326 (24 Eylül 1908).

3 *İkdam*, 12 Aralık 1908, nr. 5226, s. 1.

3- Meclis-i Mebusan'ın II. Meşrutiyet dönemi açılışında Sadrazam Said Paşa tarafından nutk-ı hümayunun (padişahın konuşmasının) okunması (*Resimli Kitap*)

Yunanistan ile Fener Rum Patrikhanesi desteklemiştir. Rumların seçim hileleri meydana çıkınca, bunu gizlemek için, bir taraftan Patrik kanalıyla Bâbıâli'ye şikâyetlerde bulunmuşlar diğer taraftan da 20.000 kadar Rum, 22 Kasım 1908'de Beyoğlu ve Bâbıâli'de gösteri yapma yoluna gitmişlerdir. Rumların temel isteği, İstanbul'daki seçimlerde nüfus tezkeresi aranmamasıdır. Çünkü nüfus tezkeresi arandığında Osmanlı vatandaşı olmayan dindaşlarına oy kullandıramayacaklarını bilmektedirler. Yunan basını da Türkiye'de 6.500.000 Rum ahali bulunduğundan söz ederek, mebus ve ayan sayısının buna göre belirlenmesini istemiştir. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nde Rumların nüfusu hiçbir zaman 6.500.000 olmamıştı. 1907 yılında nüfus oranları şöyleydi: Müslüman 15.508.753, Rum 2.852.812, Ermeni 1.120.748, Yahudi 253.435, Bulgar 761.530, ecnebi 197.760, diğer 189.592, toplam 20.884.630'dur. Rum Patriği Yuvakim Efendi, hükûmetten dine ve eğitime dair eski imtiyazların korunmasını istemiş, İttihat ve Terakki yönetimi de bu imtiyazlara dokunmak niyetinde olmadıklarını bildirmişti.

İstanbul'da Rum kiliseleri çanlarını sürekli olarak çalmışlar, Rumlar bu çan sesleri üzerine dükkânlarını kapatmışlardı. Sokaklar, öfkeli Rum göstericilerle dolmuştu. Rumların gösterileri özellikle Beyoğlu semtinde etkili olmuş burada şiddet hareketleri görülmüştü. Bunun üzerine Zabtiye Nezareti gerekli tedbirleri almak zorunda kalmıştı. Ancak alınan tedbirlerin yetersizliği Rumların bir gün sonra yaptıkları protesto gösterileri ile ortaya çıkmıştı. Rumlar 23 Kasım'da bir gün öncekine oranla daha geniş çaplı gösteriler yapmışlar, taşkınlıklarını artırmışlardı. Rumların gösterilerindeki amaçları Beyoğlu seçimlerinin iptali ve seçimlerin 8 gün sonraya ertelenmesiydi. Rum göstericiler o gün zor kullanılarak dağıtılmıştı. Rumların aleyhinde yazılar yazan *Tanîn* gazetesi ise Rum gazeteleri tarafından en büyük düşman olarak görülmekteydi.

4- Kanun-i Esasi madalyasının ön ve arka yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

Ermeniler de Rumlardan geri kalmamıştır. Ermenilerin hedeflediği 2 milletvekilliği seçimler sonucunda gerçekleşmiş, Hallaçyan Efendi ile Kirkor Zohrap milletvekili seçilmiştir. Hallaçyan Efendi, Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nde 9 Eylül 1909 tarihinde Ticaret ve Nafia Nazırı olmuş, İbrahim Hakkı Paşa kabinesi döneminde de 18 Şubat 1911 tarihinde nazırlıktan istifa etmiştir. Meclis-i Mebusan'da Nafia Encümeni reisliği de yapmıştır. İkinci, üçüncü devrede de mebus seçilmiştir. Dava vekilliği yapan Zohrab Efendi, 1908 seçimlerinde 11 Aralık 1908'de 392 oy alarak İstanbul mebusu seçilmiştir. Meclis-i Mebusan'da Kavanin-i Maliye Encümeni reisliği yapmıştır.

İstanbul'da yapılan seçim sonucunda mebuslukların tamamını İttihat ve Terakki adayları kazanmıştır. Seçimi kazananlar şöyledir: Manyasîzade Refik Bey, Mustafa Asım Efendi, Ahmed Rıza Bey, Feraci Efendi, Hallacyan Efendi, Ahmed Nesimi Bey, Kirkor Zohrap Efendi, Kostantinidi Efendi, Hüseyin Cahid Bey, Kozmidi Efendi. Bu sonuçta ilginç olan, 1877 Meclisi için İstanbul'dan 5 Müslüman, 5 gayrimüslim milletvekili kontenjanının belirlenmiş olması ile kontenjansız yapılan 1908 seçiminde de aynı oranın korunmasıdır. İstanbul'da devlet tecrübesi çok olan Ahrar

5- Meclis-i Mebusan'ın açılışını izlemeye gelen Mülkiye Mektebi talebeleri ve mezunları

Fırkası adayları ve bağımsızlardan seçilebilen olmamıştır. Sadrazam Kâmil Paşa ve Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa gibi tecrübeli isimler seçilememiştir

Boşalan milletvekilliği için yapılacak olan ara seçimlerde sadece ikinci seçmenler oy kullanmaktadır. 1908-1912 Meclis-i Mebusan'ında boşalan 44 milletvekilliği için 43 seçim yapılmıştır. Bunlardan en ilginç ve sonuçları itibarıyla en önemli olanı İstanbul ara seçimleridir.

İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki ilk ciddi siyasi mücadele 11 Aralık 1911 tarihinde İstanbul'da yapılan ara seçimlerde yaşanmıştır. Bu ara seçim, 1909 yılındaki ara seçimin bir benzeri mahiyettedir. 1909 yılında İstanbul Milletvekili Manyasîzade Refik Bey'in ölümü üzerine İstanbul'da ara seçim yapılması gündeme gelmişti. İttihat ve Terakki ile Ahrar Fırkası arasında geçen bu seçimde, İttihat ve Terakki'nin adayı Dışişleri Bakanı Rıfat Paşa'ydı. Ahrar Fırkası ise, *İkdâm* gazetesi başyazarı Ali Kemal Bey'i aday göstermiş ve Dışişleri bakanının işlerinin yoğunluğu nedeniyle milletvekilliği yapamayacağı iddiasında bulunmuştu. Ahrar'ın bu iddiasına rağmen 5 Nisan'da yapılan seçimleri 281 oyla Dışişleri Bakanı Rıfat Paşa kazanmış, Ali Kemal Bey ise sadece 129 oy alabilmişti.

1911 yılındaki ara seçim, 1909 ara seçiminde İstanbul milletvekili olan Rıfat Paşa'nın Paris büyükelçiliğine atanması üzerine yapılmıştır. Yapılacak bu seçim için Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 25 Kasım 1911'de toplanarak, *Şehrah* gazetesi yazı işleri müdürü Tahir Hayreddin Bey'i aday göstermiştir. İttihat ve Terakki'nin adayı ise Adalet Bakanı Mehmed Memduh Bey'dir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, gücünü göstermek amacıyla bu seçime büyük önem vermiştir. Seçimler 11 Aralık 1911 tarihinde yapılmış, Hürriyet ve İtilaf Fırkası kuruluşundan 20 gün sonra yapılan seçimi bir oy farkla da olsa kazanmasını bilmiştir. Seçimlerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adayı Tahir Hayreddin Bey, 196 oy alırken İttihat ve Terakki'nin adayı Mehmed Memduh Bey 195 oy almıştır. Seçim sonucu Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından

6- İstanbul'da Mekteb-i Sultanî bahçesinde seçim ve seçim denetlemeleri (*Resimli Kitap*)

büyük bir sevinçle karşılanırken, İttihat ve Terakki için "kendilerini uyaran ağır bir tehlike çanı" olmuştur. Seçimleri kazanan Tahir Hayreddin Bey, gazetelere verdiği ilanlarda seçmenlerine teşekkür ederek, milletvekilliğine layık olacağını beyan etmiştir.

Demokrasi sürecinde ilk erken genel seçim olan 1912 seçimleri tarihe "sopalı seçim" diye geçmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası adayı Rıza Tevfik'in Büyükada'daki seçim çalışmaları sırasında dövülmesinden dolayı bu adla anılmıştır.

284 mebustan 6'sı hariç tamamını kazanan İttihat ve Terakki bu defa da meclis dışı güçlerin baskısı altında kalmış, iktidar olmasına rağmen mecliste "muktedir" olamamıştır. Meclis dışında askerî bir güç olarak ortaya çıkan Halaskâr Zabitan Grubu ittihatçıların iktidardan çekilmesinde etkili olmuş, 1912 meclisi de 1908 meclisi gibi zamanından önce 4 Ağustos 1912 tarihinde feshedilmiştir.

1912 seçimlerinde İstanbul'daki ikinci seçmen sayısı 471'dir. Bu seçimlere 14 ikinci seçmen katılmamıştır. Seçimler sonucunda Ahmed Nesimi Bey, Artas Efendi, Memduh Bey, Vasilaki Efendi, Feraci Efendi, Bedros Hallaçyan, Hüseyin Cahid Bey, Haşim Bey, Hacı Şefik Bey ve Zohrab Efendi İstanbul mebusu olmuşlardır. Görüldüğü üzere Müslim-gayrimüslim oranı 5/5 şeklinde korunmuştur. İttihat ve Terakki yönetimi iktidara gelirken işbirliği yaptığı gayrimüslim kesimler ile iyi ilişkilerini devam ettirmeye gayret sarf ettiğini göstermiştir.

Diğer adaylardan Osman Bey, Lütfi Fikri, Mustafa Sabri, Kozmidi Efendi, Hulusi Bey, Vasilaki Efendi, Dağavaryan Efendi, Tahir Hayreddin Bey, Hüseyin Hüsnü Bey, Konstantin Efendi, Rıza Tevfik Bey, Ahmed Cevdet Bey, Muratyan Efendi, Mustafa Bey, Sadrazam Said Paşa, Kâmil Paşa, Şerbetçiyan Efendi, Ahmed Ağaoğlu, Ahmed Midhat Bey, Reşid Bey, Kasbaryan Efendi, Kâtibyan Efendi yeterli oyu alamamışlardır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin en uzun ömürlü meclisi olan 1914 Meclis-i Mebusan'ı, 14 Mayıs 1914 tarihinde açılmış, 21 Aralık 1918 tarihine kadar toplam 310 oturum yapmıştır. Bu meclis de normal çalışma süresini tamamlayamadan 1908 ve 1912 meclisleri gibi feshedilmiştir.

İstanbul'da seçimler 28 Şubat 1914'te yapılmış, Hacı Şefik, Bedros Hallaçyan, Ahmed Nesimi, Urfanidis, Emanuel Karasu, İsmet, Hüseyin Cahid, Dr. Haralambos, Salah (Cimcoz) ve Kirkor Zohrap milletvekili seçilmişlerdir.[4] Balkan savaşlarında Osmanlı vatandaşı bir kısım Bulgar ve Rumların, Bulgar ve Yunan ordusunda gönüllü savaşmalarına mukabil İttihat ve Terakki yönetimi tepki göstermemiş, temsilde dengeyi bozmayı düşünmemiştir.

4 BOA, DH.SYS, 122/3-1/41.

7- Beyoğlu seçim sandıklarının Cadde-i Kebir'den geçirilmesi (*Resimli Kitap*)

1919 Seçimleri ve Son Osmanlı Mebusan Meclisi

Misak-ı Millî'nin kabul edildiği son Osmanlı Mebusan Meclisi üyelerini belirleyen seçimler 1919 yılının Aralık ayında yapılmıştır. 1919 seçimlerinin yapılmasına imkân veren gelişmeler, Millî Mücadele'nin liderini bulmasıyla hızlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Millî Mücadele, temelini halktan alan, millet egemenliğini en üstün güç olarak tanıyan bir hareketti. Seçimlerin yapılması yolunda en önemli adım ise, İstanbul Hükûmeti ile yapılan Amasya Görüşmeleri'dir.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerine Damad Ferid Paşa ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlıları karşı çıkarken Müdafaa-i Hukuk grupları desteklemiş ve seçim çalışmalarına hız vermişlerdir. Ayrıca Ermeniler ve Rumlar da Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı amaçladıkları için seçimlere katılmamışlardır.

İstanbul'da seçimler, çoğunluğu 18 Aralık olmak üzere Ocak ayında da yapılmıştır. Seçimler sonucunda Meclis-i Mebusan'a giren isimler şöyledir: Ahmet Ferit (Tek), Adnan (Adıvar), Ahmed Muhtar, Numan Usta, Selahattin, Fuad Selim, Hamid, Rauf Ahmed, Reşat Hikmet beylerle Kâmil ve Mişon Ventura efendilerdir.

Seçimler sonrası oluşan son Osmanlı Mebusan Meclisi, 12 Ocak 1920 tarihinde ilk toplantısını yapmıştır. Meclis, Misak-ı Millî'yi (Ahd-ı Millî) 22 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda ele almış, 28 Ocak'ta meclisin açık oturumunda kabul etmiştir. Bu karar 17 Şubat 1920 tarihinde yayınlanmıştır. Bu kararın yayınlanması meclisin sonunu hazırlamış, nitekim önce İstanbul, 16 Mart'ta resmen işgal edilmiş, bu durum üzerine Meclis-i Mebusan, 18 Mart'ta "mebusluk vazifesinin yapılmasında emniyet verici bir hâlin gelmesine kadar" meclis çalışmalarına ara vermiştir. Meclisin bu kararından sonra Meclis-i Mebusan, 11 Nisan 1920 tarihinde padişah tarafından kapatılmış, bundan sonra bir daha İstanbul'da meclis toplanmamıştır.

8- Sultan V. Mehmed Reşad'ın Meclis-i Mebusan'ı açmak üzere parlamentoya gelişi (*Resimli Kitap*)

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ve CUMHURİYET DÖNEMİ SEÇİMLERİNDE İSTANBUL MİLLETVEKİLLERİ

İstanbul'un işgali Mustafa Kemal (Atatürk)'ün ısrarla savunduğu; meclisin İstanbul dışında bir yerde toplanması isteğinin ne kadar isabetli olduğunu göstermiştir. Temsil Heyeti Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgalinden üç gün sonra valiliklere, bağımsız sancaklara, kolordu komutanlarına bir genelge göndermiştir. Bu genelgede Ankara'da "olağanüstü yetkiler taşıyan" bir meclisin toplanacağını bildirmiş, bu amaçla seçimlere gidilmesi ve seçimlerin 15 gün içinde bitirilmesi istenmiştir.

Bu genelge doğrultusunda İstanbul milletvekillerinden Ahmet Ferit (Tek) Bey, Ahmet Muhtar Bey, Dr. Adnan (Adıvar) Bey, Selahattin Bey ve Numan Usta Ankara'ya gelmişlerdir. Yapılan yeni seçim sonucunda da Ahmet Mazhar (Akifoğlu) Bey, Hüseyin Hüsnü (Işık) Efendi, Neşet (Özercan) Bey seçilerek TBMM'de görev yapmıştır. Bu dönem içinde Ahmet Şükrü (Oğuz) Bey, Ali Fethi (Okyar) Bey, Ali Rıza Bey ile Hacı Arif Bey ise yapılan ara seçimlerde seçilmiş ve Ankara'ya gelmişlerdir.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 Cuma günü Ankara'da, Hacı Bayram Camii'nde kılınan Cuma namazının ardından yapılan dualarla İttihat ve Terakki Cemiyeti binasında açılmıştır. 23 Nisan 1920'de başlayan çalışmalarıyla Türk milletinin bağımsızlık mücadelesini başarıya ulaştıran I. TBMM, 15 Nisan 1923 tarihinde *Seçim Kanunu*'nda bazı değişiklikleri kapsayan yasayı kabul ettikten sonra 16 Nisan 1923 tarihinde seçim sonrası toplanmak üzere çalışmalarına son vermiştir.

1923 seçimlerinde de her il bir seçim çevresi sayılmış, 72 ilde yapılan seçim neticesinde 287 milletvekili seçilmiştir. Seçimi Gümüşhane'den seçilen bir bağımsız milletvekili dışında birinci grubun adayları kazanmış, yeni

9- 15.04.1923-08.06.1924 tarihleri arasında İstanbul Belediye reisi olan Ali Haydar (Yuluğ) Bey (İBB)

10- 08.06.1924-12.10.1928 tarihleri arasında İstanbul Belediye reisi olan Mehmed Emin (Erkul) Bey (İBB)

TBMM 11 Ağustos 1923 tarihinde ilk toplantısını yapmıştır. Lozan Barış Anlaşması'nı onaylayan, Cumhuriyet'i ilan eden, Halifeliği kaldıran, 1924 Anayasası'nı kabul eden bu meclis 11 Ağustos 1923-26 Haziran 1927 tarihleri arasında 4 yıl 1 ay açık kalmıştır.

İstanbul'da milletvekillerini belirlemek amacıyla 28 Haziran 1923 tarihinde seçim yapılmıştır. Seçimler sonucunda TBMM I. Dönemi'nde de görev yapan Adnan Adıvar, Ahmed Muhtar Bey, Ali Fethi Okyar ve Ali Rıza Bey yeniden seçilmişlerdir. İstanbul'u temsilen TBMM'de 15 milletvekili yer almıştır. Bunlar; Abdurrahman Şeref Efendi, Yusuf Akçura, İbrahim Refet Bele, İsmail Hakkı Canbolat, Mareşal Mustafa Fevzi Çakmak, Ahmet Hamdi Denizmen, Kâzım Karabekir, Hüseyin Rauf Orbay, İbrahim Refik Saydam, Süleyman Sırrı ve Hamdullah Suphi Tanrıöver.

1923-1927 döneminde İstanbul'da 8 ara seçim yapılmıştır. Bunlardan ikisi ölüm, biri idam, biri üyeliğin kaldırılması, dördü de istifa nedeniyledir. Abdurrahman Şeref Efendi ve Süleyman Sırrı Bey vefat ederken, İsmail Hakkı Canbolat İzmir suikastı nedeniyle idam edilmiştir. Aynı suikasttan suçlu bulunan Hüseyin Rauf Orbay'ın milletvekilliği düşürülmüştür. Adnan Adıvar, Refet Bele, Fevzi Çakmak ve Ali Fethi Okyar sağlık ya da başka bir göreve atanma gibi sebeplerden dolayı görevlerinden istifa etmişlerdir. Yerlerine 12 Ekim 1925 tarihinde Edip Servet Tör ve Tevfik Kâmil Koperler seçilmiştir. 31 Aralık'ta yapılan ara seçim ile de Behiç Erkin mecliste yer almıştır. 15 Mart 1926 tarihinde yapılan ara seçim sonucunda İhsan Latif Sökmen milletvekili olmuştur. Bu dönem içinde en kapsamlı ara seçim 13 Aralık 1926 tarihinde yapılarak dört milletvekili belirlenmiştir. Bu seçim sonucunda; Ali Haydar Yuluğ, Ziya Karamursal, Hakkı Şinasi Erel ve Ali Fuat Ağralı TBMM'nin yeni üyeleri olmuşlardır. Ziya Karamursal 13 Aralık 1926 tarihinde başladığı milletvekilliğine 1946 yılına kadar devam edecektir. Yine İstanbul milletvekillerinden Ahmet Hamdi Denizmen 1923 yılından 1946 yılına kadar İstanbul'dan milletvekili olarak mecliste yer almıştır. İstanbul milletvekillerinden Kâzım Karabekir, Refet Bele, İsmail Canbolat, Rauf Orbay, Adnan Adıvar Cumhuriyet tarihimizin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucularındandır.

Ziya Karamursal ve Ahmet Hamdi Denizmen ile birlikte; İbrahim Refik Saydam, Tevfik Kâmil Koperler, İhsan Latif Sökmen, Edip Servet Tör, Ali Haydar Yuluğ, Ali Fuat Ağralı, Yusuf Akçura, Hakkı Şinasi Erel, Behiç Erkin

11- İstanbul'da seçim sandıkları ve oy kullanma işlemi (13 Ekim 1930) (İBB, Kültür A.Ş.)

ve Hamdullah Suphi Tanrıöver, TBMM III. Dönemi'nde yine İstanbul'u temsil etmişlerdir.

Tek Partili Dönem

1927 yılı seçimleri ile başlayan tek partili seçimler dönemi mecliste farklı uygulamalar yapılmakla birlikte 1946 seçimlerine kadar devam etmiştir. Bu dönemde TBMM'nin çalışma süresi 1924 Anayasası gereğince 4 yıla çıkmıştır. Tek partili seçimler döneminde 1931 seçimlerinde bağımsız adaylara kontenjan ayrılması, 1939'da mecliste CHP içinden bir "müstakil grup" kurulması gibi uygulamalar olmuştur.

1927 seçimleri *3 Nisan 1923 tarih ve 320 sayılı Seçim Yasası* çerçevesinde yapılmış, seçimlere parti olarak sadece CHP katılmıştır. İki dereceli olarak yapılan seçimlerde bazı yerlerde bağımsız adaylar da seçime katılmışlarsa da seçimi CHP adayları kazanmıştır.

İstanbul'da 2 Eylül günü İstanbul Üniversitesi salonunda seçim yapılmıştır. İstanbul'daki 1.461 ikinci seçmenden 1.458'i seçime katılmış ve 16 milletvekilini belirlemişlerdir. Bu milletvekillerinden Nurettin Ali Berkol, Süreyya İlmen, Hüseyin Hüsnü Kavalalı, Ahmet Rasim (Arık) ilk defa yer almıştır. Aynı şekilde, Abdülhak Hamid Tarhan da, Behiç Erkin'in Peşte elçiliğine atanması nedeniyle boşalan milletvekilliği için yapılan ara seçim neticesinde ilk defa mecliste görev almıştır.

İstanbul'u temsilen mecliste bulunan milletvekillerinin hepsi mazbatasını (ara seçimle gelen Abdülhak Hamid Tarhan hariç) 5 Eylül 1927 tarihinde almıştır. TBMM III. Dönemi'nde İstanbul'u temsilen daha önceki dönemde de yer almış olan Ziya Karamursal, Ahmet Hamdi Denizmen, İbrahim Refik Saydam, Tevfik Kâmil Koperler, İhsan Latif Sökmen, Edip Servet Tör, Ali Haydar Yuluğ, Ali Fuat Ağralı, Yusuf Akçura, Hakkı Şinasi Erel, Behiç Erkin ve Hamdullah Suphi Tanrıöver bulunmaktadır. CHP'den seçilen Süreyya İlmen ile Ali Haydar Yuluğ daha sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası kurucuları arasında yer almıştır.

1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması, üç aylık faaliyetten sonra kendini feshetmesi üzerine Atatürk, geniş bir yurt gezisine çıkarak Kayseri, Trabzon, İstanbul, İzmir, Aydın, Antalya, Mersin, Konya, Afyon gibi pek çok yeri gezmiş, incelemelerde ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Bu istişarelerden sonra 1931 seçimlerinde farklı bir yöntem geliştirilerek, mecliste parti yerine bağımsız milletvekillerinin bulunması sağlandı. CHP, 22 ilde 30 milletvekilliği için aday göstermedi, buralarda bağımsızların seçilmesi için onlara fırsat tanındı. Ancak bu adayların laik, cumhuriyetçi ve milliyetçi olmaları istendi. CHP, 63 olan seçim çevresinde 287 aday göstermiş, İstanbul'da 4 olmak üzere, toplam 30 adaylık bağımsızlara bırakılmıştır.

63 seçim çevresinden 317 milletvekilinin seçildiği 1931 seçimlerinde İstanbul'u 16 milletvekili temsil etmiştir. O dönem İstanbul'un erkek nüfusu 312.160'tır. "CHF Umumi Reisi" sıfatıyla Mustafa Kemal'in (Atatürk) ilan ettiği milletvekili listesinde eski milletvekillerinden Abdülhak Hamid Bey, Akçuraoğlu Yusuf Bey, Ahmed Rasim Bey, Sıhhıye Vekili Dr. Refik Bey, Hamdi Bey'in yanı sıra; eski Samsun Milletvekili Ali Rana Bey, Salah Cimcoz Bey (CHP Vilayet Heyeti üyelerinden), Halil Bey (müzeler eski müdürü), Hasan Vasfi Bey (dokumacı mühendis), Hamdi Bey (Yedikule Tütün Fabrikası ustabaşı yardımcısı), Yaşar Bey (Seyrisefain Fabrikası'nda tesviyeci), Hayrullah Bey (Beyazıt Okçular'da ayakkabıcı) aday gösterilmiştir. Bilim, sanat, siyaset dünyasının önemli isimlerinin

12- Kumkapı nahiyesi seçim sandığı, açılmak üzere Eminönü Kaymakamlığına nakledilirken (13 Nisan 1931) (İBB, Kültür A.Ş.)

yanı sıra ustabaşı yardımcısı, tesviyeci, ayakkabıcı mesleğinden adayların yer aldığı liste, 1931 kongresinde parti tüzüğünde yer alan halkçılık ilkesinin de izlerini taşımaktadır.

4 milletvekili kontenjanı bağımsız adaylar için boş bırakılmıştır. Bağımsız 4 milletvekilliği için aralarında Kâzım Karabekir, Refet Bele, Ali Galip, Cemil (Topuzlu) Paşa (Belediye eski başkanı), Feridun Fikri (Dersim eski milletvekili), Galip Kemali (Moskova eski büyükelçisi) gibi isimlerin de bulunduğu 54 kişinin müracaat ettiği belirtilmektedir.

24 Nisan'da yapılan seçimler sonucunda İstanbul'dan aday ilan edilen kişiler milletvekili olmuştur. Abdülhak Hamid Tarhan, Yusuf Akçura, Ahmed Rasim Bey, Dr. Refik Saydam, Ahmet Hamdi Denizmen, Ali Rana Tarhan, Salah Cimcoz, Halil Edhem Eldem, Hasan Vasfi Dokuman, Hamdi Gürsoy, Mehmet Yaşar Yazıcı, Hasan Hayrullah Ergin milletvekili seçilmiştir. Bağımsız adaylar için dört kontenjan boş bırakılmakla birlikte bağımsız adaylardan seçilen olmamıştır. Boş kalan kontenjana Ziya Karamursal ve Sadettin Rıza Bey (Mustafa Sadettin Uraz) teklif edilmiştir. Ahmet Rasim Bey'in 22 Eylül 1932 tarihinde ölümü üzerine yerine İbrahim Tali Öngören seçilmişti. Ancak onun Trakya Genel Müfettişliği'ne atanması üzerine yerine Ali Sadettin Barlas 2 Haziran 1934'te seçilmiştir. İbrahim Alaettin Topçubaşıoğlu ve Mehmet Midhat Dağdemir de ara seçim sonucunda İstanbul milletvekili olmuşlardır.

1931 seçimleri sonucunda oluşan TBMM, 4 Mayıs 1931-23 Aralık 1934 tarihleri arasında 3 yıl 9 ay 13 gün açık kalmıştır.

Bu seçimler kadınların da seçme ve seçilme haklarını kullandıkları ilk seçimdir. Ayrıca 1931 seçimlerinde olduğu gibi bağımsız milletvekili seçimi

uygulamasına da devam edilmiştir. 1935 seçimlerinin bir diğer özelliği ise ilk defa azınlıklardan da milletvekili seçilmeye başlanmasıdır.

8 Şubat 1935 günü yapılan seçimler öncesinde Atatürk, 5 Şubat'ta CHP adaylarını ilan etmiştir. İstanbul adayları şunlardır: Abdülhak Hamid Tarhan, Ahmet Hamdi Denizmen, Ali Barlas, Ali Rana Tarhan, Dr. Refik Saydam, Şükrü Naili Gökberk, Halil Edhem Eldem, Hamdi Gürsoy, Hayrullah Ergin, Sadettin Rıza Bey (Mustafa Sadettin Uraz), Salah Cimcoz, Mehmet Yaşar Yazıcı, Ziya Karamursal, Yusuf Akçura, kadınlardan Fakihe Öymen ve bir kontenjan boş bırakılmıştır. Bursa Kız Öğretmen Okulu tarih öğretmeni olan Fakihe Öymen, 1935 meclisinde olduğu gibi 1939 ve 1943 meclislerinde de yer almıştır.

TBMM V. Dönemi'nde İstanbul'da iki ara seçim yapılmıştır. Şükrü Naili Gökberk ve Abdülhak Hamid Tarhan'ın vefatları nedeniyle 25 Ocak 1937 tarihinde yapılan ara seçimle Mustafa Atıf Bayındır ile Şükrü Ali Ögel milletvekili olmuştur. Halil Edhem Eldem'in ölümü üzerine ise Kâzım Karabekir, 6 Ocak 1939 tarihinde İstanbul milletvekili olarak uzun bir aradan sonra TBMM'de yer almıştır. Fakihe Öymen, Şükrü Naili Gökberk, Şükrü Ali Ögel, Neşet Ömer İrdelp ve Mustafa Atıf Bayındır ilk defa milletvekili olan kişilerdir.

1931 seçimlerinde öngörülen bağımsız aday uygulamasına bu seçimlerde de devam edilmiş ancak, 30 olan sayı 16'ya düşürülmüştür. İstanbul'da bir bağımsız milletvekilliği kontenjanı ayrılan iller arasındadır. Ancak, CHP bağımsızlara ayrılan üç ilden de aday gösterdiği için bağımsızların sayısı 13'e düşmüştür. Bu seçimlerde İstanbul'dan bağımsız aday olan Emekli General Refet Bele 1.325 ikinci seçmenden ancak 290'ının oyunu alarak seçilebilmiştir.

57 seçim çevresinde yapılan 1935 seçimleri sonrası toplam 399 milletvekilinin katılımıyla açılan TBMM, 1 Mart 1935-27 Ocak 1939 tarihleri arasında 4 yıl, 1 ay, 18 gün süreyle tek parti döneminin en uzun ömürlü meclisi olmuştur.

Atatürk Sonrası Dönem

Atatürk sonrası dönemde yapılan ilk seçim, 1939'da yapılmıştır. Bu seçimlerde dikkat çeken yenilik seçim sonrası oluşan TBMM'de CHP milletvekilleri içinden CHP yönetimince belirlenen "müstakil grup" uygulamasına geçilmesidir.

26 Mart 1939 tarihinde 62 ilde yapılan seçimlerde milletvekilliklerinin 420'sini CHP adayları, 4'ünü de bağımsız adaylar kazanmıştır.

1.570 ikinci seçmenin %89.3'ünün katılımıyla gerçekleşen İstanbul seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi, Refik Saydam (Başbakan), Ali Rana Tarhan, Kâzım Karabekir, Refet Bele, Salah Cimcoz, H. Şinasi Erel, Ahmet Hamdi Denizmen, Atıf Bayındır, Sadettin Uraz, Şükrü Ali Ögel, Ziya Karamursal, Fakihe Öymen, Ali Kâmî Akyüz, Abidin Daver, Galip Bahtiyar Göker, Ahmet Şükrü Esmer ve İbrahim Alaettin Gövsa'yı aday göstermiştir. İstanbul'u temsilen aday gösterilen 17 kişi de milletvekili seçilmiştir. Hakkı Şinasi Erel'in (12 Kasım 1942) ve Dr. Refik Saydam'ın (3 Ağustos 1943) ölümleri üzerine ara seçim yapılmış, neticede İsmail Hakkı Ülkmen ile Numan Menemencioğlu meclise girmiştir.

CHP milletvekilleri arasından oluşturulan "müstakil grup" içinde İstanbul milletvekillerinden Ahmet Şükrü Esmer, meclisin gediklilerinden Ziya Karamursal ve Ali Rana Tarhan yer almıştır.

424 milletvekilli TBMM, 3 Nisan 1939-15 Ocak 1943 tarihleri arasında çalışmış, Hatay'ın Türkiye'ye katılması üzerine Hatay'ı temsilen seçilen 5 milletvekilinin de katılımıyla milletvekili sayısı 429 olmuştur.

1943 seçimleri sonucunda ise 455 milletvekili TBMM'de yer almıştır. 28 Şubat 1943 günü yapılan seçimlerde 38 ilde çıkarılacak milletvekili sayısından daha fazla aday gösterilerek ikinci seçmenlere tercih hakkı tanınmıştır.

Seçimlerde İstanbul'dan 23 milletvekiline karşın 31 kişi aday gösterilmiştir. İstanbul'da yapılan seçimler sonucunda; Ali Rana Tarhan, Kâzım Karabekir, Refet Bele, Salah Cimcoz, Ahmet Hamdi Denizmen, Atıf Bayındır, Şükrü Ali Ögel, Ziya Karamursal, Fakihe Öymen, Ali Kâmî Akyüz, Galip Bahtiyar Göker, Ahmet Şükrü Esmer, İbrahim Alaettin Gövsa, Numan Menemencioğlu, İsmail Hakkı Ülkmen, Yahya Kemal Beyatlı, Ferit Hamal, Vehbi Sarıdal, Kemal Cenap Berksoy, Hayrullah Diker, Mehmet Mekki Gelenbeğ, Niyazi İsmet Gözcü, Hüsnü Kortel, Celal Esat Arseven, Galip Ataç, Muhittin Üstündağ, H. Cahit Yalçın ve Mehmet Emin Yurdakul TBMM'de görev yapmıştır. Ali Kâmî Akyüz ve Galip Bahtiyar Göker vefat, Hüsnü Kortel ise istifa etmiştir. Adayların ordu, siyaset, akademik ve edebiyat dünyasının önde gelen isimlerinin âdeta harmanı görüntüsü verdiklerini söyleyebiliriz.

Bu dönemde ara seçimlerle Kemal Cenap Berksoy, Mehmet Mekki Gelenbeğ, Niyazi İsmet Gözcü ve Muhittin Üstündağ milletvekili seçilmiştir. CHP içinden kurulan "müstakil grup" içinde Vehbi Sarıdal ve Ali Rana Tarhan yer almaktadır.

28 Şubat 1943 tarihli seçim sonucunda oluşan TBMM, 8 Mart 1943-14 Haziran 1946 tarihleri arasında 3 yıl 4 ay 23 gün açık kalmıştır.

Çok Partili Seçimler

1946 seçimleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nde çok partili seçimler dönemine geçilmiştir. Bu süreçte çok sayıda siyasi parti kurulmasına karşın, 18 Temmuz 1945 tarihinde Nuri Demirağ'ın önderliğinde Millî Kalkınma Partisi ve 7 Ocak 1946 tarihinde Celal Bayar başkanlığında, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan tarafından kurulan Demokrat Parti kalıcı olmuştur.

21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan seçimler Osmanlı'dan bu yana yapılan tek dereceli ilk seçimlerdir. 1946 seçimleri öncesi *Seçim Kanunu* değiştirilmiş, 5 Haziran 1946 tarih ve 4918 sayılı kanunla tek dereceli seçim sistemine geçilmiştir. Bu sistem, liste usulü çoğunluk ilkesine dayanmaktadır. Seçmen ve seçilme yaşları eskisiyle aynıdır. Seçim sistemi açık oy, kapalı sayımı esas almaktadır.

DP ve CHP arasında geçen 1946 seçiminde DP, 465 milletvekilliği için 273 aday göstermiştir. 21 Temmuz'da tek dereceli olarak yapılan seçim sonucunda CHP 390, DP 65, Bağımsız adaylar da 7 milletvekilliği kazandı.

İstanbul'da yapılan seçimlere CHP özel bir önem vermiştir. Bu önem yapılacak ara seçimlerde de görülecektir. Seçimler sonucunda Adnan Adıvar, Cihat Baban, Mareşal Fevzi Çakmak bağımsız olarak seçilmişlerdir. M. Celal Bayar, Fuat Köprülü, Salamon Adato, Enis Akaygen, Münip Berkan, Faruk Nafiz Çamlıbel, Fuat Hulusi Demirelli, Vasil Konos, Osman Nuri Köni, Burhan Cahit Morkaya, Ahmet Kemal Silivrili, Zeki Rıza Sporel ve Senihi Yürüten DP listesinden seçilen milletvekilleridir. Mareşal Fevzi Çakmak da DP listesinde bağımsız aday olarak yer almıştır. Demokrat Parti'nin kurucuları ile yönetimde aktif görev alacak adayları İstanbul'dan gösterdiği anlaşılmaktadır. Gayrimüslim vekil adayları da yine kozmopolit nüfus yapısı itibarıyla İstanbul üzerinden gündeme alınmışlardır.

İstanbul'dan seçilen CHP milletvekilleri şunlardır: Refet Bele, Kâzım Karabekir, Recep Peker, Hamdullah Suphi Tanrıöver (sonradan bağımsız), Hüseyin Cahit Yalçın, Mekki Hikmet Gelenbeğ, Cemil Cahit Toydemir. Seçilen vekillerin Millî Mücadele Dönemi'nin önemli asker şahsiyetleri olduğu dikkat çekmektedir.

DP Milletvekili Burhan Cahit Morkaya'nın milletvekilliği mecliste reddedilmiş, Vasil Konos (DP) göreve başlamadan istifa etmiştir. Meclis Başkanlığı görevini yürüten Kâzım Karabekir (CHP), Akil Muhtar Özden (CHP) ve Münip Berkan (DP) dönem içinde vefat eden milletvekilleridir.

6 Nisan 1947 ve 17 Ekim 1948 tarihlerinde iki ara seçim yapılmıştır. İstanbul ilinin de yer aldığı bu ara seçimlere DP, seçim sistemindeki eksiklikleri gerekçe göstererek katılmamıştır. Ara seçimler sonucunda; Ekrem Amaç, Ali Rıza Arı, Sadi Bekter, Nikola Fakaçelli, Atıf Ödül, Mim Kemal Öke ve Akil Muhtar Özden CHP'yi temsilen milletvekili seçilmişlerdir.[5]

14 Mayıs 1950 seçimleri, Türkiye'nin yakın tarihinde demokrasi açısından özel bir öneme sahiptir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 27 yıllık iktidarını sona erdiren bu seçim, kimilerine göre "beyaz ihtilal"di. 14 Mayıs 1950 seçimleri 16 Şubat 1950 tarih ve 5545 sayılı *Milletvekilleri Seçim Kanunu*'na göre yapılmıştır. Bu kanun, demokratik koşullarda serbest seçimlerin yapılmasını sağlayan ilk seçim kanunudur. Kanunun getirdiği önemli yenilikler, seçimin yöntemiyle ilgilidir. 16 Şubat 1950 tarihli kanun, seçimlerin "tek dereceli" ve "liste usulü çoğunluk" sistemine göre yapılacak düzenlemeleri içermektedir. Bu sisteme göre, bir seçim çevresinde en fazla oyu alan parti, tüm milletvekillerini kazanmaktadır.

Seçime katılım oranının yaklaşık %90 olduğu 14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP, %53.59 oy oranıyla 408 milletvekilliği kazanmıştır. CHP 69, MP 1, Bağımsız 9 milletvekili meclise girmiştir.

İstanbul'daki seçimleri DP kazanmış, bütün milletvekillerini almıştır. Buna göre; M. Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Enver Adakan, Salamon Adato, İhsan Altınel, Ahmet Hamdi Başar (sonradan bağımsız), Andre Vahram Bayar, Nihat Reşat Belger, Midhat Benker, Faruk Nafiz Çamlıbel, Fuat Hulusi Demirelli, Bedri Nedim Göknil, Salih Fuat Keçeci, Ahilya Moshos, Mükerrem Sarol, Fahrettin Sayımer, Midhat Sözer, Füruzan Tekil, Nazlı Tlabar, Ahmet Topçu, Celal Türkgeldi, Hüsnü Yaman, Sani Yaver, Senihi Yürüten milletvekili olmuştur. Ali Fuat Cebesoy ile Hadi Özyörük DP listesinden bağımsız olarak seçime girmişler ve milletvekili seçilmişlerdir. CHP listesinde yer alan Refet Bele, Ali Rıza Arı, Ekrem Amaç, Burhan Felek, Nikola Fakaçelli, Muhittin Üstündağ gibi isimler seçimi kaybetmiştir. 16 Eylül 1951 tarihinde yapılan ara seçimler sonucunda DP adayları Hadi Hüsman ve Seyfi Oran meclise girmişlerdir.

1876'DAN 1950'YE İSTANBUL BELEDİYE BAŞKANLIĞI

İstanbul şehir idaresinde 16 Ağustos 1855 tarihli *Takvîm-i Vekâyi*'de yayınlanan resmî tebliğ ile başlayan Şehir Eminliği süreci 1877 tarihli *Dersaadet Belediye*

5 Seçim sonuçları için bkz. *Ulus*, 7 Nisan 1947; *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1948.

13- İstanbul'da bir seçim kampanyası

14- Oy kullanma işlemi

15- Pürtelaş Hasan ve Kılıç Ali Mahalleleri intihabat seçim sandığı

16- İstanbul'da bir seçim kampanyası (İBB, Kültür A.Ş.)

Kanunu gelişmiştir. Bu kanun ile 20 belediye dairesine ayrılan İstanbul Şehremaneti'nin organları arasında Şehremini, Şehremaneti Meclisi ve Cemiyet-i Umumiye-i Belediye yer almıştır.

1908 yılında ilk belediye seçimleri yapılabildi. Böylece, yirmi belediye dairesinin tümüne işlerlik kazandırıldı ve belediye meclisleri kuruldu. Bütün dairelerin kurulmasıyla o güne kadar toplanma imkânı bulamayan Cemiyet-i Umumiye-i Belediye de 26 Aralık 1908 tarihinde açıldı.

Bu göreve atamayla gelen Şehreminleri sırasıyla şunlardır: Salih Paşa, Hacı Hüsam Efendi, Osman Raşid Paşa, Hüseyin Bey, Ahmed Şükrü Bey, Hacı Ahmed Efendi, Hüseyin Bey (ikinci defa), Server Paşa, Haydar Efendi, Ali Rıza Bey, Besim Bey, Ali Paşa, Hekim İsmail Paşa, Feyzi Bey, Hekim İsmail Paşa (ikinci defa), Şevket Bey, Ali Kabulî Paşa, Kadri Paşa, Hâlet Paşa, Kadri Paşa (ikinci defa), Refik Bey, Galib Paşa, Ahmed Rasim Paşa, Reşid Paşa, Rıza Paşa, Mehmed Arif Paşa, Rıza Paşa (ikinci defa), Mazhar Paşa, Rıdvan Paşa.

1912 yılında çıkarılan Dersaadet Belediyesi hakkındaki bu geçici kanun ile İstanbul'daki belediye daireleri kaldırılmış, bunların yerine 9 belediye şubesi kurulmuştur. Şehremaneti Meclisi yerine de bir Encümen kurulması öngörülmüştür. Şehremini'nin ise yine atama ile işbaşına gelmesi öngörülmüştür.

Reşid Mümtaz Paşa, Rauf Paşa, Ziver Bey, Hazım Bey, Halil Bey, Tevfik Bey, Suphi Bey, Hüseyin Kâzım Bey, Tevfik Bey (ikinci defa), Cemil Topuzlu, İsmet Bey, İsmail Bey (Canbolat), Bedri Bey, Sezai Bey (vekil), Kani Bey (vekil), Yusuf Ziya Bey (vekil), Cemil Paşa (Topuzlu-ikinci defa), Hayrettin Bey (vekil), Salim Paşa, Yusuf Razi Paşa, Mehmet Ali Bey (vekil), Celal Bey ve Ziya Bey. Ziya Bey, 5 Mart 1922-13 Nisan 1923 tarihleri arasında görev yapmıştır. 15 Nisan 1923 tarihinde bu göreve Ali Haydar (Yuluğ) atanmıştır. Ali Haydar Bey, 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılmasının ardından hükûmet tarafından bu göreve atanan ilk kişidir.

17- 14.10.1928-04.12.1938 tarihleri arasında İstanbul Belediye reisi olan Muhittin Üstündağ (İBB)

18- 08.12.1938-16.10.1949 tarihleri arasında İstanbul Belediye reisi olan Lütfi Kırdar (İBB)

Cumhuriyet Dönemi Belediye Başkanları

Bu dönemde İstanbul Belediye başkanlarını İçişleri bakanı atamaktadır. Cumhuriyet'in ilanı sırasında İstanbul şehremini ve valisi olarak Ali Haydar Bey (Yuluğ) görev yapmaktadır. Haydar Bey, Ankara Belediye Başkanlığına atandığından İstanbul Belediye Başkanlığı görevini 8 Haziran 1924 tarihinde Emin Bey'e (Erkul) devretmiştir.[6]

İstanbul Belediye Başkanlığı görevine atanan Emin Erkul bu görevde 2 yıl kaldıktan sonra yerini Muhittin Üstündağ'a bırakacaktır. Muhittin Bey, İstanbul Belediye Başkanlığı görevinde en uzun süre kalan kişidir. 12 yıl boyunca belediye başkanı olan Muhittin Üstündağ, 21 Ağustos 1930 tarihinden itibaren de İstanbul valisi olmuştur.

Cumhuriyet döneminde Belediye Meclisi üyeleri seçimleri 4 yılda bir yapılmaktadır. Kanun gereği Belediye Meclis Üyeleri seçimi sonrası seçilen üyeler, başkanlarını kendileri belirleme hakkına sahiptirler. Ancak, İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerin belediye başkanları, atama ile gelmektedir. Muhittin Üstündağ döneminde yeni bir *Belediye Kanunu* yapılmıştır. Osmanlı döneminden beri uygulanan *Belediye Kanunu* 1930 tarih ve 1580 sayılı *Belediye Kanunu* ile kaldırılmış, yeni uygulama yürürlüğe girmiştir. Bu kanun İstanbul ve Ankara Belediye başkanlıklarını ayrı bir düzenlemeye tâbi tutmaktadır.

*1930 tarihli kanun*la İstanbul Belediyesi ile İstanbul Valiliği birleştirilmiştir. İstanbul Belediye Başkanlığı görevini İstanbul valisi üstlenecektir. Bu kanun gereğince göreve ilk atanan kişi Muhittin Üstündağ olmuştur. Muhittin Üstündağ'dan sonra sırasıyla Lütfi Kırdar ve Fahrettin Kerim Gökay hem vali hem de belediye başkanı olarak görev yapmışlardır.

Muhittin Üstündağ, 29 Kasım 1938 tarihinde yerini Lütfi Kırdar'a bırakmıştır. Lütfi Kırdar, 11 yıl hem belediye başkanı hem de vali olarak görev yapmıştır. Yerine göreve gelen Fahrettin Kerim Gökay, 18 Ekim 1949 tarihinde İstanbul Valiliği'ne tayin edilmiştir.[7]

Atama ile gelen İstanbul Belediye başkanları görevleri esnasında yaptıkları hakkında yer yer

6 BCA, Fon Kodu 30..10.0.0, Yer nr. 1.3.1, 8.6.1926.

7 BCA, Fon Kodu 30..18.1.2, Yer nr, 120.72.8, 18.10.1949.

CHP İstanbul İl Yönetimi'ne hesap vermek zorunda kalmışlardır. 1938-1949 yılları arasında uzun bir dönem bu görevi ifa eden Lütfi Kırdar, CHP İl Kongresi'nde 1939 yılından 1946 yılına kadar İstanbul Belediye başkanı olarak yaptıkları ve yapamadıkları hakkında uzun bir rapor sunmuştur. Bu raporunda Lütfi Kırdar; "Yapmak istediğimiz hâlde yapamadığımız işler bir arzu yokluğundan veya ihmalden değil, para ve imkân gibi iki amilin müsaadesizliğinden dolayı yapılamamıştır." demek suretiyle İstanbul'un gelirinin şehrin ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyden yoksun olduğunu ifade etmiştir. İstanbul'un 1946 bütçesinin 26.000.000 lira olduğunu ifade eden Kırdar, bu bütçenin 3.000.000-4.000.000 lirasının da hükûmet tarafından yardım olarak verildiğini söylemiştir. Belediyenin yeterli çalışamamasına II. Dünya Savaşı'nın zor şartlarını da gerekçe olarak gösteren Kırdar, bu yılların "dışarıdan bir tek su borusu, bir tane tramvay arabası, hatta bir metre ray bile getirtmek mümkün olmayan" yıllar olduğunu belirtmiştir.

Hükûmete ülkenin en büyük iki şehrinin idaresini doğrudan kontrol imkânı veren bu düzenleme 10.3.1954 tarih ve 6349 sayılı *İstanbul Birleşik İdaresi'nin Kaldırılması Hakkında Kanun*'un 5. maddesiyle yürürlükten kaldırılacaktır.

1930 seçimleri daha önceki seçimlerden farklılıklar arz etmektedir. Belediye Meclisi üyeleri seçimi ilk defa tek dereceli yapılacaktır. Ayrıca kadınlar da ilk defa seçme ve seçilme haklarını kullanacaklardır. Diğer bir yenilik ise seçime iki partinin katılacak olmasıdır. Her ne kadar İstanbul'da belediye başkanlığı atamayla gelmiş olsa da bu seçim önemli bir seçimdir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası seçimlere katılma kararı alınca, partide adayların çoğalmaya başladıkları görülmektedir. Tüm yurtta yapılan seçimler, genellikle olaylı geçmiş ve 10 günlük sürenin tamamlanmasıyla birlikte açıklanan sonuçlara göre 502 belediyenin 31'ni yeni kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası kazanmıştır.

İstanbul'da Belediye Seçimleri

İstanbul'da; Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Serbest Cumhuriyet Fırkası'na (SCF) göre Sarıyer ilçesi hariç hemen her yerde iki veya daha fazla misli oy almış, Sarıyer'de ise ancak ona yaklaşabilmiştir. CHF, İstanbul'da toplam olarak 35.942, SCF 12.868 oy almıştır. *Vakit* gazetesi bu sonuçları CHF için 35.934 ve SCF için 12.813 olarak vermiştir. Bu gazetenin bildirdiğine göre İstanbul'da oy kullanmayan seçmen sayısı 250.746 kişiyi bulmuştur.[8]

Çok partili yerel seçim denemesi 1930 yılıyla sınırlı kalmış, ikinci bir parti ve bağımsız adaylık unsurları ortadan kalkmıştır. Tek partili yerel seçimler, 1930 seçimlerinden çok farklı bir iklimde yapılmıştır.

1942 yılında belediye meclisi seçimleri 1 Eylül-20 Ekim tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Ekim ayı içinde gerçekleşen Belediye Meclisi üyeleri seçimi, gazetelere göre "heyecansız" geçmiştir. Bunun bir nedeni, İstanbul Valisi Dr. Lütfi Kırdar'ın aynı zamanda belediye başkanlığını da üstlenmesi olsa gerektir.

İstanbul'da seçmen defterleri 8 Eylül'de tamamlanmış, CHP'nin adayları seçimden iki gün önce partinin İdare Heyeti Reisi ve Kayseri Mebusu Suad Hayri Ürgüplü tarafından açıklanmıştır. Seçimler 1-7 Ekim arasında yapılmıştır. Seçimlerde ana caddelerin bayraklarla donatıldığı, "sandık başlarında lüzumu kadar kontrol memuru bulunduğu ve bunların rey pusulalarının intizamla atılmasına nezaret ettiği" dışında bir bilgi bulunmamaktadır.[9]

Cumhuriyet, seçim sonuçlarını 16 Ekim 1942 tarihinde "Belediye intihabatı için verilen reylerin tasnifi bitti" başlıklı haberle duyurmuş, bu haberde kadınların erkeklere göre seçime daha fazla ilgi gösterdiği notu düşülmüştür.

Seçim sürecinde propaganda, eleştiri, tartışma gibi etkinliklere rastlanmazken, CHP İstanbul milletvekilleri bir haftalık oy kullanma süresince halkla bir araya gelerek dilek ve temennileri dinlemiştir. Halkın bu toplantılara büyük ilgi gösterdiği, milletvekillerine özellikle kıtlık ve karaborsa konusundaki şikâyetlerini ilettikleri görülmektedir. Halkevleri bu şikâyetleri dinleme mekânları olmuştur.

26 Mayıs 1946'da yapılan ülke genelindeki yerel seçimler, çok partili dönemin ilk seçimi olmasına karşın, iktidar ve muhalefet partileri arasında gerginliğe neden olacak ölçüde tartışmalı geçmiştir. Bu duruma neden olan gelişme, iktidar partisinin belediye seçim tarihini erkene almasıdır. CHP Meclis Grubu, Belediye seçimlerinin 1 Mayıs 1946 tarihinde başlaması ve bir ay içinde bitirilmesi kararını vermiştir.

CHP, seçimleri erkene alırken muhalefet DP buna karşı çıkmıştır. Ocak 1946'da kurulan bir partinin teşkilatını tam olarak tamamlamadan seçimlere girmesi başarı şansını azaltacaktır. Ayrıca mevcut seçim kanunları da DP aleyhine bir durumdur. Sonuçta DP bu seçimlere "girmeme" kararı vermiştir. DP, seçimlere katılmamakla birlikte seçimleri "bütün safhalarında

8 *Vakit*, 20 Teşrinievvel 1930.

9 *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1942.

19- 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı merasiminde İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhittin Üstündağ (beyaz paltolu, elinde bastonu var) (İBB, Kültür A.Ş.)

müşahedeye tabi tutmuştur." DP merkezine gelen raporlar sonucunda seçimlerde "birçok tesir, müdahale ve yolsuzluklar" tespit edilmiştir. Seçimlerden sonra bu raporların bir kısmını "26 Mayıs Seçimleri" isimli bir broşür ile yayınlamıştır.

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimler sonucunda CHP, 27 yıllık iktidarını DP'ye devretmiştir. DP'nin iktidarda olduğu ilk yıl yapılan yerel seçimler sonuçları açısından her iki parti açısından da önemlidir. Zira CHP, genel seçimlerde halkın yaptığı hatayı anlayacağını düşünürken DP iktidarını daha da sağlamlaştırma çabasındadır. Seçimlere DP, CHP ve Millet Partisi katılmıştır. Belediye Meclisi seçimleri 3 Eylül 1950 Pazar günü yapılmıştır. Seçimler sonucunda 600 belediyeden 560 tanesini DP kazanmıştır.

Görüldüğü üzere devlet yönetimindeki adım adım demokratikleşmeye gidişe karşın mahallî idarede aynı serbestlik düşüncesi olmamıştır. Devlet yerel idareyi kendi temsilcisinin kontrolünde devam ettirmeyi hedeflemiştir. Bu noktada da 1850'li yıllardan beri tartışılan halkın kendini yönetmeye hakkı olduğu ancak yeterli donanımda olmadığı söylemini hatırlıyoruz. Başlangıçta aydın kesimin yapmayı üstlendiği vasiliği mahallî idareler için devletin yerine getirdiği bir tecrübe söz konusudur. 1950 seçimleriyle başlayan süreç, milletin demokratik yeterlilik konusunda rüştünü ispat ettiği bir dönemin kapılarını ardına kadar açmıştır.

KAYNAKLAR*

Abdurrahman Şeref Efendi, *Abdülhamit Sâni'ye Dair*, İstanbul 1918.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 2000.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1908-1914)*, II c., İstanbul 1986.

Avcı, Cemal, *III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri*, Ankara 2010.

Binark, İsmet, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943)*, I c., Ankara 2004.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990.

Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, 2. bs., Ankara 1996.

Çavdar, Tevfik, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul ve Ankara 1970.

Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IV. Dönem (1931-1935)*, I c., Ankara 1996.

Çoker, Fahri ve Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem, 1923-1927*, III c., Ankara 1995.

Demir, Fevzi, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)", doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1994.

Eraslan, Cezmi, "Savaş Döneminde Sosyal Politikalar", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, II c., Ankara 2010,
s. 519-646.

Eraslan, Cezmi ve Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul 2006.

Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri (Büyükşehir Belediye Başkanları), 1855-1928*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul 2007.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, II c., Ankara 1998.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem, 1919-1923*, III c., Ankara 1995.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-V. Dönem (1935-1939)*, II c., (Özgeçmişler), Ankara 2004.

İstanbul İl ve Belediyesi 8 Yılda Neler Yaptı, 1939-1946, İstanbul 1947.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VII c., Ankara 1983.

Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914 (Demographic and Social Characteristics)*, Madison 1985.

Koçu, Reşad Ekrem, "Bizde Seçimlerin Tarihi", *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1961, nr. 13341.

Knight, E. F., *Türkiye'de Bir Millet'in Uyanışı 1908 Devrimi*, çev. Mazhar Ersoylu, İstanbul 1993.

Olgun, Kenan, "Asker-Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Halaskar Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", *İlmi Araştırmalar*, 1999, sy. 7, s. 157-175.

Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara 2008.

Olgun, Kenan, "Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Ara Seçimler (1908-1912)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2012, c. 28, sy. 82, s. 1-24.

Olgun, Kenan, "1908 Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Mebusların Meclisteki Temsili", *Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920)*, Ankara 2010.

Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım*, Ankara 1992.

Öztürk, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-III. Dönem, 1927-1931*, I c., Ankara 1995.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1987.

Yalçın, H. Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları 1908-1918", *Fikir Hareketleri*, 13 Temmuz 1935, c. 4, sy. 90.

Yıldırım, Sema ve Behçet Kemal Zeynel (ed.), *TBMM Albümü-1920-2010, 1. Cilt, 1920-1950*, Ankara 2010.

Yıldırım, Sema ve Behçet Kemal Zeynel (ed.), *TBMM Albümü-1920-2010, 2. Cilt, 1950-1980*, Ankara 2010,

Ziyaoğlu, Rakım, *İstanbul Kadıları-Şehreminleri-Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi*, İstanbul 1971.

* Arşiv kaynakları ve gazeteler metin içerisinde gösterilmiştir.

İSTANBUL SEÇİMLERİ

1950-2014

NEBİ MİŞ*

GİRİŞ

Genelde tarihsel olarak, özelde de 1980'lerden sonra İstanbul'da hem yerel hem de genel seçimler, Türkiye'nin siyasetini temelden etkilemiştir. Bunun nedeni, İstanbul'un en büyük sanayi, ticaret, finans ve kültür merkezi olmasına ek olarak, aynı zamanda göç alan bir şehir olarak hem en fazla nüfusu barındırması, hem de tüm Türkiye'yi temsil edebilecek toplumsal ve siyasal çeşitliliğe sahip olmasıdır. Dolayısıyla siyasal partiler yerel ve genel seçimlerde İstanbul seçimlerini çoğu kez seçim stratejilerinin merkezine yerleştirmişlerdir. Bu bağlamda tarihsel olarak İstanbul'un seçimlerinin haritasını çıkarmak, bir anlamda Türkiye siyasal yaşamının nasıl şekillendiğini de anlamanın yolunu da açmaktadır. Özellikle yerel seçimler üzerinden İstanbul siyasal geçmişinin ele alınması, İstanbul'da belediye başkanlığı yapan aktörlerin sonradan Türkiye'nin yönetiminde söz sahibi olması düşünüldüğünde, Türkiye'nin yönetiminde etkili olan aktörlerin siyasal devşirme yönünün de ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Bu yazı, Türkiye'de demokratik seçimlerin yapılmaya başlandığı 1950'den 2014 yılına kadar İstanbul seçimlerinin tarihini ele almayı amaçlamıştır. İstanbul seçimlerinin tarihi ele alınırken, daha çok yerel seçimler üzerine odaklanılmıştır. Ama yerel seçimlerin çerçevesi çizilirken İstanbul'un genel seçimlerine ve seçimlerde ortaya çıkan sonuçlara da yer verilmiştir. Yerel seçimlerde siyasal partilerin İstanbul için ortaya koyduğu seçim vaatleri ve projeleri üzerinden İstanbul'un yerel kalkınma ve dönüşümünün de tarihsel süreci izlenebilecek şekilde bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu yöntem izlenirken her dönemde tüm siyasal partilerin İstanbul için seçim söylemlerinden daha çok, söz konusu dönemde İstanbul seçimleri için öne çıkan partilerin görüşlerine yer verilmeye çalışılmıştır. Çalışma, 1950'den 1963'e kadar olan dönem genel olarak ele almıştır. Çünkü 1963'teki yasa değişikliğine kadar belediye başkanları, halk tarafından seçimle belirlenen belediye meclisleri içinden seçildiği için bir anlamda iki turlu bir seçim özelliği göstermekteydi. 27 Temmuz 1963 tarihli ve 307 sayılı yasa ile belediye başkanları halk tarafından tek dereceli olarak seçilmesi hükmünün yürürlüğe girmesinin ardından, şehirler için seçimler daha önemli hâle geldi. 1963'ten sonraki dönemlendirme ve başlıklandırmalar ise İstanbul seçimlerinin hem Türkiye siyasal yaşamı hem de İstanbul'un yerel seçim tarihi açısından farklılaştığı dönemler temelinde oluşturulmuştur. Bu bağlamda 1963-1980, 1980'ler, 1994-2002 ve 2002 sonrası şeklinde dönemlendirmeler tercih edilmiştir.

1950-1963: BELEDİYE MECLİSİ İÇİNDEN BAŞKANIN SEÇİLMESİ DÖNEMİ

Çok partili hayata geçişin ardından 16 Şubat 1950'de Şemsettin Günaltay Hükûmeti, Demokrat Parti'nin (DP) de eleştirileri ve zorlamasıyla demokratik bir seçim yasası hazırlayarak; Türkiye'de tek dereceli, genel, eşit, gizli oy açık tasnif esasına göre, seçimlerin yapılmasının önünü açmıştır. 14 Mayıs 1950'de yapılan genel seçimlerde Türkiye'nin diğer yerlerinde olduğu gibi DP, İstanbul'da ezici bir çoğunlukla seçimi kazanmıştır. Seçim öncesi çalışmalarına bakıldığında partilerin özellikle mitinglerini yoğunlaştırdıkları illerin başında İstanbul gelmektedir. Daha seçime 12 gün kala, İstanbul'da siyasal partilerin açık hava mitinglerinde DP'nin açık ara önde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda İstanbul'da DP 67, Millet Partisi (MP) 35, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ise 16 toplantı düzenlemiştir.

1950 seçimlerine giderken partilerin yerel yönetimlere dönük söylemlerinin içeriğinde İstanbul seçmenini ilgilendiren konular fazla bir yekûn teşkil etmemekteydi. CHP'nin seçim beyannamesine bakıldığında, daha çok rejimin takviyesi meselesi yer

* Sakarya Üniversitesi

1- Fahrettin Kerim Gökay (24.10.1949-26.10.1957)

2- Mümtaz Tarhan (29.11.1957-11.05.1958)

alırken, İstanbul seçmenine hitap eden konular ise kömür, su, elektrik ve mesken ihtiyacını gidermeye yönelik projelerden ibaretti. DP ise Türkiye nüfusunun yüzde 80'inin köylerde yaşadığından hareketle vaatlerini daha ziyade taşra üzerine yoğunlaştırmıştır. Ancak, milletvekili adaylarının İstanbul'da yaptığı konuşmalara bakıldığında daha yerel konuların, örneğin, Kartal sakinlerinin suya kavuşturulması ya da Pendik Belediyesi'nden bir hastanın nakli gibi hususlara da değinildiği görülmektedir. MP'nin seçim söylemlerine bakıldığında, yıllardır süren hayat pahalılığının getirmiş olduğu sıkıntılar ve plansızlıktan dolayı büyük şehirlerde gecekondulaşmayı doğuran mesken meselesinin çözülememesi gibi durumlar, İstanbul'u ilgilendiren konular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genel seçimlerin ardından 13 Ağustos 1950 Pazar günü muhtar ve ihtiyar heyeti, 3 Eylül 1950'de belediye meclisi ve 15 Ekim 1950'de il genel meclisi seçimi yapılmıştır. 3 Eylül 1950'de yapılan belediye meclisi seçimlerine İstanbul'da katılım oranı 11 ilçede %77'dir. DP, 24.112 oy ile birinci sırada, CHP, 6.668 oyla ikinci sırada yer alırken, MP en fazla oyu Fatih bölgesinde alarak, seçimi üçüncü sırada tamamlamıştır. İstanbul'daki 68 belediye meclis üyeliğinin 67'sini DP kazanmıştır. 15 Ekim'de yapılan il genel meclisi seçimlerine belediye sınırları dışındaki Çatalca, Kartal, Silivri, Şile ve Yalova'da katılmış ve bu ilçelerden 12 üye seçilmiştir. Yeni seçilen bu 12 üye ile birlikte, İstanbul il genel meclisi üye sayısı 80 olmuştur.

25 Eylül'de il genel meclisi ve 13 Kasım'da da belediye meclisi seçimi olmak üzere 1955 yılında iki yerel seçim yapılmıştır. CHP ve MP her iki seçime de katılmamış; DP, Türkiye Köylü Partisi (TKP) ve bağımsızlar katılmıştır. İstanbul'da 17 ilçede gerçekleştirilen il genel meclisi seçimlerinde seçmen sayısı 734.648, seçilecek il genel meclisi üye sayısı ise 72'dir. İki büyük partinin seçimlere katılmamasından dolayı İstanbul merkez ilçelerinde seçime katılım oranı önceki seçimlere göre gerilerken, %21,88 olarak gerçekleşen seçimlere en düşük katılımın olduğu ilçe ise %4,4'lük oranla Kadıköy olmuştur. Kadıköy'de seçimlere katılımın düşük olmasının nedenini, CHP'nin seçime iştirak etmemesine yorumlamak mümkündür. Seçim öncesinde siyasal partiler tarafından seçim propagandasına dönük çalışmalar, genellikle bu seçimler sırasında yapılmamıştır. Demokrat Partili yöneticiler seçimlerin ardından yaptıkları konuşmalarda özellikle bu hususun altını çizmişler ve propaganda çalışması yapılmadan bile bu kadar yüksek oy almalarını,

3- Ethem Yetkiner (14.05.1958-24.12.1958)

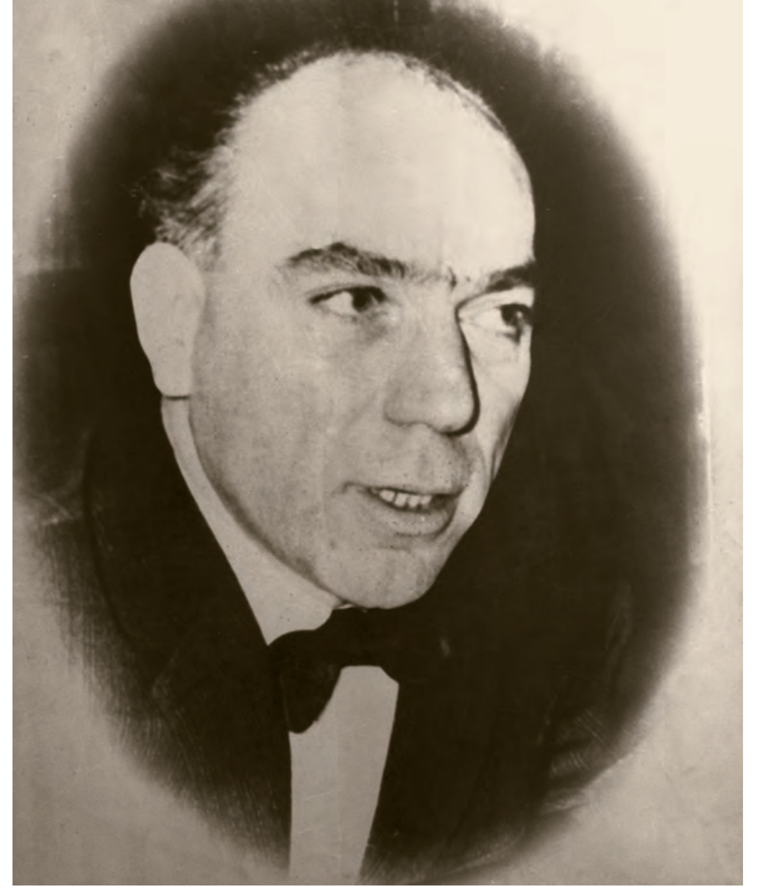
4- Kemal Aygün (25.12.1958-27.05.1960)

DP'nin halk nezdindeki güvenilirliğine bir işaret olarak yorumlamışlardır. 1955 il genel meclisi ve belediye meclisi seçimleri İstanbul için ayrı bir önem taşımaktaydı. Bunun nedeni, 1 Mart 1956 tarihinden itibaren il meclisi ve belediye meclisinin birbirinden ayrılacak olmasıydı. Çünkü o güne kadar ili kapsayan bir birim olan il özel idaresi ile İstanbul Belediyesi, ayrı ayrı tüzel kişilikleri ile faaliyet gösterecek, bu yeni düzenleme özellikle İstanbul'un imar ve bayındırlık hizmetlerinde yeni bir merhaleye geçişi sağlayacaktı.

Tek parti döneminin bir uygulaması olan il özel idaresi ve belediyenin birleşik yapısı, sonraki dönemde de devam etmiştir. İstanbul'un belediye başkanının seçimle iş başına gelmesi için 1950 öncesi çeşitli tartışmalar yapılsa da, 1949 yılında Lütfi Kırdar'dan boşalan vali ve belediye başkanlığı koltuğuna Ord. Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay atanmış ve DP'nin ilk 7 yılında, 1957 yılına kadar vali ve belediye başkanlığını birlikte yürütmüştür. 1 Mart 1955 tarihinden itibaren valilikle belediye başkanlığının ayrılarak, görevi sadece belediye başkanı olan yeni bir başkanın göreve gelmesi kararlaştırılmış, ancak bu tarih yeni bir düzenleme ile 1 Mart 1956'ya ertelenmiştir. Seçimlerin ardından 14 Kasım 1955 tarihinde belediye meclisi, belediye başkanını seçmek için toplanmış, Vali Fahrettin Kerim Gökay'ı, belediye başkan vekili olarak seçmiştir. Ancak bu seçim, bir anlamda Meclis'in yetkilerini kullanmayıp eski sistemin devam ettirilmesiydi. Sonraki valiler, Mümtaz Tarhan ve Ethem Yetkiner de belediye başkanlığını da üstlenmişler ve 1958 yılında İstanbul il özel idaresi ve belediyenin fiilen ayrılmasıyla yeni bir süreç ortaya çıkmıştır. 14 Mayıs 1958 tarihinde hem vali hem belediye başkanı olan Ethem Yetkiner'in belediye başkanlığı sona ermiştir. 25 Aralık 1958 tarihinde ise İstanbul Şehir Meclisi, göreve seçildiğinde hâlâ Ankara valisi olan Kemal Aygün'ü belediye başkanı olarak seçmiştir. 27 Mayıs 1960 askerî darbesinin ardından, vali ve belediye başkanlığı görevi tekrar aynı kişide toplanmış ve General Refik Tulga, İstanbul belediye başkanı ve valisi olmuştur. Kısa bir süre yerini Kurmay Albay Şefik Erensü'ye bıraksa da Refik Tulga, 26 Şubat 1962 tarihine kadar bu görevi sürdürmüştür. Refik Tulga'dan sonra 17 Kasım 1963 tarihindeki belediye başkanlığı seçimlerine kadar 5 farklı kişi belediye başkanlığı ya da vekilliği görevini yerine getirmiştir. 3 Kasım 1960 tarihinde kabul edilen bir yasa ile de belediye meclisleri, il genel meclisleri ve mahallî muhtar ve ihtiyar meclisi heyetleri feshedilmiştir.

5- Refik Tulga (27.05.1960-14.06.1960)

6- Necdet Uğur (28.02.1963-09.12.1963)

1963-1980: YEREL YÖNETİMDE AP VE CHP İKTİDARI

27 Temmuz 1963 tarih ve 307 sayılı belediye seçimlerini düzenleyen yasaya kadar, belediye başkanları iki dereceli bir seçim sonucunda belediye meclisi tarafından seçiliyordu. Seçmenler, belediye meclis üyelerini seçer, ardından da belediye meclisi kendi üyelerinden ya da dışarıdan bir kişiyi belediye başkanı olarak seçimle belirler; içişleri bakanının yazısı üzerine de cumhurbaşkanının onayıyla başkan, görevine başlardı. 1963 yılında yapılan belediye başkanlığı seçimleriyle birlikte, belediye başkanları tek dereceli bir seçim sistemi ile doğrudan halk tarafından seçilmeye başlanmıştır. 1963 yerel seçimleri 27 Mayıs askerî darbesi sonrası Türkiye siyasal hayatını olağanüstü bir döneme sürükleyen bir sürecin etkilerinin devam ettiği bir dönemde yapılmıştır. Bu aynı zamanda siyasal alanın korkular ve travmalar üzerine şekillendiği ve sonraki süreçte de bu etkinin devam edeceği ilk yerel seçim olması bakımından önemliydi. Siyasal partiler, siyasal faaliyette bulunurken ya da halk siyasal tercihlerini kullanırken, bu travmatik ve olağanüstü süreçlerin etkisini hissetmiştir. Her ne kadar 1961'de milletvekili seçimleri yapılarak, siyasal alan görünürde sivilleşmeye başlasa da 1961-1963 dönemi "dayatılmış koalisyonlar dönemi"dir.

1963 yerel seçimleri siyasal partiler tarafından bir referandum olarak lanse edilmiş ve propaganda süreci, yerel sorunlardan daha çok, ulusal bir kampanyaya dönüşmüştür. Çünkü CHP ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) dışındaki tüm partiler yeni kurulmuş ve bu partiler, yerel seçimleri geniş bir taban arayışı olarak görmüşlerdir. Buna rağmen 1963 yerel seçimlerinin en belirgin özelliği Türkiye genelinde bu seçime %69,3 gibi bir oranla katılımın düşük olmasıdır. Bu seçimde Marmara bölgesi seçime katılım bakımından Türkiye genelinin altına düşerken, buna etki eden önemli bir unsur İstanbul'da seçime katılma oranının %56,05 gibi düşük bir seviyede gerçekleşmesidir. Bu seçimlere, 6 siyasal parti (Adalet Partisi [AP], CHP, CKMP, Millet Partisi [MP], Türkiye İşçi Partisi [TİP] ve Yeni Türkiye Partisi [YTP]) ve bağımsızlar katılmıştır. Seçimler öncesinde belediye başkanlığının tarafsız olması yönünde özellikle CHP'nin de etkin olarak gündeme getirmesiyle basın üzerinden tartışmalar yoğunlaşmış, bu anlamda AP, CHP, YTP ve CKMP İstanbul il başkanları, ortak bir aday arayışına girmişler, mevcut belediye başkanı Necdet Uğur'un ortak adaylık için adı geçse de, partiler bu konu üzerinde anlaşamamışlardır.

7- Haşim İşcan (10.12.1963-11.03.1968)

8- Faruk Ilgaz (12.03.1968-06.06.1968)

Belediye başkanlığı için ilk yerel seçimler olması sebebiyle partiler daha çok genel konular üzerinde propaganda yürütseler de, her partinin İstanbul için öne çıkan vaatleri de dikkat çekmekteydi. AP'nin yerel seçim için Türkiye genelinde; "Mahallî teşkilatımıza Batı ülkelerinin idari vasıflarını kazandırmak... Türkiye'yi gerçek bir mahallî idareye ve temelli demokrasiye kavuşmuş görmek emelimizdir." söylemini, İstanbul özelinde belediye başkan adayı avukat Nuri Eroğan şu şekilde dile getirmekteydi: "İstanbul'un hayatına karışmış ve bölünmez parçaları olan... gecekonduları, medeni vasıta ve imkânlara sahip kılmak içtimai bir vazifedir. İmar planları, imar durumları ve buna ek mevzuatlarda alenilik prensibimizdir..." Eroğan'ın diğer bir seçim propagandası ise, "Belediyecilikte başarılı olmak için ille de paraya dayanan işler yapmak şart değildir... En büyük prensibim fikri takip olacaktır." şeklindeydi. CHP'nin yerel seçimlere dönük propagandası daha çok İstanbul üzerinden şekillenmekteydi ve İstanbul adayı olan Haşim İşcan, basında yoğun demeçleriyle öne çıkmaktadır: "Nasıl ki otomobilden anlamayan biri şoför olarak direksiyon başına oturamaz ise, imarla uğraşmamış bir kimseyi de belediye başkanı yapmak doğru olmaz." İşcan'ın seçim propagandasında öne çıkan diğer konular ise; hayat pahalılığı ile mücadele, gıda ve diğer ihtiyaç maddelerinin ucuzluğunu sağlamak, elektrik, su ve kanalizasyon sorunlarını çözmek, şoförlerin çektiği sıkıntıları sonlandırmak, esnafın problemlerine çare bulmak ve bürokrasinin azaltılması gibi hususlardı.

CKMP, İstanbul seçimlerinde kendisi aday çıkarmamış ve bağımsız aday olan Kadri İlkay'ı desteklemiştir. MP'nin İstanbul adayı emekli General Sadık Aldoğan'dır. Aldoğan'ın; "Biz seçimi kazanmak için değil, parti olarak bu görevden kaçma durumuna düşmemek için [seçime] giriyoruz." söylemi, seçimde başarılı olamayacaklarını baştan kabullenmesinin bir işareti olarak yorumlanabilir. TİP İstanbul Belediye başkan adayı, partinin de genel sekreteri olan Orhan Arsal, İstanbul'un önemli sorunlarından birisinin trafik sorunu olduğunu düşünmekte, kendisinin seçilmesi hâlinde bu sorunu çözeceğini vaat etmekte ve vatandaşı gecekondudan kurtarmak için tek çıkar yolun, blok apartmanlar yapmak olduğunu belirtmektedir. YTP'nin İstanbul belediye başkan adayı Yassıada duruşmalarının ünlü avukatı Burhan Apaydın, "Belediyeciliği, ceza kesmek suretiyle, gelir teminine zorlamak gibi, bir Orta Çağ zihniyetinden kurtarmak ve işletmecilik konusunda müteşebbis hâle getirmek şart." sözleri ile seçime hazırlanmaktaydı.

1963 yerel seçim sonuçlarına bakıldığında ülke genelinde belediye başkanlıkları, belediye meclisleri ve il genel meclisleri sonucunda AP birinci parti, CHP ikinci parti ve YTP üçüncü parti olmuştur. İstanbul'da da sıralama Türkiye genelinde çıkan sonuç gibidir. Türkiye genelinde geçerli oyların %45,96'sını AP; %35,71'ini CHP alırken; İstanbul'da geçerli oyların %37,91'ini AP; %31,81'ini CHP almıştır. Ülke genelinde seçime katılma oranı %69,31, İstanbul'da ise ülke genelinin de altında %56,05'tir. Seçime katılma oranın en düşük olduğu ilçe Şişli (%47,14), en yüksek olduğu ilçe ise Yalova (%83,16)'dır. TİP'in en çok oy aldığı ilçe Fatih'tir. Geçerli oy oranı ülke genelinde %87,54 iken bu oran İstanbul'da %86,80'dir.

Bu seçimin ardından İstanbul belediye başkanlığı seçimini, AP adayı Avukat Nuri Eroğan kazanmasına rağmen, CHP seçim sonuçlarına itiraz etmiştir. İtirazın gerekçesi Eroğan'ın memuriyetten istifa etmeden AP'den aday olduğu için seçilme koşullarını yerine getirmediğidir. CHP'nin itirazını değerlendiren İl Seçim Kurulu itirazı haklı bularak, AP adayı Eroğan'ın adaylık koşullarını yerine getirmediği sonucuna varmıştır. Sonuçta da Nuri Eroğan'ın belediye başkanlığı iptal edilerek, yerine ikinci sıradaki CHP adayı Haşim İşcan, Yüksek Seçim Kurulu Kararı ile belediye başkanı olmuştur.

1963 yerel seçimlerinin ardından ortaya çıkan yeni tablo hükûmet sorununu gündeme getirmiş ve koalisyon hükûmeti dağılmıştır. 1963 yerel seçimlerinden sonra 1965 milletvekili genel seçimleri yapılmıştır. 1965 seçimlerinde 450 milletvekilinin 240'ını Adalet Partisi almış, bu sayının 31'i İstanbul'dan seçilmiştir. CHP ise Türkiye'de 130, İstanbul'da ise 9 milletvekilliğini kazanarak ikinci parti olmuştur. İstanbul'dan MP ve TİP 2'şer, CKMP ve bağımsızlar ise 1'er milletvekili kazanmışlardır. Türkiye genelinde bu seçime katılma oranı %71,26, İstanbul'da ise %64,50'dir. AP oylarının çoğunluğu; Şile, Gaziosmanpaşa, Çatalca ve Zeytinburnu'ndadır ve oranları %50'nin üzerindedir. CHP oyları ise nispeten Kadıköy, Eminönü, Beşiktaş ve Adalar'da yüksek olmasına rağmen tüm ilçelerde %40'ın altındadır.

1963 yerel seçimlerinden, 1968 yerel seçimlerine kadar her yıl genel ya da kısmi düzeyde Türkiye'de seçimler yapılmıştır. 1968 yerel seçimlerinin yasal çerçevesi küçük değişiklikler hariç 1963 seçimleri ile aynıdır. Yerel seçimler dört yılda bir yapılma şartı dikkate alındığında, yerel seçimlerin 17 Eylül 1967 yılında yapılması gerekirken, 2 Haziran 1968'e ertelenmiştir. Gerekçesi ise, ülkede sürekli seçimlerin yapılmasından dolayı halkın seçimlerden bıktığı ve seçime katılım oranının gittikçe düştüğü ve seçim maliyetlerine bütçenin müsait olmamasıdır. 1968 yerel seçimlerine 8 siyasal parti ve bağımsızlar katılmıştır. Bu seçime 1963 seçimlerinden farklı olarak Güven Partisi (GÜP) ve Birlik Partisi (BP) eklenmiştir. Bu seçimlere gidilirken AP, 1965 seçimlerini kazanmış ve tek başına iktidar olmuştur. Dünyada ve Türkiye'de "68 kuşağı" olarak adlandırılan gençlik hareketlerinin yoğun olarak toplumsal ve siyasal alanı etkilediği ve belirlediği bir yıl yaşanmaktadır. Türkiye'de sol toplumcu hareketlerin güçlenmesiyle yeni sendikal örgütlenmeler, işçi hareketleri ve öğrenci hareketleri büyük şehirlerde sokağa ve dolayısıyla siyasal yapıya yön vermektedir. Bu bağlamda örneğin CHP, kendisini ortanın solu tartışmalarının içinde bulacak ve siyasal felsefesini sorgulamaya başlayacaktır. 1968 yerel seçimleri de bu toplumsal ve siyasal hareketlenmenin yoğun olduğu bir atmosfer içinde yapılmıştır.

9- Fahri Atabey (08.06.1968-09.12.1973)

İstanbul belediye başkan adayları, AP'de Zeynep Kâmil Hastanesi'nin başhekimliğini de yapmış olan Dr. Fahri Atabey, CHP'de daha önceden trafik müdürlüğü ve milletvekilliği yapmış olan Orhan Eyüpoğlu, BP'de Abidin Ögünay, CKMP'de Sadrettin Tosbi, GÜP'te Fehmi Atanç, MP'de Sabih Atlı, TİP'de Şinasi Kaya'dır. AP İstanbul adaylarını ön seçimle belirlenmiş 4 aday arasından genel merkezin de desteğini alarak, Fahri Atabey seçilmiştir.

Partiler, lider düzeyinde şehirlerin sorunlarından daha çok, ideolojik pozisyonlarına göre, komünizm ya da irtica tehlikesi, gençlik hareketleri, sağ-sol ayrımı, işçi sorunları, devlet yardımları gibi daha makro konulara odaklanırken, İstanbul'daki belediye başkan adaylarının İstanbul için vaatlerinin içinde; su, çöp, trafik, kanalizasyon ve gecekondulaşma sorunları başı çekmektedir. 1968 İstanbul belediye başkanlığı seçimlerinin AP açısından önemi büyüktür. Çünkü 1963 seçimlerinde AP adayının kazanmasına rağmen, Yüksek Seçim Kurulu (YSK) kararı ile Haşim İşcan belediye başkanı olmuştu. AP, İstanbul'daki belediyeyi CHP'nin "gasp" ettiğini dile getirmekteydi. Bu bağlamda AP, 1968 İstanbul yerel seçimi sonucunda tecelli edecek millî irade ile gasp edilen hakkının, tekrar halk tarafından kendisine iade edileceğini düşünmekteydi. AP adayı Dr. Fahri Atabey, "bugün git yarın gel" sorununu, halk işleri için özel bürolar kurarak çözeceğini, Alibeyköy'den borular döşeyerek şehrin su sorununu, Boğaz'ın alt akıntısından yararlanarak kanalizasyon problemini, çöp imha fabrikalarını kurarak temizlik sorununu, otoparklar, alt ve üst geçitler kurarak trafik sorununu, yeni imar planları hazırlayarak gecekondu problemini çözeceğini ve Haliç üzerine üçüncü köprüyü inşa ederek, ulaşımı rahatlatacağını belirtmiştir. Ayrıca Atabey'in projeleri arasında İstanbul'un sanayi şehri olmasının önlenmesi gibi hususlar da bulunmaktadır.

CHP adayı Eyüpoğlu ise, "her yıl Mersin kadar büyüyen" bir şehrin meselelerini "ciddi bilimsel tedbirlerle" çözeceğini vadetmiştir. Eyüpoğlu, her eve su imkânı, İstanbul için ucuz meyve, sebze, balık, odun ve kömür sağlayacağını, yeni bir trafik düzeni hazırlayarak senkronize ışıklarla ve belediyenin kuracağı otoparklarla, yapacağı alt ve üst geçitlerle trafik sorunu çözeceğini belirtmiştir. Şehirde mevcut olan 426 km yolu, parke veya asfalt taşlarıyla döşeyerek çamur problemini çözeceğini ifade etmiştir. Ayrıca, gecekondu bölgelerine imar getireceğini, çalışan kadınların çocukları için kreş açacağını, parkların ve sokakların sanat eserleriyle donatılacağını vadetmiştir. Özellikle yerel yönetim seçimlerinde 1960 sonrasında gündeme gelen ve 1990'lardan itibaren Türkiye siyasetinde çokça tartışılan Taksim Meydanı ile ilgili özellikle CHP adayı Orhan Eyüpoğlu'nun projesi dikkat çekmektedir: "Taksim Meydanı yeniden düzenlenecek, elips bir yaya geçidi ile yaya trafiği yeraltına alınıp 75 mağaza inşa olunacaktır. Meydana altı girişle bağlanacak bu yeni tesislerde, yayaların iniş ve çıkışları yürüyen merdivenle yapılacaktır."

Diğer adayların seçim vaatlerinde ise, CKMP adayı Tosbi, İstanbul'da yaşayanlardan hemşerilik vergisi alınması gerektiğini belirtirken; MP adayı Sabih Atlı, Boğaziçi Köprüsü'nün kullanımının lüks olduğunu, bunun yerine metro yapılması gerektiğini ve Haliç'in temizleneceğini belirtmiş, İstanbul'un turistik bir şehir hâline getirileceğini ifade etmiştir.

Seçim sonuçlarına bakıldığında Türkiye'nin genelinde olduğu gibi, İstanbul'da da seçimi AP kazanmış ve Fahri Atabey belediye başkanı seçilmiştir. Türkiye genelinde seçime katılım oranı %59,47 iken İstanbul'daki katılım ülke genelinin altında kalarak %41,72 olarak gerçekleşmiştir. Seçime katılım oranının en düşük olduğu ilçe Eminönü (30,60) iken, en yüksek olduğu belde Büyükçekmece (%75,60)'dir. Türkiye genelindeki geçerli oyların %45,32'sini AP, %29,90'ını CHP, %13,21'ini bağımsızlar, geri kalanını diğer partiler paylaşmıştır. İstanbul'da ise %44,22'sini AP, %31,07'sini CHP, %5,84'ünü TİP almıştır. Bu bağlamda TİP'in İstanbul'da üçüncü parti olması önemlidir. Bakırköy (%39,77), Küçükçekmece (%44,92), Eminönü (%42,33), Çatalca (%56,55), Küçükyalı (%39,29), Maltepe (%45,09) gibi ilçelerde CHP, oyların çoğunluğunu almıştır.

Yerel seçimlerden bir yıl sonra 12 Ekim 1969'da milletvekilliği genel seçimleri yapılmış, bu seçimlere bakıldığında İstanbul'da yerel seçimlerde çıkan dağılıma paralel bir sonuç alınmıştır. AP'nin oyları oran olarak nispeten düşse de (%46,5) seçimden birinci parti olarak çıkmış ve 269 sandalye ile parlamentoya girmiştir. İstanbul'daki geçerli oyların %47,78'ini AP; %33,87'sini CHP, geri kalanını da diğer partiler almıştır. AP oyları Şile, Çatalca gibi çevre ilçelerde %60'ın üzerinde iken Beşiktaş ve Kadıköy'de ise %40'ın altındadır. CHP, Kadıköy ve Beşiktaş gibi ilçelerde %40'ın üzerinde oy alarak, bu ilçelerdeki üstünlüğünü sürdürmüştür.

1973 Seçimleri

1973 yerel seçimlerine giderken Türkiye'nin siyasal atmosferi, daha çok 12 Mart 1971 askerî muhtırasının ortaya çıkarmış olduğu siyasal kırılganlık ve bölünmüşlük üzerine inşa edilen olağanüstü süreçler ve 1960'ların sonundan itibaren giderek yoğunlaşan ekonomik krizler ve toplumsal alanda derinleşen kimlik grupları arasındaki ayrışmalar tarafından belirlenmekteydi. Diğer taraftan seçimlere gidilirken, siyasal istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir dönem olarak, hükûmet kurma çalışmaları da partiler arasında yoğun olarak görüşmeleri beraberinde getirmekteydi. 1973 yılında, önce 14 Ekim'de milletvekili seçimleri, ardından senato seçimleri ve 9 Aralık'ta da

		Nüfus	Seçmen Listesinde Yazılı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Geçerli Oy	Milletvekili
1950	TÜR	20.947.000	8.905.743	7.953.055	-	487
	İST	1.166.000	559.798	453.262	-	27
1951	TÜR	21.352.000	3.168.423	1.778.853	-	17
	İST	1.211.000	595.398	176.208	-	1
1954	TÜR	23.206.000	10.262.063	9.095.617	-	535
	İST	1.427.000	685.091	545.867	-	29
1957	TÜR	25.252.000	12.078.623	9.250.949	-	602
	İST	1.643.000	979.044	616.474	-	39
1961	TÜR	28.233.000	12.925.395	10.522.716	10.138.035	450
	İST	1.933.000	975.422	725.702	709.873	31
1965	TÜR	31.391.000	13.679.753	9.748.678	9.307.563	450
	İST	2.293.000	1.010.051	65.1 473	623.536	31
1969	TÜR	34.442.000	14.788.552	9.516.035	9.086.296	450
	İST	2.808.000	1.195.896	626.836	600.334	33
1973	TÜR	38.072.000	16.798.164	11.223.843	10.723.658	450
	İST	3.465.000	1.749.970	1.066.535	1.020.316	38
1975	TÜR	40.348.000	1.743.152	1.120.415	1.077.821	6
	İST	-	-	-	-	-
1977	TÜR	41.798.000	21.207.303	15.358.210	14.827.172	450
	İST	4.167.000	2.518.737	1.572.729	1.530.966	44
1979	TÜR	43.530.000	1.727.069	1.289.141	1.252.427	5
	İST	-	-	-	-	-

Tablo 1- 1980 öncesi milletvekili seçimleri

Kaynak: Kal'a, Ahmet, v.dğr. (haz.), *İstanbul Külliyatı: Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri 5, Seçim (1950-1995)*, İstanbul 1998; DİE; Milletvekili Genel ve Ara Seçimi Sonuçları.

Not: 1975 ve 1979 milletvekili ara seçimlerine İstanbul katılmamıştır.

yerel seçimler olmak üzere üç seçim yapılmıştır. Bu anlamda 9 Aralık 1973 yerel seçimleri 14 Ekim genel seçimlerinin "sağlamasının yapıldığı bir referanduma" dönüşmüştür. 1973 yerel seçimlerine 8 parti (AP, CHP, Cumhuriyetçi Güven Partisi [CGP], Millî Selamet Partisi [MSP], Milliyetçi Hareket Partisi [MHP], Millet Partisi [MP, 1962-1977], Türkiye Birlik Partisi [TBP], Demokratik Parti [DP]) katılmıştır. Bu seçime, 1968'de yerel seçimlere giren partilerden ikisi kapatıldığı için katılmamış, diğer bazı partiler birleşme ya da yeni katılımlarla yeni adlar almıştır. Millî Selamet Partisi ve Demokratik Parti ise seçime ilk defa katılan partilerdi. Bu yerel seçimler,

Tablo 2- 1980 öncesi milletvekili seçimlerinde partilerin milletvekili sayısı

Yıllar		MHP	MSP	MP	SDP	TBP	TİP	TSİP	YTP	BAĞIMSIZ
1950	TÜR	-	-	1	-	-	-	-	-	9
	İST	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1951	TÜR	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	İST	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1954	TÜR	-	-	-	-	-	-	-	-	10
	İST	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1957	TÜR	-	-	-	-	-	-	-	-	2
	İST	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1961	TÜR	-	-	-	-	-	-	-	65	-
	İST	-	-	-	-	-	-	-	1	-
1965	TÜR	-	-	31	-	-	14	-	19	1
	İST	-	-	2	-	-	2	-	-	1
1969	TÜR	1	-	6	-	8	2	-	6	13
	İST	-	-	1	-	1	2	-	-	-
1973	TÜR	3	48	-	-	1		-	-	6
	İST	-	3	-	-	-	-	-	-	-
1975	TÜR	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	İST	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1977	TÜR	16	24	-	-	-	-	-	-	4
	İST	1	3	-	-	-	-	-	-	-
1979	TÜR	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	İST	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kaynak: Kal'a, Ahmet, v.dğr. (haz.), İstanbul Külliyatı: *Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri 5, Seçim (1950-1995)*, İstanbul 1998; DİE; Milletvekili Genel ve Ara Seçimi Sonuçları.

genel seçimlerin üzerinden iki ay geçse de, yine de yerel bir seçimden daha çok, genel seçim havasında geçmiş ve siyasal partiler seçim propagandasını genel seçim havasında ve hükûmet sorununu merkeze alarak sürdürmüştür. Bu bağlamda MSP hariç diğer partiler, yerel seçim için ayrı bir beyanname hazırlama ihtiyacı bile duymamışlardır. Ama bunun yanında yerel seçimlerde gündeminin çerçevesini, kentleşme hareketleri ve yeni sanayileşme gibi sorunlar da belirlemiştir. İstanbul özelinde bakıldığında diğer büyükşehirlerde olduğu gibi seçim propagandaları, gecekondu, su, trafik, ulaşım, altyapı, imar planı, hayat pahalılığı, metro ve çöp sorunları etrafında odaklanılmıştır.

CHP, İstanbul adayını merkez yoklaması ile belirlerken, AP ise ön seçimle belirlemiştir. CHP'nin İstanbul adayı Ahmet İsvan, AP adayı mevcut belediye başkanı Fahri Atabey, DP'nin İstanbul adayı ise 1968 yerel seçimlerinde AP'den İstanbul belediye başkanı seçilen ancak YSK kararı ile kendisine başkanlık görevi verilmeyen Avukat Nuri Eroğan'dır. AP'nin İstanbul adayının belirlenmesi için yapılan ön seçim süreci, bir taraftan AP İstanbul il başkanı müteahhit Faruk Ilgaz'ın

ön seçimi kaybetmesi üzerine partiden istifa etmesi ve Atabey'e yönelik eleştirileri, diğer taraftan da DP adayı Eroğan'ın, Atabey'in kendisine AP lehine çekilmesi için rüşvet teklif ettiğini açıklaması ile sancılı başlamıştır. Hatta bu tartışmalar, seçim gününe kadar partinin içerisinde tartışılmaya devam etmiş, bu tartışmaları da CHP propaganda çalışmalarında sıkça dile getirmiştir.

AP'nin mevcut İstanbul belediye başkanı olan Fahri Atabey'in yapılacaklar listesinde 1968 yerel seçimlerine benzer vaatlerin yoğunluğu dikkat çekmiştir. AP'nin genel seçim beyannamesinde dile getirdiği şehir planlaması, altyapı hizmetleri, konut, istihdam, çevre sağlığı sorunları ve şehirde oturanların yiyecek, giyecek ve yakacak gibi ihtiyaçları ile ilgili şehir ekonomisine ilişkin konular, İstanbul adayının da çokça üzerinde durduğu konulardır. Bu bağlamda gecekondu sorunu Atabey'in seçim vaatlerinin merkezini oluşturmuş ve seçilmesi durumunda gecekondulara tapu dağıtılacağı sözünü vermiştir. Atabey'in vaatleri arasında metronun ilk 6 ayda temelini atmak, kentin su sorununu bitirmek ve çöp sorununu çözmek için Avrupa'ya uzmanlar göndermek, huzurevi, stadyum, kreş yapmak, alt ve üst geçitler ve yeni yollar ve otoparklar inşa etmek de bulunmaktadır.

CHP'nin yerel seçim beyannamesi ekim ayında yapılan genel seçimler için hazırlanan "ak günlere" isimli seçim beyannamesine dayanmıştır. İstanbul adayı olan Ahmet İsvan, Bülent Ecevit'in Robert Koleji'nden arkadaşıdır ve özel rica ile aday olmuştur. AP adayına paralel vaatlerde bulunmuş; çöp, su ve gecekondu konularında çözüm üreteceğini belirtmiş, imar planlarının halkın bilgisi dâhilinde yapılacağını, metro konusunda uzmanların önerisine göre karar vereceğini, tarihî yapıların korunacağını vaat etmiştir. Özellikle İsvan'ın İstanbul için projelerini anlatırken "bu düzen değişmelidir" sloganı etrafında "yeni CHP" söylemini kullanması ve "halkçı ve etkin kamu yönetimi" vaadi çerçevesinden, projelerin "halkı dikkate alarak ve dinleyerek" yapılacağını belirtmesi dikkat çekicidir. Bu yeni söylem eski CHP imajından duyulan rahatsızlığın da bir sonucu ve CHP'deki değişimin yerel yönetimlere de yansıtılacağının bir göstergesiydi. Özellikle İsvan'ın yapacağı tüm işlerde "şeffaflık" vurgusunu sürekli gündemde tutması dikkat çeken bir farklılıktı.

DP'nin, 1 Eylül 1973 tarihine kadar yapılan gecekondular için af sözü yerel seçim vaadinin odağını oluşturmaktaydı. MSP ise, daha çok iş başına gelecek belediye başkanlarının dürüst ve ahlak sahibi olarak halkın dertleri ile dertlenmesi gerektiği, lüks, israf ve rüşvetten kaçınması ve dolayısıyla da maddi manevi temizlik gibi özelliklere sahip olması gerektiği üzerinde durmuştur. Bu anlamda yoksullukla mücadele gibi pratik vaatler daha çok belirli idealler üzerinden genel bir çerçeve üzerine bina edilmiştir. MSP İstanbul belediye başkan adayı Rıfat Tandoğan da seçim çalışmalarında daha çok ahlak, maneviyat ve adalet konularını gündeme getirmiştir.

10- Ahmet İsvan (1973-1977)

Söz konusu döneme kadar, Cumhuriyet tarihinin en düşük katılımlı seçimi olan 1973 yerel seçimlerinin en önemli özelliği, AP'nin seçimlerde birinciliği CHP'ye kaptırmasıdır. Bu bağlamda seçimler 14 Ekim genel seçimlerinin sonucunda çıkan duruma paralel olarak neticelenmiştir. Sağın oylarında bölünmenin de etkisi olan bu sonuçlarda CHP'nin "ortanın solu" etrafında geliştirdiği yeni siyaset söyleminin de etkisi vardı. İstanbul'da da seçimler, AP'den CHP'ye geçmiş ve belediye başkanlığını Ahmet İsvan kazanmıştır. Bu seçime Türkiye genelinde katılma oranı %56,01 iken, İstanbul'da ise bu oran %37,71'dir. CHP İstanbul'da oyların %56,12'sini, AP ise 33,93'ünü almıştır. AP yerel seçimlerde, Güngören, Avcılar, Yenibosna, Esenler, Küçükköy, Kemerburgaz, Yakacık ve Silivri'de CHP'den daha yüksek oy alırken, diğer ilçelerin çoğunda CHP oy oranında öndedir. Yerel seçimden önce 14 Ekim'de yapılan genel seçimlerde ise, İstanbul'da geçerli oyların %48,93'ünü CHP, %28,50'sini AP, %8,38'ini MSP, %7,13'ünü DP almış, diğer partiler ise %2'nin altında kalmıştır. CHP'nin oyları; Beşiktaş, Kadıköy gibi ilçelerde yüksek iken, Şile, Çatalca ve Silivri gibi ilçelerde düşüktür. AP, İstanbul'un hiçbir ilçesinde %50'nin üzerinde oy alamamıştır. Çatalca ve Şile'de AP'nin oyları yüksek iken, Eminönü, Fatih, Eyüp ve Kadıköy'de düşüktür.

1977 Yerel Seçimleri

1977 yılında önce 5 Haziran'da milletvekili seçimleri, 11 Aralık'ta da yerel seçimler olmak üzere iki seçim aynı yıl içinde yapılmıştır. Genel seçim sonuçlarına göre hiçbir parti tek başına hükûmet kuracak yeterlilikte oy alamamıştır. Bu seçim yılı Türkiye'nin en çalkantılı, sağ-sol çatışmasına bağlı terör olaylarının ve şiddet sarmalının en yoğun olarak yaşandığı, çatışmalarda birçok insanın hayatını kaybettiği bir yıldır. Bu çatışmaların en yoğun yaşandığı illerin başında da İstanbul gelmektedir. Örneğin, yerel seçimlerden 35 gün önce 1 Mayıs İşçi Bayramı'nda 37 kişi birden hayatını kaybetmiştir. Yine İstanbul'da Ecevit'in 3 Haziran günü Taksim'de yapacağı mitingde suikasta uğrayacağı ve mitingi yapmaması gerektiği AP Genel Başkanı Süleyman Demirel tarafından kendisine bildirilmiştir. Ancak, Ecevit halkın mitinge gelmemesini isterken, kendisinin her ne pahasına olursa olsun miting meydanında olacağını söylemiş ve Ecevit'in gelmeyin, demesine rağmen yine de geniş katılımlı bir miting yapılmıştır. 1977 yerel seçimlerine 10 parti katılmış, İstanbul'da önceki dönemlerde olduğu gibi seçim, CHP ve AP arasında geçmiştir. Bu dönem yerel seçimlerde "demokratik belediyecilik" gündemde olsa da "yeni belediyecilik" anlayışı genelde 1973 seçim söyleminin bir devamıdır.

CHP, İstanbul'da ön seçim yapmış mevcut belediye başkanı ön seçimi kaybetmiş ve il başkanı avukat Aytekin Kotil aday gösterilmiştir. Kotil'in seçim kampanya sloganı; "Ulaşılabilir, sözden çok hizmet üreten başkan" şeklinde formüle edilmiştir. Kotil için İstanbul'un en büyük problemi çöp sorunudur. Bu bağlamda sorunun çözümünde büyük iş yeri çöplerinin toplanmasında ücret alınacağını belirtmektedir. Yine Kotil'e göre trafik sorununa hemen çözüm üretilmediği durumda birkaç yıl sonra ulaşım tıkanacaktır. Bu bağlamda hafif metro sisteminin kurulması ve toplu taşımaya öncelik verilmesi gerekmektedir. CHP'nin İstanbul için diğer vaatleri arasında, deniz ve kıyılardan halkın yararlanmasının sağlanması, kıyıdaki kaçak yapıların yıkılması, pazardaki ürünlerin fiyatlarının ucuzlatılmasına dönük düzenlemeler, altyapı projelerini hızlandırmak ve atık suların denize atılmasını engellemek de vardır.

AP İstanbul'da, eski SEKA müdürü ve AP kurucularından Aziz Gümüş'ü başkan adayı belirleyerek, İstanbul'da CHP karşısındaki gerilemesini durdurmayı amaçlamıştır. AP'nin bu dönemdeki İstanbul seçim stratejisi, CHP'deki hizipleşmeleri gündeme taşıyarak, bir anlamda adaylar üzerinden bir kampanya yürütme üzerine bina edilmiştir. Gümüş, özellikle CHP'den mevcut

11- Aytekin Kotil (14.12.1977-12.09.1980)

belediye başkanı Ahmet İsvan'ın belediyeyi partizanca yönettiğini iddia ederek, iktidara gelmesi hâlinde bu duruma son vereceğini belirtmiştir. CHP'den yeni başkan adayı olan Aytekin Kotil'in de aynı kadrodan gelmesi sebebiyle belediyede kötü yönetimin devam edeceğini vurgulamıştır. "Hizmet, adalet ve haysiyet adamı" olarak; "Hizmet için belediye" sloganını benimseyen Gümüş, tüm şehirde hiç ayrım yapmadan görev yapacağını vaat etmiştir. AP'nin İstanbul için somut seçim vaatlerine bakıldığında, 1973 seçim vaatleriyle hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda ulaşım, trafik, çöp ve su sorunu çözülecektir. Metronun temeli atılacak, ikinci Boğaziçi Köprüsü inşa edilecek, gecekondu semtlerine yatırım götürülecek; park, bahçe ve sahil düzenlemeleri yapılacak, Dolmabahçe stadı 100 bin kişi alacak şekilde genişletilecektir. Fatih Sultan Mehmed'in anıtı uygun bir yere dikilecektir. AP, projelerin finansmanı için dış kaynak temini yoluna başvuracağını belirterek, bu anlamda dünya bankasından finans sağlama yoluna gidileceğini de ifade etmiştir.

Diğer partiler, İstanbul için dikkat çekici bir kampanya yürütmemişlerdir. MSP İstanbul'dan Şevket Kazan'ı belediye başkan adayı olarak göstermiş, Kazan seçim kampanyasını; "Güçlü ve adil bir yönetim." sloganı

üzerine oturtmuştur. Bu bağlamda dar gelirli vatandaşlar için aşevi açılması, metronun yapılması ve ucuz konut üretilmesi gibi konuları gündeme getirmiştir.

Seçim sonuçlarına bakıldığında, 5 Ekim 1977 milletvekili seçimlerinin bir teyidi gibidir. Oylar iki büyük parti arasında (AP %18, CHP %22) dağılmış, sağda da MSP ve MHP yine önemli oranda oy almışlardır. Ancak Türkiye seçim tarihinin en düşük katılımlı (%53,50) seçimi olmuş, İstanbul'da seçime katılma oranı ise, %37'de kalmıştır. Seçime katılma oranının en düşük olduğu ilçe %26,94 oranla Bakırköy'dür. İstanbul'da CHP, %56,05 oyla birinci parti çıkmış ve belediye başkanlığını Aytekin Kotil kazanmıştır. AP, İstanbul'da oyların %32,10'unu, MSP ise %4,96'sını almıştır. AP'nin oylarının yüksek olduğu ilçeler; Yenibosna, Kemerburgaz, Ümraniye, Çatalca, Yalova ve Çınarcık gibi çevre ilçelerdir. Merkez ilçelerde genelde CHP'nin oyları yüksektir. Yerel seçimlerden 6 ay önce yapılan 5 Haziran 1977 milletvekili seçimlerine bakıldığında CHP, İstanbul'daki geçerli oyların %58,25'ini, AP %28,41'ini, MSP %6,60'ını MHP ise %2,70'ini almıştır.

1980 SONRASI SEÇİMLER: BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ DÖNEMİ

12 Eylül 1980 askerî darbesinin ardından siyasal alan hem ulusal hem de yerel düzeyde tekrar militarize olmuş ve bu dönemde belediye başkanları İçişleri Bakanlığı tarafından merkezden atanmıştır. 1984 yerel seçimi öncesinde, 6 Kasım 1983 milletvekilliği seçimlerinde İstanbul'da geçerli oyların %45,50'sini Anavatan Partisi (ANAP), %33,99'unu Halkçı Parti (HP), %19,84'ünü Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) almıştır. Bu bağlamda, 1980 askerî darbesinin ardından, ANAP'ın yükselişi hem genel hem de yerel seçimlerde başlayacaktır. Dolayısıyla da Türkiye'ye paralel İstanbul'da da ANAP'ın yerel iktidarı, 25 Mart 1984 yerel seçimleri ile başlayacaktır. Bu dönemde İstanbul'a 1984 yerel seçimlerine kadar sırasıyla, İsmail Hakkı Akansel, Ecmel Kutay, Abdullah Tırtıl atanmıştır. 25 Mart 1984 yerel seçimlerine 1977'de var olan partilerden hiçbiri katılmamıştır. Bu seçime 1983 genel seçimlerine katılan üç siyasal partiye (ANAP, HP, MDP) ek olarak, üç yeni parti (Sosyal Demokrasi Partisi [SODEP], Doğru Yol Partisi [DYP] ve Refah Partisi [RP]) katılmıştır. Bu seçimle birlikte, büyükşehir belediye başkanlığı seçimleri de yeni bir uygulama olarak yapılmaya başlanmıştır.

Bu seçimde, yerel seçimler yasasında bir defaya mahsus olmak üzere ön seçimler yapılmayacağı için partiler, İstanbul adaylarını merkezî olarak belirlemişlerdir. ANAP'ın kazandığı 6 Kasım 1983 seçimlerinden dört buçuk ay sonra yerel seçimlerin yapılması genel seçimlerden daha önemli bir hâle gelmişti. Çünkü yerel seçimlere giden süreçte siyasal alan kısmen daha özgürleşmiş ve genel seçimlere katılmayan bazı partiler yerel seçime katılacaktı. ANAP İstanbul büyükşehir belediye başkanlığı için il başkanı Bedrettin Dalan'ı, DYP, Demokrat Parti geleneğinin önemli ismi Hüsamettin Cindoruk'u, SODEP Korel Göymen'i, Halkçı Parti ise Niyazi Yurtseven'i aday göstermiştir.

Bu yerel seçimlerde ilk defa partiler, siyasal pazarlama tekniklerini kullanarak, ajanslar üzerinden genel bir yerel seçim propagandası çerçevesi oluşturmuşlardır. ANAP'ın seçim öncesi gecekondulara "tapu tahsis belgesi" dağıtarak, imar affı çıkarması İstanbul için en büyük kozlarından biriydi. Yine Özal'ın fotoğrafları ile gazetelere verilen ilanlarda yerel seçim için ANAP'ın "iş bitirici" yönüne vurgu yapılıyordu. Dalan gazetelere verdiği ilanlarda "İstanbul'un en büyük ihtiyacı ne yol, ne su, ne de metrodur. İstanbul'un en büyük ihtiyacı her şeyden önce belediyenin başına akılcı, yapıcı, iş bitirici bir zihniyeti getirmektir. Bu zihniyet Anavatan Partisi zihniyetidir." diyordu. Ayrıca Dalan, seçim stratejisi "İktidar ile İstanbul'u birleştirin." sloganı üzerine inşa ederek, bir anlamda partisinin iktidar konumundan dolayı İstanbul'un daha çok hizmet alacağını ima eden bir propaganda yürütmüştür.

SODEP'in İstanbul adayı Korel Göymen, demokratik bir yönetim vaadini merkeze koyarak, İstanbulluların yönetim süreçlerine katılacağını ve "danışma kurulları" kurarak etkin bir yönetim gerçekleştireceğini belirtmekteydi. Göymen'in seçim konuşmalarında en çok üzerinde durduğu konu ANAP'ın gecekondulara yönelik uygulamaya koyacağını vadettiği "tapu tahsis belgesi"ydi. Göymen'e göre, ANAP'ın bu vaadi sadece seçime yönelikti ve söz konusu belgelerin resmî bir tarafı yoktu. Çünkü 1968 seçimleri öncesinde de benzer belgeler dağıtıldığı hâlde, geçen süreye rağmen hâlâ insanlar tapularını tescil edememişlerdi. Göymen, her ne kadar ANAP'ın tapu tahsis politikasını eleştirse de gazetelere verdiği, "İstanbul'a yeni bir başkan İstanbul'a yeni bir yaşam" başlıklı ilanlarda "gecekonduların tapu almalarını sağlayabilmek için gerekli teknik çalışmaların" hızlandırılmasından bahsetmekteydi. Ayrıca toplu konut projeleri ve İstanbul'un kenarına "yeşil kuşak" projesi ile yaşanabilir bir İstanbul ortaya çıkaracağını vadediyordu.

DYP ise ilk defa seçime katılacağı için yerel seçim propagandasını genel bir seçim konseptine yaklaştırmıştır. İstanbul adayı Hüsamettin Cindoruk, Taksim Parkı'nın altına alıveriş merkezi yapılacağı vaadinde bulunarak,

12- Bedrettin Dalan (26.03.1984-28.03.1989)

buradan elde edilecek gelirin belediye bütçesine katkı sağlayacağını belirtiyordu. Cindoruk'un yerel yönetim vaadinde ikinci boğaz köprüsü ve metronun yapılması da bulunmaktaydı. HP İstanbul adayı Niyazi Yurtsever, gecekondulara tren seferleri koyacağını söyleyerek, seçim vaadinde İstanbul'un daha çok yoksul seçmenlerini öncelemiştir. Refah Partisi ise İstanbul seçimlerinde çok iddialı değildir, bu anlamda seçim propagandasına bakıldığında genellikle faiz politikası, lüks tüketim harcamaları ve bunların zararları, ayrıca bunlardan kurtulmanın yönünü de manevi değerlerin sıkı sıkıya korunması üzerine bina etmiş ve "Kuvvetin değil, hakkın üstün olduğu bir Türkiye istiyoruz." gibi sloganlar kullanmıştır. MDP İstanbul Büyükşehir Belediye başkan adayı Erdoğan Celasun ise, İstanbul'da Boğaz'a bir tüp geçit yapmaktan bahsediyordu.

1984 yerel seçimleri ANAP'ın galibiyetiyle sonuçlanmış ve Türkiye'de İstanbul da dâhil üç büyükşehir belediye başkanlığını (Ankara ve İzmir) kazanmıştır. Bu seçimde seçime katılma oranı ülke genelinde %85,57, İstanbul'da ise, %84,50'dir. Bu bağlamda, ANAP İstanbul'da oyların %49,01'ini, SODEP %26,69'unu, HP %9,64'ünü, DYP %5,30'unu, MDP %4,94'ünü, RP %4,17'sini almıştır.

1984 yerel seçimlerinin ardından 28 Eylül 1986'da 10 ilde ara seçim yapılmıştır; bu illerin arasında İstanbul da bulunmaktaydı. İstanbul'da geçerli oyların %38,09'unu ANAP, %20,37'sini SHP, %13,79'unu DSP, %13,16'sını DYP, %8,57'sini RP almıştır. 29 Kasım 1987'de ise milletvekili genel seçimleri yapılmıştır. ANAP oy kaybetse de bu seçimde de birinci parti olarak seçimlerin galibi olmuştur. İstanbul'daki geçerli oyların, %39'70'ini ANAP, %29,84'ünü SHP, %11,85'ini DYP, %10,07'sini DSP, %6,86'sını RP almıştır.

Genel seçimlerden sonra 29 Kasım 1989 seçimlerinde toplumsal ve siyasal alan, işçi grevleri ve üniversitelere başörtüsü ile girmenin yasaklanması sonucu ortaya çıkan protestolar tarafından şekillenmekteydi. Seçim öncesinde yine seçim kanunları üzerindeki değişiklikler, siyasal partilerin en çok üzerinde durduğu konulardı. ANAP, iktidarın verdiği rahatlığı da kullanarak yerel seçimlere "iş bitiricilik" sloganı ile dâhil oldu. İstanbul seçimleri için de tüm Türkiye'de kullandığı mesajlar öne çıkmaktaydı. Bu anlamda belediye başkanlarının iktidar partisinden olması durumunda daha iyi hizmet vereceğini önceleyen bir strateji uyguladı. Gazetelere verilen ilanlarda "Eli kolu bağlı bir belediye başkanı ister miydiniz?" sloganı, açıkça bu durumun bir ifadesiydi. Ancak ANAP açısından 1989 İstanbul büyükşehir belediye başkanlığı seçimi gergin geçmiştir. Nedeni ise, ANAP'ın seçimlerden önce çıkardığı yasadan dolayı belediye başkan adaylarının oy pusulasında adının olmamasıdır. ANAP İstanbul adayı Bedrettin Dalan, kendi popülaritesinin partiden daha çok olduğunu düşündüğü için oy pusulasında adının olmamasını sorun olarak görmekteydi. Dolayısıyla kendi tanıtım kampanyalarında ve gazetelere verdiği ilanlarda partinin adını, amblemini ve Özal'ın adını kullanmamıştır. Bu bağlamda Dalan, verdiği demeçlerde kendini partiler üstü bir konuma yerleştirmeye çalışmıştır. Dalan, söz konusu dönemde belediye başkanı olmasının da verdiği avantajla İstanbul'da daha görünür bir seçim kampanyası yürütmüş, örneğin seçime kısa bir süre kala vatandaşlara belediyenin yaptırdığı konutların tapularını dağıtmıştır.

SHP'nin adayı ise Nurettin Sözen'di. SHP'nin bu dönemde özellikle büyükşehirler için özel bir politika tercih etmiş; "Sosyal devleti kurmaya belediyelerimizden başlayalım." sloganı İstanbul başta olmak üzere diğer büyükşehirlerde dikkat çeken bir slogan olmuştur. Ayrıca İstanbul'da seçim vaatlerinin merkezine ulaşım sorununu yerleştirmiştir. Bu bağlamda Nurettin Sözen'in en önemli vaadi, iş saatlerinde ücretsiz ulaşımın sağlanmasıydı. Ayrıca bebeklere ücretsiz süt, dar gelirli ailelere ücretsiz ekmek ve su, her mahalleye ücretsiz hizmet veren sağlık ocağı kurmak da dikkat çeken vaatlerdi. Sözen ayrıca, seçim kampanyasında yoğun olarak ANAP'ın adayı Dalan'ın yolsuzluk yaptığına dönük iddialarda bulunmuştur.

DYP'nin adayı ise daha önceden ANAP'tan milletvekili olan ve Maliye Bakanlığı yapan Vural Arıkan'dı. ANAP içinde yaşadığı gerginliğin ardından Özal'ın bakanlıktan istifasını istemesiyle ve bu isteğe direnmesiyle çokça gündeme gelen Arıkan, bakanlıktan

da cumhurbaşkanının azliyle ayrılmıştı. Dolayısıyla, Arıkan'ın seçim çalışmalarında yoğun bir Özal eleştirisi bulunmakta ve Özal'ın "parayı pul ettiğini" belirtmekte ve enflasyonu körüklediği suçlamasını yapmaktaydı. RP'nin adayı Bahri Zengin'dir. Zengin'in siyasal kampanyasında, genel olarak parti lideri Erbakan'ın söylem ve siyaseti önemli bir yer tutsa da, İstanbul için suyun, elektriğin ve bazı temel ihtiyaç maddelerinin belli bir miktarının ücretsiz olacağı gibi hususlar da dikkat çekmekteydi. Zengin, seçimi kazanmaları hâlinde her aile başına 70-80 litre suyu bedava vereceklerini, evlerin bir odasını aydınlatacak elektrikten para almayacaklarını belirtmekteydi. "[A]ydınlık yarınlar için ampulü yerine takın." sloganını kullanan RP, bu dönemde özellikle İstanbul'da yoğun bir çalışma içine girmiş, halktan gelecek, yaşamlarını değiştirmek için "1.000 liralık" bağışlarla RP'yi güçlendirme projesine katılmalarını da istemiştir.

1989 yerel seçimleri ANAP'ın oylarının net biçimde düşmesiyle sonuçlanmıştır. SHP bu seçimlerin galibi olmuş, hükûmette ANAP devam ederken, yerel yönetimlerde üstünlüğünü kaybetmiştir. Türkiye genelinde geçerli oyların %38,37'sini alan SHP, İstanbul'da ise %35,95 oy almıştır. ANAP, Türkiye genelinde %23,62 oy alırken İstanbul'da daha yüksek bir sonuç elde etmiş ve %26,12 oranında oy almıştır. İstanbul'da DYP %13,86, DSP %12,22, RP ise %10,48 oranında oy almıştır. İstanbul merkez ilçelerin tümünü Adalar (ANAP) hariç SHP kazanmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediye Meclis üyelerinin %26'sı kadındır. Meclis üyelerinin doğum yerlerine bakıldığında %86'sı İstanbul'da doğmamıştır.

1994 İSTANBUL YEREL SEÇİMLERİ VE TÜRKİYE SİYASETİNDE DÖNÜM NOKTASI

27 Mart 1994'te yapılan yerel seçimlere gidilirken, özellikle 1989 seçimlerinden sonra siyasette ve seçim sisteminde önemli değişiklikler olmuştur. Özal'ın 1989'da cumhurbaşkanı olmasının ardından merkez sağda ANAP'ın oyları erimeye başlarken, DYP merkez sağda gittikçe güçlenmiştir. Ayrıca, solda yaşanan bölünmeler ve Kürt siyasetçilerin siyasal arenada çeşitli kısıtlamalara ve kapatmalara rağmen farklı parti isimleri etrafında boy göstermesi de önemliydi. Bu bağlamda seçimlere 13 farklı siyasi parti katılmıştır. İslamî siyasetin önemli aktörlerinden Refah Partisi'nin gittikçe önemli bir siyasal aktör olarak ortaya çıkması, yerel yönetimlerin kaderini dolayısıyla da İstanbul'un yeni belediye başkanının kim olacağını da belirleyecekti. Siyasal alanda güvenlikçi

13- Nurettin Sözen (28.03.1989-27.03.1994)

politikaların yükselmesi ve özellikle 1990'dan itibaren tırmanan şiddet sarmalı, toplumsal alanda tansiyonu yükseltmiş ve İstanbul seçimleri gergin bir ortamda gerçekleşmiştir. Örneğin, seçim öncesi 12 Şubat 1994 tarihinde, Tuzla İstasyonu'nda (sonradan PKK tarafından sorumluluğu üstlenilen) patlayan bombanın yedek subay olan 5 askerî okul öğrencisinin ölümüne neden olması ile yaşanan gerilim, hem Türkiye siyasetini hem de İstanbul seçimlerini doğrudan etkileyen bir gelişmeydi. Bu bağlamda DYP İstanbul adayı Dalan'ın seçim sloganlarında; "DYP'ye oy ver, teröre darbe vur." söylemi bu durumun en net ifadesiydi.

Ayrıca bu dönemde yerel seçim yarışının daha çok ANAP ve DYP arasında geçeceği varsayımı, siyasal alanda diğer partilerin söylemlerinin, özellikle İstanbul başta olmak üzere diğer bazı büyükşehirlerin dışında, çoğu kez toplumsallaşmasını engellerken, tüm siyasal partilerin İstanbul'u seçim çalışmalarının merkezine koyması ise yerel siyasetin İstanbul'a yapılacak projeler üzerinden tartışılmasını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu dönemde, medyada İstanbul'a belediye başkanı olacak kişinin başbakandan sonra en önemli siyasal aktör olacağı söylemleri, Türkiye yerel seçimlerinde İstanbul'un ağırlığını gittikçe artırmaktaydı. Dolayısıyla 1994 İstanbul yerel seçimleri, hem Türkiye siyasal hayatı bakımından hem de İstanbul'un kendi geleceği açısından önemli bir yer teşkil edecektir. Bu seçimde, tehdit söylemi üzerinden ötekileştirilen ve İslamcı siyasal söylemi, siyasete taşıyan Refah Partisi'nin adayı Recep Tayyip Erdoğan'ın belediye başkanı seçilmesi, İstanbul'da yeni bir dönemi başlatırken, bu dönemde İstanbul'u yöneten siyasal aktörlerin gelecekte Türkiye'yi yönetmesinin de kapısını aralamaktaydı.

14- Recep Tayyip Erdoğan (27.03.1994-06.11.1998)

1994 İstanbul seçimlerinde tüm partilerin üzerinde durduğu konulara bakıldığında; su, trafik, çevre ve hava kirliliği, çöplerin toplanamaması gibi sorunlar başı çekmekteydi. Bu bağlamda, 1994 SHP İstanbul adayı olan Zülfü Livaneli'nin dikkat çeken en önemli projelerinden biri trafik sorununun çözülmesine yönelik olan "su altı köprüsü"ydü. SHP'nin bu projesinin özelliği, bu dönemde tartışılan üçüncü köprü ve su altı tüp geçit projelerine bir alternatif olarak planlanmıştı. Su altı köprüsünün "su altı tüp geçidi"ne göre tercih edilmesinin sebebi, maliyetinin daha ucuz olarak yapılabilecek olmasıydı. Su sorunu için suni yöntemlerle yapay yağışlar oluşturmak, ulaşımda raylı sistem ve alt ve üst geçitlere ağırlık vermek, üçüncü köprünün bir an önce devreye girmesi için çalışmalar başlatmak, çöplerin hijyenik olarak taşınması ve gömme yöntemi ile bertaraf edilmesi için yeni sistemler kurmak, hava kirliliğinde ise, filtreleme sistemi ile çözüm geliştirmek Livaneli'nin diğer projeleriydi. Livaneli, gazetelere verdiği ilanlarda kendisinden "bir sanat büyükelçisi" olarak bahsediyor ve dünya medyasında ve Türkiye'de kendisi hakkında yazılanlardan kolajlarla seçim reklamı yapmaktaydı. "Dünyanın zenginliklerini İstanbul'a getirmek için" aday olduğunu ilan eden Livaneli, "Desinler ki New York out, İstanbul in." afişleriyle "Elbette Zülfü." sloganını kullanıyordu. Ancak Livaneli'nin seçim sürecinde muhatap olduğu en büyük suçlama, İSKİ skandalına karışan insanlarla seçim çalışması yaptığı ve beraber çalıştığıyla ilgiliydi.

RP'nin İstanbul adayı söz konusu dönemde il başkanı olan Recep Tayyip Erdoğan'dı. Daha önce hem yerelde hem de genel seçimde aday olan, fakat ikisinde de kazanamayan Erdoğan, adaylığını açıklamasının ardından hem medyada hem de diğer rakipleri nezdinde yoğun bir ötekileştirme siyasetine maruz kalmıştır. Ancak diğer partilerin ajanslar üzerinden yürüttüğü iletişim faaliyetlerine ek olarak, RP, kurmuş olduğu özel seçim komisyonlarıyla farklı ve yüz yüze yürütülen bir iletişim stratejisi uygulamıştır. Erdoğan, ulaşımı rahatlatacak projelerinde, üçüncü köprüden daha çok, Boğaz'ın altına bir tüp geçidin yapılması gerektiği düşüncesindedir. Metro hatlarını genişleterek, ulaşım alternatifi için deniz yollarını daha çok tercih etmek ulaşım sıkıntısını

rahatlatacaktır. Su sorunu için, mevcut havzaların mühendislik projesiyle iyileştirilmesi ve uzun vadede Melen suyu projesinin devreye sokulması gerekmektedir. İstanbul'da gecekondu sorunundan daha çok, konut yetersizliği sorunu vardır. Dolayısıyla yapılması gereken, belediyenin konut üreterek bunu ucuz fiyatlarla ihtiyaç sahiplerine vermesidir. Çöp sorununda, çöpü ayrıştırarak toplamak gereklidir, ayrıca vahşi depolamadan modern depolama sistemine geçilmesi gerekmekte ve üçüncü seneden itibaren çöpü verimli hâle getirmek için tesisler kurulmalıdır. Hava tahmin istasyonları ile hava kirliliğine aniden müdahale edilerek sorun çözülebilecektir. Refah Partisi, bu dönemde İstanbul'a ayrı bir önem vermekte ve Genel Başkan Necmettin Erbakan, tüm İstanbul'u Erdoğan'la dolaşarak, seçim çalışması yapmıştır.

Diğer partilerin ortak söylemi; RP ve dolayısıyla Erdoğan'ın kazanmamasına yöneliktir. Dolayısıyla hem sağ hem sol partiler oyların bölünmemesini ve kendilerine verilmesini talep etmişlerdir. Erdoğan, diğer adayların aksine farklı bir seçim çalışması izleyerek basın kampanyası yürütmemiş, bunun yerine sokaklara çeşitli aralıklarla yoğun bir şekilde afiş asma faaliyeti gerçekleştirmiştir. Diğer adayların Erdoğan'a yönelik kampanyasının çerçevesini çoğunlukla ideoloji belirlemiş, örneğin Erdoğan seçimden önce son Cuma günü namazdan sonra Sultanahmet'te miting düzenlerken, Zülfü Livaneli aynı yerde konser vererek, seçim çalışması yapmış, DYP ise sistem dışına itilen RP ve DEP'in dışındaki tüm partileri 28 Şubat'ta Taksim'de düzenledikleri "Ata'ya Saygı Mitingi"ne davet etmiştir.

Daha önceden 1984'te ANAP'tan belediye başkanlığını kazanan ve 1989 seçimlerinde aynı partiden tekrar aday olan Bedrettin Dalan, bu seçimde tercihini DYP'den yana kullanmıştır. Dalan, İstanbul'da hiçbir gecekondunun yıkılmayacağını vaat ederek hepsine tapu dağıtacağını belirtmekteydi. Dalan'ın projelerinin ağırlık merkezini metro ağları oluşturmakta, bu anlamda, İstanbul Boğazı'nın altından Yenikapı'ya ulaşacak tüp geçidin yapılması ve bunun metro hatları ile entegrasyonu gereklidir. Ayrıca Dalan'a göre, üçüncü köprü ve çevre yollarının yapılması trafik sorunun çözülmesi için şarttır. Su sorununda suyun fiyatını indirerek, gecekondu için ıslah çalışması ve sosyal konut projesini hayata geçirerek ve hava kirliliği konusunda doğalgazı yaygınlaştırarak sorunlar çözülebilecektir. DYP'nin İstanbul adayı Dalan'ın, geçmişte ANAP'tan belediye başkanı iken, şimdi adayı olduğu parti tarafından "Dalan'a talana hayır!" kampanyasıyla yıpratılması, seçim yarışında önemli dezavantajlardandı.

Daha önceden DYP'den milletvekili adayı olan İlhan Kesici de partisini değiştirerek, bu seçimde ANAP'ın İstanbul belediye başkan adayı olmuştur. ANAP'ın, "II. Şehircilik Hamlesi" üzerinden yürüttüğü yerel seçim kampanyası daha çok DYP'nin yükselişini durdurmaya dönüktü. Bu bağlamda Kesici, İstanbul'da kendisini öne çıkaran bir kampanya yürütememiştir. Kesici'nin seçim vaatlerinde de su kıtlığı, hava ve çevre kirliliği ve ulaşım sorunu başı çekmektedir. Su sorununda eski havzaları ıslah, uzun dönemli Melen ve Istranca suyunun İstanbul'a getirilmesi projeleri; ulaşım için raylı sistem ve deniz ulaşımına ağırlık, belediye arsalarına otopark yapımı; kirlilikle mücadele için çöplerin her gün düzenli toplanması, ara taşıma istasyonlarında ayrıştırılması, ayrıca gerekli olan kısmın yakılması bu projelerden bazılarıdır. Kesici, seçim çalışmalarına bir "İstanbul şûrası" toplayarak başlamış, bu şûrada İstanbul'un nasıl yönetilmesi gerektiği tartışılmıştır. Bu bağlamda, İstanbul il sınırları içinde tek bir şehir meclisi, ilçelerde ilçe meclisi şeklinde bir yeni yönetim modeli oluşturularak, devletin klasik görevlerinin dışındaki tüm işlerin İstanbul Meclisi'ne devredilmesi, Kesici'nin diğer adaylardan farklılaşan bir projesiydi.

MHP başkan adayı Ahmet Vefik Alp'in projesinde de tüp geçitler, İstanbul trafiği için bir çözüm olarak sunulmaktaydı. Ancak Alp'in kuracağı tüp geçitler Boğaz'ın altına değil, tarihî yarımadayı Haliç'in altından Taksim'de oluşturulacak raylı sisteme bağlayacak şekilde projelendirilmişti. Ayrıca Alp, Haliç'in altına 50 bin otomobil kapasiteli iki katlı otopark yaparak, trafik sorununu çözme sözü vermekteydi. CHP belediye başkan adayı Ertuğrul Günay ise, söylemlerinde daha çok sosyal demokrat belediyeciliği öne çıkarmaktaydı.

1994 yerel seçimlerin tüm Türkiye'nin galibi RP olmuştur. Türkiye'nin iki büyük şehri olan İstanbul ve Ankara'da belediye başkanlıklarını RP kazanmıştır. Türkiye genelindeki oyların %22,40'ını RP, %21,79'unu ANAP, %19,68'ini SHP, %15,88'ini DYP, %11,23'ünü DSP almıştır. İstanbul'da ise %25,19'unu RP, %22,14'ünü ANAP, %20,30'unu SHP, %15,46'sını DYP, %12,38'ini DSP almıştır. RP, İstanbul ilçe belediye seçimlerinde de öne geçmiş, merkez ilçelerin 14'ünde seçimi kazanmıştır. Geri kalan ilçelerden dokuzunu SHP, ikisini DSP, ikisini de CHP kazanmıştır. İstanbul'da seçim öncesi kamuoyu yoklamalarında Erdoğan'a herhangi bir şans tanınmazken, seçimi kazanması, Türkiye siyasal hayatı için de bir dönüm noktası olmuştur.

1994 yerel seçimlerinde RP'nin büyükşehirlerde kazandığı seçimler, partinin siyasal yükselişini

15- Ali Müfit Gürtuna (12.11.1998-01.04.2004)

hızlandırmıştır. Bu bağlamda RP'nin 1995 milletvekili seçimlerinde oy oranı Türkiye genelinde %21,38 iken, İstanbul'da %23,93'e yükselmiştir. İstanbul'da ANAP, 1995 genel seçimlerinde %21,98, DSP %18,33, DYP %15,39, CHP %11,64, MHP %3,70, HADEP ise %3,64 oy almıştır.

1999 SEÇİMLERİ: KENT YÖNETİMİ SÖYLEMİ

18 Nisan 1999'da yerel seçimlerle genel seçimler, 1963 yılından sonra ikinci defa aynı gün yapılmıştır. Genel ve yerel seçimlerin aynı gün yapılması ulusal sorunlar temelinde seçim sürecinin yaşanmasını beraberinde getirse de, bu sorunlar da çoğu zaman yerel seçim çalışmalarında dikkate sunulmuştur. 1999 seçimlerinin İstanbul açısından en önemli yanı, seçilmiş belediye başkanı olan Recep Tayyip Erdoğan'ın okuduğu bir şiir yüzünden ceza almasının ardından, belediye başkanlığını bırakmak zorunda kalmasıdır. Bu durumu ortaya çıkaran gelişme ise 28 Şubat 1997 yılında askerin "post-modern bir darbe" ile bir kez daha siyasal alana müdahalesidir. Bu bağlamda RP'nin kapatılmasıyla siyasal alan yeniden şekillenmiş ve güç kaybeden siyaset, bu seçimlere 19 parti ile katılmıştır. Ancak seçim sürecine bakıldığında yerel seçim çalışmaları özellikle büyükşehirlerde daha çekişmeli geçmiştir. Bu bağlamda İstanbul, hem yerel hem de genel seçimlerde rekabetin en yoğun olarak yaşandığı şehirdir. Yerel seçimlerde RP, İstanbul'da Erdoğan'dan sonra belediye meclisi kararıyla başkan olan Ali Müfit Gürtuna'yı aday göstermiştir. ANAP Ali Talip Özdemir'i, CHP işadamı Adnan Polat'ı, MHP bir kez daha Ahmet Vefik Alp'i, DYP Yalçın Özer'i, DSP Zekeriya Temizel'i İstanbul için aday göstermişlerdir. İstanbul'da daha önceki seçimlerde su sorunu, hava ve çevre kirliliği ve trafik sorunu seçim vaatlerinin odağını belirlerken, 1999 İstanbul yerel seçimlerinde partilerin üzerinde odaklandığı yeni konu, "kent yönetimi"dir.

RP'nin yerine kurulan Fazilet Partisi (FP), özellikle "Hanımlar Komisyonu" gibi oluşumlarla bir önceki seçimden itibaren seçim çalışmalarını hiç aksatmadan, ev sohbetleri, hasta ziyaretleri, düğün organizasyonları, seminerler, konferanslar gibi etkinliklerle yoğun bir çalışmayla sürdürdüğü için seçime avantajlı girmiştir. Dolayısıyla, İstanbul'da 1994 yılından itibaren yükselen "Millî Görüş Belediyeciliği" bu seçimlerde de yükselerek, devam edecektir. Ali Müfit Gürtuna, her ne kadar "Millî Görüş" geleneğinden gelmese de bu süreçte FP'den aday olarak söz konusu ivmeyi sürdürmüştür. Seçim afişlerinde kullandığı "vefalı ve dürüst" sloganı aslında Millî Görüş geleneğinden gelmediği hâlde şartların zorlamasıyla bu partiden aday olduğunun göstergesi olarak okumak mümkündü. Erdoğan, hapis cezasını çekmeye başlamadan önce, Gürtuna'ya kefil olduğunu belirtmiş ve halktan "Faziletli" adaylara sahip çıkmasını istemiştir. Gürtuna, İstanbul için "Avrasya Koridoru", "Fuar ve Kongre Şehri", "Çevre Dönüşüm", "Kentsel Tasarım ve Kent Bilgi Sistemi" gibi başlıklarda projeler vaat etmekteydi.

Ali Talip Özdemir, İstanbul için "kent konseyi" kurarak İstanbul'u İstanbullularla yöneteceği sözünü vermektedir. Bu seçimde Özdemir'in seçim vaadinde dile getirdiği yönetimde uydu teknolojisine geçilerek, internetin şeffaf yönetim için kullanılacağını söylemesi şehircilik açısından yeni bir söylem olarak ortaya çıkmaktaydı. Kadın, çocuk ve yaşlılara özel hizmetin yanında, Özdemir ayrıca herkese sağlık sigortası vaadinde bulunmakta, halk ekmeğin fiyatını %50 ucuzlatma ve belirli saatlerde bedava otobüs sözü vermekteydi. CHP adayı Adnan Polat, İstanbullularla imar anlaşması imzalayarak, beş yıl içinde imar sorununu çözeceğini belirtmekteydi. Tüm varoşları dönüştürerek 15 yıl vadeli konut edinme kredisiyle konut sorununa çare bulacaktı. "İstanbul Ortaklığı Programı" olarak isimlendirdiği projesiyle tüm İstanbul'u yönetim süreçlerine dâhil etme fikri, Polat'ın seçim stratejisinin özünü oluşturmaktaydı. DSP adayı Zekeriya Temizel'in en önemli projesi, 1994 seçimlerinde de çokça dile getirilen, deniz altından geçirilecek tüp geçit projesiydi. MHP adayı Vefik Alp, seçim projeleri bilim ve sanata dayandığı için kendisinin diğer adaylardan farklı olduğu düşüncesindeydi. Örneğin, komşusunun güneşini kesen binalara imar izni vermemek gibi ilginç projeleri bu bağlamda dikkat çekmekteydi.

Tablo 3- 1980 Sonrası Milletvekili Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Geçerli Oy Sayısı

		Geçerli Oy	ANAP	CHP	DSP	DYP	HADEP	HP	IDP	İP	MÇP
1983	TÜR	17.351.510	7.833.148	-	-	-	-	5.285.804	-	-	-
	İST	2.178.084	991.042	-	-	-	-	740.439	-	-	-
1987	TÜR	23.971.629	8.704.335	-	2.044.576	4.587.062	-		196.272	-	701.538
	İST	3.111.132	1.235.123	-	313.242	368.678	-		12.755	-	36.805
1991	TÜR	24.416.666	5.862.623	-	2.624.301	6.600.726	-		-	-	-
	İST	3.226.010	887.986	-	568.738	607.188	-		-	-	-
1995	TÜR	28.126.993	5.527.288	3.011.076	4.118.025	5.396.009	1.171.623		-	61.428	-
	İST	4.170.459	916.512	485.551	764.258	641.825	151.737		-	8.223	-
		MDP	MHP	MP	RP	SHP	SP	YDH	YDP	YP	BAĞIMSIZ
1983	TÜR	4.036.970	-	-	-	-	-	-	-	-	195.588
	İST	432.233	-	-	-	-	-	-	-	-	14.370
1987	TÜR	-	-	-	1.717.425	5.931.000	-	-	-	-	89.421
	İST	-	-	-	213.544	928.459	-	-	-	-	2.526
1991	TÜR	-	-	-	4.121.355	5.066.571	108.369	-	-	-	32.721
	İST	-	-	-	539.573	607.955	11.977	-	-	-	2.593
1995	TÜR	-	2.301.343	127.630	6.012.450	-	-	133.889	95.484	36.853	133.895
	İST	-	154.405	12.652	997.935	-	-	19.893	7.879	4.698	4.891

Kaynak: Kal'a, Ahmet, v.dğr. (haz.), *İstanbul Külliyatı: Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri 5, Seçim (1950-1995)*, İstanbul 1998; DİE; Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları.

1999 genel seçimlerinin sonucuna bakıldığında, DSP ve MHP'nin dönemin konjoktürünün de etkisiyle oylarını yükseltmişlerdir. Oylarını yükseltmelerindeki en önemli etken Abdullah Öcalan'ın Kenya'da yakalanarak, Türkiye'ye teslim edilmesidir. Genel seçimlerde geçerli oyların %22'si DSP, %18'i MHP, %15'ini FP, %13'ünü ANAP, %12'sini ise DYP almıştır. CHP %9'luk oy oranı ile barajın altında kaldığı için parlamentoda temsil edilememiştir. Hem büyükşehir hem de diğer belediye başkanlıklarında ise FP, birinci parti olarak yerel seçimleri göğüslemiştir. Belediye başkanlığı seçimlerinde İstanbul'da FP'nin adayı Gürtuna, geçerli oyların %22'sini alarak belediye başkanı seçilmiştir. İkinci sırada ANAP'ın %18, DSP'nin %16 ve CHP'nin ise %14 oy oranı vardır.

2002 SONRASI SEÇİMLER: YEREL VE GENEL SEÇİMLERDE AK PARTİ DÖNEMİ

2002 yılı Türkiye siyasal hayatı için bir dönüm noktasıydı. Bunun en önemli nedeni eski siyaset biçiminin büyük oranda halk tarafından 3 Kasım 2002 tarihinde yapılan genel seçimde tasfiye edilmesiydi. Bu tasfiyenin en önemli nedeni siyasetin kısır gündelik çekişmeler üzerinden değer üretememesi ve sonuçta da istikrarı yakalayacak bir yönetim mantalitesini hayata geçirememesidir. Dolayısıyla siyasal istikrarsızlık ve ardından gelen ekonomik krizler, halkı yeni bir siyasal aktör arayışına itmiş ve 2002 seçimlerinden FP'nin kapatılmasıyla bu partinin içinden çıkan yenilikçi grubun 2001'de kurduğu

16- Kadir Topbaş (01.04.2004- ...)

Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), Türkiye'de ezici bir çoğunlukla seçimi kazanmıştır. Meclis'e giren ikinci parti de bir önceki seçimde barajın altında kalan CHP'dir. Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki AK Parti, bu seçimde %34'lük oy oranına ulaşırken, Deniz Baykal liderliğindeki CHP ise %19 oy almıştır. 2002 yılında İstanbul, üç seçim bölgesinden seçilecek olan 70 milletvekili ile Türkiye seçiminin kaderini belirleyecek en önemli seçim çevresiydi. 2002 seçimlerinde AK Parti İstanbul'da %37 oy oranı ile 43 milletvekili kazanırken, CHP ise %24'lük oy oranı ile 27 milletvekili kazanmıştır. İstanbul'da Genç Parti %8,22, DEHAP %5,51, MHP %5,4, ANAP %4,57, DYP ise %3,62 oy oranına ulaşmıştır. 2002 yılında AK Parti'nin seçim başarısının ardında muhakkak Erdoğan'ın İstanbul büyükşehir belediye başkanlığı döneminde üretmiş olduğu siyasal mirasın büyük bir payı vardı. Çünkü Erdoğan'ın siyasal söylemini üzerine oturttuğu pratikler, belediye başkanlığı döneminde gerçekleştirdiği projeler üzerinden kolaylıkla temellendirilebilmekteydi.

2004 yılı yerel seçimlerinde İstanbul büyükşehir belediye başkanlığı için AK Parti ve SHP, adaylarını son başvuru gününe kadar açıklamamıştır. CHP'nin eski İzmit belediye başkanı ve söz konusu dönemde milletvekili olan Sefa Sirmen'i aday göstermesinin ardından AK Parti de, Kadir Topbaş'ı büyükşehir belediye başkan adayı olarak açıkladı. DSP, eski ekonomi bakanı olan Masum Türker'i İstanbul'dan aday gösterirken, daha önceden birkaç kez MHP'den belediye başkan adayı olan Ahmet Vefik Alp bu kez DYP adına başkan adaylığını açıkladı. MHP ise DYP'de milletvekilliği ve bakanlık yapmış olan Meral Akşener'i İstanbul'da aday olarak açıkladı. Saadet Partisi, İstanbul'da aday olarak Mukadder Başeğmez'i, ANAP ise Pınar Türenç'i tercih etmiştir. İstanbul için belirlenen isimlere bakıldığında; partilerin İstanbul üzerinden görünürlük sağlamaya çalıştığı açıktır. Ancak 2004 İstanbul yerel seçimlerini baştan AK Parti'nin kazanacağına yönelik inancın ağırlığından dolayı seçim sakin geçmiştir. AK Parti'nin İstanbul yerel seçim kampanyası Kadir Topbaş'tan daha çok Recep Tayyip Erdoğan üzerinden yürütülmüştür. Genellikle Erdoğan'ın fotoğraflarının bulunduğu seçim kampanyası afişlerinde "İstanbul için aşkla yola çıktık", "Her şey İstanbul için" gibi sloganlar bulunmaktaydı. Kadir Topbaş'a medya ve rakipleri tarafından en büyük eleştiri, geçici ve "emanetçi"

Tablo 4- 1980 Sonrası Milletvekili Seçimlerinde Partilerin Milletvekili Sayıları

		Toplam	ANAP	CHP	DSP	DYP	HADEP	HP	IDP	İP	MÇP
1983	TÜR	400	211	-	-	-	-	117	-	-	-
	İST	36	17	-	-	-	-	13	-	-	-
1987	TÜR	450	292	-	-	59	-	-	-	-	-
	İST	45	31	-	-	-	-	-	-	-	-
1991	TÜR	450	115	-	7	178	-	-	-	-	-
	İST	50	33	-	3	5	-	-	-	-	-
1995	TÜR	550	132	49	76	135	-	-	-	-	-
	İST	61	15	7	12	11	-	-	-	-	-
		MDP	MHP	MP	RP	SHP	SP	YDH	YDP	YP	BAĞIMSIZ
1983	TÜR	71	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	İST	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1987	TÜR	-	-	-	-	99	-	-	-	-	-
	İST	-	-	-	-	14	-	-	-	-	-
1991	TÜR	-	-	-	62	88	-	-	-	-	-
	İST	-	-	-	4	5	-	-	-	-	-
1995	TÜR	-	-	-	158	-	-	-	-	-	-
	İST	-	-	-	16	-	-	-	-	-	-

Kaynak: Kal'a, Ahmet, v.dğr. (haz.), *İstanbul Külliyatı: Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri 5, Seçim (1950-1995)*, İstanbul 1998; DİE; Milletvekili Genel Seçimi Sonuçları.

olarak aday gösterildiği şeklindeydi.

CHP adayı Sefa Sirmen, seçim çalışmalarında rakibinin Erdoğan olduğunu söyleyerek, Topbaş'ı önemsemez bir tutum sergilese de AK Parti, Sefa Sirmen'in daha önceden Kocaeli Büyükşehir Belediye başkanlığı döneminde gerçekleştirdiği icraatlarını tartışmaya açmış ve Sirmen'in bu dönemle ilgili yolsuzluklarından dolayı suçlandığını gündemde tutmuştur. Daha önceden MHP'den birkaç kez belediye başkan adayı olan, ardından Genç Parti'ye geçen, bu seçimde de DYP'den aday olan Ahmet Vefik Alp'in projelerinde, Haliç'in altına otopark, Birinci Ordu Komutanlığı binasını yedi yıldızlı otele çevirmek gibi projeleri dikkat çekmekteydi.

AK Parti, tüm Türkiye genelinde gösterdiği başarısını İstanbul'da da göstermiştir. Geçerli oyların yüzde 45'ini almış ve Kadir Topbaş büyükşehir belediye başkanı olmuştur. CHP ise ikinci parti olarak geçerli oyların yüzde 29'unu almıştır. SP geçerli oyların yüzde 5,40'ını alarak üçüncü parti olurken, DYP yüzde 4,88, MHP ise yüzde 4,09 oy almıştır. Yerel seçimlerde İstanbul'da sandığa gitmeyenlerin oranı yüzde 32'dir. 2007 genel seçimlerinde de AK Parti, İstanbul'daki üstünlüğünü artırarak devam ettirmiştir. Bu bağlamda AK Parti, yüzde 45,16 oranındaki oyu ile Türkiye ortalamasına yakın bir sonuç elde etmiş ve 80 milletvekilinin 39'unu kazanmıştır. CHP ise %26,9 oy oranı ile 22 milletvekili, MHP %10,44'lük oranla 7 milletvekili kazanırken, bağımsızlar ise %5,87'lik oy oranı ile 2 milletvekilliğini kazanmışlardır.

29 Mart 2009 yerel seçimlerinde AK Parti mevcut büyükşehir belediye başkanı Kadir Topbaş'la tekrar devam kararı almıştır. CHP ise, söz konusu dönemde milletvekili olan ve sonradan CHP genel başkanlığına seçilecek olan

Tablo 5- 2007-2011 Milletvekili Seçimlerinde Partilerin Milletvekili Sayıları

		Toplam	Ak Parti	ANAP	CHP	DSP	DYP	FP	MHP	Bağ.
1999	**TÜR**	550	-	86	-	136	85	111	129	3
	İST	69	-	14	-	26	3	18	8	-
2002	**TÜR**	550	363	-	178	-	-	-	-	9
	İST	70	43	-	27	-	-	-	-	-
2007	**TÜR**	550	341	-	112	-	-	-	71	26
	İST	70	39	-	22	-	-	-	7	2
2011	**TÜR**	550	327	-	135	-	-	-	53	35
	İST	85	46	-	29	-	-	-	7	3

Kemal Kılıçdaroğlu'nu aday göstermiştir. MHP, Ahmet Turgut'u; SP, Mehmet Bekaroğlu'nu; DSP ise daha önce çeşitli partilerden birçok kez İstanbul adayı olan Ahmet Vefik Alp'i, DTP ise Akın Birdal'ı aday göstermiştir. Topbaş bu seçimde "estetik ve kimlik" ağırlıklı projeleri gündeme taşımıştır. Topbaş, İstanbul'un en önemli sorununun ulaşım olduğundan hareketle bu alana ağırlık vereceklerini belirtmiştir. İETT'nin özelleştirileceğini vadeden Topbaş, metro hatlarını genişletmek ve deniz ulaşımını geliştirmek için büyük yatırımlı projeler yürüttüklerini açıklamıştır. CHP adayı Kemal Kılıçdaroğlu "34'te 34 proje" başlıklı seçim bildirgesinde; 80 km'lik metro hattı, toplu taşıma ücretlerinin 1 liraya düşürülmesi, yoksul ailelere 600 liralık maaş, her evde bir sigortalı kişi, yoksul ailelerin doğalgaz ücretlerinin yarısının tahsil edilmesi, bilişim vadisi oluşturulması gibi projeleri açıklamıştır. Kılıçdaroğlu'nun İstanbul'dan aday olması 2004'teki seçimlerin aksine bu seçimleri heyecanlı ve çekişmeli hâle getirmiştir. Çekişme ise genelde AK Parti ve CHP arasında geçmiştir. 2009 İstanbul yerel seçimlerinin sonucuna bakıldığında, AK Parti adayı Kadir Topbaş, %44,35'lik oy oranı ile tekrar belediye başkanı seçilmiştir. CHP'nin adayı Kemal Kılıçdaroğlu ise, CHP oylarını Türkiye ortalamasının üzerine çıkararak, %36,80'lik oy oranı ile ikinci sıraya yerleşmiştir. İstanbul'da MHP adayı %5,15 oy alırken, SP 4,92, DTP ise yüzde 4,64 oy almıştır.

2011 genel seçimlerinin partiler arasında rekabet alanını İstanbul üzerinden tartışılan kent politikaları belirlemiştir. Özellikle AK Parti'nin "marka şehirler" oluşturmak ve küresel ölçekte kentler üzerinden cazibe merkezleri meydana getirme politikasının merkezinde İstanbul vardı. Bu seçim sürecinde en çok dikkat çeken ve Erdoğan'ın uzun süre beklenti oluşturarak, büyük bir basın toplantısı ile açıkladığı "çılgın proje" İstanbul'un tarihi açısından önemli bir projeydi. "Kanal İstanbul" adındaki "çılgın proje", İstanbul'un batı tarafında Karadeniz ile Marmara'yı birbirine bağlayan yeni bir kanalın açılması şeklinde planlanmıştı. AK Parti'nin İstanbul için planladığı diğer önemli bir proje, hem Anadolu hem de Avrupa yakasında iki yeni kentin kurulmasıydı. Ayrıca, İstanbul'da üçüncü uluslararası havaalanının inşa edilmesi, üçüncü boğaz köprüsünün tamamlanması, kıtaları deniz altından birleştiren raylı sisteme (Marmaray) ek olarak tekerlekli araçlar için de tüp geçidin inşa edilmesi, Galataport ve Haydarpaşaport projelerinin hayata geçirilmesi, metro ağlarının yaygınlaştırılması, yeşil alanların artırılmasına ek olarak, turizm, sağlık gibi alanlarda da büyük yatırımların yapılması AK Parti'nin İstanbul için geliştirdiği projelerinden bazılarıydı. CHP'nin İstanbul üzerine geliştirdiği şehircilik projesi ise İstanbul'u, Londra ve Paris ile birlikte üçüncü küresel kent yapmak üzerine şekilleniyordu. Hem CHP hem de diğer muhalefet partileri, seçim politikalarında çoğunlukla AK Parti'nin İstanbul için geliştirdiği şehircilik projesini çeşitli yönleri ile eleştiren bir seçim kampanyası yürütmüşlerdir. 2007 seçimlerine göre İstanbul'da hem AK Parti hem de CHP, oyunu artırmıştır. AK Parti bu seçimde yüzde 49 ile en yüksek oy seviyesine ulaşmıştır. CHP ise bir önceki genel

Tablo 6-1999-2011 Milletvekili Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Geçerli Oy Sayısı

Yıllar		Seçmen Listesinde Yazılı Seçmen Sayısı	Oy Kullanan Seçmen Sayısı	Geçerli Oy	Gümrük Kapıları Geçerli Oy	Toplam Geçerli Oy	Milletvekili Sayısı
1999	TÜR	37,495,217	32.656.070	31.119.242	65.254	31.184.496	550
	İST	6,134,811	5.143.911	4.932.304	11.452	4.943.756	69
2002	TÜR	41,407,027	32.768.161	31.414.748	114.035	31.528.783	550
	İST	7,159,151	5.419.062	5.205.166	19.860	5.225.026	70
2007	TÜR	42,799,303	36.056.293	34.822.907	226.784	35.049.691	550
	İST	7,406,297	6.072.068	5.729.858	36.869	5.766.727	70
2011	TÜR	52,806,322	43.914.948	42.813.896	127.867	42.941.763	550
	İST	9.397.323	8.132.340	7.936.607	24.300	7.960.907	85

seçimlere göre oyunu yüzde 4 artırarak, yüzde 30'luk bir oy oranına ulaşmıştır. MHP ise bir önceki genel seçimlerin altına düşmüş ve yüzde 9'luk bir oranla İstanbul'da üçüncü parti olmuştur.

30 Mart 2014 yerel seçimlerinde de İstanbul siyasal partilerin seçim propagandasında öne çıkmıştır. Referandum havasında hazırlanılan yerel seçimlerde, İstanbul'un kaybedilmesi hem iktidar hem muhalefet açısından "sembolik" anlamlar taşımaktaydı. İstanbul'da seçimin kaybedilmesi AK Parti için 2002'den itibaren hem yerel hem genel seçimlerde yükselerek devam eden toplumsal desteğinin aşağıya doğru düşmesi anlamına gelecekti. Muhalefet açısından ise, AK Parti'yi iktidardan indirmenin yolu İstanbul'un "düşmesi" ile doğru orantılıydı. 2014 İstanbul seçimlerinde AK Parti, CHP ve Halkların Demokratik Partisi (HDP) öne çıkmıştır. Diğer partilerin adayları seçim sürecinde neredeyse yok gibidir.

AK Parti, 2004 yılından itibaren İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı koltuğunda bulunan Kadir Topbaş'ı yeniden aday göstermiştir. Topbaş, İstanbul yerel seçim tarihinde üst üste belediye başkanı seçilen tek başkan olarak, söylemini "tecrübe" ve "güven" üzerine bina etmiştir. 29 Ekim 2013'te Marmaray'ın hizmete girmesi ve üçüncü köprü, üçüncü havaalanı gibi büyük projelerin devam etmesi, her ne kadar bunlar merkezi hükümetin projesi olsa da, Topbaş'ın seçim çalışmalarında avantaj sağlamaktaydı. AK Parti'nin 2014 seçim stratejisinin en başında İstanbul'un mevcutta en önemli sorunu olan ulaşım bulunmaktaydı. Bu anlamda, ulaşım sorunu "her yere metro, her yerde metro" sloganı etrafında metro yapımı üzerinde odaklanmıştır. AK Parti'nin İstanbul projeleri arasında, devam eden mevcut planların ve mega projelerin tamamlanmasına yönelik vaatlerin yanında, büyük meydanlarda ücretsiz internet, mahalle aralarına çok katlı otoparklar, yeni büyük kent parkları bulunmaktaydı.

CHP İstanbul belediye başkan adayı olarak Şişli Belediye Başkanı Mustafa Sarıgül'ü göstermiştir. Gürsel Tekin'in de aday adaylığını açıklaması ve Sarıgül'ün CHP'den daha önceden ihraç edilmesi, CHP için seçim kampanyası, tartışmaların gölgesinde başlamıştır. Sarıgül, seçim kampanyasını "Ötekisi Olmayan İstanbul" Sloganıyla yürütmüştür. Seçim öncesinde HDP'nin İstanbul seçimlerinde CHP ile seçim ittifakına gireceği söylentileri uzun süre basının gündemini meşgul etse de, bu ittifak gerçekleşmemiştir.

2014 yerel seçimleri sonucunda mevcut belediye başkanı Kadir Topbaş tekrar seçilerek Büyükşehir Belediye Başkanı olmuştur. Yerel seçim sonuçlarına göre, AK Parti Türkiye genelinde oyların yüzde 45,54'ünü alarak birinci parti olurken, İstanbul'da ise oyların yüzde 47,92'sini almıştır. CHP Türkiye genelinde oyların yüzde 31,04'ünü alırken, İstanbul'da ise, Türkiye ortalamasının üzerine çıkarak oyların yüzde 40,08'ini almıştır. MHP Türkiye genelinde yüzde 17,76 oy alarak üçüncü parti olurken İstanbul'da ise yüzde 3,97 oranında oy alarak dördüncü parti olmuştur. HDP adayı Sırrı Süreyya Önder ise yüzde 4,83 oy alarak İstanbul'da üçüncü parti olmuştur.

17- 27 Mart 2014 yerel seçimleri öncesinde, Ak Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan İstanbul Büyükşehir Belediye Başkan Adayı Kadir Topbaş ile İstanbul Yenikapı Meydanı'nda düzenlenen son seçim mitinginde

SONUÇ

İstanbul'un en büyük sanayi, ticaret, finans ve kültür merkezi olmasına ek olarak, aynı zamanda göç alan bir şehir olarak hem en fazla nüfusu barındırması hem de tüm Türkiye'yi temsil edebilecek toplumsal ve siyasal çeşitliliğe sahip olmasından dolayı, bu şehrin siyasal haritası Türkiye geneli için temel bir göstergedir. Bu bağlamda da İstanbul'un seçim tarihi ile ilgili ilk üzerinde durulması gereken konu, İstanbul seçimlerinin tarihsel olarak genel seçimlerle paralel bir sonuç ürettiğidir. 1994 yerel seçimlerinde olduğu gibi, İstanbul'da önce yerel seçimi kazanan siyasal parti, bir sonraki seçimde Türkiye seçimlerini de çoğu zaman kazanmıştır. İkinci olarak, siyasal partiler, yerel ve genel düzeyde kent yönetimi açısından projelerini, önce İstanbul seçimleri üzerinden dolaşıma sokmuşlardır. Üçüncü olarak, yerel düzeyde İstanbul'da seçilen birçok siyasal aktör, Türkiye genelinde de siyasal bir tanınırlığa sahip olduğu için ileriki dönemlerde, genel seçimlerde kolayca sonuç alabilmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'nin kaderinde etkili olan birçok isim, önce İstanbul'da siyasal deneyim kazanmıştır.

İstanbul seçimlerinin, Türkiye siyasal hayatı açısından çok önemli olmasına rağmen, tarihsel olarak bu seçimleri analiz eden çalışmalar neredeyse yok gibidir. Bu bağlamda İstanbul seçimleri ile ilgili analizler, genelde Türkiye yerel seçimleri üzerine yapılan birkaç çalışmanın içerisinde değinilmiştir. Seçim sonuçları ile ilgili rakamsal analizler ise, 1850'den 1995'e kadar ayrıntılı olarak, Cumhuriyet dönemi istatistikleri çerçevesinde, İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yayınlanmıştır[1] Bu bağlamda, çalışmanın içeriğindeki rakamsal verilerin çoğu, bu çalışmayı merkeze alarak oluşturulmuş, ayrıca Türkiye İstatistik Kurumu ve Yüksek Seçim Kurulu verilerinden de bu bağlamda önemli oranda yararlanılmıştır. İstanbul'da, yerel seçimler düzeyinde, partilerin ve başkan adaylarının seçim vaatleri ve projelerine dönük bilgilere, önceki çalışmalardan yararlanmakla birlikte, genelde gazete arşivleri üzerinden ulaşmak mümkün olmuştur.[2] Sonuç olarak, 1950-2014 yılları arasında, çalışmanın sınırlarının el verdiği şekilde, İstanbul'un yerel seçimlerini merkeze koyarak, siyasal partilerin, İstanbul üzerine geliştirdikleri projeler anlatılmıştır. Dolayısıyla tarihsel olarak İstanbul üzerine

1 Ahmet Kala v.dğr. (haz.), *İstanbul Külliyatı: Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri 5, Seçim (1950-1995)*, İstanbul 1998.

2 *Milliyet, Cumhuriyet, Hürriyet, Yeni Şafak, Zaman, Radikal, Sabah* gibi gazetelerin arşivlerinden de yararlanılmıştır. Gazete taramaları ayrıntılı olarak, kaynakçada gösterilmemiştir.

geliştirilen kent siyasetinin de siyasal ve ideolojik duruşlar açısından çerçevesi ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul 2010.

Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye, 1945-1980*, İstanbul 1992.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alagon, İstanbul 2002.

Ahmad, Feroz, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Siyaset ve Siyasal Partiler", *Türkiye Tarihi 1839-2010,* ed, Reşat Kasaba, çev. Zuhal Bilgin, İstanbul 2011.

Akbulut, Örsan, "Seçim Sonuçları Değerlendirmesi 1963 Yılı Raporu", 26.11.2013, http://eski.yerelnet.org.tr/secimler/secim_analizleri 1963.php

Akbulut, Örsan, "Seçim Sonuçları Değerlendirmesi 1968 Yılı Raporu", 26.11.2013, http://eski.yerelnet.org.tr/secimler/secim_analizleri 1968.php

Akbulut, Örsan, "Ulusal Siyaset–Yerel Siyaset İlişkisi Bağlamında 1963 Yerel Seçimleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 2001, c. 10, sy. 4, s. 36-60.

Aksel, Musa, *Meydanlardan Medyaya Bir Seçimin Anatomisi: Seçim 95*, Ankara 1996.

Alkan, Mehmet Ö., "Osmanlı'dan Günümüze Seçimlerin Kısa Tarihi", Rapor, SETA Vakfı, Mayıs 1998.

Alpkaya, Faruk, "Seçim Sonuçları Üzerine Bazı Gözlemler ve Öngörüler", *Birikim,* 1999, sy. 122, s. 42-46.

Bayramoğlu, Ali, "Seçim Sonuçlarının Dip Akıntıları", *Birikim*, 2004, sy. 180, s. 35-38.

Bayramoğlu, Sonay, "Seçim Sonuçları Değerlendirmesi 1994 Yılı Raporu", 26.11.2013, http://eski.yerelnet.org.tr/secimler/secim_analizleri 1994.php

Bayramoğlu, Sonay, "Seçim Sonuçları Değerlendirmesi 1999 Yılı Raporu", 26.11.2013, http://eski.yerelnet.org.tr/secimler/secim_analizleri 1999.php

Binark, F. Mutlu, Süleyman İrvan, "1994 Yerel Seçimleri ve Kamuoyu Yoklamaları: Temsiller ve Koro", *Amme İdaresi Dergisi*, 1994, c. 27, sy. 3, s. 101-116.

Bora, Tanıl, "İstanbul'un Seçimi", *Birikim*, 1993, sy. 56, s. 3-11.

Bora, Tanıl, "Yerel Seçimler: Tek Kale Maça Çıkarken", *Birikim*, 2004, sy. 179, s. 42-45.

Cumhuriyetten Günümüze Milletvekili Seçimleri 1923-2002, Ankara 2004 (Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü).

Çaha, Ömer, Michelangelo Guida, *Türkiye'de Seçim Kampanyaları,* Ankara 2011.

Çakır, Ruşen, "Refah'ı Eleştirmenin Yolları", *Birikim*, 1994, sy. 59, s. 12-20.

Çavdar, Tevfik, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, VIII, 2060-2075.

Çevik, Semra, *Siyasal İletişimde Bir Araç: Seçim Afişleri*, İstanbul 1999.

Çitçi, Oya, *Yerel Seçimler Coğrafyası: 1963-1999*, Ankara 2005.

Çitçi, Oya v.dğr., *Yerel Seçimler Panoraması: 1963-1999*, Ankara 2001.

Çoşkun, Zeki, "İstanbul Neyi Seçti?", *Birikim*, 1994, sy. 60, s. 11-29.

Çoşkun, Zeki, "Seç Bakalım", *Birikim*, 1999, sy. 120, s. 72-74.

Demirel, Ahmet, "50.Yıldönümünde 1950 Seçimleri", *TT*, 2000, c. 33, sy. 197, s. 15-17.

Demirel, Tanel, *Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika*, İstanbul 2004.

Demirel, Tanel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi,* İstanbul 2011.

Erder, Sema, "Yerel Politikanın Yükselişi: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Deneyimi 1984-2004", *İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar*, der. Selim İlkin, Orhan Silier ve Murat Güvenç, İstanbul 2004, s. 539-558.

Eroğul, Cem, Çok Partili Düzenin Kuruluşu, 1945-71, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, ed. İrvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, İstanbul 2006, s. 112-158.

Guida, Michelangelo, "İstanbulda Seçmen Tercihlerini Anlamada Bir Anahtar Olarak Toplumsal Farklılıklar", çev. Tülin Tuna, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2010, sy. 44 , s. 45-65.

Heper, Metin, *Türkiye'nin Siyasal Hayatı: Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açıdan,* çev. Kadriye Göksel, İstanbul 2011.

Kahraman, Hasan Bülent, *Sağ Türkiye ve Partileri*, Ankara 1995.

Kahraman, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II*, *1920-1960*, İstanbul 2010.

Kal'a, Ahmet, v.dğr. (haz.), *İstanbul Külliyatı: Cumhuriyet Dönemi İstanbul İstatistikleri 5, Seçim (1950-1995)*, İstanbul 1998.

Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller,* İstanbul 1996.

Karpat, Kemal, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi: 1876-1980,* çev. Esin Soğancılar, Ankara 2007.

Kirmanoğlu, Hasan, Murat Güvenç, *Türkiye Seçim Atlası 1950-2009: Türkiye Siyasetinde Süreklilik ve Değişim*, İstanbul 2009.

Köksal, Sema, Nihal Kara, "1980 Sonrasında Yerel Siyasetin Örgütlenmesi ve Belediyeler", *Toplum ve Bilim,* 1990, sy. 48-49, s. 117-128.

Miş, Nebi, *"Türkiye'de Güvenlikleştirme Siyaseti (1923-2000)",* doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2012.

Özkan, Necati, *Türkiye ve Dünyadan Örneklerle Seçim Kazandıran Kampanyalar,* İstanbul 2004.

Şener, Mustafa, "Seçim Sonuçları Değerlendirmesi 1984 Yılı Raporu", 26.11.2013, http://eski.yerelnet.org.tr/secimler/secim_analizleri 1984.php

Şener, Mustafa, "Seçim Sonuçları Değerlendirmesi 1989 Yılı Raporu", 26.11.2013, http://eski.yerelnet.org.tr/secimler/secim_analizleri 1989.php

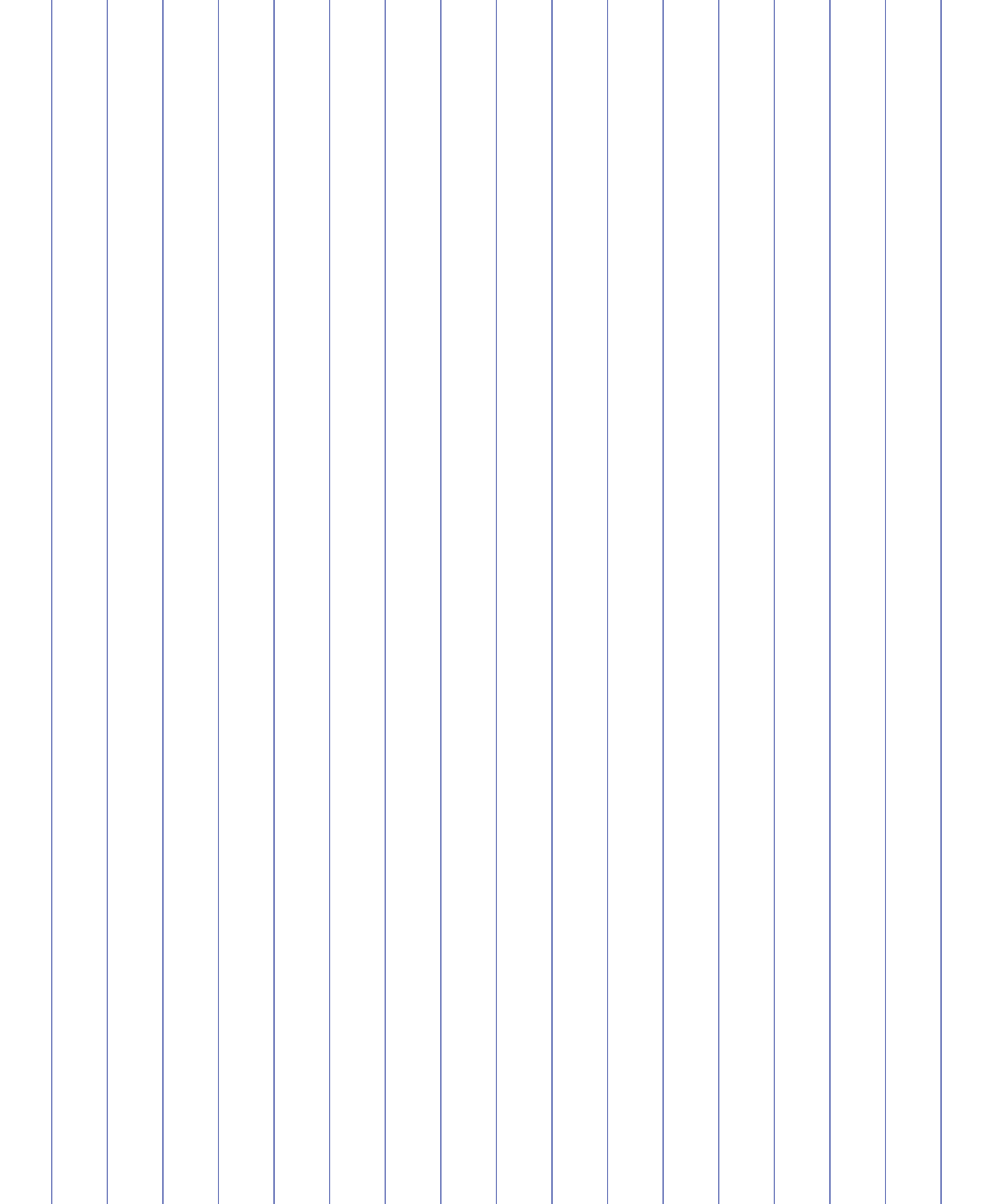
Tekeli, Şirin, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler"*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, VII, 1798-1824.

Tosun, Tanju, *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler: Liberal Sosyal Sentez, Muhafazakâr Demokrat Sentez Ekseninde 3 Kasım 2002 Seçimleri*, İstanbul 2003.

Tuncer, Erol, *Seçim 2007-22 Temmuz 2007 Milletvekili Genel Seçimleri Sayısal ve Siyasal Değerlendirme*, Ankara 2007.

Tuncer, Erol, *24 Aralık 1995 Milletvekili Seçimlerinin Sayısal ve Siyasal*

Değerlendirmesi, Ankara 1996.
Tuncer, Erol, Coşkun Kasapbaş, *Seçim 1999 - 18 Nisan 1999 İl Genel Meclisi ve Belediye Seçimleri Sayısal ve Siyasal Değerlendirme*, Ankara 2000.
Tuncer, Erol, Coşkun Kasapbaş, *Seçim 2004 - 28 Mart 2004 İl Genel Meclisi ve Belediye Seçimleri: Sayısal ve Siyasal Değerlendirme,* Ankara 2004.
Tuncer, Erol*, Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877 – 2002*), Ankara 2003.
Tuncer, Erol, *Seçim 2009 - 29 Mart 2009 İl Genel Meclisi ve Belediye Seçimleri Sayısal ve Siyasal Değerlendirme*, Ankara 2009.
Turan, Ali Eşref, *Türkiye'de Seçmen Davranışı: Önceki Kırılmalar ve 2002 Seçimi*, İstanbul 2004.
Turan, Ali Eşref, *Türkiye'de Yerel Seçimler*, İstanbul 2008.
Türkiye İstatistik Kurumu, www.tuik.gov.tr.
Uztuğ, Ferruh, *Siyasal İletişim Yönetimi: Siyasette Marka Yaratmak*, İstanbul 2004.
Yalçıntan, Murat Cemal, A. Erdem Erbaş, "Mekan ve Siyaset: İstanbul'un Kentsel Büyüme Kademelenmesi ve 1980 Sonrası Yerel Seçim Sonuçları", *Birikim*, 2004, sy. 179, s. 28-41.
Yavuz, Hakan, *Modernleşen Müslümanlar, Nurcular, Nakşîler, Milli Görüş ve Ak Parti,* İstanbul 2005.
Yayman, Hüseyin, "Seçim Sonuçları Değerlendirmesi 1973 Yılı Raporu", 26.11.2013, http://eski.yerelnet.org.tr/secimler/secim_analizleri 1973.php.
Yayman, Hüseyin, "Seçim Sonuçları Değerlendirmesi 1977 Yılı Raporu", 26.11.2013, http://eski.yerelnet.org.tr/secimler/secim_analizleri 1977.php
Yüksek Seçim Kurulu, http://www.ysk.gov.tr.
Zürcher, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,* çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul 2002.

TÖREN

KONSTANTİNOPOLİS'TE İMPARATORLUK VE KİLİSE ALAYLARI

ALBRECHT BERGER*
ÇEVİRİ: AHMET AYDOĞAN - TURHAN KAÇAR

Bizans Konstantinopolis'inde imparatorluk ve kilise alayları, halkın günlük hayatında önemli bir rol oynuyordu. Bu alaylar hakkında birçok kaynaktan nispeten iyi derecede bilgi edinebiliyoruz. Ancak Bizans dönemi sokak ya da cadde sistemi hakkında bilgimiz çok sınırlı olduğu için, alayların şehir içerisinde takip ettikleri güzergâhlar her zaman açık değildir.

Konstantinopolis'in 324 yılında kuruluşu esnasında Byzantium'un dışında birçok kara yolu zaten mevcuttu. Önce İmparator Konstantinos ardından Theodosios tarafından şehir genişletildiği zaman, bu yollar kullanılmaya devam etti. En önemli cadde Mese diye bilinen ve şehir merkezinden, kabaca günümüzdeki Laleli Camii'nin yerinde bulunan Capitolium'a kadar uzanan "orta cadde" idi. Capitolium'dan bir yol ayrılıp şehrin ana kapısına güneybatıya, bir diğeri de kuzeybatıya yöneliyordu. Eski Byzantion kenti dışına taşan Konstantinopolis'in, neredeyse bütün halka açık mekânları sonraları bu ana caddelerin üzerine inşa edildi. Marmara Denizi ve Haliç kıyısı boyunca devam eden iki kıyı yolu, kentin Konstantinos tarafından kurulmasından önceki dönemine kadar geri gitmektedir. Bu ana caddeler genişti ve her iki tarafı da sütunlarla donatılmıştı, dolayısıyla bu caddeler binek arabaları için bile kullanılabiliyordu. Buna mukabil Konstantinopolis'in yeni yaşama mekânlarına açılan küçük caddelerin çoğu dik yokuşluydu ve hatta bu caddelerde yer yer merdivenlerde vardı.

Eski Byzantion şehri içerisindeki sokak planlaması Atmeydanı, Ayasofya ve diğer yapıların sıralanmalarından hareketle kabaca kurgulanabilmektedir. Konstantinopolis'in 324 yılında kuruluşundan sonra, önce Haliç'e bakan yeni bir semt kuruldu; bu semtin güneyden kuzeye uzanan ana caddeleri vardı. Bu caddelerden birisi, *makros embolos* yani "Uzun kemeraltı"dır ve onun halefi bugün hâlâ Uzunçarşı Caddesi diye anılmaktadır. Konstantinos Surları'na kadar şehrin geri kalan kısmı yavaş yavaş bir cadde sistemi ile bezendi. Bu da deniz surlarındaki kapıların konumundan ve su kemeri civarındaki eski geçitlerden hareketle anlaşılabilmektedir.

Bizans Konstantinopolis'indeki imparatorluk ve kilise alayları hakkındaki bilgilerimizi esas itibariyle iki kaynaktan elde ediyoruz. Bunlardan biri X. yüzyıl başlarında yazılan ve patrikhanedeki rahip sınıfın katıldığı bütün kilise kutlamalarını ve alaylarını listeleyen Ayasofya *Tipikon*'udur. Bundan yirmi otuz yıl sonra VII. Konstantinos Porfirogennetos'un talimatı ile derlenen *Merasimler Kitabı,* imparatorluk sarayının törenlerini tasvir eden çok sayıda teşrifat kuralını içermektedir. Ne var ki bu eserlerin ancak bir bölümü bu dönemin âdetlerini yansıtır, diğer âdetlerin derlemede yer bulması daha çok tarihsel ilgi sebebiyledir. Hem devlet hem de kilise törenlerinde hazır bulunmak, imparatorun görevleri arasındaydı ve kutsal yortu günlerindeki çok sayıda kilise alayları da bu törenlere dâhildi. *Tipikon* ve *Merasimler Kitabı*'nın teşrifat kurallarını aynı günlerdeki alaylar bakımından mukayese edersek, aralarındaki farklılıkları görebiliriz ve her iki belgenin de birbirine zaman bakımından ne kadar yakın olduğu göz önüne alınırsa bu durum daha da dikkat çekicidir.

Erken ve orta Bizans döneminde birçok alay, anlaşılabilir sebeplerden dolayı Konstantinopolis içinde sıra sütunlu ana caddelerde yapılıyor ve meskûn mahallere ancak buralarda bulunan kiliseleri ziyaret etmek amacıyla giriliyordu. Yortu günlerindeki büyük alaylar, patriğin şahsi idaresi altında icra ediliyor ve genellikle Ayasofya'dan başlatılıyordu. *Tipikon* çoğunlukla sadece alayın varış yerini ve aradaki tek durak olarak Konstantinos Forumu'nu zikretmektedir.

Kilise kutlamalarının forumda yapılması çarpıcıdır, çünkü Konstantinos, bu halk meydanını kesinlikle böyle bir amaç için değil, bilakis yarı pagan bir anlayışla

* Ludwig-Maximilians-Universität München

1- Konstantinopolis

kendi şahsi kültüne hizmet etmesi için inşa ettirmişti. Zira bugün Çemberlitaş diye adlandırılan sütun üzerine elinde bir küre ve mızrak, başında ışık saçan bir taç ile birlikte yenilmez güneş tanrısı *Sol Invictus*, biçiminde koydurduğu heykeli, bunu göstermektedir. Erken Bizans döneminde devlet ve kilise törenleri arasındaki fark hâlâ gözlemlenebiliyordu, dolayısıyla forum, 11 Mayıs'ta Konstantinopolis'in kuruluşunun anılması gibi devlet törenlerine ayrılıyordu.

Konstantinos'un birbirinden farklı ilke ve kuralların bağdaştırılmasına dayanan dinî kavrayışı uzun zamandır unutulmuş ve IX. yüzyılın sonlarına doğru artık kendisi de neredeyse bir aziz gibi saygı görmeye başlamıştı. Bu dönemde, forumdaki sütunun tabanında küçük bir şapel inşa edilmişti; meydanın kilise alayları için düzenli bir merkez olarak kullanılması da muhtemelen ancak bundan sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Ayasofya *Tipikon*'una göre bu türden birçok alay, önce Foruma gidiyor ve bundan sonra Ayasofya'ya veya o civardaki bir başka kiliseye geri dönüyordu.

Foruma uğradıktan sonra veya doğrudan Ayasofya'dan gelen tören alaylarının en sık ziyaret ettiği kilise, civarda Yerebatan Sarayı'nın kuzey tarafında yer alan Khalkoprateia Kilisesi'ydi. Günümüzde tamamen kaybolmuş olan bu kilise, Mesih'in annesine adanmıştı ve uzun geçmişi ve büyüklüğü onu bu tür alaylar için uygun bir son durak yapmıştı.

Şimdiki Fatih Camii'nin yerinde bulunan ve Ayasofya'dan hemen hemen 4 km uzaklıktaki Havariler Kilisesi neredeyse kilise alaylarının varış yeri kadar önemliydi. Alaylar sadece istisnai durumlarda Pege (Balıklı) Manastırı veya şehir merkezine 10 km'den fazla bir uzaklıkta bulunan, yedinci mil taşındaki Hebdomon (Bakırköy) diye bilinen askerî merkeze doğru daha uzun bir güzergâhı yürümek zorunda kalıyorlardı.

Tipikon'da tasvir edilen yürüyüşlerin sadece bir kaçı Ayasofya'dan başlamıyordu; mesela, 29 Haziran'daki havariler Petros ve Paulos (Pavlus) Yortusu böyledir. Bu kutlama eski akropoliste (Topkapı Sarayı) yetimhanede yer alan ve Petros ile Paulos'a adanan kilisede icra edilen bir ayinle başlıyor ve daha sonra bir alay buradan Ayasofya'ya gidip ve tekrar geri geliyordu.

2 Ağustos'taki Aziz Stefanos Yortusu'nda alay, Haliç kıyısındaki Zeugma'da (Unkapanı) başlıyor ve daha sonra yukarıya su kemerine doğru yürüyordu. Aziz, orada Konstantianai sarayına yakın bir kilisede gömülüydü. Bu alaya mahsus özel güzergâh, Stefanos'un kutsal kalıntılarının taşınmasının yeniden canlandırılmasıyla izah ediliyordu: Efsaneye göre kutsal kalıntıları 439'da Konstantinopolis'e taşıyan gemi, Zeugma'da kıyıya yanaşmıştı, çünkü azizin kalıntılarının Havariler Kilisesi'ne götürülmesi gerekiyordu. Fakat azizin tabutunun yüklendiği arabayı çeken katırlar Konstantianai Sarayı'nda durmuş ve bir daha ne ileri ne geri hareket ettirilebilmiş ve böylece kilisenin oraya inşa ettirilmesi iktiza etmişti.

Aziz Ioannes Hrisostomos hatırasına 27 Ocak'ta düzenlenen alay da benzeri bir durum arz etmektedir.

2- Bizans tören alanı Hipodrom

Burada da güney kıyısındaki (günümüzde Kumkapı civarı) Amantioslu Aziz Thomas Kilisesi'nden Havariler Kilisesi'ne nakil tekrar ediliyordu. Mamafih yürüyüş burada Ayasofya'dan başlıyor, bu kiliseyi ziyaret etmek için aşağıya Hipodrom'un batı kıyısına iniliyor, ardından tekrar Mese'ye çıkılıyor ve mutat güzergâh üzerinden Havariler Kilisesi'ne ulaşılıyordu.

Merasimler Kitabı'nda tasvir edilen imparatorluk alaylarının çoğu Büyük Saray'da gerçekleşiyordu. Her ne kadar o gün bu saraya herkes girebiliyor gibi görünüyorsa da burası kelimenin gerçek anlamında halka açık bir mekân değildi, o nedenle burası değerlendirme dışında bırakılabilir. İmparatorluk merasimleri Roma ve Bizans devlet tasavvuru bakımından fevkalade önemliydi, çünkü bir anlamda esas teşkilat kanunlarındaki bir eksikliği gideren bir ikame sağlıyordu. Eğer imparator şehirde halkın arasında ortaya çıkıyorsa, bu her zaman bir merasim tarzında, çoğu zaman büyük bir şatafat ve debdebe ile sahneleniyordu. Hatta Büyük Saray'dan Ayasofya'daki kilise ayinine kısa yürüyüş bile etkileyici bir merasim gösterisi için kullanılıyordu. Bir Arap savaş esiri, Harun b. Yahya 912'de böyle bir hadiseyi kaydetmişti. Bu dönemde Büyük Saray'ın hâlâ kullanılan bölümü güney kısmından ibaretti ve buradan Ayasofya'ya mutat yolun kuzeyinde [sarayın] harap olmuş bölümlerinden ve eski imparatorluk kapısından (ki kalıntıları Ayasofya'nın güneydoğusunda yakın zamanlarda yeniden keşfedilmiştir) değil, fakat Hipodrom'daki imparatorluk locasının altındaki kapıdan geçiliyor ve oradan kuzeye doğru gidiliyordu.

Bu alay için belirlenmiş güzergâh, Harun b. Yahya'nın yazdığı gibi, serpiştirilmiş bitki ve otlar ile düzenlenmiş ve yolun her iki yanına asılı, bir yüzü kabartma desenli kilimlerle süslenmişti. Alayda kümeler hâlinde kırmızı, beyaz, yeşil ve mavi kıyafetler içerisinde göstericiler, saraydan hadımlar ve iç oğlanlar, on iki asilzade ve çok sayıda devlet memuru imparatorun önünde yürüyor, başvekil ise imparatoru takip ediyordu. Yol boyunca imparator muhtelif nedamet törenleri icra ederdi. Harun b. Yahya, imparatorun (kendisine mahsus kırmızı çizmeler yerine) bir kırmızı ve bir siyah çizme giydiğini zikretmektedir. Aynı doğrultuda Harun b. Yahya'nın yeni bir gelenek olarak "üvey imparatordan" söz etmesine bakarak, bu törende imparatorların gerçekte bir *caesar* tarafından temsil edildiği sonucuna varılabiliriz. Harun b. Yahya, yürüyüşe katılanlarla ilgili olarak hayli

abartılı rakamlar vermesine karşın, aslında tasvirini yaptığı alay çok küçüktü, zira bahsettiği alay *Merasimler Kitabı*'nda söz edilen, yol boyunca törensel karşılamaların yapılmadığı yürüyüşlerden biriydi.

Merasimler Kitabı dinî yortu günlerinde imparator ve patriğin birlikte katıldığı birçok büyük alayı tasvir eder. Daha önce sözü edildiği üzere bu kayıtları *Tipikon*'dakiler ile karşılaştırmak imkânsızdır. *Tipikon*'da -aynı günlerde- bahis konusu edilenler, hiçbir devlet görevlisinin yer almadığı, bütünüyle kiliseye mahsus alaylardır. İmparatorun hazır bulunuşunun, zaman içerisinde ancak X. yüzyıla gelindiğinde ilave edildiğine inanmamak için bir sebep yoktur. O nedenle, farklılıkları *Tipikon*'un (Merasimler Kitabına göre) sadece biraz daha erken bir zamana tarihlenmesiyle izah edemeyiz. Akla yatkın tek açıklama, sabit kurallarla belirlenmemişse de, imparatorluk sarayının bu tür alaylarda hazır bulunmasının arzu edilmesi ve *Merasimler Kitabı*'nın teşrifat kurallarının aslında her yıl gerçekleşmemiş olayları anlatmış olmasıdır.

Bakire Meryem'e verilen müjdenin hatırasının kutlandığı 25 Mart'taki alay, burada her iki kaynak arasında birbirinden ne kadar farklı kayıtların bulunduğuna dair bir örnek olarak kullanılabilir. Ayasofya *Tipikon*'unda patrik alayındaki dua/merasim usulü hakkında şunları okuyoruz:

> Forumda "Tanrı'ya hamd ve sena olsun" ilahisi okunur ve diyakoz hazır bulunanlar adına yakarışta bulunur. Ardından muganniler aynı ilahiyi (Ayasofya'daki gibi) söylemeye başlarlar, alay Khalkoprateia'ya geri döner ve burada "Tanrı'ya hamd ve sena olsun" ilahisi okunur.

Merasimler Kitabı aynı gün hakkında şunları kaydetmektedir (buradaki çeviri bazı değişiklerle Ann Moffatt'an alınmıştır):

> (İmparator) Mese boyunca yürür ve Aziz Konstantinos Şapeli'nin bulunduğu sütuna kadar devam ederek Konstantinos Forumu'na çıkar. Şapelin önündeki merdivenleri çıkar, burada durur ve korkuluğun sağ tarafında dinlenir. Sözü edilen merdivenleri çıkmak üzere iken alay meşalesini praipositos'a (mabeynci) verir. Asilzadeler ve senato aşağıda sütunların yanında durur. Benzer şekilde yürüyüş alayının geri kalanı forumun ortasında, her iki tarafta dururlar, protospatharioi ve imparatorun adamlarının geri kalanı ise forumun ortasında aynı şekilde imparatorun sağında ve solunda dururlar. Patrik yürüyüş alayıyla geldiği zaman o da onların ortasına geçer. Şehir idarecileri alayın sol yanına, senato binasına doğru durur, yetimler ise unvan sahiplerinin ortasında dururlar. Haç, imparatorun bulunduğu merdivenlere çıkarılmak üzereyken imparator mumları yakar ve haçın önünde hürmetle eğilir ve onları praipositos'a verir, o da karşılayan törenler amirine iade eder ve onları alay şamdanlarına yerleştirir. Haç, kilise kapısının yanında imparatorun arkasında ortada durur ve patrik mutat olarak kendisine eşlik edenlerle birlikte yukarı kiliseye doğru çıkar. Ruhban sınıfının geri kalanı aşağıda sıradan kimselerle birlikte imparatorun sol yanında dururlar. Niyaz yakarışı tamamlandığı zaman imparator mumları yakar ve dua eder ve onları praipositosa ve oda karşılayan teşrifatçıya geri verir ve onları alay şamdanlarına yerleştirir. İmparator merdivenlerden aşağı iner ve praipositosdan bir alay şamdanı alarak ve daha önce zikredilmiş olanların refakatinde Forum girişinden çıkar ve Lausos Sarayı yakınındaki kemer altına geçer. Buradan Mesih'in Kutsal Anası'nın kilisesine, Khalkoprateia 'ya doğru hareket eder…
> Rüzgârlı havalarda alayın, alanın ortası yerine

3- Mese yolu, Çemberlitaş (İBB, Atatürk Kitaplığı)

4- Ayasofya'daki İmparator Kapısı

5- İmparator Kapısı üzerinde yer alan Pantokrator İsa tasvirli mozaikte ortada Hz. İsa; sağ tarafta madalyon içerisinde Başmelek Cebrail (Gabriel), sol tarafta ise madalyon içerisinde Meryem tasvir edilmiştir. İsa'nın ayakları dibinde Doğu Roma imparatorlarından VI. Leon (816-912) yer almaktadır

Mese'nin kemer altlarından birinden geçtiği ve merasimin tamamının, birkaç yüzyıldan beri başka işlerde kullanılmayan Forumdaki eski senato binasında icra edildiği burada da zikredilmektedir.

Bazı durumlarda *Merasimler Kitabı* imparatorun yol üzerinde farklı duraklarda *demoi* veya Maviler ve Yeşiller ve uzun zaman önce bu iki grubun arasında eriyen Kırmızılar ve Beyazlar gibi hipodrom grupları tarafından karşılanışını da tasvir etmektedir. Söz konusu karşılamalar, bu *demoi*lerin *demokrates* ve *demarkhos* denilen önderleri tarafından icra ediliyordu. Bunların içindeki yüksek rütbeli *demokrates*ler aynı zamanda iki saray muhafız birliğinin kumandanlarıydı. Karşılamalar cadde boyunca uygun noktalarda, çoğu zaman halk meydanlarında veya açık merdivenlerde gerçekleşiyordu. Bunların sayısı en olağan alayda yani Altınkapı'dan (Yedikule) saraya kadar sekiz ila on arasındaydı. Bir örnek olarak, Göğe Yükseliş Yortusu'nda Pege (Balıklı) mabedinden geri dönüş yolunu tasvir eden protokol kuralları burada tam olarak alıntılanmaktadır (bilinen modern yer isimleri parantez içerisinde verilmektedir):

> Göğe Yükseliş Yortusu'nda idareciler yemek masasında geri yaslandıklarında, Paskalya'daki yenilenme haftasının pazartesi günündeki ile aynı dinî tören ve merasimin –yani iki gösteri grubunun alkışları ve daha önce anlatılan her şey– yapılmasını unutmayınız. İstisna olarak Maviler plagalis 1 makamında ilahi söylesinler: "Ey ölümsüz nehir, en kutsal Tanrı annesi, biz Hristiyanlar yalnız sende kutsal bir kaynak, her daim hayat veren bir memba bularak sana niyaz eder ve kesilmeyen sesle sana iltica ederiz. Merhamet ve şefkat kanatlarınla ebediyete kadar falanı ve filanı koru." Yürüyüş şarkısı, makam 4: "Biz insanlar, seni, Mesih'in doğum odasını, şanına yaraşır tarzda yüceltiriz, Mesih, senin aracılığınla ete kemiğe bürünerek biz ölümlülere ışık saçıyor. Tanrı annesi, dünyayı yücelten aydınlatıcılar olan idarecilerimizi ve her zaman güçleri ve yardım için seni yanında bulan Mavileri koru". Yeşiller plagalis 4 makamında şu ilahiyi söylerler: "Bakire, Kutsal Kelamın Anası, Romalıların hayat kaynağı, sadece erguvanlı idarecilerin yanında savaş, çünkü onlar taçlarını senden aldılar, bu erguvaniler sende herkese karşı görünmez bir kalkan bulurlar". 4. Makamda bir başka ilahi: "Ey en kutsal (Panagia) biz Hristiyanlar, iltica umudumuz ve yardım teminatımız olarak, yalnız seni yanımızda buluruz, sığınağımız, barınağımız olarak sana müracaat ederiz. Şefkat eden kanatlarınla idarecilerimizi esirge; çünkü

6- Ayasofya'da imparatorların taç giydikleri alan

onlar, düşmanlarına karşı zafer kazandıran gücü sende bulurlar.

Bu yortu için kabullerin şu şekilde gerçekleştiğini unutmayınız.

Karşılama 1: Kemer altının dışında, tam sütunların bulunduğu yerde. Mavilerin demokratesi, yani skholainin domestikos, Mavilerin Pera demoisi ile birlikte onları burada kabul eder.

Karşılama 2: Su kemerinde, suyun aktığı yerde. Yeşillerin demokratesi yani ekskoubitos onları burada kabul eder.

Karşılama 3: Aziz Mokios'ta [Altımermer, Çukurbostan yakınları]: Mavilerin demarkhosu, Beyaz demoi ile birlikte, onları burada kabul eder.

Karşılama 4: Exakionion'da [Altımermer, bu isim Grekçe ifadenin Türkçe bir tercümesidir, "altı sütunlu"]. Kırmızı demoi ile Yeşillerin demarkhosu onları burada kabul eder.

Karşılama 5: Kıraç Tepe'de [Avret Taşı] Aziz Kallinikos Şapeli'nin karşısı. Yeşillerin demokratesi, Beyaz demoi ile birlikte onları burada kabul eder.

Karşılama 6: Higros'ta [Murat Paşa Camii yakınları]. Yeşillerin demokratesi, ekskoubitoi domestikosu onları burada kabul eder.

Karşılama 7: ta Amastrianou'da [Bodrum Camii yakınları]. Mavilerin demokratesi, yani skholainin domestikosu onları burada kabul eder.

Karşılama 8: Filadelfion'da (Laleli). Geride durarak Mavilerin demarkhosu, Beyaz demoi ile birlikte, burada bir kabul gerçekleştirir.

Karşılama 9: Boğa'da [Laleli]. Yeşillerin demarkhosu, Kırmızı demoi ile birlikte, onları burada kabul eder.

Karşılama 10: Fırıncılar Kemeri'nde [Kapalıçarşı'nın yukarısı]: Geride kalarak Yeşillerin demarkhosu Kırmızı demoisi ile birlikte burada bir kabul gerçekleştirir.

Karşılama 11: Forum'da [Çemberlitaş]. Geride kalarak Yeşillerin demarkhosu Kırmızı demois ile birlikte burada bir kabul gerçekleştirir.

Karşılama 12: Praetorium'da. Mavilerin demarkhosu Beyaz demois ile birlikte onları burada kabul eder.

Karşılama 13: Milion taşında [Yerebatan'ın önünde]. Geride durarak Mavilerin demarkhosu Beyaz demois ile birlikte burada bir kabul gerçekleştirir.

Yine bu karşılama az sonra Yeşillerin demokratesi yani ekskoubitos, Yeşillerin Pera demoisi ile birlikte onları burada karşılar.

Tekrar, biraz sonra geride durarak Yeşillerin demarkhosu Kırmızı demois ile birlikte burada Akhilleos karşısında Melete Kapısı'nın yakınında bir karşılama gerçekleştirir.

Yine bu karşılaşmada az sonra Mavilerin demokratesi yani skholai domestikosu Mavilerin Pera demoisi ile birlikte onları Halke duvarında karşılar.

Karşılamalar için yapılan alkışların tam da Paskalya'nın ilk haftasının pazartesi günü yapıldığı bilinmelidir. Mavilerin dromika olarak okudukları ilahileri: "Selam sana, en güçlü hükümdar" ve devam eder. Yürüyüş şarkısı: "Kutsal bir biçimde taçlanmış velinimetlerimiz, mutlak korumana ve sığınağınıza olarak Bakireyi yanlarına alarak ve onun saf lekesiz şefaati ile şereflenerek siz hasım milletlere mağlup olmazsınız. Savaş gününde o sizin başlarınıza kalkan olur ve siz taçlılara zaferler gösterir, Rumların uğurlu talihi ve izzeti için."

Teşrifat kuralları benzer muhtevaya sahip başka birçok ilahinin metinleriyle sona ermektedir. Bu tür alaylar birkaç saat devam ediyor olmalıdır ve bu süre zarfında uzun mesafelerin yürünmesi icap ediyordu. Bundan dolayı, zaten *Merasimler Kitabı*'nda bunların bazıları en azından imparator ve yakın maiyeti için kısaltılıyordu. Çoğu zaman imparator, bir atla çıkıp gittiğinde, sadece geri dönüşü, karşılamaların olduğu düzenli bir yürüyüş alayı olurdu. Ya da tam tersi, imparatorun gidişi esnasında usule uygun bir alay olur, dönüşünde olmazdı. Daha önce söz ettiğimiz Bakire Meryem'e verilen kutsal doğum müjdesinin anısının kutlandığı tören alayında, Khalkoprateia Kilisesi'nden saraya dönüşünde imparator at sırtında bile karşılanıyordu.

Alayları kısaltmanın bir başka yolu bir güzergâhı tekne ile almaktı. X. yüzyıldan önceye tarihlenen kaynaklarda, tekne gezintileri dâhil, ister imparatorluk ister kilise alayları olsun, sadece teknelerle düzenlenen deniz alaylarından başka bir alternatifin olmadığı durumlardan söz edilmektedir, mesela imparator Küçük Asya'dan bir seferden dönerken, şayet Boğaz geçilmek zorunda kalındığı zaman. Ne var ki, *Merasimler Kitabı*'nın yazıldığı dönemde veya bundan kısa bir süre sonra bu manzara değişmiştir. Bunun güzel bir örneği, şehrin kuzeybatısında, günümüzde Ayvansaray'da bulunan Blakhernai Bakire Meryem Kilisesi'ne yapılan ünlü alaydır.

Blakhernai Kilisesi'ne yapılan bildiğimiz ilk alay, 602'de büyük bir kıtlık Konstantinopolis'i kasıp kavurduğu zaman gerçekleştirilmiş ve bu alayı İmparator Mavrikios bizzat yönetmişti. Her ne kadar saraydan kiliseye kadar olan güzergâh tafsilatlı olarak anlatılmamışsa da, bu alayın, Forum ve *makros embolos* üzerinden Haliç kıyısına ve bu kıyı boyunca kuzey batıya doğru yürüdüğü açıktır. Alay, 2 Şubat'ta Meryem'in Arınması diye bilinen *Hypapante* Yortusu'nda, icra ediliyordu. Ne var ki İmparator Mavrikios'un bu zahiri tevazuu o gün ona bir fayda sağlamadı. Hoşnutsuz kalabalık kendisine taş attı ve imparator yol üzerindeki bir eve güç bela kaçtı. Aslında bu olay, Mavrikios'un devrilmesine ve aynı yılın sonunda vahşice öldürülmesine giden sürecin başlangıcıydı.

Bu alaya daha sonra ne olduğunu bilmiyoruz. *Merasimler Kitabı*'na göre *Hypapante* Yortusu imparatorun bir önceki akşam geldiği Blakhernai Sarayı ve Kilisesi'nde kutlanıyordu. Ancak bazı özel hâllerde bu törenlerden önce Büyük Saray'dan Ayasofya'ya kadar bir yürüyüş alayı düzenleniyordu ve her halükârda imparator buradan Blakhernai'ye, alayın daha önce aldığı yolu at üzerinde gidiyordu. Başka kaynaklar, Theofilos'un da (829-842) aralarında bulunduğu birçok imparatorun ibadet için Blakhernai Kilisesi'ne veya mabetle bağlantılı kutsal hamama ekseriya at sırtında gittiklerini anlatmaktadır.

X. yüzyıl sonlarında Konstantinopolis *Patria*'sı diye bilinen kentin popüler bir yerel tarihi, bize oldukça güzel bir hikâye anlatmaktadır. Zeugma'da, Konstantinos döneminden kalma eski bir umumhanenin yakındaki bir sütunun üzerinde Yunan tanrıçası Afrodit'in bir heykelinin bulunduğu iddia edilmektedir. Rivayete göre, bu heykelin zina yaptığından kuşkulanılan kız veya kadınları test eden sihirli bir gücü vardı. Şayet kuşku duyulan bir kadın, heykele yaklaşır ve suçlu bulunursa, elbisesi tabiatüstü bir güçle kaldırılıyordu. Hikâye aşağıdaki sözlerle sona ermektedir.

> Önceki kouropalates Iustinos'un (bu 565'den 578'e kadar tahtta kalmış olan II. Iustinos'tur) baldızı, zina ettiği zaman bedeninin mahrem yerlerini gösterdiği için heykelini tahrip etti ve at üstünde Blakernai Hamamı'na gitti, çünkü çok aşırı derecede yağmur yağıyordu ve botla gitmek imkânsızdı.

Hiç kuşkusuz bütün bunlar hikâyenin tabiatüstü olmayan bölümleri de dâhil, tamamen uydurmadır. Fakat tekne yoluyla tespit edilen alay güzergâhının, o dönemde zaten normal görüldüğü bir gerçek olarak ortada durmaktadır. Atların kullanımı ise sadece kötü hava şartlarında bir alternatifti.

Merasimler Kitabı, tekne ile Pege Manastırı'na, Haliç'in yukarısındaki Kosmas ve Damianos Kilisesi'ne (Zal Mahmut Paşa ya da Eyüp), Studios Manastırı'na (İmrahor Camii) ve *ta Narsou*'daki (Gedikpaşa) Aziz Panteleemon Kilisesi'ne gidilen bir dizi başka alaylardan da söz etmektedir. Bu tür durumlarda sadece imparatorun yakın maiyeti tekne ile gidiyordu. Buna karşın, patrik de dâhil katılanların geri kalanının oraya önceden yaya gitmeleri gerekiyordu ki böylece onlar iskele rıhtımında imparatoru karşılayabilirlerdi. O zaman yürüyüş alayı, kısa yoldan iskeleden kiliseye varıyordu.

7- Bizans devlet ricalinin törenleri izlemesi (Dikilitaş)

Komnenos Hanedanı, Blakhernai Sarayı'nı XI. yüzyılın sonlarında ana ikametgâhları yapmaya karar verdiği zaman, bunun sonuçlarından birisi, geleneksel imparatorluk alayı güzergâhlarının zorunlu olarak terk edilmesiydi. İmparatorluk zafer törenleri, bundan böyle Altınkapı'dan başlayıp Mese boyunca ilerleyen, bu arada halk meydanlarına ve abidelerine uğrayan, geleneksel güzergâhta düzenlenmekten vazgeçildi. Bunun yerine imparator, şimdi Sarayburnu diye bilinen şehrin doğu bölümündeki denize çıkıntı yapan yerde karaya ayak basıyordu ve buradan Ayasofya, Hipodrom ve eski saraya doğru yürüyordu. Yaklaşık 1.200 m olan bu yol, eski güzergâhın yarısından bile azdır. Bu kısa yol, süslemelerin daha etkileyici biçimde yoğunlaşmasına ve alkışlayan kalabalıkların artmasını mümkün kılıyordu, fakat yol daha başlangıcında dik yokuşa çıkmasından dolayı, yaya veya atlı olarak yürümek hayli sıkıntı vericiydi. Buradan geçerken 1133'te düzenlenen bir zafer alayında, sadece Türk savaş esirleri ve ganimetleri taşıyan katırlar değil, fakat hipodrom gruplarının temsilcilerinin de imparatorun önünde yürüdükleri belirtilmelidir. Bunun anlamı, her ne kadar bu yol hipodrom gruplarını alacak kadar uzun ise de, bu gruplar tarafından yapılan geleneksel karşılamalardan vaz geçilmiş olduğudur. Dolayısıyla imparatorluk zafer alaylarının teşrifat kuralları, Harun b. Yahya tarafından anlatılan eski saraydan Ayasofya'ya kadar süren kısa kilise alaylarının kurallarına benzemişti.

Bundan böyle, Ayasofya'ya giden bir kilise alayına veya Hipodrom'da ya da eski sarayda düzenlenen bir törene katılacağı zaman, imparatorun her seferinde bu yolu gitmek zorunda olduğunu farz edebiliriz. Yani imparator ya Asya kıyısından (mesela bir askerî harekâttan dönüşünde) ya da Blakhernai Sarayı'ndaki ikametgâhından gelişi esnasında alayın başlangıç noktasına tekne ile ulaşıyordu. Haliç üzerindeki bu imparatorluk tekne güzergâhının kullanımı, geç Bizans döneminde deniz surlarındaki iki kapıya neden *basilike pile* "imparatorluk kapısı" denildiğinin sebebini izah ediyordu. Bu kapılardan biri imparatorun Blakhernai Sarayı'nda tekneye bindiği, diğeri karaya çıktığı iskeleye yakındı. Ne var ki doğudaki imparatorluk kapısının yeri, kesin olarak tespit edilememiştir. Belki Sarayburnu'ndaki eski Aziz Barbara Kapısı, ya da Sirkeci demiryolu

istasyonunun az daha doğusunda yer alan, Yalıköşkü'ne yakın Eugenios Kapısı olabilir.

Konstantinopolis'te bilinen son zafer alayı, şehri 1261'de Haçlılardan geri aldığında Mikhael Palaiologos tarafından icra edildi ve bu defa da giriş yine Altınkapı'dan yapıldı. Hem imparatorun hem patriğin katıldığı kilise alayları, XI. yüzyılın sonuna kadar muhtemelen *Tipikon*'da ve *Merasimler Kitabı*'nda tasvir edildiği tarzda gerçekleştiriliyordu. Bununla beraber, bu dönemden sonra alayların güzergâhları bütünüyle değişmiş olmalıdır. Çünkü artık imparator yoluna Blakhernai Sarayı'ndan başlıyor, buna karşın patrik hâlâ Ayasofya yakınında ikamet ediyordu ve dolayısıyla birbirinden bağımsız eş zamanlı olarak iki yürüyüş kolu düzenlenmiş olmalıdır. Ayrıca, yürüyüş alayları tarafından ziyaret edilen eski kiliselerin çoğu zamanla harap olduğu için, Mangana (Ayasofya'nın altında doğu kıyısında) ve Pantokrator manastırları (Zeyrek Camii) gibi yeni imparatorluk yapıları yürüyüş programına dâhil edilmiş olmalıdır.

Bu değişikliklerin zaman içerisinde ne zaman ve nasıl yürürlüğe girdiğini bilmiyoruz, fakat Konstantinopolis'teki kilise alaylarının gelişiminin nihai aşamasını biliyoruz. Alayların gelişimi genellikle Düzmece-Kodinos diye anılan ve 1350 yılı civarında derlenen bir metinde tasvir edilmektedir. Bu metin Konstantinopolis'teki imparatorluk ve kilise alayları için elimizdeki son kaynaktır. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu küçük bir devlet durumuna gelmişti ve dolayısıyla daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi sarayı ayakta tutabilmek için gerekli olan kaynaklar artık mevcut değildi. Bunun bir sonucu olarak, imparatorluk protokolü artık çok daha basit hâle gelmişti. Eskiden imparatorun Ayasofya'yı ziyaret ettiği kutsal yortu günleri, şimdi Blakhernai Sarayı'nda ve Kilisesi'nde kutlanıyordu. Törenler, taşınabilir bir *ikonostasis*[1] kurulan imparatorun yatak odasının önünde sabah duası ile başlıyordu. Şehrin içinde gerçekleştirilen eski tören usulü ancak nadiren icra ediliyordu. Forum ya da daha doğrusu ondan geri kalan Konstantinos Sütunu imparatorluk alayı tarafından sadece Bizans yılının ilk günü olan 1 Eylül'de ve bir de muhtemelen, şehrin 11 Mayıs'taki kuruluş yıl dönümünde ziyaret ediliyordu. Khalkoprateia Kilisesi artık mevcut değildi ve dolayısıyla Mesih'in Anasının muhtelif günlerinin hatırasına düzenlenen alaylar, Konstantinos Lips (Fenarî İsa Camii) veya Peribleptos (Sulu Manastır) manastırları gibi bir dizi başka kiliseye gidiyordu. Şubatın ikisindeki *Hypapante* günü Blakhernai Kilisesi'nde ve sadece Bakire Meryem'in Cennete Götürülüşü Yortusu Ayasofya'da kutlanıyordu. Konstantinos ve Havarilerin aziz hatıraları, Havariler Kilisesi'nde anılıyordu. Demetrios gününde imparator, VIII. Mikhael Palaiologos (1259-1282) tarafından kurulan yeni Demetrios Manastırı'na gidiyordu. Aziz Basileios yortusu Haliç'teki kendi manastırında, Aziz Georgios Mangana'da ve Aziz Vaftizci Yahya, şehrin kuzeybatısındaki şimdi artık yok olmuş Petra'daki kendi manastırında kutlanıyordu. Son olarak İsa'nın başkalaşım yortusu Pantokrator Manastırı'nda anılıyordu.

Düzmece-Kodinos bize imparatorun bu saraylara nasıl gittiği hususunda çok fazla bir şey söylemez fakat biz imparatorun bunu genellikle at veya tekne kullanarak yaptığını tahmin edebiliriz. Havariler Kilisesi güzergâhı muhtemelen, şehrin merkezinden değil, hâlâ kuzeydeki eski cadde üzerinden Blakhernai Sarayı yakınındaki şehir kapısından geçiyordu. Sadece İmparator Blakhernai Kilisesi'ne veya Petra Manastırı'na at üzerinde gidişi ve kendisine omuzlarında baltaları olduğu hâlde Varangian Muhafızları tarafından yaya olarak refakat edilişi üç yerde anlatılmaktadır. Bu durum, bu tür törenlerin diğer günlerde yer almadığını, fakat sadece civardaki iki tapınak güzergâhında gerçekleştiğini akla getirmektedir.

1 [G. *eikonostasion*: üzerinde ikonaların bulunduğu bir kafes ya da paravana.]

KAYNAKLAR

Berger, Albrecht, "Imperial and Ecclesiastical Processions in Constantinople", *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Nevra Necipoğlu (der.), Leiden 2001, s. 73-87.

Berger, Albrecht, "Sightseeing in Constantinople: Arab Travellers, ca. 900–1300", *Travel in the Byzantine world: The 34th Spring Symposium of Byzantine studies*, Ruth Macrides (der.), Aldershot 2002, s. 179-191.

Macrides, Ruth, Joe Munitiz, Dimiter Angelov (der.), *Pseudo-Kodinos: The Constantinopolitan Court Offices and Ceremonies*, Farnham 2013.

Moffatt, Ann (çev.), *The Book of Ceremonies*, Canberra 2012.

İSTANBUL'DA CÜLUS VE KILIÇ KUŞANMA TÖRENLERİ

ABDÜLKADİR ÖZCAN*

Cülusun Kısa Tarihi

Cülus Osmanlı şehzadelerinin tahta geçmeleri anlamında kullanılmış bir kavramdır. Bazı minyatürlerde aynı zamanda bir hükümdar olan Hz. Süleyman Peygamber tahta oturmuş olarak resmedilmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde halifeler bir tür seçim olan biat (bey'at) ile iş başına gelirken, Emevîlerden itibaren Hilafet, hanedanlık şekline dönüşmüş ve yüzyıllarca böyle devam etmiştir. Cülus sonrası herhangi bir tören yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Osmanlılarda da yerleşmiş bir cülus sistemi yoktu. Bu yönüyle eski Orta Asya geleneğine bağlı olarak yeni hükümdarı kut inancı belirliyordu. Bu durum hanedan mensupları arasında kanlı mücadeleler yaşanmasına sebebiyet veriyordu.[1] Fatih Sultan Mehmed de ünlü teşkilat kanunnamesinde bu hususa netlik getirmeyerek çözümü maharet ve kabiliyete bırakmıştır.

Daha önceki İslam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de cülus münasebetiyle törenler düzenlenirdi. Bunlar, sarayda yüksek rütbeli devlet ricaliyle yapılan biat töreni ve halka yönelik kılıç alayıydı. Bu merasimlerin en gösterişlileri fethini müteakip İstanbul'da yapılmış olanlardır. Bu törenler sırasında hüzün ve sevinç bir arada yaşanırdı. Zira ölen padişahın matem merasimi de bu sırada yapılırdı. Padişah ölünce Dârüssaâde ağası, durumdan sadrazamı haberdar eder, sadrazam da kubbe vezirleri, kaptanpaşa, şeyhülislam, kazaskerler, defterdar, nişancı, nakibüleşraf, İstanbul kadısı, yeniçeri ağası, sekbanbaşı ve kul kethudası ile birlikte saraya gider; Kubbealtı veya Sünnet Odası'nda yeni padişahın çıkmasını beklerlerdi. Ancak, I. Ahmed ve II. Mustafa gibi bazen bu usulün dışına çıkarak devlet ileri gelenlerini beklemeden tahta çıkan padişahlar da olmuştur. XVII. yüzyıl başlarından itibaren tahta oturacak şehzade, Dârüssaâde ağası ve silahtar ağa tarafından *Şimşirlik* denilen yerden alınarak Hırka-i Şerif dairesine götürülür, burada sadrazam ve şeyhülislamın biatinden sonra başında hükümdarlık sarığı ve sırtında samur erkân kürkü olduğu hâlde müneccimbaşı tarafından belirlenen eşref-i saatte Bâbüssaâde önünde kurulan tahta oturtulurdu.[2] Burada başta nakibüleşraf olmak üzere diğer devlet erkânı kendisine biat ederlerdi. Bu arada ölen padişah için de cenaze merasimi hazırlıklarına başlanırdı. Daha sonra sırasıyla Kırım hanzadeleri, rikab-ı hümayun ağaları ve kapıcıbaşı ağalar biat ederlerdi. Yeni padişahın cülustan sonra sakal bırakması âdetten idi. Ayrıca yeni hükümdar sadarete gönderdiği hatt-ı hümayunda sadrazamı ve kabinesini yerinde bıraktığını bildirir, bu vesileyle hepsine "umûm hil'ati" adıyla hil'atler giydirilirdi.

Cülustan birkaç gün sonra yeni padişahın Eyüpsultan'a giderek beline kılıç kuşanması öteden beri yapılan rutin törenlerdendir. Bunun ardından yeni hükümdar önceleri bütün padişah türbelerini ziyaret ederken, daha sonra sadece Fatih Sultan Mehmet Türbesi'ni ziyarette bulunurdu. XVII ve XVIII. yüzyıllarda bazı padişahlar başlarına Hz. Yusuf'a izafe edilen sarığı sarmışlar veya bu adla anılan serpuşu giymişlerdir. Mesela IV. Murad, kılıç alayından sonra Hırka-i Şerif'e yüz sürmüş ve Hz. Yusuf'a atfedilen sarığı başına giyerek iki rekât namaz kılmıştır.[3] Edirne'de tahta çıkan II. Ahmed ve II. Mustafa buradaki Eski Cami'de kılıç kuşanmışlardır.[4] Biat merasimine *Kanun-ı Esasi*'nin ilanından (1876) sonra da devam edilmiş, V. Murad ve Sultan Mehmed Reşad'a Bâb-ı Seraskerî'de biat edilmiştir. Yeni padişahın cülusu

* Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi

1 Abdülkadir Özcan, "Türkler'de Kut Geleneği ve Osmanlı Hanedanının Kuruluşu", *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Meseleleri Sempozyumu,* haz. Azmi Özcan ve Mehmet Öz, Bilecik 2011, s. 14-21; Abdülkadir Özcan, "Cülûs", *DİA*, VIII, 108-114.

2 Ahmed Cevdet, *Târih*, İstanbul 1309, c. 4, s. 235-238.

3 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, c. 1, s. 227 vd.

4 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 1995, s. 398; *Anonim Osmanlı Tarihi*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara 2000, s. 24; Mehmet Topal, "Silâhdar, *Nusretnâme*", doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2001, s. 4-5.

1- İstanbul'da tahta çıkan ilk Osmanlı sultanı II. Bayezid'in cülus merasimi (*Hünernâme*)

2- Yavuz Sultan Selim'in cülus merasimi (*Hünernâme*)

İstanbul'da tellallar ve top atışlarıyla halka ilan edilir, ayrıca ülkenin her tarafına gönderilen fermanlarla bütün tebaaya duyurulurdu. Bu arada şenlikler yapılır, hutbenin yeni padişah adına okunması, sikkenin de yine onun adına kesilmesi emredilirdi. Cülusun "cülus tebliği" adı altında elçiler vasıtasıyla dost ve komşu ülkeler ile Osmanlı Devleti'ne tâbi Kırım hanına, Erdel kralına, Eflak ve Boğdan voyvodalarına bildirilmesi de âdet idi. Daha sonra yabancı devletlerden cülus tebriki için elçiler gelir, bunlar için de kabul törenleri düzenlenirdi. Diğer resmî törenler gibi kılıç kuşanma merasimini de teşrifatçıbaşı deruhte ederdi.

Kılıç Kuşanma Töreni (Kılıç Alayı)

Türk-İslam devletlerinde kılıç kuşanma Batı'da kralların taç giyme törenlerine muadildir. Her devirde olduğu gibi Osmanlı döneminde de önemini koruyan kılıç, tahta çıkan hükümdarı meşruiyetinin de âdeta sembolü konumuna yükselmiştir. Resmî belgelerde ve kaynaklarda "*taklîd-i seyf*" veya "*takallüd-i şemşîr*" olarak geçen kılıç kuşanma âdeti Osmanlılar tarafından da diğer Müslüman devletlere benzer şekilde tatbik edilmiştir. Ancak ilk uygulamanın ne zaman olduğu bilinmemektedir. Osman oğullarında kılıç kuşandığı tespit edilen ilk padişah Yıldırım Bayezid'dir. 1396 Niğbolu Zaferi münasebetiyle Kahire'deki Abbasî Halifesi Mütevekkil Alellah bu padişaha "*Sultânü'r-Rûm*" unvanını tevcih ederken bir de kılıç göndermiştir. Yıldırım Bayezid'in bu kılıcı dönemin büyük mutasavvıfı Emir Buharî'nin elinden kuşandığı rivayet olunur. Hükümdarlık sembolü olarak ilk kılıç kuşanma merasiminin 1421'de II. Murad'ın cülusu münasebetiyle yine Emir Sultan eliyle Bursa'da yapıldığı belirtilir.[5] Silahtar Fındıklılı

5 Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Târih*, İstanbul 1297, s. 139.

3- Kanunî Sultan Süleyman'ın cülus merasimi (Ârifî, *Süleymannâme*)

Mehmed Ağa'ya göre ise II. Murad Edirne'de Eski Cami'de kılıç kuşanmıştır.[6] Aynı müellif II. Mehmed'in de babası gibi Edirne'de Eski Cami'de kılıç kuşandığını belirtirse de, bir başka rivayete göre onun İstanbul'un fethinden sonra Eyüp Sultan hazretlerinin medfun olduğu yerde Akşemseddin eliyle kılıç kuşandığı ifade edilir.[7] Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa'ya yapıldığı gibi bazen bir şehzadenin sancağa çıkması münasebetiyle de beline kılıç kuşatıldığı olurdu. XVII. yüzyıl başlarına kadar türbeler ziyareti şeklinde olan uygulama I. Ahmed'den itibaren resmî teşrifatta yerini almış; İstanbul'un fethinden sonra zamanla Eyüp Sultan Türbesi kılıç kuşanma yeri hâline gelmiştir. II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim'in kılıç kuşanma törenleri hakkında bilgi yoktur.[8] Kanunî Sultan Süleyman'ın son Abbasî Halifesi III. Mütevekkil Alellah tarafından kılıç kuşatıldığı rivayetinin[9] ise doğruluğu şüphelidir. II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed'in ise devlet erkânıyla birlikte geleneksel Osmanlı uygulaması gereğince sadece atalarının türbelerini ziyaret ettikleri, kılıç kuşanmadıkları bilinmektedir.[10] Bunlardan III. Murad, cülusundan iki hafta sonra deniz yoluyla, devlet erkânı ise kara yoluyla Eyüp Sultan Camii ve Türbesi'ni; ardından surların Edirnekapı'dan şehre girerek güzergâh boyunca Yavuz Sultan Selim, Fatih Sultan Mehmed, Şehzade Camii haziresinde medfun Kanunî'nin oğullarını, kendisinin de amcaları Şehzade Mehmed ile Şehzade Cihangir'in, II. Bayezid'in ve babası II. Selim'in kabirlerini ziyaret etmiştir.[11]

İstanbul'da resmî anlamda kılıç töreni I. Ahmed'den itibaren saltanatın sonuna kadar icra edilmiştir. Son tören Sultan VI. Mehmed Vahdeddin için yapılmıştır. Sultan V. Murad rahatsızlığı sebebiyle kılıç kuşanmamıştır.[12] Kılıç kuşanma sırasında hangi kılıcı kimin takacağı meselesi törenin en önemli aşamasını teşkil eder. Genellikle cülustan birkaç gün sonra icra edilmesi mutat olan

6 Silâhdar, *Târih*, İstanbul 1928, c. 2, s. 580.

7 Mouredgea d'Ohssson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1791-1824, c. 1, s. 305; c. 7, s. 113 vd.; Tayyarzâde Atâ, *Târih*, İstanbul 1293, c. 1, s. 35.

8 Tayyarzâde Atâ Bey II. Bayezid'in Eyüp'te kılıç kuşandığından söz eder (*Târih*, c. 1, s. 35).

9 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 10, s. 38.

10 Selânikî Mustafa Efendi, *Târih,* haz. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, c. 1, s. 42, 105-106; c. 2, s. 455-456. Naîma Mustafa Efendi eserinin ilk telif dönemine ait kısım olup daha sonraki telifinde çıkardığı yerde II. Selim'in Eyüp Türbesi'nde kılıç kuşandığını belirtir (*Târih*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, c. 4, 1909).

11 Selânikî, *Târih,* c. 1, s. 105-106; Zeynep Tarım Ertuğ, *XVI. Yüzyılda Osmanlı Padişahlarının Cülûs ve Cenaze Törenleri*, Ankara 1999, s. 77.

12 Osman Nuri, *Abdülhamîd-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, İstanbul 1327, c. 1, s. 91.

"*takallüd-i seyf*" işini bazen tarikat şeyhlerinin bazen de dönemin şeyhülislamı veya nakibüleşrafının yaptığı bilinmektedir. Bu sırada yeni padişaha genellikle Topkapı Sarayı'nda Mukaddes Emanetler arasında bulunan Hz. Peygamber'in veya Hz. Ömer'in, bazen de Osman Gazi, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim gibi padişahların kılıçlarından biri veya birkaçı kuşatılırdı. IV. Murad, II. Mahmud ve II. Abdülhamid çift kılıç kuşanmışlardı. Tercihte yeni padişah etkili olurdu.

Kılıç kuşanma merasimi iki aşamada icra edilirdi. Bunlardan birincisi törenin yapıldığı yere gidiş ve gelişten ibaret olan kılıç alayı; ikincisi ise kutsal kabul edilen kılıçlardan bir veya ikisinin teberrüken bele kuşanılmasıdır. İlkinde Eyüp Sultan Türbesi'ne gidiş kara yoluyla olursa denizden, deniz yoluyla olursa karadan dönülürdü. Bazen hem gidiş hem de dönüş kara yoluyla olabilirdi. Fakat denizden gidilip denizden dönülmesi hiçbir dönemde vaki olmamıştır. Bu uygulama zaten halkın yeni padişahı görmesine uygun düşmezdi.

Gönderilen davet tezkireleri üzerine sabah erkenden resmî kıyafetleriyle saraya gelen devlet ricali ve kapıkulu ocakları padişahın geçmesini beklerlerdi. Önce asesbaşı ve subaşı maiyetleriyle birlikte geçerler, onları Divan-ı hümayun çavuşları, müteferrikalar, çaşnigirler, altı bölük ve şikâr ağaları, kapıcıbaşılar, mîr-i âlem, mirâhur-ı evvel, çaşnigirbaşı, ulema ve şeyhler, defterdarlar, reisülküttab, çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası, kazaskerler, vezirler ve sadrazam izler ve Eyüp Sultan Camii'nde yeni padişah beklenirdi. İstisnai olarak II. Mahmud'un kılıç alayında bir isyan ihtimaline karşı Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, 300 kadar muhafızla padişahın yanında bulunmuştur.

Yeni padişah sabah namazından sonra Topkapı Sarayı'nın Taht Kapısı'ndan veya Bâbüsselâm'dan çıkıp atla Marmara sahilindeki Sinan Paşa Köşkü'ne gelir, burada üç fenerli saltanat kayığına binip maiyetinde silahtar, çuhadar, rikâbdar ve öteki musahib ağalarla birlikte deniz yoluyla Eyüp'e hareket ederdi. Saltanat kayığını Dârüssaâde ağası ile diğer bazı saray ağalarının kayıkları izlerdi. Eyüp Camii'nde daha önce kara yoluyla gelen devlet ricalince karşılanan padişah, sadrazam ve Dârüssaâde ağası tarafından kayıktan alınır; öğle namazının kılınıp o civarda bulunan konaklardan birinde hazırlanan yemeğin yenilmesinden sonra Eyüp Sultan Türbesi'ne gidilirdi. Bu hareket sırasına "buçukçu" denilen görevlilerin yeni padişah adına kesilmiş akçeleri etrafa saçmaları törenin gereklerindendi.

Padişah türbeye girdikten sonra kendisi için hazırlanan yere oturur, sadrazamın, şeyhülislamın ve yeniçeri ağasının gelmesinden sonra Fetih suresi

4- Kanunî'nin cülus merasimi (*Hünernâme*)

okunur, ardından şeyhülislam, nakibüleşraf ve bazı tarikat şeyhleri dua ederlerdi. Daha sonra padişah, iki rekât namaz kılıp duasını yapar ve ardından beline kılıç kuşatılırdı. Kılıcı kimin kuşatacağı hususunda kesinleşmiş bir kaide olmamakla birlikte I. Ahmed'den itibaren bu görevi genellikle şeyhülislamın veya nakibüleşrafın yaptığı bilinmektedir. Nitekim I. Ahmed, I. Mustafa, II. Osman, IV. Mehmed, II. Süleyman, III. Selim, I. Abdülhamid, Sultan Abdülaziz, II. Abdülhamid şeyhülislam; II. Ahmed, III. Osman, I. Mahmud, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid nakibüleşraf; III. Mustafa ile I. Abdülhamid her ikisi eliyle; III. Ahmed nakibüleşraf ile silahtar ve askerî bir ayaklanma sonucu tahta çıktığından yeniçeri ağası tarafından; IV. Murad ünlü mutasavvıf Aziz Mahmud

Hüdayî; Sultan V. Mehmed Reşad, Konya Mevlana Dergâhı Şeyhi Abdülhalim Çelebi ve nihayet Sultan VI. Mehmed Vahdeddin ise Senusî Şeyhi Seyyid Ahmed eş-Şerif eliyle kılıç kuşanmışlardır.

Yukarıda sözü edildiği gibi padişahın Eyüp'ten saraya dönüşü genellikle kara yoluyla olurdu. İstisnai olarak I. Mahmud kara yoluyla gidip kara yolundan dönmüştür.[13] I. Abdülhamid, III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmud ise kara yoluyla gidip deniz yoluyla dönmüşlerdir. Kara yoluyla dönüşlerde genellikle Edirnekapı, Fatih ve Divanyolu güzergâhından Topkapı Sarayı'na gelen padişahın, Bâbüssaâde önünde yeniçeri ağası tarafından atından indirilip içeri girmesiyle kılıç alayı sona ererdi. Bu arada daha ziyade dönüşte olmak üzere, nadiren de olsa kara yoluyla giderken padişah türbelerini ziyaretin ardından Eski Odalar denilen yeniçeri kışlaları önünde padişahın da sembolik olarak mensubu bulunduğu altmış birinci cemaat ortası odabaşısı tarafından sunulan şerbeti içmesi ve içtiği şerbetin kâsesini altınla doldurup iade etmesi tören gereğinden idi.

Kılıç alayı esnasında kırk elli kadar hayvanın kurban edilmesi de âdet gereğiydi. İstisna olarak III. Selim'in cülusunda 100'den fazla kurban kesilmişti. Kesilen hayvanların etleri Eyüp Camii ve Türbesi hizmetlileriyle fukaraya dağıtılırdı. Kapıcılar kethüdası ile mirâhur ağa Eyüp'ten dönüş sırasında halkın yeni padişaha vermek istedikleri arzuhâlleri toplarlardı. Bu dilekçeler saraya dönüldükten sonra gereğinin yapılması için sadrazama gönderilirdi. Kılıç alayının bu yönüyle halkla temas yönünün de bulunduğu söylenebilir. Törenin ardından Bostancı Ocağı kayıkçıları ile teşrifatçı, pişkeşçi, mataracı, iskemleci, Bâb-ı Hümayun ve Bâbüsselâm'ın nöbetçi kapıcılarına ve seccadecibaşıya birer miktar para verilmesi usulden idi.[14]

II. Mahmud cülusunu müteakip saraydan Hz. Peygamber'in kılıcını aldırarak silahtarın omuzunda Bâbüssaâde'ye götürtmüş, orada nakibüleşrafa teslim ettirmiş; kılıç buradan Eyüp Camii'ne kadar nakibüleşrafın omuzunda nakledilmiştir. Sultan Mahmud ise karadan hareketle ceddi Fatih Sultan Mehmed'in türbesini ziyaretten sonra Eyüp'e gitmiş; öğle namazını caminin hünkâr mahfilinde kıldıktan sonra türbeye geçmiştir. Okunan Kur'an ve birinci imamın getirdiği tekbirler arasında ayağa kalkıp kıbleye yönelmiş, önce sağ tarafına Peygamber kılıcını kuşanmış, birkaç dakika duadan sonra çıkarıp sol tarafına büyük ceddi Osman Gazi'nin kılıcını takmış, ardından deniz yoluyla saraya dönmüştür.[15]

Klasik dönem kılıç alayları hakkında fazla bilgimiz yoksa da, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından, özellikle de Tanzimat'ın ilanından sonra yapılanlar için yeterli sayılabilecek bilgiye sahibiz. III. Mustafa cülusundan birkaç gün sonra mutat üzere Eyüp Türbesi'nde kılıç kuşanmak istemiş ve kılıç alayı alışılmışın dışında karadan gidip deniz yoluyla dönmüştür. Tören için Sadrazam Koca Ragıb Paşa, Şeyhülislam Mehmed Salih

13 *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte: İnceleme ve Karşılaştırılmalı Metin,* haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007, s. 37-38.

14 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 199.

15 Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı,* s. 190-192.

5- Cülus törenlerinde kullanılan taht (TSM)

Efendi, Kaptanıderya Hacı Ali Paşa, Defterdar Hacı Ahmed Efendi, yüksek rütbeli ulema ve şeyh efendiler, Yeniçeri Ocağı ileri gelenleri ile öteki yaya kapıkulu ocaklarının kumandanları, hâcegân-ı Divan, Altı Bölük kumandanları, dergâh-ı âlî kapıcıbaşıları, gedikli müteferrikalar ve çavuşların resmî kıyafetleriyle sabah erkenden saraydan gidilecek yolun iki tarafında Eyüp Türbesi'ne kadar saf tutmaları emredilmiştir. Belirlenen eşref saatte Orta Kapı'dan atla çıkan yeni padişah, divan çavuşlarınca alkışlanmıştır. Sol tarafta bulunan sadrazam, şeyhülislam ve kaptan paşadan sadece Sadrazam Ragıb Paşa yine alkışlar arasında at üstünde eğilip temennada bulunmuştur. Daha sonra süratle hareket edilmiş, Eski Odalar önüne gelindiğinde altmış birinci cemaatin odabaşısı âdet üzere bir kâse şerbet sunmuş, silahtarın aldığı şerbeti içen padişah kâseyi altınla doldurup iade etmiştir. Bu sırada çavuşlar "Afiyet olsun" alkışını yapmışlardır. Yine o sırada üç adet kurban kesilmiştir. Ardından alkışlar arasında Fatih Sultan Mehmed'in cami önündeki türbesi ziyaret olunmuştur. Daha sonra sadrazam ve yeniçeri ağası Sultan III. Mustafa'nın koltuklarına girme şerefine nail olmuşlardır. Buradan ayrılan alay, Edirnekapı'dan Eyüp'e hareket etmiştir. Eyüp Camii'ne varılınca alay selam için yolun iki tarafına dizilip beklerken sadece şeyhülislam ve nakibüleşraf efendiler türbede beklemişlerdir. Rikâb taşında sadrazam ve yeniçeri ağası padişahın koltuklarına girip kaptan paşa önde olduğu hâlde türbeye girilmiş, yapılan duadan sonra şeyhülislam efendi mübarek kılıcı III. Mustafa'nın beline takmıştır. Bu sırada elli adet kurban kesilmiştir. Dönüş esnasında şeyhülislam efendi türbede, kazaskerler cami avlusunun ortasında selama durmuşlardır. Sultan III. Mustafa rikâba kadar sadrazam ve yeniçeri ağasının koltuklarında yürümüş, burada alkışlar arasında ata, Bostan İskelesi'nde atından inip yine alkışlarla sadrazam ve yeniçeri ağasının koltuklarında *zevrakçe-i hümayun*a binmiştir. O sırada kendisine müteveccihen Sadrazam Ragıb Mehmed Paşa alkışlarla yeri öpmüş, padişah da deniz yoluyla saraya dönmüştür.[16] I. Abdülhamid cülusunun yedinci günü yapılan kılıç alayı esnasında eski

16 *Teşrifatçı Defteri*'nden naklen Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 196-198.

6- III. Ahmed'in kılıç kuşanması (Motraye)

nakibüleşraf yeni şeyhülislam Şerifzâde Mehmed Efendi eliyle Hz. Peygamber'in kılıcını kuşanmıştır.[17]

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra törenin bazı kısımları değişmiştir. Devletin son asrında sadece İstanbul halkı değil Edirne, İzmit vs. gibi civar illerden de kılıç alayını seyre gelenler olmuştur. Sultan Abdülmecid, kılıç alayına Batı tarzı kıyafetle katılmış, bu alay sırasında Eyüp'te, Edirnekapı'da, Fatih Türbesi'nde ve Topkapı Sarayı'nda yirmişer kurban kesilmiş, bunların etleri halka dağıtılmış, ayrıca halka çil altınlar serpilmiştir.

Oğlu II. Abdülhamid'in kılıç alayına eski usul bir hava vermek için sorguçlu serpuşlarıyla peyk ve solaklar da yerlerini almışlardı. Padişahın kılıç kuşanacağı gün Türk, Arap, Boşnak, Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerinden oluşan halk alayın geçeceği sokakların kenarlarında toplanmış, seyretmeleri için yabancı sefirler de çağrılmış, bunlar için sur dışında Eyüp'ün üst taraflarında dört çadır kurulmuş ve kendilerine öğle yemeği verilmiştir. Padişah öğle ezanından bir saat kadar sonra Dolmabahçe Sarayı'ndan ayrılmış, bu esnada denizdeki savaş gemilerinden yedi pare top atılmış; bunları Sarayburnu'ndaki toplarla Almanya ve Fransa gemilerinden atılan selam topları izlemiştir. Sadece *Mahmudiye* zırhlısından 120 top atılmıştı. Saltanat kayıklarından en önde olup yaveranla bazı saray görevlilerini taşıyan üçü yolu açma işini üstlenmiş, bunları Sultan II. Abdülhamid'in saltanat kayığı takip etmiştir. Bu arada kayıkçıların tamamı beyaz elbiseler giyinmişti. Padişah kayığının 200 m kadar peşinden gelen kayıkta padişahın ailesi bulunuyor, en arkadan ise saray erkânının bindiği üç kayık geliyordu. Eyüp'te Bostan İskelesi'ne gelen padişah buradan halılarla döşeli yolu takiben beyaz bir atla türbeye kadar gitmiş, daha sonra içeri girerek Hz. Ömer'in kılıcını kuşanmış ve ardından yine beyaz Arap atıyla Edirnekapı'dan şehre girmiştir. Bu sırada yolları saray kavasları açmışlardır. Önde saray zabitlerinden birkaç kişi, bunların arkasında seyislerin yedeğinde altı beygir, daha geride mertebelerine göre padişaha yakın mülki ve ilmiye ricali gelmiştir. Daha arkada bir müfreze mızraklı süvari askeri ile peşinden askerî erkân ve şeyhler Arap atlarına binmiş olarak ilerlemiştir. Bunları vükela, şeyhülislam, Şûrâ-yı Devlet Reisi Midhat Paşa, daha geride ise Sultan II. Abdülhamid izlemiştir. Yabancı sefirlerin çadırlarının önünden geçerken onların en kıdemlisi olan İngiltere sefirine iltifatlarda bulunan padişah, daha sonra ecdadından Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim ile burada medfun olan Sultan Abdülmecid'in türbelerini ziyaret etmiştir. Ardından Şehzadebaşı, Beyazıt ve Divanyolu güzergâhından Topkapı Sarayı'na gelmiş, burada bir süre dinlendikten sonra saltanat kayığıyla Dolmabahçe Sarayı'na dönmesiyle tören son bulmuştur. Neredeyse sekiz buçuk saat süren bu töreni yaklaşık 300.000 kişi izlemiş; Sultan II. Abdülhamid o günün akşamı çıkardığı bir irade ile tebaasının kendisine teveccühlerinden dolayı memnuniyetini bildirmiştir.[18]

Biraz sönük geçen Sultan V. Mehmed Reşad'ın kılıç alayı da benzer şekilde yapılmıştır. Bu olaya bizzat şahit olan Mehmet Zeki Pakalın (ö. 1972) tören hakkında şu önemli bilgileri verir: Eyüp Camii ve Türbesi bayraklarla süslenmiş, türbenin içindeki sandukanın sağına üzeri III. Ahmed zamanından kalma değerli serasker kumaşla örtülü bir taht kurulmuş, karşısındaki süslü levha üzerine Hz. Ömer'in kılıcı konulmuştur. Türbenin dışında yine serasker kumaşla süslü bir yer hazırlanmış, buraya da gösterişli bir bohça içinde II. Mahmud zamanından kalma sırmalı bir seccade serilmiştir. Sultan

17 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 6.

18 Osman Nuri, *Abdülhamîd-i Sânî*, c. 1, s. 106-109; Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul 2004, s. 72.

7- Sultan Abdülmecid'in kılıç alayı (Eyüpsultan, TSM, nr. 17/140-2)

8- Hz. Peygamber'in kılıcı (TSM, nr. 21/130)

V. Mehmed Reşad, Dolmabahçe rıhtımından *Söğütlü* vapuruyla Haliç'e hareket etmiş, bu sırada vapurun grandi direğine padişahın şahsına ait sancak çekilmiş, geminin hareketi üzerine sarayın önünde bulunan ve alay sancaklarıyla donanmış *Mesudiye*, *Âsarıtevfik*, *Peykişevket*, *Fethibülent* zırhlıları tarafından 21'er pare top atılmıştır. *Söğütlü* vapuru sürekli alkışlar arasında köprüleri geçip Haliç'e girince, bu defa Tersane önündeki savaş gemileri tarafından yapılan bahri merasimle birlikte 21'er pare top daha atılmıştır. Sultan V. Mehmed Reşad, Gazi Muhtar Paşa ve *Ertuğrul* gemisi süvarisi Tahir Bey'in yardımlarıyla iskeleye çıkarken *Ertuğrul* Bandosu yeni bestelenmiş olan *Sultan Reşad Marşı*'nı çalmıştır. Yeni padişah kendisini alkışlayan asker ve halkın arasından geçerken baştürbedar ve maiyetindeki türbedarlar tarafından tutulan buhurdanlardan yayılan kokular arasında önce camiye, ardından hacet penceresi yanındaki koltuk kapısından türbeye girmiş ve hazırlanan yere oturmuştur. O sırada hünkâr imamları tarafından Fetih suresi okunmaktaydı. Türbe içinde şehzadelerden Ziyaeddin, Necmeddin ve Hilmi efendiler ile Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, âyandan Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa, Ali Rıza Paşa, Şeyhülislam Sahib Molla ile ilmiye, mülkiye, askeriye ricalinde bazıları bulunmakta idi. Fetih suresinin okunmasından sonra türbeye giren Sultan Reşad sehpa üzerinde duran Hz. Ömer'e ait kılıcı alarak Mevlana Celaleddin Rumî'nin torunlarından Abdülhalim Çelebi'ye uzatmış, o da bu kılıcı padişahın beline takmıştır. Daha sonra Sultan Reşad iki rekât

namaz kılmış, Meclis-i Meşâyih Reisi Elîfî Efendi tarafından sakal duasının yapılmasından sonra merasim tamamlanmıştır. Sultan Reşad yanında yüksek rütbeli devlet ricali ile askerin, "Padişahım çok yaşa!" alkışları arasında cami kapısı önünde bulunan arabaya binmiş, Edirnekapı'dan şehre girerek Fatih Sultan Mehmed'in türbesini ziyaret etmiş, yol kenarlarında bulunan halkın coşkulu alkış ve tezahüratları arasında Dolmabahçe Sarayı'na dönmüştür. Alayı halkın daha rahat seyretmesi için Eyüp'ten Edirnekapı'ya kadar yer yer tribünler kurulmuş, fakat çoğunluk duvarların üzerinden izlemiştir. Bir yabancı gözlemciye göre ise, "... Padişahın hassa alayı ile Ermeni ve Rum kadınlarının her tarafı altın yaldızlarla bezeli arabaları ikili bir saf oluşturmuş; bu safın arkasında bazısı sarıklı bir kısmı fesli Türkler, sivri takkeleriyle Yahudiler, uzun kalpaklarıyla Ermeniler, beyaz cübbeleriyle Arap şeyhleri, Ortodoks Rum papazları, Acemler ve dervişler karışık vaziyette yerlerini almışlardır."[19] Son Osmanlı padişahı Sultan VI. Mehmed Vahdeddin için yapılan kılıç alayı da benzer şekilde olmuştur.

19 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1983, c. 2, s. 263; Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 64.

CUMA SELAMLIĞI

MEHMET İPŞİRLİ*

Cuma selamlığı Osmanlı sultanlarının, İstanbul'da fetihden 1924'te Hilafet'in kaldırılmasına kadar geçen 480 sene müddetince binlerce defa her cuma düzenli olarak ifa ettikleri dinî, siyasi ve resmî özellikleri olan bir devlet ve saltanat şiarıdır. Osmanlı sultanının Cuma namazını eda için halka açık bir camiye belirli bir devlet merasimi içinde at üzerinde gidiş ve dönüşü yol boyunca yerli ve yabancı halkın yoğun ilgisini çekmekteydi.

Cuma selamlığını diğer saltanat merasimlerinden ayıran özelliği ise her hafta tekrarlanması, yerli yabancı, Müslim ve gayrimüslim herkes tarafından izleniyor olması ve yol boyunca çok sayıda şikâyet ve talep dilekçelerinin padişaha verilmesidir. İslam devletlerinde hükümdarlığın önemle riayet edilen iki alametini sikke ve hutbe teşkil etmiştir. Hükümdarlar Cuma namazlarını genellikle bulunduğu şehirdeki büyük ve tanınmış camilerden birinde halkla birlikte kılar ve Cuma hutbesi hükümdar adına okunurdu. Osmanlılarda padişahların Cuma namazına belirli bir merasim ile gidişi ve camiden dönüşü "Cuma selamlığı" veya "selamlık resmi" olarak adlandırılırdı.

XVI. yüzyıla kadar bu dinî-siyasi vazifenin nasıl ifa edildiği hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. XVI-XVIII. yüzyıllarda ise padişahlar, başta Ayasofya olmak üzere Beyazıt, Süleymaniye, Sultanahmet, Eyüpsultan gibi İstanbul'un selatin camilerinde Cuma namazını kılarlardı. Osmanlı padişahlarının Cuma namazı ve selamlığını ifa etmelerinde Ayasofya'nın çok önemli bir yeri vardır. Bu anlayış ve uygulamada Ayasofya'nın fethin sembolü olması, Fatih'in fetih sonrasında ilk Cuma namazını burada kılması ve mekân olarak da Topkapı Sarayı'na yakınlığı önemli rol oynamıştır. Padişahların Cuma namazı ve selamlığında Eyüp Camii'nin de önemli bir yeri vardır. Padişahlar genellikle buraya kara yoluyla at üzerinde giderler Haliç'ten kayıkla da saraya dönerlerdi.

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren bu camilerin dışında Karaköy'den başlayarak sahil boyunca başta Tophane, Kılıç Ali Paşa, Nusretiye, Fındıklı Molla Çelebi, Dolmabahçe, Beşiktaş Sinan Paşa, Ortaköy Mecidiye, Yıldız Hamidiye; Üsküdar'da ise Mihrimah Sultan, Atik Valide, İskele Valide Sultan, Ayazma ve Selimiye olmak üzere çeşitli camilere gittikleri bilinmektedir.

1- III. Murad, Topkapı Sarayı'ndan Ayasofya Camii'ne Cuma namazına giderken (*Nâdirî Dîvânı*)

* İstanbul Medipol Üniversitesi

2- Osmanlı sultanlarının Ayasofya Camii'nde namazlarını kıldıkları hünkâr mahfili

Padişahların cuma günü saraydan çıkıp tekrar saraya dönünceye kadar gerek yol boyunca gerekse uğradıkları yerlerde oldukça ilgi çekici merasimler ve hadiseler cereyan ederdi. Teşrifat mecmualarında bu merasimler ayrıntılı olarak kaydedilirken Osmanlı kroniklerinde de meydana gelen olaylar hakkında bilgi verilmektedir.

Cuma selamlığı sırasında ilmî, askerî ve mülkî erkân üniforma ve resmî kıyafetleriyle hazır bulunurlar, merasime iştirak ederlerdi. Cuma ve bayram günleri padişahın camiye gideceği yollardaki bozukluklar kum dökülerek düzeltilirdi. Padişahların uzak camilere gidiş ve gelişlerinde devlet erkânı teker teker hükümdara yaklaşarak devlet meselelerini görüşüp müzakere ederlerdi.

III. Mehmed at üzerinde 17 Şubat 1595 Cuma günü “âyin ve üslûb-ı kadîmî-i selâtîn-i Âl-i Osmân üzere” Cuma namazı için Süleymaniye Camii’ne giderken ve dönüşünde devlet erkânı kendisine yaklaşarak memleket meselelerini görüşmüşlerdi. Dönemin Osmanlı tarihçisi Mustafa Selânikî, III. Murad zamanında bu tür bir devlet geleneğinin tatbik edilmemiş olduğundan acı şekilde yakınmaktadır. Yine III. Mehmed, Ocak 1596’da devlet erkânı ile Süleymaniye Camii’ne Cuma namazı için giderken devlet erkânı kıdemlerine göre at üzerindeki padişaha birer birer yaklaşarak ordunun seferi ve ihtiyaçlarıyla ilgili meseleleri müzakere etmişti.[1]

Cuma selamlığına gidiş ve dönüşte yol emniyetini ve ihtiyaçların karşılanması görevini yeniçeri ağası ve emrindeki yeniçeriler yapardı. Yeniçeri ağası askerle ilgili bazı önemli meseleleri Cuma selamlığı sırasında veya sonrasında padişaha iletebilirdi. Yabancı devlet erkânı da selamlığı ilgiyle takip ederdi. Padişahların mazeretler ileri sürerek veya saray halkından bazılarının tesirinde kalarak zaman zaman Cuma selamlığına çıkmamaları III. Murad örneğinde olduğu gibi, ağır tenkitlere sebep olurdu. Padişahın Cuma selamlığına at üzerinde gitmesi de bir gelenekti. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren araba ile gitme âdeti ortaya çıkmış, II. Abdülhamid devrinde bu usul iyice yerleşmiştir.

İstanbul’da Cuma selamlığıyla ilgili olarak üzerinde durulması gereken en önemli husus şüphesiz halkın dilek ve şikâyetlerini şifahi veya yazılı olarak bizzat hükümdara ulaştırmasıdır. Nitekim İslam amme hukukunda halkın devlet başkanına ulaşabilmesi, şikâyet ve dileklerini doğrudan ona anlatabilmesi, hükümdar-tebaa münasebetleri açısından oldukça önemli bir konuyu teşkil etmiştir. Asr-ı Saadet’te Hz. Peygamber’le rahatça görüşülebilmesi daha sonraki Müslüman hükümdarlar için ideal bir örnek olmuş, ancak zamanla emniyet gerekçesiyle devlet başkanlarının sıkı koruma altına alınması, halkla olan münasebetlerinde bazı kısıtlamalara yol açmıştır. Dolayısıyla halkın hükümdarı görebilmesi, şikâyet ve isteklerini doğrudan ona iletebilmesi için Cuma ve bayram namazları, av partileri ve gezintiler birer vesile sayılmıştır.

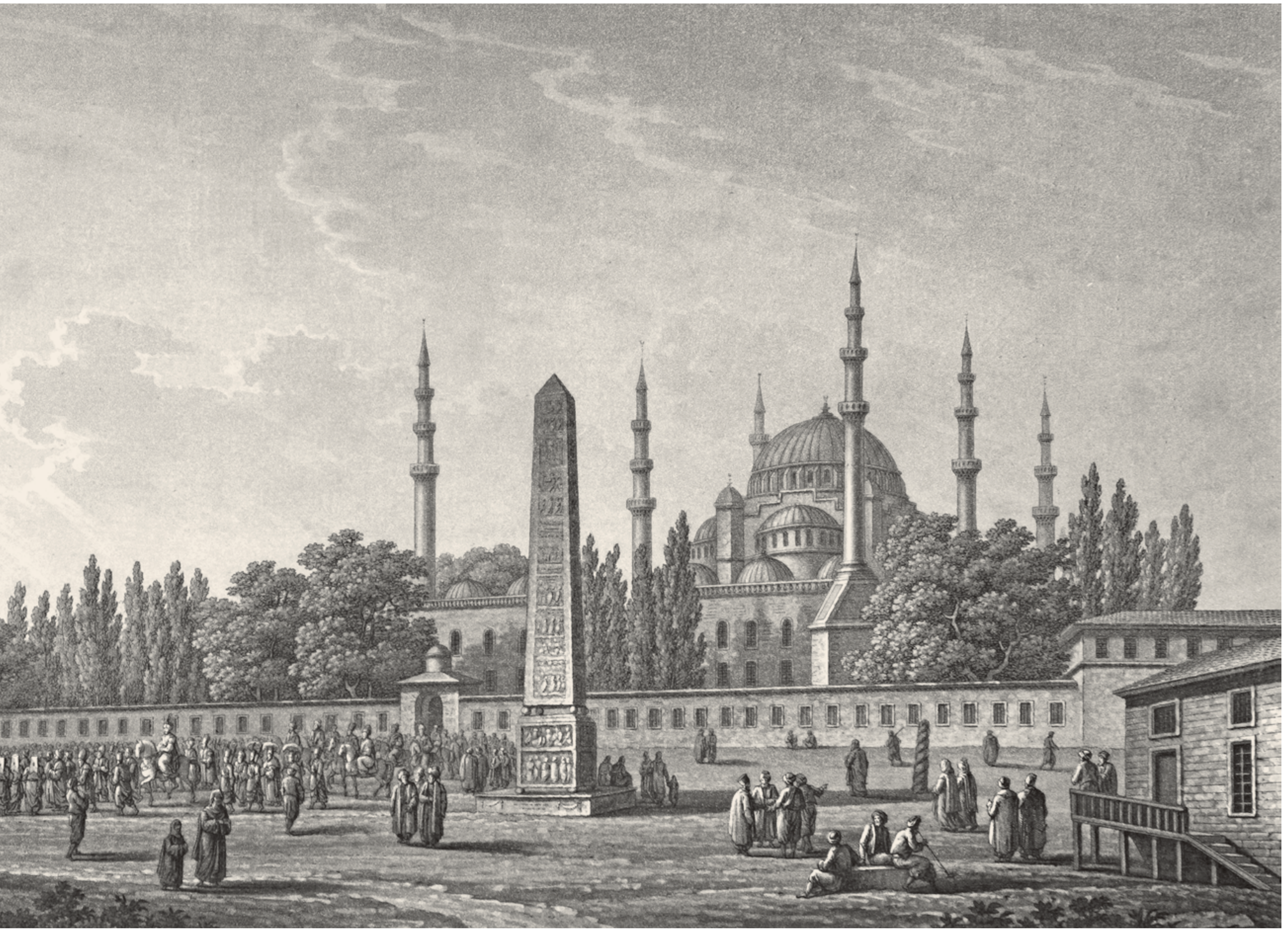
XVII. yüzyıl müelliflerinden Koçi Bey’in Sultan İbrahim’e sunduğu risalesinde bu konuda açık ifadeler yer almaktadır. Burada halkın verdiği arzuhâllerin toplanması için kapıcılar kethüdasına padişahın emir vermesi, saraya döndükten sonra bunları birer birer okuması, sonra veziriazama yollayarak ona hitaben arzuhâl sunanları buldurup davalarını dinlemesi için hatt-ı hümayun göndermesi gerektiği belirtilmektedir.[2] Cuma selamlığında padişaha sunulan arzuhâllerin gereğinin yapılmasından genellikle sadrazam sorumlu idi. Bu konudaki ihmal, padişahın sert tepkisine sebep olurdu.

3- III. Selim’in Sultanahmet Camii’nden dönüşü (Pertusier)

Halkın genellikle şikâyeti idarenin bozukluğundan, uğradıkları mağduriyetlerdendi. 1550’lerde esir olarak Türkiye’de bulunan bir İspanyol, hatıralarında Divan-ı hümayunun veya kadıların verdiği hükümde haksızlığa uğradığına inanan kimselerin cuma gününü beklediklerini, padişahın camiye gidişi sırasında bir kamışın ucuna dilekçelerini bağlayarak güzergâh üzerinde durduklarını, hünkârın bu dilekçeleri aldığını ve haksızlık görürse bunları düzelttiğini belirtmektedir. İlki 1 Ocak

1 Selânikî, *Târih,* nşr. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, s. 449, 469, 670, 708.

2 Koçi Bey, *Risale*, haz. Zuhuri Danışman, Ankara 1985.

1574 tarihinde olmak üzere birçok defa II. Selim'in Cuma selamlığına şahit olan Alman din adamı Stephan Gerlach ise padişah ve çevresindekilerin ilgi çekici kıyafetlerini, halkın selamlığa gösterdiği alakayı anlatmaktadır:

> 1 Ocak 1574 günü Türk hükümdarı at üstünde camiye gitti. Beline takılı kılıcı ve atın üzengisi som altındandı ve birçok mücevherle bezenmişti. Dizlikleri de altın kaplama ve onların altındaki ayakkabıları da mücevherlerle süslüydü. Başında beyaz bir sarık ve üzerinde sırmalı dokumadan bir giysi vardı. Atı da aynı biçimde altınla ve değerli taşlarla süslenmişti.

Gerlach, 1 Haziran 1576'daki gözlemini de şöyle aktarır:

> Padişah sağında Mehmed Paşa (Sokullu) olduğu hâlde at üstünde Sultan Selim Camii'ne gitti, dönüşünde ise sağında Piyale Paşa vardı. Hıristiyanlar dilekçelerini sunmak istediler. Fakat yeniçeriler, kapıcılar ve başka görevliler onları padişaha yaklaştırmayıp oradan kovdular.[3]

Ayrıca iki sıra hâlinde bekleşen halkın Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerden oluştuğunu ve "Bin yaşa, muzaffer ol!" diye temennada bulunduklarını belirten Gerlach, içlerinden bazılarının ellerinde arzuhâller olduğu hâlde padişahın kendi önlerinden geçmesini beklediklerini, padişah geçerken ellerindeki arzuhâlleri uzattıklarını, bunları solakların topladığını, Türk, Yahudi, Hristiyan herkesin bu Cuma selamlığını bir fırsat bildiğini kaydetmektedir. Yine Türkçe öğrenmek üzere İstanbul'a

3 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü I*, ed. Kemal Beydilli, çev. T. Noyan, İstanbul 2007, s. 175, 359.

4- Sultan Abdülmecid'in Sultanahmet'teki selâmlık alayı (1840) (Speranza Fecir, İRSM, nr. 57)

gelen İsveçli diplomat Gustav Celsing, Eylül 1711'de Nevşehirli Damad İbrahim Paşa aleyhine düzenlediği şikâyetnameyi yeniçerileri aşarak o sırada camiye gitmekte olan III. Ahmed'e takdim etmişti. XIX. yüzyılda Charles C. Frankland da "Hükümdara Arzuhâl Sunma" başlığı altında aynı konuyu anlatmaktadır. Halkın genellikle şikâyetçi olduğu sadrazam, yeniçeri ağası ve diğer üst seviyedeki yetkililer, zaman zaman belirli yerlere yerleştirdikleri adamları ile halkın Cuma selamlığında padişaha ulaşmasına engel oluyorlardı. Bu durumda halk, bütün çabalarına rağmen dilek ve şikâyetini hükümdara sunamazsa uzaktan bir paçavrayı veya hasır parçasını yakarak uzunca bir sopa üzerinde tutmak (hasır yakmak) suretiyle şikâyetleri olduğunu hükümdara gösterirdi; doğrudan hükümdara bağlı olan görevliler de bu kimselerin padişahla görüşmesini sağlarlardı. XVIII. yüzyıl sonlarından İtibaren Cuma selamlığında halkın arzuhâllerinin hükümdara ulaştırılmasında daha pratik bir yol benimsenmiştir. Camide saflar arasında dolaşan padişaha (saraya) bağlı görevliler arzuhâlleri toplar, "ma'rûzât-ı rikâbiye" adı altında bunların özetlerini sunar, hükümdarın bu husustaki iradelerini de not ederlerdi.

Cuma selamlıkları zaman zaman padişahlara suikast yapmak veya olay çıkarmak isteyenler için de bir fırsat teşkil etmiştir. Nitekim 18 Ekim 1791 tarihinde III. Selim'e Ayasofya'da, 21 Temmuz 1905'te de II. Abdülhamid'e Hamidiye Camii'nde Cuma selamlığı sırasında başarısız suikast girişimlerinde bulunulmuştu.

Sultan II. Abdülhamid, Cuma selamlıkları konusunda en ayrıntılı bilgi sahibi olduğumuz padişahların birisidir. Padişah, 1876'da Dolmabahçe'de tahta cülusundan 1877'de Yıldız Sarayı'na geçinceye ve 1886'da Yıldız Hamidiye Camii'nin inşasına kadar Cuma namazlarını Beşiktaş Sinan Paşa, Dolmabahçe, Beşiktaş Şazelî Dergâhı, Teşvikiye Camii, Ortaköy Büyük Mecidiye gibi civardaki camilerde kılmış ve selamlık, resmî olarak buralarda icra edilmiştir. 1886'da Hamidiye Camii'nin inşasından sonra padişah bazı istisnalar dışında Cuma namazını Hamidiye Camii'nde kılmış ve namazın öncesinde ve sonrasında çok muhteşem merasimlerle Cuma selamlığı (Selamlık resm-i âlîsi) icra edilmiştir.

Bu dönemdeki Selamlık resm-i âlîsinin başta inzibat ve güvenlik olmak üzere, merasimlerin icrası, yabancı sefir ve ziyaretçilerin ilgisi ve selamlığa katılımı, bütün bunların devletin ihtişamı ve saltanatın meşruiyetine neler kazandırdığı gibi üzerinde durulmaya değer bazı yönleri bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid zamanındaki Selamlık resm-i âlîsini, hanedan ve saray

5- Sultan Abdülmecid'in Beylerbeyi'ndeki Hamid-i Evvel (I. Abdülhamid) Camii'ne Cuma namazına gelişi (TSM, Resim Galerisi, nr. 17-616)

mensubu ve görevlisi bazı kimselerin ufak farklılıklarla birbirine benzer biçimde naklettikleri bilinmektedir. Mesela bu merasimden bizzat sorumlu olan Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Tahsin Paşa (ö. 1910) selamlıklara bizzat defalarca katılmıştır.[4] Ayrıca selamlığın adap ve erkânı hakkında derin bilgiye sahip olan padişahın kızı Ayşe Sultan'ın (d. 1886-ö. 1960) hatıralarında naklettiği gözlemler bu konuda en güvenilir bilgilerdir.

II. Abdülhamid döneminde Hamidiye Camii'ndeki Cuma selamlıklarının icrası ve ihtişamı hakkında en dikkate değer değerlendirmeleri Avrupa sefirleri ve sefaret mensupları yapmışlardır. Bunlar içerisinde bazen ön yargılı ve icra edilen merasimleri yanlış yorumlayanlar olmakla birlikte, bazı incelikleri fark edenler de görülmektedir. Pek çok örneği olmakla birlikte bu konuda iyi bir gözlemci olarak 1893'te İngiliz sefaretindeki oğullarını ziyarete gelen ve II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti üzerine kitap yazan İngiliz milletvekili Max Müller'in eşi Bayan Max Müller'in gözlemleri ve selamlık sırasında yakaladığı ayrıntılar önemlidir. Yazar, tanıdık olduğu bu parlak merasimde büyük bir zenginlik arz eden serpuşlarıyla erkek ve kadın, katılan herkesin başlarının kapalı olduğunu, erkekler dışında çocuklarının ellerinden tutarak bu merasime beyaz başörtüleriyle katılan çok sayıda orta hâlli ve fakir kadınların da bulunduğunu etraflıca tasvir etmektedir. Ayrıca saraya mensup kadınların arabalarla gelip selamlığa katılmasını hayretle anlatmaktadır. Görevlilerin tutmuş olduğu alkışın, İngilizlerin kulak çınlatan alkışlarından, İsveç'in "Rah Rah"ından, Almanların "Hoch"undan, İtalyanların "Viva"sından çok faklı ve samimi olduğunu belirtmektedir. Göz kamaştırıcı kıyafetler içinde çok sayıdaki asker ve diğer merasim erbabının yerlerini aldıktan sonra padişahın Yıldız Sarayı'ndan çıkışını, kendilerinin bulunduğu seyir köşkünün önünden geçerken başını onlara doğru vakarlı bir şekilde çevirmesini, cami avlusuna girdikten sonra altı atla çekilen arabasından inmesini ve namaz kılacağı mahfele çıkışını çok canlı bir şekilde nakletmektedir.[5]

Sultan II. Abdülhamid, Cuma selamlıklarında

4 Tahsin Paşa, *Abdülhamid'in Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 19 vd.

5 Mrs. Max Müller, *İstanbul'dan Mektuplar*, çev. Afife Buğra, İstanbul 1978, s. 37-46.

6- Sultan II. Abdülhamid'in Cuma Selamlığı için Yıldız Camii'ne gidişi

gerek inzibat gerekse teşrifat konusundaki tertibatın eksiksiz olmasına büyük önem vermekte, hazırlıkların tamam olduğunu bizzat Mabeyn Başkâtibi bildirdikten sonra merasim başlamakta idi. Mutat olarak cumartesi günü ise "Selamlık resm-i âlîsi"nin etraflı ve anlamlı bir şekilde birinci haber olarak *Takvim-i Vekâyi*'den verilmesine itina gösterilirdi. Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı süresince herhangi bir fasılaya uğramadan yaklaşık 1.600 kere icra edilen bu merasim sırasında birçok hoş, nadiren de nahoş hadiseler yaşanmıştır. Osmanlı döneminde son selamlık 29 Şubat 1924'te Halife Abdülmecid Efendi'nin Cuma selamlığı olmuştur.[6]

Cuma selamlıkları sadece dinî yönüyle değil, siyasi, hukuki, sosyal ve kültürel boyutlarıyla da büyük önem taşımaktadır. Hükümdar-halk bütünleşmesini sağlayan, siyaset etmede, halkın şikâyetlerini tespitte ve çözümünde çok önemli rol oynayan Cuma selamlıkları İstanbul'un şehir tarihi açısından da ayrı bir ehemmiyete haizdir. Padişah, bu Cuma selamlıklarıyla hükümdarın imajı ve ülkenin kalbi mesabesindeki İstanbul'un çeşitli semtlerini görme ve İstanbullunun problemlerini doğrudan şehirliden öğrenme imkânını bulmakta ve çözümler üretmektedir. Ayrıca bu selamlıklar münasebetiyle şehir hareketli ve haftanın diğer günlerinden çok daha renkli ve etkili bir gün yaşamaktadır.

6 Cuma selamlığı hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Mehmet İpşirli, "Osmanlılarda Cuma Selamlığı", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 459-471; Mehmet İpşirli, "Sultan II. Abdülhamid'in Merasimleri/ The Ceremonies of Sultan Abdülhamid II", *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010, s. 136-146.

PAYİTAHT İSTANBUL'DA OSMANLI MERASİMLERİ

AHMET ÖNAL*

İstanbul, payitaht oluşundan bu yana emperyal özelliklerinin bir gereği olarak resmî tören ve seremonilere sahne olmuş, hususiyle bu açıdan bir "merasimler kenti" vasfı kazanmıştı. Osmanlılar döneminde üç kıtaya yayılan imparatorluğun ana merkezi olarak resmî törenler Bizans dönemine nispetle biraz daha farklılaşarak sürdü. İmparatorluğun yönetim merkezi olması, sarayda divan toplantılarını özel bir merasim alanı hâline de getiriyordu. Öyle ki burası çeşitli meselelerini takip edenlerce merakla izlenen bir resmî merkez konumu kazanmış gibiydi. Saray merkezli merasimler için divan günlerinin özel bir önemi olduğuna şüphe yoktur. Öte yandan ordunun sefere çıkışı, hacıların payitahttan ayrılışı, kutsal günler ve dinî bayramlar, saray kaynaklı evlilik, doğum, sünnet, cenaze merasimleri, kılıç alayı ve Cuma selamlığı gibi resmî bir çerçeve kazanmış törenler durumundaydı. Bu törenler, saltanatın azametini görünür kılması ve padişahların, payitaht civarındaki gezi ve tebdil, dinlenme, eğlenme, spor gibi ihtiyaçlarına cevap vermesinin yanında, halkla ilişki kurulmasını, İstanbulluların eğlenmesini, şehirde toplum hayatının renklenmesini, dinî hayatın canlanmasını ve ticari hareketliliğin artmasını sağlayarak geniş bir fonksiyon ifa ediyordu.

Padişahların Biniş ve Tebdilleri

Osmanlı padişahlarının İstanbul ve çevresinde yaptıkları geziler, şehrin gerek gündelik hayatında gerekse mekânsal gelişiminde ve şekillenmesinde önemli izler bırakmıştır.

Padişahların İstanbul'da at veya saltanat kayığı ile gerçekleştirdiği günübirlik geziler, "biniş-i hümayun" olarak anılmaktaydı. İki tür biniş vardı: Padişahların, bir merasim dairesinde, maiyetleriyle ve mutat kıyafetleriyle yaptıkları aleni binişler; değişik kıyafetlerle ve tanınmayacak surette gerçekleştirdikleri tebdil binişleri. Tebdil binişleri ile padişahların tebdilen yaptıkları gezileri birbirinden kesin sınırlarıyla ayırt etmek güçtür. Ancak resmî görevlilerin kontrolü, İstanbul'un iaşesinin ve temel ihtiyaç maddelerinin tedariki ve bunların fiyatlarının denetimi gibi teftiş amaçlı tebdiller ile ziyaret, dinlenmek, eğlenmek, ibadet etmek veya bir alay geçişini izlemek maksatlı olanları arasında fark bulunduğu söylenebilir.

İlk grupta yer alan aleni binişler, saltanatın şiarından olup genellikle pazartesi ve perşembe günleri yapılmaktaydı. I. Abdülhamid devrine ait bir vesika, bu binişlerin maksadını açık bir şekilde izah eder. 1782 yangınlarında birçok kimsenin evsiz kalması, yiyecek sıkıntısı çekilmesi ve padişahın da binişleri terk etmesi üzerine sadrazam, I. Mahmud'un serhadlerden kederli haberler gelmesine rağmen buna devam ettiğini hatırlatarak, binişlerin ihmal edilmemesini rica etmiş ve bu sıkıntılı zamanda padişahı gören halka metanet ve sebat geleceğini bildirmiştir.[1]

Aleni binişler her ne kadar merasime tâbiyseler de bunlarda katı teşrifat kuralları uygulanmazdı. Padişah, binişin nereye ve ne surette yapılacağını; çuhadarlar, peykler ve solaklar gibi mutat alay maiyetinin yanı sıra sadrazam, yeniçeri ağası, çavuşbaşı gibi devlet ricalinden kimleri yanında götüreceğini silahdar ağaya bildirir, o da gerekli tebligatı yapardı. Biniş mahalli belli olunca Enderun ağaları, padişahtan önce buraya giderek hazırlık yaparlardı. Atla binişlerde diğer saltanat alaylarının aksine, padişahın geçeceği yollara asker sıralanmazdı. İstanbullular, rahatça padişahı izleyebilir, yardım taleplerini veya şikâyetlerini uzaktan dile getirebilirlerdi. Bu durumda, salma çuhadarları, şikâyeti olanları sadrazamın konağına götürür; hazinedarlar, yardım isteyenlere bir miktar para verirlerdi.

Deniz yoluyla yapılan binişlerde padişahlar, XVI. yüzyılda genelde "baştarda" denilen gemileri kullanıyorlardı. Sonraki tarihlerde, saltanat kayığını tercih etmişlerdir. Özel olarak yapılan bu kayıkların, görkemli, özenle işlenmiş koyu kırmızı kadife örtüsü olan kıç tentesi vardı. Padişah "köşk" denilen bu bölümde tek başına, müzeyyen yastıklara otururken ağalar bir

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

1 Biniş ve tebdillerin tarif ve tasnifi için bk. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 41-42, 44, 47.

1- Kanunî Sultan Süleyman'ın Cuma namazına giderken At Meydanı'ndan geçişi (Aelst)

2- Padişahın kır gezisi (Pertusier)

elleriyle kayığın kenarından tutarak ayakta durur, hususi olarak yetiştirilmiş acemioğlanları yine ayakta kürek çekerlerdi, yalnızca bostancıbaşı dümeni idare etmek için ara sıra oturabilirdi. Bu son vazife *Fatih Kanunnâmesi* ile bostancıbaşının uhdesine verilmişti.[2] Saltanat kayığında da yedek götürülür ve bunlar padişahın bulunduğu kayığı arkadan takip ederdi.

Padişahların deniz yoluyla yapacakları binişler, Kız Kulesi'nden ve hisarlardan atılan toplarla ilan edilirdi. Bunun üzerine İstanbullular, kayıklarla Boğaz'a akın ederlerdi. Saltanat kayığının önünde, içoğlanlarının bindiği "sandaliye" denilen altı kayık ilerler; bunların arkasındaki kayıkta ayakta duran dülbent ağası, Cuma selamlıklarında da yapıldığı gibi padişahın sorguçlu bir sarığını sağa sola eğip kaldırarak ve aşağı yukarı eğdirerek halkı selamlardı. Padişahın kayıkla geçişi sırasında, etraftaki gemiler, toplarını ateşleyerek selam verirlerdi.

Biniş yerine varıldığında, iskeleye kumaşlar serilir, padişah karadan getirilen atına biner, maiyeti de atlanır, bahçeye veya köşke gidilirdi. Binişlerde padişahın gidilen yerde önce sünnet namazı kılması âdetti. Günün programı bundan sonra başlardı. Bazen geceye kadar devam eden eğlencelerde, musiki

2 Fâtih Sultan Mehmed, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2003, s. 16.

3- III. Selim saltanat kayığında (Melling)

dinleniyor; tombak, cirit, güreş, ok ve tüfek atma, at ve kayık yarışları gibi müsabakalar düzenleniyor; hayalbazların, cambazların, mukallidlerin, çengilerin, tavşan oğlanlarının vs. gösterileri izleniyordu. Kimi zaman, bizzat padişah da ok veya tüfekle atış yapıyordu. Mesela III. Selim, 1790'da Gülhane'de yapılan binişte, 434 adım mesafeden tüfekle yumurtayı vurmuş ve bunun hatırasına bir kitabe dikilmişti.[3] Eğlenceler tamamlanınca aynı veya ertesi gün gelindiği gibi saraya geri dönülürdü.

Ziyaret edilen yerlerde padişahın dinlenmesi için devlet adamları tarafından "biniş kasrı" denilen ve bazıları hâlâ İstanbul'u süsleyen küçük köşkler yaptırılmıştır. Davut Paşa Kasrı yakınındaki köşk bu amaçla II. Mahmud zamanında inşa edilmiştir. Baltalimanı'ndaki köşk Valide Kethüdası Yusuf Ağa tarafından III. Selim için, Beykoz Kasrı ise Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından Sultan Abdülmecid için aynı amaçla yaptırılmıştır. Bu son kasır tamamlandığında tahta Abdülaziz geçtiğinden kasır ona armağan edilmiştir.[4]

3 Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü 1802-1809*, İstanbul 2007, s. 16-17.

4 Abdülkadir Özcan, "Biniş", *DİA*, VI, 184-185.

XVI. yüzyıl padişahlarının İstanbul'da yaptıkları gezilere dair elimizdeki kaynaklar sınırlı olmakla birlikte yine de bazı malumata ulaşmak mümkündür. 1532-1540 arasında İstanbul'da bulunan Venedikli Luigi Bassano'ya göre, Kanunî Sultan Süleyman'ın kullanımı için genellikle çok güzel ve altınla işlenmiş dört fırkateyn veya iki direkli yelkenli bulunur, padişah bunlardan biriyle Asya yakasına geçerdi. Kanunî, avdan büyük zevk alır, yaz-kış havanın durumuna aldırmadan ava çıkar, kalabalık bir maiyet kendisine eşlik ederdi. Ayrıca güreşlerden çok hoşlanır, oldukça çok sayıda bulundurduğu, hepsi de ücretli olan ve hususi kıyafetler giyen güreşçilerine müsabakalar düzenlettirir, başarılı olanlara kendi eliyle para verirdi.[5]

II. Selim'in, Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa'nın ve III. Murad'ın da İbrahim Paşa'nın baştardasıyla Boğaz gezisine çıktığı; III. Mehmed'in ceddi Kanunî gibi Hasbahçe'deki tersanede bir baştarda-i hümayun, diğer adıyla "hünkâr baştardası" yaptırıp Kaptanıderya Cigalazade Sinan Paşa ile Boğaz'ı gezdiği bilinmektedir. XVII. yüzyılda biniş yapılan ve "hadâik-i hassa" denilen belli başlı saray

5 Luigi Bassano, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, İstanbul 2011, s. 67-68.

bahçeleri, Tokat, Kandilli, Mirgûn, Kalender, Sultaniye, Büyükdere, Kuleli, Üsküdar, Tersane, Florya, Kâğıthane, Akpınar, Çatalca ve Karaağaç bahçeleriydi.

XVIII. yüzyılda, I. Mahmud zamanından itibaren karşımıza çıkan ve padişahların gündelik hayatını konu edinen ruznameler sayesinde binişler ve tebdiller, yakından takip edilebilir. Bunların tetkikinden, padişahların, sarayda kapalı bir hayat sürdürmedikleri, İstanbul'un günlük yaşamına faal olarak dâhil oldukları ve bunu yönlendirdikleri görülür. Mesela mehtaplı gecelerde kayıkla Boğaz'da gezmeyi çok seven I. Mahmud'un bu şahsi zevki, zamanında İstanbul eğlence hayatında kendine has bir kültür oluşturmuştur.

Aynı şekilde, Sadabad ve Boğaziçi gibi bölgelerin İstanbul'un şehir dokusuna eklenmesi ile padişahların gezileriyle ortaya koydukları buralara yönelik ilgileri arasında karşılıklı bir etkileşimden söz etmek mümkündür. Topkapı Sarayı ile çevresindeki yalı, köşk ve bahçelerin yanı sıra gezilerini Dolmabahçe, Taksim, Okmeydanı, Büyükçekmece, Kemerler, Küçüksu, Beykoz, Çamlıca tepeleri gibi İstanbul'un her iki yakasında birçok noktaya uzatan I. Abdülhamid zamanında, binişler dolayısıyla Büyükdere'ye kadar sahilden bir araba yolu yapılmıştır.[6]

Divan-ı Hümayun Toplantıları ve Elçi Kabulü

Divan-ı hümayun, XVII. asrın ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet işlerinin idaresinde ana mekândı. Bu tarihten itibaren yönetimdeki ağırlığını tedricen kaybetse de katı ve teferruatlı bir teşrifat müessesesi olarak imparatorluğun son zamanlarına kadar muhafaza edildi.

Divan'ın toplanacağı gün, sabah namazı vaktinde yeniçeri ağası, süvari bölükleri ağaları ve bir miktar yeniçeri, Ayasofya Camii'nin Bâb-ı Hümayun tarafındaki minaresi önünde muayyen yerlerini alırlardı. Sabah namazlarını konaklarında veya genellikle Ayasofya'da kılan divan erkânı da buraya gelip mevkilerine göre yerleşirlerdi. Rütbeleri küçükten büyüğe doğru olacak şekilde en son buraya gelen vezirler kendi aralarında selam alıp verirler, bu sırada "alkış" denilen yüksek sesle ululama yapılırdı. Toplanma işi tamamlanınca meydan duacısı yüksek sesle dua eder, hep birlikte okunan Fatiha'dan sonra sarayın kapısı açılır, herkes teşrifat sırasına göre içeriye girmeye başlardı.

İlk gruptaki nişancı, defterdarlar ve kadıaskerler, Kubbealtı'na gider, içeri girmeyip vezirlerin gelmesini

6 Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamid*, s. 41-53.

4- Divan-ı hümayun toplantısı (Ârifî, *Süleymânnâme*)

beklerlerdi. Ortakapı'dan itibaren başlarında ikinci vezir olduğu hâlde, çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdasının refakatinde en arkadan gelen vezirlerin iştirakiyle bütün erkân Divanhane'ye girer, herkes yerine geçer, sadrazamın gelmesi beklenirdi. Bu esnada Divanhane'dekilere, mevsimine göre buzlu şerbet veya macun ikram edilirdi. Sadrazam, Divan azalarının kendisini bekledikleri haber verilince kalabalık maiyetiyle birlikte saraya gelir, Ortakapı'nın önünde atından inerdi. Zira padişahtan başka hiç kimse bu kapıdan içeri at üstünde giremezdi. Daha sadrazamın Ortakapı'ya geldiği haber verilince Divanhane'dekiler dışarı çıkıp iki sıra hâlinde dizilirlerdi. Sadrazam, Bâbüssaâde'yi selamladıktan sonra geriye döner, kendisini bekleyenleri de selamlayarak Divanhane'ye girer, diğerleri de onu takip ederlerdi.

Herkes yerine geçip ayakta bekler, sadrazam getirilip kendisine teslim edilen hazinenin mum mührünü bozduktan sonra otururlurdu. İki görevli hazine

5- Padişahın Divan-ı hümayun görüşmelerini takip ettiği kafes

önünde Fetih suresini okumaya başlar, ocak muhzırı kapıkulu askerlerinin memnuniyetinin nişanesi olarak Divan erkânına akide şekeri ikram ederdi. Sure bitince yeniçerilere çorba dağıtılırdı. Yeniçerilerin çorbayı kabul etmemeleri isyan alameti olup bu haber derhâl sarayın surlarından İstanbul sokaklarına taşar, halkta büyük bir korku uyandırırdı. Böyle bir hadise yaşanmazsa mutat hazırlıklar devam eder, hazine ve defterhaneden o gün kullanılacak defterler Divanhane'ye getirilirdi. Reisülküttabın, sadrazamın sol yanına telhis kesesini bırakması; divitdar efendinin, sadrazamın önüne peşkir ve divana gelip Müslüman olanlar ile fakirlere verilmek üzere kese içinde para koyup çekilmesiyle hazırlıklar biterdi. Nihayet çavuşbaşı ağasının asasını yere vurmasıyla toplantı başlardı.

Genellikle öğlene kadar süren toplantı, yine çavuşbaşı ağasının asasını yere vurmasıyla sona ererdi. Divanhane'ye, sadrazamın, vezirlerin ve kadıaskerlerin önlerine birer sofra kurulurdu. Elçi kabul edilen divanlarda elçinin maiyeti kalabalıksa nişancı ve defterdara da ayrı sofralar kurulur, elçilik heyetindekiler itibarlarına göre bu beş sofraya dağıtılırlardı. Divanda hizmet eden görevlilere ayrı sofra kurulmaz, bunlar erkân-ı devletin önünden kalkan sofralardaki yemeklerden yerlerdi. Aynı zamanda bir mesele için divana gelmiş halka da yemek verilirdi. Yemekler, arz günüyse, padişahın arz için müsaade verdiğine dair hatt-ı hümayunun okunmasından, divan, ulufe divanı ise ulufelerin dağıtılmasından sonra yenirdi.

Yemek bitince, arz günü değilse ve lüzum görülürse, divan bir süre daha devam ettirilir, görüşülecek mesele kalmayınca toplantı sona ererdi. Evvela yeniçeri ağası ve bölükbaşılar meydandan ayrılır, ardından kadıaskerler de divandan çıkıp giderlerdi. Çavuşbaşı, sadrazamdan mühr-i hümayunu alır, hazine ve defterhaneyi mühürler, ardından getirip iade ederdi. Mühür alınıp verilirken herkes ayağa kalkardı. Müteakiben sadrazam Divanhane'den çıkıp Bâbüssaâde'yi selamlar, bu sırada vezirler dışarı çıkıp Ortakapı'da atlarına binerek Bâb-ı Hümayun önündeki selam yerlerine giderlerdi. Sadrazam, her bir vezire selam vererek önlerinden geçer, onlar da sırayla birbirlerini selamladıktan sonra dağılırlardı. Eğer arza girilecekse sırasıyla yeniçeri ağası, kadıaskerler ve vezirler padişahın huzuruna çıkıp ondan sonra dağılırlardı.

Divan-ı hümayun, üç ayda bir kapıkuluna ulufe tevzi etmek üzere toplanır, buna "ulufe divanı" denilirdi. O gün Divanhane'de bir taraftan müzakerat devam ederken bir taraftan da yeniçerilere dağıtılacak ulufeler torbalarla buraya getirilirdi. Bunlar tamamlanınca sadrazam padişaha bir telhis göndererek ulufeyi dağıtmak için izin ister, padişahın müsaadesi üzerine tevzi işine başlanırdı. Ulufe dağıtılmadan önce yeniçerilere saray mutfaklarından çorba, pilav ve zerde, şayet ramazansa sadece söğüş verilmesi âdettendi. Yemekler, Bâbüssaâde'nin önüne bırakılır, Ortakapı'da bekleyen yeniçeriler başçavuşun elbisesinin eteğiyle verdiği işaretle hep birlikte koşarak yemeklerini alırlar ve avluda yerlerdi. Yemekten sonra tekrar Ortakapı önünde toplanırlardı. Başçavuş burada yüksek sesle bir gülbânk çeker, sonunda "Hû diyelim Hû!" deyince bütün yeniçeriler de hep bir ağızdan hû çekerlerdi. Böylece ulufe dağıtımına başlanırdı.

İstanbul'a gelen elçiler, ilk defa huzura çıkacakları zaman sarayda evvela Kubbealtı'na, sonra Arzodası'na alınırlardı. Elçilerin kabulü için kurulan divana "elçi divanı" denirdi. Elçiler, hükümdarlarının namelerini takdim etmeleri için Divan-ı hümayuna arz günleri davet

6- Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Hollanda Elçisi Calkoen'e Divan'da ziyafet vermesi (Vanmour)

edilirlerdi. Ancak, acil bir durum yoksa elçiler genellikle ulufe divanına kabul edilirler, böylece Osmanlı'nın ihtişamı kendilerine izlettirilirdi. Hem ulufe dağıtılan hem de elçi kabul edilen divanlara "büyük divan" veya "galebe divanı" denilirdi.

Bu merasim dolayısıyla Kubbealtı ve Arzodası başta olmak üzere elçinin ziyaret edeceği ve göreceği yerler, halılar, kıymetli eşya ve mücevherlerle süslenirdi. Elçinin ikametgâhı İstanbul'daysa konağına, Galata'daysa Bahçekapı İskelesi'ne, kendisini ve maiyetini saraya getirmek için özel olarak atlar ve bir miktar çavuş gönderilirdi. Alay Köşkü'nün önünden geçerek saraya ulaşan elçi Ortakapı'da atından indirilir, kapıcıbaşıların odasında biraz dinlendirilir, yeniçerilerin pilav ve zerdeye koşacakları sırada İkinci Avlu'ya alınıp Kubbealtı'na götürülürdü.

Gelen bir gayrimüslim elçiyse, sadrazam, ayağa kalkmamak için daha elçi Divanhane'ye girmeden Divit Odası'na gider, elçi içeri girdiği anda sadrazam da gelirdi. Sadrazam, içeriye girince divan erkânı ayağa kalkar, bu durumda elçi kendi devletine hürmeten ayağa kalkıldığını düşünürken, divandakiler ise kendilerini sadrazam için ayağa kalkmış kabul ederlerdi. Müslüman devletlerin elçileri için bu usule başvurulmaz, sadrazam Divanhane'de bekler, elçi içeri girince herkes ayağa kalkardı. Ulufe dağıtımı bitince, elçinin kendisi sadrazamın, maiyeti de diğerlerinin sofrasında yemek yerdi. Yemeğin ardından elçinin Arzodası'nda padişahın huzuruna çıkartılması hazırlıkları yapılırdı.

Elçinin huzura kabulünde, normal arz günlerindeki sıralamaya riayet edilirdi. Yeniçeri ağası ve kadıaskerler arzdan çıkıncaya kadar elçi Bâbüssaâde'de bekletilir, kendisine ve maiyetine hilatlar giydirilirdi. Arz sırası vezirlere gelince elçinin ve yanındakilerin kollarına ikişer kapıcı girer, bu surette Arzodası'na alınırlar ve padişahın önünde eğilerek selam verirlerdi. Elçinin huzura kabulü için hükümdarından padişaha hitaben name ve hediyeler getirmesi şarttı. Elçinin mirâlem ağaya teslim ettiği name,

7- II. Osman'ın Hotin seferi için Sancak-ı Şerif ile birlikte İstanbul'dan ayrılışı (Nâdirî, *Şehnâme*)

küçükten büyüğe doğru sıralanmış vezirler tarafından elden ele geçirilerek sadrazama ulaştırılır, o da bunu padişahın yanındaki mindere bırakırdı. Padişahın namesi de aynı şekilde elçiye ulaştırılırdı. Padişahın elçiye söyleyeceği bir şey varsa doğrudan sadrazama hitap eder, şayet konuşmayacaksa işaret eder ve elçi dışarı çıkartılırdı.

Ordunun Sefere Uğurlanması ve Karşılanması

Osmanlı ordusu sefere giderken tuğların ve Sancak-ı Şerif'in çıkartılması, ordugâhın kurulması, ordunun uğurlanması ve seferden dönüşte karşılanması, İstanbul'da resmî merasimlere ve halkın çeşitli kutlamalarına vesile olmaktaydı.

Padişahın komutasında gerçekleştirilen seferler "sefer-i hümayun" olarak adlandırılır ve bu dönemlerde ordunun cepheye uğurlanması hayli haşmetli olurdu. Sefer-i hümayun kararı verildiğinde ilk yapılan merasim, müneccimbaşı tarafından belirlenen eşref saatte padişahın tuğlarından ikisinin çıkartılmasıydı. Bu merasime vezirler ve şeyhülislam başta olmak üzere bütün devlet ricali katılır, bunun için kendilerine, bir gün öncesinden davet tezkireleri yazılarak resmî kıyafetleriyle Ortakapı'da hazır bulunmaları bildirilirdi.

Merasim günü, herkes yerini alınca sadrazam alayla saraya gelir, Enderun'dan tuğların hazır olduğu haber verilince aynı alay düzeniyle Bâbüssaâde önüne geçilirdi. Fetih suresinin okunması, davetli şeyh efendilerden birisinin dua etmesi, nihayet Fatiha'dan sonra arzağalarının ellerinde tuğlar Bâbüssaâde'den çıkarılırdı. Tuğlardan sağ taraftakini sadrazam, sol taraftakini şeyhülislam alır, götürüp Cebehane, Bâb-ı Hümayun, Ortakapı veya Bâbüssaâde önündeki kovasına yerleştirirlerdi. Nakibüleşrafın veya şeyhülislamın duasıyla saraydaki merasim sona ererdi. Aynı gün sadrazam ve diğer tuğ sahipleri de Bâbıâli ve kendi konaklarının merdivenleri dibine tuğlarını dikerlerdi. Bu surette İstanbul halkı sefere çıkılacağından haberdar olurdu.

Padişahın tuğlarının çıkartılmasından birkaç gün sonra sadrazamın riyasetindeki rical, seferin istikametine göre Davutpaşa, Çırpıcı Çayırı veya Üsküdar'a giderek otağ-ı hümayunun kurulacağı yeri tespit ederlerdi. Tuğ ve otağı-ı hümayunun ordugâha nakli de merasimle yapılırdı. Sefere katılacak ricalin tuğları sabah erkenden tuğcular tarafından Bâbıâli'ye getirilir, sonra mehter eşliğinde alayla saraya gidilirdi. Önce padişahın tuğları, ardından Beyazıt'taki çadır mehterleri kışlasından otağ-ı hümayun teslim alınır, yine alay düzeniyle ordunun toplanacağı yere gidilirdi. Tuğların çıkartıldığı gün orduyla birlikte sefere memur edilen İstanbul esnafı da Sultanahmet Camii avlusunda toplanır, ertesi gün padişahın ve halkın izlediği büyük bir alayla ordugâha giderdi.

Sefere uğurlama merasiminin en heyecanlı günü, "büyük alay"ın yapılacağı gündü. Sabah devlet ricali alay tertip etmek ve Sancak-ı Şerif'in ihracı için sarayda toplanırdı. Sancak-ı Şerif, alaydan önce başka bir yoldan ordugâha gönderilirdi. Sarayda fetihhanlar tarafından Feth-i Şerif, sultan şeyhlerinin birisi tarafından seferin zaferle neticelenmesi için dualar okunur, dua bitince padişah Bâbüssaâde'den çıkardı. Hazır bulunanlar derhâl alay tertibi alır ve sokakları dolduran halkın methiyeleri, duaları ve mehteran eşliğinde ordugâha doğru ilerlenirdi. Padişahın geçeceği yollarda, meydanlarda, sokak başlarında kurbanlar kesilirdi.

Sadrazam sefere memur edilmişse, padişah, buna dair bir hatt-ı hümayunla birlikte bir de mücevher işlemeli kılıç gönderirdi. Devlet ricaline, sefere tayin edildiklerinin işareti olarak hilat giydirilir, padişah tarafından kendilerine atlar hediye edilirdi. Sadrazamın tuğlarından birisinin Bâbıâli önüne dikileceği merasimde de devlet ricali hazır bulunurdu. Gerek otağ yerinin tayininde gerekse sadrazamın tuğlarının ordugâha naklinde yine alaylar tertip edilir, ancak bunlar padişahınki kadar kalabalık olmazdı.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Sancak-ı Şerif'in seferlere götürülmesi âdet oldu. Böylece Sancak-ı Şerif'in serdar-ı ekreme tesliminde ve dönüşte geri alınmasında hususi bir merasim yapılmaya başlandı. Sancağın teslim alınacağı gün devlet ricali sabah erkenden sarayda toplanır, en son sadrazam kapıhalkıyla birlikte mehter eşliğinde buraya gelirdi. Bizzat padişah, Sancak-ı Şerif'i Hırka-i Saadet Odası'ndaki sandukasından çıkarıp genellikle burada, bazen de Arzodası'nda sadrazama teslim ederdi. Sadrazam, Sancak-ı Şerif'i Ortakapı'ya getirip kovasına yerleştirir, Feth-i Şerif okunur, sonra büyük alayla ordugâha gidilirdi. Buraya varıldığında sadrazam, sancağı muhafaza edileceği hususi çadıra kendi eliyle yerleştirirdi.

8- III. Mehmed'in Eğri seferi dönüşü İstanbul'da karşılanması (Ta'lîkîzâde, *Eğri Fetihnâmesi*)

Ordu, cepheden döndüğünde de payitahtta merasimle karşılanırdı. Rumeli'deki seferlerde dönüşte padişah, Topkapı veya Edirnekapı'dan şehre girip büyük alayla saraya ulaşırdı. Sadrazam veya vezirlerden birinin komutasındaki seferden avdette, padişah da Davutpaşa'ya kadar gelir, buradaki ziyafetin akabinde orduyu beklemeden şehre dönerdi. Büyük alayla İstanbul'a giren sadrazam doğruca saraya gider, Ortakapı'dan itibaren omzunda taşıdığı Sancak-ı Şerif'i padişaha iade ederdi. Padişahın ve serdar-ı ekremin Asya'daki seferlerden dönüşünde karşılama merasimi Üsküdar'da yapılır, genellikle buradan Eyüp İskelesi'ne çıkılır, Edirnekapı'dan büyük alayla saraya gidilirdi.

Seferin başarıyla neticelendiği dönemlerde, hem bu haberin İstanbul'a ulaşmasının hem de ordunun cepheden dönmesinin payitahtta bayram havası yarattığına dair kaynaklarda birçok emsal vardır. Luigi Bassano, Kanunî seferden döndüğü zaman bütün şehir halkının kendisini karşıladığını, İstanbul'da üç gün üç gece dükkânların açık kaldığını, bu süre zarfında devamlı yenilip içildiğini yazar.[7] Nitekim Kanunî'nin kaynaklarda "Alaman seferi" ismiyle zikredilen 1532'deki Avusturya seferinden dönüşü ve bu seferde kazanılan muvaffakiyetler münasebetiyle İstanbul, beş gün beş gece boyunca donatıldı, Bedesten başta olmak üzere çarşı pazar açık tutuldu, ziyafetler verildi.[8] II. Osman da Hotin seferi dönüşünde İstanbul'da üç gün üç gece şehir donanması yaptırdı, ancak kutlamalar esnasında padişahın henüz kundaktaki şehzadesi Ömer'in serseri bir kurşunun kurbanı olması yaşanan sevinci gölgeledi.[9]

IV. Murad'ın Revan'ı fethettiği haberi İstanbul'a ulaşınca Kaymakam Bayram Paşa, bunu Saray Köşkü sahilinden toplar attırarak ilan edip dört gün dört gece şehir donanması yaptırdı. Ayrıca İstanbul surlarını, Galata Kulesi'ni ve Tophane'yi tamir ettirip beyaza boyattı. Padişahın İstanbul'a dönmesiyle bir hafta daha geceli gündüzlü donanma yapıldı. Bağdat'ın fethi haberi de payitahtta yirmi gün yirmi gece şehir donanması yapılarak ve toplar atılarak kutlandı. IV. Murad, İstanbul'a döndüğünde bir hafta boyunca şehir donanması yaptırdı. İstanbullular evlerinin kapılarına ikişer, hatta bazıları onar kandil astılar.[10]

Osmanlı donanmasının her yıl denize açılması, II. Bayezid döneminde âdet olmuş, bu âdet XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Donanmanın hem gidişi hem de geri dönüşünde merasim yapılırdı. Merasim genellikle Yalı Köşkü'nde, padişahın huzurunda icra edilirdi. Buraya en son kaptanıderya gelir, köşkte sadrazam ile arza girer, kendisine hilat giydirilirdi. Kaptanıderya Barbaros Hayreddin Paşa'nın vefatı ve Beşiktaş'taki türbesine defni sonrası, donanmanın Yalı Köşkü'ndeki merasimi müteakiben buraya gelmesi kanun oldu. Donanma, üç günü geçmemek şartıyla, burada demir atar, Hayreddin Paşa'nın türbesi ziyaret edilir, kurbanlar kesilir, harekâtın başarısı için dua edilir, Dolmabahçe'de kurulan çadırlarda devlet erkânına ziyafet verilirdi. Donanmanın İstanbul'a dönüşünde yine padişahın katılımıyla Yalı Köşkü'nde bir merasim yapılırdı. Bunların haricinde yapımı bitmiş bir kalyonun denize indirilmesi de padişahın katıldığı bir merasimle olurdu.

Surre Alayı

Kelime olarak "para kesesi" anlamına gelen *surre*, padişahın her yıl hac zamanında Mekke ve Medine'ye gönderdiği parayı ifade için de kullanılır. Padişahlar paranın yanı sıra Haremeyn'e hilat, kaftan, yiyecek gibi hediyeler de gönderirler ve bunların hepsine birden "surre-i hümayun" denirdi. Bunlar, Mekke ve Medine'de

7 Bassano, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, s. 65.

8 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, c. 2, s. 155.

9 Feridun Emecen, "Osman II", *DİA*, XXXIII, 453-456.

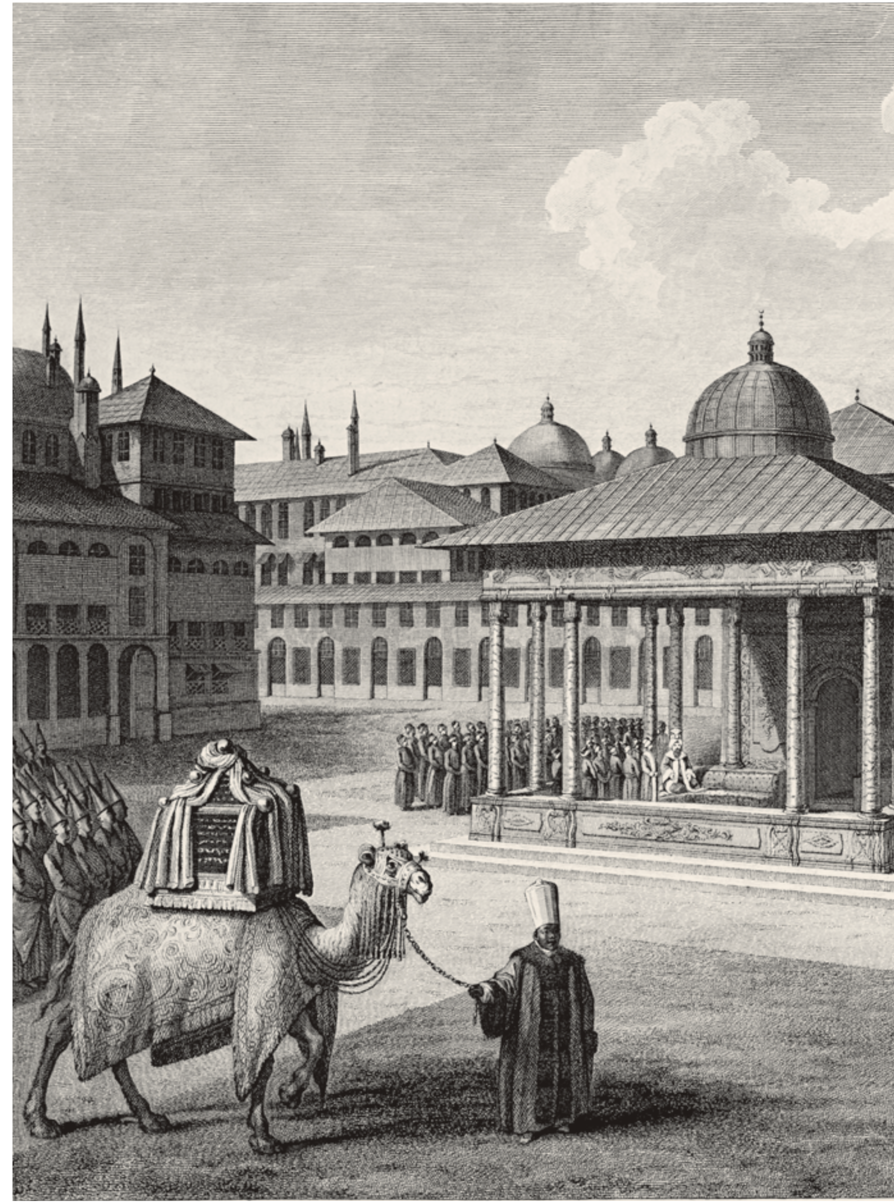
10 *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Târihi*, haz. Ziya Yılmazer, Ankara 2003, c. 2, s. 1039-1040, 1105, 1124.

oturan seyyid ve şerifler ile bölgenin ileri gelenlerine, fakirlere ve hacılara zarar vermemeleri beklentisiyle hac güzergâhı üzerindeki bedevilere dağıtılırdı. Ayrıca surreyle birlikte her yıl, Kâbe kapısı perdesi ve kuşağı, Ravza-i Mutahhara ve sahabe kabirlerinin örtüleri gönderilirdi.

Mekke ve Medine halkına hediye ve para gönderme geleneği Abbasîler devrinde başlamış, sonraki İslam devletleri bunu devam ettirmiştir. Osmanlılarda bilinen ilk surre, Yıldırım Bayezid tarafından Edirne'den gönderilmiştir. Bir hürmet nişanesi olarak başlayan bu uygulama, İstanbul'un fethinden sonra buraya taşındı. Yavuz Sultan Selim 1517'de Mısır'ı ele geçirdiğinde Mekke şerifi oğlunu, kutsal emanetler ve Mekke'nin anahtarıyla birlikte padişaha göndermesiyle Haremeyn, Osmanlı idaresine girdi. Hicaz'ın Osmanlı yönetimine geçmesiyle "Hadimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn/Mekke ve Medine'nin Hizmetkârı" unvanını alan Osmanlı padişahları bütün İslam dünyasını ilgilendiren hac organizasyonunu da üstlendiler. Böylece Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren imparatorluğun sonuna kadar surre, birkaç istisna dışında, her yıl resmen ve düzenli olarak gönderildi. Hatta bazı yıllar, surre masrafları borç alınarak karşılandı.

Surre alayı, İstanbul'dan gösterişli bir merasimle uğurlanırdı. Hazırlıklar aylar öncesinden başlar, hac yolu üzerindeki idarecilere surrenin ve hacıların emniyetle yolculuk yapabilmelerini sağlamaları yolunda emirler gönderilirdi. Devlet adamlarından birisi surre emini tayin edilirdi. Emin, surrenin gideceği yere sağ salim ulaştırılmasından mesuldü. Ayrıca Haremeyn'e, padişahın hediyelerinin yanı sıra, İstanbul halkının feraşet çantaları içindeki hediyelerini götürmek ve bunlara karşılık olarak Mekke'den aynı çantalarla gönderilen hediyeleri getirmekle de mükellefti. Bu feraşet çantalarının bir yanına gönderenin, öteki yanına da hediyeyi alacak kimsenin ismi yazılırdı.

Surre alayının hazırlanmasında bütün sorumluluk 1587'den itibaren Dârüssaâde ağasındaydı. 1836'da bu vazife Haremeyn Evkaf Nezareti'ne verildi. Yolun uzunluğu ve nakil vasıtalarının yetersizliği yüzünden surre alayı, 12 Receb'de sarayda yapılan törenle İstanbul'dan yola çıkartılırdı. Merasime katılacaklar bir gün evvelinden saraya davet edilirler; kaptanıderyaya, alayı Üsküdar'a geçirecek çekdiriyi Eminönü'ndeki iskelede hazır bulundurması bildirilirdi. Topkapı Sarayı'nda da süslenmesi gereken yerler, nefis kumaşlarla tezyin edilirdi. Surre merasimi önceleri III. Mehmet Köşkü'nde yapılırdı. Sonraki tarihlerde başta Kubbealtı olmak üzere

9- Topkapı Sarayı'ndaki Mermerlik Kasrı'nda Mekke'ye gidecek surrenin surre eminine teslimi (d'Ohsson)

İkinci Avlu, merasimin ana mekânı oldu. Kubbealtı'nın karşısına surre keselerinin ve diğer eşyanın konulacağı bir çadır kurulurdu. XVIII. yüzyılda bugüne mahsus olmak üzere padişah için bir otağ-ı hümayun ve devlet erkânı için de birkaç çadır dikilerek merasim sırasında kullanılmışlardır.

Ertesi gün saraya gelen davetliler önce Dârüssaâde ağasının divan odasına alınır, burada ilk merasimler yapılırdı. Padişahın gelmekte olduğu haber verilince davetliler karşılama için hazırlanırdı. Bâbüssaâde'den atla çıkan padişah, Kubbealtı'nda nişancının makamına otururdu. Çadırda surre keseleri sayıldıktan ve defterler mühürlendikten sonra Dârüssaâde ağası, surre eminiyle padişahın huzuruna çıkar, surre defterlerini ve nâme-i hümayunu emine teslim ederdi. Sureler, naat okunur,

10- Surre çantası (Üsküdar Belediyesi Arşivi)

dualar edilirken, mahmil-i şerifin yüklendiği dişi deve ile onun yedeği meydanda dolaştırılırdı. Daha sonra Dârüssaâde ağası deveyi dolaştırmaya başlar, üçüncü tur sonunda padişahın işaretiyle devenin gümüş zincirini emine, ipek yularını sakabaşıya teslim ederdi. Böyle bir işaretin gelmemesiyle azledilmiş olan ağa, surre alayıyla Mekke'ye giderdi.

Mahmil-i şerifi taşıyan deve başka bir işte kullanılmaz, yola gidemez hâle gelince sarayın ahırına çekilerek ölünceye kadar burada tutulurdu. Mahmil-i şerif, hususi olarak dikilir, üzerlerine ayetler, salat ü selamlar ile devrin padişahının ismi işlenir, gerektiğinde yenilenir, eskileri sarayda saklanırdı. Son dönem hatıralarına göre, mahmil-i şerif, yolculuk öncesinde Dârüssaâde ağası tarafından Harem Dairesi'ne götürülür, burada sultanlar, kadınefendiler ve kalfalar tarafından ziyaret edilirdi. Sarayın iki eski kalfası, her bir sultan ve kadınefendinin hediye ettiği kumaşlarla mahmil-i şerifi süslerdi. Merasim günü, mahmilin yüklendiği deve de kınayla, kumaşlarla özenle süslenirdi. Hatta İstanbul'da haddinden fazla süslü kadınlar için, "surre devesi gibi" deyimi kullanılırdı. Bu deve, Hz. Peygamber'in devesini, üzerinde taşıdığı mahmil-i şerif de Hz. Peygamber'i ve ailesini götüren mahmili temsil ettiğinden gerek İstanbul'da gerekse geçtiği yollarda büyük ihtiram görürdü.

Padişahın huzurundaki merasim bitince Ortakapı'dan itibaren alay kurulurdu. Alayın başında, elinde Mekke şerifine yazılmış nâme-i hümayunla surre emini at üzerinde ilerler, diğerleri onu takip eder, saray ağaları ve mazul değilse Dârüssaâde ağası Bâb-ı

11- Surre alayı Beşiktaş'ta (d'Ohsson)

Hümayun'a gelince alayı uğurlayıp geri dönerlerdi. Alay şehirde dolaştırılıp en son Alay Köşkü, Hocapaşa, Bahçekapı yolundan iskeleye gelir, surre burada bekleyen gemiye nakledilir ve alay dağılırdı.

Surre, Üsküdar'da da resmî merasimle karşılanırdı. Meydanda toplanan ahalinin arasından geçen alay, Doğancılar'daki önceleri kadının, sonraları mutasarrıfın konağına ulaşır, surre yola çıkacağı güne kadar burada muhafaza edilirdi. Aziz Mahmud Hüdayî ve Nasuhî Efendi dergâhları ziyaret edilir, gecikenler gelip alaya yetişir, son hazırlıklar tamamlanırdı. Belirlenen günde Doğancılar'dan sabah namazı vaktinde tekrar yola çıkan surre alayına Ayrılık Çeşmesi'ne kadar halk ve devlet erkânı eşlik ederdi. Burada son vedalar yapıldıktan sonra surre alayı ve hacılar, Haremeyn'e doğru yola çıkardı.

Surre alayı 1864'e kadar katır ve develerle gönderilirken, bu tarihten sonra deniz yoluyla da gönderilmeye başlandı. Hicaz Demiryolu'nun yapımından itibaren trenle yollandı. Ayrıca yolculuk süresinin kısalmasıyla 15 Şaban'da gönderilmeye başlanmış, Topkapı Sarayı'nın terk edilmesiyle merasim ve alaylar diğer saraylara taşınmıştır. Dolmabahçe Sarayı'nda surrenin hazırlandığı ve merasim günü padişahın alayı izlediği hususi bir oda vardır. Bir yenilik olmak üzere bu dönemlerde, surrenin Üsküdar'a nakli esnasında 13 pare top atılması ve Üsküdar'daki

merasimde bandonun kullanılması teşrifatta yerini almıştır.

Hac dönüşünde surre alayı, Kartal'dayken, Üsküdar'a gelmek için izin ister, müsaade alınca hareket eder ve Üsküdar'da merasimle karşılanırdı. Buradan gemiyle Eyüpsultan'a nakledilirdi. Ertesi gün saray görevlileri, ulema ve meşayih tarafından mahmil-i şerif tekrar kurulur, alay düzeniyle Edirnekapı'dan şehre girilirdi. Sokakları dolduran halkın tekbirleri, duaları, gözyaşları arasında saraya ulaşılır, devlet ricali Ortakapı'da mahmil-i şerifi karşılar, padişahın önüne getirirlerdi. Mekke şerifi, cüluslarda, yeni padişahı tebrik için Kâbe örtüsünü de surre alayıyla birlikte payitahta gönderirdi. Bu örtülerden bazıları sarayda saklanır, bazıları parçalar hâlinde devlet ricaline hediye olarak dağıtılırdı.

Hırka-i Saadet Ziyareti ve Baklava Alayı

Yavuz Sultan Selim döneminde İstanbul'a getirilen kutsal emanetler arasında bulunan ve Ka'b bin Züheyr'den intikal ettiğine inanılan Hz. Peygamber'in hırkası bu tarihlerden itibaren sarayda manevi bir iklim yaratmıştır.

Padişahların XVI. ve XVII. yüzyıllarda Hırka-ı Saadet'i çeşitli vesilelerle ziyaret ettikleri, zaman zaman sefere ya da bir yere gittiklerinde yanlarında götürdükleri bilinmektedir. Ramazan ayında Hırka-i Saadet'in ziyaret

12- Topkapı Sarayı'nda Mukaddes Emanetlerin bulunduğu Has Oda'nın giriş kapısı. Kapı üzerinde III. Ahmed'in celî cülus hat ile kaleme aldığı Kelime-i Tevhid ve altında sultanın tuğrası vardır

edilmesi ise bir saray âdeti olarak başlamış ve bu âdet XVIII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren resmî bir merasime dönüşmüştür.

Ramazandaki Hırka-i Saadet ziyaretleri, İstanbul hayatı ve folklorunda önemli izler bırakmıştır. I. Ahmed'in başlattığı rivayet edilen bir âdete göre ziyaret günü Hırka-i Saadet'in bir kısmı veya düğmesi padişah tarafından altın maşrapada zemzemle yıkanır ve derhâl amber ateşinde kurutulurdu. Bu su, daha sonra çoğaltılıp, küçük şişelere konularak devlet ricali vesair kimselere hediye edilirdi. Mâ-i mübarek olarak anılan ve kutsiliğinin yanı sıra hastalıklara, korkulara iyi geldiğine inanılan bu sular, İstanbul halkı nezdinde hayli muteberdi. Bazı aktarlarda, mâ-i mübarekle dolu olduğu iddia edilen ağızları mühürlü küçük şişeler satılmaktaydı.

Ali Ufkî, bir tarih ve merasimden bahsetmeksizin Hırka-ı Saadet'in yılda bir kez, Enderun'daki kilerlilerin nisan ayında bunun için hususi olarak topladıkları yağmur sularına batırılıp ıslatıldığını, sonra da suyunun sıkıldığını nakleder. Hırkaya temas eden suyun, şişelere doldurulup İstanbul içinde ve dışındaki ricale hediye edildiğini; bu şişeleri alanların onları özenle muhafaza ettiklerini yazar. İksir kabul edilen şişedeki suyun, ateşli hastalığa yakalananlara ilaç olarak içirildiğini, ölüm döşeğindekilerin ağızlarına damlatıldığını, böylece onların günahlarından arındırıldıklarına inanıldığını nakleder.[11]

Fransız seyyah Tavernier, 1675'te basılan eserinde, "hazine odasındaki iki adama" istinaden, içoğlanlarının üç ayda bir Hasoda'yı temizleyip halılarını değiştirdiklerini ve mukaddes emanetlerin sayımını yaptıklarını yazar. Ayrıca 14 Ramazan'da padişahın katılımıyla yapılan bir "yıkama töreni"nden söz eder. Seyyaha göre, o gün padişah, yanına sadece silahdar ağayı alıp odaya gelerek yine burada muhafaza edilen Hz. Peygamber'in mührüyle elli adet kâğıdı mühürlüyor, hırkayı muhafaza edildiği

11 Karşılaştırmalı olarak bk. Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun, Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2013, s. 60; *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları: Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktay, İstanbul 2002, s. 93.

sandıktan çıkartıyor, saygıyla öpüyordu. Ardından hırka, altın bir tekneye doldurulan suya batırılıp çekiliyor, yere su damlatılmamasına dikkat edilerek teknenin içine iyice sıkılıyordu. Teknedeki su, Venedik kristalinden yapılmış şişelere dolduruluyor, bunların ağzı sıkıca kapatılıp üzerlerine padişahın tuğrası çekiliyordu.

Ertesi gün, küçük rulolar hâline getirilip ipek iple bağlanan mühürlü bir kâğıt ile su dolu bir şişe, Harem kadınları, İstanbul ricali ve devlet adamlarına ayrı ayrı gönderiliyordu. Şişeler, tek başına da hediye edilebiliyordu. Bunlar büyük bir lütuf olarak kabul ediliyor ve karşılığında gerek padişaha gerekse bunları getirenlere hediyeler takdim ediliyordu. Mühürlü kâğıtlar açılmaksızın şişedeki suyla ıslatılıp yutuluyor, ardından su içiliyordu. Kendilerine sadece şişe gönderilenler, imamlarına bir kâğıda kendi istedikleri bir duayı yazdırıp aynı işlemi tekrarlıyorlardı. Seyyaha göre, Hırka-i Saadet'in batırıldığı teknedeki suyun kapıağası tarafından çoğaltılıp dağıtılmasına sadece üç gün boyunca izin veriliyordu.[12]

Hırka-i Saadet ziyaretinin devlet teşrifatındaki yerini almasından sonra bu merasim, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar ramazanın muhtelif bir gününde, XIX. yüzyılda ise şayet o gün cumaya rastlamıyorsa veya padişahın hastalığı mani değilse 15 Ramazan'da yapılırdı.

Merasimden iki-üç gün önce Hasodalılar, mukaddes emanetleri tekbirler arasında sarayın bir başka dairesine taşıyıp odayı gül suyuyla temizler, merasimden bir gün önce veya merasim sabahı emanetleri eski yerlerine getirirlerdi. Ziyaret gününün önceki gecesinde bizzat padişahın da iştirakiyle gül sularıyla son bir temizlik yapılır, padişah sabah namazını burada kılardı. Bazen son temizlik namazı müteakip yapılırdı. Mukaddes emanetlerin ve odanın temizliğinde kullanılan süngerler hane-i hassa ağaları arasında ikramen dağıtılırdı. Odanın temizlenmesi sırasında çıkan toz, herhangi bir yere değil, yakınlardaki kuyuya atılırdı.

Merasim günü, davetli olan devlet ricali, meşayih ve ulema, Ayasofya Camii'nde öğle namazını kılıp saraya gelirler ve Bâbüssaâde önünde toplanırlardı. Sadrazam da kapıhalkıyla birlikte alayla Bâbıâli'den Ayasofya'ya gelir, burada şeyhülislamla birlikte öğle namazını kılıp saraya geçerdi. Bazen davetliler doğrudan Bâbıâli'de toplanır ve buradan saraya gidilirdi. Hırka-i Saadet Odası'nda herkesin yerini almasıyla birinci ve ikinci hünkâr imamları birer aşr-ı şerif okurlardı. Bunlar bitince

12 Jean-Baptiste Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, ed. Nejdet Sakaoğlu, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2007, s. 132-134.

13- XIX. yüzyılda Hırka-i Saadet dairesinin giriş kapısı

padişah kendi eliyle Hırka-i Saadet'in muhafaza edildiği sandukayı açar; önce kendisi, sonra da hazır bulunanlar teşrifattaki sıralarına göre hırkaya yüz sürerlerdi. Her yüz sürenin ardından hırkanın bu köşesi küçük bir tülbentle silinir ve tülbent o kimseye hediye edilirdi. Herkes yüz sürdükten sonra dualarla hırka yine bohçasına ve sandığına konulur, ziyaretçiler dağılırdı.

Ziyaretlerin resmîleşmesinden sonra hırkayı korumak için bazı tedbirler alındı. Evvela hırkanın kendisi yerine, sağ omuzu hizasından yakasına konulan tülbent öpülmeye ve bu tülbentler, öpen kimselere hediye edilmeye başlandı. Hırka-ı Saadet'in veya düğmesinin ıslatılması uygulaması da, hırkanın zarar gördüğü endişesiyle, sadece hırkayı muhafaza eden bohçanın bir kısmının suya batırılması şeklinde sürdürüldü. II. Mahmud zamanında, bundan, dolayısıyla da mâ-i mübarek dağıtılmasından tamamen vazgeçildi. Bunun yerine hususi olarak hazırlanan ve üzerlerinde Hırka-i Saadet ile alakalı bir şiirin yazılı olduğu tülbentlerin hırkaya sürülmesi ve bunların ziyaretçilere hediye edilmesi âdet oldu.

XIX. yüzyılda padişahların Topkapı Sarayı'ndan başka saraylarda ikamet etmeye başlamalarıyla Hırka-i Saadet ziyaretleri için bir alay tertiplendi ve merasim kısmen halka açık hâle geldi. Alay, ya padişahla birlikte sahil yolunu takiple Galata Köprüsü'nü geçip ya da deniz yoluyla Sirkeci'ye gelen padişahı karşılayıp buradan yukarı çıkıyordu. Öğle namazı Ayasofya'da kılınıp aynı düzenle saraya geçiliyordu. İstanbul'daki mekteplerden

getirilen çocuklar da alaya dâhil ediliyordu. II. Abdülhamid, saltanatının başlarında bu merasimden sonra iftarını Topkapı Sarayı'nda yapar, ardından yol boyunca dizilmiş askerlerin arasından fener alayıyla Yıldız Saray'ına dönerdi. İlerleyen yıllarda Yıldız'a ikindi vaktinde dönmeye başladı.

II. Abdülhamid devrinde Hırka-ı Saadet ziyaretine, başlarında valide sultan olduğu hâlde arabalarla saraya gelen Harem mensupları da katıldı. Devlet ricali odadan ayrıldıktan sonra Harem kadınları, yine padişahın nezaretinde Hırka-ı Saadet'i ziyaret ederlerdi. Ayrıca II. Abdülhamid'in iftardan sonra Topkapı Sarayı'ndan ayrıldığı yıllarda camilere "Padişahım çok yaşa" yazan mahyalar asılırdı.

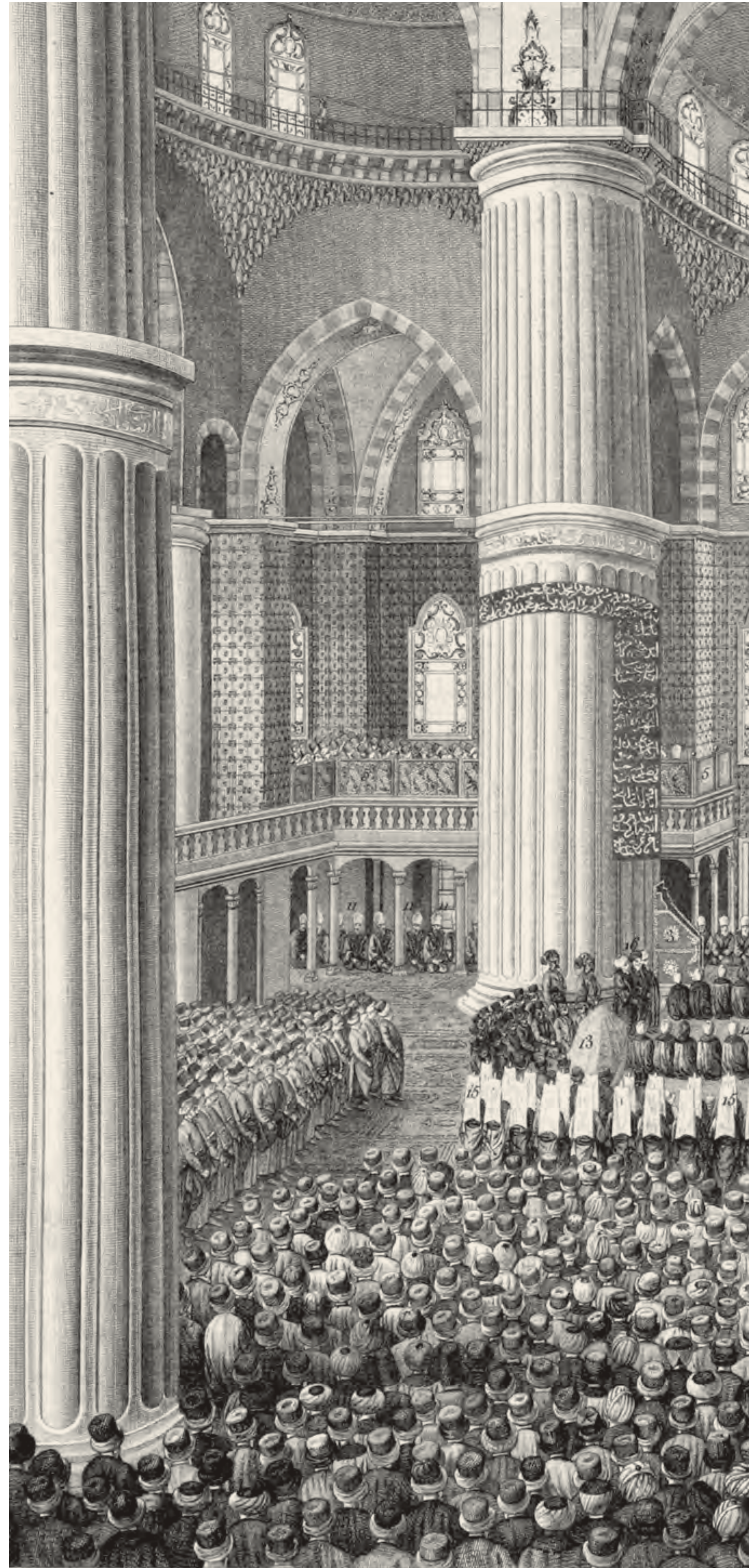
XVII. yüzyılın sonu veya XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Hırka-i Saadet ziyaretinin yapıldığı gün İstanbul, bir başka merasimle, yeniçerilerin baklava alayıyla hareketlenirdi. O gün, kapıkulu ocaklarının her on neferine birer tepsi hesabıyla verilmek üzere yüzlerce baklava tepsisi futalara sarılı bir şekilde Matbah-ı Âmire önünde dizilirdi. İlk tepsi, silahdar ağa tarafından, bir numaralı yeniçeri olan padişaha takdim edilmek üzere alınırdı. Sonra her ortadan iki kişi bir tepsi alır, bölüğün amirleri bunların önüne düşer, bu şekilde Divanyolu'nun iki tarafına dizilmiş İstanbulluların alkışları arasında kışlalarına giderlerdi. Baklava tepsileri ve futalar ertesi gün saraya teslim edilirdi. Son baklava alayı, yeniçeriliğin kaldırılmasından iki ay önce yapıldı. Hırka-ı Saadet ziyareti ve alayı ise imparatorluğun sonuna kadar devam etti.

Mevlit Kandili ve Kadir Gecesi Merasimleri

Hz. Peygamber'in doğum günü kabul edilen 12 Rebiülevvel, Mevlit Kandili olup Osmanlılar tarafından resmî bir merasimle kutlanmaktaydı. Bu gelenek Osmanlılardan önceki birçok İslam devletinde de yaygındı.

Osmanlılarda resmî mevlit merasimlerinin ne zaman başladığı hakkında kaynaklarda kesin bilgi yoktur. Kaynakların tetkikinden, mevlit kutlamalarının en azından Kanunî Sultan Süleyman döneminden itibaren saray teşrifatında yer aldığı, III. Murad döneminde artık tamamen resmîleştiği anlaşılmaktadır. III. Murad, 1588'de Mevlit Kandili münasebetiyle bütün minarelerde kandil yakılmasını, cami ve mescitlerde mevlit okunmasını emretmiştir.

Kandile yönelik resmî hazırlıklar, İstanbul kadısının Rebiülevvel'in girdiğini bildiren ilamının Bâbıâli'ye takdimiyle başlardı. Bu günlerde hacıların selametle Şam'a vardıklarına dair emirülhacın mektubunu ve

14- Sultanahmet Camii'nde mevlit töreni (d'Ohsson)

Mekke şerifinin namesini getiren müjdeciler İstanbul'a ulaşırdı. Name ve mektup, Mevlit merasiminde padişaha takdim edilmek üzere sadrazamın huzurunda atlas keseye konulur ve bu durum bir telhisle saraya bildirilirdi. Kandilden birkaç gün evvel padişaha hangi camiye ve saat kaçta gideceği sorulur, alınan cevaba göre de merasime katılacaklara camiye gelmeleri gereken saat ve dakikayı bildiren pusulalar gönderilirdi.

Padişahın herhangi bir sebeple kandile katılamaması veya müjdecilerin gelmemesi hâlinde resmî merasim uygun zamana ertelenir, yalnızca umumi kutlamalarla yetinilirdi. Müjdecilerin gelmeyeceği kesin olarak anlaşılırsa merasim yine zamanında icra edilirdi. Mesela padişahın 1686'da avda olması, 1691'de ise hastalığı yüzünden merasim ertelenmiş; 1757'de hac kafilesi yağmalandığı için müjdeciler artık gelemeyeceğinden resmî kutlama yapılmıştır. Resmî merasim, İstanbul'da önceleri Ayasofya, inşasından sonra da genelde Sultanahmet Camii'nde yapılırdı. Padişahın başka bir camiyi tercih ettiği de olurdu. Merasim nerede yapılırsa yapılsın, bu vesileyle dağıtılan şeker ve şerbet ile mevlithanlara verilen caize ve hilatların bütün masrafları I. Ahmed'in bu maksatla tesis ettiği vakıftan karşılanırdı.[13]

Mevlit okunacağı gün, kendisine davetiye gönderilmeyenler sabahın erken saatlerinden itibaren, davetiye gönderilenlerse belirtilen saatte merasim kıyafetleriyle camiye gelerek kendilerine ayrılan yerlere otururlardı. Devlet erkânı camide yerlerini alınca sadrazam veya onun yokluğunda sadaret kaymakamı Bâbıâli ricaliyle birlikte alayla gelir, mihrabın içindeki seccadeye oturur, diğerleri onun etrafında halka şeklinde yerleşirlerdi. Herkes yerini alınca Fetih suresi okunmaya başlanırdı. Bu esnada, saraydan alayla ayrılan ve geçeceği yollara kum dökülen padişah camiye gelerek mahfel-i hümayuna girerdi. Geldiğinin işareti olmak üzere mahfelin kafesi açılır, herkes ayağa kalkar, sadrazam ve şeyhülislam padişahı selamlar, kafes tekrar kapanır ve herkes yerine otururdu.

Ayasofya şeyhi, Sultanahmet şeyhi ve nöbetçi şeyh sırayla kürsüye çıkıp vaaz verirler, şeyhler kürsüye çıkarken cemaate şerbet ve buhur dağıtılırdı. Vaazlar bitince mevlithanlar mevlit okumaya başlarlar, ikinci mevlithanlar "Geldi bir akkuş kanadıyla revân/Arkamı sığadı kuvvetle hemân" beytini okuyunca cemaat ayağa kalkardı. Bu sırada sadrazam, Mekke şerifinin namesi ile emirülhacın mektubunu müjdeci başıdan alıp reisülküttab eliyle padişaha gönderirdi. Reisülküttab, mektubu, padişahın huzurunda yüksek sesle okuyup tekrar eski yerine dönerdi. Medine'den padişaha gönderilen hurma, sadrazamdan başlamak üzere devlet ricaline ikram edilirdi. Üçüncü mevlithan mevlit okurken vakıf mütevellileri cemaate şeker dağıtır, mevlidin bitmesiyle devlet ricali haricindekiler evlerine dağılırdı. Devlet ricali ise caminin önünde alay düzeni alıp padişahı beklerdi. Padişah, camiden çıkınca kendisini bekleyenleri selamlayıp alayla saraya dönerdi. Müteakiben sadrazam da kapı halkıyla Bâbıâli'ye döner, buradan herkes kendi evine dağılırdı.

XIX. yüzyılda mevlit merasiminin ve alayının icrasında bazı değişiklikler olduysa da mahiyeti muhafaza edildi. Ayrıca gece, şehrin kandillerle süslenmesi ve ertesi gün ikindi vaktine kadar top atılmasıyla kutlamalar daha da genişletildi. Eyüp ve suriçindeki camilerin yanı sıra, Beylerbeyi, Nusretiye, Hamidiye, Dolmabahçe'deki Valide camileri gibi camiler de merasime dâhil edildi. II. Abdülhamid ise bu merasimi inşasından sonra daima Hamidiye Camii'nde yaptırdı.[14] Kandil akşamı sarayda ilk kutlamalar gerçekleştirilir, ertesi gün alayla Hamidiye Camii'ne gidilir ve burada resmî merasim icra edilirdi. Harem kadınları da arabalarla alaya katılırdı. O gün padişahı görmek ve merasimi izlemek için cami çevresine binlerce kadın ve erkek toplanırdı. Saray hademelerinin merasim sonunda ipek futa içinde dağıttıkları şekerleri kapmak için herkes birbiriyle yarışırdı.

Ramazanın 27. gecesi İslam âleminde genellikle Kur'an'ın nazil olmaya başladığı kutlu zaman dilimi olarak kabul edilmekte ve Kadir Gecesi ismi verilen bu gece Osmanlılarda da hususi surette yâd edilmekteydi. İstanbul halkı, geceyi, şehirdeki başta selatin camileri olmak üzere cami ve mescitlerde ibadetle geçirmeye ihtimam gösterirdi. Kadir Gecesi, Koca Mustafa Paşa, Bekir Paşa, Davut Paşa gibi camilerde minarelere kaftan giydirilir, yani minarelerin külahlarından şerefelerinin alt kısımlarına kadar olan bölümleri kandillerle aydınlatılırdı. Teravihten sonra da kandil uçurtma yapılır, uçurtmacının aşağıya sarkıttığı ipe aşağıdakiler şeker ve çeşitli hediyeler bağlardı.

Kadir gecesi padişah, büyük bir alayla Topkapı Sarayı'ndan Ayasofya Camii'ne, bazen de başka bir camiye giderdi. Şayet yazlık bir saraydaysa bu merasim için Topkapı Sarayı'na gelirdi. Bâbüssaâde'den Ayasofya

13 Recep Ahıshalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, s. 273-276.

14 Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul 2004, s. 199-208.

15- Sadrazam konağında iftar yemeği (Jouannin)

Camii'ne kadar uzanan yolun iki tarafı alayın geçişi için kandiller, fanuslar ve meşalelerle aydınlatılırdı. Padişahın saraya dönüşü de geldiği gibi alayla olurdu. XIX. yüzyılda padişahların Beşiktaş'taki saraylara taşınmasıyla bu merasim de daha ziyade bölgedeki camilerin birinde yapılmaya başlandı. II. Abdülhamid zamanında Hamidiye Camii'nde yapılan bu merasimde teravih namazı bitinceye kadar Yıldız Meydanı'nda havai fişekler atılırdı.[15]

Ramazan Tebrikleri, Resmî İftarlar ve Muayede Merasimleri

İstanbul'un üç ayların girişi ile teneffüs edilen, Ramazan ve Kurban bayramlarında zirveye ulaşan manevi iklimine Osmanlı yönetiminin bir dizi merasim silsilesi eşlik ederdi.

Receb ayının ilk Cuma günü Bâbıâli ricali, sadrazamı Arzodası'nda ziyaret eder, üç ayların girişi kutlanırdı. Şaban'ın 27. günü sadrazamın şeyhülislamı, 28. günü vezirlerin sadrazamı, 29. günü de şeyhülislamın sadrazamı ziyaretiyle ramazanın gelişini tebrik etmeleri kanundu.

15 Nigâr Ayyıldız, *II. Abdülhamid Dönemi Saray Merâsimleri*, İstanbul 2008, s. 51-52.

Ramazan, Osmanlı ricali için oruç ayı olduğu kadar resmî iftar davetlerinin yoğunlaştığı bir dönemdi. Ramazanın 5. veya 7. gecesinden 25. gecesine kadar her iftar öncesi İstanbul sokakları sadrazam ya da onun yokluğunda kaymakamın ve şeyhülislamın iftar sofrasında hazır bulunacak zevatın resmî kıyafetleriyle koşuşturmalarına sahne olurdu. Davetler, bazen 3. geceden itibaren başlayabilirdi. Sadaret ve meşihat tarafından iftara katılacak zevatın listesi hazırlanır, kimin hangi gün geleceği belirlenip kendilerine davetiye gönderilirdi. Tayin edilen günde Bâbıâli'ye gelen ulema, vüzera ve diğer ricalin ertesi gün şeyhülislamın konağına davetli olarak gitmeleri âdetti. Bu iftar davetleri, 1826'daki Hocapaşa yangınında Bâbıâli'nin kullanılamaz hâle gelmesiyle kesintiye uğradı, ilerleyen yıllarda da yavaş yavaş terk edildi.

Ramazan ve Kurban bayramları, Osmanlı toplumunda coşkulu bir şekilde karşılanmaktaydı. Saray da her iki bayramı resmî ve hayli şatafatlı bir şekilde kutlardı. Bir nevi "tecdid-i biat" olan ve "muayede merasimi" olarak anılan bu kutlamalarda büyük bir ciddiyet ve itina söz konusuydu. Merasimlerin düzenlenmesine, katılımın geniş tutulmasına, merasime rütbeleri icabı dâhil olanların hazır bulunmalarına

16- III. Mustafa'nın bayram alayı (1762) (TSM, nr. 17/679)

ihtimam gösterilirdi. Devlet ricali, ancak mühim bir hastalık veya devlet işi gibi mazeretlerle merasimden muaf tutulur, taşrada bulunanların önceleri posta, sonraları telgraf aracılığıyla padişahın bayramını tebrik etmeleri gerekirdi.[16]

Fatih Sultan Mehmed'in teşkilata dair kanunnamesinde saraydaki bayramlaşmaların nasıl yapılacağı, kimin padişahı nasıl tebrik edeceği, padişahın da bunlara ne şekilde mukabelede bulunacağı belli kaidelere bağlanmıştır.[17] Özellikle de XIX. yüzyılda bu merasimler çok daha teferruatlı bir şekilde tespit ve icra edilmiştir.

Devlet adamları arasında ramazanda muayede merasimleri resmî olarak, XVII. yüzyılda, bayrama beş gün kala şeyhülislamın sadrazamı tebrike gitmesiyle başlamakta, arife günü de maiyetiyle birlikte sadrazamın iade-i ziyaretiyle son bulmaktaydı. Yüzyılın sonlarında ziyaret tarihleri aynı kalmakla birlikte evvela sadrazamın şeyhülislamı tebrike gitmesi âdeti benimsendi. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren resmî tebrikler bayramdan dört gün öncesine alındı. Sadrazam, akşama birkaç saat kala maiyetiyle birlikte alay tertibiyle şeyhülislamın konağına gider, iftar burada açılır, dönüşte alay tertiplenmezdi. Kurban Bayramı tebriki 5 Zilhicce'de yapılır, bu defa iftarın yerini ikram alırdı. Her iki ziyaretin ertesi günü şeyhülislam, maiyetiyle ve alay tertibiyle gelip sadrazamı tebrik ederdi. Şeyhülislam, sadrazamın yanından ayrılınca birinci vezirden başlamak üzere devlet ricali, ulema ve ocak ağaları önce sadrazamı sonra da şeyhülislamı ziyaret edip kendi konak ve evlerine çekilirlerdi. Memurlardan mevki itibariyle bir derece aşağı olanın kendisinden yukarıdakileri ziyarete gitmesi kanundu. Bâbıâli'de Ramazan'ın 29. günü, Zilhicce'nin ise 8. günü rical arasındaki bayramlaşma biter, arife günü tebrik ziyareti yapılmazdı.

Günler öncesinden bayrama hazırlanan sarayda ise resmî bayramlaşma arife günü başlardı. Bu gün teşrifatçı tarafından saraya davet edilen çavuşbaşı ve Divan-ı hümayun çavuşları öğle namazından sonra resmî kıyafetleriyle Kubbealtı'nın karşısında, yüzleri Adalet Kulesi'ne dönük bir hâlde saf tutarlar, mehterler ve has ahırdan çıkartılan atlar meydandaki yerlerini alırlardı. İkindi namazından sonra Fatiha okunmasıyla merasim başlar, mehter çalar, ara sıra çavuşlar alkış yaparlar, nihayet duacı çavuşun duasıyla merasim sona ererdi. Dışarıda bu cümbüş sürerken, padişah Hasoda veya Arzodası kapısında kurulan tahtta Birûn halkıyla bayramlaşırdı. Bunların tebriki bitince Ağalar Camii'nde Kur'an dinleyip yine Arzodası'na gelir ve bu defa ocak ağaları ile tersane ricalinin tebriklerini kabul ederdi. Şayet padişah herhangi bir sebeple arife divanına çıkamamışsa, tahtın üzerine padişahın sarığı konulur ve merasim bu şekilde icra edilirdi.

Akşam, hilalin görülmesiyle Sarayburnu'ndan Marmara Denizi ve Galata taraflarına doğru iki noktadan üçer defa top atılmak suretiyle bayramın başladığı ilan edilirdi. Ayrıca bayram günü, sabah namazından sonra sarayın kapılarından, İstanbul'un çeşitli mevkilerinden toplar atılır, diğer şehirlerde de top atışları yapılırdı.

Bayram gecesi saray meşalelerle aydınlatılır, gece yarısına doğru kapılar açılır, arife günü kendilerine tezkire gönderilen davetliler sırayla gelmeye başlardı. Nihayet imsaktan kısa bir süre önce şeyhülislam, saraya gelir ve Eski Divanhane'ye geçerdi. Hemen onun ardından sadrazam da gelip Kubbealtı'na geçer ve sabah namazına kadar Divit Odası'nda dinlenirdi. Bu arada, sabah erkenden hazinedarbaşı, iç hazinede bulunan ve cülus merasimlerinde de kullanılan altın işlemeli tahtı parçalar hâlinde dışarı çıkartıp Bâbüssaâde önünde kurdururdu.

Sarayda bayramlaşmalar iki ayrı mekânda birden başlardı. Kubbealtı ve civarında bulunanlar sabah namazını müteakiben sadrazamın bayramını tebrik ederlerdi. Padişah ise sabah namazını Hırka-i Saadet Dairesi'nde veya saraydaki bir mescitte kılardı. Namazın ardından Hasoda veya Sarık Odası'nda vazifeliler padişaha merasim kıyafetlerini giydirirlerdi. Burada "muayede-i havass" denilen bayramlaşma gerçekleştirilir, Dârüssaâde ağası, silahdar ağa ve belli başlı saray ağaları padişahı tebrik ederlerdi.

Her iki mekânda bayramlaşma devam ederken, "muayede-i umum" denilen asıl merasimde hazır bulunacaklar ikinci avluda, tahtın karşısında hilal şeklinde dizilirlerdi. Zülüflü baltacılar, İstanbul'da bulunan Kırım hanzadeleri, saray görevlileri merasim kıyafetleriyle avluyu renk cümbüşüne boğarlardı. Bayramlaşma merasiminin seferlerde dahi ayrılmaz parçası olan mehteran, meydana yerleşirdi. Koşum takımları göz kamaştıran padişah atları ve yedekleri avluda hazır tutulurdu. Padişah, hazırlıkların tamamlandığı haber verilince gelip Bâbüssaâde önündeki tahta otururdu. Bu sırada mehter çalmaya başlar ve merasim boyunca da devam ederdi. Nakibüleşraftan başlamak üzere herkes teşrifattaki sırasına göre gelip padişahın bayramını tebrik ederdi. Teşrifatçının de tebrikiyle merasim sona ererdi.

16 Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 76.

17 Fâtih, *Kânunnâme*, s. 16-17.

Merasim bitince padişah, bayram alayına hazırlanmak üzere Hasoda'ya giderdi. Padişahın at üzerinde Ortakapı'dan çıkmasıyla birlikte alay kurulur ve bayram namazı kılınacak camiye doğru yola çıkılırdı. Padişah, camiyi genelde kendisi seçer ve daha ziyade Ayasofya ve Sultanahmet camilerinden birisini tercih ederdi. İstanbullular da buna göre, alayın geçişini izlemek üzere civarda yerlerini alırlardı. Namaz bitince yeniçeri ağası, yeniçerileri Bâb-ı Hümayun'la Ortakapı arasında dizer ve alayın dönmesini beklerdi. Padişah camiden çıkınca tekrar alay kurulur ve bu şekilde saraya dönülürdü. Saraya gelen padişah Hasoda önünde kurulmuş tahta oturur ve Enderun halkının tebriklerini kabul ederdi. Harem'de de Harem halkı ve şehzadeler padişahla bayramlaşırlardı. Bu arada Matbah-ı Âmire'den altın ve gümüş tabaklar içinde gönderilen bayram helvaları devlet erkânına ikram edilirdi.

Yemekten sonra padişah Hasbahçe'ye, sahildeki köşklerden birine inerdi. Hüner sahipleri padişahın önünde marifetlerini sergiler, cirit oyunları, güreşler, ok ve tüfek atışları, esnaf alayları yapılırdı. Bazı bayramlarda padişahlar, büyük şenlikler tertiplemişlerdir. Bu şenliklerde, şehrin belli bir yerine hükümdar ve devlet erkânı için otağ ve çadırlar kurulur, saray kadınlarının gösterileri izleyebilmeleri için kafesli köşkler inşa edilirdi. Eğlencelerin en ilgi çekici yanı, esnaf gruplarının kendi meslekleriyle ilgili gösteriler yaparak padişahın önünden alay düzeniyle geçmeleriydi. Fırıncılar seyyar fırınlarda ekmek pişirir, cambazlar bin bir çeşit oyunlar sergiler, ciltçiler kitap cildi yapar ve alay sonrası bunları "ıydıyye" adıyla padişaha takdim ederlerdi.

Tantanalı alay geçişleri ve sarayca organize edilen şenliklerin yanı sıra İstanbul halkı için bayramlarda bir diğer eğlence kaynağı salıncaklardı. Bunlar, İstanbul'a gelen yabancıların ilgisini çekmiştir. Mesela 1578-1581 arasında İstanbul'da bulunan Salomon Schweigger'e göre, cadde kenarlarına iskeleler kurulur, bunlara salıncak işlevini görecek ipler bağlanırdı. İskelenin üzerine tente biçiminde halı örtülür, çevresine narenciye meyveleri, mendiller, şeker külahları, yapraklı ağaç dalları gibi süsler asılırdı. Halk buralara gelir, dileyen iplerde keyfince sallanır, yükseklere uçardı. Salıncakların başındaki görevliler, ellerindeki kuşak biçimindeki bir bezle, sallananlara hız kazandırır, beş defa sallamanın karşılığında bir akçe alırlardı. Yazara anlatılanlara göre, bazı itibarlı kimseler de kendi evlerinde böyle eğlenceler düzenlemekte, hatta padişah bile zaman zaman bu tarz oyunlarla vakit geçirmekteydi. Bütün bu eğlenceler esnasında bir taraftan da sazlar çalınırdı. Bayramlarda gencinden yaşlısına herkes yeni elbiseler giyer, hiç değilse yeni bir ayakkabı edinirdi.[18]

Venedik Balyosu Ottoviano Bon, I. Ahmed devrine ait raporunda, Ramazan Bayramı'nda sabahın erken saatlerinde sarayda yapılan muayede-i umum, Ayasofya Camii'ne alayla gidilip gelinmesi, Divan'da ve İkinci Avlu'da verilen ziyafet, padişah ile diğer zevat arasındaki hediye teatisi ve bilhassa da bayram eğlencelerini anlatır. Buna göre, bayramın üç gününde sabahlara kadar deniz kıyısında donanmalar ve benzeri eğlenceler yapılır; padişah, Harem kadınlarının bunları görmesi için yanlarına gelir; onlarla neşelenir, diğer zamanlara nazaran daha "rahat ve içtenlikli" olurdu. Aynı şekilde şehirde de üç gün boyunca geceli gündüzlü eğlencelere, oyunlara müsaade ederdi. Bayram bütün ülkede, İstanbul'da, hatta bütün "Türk" evlerinde yapılırdı. Sokaklar süslenir; yaşlısından gencine herkesin sallandığı çeşitli salıncaklar kurulur; salıncakçıya iki üç akçe verilmesi hâlinde yeterince eğlenilirdi. Fakat balyosa göre, bu günlerde Hristiyan ve Yahudiler, sokaklarda dolaşırken bazı sıkıntılar yaşabilirlerdi. Kurban Bayramı'nda da Türkler gece gündüz çok mutlu olurlardı.[19]

Padişahın arzusuyla, bayramın ikinci veya sonraki bir gününde, Gülhane, Davut Paşa, Üsküdar'daki Mehmet Paşa, Beşiktaş'ta Dolmabahçe, Arnavutköy'de Mehmet Paşa, Bebek, Göksu, Florya kasırları gibi kasırlardan birinde "bayram rikâbı resmi" gerçekleştirilirdi. Bu merasim, XVIII. asrın sonlarına doğru daha ziyade bayramın ikinci gününde Topkapı Sarayı'ndaki veya Dolmabahçe civarındaki Gülhanelerin birinde yapılmaya başlanmıştır. Dolmabahçe'deki eğlenceleri halk da izleyebilmekteydi. Daha önceki tarihlerde, bayramın ikinci günü Tophane'deki Çubuklu Bahçe'de çadırlar kurulup şeyhülislam, nişancı, defterdar gibi ricalin de katılımıyla sadrazama ziyafet verilir, tören akşama kadar devam ederdi.

Bayramın üçüncü günü İstanbul sokakları tekrar hareketlenirdi. Bu gün padişahlar, bayramlaşmak üzere Eski Saray'a gelirlerdi. Buradan pehlivanların, ciritçilerin müsabakalarını, silahşor ağaların atlarla yaptıkları gösterileri, mehterlerin yaptıkları eğlenceleri seyrederdi. Ancak bu gelenek XIX. yüzyılda terk edilmiş, bunun yerine şehrin çeşitli mesire yerleri tercih edilmiştir.

Şehre hareketlilik kazandıran bir başka merasim, Ramazan Bayramı'nın üçüncü günü sadrazamın Eyüp'e

18 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk (1578-1581)*, haz. Heide Stein, çev. S. Türkis Noyan, İstanbul 2004, s. 192-194.

19 Robert Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*, çev. Cahit Kayra, İstanbul 2010, s. 114-116.

17- I. Abdülhamid döneminde Topkapı Sarayı'nda bayram merasimi (d'Ohsson)

gelerek, yeniçeri ağasının verdiği ziyafete katılmasıydı. Mevsim kışsa bu ziyafet, Ağakapısı'nda ya da suriçindeki yakın bir konakta verilir, eğlenceler tertiplenirdi. Sadrazam, Eyüp'teki ziyafetten sonra, ikindiyi müteakiben "büyük kol" denilen alayla Edirnekapı'dan şehre girerek Bâbıâli'ye gelirdi. Sadrazamın İstanbul'da olmaması hâlinde alaya kaymakam çıkar, fakat o zaman yeniçeri ağasına sekbanbaşı vekâlet ederdi. XVII. yüzyılın ikinci yarısında yapılmaya başlanan bu merasim, yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla son bulmuştur.

II. Mahmud zamanında, 1826'dan itibaren devlet ve toplum hayatında başlatılan Batılılaşmadan muayede merasimleri de nasibini aldı. Padişah öncelikle, muayedelerden yeniçerileri hatırlatan uygulamaları iptal etti. Daha 1826'da bayramın ilk günü öğleden sonra Yalı Köşkü vesair yerlere yapılan rikâb resmi kaldırıldı. 1829'da padişahın Osmanlı-Rus Harbi'nden ötürü uzun süredir ikamet ettiği Rami Çiftliği'nde yeni usulde icra edilen ilk bayramlaşma yapıldı. Bu merasimin iki büyük yeniliği, hem padişahın hem devlet ricalinin törene

yeni kıyafet içinde, fes ve üniformalarıyla katılmaları ve mehteranın yerini Muzıka-i Hümayun'un almasıydı. Rami'den Eyüp Sultan Camii'ne yapılan bayram alayında da İstanbul halkının karşısına bu şekilde çıkıldı. 1830'daki Kurban Bayramı muayedesi bir istisna olmak üzere Göksu Kasrı'nda yapıldı. 1834'te devlet ricali arasındaki bayramlaşma, saraydaki tören sonrasına alındı ve merasimin icrasında birtakım yeni kurallar belirlendi. 1839'da da muayede merasimleri, bayram namazı öncesinden sonrasına kaydırıldı.

Yapılan değişikliklere ve Sultan Abdülmecid'in Dolmabahçe Sarayı'na taşınmasına rağmen 1867'ye kadar bayramlarda taht, Topkapı Sarayı'nda Bâbüssaâde önüne kurulmaya, merasim burada yapılmaya devam etti. Sultan Abdülaziz zamanında, 1867'den itibaren resmî bayramlaşma Dolmabahçe Sarayı'ndaki muayede salonunda yapılmaya başlandı. Böylece sadrazamın, Topkapı Sarayı'ndaki bayramlaşma sonrası Bâbıâli'ye geçip buradakilerin tebriklerini kabul etmesi usulünden de vazgeçildi ve ertesi yıl bu konuda başka bir düzenleme

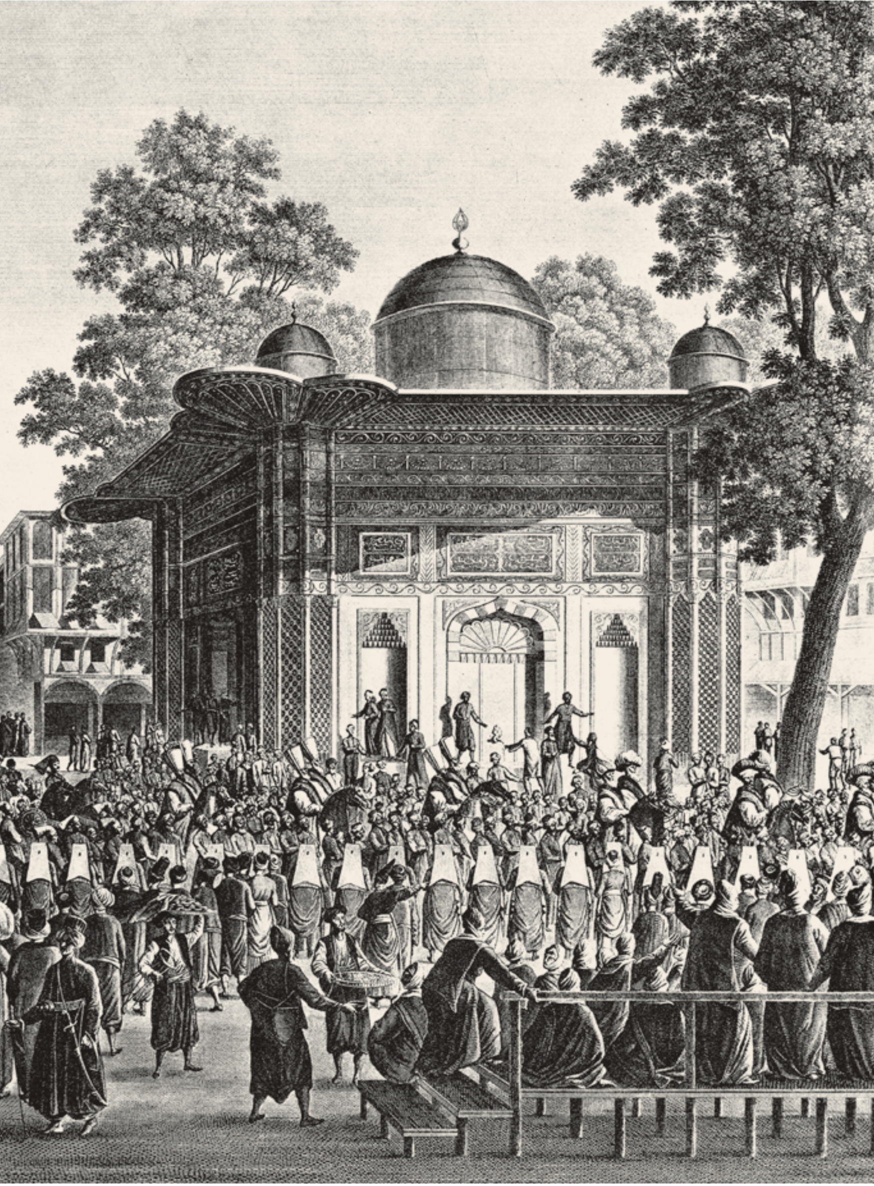

18- III. Selim'in bayram namazı için camiye gidişi (Melling)

yapıldı. Muayedelerin mekânı değişse de padişahlar âdet olduğu üzere bayram namazı için Topkapı Sarayı'ndan alayla çıkıp Sultanahmet veya Ayasofya, nadiren de Fatih Camii'ne gidiyorlardı.

II. Abdülhamid, bir süre sonra bayram alaylarının güzergâhını değiştirdi. Artık padişah, Yıldız Sarayı'nda genellikle alayla Beşiktaş'taki Sinan Paşa Camii'ne gelerek bayram namazını kılıyor, sonra muayede merasiminin yapılacağı Dolmabahçe'ye geçiyordu. Gece yarısından itibaren ellerinde fenerlerle ve bando eşliğinde Beşiktaş'a gelen askerler, Yıldız ve Dolmabahçe sarayları arasında uzanan yol boyunca dizilirlerdi. Caddeye bakan dükkânlar o gün kapattırılırdı. II. Abdülhamid, güvenlik gerekçesiyle 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki iki muayede merasimini Yıldız Sarayı'nda yapmıştır.

Tiyatro gösterileri, II. Abdülhamid devrinde Yıldız Sarayı'ndaki bayram eğlencelerinin bir parçası idi. Elçilerin, vekillerin ve devlet ricalinin hanımları arabalarla saraya getirilir, ziyafetten sonra Harem hanımları ile birlikte tiyatro temsillerini izlerler, ardından yine arabalarla evlerine gönderilirlerdi. İstanbul'da arife gününden itibaren Ramazan ve Kurban bayramlarında her namaz vaktinde 21 pare top atılırdı. Şehir, kandillerle süslenir, sultanların yalıları geceleri aydınlatılırdı. İstanbullular için büyük bir eğlence vesilesi olan gece donanmaları için zaman zaman Avrupa'da yeni icat aydınlatma araçları getirtilirdi. Gündüzleri de halk, suriçi, Üsküdar, Galata, Kadıköy, Beyoğlu, Kasımpaşa, Beşiktaş vesair semtlerdeki muayyen bayram yerlerinde toplanırdı. Buralarda yine salıncaklar kurulur, spor eğlenceleri yapılır, büyükçe

bir çadırda hokkabazlar, ip cambazları ve çeşitli sirk gösterileri izlenirdi.

Sultan V. Mehmed Reşad ve Sultan VI. Mehmed Vahideddin zamanlarında, muayede merasimleri yine Dolmabahçe Sarayı'na alındıysa da bayram namazları için Beşiktaş'takilerden başka camilere de gidildi. Fakat bayram merasimleri ve alayları eski haşmetini artık kaybetmiştir.

Valide Alayı

III. Murad döneminde Harem, Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na nakledildi. Böylece saltanat değişikliklerinde, ölen ya da hal' edilen hükümdarın annesi, kadınları ve evlenmemiş kızlarının Topkapı Sarayı'ndan Eski Saray'a gönderilmesi âdet oldu. Yeni padişahın annesi de "valide alayı" denilen özel bir merasimle Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na getirilirdi. Taht değişikliğinin aynı anneden doğan şehzadeler arasında gerçekleşmesi, yeni padişahın annesinin oğlunun cülusunu göremeden vefat etmesi veya saraydaki haseki sultanlardan birisinin şehzadesinin tahta geçmesi hâlinde bu alaya gerek kalmazdı. Şayet valide sultan, oğlunun tahta çıkışını görmeden vefat etmişse bu unvan, yeni padişahın sütannesine, üvey annelerinden birine veya hazinedar ustaya verilir, ancak onlar için valide alayı tertiplenmezdi.

İstanbul, ilk valide alayına, I. Ahmed'in annesi Handan Sultan'ı Eski Saray'dan Topkapı Sarayı'na getirtmesiyle şahit oldu. Müteakip yıllarda sırasıyla IV. Murad, Kösem Mahpeyker Sultan; II. Süleyman, Saliha Dilâşûb Sultan; II. Mustafa, Eski Saray'dan Edirne'ye olmak üzere, Gülnuş Emetullah Sultan; I. Mahmud, Saliha Sultan; III. Osman, Şehsuvar Sultan; III. Selim, Mihrişah Sultan; IV. Mustafa, Ayşe Sîneperver Sultan; II. Mahmud da Nakşıdil Sultan için valide alayı tertiplediler. Bu merasim II. Mahmud döneminde Eski Saray'ın terk edilmesiyle sona erdi.

Valide alayı, padişahın cülusundan birkaç gün sonra, annesinin Topkapı Sarayı'na nakledilmesini emretmesi üzerine yapılırdı. Alay tertibinden bir gün önce ilgili kimselere tezkireler gönderilirdi. Davetliler ertesi gün merasim kıyafetleriyle Eski Saray'ın önüne gelirler, yeniçeriler de bugünkü Beyazıt'tan Topkapı Sarayı'na kadar uzanan yolun iki tarafına dizilirlerdi. Hazırlıklar bitince valide sultan, bir araba veya tahtırevana, diğer sultanlar ve cariyeler başka arabalara bindirilir, böylece alay yola çıkardı. III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan, 11 Nisan 1789'da Topkapı Sarayı'na getirilirken perdelerle örtülü ve altı at tarafından çekilen bir arabaya binmişti ve alayda toplam 80-100 araba vardı.

Alay, Simkeşhane'deki Beyazıt Kolluğu'na gelince yeniçeri ağası veya ağa seferdeyse vekili olan sekbanbaşı, yeri öperek valide sultanı selamlar, kendisine bir hilat giydirilir ve atiyyeler verilirdi. Valide sultan, yine buradaki ağalara ve neferata da ihsanlarda bulunurdu. Yol üzerinde sırasıyla Parmakkapı'da, Destereciler başında ve Valide Hamamı yakınındaki yeniçeri kollukları; Acıhamam yakınında, Atmeydanı'nda ve Ayasofya'daki cebeci kollukları; Ayasofya'nın diğer köşesindeki acemioğlanı kolluğu; Haseki Hamamı önündeki cebeci kolluğu ağa ve neferatı, alayı selamlar, bahşişlerini alırlardı. Nihayet Cebehane önünde alayı karşılayan cebecibaşı veya vekili ile maiyetine atiyye verilirdi. Alayın geçişini izlemek için yol üzerinde toplanmış İstanbul halkı da avuç avuç serpilen altınlardan kısmetlerine düşeni toplardı.

Bâb-ı Hümayun'dan saraya giren alay, Hastalar

Kapısı köşesinde durur, buradan ileriye kimse geçemez, herkes iki sıra hâlinde yola dizilirdi. Validenin arabası Has Fırın önünde padişah tarafından karşılanır, padişah annesini temenna ederek selamlardı. Bu sırada çavuşlar alkış yaparlar, valide sultan Ortakapı'dan içeri girince alay dağılırdı.

Valide sultanın Harem'e gelişinin ikinci günü, sadrazama veya sadaret kaymakamına, padişah ve annesi tarafından birer hüküm ile bir kürk ve hançer gönderilir, Bâbıâli'de bunun için bir merasim tertiplenirdi. Sadrazam seferde ise kaymakama gönderilenin yanı sıra ona da bir kürk yollanırdı. XVIII. asrın ikinci yarısında valide sultanın, şeyhülislama da kürk gönderdiği görülür.

Viladet-i Hümayunlar

Padişah çocuklarının doğumuna "viladet-i hümayun" ismi verilirdi. Hanedanın yeni bir ferdinin dünyaya gelişi, gerek sarayda gerekse halk tarafından birtakım merasim ve şenliklerle kutlanırdı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk üç asrında gerek ilk payitahtlarında gerekse İstanbul'da padişahların, baba olmanın sevincini topluma daha ziyade sadaka ve ihsanlarda bulunarak, müjdeyi getiren şahsa hediyeler vererek yansıttıkları görülür. Dönemin yerli ve yabancı müellifleri, bu vesileyle yapılmış bir kutlama veya şenlikten bahsetmezler. Saltanatın babadan oğula geçtiği veraset hukukunun cari olduğu bir iktidarda bilhassa bir erkek evladının doğması, padişah için hanedanının devamı, sancaktaki şehzade için de tahta giden yolun açılması bakımından beşerî olduğu kadar siyasi bir hadiseydi. Ancak dönem itibariyle meselenin siyasi boyutunun, en azından padişahlar için, ön plana çıkartılmasını sağlayacak ve\veya gerektirecek bir durum yaşanmadı. Zira şehzadelerin idari teşkilatta sancakbeyi olarak görevlendirilmeleriyle bağlantılı olarak birkaç farklı merkezdeki hanedan hareminden çocuk sesi eksilmedi.

II. Bayezid zamanında yaşanan bir hadise ise gerektiğinde, Osmanlı hanedanına değil sadece ailesine mensup sayılan bir sultanzade doğumuna dahi siyasi anlam kazandırılması açısından dikkat çekicidir. Akkoyunlular arasındaki taht mücadelesinden ötürü Osmanlılara sığınan ve sonra yine ülkesine dönen II. Bayezid'in damadı Mirza Ahmed'in Tebriz'de tahta çıktığına dair mektubunun İstanbul'a ulaştığı günün gecesinde, yeni hükümdarın hâlâ burada bulunan eşi Aynışah Sultan, bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Bu haber karşısında sevincini, "Şimdiden sonra Acem vilayeti de bizim oldu." diyerek gösteren II. Bayezid, inamlarda,

19- Valide alayı (d'Ohsson)

ihsanlarda bulunup imparatorluktaki bütün şehirlerin süslenmesini emretti.[20] Bu, aynı zamanda sarayın İstanbul'da yaptığı ilk doğum şenliğidir.

II. Selim döneminden itibaren sadece büyük şehzadenin sancağa gönderilmesiyle hanedan haremi ikiye düştü. Bu değişimin hemen sonrasında III. Murad, Mısır'ın ıslahıyla görevli İbrahim Paşa'ya ve Yemen Muhafızı Hasan Paşa'ya gönderilen 24 Muharrem 993/19 Eylül 1585 tarihli fermanında, iki şehzadesinin doğumu münasebetiyle "olageldiği üzere" şenlikler yaptırılmasını emretmiştir.[21] Ancak mahiyeti tespit edilemeyen bu

20 *Oruç Beğ Tarihi: Giriş, Metin, Kronoloji, Dizin, Tıpkıbasım*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2007, s. 173.

21 Musa Günay, "55 Numaralı Mühimme Defteri", yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1996, s. 154.

şenliğin İstanbul'da da yapıldığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmaz.

III. Mehmed dönenimde büyük şehzadenin de sancağa çıkarılmasından vazgeçilmesiyle hanedan haremi padişahınkiyle sınırlı kaldı. Artık Osmanlı şehzadeleri, Sultan Abdülaziz devrine kadar, birkaç istisna dışında, ancak tahta cülus ettikten sonra kendi haremlerini kurup çocuk sahibi olabileceklerdi. Yeni dönemin ilk hükümdarı I. Ahmed, 4 Kasım 1604'te Rumeli Bahçesi'nde avlanırken bir oğlunun doğduğu müjdesini aldı. I. Ahmed, hanedanının kurucusuna atfen Osman adını verdiği şehzadesinin doğumunun İstanbul'da yedi gün yedi gece donanma yapılarak kutlanmasını emretti. Bu, şehzade doğumlarının mutantan bir şekilde halka yansıtılmasının ve halkta karşılık bulmasının ilk emsalidir. Zira bir şehzadenin dünyaya gelmesi artık beşerî manasının çok ötesinde, hanedanın ve devletin mukadderatını etkileyecek siyasi bir olguya dönüşmüştür.

I. Ahmed'den sonra İstanbul'da ikinci doğum şenliğini IV. Murad yaptırdı. Padişah, 1633'de Kandilli Bahçesi'nde bir şehzadesi dünyaya gelince denizde ve sahilde mum donanması ve fişek şenliği düzenletti. Ertesi yıl bir başka şehzade doğunca bu defa İstanbul, Galata ve Üsküdar'da daha büyük kutlamalar yapıldı. Müteakiben başka bir şehzade doğumu şenliğine sahne olmayan İstanbul, cülusunda hanedanın hayattaki tek erkek ferdi olan Sultan İbrahim'in bir çocuğunun dünyaya gelmesini de yaklaşık iki yıl büyük endişeyle bekledi. 30 Ramazan 1051/2 Ocak 1642'de Şehzade Mehmed doğunca şimdiye kadar düzenlenenlerden çok daha büyük bir kutlama emri verildi. Sadece İstanbul'da değil, imparatorluğun tamamında bir hafta boyunca donanmalar yapıldı.

Sultan İbrahim, Mehmed'den sonra peş peşe erkek ve kız çocukları doğduysa da payitahtta ikinci kutlamayı Ocak 1645'te yeni bir şehzadesi hayata gözlerini açınca yaptı. İstanbul'u esir alan soğuğa rağmen gündüz şehrayin, gece büyük bir donanma tertiplendi. IV. Mehmed, Mustafa adını vereceği ilk şehzadesinin 8 Zilkade 1074/2 Haziran 1664'te Edirne Sarayı'ndaki doğumunu imparatorluğun bütün şehirlerinde yedi gün yedi gece donanma yaptırtarak kutladı. İkinci oğlu Ahmed'in 22 Ramazan 1084/31 Aralık 1673'teki doğumu içinse, İstanbul, Galata ve Eyüp'te üç gün üç gece şehir donanması yaptırdı.

IV. Mehmed'in halefi II. Süleyman'ın çocuğu olmadı. Onun yerine geçen II. Ahmed, 24 Muharrem 1104/5 Ekim 1692'de dünyaya gelen ikiz şehzadeleri İbrahim ve Selim için dört gün dört gece donanma yaptırdı. II. Ahmed'in ardından tahta çıkan II. Mustafa, ilk oğlu Mahmud'un doğumunu Avusturya cephesindeyken haber aldı ve düşman henüz mağlup edilemediğinden büyük bir doğum şenliği yapılmasına izin vermedi. İkinci oğlu da ölü doğan II. Mustafa, nihayet Şehzade Mehmed 18 Cemaziyülevvel 1110/22 Kasım 1698'de dünyaya gelince imparatorluğun tamamında üç gün üç gece donanma yaptırdı. Müteakiben birkaç ay arayla doğan üç şehzadesi adına herhangi bir eğlence tertiplemedi. 27 Zilkade 1111/16 Mayıs 1700'de Şehzade Selim doğunca payitahtta şehir donanması yaptırmak istedi. Ancak devlet adamlarının Karlofça Anlaşması'nın (1699) tasdiki için bu sırada İstanbul'da bulunan Hristiyan elçilerin adamlarının kargaşaya sebep olabilecekleri yönündeki itirazları üzerine sadece üç gün gündüzleri top, geceleri fişek şenliği yaptırdı. II. Mustafa, son şehzadesi Ahmed'in doğumunu ise Edirne'de saray meydanında top ve tüfek attırarak kutladı. III. Ahmed, yalnızca 1722'ye kadar, şehzadelerinden altısının doğumu

20- Şehzade beşiği (TSM, nr. 8/912)

münasebetiyle şenlik yaptırarak bu konuda kendisinden önceki padişahları geride bıraktı ve İstanbul tarihine geçti.

I. Mahmud ve III. Osman'ın haremlerinden çocuk sesi duyulmaması halk tarafından endişeyle izlendi. Beklenen haber, saltanatının ikinci yılında III. Mustafa'nın hareminden geldi. Dönemin kaynaklarında, İstanbulluların daha padişahın çocuğu olacağını öğrendiklerinde duydukları heyecan ve mutluluk canlı bir şekilde tasvir edilir. Yapılacak şenlik için doğumdan günler öncesinden hazırlıklara başlanmış, çarşı pazar hareketlenmiş, padişahın da maddi katkılarıyla şehirdeki evlerin dış cepheleri badana edilmişti. III. Mustafa, 15 Receb 1172/14 Mart 1759'da dünyaya gelen kızı Hibetullah Sultan için Osmanlı tarihinde bir ilki gerçekleştirdi. Bu zamana kadar yalnızca şehzadelerin doğumu saray ve halk tarafından kutlanıyordu. Ancak padişah, kızının doğumu için yedi gün yedi gece şenlikler düzenlenmesini emretti, sonradan halkın arzusuyla bu süreyi on güne çıkarttı. Son günün akşamı yapılacak olan fakat havanın soğuması yüzünden ertelen fişek şenliği, dört gün sonra Yalı Köşkü karşısında, denizde üç geceyi daha gündüze çevirdi.

Hem şehzade hem de sultanların doğumu için şenlikler yapılması bundan sonra da devam etti. III. Mustafa, 1761'de ilk şehzadesi Selim'in doğumu münasebetiyle İstanbul'da bir hafta geceli gündüzlü eğlenceler düzenletti. Aynı yıl dünyaya gelen Şah Sultan için beş gün beş gece yapılacak donanma ve şehrayini önce Ramazan Bayramı'nın ikinci gününe erteledi, sonra şenliğe beş gece daha ilave etmeyi düşündüyse de tersanedeki bir başka merasim sebebiyle bu süreyi kısa tuttu. Beyhan Sultan'ın 1765'teki ve Hadice Sultan'ın 1768'deki doğumları da şenliklerle kutlandı.

I. Abdülhamid, başlangıçta selefinin izinden gitti. Üçü de aynı yıl dünyaya gelen çocukları için İstanbul'da görkemli şenlikler düzenletti. Hadice Sultan'ın Ocak 1776'daki doğum şenliği on gün on gece devam etti, bu sürenin sonunda üç gece de fişek şenliği düzenlendi. Şehzade Mehmed'in ağustostaki ve Şehzade Ahmed'in aralıktaki doğumları için de yedi gün yedi gece donanma ve şehrayinler yapıldı. Müteakip yıllarda padişahın, Mustafa (d. 1779) ve Mahmud (d. 1785) ismi verilen yeni çocukları dünyaya geldiyse de olumsuz siyasi

şartlar ve padişahın kutlama masraflarını israf olarak değerlendirmesi sebebiyle şenlikler sönükleşti. Bu son ikisi III. Selim'den sonra tahta çıktılar. Öte yandan I. Abdülhamid'in emriyle viladet-i hümayunlarda, sadrazam sarayında, vükela ve rical konaklarında fakirlere, düşkünlere ve sıbyan mekteplerinin talebelerine yemek verilmeye başlandı.

III. Selim'in çocuğu olmaması ve IV. Mustafa'nın ise kısa saltanatı sebebiyle kesintiye uğrayan doğum şenlikleri, II. Mahmud devrinde tekrar başladı. İstanbul halkı ilerleyen yıllarda padişah çocuklarının dünyaya gelişlerini yine resmî olarak kutladıysa da zamanla bunlar şenlik hüviyetini kaybetti.

Viladet-i hümayunlar ve diğer vesilelerle yapılan geleneksel Osmanlı saray şenlikleri, İstanbul'un siyasi, iktisadi, içtimai tarihine ışık tutan hadiselerdir. Bu şenliklerde başta saray olmak üzere, devlet ricalinin konakları ve İstanbul'un çeşitli yerleri rengârenk fanuslar, kandiller, meşaleler, fenerlerle süslenir, bazı yerler kıymetli kumaşlarla bezenir, yer yer taklar kurulurdu. Bazı şenliklerde, büyükçe gemi maketleri yapılır, içine top ve tüfekler yerleştirilirdi. Bu tekerlekli maketler şehrin sokaklarında dolaştırılırken içlerinde bulunanlar top ve tüfekleri ateşlerler, seyircileri coştururlardı. Bazen denizde gemi, kale ya da ada maketleri yapılır bunların etrafında türlü gösteriler sergilenirdi.

Şehrin büyük meydanlarında rakkaslar, çengiler, köçekler, orta oyuncuları, karagözcüler, hanende ve sazendeler, cambazlar, ateşbazlar, şişebazlar, zorbazlar, çemberbazlar ve daha birçok hüner sahibi maharetleriyle izleyicilere hoş anlar yaşatırlardı. Matrak, cirit, kabak, azab oyunları; yaya, at, köpek, ok atma yarışları yapılırdı. Tekke ve tarikat mensupları ile esnafın alay geçişleri günlerce devam ederdi. Bilhassa saray düğünlerinde, şekerden mamul çiçek, ağaç, hayvan, ağaç vs. tasvirlerinin, bolluk ve bereketin sembolü devasa nahılların zaman zaman bazı evleri yıkmak pahasına sokaklardan geçirilmesi, şenliklerin vazgeçilmezlerindendi.

Şenliklerde halkın huzurunu bozacak davranışlarda bulunulmaması için ilave güvenlik tedbirleri alınırdı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden bu eğlenceleri fırsat bilip İstanbul'a gelen ve daha sonra şehirden ayrılmayarak hanlarda, bekâr odalarında, dükkân altlarında yatıp kalkan işsiz güçsüz kimselerin vatanlarına iade edilmesi, yetkililer için ayrı bir sıkıntıydı.

Viladet-i hümayunlarda resmî şenliklerin yanı sıra birtakım âdetler ve teşrifat kaideleri uygulanmaktaydı. Doğum yaklaşınca valide sultan, çocuk ve anne için gerekli eşyayı tedarik ettirir, Harem'deki büyük odalardan birisi mücevherat ve ağır kumaşlarla süslenirdi. Annenin yatak takımı ve yorganlar, hanedana mahsus olan kırmızı renkteydi. Bilhassa beşiğin süslenmesine çok dikkat edilir, başucuna müzeyyen bir mushaf kesesi ve nazarlık takımı asılırdı. Şehzade veya sultanın doğumu sağ salim gerçekleşince Dârüssaâde ağası, bu haberi silahdar ağaya, o da bütün saray halkına duyururdu. Bunun üzerine Enderun'daki her oda, bebek erkekse beş, kızsa üç kurban

21- Sultan II. Abdülhamid'in kızı Zekiye Sultan'ın kızı Ulviye Sultan'ın doğumuna düşürülen tarih (1892) (TSM, nr. 31/1466)

keserdi. Harem koridorları ve sarayın dışı fenerlerle, kandillerle süslenirdi. Müjdeyi vermek için bir saray görevlisi sadrazama gelir, burada merasimle karşılanır ve yanında getirdiği doğumu bildiren hatt-ı hümayunu yüksek sesle okurdu. Bu sırada hanedan azasının doğumu, Topkapı Sarayı, Yedikule, Kız Kulesi, Hisarlar vesair yerlerden, cinsiyetine veya padişahın kaçıncı çocuğu olduğuna göre değişen miktarlarda, belirli saatlerde top atılmak suretiyle halka duyurulur; mehteran çalmaya başlar; bir taraftan da şehirde tellallar dolaştırılırdı.

Doğumdan haberdar olan ve saraya davet edilen devlet erkânı ertesi gün gidip padişahı tebrik eder, burada kendilerine kürk ve hilat giydirilirdi. Ayrıca Dârüssaâde ağası veya kâhya kadın, saray dışındaki evli sultanlara, belli başlı rical ve şeyhülislam ailelerine birer tezkereyle doğumu bildirir ve onları saraya davet ederdi. Devlet ricalinin eşleri sadrazamın konağında toplanır, hep birlikte arabalarla saraya, yeni annenin yanına geçerlerdi. Davetliler üç gün sarayda misafir edilirler ve yapılan eğlencelere katılırlardı.

Viladet-i hümayunlarda riayet edilen geleneklerden birisi de beşik alaylarıdır. Valide sultan ile sadrazam, çocuk doğduğunda müzeyyen beşik, yorgan ve sırmalı örtüden oluşan hediyelerini ayrı birer alayla saraya gönderirlerdi. Şayet valide sultan hayatta değilse harem ya da hanedan kadınlarından birisi bu işi üstlenirdi. Valide sultanın beşik alayı doğumdan hemen sonra Eski Saray'dan yola çıkıp Divanyolu üzerinden Topkapı Sarayı'na ulaşırdı. Doğumdan altı gün sonra tertiplenen ve valide sultanınkinden daha kalabalık olan sadrazamın beşik alayı ise mehteran eşliğinde Paşakapısı'ndan çıkıp Divanyolu'ndan saraya gelirdi. İstanbul halkı, meydan ve yollara dökülür, alkışlar ve dualarla alayın geçişini izlerdi.

Sünnet Düğünleri

Şehzadelerin sünnet düğünlerinin Osmanlı şenlik ve merasimleri arasında ayrı bir yeri ve önemi vardır. Zira "sûr-ı hıtân" da denilen sünnet düğünleri, sarayın bütün haşmetinin katılımcılara yansıtıldığı, halka açık en büyük şenliklerdendi.

İstanbul'da ilk sünnet düğününü Fatih Sultan Mehmed, 1471'de oğlu Şehzade Cem ile Şehzade Bayezid'den torunları Abdullah ve Şehinşah için yaptı. Şehzade Cem, sancakbeyi olduğu Manisa'dan, Şehzade Abdullah da Trabzon'dan İstanbul'a getirildi. Kaynaklarda, Eski Saray'da yapılan düğünde eğlencelerin günlerce sürdüğü nakledilir. Fatih, 1480'de yine Eski Saray'da bu defa Şehzade Cem'in oğlu Oğuz Han ile Şehzade Bayezid'in

22- Kanunî Sultan Süleyman'ın, şehzadeleri Mustafa, Mehmed ve Selim'in sünnet düğünü için Atmeydanı'ndaki saraya gelmesi (*Hünernâme*)

سلطان سليمان خان شهزاده لري كه سلطان مصطفى وسلطان محمد وسلطان سليم خانه سنت دوكون ايچون بالجمله

23- III. Ahmed'in şehzadelerinin sünnet için haremden çıkışları (Vehbî)

24- III. Ahmed'in şehzadeleri Süleyman, Mustafa, Mehmed ve Bayezid'in cerrahbaşı tarafından sünnet edilmeleri (Vehbî)

oğulları Ahmed, Korkud, Mahmud, Âlemşah ve Selim'in sünneti için bir şenlik düzenletti. Şehzadelerden bazıları kendi sancaklarından, bazıları da babalarının yanından İstanbul'a getirildi. Eğlenceler bir ay kadar devam etti.

Çocuklarının birçoğu babası tarafından sünnet ettirilen II. Bayezid, tahta çıktıktan sonra doğan oğlu Şehzade Mehmed ve Şehzade Şehinşah'tan torunu Mehmed için 1490 baharında bir sünnet şenliği düzenletti. Eski Saray'da şenliği izlemesi için padişaha bir çadır kuruldu. Sünnet düğünü, çeşitli eğlenceler ve ziyafetlerle İstanbul halkı ve davetlilerin bir ayını renklendirdi.

Kanunî Sultan Süleyman, Atmeydanı'nda iki defa sünnet düğünü yaptı. Bunlardan ilki, 1530'da gerçekleştirilen, Şehzade Selim, Şehzade Mehmed ve Şehzade Mustafa'nın sünnet şenlikleriydi. Atmeydanı'ndaki Mehterhane'de padişah için hususi bir köşk yapıldı, devlet erkânı için de otağlar ve gölgelikler kuruldu. Padişahın Kubbealtı'nda kendisini bekleyen Divan üyeleriyle Atmeydanı'na gelmesiyle Haziran sonlarında başlayan şenlikte İstanbullular, temmuz ortalarına kadar üç hafta gönüllerince eğlendiler. Kanunî'nin düzenlediği ikinci şenlik ise Şehzade Bayezid ile Şehzade Cihangir'in 1539'daki 15 gün süren sünnet düğünüdür. Bu şenliğin, oyun ve oyuncular bakımından birincisi kadar parlak olmadığı fakat para, yiyecek ve içecek bakımından ondan hiç de aşağı kalmadığı söylenir.[22]

III. Murad'ın 1582 yazında Şehzade Mehmed için yaptığı sünnet düğünü, Osmanlı İstanbul'unun şahit olduğu en büyük şenliklerdendi. Hazırlıklara bir yıl öncesinden başlandı. İbrahim Paşa Sarayı'nın Atmeydanı'na bakan cephesine padişah, şehzade ve harem halkının eğlenceleri izleyebilmeleri için kasırlar

22 Günay Kut, "Şehzade Cihangir ve Beyazit'in Sünnet Düğünü Yemekleri Üzerine", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,* Ankara 1987, c. 5, s. 227-238.

inşa edildi, sarayın girişindeki basamaklar yenilendi. Bütün hazırlıklar tamamlanınca nihayet kararlaştırılan günlerde Harem halkı, şehzade ve padişahın İbrahim Paşa Sarayı'nda, diğer davetlilerin de meydanda kendileri için hazırlanan yerlere oturmalarıyla şenlik başladı. Aslında sünnet düğününün toplam iki ay süreceği ilan edilmişken yeniçerilerle sipahiler arasında büyük bir kavganın yaşanmasına kızan III. Murad, düğünün 52. günü saraya döndü ve böylece şenlik de sona erdi.

Sancağa yalnız büyük şehzadelerin gönderilmesi ve bilhassa da tahta geçişte "ekber-erşed" sisteminin uygulanmaya başlanmasıyla birlikte sünnet şenlikleri miktarca bir hayli azaldı. Artık böyle bir şenliğin yapılabilmesi için asgari dört şartın bir araya gelmesi gerekiyordu: Padişahın bir erkek evladının doğması, bu şehzadenin sünnet çağına erişebilmesi, padişahın, bunu görebilecek kadar tahtta kalması ve uygun siyasi-içtimai şartların mevcudiyeti. Bütün bu şartlar istisnai olarak bir araya geldi ve buna bağlı olarak da şenlikler birer istisnaya dönüştü.

I. Ahmed'in tahta çıkmasıyla Osmanlı tarihinde bir ilk yaşandı; 14 yaşındaki yeni padişah, cülusundan bir ay sonra, 23 Ocak 1604 gecesi Topkapı Sarayı'nda büyük eğlenceler eşliğinde sünnet edildi. I. Ahmed'in oğlu IV. Murad ve torunu IV. Mehmed de tahta çıktıktan sonra Topkapı Sarayı'nda sünnet oldular. IV. Mehmed ile birlikte üç kardeşi de sünnet edildi ve sarayda bir hafta şenlik yapıldı. Ali Ufkî, padişahın huzurunda on iki gün ve gece boyunca neredeyse aralıksız bir şekilde musiki icra edildiğini, bir yandan da komedyenlerin çeşitli gösteriler yaptıklarını, o zamandan beri padişahın müzik dinlemekten hoşlanmadığını kaydeder.[23] IV. Mehmed, 1675'te oğulları Mustafa ve Ahmed'in sünneti için büyük bir şenlik tertipledi, fakat bu şenliğin mekânı olarak Edirne'yi seçti.

III. Ahmed'in şehzadeleri Süleyman, Mustafa, Mehmed ve Bayezid'in sünnetleri için 1720'de İstanbul'da yaptığı sûr-ı hıtân, XVIII. yüzyılın en büyük şenliği oldu. Okmeydanı'nda 18 Eylül'de başlayan şenlik, 15 gün kesintisiz devam etti. Bu sürenin sonunda Topkapı Sarayı'na dönülerek burada da 6 gün daha geceli gündüzlü eğlenceler yapıldı. Eski Saray'da hazırlanan nahıllar ve şeker bahçeleri 9 Ekim'de mükemmel bir alayla Topkapı Sarayı'na getirildi. Düğünün 22. günü olan 10 Ekim'de sarayda devlet ricalinin katıldığı bir törenle şehzadeler sünnet edildi.

Kendi çocuklarının sünnetini debdebeli bir şekilde gerçekleştirmek isteyen padişahlar, seleflerinin şehzadeleri ya da kendi kardeşlerinin sünnetleri konusunda aynı arzuya sahip değillerdi. Bu şehzadeler sarayda sessiz sedasız sünnet edilirlerdi. Nitekim III. Ahmed döneminde şimşirlikte nezaret altında tutulan II. Ahmed'in oğlu Şehzade İbrahim ile II. Mustafa'nın oğulları Mahmud, Osman ve Hasan 1704'te "mahfîce" sünnet oldular.[24] Zira şimşirlikteki şehzadeler, hanedanın devamının garantisi oldukları kadar, baştaki padişahın da alternatifiydiler.

İstanbul halkı, III. Ahmed'den sonra yeni bir sünnet şenliği için II. Mahmud zamanına kadar bekledi. Şehzade Abdülmecid ile Abdülaziz, Sadabad'da 11-17 Mayıs 1836'da yapılan XIX. yüzyıldaki en şaşalı ve geleneksel düzendeki son şenlikte sünnet edildiler. Sultan Abdülmecid, 1847'de oğulları Mehmed Murad ile Abdülhamid'i; 1856'da Mehmed Reşad, Kemaleddin, Nureddin ve Burhaneddin'i 12'şer gün süren şenliklerle sünnet ettirdiyse de bu eğlencelerin eski görkem ve zenginliği kalmamıştır. Ayrıca artık düğün yerleri de değişmiş bulunuyordu. Nitekim 1856 yılında yapılan sünnet düğünü Maçka Kışlası'nda ve Maçka-Pangaltı ve Şişli Karakolu'na kadarki arazi üzerinde icra edilmiştir. Sultan Abdülaziz'in, oğlu Yusuf İzzeddin Efendi için 1870'te; II. Abdülhamid de hanedan çocukları için üç defa yaptırdığı sünnet cemiyetleri, şenlik havasından tamamen uzaklaştı.

Sûr-ı hıtânlar, diğer Osmanlı şenliklerinde de karşımıza çıkan yarışlar, hüner gösterileri, esnaf alayları gibi eğlencelerin yanı sıra toplu sünnet törenleri olmalarıyla dikkat çekerler. Şenliklerde, içoğlanları, zadegân çocukları, başta yoksullar olmak üzere İstanbul ve civarında yaşayanların evlatları, bütün masrafları saray tarafından karşılanarak sünnet ettirilmekteydi. 1582'de, İntizâmî'ye göre 10.000'den fazla; 1720'de Mehmed Hafız'a göre 3.285, Vehbî'ye göre 5.000; 1836'da Hızır'a göre 10.000, Lebîb'e göre 5.046; 1847'de Tahsin'e göre 8.000; 1856'da 500-600 çocuk, şehzadelerle birlikte sünnet edilmişti. II. Abdülhamid de gerek şehzadeler için yapılan sünnet cemiyetlerinde gerekse başka vesilelerle toplu sünnetler yaptırmıştır.

Şehzadelerin Bed'-i Besmele ve Hatim Merasimleri

Osmanlı şehzadeleri, eğitimlerinin teorik kısmını sarayda almaya başlarlardı. Şehzadenin altı yaşında ilk defa derse başlaması münasebetiyle devlet ricalinin katılımıyla "bed'-i besmele" adı verilen bir merasim yapılırdı.[25]

23 Karşılaştırmalı olarak bk. Ali Ufkî, *Saray-ı Enderun*, s. 52; *Ali Ufki Bey'in Anıları*, s. 81.

24 Silâhdar, *Nusretnâme-Tahlil ve Metin (1106-1133 / 1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2001, s. 673.

25 Mustafa Öcal, "Âmin Alayı", *DİA*, III, 63.

25- Şehzade Mahmud Celaleddin için hazırlanan beşik takımındaki cüz kesesi (TSM, nr. 2/269)

Dönemin önde gelen âlimlerinden birisi, şehzadeye hoca olarak tayin edilirdi.

Bed'-i besmele merasimi, genelde Topkapı Sarayı'nda yapılmaktaydı. Ancak bazen İstanbul dışında da bu tören icra edilirdi. Mesela IV. Mehmed, Haziran 1669'da av için bulunduğu Mora Yenişehir'inde, Doğanköyü'nde büyük oğlu Mustafa'nın bed'-i besmelesinin yapılmasını emretmiş, şehzade alayla İstanbul'dan buraya getirilmiştir.[26]

Topkapı Sarayı'ndaki bed'-i besmele merasimi, genelde padişahın tercihe göre Alay Köşkü, Sinan Paşa Köşkü (İncili Köşk) gibi kasırların önünde icra edilirdi. Merasim gününden evvel köşkün önünde devlet ricali için çadırlar kurulurdu. Tayin edilen gün herkes kendisi için ayrılan yere oturur, tatlı ve kahve ikramından sonra kendilerine ziyafet verilirdi. Padişah da yemeğini sarayda yiyip köşke inerdi. Hazır bulunanlar padişahı karşıladıktan sonra şehzadeyi getirmek üzere alayla Ortakapı'ya giderdi.

Dârüssaâde ağası, Harem'den şehzadeyi alır, Hırka-ı Saadet Odası önünde dua edildikten sonra atına bindirirdi. Şehzadenin Ortakapı'dan çıkmasıyla kendisini bekleyenler de atlarına biner ve tekrar alay düzeniyle köşke gelinirdi. Sadrazam, şehzadeyi attan indirip kucağında köşke götürürdü. Şehzade, babasının elini öpüp yanına otururdu. Bu sırada padişahın oturduğu yerin yanına iki minderle bir rahle konulurdu. Belirlenen eşref saatte sadrazam şehzadeyi kucağına alıp rahlenin başına oturturdu. Padişah haricinde herkes ayağa kalkar ve şeyhülislam veya ulemadan bir başka kimse çocuğa besmele çektirip elifbanın tamamını veya bir kısmını okuturdu. Bu iş bitince şeyhülislam ve Ayasofya şeyhi, birer dua okur, dışarıdaki saray müezzinleri yüksek sesle âmin derlerdi.

Bundan sonra şehzade getirildiği gibi saraya götürülüp dairesine teslim edilir, alay yine merasim

26 Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'nâme,* haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 2008, s. 322-324.

26- Cüz kesesi (TSM, nr. 31/199)

mahalline dönerdi. Padişah, köşkte sadrazam, şeyhülislam, Dârüssaâde ağası, nakibüleşraf ve birinci ile ikinci hünkâr imamlarına birer kürk giydirirdi. Sadrazam da köşkün önünde davetlilere, padişah adına birer hilat giydirip hediyeler verirdi. Böylece merasim sona ererdi. Bed'-i besmelede, şehzadenin, kendisine ilk defa elifba okutan şeyhülislamın elini öpmesi gerekir, fakat şeyhülislam hanedana hürmeten elini vermeyip şehzadenin omuzunu öperdi. Sadrazam, tahsile başlayan şehzadeye, elifba, cüz kesesi, hilal gibi hediyeler verirdi.

Şehzadelerin Kur'an-ı Kerim hatmetmeleri dolayısıyla Hırka-i Saadet Odası'nda yeni bir merasim yapılırdı. Öğle namazını müteakiben yapılan bu merasime, sadrazam ve diğer vezirler, şeyhülislam, Anadolu ve Rumeli kadıaskerleri, nakibüleşraf ile Ayasofya ve Valide Sultan camileri şeyhleri iştirak eder, reisülküttab, defterdar ve çavuşbaşı da odanın penceresinin dış tarafından merasimi izlerlerdi. Törende şehzadenin hocasına teberrüken samur bir kürk giydirilir, diğerlerine böyle bir inamda bulunulmazdı. Nihayet hazır bulunan rical tarafından şehzadeye çeşitli hediyelerin takdimiyle merasim sona ererdi. *Buhârî-i Şerîf* hatmi merasimi de aynı şekilde Hırka-i Saadet Odası'nda da icra edilmekle birlikte genelde Ayasofya Camii'nde devlet ricali ve selatin camileri şeyhlerinin katılımıyla yapılırdı. Ayasofya'ya gidiş ve dönüşte alaya mehteran eşlik ederdi.

XIX. yüzyıl ortalarına doğru Batılılaşma süreci ve padişahların Topkapı Sarayı'nı terk etmelerine bağlı olarak bed'-i besleme merasimleri de değişti. II. Mahmud, Nisan 1832'de dokuz yaşına giren Şehzade Abdülmecid'in eğitimine başlaması dolayısıyla Osmanlı payitahtında ne daha önce yapılmış ne de daha sonra yapılacak olan büyük bir şenlik düzenletti. Bunun için Haydarpaşa'daki İbrahimağa Çayırı seçildi. Şenlik yeri Kadıköy ve Üsküdar yönüne doğru yayılan sayısız çadırla dolduğu gibi, binlerce kişi İstanbul'dan kayıklarla Anadolu yakasına geçti. İzleyicilerin toplam sayısının 150.000'den fazla

27- Kanunî Sultan Süleyman'ın şehzadelerinin sancağa çıkma merasimleri (Ârifî, *Süleymânnâme*)

olduğu nakledilir. Merasim, padişah ve şehzadenin iki ayrı çektiriyle şenlik alanına gelmeleriyle başladı. II. Mahmud, otağ-ı hümayunun önüne kurulan tahta oturdu. Sağında şeyhülislam ve saray hocaları, solunda da devlet ricali dizilmişti. Şehzade Abdülmecid, babasının eteğini öptükten sonra taht ile şeyhülislam arasına yerleştirilmiş sedirde ilk dersini aldı. Bu şenlikte, 24.000 asker tarafından geçit töreni yapıldı.

Müteakip yıllarda şehzade ve sultanların bed'-i besmeleleri, resmî bir merasim olmaktan çıkıp daha ziyade saray halkı ile sınırlı törenlere dönüştü.

Şehzadelerin Sancağa Gönderilme Merasimi

Osmanlı şehzadeleri, belli bir yaşa gelince yanlarına "lala" adı verilen tecrübeli bir devlet adamıyla birlikte devlet idaresini öğrenmeleri için sancaklara vali olarak gönderilirlerdi. Bunun için İstanbul'da resmî bir merasim yapılırdı.

Kanunî'nin oğlu Şehzade Bayezid'in isyanından sonra sancaklara sadece padişahın veliaht olan en büyük oğlu gönderildi. En son III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed, Manisa'da sancakbeyi olarak görev yaptı. III. Mehmed döneminde en büyük şehzade de sancağa gönderilmedi. Yine de IV. Mehmed dönemine kadar büyük şehzade kâğıt üzerinde bir sancak yöneticiliğine tayin edilir, ancak sancağa şehzadenin yerine vekili olarak bir devlet adamı "mütesellim" adıyla gönderilirdi. IV. Mehmed bu uygulamaya da son verdi.

III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in Manisa'ya uğurlanması için yapılan merasim, bu konuda şimdiye kadar tespit edilebilen tek örnektir. III. Murad, Şehzade Mehmed'in sünnet düğününden sonra, şehzadenin sancağa çıkması için hazırlıklara başlanmasını emretti. Bunun üzerine, şehzadenin Manisa'daki maiyeti olmak üzere, 2.000 kişi belirlendi.

Şehzade Mehmed, Aralık 1583'te merasim için seher vakti, eğeri altın işlemeli, süslü bir at üzerinde saraydan çıktı. Devlet erkânı sarayın kapısında toplanmış, yeniçeriler ise getirilmemişti. Şehzade Bâb-ı Hümayun'dan çıkınca alkış yapıldı. Herkes teşrifattaki mevkisine uygun bir şekilde, alay düzeniyle iskeleye doğru yürümeye başlandı. Yolda önce şehzadenin hocası Nevâlî Efendi, sonra da sırasıyla Veziriazam Siyavuş Paşa, hazır bulunan vezirlerin her biri ve nihayet kadıaskerler, ananeye uyarak şehzadeye yaklaşıp adalete, halka ve askere dair sözler söylediler. Şehzade, Eminönü'ndeki Vezir İskelesi'nde bekleyen Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa'nın baştardasına binerken toplar atıldı. Başka bir kadırgaya da şehzadenin maiyeti ile başta büyük vezirler olmak üzere devlet erkânı bindi.

Şehzade, beraberindekilerle Üsküdar'dan alayla otağına indi. Devlet erkânı birkaç gün daha şehzadenin yanında kaldıktan sonra kendisine veda edip İstanbul'a döndüler.

Hanım Sultanların Düğünleri

İstanbul'un günlük hayatına hareketlilik kazandıran saray menşeli merasimlerden birisi de hanedan kızlarının düğün ve nikâhlarıydı.

Padişah, sultanlardan birini evlendirmek istediğinde, damat olarak seçtiği kişinin ismini sadrazama bildirir veya onun tavsiyelerini de dikkate alarak adayı belirlerdi. Damatlığı kesinleşen kimseye nişan takımlarını saraya göndermesine dair ferman yazılırdı. Bunun üzerine gerek sarayda gerekse damat tarafında hummalı bir hazırlık başlardı. Padişah, hanedanın reisi sıfatıyla, kendi kızı olsun ya da olmasın evlenecek sultanın ihtiyaçlarını karşılamakla mükellefti. Yeni çift için şehirde bir saray yaptırır veya uygun bir konağı kirası hazineden ödenmek şartıyla kiralardı.

Damadın saraya göndermek zorunda olduğu başlıca ağırlıklar, mihr-i müeccel, yüzük, kuşak, bir çift küpe ve bilezik, ayna, inci, mücevherli pabuç, mest ve nalındı. Damadın zenginliğine bağlı olarak bu ağırlığın kıymeti artmaktaydı. Ayrıca damadın başta valide sultan olmak üzere harem halkına da hediyeler takdim etmesi âdettendi. Bazen malî durumu iyi olmayan damada hazırlıkları tamamlayabilmesi için hazineden para verilirdi.

Nişan ve nikâh merasimleri farklı günlerde yapılır, ilgili kimselere davetiyeler gönderilerek saraya gelecekleri zaman bildirilirdi. XVI. yüzyılın sonlarına kadar hanedan kadınlarının Eski Saray'da bulunmaları sebebiyle düğünün bazı merasimleri burada yapılıyordu. Harem tamamen Topkapı Sarayı'na taşınınca tahttaki padişahın kızlarının düğünleri burada, selefinin kızlarınınki ise Eski Saray'da yapılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılda ise düğünler, Çırağan, Dolmabahçe, Yıldız gibi saraylarda yapıldı. Keza düğünlerin başından sonuna kadar idaresi, önceleri Dârüssaâde ağasının sorumluluğunda iken Tanzimat Dönemi'nde bu vazifeyi başmabeynci üstlenmiştir.

Topkapı Sarayı'nın kullanıldığı dönemlerde kararlaştırılan günde sarayın merasimin yapılacağı kısmı süslenir, davetliler için çadırlar kurulurdu. Damadın alayla saraya gönderdiği nişan bohçası, Harem kapısında Dârüssaâde ağası tarafından teslim alınırdı. Bunları içeriye götüren ağa, gelinin nişan bohçasını getirip damadın sağdıcına teslim ederdi. Bohçanın ve

28- Çeyiz sandığı (TSM, nr. 8-435)

kenarı işlemeli başörtüsünün sağdıç tarafından teslim alınmasıyla nişan resmen ilan edilmiş olur ve saraya gelenlere ziyafet çekilirdi. Ertesi gün çiftin nikâhı kıyılırdı. Sultanların, babaları nezdindeki kıymetlerine, padişahın sevdiği veya sevmediği selefinin kızı olup olmamalarına veya daha başka sebeplere göre nikâhın kıyılacağı yer Kubbealtı, Dârüssaâde ağasının odası veya sarayın başka bir bölümü olabilirdi. Merasim günü hazır bulunacaklar nikâh mahallinde kendilerine ayrılan yerlere yerleştikten sonra geline vekâlet eden Dârüssaâde ağası, damadın vekilleri ve şahitler gelirler, şeyhülislam, nikâh akdini gerçekleştirirdi. Dârüssaâde ağasının nikâhın tamamlandığını padişaha haber vermesiyle, hazır bulunanlara hilatler giydirilir, ikram yapılır ve nihayet merasim sona ererdi.

Düğünde damat, devlet ricalini mevkilerine göre gruplar hâlinde konağına davet ederek onlara ziyafet çekerdi. Bu sıralarda sarayda kına gecesinin heyecanı yaşanırdı. Kına gecesine devlet ricalinin eşlerinden kimlerin katılacağı, beraberlerinde getirecekleri hediyelerin kıymet ve miktarları sadrazam tarafından deftere yazılıp padişaha takdim edilirdi. Davetliler ve harem halkı, kına gecesi geç saatlere kadar eğlenir, sonra da o geceyi geçirmek üzere kendilerini misafir eden padişahın kadın efendilerinin dairelerine çekilirlerdi.

Kınadan sonra gelinin çeyizi büyük bir alayla damadın sarayına götürülürdü. Ertesi gün gelin, kırmızı bir arabayla ve öncekinden daha ihtişamlı bir alayla damadın konağına nakledilir, yine kırmızı gelinliğiyle kendi hareminde davetlilerin önüne çıkardı. İstanbul halkı, bu alayları yakından görebilmek için sokakları doldururdu. Genellikle çeyiz alayları çarşamba, "arûs alayı" da denilen gelin alayları ise perşembe günleri yapılmakta, bazen her iki alay aynı günde

düzenlenebilmekteydi. İmparatorluğun sonuna kadar çeyiz ve gelin alaylarının günleri genelde aynı kalmıştır. Fakat ilk defa II. Abdülhamid'in kızı Naîme Sultan 1898'de Kemaleddin Paşa ile olan düğününde kırmızı yerine beyaz gelinlik giymiş, bundan sonra sultanlar, beğendikleri renk gelinlik elbiseleri yaptırmışlardır.

Gelini getirenlerden yalnızca sadrazam, şeyhülislam ve vezirler yatsı namazına kadar damadın sarayında bekler, namazdan sonra şeyhülislamın duasını müteakip damadın hareme gönderilmesiyle onlar da kendi konaklarına dönerlerdi. Ertesi gün damat ve sultan, devlet ricaline hediyeler gönderirlerdi. Hediyeleri alanlar, bunları getirenlere bahşiş ve armağanlar verirdi. Böylece düğün merasimleri tamamlanırdı.

Sultanların düğünlerinin süresi ve şatafatı, evlenecek sultanın kimliğine göre değişebilmekteydi. Mesela tahttaki padişahın sevdiği veya sevmediği selefinin kızının düğünü bir iki gün içinde sönük bir şekilde tamamlanabilmekteydi. Buna karşılık padişahın ilk veya çok sevdiği bir kızının düğünü hayli debdebeli olurdu. Bazen İstanbul, aynı şenlikte hem şehzadelerin sünnetini hem de sultanların evliliğini kutlardı. Mesela Fatih Sultan Mehmed, 1480'deki sünnet şenliğinde torunu Şehzade Abdullah'ı başka bir torunuyla, Şehzade Mustafa'nın kızıyla evlendirdi. II. Bayezid, 1490'daki şenlikte, üç kızını, Uzun Hasan'ın torunu Mirza Ahmed, Veziriazam Davud Paşa'nın oğlu ve Nasûh Bey'in oğlu ile evlendirdi. Kanunî Sultan Süleyman, 1539 şenliğinde, kızı Mihrimah Sultan ile Rüstem Paşa'nın düğününü de yaptı.

Uzun süre diğer şenlikler gibi düğünlerin de İstanbul'da ana mekânı Atmeydanı olmuş, ancak XVIII. asrın başlarından itibaren ve özellikle de XIX. yüzyılda bu şenliklerin hem düzenlenmesinde hem de mekânında önemli değişiklikler olmuştur. 1562'de II. Selim'in kızlarından İsmihan Sultan'la Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'nın, Şah Sultan'la Çakırcıbaşı Hasan Ağa'nın ve Gevherhan Sultan'la Kaptanıderya Piyale Paşa'nın; 1648'de Sultan İbrahim'in kızı Atike Sultan'la Kenan Paşa'nın düğünleri Atmeydanı'nda yapılmıştır.

III. Ahmed dönemi, saray düğünlerinin İstanbul tarihinde ayrı bir yeri vardır. Padişah, 1708, 1709, 1710, 1724'te kendisinin ve kardeşi II. Mustafa'nın kızları için dillere destan düğünler yaptırdı. 1709 ve 1710'daki düğünlerin her ikisinde İstanbul'da 15'şer gün şenlik düzenlendi. II. Mustafa'nın kızlarından Ayşe Sultan ile Tezkereci İbrahim Paşa'nın, Emetullah Sultan ile Osman Paşa'nın düğünleri de 1720'deki sünnet şenliğinde yapıldı.

II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan ile Halil Rifat Paşa'nın 1834'teki düğünü XIX. yüzyıl İstanbul'unun ilk büyük hanedan düğünü oldu. 1836'da Mihrimah Sultan ile Mehmed Said Paşa'nın düğünü çok daha görkemli bir şekilde gerçekleştirildi. İstanbul baştanbaşa kandil, mahya ve meşalelerle donatıldı; Beşiktaş Sarayı ve Dolmabahçe'de günlerce şenlik yapıldı. Sultan Abdülmecid'in kızlarından Fatma Sultan'ın Ali Galip Paşa'yla 1854 yılında; Cemile Sultan'ın Mahmud Celaleddin Paşa ve Münire Sultan'ın İbrahim Hilmi Paşa'yla 1858'deki düğünleri de bu dönemin şaşalı düğünlerindendi.

29- II. Bayezid'in cenazesinin götürülüşü (Şükrî-i Bitlisî, *Selîmnâme*)

Cenaze Merasimleri

Fatih Sultan Mehmed'den itibaren, Sultan Vahideddin hariç, bütün Osmanlı padişahları resmî merasimle İstanbul'da defnedildiler.

Şehzadelerin Anadolu'daki sancaklara idareci olarak tayin edildikleri ve veraset hukukunun tam manasıyla sistemleşmediği dönemlerde padişahların vefat haberi, şehzadelerden birisinin İstanbul'a gelip yeni padişah sıfatıyla tahta geçmesine kadar gizli tutulur, naaşa bozulmaması için tahnit uygulanır veya naaş soğuk bir yerde muhafaza edilirdi. Zira bir padişah öldüğünde, diğeri tahta çıkana kadar kanunlar geçersiz sayıldığından askerler yağma yapabiliyor, başkente kargaşa hâkim olabiliyordu. Bu süreçte yaşanacak her şey devlet adamlarının idare yeteneğine bağlı olarak gelişirdi. Şehzadelerin her birine haberciler gönderilir

30- Zigetvar kalesi önünde vefat eden Kanunî Sultan Süleyman'ın cenazesinin Belgrat'a geldikten sonra ölümünün ilanı ve ordugahta yapılan dua (*Hünernâme*)

ve acilen İstanbul'a gelmeleri istenirdi. Yeni padişah tahta oturduktan sonra babasının cenaze merasiminin yapılmasını emrederdi.

Ekber-erşed sistemine geçilince ölen padişahların naaşları bekletilmekten, İstanbul da askerlerin çıkartabilecekleri kargaşalardan kurtuldu. Bu yeni dönemde bir padişah vefat ettiğinde Dârüssaâde ağası sadrazamı derhâl bundan haberdar ederdi. Sadrazam vakit kaybetmeksizin konağına veya sonraları Bâbıâli'ye topladığı devlet erkânını maiyetine alıp saraya gelirdi. Cülus merasiminin icrasından sonra yeni padişah, selefinin cenaze işlerinin yapılmasını emrederdi. Sultan İbrahim'in katlinden sonra, padişahın veya şehzadenin bir suikast neticesinde vefat edip etmediğinin kontrolü kanun oldu. Bu yüzden yeni padişahtan müsaade alındıktan sonra ilgili kimseler tarafından naaş, üzerindeki elbiseyle muayene edilir, herhangi bir mesele yoksa gasl işlemleri yapılmaya başlanırdı. Mesela II. Mustafa döneminde 22 yaşında aniden vefat eden Şehzade İbrahim'in ölüm sebebi hususunda halk arasında çıkabilecek dedikoduların önünü almak için naaş, devlet ricali, ulema ve kolağaları tarafından muayene edilmiştir.[27]

Padişahların naaşları, genellikle Hırka-ı Saadet Dairesi'nin önündeki bir mermer set üzerinde, Dârüssaâde ağasının nezaretinde gasl ve tekfin edilip tabutuna konurdu. Tabutun ceviz ağacından yapılması âdetti. Kanunî Sultan Süleyman Zigetvar önlerinde vefat ettiğinde Sokullu Mehmed Paşa, Ösek Kalesi'nde ceviz ağacından yapılmış bir taht olduğunu öğrenince bunu kalede yapılacak caminin minberinde kullanma bahanesiyle Zigetvar'a getirtip bir tabut yaptırmıştır.[28]

Yeni padişahın izniyle tabut, Topkapı Sarayı'nda, Servili Yol, Helvahane önü, Bâbüssaâde önü vesair mahallerde hazırlanan bir tahtabende konulur, cenaze namazı burada kılınır, İstanbul dışında vefat edenler için bu vazife yerine getirilmiş olsa dahi sarayda tekrar eda edilirdi. Namazı şeyhülislamın kıldırması kanundu. Onun bir mazereti varsa namazı Rumeli kadıaskeri veya hünkâr imamı gibi ulemanın diğer önde gelen isimleri kıldırırdı. Bunun istisnaları da olabilmekteydi. Mesela Fatih'in cenaze namazını devrin ünlü sufilerinden Şeyh Ebülvefa kıldırmıştı. İstanbul'da bulunan ve bir mazereti olmayan devlet erkânı namaza katılır, yeni padişah da Arzodası veya Hasoda'nın önünden namaza iştirak ederdi.

27 Silâhdar, *Nusretnâme*, s. 811-812.

28 Zeynep Tarım-Ertuğ, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Cülus ve Cenaze Törenleri*, Ankara 1999, s. 112.

31- Kanunî Sultan Süleyman'ın Süleymaniye haziresine defni

Padişah ve diğer hanedan mensuplarının vefat haberi payitaht halkına Ayasofya, Sultanahmet, Süleymaniye, Fatih gibi selâtin camilerinde salâ verilmek suretiyle duyurulurdu. Ayrıca şehirde dolaşan tellallar da "Devir ... Han'ındır" diye bağırarak hem vefat hem de cülus hadisesini ilan ederlerdi. Dârüssaâde ağasından haber gelmedikçe sadrazam, salâ verilmesi için ilgililere buyuruldu yazamazdı. Müteveffa padişahın nereye defnedileceğine halefi karar verirdi. Defin yeri belli olunca devlet adamları, omuzlarında Ortakapı'dan çıkardıkları tabutu burada teberdarlara devrederlerdi. Derhâl alay düzeni kurulur ve arabaya konulan naaş, defnedileceği yere nakledilirdi. Saray ağalarından yalnızca Dârüssaâde ağası cenaze alayına katılabilirdi. İstanbul halkı da saraydan çıktıktan sonra cenaze alayına iştirak ederdi.

Padişahların vefatlarında dikkat çeken geleneklerden birisi de matem tutmaktı. Matem işareti olmak üzere yeni padişah da dâhil merasime katılanlar

32- 1587'de vefat eden Valide Nurbanu Sultan'ın cenazesinin Topkapı Sarayı'ndan çıkartılması (Lokman, *Şehinşâhnâme*)

koyu renk elbiseler giyip siyah sarık veya sarığının üzerine siyah şemle sararlardı. Bu şekilde resmî matem hâli üç günle bir hafta müddetince devam ettirilir, yeni padişahın emriyle son bulurdu. XVII. asrın ortalarından itibaren bu matem usulü kaldırılmıştır. Matem, sadece sarayla sınırlı kalmaz, şehre de aksederdi. Mesela, Fatih'in naaşı türbesine götürülürken kuyrukları kesilmiş ve eğerleri ters çevrilmiş atlar cenaze alayının önünde yürüyorlardı. Müteveffa padişahın sarığı ve kırılmış yayları da tabutunun üzerine konulmuştu. Defin işlemi bittikten sonra padişahın sarık ve kılıcı mezarının üzerine bırakıldı.[29]

Vefat eden sultanların cenazeleri de padişah ve şehzadeler gibi mutlaka Topkapı Sarayı'ndan resmî merasimle kaldırılırdı. Naaş, alay tertibiyle arabayla karadan veya kayıkla denizden defnedileceği yere götürülürdü. Eski Saray'da veya kendi saraylarında vefat eden sultanların naaşları da Topkapı Sarayı'na getirilip buradan son yolculuklarına uğurlanırdı. Sultanların cenaze namazları, hanedanın erkeklerinden farklı olarak, sarayda kılınabileceği gibi defnedileceği yerde de kılınabilirdi. Tezkirelerle bundan haberdar edilen devlet ricali, resmî kıyafetleriyle cenaze merasiminde hazır bulunurdu. Padişahların kadınları ve valide sultanlar da vefat ettiklerinde kendileri için merasim yapılırdı. Ölen sultanzade çocukları ise hanedandan sayılmadıklarından resmî merasim olmaksızın gömülürlerdi.

29 Şehabeddin Tekindağ, "Fatih'in Ölümü Meselesi", *TD*, 1966, c. 21, s. 107-108.

KAYNAKLAR*

III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1988

Ahıshalı, Recep, "Divân-ı Hümâyun Teşkilâtı", *Osmanlı*, VI, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 24-33.

Akbayar, Nuri, Nejdet Sakaoğlu, *Binbir Gün Binbir Gece: Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Eğlence Yaşamı*, İstanbul 1999.

Alikılıç, Dündar, *Osmanlı Devlet Protokolü ve Törenler: İmparatorluk Seremonisi*, İstanbul 2004.

Ali Seydi Bey, *Teşrifât ve Teşkilât-ı Kadîmemiz*, haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul, ts.

And, Metin, "16. Yüzyılda Elçilikler ve Elçiler", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1970, c. 1, sy. 3, s. 20-25.

And, Metin, *16. Yüzyılda İstanbul, Kent, Saray, Günlük Yaşam*, İstanbul 1993.

And, Metin, *Kırk Gün Kırk Gece, Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*, İstanbul 2000.

Arslan, Mehmet, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, VIII c., İstanbul 2008-2011.

Atalar, M. Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyun ve Surre Alayları*, Ankara 1991.

Atasoy, Nurhan, "Hırka-i Saâdet", *DİA*, XVII, 374-377.

Atasoy, Nurhan, *1582 Surnâme-i Hümâyun: Düğün Kitabı*, İstanbul 1997.

Atıl, Esin, *Levnî ve Surnâme: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*, İstanbul 1999.

Bozkurt, Nebi, Doğan Yavaş, "Mukaddes Emanetler Dairesi", *DİA*, XXXI, 111-114.

Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun, haz. Yusuf Çağlar ve Salih Gülen, İstanbul 2008.

Ertuğ, Zeynep Tarım, "18. yüzyıl Osmanlı Sarayında Bayram Törenleri", *Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na Armağan*, ed. Zeynep Tarım-Ertuğ, İstanbul 2006, s. 582-594.

Ertuğ, Zeynep Tarım, "Osmanlı Devlet Teşrifatında Hırka-i Şerif Ziyareti", *TED*, 1998, sy. 16, s. 37-45.

Ertuğ, Zeynep Tarım, "Osmanlı Devletinde Resmî Törenler ve Birkaç Örnek", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara 1999, c. 9, s. 133-142.

Esad Efendi, *Osmanlılarda Töre ve Törenler (Teşrifât-ı Kadîme)*, haz. Yavuz Ercan, İstanbul 1979.
Faroqhi, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 1995.
Göktaş, Uğur, "Mahyacılık", *DBİst. A*, V, 275.
İpşirli, Mehmet, "Elçi", *DİA*, XI, 3-15.
"Kadir Alayı", *DBİst.A*, IV, 369.
Karaca, Filiz, "Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesi", doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997.
Karateke, Hakan T., *An Ottoman Protocol Register, Containing Ceremonies from 1736 to 1808: BEO Sadaret Defterleri 350 in the Prime Ministry Ottoman State Archieves, İstanbul*, London 2007.
Kazıcı, Ziya, "Alay Köşkü", *DİA*, II, 346-350.
Kuban, Doğan, "Yalı Köşkü", *DBİst.A*, VII, 416-417.
Levend, Âgah Sırrı, *Nabî'nin Surnâmesi*, İstanbul 1944.
Mercan, Halil, "Teşrîfâtîzâde Mehmed Efendi'nin Defter-i Teşrîfâtı (Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi)", yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996.
"Mevlit Alayı", *DBİst.A*, V, 431.
Mumcu, Ahmet, "Divân-ı Hümâyûn", *DİA*, IX, 430-432.
Nutku, Özdemir, "Bayram Alayı", *DİA*, V, 265-266.
Nutku, Özdemir, "Bayram", *DİA*, V, 263-265.
Nutku, Özdemir, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, Ankara 1987.
Nutku, Özdemir, *Tarihimizden Kültür Manzaraları*, İstanbul 1995.
Orgun, Zarif, "Osmanlı İmparatorluğunda Nâme ve Hediye Getiren Elçilere Yapılan Merasim", *TV*, 1941, c. 1, s. 245-253.
Ortaylı, İlber, "Baklava Alayı", *DBİst.A*, II, 5.
Öcal, Mustafa, "Âmin Alayı", *DİA*, III, 63.
Önal, Ahmet, "18. Yüzyıla Ait Buyuruldu Mecmuası (Türk Tarih Kurumu Y.70-Değerlendirme-Transkripsiyon)", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
Sakaoğlu, Necdet, "Bayram Alayı", *DBİA*, II, 99-101.
Sakaoğlu, Necdet, "Hırka-i Saadet Ziyareti", *DBİst.A*, IV, 67-68.
Sakaoğlu, Necdet, "Surre Alayı", *DBİst.A*, VII, 80-81.
Sarıcaoğlu, Fikret, "Dîvân-ı Hümâyunun Kronolojik Toplanma ve Merasim Günleri", *Osm. Ar.*, 2008, sy. 30, s. 87-143.
Sinanlar, Seza, *Atmeydanı, Bizans Araba Yarışlarından Osmanlı Şenliklerine*, İstanbul 2005.
Surre-i Hümâyun, İstanbul 2008.
Şahin, H. Hümeyra, "Bâbıâli'de Uygulanan Teşrifat (1703-1839)", yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
Şeker, Mehmet, "Mevlid", *DİA*, XXIX, 479.
Uluçay, Çağatay, "İstanbul'da XVIII ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası*, 1958, c. 4, s. 199-213.
Uluçay, Çağatay, *Harem II*, Ankara 1992.
Uluçay, Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 2001.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "1224 (1809) Senesinde Rus Seferine Gidecek Olan Kapıkulu Ocaklarının İstanbul'dan Hareketleri Esnasında Teşrifat Mucibince Yapılan Merasim", *TTK Belleten*, 1943, c. 7, sy. 25, s. 101-111.
Yıldırım, Üzeyir, "Osmanlılar'da Cülus ve Buna Dair Bir Kaynak Eser", yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2007.
Ziroviç, Olga, "Yabancı Elçilerin Osmanlı Memleketlerinde Seyahatleri ve Huzura Kabulleri", *BTTD,* 1968, sy. 4, s. 45-53.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

DEMOGRAFİ

GİRİŞ

YUNUS KOÇ
Bölüm Editörü

Şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik faktörler ile bizatihi tarihsel olayların önemli rolleri vardır. Şehirler tüm bu faktörler çerçevesinde etrafları ile sürekli etkileşim içerisinde olurken bu etkileşime yön veren en önemli unsur sahip oldukları nüfus ve bu nüfusun kompozisyonudur. Bu sebeple kurulduğu günden beri İstanbul yöneticileri şehrin nüfusu konusuna her zaman önem vermişlerdir. İstanbul, siyasal iktidar ve yönetim oyunlarının oynandığı bir payitaht olarak sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan ülke sınırlarındaki diğer şehirlere örnek olması bakımından özen gösterilen, saray ve çevresinin iktidar simgelerini taşıması bakımından imarına ayrı bir hassasiyet gösterilen ve tüm bu sebeplerden dolayı da kimlerin yaşadığı veya yaşaması gerektiğine her zaman dikkat edilen bir merkezdir. İçinde yaşayanların homojen bir grup oluşturmaları zorunlu olmasa da her dönemde sakinlerini kendi kültürel atmosferinde hemhâl etmesini bilen bir merkez olarak onları en çok etkileyen, değiştiren ve tüketen bir özelliğe sahiptir. Şehir, bu özelliğini hemen her devirde sergilemiş ve sakinlerine her zaman "istisnai" bir kentte yaşadıklarını hissettirmiştir. Şehir halkı mahalle dokusunda içine kapansa da mahalle dışında, çarşıda, camide, pazarda, iskelede, sur dibinde sokakta ortak bir yaşam alanı bulmuş ve bu ortak yaşamdan şehrin kendi kuralları doğmuştur. Bu kurallar yaşayanları "İstanbullu" yapmış ve "şehirli" bir yaşam tarzının ve adabı muaşeret usullerinin imparatorluk taşrasına aktarılmasını sağlamıştır.

Roma, Londra, Paris gibi dünya kentleri arasında "kendine mahsus" ayırıcı özelliklere en fazla sahip olan kent hiç şüphesiz İstanbul'dur. Macerası da sakinleri gibi inişli çıkışlıdır. Kurulduğu günden beri sayısız siyasi vakaya; tahtların başlara yıkıldığına, kitlelerin isyanlarına, onlarca deprem ve yangında fiziki görünümünün değişmesine, medeniyetlerin yıkılıp yeniçağların başlangıcına tanıklık etmiş; zaman zaman işgallerin, ihanetlerin hüznünü yaşamış; çoğu kez de umutların, hayallerin odağı, dünya hâkimiyeti rüyalarının beşiği, zenginliklerin ve ihtişamın yaşayan timsali hâlini almıştır. Bu müstesna olma vasfını İstanbul'a kazandıran; coğrafi konumu, kuruluş şekli, gelişmesi, siyasi serüveni, nüfusu ve medeniyet merkezi olma gibi özelliklerinin bir araya gelmesindeki eşsiz tarihsel karışımdır. Bu sebeple hangi yönlerden ele alınırsa alınsın bu "müstesna" vaziyetin dikkate alınması gerekir. Nüfus konusu da buna dâhildir ancak İstanbul'un istisnai vaziyeti demografik seyir ve nüfus tarihçiliği açısından olumsuz bir görünüm de sunar. Bu da İstanbul'un nevi şahsına münhasır bir durumdur. Merkezi olduğu imparatorlukların en ücra köşelerinde bile vergi, din, imar ya da savunma amaçlı veriler derlenip sayımlar kayda geçirilirken İstanbul böyle bir prosedüre tâbi tutulmaktan varestedir. Böylece, en azından XIX. yüzyılın ilk çeyreğine, yani modernleşmenin ilk emarelerine kadar, İstanbul'un sakinleri, misafirleri ya da işgalcilerinin sayıca ne minvalde olduklarını anlamaya yarayacak veri bakımından bir mahrumiyet söz konusu olmaktadır. Bu mahrumiyetin doğal sonucu ise nüfus bakımından bilinmezlik, dolaylı tahmin, çıkarsama ya da sadece tahminler yürütmek şeklinde günümüz araştırmacılarını meşgul eder. Bu sebeple modernite öncesi İstanbul nüfusuna dair veriler her zaman dolaylı verilerdir ve sadece tahmin yapılmasına imkân verir. Neyse ki XIX. yüzyıl ve sonrası, her türlü sosyal ve demografik hareketliliğe rağmen birtakım doğrudan verilerin elde edilmesine yardımcı olacak sayımların yapıldığı, envanterlerin oluşturulduğu şanslı bir dönemi yansıtır.

Tüm bu sebeplerle İstanbul'un demografik tarihi incelenirken bilinen siyasi dönemlerin dışında kaynak ve verilerin mevcudiyetine göre de ayrıştırma yapmak gerekir. Buna göre XIX. yüzyılda yapılan nispeten modern sayımlar öncesinde kentin nüfusuna dair tahminlerimiz ya dinî ve sivil yapıların miktarına, bazen hastalık ve kıtlıktan ölenlerin sayısına ya da vergi mükellefi bazı grupların iskân ve vergilendirilmelerine dair kısmi verilere dayalı olarak gerçekleşir. Bu veri eksikliği sebebiyle, benzer türden tahminlerin yürütülmesinde yolları bir şekilde İstanbul'dan geçen seyyah raporları daha da önemli hâle gelir. Diğer taraftan kronik yazarlarının şehre dair saldırı, savunma, göç, iskân, tehcir ve sürgün hareketleri ile bu

hareketlere yönelik tedbirlerin yer aldığı resmî vesaik de tahminlerde işe yarayabilir. Bu bakımdan İstanbul demografi tarihi çok yönelimli bir belge taraması ve istatistiksel bazı yöntemlerin kullanılmasına imkân verecek verilere ulaşmaya bağlıdır. Elde edilen verilerin tutarlı olup olmadığı ve bu verilerin karşılaştırma yapmaya müsait olup olmadığı da ayrıca tespit edilmesi gerekir.

XIX. yüzyıl öncesi İstanbul demografi tarihine dair tüm bu yöntem ve kaynak sorunlarına rağmen birtakım sonuçlar elde etmek mümkün olmuştur. Diğer taraftan bir kronolojik sıralama yapmak da tüm alanlar gibi nüfus için de zorunludur. Zira her ne olursa olsun şehrin üç ana kronolojik dönemi vardır. Bunlar Bizans-Latin, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleridir. Bu dönemlerden her birine dair alt zaman dilimlerine göre ayrı ayrı kronolojik tasnif yapmak mümkündür. Mesela Bizans dönemini demografik seyir bakımından dört alt döneme ayırmak mümkündür, Osmanlı devri için de yine nüfus dinamiklerine göre dört ayrı dönemden bahsedilebilir. Aynı şekilde Cumhuriyet dönemi için de üç ayrı zaman diliminden ve demografik seyre dair belirli bir tasniften bahsetmek gerekir. Tabii aradaki bazı kırılma ve sert değişim kesitlerini de dikkate almak lazımdır. Okuyucu, tüm bu gelişim ve değişim süreçlerini, kriz dönemlerini, keskin kırılmaları, süreklilik arz eden durumları ya da kopuş evrelerini, sebep ve sonuçları ile birlikte ilgili bölümün muhtevasında görecektir.

Bizans ve Osmanlı dönemleri için elde edilen bulgu ve bilgileri derlemek, nüfusun daha IV. yüzyılın ortalarından itibaren seyrini ana hatları ile izleyebilmek, kentin fiziki sınırlarının bölümlerini, tartışmalı ve zamana bağlı olarak çok değişken görünümünü, kent nüfusundaki değişimin hız ve frekansını takip edebilmek; sınırlı da olsa olası görünmektedir. Ancak, bu değişimin siyasi otoritenin doğrudan müdahalesine açık bir şekilde hızlı ve ani gerçekleşebilmesi, İstanbul nüfusunun da o ölçüde değişken, hareketli, ölçülmesi zor ama aynı zamanda da ölçülenin kısa bir süre içinde değişmesi yüzünden görecelilik göstermesi gibi faktörler nüfus araştırmaları konusunda karşılaşılan zorlukların sadece bazılarıdır. Tüm bu zorluklar sebebiyle nüfus konusunda bazen abartılı, bazen de muğlak tahminlerin ötesinde herhangi bir değerlendirme yapmak ancak oldukça sınırlı dönemler için mümkün olmuştur. Müteakip sayfalardaki ilgili bölümlerde tüm bu süreçler; çekince ve tahminler, nüfusu etkileyen iç ve dış dinamikler, özellikle göç, sürgün, yangın ve salgın hastalık gibi krize sebep olan faktörler ışığında irdelenmiştir.

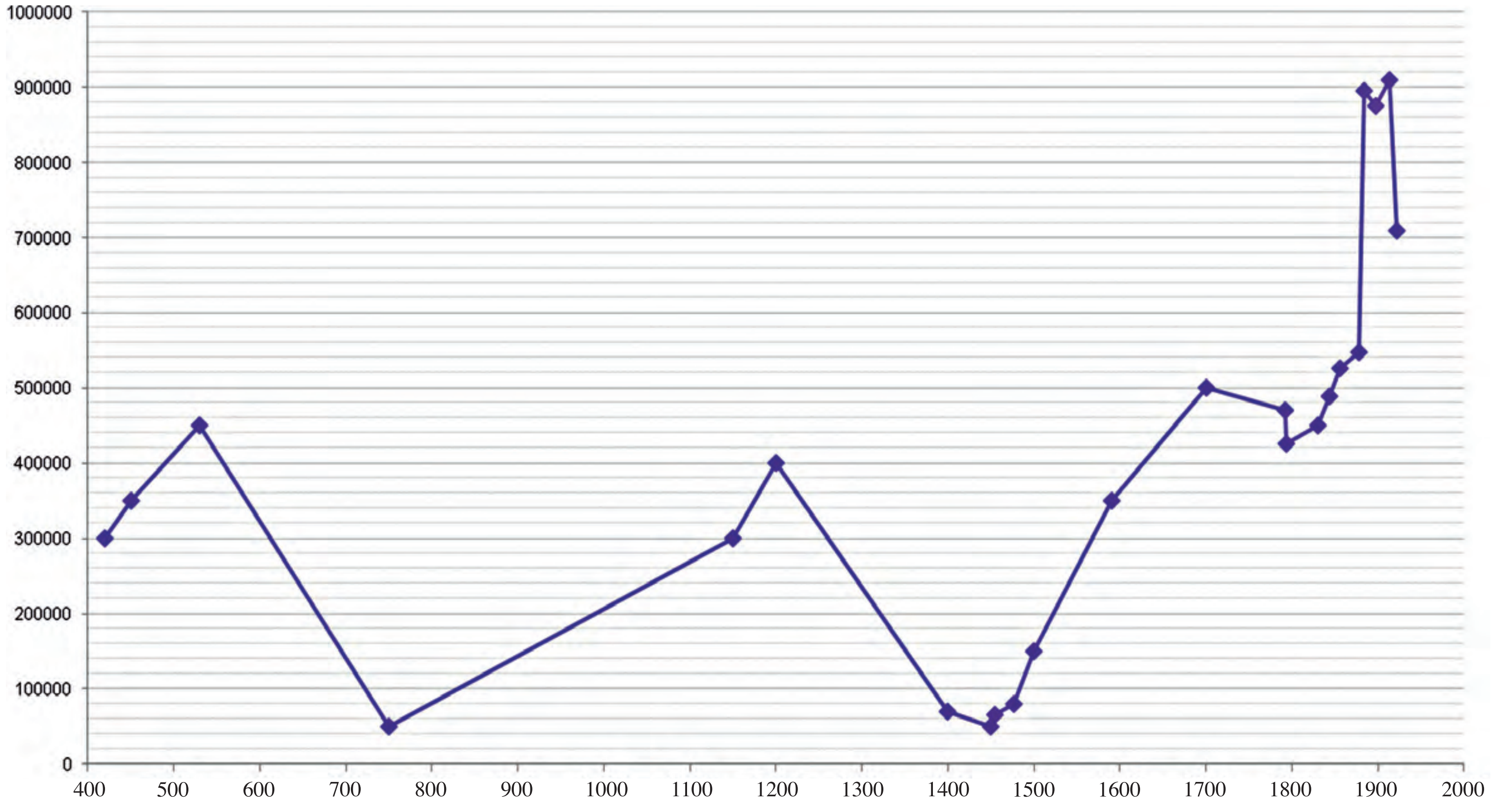
Konuyla ilgili genel parametreler ve yöntem tartışmaları ekseninde Osmanlı demografi tarihine dair tespitlerde bulunan Kemal Karpat, genelde Orta Doğu ve İslam ülkelerinin sosyal yapısı ve nüfusu konusunun tarihsel ve kavramsal çerçevede ele alınmadığı tespitini yaparak[1] mevcut az sayıdaki çalışmanın da tarihsel, siyasal ve kavramsal çerçeveden uzak olduğunu belirtir. Buna bağlı olarak da Orta Doğu toplumu ve nüfusuyla ilgili en önemli eksikliğin Orta Doğu'nun toplumsal ve tarihsel deneyimini kendi değer sistemi içinde değerlendirebilecek kavram ve kuramların yoksunluğu olduğunu ifade eder. Osmanlı toplumunun nüfusuna dair erken tarihli çalışmalar daha çok Balkanlar'da ve Anadolu'da yaşayan gayrimüslim unsurlara odaklanmıştır ve bunlar "potansiyel bir devletin toprak talebini desteklemek üzere bütünüyle alenen çarpıtılmış veya değiştirilmiş istatistiklerle" doludur (s. 41). Tüm bu abartılmış ya da çarpıtılmış veriler karşısında yapılması gereken iş devletin arazi, vergi ya da askerlik amacıyla değişik dönemlerde yaptığı sayımlara ve bunların sonuçlarına dikkatli bakmak ve güvenmek olmalıdır. Bu konuda Osmanlı bürokrasisinin titizliği son derece dikkat çekicidir ve kayıtlar güvenilir niteliktedir. Ancak bu türden istatistiksel verileri kullanırken önemli güçlüklerin üstesinden gelmek gerekir. Sayım yöntemleri Osmanlı'nın kendine özgü sayım felsefesine uygun olarak geliştirilmiştir. Mesela, bu bağlamda doğrudan toprak tasarrufu ve vergi bağlamında kayıtlara geçen "hane"de iktisadi anlayış (çift hanesi, avarız hanesi) ön plandayken, XIX. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlarda bahsi geçen "hane", aileler için kullanılan bir kavramdır. XIX. yüzyıl sayımlarının da amaç ve kayıt şekillerine göre dikkatli değerlendirilmesi gerekir ve nüfusun artış ve azalış seyrini izlemek için mümkünse doğurganlık oranlarına bakmak gerekir.

XIX. yüzyıl İstanbul nüfusuna yaklaşım ve yöntem konusuna farklı bir açıdan bakan İ. Tekeli'ye göre meseleyi "modernleşme" paradigması çerçevesinde ele almak ve yorumlamak daha açıklayıcı gözükmektedir.[2]Bununla birlikte Türk modernleşmesinin kendine mahsus dinamiklerini de göz önünde bulundurmak gerekir. Aslında Tekeli'nin genel yaklaşımı iç dinamikleri dışlamak değil, bunun yanı sıra olup bitenleri daha üst bir yapıda ve ilişkiler bütününde de ele almaktadır.

1 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 40.

2 İlhan Tekeli, *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, İstanbul 2009, s. 191-196.

İstanbul nüfus grafiği: 400-1922 (Avrupa yakası, toplam nüfus)

Ayrıca modern öncesi döneme bakarken de uluslararası bağlantıların göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgular. Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan sürece, doğrudan modernite kuramlarıyla yaklaşmak meseleyi eksik bırakacaktır. Özellikle erken modern döneme ait toplumsal yapı ve nüfus konusu ele alınırken iç dinamikleri hesaba katmak gerekir. İstanbul nüfusunun fetihten sonra *sürgün* ve teşvik yöntemiyle devlet tarafından artırılmaya çalışıldığı; fakat XVI. yüzyıl ortalarından itibaren artık bu müdahaleye gerek kalmayacak seviyeye ulaştığı bilinmektedir. Diğer bir ifadeyle İstanbul nüfusu XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, devletin zorlama, destek ve teşvikine gerek kalmadan; dünyadaki gelişmelere paralel olarak "kendiliğinden"[3] artış sürecine girmiştir. Bu dönemdeki "kendiliğinden" artış hızında iç dinamiklerin tesiri ve en temelde kentlere yönelik göç faktörü daha ön plandadır. 1520-1590 arası Türkiye'deki tüm bölgelerde "kentleşme" ve kentlerin nüfus artışıyla alakalı çalışmalar[4] bunu göstermektedir. İstanbul nüfusundaki artış ise diğer kentlerdeki "normal" artış seyrinin üstünde gerçekleşmiştir. Anadolu ve Balkanlar'ın muhtelif bölgelerinden iş ve ekmek kaygısı, daha iyi bir yaşam umudu, askerlik, zanaat ya da ticaret için İstanbul'a gelen genç ve bekâr bir nüfus kitlesinin gerçekleştirdiği "hareketlenme"nin etkisi birinci derecededir. Bu hareketlenmede, XVI. yüzyılda tüm Akdeniz havzasında görülen görece yüksek nüfus artış hızı, bunlara bağlı olarak tarıma dayalı "klasik" toplum düzeninin ve dolayısıyla vergi sistemi ile kontrol mekanizmasının (tımar) çözülmesi, devam eden savaşlar, güvenlik endişesi, göçler, ticaret hacminin artışı, Avrupa'daki fiyat devrimi; buna bağlı olarak da para ekonomisinin hızlanması, merkez-taşra ilişkilerinde ara mekanizmaların etkisinin artması ve nihayet devletin -iskân politikası gibi- doğrudan müdahalesi olarak sıralanabilecek faktörler etkili olmuştur.[5] Osmanlı yönetiminin XVI.

3 Münir Aktepe, "XVIII. Asrın ilk yarısında İstanbul'un Nüfusu Meselesine Dair Bazı Vesikalar", *TD*, 1958, c. 9, sy. 13, s. 1-2.

4 Leila Erder, Suraiya Faorqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1980, c. 23, sy. 3, s. 287-290; ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 16-18.

5 Yunus Koç, "Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2005, sy. 35, s. 231-245.

yüzyıl sonlarından itibaren başkente doğru hızla artan göç hareketine müdahale etme teşebbüsleri de etkili olmamış[6] ve İstanbul'un nüfus artış hızı bu dönemde diğer kentlerden daha yüksek seyretmiştir. Bu da zaten "kalabalık" olan kent nüfusunu, XVII. yüzyılın sonlarında, Mantran'ın tahmin ettiği seviyeye çıkarmasa[7] da önemli ölçüde arttırmıştır. Görünüşe bakılırsa bu artışta gayrimüslim nüfusun payı daha fazladır.

Tüm bu süreçleri ve tartışmaları hem Bizans hem de Osmanlı dönemi İstanbul'u için takip etmek, var olan yapıları irdelemek amacıyla nüfus miktarlarının artış ve azalışlarının sebep ve sonuçları, nüfusun etnik, dinî, sosyal ve idari bakımından katmanları, bu katmanların kentle ve birbiriyle olan münasebetleri, iç ve dış göç faktörlerinin yatay hareketlikte oynadığı roller ve nihayet nüfusun dinamik yapısı gibi temel konular, demografi bahsini ele alan aşağıdaki bölümlerde ayrıntılı olarak incelenmiştir. Buna karşın 400'lü yıllardan Cumhuriyet dönemine kadar İstanbul nüfusunu tek bir grafik üzerinden takip etmek ve iniş çıkış seyirlerine bütüncül bakmak amacıyla ilgili bölüm yazılarının verilerinden hareketle aşağıdaki grafik oluşturulmuştur. Buna göre İstanbul nüfusunun dönemlere göre seyrini; kriz ve düşüş dönemlerini daha net görmek mümkün olmaktadır. Toplam nüfusa dair bu tablodaki verilerin analizi ilgili bölümlerde daha detaylı yapıldığı için bu kadarı kâfi görülmüştür.

6 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. M. A. Kılıçbay ve E. Özcan, Ankara 1990, c. 1, s. 50.

7 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, s. 48.

BİZANS DÖNEMİNDE İSTANBUL NÜFUSU

YUNUS KOÇ*

Kuruluşundan Latin İşgaline Kadar Şehir Nüfusu

Büyük Konstantinos (337-361) tarafından 330'daki kuruluşunu izleyen yıllarda, Konstantinopolis/İstanbul, hızlı bir genişleme gösterdi. Yeni kurulan kente, bedava ekmek dağıtımı, yeni yönetim kademeleri ve askerî kurumlarda görev yapmak üzere veyahut iş bulma olanaklarının fazlalığı ve imparatorluk sarayına yakınlığı vb. sebeplerle çok sayıda yerleşimci akın etti. Daha 359 yılına gelindiğinde İstanbul, artık Roma gibi, bir kentsel praefekturayı hak edecek kadar gelişmiş ve büyümüştü.[1] Kentin artan nüfusuna paralel olarak büyüyen içme suyu ihtiyacını karşılamak üzere su tedariki yolları inşa edilmeye başlandı. İstanbul başpiskoposu, 360 yılında tamamlanan yeni katedral Ayasofya'da görevini yaparken "nüfuz ve zenginlikte daha kadim makam sahiplerini geride bırakmaya başladı".[2]

İstanbul, imparatorluk sarayı, bir senato ve büyük bir kentin tüm sosyal, ekonomik ve idari semereleriyle, çok geçmeden Doğu Akdeniz bölgesinin zenginlik, itibar, nüfus ve kültürel etki bakımından İskenderiye ve Antakya'yla yarışan, daha baskın kenti hâline geldi. Boğaz'da yeni bir imparatorluk başkentinin kurulması, Roma dünyasının siyasi etkinliği kadar, Ege ve Doğu Akdeniz havzasında malların dolaşım ve ticareti için de geniş kapsamlı ve uzun vadeli sonuçlar doğurdu. Ama yeni başkentin kuruluşu için yapılan yer tercihi, gelenekten radikal bir kopuşu değil, aksine Hristiyanlığın bastırılmaya çalışıldığı dönemlerde ve Sasanîlerle sürdürülen savaşlar sebebiyle Roma'yı zaten yeterince meşgul eden "Doğu"nun hemen ucunda olması bakımından anlamlıydı. Diğer taraftan, imparatorlar için bölgesel bir mahal oluşturmak, dörtlü idarenin (Tetrarhi) ihtiyaçlarının da bir yansımasıydı. Konstantinos'un yer seçimi muhtemelen stratejik düşüncelere dayanıyordu. Çünkü yeni başkentin kurulduğu mevkii, her ikisi de stratejik değere sahip, Selanik üzerinden Adriyatik kıyısına geçen *Via Egnatia*'nın (Egnatia Yolu) ve İstanbul'un karşısındaki Kadıköy'den, İzmit yoluyla doğuya giden askerî yolun buluştuğu, iki önemli karayolu güzergâhının birleştiği bir yerdi. Dahası, kentin üzerinde kurulduğu yarımada, deniz yoluyla ulaşım ve ikmalin kolay yapılabileceği; kuzey-güney deniz trafiğinin rahatça kontrol edilebileceği, aksi durumlarda da yönetime tedbir almaya imkân sağlayabilecek bir yerdeydi.[3] İstanbul, dünyada bu şekilde "kurulan" kentler arasında en önemlilerinden birisi oldu.

İstanbul, Yeni Roma olarak tasarlandığı için Eski Roma'ya ait bütün gelenekler buraya taşındı, Roma'nın sahip olduğu imtiyazlar yeni başkente de tanındı. Büyük Konstantinos, başşehrin gösteriş, cazibe ve zenginliğini artırmak için elinden geleni esirgemedi. Yeni imparatorluk kentinin kurucusunun, şehir için Mısır'dan yıllık tahıl tedarikini aşağı yukarı 80.000 kişilik bir istihkakı bulacak şekilde düzenlemesi, muhtemel nüfus için ne tür bir öngörüye sahip olduğunun açık göstergesidir. Öngörüsünde çok haklı çıktı zira kent hızla büyüdü ve başta su olmak üzere çeşitli ihtiyaçların karşılanması için yeni inşa faaliyetlerine girişildi. Sukemerleri, sarnıçlar ve benzerleri; tahıl depolama binaları ve konut alanları büyük ölçüde arttı. Kentin suyunu getiren künk, kanal ve sukemerleri 150 km boyunca Trakya art bölgesinin içlerine kadar uzandı. Şehrin savunması için daha önceden yıkılan surların dışında, I. Konstantinos daha batıda, özgün kentin iki katı büyüklüğündeki bir alanı çevreleyen yeni bir surun inşaatını başlattı. 370'ler ve sonrasındaki Got tehlikesi, kentin Trakya'nın ötesinden yapılan akınlara giderek açık hâle gelmesi, kent nüfusunun hızla artması ve imparatorluk hükûmetinin ihtiyaçları yeni fiziki yapılaşmayı doğurdu.[4] Sonra gelen imparatorlar, mesela, revaklı yapılar, sütunlu sokaklar, hamamlar ve diğer

* Hacettepe Üniversitesi

1 Cyril Mango, *Bizans- Yeni Roma İmparatorluğu,* çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2008, s. 84.

2 Mango, *Bizans*, s. 84.

3 John Haldon, *Bizans Tarih Atlası,* çev. Ali Özdamar, İstanbul 2007, s. 71.

4 Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 73.

kamusal binalar dâhil, kenti kendi anıtlarıyla süslediler. IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadarki dönemde halka açık 40 kadar hamam inşa edilmişti, bunların suyu, çoğu açık hava yapısı olan bir dizi geniş sarnıçla tedarik ediliyordu. Karagümrükte'ki Aetios Sarnıcı bunların en büyüklerinden biriydi ve 160.000 m³ kadar su alabiliyordu.[5]

Konstantinos, eski Roma aristokrasisinin temsilcilerini önemli ölçüde İstanbul'a çekerek başkentin kurumsal kimliğine de katkı yaptı. Çoğu toprak aristokrasisinden olan İstanbul Senatosu'nun (Synkletos) üyelerinin sayısı, IV. yüzyılın ortasında 2.000 civarına çıkacaktır. Şehir muhteşem binalar ve anıtlarla süslenmekle kalmadı, özellikle kilise inşaatına önem verildi. Şehrin planında, eski Roma'ya ait unsurlar ile Hristiyan unsurlar birlikte yer alıyordu. Roma'nın kadim pagan havasına karşın inşa edilen kiliseler sayesinde İstanbul, daha başlangıçtan itibaren Hristiyanlık havasına girdi. Ahalisinin büyük bir kısmı da dil bakımından Grekti.[6] Gerçi Konstantinos yalnızca üç kilise yapmış görünse de (kentin başkilisesi işlevini gören Aya İrini ve yerel azizlere ithaf edilen iki kilise, Aziz Akakios ve Aziz Mokios), kent sonraki yıllarda kiliseleriyle ünlendi. I. Theodosios (379-395) ve halefleri, kentsel yapılaşma programını daha da geliştirdiler: Kentin ticari kapasitesini hatırı sayılır ölçüde arttırmış olması gereken yeni ve büyük bir liman, yeni ambarlar, Theodosios ve Arkadios forumları ile gösterişli anıtlar inşa edildi. Hüküm süren hanedanın kadınları, en beğenilen emlaki edinmekte ve konaklar inşa ettirmekte birbirleriyle yarışıyordu. 413'te, İstanbul'u benzeri olmayan güçte bir kaleye dönüştüren çifte kara surlarının inşasıyla, müstahkem bölge bir kez daha genişletildi. Potansiyel kentsel alan yaklaşık 1.400 hektara, nüfusu da muhtemelen 300.000 ila 400.000 arasında bir sayıya çıkmıştı.[7] İstanbul, artık gerilemekte olan Roma'dan, İskenderiye veya Antakya'dan (Antiokheia) da büyüktü.[8] 420'lere gelindiğinde İstanbul'da 14 kadar kilise vardı ve izleyen yüzyılda sayıları çoğaldı. II. Theodosios'un saltanatı sırasında (408-450) Vali Anthemios, kent içinde daha fazla toprağı surla kuşattı. Bugün de hâlâ görülebilen, muazzam, üç kademeli ve hendekli bu surlar, Marmara Denizi'nden Haliç'e kadar yaklaşık 6 km boyunca uzanmaktadır. Kara surlarına 412-413'te başlanırken, deniz surlarına 430'ların sonuna kadar başlanmadı, ama sonraki yüzyıllarda bu surların değeri anlaşıldı.[9]

V. yüzyılda kentin yönetimi ve asayişi, praefekturanın yönlendirmesi altında, 13 *curatores* (her biri bir bölgeyi olmak üzere), 65 gece bekçisi, 560 itfaiyeci vb. tarafından yürütülüyordu.[10] Şehir praefekturasının dairesinde toplamda yaklaşık 1.000 kişilik bir personel olmalıdır. Her ne kadar *Notitia,* II. Theodosios dönemi kara surlarının inşasından sonra hazırlanmış ise de, bu belge yalnızca Konstantinos döneminde biri Galata (Sykai) diğeri de Altın Boynuz'dan öteye uzanan, muhtemelen bugünkü Eyüp bölgesi olmak üzere, kent dışındaki iki yerleşimle ilgilidir. Konstantinos dönemine ait ve ileride de yıkılmadan bırakılacak olan surlar ile II. Theodosios dönemi surları arasındaki geniş kuşağın kentsel olarak kabul edilmediği ve Orta Çağ boyunca seyrek yerleşimli kaldığı belirtilir.[11] Bu bölge tarla, bahçe ve mezarlık alanı olarak kullanılmaktadır. Yine bazı erken dönem manastırları da bu bölgede kurulmuş olmalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla, Theodosios surları, kent nüfusunun artması sonucu ihtiyaç duyulan iskân alanları için inşa edilmiş değildi. Savunma kaygıları ve müstahkem alan dâhilinde geniş su rezervuarları bulundurma ihtiyacı, surların genişletilmesi zaruretini doğurmuştu.

IV ve V. yüzyıllarda başkentin hızla büyümesi, acil erzak ihtiyacı yaratmış olmalıdır. Zira antik dünyanın tarımsal potansiyeli ve ulaşım vasıtaları, 300.000 ile 400.000 arasında değişen nüfustan oluşan yeni bir kenti kısa zamanda ve yakın çevresinden doyuracak nitelikte değildi. Komşu Trakya'da buğday, mısır ve sebze yetiştiriliyordu ama bu bölgedeki üretim son derece yetersizdi. Bu yetersizliğin yanı sıra, Trakya bölgesi mütemadiyen barbar saldırılarına maruz kalıyordu. Trakya'da beliren Avar, Slav ve Bulgar akınları, tarihî süreçte İstanbul'un batıdan gelen tehlikelere ne denli açık olduğunu gösterecekti. Bu sebeple V. yüzyılda bir tarihte, Silivri'den (Selymbria), başkentin 60 km kadar uzağında Karadeniz'e dek uzanan uzun surlar inşa edilmesi dahi gündeme geldi. Tahıl ihtiyacını karşılama konusunda Anadolu'nun batı kıyısı da yetersiz ve kendi hububat ihtiyacını ancak karşılayabilecek bir durumdaydı. İstanbul'un tahıl ihtiyacını karşılayacak tek yer Mısır'dı. Daha Konstantinos döneminde, Mısır'ın tarımsal üretimi Roma'dan yeni başkente yönlendirilmişti. Söz konusu miktar, başlangıçta, günlük 80.000 tayından

5 Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 72.

6 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* çev. Fikret Işıltan, Ankara 1981, s. 35.

7 Mango, *Bizans*, s. 70.

8 Mango, *Bizans*, s. 85.

9 Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 73.

10 Mango, *Bizans*, s. 86.

11 Mango, *Bizans*, s. 86.

oluşuyordu ki bu sayının yaklaşık iki katı bir nüfusun varlığına işaret eder.[12] Iustinianos dönemine gelindiğinde, Mısır'ın katkısı sekiz milyon *artabae*ye (üç *modii* ya da kileye denk düşen bir ölçü birimi) çıkmıştı; bu, yarım milyonluk bir nüfusu beslemeye yetecek bir miktardı.[13] Bu rakamları test etmeye yarayacak ve karşılaştırma yapma imkânı verecek başka verilerden mahrumuz. Ama deniz ulaşımı, mesafe ve Mısır'daki yönetimin hassas durumu, İstanbul'un iaşe problemindeki sistem karmaşıklığına ve muhtemel tehlikelere işaret eder. Mısır tahılı, her şeyden önce, Nil'in yıllık taşkınlarına bağlıydı. Ürünün hükûmet müfettişleri tarafından toplanması, ölçülmesi ve her yıl, 10 Eylül gününü geçmeden İskenderiye'deki ambarlara taşınmış olması gerekiyordu. O dönemdeki adıyla "iyi seçilmiş kargo" İskenderiye'den İstanbul'a doğru yola çıkarılıyordu.[14] Mısır'daki üretimin elverişsiz olması ya da bu transfer ve depolama sürecinin başka herhangi bir yerinde bir aksaklık söz konusu olduğunda, İstanbul halkı aç kalma tehlikesi ile karşı karşıya kalıyordu. Bu durumda ise alınması gereken acil önlemler devreye sokuluyordu. Zira tahıl üretimi ve nakliyat esnasında yaşanacak problemler başkentte hemen huzursuzluklara ve hatta isyanlara sebep olabiliyordu. Mesela, 409 yılında, kanlı bir ayaklanmaya ve nakliyenin yeniden düzenlenmesine yol açan bir kıtlık olduğu bilinmektedir. Sürecin işleyişi zincirinde ne kadar çok şeyin yolunda gitmeme ihtimalinin bulunduğu düşünülürse, yönetimin birinci önceliği neden İstanbul'un tahıl ihtiyacına verdiği daha net anlaşılmış olur. Ama tüm dönemler dikkate alındığında bir bütün olarak, aradaki arızi durumların varlığına rağmen, sistemin uzun yüzyıllar işlemeye devam ettiğini ifade etmek mümkündür. İstanbul'un büyük bir kent olarak tek başına varlığı bile, pürüzsüz işlemesi gereken bir kıyı erzak ağının varlığına bağlıydı.[15]

Diğer taraftan, Roma'nın önemi ve nüfusu durmadan gerilerken yeni başkent mütemadiyen büyüyordu. Kuruluşunun üzerinden daha yüz yıl geçmeden Roma'dan daha fazla nüfusa kavuşan İstanbul, VI. yüzyıl ortalarında 400.000 ila 500.000 arasında bir nüfusla devasa bir metropol hâline gelmişti. Toplam nüfus 530'larda 500.000'i bulmuştu (kimi tahminler daha da yüksektir). 540'lardaki büyük bir veba salgınının ve bütün o dönem boyunca 750'lere kadar süren bir dizi yöresel salgının ve 740'ların sonunda başka bir büyük veba salgınıyla doruğa çıkan musibetlerin ardından, kent nüfusu, VIII. yüzyılın ortasında 30.000-40.000'e kadar düşmüş olabilir. Bununla birlikte bütün bu rakamlar teyide muhtaç ve oldukça tartışmalıdır. Kentin alan olarak devam eden genişleme süreci VII. yüzyıl ortalarından VIII. yüzyıl sonlarına kadar durdu.[16] IX. yüzyılın başından itibaren kentte, bir kez daha, hem nüfus hem de inşaat faaliyeti artmaya başladı. Ondan sonra da, XI. yüzyılın sonunda ve XII. yüzyılda VI. yüzyıl başındaki düzeylerine erişene kadar nüfus, yeniden ve yavaş yavaş arttı.[17]

İstanbul, I. Iustinianos döneminde (527-565) meydana gelen salgının (542) hemen öncesinde antik dünyanın en büyük kenti hâline geldi. Nüfusun doruğa ulaştığı tarihi tam olarak tespit etmek mümkün değilse bile yaklaşık bir yıl tahmininde bulunmak zor değildir. Bu zirve 500-540 yılı civarında gerçekleşmiş olabilir. O tarihten itibaren, büyük kamusal yapıların inşa faaliyetine daha az sayıda, buna karşılık kiliselerin yapılmasına dair haberlere ise daha sık oranda tanık olmaktayız. Iustinianos'un inşa alanı daha çok kilise ve imparatorluk resmî binalarına yönelikti.

Kent nüfusunun 542 vebasıyla hızla düştüğü dönemde, başkentteki şartların kötüleştiği muhakkaktır. Nüfustaki kayıpların ve çevresel koşullardaki kötüleşmenin hemen sonrasında kayıpların telafi edildiğini düşündürecek herhangi bir kanıt yoktur. Salgın hastalıklar yüzyılın geri kalan bölümünde aralıklarla şehri sarmaya devam ettiği gibi, başka felaketler de yoldaydı. 619'da, İskenderiye'nin Sasanîlerin eline geçmesini takiben, Mısır tahılının nakliyesi durdu.[18] Aynı dönemde bir de veba salgını baş gösterdi. 626'da kent, Trakya'yı baştan sona yakıp yıkan, dolayısıyla, mevcut yiyecek kaynaklarından kendisini daha da yoksun bırakan Avarlar tarafından kuşatıldı.[19] 674-678'de, İstanbul Araplar tarafından ablukaya alındı. 698'de, bir başka veba salgını çıktı. 714-715'te, bir başka Arap saldırısını bekleyen dönemin imparatoru II. Anastasios, kendisine üç yıl yetecek kadar erzak depolamamış olan herkesi kentten sürgün etti -ve büyük çoğunluğun bunu yapamadığını tahmin etmek zor olmasa gerek. 717-718'de, olağanüstü şiddette ikinci bir veba salgını daha çıktı, öyle ki kent, bir kaynağın ifade ettiği gibi, "neredeyse gayrimeskûn" hâle geldi.

12 Mango, *Bizans*, s. 86.

13 Mango, *Bizans*, s. 86.

14 Mango, *Bizans*, s. 86.

15 Mango, *Bizans*, s. 87.

16 Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 73.

17 Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 73.

18 Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 89.

19 Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 96-97.

İstanbul'un nüfusu Orta Çağ'daki en alt noktasını 747 yılında gördü.[20]

Başkent nüfusundaki bu keskin düşüşün gündelik hayattaki etkisini detaylarıyla belgelemek mümkün değildir. Bu olumsuz koşulların VII. yüzyılın başından sonuna kadar devam ettiğini ifade etmek gerekir. 689'dan kısa bir süre sonra kaleme alınmış ilginç bir metin olan *Aziz Artemios'un Mucizeleri*, hayatın gerçekleri konusunda bize yüzyılın ilk yarısı için bir tablo sunar. Artemios, kuşkulu bir soydan gelen, tümörler konusunda uzmanlaşmış şifacı bir azizdi ve kilisesi, daha çok bir işçi sınıfı bölgesinde, muhtemelen bugün Kapalıçarşı'nın bulunduğu mıntıkada yer alıyordu. Müşterileri ise daha çok sıradan insanlardandı. Şifa, bir kuluçka sürecinin sonunda geliyordu ki bu hastaların ve yakınlarının, kimi zaman birkaç aydan oluşan bir dönem boyunca, bir düş ya da bir hayal içinde Aziz tarafından ziyaret edilme ümidi ile kilisede uyumaları gerekiyordu. Mucizevi iyileşme yaşayan kimseler arasında bir Afrikalıya, birkaç İskenderiyeliye, Rodoslu bir çifte ve Sakız Adası'ndan (Khios) gelen bir tüccara rastlamak mümkündü. İstanbullu olmayan diğerleri arasında, Amasra'dan (Amastris) gelen bir adam, bir Frigyalı ile mesleğini kilisenin yakınında icra eden ve tüm hemşerileri gibi kolay öfkelenir bir yaradılışa sahip olan Kilikyalı bir bakır ustası vardı. Metinde sözü geçen en uzak yer, Galya (Gaul-Fransa) idi; adam İstanbul'a bir gemide tamircilik görevi alarak gelmişti.[21] *Aziz Artemios'un Mucizeleri*'nde, zikredilen meslekler arasında denizciler, tezgâhını geceleri geç saatlere dek açık tutan bir mum imalatçısı, bir yay yapımcısı, bir debbağ, bir şarap imalatçısı, bir hamam işletmecisi kadın ve ticaretleri dürüst olmadığı belirtilen birkaç sarraf da vardı. Genel olarak *Aziz Artemios'un Mucizeleri*'nden edinilen izlenim, kentsel yaşamdaki canlılığın Anadolu ve Balkanlar'da sönmeye başladığı bir dönemde İstanbul'un (belki daha küçük bir ölçekte de olsa) ticaret ve zanaat etkinliğinin merkezi olarak kaldığı yönündedir.[22]

Başkentin tarihinde VIII. yüzyılın ilk yarısında baş gösteren büyük bunalımla ilgili birçok dolaylı belirti vardır. İlk önce, 740'ta bir depremle büyük bir yıkıma uğrayan kentin kara surlarının, yerli halk tarafından uzun süre tamir edilemediğini ve imparatorun, muhtemelen dışarıdan bir iş gücü getirmek için özel bir vergi almak zorunda kaldığını görüyoruz. 747'deki veba salgınının ardından, İmparator V. Konstantinos (740-775), kendileri de zaten nüfus kaybına uğramış iki bölge, Yunanistan ve Ege adalarından, yerleşimciler getirmek yoluyla, kenti yeniden şenlendirmeye çalıştı. Diğer taraftan, kentin en önemli su tesisi olan Valens su kemerlerinin de, 766'ya kadar onarılmadığı görülür. Bir kez daha, bu iş için gereken iş gücü ithal edildi: Pontus'tan 1.000 duvarcı ve 200 sıvacı, Yunanistan'dan ve adalardan 500 çömlekçi (pöhrenk imal etmek için), Trakya'dan 5.000 inşaat işçisi ile 200 briketçi.[23] Bu verilerden anlaşılan o ki vasıfsız işçiler dahi kentten sağlanamamıştı. İstanbul'un içme suyunun yakın kaynaklardan elde etme imkânından ne kadar yoksun olduğu gerçeği göz önüne alınırsa, 140 yıllık bir süre boyunca ana su kemeri olmaksızın yaşayabilmiş olması (zira kemerler 626'daki Avar saldırıları sonucu yıkılmıştı), ancak nüfusun çok büyük ölçüde azalmış olmasıyla bağlantılandırılır. Cyril Mango VIII. yüzyılın ortalarına doğru başkent nüfusunun 50.000'in epeyce altına, hatta belki bu miktarın yarısına dek düşmüş olabileceğini tahmin etmektedir.[24]

Cyril Mango'nun, yukarıda zikredilen ve İstanbul'un VIII. yüzyılın ortalarındaki nüfusu için verdiği 40.000 sayısına ciddi itirazlar vardır. Hesapları, İstanbul'un bu dönem kendisini Mısır'dan tahıl gelmeden beslediği gerçeğine dayanıyor; ama bu durum kentin kendisine geldiği ve tekrar yoğun bir nüfusa sahip olduğu XI ve XII. yüzyıllar için de geçerlidir. Mango'nun tüketimde bir azalma yaşandığını göstermek için başvurduğu diğer kanıtlar ise (liman tesislerinde bir küçülme, su kemerlerinin 626'da Avarlarca yıkılması) daha çok kültürel dezavantajlarla alakalandırılmaktadır.[25] Dahası, İstanbul halkının, suyun büyük kısmını tüketen hamamlar olmadan yaşayabileceğini de düşünmek gerekir. İkonoklastlar dönemindeki (711-843) hâline dönen bir dizi dağınık yerleşim öbekleriyle "kentin çoğu dolu değil boş" olan Palaiologos (1261-1282) İstanbul'u ile karşılaştırılması yanlış değildir.[26] Küçülmenin neden ve ne zaman gerçekleştiği tartışmalıdır. Sebep, ardında 30.000 ceset bıraktığı ve kentin merkezini küle dönüştürdüğü söylenen ünlü Nika Ayaklanması (532) mıdır?[27] Zira bu ayaklanmanın bastırılması esnasından Atmeydanı'nda 30.000 insanın öldürüldüğü bilgisi,[28] bunun iki veya üç

20 Mango, *Bizans*, s. 88.

21 Mango, *Bizans*, s. 88.

22 Mango, *Bizans*, s. 89.

23 Mango, *Bizans*, s. 89.

24 Mango, *Bizans*, s. 89.

25 Paul Magdalino, *Ortaçağda İstanbul: Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllarda Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi,* çev. Barış Cezar, İstanbul 2012, s. 32.

26 Mango, *Bizans*, s. 62.

27 Mango, *Bizans*, s. 76

28 Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi,* çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul

katı kadar insanın da şehri terk ettiği anlamına gelir. Ya da 542'den sonra Akdeniz dünyasında sıkça görülen veba mıydı?[29] Zira türünün tarihte kaydedilmiş ilk örneği olan 541-542 yılındaki "hıyarcıklı veba" salgını, her yönden eşi görülmedik büyüklükte bir felakete sebebiyet verdi. Etiyopya'dan çıkarak, batıda İspanya'ya, doğuda İran'a kadar bütün Akdeniz dünyasına yayıldı. İstanbul'daki salgın, 542 baharında patlak verdi ve dört ay boyunca kenti kasıp kavurdu. Bir görgü tanığı olan Prokopios'a göre, bu hastalığa yakalananların sayısı her gün 5.000'e, daha sonraları ise 10.000'e yükseldi. Mevcut tüm mezarlıklar dolduğu ve yenilerini kazacak zaman olmadığı için, cesetler deniz kenarında üst üste yığılıyor ya da Galata Kulesi'nden fırlatılıyor, ardından kentin üzerine berbat bir koku yayılıyordu. Dahası, ilk salgının ardından birçokları geldi: Veba ya da belirlenememiş başka hastalıklardan oluşan salgınlar 555, 558, 561, 573-574, 591, 599 ve VII. yüzyılın başında kaydedildi.[30] Yoksa nüfustaki radikal düşüşün sebebi VII. yüzyılın ortalarına doğru (642) imparatorluk kentlerinin başlıca tahıl ambarı olan Mısır'ın kaybı mıdır? Ama belki de bir üçüncü faktör olarak, sonuçta bir geç Antik Dönem megapolisi olan İstanbul'u ayakta tutan sistemin yok olmasında savaşlar ve toprak kayıplarının daha etkin olduğunu düşünmek mi gerekir?[31] 542'de İstanbul nüfusunun yarısının hayatını kaybettiğini söylemek mümkündür ve bazı kentler fiilen boşalırken, diğerlerinin daha az etkilendiği vakidir. Genç yetişkinlerin hastalığa karşı özellikle daha kolay yenik düştüğüne ilişkin kanıtlanmış gerçek, on beş yıllık depreşme döngüleriyle birleşerek, özellikle tahripkâr demografik sonuçlar yaratmış olmalıdır.[32] Ekonomik sonuçları da daha az ciddi olmamıştı: Tüm normal meslekler kesintiye uğramış, malların fiyatları üç dört katına çıkmış, açlık başlamış, tarlalar terk edilmiş ve hayatta kalabilen çiftçilerin yükleri, ölen komşularının üretken olmayan toprakları üzerindeki ek vergilerle daha da ağırlaşmıştı.[33] Kentsel dönüşüm süreci içinde kent hayatında tamamen ortadan kalkan işlevleriyle küçülen veya yeri değişen ama yine de varlığı devam edenler arasında ayırım yapılmalıdır.[34] Kentteki fırınların sayısındaki değişim nüfusun azalması veya artışın bir göstergesi olabilir. Cyril Mango bunu X ve XII. yüzyıllarda nüfus azalmasının kanıtı olarak görür.[35]

Kent nüfusu, IX. yüzyılın başlarından itibaren yeniden artmaya başladı. Buna paralel olarak da kentteki inşa faaliyetleri de hızlandı. X. yüzyılda İstanbul'un gayet iyi kullanılan ve VI. yüzyıldan beri bakımı yapılan birkaç düzine kilisesi olduğu açıktır; bu da epey büyük ve istikrarlı bir kentsel nüfusa işaret eder. 612 tarihli Herakleos'un bir *novellası*nda Ayasofya ve Blakhernai'deki kadroları azaltmaya çalışmıştır. Onun planına göre Ayasofya'da toplam 600 ve Blakhernai'de toplam 72 din görevlisi olmalıdır. Kentteki diğer kilise olan Aziz Ioannes Kilisesi'nde 10 din görevlisi vardı. Büyüyen ekonomik kriz din görevlisi sayısını azaltmaya zorlamıştı. Kentin merkez ve çeperindeki çok sayıda kilise ve manastırlarda bol miktarda rahip, keşiş ve rahibeler yaşamaktaydı.[36] Yine X. yüzyılda ölüler, kent surlarının içinde toprağa veriliyordu ki bu üç yüz yıl önce kesinlikle mümkün değildi. Kent nüfusundaki küçülme kentin fiziki dokusuna da yansımıştı. Maviler ve Yeşillerin törensel faaliyetleri saray içerisinde yapılıyordu.

Kent nüfusunda IX. yüzyılda başlayan artış 1204'e kadar devam etti. İstanbul, 1204'te IV. Haçlı seferindeki yağmaya kadar Orta Çağ Avrupa'sının en büyük kenti oldu.[37] Kentin demografik gelişiminde güvenilir şekilde doğrulanan ve tarihsel olarak kabul edilebilir en düşük rakam XV. yüzyılın başlarına aittir. Buna göre kent nüfusu fetihten 30-40 yıl öncesinde 70.000 civarındadır. Fetih öncesi dönemde kent en düşük noktasına ulaşmıştır. Su rezervleri VIII. yüzyıldakinden çok daha küçüktü. Kentin batısındaki büyük açık hava sarnıçlarının 1204'ten önce kullanım dışı kaldıklarına dair kanıt yoktur. Ama XV. yüzyıla gelindiğinde bu alanlar toprakla doldurulmuştu ve sebze bostanları olarak kullanılıyordu.[38]

Görüldüğü gibi, VI ve VIII. yüzyıllar arasında süren demografik kriz üzerine farklı görüşler vardır. Buna rağmen başkentin zamanla kendine geldiği ve Haçlılar geldiğinde büyük bir görüntüye sahip olduğu görüşü yaygındır. *Parastaseis syntomoi khronikai* (Kısa Tarihsel Notlar) başlığını taşıyan ve kentin yaklaşık 760 yılındaki görünümüne soluk bir ışık tutan bu metin, başkentin unutulmaz manzaralarının bir tür kılavuzu gibidir. Bıraktığı izlenim ise, bir terk edilmişlik ve viranelik hissidir. İkide bir, bize çeşitli anıtların

2006, s. 36.

29 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul,* s. 34.

30 Mango, *Bizans*, s. 76.

31 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 34.

32 Mango, *Bizans*, s. 77.

33 Mango, *Bizans*, s. 77.

34 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 34-35.

35 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 39

36 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 48-49.

37 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 16.

38 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 32-33.

-heykeller, saraylar, hamamlar- bir zamanlar var olduğu, ama yıkıldığı anlatılır. Metne göre, birçoğu IV ve V. yüzyıla ait olması gereken, geriye kalmış olan anıtların ne işe yaradıkları ise artık anlaşılamamaktadır. Büyülü ve genel olarak uğursuz bir şeyleri çağrıştırıyorlardı. Kentin orada burada serpilmiş kitabeleri için metin yazarı, "Bu kitabeyi okumamış olsaydım, daha mutlu olurdum." diyebiliyordu.[39] Her şeye rağmen İstanbul 755'ten itibaren, Haçlı seferleri çağına dek sürecek olan, çok yavaş bir toparlanma sürecine girdi. VIII. yüzyılda, istihkâmlar ile depremin neden olduğu hasar onarımları dışında hiçbir inşaat etkinliğinden bahsedilmez. IX. yüzyılda yeni binalar yapılmaya başlandı; fakat bunlar Erken Bizans dönemindekilerden nitelik açısından farklılık gösteriyordu: Artık halkın yararlanacağı mekânlar gerekmiyordu ve yeni yapılar büyük çoğunlukla imparatorluk sarayının içine odaklanmıştı. Bir yenileme -yani yeni bir şey yaratılmasından çok, tahrip edilmiş yerlerin onarılması anlamına gelen- ruhu, III. Mikhail (842-867) ile I. Basileios'un (867-886) saraylarındaki propagandacılar tarafından yaratıldı. I. Basileios'un binalarının listesi, başkentin tüm büyük kiliselerinin fiilen harap olmaya başladığını, bazılarının da "yok olmak üzere" olduğunu gösterir. Bu sebeple Basileios, kentteki yirmi beşi aşkın kilisenin yanı sıra kent çevresindeki köylerde bulunan altı kiliseyi de yeniletmeye girişmişti.[40] Başkentteki bu toparlanmanın tüm imparatorluktaki toparlanmaya paralel olduğunu ifade etmek gerekir. Bu hareketlenme, X. yüzyılda ivme kazandı ve XI ile XII. yüzyıllarda doruğa ulaştı.[41]

X. yüzyılda İstanbul'daki Rus ve İtalyan tüccarlarının varlığı ve İmparator I. Aleksios tarafından Venedik'e tahsis edilen ticari imtiyazlar dikkat çekicidir. 1126'da, II. Ioannes Komnenos, Venedik'in imtiyazlarını askıya almaya çalıştığı zaman, silah zoruyla bu girişimden vazgeçmek zorunda kaldı.[42] Dahası 1148'de, Haliç kıyılarını birleştiren iki köprünün arasında uzanan Venedik mahallesi genişletildi. Bu gelişmeler, İstanbul'un gittikçe dış müdahale ve ticari çıkarların odağındaki hesaplara daha fazla ölçüde sahne olduğunun bir göstergesidir. İmtiyazlarla ticari ve ekonomik potansiyeli gelişen İstanbul'da ikamet eden Venediklilerin sayısının, yaklaşık 20.000'e ulaşmış olduğu anlaşılıyor. Teorik olarak, bunlar imparatorluk uyruklarıydılar ve başlangıçta imparatorluk memurlarının yetkisi altında bulunuyorlardı, ama yavaş yavaş kendi kendilerini yönetecek konuma ulaştılar.[43] Bu dönemde kentin Latin imtiyazlı Batılı sakinlerinin sayısı, kentin -o dönemde 200,000 ila 250,000 arasında olması muhtemel- toplam nüfusunun beşte birine dek ulaşmış olmalıdır.[44] İstanbul sokaklarında çeşit çeşit yabancı dillerden oluşan bir seda yükseliyordu. Buna dair bir resmi, yer yer karanlık olmakla birlikte, XII. yüzyılın sonlarına doğru yazmış olan Ioannes Tzetzes verir:

> İskitler arasında (Karadeniz'in kuzeyinde yerleşmiş Türk kabilelerinden birine gönderme yaparak) der, beni bir İskit, Latinler arasında bir Latin ve tüm diğer milletler arasında sanki onların ırkından biriymişim gibi görürsünüz. Bir İskitle selamlaşırken ona şöyle seslenirim. Salamalek alti ... salamek altuğep. İranlılara da Farsça hitap ederim: Asan hais kourouparza hantazar harantasi. Latinlerle, Latince konuşurum. Bene venesti, domine, bene venesti, frater. Undo es et de uale provincia venesti? Quomodo, frater, venesti in istan civitatem? Pedone, cavallarius, per mare, vis morari? Alanlar'a da kendi dillerinde hitap edenin: Tapanhas mesfili hsina korthin ... Araplara Arapça derim ki. Ala aina tamurr min, en ente sitti maulaje sabah. Ruslara da, onların adetince hitap edenin: Sdra, brate, sestrica ve dobra deni. Yahudilere gelince, onlara da gerektiği gibi İbranice seslenirim. Memakomene vithfaği Beelzebul timee ... Dolayısıyla bunun en doğru hareket tarzı olduğunu bildiğim için, herkese uygun ve yakışır sözlerle hitap ederim.

Gerçek bir Levanten gibi Tzetzes de, çeşitli dillerde birkaç sözcük konuşmayı beceriyordu ve muhtemelen en iyi bildiği yabancı dil de Latinceydi.[45] Kısaca söylemek gerekirse, Komnenoslar dönemi İstanbul'unda, kentin ekonomik yaşamının büyük bölümü, yabancıların yanı sıra yerli Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerin ellerinde bulunuyordu. İstanbul nüfusunun bu göçmen kanadı üzerine zaman zaman baskılar yapılmaktaydı. 1171'de imparatorluğun tüm Venedikli sakinlerinin yakalanması ve mallarının müsadere edilmesi, 1182'de İstanbul'daki diğer Latinlerin (başta Pizzalılar ve Cenevizliler olmak üzere) katledilmesi, Batı tarafından gerçekleştirilecek misillemeyi hızlandırmaktan

39 Mango, *Bizans*, s. 90.

40 Mango, *Bizans*, s. 90.

41 Mango, *Bizans*, s. 91.

42 Ostrogorsky, *Bizans Devleti*, s. 349.

43 Mango, *Bizans*, s. 93.

44 Mango, *Bizans,* s. 94.

45 Mango, *Bizans,* s. 96.

başka hiçbir işe yaramamıştı.[46] Buna karşın Osmanlı dönemi sona ererken kapitülasyonların getirdiği ağır şartlar XX. yüzyılın başlarında ve Cumhuriyet döneminde ekonomik ve demografik olarak tersine çevrilebilmiştir.

Haçlılar Döneminde Kent Nüfusu

İstanbul IV. Haçlı Seferi'nin yağma ve talanına maruz kalmadan hemen önce bir yangın felaketi ile karşı karşıya kalmıştı. 1203 yangını 465'tekiyle neredeyse aynı bölgeleri etkilemişti. Bu tespit, nüfusun çoğunluğunun kentin ilk büyüme dönemindeki yerlerle aynı bölgelerde yoğunlaştığını ve benzer bir nüfus yoğunluğuna sahip olduğuna işaret eder. Bu alan iki kıyı arasındaki, doğuda Ayasofya'dan batıda Direklerarası'na (Philadelphion) uzanan alandı. IV. Haçlı ordusu, 1203 Haziran'ında İstanbul'un önüne geldiği zaman, büyük bir şaşkınlık içerisine düştü; zira böylesine büyük ve güçlü, böylesine zengin, saraylar ve kiliselerle dolu bir kenti daha önce hiç görmemişlerdi.[47] Aynı yılın Ağustos ayında patlak veren ve sekiz gün boyunca kasıp kavurduktan sonra, tam anlamıyla kentin yarısını yok eden yangın, yakın gelecekte olacakların küçük bir habercisi gibiydi. Bir yıl sonra, Haçlılar tarafından zapt edilip, neredeyse altmış yıllık bir dönem boyunca sistemli bir biçimde yağmalanacak ve kadim sakinleri ile ihtişamından yoksun kalacak olan İstanbul, bir daha hiçbir zaman eski görkemine kavuşamayacaktı.[48]

İlk üç Haçlı seferlerinin amaç ve güzergâh bakımından farklı bir seyirde bulunması İstanbul'a dair verilere de yansır ve kentten fazla bahsedilmez. IV. Haçlı Seferi ise sonuçları itibarıyla İstanbul'u ve Bizans'ı doğrudan etkilemiştir. Bu sebeple kentin işgali esnasında barındırdığı nüfusa dair bazı değerli bilgileri de yine Haçlı yazarları vermiştir. Bu seferin başvak'anüvislerinden olan Geoffroi de Villehardouin, 20.000 kişilik Haçlı ordusunun 400.000 kişilik bir kenti ele geçirdiğini yazarken İstanbul'un nüfusuna dair bir rakam verir. Bir başka yerde de "Kentte Fransa Krallığı'nın en büyük 3 kentindekinden daha fazla ev yanmıştı." der.[49] Diğer bir Haçlı yazarı Robert de Clari, kentte keşişler ve diğerleriyle birlikte neredeyse 30.000 rahip olduğunu yazar. Bu verilere paralel olarak iki İngiliz yazarın Haçlı seferlerine katılanların görüşlerini yansıtan yorumları da aynıdır. Bunlardan Galli Gerald'a göre Boğaz'ın kıyılarında ve İstanbul'un dışında Haçlılar 64 manastır, 294 kilise, 2.553 tekne, 361 yelkenli gemi, 157 kadırga ve yük gemisi saymışlardır.[50]

Tüm bu veriler arasında düzenli bir uyum vardır. Bu veriler ilk Haçlı seferi tarihçileri ve Tudelalı Benjamin'in anlattıkları ile de desteklenir. Robert de Clari'nin 30.000 dindarı Chartresli Fulcher'in 20.000 hadımına yakındır.[51] Tüm bunlarda Batılı yazarların abartıları bulunsa da rakamlar imkânsız değildir. Mesela I. Manuel'in 1200'de yaptırdığı bir sayımda İstanbul bölgesinde 54.000 dindar olduğu bilgisi, kent nüfusu hakkında dolaylı bir veri sunar. Tüm bu veriler arasında, Geoffroi'nin İstanbul nüfusuna dair verdiği rakam akla yatkındır. Onun verdiği 400.000 rakamı VI. yüzyılda İstanbul'un nüfusuna dair ortalama tahminlerin biraz altında olmakla beraber, IV. Haçlı Seferi'nden hemen önce kentin yeniden aşırı kalabalıklaşma belirtileri gösterdiğine işaret eder. Bu gelişmede engelleyici faktörlerin varlığını dikkate almak gerekir: kentte sık sık yıkıcı yangınlar ve çok sayıdaki sarnıca rağmen devam eden su sıkıntısı.[52] Diğer yandan, çok dilli, yoksul zanaatkârlarla zengin ve nüfuzlu tüccarların ve tüm sosyal grupların birlikte var olduğu nüfus kompozisyonunda zaman zaman yönetimi devirecek ayaklanmalar da yaşanıyordu. V. Konstantinos (741-775) döneminde nüfus tekrar artmaya başlamıştı. Bu artışta, yerel doğum oranlarından daha çok, yaşanan göçlerin etkili olduğu tahmin edilmektedir.[53] Diğer taraftan, nüfus hareketinde İstanbul için iki dönemde büyük değişim yaşanmıştır. Bunlardan ilki 1014-1044 arasında diğeri ise 1077-1078 arasındadır. 1044'te büyük bir ayaklanmadan sonra IX. Konstantinos Monomakhos, kente son 30 yıl içinde gelen tüm yabancıların, özellikle de Ermeni, Arap ve Yahudilerin kovulmasını emretmişti.[54] Bu süreçte 100.000 kişilik büyük bir kitlenin kenti terk ettiği tahmin edilmektedir. Kent nüfusunda görülen bu ani azalma eğilimi karşısında, İstanbul'a sürekli olarak kölelik yoluyla veya yükselme hırsıyla gelenler vardı, ama kente yönelen nüfus akışının boyutlarını ölçmek imkânsızdır. Her zaman cazibesini koruyan başkent, Anadolu, Balkanlar ve Adalar'dan durmadan yeni nüfus çekmekteydi. Kentin tekrar fethedilmesi (1261) daha

46 Mango, *Bizans,* s. 97.

47 Diehl, *Bizans İmparatorluğu'nun Tarihi*, s. 83, 99.

48 Mango, *Bizans,* s. 97.

49 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 89.

50 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 89.

51 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul,* s. 91.

52 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 91.

53 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 92-93.

54 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 93.

fazla merkezîleşme anlamına geldiği için başkentin nüfus çekimi daha da arttı.[55] XII. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun küçülmesi kentin çekiciliğini azaltmamış, aksine tehlike karşısında tutunamayan kitlelerin sığınma yeri olmuştu. Anadolu'nun Türklerce fethi İstanbul'a Komnenos Hanedanı döneminde göçü artırmıştı. Tarım ve ticaretteki büyüme Malazgirt Savaşı'ndan sonra da devam etmiş; kentin su temin kanalları için önem arz eden kemerler 1021'de II. Basileios ve 1034'te III. Romanos tarafından iki kere yenilenmişti.[56]

Bu dönemde kentin gıda temin yol ve kanalları için de aynı gözlemi yapmak mümkündür. Trakya ve Çanakkale Boğazı yoluyla gelen gıda temininde zaman zaman zorluklar yaşanıyordu. Trakya'da Bulgar Devleti'nin II. Basileios (976-1025) tarafından ortadan kaldırılması ile bu zorluğun nispeten azaldığı söylenebilir.[57]

İstanbul'a kentin iskânı ve nüfus ilişkisi açısından baktığımızda da şöyle bir manzara ortaya çıkmaktadır: Tüm istila, yangın, dışa doğru tehcir, salgın hastalıklar ve başka siyasi kargaşalar kent nüfusuna olumsuz etki eden faktörlerdir. Siyasal istikrar, barış dönemlerinin tesisi, ticaret ve zanaatın gelişmesi, bölgesel nüfus hareketleri ve kentteki iaşe ve su sıkıntısının giderilmesi gibi unsurlar da kent nüfusunun gelişmesi ve artmasını sağlayan faktörlerdir. II. Theodosios'un surlarıyla çevrelenmiş şehir sathı -ki 13 km²'yi bulmaktadır- görünüşe göre hiç bir devirde tam olarak imar, inşa ve iskân edilmemişti. Şehrin henüz gerilemeye başlamamış olduğu Komnenoslar zamanında surların içinde ekilmiş sahalar (tarlalar) vardı ki bunları herhalde Bayrampaşa (Likos) Vadisi'nde, bir de şehir surları boyunca aramak gerekir. Bu imar edilmemiş saha pek geniş değildi; ancak kentin Latinler tarafından zaptı öyle yaralar açmıştı ki şehir bu tür gayri meskûn alanlardan kendini artık kurtaramamıştır. Büyük yangınlar, 1203 ve 1204'te şehrin geniş parçalarını yok etmiş ve Latin boyunduruğuna tahammül etmek istemeyen çok sayıda Bizans ahalisi, başka yerlere göçmüştür. Bizanslılar 1261'de şehri tekrar ele geçirdiklerinde, VIII. Mikael, en elzem olan şeyleri tamir etmek için büyük meblağlar sarf etmek zorunda kalmıştır. Sütunlu yolların çoğu ortadan kalkmış, yerlerine ağaçlı yollar geçmiştir.[58]

55 Auguste Bailly, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2006, s. 275.

56 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 93.

57 Magdalino, *Ortaçağda İstanbul*, s. 95.

58 Alfons Maria Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *TTK Belleten*, 1952, c. 16, sy. 61, s. 36.

Fethin Hemen Öncesi ve Sonrasında İstanbul Nüfusu

Şehir alanının 1344 civarında bahçelerle ne derece dolmuş olduğu, Nikephoros Gregoras'ın bir cümlesinden anlaşılmaktadır: "Bir yer sarsıntısı bahçelerin duvarlarını yıktı." Bu ve benzeri tespitlere göre XIV. yüzyılda şehir tekrar küçülüyor; koca mahalleler terk ediliyor; bunların yerine, bahçeleri ve bağları ile büyük manastır kurumları oluşuyordu. Elimize gelen kadastro tasvirleri sınır olarak her zaman cadde ve sokakları zikretmektedir; anlaşılıyor ki yeniden kurulma bir yahut birkaç yolu tutmuş; Patrikhane belgeleri, Typikoslar ve daha başka tarihî haberler, İstanbul'un köyleşmesinin son dönemde nasıl bir seyir kazandığı hakkında bir fikir vermektedir.[59]

Clavijo, İstanbul'u 1403'te görmüştü. Verdiği bilgilere göre surlar arasında kalan mekân, tarla ve meyve bahçeleriyle birbirinden ayrılmış bir dizi küçük mahalle barındırmaktaydı. Saray ve kiliselerin yıkıntıları her yerde görülebiliyordu. Aynı şekilde su kemerlerinde de, buna göre yoğun olarak meskûn olan yerler yalnız Marmara Denizi ile Haliç boyunca sahil kordonudur.[60] Yalnızca kıyı bölgeleri, özellikle de Haliç'e bakan ticari alanlar oldukça yoğun bir nüfusa sahipti. Diğer taraftan Galata'daki Ceneviz kolonisi, alan olarak küçük olmakla birlikte, son derece kalabalıktı ve mükemmel konaklarla meskûndu.[61] Başka bir kaynağa göre ayazmalar (*hagiasmata*), çoktan yok olmuş kiliselere işarettir. Söz konusu manastır bölgelerinin yanında, bir de onlar kadar geniş, yüksek memurlara ait konaklar ve bunların müştemilatı vardı. 1328'de bir isyan sebebiyle tahrip olunan Theodor Metokhites'in sarayı yalnız bir kiliseyi, vezirin çocuklarına mahsus evleri ve birtakım iş ve idare dairelerini ihtiva etmiyor, aynı zamanda bağlı, havuzlu, çimenli bir parkı da içeriyordu; hatta burada, o zaman nadir olan develer dahi görülüyordu.[62] Özetle, şehrin ortası (Likos Vadisi ile su kemerleri civarı) bir de, surlar boyunca olan saha, tarlalar ve bahçelerle işgal edilmişti. Bütün şehir sahası üzerinde ve ada hâlinde birtakım geniş manastır ve saray yapıları ve bunların bahçeleri, bağları ve zeytinlikleri dağınık olarak serpilmişti. Fakat Haliç sahili yoğun olarak meskûndur, küçük limanların [Kadırga (Sophia) Limanı, Kumkapı (Kontoskalion)] bulunduğu Marmara sahili herhalde daha az yoğundu. Eski Kayser Sarayı'na, Atmeydanı'na ve büyük forumlara artık önem verilmediğinden, bunlar yavaş yavaş harap olup gitmekteydi. Şehrin manzarasının, Orta Çağ'da

59 Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", s. 36.

60 Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", s. 38

61 Mango, *Bizans*, s. 96.

62 Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", s. 38.

Roma'ya benzemesi muhtemeldir; Gennadios Scholarios kent hakkında "fakir ve en büyük kısmı gayrimeskûn", "bir zamanlar hikmetin, şimdi harabelerin şehri" demektedir.[63]

Bugün, İstanbul'da Bizans dönemindeki kent planının izlerini sürmek oldukça zordur. Divanyolu adıyla Mese'nin bir bölümü, Hipodrom, Augusteion (bugünkü Ayasofya Meydanı) ve Theodosios Forumu bugün hâlâ varlığını koruyor, ama öteki Bizans meydanları ortadan kalkmıştır. Kentsel dönüşümün çok daha önce baş göstermiş olması ve Komnenoslar dönemi İstanbul'unun, Iustinianos döneminin İstanbul'undan oldukça farklılaşmış olduğu aşikârdır.[64]

Şehrin inşa, imar ve iskân manzarası hakkında böylece bir fikir edindikten sonra, nüfus sayısı meselesine geçebiliriz. 1437'de şehirde bulunan Batılı bir elçilik heyetinin üyelerinden biri olan ve objektif hüküm yürütmesini bilen biri tarafından kaleme alınan *Vekâyinâme*'ye göre nüfus 40.000 olarak tahmin edilmekteydi. Bu rakam, şehrin son derece gevşekleştiği dikkate alınsa dahi, ilk bakışta fazla düşük gibi gelebilir. Fakat diğer taraftan, Floransalı Tetaldi, kent nüfusunu ancak 30.000-36.000 kişi olarak, Andrea di Arnaldo'nun *Chronica Vicentina*'sı da 50.000 olarak tahmin etmektedir. 1435 yılında yaşanan veba salgını da, nüfusun azalmasına sebep olmuş olmalıdır. O hâlde sakinlerin sayısının 40.000-50.000 olarak tahmini yanlış olmaz, zira Sakız Adası Piskoposu Leonard'ın esir sayısı olarak verdiği 60.000 rakamı, bu tahmini dolaylı olarak teyit etmekle beraber abartılıdır.[65] Kentin düşmesiyle Osmanlılara esir düşenlerin sayısı 33.000 civarındadır.[66] Ancak az miktarda insan, Balat'ta oturan Yahudiler[67] ile Galata'ya kaçan yahut geniş yeraltı binalarında saklanıp sonradan affedilen Hristiyanlar sayının dışında kalmıştır. Tüm bu verilerden hareketle denilebilir ki 1453 yılında Türkler tarafından fethedildiği zaman, İstanbul 50.000'in epeyce altında bir nüfus barındırıyordu. Dahası kuşatma esnasında imparator olan Konstantin Palaiologos kent savunması için 5.000-6.000 asker ancak toplayabilmişti.[68] Daha da önemlisi kuşatma öncesinde ve esnasında çok sayıda rahibin din değiştirerek Müslüman olduğu rivayetleri de vardı.[69] Azalan nüfusa paralel olarak süregiden kuşatma ve kırılan direnç sonunda kent düştü.

Fatih, 1 Haziran Cuma günü alayla şehre girip Cuma namazını Ayasofya'da kıldıktan sonra Fransisken Manastırı'na yerleşti. Aynı ayın ikinci yarısında Edirne'deki sarayına döndü ve şehirde Subaşı Süleyman'ı, bir kadıyı ve -bilhassa surların tamiri ile meşgul olması için- 1.500 yeniçeriyi bıraktı. Kentte bırakılan bu kuvvetin çok az bir sayıdan oluşması, şehirde çok insanın meskûn olmaması gerektiğini işaret eder.[70] Muhasara ordusunu takip eden devasa insan kitlesinden bazı kısımların, şehirde takılıp kalmış olması muhtemeldir. Sayıları meçhul olan bu Müslüman nüfus, kentin imarı ve şenlendirilmesi için yeterli değildi. Dolayısı ile Fatih'in ilk yıllardaki başlıca kaygısı, şehrin imar ve iskânı idi. Fakat bu husustaki davetine icabet eden Müslümanların sayısı yetersiz kaldığından, 30 metruk mahalleyi ilk önceleri fethedilmiş şehirlerin sakinleri ile doldurmak zorunlu hâle geldi.

63 Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", s. 37-38.

64 Mango, *Bizans*, s. 96.

65 Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", s. 39.

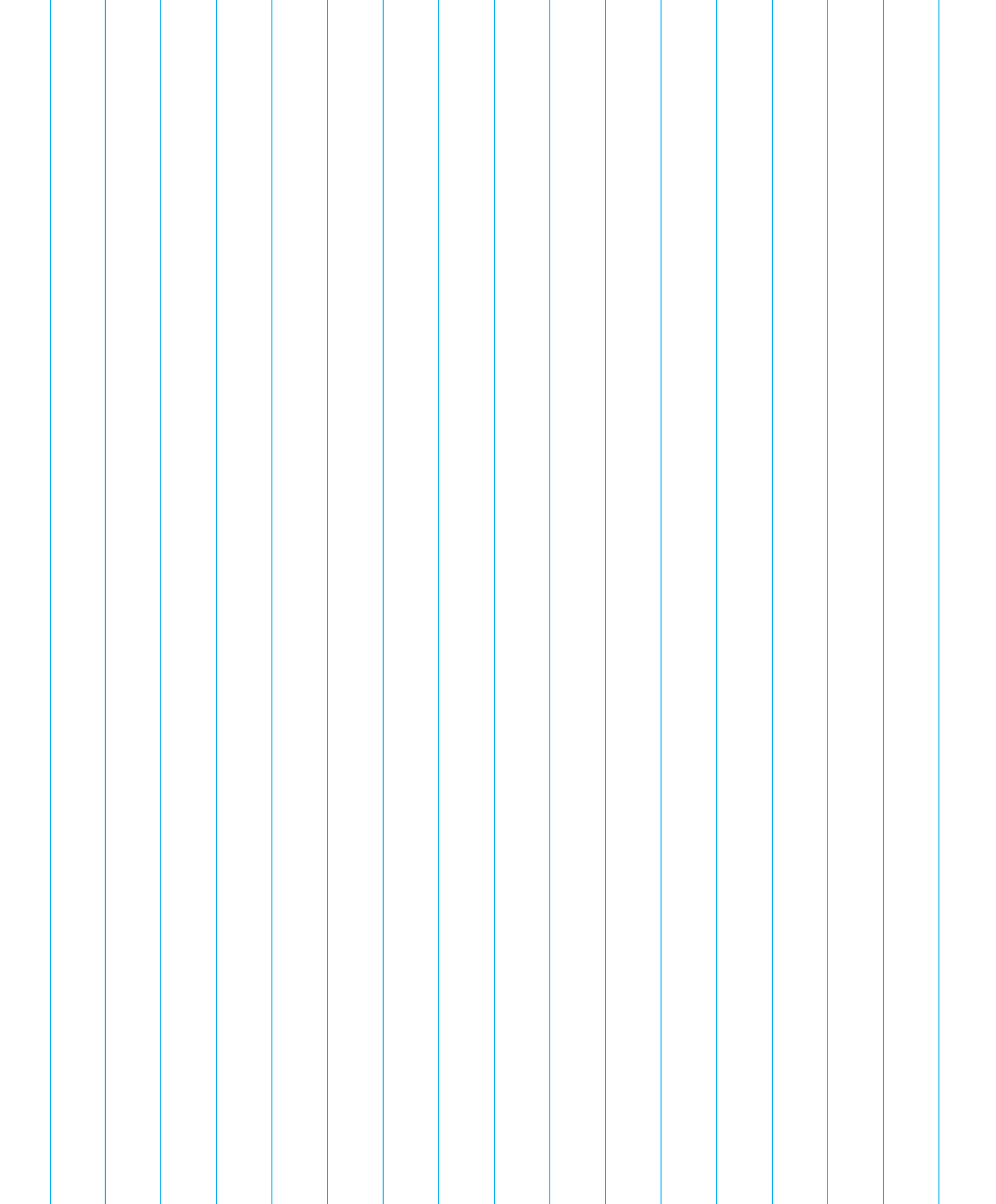
66 Yannis Kordatos, *Bizans'ın Son Günleri,* çev. Muzaffer Baca, İstanbul 1999, s. 81.

67 Burada, fetih esnasında dürüst ve sadakatli hareketlerinden dolayı Yahudilere havralara sahip olmak hakkı ve din hürriyeti bağışlanmış. Şu da var ki, bu iddia fetih esnasında güya hazır bulunmuş olan iki yeniçerinin 1533'te vaki şehadetine dayanmaktadır. Buna benzer bir durum 1538'de Hristiyanlarla da olmuştur. Mamafih şu kadarı sabittir ki son Palaiologos'un saltanatında Yahudi cemaatinin başında bulunmuş olan Haham Rabbi Mose Kapsali, Fatih tarafından memuriyetinde bırakılmış ve kendisine iltifat edilmiştir (Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", s. 40).

68 Kordatos, *Bizans'ın Son Günleri*, s. 48.

69 Kordatos, *Bizans'ın Son Günleri*, s. 49, 50.

70 Schneider, "On Beşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", s. 40.

İSTANBUL NÜFUSU: FETİHTEN XVIII. YÜZYIL SONLARINA KADAR

MEHMET ÖZ*

Modern öncesi dönemlerde şehir nüfusları bugünküyle kıyaslanamayacak ölçüde düşük olabildiği gibi 1.000.000 ve üstü nüfusa sahip şehirler de megakentler olarak tavsif ediliyordu. Roma İmparatorluğu'na başkentlik etmiş olan Konstantinopolis, Türkler tarafından fethedildiğinde eski görkeminin gölgesi bile değildi. İmparator I. Konstantinos tarafından, başkent yapılmak üzere inşasına girişilen şehrin nüfusu iki nesil içinde surların dışına taştı ve IV. yüzyıl sonlarında 200.000'e ulaştı. Konstantinopolis'in nüfusunun VI. yüzyıl sonlarında yarım milyona, arada yaşadığı bir dizi kriz ve nüfus kayıplarından sonra yeniden yükselerek IX. yüzyılda bir milyona ulaştığı tahmin edilmektedir.[1] Elbette bu tahminlerin çok abartılı olduğu yönünde de görüşler vardır. İstanbul nüfusunun artışında başkentlik yaptığı imparatorlukların talihi ve tarihi kadar dönemsel ekonomik gelişmeler de rol oynamıştır. Nüfus azalmasında ise kente yönelik fetih girişimlerinin yanında depremler ve yangınların, salgın hastalıkların yıkıcı etkilerinin kayda değer rolleri vardır. X. asır sonlarında depreme maruz kalan kent, XI. yüzyıl başında gelişme gösterir ama daha sonra depremler (1037, 1038, 1041, 1042) ve yangın (1040) nüfusu olumsuz etkilemeye devam eder.

1204'te Haçlıların şehri zaptı sonunda meydana gelen yağma ve katliamlar İstanbul'un sosyal ve kültürel hayatına ağır bir darbe oldu. Yabancıların sayısı artmakla birlikte şehrin toplam nüfusu 50.000-75.000 kişiye düştü. Sonraki yüzyıllarda meydana gelen yangın ve depremler de şehri etkiledi. Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedildiği sırada şehrin nüfusu aşağı yukarı bu civardaydı. A. M. Schneider'in tahminine göre şehrin nüfusu kuşatma sırasında 40.000-50.000 kişiydi. Dönemin kaynaklarından Sakız Piskoposu Leonardo ve tarihçi Kritobulos da fethedildiği dönemde kent nüfusunun 50.000-60.000'i geçmediğini ifade ederler. Leonardo, Fatih'in esir ettiklerini 60.000 olarak gösterirken Kritobulos bu sayıyı 50.000'i aşkın olarak verir. Kuşatmada ölen ve öldürülen 4.000-5.000 kişi ile kaçanları eklersek sayı 60.000-70.000 olarak ortaya çıkar.[2]

Fetih sonrası İstanbul nüfusuna dair Fatih devrinde yapılan iki sayımın sonuçlarından bilgi ediniyoruz. Aşağıda değinilecek olan 1455 sayımından sonra yapılan ilk düzenli ve kapsamlı sayım 1477 yılına aittir. Bundan sonra benzer kapsamda bir sayım yapılmadığından nüfusa dair verilen rakamlar, kısmen Osmanlı belgelerine dayandığı ileri sürülen ve seyyahlar, diplomatlar tarafından yapılan tahminleri yansıtmaktadır. Ayrıca, cizye sayımlarından hareketle toplam nüfusa dair birtakım tahminlerin yapılması da söz konusudur. Yine İstanbul nüfusu içinde önemli yer tutan kapıkulları için de çeşitli belge ve kaynaklar kullanılmıştır.

Fetihten XVIII. yüzyıl sonlarına kadar İstanbul şehrinin nüfusu ve bu nüfusun özellikleri konusunda bugüne kadar yapılan çalışmaların çoğunun sayısı ve niteliği belirli kaynaklara dayalıdır. Bunlar esasen Ekrem Hakkı Ayverdi'nin 1958'de basılan *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu* adlı eserde ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. A. M. Schneider'in konuya dair makalesi,[3] Ö. L. Barkan ve H. İnalcık'ın çalışmaları bu meyanda önemlidir. Son

* Hacettepe Üniversitesi

1 Işın Demirkent, "İstanbul (Bizans Dönemi)", *DİA*, XXIII, 207-211.

2 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu,* Ankara 1958, s. 70; "Savaştaki kayıplara gelince; erkek, çocuk ve kadın ile beraber yabancı da dâhil olduğu hâlde sayısı dört bin civarındadır. Esir olanların sayısı elli bini aşar. Askerlerden ölenlerin sayısı ise beşyüz kadardır." Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, çev. M. Gökman, İstanbul 1999, s. 108. Fetihten itibaren İstanbul'un idarî yapısı, yerleşimi, mahalle ve nahiyeleri, nüfusu ve sosyal yapısı için bkz. Halil İnalcık, "Istanbul", *EI²* (İng.), IV, 224-248; Halil İnalcık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 220-239.

3 A. M. Schneider, "XVI. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *TTK Belleten*, 1952, c. 16, sy. 61, s. 35-48.

yıllarda konuya dair en heyecan verici yayın, yine H. İnalcık'ın bilim âlemine kazandırdığı 1455 tahririne dair çalışmadır. Burada İstanbul nüfusunun 1453-1800 arasındaki gelişimi, özellikleri, nüfusu oluşturan etnik ve mesleki gruplar, iskân tarihinin genel durumu ele alınacaktır.

FETİHTEN XVI. YÜZYIL BAŞLARINA İSTANBUL NÜFUSU

İstanbul'un fethinden sonra burayı devletinin payitahtı hâline getirmek isteyen Fatih Sultan Mehmed, kentin yeniden imar ve inşasını başlatırken aynı zamanda nüfusunu da arttırmaya çalışmış, Anadolu'dan yapılan nüfus nakilleriyle bu hususta ilk tedbirleri almıştı. 18 Haziran'da ayrıldığı şehre sonbaharda geri geldiğinde, Anadolu'dan şehre getirilenlerin eski topraklarına döndüğünü, şehrin nüfuslandırma işinin arzu ettiği seviyede olmadığını gördü. Bunun üzerine Bursa'ya giderek şehir halkının bir kısmını İstanbul'a gidip yerleşmeleri konusunda ikna edemeyen yetkilileri cezalandırdı. Rumeli Yahudilerinin İstanbul'a göç ettirilmesini ve Bursa'dan belli sayıda kişinin Eyüp'te yerleştirilmesini emretti. Kuşatmadan önce şehri terk eden Hristiyanların kente dönüp yerleşmelerini teşvik için George Skholarios'u (II. Gennadios) 6 Ocak 1454'te Ortodoks Hristiyanların patriği olarak atadı. Kritobulos'a göre, Hristiyan, Türk ve Yahudilerden birçok aile İstanbul'a nakledilmişti.[4]

Fatih, 1454-1455 kışında İstanbul'un tahririni emretti ve 1455 yılı Aralık ayında İstanbul ve Galata'nın tahriri tamamlandı. Bu tahriri, o zaman Bursa sancak beyi Cübbe (sonradan Cebe) Ali Bey yapmış, kendisine kâtip olarak yeğeni, tarihçi Tursun Bey eşlik etmiştir. Tahrir defteri iki kısımdan oluşur: Galata ve İstanbul kısımları. Bilindiği üzere Galata, İstanbul gibi *anveten* yani silah zoruyla değil *ahidname* yoluyla alındığından buradaki halk ve malları İslam hukuku çerçevesinde farklı bir muameleye tâbi tutulmuştu.

Halil İnalcık tarafından yayınlanan[5] 1455 tahririnin mevcut kopyası yalnızca 64 varak olup Galata'ya ait kısmın son birkaç sayfası kayıpken İstanbul'la ilgili kısmın sadece 37 sayfası mevcuttur. Dolayısıyla İstanbul'un büyük bölümü burada yoktur. Bununla birlikte Baş Muhasebe kayıtları arasında, bu deftere ait olduğu anlaşılan bir parça bulunmuş ve bu parça, İnalcık tarafından yayınlanan deftere dâhil edilmiştir.

Galata sakinleri deftere hukuki statülerine göre yazılmıştır: Fetih öncesinde Galatalı yurttaşlar olup İslam hukukuna göre zimmî statüsüne sokulanlar ve Frenkler dâhil yabancılar. İstanbul kısmında ise şehre fetih sonrası gelip yerleşenler kaydedilmiştir. Kılıç zoruyla alınan İstanbul'daki binalar *hâlî* (boş) ve *mevkûf* (hazinece zapt edilmiş) olarak yazılıp daha sonra gelip yerleşen Müslüman, Yahudi veya Hristiyanlara tahsis edilmişti. Böylece pek çok kişi Anadolu ve Trakya'dan gelip istedikleri binaları sahiplendi. Ancak bunlar şehrin harap hâli karşısında geri döndüler. Dolayısıyla Fatih sürgün yoluyla iskân politikasına başvurdu. Gidenlerin mülk olarak tasarruf ettiği evler şimdi sürgünle gelenlere kira karşılığında (mukâta'a) verilmekteydi. 1455'te sadece Galata'da uygulanan mukâtaa usulü, şehir imar edilip zenginleşmeye başlayınca İstanbul kısmında da uygulandı. Daha sonra Fatih, Hazine'ye ait evleri tam mülk olarak vermeye başladı. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bunu gösteren pek çok mülkname vardır.

1455'te Mahalleler ve Nüfus

İstanbul suriçinin yüzölçümü 13 km²'dir. Şehrin fethedildiği dönemde nüfus Haliç ile Marmara sahili arasında yoğunlaşmıştı. Üst düzey devlet görevlileri yanında ulema ve ümeradan pek çok kişinin mülklerini vakfederek şehrin imarı ve inşasına, belgelerdeki ifadesiyle *cihad-ı ekber*e katkı yaptıkları açıktır. Kentin imar ve inşa sürecinde yapılan mescit ve camilerin adları buna delalet etmektedir. Topçubaşılar (Bâlî Süleyman Ağa, Hacı İlyas Ağa, Seyyid Hasan Ağa), sekbanbaşılar (Bayezid, İbrahim, Yakub ağalar), Hoca Hayreddin, Elvanzade gibi kapıkulu ve ulemadan pek çok zatın ismini taşıyan mahalle mescitleri kentin ilk Müslüman sakinlerinin bu zümreler olduğuna kanıt olarak görülebilir. Nitekim Kritobulos da şehrin imar ve inşası sürecinde daha sonra yapılan göç veya sürgünlerin önemine değinir.

1455 tahririnde Galata'daki Müslümanlara bakıldığında 14 kişiden birinin Müslime adlı bir mühtedi kadın olduğu, diğer 13 kişiden birinin Galata subaşısı olduğu ve üçünün ise gayrimüslim kadınlarla evli bulundukları anlaşılmaktadır. Müslüman olarak kaydedilen İstanbul haneleri ile ilgili verilen bilgilerde bu kişilerin geldikleri yerler ve tahrir sırasındaki durumları görülmektedir.

4 Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, s. 120-127.

5 Halil İnalcık, *The Survey of İstanbul 1455 - The Text, English Translation, Analysis of Text, Documents*, İstanbul 2012.

Tablo 1a- 1455 tahririne göre Galata mahalleleri

Mahalle	Hane	Cizye Mükellefleri	Cizyeden Muaf Olanlar
Zani Drapora	10	29	10
Zani Dabdan	44	20	23
Nikeroz Sikay	25	27	16
Nikeroz Bonazita	32	69	13
Anton di Garzan (birkaç Rum ve Yahudi)	64	28	32
Mahalle-i Yahudiyan (çoğunluğu Rum ve Ermeni)	31	39	18
Nurbek Kosta İskineplok (çoğunluk Rum ve Ermeni, birkaç fakir İtalyan)	51	57	17
Harhanci (Rum, Ermeni ve İtalyanlar)	18	18	5
Papa Yani (Rum, Ermeni ve İtalyanlar)	19	25	8
Asuder Ermeniyan	14	7	13
Zani di Pagani (1 Ermeni, çoğunluk İtalyan)	30	24	16
Bir mahalle (?)		11	1
Samona	87	76	28
İskineplok	64	21	10
Fabya	38	60	4
Pero d'Lankaşo	109	100	39
Yorgi Argancelo	32	28	17
Yani Mavroyani	37	23	12
Varo Hristo	33	32	13
Kosta Lupaci	19	23	5
Ayo Dikemo Dandano	41	39	25
Yani Vasilikoz	31	25	14
San Neferzo (kayıp sayfalar)	35		
TOPLAM	**864**	**781**	**339**

Tahrir defterindeki verileri kısaca değerlendirirsek şunlar söylenebilir: Galata'da 864 hane kayıtlıdır. Bunlar, İtalyan, Rum, Ermeni, Yahudi ve Müslümanlardır. 781 cizye mükellefi, 389 cizyeden muaf kişi kaydedilmiştir. Bir hanede ortalama 5 kişi hesabıyla Galata'da 23 mahallede 4.320, İstanbul'un defterde yer alan 33 mahallesinde 2.810 kişilik bir kayıtlı nüfusa ulaşılır. Gerçi defterin kayıp sayfaları da vardır ama yine de çok düşük bir nüfus söz konusudur. Belki de gidenlerin de etkisiyle böyle bir düşüş olmuştur, nitekim bu tarihten sonra Fatih zecrî tedbirlerle şehrin nüfusunu artırmaya çalışmıştır. Tabiatıyla deftere

Tablo 1b- 1455 tahririne göre İstanbul mahalleleri

Mahalle	Mütemekkin Hane	Hâlî Hane
Vlaherna Kastel (Yahudi)	2	21
Eski Balat (Müslim)	1	10
Avrantharya (Yahudi)	1	12
Fila		5
I. Balat (Müslim, Yahudi, 1 yeniçeri)	46	22
Badrik (Rum)	12	4
II. Balat (Yahudi)	51	12
Bâb-ı Edirne	7	19
Zaganoz Paşa (Müslim, Rum)	18	9
Prokambo (Prokambiyo) (kayıp sayfa, hâlî haneler Müslim)	1	3
Kızlar Manastırı (Müslim)	3	2
Kron (Rum)	5	1
Canalıcı (Rum)	4	3
Misivyani (Mesoyani?)	1	3
Liko Speros (Muslim)	1	8
Lips	6	10
Kir-Martas (Rum, Müslim)	28	12
Megalo Dhimestiko (Rum)	2	4
Manastır Ayos Hristoferoz (Müslim)	2	3
Sofyan (Yahudi)	18	4
Top-Yıkığı (Yahudiler, Anadolulu Türkler)	71	22
Kir Nikola (Müslim)	12	2
Ral Kalmir	5	6
Kılıc	23	12
Istradutha (Müslim)	5	7
Bâb-ı Silivri (Rum, Müslim)	17	26
Altı-Mermer (Müslim, Rum)	47	31
Kastel Hırisa (Müslim)	4	10
Monastery Istudhyo (Tekfur evleri)	11	
Ipsomethya (Yahudi, Rum, Müslim)	91	16
İsa-Kermesi (Rum rahip ve azizeler)	29	22
Kızıl-Taş (Müslim, Rum, yeniçeri 1, topçular)	19	12
Azeban (Müslim)	14	7
Büyük Balat (kayıp sayfalar, Müslim)	5	6
TOPLAM	**562**	**346**

Tablo 2- Mahallelere yerleşen nüfusun geldiği yerler ve sayıları (1455)*			
Tekürdağ	56	Edremid	5
Çorlu	43	Ereğli	5
Kocaeli	24	Manisa	5
Bergama	22	Mudurlu	5
Iflihan /Eflani	20	Balat	4
Bolu	19	Filibe	4
Aydın	13	Hızırbeyli	4
Edirne	13	İznikmid/İzmit	4
Gelibolu	9	Kayacık	4
İncüğez	9	Ankara	3
Biga	8	Ayazmend	3
Bursa	8	Balıkesir	3
Saruhan	7	Burgaz	3
Gerede	6	İzmir	3
Çağa	5		

* (3 ve daha fazla kişinin geldiği yerler alınmıştır.)

çeşitli sebeplerle kaydedilmeyen kişilerin de hatırı sayılır bir yekûn tuttuğu hesaba katılmalıdır. İnalcık'ın tespitlerine göre 1455 tahririndeki İstanbul mahallelerinden 16'sı Fatih devrinin sonlarında da varlığını sürdürdü. Bunlar; Balat, Altı-Mermer, Canalıcı Kenisesi, Edirne-Kapusı, Azeban (Azebler Hamamı), İsa-Kapusu, Vlaherna (Iyulahina), Lips Manastırı, Samatya Kapusı, Silivri-Kapusı, Avrantharya (Ayvansaray), Sofyan (Sofular), Top-yıkığı, Vasiliko-Kapusı, Kir Martas, Manastır.

Tahrir defterinde bu mahallelere gelip yerleşenlerin geldikleri yerler belirtilmiştir. Mesela, Kızıltaş Mahallesi'nde Bergama'dan 13 hane, Top-yıkığı'nda Tekürdağı'ndan 31 hane, Altımermer'de Çorlu'dan 12, Kılıç'ta Çorlu'dan 8, Zağanos Paşa'da Çorlu'dan 8 hane kayıtlıdır. Toplamda en çok kişi Tekirdağ ve Çorlu'dan gelmiş görünüyor. Onları Kocaeli, Bergama, Eflihan/Eflani, Bolu, Aydın ve Edirne izlemektedir. Dolayısıyla fetih sonrasında şehre yerleşmek için coğrafi yönden İstanbul'a çevre vilayetlerden kişilerin rağbet ettiği sonucu çıkarılabilir. Bu kişilerin 158'i *gitmiş*; 25'i *ölü*, 182'si *mukim*, 6'sı *izinle gitmiş* vb. ifadelerle yazılıdır. Toplam 484 kişiden 158'i gitmiş, 25'i ölü, 6'sı izinle gitmiştir. Kalan kişi sayısı 295'tir. Bu durumda evlerin çoğunun hâlî olduğu anlaşılır.

İstanbul Şehrinin İmar ve İnşası

H. E. Ayverdi'nin çalışmasına göre Fatih devri sonlarına doğru İstanbul'da 181, Galata'da 61 mahalle vardı. Ayrıca Eyüp'te 8, Kasımpaşa'da 2, Boğaziçi'nde 7, Üsküdar'da 3 mahalle olmak üzere toplam sayı 262'ye ulaşıyordu. Bu da 1455-1477 arasında geçen 22 yılda kentte meydana gelen demografik gelişme ve iskân faaliyetlerinin boyutları hakkında bir fikir verir. Fatih, büyük cihat olarak gördüğü şehrin imar ve iskânını, ekonomik ve sosyal gelişmesini zamanın ölçüleri içinde büyük bir hızla gerçekleştirme yoluna girmiştir.

Fatih'in özellikle Rumeli ve Anadolu'daki seferlerin akabinde İstanbul'a nüfus nakline devam ettiği görülmektedir. Mesela 1455'te Sırbistan seferi dönüşünde gerçekleştirdiği İstanbul'a dışarıdan nüfus çekme işi, en önemli icraatlardan biridir. Kritobulos'a göre, "Asya ve Avrupa kıtalarındaki Osmanlı sınırları içinden, özellikle Sırbistan'dan birçokları büyük bir şevk ve istekle İstanbul'a göç ediyorlar"dı. Yine 1456'da Sırp, Macar ve Bulgar ülkelerinden pek çok ahaliyi İstanbul civarına yerleştirmek suretiyle hem bu verimli arazinin kullanılmasını hem de şehrin çevre güvenliğinin sağlanmasını hedeflemişti.[6]

1457'de Ayasofya'nın vakfiyesini tertip eden Fatih, 1463'te bir külliyenin inşasını emreder. Fatih ve Mahmud Paşa, Murad Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Mustafa Paşa gibi devlet adamları şehrin inşasına büyük önem verir ve katkı yaparlar. Kurulan imaretler etrafında yeni nahiyeler oluşur.

1459'da Mora halkından yetenekli ve bilgilileri İstanbul'a yerleştiren Fatih, diğerlerini de memleketin civarındaki boş arazilere yerleştirerek köyler kurdu. Amasra'ya mübaşirler göndererek ahalisinin büyük kısmını ve Osmanlı yönetimindeki Ermenilerle diğer halklardan bilgi, sanat ve servet sahibi olanları İstanbul'a getirtti. Devlet büyükleri ve servet sahiplerini şehrin inşasına katkıda bulunmaya teşvik etti. 1460'ta, daha önce İstanbul'da otururken fetihten önce veya sonra şehri terk edip Edirne, Filibe, Gelibolu ve Bursa gibi şehirlere yerleşenlerin geri dönüşlerine izin verdi. Eski ve Yeni Foça halkını, Taşoz ve Semadirek adaları ahalisini, 1463'te Midilli halkının bir kısmını İstanbul'a nakletti.[7]

İstanbul'un imar ve iskânına dair Tursun Bey ve Âşıkpaşazade'nin gözlem ve tespitleri de ilgi çekicidir:

"Ve buyurdu ki keferenin urûş-ı hâviyesinden ve dûr

6 Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, s. 137, 148.

7 Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, s. 168-169, 176, 209-210. Fatih'in İstanbul'un Rum ahalisine ve Bizans binalarına yönelik siyaseti için bkz. Halil İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 1969/1970, c. 23-24, s. 229-249.

ve büyût-ı hâliyesinden âmm ü hâs her kim ihtiyârı ile gelip sâkin olur ise tuttuklu tuttuğı ev mülki ola. Bu tergıble bay ve yohsuldan, her tarafdan dökülüp geldiler, evler ve saraylar tuttılar. İllâ şol kavm ki, kıvâm-ı bilâd anlarun ile mutasavverdür -ki anlar mütemevvil hâcelerdir-, istiğnaları sebebi ile terk-i vatan ihtiyâr itmediler; amma çün bu emrin müttehemi anlardur, hükm-i cihan-mutâ' nefâd buldu ki, her şehirden her memleketten bir mikdar-ı ma'dûd, ad ile meşhûr hâceler geldiler. Hâllerine münâsib evler ihsân idüp temlîk itti..."[8]

Tursun Bey, kâfirlerin terk ettiği evlere kendi isteğiyle gelip sakin olanlara buraların mülk olarak verileceğinin ilan edilmesi üzerine zengin ve yoksul kişilerin gelip evleri ve sarayları tuttuklarını, ama şehirlerin ekonomik gelişmesi açısından önemli olan tüccar taifesinin pek buna rağbet etmediğini, bunun üzerine de her şehirden belli sayıda tüccarın getirtildiğini ifade eder. Bu şekilde pek çok grup gelip yerleşince, temlik olunan bina ve evler vakıf olduğundan "Mukataasız olmaz." denilerek bu evlerin yazılıp mukataa konulması emredildi. Bu emrin ifası için o sırada Bursa beyi olan amcası Cebe Ali Bey'in görevlendirildiğini, kâtipliği de kendisinin üstlendiğini belirten Tursun Bey mukataasını eda edecek güçte olmayan kişilerin bulundukları evleri terk ederek kirasını ödeyebilecekleri başka evlere geçtiklerini de ekler.

Ancak padişah nedimlerinden birisi İstanbul'un yazılmasında sakıncalı iki hususun ortaya çıktığını ifade eder: Birincisi hiçbir gelir getirmeyen mukataa konulması, ikincisi ise kendi iradesiyle ev tutanın mülkü olacağı yönünde verilen vaadin bozulmasıdır. Padişah cevabında maksadının hazineye mal celp etmek olmadığını belirterek, açgözlülük yüzünden bazılarının pek çok eve el koyduğunu, henüz alıp satma işinin pek revaçta olmaması yüzünden boş kalan evlerin harap olmaya yüz tuttuğunu, dolayısıyla herkesin gücüne göre ev edinmesi için bu yolu tercih ettiğini bildirir. Bu maksat sağlandığına göre herkesin kendi seçimi ile elde ettiği evler için temlik emri gerçekleşti. Bu sebeple pek çok kişi karadan ve denizden şehre geldi ama bu defa su sıkıntısı baş gösterince bununla ilgili tedbirler alındı.[9]

Kentin iskân ve imarı için göçün teşviki, zorunlu göç uygulaması, şehre yerleşenlerden bir müddet sonra mukataa adı altında kira talep edilmesi ve bu işte Rum Mehmed Paşa'nın oynadığı rol Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşazade'de genişçe açıklanır. Diğer bir tarihçi Neşrî de konuya değinir, Rum Mehmed Paşa faslını muhtasar geçer (bkz. Derkenar 2). Her iki yazara göre de, kendi isteğiyle gelenler ile şehir mamur olmayınca padişah her vilayetten zengin ve yoksuldan haneler sürülmesini emredip kadılara ve subaşılara kullar gönderdi. Gelen halka evler verildi. Şehir bayındırlaşmaya başlayınca evler için kira (mukâtâ'a) istendi. Buna itiraz eden halkın bir kısmı geri eski yerine kaçtı. Kula Şahin'in tavsiyesiyle evleri tekrar mülklüğe veren hükümdar bir müddet sonra Rum Mehmed Paşa'nın etkisiyle tekrar mukataa usulünü getirdi.

Âşıkpaşazade'deki kayıtlar Amasra, Konya, Karaman ve Aksaray'dan sürgün edilenleri açıkça ortaya koymaktadır. Yine İstanbul'un fethi sonrasında Süleyman Bey'i subaşı tayin eden Fatih'in bütün vilayetlere kullar göndererek halkı İstanbul'a gelmeye teşvik edişiyle

124. BÂB: ANI BEYAN EDER KİM BU İSTANBUL KİM ALINDI, ŞEHİR HARAB OLDI, GERÜ NE SURET İLEN MA'MUR OLINDI, ANI BİLDÜRÜR

... Ve cemi' vilayetlerine kullar gönderdi kim: "Hatırı olan gelsün. İstanbul'da evler, bağlar ve bağçalar mülklüğe gelüb dutsun" dedi. Ve her kim geldiyse verdiler. Bu şehir bunun ile ma'mur olmadı. Bu kez padişah hükm etdi kim her vilâyetden ganîden ve fakîrden evler süreler. Her vilâyetün kadılarına ve subaşılarına hüküm ile kullar gönderdiler. Anlar dahi hüküm mucibince mübalağa evler sürüb getürdiler. Ve bu gelen halka dahi evler verdiler. Bu kez şehir ma'mur olmağa yüz dutdı. Ve bu halka verdikleri evlere mukata'a vaz' etdiler. Öyle olıcak bu halka dahi güç geldi. Eyitdiler kim: "Bizi mülkümüzden sürdünüz getürdünüz. Bu kâfir evlerine kira vermek içün mü getürdünüz?" dediler. Ve bazısı avratın oğlanın bıragub kaçub gitdi. Kula Şahin derlerdi. Sultan Mehmedün atasından dedesinden kalmış, vezaret görmiş bir kulı var idi. Padişaha eyidür: "Hay devletlü Sultanum! Atan deden bunca memlekteler feth etdiler. Hiç birinde mukata'a vaz' etmediler. Sultanuma dahi lâyık budur kim etmeye" dedi. Padişah dahi anın sözin kabul etdi. Mukata'ayı bağışladı. Yine hüküm buyurdu kim: "Her ev ki verürsiz, mülklüğe verün" dedi.

Böylece mamur olmaya başlayan şehirde bu defa bir kâfir oğlı vezir tekrar mukataa vaz edilmesi için padişahı ikna etti. Onun gerçek amacı ise Müslümanları şehirden kaçırmak, şehrin ileride tekrar Hristiyanların eline geçmesi için zemin hazırlamaktı. Eski dostları olan Hristiyanlar ona geldiler ve dediler ki;

"Hay! Neylersin" dediler. "Bu

8 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 67.

9 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 68-69.

Türkler gene bu şehri ma'mur etdiler. Senün gayratun kanı? Atan yurdını ve bizüm yurdumuzı aldılar. (...) İmdi sen cehd eyle kim bu halk bu şehirün imâretinden el çekeler. Ve gerü evvelki gibi bizüm elümüzde kala" dediler. Vezir dahi eyidür: "Bu şol mukata'a kim evvel komuşlar idi, anı gerü kodıralum. Bu halk dahi mülkler yapmakdan çekiler. Bu şehir ol nesneyile gene haraba yüz duta. Âhır gene bizüm tayfamuz elinde kala" dedi. (...) Gene mukata'a ihdas etdürdi. (s. 193)

Buradaki kâfir oğlunun Rum Mehmed Paşa olduğu, Karamanoğulları üzerine yapılan sefere dair 143 ve vezirlere dair 159. bablarda açıklanır:

Padişah hükm etti kim: "Lârende'den İstanbul'a evler süreler ve hem Konya'dan dahi süreler. Elhâsıl-ı kelâm bir nice ehl-i sanâyi'den Mahmud Paşa evler sürdi. Vezîri Rum Mehmed padişaha eyidür: "Devletlü sultanım! Mahmud sürdüğü evleri teftiş edüb gördüm. Ekseri fakirlerdür ve hem azdır" didi. "Ve ganîlerin sürmedi" dedi. Padişah eyidür: "Var imdi sen dahi göreyüm ne yazarsın" dedi. Bu Rum vezir İstanbul'un intikâmın almağa gayetde müştâk idi kim ehl-i islâm inciteyidi. Bu kez fırsat buldı. Elhâsıl-ı kelâm Lârende'den ve Konya'dan ziyâde evler almakdan muradı Rum vezirin buyidi kim ehl-i islâmın evlerin yıkdırub ve rızıkların ve düzenlerin bozdurmak idi (...)

Pâdişâhdan emrolındı kim "Aksaray'dan ev süresin, İstanbul'a getiresün" deyu. İshak Paşa, Pâdişâhın emrini yerine getürdi. Şimdiki demde İstanbula Aksaraylu mahallesi kim vardır, İshak Paşa'nın sürüb getürdi ol halkdır. (s. 216, 218-219)

Âl-i Osman kapusında ol vezir olıncaya değin atebe-i ulyaya gelen ulema ve fukaraya padişahdan teşrîf-i sadaka olur idi... Âhır it gibi boğdılar. Asıl menakıbın İstanbul babında deyüb dururın. (s. 243)

Âşıkpaşazâde (Âşıkpaşaoğlu Âşıkî), Tevârîh-i Âl-i Osman, nşr. H. Nihal Atsız, Osmanlı Tarihleri I içinde, İstanbul 1949.

HİKÂYET-İ İBTİDÂ-İ 'İMÂRET-İ KONSTANTİNİYYE

Rivâyettir ki, Sultan Mehmed, çünkü İstanbul'u feth etti; subaşılığı Süleyman Bey kuluna verdi. "Şehri 'imâret etmek ardınca ol" dedi. Anadan Sultan Mehmed İstanbul'un ma'mur olmasını isteyip, cümle Osman vilâyetlerine adamlar gönderip, "istiyen gelip İstanbul'da milk tutan tutsun" diye etrâf-ı âlemde çağrıttılar.

(Kula Şahin'in tavsiyesi ardından) Hemen İstanbul imârete yüz tuttu. Tâ şuna değin-kim Rum Mehmed Paşa vezir olup ol yine Sultan Mehmed'i iğvayile tamâ'a düşürüp yine mukata'a vaz' ettirdi. Kendi zira İstanbul oğlanıydı. Müslümanlar gelip kendi şehrinin evlerini müft tasarruf ettiklerine hased edip bu şimdiki mukata'a anın iğvâsiyle olmuştur.

Neşrî, Kitâb-ı Cihannümâ: Neşrî Tarihi, nşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, Ankara 1957, c. 2, s. 709.

ilgili ifadeler Kritobulos'ta da yer alır: Gelecek olanlara "evler, bağlar, bahçeler, mülkler" vaat edildi. Yine padişah emriyle fakirden ve zenginden "evler sürdüler". Şehir mamur olduktan sonra kendilerine verilen evler mukataaya verildi. Bu halkın gücüne gitti. Bir kısmı geri döndü. Bunun üzerine bu uygulamadan vazgeçen Fatih yeniden bu evleri mülk olarak verdi. Daha sonra şehir yine mamur olunca bu defa Rum Mehmed Paşa'nın teşvikiyle mukataa usulü yeniden getirildi. Âşıkpaşazade bu uygulamayı tenkit ederken bunu Rum Mehmed Paşa'nın şehrin Müslüman nüfusunun çoğalmasını engellemek ve ileride tekrar Hristiyanların eline geçmesine çalışmak amacına atfeder.

XV. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'a sürgün edilenlere dair kayıtlar Bursa şer'iye sicillerinde de mevcuttur. 890 (1485-1486) tarihli bir kayıtta, İstanbul'a sürgün edilen "beğlik dutcuların" Mudanya İskelesi'nde bıraktıkları bir kazandan bahsedilir. 883 (1478) tarihli bir sicilde Menteşe elinden bir taifenin Hasköy'de yattıkları gece iki çocuğun dünyaya geldiği tescil edilmiştir. 909 (1503-1504) tarihli bir kayıtta, İstanbul sürgünlerinden olup Bursa'ya dönen biri kadın diğeri erkek iki Müslümanın İstanbul'a iadesinden bahsedilmektedir.[10]

Karaman seferi sonrası Konya, Larende ve Aksaray gibi mamur şehirlerden İstanbul'a sürgün edilen ehl-i sanat ve ileri gelen Müslümanlar bahsi Âşıkpaşazade dışında, İbn Kemal gibi tarihçilerin eserlerinde de ifade edilir. Bu şekilde nüfusu artan ve imar faaliyetleriyle gelişen kentte salgın hastalık, yangın ve deprem gibi nüfusa olumsuz etki eden olaylar da görülmeye devam etmiştir. Mesela, 1467'de büyük bir veba salgınına maruz kalan İstanbul'da 600'den fazla kişinin öldüğü ve pek çok kişinin kaçtığı ama yine de şehrin on yıl zarfında büyük bir nüfus artışına sahne olduğu anlaşılmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed vakıflarına bağlanan 1.542 Rum hanenin en kalabalık kısmını Midilli'den gelenler oluşturmaktaydı. Dört cemaat hâlinde 777 Ermeni hanesi, 1.490 da Yahudi hanesi vardı. Fatih vakfiyelerine göre Bahçekapı-Eminönü bölgesinde Yahudiler, Fildamı Mahallesi'nde Müslümanlar, liman sahili boyunca da genellikle Yahudiler yerleşmiştir. 1475'te Gedik Ahmed Paşa'nın Kefe'den 40.000 Ermeni getirterek bunları Unkapanı-Balat arasındaki bölgeyle kendi adını alan Gedikpaşa'ya iskân ettirdiği ileri sürülmektedir. Böyle yuvarlak rakamların abartılı olduğu kesindir. Nitekim

10 Ö. Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi (nşr.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. XIII.

Tablo 3- 1455-1475 arası İstanbul'a sürülen veya göç eden nüfus	
Yer	**Etnik/Dinî Durum**
Amasra (1459)	Rum, Ermeni
Konya (1468-1474)	Müslümanlar
Karaman/Larende (1468-1474)	Müslümanlar
Aksaray (1468-1474)	Müslümanlar
Sırbistan	Sırp/Müslüman?
Balkanlar	Macar, Bulgar
Osmanlı Ülkesi	Ermeni
Mora (1460)	Rum
Edirne (1460'ta geri dönüşe izin)	(eski İstanbullu)
Filibe (1460'ta geri dönüşe izin)	(eski İstanbullu)
Gelibolu (1460'ta geri dönüşe izin)	(eski İstanbullu)
Bursa (1460'ta geri dönüşe izin)	(eski İstanbullu)
Midilli (1462)	Rum
Taşoz (1460)	Rum
Semadirek (1460)	Rum
Eski ve Yeni Foça (1459)	Rum, Ermeni
Trabzon (1461)	Rum
Argos (1463)	Rum
Ereğli (1468-1474)	Müslümanlar
Eğriboz (1470)	Rum
Limni (1460)	Rum
Kefe (1475)	Rum, Ermeni, Latin

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran sonrasında doğu vilayetlerinden getirdiği 40.000 Ermeniyi Samatya'ya yerleştirdiği iddiası da aynı şekilde abartılıdır.

Evliya Çelebi'ye göre vilayetlere gönderilen sürgün emirleri sonrasında Üsküp halkı, Üsküplü Mahallesi'ne, Yenişehir halkı Yeni Mahalle'ye, Sofya halkı Ayasofya'ya, Mora Rumları Fenerkapı'ya, Selânik'ten gelen 50 Yahudi cemaati Tekfur Sarayı ile Şuhud Kapısı'na (ki buraya Çıfıt Kapısı denmiştir), Aksaraylılar Aksaray Mahallesi'ne, Akka, Gazze ve Remle'den gelen Arabistan kavmi Tahtakale'ye, Acem'den gelenler Mahmutpaşa yakınında Hoca Hanı'na, Arnavutlar Silivrikapı'ya, Balat şehrinden gelen Çingeneler Balat Mahallesi'ne, Akıllıbend'den gelenleri Akıllıbend Mahallesi'ne, Arnavutları Silivrikapısı'na, Safedli Yahudiler Hasköy'e, Anadolu'dan gelen Türkleri Üsküdar'a, Tokat-Sivas'tan gelen Ermeniler Sulumanastır'a, Manisalılar Macuncu Mahallesi'ne, Eğirdir ve İğdirliler Eğrikapı'ya, Bursalılar Eyüp Sultan'a, Karamanlılar Büyük Karaman'a, Konyalılar Küçük Karaman'a, Tireliler Vefa'ya, Çarşamba Ovası

Tablo 4- Ayverdi'ye göre Fatih devri mahalleleri	
İstanbul	181
Eyüp	8
Kasım Paşa	2
Galata	61
Boğaziçi	7
Üsküdar	3
Toplam	262

halkı Çarşambapazarı'na, Kastamonu halkı Kazancılar Mahallesi'ne, Trabzon (Tarabefsunlu) Lazları Beyazıt Han Camii mevkiine, Gelibolu halkı Tersane'ye, İzmir halkı Büyük Galata'ya, Frenk halkı Küçük Galata'ya, Sinop ve Samsun'dan gelenler Tophane'ye yerleştirildi.[11]

İstanbul mahallelerinin gelişimine baktığımızda, Fatih devri sonunda 182 mahallesi olan İstanbul'da mahalle sayısı 1546'da, gayrimüslim mahalleleri hariç 219'a çıkmıştır. 1634'te toplam 292 mahalle, 12 cemaat (henüz bir yere yerleşmemiş topluluk) vardı. 1672'de 253 müslim 24 gayrimüslim mahallesi tespit edilirken 1871'de suriçinde 284 Müslüman, 24 Rum, 14 Ermeni, 9 Yahudi mahallesi; surdışında Boğaz ve Haliç boyunca ve Üsküdar ve Kadıköy'de 256 mahalle daha vardı.

Ayverdi'nin kitabı, Fatih devrine ait üç vakfiye, *926 Tarihli Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri*, *İstanbul Vakıfları Vahrir Defteri* (en geç tarih 953) ile *Hadîkatü'l-cevâmi*', *Fatih Devri Mimarisi* gibi eserler ve 1922 tarihli mahalle isimleri cetveline dayanarak Fatih devri mahallelerini ve bunların sonraki durumlarını izah etmiş ve tablolaştırmıştır. İstanbul semtindeki mahalle sayısı 181 olup bunların kahir ekseriyeti mescit ve cami adı taşımaktadır (156 adet). Bir kısmı şehrin kapılarının adını taşır (Babülferes, Fenerkapısı, Günkoz Kapısı, İğri Kapı, İsa Kapısı, İskele Kapısı, Kum Kapısı, Odun Kapısı, Orya Kapısı, Samatya Kapısı, Silivri Kapısı, Vasiliko Kapısı gibi). Bazı mahalleler mesleklerle ilgilidir: Arpacılar, Avcılar, Unkapanı, Balıkpazarı, Bozahaneler, Camcılar Mescidi, Demirciler Mescidi, Dülgerzade Camii, İğciler, Makascılar Mescidi, Sağrıcılar Camii, Saraçhane, Tarakçılar Camii, Yoğurtçular Camii vb. 10 adet Hacı ile başlayan isim ve mescit, 9 adet Hoca, 10 adet de Molla (Fenari, Gürani, Kestel, Şeref, Zeyrek) unvanı ile başlayan mahalle vardır. Bazı mahallelerin adları sakinlerinin geldiği yerleri (Akseki, Ereğli, Üsküplü), bazıları da etnik

11 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul 2011, c. 1, 1. Kitap, s. 51.

kökenlerini (Gürcü, Tatarlar) taşırken bir kısmı eski adlarını devam ettirmiş veya özelliğine, işaret ettiği olaya göre adlandırılmıştır (Balat, Langa, Leşgari, Tahte'l-kala, Top-yıkığı, İbn Meddas Camii, İyaluhirna vb.)

Galata'ya bakıldığında Hristiyan (Rum, Ermeni, Frenk) mahalleleri ağırlıktadır: Andon Oknale, Berber Mihal, Ermeniler, Ermeni Ekmekçi Andrea, Ermeni Fenavüç, Ermeni Hoca Ker, Ermeni Şadi Bey, Frenk Agabi, Frenk Karlo, Frenk Kapani Fikron, Frenk Agrifo, Frenk Kuyumcu Dominiko, Frenk Baris, Frenk Petro Frossi, Frenk Baptist, Frenk Andon Masnu, Korne, Kosta Koperye, Kumiler, Laviz, Manol Dranço, Manolverdi, Meyhaneci Manol, Midilli Zozi, Pazoğlu San Benito, Sepetçi, Vasiliko, Yagomno, Zani Bagano vb.

1477 Tahririne Göre Nüfus

İstanbul'un Fatih devri sonlarındaki nüfus ve iskân durumuyla ilgili olarak yapılan bir sayımın sonuçları başta Ayverdi olmak üzere birçok bilim adamı tarafından değerlendirilmiştir. 1477'de İstanbul Kadısı Muhyiddin ile Subaşı Mahmud tarafından yapılan bir sayımın sonucu yazılan bir vesikada İstanbul ve Galata'nın nüfusu ve dükkân sayıları verilmiştir: Topkapı Sarayı arşivindeki iki sayfalık belge şöyle başlar:

Muhasebe-i hânehâ-i müslimânân ve nasrâniyân ve yehûdiyân ve ermeniyân ve gayrühüm bi-ma'rifeti Mevlânâ Muhyiddin kadî-i İstanbul ve Mahmud za'îm-i İstanbul tahriren fî evâil-i zilhicce senetin isnâ ve semânîne ve semânemietin. (882/[1477])

Buna göre Galata dâhil İstanbul'da toplam 16.324 hane vardı. Öte yandan İstanbul'da 3.667, Galata'da 260 toplamda, 3.927 dükkân olduğu kayıtlıdır.

İstanbul'a savaşlar sonrasında nüfus nakli Fatih'ten sonra da devam edecektir. Mesela, II. Bayezid devrinde Akkirman'dan getirilen 500 hanenin Silivrikapı'ya yerleştirilmiş olduğu zikredilir. 1489 tarihli cizye defterinde ise İstanbul'da 38'i âlâ, 476'sı evsat, 123'ü ednâ ve 33'ü mücerred ve müteferrika olmak üzere toplam 670 Akkirmanlı cizye mükellefi olduğu kayıtlıdır.[12] 1492'den sonra İspanya, Portekiz ve İtalya'dan gelenlerle artan Yahudi nüfus bir dönem tanığına göre 36.000'e ulaşmıştır. Yavuz Selim de Çaldıran ve Mısır seferlerinden sonra bir miktar tüccar, zanaatkâr ve âlimi İstanbul'a getirtti; oğlu Süleyman bunların bir kısmının geri dönmesine müsaade edecektir. Belgrad'ın fethini müteakip bir kısım Hristiyan ve Yahudi Samatya Kapısı'na (sonradan Belgrad Mahallesi) yerleştirildi.

Fatih Külliyesi'ne ait 1540 tarihli bir tahrir defterine göre cizyeleri bu vakfa ait olmak üzere İstanbul'a

Tablo 5- 1477 tahririne göre İstanbul nüfusu

	İstanbul	Galata	Toplam
Müslüman hane (Hânehâ-i Müslimânân)	8.951	535	9.486
Hristiyan (Rum Ortodoks) Hane (Hânehâ-i Nasrâniyân)	3.151	592	3.743
Yahudi hane (Hânehâ-i Yehudiyân)	1.647		1.647
Kefeli hane (Hânehâ-i Kefelular)	267		267
Ermeni hane (Hânehâ-i Ermeniyân)	372	62	434
Karamanlı-Ermeni hane (Hânehâ-i Karamaniyân ba-şekl-i Ermeni)	384		384
Çingene hane (Hânehâ-i Çingene)	31		31
Efrenciyan hane (Hânehâ-i Efrencân-ı Galata)		332	0
TOPLAM	**14.803**	**1521**	**16.324**

Tablo 6- 1540 cizye tahririne göre gayrimüslimlerin geldikleri ve yerleştikleri yerler

Cemaat	Hane	Geldiği Yer	Yerleştiği Yer
Rum	1457	Karaca veya Yeni Foça	Kumkapı, Kadırga, Fener, Galata
		Midilli	Aya Dimitri, Apostol, kemer-i İsa, Eksiliporta, Patrik ve Fener Mh., Galata
		Kefe	Lazarı, Kefeliler, Langa
		Trabzon	Aya Trabzon, Trabzon Feneri mahalleriyle Balıkçı ve Dalyancı cemaatleri halinde
Ermeni	807	Trabzon, Larende, Tavgandos, İlbisra, Güdregümi, Niğde, Ankara, İstanos, Tokat, Merzifon, Bursa	
Yahudi	1522	Gelibolu, Dimetoka, Ohri, Selânik, Tırhala, Vidin, Filibe, Girit, Sofya, Yanya, Sinop, Edirne, Kastamonu, Eğirdir vb. ile İspanyol Yahudileri	
Frenk	94		Galata

12 Ömer Lütfi Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe Bilançoları", *TTK Belgeler*, 1964, c. I, sy. 1, s. 38.

yerleştirilmiş olan toplam 3.880 (tahminen yaklaşık 10.000-15.000 kişilik bir nüfus) Hristiyan ve Yahudilerin geldikleri yerler ve İstanbul'da sakin oldukları mahaller şöyledir:

İstanbul'a ve çevresine yerleştirilen gruplardan bahsedilirken Tursun Bey ve Kritobulos'ta işaret edilen bir gruba dikkati çekmek lazımdır. İstanbul civarında, hâlî araziyi ziraat etmek ve şenlendirmek üzere yerleştirilen Moralı, Sırp, Macar ve Bulgarların mahiyeti tam olarak belirtilmemişse de bunların savaş esirleri olup ortakçı kul statüsünde çalıştırılan kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim *Anonim Tevarih* ve Neşrî'deki bazı ibareler buna delalet eder. Yine Midilli, Kefe, Akkerman gibi yerlerden de fetih sonrası savaş esirleri getirilmiştir. Bu şekilde toplam 164 köyde ortakçı kul statüsünde gayrimüslimlerle birlikte sürülmüş Müslümanlara ait vergi mükellefi sayıları da 904 (1498) tarihli tahrire ve Kanunî devri tahririne göre tespit edilmiştir. Mesela Bakırköy'de 30, Küçükçekmece'de 60, Büyükçekçece'de 90, Kumburgaz'da 62, Ayastefanos'ta 55, Tarabya'da 25 Hristiyan hane; Küçükçekmece'de 35, Büyükçekmece'de 34 Müslüman hane vardır. Ortakçı kullar köylerde oturduğu için onları şehir nüfusundan ayrı mütalaa etmek lazımdır. Haslar kazasında 1498 tarihinde 160 köyden en aşağı 110 kadarında dağınık hâlde yaşayan ortakçı kul nüfusu kayıtlı olarak toplam 2.013 (1.442 evli, 423 bekâr, 148 evli ama farklı statüde) idi. Bunların toplam nüfusu ise 10.000'i geçmemekteydi.[13]

II. Bayezid devrinde nüfus hakkında genel bir fikir vermesi açısından bu döneme ait, 894 (1489) tarihli, bir cizye defteri dikkat çekicidir. Bu defterin verilerine göre İstanbul'da cizye veren halkın nüfusu toplam 9.684 hane ve 1.181 dul kadın olmak üzere toplam 10.865 idi. Bu veriyi 1477 tahriri ile karşılaştırdığımızda 12 yıl içinde önemli bir artışın (takriben iki kat) olduğunu tespit ederiz. Kaldı ki 1492 sonrası Yahudi göçünden sonra bunun arttığı da vakıadır.

XVI. YÜZYILDA NÜFUS

XVI. yüzyılda da savaşlar sonucu ele geçirilen bölgelerden nüfus nakli, özellikle de sanatkâr, âlim ve tüccarların celbi devam etmiştir. Mısır'ın alınmasından sonra Yavuz Sultan Selim İstanbul'a sürgün edeceği kişilerin defterini hazırlatmıştır. Önemli devlet adamları, bürokratlar, âlimler, tüccar ve zanaatkârlar bu sürülenler içinde yer almıştır (Toplam 1.000-1.800 arası tahmin ediliyor). Mamafih bu yüzyılın ilk çeyreğinde nitelikli nüfus nakilleri yapılan İstanbul, daha sonraları büyük bir payitaht olarak ekonomik şartların zorladığı kesimlerin göçlerine de sahne olmuştur.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında kırsal kesimi etkileyen nüfus tazyikinin köylerde geçim darlığına yol açması yüzünden medrese kapılarına yığılan, sarıca ve sekban adıyla bey kapılarına asker yazılan gençler zaman içinde eşkıyalık hareketleri içinde de yer alacaktı. Daha iyi iş imkânları bulmak, vergilerden kurtulmak, vakıfların imkânlarından yararlanmak gibi hususlar, İstanbul'a göçü özendiren belli başlı etkenler arasındaydı. Sadece Fatih İmareti'nden günde 1.000 kişinin yararlandığı belirtilmektedir. Özellikle asrın sonlarında suhte hareketleri ve Celâlî İsyanları yüzünden binlerce kişi şehre akın etmeye başladı. Köyden gelenler Kasımpaşa ve Eyüp civarında yerleşir, gençler bekâr odalarında kalırdı. 1617'de suhte hareketleri yüzünden Anadolu'da birkaç merkez dışında medrese eğitimine son verilip bunların imaretleri de kapatılınca onlar da İstanbul'a toplandılar. Bu şekilde 5.000-8.000 kişinin geldiği tahmin edilmektedir.[14]

Bu yüzyılda gayrimüslimlerin durumuna gelince, 1592'de İstanbul gayrimüslim nüfusu Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Karamanlılar, Galata Frenkleri ve Galata Rumları olarak altı gruptaydı. Katolikler 1475'te Edirnekapı'da da vardı ama zamanla bunlar da Galata'ya geçmiştir. Rumlar ve Ermeniler Marmara kıyısında Fener ve Balat'ta ve Rumeli yakasında oturuyordu. Müslümanlar kendilerine yakın mahallerde oturan gayrimüslimlerin yaşantılarından rahatsız olduklarında şikâyetçi olabiliyordu. Bu seyrek bir durum olmakla birlikte İstanbul'un sadece Müslüman şehri olması gerektiği düşüncesi giderek yaygınlaşmıştır.

Ermeniler, özellikle Anadolu Ermenileri, Türk kültürünü benimsemişti. İstanbul'da ortak dil Türkçe idi. Ermeni patriğinin makamı Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Samatya'daki Sulu Manastır'da (Surp Kevork) idi. XVII. yüzyılda, Kumkapı, Balat, Topkapı, Galata, Beşiktaş, Kuruçeşme, Ortaköy gibi yerlerde yaşayan Ermenilerin en kalabalık olduğu yer Kumkapı idi ve merkezi Ermeni Kilisesi de buradaki Surp Asduadzadzin Kilisesi'ne nakledildi.

13 Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul, 2000, c. 1, s. 1-55, 159.

14 İnalcık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 234.

Rum Ortodoks patriğine bağlı Rumlar en kalabalık gayrimüslim unsurdu. XIX. yüzyılda (1831) yapılan ilk nüfus sayımında yaklaşık 100.000 kişilik toplam nüfusa sahip olduğu anlaşılan Rumların XVI. yüzyıl nüfusları için yapılan tahminlerin ihtiyatla karşılansa bile yine en azından Ermeniler kadar bir nüfusa sahiptiler. Rum nüfus içinde yer alan Karamanlı Rumlar Patrikhane'ye bağlı olmakla birlikte Türkçe konuşan farklı bir cemaat idi. XVI. yüzyıl ortalarında Yedikule yakınlarına yerleştirilen bu grup yüz yıl kadar sonra Narlıkapı civarında suriçi veya dışında yaşamaktaydı.

İstanbul'da Yahudiler şu gruplardan oluşuyordu: Fetih öncesi Yahudileri, Edirne'den getirilen Karaîler, Anadolu ve Rumeli'den sürgün olarak getirilen Rabbanîler ve Karaîler, II. Bayezid döneminde büyük göç sırasında gelen Eşkinazlar. 1489'da 2.017 Yahudi hanesi vardı. XVI. yüzyıl ortalarında göçlerin de etkisiyle Yahudi nüfusu 15.000'e ulaştı. 1552'de Portekiz-Felemenk Marronları İstanbul'a yerleşti. Romaniot, Sefarad ve Karay Yahudi cemaatleri farklı kimliklerini devam ettirdi. 1582'de Sefarad, Aşkenazi ve Romaniot temsilcileri Hasköy'de ortak bir mezarlık kurulması için başvurmuştu. Valide Camii'nin yapımına başlanmasıyla (1597) yaklaşık 100 Yahudi hanesi Eminönü'nden Hasköy'e taşındı. 1634'te İstanbul'da 1.255 Yahudi avarızhanesi vardı; yüzyıl sonunda ise 5.000 Yahudi cizye ödüyordu. Bu bağlamda, belirtmek gerekir ki, buradaki Yahudilerin birçoğu esasen Müslüman vakıflarının kiracıları idi. Ayrıca, yine bu bölgede yer alan Zeytun cemaatine ait sinagog arsasının bir kısmı Ayasofya vakfından mukataalı olarak Yahudiler tarafından tasarruf edilmekteydi.[15] Evliya Çelebi'ye göre Hasköy'de Valide Sultan Camii inşaatı dolayısıyla gelenlerle birlikte Yahudi nüfus artarak 11.000'e çıkmıştır. Burada iki Rum, bir Müslüman, bir Ermeni mahallesi bulunmaktaydı.[16]

XVI. yüzyılda nüfus hakkında bir fikir sahibi olabilmek açısından mahalle sayıları ve vakıf evlere dair rakamları da hatırlatmakta fayda vardır. 1546 tarihli vakıf defterine göre sultan vakıfları hariç 4.000'in üzerinde vakıf evi vardır. Buna Ayasofya evkafında mevcut 1.300 evle diğer sultan vakıflarını da eklemek gerekir. Bu defterde 219 mahalle yazılıdır. 1600 tarihli vakıf defterinde bu sayı 226'dır.[17]

Yine nüfusun önemli bir bileşeni saray halkı ve bilhassa kapıkulu askerleridir. 1514'te saray görevlileri (3.742) ve kapıkulu askerlerinin (16.643) toplam sayısı 20.385 idi. Bu sayı XVII. yüzyıl başında Ayn Ali Efendi'ye göre 90.000'i geçmiştir. Bu rakamın XVII. yüzyıl ortalarında 100.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır. 933-934 (1527-1528) tarihli Muhasebe kayıtlarına göre Dergâh-ı âli mülazımları cemaatı sayısı 27.049'dur. Aynı yıl (933) *lezez mevacibi* (Şevval, Zilhicce ve Zilkade ayları maaşları) listesinde sayı 24.146 olarak verilmişti.[18]

XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla İstanbul'un Nüfusuna Dair Tahminler

1477'de toplam 16.326 hane nüfusu olan İstanbul'da, Schneider'e göre, hane nüfusunu 4-5 kişi sayarsak 60.000-70.000 kişilik bir nüfus vardı. Bu konuda E. H. Ayverdi farklı bir yaklaşım önermiş, İstanbul ve Bilad-ı Selase (Galata, Üsküdar ve Eyüp) nüfusunun 185.000-195.000 arasında olduğunu ileri sürmüştür. Ayverdi, Schneider'in İstanbul ve Galata dışındaki yerleri hesaba katmadığını, ayrıca o devirde bir evde yaşayan insan sayısının ortalama 4-5 değil 8 kişi olarak kabul edilmesinin daha makul olduğunu ileri sürmüştür. İstanbul surları dâhilinde 14.803 evde 118.424 kişi, sarayda 1.200 kişi, kapıkulları 10.000 kişi, medrese danişmentleri 1.750 kişi, bekâr odalarında 5.000 kişi, mevcut 10 handa toplam 500 kişi, vüzera konaklarında 5.000 kişi olduğunu tahmin eden Ayverdi böylece 141.874 rakamına ulaşır. Daha gerçekçi bir yaklaşımla hane ortalamasını 5 kişi kabul eder ve diğer ilaveleri kabul edersek suriçi nüfusu için 95.000-100.000 arası bir rakama ulaşırız. Eyüp, Galata vesair yerler için de yaklaşık 30.000-40.000 kişilik bir nüfus tahmini yapılabilir.

1535'te Ö. L. Barkan'ın tahminine göre 80.000 hane (46.635 Müslüman, 25.295 Hristiyan, 8.070 Yahudi) nüfus vardı. Saray görevlileri ve kapıkulları da (takriben 25.000 kişi) dikkate alındığında toplam nüfusun bir hanede ortalama 4 kişi olduğu varsayılsa dahi 350.000 civarına ulaşıyordu. Hanenin 5 kişiden oluştuğunu kabul eden Ö. L. Barkan'a göre İstanbul, 1520-1535 arasında nüfus 400.000'e yükselmiş ve döneminde dünyanın en büyük kenti hâline gelmiştir. Barkan bu tahminini herhangi bir

15 Bu konuda etraflı değerlendirmeler için bkz. Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangınının Sosyo-ekonomik Tahlili*, doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 170-76. Bu yeni çalışmadan haberdar olmamı sağlayan Sayın Mustafa Birol Ülker'e teşekkür ederim.

16 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. 1, s. 203; İnalcık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 235-236.

17 Barkan-Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*; Mehmet Canatar (haz.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (1009 (1600) Tarihli),* İstanbul 2004.

18 Barkan, *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* c. 1, s. 651, 673.

arşiv belgesine dayandırmamıştır.[19] Nüfusun yaklaşık %58'i (%58,3) Müslüman, %42'si (%41,7) gayrimüslim olarak tahmin edilmiştir. R. Mantran'ın kullandığı bir belgede ev sayısı olarak İstanbul ve Galata için 9.486 Müslüman ve 6.338 kâfir evi verilmiştir. Burada da aşağı yukarı aynı oran söz konusudur (%58,11'e karşı %41,89).[20]

Ayverdi'ye göre nüfusun %75'i suriçinde, %15'i Galata ve Eyüp'te, %10'u ise Üsküdar ve Boğaziçi'nde oturmaktaydı. Yine ona göre Hristiyan nüfus toplam nüfusun en fazla %30'unu teşkil ediyordu. Bu yukarıda Barkan ve Mantran tarafından verilen nispetlerden farklıdır. Nüfusun üçte birinden fazlası Haliç'e bakan sırtlara yerleştiği, Marmara sahilinde ise nüfus çoğunluğunu gayrimüslimlerin teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Geri kalan nüfus ise Aksaray, Topkapı civarı ve Kocamustafapaşa'ya yerleşmiştir. Üsküdar'da birkaç mahalle kurulmuştur.

1552'de esir edilerek Sinan Paşa'nın özel doktorluğunu yapan C. de Villalon (ö. 1554) efendisinin evinde bir kayıt defteri gördüğünü, buna göre banliyölerdeki 10.000 ev dışında İstanbul ve çevresinin nüfusunun 104.000 haneye (40.000 Hristiyan, 4.000 Yahudi, 60.000 Türk) ulaştığını bildirmiştir (Müslümanlar %57,7, gayrimüslimler %42,3). Bu da hane başına 5 kişi formülüne göre 520.000 kişilik bir nüfusa tekabül eder. Bir hanenin 4 kişiden oluştuğunu varsayan yaklaşım benimsenirse bu 400.000'in üzerinde bir nüfusa tekabül eder; bekârlar, işsizler, ordu ve saray mensupları hesaba katılınca her hâlükârda 500.000-600.000 arası bir nüfus tahmin edilebilir.

1573-1576 arasında İstanbul'da bulunan S. Gerlach, 19 kapısı olan İstanbul şehrinin fiziki yapısı, camileri, mescitleri, imaretleri, hamamları vb. hakkında bilgiler verir. Gerlach, Galata'da oturanların çoğunun Rum olduğunu, pek az Türk bulunduğunu ifade eder. Galata'dan bahsederken orada Yahudiye rastlamadığını, ancak kendisine İstanbul'da 20.000 Yahudinin yaşadığının bildirildiğini kaydeder.[21]

Seyyah Lubenau (1587-1589) ise İstanbul'un 26 kapısının bulunduğunu, kentte 4.492 büyük cadde, 2.084 küçük sokak, 2.276 fırın, 947 çeşme, 5.852 değirmen var olduğunu yazar. Günde 800 ölümün vuku bulduğu, bu ölüm olaylarının üç ay sürdüğünü, ardından Türk hükümdarının bir sayım yaptırdığını, sayım sonucunda 20 yaş üzerinde 180.000 erkek saptandığını yazar.[22] 20 yaş üzeri erkek nüfusun, sanayi öncesi toplumlarda gerçek nüfusun takriben 1/3'ü olduğu tahmin edilebilir. Bu durumda, sayılan nüfusun 540.000 civarında olduğu sonucu çıkar. Bu bilginin kaynağı bilinmemekle birlikte, XVI. yüzyıl sonu için önerilen tahminlerle tutarlılık arz ettiği görülmektedir.

XVI. yüzyıl sonlarında Sanderson İstanbul nüfusunu 1.231.207 olarak verir. Rakamın küsuratlı çıkması bir tahminden değil de sayımdan kaynaklandığı anlamına gelmez. Ona göre vezirlerden acemi oğlanlara kadar İstanbul'da yaşayan askerî nüfus 81.207'dir. Kadın ve çocuklar dışında şehrin diğer Türk sakinleri 200.000, Hristiyanları 200.000, Yahudileri ise 150.000 olarak tahmin eden Sanderson, Hristiyanların, Yahudilerin ve Türklerin kadın ve çocuklarını ise 600.000 kişi olarak tahmin eder.[23]

Anadolu ve Rumeli kazaskerliği ve şeyhülislamlık yapan İstanbul kadısı Zekeriyya Efendi'nin 985 (1577-1578) İstanbul teftişinin sonuçlarını yansıtan üç liste, Zeki Arıkan tarafından yayınlanmıştır. Bu teftişte Müslüman mahalleleri, cami, mescit, imaret, muallimhane, hankah, zaviye, kervansaray, çeşme, musluk, fırın, değirmen, kapan, hamam, gayrimüslim (kefere) mahalleleri, Yahudi mahalleleri, kilise, havra, bozahane sayıları verilmiştir. Bu listelerde Müslüman mahalle sayısı 3.973 (birinde 4.985), kefere mahallesi sayısı 4.585, Yahudi mahallesi sayısı 2.585'tir. Listeleri analiz eden Arıkan bu rakamların ne mahalle ne de sokak sayısı değil, avarızhane sayısı olabileceğini ileri sürmektedir. Zira İstanbul'a ait hiçbir gerçekçi sayım veya tahminde bu sayıda mahalleden bahsedilmediği açıktır. Mesela 1546 vakıf defterinde 219 mahalle, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin eserinde ise (XVII. yüzyıl sonları) 253 Müslüman, 24 Hristiyan mahallesi kaydedilmektedir.[24] Nitekim XVII. yüzyıl başlarına ait bir avarız defterine göre suriçinde (İstanbul kazasında) 213 Hristiyan, 1.255 Yahudi, 1.550 Müslüman avarızhanesi

19 Barkan, *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. 2, s. 1412.

20 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul-Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, Ankara 1990, c. 1, s. 46.

21 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü, 1573-1576*, çev. Türkis Noyan, İstanbul 2007, s. 150.

22 *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589,* çev. Türkis Noyan, İstanbul 2012, c. 1, s. 181. Lubenau'ya göre şehirde 44 Rum kilisesi, 70 Yahudi okulu, 485 cami ve mescit, 625 okul, 515 medrese, 110 hastane ve timarhane vardır (s. 213).

23 Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Oklohama 1972, 3. bs., s. 102-103. Seyyahların İstanbul nüfusu ve gayri müslim nüfus hakkındaki bilgileri için ayrıca bkz. Firdevs Çetin, *Batılı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler*, İstanbul 2012.

24 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 52.

Tablo 7- İstanbul nüfusu tahminleri (XV-XVI. yüzyıllar)			
Tarih	**Nüfus Tahmini**	**Kaynak**	**Tahmini Yapan/ Zikreden**
1430-1440	40.000-50.000	Hristiyan seyyahlar	Schneider
1477	97.956	İstanbul haneleri sayımı, Muhyiddin Efendi	Barkan
	60.000-70.000	İstanbul haneleri sayımı, Muhyiddin Efendi	Schneider
	145.000-150.000	İstanbul haneleri sayımı, Muhyiddin Efendi	Ayverdi
1520-1530	400.000	Belirsiz	Barkan
1550	410.000-520.000	Cristobal de Villalon	
1571-1580	700.000	Belirsiz	Barkan, Mantran
1573	300.000	Venedik Balyozu Garzoni	
1593	1.231.207	John Sanderson	

vardı. Dolayısıyla Zekeriyya Efendi'nin sayımının sadece İstanbul kazasıyla sınırlı olmadığı, diğer kadılıkları da kapsadığı anlaşılmaktadır.[25]

Sinan Paşa'ya hitaben yazılan 1590 tarihli bir fermanda, Bağdat irsaliyesinin miktarının az bulunduğu yönündeki ikaz bağlamında İstanbul'da hane sayısının 80.000 olduğu belirtiliyor.[26] Bu da bir hanede 4 veya 5 kişinin bulunduğuna göre takriben 320.000-400.000 kişilik bir nüfusa tekabül eder. Yaklaşık 90.000 kişilik kapıkulu ve saray halkını da buna eklemek gerekir.

XVI. yüzyıl sonlarında İstanbul'u ziyaret eden Fransız gezgin Michel Baudier burada 120 medrese, 89 darüşşifa ve 9.000 suhte olduğunu söyler. Hezarfen Hüseyin Efendi 1672'de 126 medreseden bahseder. Hâlbuki Zekeriyyazade 515 medreseden bahseder ki bu abartılıdır.

Bu tahminlerden 1477 sayımı ile ilgili olanlar, bilim adamlarının ortalama hane mevcudu konusunda farklı katsayılar kullanmasından dolayı farklılaşmıştır. 1520-1530 ve 1571-1580 dönemlerine ait rakamlar Barkan'ın tahminleridir. Diğerleri ise yabancı gözlemcilere ait tahminlerdir. Bazı araştırmacılar Barkan ve Mantran'ın tahminlerini abartılı bulur. Mesela Zafer Toprak, İstanbul'daki tüketime ve suriçi bölgesinin nüfus yoğunluğunun gelişmesine istinaden İstanbul nüfusunu XVI. yüzyılda 200.000 olduğunu, XVII. yüzyıl başında ise 250.000'e ulaştığını ileri sürmenin daha gerçekçi olduğunu belirtmiştir. Stefanos Yerasimos da, Barkan ve Mantran'ın tahminlerini abartılı bulanlardandır. Vakıf evlerinden hareketle XVI. yüzyıl ortalarında suriçi nüfusunu 150.000 olarak tahmin eder.[27] Nüfusbilimci Roger Mols S. J., İstanbul nüfusunun XVI. yüzyıl başında 150.000-200.000 arası, XVI. yüzyıl sonu-XVII. yüzyıl başlarında 200.000-400.000 arasında olduğunu, XVII. yüzyıl sonlarında ise nüfusu 400.000'den fazla olan kentler (Paris, Napoli) arasına girdiğini yazar. İnalcık da, İstanbul nüfusunun Bizans döneminde hiçbir zaman 400.000'i aşmadığını belirtir; dolayısıyla 1573 için Garzoni'nin 300.000'in üzerindeki tahminini gerçeğe yakın bulur.[28]

Kente Göç: İhtiyaçlar ve Fazlalıklar

İstanbul nüfusu, şehrin dinamik yapısı gereği çok fazla hareketliliğe açıktı. Kentin bayındır olması için ihtiyaç duyulan çeşitli unsurların gelişi teşvik edilirken belli bir doygunluğa erişildikten sonra nüfus fazlasının yol açtığı olumsuzluklara karşı tedbirler alınması zaruret haline geliyordu. Kentin imar ve inşası bağlamında nüfus hareketliliğinin doğal unsurlarından biri de iş aramak için şehre gelenlerle şehirdeki büyük yapı projelerinde çalıştırılmak üzere getirilen çeşitli meslek erbabı idi. Mesela Süleymaniye Camii ve İmareti inşaatında çalıştığı tespit edilen meslek sahiplerine dair istatistik verilere göre toplam 3.523 meslek erbabından 1.018'i, İstanbul'dan, 464'ü Anadolu'dan, 491'i Rumeli'dendi; 1.550'sinin ise geldiği yer belirsizdir.[29] Bu zenaat ve meslek erbabı yanında inşaatta çalışan vasıfsız işçiler, belirli sürelerle çalışan serbest işçiler ve acemi oğlanları da vardır. Özellikle vasıfsız işçilerin önemli bir bölümünün de kente iş aramaya gelenler arasından çıktığı aşikârdır.

Diğer yandan, XVI. yüzyılın ortalarına doğru nüfusu belirli bir doygunluğa ulaşan İstanbul'a daha fazla

25 Z. Arıkan, "Şeyhülislam Zekeriyya Efendi'nin İstanbul Sayımı (985/1577-1578)", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, 29 Mayıs-1 Haziran 1988*, İstanbul 1989, s. 39-57.

26 Mühimme 66, 97, 212'ye atfen Hüseyin Arslan, *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001, s. 134-135.

27 Z. Toprak, "Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul'un Nüfusu ve Toplumsal Topoğrafyası", *Toplum ve Ekonomi,* 1992, sy. 3, s. 109-120; S. Yerasimos, "Onaltıncı Yüzyıl İstanbul Nüfusunun Tekrar Değerlendirilmesi İçin Veriler", *Toplumsal Tarih*, 1995, sy. 14, s. 26-27. Konu hakkında bir literatür değerlendirmesi yapan Yunus Koç da ("Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2010, c. 8, sy. 16, s. 171-199) 500 bin veya daha yüksek tahminleri abartılı bulur, bkz. özellikle s. 186-190. Bir başka özet değerlendirme için bkz. Zafer Toprak, "Nüfus-Fetihten 1950'ye", *DBİst.A,* VI, 108-111.

28 Halil İnalcık, "Istanbul", *EI*[2] (İng.); Halil İnalcık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 237.

29 Barkan, *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, c. 2, s. 720.

göçü engellemek, aşırı nüfusun güvenlik, huzur, iaşe vb. açılardan yol açtığı meselelerin önüne geçmek üzere birtakım tedbirler alınmaya başlanmıştır. Ayaklanma, yangın ve kıtlık gibi olayların vukuunda yetkililer bekâr işçi gruplarını ve dilencileri toplayıp şehirden sürerdi. Gerçekten de Osmanlılar İstanbul'un imar ve inşası için zorunlu göç yöntemini kullanmakla birlikte XVI. yüzyıl ortalarından itibaren şehre işsiz güçsüz fazla nüfusun gelmemesi için de tedbirler aldılar. Zira şehrin nüfusu dönem şartlarına göre çok kalabalıklaşmıştı. Bu göçler sonucunda Üsküdar, Eyüp, Hasköy, Boğaziçi gibi yerlerde iskân alanları genişledi.

Nüfus artışı mal arzı darlığına ve fiyatların artmasına sebebiyet veriyordu. İstanbul'un iaşesi her zaman devlet için büyük bir problemdi ve buna çare bulmanın yollarından biri de şehre yönelik göçü kısıtlamak, mümkünse yasaklamaktı. Nitekim 1567 tarihli bir mühimme kaydından anlaşıldığına göre, Haslar kazasına bağlı Kasımpaşa, Kâğıthane, Fener ve Eyüp semtlerinde evler dolmuş, erzak darlığı başlamıştı. Bu kayda göre, gelişlerinden itibaren beş yıl geçmemiş olanların eski yerlerine yollanmaları emredilmektedir. 1579 yılına ait diğer bir mühimme kaydına göre İstanbul'da fesadın önüne geçilmesi için yerleşiklerin kefile bağlanması, son beş yılda gelenlerin geri gönderilmesi yönünde İstanbul kadısına ve silahtar ağaya emir verilmişti.[30] Bu durum sonraki yüzyıllarda da devam edecektir.

XVII. YÜZYILDA NÜFUS

XVI. yüzyılda, Türklerin yanında Yahudi, Rum ve Ermenilerden oluşan nüfusun büyük kısmı suriçinde ikamet etmektedir. Surların hemen ötesinde hemen hemen tamamen Türklerle meskûn Yedikule ile kutsiyetine binaen sadece Türklerin oturduğu Eyüp banliyöleri uzanmaktaydı. Buna mukabil Galata, Frenklerin yanında Rum, Yahudi ve Ermenilerin bulunduğu bir "kâfir" kentidir. Anadolu yakasındaki İstanbul, Rumeli yakasındaki Beşiktaş dışındaki diğer yerlerde özelliğine göre farklı etnik ve dinî gruplar yaşamaktaydı.[31]

XVII. yüzyılın mühim kaynaklarından biri olan Eremya Çelebi'nin İstanbul semtleri ve burada oturan halka dair gözlemleri kısaca şöyle özetlenebilir:

1- Yedikule'den girildiğinde Samatya'ya kadar olan kesimde kapatılmış meyhaneler ve fakirlerin ikametgâhı olan Züğürt Yaylası vardır. Civarda ve sur dâhilinde Türkçe konuşan Karamanlı denilen halk bulunmaktadır.

2- Şehrin ikinci kapısı olan Samatya civarında da meyhaneler vardı. Rumların altı yedi kilisesi bulunan Samatya'da 1.000 haneden fazla nüfusa sahip olan Ermenilerin meşhur Surp Kevork Kilisesi vardır.

3- Üçüncü kapı olan Davutpaşa'nın ahalisi hakkında bir bilgi verilmez.

4- Dördüncü kapı olan Yenikapı'dan Kumpkapı'ya kadar olan saha Ermeni ve Rum mahallelerinin hududunu teşkil eder. Kumkapı'da çıkan bir yangında 5.000 Ermeni hanesinin kül olduğu ifade edilir.

5- Beşinci kapı olan Kumkapı'da da önceden meyhanelerin olduğu zikredilir. Kadırga meydanında tahta kulübelerde Çingeneler vardı, Köprülü bunları yıktırdığından Çingeneler başka yerlere dağıldı. Bu durumun civardaki Türklerin şikâyeti üzerine vuku bulduğu da belirtilir.

6- Altıncı kapı olan Çatladıkapı'dan geçildikten sonraki alanda Cündî Meydanı'nda cirit oynandığı ve yarışlar yapıldığı anlatılır.

7- Saray ahırlarından adını alan yedinci kapı Ahırkapı'dır. Sur dibinde ve denizde "arayıcılar" denilen bir esnaf grubu bir şeyler bulmak ümidiyle çalışırlar.

Saray ve çevresinden bahseden yazar eserin ikinci faslını saraya ayırmıştır. Daha sonra 3. fasılda sarayın sonundan başlayarak şehrin diğer 13 kapısı ve bunlara rastlayan yerlerin özet tarihini anlatırken nüfusu oluşturan halklar hakkında da bilgiler verir. Buna göre; gümrükçübaşının oturduğu Eminönü, gelen geçen kalabalıkla dolu olup pencik emini burada esir ticaretine nezaret ederdi. Buradan karşıdaki Galata ve Tophane'ye kayıklar işlerdi. Hasköy'e ve Balat'a işleyen kayıklara mahsus iskeleler de bu mahalde olup 100 kadar Yahudi kasap ve manav dükkânı vardır. Kasımpaşa'da Yahudi evleri var. Cibali'de Yahudiler ve Rumlar, Ayakapı'nın deniz tarafında Rumlar oturur. Petrokapısı ve Fenerkapısı'nda da Rumlar vardır. Daha ileride Yahudiler ve Rumlar birlikte oturur. Balatkapısı'nın dış tarafında Yahudilerin buradaki nüfusu Beşiktaş, Hasköy, Kuruçeşme, Kuzguncuk, Ortaköy ve Çengelköy'den fazladır. Yahudilerin denize yakın oturmayı tercih ettiklerini belirten Eremya, Balat'ın iç tarafında 800 hane Ermeninin oturduğunu kaydeder. Ayvansaray'da zenginleri sahilde olmak üzere Yahudiler oturur. Harap durumdaki kilisenin dibinde Çingeneler oturmaktadır.[32]

30 Arslan, *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim,* s. 188-189.

31 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, s. 39-40, 48-64.

32 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi: XVIII. Yüzyılda İstanbul*, çev. H. Andreasyan, nşr. K. Pamukciyan İstanbul 1988.

Tablo 8- 1691-1692'de Yahudi cizye mükellefleri	
Semt	**Mükellef**
Tekfur Sarayı	81
Sultanhamamı	72
Balat	1.547
Fener	55
Bâb-ı Cedid, Aya, Cibali, Tüfenkhane, Kapan-ı Dakik	354
Bâb-ı Ayazma	49
Balıkpazarı	97
Hasköy	515
Piripaşa	77
Galata	1.033
Tophane	96
Fındıklı	40
Beşiktaş	102
Ortaköy	637
Kuruçeşme	128
Kuzguncuk	111
Üsküdar	101
TOPLAM	**5.095**

Bu ve benzeri bilgiler ışığında XVII. yüzyılda gayrimüslimlerin durumunu kısaca aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

Ermeniler XVII. yüzyılda da daha önce yaşadıkları bölgelerde yaşamaya devam ettiler. Nüfuslarını tam olarak tespit etmek zordur, zira nüfusları çoğu kez Rumlarla birlikte verilmiştir. Eremya Çelebi Ermenilerin İstanbul'da Samatya'da, Yenikapı'dan Kumkapı'ya kadar olan alanda, Balat ve Topkapı'da; Boğaziçi'nde, Galata ve Üsküdar'da yaşadıklarını kaydetmektedir.

Rumların Ermenilerden daha fazla mahallesi ve kilisesi olduğu Evliya ve Eremya'nın rakamlarından anlaşılmaktadır. (9 Ermeni kilisesine karşılık 30 Rum Ortodoks kilisesi, 27 Ermeni mahallesine mukabil 304 Rum mahallesi). Evliya'nın mahalle rakamlarının ihtiyatla karşılanması gerektiği açık olmakla birlikte, kentte Rumların Ermenilerden daha kalabalık olduğu açıktır.

Çoğunluğu İspanya'dan gelen Yahudilerin önemli bir yere sahip bulunduğu görülmektedir. XVII. yüzyılda Yeni Valide Camii'nin inşasıyla buradan sürülen Yahudilerin Hasköy'e gittikleri bilinmektedir. Yahudiler, Eremya'ya göre, Ayazma Kapısı, Balat, Ayvansaray, Cibali, Tekfur Sarayı, Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Beşiktaş, Ortaköy, Kuzguncuk ve Üsküdar'da oturmaktaydı. Heyd'in yayınladığı 1691-1692 tarihli bir cizye mükellefleri

Tablo 9- Ayn Ali Efendi'ye göre kapı halkı nüfusu*	
1- KAPIKULU ORDUSU	
Yeniçeriler, acemiler vb. ocağın toplamı	48.688
Diğer kapıkulu piyadeleri (cebeciler, topçular, arabacılar vb.)	7.966
Kapıkulu sipahileri (altı bölük halkı) toplamı	20.869
KAPIKULLARI ("nan-horân" dâhil)	77.523
2- BAHRİYE	2.364
3- SARAY HİZMETKÂRLARI	10.964
4- AĞALAR VE MÜSTAHDEMLER	1.981
TOPLAM (nan-horân hariç 91.117)	**92.832**

listesinde bu yerleşim yerleri teyit edilmektedir; hatta Eremya ve Evliya'nın zikretmediği yerler (Fındıklı; Evliya'da ilaveten Beşiktaş) vardır. Heyd'in listesinde toplam 5.095 isim söz konusudur.

Mantran'ın yayınladığı cizye kayıtları da aynı döneme ait olup 1102 (1690-1691) tarihli deftere (Kâmil Kepeci, 3530) göre İstanbul, Galata ve Eyüp'te Hristiyanlar 45.112, Yahudiler 8.236 olarak verilmiştir. Diğer bir defterde (Kamil Kepeci, 3531) ise bu üç yerde 53.347 aile reisi, 14.653 muaf zikredilmektedir. Mantran'a göre kabaca 250.000-310.000 kişilik bir gayrimüslim nüfusundan bahsedilebilir ki, bunun 200.000-250.000 kadarı Hristiyan, 50.000-60.000 kadarı da Yahudidir.[33]

Heyd'in ve Mantran'ın belgeleri birbirini izleyen yıllara ait olduğundan aradaki fark anlamlı görünebilir; gerçekten de 1691 yılında cizye konusunda yapılan ve maktu sistemi ve gerçekten ödeyemeyecek kişiler dışında muafiyetleri kaldıran reformdan sonra sayının azalmak yerine artması beklenir. Heyd'in 1691-1692 (1103) tarihli belgesi Mantran'ın 1690-1691 (1102) tarihli belgelerinden daha sonraya aittir. Kanaatimizce, savaş masraflarının artması dolayısıyla 1690-1691 sayımında daha sıkı, ancak daha sonrakinde daha gerçekçi davranılmış olabilir.

Şehir nüfusunun önemli bir bileşeni olan kapıkullarının sayısı XVII. yüzyılda artmıştır. Bunların XVII. yüzyıl başındaki ve sonundaki sayıları aşağıda verilmiştir. *Ayn Ali Efendi Risâlesi*'ndeki rakamlara göre kapıkulları ve kapı halkının toplam nüfusu 91.202'dir. Bunların bir kısmının İstanbul dışında olduğu muhakkak ise de takriben dörtte üçü İstanbul'da olmalıdır. Nereden bakılırsa bakılsın en az 70.000-80.000 kişilik bir grup söz konusudur.

33 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, s. 47.

Tablo 10- 1669-1670 (1079-1080) mali yılına ait hazine gelir-giderlerine dair bir icmale göre kapıkulları

Kalem	Ocak/ grup	Sayı
Piyade Mukabelesi	Yeniçeri, emekli, korucu ve kale muhafızı	53.849
	İstanbul acemileri	4.101
	Eski Saray ve Galata teberdarları	290
	Hasbahçe oğlanları	4.351
	Edirne hasbahçe gılmanları vb.	652
	Gelibolu acemileri	271
	Dergâh-ı âli cebecileri	4.789
	Dergâh-ı âli topçuları ve kalelerin muhafızları	2.793
	Top arabacıları	432
	Hassa saraçları hademesi, şütur-banan, harbendegan vs.	3.633
	Matbah-ı Âmire hizmetkârları	1.372
	Ehl-i hiref hademesi	737
	Hassa terzileri	212
	Mehteran-ı hayme-i hassa	1.078
	Mehteran-ı alem-i hassa	102
	Divan sakaları	30
	Taife-i efrenc	1
Süvari Mukabelesi kalemi	Sipahiler ve emekliler	6.615
	Silahdarlar ve emekliler	5.925
	Sağ ulufeciler ve emekliler	467
	Sol ulufeciler ve emekliler	435
	Sağ garipler ve emekliler	355
	Sol garipler ve emekliler	273
	Enderun oğlanları	0
	Dergâh-ı âli ve Bâb-ı Hümâyun kapıcıları	0
Küçük Ruznamçe kalemi	Kazasker, serbevvabin, müteferrikalar ve emeklileri vb. Defter-i hakani kâtipleri, divan, hazine kâtipleri ve efradı, saray tabipleri, bazdarlar vb.	2.004
Tersane-i Amire		1.003
Azak kalesi muhafızları ve görevlileri		716
TOPLAM		**96.486**

* Eserde verilen icmalin toplamı 91.202'dir (Asâkir-i berr 75.868, Asâkir-i bahr 2.363, Hüddâm-ı âsitâne 10.989, Havass-ı zevi'l-ihtisas 1.982).

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi İstanbul tarihi açısından zengin bir malzemeyi içermekle birlikte nüfusla ilgili verilerin ihtiyatla kullanılması gerektiği açıktır. *Seyahatnâme*'de İstanbul mahalleleri, imaretleri ve hayır eserleri genişçe anlatıldıktan sonra toplam 47 başlık altında 742 esnaf grubu pirleri, dükkân sayıları, nefer sayıları ile verilmiştir. Bunların bir kısmı askerî sınıf mensupları olduğu gibi sıralamaya sanatkârlar (müzisyen, meddah vb.) ve çiftçiler de dâhildir. Bir kısmı için dükkân söz konusu değildir, bazıları için de sayı verilmemiştir. Her hâlükârda verilen esnaf sayıları abartılıdır. Zira burada verilen rakamlar toplandığı zaman özel sektörde 23.000'in üzerinde imalathane, dükkân ve atölyede yaklaşık 80.000 civarında bir toplama ulaşılmaktadır. Bunun yanında saray ve ordudaki çeşitli meslek sahipleri de Evliya tarafından zikredilmiştir. Ancak bu verilen asıl önemli tarafı esnaf gruplarını, bunların bir kısmının yerleşim bölgelerini ve alt gruplarını ayrıntılarıyla vermesidir.

Evliya, 1638-1639'da (1048) Sultan IV. Murad'ın emriyle İstanbul'un dört mevleviyet şehrinin tahrir edildiğinden bahisle İstanbul'un Yedikule, Eyüp, Kâğıthane, Sütlüce, Piripaşa, Hasköy, Kasımpaşa, Galata, Tophane, Beşiktaş, Hisar, Beykoz, Kanlıca, Anadoluhisarı, Çengelköy, Kuzguncuk, Üsküdar ve Kadıköyü'ne kadar bütün mamur yerlerinin üç ayda yazılarak ortaya çıkan *Evsâf-ı Kostantiniyye* adlı kitabın Melek Ahmed Paşa'da kaldığını, kendisinin de oradan bir suretini kitabına aktardığını ifade eder. İstanbul kadısının arzıyla IV. Murad'a sunulan bu kitapta İstanbul'un nüfusu, mahalleleri, etnik yapısı ve esnafı hakkındaki bilgilerin özet bir dökümü bize kentin demografik ve sosyal yapısı hakkında genel bir manzara verir.

Evliya Çelebi'nin verdiği bu ana grupların altında yer alan özel sektöre ait esnaf gruplarının sayısını Mantran 158 esnaf loncası olarak tespit etmiştir.[34]

Evliya'ya göre, dört mevleviyet (İstanbul, Galata, Eyüp, Üsküdar) hâlindeki İstanbul'da 9.973 Müslüman mahallesi, 354 Rum mahallesi, 257 Yahudi mahallesi, 17 Frenk mahallesi, 27 Ermeni mahallesi vardı. Bu rakamların abartılı olduğu çok açıktır. Yine ona göre Galata'da 18 Müslüman, 70 Rum, 3 Frenk, 1 Yahudi ve 2 Ermeni mahallesi mevcuttur. Bu tahrire göre 200.000 "kâfir", 64.000 Müslüman bulunmaktadır. Tophane

34 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul,* c. 2, s. 22. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nde İstanbul esnaf grupları için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c.1, 1. Kitap, s. 253-359.

Tablo 11- Evliya Çelebi'ye göre İstanbul esnaf askerî grupları
Esnaf Grubu
1- Çavuşan esnaf alayı
2- Asesbaşı askerî esnafı
3- Ordu mollası
4- Hekimbaşı esnafı
5- Çiftçibaşı esnafı (26.000 tarla)
6- Ekmekçiler esnafı
7- Karadeniz gemicileri büyük esnafı
8- Akdeniz reisleri esnafı
9- Mısır tüccarları ve Akdeniz sahili tüccarları
10- Kasaplar esnafı
11- Başçı (kelle) aşçıları
12- Aşçılar esnafı
13- Helvacılar esnafı
14- Balık emini
15- Çarşı eminleri
16- Tacir bakkallar esnafı
17- Pazarbaşı yemişçileri
18- Kılıççılar esnafı
19- Tüfekçiler
20- Demirciler esnafı
21- Çilingir demircileri ser-çeşmesi esnafı
22- Kazancıbaşı esnafı
23- Zergeran yani kuyumcubaşı büyük esnafı
24- Dökmecibaşı esnafı
25- Yaycıbaşı esnafı
26- Hayyatlar yani terziler esnafı
27- Haymeci yani çadırcılar esnafı
28- Kürkçüler
29- Ahiler yani debbağlar
30- Saraçlar esnafı
31- Pabuççu yani ayakkabı dikicileri esnafı
32- Paşmakçı kavaflar esnafı
33- Attarlar
34- Berberler esnafı
35- Hamamcılar esnafı
36- Nakkaşlar esnafı
37- Eski bedesten esnafı
38- Yeni bedesten esnafı
39- Doğramacılar esnafı
40- Çalıcı mehteran yani zurnacıbaşı esnafı
41- Cambaz ve çeşitli pehlivanlar esnafı
42- Mimar marangozlar esnafı
43- Hanende, mutrib ve rakkaslar esnafı
44- Sazendeler esnafı
45- Oyuncular, çalıcılar, güldürücüler esnafı
46- Nedimler ve taklitçiler
47- Bozacı esnafı

bölgesinde 170 Müslüman mahallesi, 20 Rum, 7 Ermeni mahallesi, 2 de Yahudi cemaati vardır.[35]

1675 civarında yazılan Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-beyân* adlı eserine göre İstanbul'da hutbe okunan 152 cami mevcuttur. Ayrıca, 750 mescit, 253 Müslüman mahallesi, 24 kefere mahallesi, 2.977 hane-i avarız vardır. Yahudilerin mülk evleri olmadığından 1.255 hane tayin olunmuşlardır. 137 esnaf grubu (ekmekçilerden yağlıkçılara kadar) ve esnafa ait 32.150 dükkân vardır. *Mevacib-horân* yani maaşlı sayısının Zigetvar seferi sırasında 48.316, I. Osman ve I. Mustafa devirlerinde 100.000 kadar olduğunu, IV. Murad devrinde yarıya düşürüldüğünü belirten Hezarfen kendi zamanında sayının 94.999 nefer olduğunu yazar.[36]

Bütün bu zikredilen veriler elbette ki İstanbul'un nüfusunun önemli bileşenleri olan gayrimüslimler, kapıkulları ve esnaf bakımından değerlidir. Ancak, Müslim-gayrimüslim oranından hareketle toplam nüfusu bulmanın dışında bazı seyyahların tahminleri de söz konusudur. 1610-1611'de şehirde bulunan George Sandy'e göre İstanbul nüfusu 700.000'dir; nüfusun yarısı Müslüman diğer yarısı ise çoğunluğu Rum olmak üzere Hristiyan ve Yahudidir. Polonyalı Simeon da XVII. yüzyıl başlarında şehrin nüfusu içinde 40.000 hane Yahudi, 40.000 hane Rum ve 10.000 hane Ermeni bulunduğunu ifade eder. Bundan hareketle şehirde 350.000-450.000 arası bir gayrimüslim nüfus olduğu sonucu çıkarılabilir.

1640'ta Venedik balyosu Alvise Contarini, İstanbul nüfusunun 1.000.000'u geçtiğini yazar. 1690-1691 tarihli iki belge ışığında Mantran 650.000-750.000 kişilik bir nüfus tahmininde bulunmuştur. Mantran, 1690-1691 tarihli iki belgeden 62.000 gayrimüslim cizye mükellefi

35 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* c. 1, 1. Kitap, s. 252. Bu bilgilerin IV. Murad'ın emriyle İstanbul kadısının yaptığı tahrire dayandığı ifade ediliyor (s. 250-251). Galata ve Tophane için bkz. 212, 217. Tophane halkının Karadeniz sahilindeki, Sinop, Amasra, Ereğli, Bafra, Samsun, Ünye gibi yerlerden geldiği bildirilir (s. 220).

36 Hezarfen, *Telhîsü'l-beyân*, s. 52, 105.

Tablo 12- XVII-XVIII. yüzyıllarda İstanbul nüfus tahminleri

Yıl	Tahminî Nüfus	Kaynak
1640	1.000.000	Venedik Balyosu Contarini
1681	800.000	Venedik Balyosu Civrano
1690-1691	600.000-750.000	Cizye defteri, Mantran
1792	500.000	Fransız seyyah Olivier

olduğunu, bunun da yaklaşık 250.000-310.000 arası bir nüfusa tekabül ettiğini, Müslim-gayrimüslim oranları (%58'e %42) hakkındaki tahminler hesaba katıldığında 700.000-800.000 kişilik bir nüfus tahmin edilebileceğini belirtir.[37] Ne var ki, Mantran'ın hesaplarına göre 150-180 kişi/hektar olan İstanbul (İstanbul, Eyüp, Galata) nüfus yoğunluğuna ancak 1980'lerde ulaşıldığı dikkate alırsak bu nüfus tahmininin gerçekçi olmadığı akla gelmektedir. Ayrıca Mantran'ın cizye mükellefi sayısını 4-5 ile çarpması da yanlıştır. Bu, 2 ila 4 arasında olabilir ama genel olarak, yetişkin erkek nüfus yani nefer sayısından hareketle toplam nüfusa ulaşmak için 2-3 arası bir katsayı sanayi öncesi toplumlar için olağan karşılanmaktadır.

Fransız seyyah Olivier ise İstanbul'un kapanına her gün giren ekmeklik buğday miktarını kişi başı ortalama tüketime bölerek İstanbul (Galata, Üsküdar, Eyüp ve Boğaziçi köyleri dâhil) nüfusunu 500.000 olarak tahmin eder.[38] Netice itibarıyla XVII. yüzyılda İstanbul nüfusunun 500.000'in üzerinde olduğu iddiasını ihtiyatla karşılayanların buradaki kapıkullarının sayısı ve cizye mükellefi gayrimüslimlere dair rakamları hesaba katmaları gerekir. Nereden bakılırsa bakılsın, bir bölümü taşrada olmakla birlikte, 80.000-100.000 arasında bir kapıkulu ve saray halkı ile 200.000 civarında bir gayrimüslim nüfus bulunan İstanbul nüfusunun, cizye mükellefi rakamını yüksek bir çarpanla değil de daha makul bir rakamla (2-3 arası) çarpsak dahi 500.000'e yaklaştığı söylenebilir. Nitekim ülkedeki karışıklıklar, savaşlar ve işsizlik dolayısıyla yoğun göçe maruz kalan kentin XVIII. yüzyıldaki en önemli meselelerinden biri bu göçmenleri engellemek ve geriye göndermek olacaktır.

XVIII. YÜZYILDA NÜFUS

İstanbul'a Göçler, Sebepleri ve Karşı Tedbirler

1699 Karlofça Antlaşması sonrasında 1703 Edirne Vakası ülkeyi sarstığı gibi ekonomik ve sosyal düzenin iadesi zaruretini daha da arttırmıştı. Ağır vergi yükü reayayı köyden kaçmaya teşvik ederken büyük şehirlerde iaşe sıkıntısı ve işsizlik kargaşaya yol açmaktaydı. III. Ahmed devrinde topraklarını ve köylerini terk ederek büyük şehirlere göç edenlere hem Rumeli'de hem de Anadolu'da sıkça rastlanmaktaydı. Bu bağlamda İstanbul'a gelmek isteyenlere karşı çeşitli vilayetlere gönderilen Eylül 1721 tarihli fermanda şu hususlara temas edilmektedir:[39]

Anadolu'da has, vakıf, zeamet ve tımar olan bazı kasaba ve köylerin mülk ve arazisine mutasarrıf olan Müslüman ve zimmî reayadan bazı kişiler ödemeleri gereken vergilerden kurtulmak amacıyla ülkenin mamurluğu için gerekli olan tarım işini terk ederek İstanbul'a gelmişler ve başka işlerle iştigal etmeye başlamışlardır. Bu yüzden hem üretim azalmış hem de ödemeleri gereken vergiler köylerinde kalan diğer halka yüklendiğinden onlar perişan olmuştur. Bu durumu önlemek için yerini yurdunu terk edenlerin eski yerlerine iadesi elzemdir. Bunun yanında bu gibi kişilerin İstanbul'a yığılması yüzünden kentin âlimleri, salihleri ve diğer ahalisinin rahat ve huzuru kaçmış, kıtlık, hırsızlık, yangın gibi pek çok fesatlar zuhur etmiştir. Dolayısıyla bunların göçleri engellenmeli ve kadim yurtlarına iadeleri sağlanmalıdır.

1722 yılında İran ile başlayan savaşın da etkisiyle göç meselesinin önemi artmıştır. III. Ahmed 1724'ün mayıs sonlarında bir başka ferman daha yayınlamıştır. Bu fermanda da aynı hususlar vurgulanmış ve "Ev göçü herhanginizin taht-ı kazanızda mürur eylediği haber alınırsa bir vecihle özür ve cevabınıza kulak asılmayacaktır." diye beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, zaim ve tımar sahipleri ikaz edilmiştir. Bunların çok etkili olmadıkları sürekli aynı yönde çıkarılan fermanlardan anlaşılmaktadır. 1730 Patrona İsyanı'nda taşradan gelip İstanbul'da iş arayan işsiz ve gayrimemnun kitlelerin rolü olduğu muhakkaktır. Nitekim I. Mahmud'un ilk yıllarına ait fermanlarda bunların izi görülür. 1730'un ekim ayında yeniçeri ağası, İzmir kadısı ve İzmir yeniçeri serdarı ile voyvoda ve iskele zabitlerine gönderilen bir emirde fermanlara aykırı olarak İstanbul'a gelenler yüzünden kıtlık ve açlığın yanında büyük bir veba salgınının zuhur ettiği, bunun daha da kötüleşmemesi için iskelelerin zapturapt altına alınması, Anadolu ve Aydın tarafından İstanbul'a geçmek isteyenleri önlemeyenlerin şiddetle cezalandırılacakları ihtar edilmektedir.

37 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, c. 1, s. 47-48.

38 Cem Behar (haz.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara 2003, s. 69-70.

39 Münir Aktepe, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dair Bâzı Vesikalar", *TD*, 1958, c. 9, sy. 13, s. 1-30.

I. Mahmud şehre gelenleri önlemeye çalıştığı gibi gelmiş olanları da kontrol etmeye gayret etmekteydi. 1734 tarihli bir fermandan Rumeli'den gelip kale dışında Topçular, Otakçılar, Yedikule ve Bağçeler taraflarında konan ve firarileri gizlice içeriden dışarıya, dışarıdan içeriye taşıyan kiracı taifesinden bahsedilir. Yine İstanbul yolu üzerinde (Rumeli) bulunan kaza naiplerine ve zabitlere gönderilen bir hükümde Müslim veya zimmî Arnavutların şehre geçişine asla izin verilmemesi ancak bu bahane ile işinde gücünde olan tüccar vb.nin geçişlerinin engellenerek onlardan mal celp edilmemesi de kuvvetle emredilmektedir

1733-1734 yıllarında İran'a karşı yürütülen savaşlarda başarısızlıklar söz konusu olduğu sırada İstanbul'a Anadolu ve Rumeli'den "ev göçü" gönderilmemesi konusunda yeni tedbirlere başvuruldu. İstanbul ile çevresinde bulunan yabancılar ve özellikle Kürtler ve Arnavutlar çıkarılmaya çalışıldı. Kimliği belirsiz kişilerin kontrolü için kapılar tutuldu ve dışarıdan gelen nüfusun artması engellenmeye çalışıldı. 1735'te Üsküdar, Kadıköy, Kartal, Bostancı, Pendik gibi yerlerde ikamet eden yabancılar ve şüpheli kimselerden bir kısmı memleketlerine geri gönderilmeye başlandı. Ne var ki bu tedbirler 1736-1739 savaş döneminde şehirde temel gıda maddelerinin kıtlığından ortaya çıkan huzursuzlukları önleyemedi. 1740'ta çıkan isyan sert tedbirlerle bastırılırken ikamet süreleri 10 yılı doldurmayanların memleketlerine geri gönderilmesine başlandı. Buna rağmen tam bir sonuç alınamadı. Nadir Şah ile anlaşma sağlanınca bu tedbirler gevşetildi ve İstanbul'a yeni göçler vuku buldu. 1748 tarihli bir belgede, gerçekten iş sahibi olanlarla tüccarlar hariç kimsenin İstanbul'a gönderilmemesi, izinsiz gelenlerin şehre sokulmayacağı, şüpheli kişilerin müebbet küreğe mahkûm edilecekleri, şehirden çıkarılanların derhâl köy ve kasabalarına gönderilmesi vurgulanmaktadır.[40] XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da izinsiz göçler ve bunları yasaklama, gelenleri geri gönderme girişimleri devam etmiştir.

İnalcık'ın sağladığı verilere göre İstanbul'da fırın sayısı 1755'te 141 iken 1768'de 297'dir. Bu rakamlar iki tarih arasında Galata'da 61'den 116'ya, Üsküdar'da 22'den 65'e, Eyüp'te ise 7'den 28'e çıkmıştır.[41] Bu da söz konusu dönemdeki göçler dolayısıyla artan nüfusla ilintilendirilebilir. Son zamanlarda İstanbul'a göçler konusunda yapılan çalışmalar da bu dönemde göçlerin yoğun olarak devam ettiğini ortaya koymaktadır. İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterleri'nden derlenen verilere dayanarak yapılan bir araştırmaya göre, XVIII. yüzyılda taşradan İstanbul'a yapılan iradi göçler yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşmaktadır (%67,4). Yazara göre, bu durum, yüzyılın ilk yarısında vuku bulan ve yoğun göç veren bölgeleri yakından ilgilendiren İran seferlerinin etkisiyle açıklanabileceği gibi, yüzyılın ikinci yarısında mahallî âyanın bölgelerinde sağladığı ileri sürülen güvenlik ve istikrarın da göç eğilimini azaltmış olabileceği düşünülebilir. Aynı yoğunlaşma yüzyılın ilk yarısında gözlenen ekonomik canlanma olgusuyla da ilişkilendirilebilir. Öte yandan İstanbul'a yapılan toplam göçlerin yarısından biraz fazlasının (%56,6) Anadolu kökenli olduğu, bunu, İstanbul'un doğu, batı ve güney sınırları içinde gerçekleşen veya buralardan şehir merkezine yönelen göçlerin (%24,2) izlediği, Rumeli kaynaklı göçlerin (%19,2) üçüncü sırada yer aldığı anlaşılmaktadır. Çarpıcı bir bulgu da XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'a yapılan iradi göçlerin çoğunun Sivas eyaletinden yapılmasıdır (%44).[42]

XV-XVIII. yüzyıllar boyunca İstanbul'da nüfus hareketlerini etkileyen önemli faktörler içinde depremler, yangınlar ve salgın hastalıklar ilk sırada yer alır. Yangınlarda maddi kayıplar ve evlerin yok olmasının yanında yağmaların da önemli bir etken olduğu malumdur. Mesela 1633 yangınında 20.000 ev, 1660'ta ise 4.000 ölüyle birlikte şehrin üçte ikisi yanmıştır. 1509 depreminde 109 cami, 1070 ev harap olurken tahminen 5.000-13.000 arasında insan ölmüştür. Şehrin inşası için ise Anadolu'dan 37.000, Rumeli'den 29.000 işçi getirilmiştir. Keza 1462, 1509, 1659, 1719, 1754 ve 1766 yıllarında depremlerin vuku bulduğu bilinmektedir. Hiç şüphesiz bu depremler nüfusa da etki ediyordu. Tabiatıyla, bir süreliğine de olsa şehirden ayrılmalar da vuku bulmuştur. 1766 depreminde de önemli hasar ve can kaybı (yaklaşık 4.000 kişi) meydana geldi. İstanbul'da Aralık 1731, Mayıs 1750, Ekim 1767, Ağustos 1782 ve Eylül 1784'te meydana gelen yangınlar, şehrin kısmen harap olmasına yol açmıştır. Öte yandan nüfus kaybı bakımından depremlerden ziyade salgın hastalıkların ve bilhassa vebanın çok daha yıkıcı etkileri olmuştur. 1511-1865 arasında 20 salgın hastalık dalgası tespit edilmiştir.[43]

40 Aktepe, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Mes'elesine Dair".

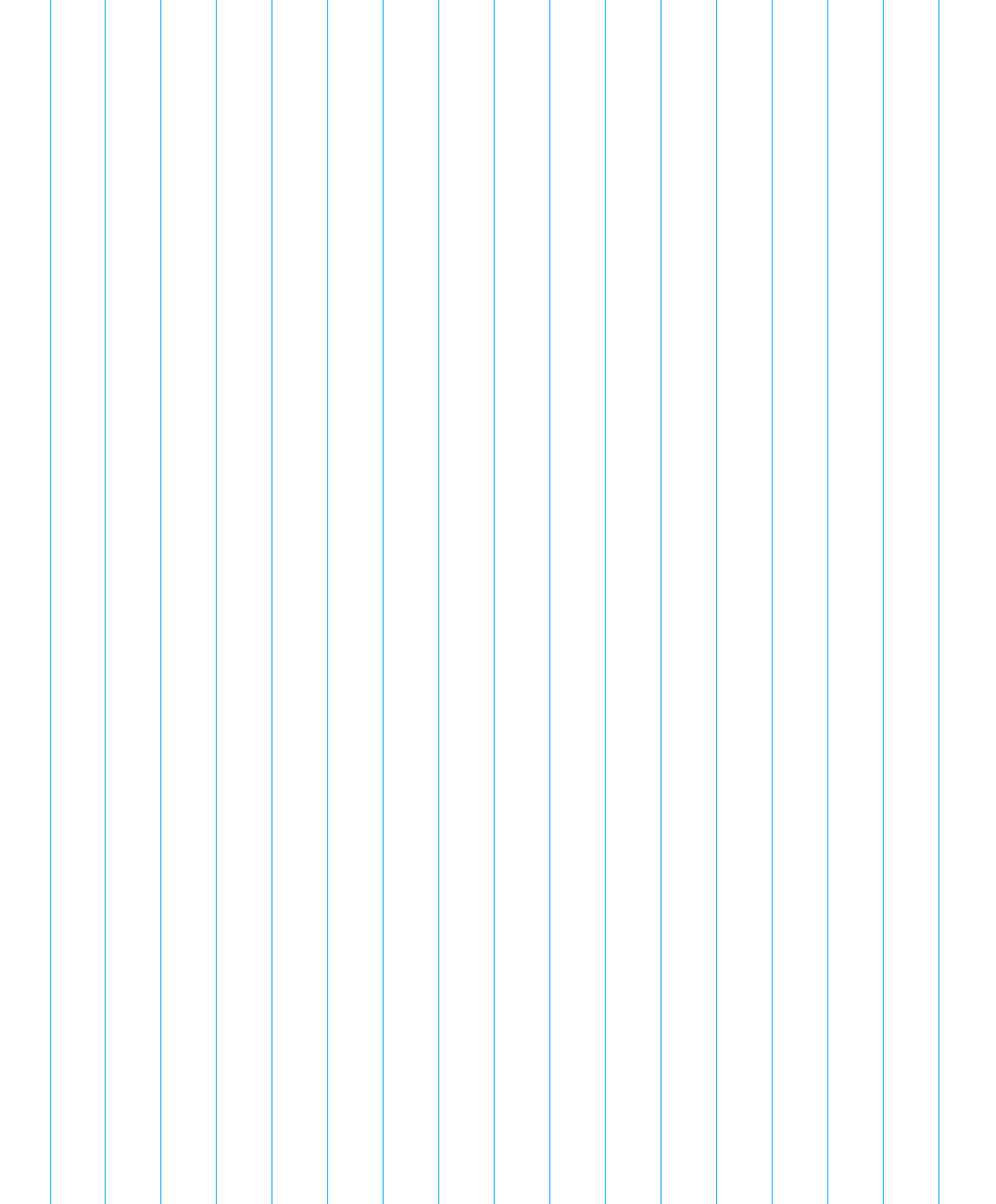
41 İnalcık, "İstanbul", *DİA*, XXIII, 237.

42 Cengiz Şeker, "İstanbul Ahkâm ve Atik Şikâyet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili", doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.

43 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, çev. Serap Yılmaz, İstanbul 1997, s. 22-23.

Sonuç olarak 1453'te Fatih tarafından fethedildiğinde âdeta bir terk edilmiş şehir görüntüsü arz eden İstanbul, 20-25 yıllık kısa denilebilecek bir sürede büyük ölçüde imar ve inşa edilerek Osmanlı cihan devletinin payitahtlığına yakışır bir hâl kazandı. Fatih'in büyük azmi ve kararlılığı şehrin nüfusunun artmasının yanında ekonomik gelişmesini de hızlandırdı. Nüfusun çoğunluğu Türk ve Müslüman olmakla birlikte yönetici sınıf da dâhil edildiğinde yaklaşık üçte biri Hristiyan ve Yahudilerden oluştu. Galata gayrimüslim karakterini muhafaza ederken Eyüp ve Üsküdar Müslüman Türk kimliğini asırlar boyunca muhafaza etti. Asıl İstanbul (nefs-i İstanbul) ise etnik ve dinî açıdan heterojen karakterini sürdürdü.

İstanbul'un nüfusu hakkındaki farklı tahminler bir yana, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla uzanan süreçte Avrupa'nın en büyük birkaç kentinden biri olduğuna şüphe yoktur. XVI. yüzyıl ortalarına doğru 300.000 sınırını geçtiğini, yüzyıl sonunda ise 700.000 tahmini abartılı bulunsa bile nüfusun 400.000'den aşağı olmadığı, bu büyüklüğün müteakip XVII. yüzyılda da genellikle sürdürüldüğü rahatlıkla söylenebilir. Hiç şüphesiz çeşitli sebeplerden mütevellit konjonktürel dalgalanmalar olmuştur. XVII. yüzyıl sonlarına ait cizye mükellefi sayıları ve kapıkullarına dair bilgiler nüfusun 500.000'in üzerinde, hatta 700.000 civarında olduğunu iddia eden tarihçilerin haklı olduğu şeklinde yorumlanabilirse de cizye mükellefi sayısından hareketle toplam nüfusu belirlemede kullanılan katsayı ve taşrada yaşayan kapıkullarının miktarı gibi konular da dikkate alındığında daha ihtiyatlı bir tahmin makul görülmelidir. Yine, kentin besleyebileceği nüfus, hektar başına düşen insan sayısı gibi bazı kriterler İstanbul'un -Galata, Eyüp ve Üsküdar dâhil olmak üzere- 500.000 civarından fazla bir nüfusu kaldıramayacağına işaret eder. Özellikle salgın hastalıkların olumsuz etkilerine rağmen, Celâlî İsyanları, iş bulma ümidi gibi etkenlerin İstanbul'a sıkça ev göçüne sebep olduğu bilinmektedir. Nitekim XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki göçlerin yoğunluğu ve bu göçlere karşı alınan tedbirler de İstanbul kentinin, dönemin şartlarına göre, istiap haddinin zorlanmış olduğunu göstermektedir.

İSTANBUL NÜFUSU: XVIII. YÜZYILIN SONUNDAN XX. YÜZYILIN BAŞINA[1]

KEMAL H. KARPAT*

Nüfus hareketleri, toplumların dönüşümünde daima etkin bir rol oynamıştır. Gerçekten de dünya tarihine bakıldığında, göçün ve yerleşik hayata geçmenin etkisi -aynı şekilde doğum ve ölüm oranlarının yüksek veya düşük olmasının ve bu demografik olayların toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal etkileri- açık olarak görülebilir. Orta Doğu'nun XIX. yüzyıldaki toplumsal, siyasal ve ekonomik tarihini büyük ölçüde nüfus hareketleri belirlemiştir. Nüfus hareketleri toplumsal devinimi artırmış, doğum ve ölüm oranlarını değiştirmiş, kentleşmeyi yoğunlaştırmış ve bunlara bağlı olarak çeşitli değişimlere yol açmıştır. Nüfus hareketlerinin, toplumsal ve siyasal değişimlere yol açma bakımından Osmanlı Devleti'nin tarihinde görülmemiş ölçüde etkili olduğu XIX. yüzyıl açısından son derece önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyıldaki nüfusu hakkında yazılanlar yetersiz olmakla birlikte, bunların çoğu etnografik çalışmalardır. Bununla beraber bu çalışmalar, çok önemli değildir ve başlıca üç kusuru vardır. Öncelikle, çok azı gerçek nüfus sayımlarına dayanan, güvenilir istatistiksel bilgiden yararlanır. İkinci olarak, bu çalışmalar çoğu kez salt imparatorluk sınırları içindeki bazı etnik ve dinî toplulukların siyasal iddialarını desteklemek amacıyla ele alınmıştır; Müslüman yaşantısının neredeyse her yönüyle ilgili korkunç bir bilgisizlik sergilemelerinin yanı sıra, yazarlarının ya da bilgi kaynaklarının siyasal önyargılarını da yansıtırlar. Daha da kötüsü, bu yazıların bir kısmında yer alan istatistikler, mevcut ya da potansiyel bir siyasal devletin toprak talebini desteklemek üzere alenen çarpıtılmış veya değiştirilmiş durumdadır. Üçüncü olarak, Batılılar tarafından yapılan bu "nüfus çalışmaları"nın (daha doğru bir deyişle etnografik araştırmaların) çoğu, Anadolu'yla ve Arapça konuşulan ülkelerle ilgili hiçbir açıklama getirmemekte ve Osmanlı Devleti'nin sadece Avrupa topraklarını ele almaktadır. Balkanlar'ın büyük kısmında, istenilen bağımsızlığın kazanılmasından sonra (1878) nüfusa ilişkin çalışmaların hızı ciddi ölçüde kesilmiştir.

Osmanlı nüfus istatistikleri, önemli idari ve askerî ihtiyaçları karşılamak üzere geliştirilmişti. Sayımlar, arazi tetkikleri ve kalıcı bir nüfus kayıt sistemi XIX. yüzyıl idaresi açısından son derece önem kazanmıştı. Merkezîleşme, hükûmeti yeni idari sorumluluklar üstlenmek zorunda bırakmış ve bunların başarılı biçimde işlemesi için imparatorluğun beşerî ve mali kaynaklarına ilişkin bilgi edinilmesi zorunlu hâle gelmişti. Modern bir orduya asker alınması, ordunun etkin ve yedek birimler olarak örgütlenmesi zorunluluğu, erkek nüfusun yaşı ve sayısı hakkında doğru bilgi edinmeyi gerektiriyordu. Osmanlı askeriyesi, nüfus kayıtlarıyla yakından ilgilenen, nüfus sayımı yapılması ve nüfusun düzenli olarak kaydedildiği bir sistemin uygulanması için sultana ve hükûmete baskı yapan ilk kurum oldu.

O dönemde Osmanlılar, bu baskın ihtiyacı karşılamak üzere hem devlet hem de eyaletler için nüfus sayımlarını ve yıllıkları (salname) geliştirdiler. Bunlar, nüfusun genel dinî kompozisyonu ile büyüklüğü ve aynı zamanda Hristiyanlar arasındaki etnik bölünmeler hakkında temel ve güvenilir bilgi kaynakları oldu.

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında çeşitli dönemlerde yapılan sayımlar, Osmanlı nüfusu konusundaki belli başlı bilgi kaynaklarıdır. Osmanlı nüfusu konusundaki ikinci önemli bilgi kaynağı ise yıllıklardır.[2] Birçok Avrupalı etnografın ve istatistikçinin

1 Bu makalede yer alan verilerin kaynağını *Osmanlı Nüfusu 1830-1914* başlıklı kitabım oluşturmaktadır. Makaleye son şeklini verebilmem için bu verileri bir araya getiren doktora öğrencim Mustafa Batman'a çok teşekkür ederim.

* İstanbul Şehir Üniversitesi

2 Devlet-i Aliyye salnâmeleri ya da kısaca salnâme olarak bilinen imparatorluk

yaygın olarak kullandığı rakamlar, gerçek sayımlardan ve vergi kayıtları gibi vilayet yöneticilerinin elindeki diğer bilgilerden sağlanmış önceki rakamlara dayanıyordu. Pek çok Avrupalı araştırmacı ve diplomatınkiler kadar Osmanlı coğrafyacısı ve ansiklopedicisinin nüfus tahminleri de yayımlanmış olan bu resmî kayıtlara ya da nüfus işlerinden sorumlu görevlilerin sağladığı bilgilere dayanıyordu. XIX. yüzyılda Osmanlı idaresi tarafından derlenen istatistik tabloları, kentleşme düzeyinin ölçülmesinde de kusursuz bir kaynaktır.

Osmanlı nüfusuyla ilgili istatistikler, doğrudan veri kabul edilemez. Çünkü bu istatistikler bazı özel niteliklerinin anlaşılmasını gerektirdiği gibi giderilmesi ya da hiç olmazsa dikkate alınması gereken bazı hatalar da içerir. Kısacası, Osmanlı istatistiklerini değerlendirirken uygulanması gereken ölçütler şunlardır: 1) iç tutarlılık göstermesi, 2) yeni devletin yönetimleri tarafından sağlanan modern listelere uygunluk göstermesi, 3) demografi kurallarına uygunluk göstermesi.[3] Bu ölçütlerin uygulanması sırasında ortaya çıkan yetersizlikler tekniktir ve aritmetik düzenlemelerle kolayca giderilebilir. Diğer yetersizlikler, Osmanlı'nın kendine özgü sayım anlayışından ve nüfusun bileşimi ile dağılımını etkileyen çeşitli toplumsal ve idari etkenlerden kaynaklanmaktadır; düzeltilmeleri daha zordur. Sayım yöntemleri, Osmanlı'nın kendine özgü nüfus sayma felsefesine uygun olarak geliştirilmiştir ve sonuçlar, sayımın gerçekleştirildiği toplumsal ve kültürel çevreyi yansıtmaktadır.

(Bunlara ek olarak) Osmanlı nüfusunun toplumsal-kültürel ve etnik bileşimi dış ve iç göçlerle birlikte, derinden değişmiştir. Bu büyük nüfus hareketleri, sayım istatistiklerine çok az yansımıştır ve Orta Doğu'daki toplumsal ve siyasal değişimlerin anlaşılması açısından son derece önemli olmasına karşın doğru düzgün ele alınmamıştır. O hâlde Osmanlı demografisi üzerine çalışan her akademisyen, kayıtlara geçmeyen, ancak çok önemli olan göç etkeninin farkında olmalıdır. Çünkü bu etkenin özellikle Müslüman bileşeni olmak üzere Osmanlı nüfusunun niteliksel ve niceliksel bileşimi üstünde büyük etkisi olmuştur.

Bu yazıda dile getirilen sonuçlar istatistiklerle desteklenmektedir. Bunlar, öncelikle, İstanbul nüfusunun bir yüzyıldan az bir süre içinde iki katına ulaştığını ve ikinci olarak da kentin etnik ve dinî karakterinin yoğun bir Müslüman akınıyla birlikte kökten değiştiğini göstermektedir. Müslümanlar, XIX. yüzyıla kadar sayıca mutlak bir üstünlük sağladılar; çoğunluğu oluşturan topluluk olarak nüfuslarının artışı XX. yüzyıla dek hiç azalmadan sürdü.[4] 1885 yılına gelindiğinde, kent sakinlerinin neredeyse %60'ı İstanbul dışında bir yerde doğmuş bulunuyordu. On yıl sonra yerli olmayanların oranı daha da artmıştı. İstatistikler, başkentteki kentleşmenin gelişimi kadar, kentte gerçekleşen kültürel ve toplumsal değişimleri de göstermektedir.

Osmanlı Devleti'ni XIX. yüzyılda tümüyle kuşatan dinî, etnik ve toplumsal çekişmelerin nedeni olan ekonomik değişimler, İstanbul için verilen istatistiklerde kolaylıkla görülebilmektedir. Bu kent, imparatorluğun topyekûn siyasal dönüşümüyle sonuçlanan bütün değişimlerin aynası olmuştur.

XVIII. yüzyılın sonuna doğru ve XIX. yüzyılın başında, İstanbul'da geleneksel yaşamın köklü bir değişime gebe olduğunu belirten gözle görülür hiçbir işaret yoktu. Gerçekte, XVIII. yüzyıldaki ve XIX. yüzyılın başındaki İstanbul yaşamının portresi, ufak tefek birkaç fark dışında XVI. ve XVII. yüzyıllardaki yaşamın portresiyle aynıydı. Kent hâlâ üç ana bölümden oluşmaktaydı; en önemli bölümü kuzey, doğu ve güneydoğu yönünde Marmara Denizi kıyılarıyla Altın

yıllıkları, düzenli olarak yayımlanmış 66 ciltten oluşur. 1847'den 1918 yılına kadar düzenli olarak yayımlanan salnâmelerin yalnızca I. Dünya Savaşı sırasında yayımlanmamış olduğunu görüyoruz. Vilayet salnâmeleri ise yaklaşık 1868 yılından itibaren yayımlanmaya başlanmıştır. Sayıları büyüklü küçüklü birkaç yüz cildi bulan vilayet salnâmeleri, çok az –kısmen Aydın ve Hüdavendigar vilayetlerininkiler- düzenli olarak yayımlanmış olduğu hâlde, Osmanlı toplumsal ve ekonomik tarihine ilişkin son derece değerli kaynaklardır. Salnâmeler hakkındaki en iyi ve en kapsamlı çalışma, Hasan Duman tarafından yapılmış ve İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi tarafından *Osmanlı Yıllıkları: Salnameler ve Nevsaller* (İstanbul 1982) adı altında yayımlanmıştır. Hasan Duman bu çalışmayı daha sonra genişleterek *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu* ismiyle 2 cilt halinde Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı'nın yayını olarak (Ankara 2000) tekrar yayımlamıştır. Bu çalışmalarda salnâmelerin Türkiye'de hangi kütüphanelerde bulunduklarına dair bilgi de verilmektedir. En son olarak TDV İSAM Kütüphanesi *Osmanlı Salnâmeleri Veri Tabanı* adı altında tam metinlerine internetten (http://isamveri.org/?url=salname) ulaşılabilecek şekilde salnameleri araştırmacıların istifadesine sunmuştur. Ayrıca bkz. Justin McCarthy, J. Denis Hyde, "Ottoman Imperial and Provincial Salnames", *Middle East Studies Association Bulletin,* 1976, c. 13, sy. 2, s. 10-20; Hasan Refik Ertuğ, "Osmanlı Devrinde Salnameler", *Hayat Tarih Mecmuası,* 1973, c. 2, sy. 7, s. 15-22; Bilgin Aydın,"Salname", *DİA*, XXXVI, 51-54.

3 Bkz. Justin McCarthy, "Population of the Ottoman Fertile Crescent", Paper Presented at a Colloquium on the Economic History of the Middle Mast 1800-1914: A Comparative Approach", University of Haifa 14-19 Aralık 1980 (Uluslararası konferansta sunulan bildiri), s. 3-4.

4 Bkz. K. H. Karpat, *The Gecekondu- Rural Migration and Urbanization in Turkey,* New York 1976.

Plan
DER STADT
CONSTANTINOPEL
ne chsten Angrenzungen.
Sr. MAJESTÄT
SULTAN ABDUL-AZIZ-KHAN
in tiefster Ehrerbietung zugeeignet
C. STOLPE
früher in Diensten der Hohen Porte.

Erklärung der Zeichen (Explication des signes)

Hafen von Constantinopel (Port de Constantinople) Kriegs Hafen (Port de guerre) genannt das Goldne Horn (nommé la corne d'or)

Edrene Kapussi
Top Kapussi
Mewlewi-hane Kapussi
Silivri Kapussi
Psamatia Kapussi
Jedi Kule
Sultan Selim
Sultan Mehmed
Suleimanieh
Eski Serai
Sultan Bajazid
Ak Serai
Laleli Djami
Awret Bazari
Jeni Kapu
Jeni Mahalle
Kum Kapu
Fener
Balat
Tershane
Odun Kapussi
Aksaraj

اسلامبول

MARMARA MEER
MER D

Maasstab von (Echelle de) 1:10000
3 Mètre = 4 Arschinen.

Dieser Plan ist auf Grundlage genereller geometrischer Originalquellen bearbeitet worden, durch Detailaufnahmen erweitert und vermehrt in den Jahren 1855 bis 1863 von C. Stolpe.
Ce plan est dressé d'après les plans originaux des levées géométriques générales corrigé et augmenté depuis l'an 1855 jusqu'à 1863 par C. Stolpe.
Hierzu 25 Seiten Text mit Erläuterungen u.s.w. (Avec 25 pages de textes comme supplément etc.)

Im Selbstverlage des Verfassers in Pera bei Constantinopel.

1863 tarihli, Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin nüfus yoğunluğu olduğu yerleri gösteren İstanbul (Islambol) haritası (İÜK, Nadir Eserler Ktp., Haritalar Bölümü)

Müslümanların yoğunluğunu gösteren yerler

Hristiyanların yoğunluğunu gösteren yerler

Yahudilerin yoğunluğunu gösteren yerler

Boynuz, yani Haliç'teki savunma surları arasında yoğunlaşmıştı. Haliç'in diğer tarafındaki eski Ceneviz mahallesi Galata ile Asya yakasındaki Üsküdar da kentin diğer iki önemli bölgesiydi. Boğaz'ın her iki yakasındaki çok sayıda küçük köy de kentin birer parçasıydı. Dinî topluluklar bütük farkların silinmiş göründüğü çarşı dışında, gündelik yaşantılarında birbirlerine hiç karışmadan geleneksel mahallelerinde yaşıyorlardı. Bazı özel haklardan yararlanan Rumlar daha çok Fener, Samatya, Cibali ve Boğaz kıyısındaki köylerin bir kısmına yerleşmişlerdir. Ermeniler daha çok Kumkapı ve Samatya'da oturuyorlardı. Yahudiler, Balat, Hasköy (buradakiler daha çok Karay Yahudisiydi), Kasımpaşa ve başka bazı yerlerde yaşıyorlardı. Galata o dönemde Rumların, Ermenilerin ve az sayıda Avrupalıyla Müslümanın yaşadığı bir bölgeydi. Pera ya da Beyoğlu, Avrupalı büyükelçilerin yerleşim yeriydi, ancak ileride kazanacağı öneme dair henüz pek fazla ipucu vermiyordu. 400 kadar camisi, 100'ün üzerinde kilisesi, yüzlerce kütüphanesi, medreseleri, meydanları, uzun su kemerleri, sarayları, 300'ün üzerinde derviş tekkesi ve geçmişten kalan diğer anıtlarıyla eski kent hâlâ tüm görkemiyle gözler önünde ışıldıyordu.

İstanbul kenti, XIX. yüzyılda bir dönüşüme uğradı. Bu dönüşüm, ülkenin iç kesimlerinde de değişime yol açtı. Bunun üzerine kent, iç kesimlerden kaynaklanan bazı yeni baskılara maruz kaldı. İstanbul, bütün ülkedeki demografik, toplumsal ve ekonomik değişime mikro düzeyde bir örnek oluşturuyordu. Tüm Osmanlı ülkesi gibi kent de bu yüzyılda yeni bir göçmen akınına uğradı; ayrıca, Avrupa'daki liberal siyasal düşüncelerin ve kapitalizmin büyümekte olan etkisi altına girdi. Bu dış faktörlerin tesiriyle yaşanan değişim sırasında Avrupa'daki mimari üsluplarla kentsel örgütlenme ve idare modelleri de benimsenmeye başladı. Bu süreç, İstanbul'un dış etkilere özellikle duyarlı olması nedeniyle daha hızlı ve eksiksiz gerçekleşti. Sınırlı iletişim imkânları ve İstanbul ile arasındaki uzak mesafe tarafından "korunan" kırsal kesim ise geleneksel özelliğini sürdürdü. Kent ve kırsal kesim arasındaki ayrım, "eski" ve "yeni" bölgelerinde olmak üzere kentin kendisinde de açıkça görülüyordu: Eski kentin tam karşısında ve Haliç'in kuzey kıyısında yer alan, Avrupalıların yerleşmiş olduğu modern Pera (Beyoğlu) ve Galata bölgeleri büyüyerek Avrupa kentlerinin bir nevi sömürgeleşmiş kopyası hâlini alırken, eski kent duraklamaya başladı ve hatta düşüşe geçti.

İstanbul'un fiziksel ve ekonomik dönüşümü çok önemli bir kültürel değişimi de beraberinde getirdi. Hem Osmanlı kaynakları hem de yabancı gözlemciler, 1844-

1880 yılları arasındaki kent nüfusunun %50'den fazlasının gayrimüslim olduğu konusunda uzlaşmaktadır. Bununla birlikte, 1885 yılına gelindiğinde Müslüman nüfusun oranı %54'ün üstüne çıktı ve 1900'de, gayrimüslimlerin toplam sayısının da artmasına karşın bu oran neredeyse %70'e ulaştı. Bu nedenle, yüzyılın sonunda sömürgeleşme süreci tersine dönmüş ve İstanbul, XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın başına dek olduğu gibi bir kez daha Türk ve Müslüman özelliklerine bürünmüştü.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da görülen toplumsal, etnik ve kültürel değişiklikler, Kırım Savaşı'ndan ve 1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (93 Harbi) sonra ticaretin büyümesinin ve ekonomik fırsatların yaygınlaşmasının doğrudan getirdiği bir sonuçtu. Kafkaslar ve Balkanlar'dan gelen göçmenlerle birlikte sermayenin ve becerilerin akışı, kenti bir kültür ve girişim merkezi hâline getirmişti; Müslüman (ve gayrimüslim) girişimcilerin kurduğu yeni işler, iç kesimlerden yoksul insanları ve köylüleri kente çekti ve bu insanlar kentte bir çeşit işçi sınıfı oluşturdular.

İstanbul XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin siyasal başkenti olmasının yanı sıra bir iletişim merkezi (çünkü basın burada yoğunlaşmıştı) sürgündeki seçkinlerin buluşma yeri ve hızla değişen bir toplumun ekonomisinin can damarı olarak da yeni bir rol oynamaya başladı. Kent, kısa süre içinde ve büyük oranda kapitalizmin serbest bıraktığı güçlerin, yeni toplumsal grupların ortaya çıkmasının neden olduğu gerilimlerin ve çeşitli topluluklar arasında etnik ve ulusal bilincin gelişmesinde kışkırtıcı bir rol oynayan göçlerin etkisi altında kaldı. Yarı sömürgeci, bağımlı bir kapitalizm tarzının, katı devletçi eski Osmanlı rejiminin yerini alması ilk kez burada yaşandı. Gerçekten de İstanbul, ihraç mallarının başlıca dağıtım noktası olarak ve kırsal kesimdeki servet sahipleri için tüketim mallarını cazip kılarak yeni düzenin odak noktası hâline geldi. Büyük bir bürokrasiye dayanan güçlü bir merkezî hükûmetin kurulması ve merkezî bir bütçe düzeninin getirilmesi, vergi gelirlerinin önemli bir bölümünün kente akmasında etkili oldu. Bu gelirlerle, bürokratların maaşları ödendi ve bürokratlar da paralarını çoğunlukla çeşitli ithal mallarına yatırdı.

İstanbul'da gündelik hayat, idari görevleri yerine getiren ve kentin sivil yaşamı üzerinde yetki sahibi olan belediye reisinin (İstanbul efendisinin) ya da valinin idaresi altındaydı. Reisin yardımcısı olan naip, besin teminini denetliyor ve yiyecek fiyatlarını belirliyordu. Başkent için satın alınan buğdayın miktarı yüzyılın sonunda 1.000.000 kiloya çıkmıştı. Genellikle Unkapanı olarak bilinen Sarayburnu ve Fener arasındaki rıhtım, önceki yüzyıllarda da olduğu gibi kent ekonomisinin can damarıydı.[5] Karadeniz'den ve Ege Denizi'nden tahıl taşıyan bütün gemiler yüklerini bu rıhtımda boşaltıyorlardı. Naip, teslim edilen buğdayın miktarını kaydediyor, fiyatını belirliyor ve sonra da fırınlara dağıtılmasını sağlıyordu. Tekelciliğe ve spekülasyona engel olmak amacıyla, alıcıların birkaç günden fazlası için tahıl depolamalarına izin verilmiyor ve şahsi olarak yiyecek depolamak üzere tahıl ambarı ve depo inşa edemiyorlardı. Yalnızca hükûmetin büyük miktarda tahıl toplama ve ihtiyaç hâlinde depolama hakkı vardı. Başkentte tüketilen diğer yiyecek maddelerinin alımında ve dağıtımında da aynı yöntem uygulanıyordu. Her yıl hükûmetten ferman alan çok sayıda Rum ve Türk tüccar; tereyağı, peynir, bal, balmumu, donyağı ve özellikle de çiftlik hayvanları satın almak üzere Balkan Yarımadası'na ve besin üreticiliği yapan diğer bölgelere gidiyordu. XVIII. yüzyılın sonunda sırf yıllık koyun alımı 500 ila 600.000 başı buluyordu. 80.000'in üzerinde öküz, koyun ve keçinin yağı Eflak ve Boğdan'da yerinde eritiliyor ve başkente donyağı olarak getiriliyordu. Bu erzakın büyük bir bölümü yeniçeriler ve sultanın ev halkı için alınıyordu.

XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti, kendi seçimi olan bir ekonomi siyaseti izleme özgürlüğünden gitgide yoksun kalmaya başladı. Koşulların değişmesinde rol oynayan ekonomik ve siyasal gelişmeler şunlardı: Öncelikle, Osmanlı topraklarındaki gıda ürünlerine ve ham madeye yönelik Avrupa talebinin artması, özellikle Balkanlar'daki yerel malların fiyatlarını Osmanlı Hükûmeti'nin verdiği fiyatların üstüne çıkardı. Bu etki, Osmanlı iç piyasalarında bile hissediliyordu. XIX. yüzyılın başında İstanbul'da serbest bir mal pazarı gelişti ve zamanla etkisini artırarak devletin besin alım ve dağıtım işlemlerine sekte vurmaya başladı. 1829 yılında hükûmetin kahve fiyatını belirleme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı; 1832 yılında İstanbul'da satılan diğer malların fiyatlarını saptama çabası da yine başarısız oldu. Bu arada yiyecek fiyatları en üst düzeye çıkmıştı ve Avrupa'dan gelen işlenmiş malların da serbest pazarlarda satılıyor olması pazarın gelişimini hızlandırdı.

Tüm Osmanlı ekonomisi, Batı'nın serbest pazar ekonomisi tarafından rekabete zorlandığı için sıkıntıdaydı. Yine de Osmanlı idaresi -bütçesinin de gösterdiği gibi- kendi finansal durumu görece sağlam göründüğünden serbest pazarın gereklerine uyum sağlamaya çalışmadı. Gerçekten de William Eton'un derlediği hâliyle 1776 yılı Osmanlı bütçesi, hükûmetin

5 Bkz. Thomas Thornton, *The Present State of Modern Turkey 2,* London 1809, s. 23-24.

o dönemde finansal bakımdan nispeten iyi durumda olduğunu göstermektedir.[6] 1776 yılı İstanbul için haraç geliri 2.916 para (bir para 500 kuruştu) idi ve 360 paralık yani 180.000 kuruşluk bir artış göstermişti. (Kişi başına toplanan haraç miktarı 6 kuruş olarak alındığı takdirde İstanbul'un 1776 yılında 870.000 olan toplam nüfusunun 243.000'inin gayrimüslim olduğu ortaya çıkar.)

İstanbul'un dönüşümü, kentin büyümesiyle ve nüfusunun etnik, kültürel ve dinî bileşimindeki değişiklikle el ele yürüdü. Her iki gelişme birbiriyle yakından ilgiliydi. İstanbul'daki demografik değişim, XIX. yüzyılda; 1246, 1254, 1260, 1273, 1298 ve 1301 (1830, 1838, 1844, 1856, 1882 ve 1885) yıllarında yapılan en azından altı sayım sayesinde kolaylıkla incelenebilir; ancak bunlardan yalnızca beşinin ayrıntılı özetleri tespit edilmiştir. Kent için verilen nüfus rakamlarını ele almadan önce kentin coğrafi kapsamını tanımlamak gerekmektedir. İlk sayımların çoğu, başkentten "Dersaadet ve Bilad-ı Selase" olarak söz eder. Bu terim, ana kenti (suriçi) ve üç "ilçeyi" -Eyüp, Galata ve Boğaz'ın Asya yakasındaki Üsküdar'ı- kapsıyordu ve Boğaz ile Marmara Denizi boyunca yer alan bazı küçük köyleri de içine alabiliyordu.[7] 1882 yılından sonra, kentin en gözde bölgeleri hâline gelen (hâlâ da öyle olan) Osmanbey, Şişli, Bomonti, Maçka gibi yeni bölgeler ve Pera'nın kuzey ve kuzeybatısındaki diğer yerler de sayıma dâhil edildi. Sonraki sayımlara, Marmara ve Boğaz kıyıları boyunca ve batıya doğru uzanan eski kent surlarının ötesinde kurulan yeni bölgeler de dâhil edilecekti.

İstanbul nüfusundaki artış, büyük ölçüde ticaretin yaygınlaşmasından kaynaklanıyordu. Başkentin yüzyıllar boyunca sunduğu sıradan fırsatlar, kırsal kesimdeki hırslı insanları kente çekmiş ve gelenler arasında saray ve devlet ileri gelenleri için çalışarak servet yapanlar olmuştu. Öte yandan modern bürokrasinin filizlenmesi, İstanbul yaşamında derin bir ekonomik ve toplumsal iz bıraktı. Yüksek rütbeli bürokratlar, geçmişte olduğu gibi topraktan gelen gelirle geçinmek yerine, devlet bütçesinden düzenli maaş aldılar ve en önemli tüketici grubunu oluşturdular. Alışverişlerinde nakit para ödeyerek, maaşlarının çoğunu başkentte harcadılar. Bürokratların alım gücü, kentin ekonomisindeki üç temel sektörü ciddi olarak etkiledi: Yemek, giyim ve konut. (Hem kira oranlarını hem de mülk değerlerini.) Büyük miktarda bir vergi gelirinin eyaletlerden İstanbul'a akıtılması ve burada nakit olarak harcanması, kent nüfusunun artmasında, çeşitli yiyecek ve giyecek dükkânlarının çoğalmasında ve hizmet sektörü olarak adlandırılabilecek bir grubun gelişmesinde etkisini gösterdi. Bundan böyle İstanbul'un ekonomik büyümesi, el sanatlarıyla üretimden çok, özellikle ticarete ve hizmetle ilgili etkinliklere dayanacaktı. Ancak hizmet mesleklerinin çoğu, bazı istihdam olanakları sağlamış olsalar da ülkenin temel ekonomik gelişimine çok az katkıda bulundu.

Genel olarak Osmanlı halkı, İstanbul'daki bu toplumsal ve ekonomik değişimlerin etkisini yoğun olarak hissetti. Kentteki ticaret fırsatları, çok sayıda Türkü, Rumu, Ermeniyi, Bulgarı ve zengin olma umuduyla uzak vilayetlerden İstanbul'a gelenleri cezbetti. Bunların çoğu gıda satışı veya dağıtımı gibi işleri üstlendiler. Vilayetlerden gelen bu küçük satıcıların çoğu, zengin olup başarılı işletmeler kurabildi. Bu arada İstanbul'un çarşıları da değişmeye başlamıştı. Geçmişte çarşılar, lonca başkanı olan subaşılar ve ulema tarafından yönetilir ve denetlenirdi; zamanla geleneksel yöntemlerle idare edilemeyecek kadar hızla büyüdükleri için hükûmet, o tarihe dek ulemanın görevi olan (ağırlıkların ve ölçülerin denetlenmesi de dâhil olmak üzere) çarşıların idaresini üstlendi. 1831 yılında; kentin fethedildiği 1453 yılından beri var olan şehremini dairesi feshedildi.

XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da ekonomik yaşam daha çok çarşı ya da bezistan çevresinden geçiyordu. Yüzyılın ilerleyen yıllarında ekonomik yaşam, çarşıdan yan sokaklara, mahallede ticaretin odaklandığı yerlere, Pera ve Galata'ya taştı. Yüzyılın ortalarında İstanbul'un ana çarşısında 1.000'den fazla dükkân bulunuyordu. Türk tüccarlar hayvan derisi, kürk, giysi, satışında uzmanlaşmışlardı; Ermeniler mücevher, saat ve işleme kumaş ticareti yapıyorlardı. Yahudiler çeşitli mesleklere girmişlerdi. Pek çok zanaatkâr örgütlenmiş durumdaydı.

Çarşı dışındaki mal değiş tokuşu, büyük ölçüde İstanbul'un yerlisi olmayan bekârların elindeydi. Ubicini'ye göre, 1853 yılında İstanbul'daki bekâr sayısı yaklaşık 75.000'di Bunların beşte ikisi Türk, geri kalanı Rum, Ermeni ve diğer milletlerdendi. Çoğu biraz sermaye biriktirme umuduyla çeşitli vilayetlerden İstanbul'a geliyor ve sonunda kendi işlerini kurmak üzere geldikleri yerlere geri dönüyorlardı. Pek çoğunun hiçbir becerisi yoktu ve ne iş olursa yapıyorlardı. Hamal, saka (büyük deri güğümler içinde su taşıyorlardı), helvacı, şekerci, ciğerci olarak veya benzeri işlerde çalışıyorlardı.

6 Bkz. *A Survey of the Turkish Empire*, London 1799, s. 41-47.

7 Eski bir kent haritası için bkz. Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Constantinoples und der Bosphorus*, Pesth 1822 (yeni baskı: Osnabruck 1967. Birinci cildin Türkçe tercümesi için bk. İstanbul ve Boğaziçi, çev. Senail Özkan, İstanbul 2011). Burada yer alan harita, 1786 tarihli Kauffer'in yapmış olduğu İstanbul haritasına dayanmaktadır.

Tablo 1- İstanbul'un nüfusu, 1794-1916: çeşitli tahminler

	Alan	
	Şehir Büyükşehir	300 km2 3.600 km2
Yıl		Nüfus
1794		426.000
1829		359.089
1864-1875		490.000-796.000
1877		606.000-722.000 (100.000-200.000 İstanbul vilayeti de dâhil olarak)
1884		895.000
1896-1897		1.116.946
1901		1.159.000
1914-1916		1.600.000

Kaynak: Avrupalıların çalışmaları ve Osmanlı kaynaklarındaki rakamlardan derlenmiştir.

İstanbul'un bütün nüfusu, XIX. yüzyılda hem sayı, hem de etnik, toplumsal ve dinî bileşim açısından büyük bir değişimden geçti. Ekonomik fırsatların artması, nakliye kolaylıklarının devreye girmesi ve nüfus artışı gibi nedenlerin hepsi birden, Marmara ve Boğaz kıyıları boyunca uzanan dış mahalle sakinlerinin sayısının artmasında etkili oldu. Yüzyılın ortasına gelindiğinde İstanbul halkı 455 mahallede yaşamaktaydı. Bunlardan 318'i kentin içinde yer alırken 137'si surdışında bulunuyordu. Kasımpaşa, Hasköy, Galata, Pera, Tophane, Fındıklı, Üsküdar, Eyüp ve civarları ikinci gruba dâhildi. Galata, Pera, Kasımpaşa ve Tophane voyvodolar ya da Galata'nın büyük kadısı tarafından idare edilirken, Eyüp ve civarı başka bir kadı tarafından yönetiliyordu. Yeni idari örgütlenmenin düzenlendiği 1854 yılına kadar asıl kent, resmî olarak sadrazamın, kaptan paşanın ve İstanbul efendisinin idaresi altındaydı.

XIX. yüzyılda kent merkezinin bu çekim gücü, ekonomik etkinlik alanının yaygınlaşması ve geleneksel modeller dışında yukarı doğru toplumsal hareketlilik fırsatlarının yaratılmasıyla had safhada arttı. Onbinlerce genç erkek -özellikle de Rumlar ve diğer gayrimüslimler- üçüncü dünyadaki her liman kentinde görülen türden bir hizmet topluluğu oluşturmak üzere vilayetlerden kente aktı. Kente yeni ayak basanların neredeyse hepsi bekârdı ve kolaylıkla iş bulabildiler. Doğrudan Avrupalılara çalışmalarının ötesinde; fırıncılık, değirmencilik, bahçıvanlık ve benzeri bağımsız işlere girebilmiş olmaları ve geçici işçi ve seyyar satıcı saflarını da doldurmaları ekonomik büyümenin boyutunun ve artan iş gücü ihtiyacının bir göstergesidir. Yeni gelen Hristiyanların, yerel kürk şapka yerine, kenarı Avrupa tarzında olan ve "kepele" olarak adlandırılan özel bir şapka giymeye başladıklarını kaydetmek ilginç olsa gerek. Avrupa tarzı şapka hem toplumsal statüye hem de dinî aidiyete işaret ediyordu. Avrupa'nın etkisinin artmasıyla birlikte, Hristiyan aidiyeti özel bir saygınlık kazanmıştı ve kepele giyen kişi, İstanbul'da çalışan bir Hristiyan olarak diğerlerinden ayırt ediliyordu.

Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal değişmelerin etkisi (demografik değişimlerin bunda önemli bir rolü vardı) İstanbul'da yoğun olarak hissedildi. 1807 yılında III. Selim iktidarının sonunu getiren yeniçeri-ulema isyanı ve buna karşı Alemdar Mustafa Paşa'nın 1808 yılında II. Mahmud'u iktidara taşıyan müdahalesi ve neticesinde Alemdar'ın ölümüyle sonuçlanan isyan, ciddi bir toplumsal mücadelenin habercisi oldu. Görünüşe bakılırsa İstanbuldaki alt sınıfların bu olaylarda rolü vardı. Dolayısıyla hükûmet, Alemdar'ın ölümünden kısa bir süre sonra, 1808 yılında bekâr odalarını kapattı. Belli başlı tüm merkezlerde bulunan bu odalar, kente yeni göç etmiş vasıfsız işçiler, küçük girişimciler ve çeşitli marjinal ve düşük gelirli topluluklar için birer sığınak oluyordu. Bu odalar aynı zamanda toplumsal huzursuzluğun ve kurulu düzene isyanın da odaklandığı yerlerdi.

İstanbul 1807-1817 yılları arasında hem toplumsal huzursuzluklar hem de çıkan yangınlar sonucunda büyük çaplı bir yıkıma uğradı. Yıkımın ardından başlayan hummalı inşaat faaliyetleri, kenti işçiler için cazip bir yer hâline getirmişti. Bâbıâli'nin 1808 yılında yıkılan ana binasının -yani sadrazamın çalışma mekânının- yeniden inşasına, 1810 yılının Şubat ayında başlandı. Başka pek çok özel ve kamusal binanın tamiri ve yeniden inşaatı da bu dönemde, özellikle de kentin büyük bir bölümünün tahrip olmasına neden olan bir dizi yangından (toplam 73 yangın) hemen sonra başlamıştı. (1845 yılında hükûmet, evlerin yangına karşı daha dayanıklı olması için tuğla kullanılmasını resmen teşvik ediyordu.)

Yüzyılın başında İstanbul hayatında hissedilmeye başlanan değişiklikler, 1821 yılındaki Rum İsyanı'ndan sonra daha da hız kazandı. Rum din adamları, Ortodoks Hristiyanların sultana bağlılıklarını sürdürmelerinde daima önemli bir rol oynamışlardı. Bunun karşılığında hizmetleri fark edilmiş ve ödüllendirilmişlerdi. Rumların bu tavrının salt fırsatçılıktan ya da düpedüz Bâbıâli'ye

boyun eğmekten kaynaklandığını varsaymak tümüyle yanlış olacaktır. Bu daha ziyade Rum milletinin, temsilcisi patrikten dolayı Osmanlı düzeninde temel bir anayasal konuma sahip olmasından ileri geliyordu. 1821 yılındaki Rum İsyanı, özellikle de Ypsilanti'nin eylemi, Mora Ayaklanması ve kısa zamanda buradaki tüm Müslümanların katli, İstanbul'da patriğe atfedilen ihanet suçlaması ve bütün bir millet düzenine ve dinî-etnik topluluklar arasında kurulmuş geleneksel dengeye indirilmiş ölümcül bir darbe olarak görüldü. Bunun sonucunda İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesi, gücünü kaybetmeye başladı.

Rum İsyanı'nın toplumsal ve siyasal etkileri, İstanbul'da yoğun olarak hissedilmişti. Patrik, isyancıların eylemleriyle kişisel bir ilgisi olmadığı hâlde cemaatin önderi olarak, eylemlerden sorumlu tutulduğu için asıldı. Osmanlı donanmasındaki Rum denizcilere artık güvenilmez olmuştu; hükûmet Boğaz'daki kayıkçıları donanmaya alma girişiminde başarısız olduktan sonra Cenevizlileri ve Galata'da aylaklık eden erkekleri donanmaya katmaya başladı. Ayrıca kentte Rumların ayaklanmasından korkan Müslümanların, özellikle de yerli kulu olarak bilinen gençlerin silahlanmasına izin verildi; bunların bir kısmı Hristiyanlara saldırdı ve kent genelinde kargaşanın ve hırsızlıkların artmasında payları oldu. (İstanbul'da silah satışı bu dönemde çok kazançlı bir iş hâline geldi ve 1839'da silah taşıma yasağının yeniden yürürlüğe konmasından sonra bile bu durum böylece devam etti.) Bakkaliye malzemeleri, zeytinyağı, ve tereyağı satıp sermayelerini büyütmek üzere vilayetlerden İstanbul'a gelmiş çok sayıda Rum, geldikleri yerlere zorla gönderildiler. Üstelik casuslara karşı bir önlem olarak, kente gelen yolcuların mürur tezkelerini denetlemek üzere Küçükçekmece ve Bostancı gibi çeşitli yerlerde kontrol noktaları oluşturuldu. Ayrıca camiler ve diğer kutsal binalar onarılarak, İstanbul'un Müslüman olma özelliği daha güçlü bir şekilde vurgulanmaya başlandı. 1824 yılında, iftar vaktini duyurmak üzere ramazan ayı boyunca Anadoluhisarı'dan da top atılmaya başlandı; geçmişte yalnızca Rumelihisarı'ndan top atışı yapılıyordu. İstanbul'daki çeşitli dinî ve etnik topluluklar arasında uzun bir süreden beri var olan barış, böylelikle pratikte sona ermiş oldu. Buna karşın güçlü gelenekler, şiddet içeren ayrılıkçı mücadelelere girişilmesini uzun bir süre önledi. Rumların 1821 yılından sonraki itibar kaybının, diğer etnik toplulukların nüfuz sahibi olmasına yaradığını kaydetmek ilginç olsa gerek: İstanbul'daki Bulgar tüccar topluluğu, kırsal kesimden gelenlerle birlikte, sayıca artarak güç ve zenginlik kazandı, Ermeniler ise yönetime giderek daha fazla katıldılar.

İstanbuldaki dönüşüm iyice hız kazandığında Osmanlı idaresi, asıl kentte, yani Üsküdar ve Galata'da yaşayan erkeklerle ilgili bir nüfus araştırması yaptı (1830). (Bu sayımda Katolikler sayılmamıştı.) Kuşkusuz eksikleri olan ve muhtemelen yalnızca hane reislerini kapsayan bu araştırmaya göre Müslümanların sayısı 45.000 idi; Ermeniler 30.000 ve Rumlar 20.000 kişiydi. Aynı dönemde önemli bir idari yenilik de yapıldı: Müslüman mahalleleri bundan böyle bir muhtar ve yardımcısı tarafından, Hristiyan mahalleri de bir kâhya ve bir muhtar tarafından yönetilecekti. Her mahallenin kendi imamı ya da rahibi vardı. Bu idari görevliler, resmî belgeleri damgalamak için bir mühre sahipti ve kendi bölgelerinde düzeni sağlamaktan sorumlu tutulmuşlardı.

Osmanlı resmî yazışmaları, 1844 sayımının tamamlanmasından hemen sonra, başkente büyük bir gayrimüslim akınının olduğuna işaret etmektedir; bu nedenle bir yıl sonra yetkililer, kentte reaya defterinde

Tablo 2- İstanbul'un nüfusu: sayım rakamlarının toplamı

Sayım Yılı	Aile Sayısı	Şehir Sakinleri	Bekârlar (Geçici Olarak İkamet Edenler)	Toplam	Notlar
1844	46.931	137.945	75.748	213.693	Sadece Erkekler
1857	48.693	144.115	94.119	238.234	Sadece Erkekler
	Kadınlar	**Erkekler**	**Toplam**		
1882	161.431	219.945	381.376		
				384.910	Müslüman
1885	364.751	508.814	873.565	359.412	Gayrimüslim
				129.243	Yabancı

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 215.

Tablo 3- İstanbul'un toplam nüfusu, 1897

Alan	Nüfus
İstanbul şehri (eski şehir, Pera ve Boğaz kıyısındaki köyler)	875.565
Üsküdar	105.690
Kadıköy	32.211
Toplam	**1.013.466**
Şehremaneti mülhakati (büyükşehir olarak İstanbul)	
Adalar	10.503
Gebze	19.250
Kartal	18.300
Beykoz	9.494
Şile	19.750
Kanlıca	25.183
İstanbul şehri	1.013.466
Toplam	**1.115.946**

Kaynak: *Annuaire Oriental du Commerce, de l'Industrie et de l'Administration et de la Magistrature (1896),* s. 71-72.

Tablo 4- İstanbul nüfusunun etnik dağılımı, 1897

Etnik Topluluk	Sayı
Türkler	597.000
Arnavutlar	10.000
Kürtler	5.000
Rumlar	236.000
Ermeniler	162.000
Yahudiler	47.000
Sırplar	1.000
Hristiyan Araplar	1.000
Toplar	**1.059.000**

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 219.

kayıtlara geçmemiş ve dolayısıyla cizye ödemeyen çok sayıda gayrimüslim bulunduğundan yakınıyorlardı. (Rum ve Ermeni patrikhane görevlileri de kente yeni gelmiş, ancak kaydedilmemiş olanların varlığından söz ediyordu.) Bâbıâli, kuşkusuz yeni gelenlerin kaydedilmesi ve baş vergisine bağlanması konusunda huzursuzdu. Bu kişiler sonunda kaydedildiler: İstanbul'da sonraki sayımda bekârlar ya da taşralılar ayrı bir sütunda gösterildi. 1857 yılında İstanbul'daki toplam 238.234 erkekten 94.119'u bekâr olarak tanımlanmıştı. 1894 yılında İstanbul'daki emniyet görevlilerine, bir kısmı Trabzon gibi uzak bölgelerden gelmiş bu seyyar satıcıların ve mevsimlik işçilerin geri gönderilmesi için kesin talimat verildi.

Bununla birlikte, İstanbul'daki nüfus patlamasının ana nedeni, daha önce de belirtildiği gibi, çok sayıda Müslümanın 1862 tarihinden itibaren Kafkaslar ve Balkanlar'dan göç etmeye başlamış olmasıydı. Önemli miktarda Kafkas Müslümanı 1862-1908 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne geldi ve aileleri, toplumun önde gelenleri, başkanları ve ulemalarıyla birlikte İstanbul'a yerleşti. Ayrıca 1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında da Kuzeydoğu Balkanlar, Makedonya ve Dobruca'daki Müslüman halklar buralardan sürüldüğünden pek çok muhacir İstanbul'a yerleşti.

İstanbul'un XIX. yüzyıldaki nüfusu için resmî ve özel kaynaklarda verilen rakamlar Tablo 3'te görülmektedir.[8] Kentin 1865-1878 yılları arasındaki nüfusuna ilişkin tahminler 304.000 gibi düşük ya da 2.000.000 gibi yüksek olabilmektedir. Ubicini, nüfusu 891.000 olarak vermişti;[9] kuşkusuz bu çok yüksek bir rakamdı ve muhtemelen Boğaz'ın her iki yakasının hinterlandını kapsıyordu. Silahaltındaki askerler ve yabancılar da sayılmıştı.

1882 ve 1885 yılları için verilen rakamlar arasındaki büyük fark, 1882'deki rakamın çeşitli teknik yetersizlikler nedeniyle ancak kısmi bir sonuç olmasından kaynaklanmaktadır; öncelikle, esnaf tezkereleri kalemi, tüccarlardan özel ücret toplamakla da yükümlüydü, bu nedenle sayım görevleri ya önemsenmedi ya da gereğince yerine getirilmedi. İkinci olarak, sarayla sadaret dairesi arasındaki yazışmaya bakılırsa, başlangıçta yalnızca gayrimüslimlerin sayımı amaçlanmış, Müslümanların da sayılmasına son anda karar verilmişti; yani gerekli hazırlıklar yeterince yapılmamıştı.

Sonuçta hükûmetin sayım memurlarına maaş olarak tahsis ettiği toplam 400.000

8 Rakamlar Eton, Karal, Reclus, Yakshity, Bore, Ravenstein, Ubicini, Walsh, Urquhart ve diğerlerinden alınmıştır. Bir bölümü de Osmanlı kaynaklarına dayanmaktadır. Genellikle ilk sayımlara eski kent dâhil edilirdi oysa sonrakilere kentin bir parçası hâline gelen kenar mahalleler de dâhil edilmeye başlandı.

9 *Letters on Turkey*, çev. Lady Easthope, London 1856 (yeni baskı: New York 1973), s. 24.

Tablo 5- İstanbul sakinlerinin meslekleri, 1885

			Ticaret, Sanayi			Kamu Hizmeti		
Dinî Topluluk	Nüfus*	Mesleklerdeki Toplamın Yüzdesi	Nüfus	Nüfus Oranı	Mesleklerdeki Toplamın Yüzdesi	Nüfus	Nüfus Oranı	Mesleklerdeki Toplamın Yüzdesi
Müslüman	201.339	49,40	51.073	25,4	38,32	22.984	11,4	95,34
Rum Ortodox	91.804	22,52	33.866	36,8	25,41	348	0,4	1,44
Ermeni Ortodoks	83.870	20,58	35.979	43,0	26,99	490	0,6	2,05
Bulgar	3.977	0,98	3.238	81,4	2,43	1	,03	0,005
Katolik	3.209	0,79	1.783	55,5	1,34	150	4,7	0,62
Yahudi	22.394	5,49	6.984	31,1	5,24	99	0,4	0,41
Protestan	488	0,12	123	25,3	09	3	0,6	0,01
Latin	528	0,13	251	47,5	0,19	28	5,3	0,12
Toplam	407.609		133.297			24.103		

* Yalnızca şehrin erkek sakinlerinin nüfusu. **Kaynak:** Stanfard J. Shaw, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", s. 412.

kuruşun, ihtiyaçları karşılamakta yetersiz olduğu görülmüştü. Bu nedenle 1882 sayımı, kentin idari bölünmesini yansıtması bakımından olduğu kadar kent sakinlerinin ne tip konutlarda yaşadığını göstermesi açısından da çok yararlı olmakla birlikte, eksik olarak değerlendirilmelidir. Diğer yandan, 1885 yılı için verilen rakamlar, eksiksiz bir sayıma dayanmaktadır. 1882 yılından sonra kent nüfusu artmaya devam etmişti. Çeşitli hükûmet kaynakları, 1880 yılında 30.000 olan göçmen sayısının 1906 yılında 200.000'ne çıktığını göstermektedir. Böylelikle 1896-1897 yılına gelindiğinde, güvenilir bir kaynağa göre İstanbul'un nüfusu 1.115.946'ya ulaşmıştı ve asıl kentte ikamet edenlerin sayısı 875.565 (ya da 162.950 ev), Üsküdarlıların sayısı 105.690 ve Kadıköylülerinki de 32.211'di.[10] Tablo 3 1896-1897 yılındaki nüfusun genel bir görüntüsünü çizmektedir. Tablo 4 ise İstanbul ve çevresindeki nüfusun 1897 yılındaki etnik ve dinî dağılımını göstermektedir.

İstanbul'un 1885 yılındaki ve sonraki nüfusu çoğunlukla yeni gelenlerden; yani göçmenlerden ve bekârlardan oluşmaktaydı.[12] Çeşitli dinî ve etnik toplulukların kamu hizmetlerinde ve özel hizmetlerde dağılımını gösteren, kent sakinlerinin meslekleriyle ilgili istatistiklerse Tablo 5'te verilmektedir.[13]

Mesleki veriler, mesleklerde bir farklılaşma yeniden etnik-dinî saflaşmalar olduğunu göstermektedir: Müslümanlar ağırlıklı olarak bürokraside temsil edilirken, ticarette ve sanayide -yani, Batı tarzı kazançlı işlerde- istihdam edilmiş olan gayrimüslimlerin sayısı Müslümanlarınkini, -sayıca daha az oldukları hâlde- %50 oranında geçiyordu. Bu, Avrupa'nın gayrimüslimlerden yana olan ekonomik çıkarlarının üstünlük kazandığının bir kanıtıydı.

XIX. yüzyılın başında başkent, ufak tefek işlerle uğraşan her çeşit insanla dolmuştu. XVIII. yüzyılın ilk üç çeyreği boyunca İstanbul, kısmen

10 Bkz. *Annuaire Oriental du Commerce, de'l Industrie et de l'Administration et de la Magistrature*, 1896, s. 71-72. Bu kaynak İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin Kütüphanesi'nin arşivlerinde bulunabilir.

11 1897 sayımı, nüfusun etnik kökene göre dağılımını vermemektedir. Bu listeyi çeşitli resmî kaynaklardan derledim. Aynı kaynakları esas alan Vedat Eldem, İstanbul'un 1896 yılındaki toplam nüfusunun 1.181.000 olduğunu iddia ediyordu. Ama Türklerin sayısını neredeyse 20.000 kişi daha fazla; Sırpların, özellikle de Bulgarların sayısını yaklaşık 13.000 kişi daha az tahmin etmişti (bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970, s. 52).

12 Bkz. Stanford J. Shaw, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *TD*, 1979, sy. 32, s. 411.

13 Shaw, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", s. 412.

kırsal bölgelerde hâkim olan emniyetsizlik kısmen de Osmanlı ekonomisinde "hizmet" sektörünün gelişmeye başlaması -yavaş yavaş kapitalist düzene yönelen bir eğilimin sonucu olarak- nedeniyle kırsal kesimden gelenlerin kesintisiz bir akınına uğramıştı. Bu akın, XVIII. yüzyılın sonuna doğru Batı rekabetinin baskısı altında insan gücüne duyulan ihtiyaç azaldığı ve hükûmet sıkı bir nüfus denetimi başlattığı için yavaşladı. İstanbul'da yaklaşık 1750 yılına dek üç yılda bir, kente yeni gelmiş istenmeyen kişiler araştırılıyordu. Daha sonra bu iş iyice sıkılaştırıldı ve hatta XIX. yüzyılın sonuna doğru kontrol önemleri her altı ayda bir alınmaya başlandı. (Vilayet valilerinden başkent yönündeki başlıca anayollara barikatlar kurarak, vilayetlerinden göçü engellemeleri ve kente girmek için geçerli nedeni olmayanları geri çevirmeleri istendi.)[14] Yine de kent, keskin bir değişim yolunda ilerliyordu ve devletin denetlemek üzere getirdiği bu tip önlemler bu süreci durduramayacaktı.

14 Bkz. Münir Aktepe, "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselelerine Dair Bazı Vesikalar", *TD*, 1958, sy. 13, s. 1-30.

EKLER

Ek 1- 1830 sayımı: İstanbul'un ve üç ilçesinin nüfusu

A. Müslüman Sayımları								
Başlıca Bölgeler	**Evli Yetişkin**	**Küçük**	**Toplam Evli**	**Gücü Yerinde**	**Bekâr Çocuk**	**Yaşlı**	**Toplam Bekâr**	**Genel Toplam**
1. Çarşı (32)	3.242	880	4.122	2.218	12	783	3.013	7.135
2. Cibali (56)	5.213	1.713	6.926	1.840	21	659	2.520	9.446
3. Balat (62)	6.722	2.112	8.834	877	7	402	1.286	10.120
4. Kumkapı (58)	6.419	1.858	1.277	1.488	17	590	2.095	10.372
5.Yedikule (33)	3.536	1.171	4.707	295	4	142	441	5.148
6.Topkapı (47)	3.572	1.134	4.706	224	2	70	296	5.002
7. Havas-ı Refia (45)	2.704	940	3.644	1.116	18	448	1.582	5.226
8. Kasımpaşa (28)	3.550	1.408	4.958	1.254	10	455	1.719	6.677
9. Galata (11)	1.150	473	1.623	949	12	530	1.491	3.114
10. Tophane (34)	4.678	1.607	6.285	826	7	440	1.273	7.558
11. Beşiktaş (32)	2.754	886	3.620	1.392	9	507	1.908	5.528
12. Üsküdar (57)	6.909	2.382	9.291	1.906	9	699	2.614	11.905
Özel Gruplar	**Yetişkin**	**Küçük**	**Toplam**	**Gücü Yerinde Çocuklar**		**Yaşlı**	**Toplam**	**Genel Toplam**
Öğrenciler	1.366	8	1.374					1.374
Değirmen ve fırın işçileri				627	2	197	826	826
Han mukimleri				3.375	20	1.602	4.997	4.997
Saray hizmetkârları (ağavat)							1.536	1.536

Diğer hizmetkârlar	548	4	552					552
Çingeneler	373	188	561					561
B- Gayrimüslim sayımları								
Dinî Grup		**İyi**	**Ortalama**	**Fakir**	**Çocuklar**	**Engelliler**	**Vergiden Muaf**	**Toplam**
Rumlar								
Evli		4.589	7.765	2.701	8.548	536	391	24.530
Bekâr		5.610	15.037	3.156	681	164	145	24.793
Toplam		10.199	27.892	5.857	9.299	700	536	49.323
Ermeniler								
Evli		5.949	9.376	4.072	9.167	886	162	29.612
Bekâr		2.474	13.362	2.509	233	160	246	19.254
Toplam		8.423	23.008	6.581	9.400	1.046	408	48.866
Yahudiler								
Evli		1.630	4.150	1.466	4.426	266	48	11.986
Bekâr		14	22	7	1	2	--------	46
Toplam		1.644	4.172	1.473	4.427	268	48	12.032
Katolikler								
Evli		1.080	1.317	429	1.176	44	43	4.089
Bekar		40	618	155	5	5	73	896
Toplam		1.120	1.935	584	1.181	49	116	4.985
Toplam Evli Sayısı		13.248	22.608	8.668	23.317	1.732	644	70.217
Toplam Bekar Sayısı		8.138	29.309	5.827	920	331	464	44.989
Genel Toplam		**21.386**	**51.917**	**14.495**	**24.237**	**2.063**	**1.108**	**115.206**

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 415-416.

Ek 2- 1882 sayımı: İstanbul ve ilçelerinin nüfusu

		Müslümanlar		Rumlar		Ermeniler		Katolikler		Bulgarlar	
Bölge	İkamet Yeri	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
ESKİ ŞEHİR											
1. Beyazıt	Evler	12.398	16.240	2.085	1.773	4.736	4.644	9	4		
	Tekkeler	118	87								
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	3.700	3.577								
	Medreseler	2.858									
	Dükkânlar	8.992		4.457		1.221				549	
	Hanlar	2.018	19	1.094		3.108	13	5		128	
	Toplam	30.084	19.923	7.636	1.773	9.065	4.657	14	4	677	
2. Fatih	Evler	11.794	13.271	4.055	3.843	2.396	2.120	5	4	27	16
	Tekkeler	244	182								
	Göçmenlere Mahsus İkametgahlar	2.394	2.337								
	Medreseler	1.858									
	Dükkânlar	3.224		1.852		544		3		476	
	Hanlar	681	13	33	5	18					
	Toplam	**20.150**	**15.803**	**5.940**	**3.848**	**2.958**	**2.120**	**8**	**4**	**503**	**16**
3. Cerrahpaşa	Evler	14.817	16.981	3.888	3.773	4.646	4.292	93	96	6	6
	Tekkeler	418	279								
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	4.129	3.902								
	Medreseler	774									
	Dükkânlar	2.055		1.852	414					721	
	Hanlar	409	109	23	3	95	47				
	Toplam	**22.602**	**21.271**	**5.763**	**2.776**	**5.155**	**4.339**	**93**	**96**	**727**	**6**

	Latinler		Protestanlar		Yahudiler		Toplam		Bölge Toplamlar	Genel Toplam
	E	K	E	K	E	K	E	K		
	5	4	70	68			19.303	22.733	42.006	
							118	87	205	
							3.700	3.577	7.277	
							2.858		2.858	
	2		55				15.276		15.276	
					13		6.366	32	6.398	
	7	4	125	68	13	0	47.621	26.429	74.050	
	13	15			4.112	3.759	22.357	23.028	45.385	
							244	182	426	
					54	55	2.448	2.392	4.840	
							1.858		1.858	
							6.099		6.099	
							732	18	750	
	13	**15**			**4.166**	**3.814**	**33.738**	**25.620**	**59.358**	
	4	3					23.454	25.151	48.605	
							418	279	697	
							4.129	3.902	8.031	
							774		774	
							5.042		5.042	
							527	159	686	
	4	**3**					**34.344**	**29.491**	**63.835**	**197.243**

GALATA (PERA)											
4. Beşiktaş	Evler	3.135	3.769	4.359	4.004	2.090	2.097	278	309	14	14
	Tekkeler	41	18								
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	1.310	1.131								
	Medreseler	38									
	Dükkânlar	1.317		885			710		14	175	
	Hanlar										
	Toplam	**5.841**	**4.912**	**5.244**	**4.004**	**2.800**	**2.097**	**292**	**309**	**189**	**14**
5. Yeniköy	Evler	966	1.239	1.983	1.802	657	713	29	40		
	Tekkeler	19	17								
	Göçmenlere Mahsus İkametgahlar	186	195								
	Medreseler										
	Dükkânlar	314		218		130		2			
	Hanlar										
	Toplam	**1.485**	**1.451**	**2.201**	**1.802**	**787**	**713**	**31**	**40**		
6. Beyoğlu	Evler	13.382	13.938	3.935	3.705	6.381	5.985	2.186	2.162	15	12
	Tekkeler	153	67								
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	1.067	922								
	Medreseler	11									
	Dükkânlar	5.820		4.522	3.610		404			1.019	
	Hanlar	27		13	3	393	4				
	Toplam	**20.460**	**14.927**	**8.470**	**3.708**	**10.384**	**5.989**	**2.590**	**2.162**	**1.034**	**12**
7. Büyükdere	Evler	905	932	1.615	1.535	278	313	251	332		
	Tekkeler										

	9	8			1.523	1.518	11.408	11.713	23.121	
							41	18	59	
					11	5	1.321	1.136	2.457	
							38		38	
	1						3.102		3.102	
	10	**8**			**1.534**	**1.523**	**15.910**	**12.867**	**28.777**	
	1	3			67	57	3.703	3.854	7.557	
							19	17	36	
							186	195	381	
							664		664	
	1	**3**			**67**	**57**	**4.582**	**4.066**	**8.638**	
	695	580			5.229	4.906	31.893	31.288	63.181	
							153	67	220	
							1.067	922	1.989	
							11		11	
	14				322		15.711		15.711	
							433	7	440	
	709	**580**			**5.621**	**4.906**	**49.268**	**32.384**	**81.552**	
	11	8			122	148	3.182	3.268	6.450	

	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	212	194									
	Medreseler											
	Dükkânlar	355		658		155		26				
	Hanlar											
	Toplam	**1.472**	**1.126**	**2.273**	**1.535**	**433**	**313**	**277**	**332**			
Üsküdar (Asya Kesimi)												
8. Kanlıca	Evler	2.069	2.198	1.009	1.224	308	333	15	26			
	Tekkeler	23	17									
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	614	551									
	Medreseler											
	Dükkânlar	623		810		67						
	Hanlar											
	Toplam	**3.329**	**2.766**	**1.819**	**1.224**	**375**	**333**	**15**	**26**			
9. Üsküdar	Evler	7.795	10.691	1.950	1.923	3.236	3.345			89		
	Tekkeler	242	200									
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	1.674	1.903									
	Medreseler	21										
	Dükkânlar	1.752		750		622						
	Hanlar	126		22		65						
	Toplam	**11.610**	**12.794**	**2.722**	**1.923**	**3.923**	**3.345**	**0**	**0**	**89**		
10. Kadıköy	Evler	756	961	619	651	787	842	3	13			
	Tekkeler	1	2									
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	259	279									
	Medreseler											

						212	194	406	
				2		1.196		1.196	
11	**8**			**124**	**148**	**4.590**	**3.462**	**8.052**	**127.029**
3	1					3.404	3.782	7.186	
						23	17	40	
						614	551	1.165	
						1.500		1.500	
16	12	50	65	1.565	1.782	14.701	17.818	32.519	
						242	200	442	
				2	3	1.676	1.907	3.583	
						21		21	
		5		1		3.130		3.130	
						213		213	
16	**12**	**55**	**65**	**1.568**	**1.786**	**19.983**	**19.925**	**39.908**	
52	37			105	131	2.322	2.635	4.957	
						1	2	3	
				5	8	264	287	551	

	Dükkânlar	482		552		202				28		
	Hanlar											
	Toplam	**1.498**	**1.197**	**1.171**	**651**	**989**	**842**	**3**	**13**	**28**	**0**	
ÖZET												
Evlerdeki Toplam		67.922	80.169	25.498	24.233	25.515	24.684	2.869	2.986		48	
Tekkelerdeki Toplam		1.259	869									
Göçmen İkametgahlarındaki Toplam		15.545	14.991									
Medreselerdeki Toplam		5.560										
Dükkânlardaki Toplam		24.934		16.556		7.675		449		2.968		
Hanlardaki Toplam		3.261	141	1.185	11	3.679	64	5		128		
Genel Toplam		**118.531**	**96.170**	**43.239**	**24.244**	**36.869**	**24.748**	**3.323**	**2.986**	**3.247**	**48**	
GALATA (PERA)												
4. Beşiktaş	Evler	3.135	3.769	4.359	4.004	2.090	2.097	278	309	14	14	
	Tekkeler	41	18									
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	1.310	1.131									
	Medreseler	38										
	Dükkânlar	1.317		885			710		14	175		
	Hanlar											
	Toplam	5.841	4.912	5.244	4.004	2.800	2.097	292	309	189	14	
5. Yeniköy	Evler	966	1.239	1.983	1.802	657	713	29	40			
	Tekkeler	19	17									
	Göçmenlere Mahsus İkametgahlar	186	195									
	Medreseler											
	Dükkânlar	314		218		130		2				

	3						1.267		1.267	
	55	**37**	**0**	**0**	**110**	**139**	**3.854**	**2.879**	**6.733**	**56.532**
	809	671	120	133	12.793	12.301	135.727	145.225	280.952	
							1.259	869	2.128	
					72	72	15.617	15.063	30.680	
							5.560		5.560	
	20		60		335		52.997		52.997	
					13		8.271	216	8.487	
	829	**671**	**180**	**133**	**13.213**	**12.373**	**219.431**	**161.373**	**380.804**	**380.804**

	9	8			1.523	1.518	11.408	11.713	23.121	
							41	18	59	
					11	5	1.321	1.136	2.457	
							38		38	
	1						3.102		3.102	
	10	8			1.534	1.523	15.910	12.867	28.777	
	1	3			67	57	3.703	3.854	7.557	
							19	17	36	
							186	195	381	
							664		664	

	Hanlar										
	Toplam	**1.485**	**1.451**	**2.201**	**1.802**	**787**	**713**	**31**	**40**		
6. Beyoğlu	Evler	13.382	13.938	3.935	3.705	6.381	5.985	2.186	2.162	15	12
	Tekkeler	153	67								
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	1.067	922								
	Medreseler	11									
	Dükkânlar	5.820		4.522	3.610		404			1.019	
	Hanlar	27		13	3	393	4				
	Toplam	20.460	14.927	8.470	3.708	10.384	5.989	2.590	2.162	1.034	12
7. Büyükdere	Evler	905	932	1.615	1.535	278	313	251	332		
	Tekkeler										
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	212	194								
	Medreseler										
	Dükkânlar	355		658		155		26			
	Hanlar										
	Toplam	**1.472**	**1.126**	**2.273**	**1.535**	**433**	**313**	**277**	**332**		
Üsküdar (Asya Kesimi)											
8. Kanlıca	Evler	2.069	2.198	1.009	1.224	308	333	15	26		
	Tekkeler	23	17								
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	614	551								
	Medreseler										
	Dükkânlar	623		810		67					
	Hanlar										
	Toplam	**3.329**	**2.766**	**1.819**	**1.224**	**375**	**333**	**15**	**26**		

	1	**3**			**67**	**57**	**4.582**	**4.066**	**8.638**	
	695	580			5.229	4.906	31.893	31.288	63.181	
							153	67	220	
							1.067	922	1.989	
							11		11	
	14				322		15.711		15.711	
							433	7	440	
	709	580			5.621	4.906	49.268	32.384	81.552	
	11	8			122	148	3.182	3.268	6.450	
							212	194	406	
					2		1.196		1.196	
	11	**8**			**124**	**148**	**4.590**	**3.462**	**8.052**	**127.029**
	3	1					3.404	3.782	7.186	
							23	17	40	
							614	551	1.165	
							1.500		1.500	

9. Üsküdar	Evler	7.795	10.691	1.950	1.923	3.236	3.345			89		
	Tekkeler	242	200									
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	1.674	1.903									
	Medreseler	21										
	Dükkânlar	1.752		750		622						
	Hanlar	126		22		65						
	Toplam	**11.610**	**12.794**	**2.722**	**1.923**	**3.923**	**3.345**	**0**	**0**	**89**		
10. Kadıköy	Evler	756	961	619	651	787	842	3	13			
	Tekkeler	1	2									
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	259	279									
	Medreseler											
	Dükkânlar	482		552		202				28		
	Hanlar											
	Toplam	**1.498**	**1.197**	**1.171**	**651**	**989**	**842**	**3**	**13**	**28**	**0**	
ÖZET												
Evlerdeki Toplam		67.922	80.169	25.498	24.233	25.515	24.684	2.869	2.986		48	
Tekkelerdeki Toplam		1.259	869									
Göçmen İkametgahlarındaki Toplam		15.545	14.991									
Medreselerdeki Toplam		5.560										
Dükkânlardaki Toplam		24.934		16.556		7.675		449		2.968		
Hanlardaki Toplam		3.261	141	1.185	11	3.679	64	5		128		
Genel Toplam		**118.531**	**96.170**	**43.239**	**24.244**	**36.869**	**24.748**	**3.323**	**2.986**	**3.247**	**48**	

	16	12	50	65	1.565	1.782	14.701	17.818	32.519	
							242	200	442	
					2	3	1.676	1.907	3.583	
							21		21	
			5		1		3.130		3.130	
							213		213	
	16	**12**	**55**	**65**	**1.568**	**1.786**	**19.983**	**19.925**	**39.908**	
	52	37			105	131	2.322	2.635	4.957	
							1	2	3	
					5	8	264	287	551	
	3						1.267		1.267	
	55	**37**	**0**	**0**	**110**	**139**	**3.854**	**2.879**	**6.733**	**56.532**
	809	671	120	133	12.793	12.301	135.727	145.225	280.952	
							1.259	869	2.128	
					72	72	15.617	15.063	30.680	
							5.560		5.560	
	20		60		335		52.997		52.997	
					13		8.271	216	8.487	
	829	**671**	**180**	**133**	**13.213**	**12.373**	**219.431**	**161.373**	**380.804**	**380.804**

	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	212	194									
	Medreseler											
	Dükkânlar	355		658		155		26				
	Hanlar											
	Toplam	**1.472**	**1.126**	**2.273**	**1.535**	**433**	**313**	**277**	**332**			
Üsküdar (Asya Kesimi)												
8. Kanlıca	Evler	2.069	2.198	1.009	1.224	308	333	15	26			
	Tekkeler	23	17									
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	614	551									
	Medreseler											
	Dükkânlar	623		810		67						
	Hanlar											
	Toplam	3.329	2.766	1.819	1.224	375	333	15	26			
9. Üsküdar	Evler	7.795	10.691	1.950	1.923	3.236	3.345			89		
	Tekkeler	242	200									
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	1.674	1.903									
	Medreseler	21										
	Dükkânlar	1.752		750		622						
	Hanlar	126		22		65						
	Toplam	**11.610**	**12.794**	**2.722**	**1.923**	**3.923**	**3.345**	**0**	**0**	**89**		
10. Kadıköy	Evler	756	961	619	651	787	842	3	13			
	Tekkeler	1	2									
	Göçmenlere mahsus ikametgahlar	259	279									
	Medreseler											

							212	194	406	
					2		1.196		1.196	
	11	**8**			**124**	**148**	**4.590**	**3.462**	**8.052**	**127.029**
	3	1					3.404	3.782	7.186	
							23	17	40	
							614	551	1.165	
							1.500		1.500	
	16	12	50	65	1.565	1.782	14.701	17.818	32.519	
							242	200	442	
					2	3	1.676	1.907	3.583	
							21		21	
			5		1		3.130		3.130	
							213		213	
	16	**12**	**55**	**65**	**1.568**	**1.786**	**19.983**	**19.925**	**39.908**	
	52	37			105	131	2.322	2.635	4.957	
							1	2	3	
					5	8	264	287	551	

	Dükkânlar	482		552		202				28		
	Hanlar											
	Toplam	1.498	1.197	1.171	651	989	842	3	13	28	0	
ÖZET												
Evlerdeki Toplam		67.922	80.169	25.498	24.233	25.515	24.684	2.869	2.986		48	
Tekkelerdeki Toplam		1.259	869									
Göçmen İkametgahlarındaki Toplam		15.545	14.991									
Medreselerdeki Toplam		5.560										
Dükkânlardaki Toplam		24.934		16.556		7.675		449		2.968		
Hanlardaki Toplam		3.261	141	1.185	11	3.679	64	5		128		
Genel Toplam		118.531	96.170	43.239	24.244	36.869	24.748	3.323	2.986	3.247	48	

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 418-425.

	3						1.267		1.267	
	55	37	0	0	110	139	3.854	2.879	6.733	56.532
	809	671	120	133	12.793	12.301	135.727	145.225	280.952	
							1.259	869	2.128	
					72	72	15.617	15.063	30.680	
							5.560		5.560	
	20		60		335		52.997		52.997	
					13		8.271	216	8.487	
	829	671	180	133	13.213	12.373	219.431	161.373	380.804	380.804

Ek 3- 1906-1907 sayımı: İstanbul nüfusunun özeti

				Osmanlı Nüfus Sayımının Özeti, 1906/1907			**İstanbul**													
	Müslümanlar		**Kazaklar**		**Rumlar**		**Ermeniler**		**Bulgarlar**		**Ulahlar**		**Rum Katolikler**		**Ermeni Katolikler**		**Protestanlar**		**Latinler**	
İdari Bölge	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	E	K
1. BÖLGE	57.680	32.809			13.771	7.625	6.405	6.168	542	99			11	13	46	31	96	102	25	16
2.BÖLGE	25.710	22.281			9.687	7.410	1.156	1.060	138	29			2	3	150	153	152	152		
3.BÖLGE	34.679	32.197			7.182	5.731	4.012	4.004	386	84					12	12	1	2	35	53
4.BÖLGE	16.797	13.658			12.433	8.789	4.838	3.717	171	50					491	515			6	5
5.BÖLGE	2.393	2.118			2.671	2.349	474	474	8	1					27	12	220	32	1	
6.BÖLGE	39.468	23.867			32.660	22.354	7.044	7.206	899	240			141	117	3.726	3.536	190	162	1.048	1.331
7.BÖLGE	3.335	2.025			3.309	2.828	359	381	17	14					11	12	13	10	26	30
8.BÖLGE	5.956	4.829			2.402	1.590	216	204	10	12					8	9	3			
9.BÖLGE	19.536	18.412			3.861	2.549	3.727	4.007	91	28					67	37	81	77	18	19
10.BÖLGE	6.597	5.992			3.908	4.056	2.181	2.330	28	22			14	16	232	245	44	33	25	24
TOPLAM	**121.151**	**158.188**			**91.884**	**65.281**	**30.412**	**29.551**	**2.290**	**579**			**168**	**149**	**4.770**	**4.562**	**800**	**570**	**1.184**	**1.478**
SEMTLER																				
BEYKOZ	2.308	2.015			882	754														
ŞİLE	6.705	6.326			4.256	4.252														
GEBZE	10.046	9.023			2.654	2.257														
KÜÇÜKÇEKMECE	8.285	5.571			1.594	1.225	900	400												
KARTAL	6.260	4.881			785	618	326	510												
TOPLAM	**33.604**	**27.816**			**10.171**	**9.106**	**1.226**	**510**												

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 334-335.

	Maroniler		Süryanîler		Keldaniler		Jakobiler		Yahudiler		Samiriyeliler		Yezidiler		Çingeneler		Yabancı Uyruklar		Toplam		Toplam Nüfus
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	
			16	2					569	516							2.298	887	81.459	48.268	######
									5.293	5.405					3		1.236	828	43.527	37.321	80.848
									147	147						3	791	430	47.245	42.663	89.908
									2.233	2.358							2.966	1.580	39.935	30.672	70.607
									79	72							197	207	6.070	5.265	11.335
			360	118	291	108			12.263	12.395					80	88	89.884	21.661	#####	93.183	######
									91	100							625	280	7.786	5.680	13.466
									142	140							352	276	9.089	7.060	16.149
									2.042	2.055					46	45	2.517	1.645	31.986	28.874	60.860
			8	14					887	845							345	244	14.269	13.821	28.090
			384	**134**	**291**	**108**			**23.746**	**24.033**					**129**	**136**	**#####**	**28.038**	**#####**	**#####**	**######**
																			3.190	2.769	5.959
																	2		10.963	10.578	21.541
																			12.700	11.280	23.980
																			10.779	7.196	17.975
																			7.371	5.609	12.980
																	2		**45.003**	**37.432**	**82.435**

Ek 4- 1914 sayımı: İstanbul nüfusunun özeti

İdari Bölge	Müslümanlar	Rumlar	Ermeniler	Yahudiler	Rum Katolikler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Latinler	Süryanîler	Eski Suriyeliler	
İstanbul (Başkent ve Semt)											
İstanbul (Eski Şehir)	279.056	64.287	27.575	13.441	32	520	221	139	18		
Makriköy (Bakırköy)	28.967	11.221	5.734	364	46	220	6		5		
Adalar	1.586	8.725	596	79	5	56	6	8	5		
Beyoğlu (önceki Pera-Galata ve Boğaz, Avrupa Yakası	117.267	75.971	22.180	31.080	273	8.462	739	2.669	511		
Üsküdar	70.447	19.832	13.296	6.836	31	653	240	89	23		
Gebze	26.220	5.856	47	21							
Kartal (Asya'da)	8.257	6.862	3.209	13		7					
Beykoz	14.466	3.708	325	292			1				
Şile	14.168	8.913									
Toplam, İstanbul	560.434	205.375	72.962	52.126	387	9.918	1.213	2.905	562		

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 356-357.

	Keldaniler	Jakobiler	Maroniler	Samiriyeliler	Nasturiler	Yezidiler	Çingeneler	Dürziler	Kazaklar	Bulgarlar	Sırplar	Ulahlar	Toplam
											1.603		386.892
							280				52	1	46.896
											21		11.087
	476										1.467		261.095
											196		11.643
													32.144
													18.348
													18.792
													23.081
	476						280				3.339		909.978

FETİHTEN CUMHURİYET'E İSTANBUL'A YÖNELİK GÖÇLER

NEDİM İPEK*

Bir kişi, grup ya da toplumun bir yerleşme alanından bir diğerine gerçekleştirdiği yer değiştirme hareketine *göç* denir. Kişiyi yurdundan koparan ve göç etmeye zorlayan sebepler itici, yerleştiği yerin şartları ise çekici sebepleri oluşturmaktadır.[1] Coğrafi konumu gereği Anadolu, Balkanlar, Kafkaslar ve Kırım'dan gelen yolların kesiştiği yer olan İstanbul siyasi, sosyal ve dinî açılardan diğer başkentlere göre çalkantılardan daha uzak bir merkez hususiyeti gösterir. Bu nedenle hemen her dönemde İstanbul şehri göçmenlerin geçici ve daimî surette iskân edildiği yerlerin başında gelmiştir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde şehre yönelik göçleri *şenlendirme*, *iç göç* (*gurbetçi, ev göçü*) ve *savaş ve göç* şeklinde kaba bir tasnifle üç dönemde incelemek mümkündür.

ŞENLENDİRME

İstanbul, fetih öncesi kozmopolit bir nüfus yapısına sahipti. Daha kuruluş döneminden itibaren hükümdarlar aidiyet duydukları etnik unsura mensup kişileri imparatorluk merkezine yerleşmeye teşvik etmişlerdi. Öte yandan imparatorluk merkezi İstanbul, Doğu Karadeniz, Balkanlar, İtalya Yarımadası ve İskandinav ülkelerinden de nüfus çekmiştir. Bunların arasında Peçenek, Kuman ve Türkmen grupları da vardı. Yıldırım Bayezid devrinde Bizans, Türk akınları ve muhasaralarının önünü alabilmek adına İstanbul'da bir Türk mahallesinin kurulmasını kabul etmişti. Bunun üzerine Göynük ve Taraklı Yenicesi'nden bir kısım Türkmen unsurlar İstanbul'a yerleştirildi. Bu topluluk Ankara Savaşı sonrası İstanbul'dan çıkarılarak Tekirdağ'a gönderildi.

İstanbul'un iktisadi canlılığı ve nüfusu muhtemelen Latin hâkimiyetinden itibaren aşırı derecede azalmıştı.[2] Türk kuşatmaları şehirdeki ekonomik ve sosyal sıkıntıyı daha da şiddetlendirdi. Bu ortamda ayakta duramayan tüccar ve esnafın büyük bir kısmı çareyi şehri terk etmekte bulacaktı. Şehirde kalanlar kuşatma esnasında ya saklanmış ya da Galata'ya firar etmişti. Şehrin nüfusu 40.000 ile 50.000 arasında değişmekteydi.

Fatih, fethi müteakip şehri canlandırmak ve şenlendirmek için bazı tedbirler aldı: Muhasara esnasında şehri terk eden ahali, evlerini geri alabilme ve inançları doğrultusunda yaşayabilme hakkı verilmek suretiyle geri dönmeye teşvik edildi. Emek açığını kapatmak için esirler mücavir sahadaki metruk köylere yerleştirildi. Fatih, feodaliteyi tasfiye etme politikası gereğince ve emek gücünün daha randımanlı olmasını temin için, fidyesini ödeyen ortakçı kul statüsündeki kişilere reayaya dâhil olabilme imkânı tanıdı. Bu geçişi kolaylaştırmak adına kendilerine inşaat ve onarım işlerinde çalışma izni verildi. Bu uygulamalara rağmen şehrin tekrar nüfuslandırılmasında en etkili önlem hiç şüphesiz sürgün metoduydu. Fatih Sultan Mehmed, Edirne'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce Rumeli ve Anadolu'dan bir

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi

1 Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul 2010, s. 71-118.

2 Türk hâkimiyeti döneminde şehrin imarı için bkz. Karoly Kos, *İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi*, çev. Naciye Güngörmüş, Ankara 1995.

Tablo 1- Şenlendirme döneminde İstanbul'a yerleşen topluluklar ve iskân mahalleri			
Geldiği Yer	**Yerleştiği Yer**	**Geldiği Yer**	**Yerleştiği Yer**
Samsun-Sinop	Tophane	Safedli Yahudi	Hasköy
İzmir	Büyük Galata	Akıllıbend	Akıllıbend Mahallesi
Frenk Halkı	Küçük Galata	Arnavut	Silivrikapı
Gelibolu	Tersane	Balat Çingeneleri	Balat
Trabzon	Beyazıt Han Camii civarı	Acem	Hoca Hanı (Mahmutpaşa)
Kastamonu	Kazancılar Mahallesi	Akka, Gazze, Remle	Tahtakale
Çarşamba	Çarşamba Pazarı	Aksaray	Aksaray Mahallesi
Tire	Vefa	Yahudi (Selânik)	Tekfur Sarayı, Şuhut Kapısı
Konya	Küçük Karaman	Mora Rumları	Fenerkapı
Karaman	Büyük Karaman	Sofya	Ayasofya
Bursa	Eyüpsultan	Yenişehir	Yenimahalle
Ermeniler (Tokat-Sivas)	Sulumanastır	Üsküp	Üsküplü Mahallesi
Manisa	Macuncu		
Eğirdir, İğdir	Eğrikapı		

Kaynak: Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, c. 1, s. 45.

kısım varlıklı Müslüman, Hristiyan ve Yahudi ailelerin İstanbul'a gönderilmesini planladı. Bu uygulama sonucu iskân edilmek üzere İstanbul'a sevk edilen nüfusun bir kısmı kısa bir süre sonra şehri terk etti. 1455 yılında durumu öğrenen Fatih bu gibi ailelerin tekrar İstanbul'a nakledilmesini istedi. Söz konusu nüfus hareketleri sonucunda 1477'de İstanbul ve Galata'da 9.486'sı Müslüman, 3.743'ü Hristiyan, 1.647'si Yahudi, 267'si Kefeli, 434'ü Ermeni, 384'ü Karamanlı ve 31'i Çingene olmak üzere toplam 16.324 hane mevcuttu.

Sürgün politikası Fatih sonrası da uygulandı. Örneğin; II. Bayezid döneminde Akkerman'dan (Bilhorod-Dnistrovskyi) 500 hane nüfus getirilmiş olup Silivrikapı'ya yerleştirilmişti. Şehirdeki Yahudi nüfus 1492'de İspanya, Portekiz ve İtalya'dan gelenlerle 36.000'e ulaşmıştı. Yavuz Sultan Selim, İran ve Mısır'dan getirdiği 700 hane göçmeni İstanbul'a yerleştirmişti. Kanunî bunların bir kısmının geri dönmesine izin verirken Belgrat'tan getirdiği Hristiyan ve Yahudileri, Samatya ve Belgratkapı'ya yerleştirdi. 1570'ten itibaren İspanya'dan resmî belgelerde "müdeccel" şeklinde adlandırılan Müslüman Araplar getirildi.

Sürgünler, özel bir statüye sahip olup avarız vergisinden muaf olmakla birlikte subaşının izni olmadan bulundukları şehri terk edemezlerdi. İstanbul'a gelişlerinden bir süre sonra, ya kendi eğilimlerinden ya da özel statülerinden dolayı her grup ayrı bir cemaat olarak görülür, beraber yaşar ve geldikleri yere göre adlandırılırlardı. Bu sebeple nüfus sayımlarında yeni gelenler ayrı cemaat olarak zikredilir ve mahalle sakinlerine dâhil edilmezlerdi. Cemaatler, ya kendi dindaşlarının mahalleleri içinde eriyip giderler ya da zamanla yeni bir mahalle oluştururlardı. O zaman genellikle mahallenin adı mescit yaptıranın ismini alırdı. Bu tür bütünleşme Müslümanlarda kısa sürede gerçekleşirken Yahudilerde oldukça yavaş olmuştur.

Şehrin nüfusu kaynaklarda farklı farklı ifade edilmektedir. Bununla birlikte kaynaklar şehrin Türk hâkimiyetine girdiği anda bir harabeyi andırdığı, Osmanlı devlet adamlarının aldığı tedbirler neticesinde bayındırlık, ekonomi ve nüfus açısından büyüdüğü ve Avrupa'nın en büyük birkaç kentinden birisi olduğu konusunda birleşirler. XVI. yüzyılın ortalarında şehir en az 400.000 kişinin yaşadığı bir yerleşim alanıdır.

GURBETÇİ, EV GÖÇÜ VE İÇ GÖÇ

Osmanlı'da klasik dönemde teorik olarak üretim sisteminin zarar görmemesi adına iç göç devletin planlaması ve izin verdiği ölçüde geçerliydi. Bununla beraber hemen her dönemde Osmanlı coğrafyasında meydana gelen bir iç göçten bahsetmek mümkündür. İç göçler daha ziyade bireysel ve grup göçleri şeklinde cereyan etmekteydi. Ama bazen kitlesel boyuta da ulaşıyordu. Ev göçünü yasaklayan devlet bekâr göçünde daha esnekti.[3]

Fetih sonrası şehri imar amacıyla imparatorluğun çeşitli bölgelerinden sürgün yöntemiyle şehre nüfus aktarıldı. Yeni fethedilen yerlerden de İstanbul'a vasıflı ve vasıfsız iş gücü nakledildi. Genel nüfus artışı ve başkente yönelik göçü teşvik politikası İstanbul'u vasıfsız ve köylü nüfus için bir çekim merkezi hâline getirdi. Gerek tarım alanlarının iş gücü azalmasına sebebiyet vermemek ve gerekse şehirde işsiz bir güruhun önünü alabilmek adına Kanunî döneminde İstanbul'a yönelik ev göçü yasaklandı. Belli bir tarihten sonra gelenler memleketlerine iade edilirken iş için gelenler kesin bir kefalete bağlandı.

Daha iyi iş imkânı bulmak, vergi ve kamu görevlilerinin talep ettiği yükümlülüklerden kurtulmak isteyenler taşradan İstanbul'a göç ediyorlardı. Vilayetlerde kuraklık veya büyük çapta karışıklık yaşandığında İstanbul'a yönelik göç yetkilileri kaygılandıracak sayılara ulaşırdı. İstanbul'a gelen köylüler evlerini Kasımpaşa, Eyüp gibi şehrin civar semtlerinde inşa eder veya bekâr odalarında kalırlardı. Celalî İsyanları sırasında (1596-1610) binlerce kişi kaçıp İstanbul'a sığınmıştı. İstanbul'da yaşayanlar için hayat hem daha güvenli hem de açlık tehlikesi daha azdı. Vakıflar gelenlerin hayatını kolaylaştırmaktaydı. Binlerce kişi vakıf imaretlerinde verilen yemekle hayatını idame ettiriyordu. Sadece şehre sığınan Ermenilerin sayısı 40.000 haneyi bulmaktaydı. Bu şekilde gelenlerin çoğu memleketlerine iade edildi. Celalî olaylarını müteakip İstanbul'a kitlesel boyutta öğrenci/medreseli (suhte) akını da oldu. 1617'de Anadolu'da medrese öğrencileri karışıklık çıkardıklarında birkaç merkez hariç taşrada medrese öğretimine son verilmesi ve buralardaki imarethanelerin kapatılması yolunda fermanlar çıkarılması İstanbul'a yönelik suhte göçüne yol açtı. Bu şekilde gelenlerin sayısının 5.000 ile 8.000 arasında değiştiği tahmin edilmektedir. İstanbul'un geçici nüfusu arasında donanmada görevli askerler, iş takibinde bulunanlar, kamu binaları inşaatında veya tersanelerde çalışmak üzere gelenler, dervişler ve dilenciler yer almaktaydı. Binlerce dilenci özellikle ramazan ayında İstanbul'a gelip sokakları doldururdu.

XVIII. yüzyılda meydana gelen siyasi, iktisadi, askerî ve sosyal olaylar Osmanlı Devleti'ni sarsmıştı. Taşrada ikamet eden ve toprak tasarruf eden Müslim ve gayrimüslim mükelleflerden bir kısmı vergi yükümlülüğünden kurtulmak amacıyla iskân mahallini terk ederek İstanbul'a gelmeyi tercih etti. XVIII. yüzyılın özellikle ilk yarısında İstanbul'a yönelik göçler arttı. Gelenlerin kahir ekseriyeti İç Anadolu ve Doğu Anadolu kökenlidir. Bununla beraber Rumeli kökenli gurbetçi de yok değildi. Örneğin 1730'da İstanbul'da 12.000 kadar Arnavut gurbetçi vardı. Gelenlerin %65'i İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar'a; %35'i de Silivri, Çatalca, Midye, Terkos, Hasköy, Haslar, Büyükçekmece ve Burgaz'a yerleşmişti. Söz konusu göçler göç veren yerlerde üretimin düşmesine, mevcut halkın vergi yükünün artmasına; göç alan yerlerde ise toplumsal huzuru bozucu hadiselerin ortaya çıkmasına yol açmaktaydı. Çözüm, söz konusu göçlerin önlenmesi ve daha önce gelenlerin ocaklarına iadesinde bulunurdu. Ancak kısa sürede alınan tedbirleri aşmaya yönelik yeni iş kolları türüyordu. Yüzyılın ikinci yarısında güçlenen ayan otoritesi iç göçü yavaşlattı, hatta durma noktasına getirdi. Taşradan İstanbul'a gelenler tarım dışı alanlarda özellikle ticarette istihdam edilmişlerdir. Kamuda çalışanlar da vardı; hatta sarayda da istihdam edilenler olmuştur. Şehrin nüfusu artıp iaşe ve asayiş sorunu gündeme gelince devlet adamlarının çözüm olarak düşündükleri ilk tedbir 1748 ve 1763'te görüleceği üzere gurbetçileri memleketlerine geri göndermek olmuştur. Devlet adamları *tathir-i memleket, tenkih-i vilayet* olarak tanımlanan tahliye işlemiyle İstanbul'da gıda maddelerinin ucuzlayıp bollaşacağını, tarımsal bölgelerde ise vergilerini ödemekte zorlanan reayaya kolaylık sağlanacağını düşünmüştür.

1775'e kadar İstanbul kısmen kırsal bölgelerde hâkim olan emniyetsizlik kısmen de Osmanlı ekonomisinde hizmet sektörünün gelişmeye başlaması nedeniyle kırsal kesimden gelenlerin kesintisiz bir akınına uğramıştı. Bu akın, XVIII. yüzyılın sonuna doğru Batı rekabetinin baskısı altında Osmanlı el sanatları üretimine ve dolayısıyla insan gücüne duyulan ihtiyaç azaldığı ve hükûmet sıkı bir nüfus denetimi başlattığı için yavaşladı.

XIX. yüzyılda iç göçlerin kitlesel boyutta azaldığı buna karşılık bireysel ve grup bazında artarak devam

3 Cengiz Şeker, "İstanbul Ahkâm ve Atik Şikayet Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlili", doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2007; XVIII. yüzyıl iç göçü ile ilgili ayrıca bkz. Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *TAD,* 1981, c. 14, sy. 25, s. 171-203.

ettiği söylenebilir. Modern dönem olarak isimlendirilen bu dönemde ulus devletlerin, ticari ve sanayi toplumlarının sayıları artarken emperyalizmin egemenlik sahası yaygınlaştı. Bu gelişmelere paralel liman kentleri ekonomi ve nüfus açısından hızla gelişmeye başladı. Netice itibarıyla 1840-1914 arası Osmanlı liman kentlerinin ticari ve ekonomik potansiyeli arttı. Bu dönemde İstanbul hem iç göç ve hem de içe göç dalgalarıyla karşı karşıya kaldı. Söz konusu nüfus hareketlerini kontrol edebilmek amacıyla Mora İsyanı sonrası mürur tezkiresi uygulaması ihdas edildi. Tedbirlere rağmen İstanbul'a yönelik gurbetçi akını önlenemiyordu. Ubicini'ye göre 1853 yılında İstanbul'daki bekâr sayısı yaklaşık 75.000 civarındaydı. Bunun 2/5'i Türk, gerisi Rum, Ermeni ve diğer gruplardandı. Çoğu biraz sermaye biriktirme umuduyla vilayetlerden kente geliyor ve sonunda kendi işlerini kurmak üzere geldikleri yere dönüyorlardı. Pek çoğunun hiçbir becerisi yoktu ve bunlar, her bir işi yapıyordu; hamal, saka, helvacı, şekerci, ciğerci ve diğer benzeri işlerde çalışıyorlardı.

İstanbul'dan taşraya yönelik göçler de olmuştur. Bu tür göçlerin en önemli sebebini yangın ve doğal afetler oluşturmaktaydı. Bu olaylar sonucu meskenleri yıkılan ve evsiz kalan İstanbullular cami avlusu, medrese, bağ ve bostanlara sığınıyorlardı. Bu dönemde şehirde iaşe maddeleri ve inşaat malzemeleri karaborsaya düşerdi. Bu durumda halkın bir kısmı çözümü başka kasaba ve şehirlere göç etmekte bulurdu. Örneğin 1509 depreminde yaklaşık 1.100 bina yıkılmış ve binlerce insan ölmüştü. Evsiz kalanların bir kısmı barınma ihtiyacını karşılamak üzere geçici de olsa çareyi taşraya göç etmekte buldu. Şehrin yeniden inşası için gerekli emek gücü ise Anadolu ve Rumeli'den getirtilen 66.000 kişi ile karşılanmaya çalışılmıştı. Görüldüğü üzere bu gibi olaylar iki yönlü göçü tetikleyebilmiştir. Salgın hastalıklar da taşraya yönelik göçü tetikleyen bir diğer unsurdu. Örneğin, 1466 veba salgınında pek çok insan şehri terk etti.

SAVAŞ VE GÖÇ

1750-1920 yılları arasında Osmanlı Devleti yoğun bir şekilde göç ve göçmen sorunuyla karşı karşıya kaldı. İşgal edilen Kuzey Afrika, Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan hâlâ Türk sancağının dalgalandığı topraklara yönelik kitle göçleri gerçekleşti. Türk toplulukları gerek İslamiyet öncesi ve gerekse İslami dönemde gelenek ve göreneklerini yaşatabildikleri coğrafyayı vatan bilmişlerdir. Öz değerlerini yaşatma konusunda sıkıntıya düşünce mücadele bayrağı açmışlar, ancak başarılı olamadıkları zaman göç etmeyi göze almışlardır. Savaş ortamında işgal edilen ocaklarını terk eden halk, cephe gerisindeki şehirlere sığınmaktaydı. Başkent İstanbul ise hemen her göç furyasında sığınılan ve geçici iskân sahası ilan edilen bir şehirdir.

Rum İsyanı ve Göç

Rum İsyanı ve Yunanistan'ın kurulması sürecinde bölgede takip edilen nüfus politikası sonucunda Türk askerinin çekildiği topraklarda yaşayan ve katliamdan kurtulmayı başaran Müslümanlar Osmanlı hâkimiyetindeki topraklara sığınmak zorunda kaldılar. Bu süreçte göç eden Moralılardan bir kısmı İstanbul'a gelmeyi tercih etmişti. Özellikle 1824 yılında göç edenlerin büyük bir kısmı İstanbul'a geldi. Şehirde akrabası olanlar onların meskenlerine yerleştirilirken, diğerleri Eyüp ve suriçi civarlarında kiralık binalara iskân edilmeye çalışıldı. Bunların sorunlarıyla bizzat sadrazamın ilgilenmesi için irade buyurulmuştu. Bunlardan muhtaç olanlara kira yardımı yapıldı ve maaş bağlandı. Bazıları resmî kurumlarda istihdam edilmeye çalışıldı. Mora, Eğriboz ve Atina'dan taşraya nakledilen göçmenlerden bir kısmı gittikleri yerlerde yeterli ilgiyi görmeyince İstanbul'a geçmeye başlamışlardı. Bu ise İstanbul'da göçmen sayısının artmasına ve güvenlik sorununun ortaya çıkmasına sebebiyet veriyordu. Asayişi koruma düşüncesiyle şehirdeki göçmen sayısının azaltılması planlandı ve göçmenlerin bir kısmı Çirmen kazasına sevk edildi. Bununla birlikte 1860'a kadar İstanbul'da bulunan ve maaş alan Moralı göçmenler mevcuttu.[4]

1828-1829 Savaşı ve Göç

1828-1829 Savaşı esnasında Rumeli, Kafkasya ve Anadolu'da cephe ve cephe gerisindeki topluluklar yerlerinden oynadı. Balkanlar'da Rum ve Bulgar nüfus, Doğu Anadolu'da ise Ermeni tebaa Rus ordularını takiben Kırım ve Kafkasya'ya göçürüldüler. Müslüman ahalinin bir kısmı da daha güvenli olduklarını düşündükleri yerlere çekildiler. Göç yollarına düşenlerden bir kısmı İstanbul'a ulaştı. 848 kişilik bir kafile, tüccar gemileri ile Varna'dan İstanbul'a geldi. Bunlar merkezî idare tarafından Galata, Kasımpaşa ve Eyüp'e yerleştirildiler. İstanbul'a İğneada, Lüleburgaz, Çorlu ve Silivri taraflarından da sığınanlar oldu. Yakın yerlerden gelenler savaş sonrası geri gönderilmeleri planlandığından Yenibahçe, Baruthane ve Sütlüce'ye yerleştirildi. Buralara yerleştirilemeyenler veya bir daha geri dönmek istemeyenler Anadolu'ya

4 Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Göçler*, Trabzon 2006, s. 79-94; Ali Fuat Örenç, *Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, İstanbul 2009.

nakledildiler. Bir diğer tedbir de göçmen kafilelerinin Rumeli topraklarında elverişli iskân birimlerine yerleşmelerini sağlamaktı.

Bu savaş esnasında ve sonrasında Bulgarlar da göç kervanına katılmışlardı. Eflak, Boğdan ve Güney Rusya'ya olduğu kadar İstanbul'a da gelen Bulgarlar vardı. Aslında İstanbul'a Bulgar göçü XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yerini yurdunu terk eden Bulgarların İstanbul'un mücavir sahasındaki köylere ve çiftliklere yerleşmesi ile başlamıştı. Bunu XIX. yüzyılın başlarında bazı meslek erbabının ve toprak işçilerinin yerleşimi izlemiştir. 1820-1830 arası isyanlar ve savaş İstanbul'a yönelik Bulgar göçüne kitlesel bir boyut kazandırdı. Bulgar göçmenler Topkapı, Kumkapı, Langa, Kasımpaşa, Hasköy ve Ortaköy'e yerleşmişlerdi. Netice itibarıyla XIX. yüzyılın ortalarında İstanbul'da sayıları 30.000 ile 50.000 arasında değişen bir Bulgar cemaati oluşmuştu. Bu cemaatin nüfusu 1913'te Bulgar eksarhının şehirden uzaklaştırılması ile küçülür.[5] Bu arada 1830'da Fransa'nın işgal ettiği Cezayir'den Tunus ve Suriye'nin yanı sıra İstanbul'a da sığınanlar oldu.

Kırım ve Kafkas Göçleri

Kırım 1783 yılında Ruslar tarafından işgal edildi. İşgalden 1922 yılına kadar 1.800.000 Kırım Türkü Osmanlı coğrafyasına göç etti.[6] Rusya Kırım'ın yanı sıra Kafkasya ile de ilgilenmekteydi. Rus saldırılarına karşı İmam Mansur ve Şeyh Şamil'in liderliğinde bir avuç Müslüman mücahit direndi. Şeyh Şamil'in teslim olmasından sonra Kafkas toplulukları hür olmak, can, mal ve ırz güvenliklerini teminat altına alabilmek amacıyla Osmanlı topraklarına göç etmeye başladılar. 1856-1876 seneleri arasında göç edenlerin miktarı hakkında verilen rakamlar 600.000 ila 2.000.000 arasında değişmektedir.

Göçmenler posta vapurlarıyla Kırım ve Kafkas limanlarından ya direkt veya Trabzon ve Samsun liman ve iskelelerinden aktarma suretiyle İstanbul'a sevk ediliyorlardı. Kasım 1858-Aralık 1859 tarihleri arasında İstanbul'da 11.309'u Nogay ve 5.694'ü Çerkez ve Abaza olmak üzere 17.000'i aşkın göçmen birikti. Nogaylar genellikle Dobruca'ya, Çerkezler ise Anadolu'ya sevk edildi. 1859 sonlarında İstanbul'da 2.400 göçmen kaldı. 1860'a kadar taşraya sevk edilen Nogayların mevcudu 17.000'i buluyordu. Kışı İstanbul'da geçirecek olan göçmenler için 1860 yılında Yenibahçe semtinde baraka inşası planlanmıştı. Bu sevkiyata rağmen Mart 1860 tarihi itibarıyla İstanbul'da 14.000 Çerkez ve Nogay göçmeni mevcuttu. Aralık 1863 tarihli bir vesikaya göre İstanbul'a 1.000 kadar göçmen geldi. Bu tarihten sonra göçmen sayısı hızla artınca, göçmenler en kısa yoldan iskân mahalline sevk edilmek üzere Karadeniz limanlarına gönderildiler. Bununla birlikte, Akdeniz sahiline gidecek olanlar İstanbul'a çıkarılıyordu. Gelenler arasında salgın hastalık vuku bulması hâlinde göçmenler İbrahim Ağa Çayırı gibi boş alanlara çıkarılmaktaydılar. Kumkapı sahilinde göçmenlerin miktarını ve hastalarını tespit edip deftere kaydetmek vesair işlerini görmek üzere altı kişi görevlendirildi.[7]

Göçmenler, iskân edilecekleri vilayetler tespit edilinceye kadar İstanbul'da misafir ediliyorlardı. Şehirde öncelikle kamu binaları, atıl durumdaki binalar, askerî kışlalar ve hanlar göçmenlere tahsis edildi. Buraları yeterli gelmediği zaman ahalinin ihtiyaç fazlası meskenleri kiralanıyor veya göçmenler onların yanına birer ikişer misafir olarak veriliyorlardı. Hatta zaman zaman göçmenler için çadır kampları kuruluyordu.

İstanbul'daki göçmenlerin han ve mesken kiraları, elbise ihtiyaçları, ekmek, kömür ve nakliyat gibi sair masrafları devlet tarafından karşılanmaktaydı. Göçmenlerin sağlık sorunlarıyla da yakından ilgileniliyordu. Hasta erkek göçmenler Gureba, kadınlar ise Yenibahçe Hastanesi'nde tedavi ediliyorlardı. Bu önlemlere rağmen, özellikle İstanbul'da göçmenlerin yoğun olarak bulundukları dönemlerde temizlik kurallarına riayet edilmemesinden dolayı salgın hastalıklar ortaya çıkıp yayılabiliyordu. Örneğin, 1860 yılında tifo göçmenler arasında oldukça yaygındı.[8] Bu gibi hâllerde göçmenler süratle taşraya sevk edilmek suretiyle İstanbul'un nüfus yoğunluğu azaltılmaya çalışılıyordu. Zaman zaman da Kafkas göçmenleri İstanbul'a karaya çıkarılmadan doğrudan iskân mahalline sevk edilebilmiştir. Doğrudan sevkiyat kararının alınmasında esir tüccarlarının Çerkez göçmenleri rahatsız edebileceği endişesi vardı.[9] 93 Harbi sonrası da İstanbul Kafkasya'dan göç almaya devam etmiştir.[10] 93 Harbi sonrası Kırım ve Kafkasya'dan

5 Yeorgios Kiutuçkas, "1878'e Kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, ed. Pinelopi Stathis, çev. Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, İstanbul 1999, s. 36-37.

6 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876*, Ankara 1997.

7 İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 42-43.

8 İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 42-43.

9 Kemal Gurulkan v.dğr. (haz.), *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri*, II c., İstanbul 2012.

10 Gurulkan v.dğr. (haz.), *Kafkas Göçleri*, c. 1, s. 376, 378.

gelenler şehirde Humbarahane ve medrese gibi yerlerde geçici olarak istihdam edileceklerdir.[11] Kırım göçmenlerinin bir kısmı İstanbul civarındaki köy ve çiftliklere yerleştirilmiştir.[12]

93 Harbi Göçü

Rusya 1877-1878 Savaşı esnasında işgal ettiği Tuna vilayeti topraklarında Bulgar idaresini kurmak ve Bulgar toplumunu teşkilatlandırmak amacıyla Prens Cerkasky'yi görevlendirmişti. Cerkasky Türk nüfusu yok etme yöntemini uygulamaya koydu: İlk aşamada Türklerden toplanan silahlar Bulgarlara dağıtıldı. İkinci aşamada Bulgar, Rus ve Kozaklar müştereken kitle imha harekâtı başlattılar. Bu politikaların sonucunda Müslümanların yüz binlercesi yok olurken hayatta kalabilenlerin çoğu göçmen konumuna düştü. Türkler göç yollarında da Rus askerlerinin, Bulgar çetelerinin ve Kozak süvarilerinin saldırılarına maruz kaldılar. Bu saldırılardan kurtulabilen 1.200.000 kişi Varna, Selânik, Üsküp ve İstanbul'a sığındı.

İstanbul'a ilk göçmen kafilesi Temmuz 1877 tarihinde ulaştı. Kara, deniz ve demiryolu vasıtaları ile gelen göçmenlerin kahir ekseriyetini kadın, çocuk ve yaşlılar oluşturuyordu. Savaş ortamında gelenler varını yoğunu terk ederek beş parasız kaldıklarından aç, çıplak ve yardıma muhtaçtılar. İmkânlar ölçüsünde gelenlerin ilk etapta iaşeleri Hamidiye İmareti ve yardım komisyonları vasıtasıyla temin edilirken Şehremaneti bunları Sirkeci İskelesi'ne en yakın olanlardan başlamak üzere camilere yerleştirmeye çalıştı. Şehre yönelik göçmen hareketi Ocak 1878'den itibaren kitlesel bir boyut kazandı. O kadar ki bu tarihten itibaren şehre günde 10.000 göçmen giriş yapıyordu. Şubat 1878'de şehirdeki göçmen sayısı toplam 150.000'i bulmuştu. Netice itibarıyla Temmuz 1877-Eylül 1879 tarihleri arasında şehre ulaşan göçmen sayısı 387.000'i buldu. Şehirdeki göçmen sayısı ancak 1880'den sonra tedricî olarak düşmeye başladı. İstanbul'a gelen göçmenler arasında Boşnaklar da vardı. 1889-1908 yılları arasında İstanbul'a 878 Boşnak göçmen gelmiştir. Boşnakların bir kısmı Bayrampaşa, Yeni Bosna ve Hamidiye köyünde iskân edilmiştir.[13]

11 Gurulkan v.dğr. (haz.), *Kafkas Göçleri*, c. 1, s. 378.

12 Kırım göçmenleri İstanbul çevresinde Ahmediye, Bahçayiş, İmrahor, İzzettin, Sazlıbosna ve Şamlar köylerine yerleşmişlerdir (Hakan Kırımlı, *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Yerleşmeleri*, İstanbul 2011, s. 400-413).

13 Fahriye Emgili, *Yeniden Kurulan Hayatlar: Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, İstanbul 2012, s. 301.

Tablo 2- Göçmenlerin semtlere dağılımı (1882)

Semt	Erkek	Kadın	Semt	Erkek	Kadın
Beşiktaş	1.310	1.131	Fatih	2.394	2.337
Beyazıt	3.700	3.577	Kadıköy	259	279
Beyoğlu	1.067	922	Kanlıca	614	551
Büyükdere	212	194	Üsküdar	1.674	1.903
Cerrahpaşa	4.129	3.902	Yeniköy	186	195
Toplam				**15.545**	**14.991**

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri,* çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003, s. 239.

Göçmenler ilk üç gün Sirkeci ve çevresindeki camilerde barındırılmaya çalışıldıktan sonra İstanbul ve Bilad-ı Selase dâhilindeki cami, mescit, medrese, mektep gibi mevcut kamu binalarına dağıtılıyorlardı. Buna rağmen göçmenlerin çoğu açıkta kaldı. Çözüm göçmenleri iki gruba ayırmakta bulundu. Birinci grubu sürekli olarak Anadolu'da yerleşmek isteyenler oluşturuyordu. Bunlar Anadolu'ya sevk edildiler. İkinci grup savaş sonrası ocaklarına geri dönmek isteyenlerden oluşmaktaydı. Bunların uzunca süre söz konusu kamu binalarında barındırılması hemen hemen imkânsızdı. Bu nedenle göçmenleri uzunca süreceği düşünülen geçici iskân döneminde barındırmaya elverişli yalı, köşk, konak, kulübe ve bağ evi gibi hususi binaların tespit edilmesi yoluna gidildi. Tüm çabalara rağmen hususi binalara yaklaşık 15.000 kadar göçmen yerleştirilebilmişti. Açıkta kalanlar için barakalar inşa edildi. Arta kalanları yerleştirmek için Çivizade, Mevlevîhane Kapısı ve Mimar Acem mahallelerinde bulunan arsalar ve çiftlik arazileri iskâna açıldı. 10.000 kadar göçmen İzmit'e kadar uzayan sahada yer alan hazinenin idaresindeki Korugalı, Hekimbaşı, Alemdağ, Kurbağalıdere, Mihaliç, Bosnaköyü çiftliklerine sevk edilip çapacılık, amelelik gibi zirai faaliyetlerde istihdam edilmeye başlandı.

Göçmenlerin İstanbul'da bulundukları sürece barınma, yakacak ve yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması gerekmekteydi. Söz konusu masrafları karşılamak amacıyla bütçeden ayrılan tahsisatın yanı sıra kamunun da desteği alınmaya çalışıldı.

Bunun için resmî ve gayriresmî şahısların öncülüğünde Muhacirîne Muavenet Cemiyeti, Muhacirîn İane Komisyonu, Milletlerarası Muhacirlere Yardım Komitesi isimleri altında komisyonlar kuruldu. Bu komisyonlar vasıtasıyla toplanan nakdî ve ayni yardımlar Muhacirîn İdaresi vasıtasıyla göçmenlere dağıtılmaktaydı. Söz konusu yardımlarla göçmenlerin ihtiyaçları tamamen karşılanamayınca bu sefer memur maaşlarından kesintiye gidildiği gibi, göçmenler yararına tiyatro ve konserler tertip edilmiş, Karaköy Köprüsü geliri, toplanan kurban derilerinden elde edilen hâsılat, Evkaf Hazinesi'nin yapacağı tasarruflar ile İane-i Şehriye Komisyonu'nun gelirlerinin göçmen masraflarını karşılamak üzere Muhacirîn İdaresi'ne aktarılması kararlaştırıldı. Şüphesiz bu tedbirler geçiciydi. Yetkililerin daha kalıcı gelir kaynakları oluşturması gerekmekteydi. Bunun üzerine Karaköy Köprüsü ücretlerine yapılan zamdan elde edilen gelir göçmen masraflarına tahsis edilirken zorunlu tasarruf fonu ismiyle İstanbul halkından kişi başına bir ile beş kuruş arasında değişen miktarlarda bir paranın toplanması ve göçmen masraflarına tahsis edilmek üzere şehremanetine teslimi kararlaştırıldı. Öte yandan yine göçmen masraflarına tahsis edilmek üzere gümrük vergisine %25 oranında zam planlandı. Fakat bunu kapitülasyonların ilgası olarak algılayan yabancı elçilikler buna itiraz ettiler. Bu nedenle söz konusu düşünce teşebbüs aşamasında kaldı.

Gerek hazine tahsisatı ve gerekse toplanan yardımlardan karşılanmak üzere muhtaç göçmenlere savaş sona erinceye kadar kişi başına günlük ikişer kuruş tayinat bedeli verilmeye çalışılmıştır. Yevmiye ücreti savaş sonrası 40 paraya indirildi. Savaş sonrası iaşe masrafı yükünü hafifletmek adına 15-45 yaş grubuna mensup göçmenler herhangi bir işte istihdam edilmeye çalışılmıştır. Bu arada iaşe sıkıntısını önlemek adına İstanbul'a yeni zahire kaynakları bulunmaya çalışılırken asker erzakının bir kısmının da İstanbul'a aktarılması kararlaştırıldı. Ayrıca İstanbul dışına hububat nakli yasaklandı.

İstanbul'da müstakil yerlere yerleştirilen göçmen ailelerinin yakacak ihtiyaçları da karşılanmaya çalışılmıştır. 1879'a kadar göçmen ailelerine ayni olarak kömür dağıtılmıştır. Yardımın ayni olarak yapılması kamunun planlanandan daha fazla masrafa sebebiyet vermesi üzerine muhtaç göçmenlere hane başına ikişer kuruş yakacak bedeli verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karara rağmen 1879 yılında Evkaf Hazinesi'nce Ayasofya, Beyazıt, Fatih, Cerrahpaşa, Eyüp, Üsküdar, Kılıçalipaşa, Dolmabahçe ve Kasımpaşa'da yardıma muhtaç 4.500 göçmene kömür dağıtılmıştır.

Göçmenlerin düzenli bir şekilde eritilememesi, temizlik kurallarına riayet edilmemesi şehirde tifo, çiçek ve tifüs gibi hastalıkların yaygınlaşmasına sebebiyet verdi. Hastalığın da etkisiyle her gün şehirde 300-500 ölüm vakasına tesadüf edilir oldu. Kısa sürede ölüm oranı %3'e tırmandı. Hasta göçmenleri tedavi etmek üzere semt tabipleri görevlendirilirken şehrin çeşitli mevkilerinde 24 adet hastane hizmete sunuldu.

Şehirde 80.000 kadar asker ve 150.000-200.000 civarında göçmen vardı. Bu durum şehrin asayişini tehdit etmekteydi. Kamu sağlığını korumak, asayişi temin etmek amacıyla göçmenlerin bir kısmının İzmir, Selânik ve Bursa'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Mart 1878 başlarında şehirde mevcut 200.000 göçmenden 50.000'i Anadolu'ya sevk edildi. Eylül 1879 tarihine kadar Rumeli'den sadece İstanbul'a 387.804 göçmen gelmiştir. Bunlardan 274.875'i Konya, Suriye, Ankara, Bursa, Halep, Kastamonu, Aydın, Adana, Selânik, Sivas, İzmit, Canik ve Biga'ya sevk edilmiştir.

93 Harbi sonrası Osmanlı hâkimiyetinden çıkan yerlerden İstanbul'a yönelik göçler kitlesel boyutta olmamakla birlikte grup ve ferdî boyutta devam etmiştir. 1881-1907 aralığında 58.950 kişi İstanbul'a göç etmiş ve yetkili makamlar bu göçmenleri aynı tarihler arasında Balkanlar ve İstanbul'a yerleştirmiştir. Bu süreçte Balkanlar'dan ve Kırım'dan Yahudi nüfus da göç furyasına katılmıştı. 1891'de Rus tabiiyetindeki Yahudilerin Türk topraklarına göç etmesi yasaklandı. Bu tarihten sonra Osmanlı tabiiyetindeki Yahudilerin göç etmesine ve Türk topraklarında yerleşmelerine Bâbıâli izin vermekteydi. Bu göçler neticesinde Balkanlar'daki Yahudi varlığı 1860-1878 arası toplam sayısı değişti. Bir başka ifadeyle 93 Harbi öncesi Balkanlar'daki Osmanlı topraklarında yaklaşık 180.000 Yahudi nüfus bulunmaktaydı. Savaş sonrası bunun en azından yarısı göç etti. Yahudi nüfusun göç ettiği yerlerden birisi de İstanbul'du. 1865'te İstanbul'daki Yahudi nüfusu yaklaşık 25.000 kadardı. Yahudi nüfus 1906-1907'de 57.000'i aştı. Eisenberg Bâbıâli'ye İstanbul ve Anadolu'da Yahudi göçmen kolonileri kurmayı teklif etti. Bu koloniler, Filistin'e yerleşmek maksadıyla yola çıkmış olan Yahudi göçmenler için birer üs olacaktı.[14]

14 Kemal H. Karpat, *Osmanlıdan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2010, s. 275-277, 299-301.

Tablo 3- İstanbul'dan sevk edilen göçmen sayısı

Sevkiyat Yeri	Göçmen Sayısı	Sevkiyat Yeri	Göçmen Sayısı
Adana	17.549	İzmit	9.081
Ankara	25.563	Kastamonu	34.875
Aydın	45.981	Konya	13.040
Biga	7.000	Selânik	13.358
Canik	1.363	Sivas	9.745
Halep	15.709	Suriye	26.713
Hüdavendigâr	54.898	Cem'an	274.875

Kaynak: Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877- 1890),* Ankara 1999, s. 109.

Trablusgarp ve Bingazi Göçmenleri

1870'lerde sömürgecilik siyaseti izleyen İtalya'nın göz diktiği yerlerden birisi de Trablusgarp ve Bingazi idi. İtalyan işgali üzerine, halk içeri doğru çekildi ve işgal kuvvetlerine karşı direndi. Direniş kırılınca işgal kuvvetleri bölgedeki nüfusun bir kısmını sürgün etti. Trablusgarp ve Bingazi mültecileri, genellikle İtalyanlar tarafından Fiume ve Marsilya gibi şehirlere sevk ediliyorlardı. Buradan Avrupa vapur kumpanyaları tarafından İstanbul, İzmir, İskenderiye ve Beyrut limanlarına taşınmaktaydılar. Trablusgarp mültecilerinin takip ettiği bir diğer yol, İskenderiye-Beyrut-İstanbul hattı idi. İstanbul'a gelenler daha ziyade zabit ve memur aileleriydi.

İstanbul'a gelen mültecilerden akrabası olanlar, bunların yanına gönderiliyorlardı. Dullar ve malul çocuklar Darülaceze'ye, kimsesiz kızlar ise, güvenilir ve hâli vakti yerinde olan ailelerin yanına yerleştiriliyorlardı. Şehirde yakını ve tanıdığı bulunmayanlar, otellere veya iskâna elverişli meskenlere yerleştirilmeye çalışıldı. İçlerinde muhtaç olanlar ilgili komisyonca iaşe edildiler. Muhtelif han, otel ve meskenlere kendi çabaları ile yerleşmiş olan Trablusgarp mültecileri de bulunmaktaydı. İstanbul'un iklimine uyum sağlayamayanlar tespit edilebildiği kadarıyla Sivas, Adana, Halep ve Suriye'ye sevk edildiler.

Balkan Savaşları ve Göç

Avrupa devletlerinin diplomatik desteğine sahip olan Balkan devletleri Trablusgarp Savaşı'ndan da faydalanarak 30 Eylül 1912'de seferberlik ilan ettiler. Bir hafta sonra da Karadağ Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan, Karadağ'ın müttefiki olarak 17-18 Ekim 1912'de savaşa dâhil oldular. Osmanlı, 2.300.000'i aşkın nüfusu barındıran sahayı savaşta kaybetti. Savaş sonrası söz konusu nüfusun %62'si ya katledildi ya da göç etmek zorunda kaldı. İşgal sahasının yanı sıra Balkan devletlerinin vatandaşı olan Müslümanlar da göç kervanına katılır. Balkan mültecilerinin toplam sayısı 413.922'dir.[15]

Savaş esnasında Marmara sahillerinden ve özellikle Tekirdağ'dan karayolu ile İstanbul'a çok sayıda göçmen gelmişti. Sadece Lüleburgaz-Çatalca, Tekirdağ, Ahtapolu ve Midye'den İstanbul'a gelen göçmen sayısı 100.000'i bulmaktaydı. Ayrıca 20.000 göçmen de yola çıkmıştı. Göç kervanına en nihayet Küçükçekmece ahalisi katıldı.[16] Deniz yolu ile gelen göçmenler sağlık kontrolünden geçirilip gerekli aşıları yapıldıktan sonra şehre sevk ediliyorlardı.

İstanbul Şehremini Cemil Topuzlu Balkan göçmenlerinin şehre girişini şu şekilde tasvir etmektedir:

> Muharebenin ilanından birkaç gün sonra şehrimize göçmenler gelmeye başlamıştı. Ama ne geliş... Hepsi sefil ve perişan bir hâlde... Yelken gemilerine, şimendiferlere üst üste yığılan bu bedbahtlar, aç ve çıplak Sirkeci'ye çıkarılıyorlardı. Köylerinden, kasabalarından öküz arabalarına binenler, bu suretle yola çıkanlar da ayrı... Vakıa İstanbul Muhacirîn Müdüriyeti Balkan Harbi göçmenlerinin bir kısmını ceste ceste Anadolu'ya gönderiyordu. Fakat buna rağmen şehrimizde daimi surette 40, 50 bin hasta ve bakımsız muhacirin bulunmasının önü alınamıyordu.[17]

İstanbul'a gelen göçmenler hususi komisyonlar marifetiyle Zincirlikuyu, Atikalipaşa, Fetvaemini, Edirnekapı ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi mahalle ve mekânlarda mevcut han, otel, medrese, mektep, tekke, cami, dergâh, tuğla harmanı, hamam, karakol, muhacir kulübü ve kiralık meskenlere veya atıl durumdaki mahzenlere yerleştirilmeye çalışıldılar. Açıkta kalanlar Sultanahmet ve Yedikule civarında inşa edilen barakalarda barındırılmaya çalışılıyordu. İstanbul'daki kimsesiz göçmen kızları imkânlar ölçüsünde Darüşşafaka'ya

15 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı*, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara 2012, s. 182.

16 Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1994, s. 47-65.

17 Halaçoğlu, *Rumeli'den Türk Göçleri*, s. 94.

yerleştirildi. İlk etapta söz konusu yerlerde 3.709 hanede 14.856 kişi iskân işlemi görmüştü. Bu göçmenler daimî iskân yerlerine gönderildikten sonra bunların yerini yenileri dolduruyordu. Başta Hilal-i Ahmer Cemiyeti olmak üzere yardım kuruluşları, Muhacirîn İdaresi ve yerli ahali göçmenlerin iaşe ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktaydı.[18]

Şehirde göçmenler arasında kolera ve çiçek vakalarına tesadüf edilebilmekteydi. Hasta göçmenlerin tedavisi maksadıyla 90 bina hastaneye dönüştürülmüştü.[19] Kamu sağlığını korumak ve şehirdeki izdihamı önlemek adına Anadolu'ya yönelik göçmen sevkiyatı hızlandırıldı.

Savaş sonrası da İstanbul'a göçmen akını devam etmiştir. Balkan Savaşı sonrası elden çıkan yerlerde görevli memur ve asker ailelerine mensup 9.296 kişi İstanbul'a gelmişti. Bunun dışında sivillerden de 3.609 kişi göçmen kimliği ile savaş sonrası İstanbul'da iskân işlemi görmüştür.[20] İstanbul dâhilinde iskân işlemi gören göçmenlerin sayısı 1920'de 6.609'a yükseldi.

I. Dünya Savaşı ve Göç

I. Dünya Savaşı ve ertesinde İstanbul çok yönlü bir göçe şahit oldu. Savaş esnasında Rusların işgal ettiği Doğu Anadolu ve Karadeniz topraklarında yaşayan Türk nüfusun 800.000'i açlık ve saldırı sonucu kırılırken 800.000'i aynı akıbete düçar olmamak umuduyla Orta ve Batı Anadolu'ya doğru çekilmeye çalıştı. Osmanlı bürokratlarının Şark mültecisi olarak tanımladığı bu göçmenlerin 2.000 kadarı İstanbul'a sığınmıştı. Aynı tarihte henüz daimî iskân sırasını bekleyen 4.000 kadar Rumeli göçmeni vardı.

1918-1923 Yunan işgali döneminde Trakya'dan ayrılan Türklerin yaklaşık 30.000'i İstanbul'a sığındı. Türklerin tahliye ettiği yerleri Rumlar doldurdu. 15 Mayıs 1919'da Yunan işgalini müteakip sürekli kuzeye çekilerek Marmara sahillerinde biriken Müslüman mülteciler Gemlik'ten deniz yolu ile İstanbul'a göç ettiler. İstanbul'da bulunan Türk göçmen ve mültecilerin sayısı 1920'de 40.000'i, 1921'de 50.000'i aştı.[21] Şehirdeki göçmenlere yardım yapılabilmek için memur maaşlarından %1 kesinti yapılması hususunda hükûmet genelgesi yayımlandı. Bazı tüccarlar da belirli günlerde elde ettikleri hâsılatı İzmirli göçmenlere hibe ediyorlardı. Öte yandan üniversite öğrencileri de göçmenler yararına yardım kampanyaları tertip ettiler.[22]

Şehirde gayrimüslim mülteciler de bulunmaktaydı. Savaş esnasında Anadolu'dan kaçarak İstanbul'daki akraba ve tanıdıklarının yakınlarında saklanan Ermeni nüfusunun 15.000 civarında olduğu tahmin edilmekteydi. 1920'de ise şehir dâhilinde barındırılmaya çalışılan Ermenilerin sayısı 2.800 civarındaydı. Bunların iaşe vesair ihtiyaçları kendileri veya İstanbul'daki Ermeni cemaati tarafından temin edilmekteydi. 716 Rum mülteci Beşiktaş'ta; 10.000 civarındaki Yahudi mülteci ise Ortaköy, Balat ve Üsküdar'da barındırılıyordu.[23]

I. Dünya Savaşı ertesinde Beyaz Ruslar İstanbul'a sığınmıştı. 1919-1920 yılları arası İstanbul'a gelen Rus mültecilerin toplam sayısının 250.000 ila 300.000 arasında değiştiği tahmin edilmektedir. 1919'da ilk dalgada gelenlerin çoğunluğunu zengin Ruslar oluşturuyordu. Rus mültecilerden asker olanlar Limni, Çatalca, Tuzla ve Gelibolu'daki kamplara yerleştirilirken sivil mülteciler Beyoğlu ve Marmara adalarında oluşturulan kamplarda veya iskâna elverişli mesken, menzilhane, pansiyon, otel, çadır ve barakalarda barındırılmaya çalışıldı. Ticaret maksadıyla Rusya'da bulunan Belçika ve İsviçre vatandaşları da İstanbul'a sığınmışlardı. Bunlar Cağaloğlu havalisindeki otel ve pansiyon gibi yerlere yerleştirildiler. Rus mültecilerin bir kısmı ilerleyen günlerde geri dönerken bir kısmı da Avrupa ve Amerika'ya gitti. Neticede 1922'de İstanbul'daki mülteci sayısı 30.000'in altına düştü.

Türk yetkililer başlangıçta ilticalara sıcak bakmamıştı. Bu, İstanbul'un altyapısının çok sayıdaki mülteciyi kaldıramayacağı endişesinden kaynaklanmaktaydı. Sivil Rus mültecilerin belediye sınırları dâhilinde yerleştirilmesi kiraların yükselmesine sebebiyet vermiştir. Oysa aynı dönemde Yunan baskısından kurtulmak için İstanbul'a sığınan mülteciler ile tehcirden dönen Rum ve Ermeniler de barınacak yer bulmakta zorlanıyorlardı. Bu da Müslüman göçmenlerin ve kiralık ev arayanların Rus mültecilere tepki duymalarına sebebiyet veriyordu. Öte yandan, Rus mültecilere gerek yerli ve gerekse uluslararası kuruluşlar yardım etmekteydi. Mülteciler bir süre sonra geçimlerini temin etmek adına iş bulma ve hayatlarını idame ettirme kaygısı içine düştüler. Rus mülteciler İstanbul'u siyasi açıdan ziyade kültürel açıdan etkilemişlerdir. Rus mültecileri 1921'den itibaren İstanbul'dan ayrılmaya

18 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlıdan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi Göç*, İstanbul 2001, s. 187.

19 Ağanoğlu, *Balkanların Makus Talihi Göç*, s. 249-250.

20 McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 181.

21 İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*.

22 İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*.

23 C. Claflin Davis, "İstanbul'da Mültecilerin Durumu", *İstanbul 1920*, ed. C. R. Johnson, çev. Sönmez Taner, İstanbul 1995, s. 175-196.

başladılar. Rus mültecilerden Türk vatandaşlığına geçmek için müracaat edenler de olmuştur. Müracaatların çoğu kabul edilmiştir.[24]

I. Dünya Savaşı sonrası İstanbul'daki göçmen sayısı sürekli değişiklik arz etmiştir. Bir veriye göre şehirde 1921 yılında 3.200'ü Ermeni, 5.000'i Rum, 27.000'i Türk ve 65.000'i Rus olmak üzere 100.000'i aşkın mülteci ve göçmen bulunmaktaydı.[25]

Mübadele

Türkiye ve Yunanistan arasında, 30 Ocak 1923 tarihinde İstanbul ve Batı Trakya hariç, Türkiye'deki Ortodokslar ile Yunanistan'daki Müslümanları zorunlu göçe tâbi tutan sözleşme ve protokol imzalandı. Sözleşme çerçevesinde Türkiye 10 iskân bölgesine ayrıldı. Altıncı mıntıka İstanbul, Çatalca ve Zonguldak vilayetleri olarak belirlenmiştir. 1923-1927 yılları arasında 36.487 mübadil İstanbul vilayeti dâhilinde iskân işlemi gördü. Çatalca, Silivri, Sarıyer, Kartal, Pendik, Tuzla, Mahmutbey, Bağcılar, Esenler ve köylerine mübadil ve göçmen iskân edilmiştir. Diğer şehirlerden de serbest iskân şeklinde İstanbul'a gelen mübadiller vardı. Bu da mübadil sayısını arttırdı. 1933'e kadar İstanbul vilayeti dâhilinde 33.328 mübadil iskân işlemi gördü. Belirtmek gerekirse 1960'a kadar İstanbul vilayetine yerleştirilen göçmen sayısı 80.000'i aşmıştır.[26]

GÖÇÜN İSTANBUL'A ETKİSİ

Göç İstanbul'un kent nüfusunun oluşumu ve şekillenmesinde etkili olmuştur. 1453'te terk edilmiş bir şehir görüntüsü arz eden İstanbul, fethi müteakip 20-25 yıllık bir sürede büyük ölçüde imar ve inşa edildi. Fatih'in büyük azmi ve kararlılığı şehrin ekonomisinin gelişmesinin yanında nüfusunun artmasını da hızlandırdı. Fatih döneminde şehir nüfusunun 2/3'ünü Müslüman, 1/2'sini Hristiyan ve Yahudiler oluşturmaktaydı. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar güvenlik ve iş bulma umudu İstanbul'a gurbetçi ve ev göçü akınına sebebiyet vermekteydi. Bunu XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı hâkimiyeti veya nüfuzundan çıkan yerlerdeki nüfusun göçü takip edecektir. Bâbıâli, 93 Harbi'ne kadar şehir ve mücavir sahasını göçmen iskânına kapalı tutmuştu. Ancak göç hareketlerinin kitlesel bir boyut kazanması üzerine göçmenlerden esnaf, zanaatkâr ve tüccar olanların şehirlere yerleştirilmesi zarureti ortaya çıktı. Bunun üzerine bu gibi göçmenler şehirlerin mücavir alanlarında üretilen arsalara yerleştirilmeye çalışıldı. Öte yandan Kafkas kabilelerinin liderleri ve Balkan göçmenlerinin elit taifesi İstanbul'da ikamete yönlendirilirken, kendilerine maaş bağlandı ve nişanlarla taltif edildiler.[27] Bâbıâli İstanbul'a gelen göçmenleri en kısa sürede taşrada iskâna elverişli yerlere gönderiyordu. Gönderilenlerin yerini yeni gelenler dolduruyordu. Bu nedenle 1820-1920 aralığındaki yüzyıllık süreçte İstanbul'da her zaman binlerle ifade edilebilen bir göçmen kitlesi vardı. Şehrin nüfusu 1844'te 391.000 iken Balkan Savaşları sonrası 900.000'i aşmıştır. 70 yıllık süreçte nüfus %230 artarak 900.000'i geçmiştir. Bu artışta hiç şüphesiz göçmen iskânı da etkilidir. Zira daha 1885'te şehir nüfusunun %60'ını İstanbul dışında doğmuş olanlar oluşturmaktaydı. Şehrin nüfusu 1914 sonrası azalmaya başlamış ve 1927 itibarıyla 690.000 kadar gerilemiştir.[28] Bunun 350.000'i erkek ve 340.000'i kadındır. İstanbul dâhilindeki ecnebi tabiiyetine mensup olanların toplam nüfusu 65.335 idi. Türkiye vatandaşlarının %76,37'sini Türk (477.763), %10,28'ini Rum (64.338), %7,13'ünü Ermeni (44.531) ve %6,22'sini Yahudi (38.890) unsur oluşturmaktaydı.

Şehre yerleşenlerin bir kısmı varlıklı ailelerdi. Bunlardan savaş ortamında gelenler memleketlerindeki mal varlıklarını tasfiye edemedikleri için ellerindeki nakit parayı göç yollarında ve geçici iskân bölgelerinde harcayıp yardıma muhtaç bir konuma düşebilmişlerdir. Barış döneminde mal varlıklarını tasfiye edip gelenler ise beraberlerinde sermayelerini getirmişlerdi. Bunlar çeşitli yatırımlarda bulundular. Orta hâlli ve fakir göçmenler ise seyyar satıcılık, arabacılık, faytonculuk, hamallık, yalı ve köşklerde hizmetçilik, dikimevinde işçilik, çiftliklerde ve yol inşaatlarında amelelik gibi iş kollarında istihdam edilmeye çalışıldılar. Kunduracılık ve marangozluk gibi zanaatla geçimlerini temin edenler de vardı. Göçmenlerden şartları ve evsafları uygun olanlar da gardiyanlık ve hademelik gibi kurumlarda istihdam edildiler. 1820-1920 sürecinde Balkanlar, Kafkaslar ve hatta Anadolu ile olan bağlantısı kopan İstanbul'un iş hacmi ve ekonomisi küçüldü. Bu da mevcut iş sahasının daralmasına sebebiyet verdi.

24 Bülent Bakar, *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*, İstanbul 2012.

25 Davis, "İstanbul'da Mültecilerin Durumu", s. 175-196.

26 Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)*, Ankara 1962, s. 30.

27 Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul 2013, s. 300.

28 Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, c. 2, s. 296.

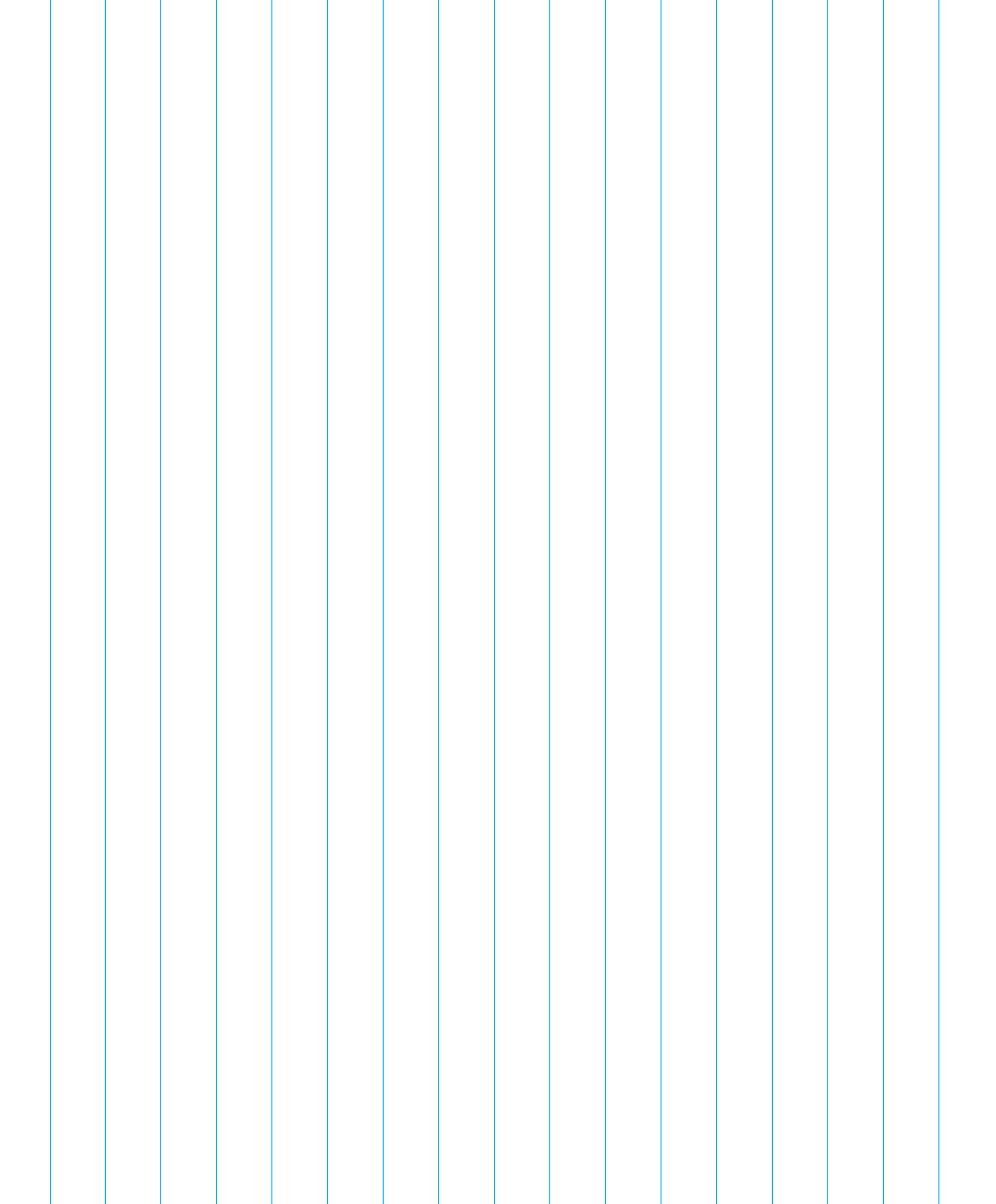
Göçle nüfusu artan şehrin beledi sınırları da sık sık genişletilmiştir. Nüfus artışı ve kitlesel göç şehrin asayişinin temininde güçlüklerle ve sorunlarla karşılaşılmasına neden olmuştur. Özellikle Balkan Savaşları esnasında İstanbul'daki gayrimüslim kamuoyunun tutumu Müslüman ahaliyi olumsuz etkileyecektir. "Bulgar Ordusu Çatalca'ya yürürken İstanbul'da aileler arasında bozgun yapmıştı. Bulgarlar Hadımköy hattını yarmışlar, İstanbul'a geliyorlarmış. Mağlup Osmanlı ordusu da İstanbul'a çekiliyormuş."[29] tarzında Bulgar ordusunun İstanbul'a girmesi gibi *korkunç bir ihtimal* ağızdan ağıza dolaşıyordu. Erkekler askerde olduğu için Müslüman Türk toplumu çocuk, kadın ve yaşlılardan müteşekkildi. Onların da kendilerini koruyacak bir durumları yoktu.[30] Bazı aileler "Bulgarlar İstanbul'a gelirse bizleri keserler, haydi Anadolu'ya geçelim." diye çözüm olarak Anadolu'ya kaçışı öneriyorlardı.[31] Özellikle 1878-1923 sürecinde yaşanan bu sıkıntılar İstanbul'un yerlilerinde Anadolu'ya çekilmek gibi bir zihniyetin oluşmasına zemin hazırlamış ise de kitlesel boyutta Müslim, gayrimüslim çatışmasına sebebiyet vermemiştir.

Göçmenlerin ve mültecilerin yaşadığı yörelere ait musiki ve eğlence kültürü İstanbul'a aktarılmıştır. 1848'de Osmanlı topraklarına sığınan Macar, Leh mültecileri ile 1919-1920'de sığınan Beyaz Ruslardan bir kısmı Türk tabiiyetine geçti. Bunlar İstanbul'un günlük yaşamında, kadınlı erkekli Boğaz ve kır gezileri, tiyatro ve musiki eğlencelerin tertip edilmesi ve salon kültürünün ortaya çıkıp gelişmesine vesile oldular. Ayrıca Mahmud Celaleddin Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Şemseddin Sami, Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzade gibi mülteci ve göçmenlerden bir kısmı Türk milliyetçiliğinin başlaması ve gelişimini etkiledi.

29 Georges Remond, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi İzlenimleri: Mağluplarla Beraber*, çev. Hasan Cevdet, İstanbul 2007, s. 16, 33.

30 Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 2008.

31 Kâzım Karabekir, *Hayatım*, İstanbul 2009.

CUMHURİYET SONRASI İSTANBUL DEMOGRAFİSİ

ÖZGE AKTAŞ MAZMAN*

Bir kentin nüfusu, o kentin toplumsal tarihinin belirgin süreçlerini yansıttığı gibi, kentin geleceğinin kurulmasında seferber edeceği toplumsal kaynaklarının çerçevesini de çizer. Türkiye toplumsal tarihinin 1923 sonrası gelişmeleri üç farklı birikim ve düzenleme rejimi altında incelenebilir.[1] Her biri kabaca çeyrek yüzyıl süren bu dönemlerde farklı birikim rejimleri, yasal çerçeveler, dış dünya bağlantıları ve toplumsal süreçler olduğu gibi farklı nüfus yapıları da vardır. Cumhuriyet'in ilk çeyreği arkada kaldığında İstanbul, imparatorluk özelliğini yitirmiş, ulus devlet sınırları içinde görece çeperde bir konuma gelmiş; bu dönemi daha önce tecrübe etmediği bir durağanlıkta geçirmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında ise kentleşmenin ivme kazandığı, İstanbul'da sonlanan göçün hızla artmaya başladığı ikinci çeyreğe geçilmiştir. Bu dönemde nüfus artış hızı yükselmiş, kent merkezinde nüfus yoğunluğu artmış; kırdan kente gelen göç ile nüfusun demografik özellikleri de değişmeye başlamıştır. 1980'lerden sonra ise küresel dinamiklerin etkisiyle İstanbul yeniden bir dünya kenti işlevi kazanmış, nüfusun çepere yayılması ve buna paralel kentsel bölge oluşumu sürecine girilmiştir.

1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre İstanbul'un o günkü belediye (şehremaneti) sınırları içinde 691.000 kişi yaşamaktadır. Bu nüfus, İstanbul'un savaş dönemi nüfusunun neredeyse yarısıdır. 1927-1950 arası İstanbul'da nüfus artmasına rağmen savaş dönemi nüfusunu (1.200.000) yakalayamamış, aynı dönemde İstanbul nüfusunun Türkiye nüfusuna oranı %5,1'den %4,7'ye düşmüştür.[2] Bu düşüşte gayrimüslimlerin şehri büyük ölçüde terk etmesi, İstanbul'un yüzyıl ortasında demografik geçişini büyük ölçüde tamamlaması[3] ve aldığı iç göçün bu dönemde çok yüksek olmamasının da payı vardır.[4] Bu oran 1950'den sonra hızla yükselmeye başlamış, 2012 yılı itibarıyla %18'e çıkmıştır **(Grafik 1).**

Aynı zamanda savaş sonrasından başlayarak İstanbul nüfusu kozmopolit yapısını kaybederek gittikçe homojenleşmeye başlamıştır. 1914-1965 yılları arasında İstanbul'daki Müslüman nüfus oranı %61'den %93'e yükselmiştir. Bu artışa paralel olarak, aynı dönemde Hristiyan nüfus oranı %19'dan %5'e, Musevî nüfus ise %5'ten %1'e düşmüştür. Özellikle gayrimüslimleri hedef alan *Varlık Vergisi* ve 6-7 Eylül olaylarının yarattığı gerilimler, gayrimüslim nüfusun şehri terk etmesine yol açarak, İstanbul nüfusunun artarak Müslümanlaşmasına sebep olmuştur.

1935[5]-1965 yılları arasında ana dili Türkçe olan nüfusun oranı %78'den %95'e yükselirken; aynı dönemde ana dili Rumca olanların oranı %9'dan %1'e, ana dili Ermenice olanların oranı %5'ten %1'e, ana dili İbranice olanların oranı ise %4'ten %0,4'e gerilemiştir. Bu dönemde az sayıda olmakla beraber ana dillerinin Arnavutça, Bulgarca, Arapça, İspanyolca, Almanca ve diğer yabancı diller olduğunu belirten nüfusun oranı da azalmıştır.

İstanbul nüfusu din ve dil kriterleri göz önüne alındığında gittikçe homojenleşirken, doğum yeri bazında çeşitliliği artmıştır. 1935 yılında İstanbul'da ikamet eden nüfusun içinde İstanbul'da doğanların oranı %57'yken, 1950'den itibaren bu oran gerilemeye başlamış ve 2000 yılında %38'e düşmüştür. Aynı dönemde başka ilde

* İstanbul Şehir Üniversitesi. Haritalar ve şekiller yazar tarafından temin edilmiştir.

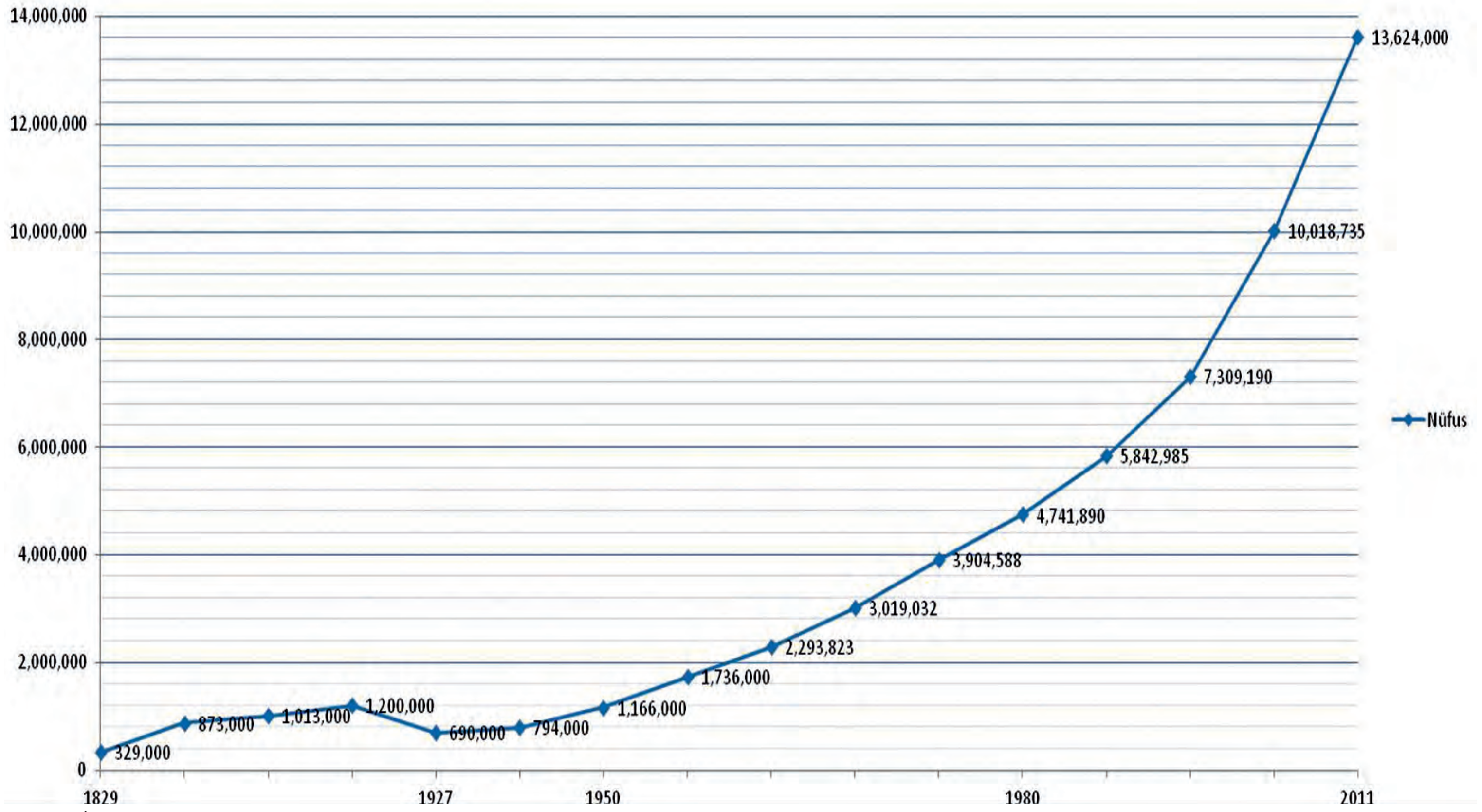
1 İ. Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?", *Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular*, haz. M. Güvenç, İstanbul 2009, s. 11-34.

2 Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri".

3 A. Duben, "Generations of Istanbul Families, the Elderly and the Social Economy of Welfare", *New Perspectives on Turkey*, 2013, sy. 48, s. 5-54.

4 Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri".

5 Demografik değişkenlerin birçoğu 1935 nüfus sayımına dâhil edildiğinden, Türkiye'nin Cumhuriyet sonrası demografisi 1935 yılından itibaren görece ayrıntılı değerlendirilebilmektedir.

Grafik 1- İstanbul nüfusu (1829-2011)

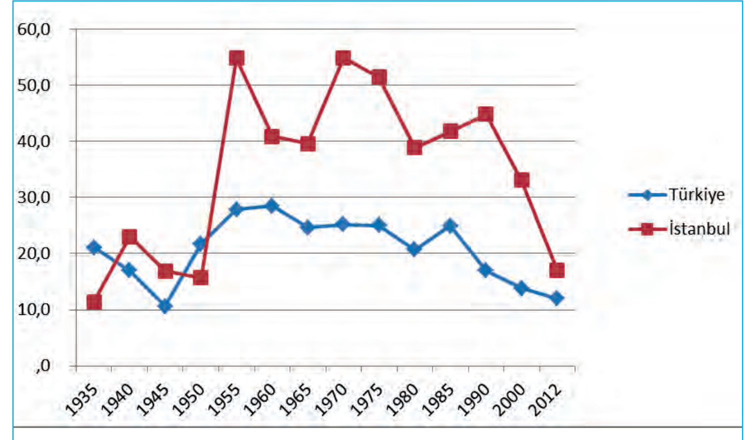
doğup İstanbul'da ikamet edenlerin oranı %26'dan %59'a yükselmiştir.

Nüfus Büyüklüğü ve Nüfus Artış Hızı

1927 yılından bu yana Türkiye'nin nüfusu yaklaşık beş kat artarken, İstanbul'un nüfusu yirmi kat artış göstermiş ve 2012 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) kayıtlarına 13.854.740 olarak yansımıştır.

Bir coğrafi bölgenin yıllık nüfus artış hızı; doğum, ölüm ve göç oranlarının sonucunda değişen nüfusun bir önceki yıla göre oranını gösterir. Türkiye genelinde 1940-1945 dönemi; savaş nedeniyle silah altına alınan erkek sayısının artması nedeniyle evlilik ve doğumların azalması, aynı zamanda bozulan yaşam koşullarının ölümleri artırmasıyla Türkiye genelinde nüfus artış hızının en düşük (‰10,6) olduğu dönemdir (**Grafik 2**). 1950 yılından sonra nüfus artış hızı yükselmeye başlamış, 1960 yılında ise bugüne kadar görülen en yüksek oran kaydedilmiştir (‰28,5). 1960 yılından bugüne nüfus artış hızı, 2008-2010 arasında izlenen küçük artışlar dışında düşmeye devam etmiş, son olarak 2012 yılında (‰12,8) olarak kaydedilmiştir.

İstanbul'un nüfus artış hızı özellikle 1950 yılından sonra Türkiye oranından oldukça yukarda seyretmektedir. Buna ek olarak, II. Dünya Savaşı dönemi haricinde,

Grafik 2- Türkiye ve İstanbul'da nüfus artış hızı

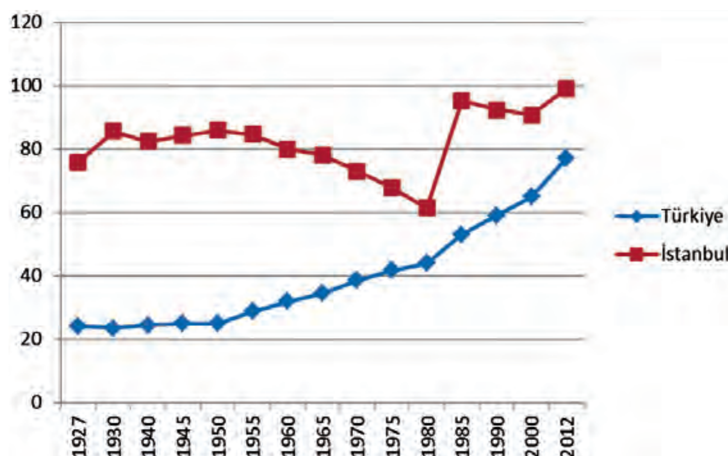
İstanbul nüfus artış hızı; Türkiye nüfus artış hızının gösterdiği değişimlerle örtüşmeyen çarpıcı sıçramalar göstermiştir. Bunun en büyük nedeni İstanbul'un yüzyıl ortasından itibaren aldığı iç göçtür. Özbay'ın incelemesine göre,[6] 1990'lara kadar İstanbul nüfusunun %35-40'ı doğal nedenlerle, %60-65'i ise göçlerle artmıştır. Sıçramalardan ilki 1955 yılında kaydedilen ‰54,8'lik nüfus artış hızıdır. 1950 yılında yalnızca ‰15,7'lik artış gösteren İstanbul nüfusunun bu derece hızlı artışının sebebi İstanbul'da sonlanan iç göçlerdir. Nitekim bu dönemde İstanbul kırsalında kaydedilen artış hızı, kentsel artıştan oldukça

6 F. Özbay, "İstanbul Nüfusu ve Göçler", *İstanbul*, 1992, sy. 11, s. 32-36.

yüksektir. Örneğin, 1960 yılında İstanbul nüfus artış hızı toplamda ‰40,9 iken, İstanbul kırsal nüfus artış hızı ‰92,8'dir. Bir diğer sıçrama 1970 yılında görülmektedir ve bu dönemde de 1960 yılında görülen kırsal nüfus artışının bir benzeri izlenebilir. 1990 yılından itibaren İstanbul'un nüfus artış hızı düşüşe geçmiş, 2012 yılına gelindiğinde ‰17'lik bir oranla, Türkiye geneline yakın seviyelere inmiştir. Şüphesiz bu düşüşte İstanbul'dan memleketlerine geri dönen göçmenlerin etkisiyle düşen net göç oranı kadar, hızla azalan doğurganlık da etkilidir.

İstanbul Nüfusunun Kır-Kent Dağılımı

1927'den bu yana Türkiye nüfusu oldukça hızlı bir dönüşüm geçirmiş, kırsal nüfus oranı %87,4'ten, 2012 yılında %22'ye gerilemiştir **(Grafik 3)**. Diğer bir deyişle, kır ve kent nüfus oranları bir asır geçmeden yer değiştirmiştir. Şüphesiz bu dönüşümün arka perdesi ve sonuçları çok boyutlu incelenmelidir. Öte yandan İstanbul'un kentsel nüfus oranları Türkiye genelinden tamamen farklı bir grafik sergilemektedir. 1927 yılında İstanbul nüfusunun %76'sını kentsel nüfus oluştururken, bu oran 1950'ye kadar yükselmeye devam ederek %86'ya çıkmış, 2012 yılında da %99'a ulaşmıştır. Ne var ki 1950-1980 yılları arasında İstanbul kent nüfusunun payı sürekli olarak gerilemiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri yukarda da bahsedildiği gibi İstanbul'da sonlanan iç göçlerin, İstanbul'un kırsalına yerleşmesidir. Öte yandan, idari değişikliklerle bazı bucak ve köyler belediye sınırlarına dâhil edildiğinden, 1980'de %61'e gerileyen kentsel nüfus, 1985 yılında tekrar %95'e sıçramıştır. Diğer bir deyişle, nüfusun bir kısmının oturduğu yerin merkez durumunun kırdan kente dönüşmesiyle, gerçekte hareket etmeden "kırdan kente göçmüş" bir nüfus yaratılmıştır. 1985-2000 yılları arasında görülen kentsel nüfustaki görece azalma ise İstanbul'daki desantralizasyon ve alt

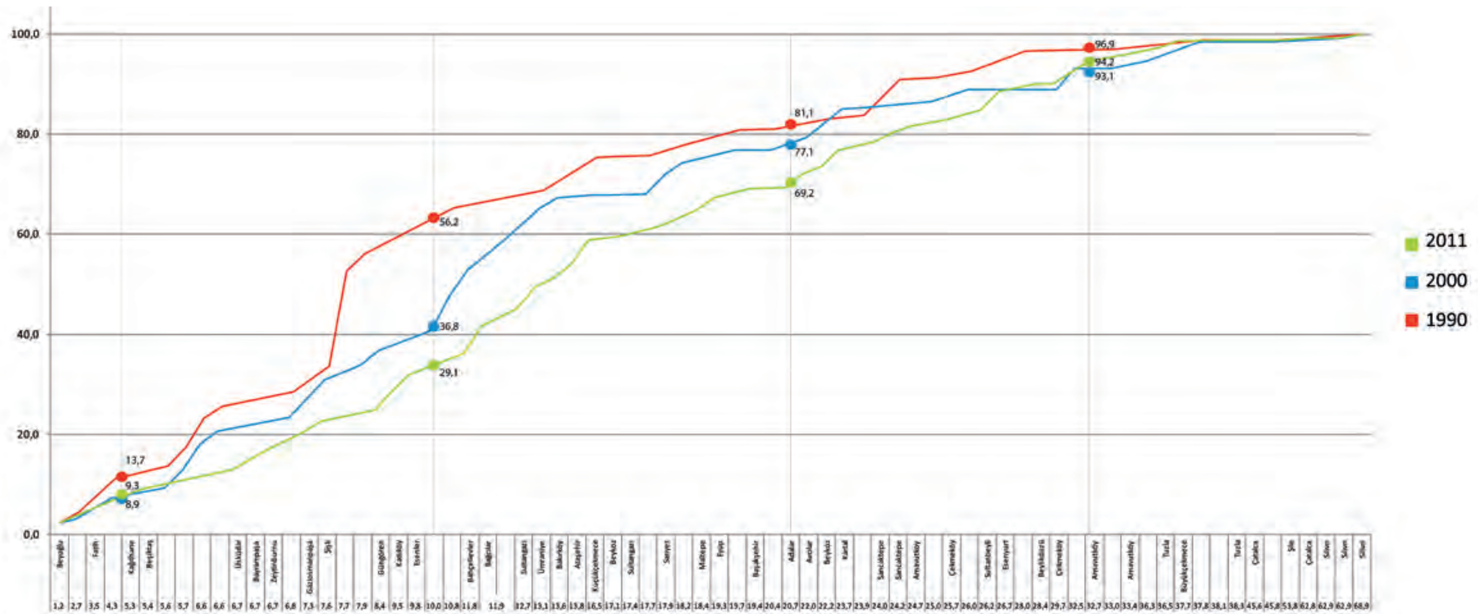
Grafik 3- Türkiye ve İstanbul'un kentsel nüfus oranları (1927-2012)

kentleşmeye (*suburbanization*) işaret etmektedir. 2012 yılında nüfusunun neredeyse tamamı kentsel bölgede ikamet eden İstanbul'un, geriye kalan %1'lik kırsal nüfusu Arnavutköy, Başakşehir, Beykoz, Çatalca, Çekmeköy, Eyüp, Pendik, Sancaktepe, Sarıyer, Silivri ve Şile ilçelerinde ikamet eden bucak nüfuslarıdır.

Nüfus Yoğunluğu

Nüfus yoğunluğu km² başına düşen insan sayısını gösterir. İstanbul'un yüzölçümü, Türkiye'nin sadece %0,7'sini oluşturmaktadır. Buna rağmen 2012 yılında İstanbul nüfusu, Türkiye nüfusunun %18'ini oluşturmaktadır. Yukarıda da görüldüğü gibi İstanbul'un nüfus artış hızı, 1950'lerden beri Türkiye'nin nüfus artış hızından daha yüksekte seyretmektedir. Öte yandan iç göçle ivme kazanan nüfus artışından önce de İstanbul'un nüfus yoğunluğu Türkiye genelinin üzerindedir. Örneğin, 1940 yılında Türkiye genelinde km² başına 22 kişi düşerken, İstanbul'da 178 kişi düşmektedir. 1980 yılına gelindiğinde bu oranlar Türkiye için 55'e, İstanbul için 830'a, 2000 yılına gelindiğinde ise Türkiye için 88, İstanbul için 1928'e yükselmiştir. Diğer bir deyişle 1940-2000 yılları arasında Türkiye genelinin nüfus yoğunluğu 4 kat, İstanbul'unki ise 11 katlık bir artış göstermiştir. Bu çarpıcı artışın arkasında İstanbul'da sonlanan iç göçlerin payı büyüktür.

İstanbul nüfus yoğunluğunun bu denli artmasının bir sebebi de İstanbul nüfusunun XX. yüzyılda on dört kat büyümesine karşılık, coğrafi olarak XIX. yüzyılda belirginleşen "mekânsal çerçeve"nin içinde kalmasıdır (Grafik 4). Eminönü ilçesini şehrin merkezi olarak kabul ettiğimizde, 1990 yılında İstanbul nüfusunun %14'ü merkezi çevreleyen 5 km'lik kuşakta bulunan Beyoğlu, Fatih ve Kâğıthane gibi ilçelerde ikamet ederken, 2011 yılında bu oran %9'a düşmüştür. Yine 1990 yılında ilk 10 km'lik alana bakıldığında bu ilçelere ek olarak yer alan Üsküdar, Bayrampaşa, Zeytinburnu, Gaziosmanpaşa, Şişli, Güngören, Kadıköy, Esenler'in de bulunduğu kuşakta, nüfusun yarısından fazlası (%56) ikamet etmektedir. 2011'e gelindiğinde bu oran %30'a düşmüştür. Şehir merkezinin ilk 10 km'lik alanı değerlendirildiğinde, İstanbul nüfusunun merkezden uzaklaşmaya başladığı ve çepere yayıldığı gözlense de bu dönemdeki nüfus artışı dikkate alındığında bu oranların görece düşük oldukları anlaşılır. İlk 20 km'yi kapsayan ve yukarda sayılan ilçelere ek olarak; Bahçelievler, Bağcılar Sultangazi, Ümraniye, Bakırköy, Ataşehir, Küçükçekmece, Beykoz, Sultangazi, Sarıyer, Maltepe, Eyüp ve Başakşehir ilçelerinin yer aldığı kuşakta 1990-2011 yılları arasında ikamet eden nüfus yaklaşık olarak %80'den %70'e düşmüştür. Bu

Grafik 4- İstanbul 1990-2011: nüfusun çepere yayılması

ilçelere ilk 30 km'nin içinde kalan Avcılar, Beykoz, Kartal, Sancaktepe, Arnavutköy, Çekmeköy, Sultanbeyli, Esenyurt, Beylikdüzü ilçeleri de eklendiğinde hem 1990 hem de 2011'de nüfusun tamamına yakınının merkezi çevreleyen ilk 30 km'de yaşadığı görülmektedir. 1990-2011 döneminde İstanbul metropolitan nüfusu neredeyse iki katına çıkarken, şehir merkezini çevreleyen 60 km'lik kuşak içinde ikamet etmeye devam etmektedir. Avrupa ve Anadolu yakalarının son yirmi yıla ait "utangaç ve isteksiz" nüfus desantralizasyon eğilimleri birikimli yüzde eğrilerine yansımaktadır (**Grafik 4**).

Demografik Geçiş Süreci

Nüfusun yaş dağılımı bir bölge ile ilgili demografik, sosyal, ekonomik ve politik önemli ipuçları sağlamaktadır. Doğurganlık, ölümlülük, medeni durum, aile, iş pazarına katılım, bir bölgenin üretim ve tüketim oranları gibi önemli değişkenler, nüfusun yaş dağılımı ile doğrudan ilişkilidir. Türkiye yaş yapısı; çocuk, çalışma çağındaki nüfus ve yaşlı nüfus olmak üzere üç kategoride incelendiğinde, özellikle 1970'lerden sonra 0-14 yaş çocuk nüfusunun düştüğünü, 15-64 yaş çalışma çağı ve 65+ yaşlı nüfusun da arttığı görülmektedir. Diğer bir deyişle Türkiye'nin demografik geçiş sürecine bu yıllarda girdiği söylenebilir.

Demografik geçiş süreci yüksek doğurganlık ve yüksek ölüm oranlarının bulunduğu demografik yapıdan, doğumların kontrol edildiği ve ölüm oranlarının düştüğü yeni bir yapıya geçiş sürecidir. Avrupa ülkelerinde bir asırda tamamlanan bu süreç Türkiye'de neredeyse yarı zamanda tamamlanmıştır. 1948 yılında Türkiye genelinde kadın başına ortalama 6,9 çocuk düşerken, bu oran istikrarlı bir düşüşle 2000 yılında 2,38'e, 2011 yılında ise 2,01'e düşmüştür. Diğer bir deyişle nüfus neredeyse ancak kendini ikame eder hâle gelmiştir. Nüfus artış hızının çarpıcı düşüşü Türkiye nüfusunun yaş yapısını da hızla değiştirmiş, genç nüfusun toplam nüfus içindeki payı düşerken, çalışma çağındaki nüfus ve yaşlı nüfus sayısı ile bunların toplam nüfus içindeki payı artmıştır. Hatta bu durum 1999 yılında yayınlanan TÜSİAD raporunda Türkiye için bir fırsat penceresi olarak nitelendirilmiştir.[7] Bu rapora göre, nüfus artış hızı düşerken, iş gücünün artması kişi başına düşen geliri artırmak için bir ekonomik fırsat yaratırken, sosyal devlet harcamalarıyla da aynı sayıda yurttaşa daha nitelikli hizmet verilebilecektir. Bu ekonomik fırsatın yakalanabilmesi hızla artan çalışma çağındaki nüfusa istihdam olanaklarının yaratılabilmesine bağlıdır. Öte yandan, bu süreç sonucunda Türkiye'nin şimdiye kadar karşılaşmadığı nüfusun yaşlanması sorunu ile pek yakında karşılaşacağı gözlenmektedir. Doğurganlığın azalması ile genç nüfusun durağanlaşması, ilkokul ve hatta üniversitelere yapılan yatırımların yerine, yaşlı nüfusu ilgilendiren emeklilik, konut ve barınma, sağlık hizmetleri gibi alanlarda sosyal güvenlik politikalarının gözden geçirilmesi gerekmektedir.[8] Nitekim 1999 yılında tespit edilen bu fırsat ve tehditler, 2013 yılında da geçerliliğini korumaktadır.

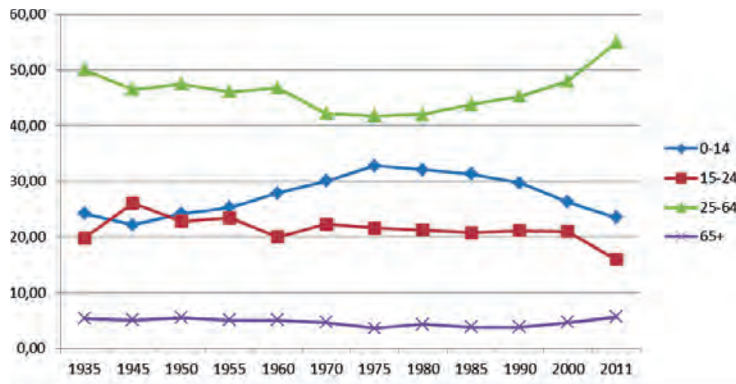
İstanbul nüfusunun yaş yapısı Türkiye ile kıyaslandığında 1935 yılında İstanbul'da çocuk nüfusu

7 *Türkiye'nin Fırsat Penceresi: Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*, İstanbul 1999.

8 *Türkiye'nin Fırsat Penceresi*.

Tablo 1- İstanbul nüfusunun yaş yapısı (1935-2011; yüzdeler)

	1935	1945	1950	1955	1960	1970	1975	1980	1985	1990	2000	2011
0-14	24.20	22.20	24.20	25.30	27.90	30.08	32.80	32.10	31.30	29.70	26.30	23.52
15-24	19.80	26.10	22.80	23.40	20.00	22.30	21.60	21.30	20.80	21.10	21.00	15.96
25-64	50.00	46.50	47.50	46.10	46.80	42.20	41.80	42.00	43.80	45.30	48.00	54.90
65+	5.40	5.10	5.50	5.10	5.10	4.70	3.60	4.30	3.80	3.80	4.70	5.62

Grafik 5- İstanbul nüfusunun yaş yapısı (1935-2011)

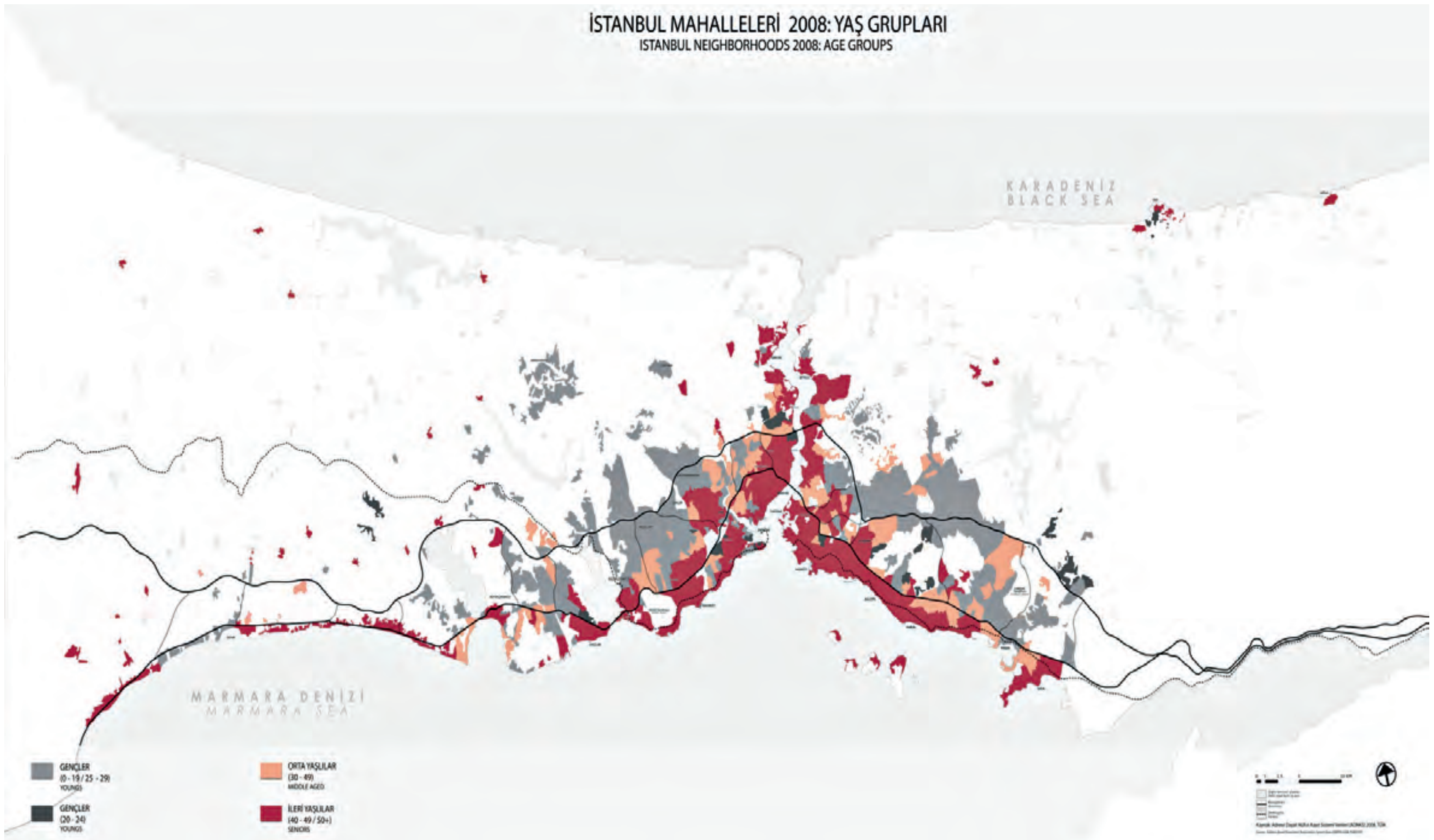
az, buna karşın çalışma çağındaki nüfus (15-64) fazladır. 2000 yılına gelindiğinde her iki grupta da bu fark neredeyse kapanmış, Türkiye genelinde çocuk nüfus azalmış, çalışma çağındaki nüfus artmıştır, demografik geçiş süreci tamamlanmıştır. Burada dikkati çeken İstanbul'un demografik geçişini Türkiye'den daha önce yaşamaya başlamasıdır. Hatta İstanbul'daki görece düşük doğurganlık oranları da düşünüldüğünde İstanbul'a gelen genç (doğurganlık çağında) göçmenler, "doğmamış çocuklarını" da beraberlerinde getirmemiş olsalardı, İstanbul bu süreci daha da hızlı tamamlayabilirdi.

İstanbul Nüfusunun Yaş Yapısı

Burada İstanbul nüfusunun yaş yapısı, çocuk (0-14), çalışma çağı genç (15-24), çalışma çağı yetişkin (25-64) ve yaşlı nüfus (65+) olmak üzere dört yaş grubu üzerinden incelenmektedir (Grafik 5 ve Tablo 1). 1935-2011 yılları arasında İstanbul nüfusuna bakıldığında; 1975 yılının çocuk ve çalışma çağındaki yetişkin nüfus için bir dönüm noktası olduğu görülmektedir. Bu yıldan sonra çocuk nüfusu hızla azalmaya başlarken, yetişkin nüfus ise artmaya başlamıştır. 2011 yılına gelindiğinde nüfusun %55'ini çalışma çağındaki yetişkin nüfus oluşturmaktadır. Bu oran Cumhuriyet sonrası İstanbul tarihinin en yükseğidir. 2000 yılında İstanbul'da %4,7 olan 65 yaş üstü nüfus, 2011 yılında %5,62'ye çıkmıştır. Demografik geçişini tamamlayan ülkelerde görülen demografik yaşlanma olgusu, Türkiye'nin kırsal bölgelerinde metropollere nazaran daha erken etkilerini göstermiştir. Öte yandan doğum oranlarının düşmesi ve iç göçün ivme kaybetmesinin de etkisiyle hızla artan yaşlı nüfus oranları göz önünde bulundurulduğunda, İstanbul ve diğer metropollerde yaşlılıkla ilgili demografik politikaların gözden geçirilmesi gerekmektedir. Özellikle 1970'lerden bu yana İstanbul nüfusunun yaşlı nüfus oranı İstanbul'da sonlanan iç göçlerin nitelik ve niceliği nedeniyle Türkiye ortalamasının altında olmuş, İstanbul genç ve ekonomik olarak aktif bir nüfusun avantajlarına sahip olmuştur. Genç nüfusun azalma ve yaşlı nüfusun artma eğilimi, İstanbul'un emek pazarı ve sosyoekonomik koşullarını yakından ilgilendirdiğinden, sosyal politikacıların ve karar vericilerin gündemlerinde öncelikli olmalıdır. İstanbul'da baskın yaş gruplarının mahalleler itibarıyla dağılımına bakıldığında çarpıcı bir harita ortaya çıkmaktadır (Harita 1). İleri yaş gruplarının, görece eski yerleşim yerlerinin olduğu kıyıların belirlediği üçgende, gençlerin ise göçmen nüfusun yoğunlukla ikamet ettiği ikinci çevre yolu aksındaki mahallelerde yaşadığı görülmektedir. Orta yaş grubunun (30-49) ise âdeta bir tampon bölge gibi bu iki bölge arasında yoğunlaştığı haritada açıkça görülmektedir. İstanbul'un sosyal coğrafyası haritalandığında eğitim düzeyi ve sosyoekonomik karakteri de yaş dağılımına çok benzer bir görüntü sergiler.[9] Yüksek eğitimliler ve üst sosyoekonomik statüye sahip olanlar aynı zamanda ileri yaş gruplarının baskın olduğu kıyılarda, düşük eğitimliler ve düşük gelirliler, gençlerin yoğun olduğu TEM otoyoluna yakın çeper ilçelerde yoğunlaşmaktadır. Kentsel büyüme sürecinin karmaşıklığına rağmen, İstanbul metropolitan alanının sosyal coğrafyası oldukça net okunabilmektedir.[10]

9 P. Derviş, Meriç Öner (der.), *Mapping İstanbul*, İstanbul 2009.

10 M. Güvenç, "Social Geography of Istanbul: An Overview", *Mapping İstanbul*, der. P. Derviş ve Meriç Öner, İstanbul 2009.

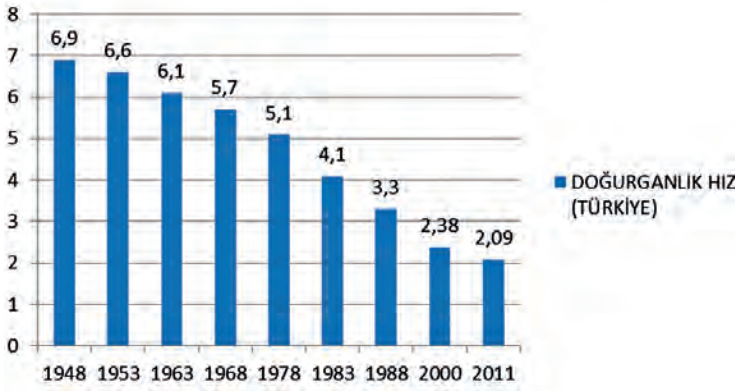
Harita 1- İstanbul mahalleleri 2008: yaş grupları

Doğurganlık

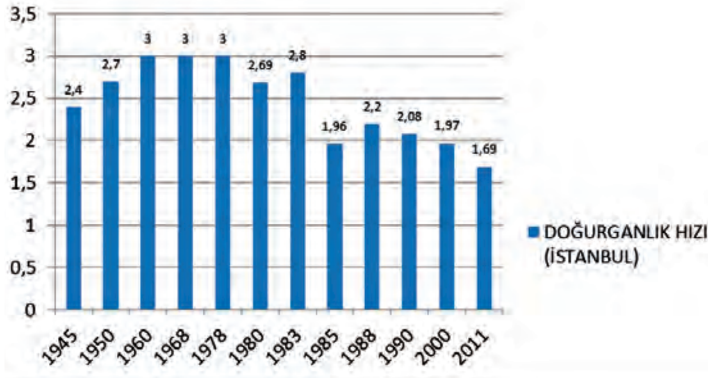
Nüfus artışı ve azalışı; doğum, ölüm ve göç oranlarının sonucudur. Ölümlülük oranlarının görece sabitlendiğini düşünecek olursak, doğum ve göç oranları nüfus değişiminde daha fazla etkilidir. Nüfusun sayısal artış veya azalışının yanı sıra nüfusun yaş yapısı ve dolayısıyla sosyal ve ekonomik özellikleri de doğumlardan ve göç akımlarından etkilenir. Yukarıda tartışılan demografik geçiş süreci de doğurganlık grafiğindeki değişimlerin sonuçlarından biridir.

Doğurganlığın demografik, sosyal, ekonomik ve kültürel birçok boyutu vardır ve bu derece karmaşık bir doğası olmasına rağmen tüm dönemlerde çeşitli politikalarla kontrol edilmeye çalışılmıştır. Örneğin, Türkiye'de 1965'e kadar 5 çocuğun üzerinde doğuran kadınlara maddi yardım yapılması, kürtaj ve doğum kontrol yöntemlerinin ithalatı ve satışı ile ilgili kısıtlamalar getirilmesi gibi *pronatalist* politikalar uygulanırken, 1965'te geçen *Aile Planlaması Yasası*'yla *antinatalist* politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu değişimin arkasında, doğum esnasında anne ve bebek ölümlerinin artması ve yasal olmayan kürtajların yarattığı sağlık riskleri ile büyük şehirlerde etkili olan nüfus baskısı vardır. Bu politikaların doğurganlık üzerine etkili olduğu söylenebilir fakat birebir sonuçlarını ölçmek çok zordur. Doğurganlık, farklı değişkenlerin de etkili olduğu karmaşık bir mesele olduğundan, herhangi bir nüfus planlama politikasıyla seyrini değiştirmek neredeyse imkânsızdır. Son zamanlarda Türkiye'de politikacılar tarafından ortaya atılan "en az üç çocuk" tavsiyesi de Türkiye'de hızla düşen doğurganlık oranlarını kontrol altına almayı ve genç nüfusun azalmasını engellemeyi öngörse de, doğurganlık meselesi buna benzer politikalarla kontrol edilemeyecek kadar karmaşık bir yapıya sahiptir. Doğurganlığı etkileyen faktörler arasında yaş ve evlilik oranı gibi demografik değişkenlerin yanı sıra yaşanılan merkez durumu (kır-kent), kadın istihdamı ve eğitim düzeyi, ekonomik durum, dinî ve kültürel değerler gibi değişkenler de bulunmaktadır.

XX. yüzyıl ortalarından itibaren, doğurganlık hızı Türkiye'de hızla ve çarpıcı şekilde düşerken, İstanbul'da aynı dönemde Türkiye genelinin oldukça altında seyretmiş ve yüzyıl ortasından beri çalkantılı bir grafik çizmiştir. Özellikle 1950'lerden sonra görülen artış, doğurganlık çağındaki nüfusun İstanbul'a göç etmesinin bir sonucudur. Ne var ki bu yükseliş döneminde dahi İstanbul'un doğurganlık oranı %3'ün üzerine çıkmamış ve Türkiye

Grafik 6- Türkiye'de doğurganlık hızı (1948-2011)

Grafik 7- İstanbul'da doğurganlık hızı (1945-2011)

oranlarının neredeyse yarısı seviyelerinde kalmıştır. Bu oran 2000 yılından sonra %2'nin altında seyretmiş, 2011 yılında ise %1,69'a düşmüştür (**Grafik 6 ve 7**).

İç Göçler

İstanbul'da sonlanan göçlerin dinamiklerini ve göçmen profillerini anlamak için Türkiye'de farklı dönemlerde farklı toplumsal ve ekonomik koşullarla şekillenen göç hareketleri ve Türkiye göç alanını anlamak gerekir.

Türkiye iç göç tarihi, Türkiye toplumsal tarihinin dört evresiyle örtüşür ve ana hatlarıyla dört döneme ayrılarak incelenebilir:

- XIX. yüzyıl sonları-1927, Tekeli'nin utangaç modernleşme şeklinde adlandırdığı ilk dönem: Siyasal nedenli Balkanlaşma göçleri
- 1923-1950, tek partili radikal modernleşme dönemi: Cumhuriyet sonrası mübadele ve zorunlu göç dönemi
- 1945-1980, çok partili popülist modernleşme: Kentleşme sürecini besleyen kır-kent göçleri
- 1980, neoliberal dönem: Kent-kent göçleri[11]

Türkiye'nin göç tarihine bakıldığında, ilk olarak 1860-1927 yıllarını kapsayan Osmanlı İmparatorluğu'nun ulus devletlere ayrışması döneminde Osmanlı toprakları dışında kalan Müslüman nüfusun, büyük kitleler hâlinde Anadolu'ya sığınmasıyla oluşan "Balkanlaşma göçleri"ni görebiliriz.[12] Siyasal nedenlerle oluşmuş ve Osmanlı'nın muhacir politikasının şekillendirdiği göçler dışında kalan iç göçler hakkında çok fazla şey bilinmemekle birlikte, ekonomik nedenli iç göç hareketlerinin azımsanamayacak boyutta olduğuna dair tespitler yapılmıştır.[13] Yine yüzyıl sonunda kuraklık, erozyon, deprem ve toprak kaymaları ile tarıma elverişsiz hâle gelen köylerden mevsimlik göç başlamıştır ve hatta bu göçün günümüzde devam eden mevsimlik göçün temellerini oluşturduğu iddia edilmektedir.[14] 1927 nüfus sayımına göre nüfusun dörtte üçü hâlen kırsal alanda yaşamaktadır ve bu sayımdan 1950'ye kadar kentsel nüfus sadece %1 artmıştır.[15] Cumhuriyet'in ilanının ardından 1950'lere kadar nüfusu dinî açıdan homojenleştirmeyi hedefleyen ve Osmanlı muhacir politikasının devamı niteliğinde görülebilecek bir "zorunlu" göç ve iskân politikası izlenmiş, göç eden nüfus tarım için köylere yerleştirilmiş, ancak devlet 1950'lere kadar zorunlu olmadıkça köyden kente göç, devletçe teşvik edilmemiştir.[16]

İstanbul 1950'lerden itibaren hızla göç almaya başlamıştır. 1945-1950 arasında köyden kente sadece 214.000 kişi göç etmiş iken, 1950-1955 döneminde bu sayı 904.000'e sıçramıştır.[17] Bu sıçrama genellikle 1950'lerle birlikte yürürlüğe konan liberal ekonomi politikaları ve tarımda makineleşme sürecinin (traktör sayısının artması)

11 İ. Tekeli, *Göç ve Ötesi*, İstanbul 2008; F. Özbay, B. Yücel, "Türkiye'de Göç Hareketleri, Devlet Politikaları ve Demografik Yapı", *Nüfus ve Kalkınma: Göç, Eğitim, Demokrasi, Yaşam Kalitesi*, haz. F. Özbay v.dğr., Ankara 2001.

12 Tekeli, *Göç ve Ötesi*.

13 Özbay ve Yücel, "Türkiye'de Göç Hareketleri". Hatta XIX. yüzyılda Karadeniz ve Akdeniz'de çoğalmaya başlayan ticaret limanlarına köylerden büyük ölçüde göç olduğu bilinmektedir (K. Karpat *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization,* Cambridge 1976). Daha sonra uzun süren savaşlar sebebiyle ticaret büyük ölçüde sekteye uğramış ve köylere geri dönüş olmuştur.

14 Karpat, *The Gecekondu*.

15 H. I. Taş, D. R. Lightfoot, "Gecekondu Settlements in Turkey: Rural-urban Migration in the Developing European Periphery", *Journal of Geography*, 2005, c. 104, sy. 6, s. 263-271.

16 Özbay ve Yücel, "Türkiye'de Göç Hareketleri".

17 B. Akşit, "İç Göçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler: Köy Tarafından Bir Bakış", *Türkiye'de İç Göç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri*, ed. Ahmet İçduygu, İstanbul 1998. Bu sıçramadan sonra 1960-1965 yılında 1.900.000, 1985-1990 döneminde 2.600.000 kişi olmak üzere, kırdan kente göçte iki sıçrama daha görülmüştür.

kırsal kesimde fazladan iş gücü oluşmasına yol açması[18] ve bu, nüfusun kentlere artan bir akım hâlinde göç etmesi ile açıklanmıştır.

Diğer taraftan göç süreci tümüyle kırın itici faktörleriyle açıklanamaz. Kırdan kente göç sürecinin sürekliliği ancak kentlerdeki değişiklikler dikkate alınarak açıklanabilir. Örneğin, 1950'lerde Demokrat Parti'nin büyük kentlerdeki ve özellikle İstanbul'daki sanayileşme ve kentleşme potansiyeli üzerinden millî burjuvaziyi desteklemeye başlaması[19] kentlerin bu göçlerdeki rolünün göstergesidir. Zira Piore[20] göçün oluşumunu, göç veren yerlerdeki işsizlik ve yoksulluğun itici güçlerinden çok; göç alan yerlerin kronik, yapısal ve kaçınılmaz emek ihtiyacına bağlayarak açıklamıştır. Bu teoriye göre emek ve sermaye arasındaki içsel ikilem, güvenceli ve yüksek ücretli işler ile düşük ücretli ve güvencesiz işler arasında *bölünmüş bir emek pazarı* (*segmented labour market*) yaratır. Bu noktada emek pazarında düşük ücretli, güvencesiz işlere yerli iş gücü talebi düşüktür ve göçmen emeğine ihtiyaç bunun sonucudur. Türkiye'de de sermaye ve emek yoğun sektörler arasındaki ikilik 1950'lerle birlikte belirginleşmeye başlayan, kentlerin çekici gücünü artırmıştır. Görüldüğü gibi göç veren yer ile göç alan yer arasındaki *ilişkisel bağları* ve emek pazarı farklılaşmasını dikkate almayan göç çalışmaları, kaçınılmaz olarak hikâyenin sadece bir tarafını anlatmakta ve göç örüntülerinin önemli boyutlarını gözden kaçırmaktadır.

"Kırdan kente göç", iç göçler içinde en sık vurgulanan ve sorunsallaştırılan, klişeleştirilmiş göç tipi olmasına rağmen sayısal açıdan çok ağırlıklı değildir. Nitekim 1965-1970 yılları arasında toplam göçün %39,2'sini şehirden şehire göçler ve sadece %27,4'ünü köylerden şehirlere göçler oluşturmaktaydı. Fark zamanla hızla açılmış, 1980-1985 yılları arasında sırasıyla %56,2 ve %22,5 olmuştur. Dolayısıyla kırdan kente göç, niteliksel önemini korusa da, sayısal olarak varlığını gittikçe yitiren bir göç tipidir. Ayrıca 1960'larla birlikte Türkiye'den yurt dışına giden göçmen sayısının artması iç göçün dinamiklerini de etkilemiştir, bu bağlamda binlerce insan, önce ülke içinde yer değiştirmiş daha sonra da yurt dışına göç etmiştir. Yurt dışından ülkeye geri dönen bazı göçmenler de ilk çıktıkları yerden farklı yerlere yerleşmişlerdir.[21]

1950'lerin sonlarından itibaren Türkiye'de kırdan kente -özellikle de İstanbul ve Ankara'ya- giden iç göç, birçok araştırmaya konu olmuştur.[22] Bu araştırmalar kırdan kente göçün bağlamına değindiği kadar, göçe bağlı dönüşen kentleşme dinamiklerini, göçmenlerin kente "entegrasyon" süreçlerini ve göç politikalarını da konu edinmiştir. Göçmenlerin kente eklemlenme biçimlerinin yanı sıra konut, istihdam, ilişki ağları gibi farklı değişkenleri öne çıkaran bu araştırmalar, daha sonra "gecekondu araştırmaları" olarak adlandırılan bir alanın öncüleridir. Ne var ki göç hızı, net göç, geri dönüş oranları, toplam iç göç içindeki payda gibi değişkenleri kullanan niceliksel araştırmalarda makro veriden faydalanılmış ve alternatif metodoloji geliştirilememiştir. Bu araştırmalar, göçün iki yerleşme arasındaki ilişkisel ve hatta dairesel hareketlerinden çok, göç sonucunda ortaya çıkan kentleşme ve eklemlenme sorunlarını ele alır. Kentleşme, entegrasyon veya gecekondu çalışmalarının görgül temelini ve düşünsel arka planını oluşturmak için göç hareketlerini ve dinamiklerini inceleyen çalışmalara ihtiyaç vardır. 1985-1990 dönemi kır-kent göçünün toplam içindeki payı %13'e düşmüştür. Kentler arasındaki göç hareketleri ivme kazanmıştır. Bu kısımda 1985-1990 ve 1995-2000 yılları arasında gerçekleşen iç göçe ilişkin yakın dönemde yürütülen bir araştırmanın[23] İstanbul'a ilişkin sonuçlarına yer verilecektir. Bu araştırma *göç hareketlerini* hem niceliksel hem de niteliksel açıdan ele alması bakımından önemlidir. Kırın veya kentin göç öncesi ve sonrası değişen dinamiklerini inceleyen araştırmalar için sağlam bir görgül arka plan oluşturmaktadır.

1990-2010 Türkiye iç göç örüntüleri incelendiğinde göç örüntülerinin tarihsel kararlılığı açıkça görülmektedir.[24] 1985-1990 ve 1995-2000

18 Buna karşılık, Tekeli bu görüşün bir illuzyondan ibaret olduğunu, traktörün girişiyle işlenebilecek tarım alanlarının büyük ölçüde arttığını ve kırsal emek talebinin de buna bağlı olarak arttığını ortaya koymuştur. Göçü açıklarken ise kentsel talebin de hesaba katılması gerektiğini savunmuştur (Tekeli, *Göç ve Ötesi*).

19 Özbay ve Yücel, "Türkiye'de Göç Hareketleri".

20 M. J. Piore, *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*, New York 1979.

21 A. İçduygu, T. Ünalan, "Türkiye'de İç Göç: Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri", *Türkiye'de İç Göç*, der. A. İçduygu, İstanbul 1998.

22 İ. Öğretmen, *Ankara'da 158 Gecekondu,* Ankara 1957; İ. Yasa, *Ankara'da Gecekondu Aileleri*, Ankara 1966; T. Yörükhan, *Gecekondulular ve Gecekondu Bölgelerinin Sosyo-kültürel Özellikleri*, Ankara 1968; C. Hart, *Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi,* İstanbul 1969; F. Akçay, *Zeytinburnu: Gerçek Yönleriyle Bir Gecekondu Kenti*, İstanbul 1974; Karpat, *The Gecekondu.*

23 Murat Güvenç, Özge Aktaş Mazman, "Türkiye İç Göç Çalışmalarında Yeni Bir Evreye Doğru:1985-1990, 1995-2000 Göç Akımları ve Göçmen Profilleri", TÜBİTAK Araştırma Projesi, 2011-2014. Bu projenin analizleri Elvan Erginli, grafik ve haritaları Ebru Şener tarafından hazırlanmaktadır.

24 Göç harita ve diyagramları, Türkiye göç alanını oluşturan tüm çıkış ve varışların

Harita 2- Türkiye Toplam Göçleri, *Çıkış Bağlantı Diyagramı, 1985 - 1990*

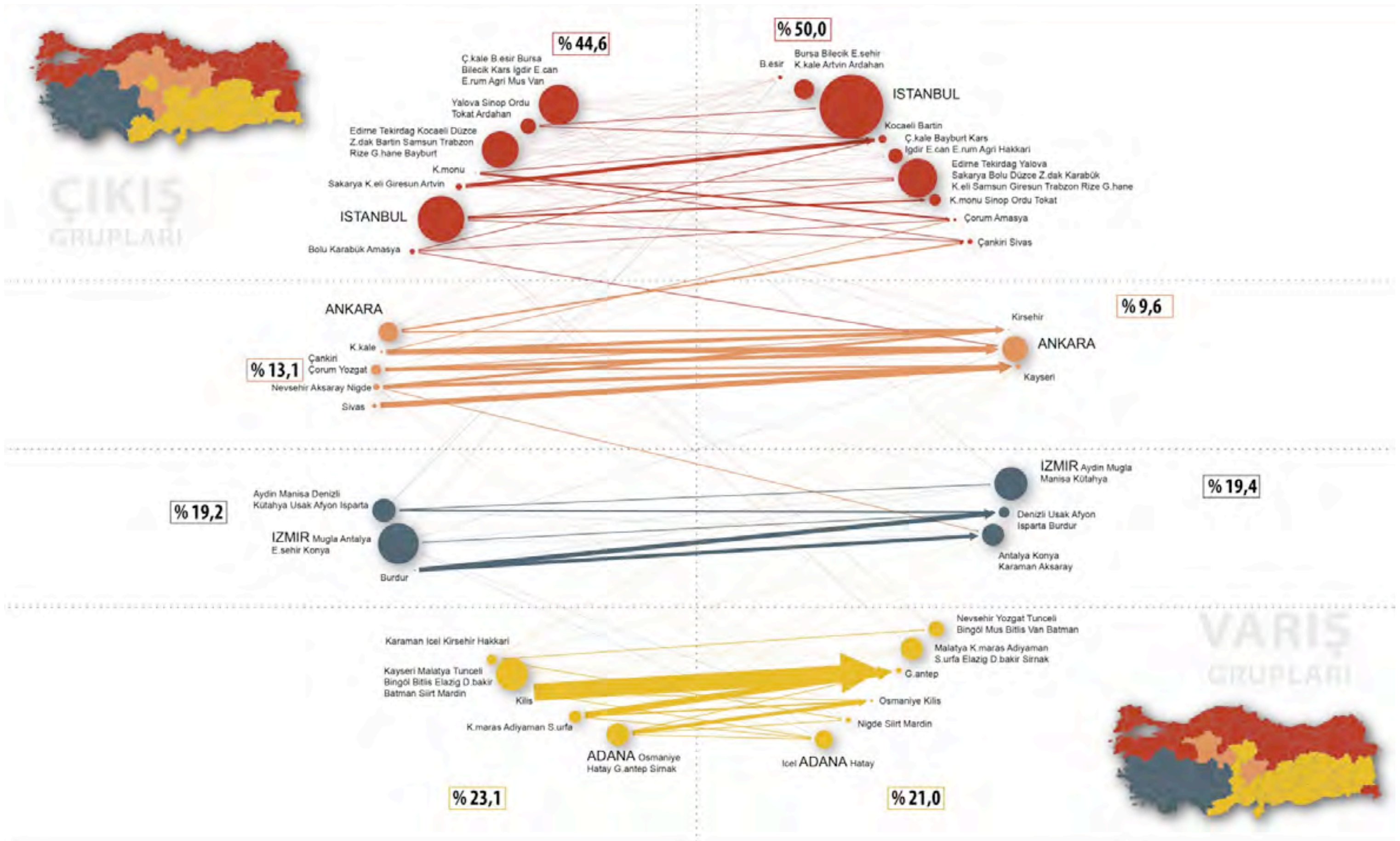
dönemlerinde Türkiye'de; İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana odaklı çıkış ve varış profillerinin ayırt ediciliği üzerinden kolayca teşhis edilebilen dört ana göç alanı seçilebilmektedir. İstanbul'un Doğu Marmara, Türkiye'nin kuzey illeri ve Trakya ile, Ankara'nın çevre iller ve Orta Anadolu ile, İzmir'in İç Ege bölgesi ile, Adana'nın da Çukurova ve Güneydoğu bölgesi ile aynı göç alanlarında bulunduğu izlenmektedir. Bu bölgelerden çıkış yapan göçmenler, benzer varış bölgelerine giderken, bu bölgelerde sonlanan göçler de benzer çıkış bölgelerinden gelmektedir. İstanbul; Marmara, kuzey ve kuzeydoğu göç alanının odağındadır. En yoğun göçü bu alanda bulunan illerden almakta, en yoğun göçü de yine bu alanın illerine vermektedir. 2010 yılına gelindiğinde çok küçük düzey farkları dışında, İstanbul'un en görünür çıkış ve varış bağlantılarını kapsayan alanın değişmediği görülmektedir. 1950'li yıllarda nüfus sayımlarında göç verisi toplanmadığından, bu yıllara ait veri; doğum yerine göre nüfus üzerinden incelendiğinde, İstanbul'da ikamet eden başka yer doğumlular içinde yine Karadeniz ve Trakya'yı içine alan Türkiye'nin kuzey illerini görmek mümkündür **(Harita 2, 3).**[25]

2009-2010 yılları arasında İstanbul'a gelen 406.323 göçmenin eğitim profili Türkiye genelinin üzerindedir. Alt düzey eğitimliler (ilkokul mezunu ve diplomasızlar) Türkiye genelinde %50 düzeyinde temsil edilirken, İstanbul'a gelen göçmenler arasında bu oran %35 düzeyinde kalmaktadır. Buna karşılık Türkiye genelinde lise ve üzeri diplomaya sahip olanların oranı %25 iken, İstanbul'a gelen göçmenlerde bu oran %38'dir **(Grafik 8 ve Grafik 9).**

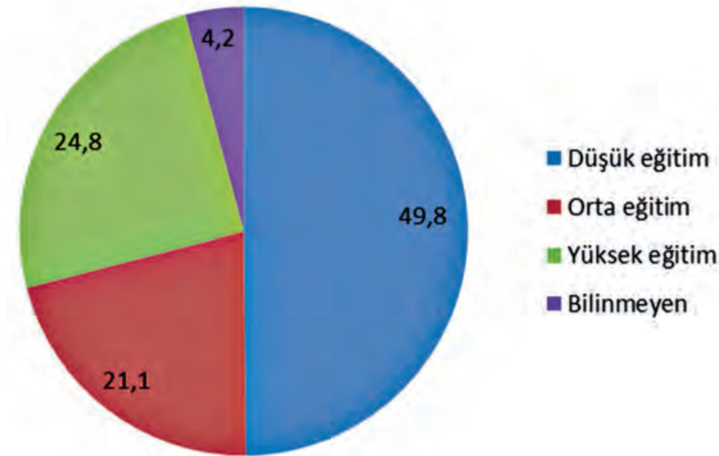
İstanbul'a gelen göçmenlerin eğitim profilleri çıkış bölgeleri itibarıyla önemli farklılaşma sergiler. İstanbul'un kentsel bölgesindeki illerden (Tekirdağ,

mütekabiliyet analizi ve göç alanını okunabilir kılmak için kullanılan katmanlaştırma yöntemi kullanılarak gruplanmasıyla oluşturulmuştur. Bu süreçte birbirine benzer yerlere göç veren iller (çıkış grupları) ile benzer yerlerden göç alan iller (varış grupları) gruplanarak, istatistiki olarak anlamlı göç akımları ortaya çıkarılmıştır. Diyagramda bulunan çizgilerin kalınlığı göç akımlarının manidar yığılmalarını gösterir. Noktaların büyüklüğü ise alınan göç miktarının büyüklüğüne işaret eder.

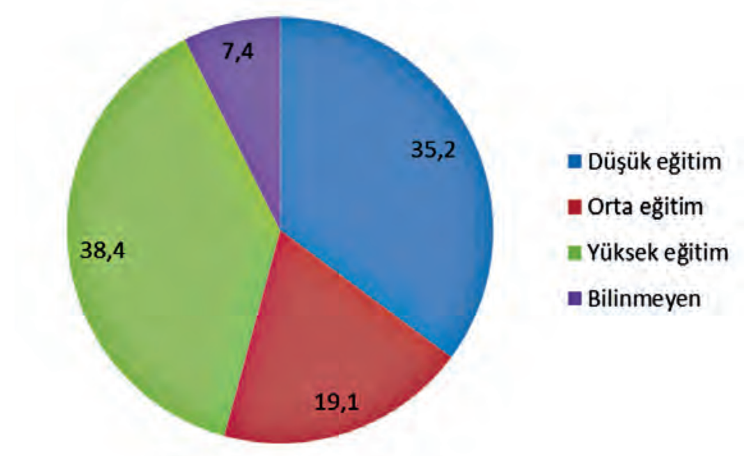
25 Haritalar Güvenç ve Aktaş Mazman, "Türkiye İç Göç Çalışmalarında Yeni Bir Evreye Doğru" başlıklı TÜBİTAK Araştırma Projesi için hazırlanmıştır.

Harita 3- Türkiye Toplam Göçleri, *Çıkış Bağlantı Diyagramı, 2009 - 2010*

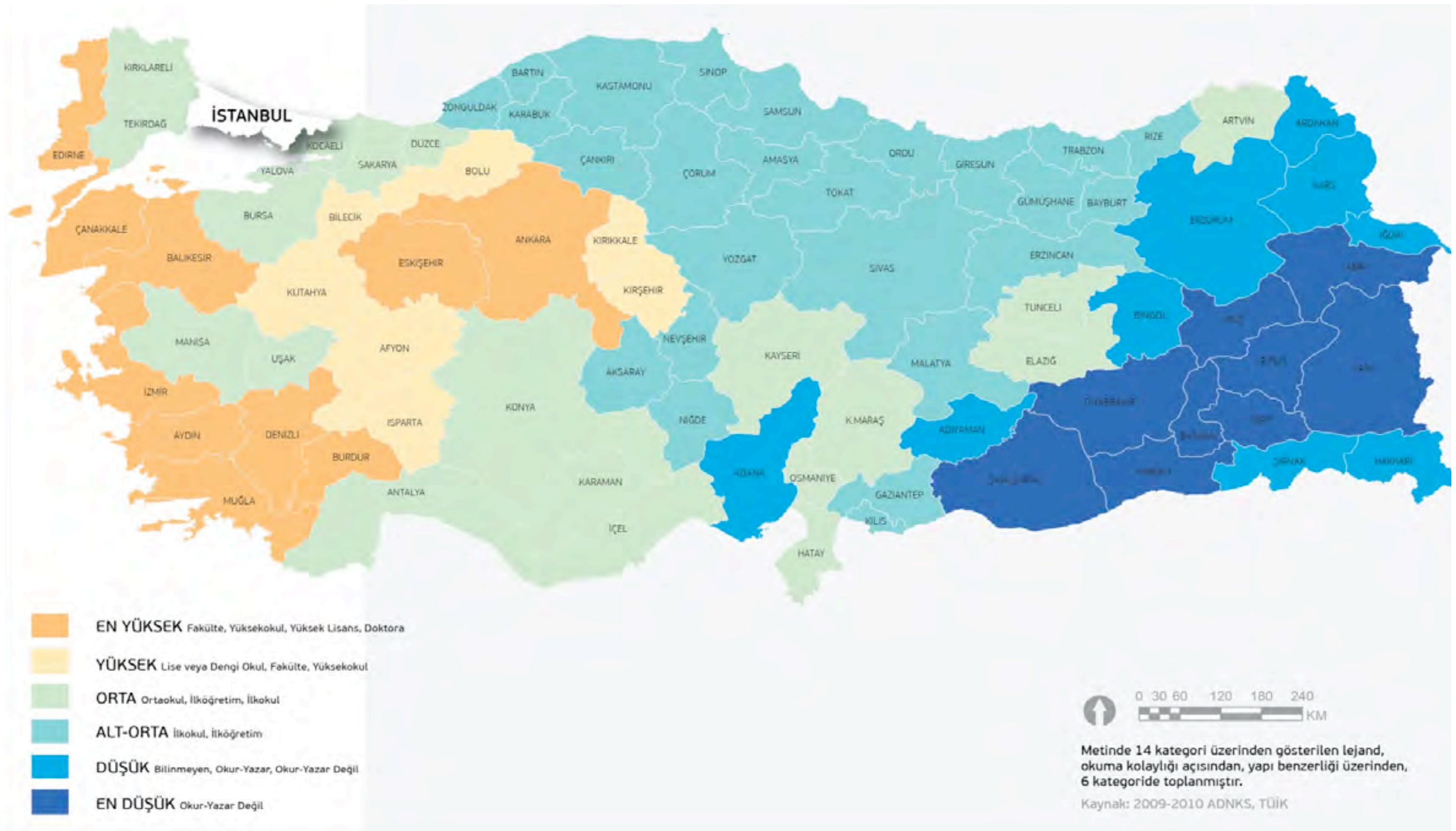
Grafik 8- Türkiye eğitim profili (2010)

Grafik 9- İstanbul'a gelen göçmenlerin eğitim profili (2009-2010)

Kocaeli, Yalova, Bursa, Sakarya ve Düzce) aldığı göç, değerlendirme dışı tutulursa İstanbul'a gelen göçmenler genellikle geldikleri bölgelerin hâkim eğitim profilini taşır. Nitekim İstanbul'da sonlanan göçlerin eğitim profili haritası genelde Türkiye eğitim haritasına benzer (**Harita 4 ve 5**). Doğu ve güneydoğudan gelen göçmenler, en düşük eğitim profillerine, batı illeri ile Ankara ve Eskişehir'den gelenler en yüksek eğitim profiline sahiptir. Buna karşılık Marmara bölgesi illerinin eğitim profilleri göreceli yüksekken, (İstanbul) kentsel bölgesinin İstanbul'a verdiği göçün eğitim düzeyi orta düzeydedir. İstanbul kentsel bölgesi Ankara'ya yüksek, komşusu İstanbul'a ise görece düşük eğitimli göç vermektedir. Benzer bir örüntü Ankara ve komşu illeri arasında da görülmektedir.

İstanbul'un en çok göç aldığı Karadeniz ve kuzey illerinden gelen göçmenlerin alt-orta eğitim profilinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Batı ve

Harita 4- İstanbul'a gelen göçmenler 2010: Eğitim profilleri

Harita 5- Türkiye 2010: Eğitim profilleri

Doğu Karadeniz illerinin eğitim profili Orta Karadeniz ve Türkiye genelinden daha yüksektir. Ne var ki Karadeniz'den İstanbul'a gelen göçmenler bu farklılığı yansıtmaz.

Sonuç

İstanbul nüfusunun gelecek projeksiyonları son dönemde yaşanan düşük doğurganlık ve görece azalan göç olguları dikkate alındığında bu faktörler olmaksızın beklenenden daha düşüktür.[26] Öyle ki pozitif net göç (İstanbul'un verdiği ve aldığı göç arasındaki fark) olmadığı takdirde, azalan doğum oranları 2030'lu yıllarda nüfus artışının durmasına ve 2040'lı yıllarda nüfusun azalmasına yol açması beklenmektedir. Yine aynı nüfus projeksiyonunda 65 üstü yaştakilerin oranının artması, diğer tüm yaş gruplarının oranının düşmesi beklenmektedir. Demografik geçişini tamamlamış İstanbul'da, 2050 yılına gelindiğinde doğurganlık hızının 1,61'e düşeceği, yaşlı nüfusun artışına paralel olarak, yıllık ölümlerin doğumlardan yüksek olacağı tahmin edilmektedir.[27] Öte yandan nüfus artışı ve yapısında göçün önemi yadsınamaz. İleriki dönemlerde İstanbul'a gelecek göçün büyüklüğü ve niteliği, nüfus büyüklüğü ve yapısını değiştirebilir.

İstanbul'un demografik ve sosyal tarihi karmaşık etkenlerle şekillenmiş kendine özgü üç döneme (1923-1950, 1950-1980 ve 1980 sonrası) ayrılarak incelenebilir.[28] Ne var ki İstanbul'un, demografik ve sosyal coğrafyasına bakıldığında, büyük ölçüde kendini yeniden ürettiği söylenebilir. Özellikle Cumhuriyet sonrasında farklı demografik ve sosyoekonomik grupların kente eklemlenme kalıplarının sürekliliği çarpıcıdır. Ne var ki son yıllarda yapılan ve yapılması planlanan Marmaray, 3. Köprü gibi büyük çaplı projeler, İstanbul sosyal coğrafyasını değiştirebilecek potansiyele sahiptirler. İstanbul nüfusu ve sosyal coğrafyası ile ilgili projeksiyonlar yapılırken doğurganlık, ölümlülük, göç gibi faktörlerin yanı sıra büyük çaplı buna benzer projelerin etkileri de hesaba katılmalıdır.

26 A. S. Türkyılmaz, S. Yavuz, "2000'li Yıllarda İstanbul Nüfusu: Yeni Gelişme Eğilimleri", *Eski İstanbullular ve Yeni İstanbullular,* haz. M. Güvenç, İstanbul 2009.

27 Türkyılmaz ve Yavuz, "2000'li Yıllarda İstanbul Nüfusu".

28 Tekeli, "Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli?".

KAYNAKLAR*

Güvenç, M., "Küreselleşme Bağlamında İstanbul'a Göç ve İstanbul'dan Göç", *Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular*, haz. M. Güvenç, İstanbul 2009, s. 130-140.

Murat, S., *Dünden Bugüne İstanbul'un Nüfus ve Demografik Yapısı,* İstanbul 2006.

Shorter, F.C. ve Bozkurt Güvenç, *Turkish Demography: Proceedings of a Conference*, Ankara 1968.

Shorter, F.C. ve Miroslav Macura, *Türkiye'de Nüfus Artışı (1935-1975): Doğurganlık ve Ölümlülük Eğilimleri,* Ankara 1983.

İstanbul'un Yüzyılı Sergisi, İstanbul Tasarım Bienali, 2012 (İstanbul Şehir Üniversitesi Şehir Araştırmaları Merkezi).

DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

İstanbul'un Yüzyılı Sergisi, İstanbul Tasarım Bienali, 2012 (İstanbul Şehir Üniversitesi, Şehir Araştırmaları Merkezi).

DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

İstanbul 1910-2010 Kent, Yapılı Çevre ve Mimarlık Kültürü Sergisi.

DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.

KÜLTÜR A.Ş.

İSAM

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ